

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ • UNIVERSITY
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ISSN: 1300-9052

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 63

EYLÜL-SEPTEMBER

2018

Prof. Dr. Fuat Sezgin (1924-2018)

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ • UNIVERSITY
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ISSN: 1300-9052

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 63

EYLÜL-SEPTEMBER
2018

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED SAYI / NUMBER 63 – EYLÜL-SEPTEMBER 2018

YAYIMLAYAN / PUBLISHED

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATURK UNIVERSITY TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
ISSN 1300-9052

SAHİBİ - OWNER

Yönetim Kurulu Adına
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Rifat KÜTÜK

YÖNETMENLER- EDITORS

Doç. Dr. Servet TİKEN
Dr. Öğr. Gör. Yasın TOPALOĞLU

ALAN YÖNETMENLERİ – AREA EDITORS

Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (*Türk Halk Bilimi*)
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER (*Türk Dili ve Lehçeleri*)
Dr. Öğr. Gör. Ahmet TOPAL (*Türk Dünyası Edebiyatları*)
Dr. Öğr. Gör. Mevlüt YÜKSEL (*Türk Tarihi*)

YABANCI DİL DANIŞMANLARI

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS

Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ
Prof. Dr. İsmail ÖGRETİR
Arş. Gör. Hakan SOYDAŞ

HALKLA İLİŞKİLER – PUBLIC RELATIONS

Arş. Gör. Metin İŞİKOĞLU

TEKNİK REDAKSİYON- TECHNICAL REDACTION

Arş. Gör. Caner SOLAK-Arş. Gör. Ahmet KARADOĞAN

DİZGİ - TYPESETTING

Dr. Öğr. Gör. Yasın TOPALOĞLU

KAPAK TASARIM-COVER DESIGN

Mehmet YILDIRIM

BASKI-PRESS

Eser Ofset Saraybosna Cad. Altunalem Sitesi D Blok
No.1 Tel: 0442 233 4667 ERZURUM

YAZIŞMA ADRESİ-CORRESPONDENCE

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 25240 Erzurum-Türkiye
Ataturk University Turkish Researches Institute, 25240, Erzurum-Turkey
+ 90 442 231 13 66
turkiyat@atauni.edu.tr <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed> <http://www.turkiyatjournal.com>

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz;
yazarların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The opinions and views in papers published on the journal belong only to its authors and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher, all the scientific and legal responsibility of the writings belongs to the authors.

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi;

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), TR Dizin, Modern Language Association (MLA), Scilit, MIAR, OCLC, WorldCat, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asosindex), Acarindex, Sobiad, Akademik Dizin, Researchgate, OpenAIRE gibi indekslerde taranan **“uluslararası hakemli bir dergidir”**

DANIŞMA KURULU - ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN- (*Gazi Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ahmet BURAN- (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR- (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bahtiyar KARİMOV- (*Özbekistan Millî Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ- (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ceval KAYA- (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dosay KENJETAY- (*Ahmet Yesevi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ- (*Atatürk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ekrem ÇAUŞEVİC- (*Zagreb Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK- (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gulnisa JAMAL- (*Sincan Ekonomi ve Finans Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA- (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN- (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Ahmet KIRKILIÇ- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ- (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Halil KOCA- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hanifi VURAL- (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI- (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal POLAT- (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal YAVUZ- (*Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi*)
Prof. Dr. LAYLİ ÜLKÜBAYEVA- (*Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN- (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ- (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ARSLAN- (*Cumhuriyet Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM- (*Nevşehir Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AKKUŞ- (*Düzce Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN- (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mukim SAĞIR- (*Erzincan Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH- (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN- (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ- (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA- (*İstanbul Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU- (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rıdvan CANIM- (*Trakya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK- (*Dicle Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU- (*Selçuk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami ECE- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut KARABEY- (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Vahit TÜRK- (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR- (*Ege Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN- (*Atatürk Üniversitesi*)

HAKEMLER – REFEREES (TAED-63)

- Prof. Dr. Abdülbaki ÇETİN, (*Bingöl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ali TİLBE, (*Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi*)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR, (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Atabey KILIÇ, (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aşehan Deniz ABİK, (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dündar ALİKILIÇ, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ, (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Funda KARA, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülhan ATNUR, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim TELLİĞLU, (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kzım KÖKTEKİN, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN, (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Lokman TURAN, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL, (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Hilmi UÇAN, (*Afyon Kocatepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Naci NAL, (*Muğla Sıtkı KOÇMAN Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AKKUŞ, (*Düzce Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU, (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK, (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Resul ÖZTÜRK, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saadet KARAKÖSE, (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami ECE, (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Suat UNGAN, (*Trabzon Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yunus BALCI, (*Pamukkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN, (*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*)
Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ, (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsmail BULUT, (*Hitit Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meheddin İSPİR, (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet SOĞUKMEROĞULLARI, (*Gaziantep Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehtap ERDOĞAN, (*Cumhuriyet Üniversitesi*)
Doç. Dr. Muhammed KSE, (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi*)
Doç. Dr. Naile HACIZADE, (*Selçuk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Oğuzhan SEVİM, (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Uğur AKBULUT, (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ, (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Asuman GÖKHAN, (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT, (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Baha ÖZTUNÇ, (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER, (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer BAŞKAYA, (*Trabzon Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi zgr TOKAN, (*Bartın Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi zkan DAYI, (*Bayburt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Refik ARIKAN, (*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan TÜRKOĞLU, (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe ERDAL, (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin YAYLALI, (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ, (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Cumhuri İSKEFİYELİ, (*Sakarya Üniversitesi*)
Dr. Bahri KUŞ, (*Sakarya Üniversitesi*)

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Türkoloji sahasının ülkemizdeki en önemli süreli yayınlarından biri olan *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*'nin 63. sayısını sizlerle buluşturmanın gurur ve sevincini yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında alanında uzman hakemlerimizin incelemesinden geçen; Türk kültürü, Türk dili, eski Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı, Türk halk edebiyatı, Türk lehçeleri, Türk tarihi ve Türkçe eğitimi olmak üzere çeşitli alanlardan 33 makale bulunmaktadır.

Her sayımızda olduğu gibi 24. yıldır yayın hayatına kesintisiz olarak devam eden dergimizin bugünlere gelmesinde çok büyük katkıları olan Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yönetici ve çalışanlarına bir kez daha şükranlarımızı sunarız. Dergimize editör, hakem ve yazar olarak katkıda bulunan hocalarımıza, derginin dizgi ve baskısında gayretlerini esirgemeyen kıymetli meslektaşlarımıza ve Enstitümüz çalışanlarına teşekkür ederiz.

S. Tiken- Y. Topaloğlu

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

GÜLER DOĞAN AVERBEK	1-18
<i>Eser Sahibinin Tasarrufu mu, Müstensih Müdahalesi mi: Mantık-ı Esrâr Nüshaları Arasındaki Farklılıklar</i> <i>Intervention of the Author or the Scribe: Differences Between the Copies of Mantık-ı Esrâr</i>	
HASAN KAPLAN	19-33
<i>İki Şair Bir Şiir -II</i> <i>Two Poets One Poem -II</i>	
KAMİLE ÇETİN	35-57
<i>Klasik Türk Şairlerinin Kaleminden Mağrib, Habeş ve Sudan</i> <i>Magrib, Abyssinia and Sudan from the Point of Classical Turkish Poets</i>	
SADIK ARMUTLU	59-101
<i>Hâcû-yı Kirmânî’de Şem’ İmgesi ve Klasik Türk Şiirine Yansıması</i> <i>Imagery of Şem in Hacuyi Kirmani and its Reflection on Classic Turkish Poem</i>	
YUNUS KAPLAN	103-116
<i>Klasik Türk Edebiyatında Bilinmeyen Bahr-ı Taviller-1: Kadri ve Zuhûri’nin Bahr-ı Tavilleri</i> <i>Unknown Bahr-ı Tavils in Classical Turkish Literature-1: Kadri and Zuhûri’s Bahr-ı Tavils</i>	
YASEMİN YAYLALI	117-134
<i>Emiri Divan’ında Geçen Şahsiyetler</i> <i>Characters in The Diwan of Emiri</i>	
OĞUZ ERGENE	135-160
<i>Kavram Alanı Bağlamında</i> <i>Divânü Lugâti’t-Türk’teki Ses Yansımaları İnkilemelerin Türkiye Türkçesindeki Biçimleri</i> <i>Turkey Turkish Forms of Onomatopoeic Reduplications in Divânü Lugât at-Türk in The Context of Conceptual Field</i>	
ÜMİT HUNUTLU	161-186
<i>Türkçede “K- > G- ve T- > D-” Değişimleri ve Aykırılıkları Üzerine Düşünceler</i> <i>Thoughts on “K- > G- and T- > D-” Changes and Irregularities in Turkish</i>	
ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ	187-226
<i>Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesinde Fiilden Fiil Yapımı</i> <i>At Seyf-i Sarâyî’s Translation of Gülistan, The Verb Construction of the Verb</i>	
ARZU ŞEYDA GÜVEN	227-242
<i>Türkçede Gönül Kavramı ve Kullanım Alanı</i> <i>The Concept of “Soul” and its usage in Turkish Language</i>	

SEDAT BALYEMEZ	243-266
Türkiye Türkçesinde Kapalı Gövde Örnekleri <i>Closed Stem Examples in Turkey Turkish</i>	
HAKAN SOYDAŞ	267-288
Nicolas de Nicolay'ın Seyahatnamesinde Kanuni Devri Osmanlı İmparatorluğu <i>Kanuni Reign Ottoman Empire in French Voyager Nicolas de Nicolay's Itinerary</i>	
FATİH VEYİS	289-304
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretiminde Çoklu Ortam Uygulamalarının Etkileri: Millî Edebiyat Dönemi Örneği <i>Effects of Multimedia Applications in Turkish Language and Literature Teaching: Example of The National Literature Period</i>	
NİHANGÜL DAŞTAN	305-323
Bayburtlu Halk Şairi İmdat Sancar'dan Derlenen Hikâyeli Türküler <i>Folk Songs with a Story Compiled from the Minstrel from Bayburt, İmdat Sancar</i>	
EVREN ÇİFCİ	325-343
Türk Evlilik Âdet ve İnanışlarının Manilerdeki Yansımaları <i>The Reflections of Turkish Marriage Traditions and Beliefs on Manis</i>	
YUSUF SÖYLEMEZ	345-384
2018 Türkçe Dersi Öğretim Programındaki Kazanımların Üst Düzey Düşünme Becerileri Açısından Değerlendirilmesi <i>Evaluation of the Acquisitions in the 2018 Turkish Language Teaching Program in Terms of High-Level Thinking Skills.</i>	
CELAL BÜYÜK	385-398
Ahmet Hamdi Akseki'nin Din Karşıtı Akımlar İle Mücadelesi <i>Ahmet Hamdi Akseki's Struggle with Anti-Religious Movements</i>	
NURULLAH ŞAHİN	399-418
Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Sağlıklı Olmaya Önem Verme Değeri ve Sağlık Eğitime Dair Pratik Bilgiler <i>The Value of the Importance Attributed to Being Healthy and The Practical Information on Health Education in Cengiz Aytmatov's Novels</i>	
ASLI ÇANDARLI ŞAHİN	419-436
Bozkırın Mührü: Taş Heykeller <i>The Signature of the Steppe: Stone Sculptures</i>	
AYSE ATICI ARAYANCAN	437-446
Akkoyunlu Sultan Yaküb'un Ölümüne Dair Münazara ve Bazı Değerlendirmeler <i>A Debate and Some Evaluations on Aq-Qoyunlu Sultan Yakub's Death</i>	
CEM TÜYSÜZ - ZEHRA HIRA	447-484
Hz. Muhammed Döneminde Medine'de İktisadi Hayat <i>Hiz Mohammed Period of Economic Life in The Medina</i>	

ÖZKAN DAYI	485-498
Moğol Dönemi Fars Şiirinde (Edebiyatında) Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler <i>Some Turkish-Mongolian Terms Used in Mongolian Period Persian Poetry (Literature)</i>	
SERKAN ÖZER	499-513
Haçlı-Bizans Müttefik Ordusunun Dimyât Kuşatması (1169) <i>Damietta Siege of the Crusader-Byzantine Allied Army (1169)</i>	
SÜLEYMAN LOKMACI	515-531
Solak-zâde Tarihi <i>The History of Solak-zâde</i>	
RAHMİ TEKİN	533-555
XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul Kadınının Ziyinet Eşyası <i>Istanbul Women's Jewelry in XVI. and XVII. Century</i>	
İLKAY ERKEN	557-571
Yanya Vilayetinde Bir Muhacir Kasabası: Loros <i>Louros: An Immigrant Town in The Province of Jannina</i>	
SEVİM ERDEM - HÜLYA ARAT	573-590
199 Numaralı (H. 1322-1324 / M.1904-1907) Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Siciline Göre Alacak Verecek Meselesi'nin Değerlendirilmesi <i>199 Number (H. 1322-1324 / M.1904-1907) The Evaluation of the Subject to Provide the Subject to The Chair by The Mahmud Pasha Court</i>	
SEDA YILMAZ VURGUN	591-616
Dünden Bugüne Bilecik Bölgesinde Yaşayan Yörükler'de Sosyokültürel Hayat <i>From Past to Today Socio-Cultural Life of Yörük's in the Region of Bilecik</i>	
MURAT KÜÇÜKÜĞURLU	617-638
Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarkî <i>Meydan-ı Şarkî as The Symbol of Modernization in Trabzon</i>	
ŞEMSETTİN ÇELİK	639-667
Bir Gezginin Gözünden 1950'lerin Başında Hatay <i>Hatay During the Early 1950s in a Traveler's Eyes</i>	
MARZİYE MEMMEDLİ	669-683
Tacikistan'da İç Savaş <i>Civil War in Tajikistan</i>	
ZERRİN KÖŞKLÜ - MUHAMMED LÜTFİ KINDİĞİLİ	685-704
Geleneksel Erzurum Evlerine Bir Örnek: Yaşar İkizler Evi <i>A Traditional Erzurum Houses: Yasar İkizler House</i>	
DÜNDAR ALİKILIÇ - MALİK YILMAZ	705-720
Erzurum Kütüphanelerinin Tarihi ve Bugünü <i>The History and Today of Erzurum Libraries</i>	

ESER SAHİBİNİN TASARRUFU MU, MÜSTENSİH MÜDAHALESİ
Mİ: MANTIK-I ESRÂR NÜSHALARI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR
INTERVENTION OF THE AUTHOR OR THE SCRIBE: DIFFERENCES
BETWEEN THE COPIES OF MANTIK-I ESRÂR

GÜLER DOĞAN AVERBEK

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı
*Assist. Prof. Dr., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Educational Sciences,
Department of Turkish Language Teaching*

guler.dogan@medeniyet.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8938-1115>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 03.07.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.08.2018
Sayfa-*Pages* : 1-18

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3964>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by

 iThenticate®

**ESER SAHİBİNİN TASARRUFU MU, MÜSTENSİH MÜDAHALESİ Mİ:
MANTIK-I ESRÂR NÜSHALARI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**
INTERVENTION OF THE AUTHOR OR THE SCRIBE: DIFFERENCES
BETWEEN THE COPIES OF MANTIK-I ESRÂR

GÜLER DOĞAN AVERBEK

Öz

Mantku't-Tayr'ın manzum Türkçe tercümelerinden biri de 17. asırda Fedayî Mehmed Dede tarafından yapılmıştır. Aslen Antepli olan Fedayî Mehmed Dede, Mevlevî'dir ve uzun yıllar Trablüşşam Mevlevihanesi'nde bulunmuştur. Tercümenin adı Mantık-ı Esrâr'dır. Bazı araştırmalarda "tam tercüme" olduğu ileri sürülen bu tercümede, eserin aslında bulunan 30 bölüme yer verilmemiştir. Buna mukabil Fedayî, tercüme metne bir yerde hikâye eklemiştir. Tercümenin, biri otograf nüsha olmak üzere, bugüne kadar sekiz yazma nüshası tespit edilmiştir. Ayrıca eser 1857 yılında taşbaskısı usulüyle tab'edilmiştir. Eserin yazma nüsharlarından ikisi otograf nüshadan ciddi manada ayrılmaktadır. Araştırmacılara faydalı olacağı mülahazasıyla bu çalışmada, tercümenin ilk hâli olduğu düşünülen nüsha ile bu metinden çok uzaklaştığı görülen iki nüshanın muhtasar bir mukayesesi sunulacaktır. Bu çalışmada sözkonusu iki nüshanın biri olan ve iki varak haricinde eksikliği bulunmayan Hüseyin Kocabaş Yazmaları'ndaki nüsha ile otograf nüsha arasındaki farklılıklar, eklemeler, çıkarmalar, mısra, ibare ve kelimelerde yapılan müdahaleler üzerinde durulacak ve eserdeki beyit çapındaki müdahalelerin tamamına yer verilecek, diğer müdahaleler ise mümkün olduğu kadarıyla örneklendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada ayrıca, Fedayî hayattayken yapılan bu müdahalelerin yapılış keyfiyeti ve çokluğu sebebiyle Mantık-ı Esrâr'ın Fedayî tarafından gözden geçirilerek tekrar yazılıp yazılmadığı sorusu gündeme getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Attar, Mantku't-Tayr, Fedayî, Mantık-ı Esrâr, istinsah, mesnevi

Abstract

One of the versified translations of Mantiq al-Tayr in Turkish was done by Fedayî Mehmed Dede in the 17th century. Fedayî Mehmed Dede, who was originally from Antep, Turkey, was Mawlawî, and lived in Mawlawî Lodge of Tripoli for many years. Title of his translation is Mantık-ı Esrâr. Some researchers claim that this is a "full translation" of Mantiq al-Tayr. However, Fedayî, the translator, excluded 30 sections from the translation. In addition to this, he added a new story to his translation. Eight manuscript copies of Mantık-ı Esrâr have been located so far. As it is understood from the colophon, Leipzig copy is the autograph copy of the translation. There is also a litograph print of the translation which is made in 1857. Two of the manuscripts are quite different from the autograph copy. In this paper a comparative study of the Hüseyin Kocabaş copy and Leipzig copy will be asserted regarding the differences. The differences, couplet additions/subtractions, interventions made in lines as well as phrases and words between the Hüseyin Kocabaş manuscript and the autograph copy will be listed and exemplified. Because of the nature and complexity of these changes, it will be asked if the translation revised by the translator himself.

Key Words: Attar, Mantiq al-Tayr, Conference of the Birds, Fedayî, Mantık-ı Esrâr, copying, mathnawi

Giriş

Feridüddin-i Attâr'ın *Mantuku't-Tayr* adlı alegorik mesnevisinin Türkçeye yapılan manzum çevirilerinin sonuncusu, bilindiği kadarıyla, Fedayî Mehmed Dede'nin *Mantik-ı Esrâr*'ıdır. Tercüme 1045/1635-36'da yazılmıştır. Başta Abdülbaki Gölpınarlı olmak üzere *Mantuku't-Tayr*'ın Türkçe tercümeleri üzerine çalışan bazı araştırmacıların¹ "tam tercüme" olarak nitelendirdikleri bu metinde, hatırı sayılır miktarda bölümün tercümesi yer almamaktadır. Ayrıca tercüme metne, asıl metinde bulunmayan bir İskender hikâyesi eklenmiştir.²

Bugüne kadar eserin, sekiz yazma ve bir matbu olmak üzere dokuz farklı nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlardan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi'nde Cod. Turc. 084 numarada (Universitätsbibliothek Leipzig, Cod.Turc.84) yer alan nüsha, şair-mütercim el yazısıyla vücuda getirilmiştir ve muhtemelen eserin orijinal nüshasıdır.³ Nüshalarla ilgili detaylara geçmeden önce burada Fedayî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilecektir.⁴

Fedayî'nin Hayatı ve Eserleri

17. asrın Mevlevî şairlerinden Antepli Fedayî Mehmed Dede, uzun yıllar Trablusşam Mevlevihanesi'nde bulunmuştur. Meşhur seyyah İbn Mehâsin'e göre dengeli bir yapıya sahip, sanat ehli, fazilet sahibi bir Mevlevî dervişidir.⁵ Doğum tarihi şu ana kadar tespit edilemeyen Fedayî'nin, 1048/1639'da İbn Mehâsin'le görüşmüş olması sebebiyle bu yıldan önce vefat etmiş olması sözkonusu değildir. Kayıtlara geçen vefat tarihi 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655'tir.⁶ Türkçe dîvânı, *Mantik-ı Esrâr* adlı *Mantuku't-Tayr* tercümesi, Attâr'ın *Mihr ü Müşterî* adlı mesnevisinin *Işk-nâme* adıyla yapılmış

¹ Ferideddin-i Attar, *Mantik al-Tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, c. 1, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990-1991, s. xii-xiii; Tacettin Şimşek, "Fedayî Dede, Mantık-ı Esrâr: Tenkidli Metin-İnceleme," Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 16; Numan Küleçki, *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*, c. 1, Erzurum: Aktif Yayın Dağıtım, 1999, s. 295; Vesile Albayrak Sak, "Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantuku't-Tayr Tercümeleri," *Turkish Studies*, 7/4(2012), s. 662; Berrin Uyar Akalın, "The Poets Who Wrote and Translated Mantuku't-Tayr in Turkish Literature," *International Journal of Central Asian Studies*, 10/1 (2005), s. 177. Berrin Uyar Akalın ayrıca Za'îfi'nin 964/1556'da kaleme aldığı *Gülşen-i Simurg*'u da tam tercüme olarak nitelendirmektedir (Berrin Uyar Akalın, "Za'îfi, Gülşen-i Si-murg: İnceleme, Tenkitli Metin," Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 10).

² Sözkonusu hikâyenin izini süren "'İskender Hikâyesi' Fedayî'nin Mantuku't-Tayr Tercümesine Nasıl Girdi?" başlıklı makalemiz yayın aşamasındadır.

³ Bu husus daha önce bir makale ile ele alınmıştır (Bkz. Güler Doğan Averbek, "Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantuku't-Tayr Tercümesi ve Otopograf Nüshası," *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi*, c. 6, s. 3 (2017): 1490-1506).

⁴ Fedayî'nin hayatı hakkındaki bilgiler burada özet olarak sunulacaktır. Kapsamlı bilgi için bkz. Doğan Averbek, agm. Ayrıca bu çalışmada *Mantik-ı Esrâr*'a yapılan atıflarda, Leipzig nüshası esas alınarak hazırlanan ve yayın sürecinde olan *Mantik-ı Esrâr* adlı çalışmamızdaki beyit sayıları esas alınacaktır.

⁵ İbn Mehâsin, *el-Menâzilü'l-Mehâsinîyye fi'r-Rihlet et-Trablusîyye*, ed. Muhammad Adnan Al-Bakhit, Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1981, s. 74.

⁶ Halil İbrahim Yakar, bu bilgi için Hikmet Turhan Dağhoğlu'nun *Gaziantep Meşahirî* adlı eserini referans gösteriyor (Halil İbrahim Yakar, *Antepli Divan Şairleri*, Gaziantep: Yaşar Cevizli Mağazaları, 2013, s. 57). Bu tarih, *Mantik-ı Esrâr*'ın, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 767 numarada kayıtlı olan nüshasının istinsah tarihiyle aynıdır.

tercümesi ve Türkçe-Arapça sözlüğü⁷ vardır.⁸ Şu ana kadar divanı ve *Işk-nâme* adlı tercümesi ele geçmemiştir.

Fedayî'nin manzum sözlüğünden sonra en bilinen eseri, 281 bölüm ve 4611 beyitten oluşan *Mantık-ı Esrâr*'dır. Tercüme 1045/1635-36 yılında tamamlanmış,⁹ otograf nüshadaki kayda göre eserin temize çekme işlemi ise 9 Şevval 1047/24 Şubat 1638'de bitirilmiştir. Eser, hamd, tevhid, münâcât, na't ve dört halifenin övülmesiyle başlar, taassup bahsiyle devam eder; şairin neden bu mesneviyi tercüme ettiğini de anlatan *nazm-ı kitâb* bölümünden sonra Hüdhüd ile konuya geçilir. Tercümede, vahdet-i vücûd anlayışını alegorik bir biçimde anlatan *Mantıku't-Tayr*'ın çerçevesine sadık kalınmıştır.

Mantık-ı Esrâr'ın yukarıda sözü edilen nüshaları şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr. 595, (S1): Mehmed b. Kasım'ın nüshasından Hasan b. Hüseyin tarafından 1054 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1644) istinsah edilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 3458, (S2): Muhammed b. Ali b. Ahmed tarafından Ramazan 1077/Şubat-Mart 1667'de istinsah edilmiştir.

Milli Kütüphane, nr. Yz A 3341, (MK): Otograf nüshaya göre baştan 818 beyit eksiktir. Niyâzi tarafından istinsah edilmiştir.

Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, nr. 11838, (İK): 17 Rebiülâhîr 1280/1 Ekim 1863'te Avnî tarafından istinsahı tamamlanmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi Koleksiyonu, nr. 218, (S3): 17 Rebiülâhîr 1274/5 Aralık 1857'de istinsahı tamamlanmıştır.

Sadberk Hanım Müzesi, Hüseyin Kocabaş Yazmaları, nr. 431, (HK): 15 Muharrem 1051/26 Nisan 1641'de Hasan A'tâ(?) tarafından istinsahı tamamlanmıştır. İki varakın forma hâlinde koptuğu anlaşılmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. TY 767, (İÜ): İstinsahı 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655'te tamamlanmıştır.

Universitätsbibliothek Leipzig, Cod.Turc.84 (Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. no 84, LN): Ketebe kaydından anlaşıldığına göre Fedayî tarafından yazılmış ve yazma işi 9 Şevval 1047/24 Şubat 1638 tarihinde tamamlanmıştır. Ketebe kaydı şu şekildedir: Temmetü'l-kitâb bi-^cavni'l-Melikî'l-Vehhâb ^calâ yedi'l-fakîr el-^hakîr ilâ lu^tfî'l-^qadir a^dafu'l-^cibâd ed-Dervîş Fedâyî el-Mevlevî el-mütercimi hâzihî'n-nüşhati'l-mübâreke fi nehâri'l-e^hâd bâ tis'^ca şehri's-Şevvâl Sene 1047

1274/1857 tarihli matbu nüsha, (MN): Tam adı şu şekildedir: *Mantıku't-Tayr-ı Hazret-i 'Attâr fî Tercemetinâ Mantıku'l-Esrâr*. Birinci ketebe kaydına göre 1065 senesi Rebiülahîr'inin son günlerinde (Şubat-Mart 1655) Yusuf ibn Ali tarafından istinsah edilen nüshanın taşbaskısıdır, taşbaskının kaydını ise Mehmed Ali el-Vasfî yazmıştır. Bu

⁷ *Tuhfe-i Fedâyî* adını taşıyan bu Türkçe-Arapça manzum sözlük, 17 bölüm ve 422 beyitten oluşur. Sözkonusu eser, kısa bir inceleme ile tarafımızdan makale olarak neşre hazırlanmıştır, şu an yayın aşamasındadır.

⁸ İbn Mehâsin, age, s. 74-75.

⁹ 644 ve 4610. beyitler.

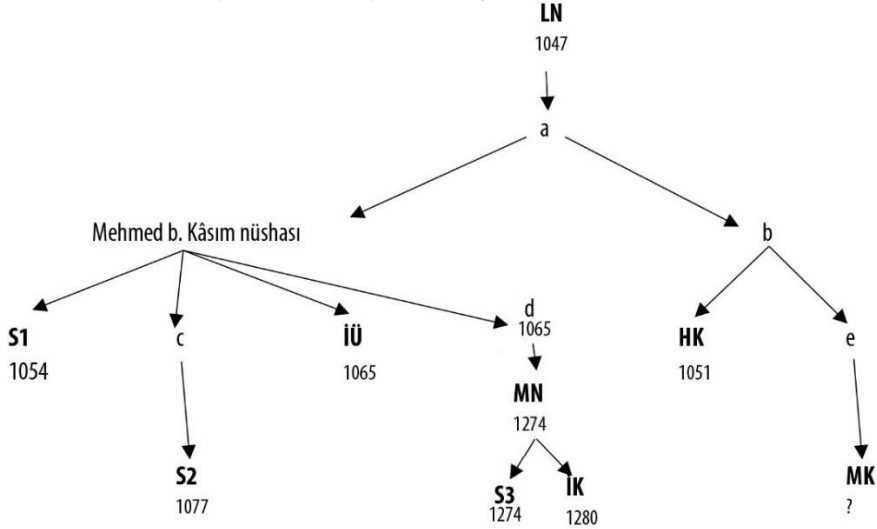
kayda göre nüsha, Çırçır'da Necib Efendi'nin taşbaskı tezgâhında 1274 yılı Safer ayında (Eylül-Ekim 1857) tab' edilmiştir.¹⁰

Otograf nüsha ve matbu nüsha dâhil olmak üzere dokuz nüshanın metinleri mukayese edildiğinde iki ana kol olduğu anlaşılmaktadır. Otograf nüsha haricindeki yedi yazma ve bir matbu nüsha arasında, otograf nüshaya en yakın nüshanın, Şimşek'in de çalışmasında esas nüsha olarak tespit ettiği, S1 nüshası olduğu ve yapılan mukayese neticesinde, HK nüshası kolu ile S1 nüshası kolunun otograf nüshadan istinsah edilen bir nüsha kolundan geldiği görülmektedir. S1 nüshasından sonra, otograf nüshaya en yakın ikinci nüsha İÜ nüshasıdır.

Ketebe kayıtlarından anlaşıldığına göre Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, 11838 numarada kayıtlı olan yazma da Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi Koleksiyonu, 218 numarada kayıtlı olan nüsha gibi matbu nüshadan istinsah edilmiş olmalıdır veya matbu nüshanın tab' edilmesinden çok kısa süre sonra tamamlanan nüshanın matbu nüshadan, diğerinin ise matbudan istinsah edilen nüshadan kopya edilmiş olması mümkündür. Bu iki yazmanın şekli özellikleri de oldukça benzerdir.

Eserin matbu nüshası ile sekiz yazma nüshadan hareket ederek daha önce tarafımızca yapılan tespit şudur: "Bütün nüshalar eldeki otograf nüshadan doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan istinsahlardır. Bazı kelimelerin imlâlarındaki problemler, bazı yerlerde görülen vezin veya kafiye hataları, nüshalarda kendini göstermektedir. Bazı nüshalarda hatalar zaman zaman düzeltilse de hiçbir nüshada, otograf nüshada karşılaşılan teknik hataların tamamının düzeltilmediği görülmemiştir."¹¹ Bu durum, eldeki otograf nüshanın, eserin ilk nüshası olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Nüshaların mukayesesinin ortaya çıkardığı şecere şu şekildedir:

¹⁰ Fedayî, *Mantuku'l-Esrâr*, İstanbul: Necib Efendi Taşbaskı Tezgâhı, 1274, s. 226.

¹¹ Doğan Averbek, agm, 1499-1500.

Nüshalar arasında Sadberk Hanım Müzesi, Hüseyin Kocabaş Yazmaları arasında yer alan nüsha ile Milli Kütüphane’de yer alan nüsha oldukça dikkat çekici hususiyettedir. 1051/1641’de istinsah edilen HK nüshasında, eser neredeyse gözden geçirilerek yeniden kaleme alınmış gibidir. MK nüshası ise her ne kadar baştan önemli sayıda varak eksikliği olsa da HK nüshası ile olan ilişkisi açısından dikkate değerdir. MK nüshasında istinsah tarihi olmadığından bu iki nüshadan hangisinin daha erken yazıldığını tespit etmek güç olsa da HK nüshası ile MK nüshasının, taşıdıkları benzerlik açısından aynı koldan geldiğini söylemek mümkündür. MK nüshası, HK’ye nazaran otograf nüshaya daha uzak bir nüshadır. Ciddi oranda varak eksikliği mevcuttur ve sayfalarında rutubetten zarar görmüş kısımlar çoktur. HK nüshasında kopmuş olduğu tespit edilen ardışık iki varaktaki kısım MK nüshasından mukayese edildiğinde bu kısımda MK nüshasında iki beyitlik ekleme olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla HK nüshasında eksik varak olmasaydı bu nüshanın 4627 beyit ihtiva ettiğini söylemek hatalı olmayacaktır. Bu nüshanın geldiği kolda, metne 29 beyit ilave edilmiş ve buna karşılık 13 beyit metinden çıkarılmış, ayrıca çok sayıda beyitte metne müdahale, bazan mısraları yeniden kurma, çoğu zaman kelimenin muadilini, eş anlamlısını kullanma gibi dikkat çekici müdahalelerde bulunulmuştur. Şairin hayatta olduğu bir tarihte yapılan bu müdahaleler, akla bunların Fedayî’nin mi tercihi olduğu sorusunu getirmektedir. Her ne kadar bazı yerlerde kelimeleri okuyamamaktan kaynaklanan hatalar yapılmış olsa da MK nüshasının da HK ile aynı koldan geliyor olması bu ihtimali akılda tutmayı gerektirmektedir. Bu arada, HK nüshası ve MK nüshasının geldiği kolun, eserin aslından uzaklaşan pek çok müdahale mevzubahis olsa dahi, S1 nüshası gibi Mehmed bin Kâsım’ın nüshasının kolundan geliyor olması akla yakın görünmektedir.

Bu nüshaların mukayesesi yapılırken evvela beyit farklılıkları ele alınacaktır. HK nüshasında yer alıp da LN’de bulunmayan beyitler şunlardır:

304. beyitten sonra:

Nûrî anuñ naqd-i mevcûdât idi
Zât-ı pâki mu’î-i her zât idi

329. beyitten sonra:

Olmadı hiç böyle mu’ciz kimseden
Kim güneş emriyle toğdı esenden

347. beyitten sonra:

Mûsî vardı ol yire bi-irtiyâb
Hal’-ı na’leyn ile işitdi hitâb

380. beyitten sonra:

İki ‘âlem h’âce lîkin tâ ebed
Saña tefvîz eylemişdür ol Ehad

390. beyitten sonra:

Dîde-i cânım liqân ister hemân

İki ‘ālemde rızān ister hemān

464. beyitten sonra:

Anuñ için kim Cenāb-ı Mevlevî
Kıldı bu beyt ile feth-i Meşnevî

Bişnev ez ney çün hikāyet mî-koned
Ez cüdā’ihā şikāyet mî-koned

476. beyitten sonra:

Bes ne yüzle iy utanmaz bî-hayā
Kendüñe dirsın muhibb-i Muştafā

682. beyitten sonra:

Geç ħar-ı nefis-i deniden ādem ol
Bes Mesîh-i ma‘neviyle hem-dem ol

Mütercim nüshasında 780. beyitte mısralar arasında kafiye uyumsuzluğu mevcuttur; LN’de kafiye kelimeleri maḳāl ve kār şeklindedir. HK nüshasında bu problem, 780. beytin ilk mısraı ile kafiyeli ikinci mısra ve 780. beytin ikinci mısraı ile kâfiyeli olacak şekilde ilk mısra eklenmek suretiyle giderilmiştir. Oluşan iki beyit şu şekildedir:

Çünkü Hüdühüd kıldı bu resme maḳāl
Kuşları hep ħayret aldı deng ü lāl

Vaşf-ı şehden oldılar bî-ihtiyār
Şevḳ kıldı anlarıñ cânına kār

916. beyitten sonra:

Āb ile göñlüñ çün olmuş hoş senüñ
Yağmış āteş gibi şu cân u tenüñ

Almış āb-ı rüyuñı bir kaçre āb
Şu içinde hoş seni almış bu ħvāb

Āb her nā-pāki eyler şüst şu
Pāk olana ħacet olmaz hiç şu

Āb kim her şey andandur ħayāt
Fıkr kıl kim āba kalandur ħayāt

Gördi bir divânei bir ehl-i hâl
Ana istimhân ile itdi su'âl¹²

982. beyitten sonra
Pâdşâhlık ana lâyıkdur hemân
Kim odur Hallâk u Rezzâk-ı cihân¹³

1525. beyitten sonra
Der-geh-i Hakk'a kılup 'arz-ı niyâz
Yalvarup kılup gice gündüz namâz

2068. beyitten sonra
Ol binüp üstüne dâyim iy emîr
Sen anuñ hükminde olmışsin esîr

2472. beyitten sonra
Bir nefesde her ne kim zâyil olur
Merd olan aña kaçan mâyil olur

2582. beyitten sonra
Enbiyâ maḥkûm-ı fermân oldılar
Emr ile maḥbûs-ı zindân oldılar

2597. beyitten sonra
Bende olmaz ol k'idüp beyhüde lâf
Bendelikden eyleye lâf u güzâf

2667. beyitten sonra
Töylaram bes seyr-i rüyumdan anı
Kaldururam hâk-i küyumdan anı

2851. beyitten sonra
Ol ki âyin-i hîreden dürdür
Ne dise ne eylese ma'zürdür

¹² Bu beytin yer alması gereken varak HK nüshasından kopmuş olduğundan beyit MK nüshasından yazılmıştır.

¹³ Bu beytin yer alması gereken varak da HK nüshasından kopmuş olduğundan beyit MK nüshasından yazılmıştır.

2910. beyitten sonra
 ʕÖmri oldukça ola nā-kām ol
 Bī-dil ü bī-şabr u bī-ārām ol

3378. beyitten sonra
 Bir yire bir genc medfün itse şāh
 Kim anı hīç bilmeye ḥayl ü sipāh

Tā ki maḥfi ḳala ol sırr-ı nihān
 Öldürür vāḳıf olanı bī-gümān

3383. beyitten sonra
 İsmüñi kezzāb ḳıldum ben hemān
 Tā inanmaya saña ḥalk-ı cihān

4146. beyitten sonra
 Zerrece benlik ḳoma cümle gider
 Zerresi yidi ṭamuyı pür ider

4304. beyitten sonra
 Baʕzısı zaḥmetle rencür oldılar
 Ḳaldılar yollarda mehcür oldılar

Ayrıca nüshanın bitiminde, keebe kaydının öncesinde iki beyitlik alan boş bırakılmıştır. Eklenen yukarıdaki beyitlere mukabil LN’de yer alan ve numaraları parantez içerisinde verilen aşağıdaki beyitler HK nüshasında bulunmamaktadır.

Bes şevāb idüp ʕaceb ḥayr eylemiş
 Nām-ı pākin Mantıḳu’ṭ-Ṭayr eylemiş (626)

Şordılar andan ki iy üstād-ı rāh
 Nedürür bu yolda bildür zād-ı rāh (1228)

Nefs ḥinzirini öldür evvelā
 Ḳaṭ-ı menzil tā saña āsān ola (1470)

Naʕrasından cümle yārān ṭurdılar
 Anı bu ḥāletde çün-kim gördiler (1555)

Didi yitmiş kerre yā Mūsā saña
 Sen cevābın virmedüñ hergiz aña (1925)

Taht u mülkin gördi çün-kim âfetin
Kaç kıldı andan üns ü ülfetin (2698)

Hem anuñ-çün dünyede maqtül olam
Anuñ için anda hem mes'ül olam (3578)

Ma'rifet vâdîsi iy şahib-nazar
Pür mehâlik vâdî-i bi-pâ vü ser (3598)

Müstemirdür geh teraqqî geh zevâl
Müstehildür geh hağığ ü geh vebâl (3604)

Cehd eyle sâlik-i Çin ol yüri
Ger varursañ Çin'e anı bul yüri (3630)

Hak dan özge nesne görmezdüñ eger
Aşvel olmasañ eger iy bi-haber (3873)

Gördiler cümle yazılmış aşikâr
Zâhir ü bâtın olup naş-ı nigâr (4384)

Rahmet itsün Hak o merdüñ cânına
Bakmaya bu bendenüñ noşânına (4611)

Ayrıca LN'de bulunan 1281. beytin ikinci mısraı ile 1282. beytin ilk mısraı, 2843. beytin ikinci mısraı ile 2844. beytin ilk mısraı ve 4383. beytin ikinci mısraı ile 4385. beytin ilk mısraı da HK nüshasında yer almamıştır:

Cismi hod başdan ayağa cân idi (1281/2)

Büy-ı zülfinden şabâ müşkîn idi (1282/1)

Kanda küstâhlık ider küstâh-vâr (2843/2)

Merd-i har-bende vü üstür-bân ki var (2844/1)

Doğrı vü egri yola gitdüklerin (4383/2)

Hile vü mekr ü füsün itdüklerin (4385/1)

HK nüshasının geldiği kolda, metnin muhtevasında olduğu gibi bölüm başlıklarında da bir takım tasarruflarda bulunulmuş, anlam ekseriyetle korunarak pek çok yerde başlık, farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bölüm başlıklarındaki farklılıkların türlerine göre şu örnekleri vermek mümkündür:

Fi na^{cti} emirî'l-mü'minîn °Ömer ibni Hattâb radıya'llâhu °anh başlığı Na^{cti}-i °Ömer bin el-Hattâb şeklinde ifade edilerek kimi zaman MN'deki başlık ihtisar edilmiş; kimi zaman Fi na^{cti} °Alî ibni Ebi Talib

radıya'llāhu °anh şeklindeki başlık şahsi yorumlar da eklenerek Fi na°ti şāh-ı evliyā °Alī ibni Ebī Tālib şeklinde ifade edilmiştir. Aynı anlamı korusa dahi Su'āl-i Muştafā °aleyhi's-selām ez-Ĥudā-yı te°alā başlığının Su'āl kerden-i Resūl-i Ĥudā ez-Ĥaḡ celle ve °alā şeklinde ifade edilmesi müdahalede bulunan kişinin oldukça serbest davrandığını ve anlamı değiştirmese dahi müdahale etmekten ictinap etmediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu durum, müdahalenin mütercim şair tarafından yapılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Fedayî Mehmed Dede'nin bazı detayları da başlığa taşıdığı Ĥikāyet-i ĥaste şüden-i Ayaz ü reftan-i Şāh Maḡmūd piş-i ü örneğindeki gibi durumlarda HK nüshasının geldiği kolda detayların başlıktan çıkarılarak başlığın Ĥikāyet-i Şāh Maḡmūd bā Ayaz şeklinde yeniden kurulduğunu görmekteyiz. Buna benzer sair şu örnekler verilebilir: Ĥikāyet-i binā-kerden-i ḡaşr-ı pādşāhi vü cevāb-ı kāmili be-ü başlığı HK nüshasında Ĥikāyet-i ḡaşr-ı pādşāh; Binā-kerden-i ḡaşr-ı ĥ°āci vü cevāb-ı divāne be-ü başlığı ise Ĥikāyet-i ḡaşr-ı ĥ°āce şeklinde ifade edilmiştir. Ancak burada HK nüshasının geldiği kolda tutarlı bir tavır içerisinde hareket edildiğini söylemek zordur. Zira Ĥikāyet-i Ya°kūb °aleyhi's-selām başlığında olduğu gibi muhtevaya dair detayın asgari düzeyde tutulduğu bu başlık HK nüshasında Ĥikāyet-i °itāb-kerden-i Ĥaḡ bā-Ya°kūb şeklinde ifade edilmektedir. Kimi zaman ise başlıklar Şikāyet kerden-i mürid ez-iblis piş-i şeyḡ örneğinde olduğu gibi, aynı muhtevayı ifade etmekle birlikte, Ĥikāyet-i ḡāfil ü şeyḡ-i °ārif şeklinde tamamen değişebilmektedir, Su'āl-i murḡān ez-Ĥüdhüd başlığının el-Maḡalātu tūyūr şeklinde ifade edilmesi gibi. Bu kolda pek çok yerde ise, muhtevada olduğu gibi, Ĥikāyet-i meczüb-i Ĥaḡ şeklindeki başlık Ĥikāyet-i divāne-i Ĥaḡ şeklinde söylenmekte yani kelimelerin eş anlamlıları kullanılmaktadır. Ĥikāyet-i ĥ°āce-i māl-dār örneğinde olduğu gibi Fedayî Dede'nin muhtasar olarak tercih ettiği bazı başlıklar ise HK nüshasında Ĥikāyet-i binā kerden-i ḡaşr ü °āşık şüden-i ü be-cāriye şeklinde detaylandırılmıştır. Aşağıda mütercim nüshasındaki başlıklardan bazısının HK nüshasında uğradığı değişim, örnek olması açısından dikkate sunulmuştur:

Başlığın mütercim nüshasındaki hâli	Başlığın HK nüshasının geldiği koldaki hâli
Münācāt fi't-tevhīd	Münācāt ve't-tevhīd
Ĥikāyetü bi't-temsīl	Ĥikāyet
Zīkr-i muta'āşşibān ü naşīḡat-i iştān	Zīkr-i muta'āşşibān ü naşīḡat-i ü
Ĥikāyet-i Bilāl-i Ĥabeşi raḡmetu'llāhi °aleyh	Ĥikāyet-i Bilāl
İ'tizār fi nazmı kitāb	İ'tizār fi sebeb-i nazm-ı kitāb
Ĥikāyet-i °āşık şüden-i pādşāh be-ḡulām	Ĥikāyet-i pādşāh ü ḡulām
Du'ā-kerden-i ĥ°āci vü cevāb-ı divānei be-ü	Ĥikāyet-i yek ĥ°āce vü divāne
Güftā divāne-i Ĥudā bi't-temsīl	Ĥikāyet-i pāk-bāz
Ĥikāyet-i hem-rāḡ şüden-i pir ü mürid	Ĥikāyet-i şeyḡ ü mürid
Ĥikāyetü bi't-temsīl-i beytü'l-°ankebüt	Ĥikāyet-i °ankebüt
Ĥikāyet-i fakīri mātem-zede	Ĥikāyet-i sünüvār ü cevāb-ı divāne

Su'âl-i murğ-i diger	Su'âl-i diger ez-murğî
Hikâyet-i pādşâh bâ-seg-i ü	Hikâyet-i gâdab kerden-i pādşâh be-seg
Vaşıyyet-i Sokrât bâ-şâkird-i ü	Hikâyet-i Sokrât-ı hâkîm
Hikâyet-i nâ-ğorden-i şerbet-i şeyh-i kâmil	Hikâyet-i şeyh-i perhîz-kâr ez-şarâb
Hikâyet-i Şâh Maḥmûd	Hikâyet-i ziyet kerden-i pādşâh şeh-râ
Hil'at pûşânden-i şâhî bâ-bende-i ğod	Hil'at dâden-i şâh bendei-râ
Hikâye-i Şeyh Ebû'l-Hayr u bādîncân ğorden-i ü	Hikâyet-i Şeyh Harkânî
Hikâyet-i müşteri şüden-i 'acüze Yûsuf-râ 'aleyhi's-selâm	Hikâyet-i Yûsuf 'a m
Hikâyet-i hükümet kerden-i mîr-i Kârîz	Hikâyet-i mîr-i Kârîz
Mihmân şüden-i Şâh Maḥmûd der-külhan	Hikâyet-i Şâh Maḥmûd
Ṭaleb kerden-i saḳḳâ âbî ez-saḳḳâ	Hikâyet-i dû saḳḳâ
Hikâyet-i şeyh bâ-seg ü su'âl-i säyil ü cevâb-ı ü	Hikâyet-i şeyh bâ-seg-i ğod
Hikâyet-i 'âbid-i dirâz rîş	Hikâyet-i Müsi 'a m
Hikâyet-i 'ayb kerden-i mest be-mestî-i diger	Hikâyet-i dost
Hikâyet-i zeden-i muhtesib mestî-râ vü cevâb-ı ü	Hikâyet-i mest ü maḥbûb
Hikâyet-i çüb zeden-i Züleyhâ Yûsuf-râ	Hikâyet-i ğabs kerden-i Züleyhâ Yûsuf-râ
Hikâyet-i post pûşiden-i Mecnûn	Hikâyet-i Mecnûn u post pûşiden-i ü
Hikâyet-i seng şüden-i merdî der-Çîn	Hikâyet-i seng şüden-i merdüm der-Çîn
Hikâyet-i 'aşîk şüden-i duḡter-i şâh be-ğulâm-ı ü	Hikâyet-i duḡter-i pādşâh
Ḳafâ ğurden-i şüfi ez kesî vü cevâb-ı ü	Hikâyet-i şüfi kâfâ ğord ez-kesî
Ğüftâr der-aḡvâl-i tıyûr	Ğüftâr fi aḡvâl'i't-tıyûr
Tetimme-i kelâm-ı tıyûr	Hikâyet-i tetimme-i kelâm
Hikâyet-i pādşâ ki ma'sûḳ-râ küšten fermûd	Hikâyet-i pādşâh ki ma'sûḳ-râ küşte

HK nüshasının geldiği kolda; beyit ekleme/çıkarma, başlıklarda yapılan tasarruflar, hâricinde nazar-ı itibara alınması gereken bir diğer husus ise pek çok beyitte yapılan değişikliklerdir. Bu değişiklikler kelime, tamlama, ifade/ibare şeklinde olabildiği gibi bazan kafiye hatasını düzeltmek maksadıyla, bazan kafiye kurallarına uyarak mısraın yeniden yazılması şeklinde olabilmektedir. HK nüshasında vezne ve kafiye münasip müdahalelerde bulunuluyor olması -eğer bunlar eser tamamlandıktan sonra Fedayî Dede tarafından gerçekleştirilen tasarruflar değilse- bu kolun oluşmasına yol açan

şahsın/müstensihin şiir alanında kabiliyetli olduğunu göstermektedir. Konunun takipçilerinin faydasına olacağı mülahazasıyla tamamen değiştirilen yani yeniden nazmedilen mısralar, asıllarıyla birlikte bu çalışmaya dercedilmiştir:

Beyit/Mısra	LN'deki hâli	HK'deki hâli
8/2	Cân kuşu hâk ile itdi imtizâc	Hâk ile cân murğı itdi imtizâc
311/2	Bendesidür 'îsî-i Meryem anuñ	Cümle teslim-i rızasında anuñ
590/2	Benden özge ümmetüñ 'îşyânına	Ümmetimüñ cürmine 'îşyânına
625/2	Ma'ni-i tahkîki tahkîk eylemiş	Nâmını hem Mantıku't-Ṭayr eylemiş
761/2	Yohsa cân yolında tsâr eyleyüz	Bârî ansuz olmadan 'âr eyleyüz
763/2	Şarf ola bu yolda cân u ser gerek	Kim bu yolda niçe cân u ser gider
770/2	Her perinde öyle yüz biñ niçe per	Her birinde niçe yüz biñ öyle per
1022/1	Kaşr içinde her zamân şâh-ı cihân	Her zamân ol kaşrda şâh-ı zamân
1110/2	Didi kim Allâh selâm idüp saña	Kim selâm itdi saña Rabb-i Celil
1721/2	Ol didi gel kısmını gel al var	Ol cevân didi ki gel kısmuñ çıkar
2102/2	El uran mülkime bana zulm ider	Düşmeni dünyâ degüldür merd-i men
3160/1	Sende mestlik ḥadden efzündür nihân	Ḥadden artuğ mestlik sende hemân
3281/2	İlet anı anda kim ol anda yok	Anda ilet kim anı yok anda ol
3378/2	Öldürür vâkıf olanı bi-günâh	Katlüñi vâcib bilürler ins ü cân
3415/2	Anda ancağ 'ilm ü 'irfân ḥaşr idi	Şâhib-i esrâr-ı 'âlem merd-i kâr
3454/2	Baña bunda özge kâr olmaz şavâb	Yüz çevürme kim budur ni'me'l-me'âb
3541/2	'Aklı gitti ḥasret ile itdi âh	Cümle 'âlem gözine oldı siyâh
3836/2	Eyledi seq-bânlık bir yıl dürişt	Kılmadı 'âr oldı ol kâr üzre cüst
3973/2	Anda ancağ derd olur vü âh-ı süz	Âh olur vü derd olur vü süz olur
4009/2	Meyyit işite anı olurdi ḥay	Laḥn-ı Dâvüd ile olup cân-fezây
4027/2	Aña ḥâzır kıldı nuql-i kâs u câm	Kıldı ḥâzır aña hem nuql ile câm
4189/1	Seyre çıksa nâ-gehân açup niḳâb	Perdeden nâ-geh çıkup açsa ḥicâb
4224/2	Halka 'ibret olsun anı zâr idün	Kahr ile anı niğün-sâr eyleñüz
4258/2	Gördi yüzün çünki ol şeh-zâdenüñ	Seyr eylerdi iraklardan aña

4428/1	Merdüm-i ‘âlem kamu bi-gânedür	Cümle ‘âlem ser-be-ser uyhudadır
4430/2	Yoğdurur bir zerre deñlü kıymeti	Saňa şaldum ferş ile rāhātı
4497/2	‘Aşık oldu ittifağ ol yüzi mah	İttifağı ‘aşık oldu ol püser
4551/2	Halvetine varup eylerdi karar	Gider idi halvetine şeh-r-i yâr

Kelime seviyesinde gerçekleşen müdahaleler için ise burada sadece örnek vermekle iktifa edilecektir:

LN	HK	LN	HK	LN	HK
itmek	kılmağ	pes	kim	cem ^c	şem ^c
ider	olur	sultân	Süleymân	Süleymân	sühan-dân
eyleyen	iden	kevni	cümle	girdi	gördi
kim	hem	o	ol	bozılır	kımlur
yigdür	artuğ	eyler	itsün	çekdi	gördi
ser	bir	turmaz	vaşlun	ey	bu
şâfi	sâde	kıl	it	yâ	ey
cürm	zulum	kılmağ	cümle	‘ışk	nâz
ni‘meti	himmeti	vâkıf	‘ârif	olmaz	yoğdur
hadd	nutğ	bi’smi’llah	ismu’llah	şer ^c	dîn
ki	çü	kıl	gel	devlet	rahmet
iderdi	kılordı	kim	bir	ehl	şâhib
hidmet	şâhlık	rûhı	cânı	kim	ki
hikmet	müddet	olar	şular	sâ‘at	demde
kadh	medh	çünkü	zirâ	gözime	‘aynûme
it	kıl	şirîn	müşkin	mülk	taht
eylemiş	söylemiş	kılmış	itmiş	nazmuñ	‘ilmüñ
diliyle	dilinde	‘aynûme	çeşmüme	hem	tâ
zar	hâr	şadâ	nevâ	ismüñ	aduñ
yâ	bu	saňa	çara	tiz-çeşm	bend-çeşm

kār	rāh	murǧ	merd	cihānuñ	vüçüduñ
kim	her	hāli	elbet	anlar	kuşlar
geymiş	geyüp	ben	hem	revān	hemān
‘ālem	halkuñ	h’āh	gāh	gerek	gider
üzre	içre	murǧān	‘irfān	şahn	cümle
kendinden	özinden	kāmil	zāhid	sātir	hāzır
görüþ	gördi	mübtelā	bī-nidā	gedā	faķır
vir	bir	nüktenüñ	müşkilüñ	daħi	benüm
olur	olsun	ta’atıyla	ta’atından	naẓar	nefes
şanki	belki	güyā	bimār	olur	eyler
her	ser	dāyim	ben tek	giçe	giçer
baba	baña	koymdum	koypup	çeker	ider
korqudan	hāvfden	izhār	zāhir	Sī-murǧ	‘Ankā
olursın	olupsın	ile	idüp	dest	baş
lā-naẓır	bī-naẓır	olur	cüdā	şāh	cān
sen	ben	rāzuñ	kāruñ	kuşlar	murǧān
hiç	lik	remz	sır	sır	remz
gözyaşından	ağlamağdan	zamān	nefes	āşüfte	şüride

HK nüshası kolunda bir başka müdahale türü olarak kimi zaman vezin hatasını gidermek üzere kimi zaman ise estetik endişeyle kelimeler arasında takdim-tehir yapıldığı görülmektedir:

LN	HK	LN	HK
çünkü gördi	gördi çünkü	berr ü baħr u kūh	kūh u berr ü baħr
‘aczin bildi	bildi ‘aczin	‘ışķ u müşķ	müşķ ü ‘ışķ
yine likin	lik yine	saña ħayr oldur	ħayr odur saña
tutmuş elde	elde tutmuş	ide beni	beni ide
āb u ħāk	ħāk u āb	sāħil eyler menzilin	menzil eyler sāħilin
gör aña Ĥāk	Ĥāk aña gör	cān u baş	baş u cān

itme zâyîf	zâyîf itme	bu kadar murğ andan oldu	andan oldu bu kadar murğ
evliyâ vü enbiyâ	enbiyâ vü evliyâ	her ne dirse her ne görse	her ne görse her ne dirse
ümmî idi gerçi ol	gerçi ol ümmî idi	didi bes	bes didi
bu gelse	gelse bu	oldı ol dem	ol dem oldı
ol ki kıldı dîn yolında	dîn yolında ol ki kıldı	her giz	yâ Rab
virdi ol	ol virdi	gözyaşından	aglamakdan
anı gördi	gördi anı	bir	bu
nesne yok anlara	anlara yok nesne	zamân	nefes
cân itdi	itdi cân	dest	baş
nice virem saña anlardan	nice anlardan virem saña	âşüfte	şürîde
yâ ‘Ömer tek ‘adli eyle	‘adli eyle yâ ‘Ömer tek	kâmil	zâhid

Bir diğer müdahale şekli ise aynı mana olacak şekilde mevcut olanı başka kelimelerle ifade etme hâlinde karşımıza çıkmaktadır:

LN	HK	LN	HK
rûz-ı mahşer	haşır günü	per açup	yüz tutup
revân itdi	ağıtdı	giderem her cânibe	gezerem her yaña
dek vardı	irişdi	dimez ol	dimesün
hep anuñ	cümleten	ne ki	güne
bâtil söyleyen	bâtildur diyen	anı hârc eyle	hârc it anı
mâlinı virür midî	virmez idi mâlinı	sende çü	çün sende
ider mi	itmez	kim bize ola	kim ola bizde
‘Âyişe kim sevgüliydi	sevgüliydi ‘Âyişe çü	cânını bâda virürdi	cân u dil ber-bâd iderdi
tâ ki buldum	tâ bulınca	itmiş ol	eylemiş
serkeş olma	baş çekme	fıkr itdi çün	çünki itdi fıkr
baş çekme	serkeş olma	ider cân u teni	idüpdür çok teni
bu yola gitmeklüge	gitmege bu yola bes	köy kıılma	ko itme
niçe	bir kaç	tevbe idüp	tevbe-kâr ol
kâş yüz biñ	şad hezârân		

Mütercim nüshası olan LN'de görülen ve beş yazma nüshanın geldiği esas kolda tashih edilmediğini müşahede ettiğimiz kafiyeye râci hataların ise HK'nin geldiği ikinci versiyonda aşağıdaki gibi tashih edildiğini görüyoruz:

Murtażâ'yı gör ki kılrken namâz
Nice irdi aña tığ-i âb-dâr > cân-güdâz (147)

Âftâb açdı aña ol dem cevâb > zebân
Didi tur ol şeyhün ardına revân (1581)

Var-ise başuñda ger uşbu heves
Kârumuz seg-bânlık ancak hemân > oldı vü bes (3834)

Çok fazla müdahalenin görüldüğü bu kolu temsil eden iki nüshayı yani HK ve MK nüshalarını birbirleriyle mukayese ettiğimizde ise Fedayî'nin metninde olduğu hâlde HK nüshasında yer almayan ve yukarıda verilen beyitlerden bazılarının (1228, 1555, 4383. beytin ikinci mısraı ile 4385. beytin ilk mısraı) MK nüshasında mevcut olması önümüze şu ihtimali sunmaktadır: Her iki nüsha da aynı kaynaktan istinsah edilmiş olabilir. Şurası muhakkaktır ki her iki nüsha da aynı koldan gelmektedir. Eksik olan beyitlerin HK nüshasında daha fazla olması ise MK nüshasının katiyen HK nüshasından istinsah edilmediğini göstermektedir. Bir diğer kesin hüküm ise HK nüshasının MK nüshasından istinsah edilmediği yönünde verilmelidir. Zira MK nüshası, HK nüshasına göre eldeki LN nüshasından daha çok uzaklaşmaktadır, MK nüshasının LN ile farklılık gösterdiği yerlerde bu farklılığa HK nüshasında rastlanmaması HK ile MK nüshasının aynı koldan gelmekle birlikte kat'î surette birbirlerinden istinsah edilmediklerini göstermektedir. İstinsah tarihi belli olmayan MK nüshasının, esas metinden farklılıklarının artıyor olması hasebiyle HK nüshasından sonraki bir dönemde istinsah edildiği düşünülebilir. Kesin olan bir diğer husus ise şudur: *Mantuk-ı Esrâr*'ın mütercim nüshasından oldukça farklılaşan ve MK nüshası ile HK nüshasının geldiği kol olan versiyon, HK nüshasının istinsah tarihinin 1051/1641-42 olması sebebiyle Fedayî Mehmed Dede hayattayken tercüme metne müdahale olduğunu göstermektedir. Bütün bu müdahaleler birlikte değerlendirilir ve Fedayî Mehmed Dede'nin 1051'de hayatta olduğu nazar-ı itibara alınırsa Fedayî'nin, tercümesinde sonradan bir takım değişiklikler yaptığı düşünülebilir. Dolayısıyla bugün değerlendirilebilen 8 yazma ve bir matbu nüshadan hareketle söylenebilecek olan şudur: Fedayî'nin tercümesinin nüshaları iki farklı koldan gelmektedir. Kronolojik olarak ikinci olduğunu düşündüğümüz koldaki metnin de Fedayî tarafından kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Zira eldeki mütercim nüshasındaki pek çok vezin ve kafiye hatası sonradan kurulduğunu düşündüğümüz ikinci metinde tashih edilmiştir. Tekniğe matuf hataların çok azı bu kolda tekrarlanmıştır.

Kaynaklar

- Albayrak Sak, Vesile. "Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku't-Tayr Tercümeleleri." *Turkish Studies*. c. 7, s. 4. 2012: 655-669.
- Bakar, İsmail. *Sadberk Hanım Müzesi Kütüphanesi Hüseyin Kocabaş Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, 2001.
- Dilçin, Cem. "Mantıku't-Tayr'ın Manzum Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 36, s. 1-2, 1993: 35-52.
- Doğan Averbek, Güler. "Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku't-Tayr Tercümesi ve Otopograf Nüshası." *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi* 6/3 (2017): 1490-1506.
- Fedayî Mehmed Dede. *Mantık-ı Esrâr*. haz. Güler Doğan Averbek. (Yayın aşamasında).
- Fedayî. *Tuhfe-i Fedayî*. yazma eser. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 3190.
- Ferideddin-i Attar. *Mantık al-Tayr*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990-1991.
- İbn Mehâsin .*el-Menâzilü'l-Mehâsiniyye fi'r-Rihlet et-Trablusiyye*. ed. Muhammad Adnan Al-Bakhit. Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedide, 1981.
- Kayabaşı, Bekir. "Kaf-zâde Fâ'izî'nin Zübdetü'l-Eş'ârı." Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Külekcî, Numan. *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*. c. 1. Erzurum: Aktif Yayın Dağıtım, 1999.
- Levend, Agah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. c. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Muhammed Hâmid. *el-Müteşevvef*. Kahire: Dâru'l-Muharriri'l-Edebî, 2017.
- Nasrullah Mübeşşir el-Tirâzî. *Fihris el-Mahtutat el-Türkiyye el-Osmaniyye*. c. 1. Kahire: el-Hey'et el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1987.
- Örnek, Mustafa Şahidi. "Süleymaniye Kütüphanesi Türkçe Mesnevi Yazmaları Kataloğu." Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1974.
- Schmidt, Jan. *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Minor Collections*. Leiden: Brill, 2012.
- Sevgi, H. Ahmet. "Mantıku't-Tayr." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 29-30.
- Süleyman Sadeddin, Müstakim-zâde. *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Neseb ve'l-Küna ve'l-Elkab*. tıpkıbasım. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Attâr, Ferîdüddin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 4. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 95-98.
- Şimşek, Tacettin. "Fedayî Dede, Mantık-ı Esrâr: Tenkidli Metin-İnceleme." Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Toska, Zehra-Nedret Burçoğlu Kuran. "Ferideddin-i Attar'ın Mantıku't-Tayr'ının 14, 16, 17. ve 20. Yüzyıllarda Yapılmış Türkçe Yeniden Yazımları." *Journal of Turkish studies*, In Memoriam Abdülbaki Gölpınarlı, I, c. 20, (1996): 252-262.
- Tuman, Nail. *Tuhfe-i Nâ'ili*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. c. 3. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.

- Uyar Akalın, Berrin. “The Poets Who Wrote and Translated Mantiku’t-Tayr in Turkish Literature.” *International Journal of Central Asian Studies*. c. 10, s. 1. 2005: 167-179.
- Uyar Akalın, Berrin. “Za‘îfî, Gülşen-i Sî-murg: İnceleme, Tenkitli Metin.” Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Yakar, Halil İbrahim. *Antepli Divan Şairleri*. Gaziantep: Yaşar Cevizli Mağazaları, 2013.
- Yakar, Halil İbrahim. “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî.” *Turkish Studies*. c. 2, s. 4. 2007: 1015-1025.

İKİ ŞAİR BİR ŞİİR-II TWO POETS ONE POEM -II

HASAN KAPLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
*Assist. Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Art and Sciences,
Department of Turkish Language and Literature*

h1982kaplan@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1290-7219>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 27.06.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 31.07.2018

Sayfa-*Pages* : 19-33

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3959>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

İKİ ŞAİR BİR ŞİİR -II*
TWO POETS ONE POEM -II

HASAN KAPLAN

Öz

Klasik Türk edebiyatında şairlerin divanlarında, divanların çeşitli nüshalarında ve mecmualarda aynen veya küçük farklılıklarla iki şaire birden ait görülen şiirlerin varlığı öteden beri bilinmektedir. Divanlarda bazı farklılıklarla yer alan şiirlerin bir kısmını nazire geleneği bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bunların bir kısmı ise nazireyi aşan, intihale yaklaşan uygulamaların ürünüdür. Farklı şairlerin divanlarında aynı şiirin yer alması bazen de insan kaynaklı olup müstensihden, mecmua derleyicisinden veya araştırmacıdan kaynaklanmaktadır. Nev'î (ö. 1599) ve Nef'î'nin (ö. 1635) divanlarında aynen yer alan bir gazel mevcuttur. Bu çalışmada iki şairin divanında yer alan bu şiirin kime ait olabileceği, şiirin her iki şairin birden divanına nasıl girdiği sorgulanmıştır. Çeşitli başlıklar altında (maddi deliller, muhteva ve üsluba dayalı deliller) değerlendirilen gazelin gerçek sahibi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nev'î, Nef'î, divan nüshaları, müstensih hataları, nazire, intihal.

Abstract

It is known for a long time that the existence of poems with same or small differences which belong to two poets in divans, various copies of divans and journals of classical Turkish literature. It is possible to evaluate some of the poems with some differences in divan in the context of nazire tradition. Some of these are the products of practices that go beyond the nazire and approach to plagiarism. Sometimes the same poem takes place in the divans of different poets because of human. It is originating from copyist, journal compiler or researcher. There is an ode which takes part in exactly in divans of Nev'î (dd.1599) and Nef'î (dd.1635). In this study, it was questioned who might belong to this poem and how the poem of both poets suddenly got inside the divan. It has been tried to determine the true owner of the ode evaluated under various headings (material evidence, content and style based evidence).

Key Words: Nev'î, Nef'î, copies of divan, faults of copyist, nazire, plagiarism.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında farklı şairlerin yayımlanmış divanlarında, şairlerin divanlarının çeşitli nüshalarında veya mecmualarda aynen veya nüsha farkı diyebileceğimiz türden küçük farklılıklarla yer alan şiirlere rastlanmaktadır. Bu şiirleri benzerliğin oranına göre tevarüd, adaptasyon, nazire veya intihal bağlamında değerlendirmek mümkündür (Sertkaya 1999: 191-199). Bilindiği üzere divan edebiyatı bir nazire edebiyatı olup nazire yazma/deme bu edebiyatın başlangıcından 19. yüzyıla

* 18-20 Nisan 2018 tarihinde Adana'da düzenlenmiş olan Uluslararası Tarih ve Gelişim Sürecinde Avşar Türkmenleri Kongresinde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

Editör Notu: Bu makale yazar tarafından kaleme alınan "İki Şair Bir Şiir-I" isimli makalenin devamı niteliğindedir. Kaplan H. (2016). "İki Şair Bir Şiir-I". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 56, 1031-1062.

kadar etkin bir şekilde devam etmiştir. Birbiriyle benzerlik gösteren şiirleri ilk bakışta nazire olarak değerlendirmek mümkündür. Zira nazire, bir şiiri model alarak onun benzerini yahut ondan daha güzelini yazma işidir¹. Nazire şiir, zemin veya model şiire çoğunlukla şekil ve muhteva yönünden benzemektedir. Nazirelerde model olarak alınan şiirdeki hayal ve kurgunun, dil ve ifadenin görülmesi normaldir. Ancak bu benzerlikten murat, o şiiri kelime ve ifadeleriyle kopyalayarak kendine mal etmek değildir. Nazire, geleneğin meşru gördüğü bir uygulamadır. Ancak bu meşruiyetin sınırları dışında kalıp nazireyi aşan, intihale yaklaşan uygulamalar da olmuştur. Meşru olmayan bu uygulama sirkat-i şi'r (ahz u serika) yani intihaldir. Farklı şairlerin divanlarında aynı şiirlerin yer almasının bir sebebi de budur². Belagatte farklı alt başlıklarda (nesh, mesh, igare, selh, ilmam, tazmin, tevarüd) incelenen ahz u serikaya dair, tezkirelerde çeşitli malumatlar yer almaktadır. Tezkire yazarları bilhassa bazı şairlerin (Zâtî, Âhî, Mesîhî, Revânî...) bu konuda birbirlerine yönelik suçlamalarına yer vermişlerdir.

Aynı şiirin birden çok şaire ait görünmesinde insan kaynaklı hatalar daha ön plandadır. Bu hatalar müstensihnten, mecmua derleyicisinden veya araştırmacıdan kaynaklanabilmektedir. İnsan kaynaklı hataların ilki dikkatsizliktir. Bazen aynı mahlası kullanan farklı şairlerin şiirleri karışabilmekte³ bazen beyitteki farklı bir kelime mahlas olarak algılanabilmekte⁴ bazen de şiirin gerçek şairinin ismi mahlas-hanede geçerken, söz

¹ Nazire hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Dilçin, Cem. (1986). "Gazel", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417/Temmuz-Ağustos-Eylül, 78-248; Kurnaz, Cemal. (2007). *Osmanlı Şair Okulu*. Ankara: Birleşik Yayınevi; Ambros, G. Edith. (1989). "Nazire, the will-o'-the-wisp of Otoman Divân poetry". *Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlands*, 79, 57-83; Köksal, M. Fatih. (2006). *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazire*. Ankara: Akçağ Yayınları; Kaplan, Hasan. (2015). "Bâkî'yi Yenilemeye Çalışan Bir Şair Ümidi ve Bâkî'ye Nazireleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, 221-263; Yavuz, Kemal. (2013). "Türk Şiirinde Nazire". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu Hatıra Sayısı*, 10, 359-424; Kalpaklı, Mehmet. (2006). "Osmanlı şiir akademisi: Nazire". *Türk Edebiyat Tarihi*. (Ed. Talat Sait Halman vd.) İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

² Divan edebiyatında intihale dair geniş bir değerlendirme için bk. Kaplan, Hasan. (2017). "Divan Edebiyatında İntihal: Alıntı mı Çalıntı mı?". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 40, 39-98.

³ Şenödeyici (2012: 1925-1939), bazı mecmualarda Nâ'îli-i Kadîm'e ait görülen şiirlerin başka bir Nâ'îli'ye ait olabileceğini belirtmektedir. Seyyid Nesîmî ile Kul Nesîmî'nin, Yunus Emre ile Aşık Yunus'un şiirlerinin bir kısmının birbirine karıştığı bilinmektedir. Köksal (2014: 161-192), hususi kütüphanesinde yer alan Yunus Emre Divanı'nın bir nüshası üzerine yaptığı çalışmada mecmuada yer alan 174 şiirden 17'sinin neşredilen Yunus Emre divanlarının hiçbirinde yer almadığını tespit etmiştir. Köksal, bu şiirlerin Yunus Emre'ye ait olup olmadığını aitse hangi Yunus'a ait olabileceğini şiirlerin şekil özelliklerinden, Yunus'un sıklıkla kullandığı bazı kavramlar ve kelimelerden, kelime gruplarını başka şiirlerinde işleyişinden, edebî sanatları yapış özelliklerinden, şiirlerin anlam ve edasından hareketle sorgulamıştır.

⁴ İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı K. 779 numarada kayıtlı Bâkî Divanı nüshasında 59b'de yer alan,

"Bu tâk [u] tumturâkı zann itme kala bâkî

Dünyâ evi Firâkî bir köhne hâna benzer"

maktalı gazelde farklı bir kelime mahlas zannedilmiştir. Divan nüshasında Bâkî adına kayıtlı olan şiir, Firâkî mahlaslı bir şaire ait olmalıdır. Şiir, müstensihin "bâkî" kelimesini mahlas zanmetmesinden kaynaklanan hatalı bir kayıttır. Şiirin makta beytini nesre çevirip anlamı doğrultusunda düşündüğümüzde bu durum daha belirgin olmaktadır: Kendisine seslenen Firâkî, dünya evinin debdebe ve gösterişinin baki kalacağından zanmetmemesi gerektiğini zira dünya evinin eski bir hana benzediğini söylemektedir.

Millî Kütüphane Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda yer alan 06 Hk 110 numaralı şiir mecmuasında Bâkî'nin 70 gazeli yer almaktadır. Bu gazellerden birisi (164a) Bâkî'nin basılı divanlarında

konusu beyitteki farklı bir kelime mahlas zannedilebilmektedir⁵. İnsan kaynaklı hataların bazılarında merkezde araştırmacı yer almaktadır. Araştırmacının bilgi eksikliği, şairin dil ve üslubuna vakıf ol(a)maması, şiirleri tenkitten geçirmeden o mahlasta gördüğü her şiiri divana alması, mahlas ortaklığını fark edememesi, divanın tüm nüshalarını gör(e)memesi⁶ ve mecmualara fazlaca itimat etmesi hatalara sebep olabilmektedir (Kaplan 2018: 250). Burada zikredilen hatalardan dolayı şairlerin şiirleri bazen doğru belirlenememekte, birbirine karışabilmektedir. Kaplan (2016: 1031-1062), hem Âşık Çelebi hem de Bâkî'nin basılı divanlarında aynen yer alan bir şiirin kime ait olabileceği üzerine bir inceleme yapmıştır. Nef'î ve Cevrî'nin divanlarında aynen yer alan bir kaside üzerine de Köksal (1997: 191-202) bir araştırma yapmıştır. Aksoyak (2005: 69-82), 1636/37 istinsah tarihli Bâkî Divanı'nın bir nüshasında yer alan Küçük (1994) baskısındaki 16 numaralı gazelin aslında Gelibolulu 'Âlî'ye ait olduğunu, Gelibolulu 'Âlî ve Bâkî münasebetine dayanarak ortaya koymuştur. Aksoyak (2005: 137-147) başka bir çalışmasında da Gelibolulu 'Âlî ve Bağdatlı Rûhî münasebetine değinmiş, her iki şairin divanında yer alan bir manzumenin 'Âlî'ye ait olması gerektiğini belirtmiştir. Macit (2017: 265-278), Hatayî (Şah İsmail) Divanı'nda görülen bazı şiirlerin Osmanlı şairlerinden Karamanlı Nizamî, Şeyhî ve Ahmet Paşa'nın şiirleriyle büyük benzerlikler taşıdığını tespit etmiş, çalışmasında bu benzerlik/aynılık ve Osmanlı-Safevi edebî ilişkisi üzerinde durmuştur. Açıkgöz (2017: 1-8), Hayâlî Bey'in yayımlanmış divanında yer alan 95. gazelin, 16. yüzyıl şairlerinden Rahîkî'nin en meşhur şiirlerinden biri olarak mecmua ve tezkirelerde kayıtlı bir gazelle büyük benzerlikler taşıdığını fark etmiştir. Araştırmacı müstensih hatasından kaynaklı olarak Hayâlî Bey Divanı'nın bir nüshasına giren bu gazelin Rahîkî'ye ait olma ihtimalinin daha fazla olduğunu belirtmiştir. Açıkgöz (2017: 1-8) aynı çalışmasında Hayâlî Bey'in 96. gazelinin de çok küçük farklılıklarla Figânî'nin yayımlanmış divanındaki XCII. gazelle aynı olduğunu tespit etmiş, divan nüshalarından hareketle gazelin Figânî'ye ait olabileceğini belirtmiştir. Bu çalışmalardan anlaşılacağı üzere farklı şairlerin divanlarında bazen aynı şiir yer alabilmekte, divanlarda yer alan her şiir o şaire ait olmayabilmektedir.

mevcut değildir. Söz konusu gazel Mesihî Divanı'nda (Mengi 2014: 294-295) gazeller bölümünde yer alan 283 numaralı şiirle aynıdır. Mecmuada beş beyit olan bu gazel, Mesihî Divanı'nda yedi beyittir. Muhtemelen müstensih veya derleyici gazelin beşinci beytinde Arapça ifadenin içinde yer alan "bâkî" kelimesini mahlas zannetmiştir. Mecmuada yer alan şiirin matla ve makta beyti şudur:

Güci çoğ eyler kaşun kemânı
Çekdi niçe kez miskînün anı

Hattun geleden mahv oldı zülfün
El-hattu bâkî ve 'l- 'ömrü fânî

⁵ Kaplan (2016: 1031-1062) hem Bâkî'nin hem de Âşık Çelebi'nin basılı divanlarında yer alan, "Şi'r ü inşâdan murâdı 'Âşık-ı bî-çârenün 'Arz-ı ihlâs eylemekdür yâre bâkî ve 'd-du'â"

maktalı gazel üzerine yaptığı incelemede müşterek bir gazel olmayan şiirin Âşık Çelebi'ye ait olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Burada ilk mısradaki Âşık Çelebi'nin, ikinci mısradaki Bâkî'nin mahlası kelime olarak yer almaktadır.

⁶ Bilhassa şairlerin divanlarının tüm nüshaları görülemediği için o şairin şiir külliyyatı ve divanının farklı nüshalarında yer alan mükerrer şiirlerinin kadrosu tam olarak belirlenememektedir.

Nev'î (ö. 1509) ve Nef'î'nin (ö. 1635) basılı divanlarında da nüsha farkı diyebileceğimiz türden oldukça küçük farklılıklar taşıyan bir şiir yer almaktadır. Bu çalışmada söz konusu şiirin hangi şaire ait olabileceği üzerinde durulacaktır.

Nev'î'nin asıl adı Yahyâ'dır. 1533-34 yılında Malkara'da doğan şair, ilk eğitimini tasavvuf konusunda bilgili bir kişi olan babası Pîr Ali'den almıştır. 1550 yılında İstanbul'a gitmiş "Ahaveyn" diye bilinen iki kardeşten Karamânî Ahmed Efendi'nin Davutpaşa Medresesi'nde ve Karamânî Mehmed Efendi'nin Sahn Medresesi'ndeki derslerine devam etmiştir. Bu dersleri sırasında Hoca Sadeddin, Bâkî, Remzî-zâde, Hüsrev-zâde, Üsküplü Vâlihî, Edirneli Mehmed Mecdî, Cevrî ve Camcı-zâde gibi geleceğin önemli şair ve simalarıyla arkadaşlık etme olanağını bulmuştur. Nev'î, hocası Mehmed Efendi'nin Edirne Bayezid Medresesine tayini üzerine 1563 yılında hocasıyla beraber Edirne'ye gitmiş, hocasının Süleymaniye Medresesine tayini üzerine aynı yıl İstanbul'a dönmüş ve mülazım olmuştur. 1566'da Gelibolu'daki Balaban Paşa ve Mesih Paşa medreselerine müderris olarak gönderilen Nev'î, 1572 yılında İstanbul'da Şahkulu, Murad Paşa, Cafer Ağa; bir yıl sonra da Mihrimah Sultan medreselerinde müderrislik yapmıştır. 1587 yılında tayin edildiği Çınaraltı Medresesi müderrisliği görevi 1590 yılına kadar devam etmiştir. Aynı yıl Bağdat Kadılığı görevine tayin edilen Nev'î bu göreve başlamadan, Sultan III. Murad tarafından Şehzade Mustafa'nın hocalığına tayin edilmiş, daha sonra Bayezid, Osman ve Abdullah adlı şehzadeler de Nev'î'nin derslerine katılmıştır. Bu dersler, şehzadelerin öldürüldüğü 1595 yılına kadar devam etmiştir. Görevden ayrıldıktan sonra Nev'î'ye almakta olduğu maaşa ek olarak, Kazasker emekli maaşı bağlanmış, ayrıca kayınpederi Nişancı Mehmed Bey'in 50 akçelik yevmiesi de verilmiştir. 24 Haziran 1599 tarihinde vefat eden Nev'î'nin cenazesi Şeyh Vefa Camii haziresine defnedilmiştir⁷.

Nev'î hayatını kaybettiğinde Nef'î 27 yaşındadır. Asıl adı Ömer olan Nef'î, Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 1572 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Çocukluk ve gençlik yılları hakkında bilgi bulunmayan Nef'î'nin iyi bir medrese eğitimi gördüğü, Arapçayı özellikle Farsçayı, Fars edebiyatını iyi bildiği anlaşılmaktadır. Şiire genç yaşta başlamış olan Nef'î üzerinde, şair olan babasının ve o sırada Erzurum'da defterdar olarak görev yapan tarihçi Gelibolulu 'Âlî'nin önemli etkisi vardır. Nef'î'nin ne zaman ve hangi sebeple İstanbul'a geldiği kesin olarak bilinmese de Sultan I. Ahmed'in tahta geçişinden sonra İstanbul'a geldiği, ölümüne kadar yaklaşık otuz yıl burada kaldığı bilinmektedir. Sunduğu kasidelerle I. Ahmed'in takdirini kazanmış, padişahın maiyetinde kısa bir süre Edirne'de kalmıştır. I. Ahmed için kaleme aldığı kasidelerde her fırsatta minnet hislerini ifade etmiş, maden mukataacılığı ve maden kâtipliği görevlerinde bulunmuştur. I. Ahmed'e sekiz kaside sunmuş, padişahın kendisine gösterdiği yakın ilgi sayesinde tanınmıştır. Nef'î, dört padişahın saltanatına tanıklık etmiş olsa da özellikle I. Ahmed ve IV. Murad'ın ilgisine mazhar olmuş, IV. Murad devrinde şöhretinin zirvesine ulaşmıştır. Kendisi gibi sert mizaçlı sultanla iyi bir diyalog kurmuş, onun ilgi ve iltifatını kazanmış, sultana on iki

⁷ Bu kısım M. Nejat Sefercioğlu tarafından "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü"ne yazılan Nev'î maddesinden kısaltılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.

<http://www.turkedebiyat isimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3071> (Erişim tarihi: 28.02.2018).

kaside sunmuştur. Şairin en fazla ilgi ve iltifat gördüğü bu dönem, aynı zamanda azledilme ve sıkıntıları da sıkça yaşadığı bir dönem olmuştur. Hicivlerinden dolayı Gürcü Mehmed Paşa tarafından üç defa azledilmiştir. Edirne'ye sürgüne de gönderilen Nefî, Edirne'de Muradiye mütevelliliği görevinde iken yazdığı kaside ile padişaktan af dilemiştir. Affedilen şair yeniden İstanbul'a dönmüş ve cizye muhasebeciliği görevine atanmıştır. Şair İstanbul'a dönünce hiciv şiirlerine devam etmiştir. Gerekçesi tam olarak bilinmese de hiciv yüzünden öldürüldüğü kesin olan şair, Ocak 1635'te boğdurulmuş, cesedi denize atılmıştır⁸.

Nev'î ve Nefî arasındaki edebî ilişkiye ve alışverişe dair kaynaklarda herhangi bir malumat yer almamaktadır. Nev'î de Nefî de intihal yapmayacak kadar büyük bir şöhrete ve şairlik yeteneğine sahiptir. Bu iki şairin arasında nazire diyebileceğimiz türden bir edebî ilişki de görülmemektedir. Ancak Nefî'nin "Sihâm-ı Kazâ" adlı eserinde Nev'î'nin oğlu 'Atâyî'ye yönelik küfür dolu hicivleri vardır. Akkuş (1998) tarafından yayımlanan "Sihâm-ı Kazâ"da 'Atâyî'ye yazılmış üç kıt'a, bir kıt'a-i kebire mevcuttur⁹. Bunların birinde Nefî, 'Atâyî üzerinden babasını da hicvetmiştir. Nefî, bu hicvinde 'Atâyî'ye anlamsız, boş söz söylemesinin babasından miras kaldığını, zira babasının hayatının da bu tarz sözler söylemekle geçtiğini belirtir. Söz konusu kıt'ada Nefî, Nev'î'yi münasebetsiz söz söylemek ve iş yapmakla itham eder¹⁰. Bu kıt'a Nefî'nin Nev'î'ye bakışımı da yansıtmaktadır. Nefî'nin, şairliğini "yâve, herze" kelimeleriyle nitelendirdiği bir şaire nazire yazması beklenmemektedir.

Nev'î ve Nefî divanları Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. Tulum ve Tanyeri (1977) tarafından yayımlanan Nev'î Divanı'nda gazeller bölümünde yer alan 482. şiirle, Akkuş (1993) tarafından yayımlanan Nefî Divanı'nın gazeller bölümünde yer alan 134/2 numaralı şiir -mahlaslar hariç- aynıdır. Her iki şairin divanında yer alan gazel şudur:

Nev'î¹¹

Dün gice şöhetümüz yâr ile rindâne idi
Sâgar idi ben idüm şem' idi pervâne idi

Gözi bādâmını nuql itmiş idük bezmümüze
Dirhem-i eşk-i revân anda harîfâne idi

⁸ Bu kısım Bahir Selçuk tarafından "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü"ne yazılan Nefî maddesinden kısaltılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.

<http://www.turkedebiyatiiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=911> (Erişim tarihi: 28.02.2018).

⁹ Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde yer alan YZ0273 numaralı Nefî Divanı'nın bir nüshasında Nefî'nin Nev'î-zâde 'Atâyî'yi hicvettiği sekiz kıt'ası, bir kıt'a-i kebiresi vardır. Tüm bu şiirler bünyelerinde ağır bir hiciv ve sövgü barındırmaktadır. Bu şiirlerden beşi, Akkuş (1998) tarafından yayımlanan "Sihâm-ı Kazâ"da yer almamaktadır.

¹⁰ Nev'î-zâde sana mirâs-ı pederdür yâve
'Ömri zîrâ pederün yâve dimekle geçmiş

Var kıyâs it ne kadar herze yemiş kim merhûm
Yirine sencileyin bir kabâ p.ştı s.çmiş

(Akkuş 1998: 230)

¹¹ 2a Gözi: Çeşmi, idük: idi

4b peymâne vü meyhâne: hum-hâne vü peymâne

Raĥne-i dâĝlarum itmiş idüm âyîne
Ser-i ğisû-yı perîşâna elüm şâne idi

O gice sâkî ile sâĝara ĥâcet yoĝ idi
Dil ü didem baña peymâne vü meyhâne idi

Her gedâ-meşreb olan ol deme irmez Nev'î
O da bir luţf-ı Ĥudâ baĥşîş-i şâhâne idi
(Tulum-Tanyeri 1977: 514-515)

Nef'î
Dün gice meclisimüz yâr ile rindâne idi
Ben idüm sâĝar idi şem' idi pervâne idi

Dün gice sâkî ile sâĝara ĥâcet yoĝ idi
Dil ü didem baña peymâne vü meyhâne idi

Bâdem-i çeşmini nuĝl itmiş idük bezmümüze
Dirhem-i eşk-i revân anda ĥarîfâne idi

Raĥne-i dâĝlarım itmiş idüm âyîne
Ser-i ğisû-yı perîşâna elüm şâne idi

Her gedâ-meşreb olan ol deme irmez Nef'î
O da bir luţf-ı Ĥudâ baĥşîş-i şâhâne idi
(Akkuş 1993: 346; Akkuş 2018: 294)

Her iki şairin divanında küçük farklılıklarla yer alan bu şiirin kime ait olduğunun anlaşılabilmesi için evvela şairlerin divanlarının nüshalarına ve mecmualara müracaat edilecektir. Daha sonra şairlerin söz konusu şiirlerinde görülen muhtevanın, dil ve ifadenin, bazı hususî söyleyiş özelliklerinin şairlerin diğer şiirleriyle olan münasebeti incelenecektir. Çalışmanın sonunda şiirin hangi şaire ait olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Maddi Deliller

Maddi delillerde evvela o şiirin dış yapısı ve divan nüshaları incelenmelidir. İnceleyeceğimiz gazelin dış yapısı yani şekil hususiyetleri şöyledir: Gazel beş beyitten oluşmaktadır. Gazelde “-âne” kafiye iken “idi” rediftir. Gazel, remel bahrinin “feilâtün feilâtün feilâtün feilün” kalıbıyla yazılmıştır. Gazelde her iki şair de mahlasını son beyitte, ilk mısraın sonunda kullanmıştır. Maddi delillerin şairlerin genellikle çokça tercih ettikleri unsurlardan oluşması -gazelin beş beyit olması, yazıldığı kalıbın sıkça

tercih edilmesi, redif ve kafiye'nin özelliği- şiirin sahibinin kim olduğu noktasında şekil hususiyetlerinin bize tam yardımcı olmayacağını göstermektedir¹². Şayet redif ve(ya) kafiye bir hususiyet arz etseydi, çok nadir kullanılan bir aruz kalıbı tercih edilseydi, mahlasın kullanımı bir farklılık gösterseydi, birim sayısı genelin dışında olsaydı bu deliller şairin biri için bir karakter arz edebilirdi. Burada bize asıl yardımcı olacak unsur şairlerin divan nüshalarıdır.

Nefî Divanı ilk olarak h. 1252 yılında Kahire Bulak Matbaasında basılmıştır. Bu baskıda söz konusu gazel yoktur. Divan ikinci olarak h. 1269 senesinde Cerîde-i Havâdis Matbaasında basılmıştır. Bu baskıda da söz konusu gazel yoktur. Nefî Divanı, Akkuş (1991) tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır¹³. Akkuş, tezinde bir kısmı Nefî hayatta iken yazılmış toplam 67 nüshadan bahsetmektedir. Bu 67 nüshadan 8'i nüsha kolbaşı olarak seçilmiş ve tenkitli metin bu nüshalara göre oluşturulmuştur. Bu kadar çok nüsha dikkate alınarak hazırlanmış olan divanda incelediğimiz bu gazel yer almamaktadır. Gazel, daha sonra bastırılmış olan Nefî Divanı'na ise dâhil edilmiştir. Ancak bu baskıda nüshalar verilmediği için gazelin hangi nüshadan yahut mecmuadan alındığı belli değildir. Akkuş (2018), Nefî Divanı'nı daha sonra e-kitap olarak yayımlamıştır. Akkuş, bu çalışmasına daha önceki yayınlara ek olarak yeni şiirler eklediğini söylemekte, tez çalışmasına almadığı değişik nüshalardaki şiirleri de dâhil ettiğini belirtmektedir. Ancak bu çalışmada da şiirlerin hangi nüshalardan alındığı belirtilmemiştir. Biz, bu nüshalara ek olarak Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda yer alan 13 nüshayı¹⁴ ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığında yer alan 3 nüshayı¹⁵ daha inceledik. Bu gazelin gerek Akkuş'un (1991) incelediği ve Nefî hayatta iken yazılan 1622-23 istinsah tarihli, Nefî'nin evinde yazıldığı beyan edilen Atif Efendi Kütüphanesi 2113/2 numaralı nüshada olmaması gerekse hem Akkuş'un hem de bizim incelediğimiz 1635 istinsah tarihli, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda yer alan 06 Mil Yz A 1570 numaralı nüshada olmaması önemli bir delildir. Gazel, Nefî Divanı üzerine yapılan farklı seçkilerde de yer almamaktadır. Bunlardan ilki olan Ebüzziya Tefvîk'in (1305) seçkinde söz konusu gazel yoktur. Nefî'nin hayatı, sanatı ve şiirleri üzerine geniş bir inceleme ihtiva eden Karahan (1954) seçkinde de söz konusu gazel yoktur. İpekten (2010) tarafından şairin

¹² Zira her iki şairin basılı divanlarına baktığımızda şekil özelliklerinin belirgin bir karakter arz etmediğini görmekteyiz. Nefî'nin gazellerinin % 65'i beş beyittir. Şair, gazellerinde % 23 oranında "feilâtün feilâtün feilâtün feilün" kalıbına yer vermiştir. Şair, "-âne" kafiyesiyle 6 gazel yazarken, kelime şeklinde redife 39 gazelde yer vermiştir. Şair, gazellerinin % 17'sinde mahlasını son beyitte, ilk mısraın sonunda kullanmıştır. Nevî'nin gazellerinin % 84'ü beş beyittir. Şair, gazellerinde % 15 oranında "feilâtün feilâtün feilâtün feilün" kalıbına yer vermiştir. Şair, gazellerinin % 19'unda mahlasını son beyitte, ilk mısraın sonunda kullanmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere şekle dair deliller şiirin sahibine işaret etme noktasında bu şiir için tam belirleyici değildir.

¹³ Nefî'nin (Türkçe) Divan'ı, Akkuş'tan (1991) önce 1980'de F. Tulga Ocak tarafından doçentlik tezi olarak hazırlanmıştır. Ancak basılmamış olan bu çalışmaya maalesef ulaşamamıştır.

¹⁴ Bu nüshalar şunlardır: 06 Mil Yz A 3751, 06 Mil Yz A 8089, 06 Mil Yz A 9030, 06 Mil Yz A 1632/1, 06 Mil Yz A 4689/4, 06 Mil Yz A 4006, 06 Mil Yz A 1570, 06 Mil Yz A 5372/1-2, 06 Mil Yz A 2239/1, 06 Mil Yz A 1052, 06 Mil Yz A 8248, 06 Mil Yz A 9841.

¹⁵ Atatürk Kitaplığı K. 284, K. 859, K. 1603.

hayatının ve edebî kişiliğinin incelendiği ve bazı şiirlerinin şerh edildiği seçkide de söz konusu gazel mevcut değildir.

Nev'î Divanı, Tulum ve Tanyeri (1977) tarafından 9 nüsha esas alınarak hazırlanmıştır. Tulum-Tanyeri (1977: XIII) bu 9 nüshaya ek olarak Nev'î Divanı için İstanbul kütüphanelerinde yer alan tüm şiir ve nazire mecmualarını taradıklarını beyan etmektedir. İncelediğimiz gazel Nev'î Divanı'nın 8 nüshasında vardır. Bu nüshalardan 3'ü mecmua, 1'i defter mahiyetindedir. Nüshalardan 2'sinin istinsah tarihi 18. yüzyıl, 1'inin 17. yüzyıl, 1'inin 16. yüzyıl, 1'inin ise 1604'tür. Bu tarihlere göre 16. yüzyıldaki nüshada şiirin olması önemli bir delildir. Zira Nev'î'nin vefat tarihi 1599'dur. Nev'î'nin vefatından hemen sonra yazılan nüshada da gazel yer almaktadır. Divan nüshaları Nev'î adına belirgin bir karakter arz etmektedir. Divan nüshalarından hareketle şiir Nev'î'ye daha yakın durmaktadır. Bunu destekleyen başka bir delil de iki mecmuada daha şiirin Nev'î adına kayıtlı olmasıdır. Yilter (2006) tarafından incelenen Süleymaniye Kütüphanesinde Halet Efendi Mülhakı 245 numaraya kayıtlı "Mecmâu'a-i Kasaid ve Gazelliyât" adlı mecmuanın 7b sayfasında gazel Nev'î adına kayıtlıdır. Mecmuada Sultan III. Murad'ın oğlu şehzade Mehmed'in sünnet düğünü için Nev'î'nin yazdığı kasideden sonra söz konusu gazel yer almaktadır. Gazelin mahlas beytinde Nev'î'nin adı geçmektedir. Bu mecmuada Nef'î'nin de gazelleri vardır.

Gazel-i Nev'î

Dün gice meclisümüz yâr ile rindâne idi
Sâgar idi ben idüm şem' ile pervâne idi

Çeşm-i bâdâmını nuql itmiş idi ben mezeye¹⁶
Dir[h]jem-i eşk-i revân anda harîfâne idi

Dün gice sâkî ile sâgara hâcet yog idi
Dil ü dîdem baña peymâne vü meyhâne idi

Rahne-i dâğlarum itmiş idüm âyîne
Ser-i gîsû-yı perîşâne elüm şâne idi

Her gedâ-meşreb olan ol deme irmez Nev'î
O da bir lutf-ı Hudâ bahşîş-i şâhâne idi

Fransa Millî Kütüphanesinde Bibliotheca Regia Turc 296 numarada Bâkî Divanı adıyla kayıtlı olan ancak bir şiir mecmuası özelliği gösteren yazma eserin 79b sayfasında da bu gazel Nev'î adına kayıtlıdır. Basılı Nev'î Divanı'ndaki gazelle (nüsha farkları dikkate alındığında) bu gazel hem beyitlerin sırası hem de kelimeler bakımından tamamen aynıdır.

¹⁶ Burada bir yanlış okuma olabilir. "Ben mezeye" şeklinde okunan kısım "bezmümüze" olmalıdır.

Gazel-i Nev'î
 Dün gece meclisimiz yâr ile rindâne idi
 Sâgar idi ben idüm şem' idi pervâne idi

Çeşm-i bâdâmını nuql itmiş idi bezmümüzüze
 Dirhem-i eşk-i revân anda harîfâne idi

Raḥne-i dâğlarum itmiş idüm âyîne
 Ser-i gîsû-yı perîşâne elüm şâne idi

O gece sâkî ile sâgara hâcet yoğ idi
 Dil ü dîdem baña peymâne vü meyḥâne idi

Her gedâ-meşreb olan ol deme irmez Nev'î
 O da bir luḫf-ı Ḥudâ bahşîş-i şâhâne idi

Gazelin gerek divan nüshalarında gerekse söz konusu mecmualarda Nev'î adına kayıtlı olması akla bir müstensih hatasını getirmektedir. Zira her iki ismin yazımı birbirine benzemektedir. Nev'î (نوعي) ve Nef'î (نفعي) yazımındaki bu benzerlik, bir dikkatsizlik sonucu yanlış bir kaydın ortaya çıktığını düşündürmektedir¹⁷. Nüshalar dışında şiirde yer alan bazı kelime ve kelime gruplarının şairlerin diğer şiirleri ile bir münasebetinin olup olmadığı da önemlidir. Bunun için şiir bu doğrultuda bir incelemeye tabi tutulacaktır.

2. Muhtevaya ve Üsluba Dair Deliller

Rindâne bir gazel olan şiirde bir kompozisyonun varlığı dikkati çekmektedir. Bu kompozisyonda ilk unsur sevgili ile bir gece önce oluşturulan rinde yakışır bir meclistir. Bu mecliste kadeh, şair, mum ve pervane vardır. Mecliste mezeyi sevgilinin badem gözleri oluşturmaktadır. Âşık kendi payına düşen masrafı akan gözyaşlarının dirhemiyle ödeyecektir. Âşığın yaralarının yarıkları âdeta bir ayna gibidir. Âşığın elleri de sevgilinin dağınık saçlarına bir taraktır. Şair, o gece kadeh ve sakiye ihtiyaç duymamıştır. Zira şairin gönlü ve gözü kendisi için kadeh ve meyhanedir. Her dilenci yaratılışlı kimse o deme (o şaraba) ulaşamaz. Zira bu, Allah'ın bir ihsanı, şahlara layık bir bahşıştır.

¹⁷ Burada kâtiplerin, hattatların ve müstensihlerin sıkça bu türden hatalar yaptıkları akla gelmelidir. Bu sebeple olsa gerek divan şairlerinin gerek divanlarında gerekse mesnevilerinde bu kimselere yönelik yakınmaları bir hayli fazladır. Fuzûlî bir gazelinde kâtiplerden şöyle yakınmıştır:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
 Ki fesâd-ı rakamı sûrumuza şûr eyler

Gâh bir harf sukûtiyla kılır nâdiri nâr
 Gâh bir nokta kusûriyla gözü kûr eyler
 (Gölpınarlı 2005: 6)

Bu yakınmalara mesnevilerin hatime bölümünde de sıkça rastlanmaktadır. Hamse sahibi şairlerden Taşlıcalı Yahyâ, hamsesini oluşturan her mesnevide cahil hattatlardan şikâyet etmiştir (Levent 2015: 261-262).

2.1. Birinci Beyit

Dün gice sohbetümüz/meclisimiz yâr ile rindâne idi
Sâgar idi ben idüm şem‘ idi pervâne idi

Yek-ahenk bir görünüm arz eden gazelde ilk dikkati çeken vurgu “dün gice”dir. Bu zaman ifadesinin kullanımı Nev’î’de belirgindir. Nev’î Divanı’nda “dün gice” ifadesinin redif olarak kullanıldığı bir gazel de vardır. Bu gazel dışında şair bu zaman zarfını üç defa daha (TB II-1/17, G. 143/3, G. 414/2) kullanmıştır. Söz konusu gazelde kendisiyle birlikte kadeh, mum ve pervaneyi zikreden ve mecliste bunlarla bulunan şair, “olmuş idi dün gice” redifli gazelinde ise bahtı ve devleti kendisiyle birlikte zikretmiş, kendisine dost seçmiştir:

Baht u devlet mûnis ü yâr olmuş idi dün gice
Dîde-i ikbâl bîdâr olmuş idi dün gice
Nev’î G. 405/1

İlk beyitte şair içki meclisinde kendisine eşlik eden unsurları sıralamıştır. Bunlar; kadeh, mum ve pervanedir. Şair, başka bir beytinde de rindâne bir edayla kendisi, mey-hâre ve habâbı zikretmiştir.

Zîr-i dâmânında pinhân eyleyüp rindâne mey
Kan gözinde Nev’îyâ mey-hâre bir ben bir habâb
Nev’î G. 15/5

İlk beyitte sentaksa dayalı ritmik bir düzenin varlığı dikkati çekmektedir. Şair, ikinci mısraı dört küçük cümleden kurmuş, art arda sıraladığı kısa cümleleri “idi” fiiliyle noktalamıştır. Şairin kurduğu bu düzen “dün gice” vurgusunun belirgin olduğu bir beyitte de vardır. Nev’î, terkib-i atfilerle birbirine bağladığı ifadeleri “idi” fiilinde noktalamıştır.

Hâne bî-agyâr u gül bî-hâr u tâli‘ yâr idi
Sîne bî-teşvîş ü âzâr olmuş idi dün gice
Nev’î G. 405/2

İlk beyitte anlatılan meclis, bir rinde yakışır şekilde kurulmuştur. Meclisin rinde yakışır olmasını sağlayan şey kadeh, sevgilinin varlığı ve sohbetidir. Nev’î başka bir beytinde de meclisini rinde yakışır hâle getirenin sevgilinin lal renkli dudağına duyduğu arzu olduğunu söylemiştir:

Şevk-i la‘lünle nigârâ meclisüm rindânedür
Hâb-gâhum künc-i ‘uzlet meskenüm meyhânedür
Nev’î G. 163/1

2.2. İkinci Beyit

Gözi/Çeşm-i bâdâmını nukl itmiş idük bezmümûze
Dirhem-i eşk-i revân anda harîfâne idi

İkinci beyitte ilk dikkati çeken unsur göz ve badem arasında kurulan teşbihtir. Bu beyitte meclise dâhil olan başka bir unsur zikredilmektedir: Meze. Şair, içki meclisine meze olarak sevgilinin badem gözlerini ön plana çıkarmıştır. Nef'î'nin şiirlerinde badem üç defa geçmektedir. Ancak bunların hiçbirinde badem-göz münasebeti görülmemektedir. Nev'î Divanı'nda badem kelimesi dokuz defa geçmektedir. Nev'î, bunların dördünde bademle göz arasında münasebet kurmuştur. Şair, bunların üçünde her iki kelimeyi birlikte kullanarak (çeşmi bâdâm, göz(ler)i bâdâm) söz konusu şiirdeki aynı uygulamayı tekrarlamıştır.

Gazabdan yaş döker bir çeşmi bâdâmun misâlidür
Sabâdan nahl-i bâdâmun ki ezhârı olur rîzân
Nev'î G. 342/3

Ol gözi bâdâmı Nev'î bâdemî kemhâ ile
Hep görenler didiler vallahi gâyet yaraşur
Nev'î G. 105/5

Mestâne gıce ağladı bir gözleri bâdâm
Nev'î gül-i terden ne 'aceb badem açıldı
Nev'î G. 467/5

Beyitte zikredilen unsurlardan bir diğeri de nukl yani mezedir. Nukl, kelime olarak Nef'î Divanı'nda ilgili örnek dışında hiç geçmemektedir. Nev'î Divanı'nda ise ilgili örnek dışında beş defa geçmektedir. Bunların birinde söz konusu beyitte olduğu gibi sevgilinin bir güzellik unsuru meze olarak zikredilmiştir. Söz konusu beyitteki meze, sevgilinin badem gözleridir. Nev'î'nin başka bir beytinde ise meze, sevgilinin lal renkli dudığıdır. Şair, bu dudak gibi bir fıstığın bulunmayacağını söylemektedir.

Nukl-i leb-i la'lûñ gibi bir piste bulunmaz
Ebrûña bedel gurre-i peyveste bulunmaz
Nev'î G. 176/1

İkinci mısradaki yer alan tamlama “dirhem-i eşk-i revân” Nef'î Divanı'nda ilgili örnek dışında hiç geçmemektedir. Bu tamlamanın bir parçası olan “eşk-i revân” ise bir kez geçmektedir. Nev'î Divanı'nda “eşk-i revân” tamlaması beş defa geçmektedir. Bunun yanı sıra Nef'î'de olmayan “dirhem-i eşk” tamlaması Nev'î'de iki defa yer almaktadır. Söz konusu beyitte şair, akan gözyaşlarını gümüş sikkeye benzetmiştir. Bu benzetme Nev'î'nin aşağıdaki iki beytinde daha vardır:

Mansıb-ı 'ışkun gelür bâd-ı hevâsı muttasıl
Âh besdür dirhem-i eşk-i dem-â-dem gelmesün
Nev'î G. 367/4

Dirhem-i eşküm yanunda bir pula geçmez velî
Niçe demdür dil saña âşüfte vü rüsvâ geçer
Nev'î 143/4

2.3. Üçüncü Beyit

Rahne-i dâglarum itmiş idüm âyîne
Ser-i gîsû-yı perîşâna elüm şâne idi

Üçüncü beyitte dikkati çeken ilk kullanım yaraların yarıklarının ayna ile münasebet içinde kullanılmasıdır. Nef'î'de de Nev'î'de de ilgili beyit dışında bu kullanımın başka bir örneği yoktur. Bu beyitte ikinci unsur âşığın elinin sevgilinin saçına tarak olmasıdır. Şair, gelenekteki el-tarak arasındaki benzetme ilişkisinden faydalanmıştır. Nev'î bu ilişkiyi doğrudan olmasa da dolaylı olarak üç farklı yerde daha kurmuştur. Şair bir beytinde güzel yüzlülerin tarağa baş üstünde yer vermelerinin sebebi olarak tarağın el açıklığını görür (G. 241/5). Şair başka bir beytinde de el-tarak münasebetini dolaylı yoldan kurmuştur. Şair, tarağın ömrünün bela çekerek geçmesini zülfün onların eline girmesine bağlar (G. 242/5). Nef'î Divanı'nda "şâne" redifli yedi beyitlik bir gazel (G. 116) vardır. Ancak bu gazelin hiçbir beytinde el-tarak münasebeti kurulmamıştır. Beyitte yer alan "ser-i gîsû" tamlaması Nev'î'de bir kez geçmiştir, Nef'î de ise örneği yoktur.

Beyitte "perîşâna" ile "şâne" arasında cinas yapılmıştır. Nef'î Divanı'nda "şâne" kelimesi söz konusu beyit dışında 15 defa geçmiştir. Bunların hiçbirinde ilgili beyitteki gibi bir cinasa yer verilmemiştir. Nev'î Divanı'nda ise G. 415/2'de perîşâna-şâne" arasında cinas yapılmıştır.

2.4. Dördüncü Beyit

O gice sâkî ile sâgara hâcet yog idi
Dil ü dîdem baña peymâne vü meyhâne idi

Bu beyitte karakteristik diyebileceğimiz kullanım gönül ve gözün, kadeh ve meyhane ile münasebet içinde kullanılmış olmasıdır. Nev'î'de söz konusu beyit dışında aynı münasebet farklı bir beyitte daha vardır. Nev'î bu beytinde gözünün kadehinin, saf şarap ile dolu olduğunu söyleyerek göz-kadeh münasebetini kurmuştur:

Hamdüli'llah gam degül zâhid tehi-dest oldugum
Toludur peymâne-i çeşmüm şarâb-ı nâbdan
Nev'î G. 323/3

2.5. Beşinci Beyit

Her gedâ-meşreb olan ol deme irmez Nev'î/Nef'î
O da bir lutf-ı Hudâ bahşîş-i şâhâne idi

Gazelin son beytinde her iki şair de mahlaslarını ilk mısraın sonunda kullanmışlardır. Aynı kullanım her iki şairin diğer şiirlerinde de sıkça görüldüğü için

karakteristik bir kullanım arz etmemektedir. Bu beyitte iki ifade dikkati çekmektedir: Bunlardan ilki gedâ-meşreb kullanımıdır. Nef'î'de söz konusu beyit dışında bu ifadenin kullanımı yoktur. Ancak güşâde-meşreb, kalender meşreb, Cem-meşreb gibi kullanımlara rastlanmaktadır. Nev'î'de ise şair bu ifadeyi pâk-meşreb, pâkîze-meşreb, lutf-meşreb şeklinde kullanmıştır. Ancak Nev'î'de farklı olarak “gedâ-meşreb” ifadesi bir beyitte (G. 289/2) doğrudan geçmekte olup şair bu ifadeye kendisini anlatırken yer vermiştir. Beyitte “lutf-ı Hudâ” ifadesi söz konusu beyit dışında her iki şairde birer kez geçmektedir. Bu beyitte her iki şair için de karakteristیک bir kullanım farkı görülmemektedir. Gazelin ilk üç beytinde ise muhtevanın, dil ve ifadenin taşıdığı hususiyetler Nev'î adına belirgin bir karakter arz etmektedir.

Sonuç

Divan edebiyatında çok fazla nüshası olan divanlar yayımlanırken araştırmacılar nüshaları gruplara ayırarak nüsha ailelerini kurmakta, nüshaların şeceresini çıkarmaktadır. Nüsha aileleri belirlendikten sonra temsil yeteneği olan nüsha, kolbaşı olarak edisyon kritikte referans alınmaktadır. Tenkitli metin oluşturulurken kullanılmayan diğer nüshalar, metne ancak bünyelerinde yer alan farklı şiirler ile dâhil edilmektedir. Bazen şiir ve nazire mecmualarında yer alan o şair adına kayıtlı diğer şiirler de divana alınmaktadır. Ancak bu zor ve karmaşık süreçte kimi zaman müstensihden kimi zaman da araştırmacıdan kaynaklanan hatalar ortaya çıkmakta, o şaire ait olmayan şiirler de divan metnine girmektedir. İşte böyle bir hata Nef'î Divanı kurulurken yapılmıştır. Nef'î Divanı'na şaire ait olmayan bir gazel girmiştir. Hem maddi hem de muhtevaya dair deliller Nev'î adına bir anlam ifade etmekte, şiirin Nev'î'ye ait olduğunu göstermektedir. Nef'î Divanı'na şaire ait olmayan bu gazel yanlışlıkla girmiş olmalıdır. Bu şiirin kaynağı şairin divanının bir nüshası olabileceği gibi bir mecmua da olabilir. Muhtemeldir ki Osmanlı Türkçesinde her iki şairin mahlasının yazımının benzemesi -bir dikkatsizlik sonucu- bu hatalı kaydın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Divan edebiyatında gerek basılmış gerekse tez olarak çalışılmış divanların ve mecmuaların henüz bir matlalar dizini yoktur. Bilgisayar teknolojisi dikkate alınarak hazırlanacak bir matlalar dizini divanlarda aynen yer alan bu tarz birçok şiiri ortaya çıkaracak; daha sağlam divan metinlerinin kurulmasına ve şairler arasındaki türlü edebî ilişkilerin, nazire ve etkilenme bağlamında ortaya çıkan metinlerin daha doğru tespit edilmesine yardımcı olacaktır. Son söz olarak şunu belirtmek istiyoruz: Bu tarz hatalar zannedildiğinden daha fazladır ve bu hatalar giderilmedikçe şairlerin divanları doğru ve eksiksiz bir şekilde yayımlanmış olmayacaktır.

Kaynaklar

- Açıkgöz, Cenk. (2017). “Hayâlî Bey Dîvânı’nın Harfî’l-yâ Bölümündeki 95 ve 96. Gazeller Kime Ait?”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, 1-8.
- Akkuş, Metin. (1991). *Nef’î Sanatı ve Türkçe Dîvânı*. Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş, Metin. (1993). *Nef’î Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akkuş, Metin. (1998). *Nef’î ve Sihâm-ı Kazâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akkuş, Metin. (2018). *Nefî Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. [pdf sürümü]. Erişim adresi: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,206118/nefi-divani.html>
- Aksoyak, İ. Hakkı. (2005). “Gelibolulu Mustafa ‘Âlî ve Bâkî’nin münasebetleri (Kühü’l-ahbâr ve divanlarına göre)”. *Osmanlı Araştırmaları Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan -1*, 25, 69-82.
- Aksoyak, İ. Hakkı. (2005). “Gelibolulu Mustafa Ali’nin Ruhî’ye Etkisi”. *Bilig*, 33, 137-147.
- Ambros, G. Edith. (1989). “Nazîre, the will-o’-the wisp of Otoman Dîvân poetry”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlands*, 79, 57-83.
- Dilçin, Cem (1986). “Gazel”. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417/Temmuz-Ağustos-Eylül, 78-248.
- Dîvân-ı Nef’î*. Kahire Bulak Matbaası. H. 1252.
- Dîvân-ı Nef’î*. Cerîde-i Havâdis Matbaası. H. 1269.
- Divan Bâkî*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı Yazma EserlerBel_Yz_K_0779.
- Divan-ı Gazeliyat-ı Nef’î*. Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar 273.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 3751.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8089.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9030.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1632/1.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 4689/4.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 4006.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1570.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 5372/1-2.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 2239/1.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1052.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8248.
- Divan Nef’î*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9841.
- Divan Ömer Nef’î*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı K. 284.
- Divan Ömer Nef’î*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı K. 859.
- Divan Ömer Nef’î*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı K. 1603.
- Ebuzziyâ Tevfik. (1305). *Nef’î*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebuzziyâ.
- Fransa Millî Kütüphanesi Bibliotheca Regia Turc 296.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî (2005). *Fuzûlî Dîvânı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- İpekten, Halûk. (2000). *Nef'î Hayatı Sanatı Eserleri*. 3. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kalpakkı, Mehmet. (2006). "Osmanlı şiir akademisi: Nazire", *Türk Edebiyat Tarihi*. (Ed. Talat Sait Halman vd.) İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 133-137.
- Kaplan, Hasan. (2015). "Bâkî'yi Yenilemeye Çalışan Bir Şair Ümidî ve Bâkî'ye Nazireleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, 221-263.
- Kaplan, Hasan. (2016). "İki Şair Bir Şiir -I-". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi [TAED]*, 56, 1031-1062.
- Kaplan, Hasan. (2017). "Divan Edebiyatında İntihal: Alıntı mı Çalıntı mı?". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 40, 39-98.
- Kaplan, Hasan. (2018). "Bâkî'nin Basılı Divanlarında Yer Almayan Şiirleri ve Divanının Bir Nüshası Üzerine Bazı Notlar". *International Journal of Language Academy*, 6/2, 223-253.
- Karahan, Abdülkadir. (1954), *Nef'î Hayatı Sanatı Şiirleri*, İstanbul, Varlık Yayınları.
- Köksal, M. Fatih. (1997). "Bir Kaside İki Şair: Nef'î-Cevrî". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 4, 191-202.
- Köksal, M. Fatih. (2006). *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazire*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köksal, M. Fatih. (2014). "Yunus Emre Dîvânı'nın Yeni Bir Nüshası ve Yunus'un Yayınlanmamış Şiirleri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30, 161-192.
- Kurnaz, Cemal. (2007). *Osmanlı Şair Okulu*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Küçük, Sabahattin. (1994), *Bâkî Dîvânı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levent, Ağâh Sırrı. (2015). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Macit, Muhsin. (2017). "Şah İsmail Ahmet Paşa Divanı'nı Okudu mu?". *bilig*, 80, 265-278.
- Mecmû'a-i Eş'âr*. Millî Kütüphane Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 110.
- Mengi, Mine. (2014). *Mesîhî Divanı*. 2. bs., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Sefercioğlu, M. Nejat. "Nev'î". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim: 28. 02. 2018 <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3071>
- Selçuk, Bahir. "Nef'î". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim: 28.02.2018 <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=911>
- Sertkaya, Osman Fikri. (1999). "Tevârüd mü? Adaptasyon mu? Nazire mi? Yoksa İntihâl Yani Sirkat-i Şiir mi?". *İlmi Araştırmalar*, 7, 191-199.
- Şenödeyici, Özer. (2012). "Nâilî'nin Bilinmeyen Şiirleri ve Onlar Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/1, 1925-1939.
- Tulum, Mertol ve M. Ali Tanyeri. (1977). *Nev'î Divan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yavuz, Kemal. (2013). "Türk Şiirinde Nazire". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu Hatıra Sayısı*, 10, 359-424.
- Yılmaz, Sait. (2006). *Mecmû'a-i Kasa'id ve Gazeliyyât*. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KLÂSİK TÜRK ŞAİRLERİNİN KALEMİNDEN
MAĞRİB, HABEŞ VE SUDAN
MAGRIB, ABYSSINIA AND SUDAN FROM THE
POINT OF CLASSICAL TURKISH POETS

KAMİLE ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
*Assistant Professor, Suleyman Demirel University, Faculty of Arts & Sciences,
The Department of Turkish Language and Literature*

kamilecetin@sdu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1676-0234>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.06.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.08.2018

Sayfa-*Pages* : 35-57

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3950>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by

 iThenticate®

KLÂSİK TÜRK ŞAİRLERİNİN KALEMİNDEN
MAĞRİB, HABEŞ VE SUDAN
MAGRIB, ABYSSINIA AND SUDAN FROM THE
POINT OF CLASSICAL TURKISH POETS

KAMİLE ÇETİN

Öz

Klâsik Türk Şiiri, oldukça geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkmış olan edebî geleneğin bir ürünüdür. Söz konusu şiirde, dinî, tarihî, mitolojik vb. birçok alanın yanında reel hayata dair malzemelerden de geniş şekilde istifade edilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu veya siyasi, sosyal ve kültürel bakımlardan irtibatla bulunduğu coğrafi mekânlardan birçoğu Klâsik Türk Şiir'inde yer bulmuştur. Şairler, edebî eserin bir gereği olarak, birtakım edebî sanatların ifade imkânlarından yararlanarak, çoğu kere coğrafi mekânları bir kurgu çerçevesinde söz konusu etmiştir. Osmanlı şairlerinin eserlerinde yer verdikleri mekânlar arasında Mağrib de yer almaktadır.

Çalışmada, hemen her yüzyıldan seçilen ve taranılan divanlar ekseninde, Klâsik Türk şairlerinin kaleminde Mağrib ifadesinin ve Mağrib (Kuzey Afrika) ülkeleri Cezayir, Fas ve Tunus'un bulunduğu yansımalar dikkatlere sunulacaktır. Diğer taraftan, şairlerin yine birer Afrika ülkesi olan Habeş ve Sudan'ı hangi özellikleriyle söz konusu edip ne şekilde kurguladıkları üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şiiri, Mağrib, Cezayir, Fas, Habeş, Sudan, Tunus

Abstract

Classical Turkish Poetry is the product of the literary tradition in Ottoman Empire which dominated a wide geography. In fact, Ottoman poetry is a traditional literature/poetry. The poetry in question widely benefits from real life materials besides religious, historical, mythological etc. areas. Within this context, Ottoman poetry widely consists of most of the geographical places which Ottoman State dominated and had political, social and cultural connection. Poets, as a necessity of literature, benefited from the opportunities of expression of some literary arts, geographical places and generally reflected to poems within a frame of fiction. Magrib is among the places that is included in the works of Ottoman poets.

In this paper, on the axis of selected and scanned divans from almost every century, we will emphasize the expression of Magrib (North Africa) and the countries that are located in here Algeria, Morocco and Tunisia's reflections will be presented to the attention. On the other hand, will be emphasized by poets subjected to and fictionalized which features of one of the African countries Abyssinia and Sudan, too.

Key Words: Ottoman Poetry, Magrib, Algeria, Morocco, Abyssinia, Sudan, Tunisia

Giriş

Klâsik Türk Edebiyatı'nın, henüz sınırları tam olarak ortaya konulamamış olsa da, çok geniş bir coğrafyası vardır. Bahsi geçen coğrafyanın eserlere/şiiirlere yansımaması beklenemez. Nitekim Klâsik Türk şairleri, şiiirlerinde birçok yer adını farklı özellikleriyle ve çoğunlukla kurgusal bir atmosfer içinde söz konusu etmişlerdir. Hâkim olunan veya siyasî, sosyal, kültürel anlamda ilişkide bulunulan geniş mekânla da bağlantılı olarak, şiiirlerde birçok yer adının zikredildiği görülmektedir¹. Bu bağlamda şairler, Mağrib diyarına ve burada yer birtakım ülkelere de kayıtsız kalmamışlardır. Makalede, Bâkî, Nedîm, Nefî, Şeyh Gâlib gibi Klâsik Türk Edebiyatı'nın önde gelen şairleri yanında, hemen hemen her yüzyıldan seçilen kırk bir divan ekseninde, Klâsik Türk Şiiir'inde Mağrib'in (Kuzey Afrika) ve bu coğrafyada yer alan ülkeler olan Fas, Cezayir ve Tunus'un bulunduğu yansımalar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca, yine Afrika kıtasında yer alan ülkeler durumundaki Habeş ve Sudan'ın söz konusu şiiirde hangi açılardan ele alındığı üzerinde de durulacaktır.

1. Mağrib

Mağrip; “Maşrık olarak anılan Doğu İslâm dünyasının sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ olup bugün bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri vardır” (Harekât 2003: 314). İslâm tarihçileri, Kuzey Afrika'daki beldelerin tamamı için Mağrib ifadesinin yanında, yerli halkın çoğunluğunu Berberîler oluşturduğu için Berberistan adını da kullanmışlardır (Cin 1991: 15). Mağrip, Osmanlı şiiirinde de yer bulmuş coğrafi adlardan biridir. Klâsik Türk şairleri Mağrib'i hem tek başına hem de içindeki ülkelerle birlikte farklı ilgi, tahayyül ve tasavvurlarla birlikte söz konusu etmişlerdir. Sünbül-zâde Vehbî, Ramazan ayını, bu aydaki atmosferi anlattığı Ramazaniyye kasidesinde halkın bitkin hâlini tablolastırmıştır. İnsanlar, o kadar yorgun ve hâlsizdir ki, bir iki adım atacak dahi kuvvetleri yoktur. Şair, insanların adım atacak hâlleri olsa, bir kısmının Şam'a, bir kısmının da Mağrib'e gideceğini söyleyerek, seferiliğe, yani orucun yolculuk hâli bittikten sonra kaza edilmek üzere, sefer esnasında tutulmaması ruhsatına (Erdem 2011: 111) göndermede bulunmaktadır:

*Kimisi Şâm'a kimi Mağrib'e eylerdi sefer
Bir iki hatveye olsaydı eğer tâb u tüvân*

(Yenikale 2017: K. 43/8)

Şairler, Mağrib'den bahsederken aynı zamanda orada bulunan birtakım kavimlere, tasavvufî kavramlara veya mekânlara dair bazı hususiyetleri de zikretmişlerdir. Muvakkit-zâde Pertev, *Tahmîs-i Gazel-i Seyfî Beg* başlığıyla kaleme aldığı tahmîs bendinde Berberî diyarını Mağribî fesine koymuş bir berber şuhundan söz etmiştir.

¹ Bu konuda yapılmış çalışmalardan bazıları için bkz. Topal 2012: 51-70; Arıkoğlu 2008: 137-144; Oğraş 2009: 651-670; Yeniterzi 2010: 301-334; Kaplan 2016a: 121-172; Kaplan 2016b: 205-239; Aydemir 2001a: 31-56; Aydemir 2001b: 167-174; Aydemir 2007: 97-126; Aydemir 2009: 119-132; Göre 2015: 41-57; Selçuk 2014: 27-39; Kaplan 2016: 102-124.

Bendde, zülfüyle bütün gönülleri baştan çıkarmış ve Berberî ülkesini Mağribî fesine koymuş bir berber güzelinin tasvirine yer verilmiştir. Diğer taraftan, “iklim-i Berber” tamlamasında yer alan “Berber“ ifadesi, “tarihin eski devirlerinden itibaren Berka’dan Atlantik sahillerine ve güneyde Nijer nehri kıvrımına kadar uzanan Kuzey Afrika’da yaşayan bir kavim” olan Berberîler’i de (Yıldız 1992: 478) tedai ettirecek bir anlam dünyasına sahiptir:

*Şol tabla perçem ile gör ol şûh-ı berberi
Bir magribî fese komuş iklim-i Berber’i
Tîg-i nigehele bir tutup âyine-i beri
Başdan çıkardı zülfi gibi cümle dilleri
Başlar kesicidür bu nice ser-trâşdur*

(Bektaş 2017: XIV /2)

Zülûf-gece, yanak-ayna benzerliği ilgisine dayanan Ahmed Paşa’nın beytinde, âşğın gönlünü sevgilinin aynaya benzeyen yüzündeki gece renkli zülfünde görenler, bir kalenderin Mağrip’te aya ayna tuttuğunu söylemişlerdir. Burada, Kalenderî dervişlerin yanlarında başka eşyalarla birlikte, ayna taşımaları âdetine (Kılıçarslan 2016: 67) gönderme söz konusudur:

*Zülfün dümünde verdim dil haddine gören der
Magribde bir kalender âyine sundu aya*

(Tarlan 1992: G. 263/3)

Âşık Çelebi’nin bir naatında yer alan beytindeki tahayyülüne göre, Mağrib’de mukim olan padişah, Behram’ın kılıcına benzeyen kılıcıyla Şam’ın karanlığını ortadan kaldırdıktan sonra Zengibar ülkesini fethetmiştir. Zengibar, Doğu Afrika’da yer alan bir adanın ve burada XVIII-XX. yüzyıllarda hüküm süren sultanlığın adıdır (Kavas 2013: 262). Beyitte, 420-43 yılları arasında hükümdarlık yapan Behrâm-ı Gûr b. Yezdicerd b. Behrâm b. Şâpûr’a (ö. 438) gönderme söz konusudur. Zira Behram, 427’de bir gece baskını sonunda doğudan İran sınırlarını geçerek aralarında Hindistan’ın da bulunduğu birçok bölgeyi fethetmiş kudretli bir hükümdardır (Korukçu 1992: 356). Klâsik Türk Şiiri’nde Behrâm, aynı zamanda elinde kılıç veya hançerle tasvir edilen ve feleğin başkumandanı olarak kabul edilen Merih yıldızıdır (Pala 1998: 285; Işık 2013: 884-885). Beyitte, şairin Behrâm kelimesini hem İranlı hükümdar hem de Merih’i çağrıştıracak şekilde kullandığı dikkati çekmektedir. Âşık Çelebi, Şam ve Zengibar ile beraber Mağrib’i de geceyle ilişkili bir yer adı olarak söz konusu etmiştir. Beyitte, Mağrip’li padişah istiaresiyle karşılanan ayın da, gece ortaya çıkan bir gök cismi oluşu yapılmak istenen gece tasvirini destekleyen bir husustur:

*Tîg-i Behrâm ile feth olup sevâd-ı mülk-i Şâm
Feth-i mülk-i Zengibâr itdi şeh-i magrib-zemîn*

(Kılıç 2017: K. 11/7)

Osmanlı şairleri, bazen de Mağrib’i içinde daha ziyade fakirlerin bulunduğu bir yer olarak zikretmişlerdir. Hatta Türkçede bu manada kullanılan “Mal bulmuş Mağribi gibi” deyimine de vermişlerdir. İspanya’daki son Arap devleti olan Gırnata Devleti

yıkıldıktan sonra Endülüs, tamamıyla İspanyolların eline geçmiş, Mağribîler'in büyük kısmı Afrika'ya göç etmek durumunda kalmıştır. Çoğu burada açlıktan, yoksulluktan ölmüş, bir kısmı da II. Bayezid döneminde İstanbul'a getirilip burada kendilerine ev, eşya ve iş verilmiştir. "Mal bulmuş Mağribî gibi" deyimini, kuvvetle muhtemel, bu insanların yoksulluğunu anlatmak için ortaya çıkmıştır (Erdem 1989: 466). Lebib'in aşağıdaki beyitteki tahayyülüne göre, memduhun devrinde gam karanlığı ortadan kalkmış, gönüllerde sefa güneşi doğmuştur. Böylece, bu devrin bütün kalpleri mal bulmuş Mağribî gibi muradına kavuşmuş kimseler hâline gelmiştir:

*Mâl bulmuş mağribî-veş kâm-yâb u kâm-rân
Zulmet-i gam yok gönüller maşrık-ı mihr-i safâ
(Kurtoğlu 2017: K. 13/17)*

Bursalı İffet, aşağıdaki beytinde kendisini sevgilinin çene çukurunun en dibine düşmüş Mağribîli bir dilenci olarak nitelendirmiştir. Böylelikle şair, dilencililiğin Afrika'da yaygın oluşuna göndermede bulunmuştur. Zira Osmanlılar döneminde hac mevsiminde Hicaz'a gelip bir daha ülkelerine geri dönmeyen ve Tekrurî adı verilen Afrikalı birçok dilenci olduğu şeklinde tarihî bir hakikat vardır (Eliaçık 2014: 251-269):

*Bün-i çâh-ı zekanda ben garîbün
Gedâ-yı mağribîdir künce düşmüş
(Arslan 2005: G. 53/4)*

Klâsik Türk şairleri için Mağrib, hazinelerin bulunduğu ve bu hazineleri ortaya çıkarmak için birtakım sihir uygulamalarının yapıldığı büyü bir diyardır. Bu bağlamda, şairlerin şairlik kabiliyetlerini övmek için zaman zaman Mağrib-hazine bağlantısından yararlandıkları görülmektedir. Söz konusu isimlerden biri olan Beyânî, kendisini tılsım anahtarıyla hazine açan bir kimse olarak nitelendirmiştir. Beyitte, eskiden altın, mücevher, elmas gibi kıymetli şeylerin bir yere gömülürken hiç kimse tarafından çalınmaması için bazı tılsımlar yapılması âdetine (Onay 1993: 118-119) telmih vardır. Burada şairin kastettiği hazine, içinde güzel, zarif ve hoş manaların, hayallerin yer aldığı şiir hazinesidir:

*Çün Mağribî-i genc-şinâsende hemîşe
Miftâh-ı 'azâyim ile gencîne-güşâyuz
(Başpınar: G. 341/3)*

Klâsik Türk Şiir'inde, sevgilinin güzelliği bir hazine, saçlarının her bir teli bu hazinede birer ejderha veya yılan² iken yüzündeki beni de büyücüdür³. Diğer taraftan, sevgilinin saçıyla beninin birbirlerine sihir yapmayı öğretmeleri söz konusudur (Pala 1998: 166). Antep'li Aynî'nin aşağıdaki tahmis bendinde sevgilinin siyah zülfü, tarağı ve beni benzer ilgiler dâhilinde söz konusu edilmiştir. Buna göre, sevgilinin güzelliği bir hazine, kıvrım kıvrım saçlarının telleri hazineyi beklemekle ve korumakla görevli yılan ve ejderha, yanağındaki beni de efsun okuyan bir büyücüdür. Böyle bir tablo içinde,

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Pala 1998: 262; Yekbaş 2010a: 159.

³ Ben-büyü ilgisinde geniş bilgi için bkz. Karaman 2015: 444.

sevgilinin zülfünü ikiye ayıran tarağı ise, mal bulmuş Mağribî'dir; yani beklemediği bir anda ummadığı kadar servete kavuşan bir kimsedir:

*Her târi birer mâr olur genc-i hüsende
Ejder gibi pîçîdelenür genc-i hüsende
Hâl-i ruhi efsûn okur genc-i hüsende
Bir mağribidir mâl bulur genc-i hüsende
Ruhsârına zülf-i siyehi şâne bölünce*

(Arslan 2004: Tahmisler, 1/2)

Lebib, memduhunu gizli bir hazineyi ortaya çıkarması yönüyle büyücü bir Mağripliye teşbih etmiştir. Beyitte bilhassa Kuzey Afrika'da sihir ve büyüün çok gelişmiş olmasına (Karaman 2015: 49) atıf vardır:

*Yohsa bir kenz-i nihân fethiyle oldun kâm-rân
Mağribî-veş sende var mıydı meger efsûngerî*

(Kurtoğlu 2017: Tr. 70/9)

Arpaemini-zâde Sâmî'nin muhatabı kendi kalemi, yani şairlik kabiliyetidir. Şair, kaleminden, yazacağı şiirle tılsımları açmada mahir bir Mağripli gibi hakikat tılsımlarını kolaylıkla açığa çıkarması talebinde bulunmuştur:

*Mağribî gibi sarîrînle 'azîmet-hân ol
Kim ola feth-i tılsmât-i hakâyık eshel*

(Kutlar Oğuz 2017: K. 24/3)

Osmanlı şairleri Mağribî'yi, bir maddenin altına dönüştürülmesi ilmi olarak nitelendirilen ilm-i kimyâ⁴ ile bağlantılı bir yer olarak da tasavvur edilmiştir. Hamdullah Hamdî tarafından sevgili, güneş, ayağının toprağına dokunsa altın hâline gelecek olan bir kimsedir. Şaire göre, kimya ilminde mahir olduğunu iddia eden değme Mağriplinin böyle bir ilme vakıf olması mümkün değildir:

*Gün irse hâk-i pâyuna andan güzer kılur
Bu kîmiyâyı bilmez imiş degme Mağribî*

(Özyıldırım ty: G. 173/3)

Nev'î-zâde Atâyî'nin beytinde ise gece, sahip olduğu iksirle ay yuvarlağını felek potasında eritmeyi başarmış Mağripli bir kimyagerdir. Beyitte, bir kimyagerin elindeki maddeleri veya diğer madenleri altına çevirmede kullandığı ana malzemenin iksir oluşuna (Kutlu 1982: 350) gönderme vardır:

*Bu demde şeb meger iksîre mâlik mağribîdür kim
Eritdi pûte-i gerdûnda kurs-ı mâh-ı nevvârı*

(Karaköse 2017: K. 5/20)

Azmi-zâde Hâletî'ye göre, ay, her gece yüzünü sevgilinin ayağının toprağına süren ve kimya ilmini bilen bir Mağriplidir:

⁴ Geniş bilgi için bkz. Dölen 2002: 26-30; Levend 1984: 189-194; Güftâ 2004: 355-357.

*Her ŧeb sŧrer yŧzini kamer hâk-i pâyuna
Bir magribîye benzer o kim kîmiyâ bilŧr*

(Kaya 2017: G. 227/2)

Osmanlı ŧairleri Mağrib’i, siyah renk çağrışımından dolayı sevgilinin ayva tŧyleri, zŧlfŧ, beni gibi gŧzellik unsurlarıyla iliŧkilendirerek de ele almışlardır. Sevgilinin dudaklarının kenarında beliren ayva tŧyleri, gŧzelliğini gŧlgelediđi için, istenmeyen unsurlar durumundadır. Ayva tŧyelerinin, koyu renkten dolayı, iliŧkilendirildiđi birçok unsur var olup bunlardan biri de gecedir (Sefercioğlu 2001: 197; ŧahin 2012: 390). Bursalı İffet, siyah renk imajının hâkim olduğu beytinde, yârin henŧz çıkmaya başlayan ayva tŧyelerinin hayalini, kendisinin viran sinesinde her gece hazine arayan bir Mağripli olarak tahayyŧl etmiştir. Beyitte hazinelerin daha çok viranelerde bulunduğu inanışına⁵ telmihte bulunulmuştur:

*Fezâ-yı sînede her ŧeb hayâl-i nev-hat-ı yâr
O magribî gibi vîrânedен hızâne arar*

(Arslan 2005: G. 33/8)

Mŧrekkei Enveri’nin beytinde, sevgilinin ayva tŧyelerinin bŧyŧyle iliŧkilendirilmesine⁶ işaret vardır. ŧair, sevgilinin ayva tŧyelerini onun gŧzellik tŧlsmını bozmak ŧzere gelmiş Mağripliler ile ŧark diyarından gelmiş yŧzŧ kara kimseler olarak nitelendirmiştir:

*Tŧlsm-ı hŧsnŧni bozmağa gelmiş mağribîler
Diyâr-ı ŧarkdan bir nice yŧzi karalar gŧrdŧm*

(Kurnaz ve Tatcı 2011: G. 182/2)

Tâci-zâde Cafer elebi’ye gŧre; sevgilinin yŧzŧnde çıkan ve hem renk hem de koku bakımından menekőeye benzeyen ayva tŧyelerinin mŧsebbibi, bŧyŧ yapan Afrikalı zŧlfŧdŧr⁷. Bŧyŧ yaparken sa tellerinden yararlanılması geređinin⁸ bir yansıması olarak Klâsik Tŧrk ŧairleri, sevgilinin zŧlfŧnŧ bŧyŧyle iliŧkilendirmiřlerdir:

*Ger itmeseydi ana sihr Magribî zŧlfŧn
Bitŧrmez idi yŧzinde beneşşeler lâle*

(Erŧnsal 1983: K. 27/54)

Gelibolulu Sun’i, sevgilinin dudağının kenarındaki ayva tŧyleri ile hazine bulan Mağripli arasında bir ilgi kurmuştur. ŧairin tahayyŧlŧne gŧre, henŧz ayva tŧyleri çıkmamış hâliyle dudaklar, gizli bir hazine iken bir Mağribi’ye benzeyen beni, bu hazineyi bulup gŧn yŧzŧne çıkarmıştır:

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yekbaş 2010b: 158.

⁶ Ayva tŧyleri-bŧyŧ mŧnasebeti hakkında geniş bilgi için bkz. ŧahin 2012: 389; Karaman 2015: 398.

⁷ Klâsik Tŧrk ŧiir’inde zŧlŧf-bŧyŧ konusunda geniş bilgi için bkz. Karaman 2015: 433-436.

⁸ Sa-bŧyŧ ilđisi için mesela bkz. Sipahi 2006: 4, 15-16, 51, 68.

*Feminün gizlü genc idi karası
Buldi ol magribî çıkardı anı*

(Yakar 2009: Müfred 6)

Münîrî'nin hayal dünyasında, sevgilinin yanağındaki siyah renkli benin yüz bulmasının sebebi, Mağripli bir büyücü ya da yine sihirle uğraşan Hindistanlı bir cadı oluşudur. Beyitte, sevgilinin beniyle âşığı büyülemesi ve bu yönüyle cadıya benzetilmesi özelliğine atıf söz konusudur:

*Haddün üzre böyle yüz bulduğı bu hâl-i siyeh
Magribî veffâk u yâ câdû-yı Hindustândur*

(Ersoy 2017: K. 14/7)

Fasihî, ay yüzlü sevgilinin halkaya benzeyen zülfünün arasındaki benini hazinede amber yakan bir Mağripli olarak nitelendirmiştir. Beyitte, hazinelerde tılsım yapılmasına ve büyü yapılırken misk, amber gibi güzel kokuların kullanılmasına (Karaman 2015: 186) telmih söz konusudur:

*Halka-i zülfünde hâlün gördüm ey meh-rû didüm
Güyyâ bir magribî 'anber yakar gencînede*

(Gökalp 2001: G. 284/4)

Klâsik Türk Şiirinde Mağrib, aynı zamanda başlarına o diyara has bir başlık türü olan fes (Öztoprak 2010: 141-143) takmış güzellerin yer aldığı bir mekândır. Muvakkit-zâde Muhammed Pertev, aşağıdaki beytinde perçemini Mağribî fesin altında gizleyen bir dilber tasavvuruna yer vermiştir. Bu güzelin perçemini fesin altında saklamaya devam etmesi münasıptır. Aksi takdirde ahir zaman fitnesinin o taraftan zuhur etmesi ihtimali vardır. Çünkü sevgilinin zülfü âşıklar arasında fitne çıkmasına sebep olmaktadır:

*Fitne âhir o taraftan idecek çünkü zuhûr
Magribî fesde nihân olsa be-câdur perçem*

(Bektaş 2017: G. CCCXLVI/5)

2. Mağrib Ülkeleri

Şairler, Mağrib ile ilgili olarak Mağrib sınırları içinde yer alan Cezayir, Fas ve Tunus'u da söz konusu etmişlerdir.

2.1. Cezayir

Cezayir, "Akdeniz kıyılarından Büyük Sahra'nın güney kesimlerine kadar sokulan geniş toprakları ile Afrika kıtasının alan bakımından Sudan'dan sonra ikinci büyük ülkesi" (Erinç 1993: 483)'dir. Antepli Aynı'nin beytinde sevgili, sırma perçemli, edalı, vücudu gümüş kadar parlak, mintan giymiş, başında Cezayir fesi bulunan son derece güzel bir dilberdir (Macakoğlu 2017: 77). Beyitte Klâsik Türk şiirinde karşılaşılan fes türlerinden biri olan Cezayir fesine (Öztekin 2006: 233) gönderme vardır:

*Bu güzellik sırma perçem bu edâ sîmîn-vücûd
Ol Cezâyir fesli şûh-ı nîm-ten pûşumdadır
(Arslan 2004: G. 57/4)*

Şeyh Gâlib, “püsküllü bela” ifadesiyle başına dert olan Cezayirli bir güzelden söz etmiştir. Beyitte, bu güzelin elinin altında Arap mülkünün bulunduğu ve bu mülkün padişahının dahi başına Cezayir fesi giyecek kadar onun tesiri altına girdiği ifade edilmiştir:

*Püsküllü bir belâsını gördüm Cezâyirin
Zîr-i yedinde milk-i Arab-şâh feslenir
(Okçu ty: G. 100/2)*

Nedîm, Cezayir’in bir deniz ülkesi oluşuna atıfta bulunmuştur. Bu sebeple içinde derya ve bir gemicilik terimi olup “Osmanlı’da buharlı gemilerin icadından önce kullanılan bir savaş gemisi” (Pakalın 1983: 169) anlamındaki “başlarda” ifadesine yer vermiştir. Başında al renkli Cezayir fesi bulunan bir afet, şairi aşk deryasına başlarda yapmıştır. Elbette kastedilen, Nedîm’in gönlünü çalıp onu aşk deryasına sürükleyen bir sevgilidir. Diğer taraftan, şairin kendisini aşk deryasında başlarda, yani amiral gemisi olmakla nitelendirmesi, diğer âşıklardan üstün oluşunu ifade ediyor olmalıdır (Tuncel 2008: 22):

*Deryâ-yı aşka dün beni başlarda eyledi
Bir dâne al fesli Cezâyirli âfeti
(Macit 2017: G. 153/4)*

Nev’î’nin beytinde sevgilinin yanağında bulunan ve Hintliye benzeyen ayva tüyleri, aynı zamanda siyah örtüsüyle dikkati çeken Kâbe’nin ziyaretçileri gibidir. Ayrıca, sevgilinin deniz kadar berrak ve billur yanağındaki siyah renkli benler, Cezayir’i andırmaktadır:

*Hindü-yı hatt-ı ‘ârızıdır Ka’be zâ’iri
Bahr-i ruhında benleri magrib Cezâ’iri
(Tulum ve Tanyeri 1977: G. 494/1)*

2.2. Fas

Klâsik Türk Şiiri’nde Afrika’nın kuzeybatısında yer alan bir İslâm ülkesi olup Osmanlılar ile yakın ilişkiler içinde bulunan Fas da (Bilge 1995: 190-192) söz konusu edilmiştir. Nedîm’in tasvirini yaptığı güzel, mavi gözleriyle Çerkez ülkesine sefer düzenlemiş, zülfüyle Mağrib’e, külahıyla da Fas’a halel vermiştir (Mengi 2014: 233). Beyitte, başta Osmanlı Devleti olmak üzere, birçok Müslüman ülkede kullanılan ve adını üretim merkezi durumundaki Fas’tan alan fes adlı başlığa da (Sipahi ve Çetin 2010: 234) işaret söz konusudur:

*Zülf ü külahı verdi halel Mağrib u Fasa
Çeşm-i kebûdu saldı akın mülk-i Çerkese
(Macit 2017: G. 131/1)*

2.3. Tunus

Kuzey Afrika'da bulunan ve Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyalardan biri olan Tunus da (Kavas 2012: 388-393), Klâsik Türk Şiiri'nde bahsi geçen yer adlarından biridir. Meşhûrî'nin beytinde genç ve karayağız sevgili, başına kırmızı fes giyince âdeta bir Tunus dilberine dönmüştür:

*Bir Tunus dilberine döndü giyince gûyâ
O siyeh-çerde civânım başına kırmızı fes*
(Aydemir ve Çeltik 2017: G. 58/2)

3. Diğer Afrika Ülkeleri: Habeş ve Sudan

Mağrib hudutları içinde yer almamasına rağmen birer Afrika ülkesi durumundaki Habeş ve Sudan da çalışmaya dâhil edilmiştir. Klâsik Türk şairleri, bu iki ülkeden bilhassa Habeş'i çok sık zikretmişlerdir.

3.1. Habeş

Habeş, Osmanlılar tarafından Doğu Afrika'da ve M. 1555 senesinde kurulan eyaletin adıdır. Bahsi geçen eyaletin sınırları içinde Mısır, Mombasa, bugünkü Sudan'ın bir bölümü, Cibuti, Eritre, Etiyopya ve Somali yer almaktadır (Orhonlu 1996: s. 363). Habeş, geçmiş dönemde Habeşistan adıyla bugünkü Etiyopya'yı da karşılayan bir isimdir (Dursun 1995: 488). Kâni'nin beytinde Habeş ve Habeş hükümdarıyla kahve arasında ilgi kurulduğu görülmektedir. Beyitte, anavatanı Yemen bilinse de, kahvenin esasen Yemen'e Habeşistan'dan getirildiği şeklindeki görüşe (Sökmen 2016: 15; Göktaş 1999: 68) göndermede bulunulmuştur:

*Habeş-refîâr 'asel-güftâr u mey-kirdârdur ammâ
Necâsîdür süveydâlarda rengîn-hândur kahve*
(Yazar 2017: G. 173/6)

Klâsik Türk şairleri Habeş'i, daha çok çağrıştırdığı siyah renk itibarıyla türlü benzetmelere konu etmişlerdir. Bunların başında da sevgilinin beni⁹, zülfü, ayva tüyleri, kara gözleri gibi güzellik unsurları gelmektedir. Ahmed-i Rıdvân'ın beytinde sevgilinin yanağı seher vakti ve Anadolu ile beni de akşam ve Habeş'le ilişkilendirilmiştir. Şairin tahayyülüne göre Anadolu ve Habeş, sabah ve akşam sevgilinin yanağı ve benine benzemeye çalışmaktadır:

*Öykündi hâl u 'ârıza şâm u seher Rûm u Habeş
Şâmun murassa ' bâmı var subhun mülemma ' bir kabâ*
(Çeltik 2011: G. 2/3)

Behiştî, sevgilinin yanağındaki benini Habeşli bir çocuğa teşbih etmiştir. Şair, “erken ölmüş birine herhangi bir yönden benzetilen bir kimse için “aynı yaşta ölmesin”

⁹ Habeş-ben ilgisine dair diğer beyit örnekleri için bkz. Mostarlı Hasan Ziyâî (Gürgendereli 2017): G. 466/3; Nev'î-zâde Atâyî (Karaköse 2017): G. 108/1; Münîrî (Ersoy 2017): G. 216/3; Muvakkit-zâde Muhammed Pertev (Bektaş 2017): G. CCCXLVI/4; Ahmed-i Rıdvân (Çeltik 2011): G. 155/1.

anlamında söylenen bir söz” manasına gelen “yaşı benzemesin” (Aksoy 1984: 938) deyimine yer vermiştir:

*Gözümde merdüm-i dîde ruhunda tıfl-ı Habeş
İkisinin biri birine yaşı benzemesin
(Aydemir 2018: Müfred, 20)*

Ravzî'nin beytinde sevgilinin yanağında görünen beni, Habeş'e veya Anadolu'yu dolaşmaya gelmiş bir Hintliye benzemektedir:

*'Arızunda görünen hâl-i Habeş midür 'aceb
Mülk-i Rûm 'ı seyre gelmiş yohsa bir Hindû mı bu
(Aydemir 2017: G. 474/5)*

Fülfül (karabiber), küçük ve siyah tohumları sebebiyle sevgilinin beni için kullanılan temel benzetme unsurudur (Bayram 2007: 85). Hecrî'nin tasavvuruna göre, kendisinin sevgilinin benine eş olamayacağını görüp anlayan karabiber, bu yüz karasının utancıyla Habeş diyarına gitmek durumunda kalmıştır. Beyitte, karabiberin Afrika'da yetiştirilen, hatta altın ve fildişiyle birlikte ticarete değış tokuş aracı olarak kullanılan malzemeler arasında yer almasına (Eyrice 2008: 35) işaret vardır:

*Gördi kim hâlüne bendeş olmadı fülfül
Gitti bu yüz karası-y-ıla diyâr-ı Habeşe
(Zülfe 2010: G. 123/3)*

Süheylî, ayva tüylerini karıncanın ayağı, menekşe, çimen ve Habeş'ten Anadolu'ya yönelmiş Hıristiyan askeri teşbihleri çerçevesinde söz konusu etmiştir. Söz konusu benzetmelerin tamamı, renk ilgisine dayanmaktadır:

*Hat midur ya pâ-yı mûr ü ya beneşşe ya çemen
Rûm 'a kasd itmiş Habeş 'den leşker-i tersâ midur
(Harmancı 2017: K. 47/17)*

Bâkî, sevgilinin yanağına amber saçan ayva tüylerini, adı Reyhan olan Habeşli bir köle olarak resmetmiştir:

*Ruhsâruna hatt-ı 'anber-efşân
'Abd-i Habeşîdür adı Reyhân
(Küçük 1994: G. 375/1)*

Ahmed-i Rıdvân, gözüyle Basra körfezinde yer alan ve otuz beş adadan oluşan Bahreyn (Bilge 1991: 492), gözyaşıyla da inci arasında bir benzerlik ilgisi kurmuştur. Şairin tahayyülüne göre, Bahreyn'e benzeyen gözlerinden dökülen ve inciye benzeyen gözyaşları, Anadolu'yu inciyle doldurmuştur. Diğer taraftan, sevgilinin Habeş diyarına benzeyen beni de yadigâr olarak kırımızı lâl taşını bırakmıştır. Beyitte Bahreyn'de inci ticaretinin uzun yıllar en önemli ticaret kaynaklarından (Yazıcı 2012: 140) ve lâl taşının İslâmî devirlerde Afrika'dan Moritanya'ya kadar gönderilmiş kıymetli taşlardan biri oluşuna (Uzun 1992: 292) göndermede bulunulmuştur:

*Bahreyni çeşmümün kıluban Rûm'ı pür-dürer
Hâl-i Habeş gözümde kodı yâdgâr la'l*

(Çeltik 2011: K. 34/2)

Revânî'nin beytinde, sevgilinin misk kokulu kâkülleri siyah beninin üzerine düşmüş görüntüsüyle Habeşli bir çocuğu kucağına alıp onunla oynayan dadı arasında ilgi kurulmuştur. Beyitte, Osmanlılar döneminde konaklarda çocuklar tarafından “mama dadı” diye hitap edilen zenci cariyelere (Abdülaziz Bey 1995: 449) işaret vardır:

*Dâye-veş hâl-i siyâhını derâgûş eyleyüp
San Habeş tıflıyla oynar kâkül-i müşkîn-i dost*

(Avşar 2017: G. 32/3)

Nefî'nin beytinde, yine renk ilgisi bakımından sevgilinin yanağı Anadolu, beni ve göz bebeği Habeş benzetmesiyle karşılanmıştır:

*Hâlin aceb mi olsa izârında dil-firîb
Rûma düşünce kâbil olur merdüm-i Habeş*

(Akkuş 1993: G. 60/3)

Edirneli Nazmî¹⁰, sevgilinin yanağının kenarında bulunan beni, önünde bulunan kitabı okuyan Habeşli bir çocuk olarak tasavvur etmiştir:

*Haddi üzre dilberün hattı kenârında o hâl
Güyyîyâ tıfl-ı Habeşdür okur öninde kitâb*

(Üst 2012: G. 715/4)

Diyarbakırlı Lebîb, ay gibi parlak olan sevgilinin, güzellik ülkelerinin tamamının padişahı olduğunu söylemiştir. Bu güzelin sinesi Anadolu, yanağı Frenk ve beni Habeş olarak tahayyül edilmiştir:

*Şeh-i memâlik-i hüsn oldu âhir ol meh-veş
O sine Rûm'dur ol ruh Freng o hâl Habeş*

(Kurtoğlu 2017: G. 67/1)

Nehcî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin lâl renkli olan ve bir pınarı andıran dudaklarının kenarında yer alan beni, Anadolu'ya benzeyen yüzüne akın düzenlemiş Habeş sultanına teşbih edilmiştir:

*Habeş sultânı Rûmu itmege gâret akın salmış
Gelüp ser-çeşme-yi la'linde ey dil kondı câsûsı*

(Aslan 2017: G. 393/4)

Emrî'nin beytinde¹¹, sevgilinin üzerinde tüyler bulunan beni, perçemleri olan Hintli bir oğlana ve başına Hüma kuşunun kanadını takmış Habeş sultanına teşbih

¹⁰ Şaire ait diğer beyit örnekleri için bkz. Edirneli Nazmî (Üst 2012): G. 1705/2, G. 1763/4, G. 2029/2, G. 2845/3, G. 2857/3, G. 2874/2, G. 2919/3, G. 3936/4, G. 5456/2, G. 5470/4, G. 6001/3, G. 6679/3.

¹¹ Şairin diğer örnek beyitleri için bkz. Edirneli Nazmî (Saraç ty): G. 461/5, G. 463/4, G. 562/2, Müfred 109, Müfred 301, Mukatta'lar, 237/2.

edilmiştir. Beyitte Hüma'nın hükümdarlık, makam, talih kavramlarıyla olan ilgisinin yanında, (Batislam 2002: 187) bazı kuş tüylerinin hâkimiyet, kuvvet, cesaret ve alplık vb. unsuru olarak kullanılmasına (Elçin 2003: 3) ve bu amaçla başa takılan sorguca (Koç Keskin 2007: 495-515) işaret vardır:

*Hâl-i pür-müyun ki bir perçemlü Hind oğlanudur
Yâ hü mâ perrin takınmış bir Habeş sultânudur
(Saraç ty: G. 107/2)*

Mostarlı Hasan Ziyâî, sevgilinin yüzünü kıble olarak nitelendirdiği beytinde onun yüzünde çıkan ayva tüylerini Habeş ile ilişkilendirmiştir. Burada, Kâbe'nin bir Habeşli tarafından yıkılacağına dair hadise (Buhârî 1987: 1532) gönderme vardır:

*Kıblem hatundan irür âhir hüsnüne zevâl
Dirler esâs-ı Ka'beyi âhir Habeş yıkar
(Gürgendereli 2017: G. 124/4)*

Klâsik Türk şairleri, aradaki renk ilgisinden dolayı, sevgilinin siyah saçlarını Habeş'e teşbih etmişlerdir¹². Lâzîkizâde Feyzullah Nâfiz'in tahayyülüne göre, sevgilinin siyah zülfü yüzüne dökülünce âdetâ Habeş askeri gül bahçesi ülkesine dökülmüş gibi bir görüntü ortaya çıkmıştır:

*Ol zülf-i siyeh çehre-i cânâne döküldü
Ceys-i Habeş iklim-i gülîstâna döküldü
(Demir 2017: G. 616/2)*

Şeyhülislâm Yahyâ'nın beytinde, sevgilinin saçlarının, “gaddar hançer” olarak nitelendirilmiş kaşlarına dayanmış hâli, altın işlemeli yastığa yaslanmış Habeş sultanına benzetilmiştir:

*Zülfün uzanup hançer-i gaddâra tayandı
Sultân-ı Habeş bâliş-i zer-kâra tayandı
(Kavruk: G. 448/1)*

Nigârî'nin beytinde, sevgilinin gözleri Hint ve Habeş şahını, kâkülleri de Maçin ve Çin'i esir almıştır:

*Çeşmi tutup Hind ü Habeş şahını
Mâçin ü Çin kâküli bağındadır
(Bilgin 2017: G. 249/2)*

Klâsik Türk şiirinde şairler zaman zaman Habeş'i, renk çağrışımı itibariyle, akşamla veya geceyle ilişkilendirmişlerdir. Bursalı Rahmî, sabahı, Habeş askeriyle savaşmak için başına altın renkli bir kanat takıp felek kalkanını yanına alan bir pehlivan olarak tasavvur etmiştir. Felek kalkanı ifadesi; Batlamyus teorisine göre, feleğin dünyayı

¹² Diğer örnekler için bkz. Münîrî (Ersoy 2017): G. 86/3, G. 100/1; Hamdullah Hamdî (Özyıldırım ty): G. 138/4; Arpaemini-zâde Mustafâ Sâmî (Kutlar Oğuz 2017): K. 24/44; Diyarbakırlı Lebîb (Kurtoğlu 2017): G. 5/3.

çevreleyen iç içe geçmiş dokuz kubbeden ve yedi tabakadan oluşmasını karşılamak için kullanılır (Kurnaz 1995: 306). Burada esasen, gecenin sona erip günün aydınlanması hadisesinden söz edilmektedir:

*Neberdiçün seher cünd-i Habeşle pehlevân-ı subh
Sokundi nice zerrînper yanında çarhî kalkânı
(Erdoğan 2017: K. 1/4)*

Zâtî ise, Habeş askerinin gelip Anadolu diyarını yağmaladığı, güneşin ayın harmanına ateş bıraktığı şeklinde bir hayale yer vermiştir. Burada da muhtemelen, gündüz-gece devinimine işaret söz konusudur:

*Gelüp ceş-i Habeş iklim-i Rûm'ı viridi yağmaya
Güneş âteş bıraktı hürmen-i mâh-ı mücellâya
(Kurtoğlu 2017: K. 85/1)*

Mostarlı Hasan Ziyâî'nin kıt'a bendinde renk çağrışımı sebebiyle tan vaktiyle şark, öğleyle Anadolu, ikindiyle Mısır, akşamla Şam, akşamla yatsı arasındaki zamanla da Habeş arasında ilgi kurulmuştur. Bendde, şeytanın düşmanlığına inat, beş vakit namaz kılmanın önemine işaret edilmiştir:

*Fecr ile zuhr u 'asr ile şâm u 'işâ kılur
Şark ehli Rûm u Mısır ile Şâm u Habeş dahı
Şeytân bize 'adâvet iderse namâz için
Ragmina kılalum anı gavgaya beş dahî
(Gürgendereli 2017: Kıt'a, 54)*

Taranılan divanlardaki örnek beyitlerden anlaşıldığı üzere, Klâsik Türk şairleri bizzat kendilerini veya şairlik kabiliyetlerini anlatmada Habeş'i bir teşbih unsuru olarak da zikretmişlerdir. Mesela, XIX. asır şairlerinden Nigârî, kendisini sevdasında halis, zenci ve Habeşli bir köle olarak nitelendirmiştir. Beyitte, köle pazarlarında en çok rağbet gören köleler arasında Habeşlilerin de bulunduğu (Bayarslan 2017: 445, 447) gönderme söz konusudur:

*El-minnetü li'l-Mevlâ eknûn menem mahzâ
Sevdâya hulûsâne 'abd-i Habeşî vü zengî
(Bilgin 2017: G. 688/7)*

Edirmeli Nazmî, akan gözyaşları içindeki göz bebeklerini suda yüzen bir iki Habeşli çocuk teşbihiyle ortaya koymuştur. Beyitte bahsi geçen göz renginin siyah olduğu sonucuna varılabilir:

*Gözlerüm merdümi kim eşk-i revân içredurur
'Aynıdur suda yüzer bir iki tıfl-ı Habeşün
(Üst 2012: G. 3799/4)*

Vahyî, kendi şiirinin övgüsünü yaptığı beyitte kalemini nazmın baş sayfasına gâze çeken, Habeşli gönül çekici bir güzel ifadesiyle methetmiştir. Gâze, eskiden hanımların süslenirken yüzlerine sürdükleri allık manasında bir kelimedir (Çetinkaya 2010: 72).

Böylelikle şair, Habeşli hanımların son derece etkileyici bir güzelliğe sahip oldukları şeklindeki gerçekliğe (Lamartine 1985: 571) atıf yapmıştır:

*Bir şâhid-i dil-keş-i Habeşdür
Ser-safha-i nazma gâze-keşdür*

(Taş 2017: K. 2/10)

Vizeli Ramazan Behiştî'nin beytinde, şairin gölgesi ve ahı ile Hz. Ali'nin sadık kölesi Kamber arasında bir ilgi kurulduğu görülmüştür. Şaire göre, her Habeşli köle, Hz. Ali'nin kölesi Kamber gibi sadık olamaz:

*Sâyem kadar Behiştî beni beklemezse âh
Her bir Habeş gulâmı 'Alî Kanber'i degül*

(Aydemir 2018: G. 309/5)

Klâsik Türk şairleri tarafından, çağrıştırdığı renk ilgisinden dolayı menekşe de Habeş ile bir arada zikredilmiştir. Edirneli Nazmî'nin beytinde gül, gelin olarak nitelendirilirken nergis, onun Anadolu halayığı, menekşe de Habeşli karavaşı (cariyesi) olarak teşhis edilmiştir. Beyitte, gelin ve cariye kelimelerinin kullanımı, Osmanlılar döneminde evlenecek olan hanıma ödenen mehir arasında yer alan cariye ödemesini (Akyüz 2005: 219) tedarik ettirmektedir:

*Gül 'arûsına beneşşe dahı nergis ikisi
Bir karavaş biri Rûmî birisi Habeşî*

(Üst 2012: G. 6677/4)

Bâkî'nin beytinde renk ilgisinden dolayı yaseminlerle bezenmiş olan bağın meydanı Rum'a (Anadolu), menekşe bahçesi ise, Habeş ülkesine teşbih edilmiştir:

*Döndi diyâr-ı Rûma semenlerle sahn-ı bâg
Güyâ sevâd-ı mülk-i Habeşdür beneşsezâr*

(Küçük 1994: K. 17/3)

Şairler, Hz. Peygamber'in ilk müezzini ve asıl adı Ebû Abdillâh (Ebû Abdilkerîm veya Ebû Amr) Bilâl b. Rebâh (ö. 20/641) olan Hz. Bilâl'i (Fayda 1992: 152) de Habeşli olması münasebetiyle şiirlerinde söz konusu etmişlerdir. Revânî'nin beytinde sevgili, uzun boyu ve uzun siyah saçlarıyla Kâbe'nin minaresine çıkmış Bilâl-i Habeşî'ye benzemektedir:

*Kâmetün üzre görüp zülf-i siyâhun didi dil
Çıkdı san Ka'be menârına Bilâl-i Habeşî*

(Avşar 2017: G. 435/3)

Kânî'nin aşağıdaki beytinde, sevgilinin ayva tüyleri bağlamında Osmanlı döneminde kadehlerin üzerine bilhassa manzum yazılar yazılması âdetine (Batislam 2017: 6) göndermede bulunulmuştur. Diğer taraftan yüz-Mushaf (Yekbaş 2010: 208) ve ayva tüyleri ilgisi çerçevesinde Kur'an'ı ezberleyen Bilâl-i Habeşî benzetmesine yer verilmiştir:

*Vasf-ı hattun mı yazar hâme-i müşğîn câma
Yohsa Kur'ânı Bilâl-i Habeş ezber mi sürer
(Yazar 2017: G. 47/4)*

3.2. Sudan

Orta Afrika'da yer alan ve bir dönem Osmanlı coğrafyası içinde yer alan Sudan da, (Kavas 2009: 461-466) Klâsik Türk Şiir'inde kendisine yer bulan bir ülkedir. Sünbülzâde Vehbî, Ramazaniyye kasidesinin bir beytinde Ramazan ayındaki bir gündüz sahnesine yer vermiştir. Maşrık padişahı, Sudan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra yıldızlardan oluşan ordusuyla Mağrib diyarını fethetmiştir. Elbette burada kastedilen, güneşin doğuşuyla birlikte gece karanlığının ortadan kalkarak havanın aydınlanmasıdır:

*Kişver-i Mağrib'i aldı sipeh-i encüm ile
Şâh-ı Maşrık eline girdi diyâr-ı Sûdân
(Yenikale 2017: K. 43/14)*

Sonuç

Bir şiir geleneği dâhilinde eserler veren Klâsik Türk Şiiri'nin istifade ettiği kaynaklar arasında reel hayata ve dış dünyaya ait birçok unsur yer almaktadır. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin siyaseten hâkim olduğu veya siyasi, sosyal, kültürel manada münasebette bulunduğu coğrafya da, farklı yönleriyle söz konusu şiir geleneğine yansımıştır. Bu bağlamda, dikkati çeken yer adları arasında Mağrip (Kuzey Afrika) ile birer Afrika ülkesi olan Habeş ve Sudan da yer almaktadır. Makalede, Klâsik Türk Şiiri denildiğinde ilk akla gelen şairlerin yanında, hemen her devirden şaire ait yaklaşık kırk bir divan esas alınmıştır. Söz konusu eserlerde yer alan Mağrib ifadesi ile bu coğrafyada bulunan ülkeler taranmıştır. Diğer taraftan, Mağrip ülkeleri gibi, Afrika kıtasında bulunan Habeş ve Sudan da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışmada, öncelikle genel manada Mağrib'in Klâsik Türk Şiiri'nde bulunduğu yansımalar, seçilen örnek beyitler çerçevesinde, değerlendirilmiştir. Mağrib, şairler için, uzak bir diyardır. Birbiriyle tezat oluşturur şekilde hem fakirlerinin hem de hazinelerinin çokluğuyla dikkati çekmektedir. Mağrib'de hazine bulmak için birtakım sihir uygulamalarına veya tıslımlara başvurulmaktadır. Bu diyar, aynı zamanda madenleri altına dönüştürme sanatı olan ilm-i kimya ile de bağlantılıdır.

Bunların dışında Osmanlı şairleri, Mağrib'i şiir yeteneklerini överken, sevgiliyi, onun ben, zülûf, ayva tüyleri vb. güzellik unsurlarını tasvir ederken veya memduhun cömertliği gibi müspet özelliklerini anlatırken bir benzetme vasıtası olarak da zikretmişlerdir.

Divanlarda Mağrib ülkeleri olan Fas, Cezayir ve Tunus da söz konusu edilmiştir. Bir deniz ülkesi olan Cezayir; güzelleriyle dikkati çeken bir yerdir. Fas; fesin üretim merkezidir. Tunus ise; karayağız ve başına fes takmış güzellerin diyarıdır.

Klâsik Türk şairleri, diğer Afrika ülkeleri durumundaki Habeş ve Sudan'a da şiirlerinde yer vermişlerdir. Habeş; kahvenin anavatanı oluşu, karabiber gibi yetiştirdiği ürünleri, köle ticareti gibi özelliklerinin yanında sevgilinin beni, zülfü, ayva tüyleri, kara gözleri olmak üzere güzellik unsurlarının anlatımında bir teşbih vasıtası olarak zikredilmiştir. Diğer taraftan, akşama veya geceye benzetilmiş, şairin kendi durumunu

veya şiir kudretini anlatmada bir benzetme aracı olarak ele alınmıştır. Bilâl-i Habeşî'nin Habeşli olması da şiirlerde yansıma bulmuştur. Sudan ise; gece için bir teşbih unsuru durumundadır.

O hâlde, hem Mağrip hem Mağrip ülkeleri hem de Habeş ve Sudan, taranılan divanlar esas alındığında, Klâsik Türk Şiir'inde dikkate değer yerler durumundadır. Esasen, hemen her malzeme gibi, bahsi geçen mekân adları da, tarihî ve reel özelliklerinden ziyade, şairler için birer kurgu vasıtası olarak şiirlerde söz konusu edilmiştir.

Kaynaklar

- Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, (Yayına Haz.: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akkuş, Metin. (1993). *Nef'i Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksoy, Ömer Asım. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*. Dördüncü Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Akyüz, Jülide. (2005). "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler". *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24, 37, 213-230.
- Arıkoğlu, İsmail (2008). "Divan Şiirinde Şehir Adlarının Tevriyeli Kullanımı Aydın-Tire Örneği". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 137-144.
- Arslan, Mehmet. (2004). *Antepli Aynî Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Arslan, Mehmet. (2005). *Bursalı İffet Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aslan, Üzeyir. (2017). *Mustafa Nehcî Dede Divan*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55752,nehci-divanipdf.pdf?0>,
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Avşar, Ziya. (2017). *Revânî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>,
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Aydemir, Yaşar. (2001a). "Hâdî'nin Saray Şehrengizi". *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12, 31-56.
- Aydemir, Yaşar. (2001b). "Sânî'nin Rodos Şehrengizi". *Türk Kültürü*, 455, 167-174.
- Aydemir, Yaşar. (2007). "Ravzî'nin Edincik Şehrengizi". *Gazi Türkiyat Türkojî Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 97-126.
- Aydemir, Yaşar. (2009). "Ravzî'nin Rumeli İzlenimleri". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/2, 119-132.
- Aydemir, Yaşar. (2017). *Ravzî Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Aydemir, Yaşar. (2018). *Behiştî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Aydemir Yaşar ve Çeltik, Halil. (2017). *Meşhurî Divanı (Tenkitli Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56155,meshuri-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Başpınar, Fatih. *Beyânî [ö. 1075/1664-5] Dîvân İnceleme-Metin A*.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10598,beyani-apdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 11.02.2018).

- Batıslam, H. Dilek. (2017). “Divan Şiirinde Kadeh ve Kadeh Redifli Gazeller”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, 1-28.
- Batıslam, H. Dilek. (2002). “Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I*, 185-208.
- Bayarslan, Hüseyin. (2017). “Osmanlı Devleti’nde Köleleştirme ve Azat Etme Yöntemleri”. *ulakbilge*, c. 5, 10, 439-452.
- Bayram, Yavuz. (2007). “Divan Şiirinde Tarımsal Ürünler”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Özel Sayı*, 81-96.
- Bektaş, Ekrem. (2017). *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Divânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55973.pertev-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 31.07.2018).
- Bilge, Mustafa L. (1991). “Bahreyn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4, İstanbul: TDV Yayınları, 492-495.
- Bilge, Mustafa L. (1995). “Fas” (Tarih/Osmanlı-Fas Münasebetleri). *DİA*, c. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 190-192.
- Bilgin, Azmi. (2017). *Nigârî [ö. 1885] Divân*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55757.nigari-divanipdf.pdf?0> (E. Tarihi: 31.07.2018).
- Cin, Halil. (1991). “Mağrib Ülkeleri Üzerinde İslam’ın ve Türklerin İdari ve Hukuki Tesirleri”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi (OTAM)*, S. 2, 15-38.
- Çeltik, Halil. (2011). *Ahmed-i Rıdvan Divanı*. Bizim Büro Basımevi, Ankara 2011.
- Çetinkaya, Ülkü. (2010). “Osmanlı Dönemi Kadın Süs Malzemelerinin Divan Şiirine Yansımaları”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 61-89.
- Demir, Hiclâl. (2017). *Lâzîkizâde Feyzullah Nâfiz ve Divânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54126.53959lazikizade-feyzullah-nafizdivanpdfpdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 31.07.2018).
- Dölen, Emre. (2002). “Kimya”. *DİA*, c. 26, Ankara: TDV Yayınları, 26-30.
- Dursun, Davut. (1995). “Etiyopya”. *DİA*, c. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 488-491.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn İsmâil el-Buhârî. (1987). *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. (Çev.: Mehmed Sofuoğlu), 4. Cilt. İstanbul: Ötürken Neşriyat A.Ş.
- Elçin, Şükrü. (2003). “Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 28, 1-13.
- Elem, Eyrice. (2008). *Cezayir’in Fransız Sömürgeciliğine Karşı Yürüttüğü Bağımsızlık Mücadelesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Eliaçık, Muhittin. (2014). “Hacda Dilenen Tekrurîlerle İlgili Osmanlı Arşiv Belgeleri”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XX, 251-269.
- Erdem, Sargon. (1989). “Aljamia”. *DİA*, c. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 465-466.
- Erdem, Suat. (2011). “İslâm Hukûkunda Seferiliğin Ölçütü”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 18, 111-128.

- Erdoğan, Mustafa. (2017). *Bursalı Rahmî ve Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Erinç, Sırrı. (1993). “Cezayir”. *DİA*, c. 7, İstanbul: TDV Yayınları, 483-485.
- Ersoy, Ersen. (2017). *II. Bayezit Devri Şairlerinden Münîrî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56095,muniri-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Ertünsal, İsmail. (1983). *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, With A Critical Edition of His Dîvân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fayda, Mustafa. (1992). “Bilâl-i Habeşî”. *DİA*, c. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 152-153.
- Gökalp, Halûk. (2001). *Fasihî Divanı: İnceleme Metin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Göktaş, Erbil. (1999). “Osmanlı Döneminde Kahvehaneler, Kırathaneler ve Bunların İşlevleri”. *Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, 67-80.
- Göre, Zehra. (2015). “Za’fi-i Gülşeni’nin Moton Şehrengizi”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2, 4, 41-57.
- Güftâ, Hüseyin. (2004). *Divan Şiirinde İlim*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gürgendereli, Müberra. (2017). *Mostarlı Hasan Ziyâ’î Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 31.07.2018).
- Harekât, İbrahim. (2003). “Mağrib”. *DİA*, c. 27, Ankara: TDV Yayınları, 314-318.
- Harmancı, M. Esat. (2017). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 31.07.2018).
- Işık, İsa. (2013). “Divan Şairinin “Behrâm” a Bakışı Üzerine Düşünceler”. *The Journal of Academic Social Science Studies (Jasss) International Journal of Social Science*, 6, 1, 875-888.
- Kaplan, Hasan. (2016a). “Divan Şiirinde Karaman”. *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/2, 205-239.
- Kaplan, Hasan. (2016b). “Mahallî Şairin Mahallî Coğrafyası: Kütahyalı Rahîmî’nin Şiirlerinde Yer Adları”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 17, 121-172.
- Kaplan, Yunus. (2016). “Klasik Türk Edebiyatında Bilâdiyyeler ve Zihnî Efendi ile İştibâ Ahmed Efendi Bilâdiyyeleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13, 1, 102-124.
- Karaköse, Saadet. (2017). *Nev’î-zâde Atâyî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 15.04.2018).

- Karaman, Gülay. (2015). *Klasik Türk Edebiyatında Sihir*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli: T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı.
- Kavas, Ahmet. (2009). “Sudan” (Tarih/Osmanlı Dönemi). *DİA*, c. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 461-466.
- Kavas, Ahmet (2012). “Tunus” (Tarih/Osmanlı Dönemi). *DİA*, c. 41, Ankara: TDV Yayınları, 388-393.
- Kavas, Ahmet. (2013). “Zengibar”. *DİA*, c. 44, İstanbul: TDV Yayınları, c. 44, 262-267.
- Kavruk. Hasan, *Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10655.seyhulislamyahyadivanihasankavruk.pdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 15.04.2018).
- Kaya, Bayram Ali. (2017). *Azmizâde Hâletî Dîvânı*. Sakarya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56159.azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 15.04.2018).
- Keskin Koç, Neslihan. (2007). “Osmanlı Şiirinde İftihar ve İmtiyaz Simgeleri “Çelenk” “Otaga” ve “Sorguç”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, 495-515.
- Kılıç, Filiz. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55975.asik-celebi-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 15.04.2018).
- Kılıçarslan, Orhan. (2016). “Kalenderi Bir Şairin Divanı’ndan Yansımalar”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 58-70.
- Korukçu, Enver. (1992). “Behrâm-ı Gûr”. *DİA*, c. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 356.
- Kurnaz, Cemal. (1995). “Felek” (Edebiyat). *DİA*, c. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 306-307.
- Kurnaz, Cemal ve Tatcı, Mustafa. (2011). *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kurtoğlu, Orhan. (2017). *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55756.lebib-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 15.04.2018).
- Kurtoğlu, Orhan. (2017). *Zâtî Dîvânı-Gazeller Dışındaki Şiirler- (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56164.zati-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 30.07.2018).
- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha. (2017). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56084.arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 15.04.2018).
- Kutlu, Mustafa. (1982). “Kimya”. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler (TDEA)*, c.5, İstanbul: Dergâh Yayınları, 350-352.

- Küçük, Sabahattin. (1994). *Bâkî Divanı Tenkitli Basım*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lamartine de Alphonse (1985). “Esir Pazarı”. (Çev.: Nurullah Berk). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 571-572.
- Levend, Ağâh Sırrı. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. 4. Basım. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Macakoğlu Zehir, Ayşe. (2017). *Antepli Aynî Dîvânı’nda Toplumsal Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Macit, Muhsin. (2017). *Nedîm Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0>,
(E. Tarihi: 15.04.2018).
- Mengi, Mine. (2014). “Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir”. *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*. Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 229-238.
- Oğraş, Rıza. (2009). “Osmanlı Döneminde Mısır’da Yaşamış Osmanlı Şairleri”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı*, 39, 651-670.
- Okçu, Naci (ty). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü,
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 11.02.2018).
- Onay, Ahmet Talât. (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (Haz. Cemâl Kurnaz). Ankara: TDV Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz. (1996). “Habeş Eyaleti”. *DİA*, c.14, İstanbul: TDV Yayınları, 363-367.
- Öztekin, Özge. (2006). XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: *Divanlardan Yanşıyan Görüntüler*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Öztoprak, Nihat. (2010). “Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, 103-154.
- Özyıldırım, Ali Emre. (ty). *Hamdullah Hamdî Divanı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10616,metinpdf.pdf?0>,
(E. Tarihi: 11.02.2018).
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*., I-III, İstanbul: M.E.B. Yayınevi.
- Pala, İskender. (1998). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. 4. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Saraç, Mehmet A. Yekta. (ty). *Emrî Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 29.07.2018).
- Sefercioğlu, Nejat. (2001). *Nev’î Divanının Tahlili*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Selçuk, Bahir. (2014). “Bir Şehir Medhiyesi: Nergisi’nin Saray Kasidesi”. *International Journal of Language Academy*, Volume 2/3, 27-39.

- Sipahi, Abdulkadir. (2006). *Türk Halk İnançlarında Büyü ve Büyü İle İlgili Uygulamalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Dinler Tarihi).
- Sipahi, Barış ve Çetin, Ayten. (2010). “1697-1910 Yılları Arasında Osmanlı Kültüründe Muhasebecilerin Mezar Taşlarının Karakteristik Özellikleri”. *Muhasebe ve Finansman Öğretim Üyeleri Bilim ve Araştırma Derneği (MUFAD) Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 48, 232-240.
- Sökmen, Cem. (2016). *Aydınların İletişim Ortamı Olarak Eski İstanbul Kahvehaneleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şahin, Kürşat Şamil. (2012). “Klasik Türk Edebiyatında Sevgilinin Ayva Tüyü/Hat”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 23, 386-408.
- Tarlan, Ali Nihat. (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taş, Hakan. (2017). *Vahyi [ö. 1660/1718] Dîvân*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55745,vahyi-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 30.07.2018).
- Topal, Ahmet. (2012). “Klasik Türk Şiirinde “Şam-ı Şerif”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 48, 51-70.
- Tulum, Mertol ve Tanyeri, M.A. (1977). *Nev’î Divan (Tenkidli Basım)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tuncel, Tuncay. (2008). *Osmanlı Şiirinde Gemicilik Terimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Uzun, Mustafa. (1992). “Bedahşan”. *DİA*, c. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 292-293.
- Üst, Sibel. (2012). *Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10604,edirneli-nazmi-divani-sayfa-1-1989pdf.pdf?0> (E. Tarihi: 08.02.2018).
- Yakar, Halil İbrahim. (2009). *Gelibolulu Sun’î Dîvânı*. Gaziantep: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/57257,gelibolulu-suni-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 08.02.2018).
- Yazar, İlyas. (2017). *Kâni Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 08.02.2018).
- Yazıcı, Hüseyin. (2012). “Bahreyn’de Kısa Öykü”. *Şarkiyat Mecmuası*, XXI/2, 139-148.
- Yekbaş, Hakan. (2010a). “Klasik Türk Şiirinde Bazı Halk İnanışları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 1, 155-184.
- Yekbaş, Hakan. (2010b). “Divan Şiirinde Kur’ân”. *İstem*, Yıl: 8, 16, 199-232
- Yenikale, Ahmet. (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>
(E. Tarihi: 08.02.2018).

- Yeniterzi, Emine. (2010). “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı -Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı-*, 3, 15, 301-334.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1992). “Berberiler”. *DİA*, c. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 478-483.
- Zülfe, Ömer. (2010). *Hecrî Kara Çelebi Muhyi'd-dîn Mehmed [ö. 1557] Dîvân*. Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10618,hecripdf.pdf?0>, (E. Tarihi: 02.03.2018).

HÂCÛ-YI KİRMÂNÎ'DE ŞEM' İMGESİ VE
KLASİK TÜRK ŞİİRİNE YANSIMASI
IMAGERY OF ŞEM IN HACUYI KIRMANI AND ITS REFLECTION ON
CLASSIC TURKISH POEM

SADIK ARMUTLU

Dr. Öğr. Üyesi İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Inonu University, Faculty of Art and Sciences, Department of Turkish Language and Literature
sadik.armutlu44@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-3281-6245>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.09.2018

Sayfa-*Pages* : 59-101

 <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat4004>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by

 iThenticate®

HÂCÛ-YI KİRMÂNÎ'DE ŞEM' İMGESİ VE
KLASİK TÜRK ŞİİRİNE YANSIMASI
IMAGERY OF ŞEM IN HACUYI KIRMANI AND ITS REFLECTION ON
CLASSİC TURKISH POEM

SADIK ARMUTLU

Öz

Klasik Fars ve Türk edebiyatında ortak olarak kullanılan çok sayıda imge vardır. Bunlardan biri de şem' yani mumdur. Bu imge daha kuruluş aşamasında her iki edebiyatta kullanılmıştır. Şem'/mum, şiirlerde ya tek başına ya da pervâne ile birlikte ve de "âşık-maşuk" ilişkisi içerisinde ele alınmıştır. Kaynağı hadis ve kuran'a dayanan şem' ve pervâne imgesine şairler, gerek divanlarda gerekse mesnevilerde hem beşerî hem de ilahî aşkın anlatım ve yorumunda yer vermişlerdir. Bunlardan biri de Fars edebiyatının tanınmış şairlerinden olan Hâcû-yı Kirmânî'dir. Adı geçen şair, şem' imgesini çok boyutlu olarak ele almış ve imge dünyasında ona alışılmışın yanında alışıla gelmeyen anlamlar da yüklemiştir. Ayrıca şem' kelimesinden hareketle bazı mazmunlar da oluşturmuştur. Şair, şem' kelimesini ay, güneş, gökyüzü, yıldız anlamlarında kullanmış, sevgili, güzellik, sevgilinin güzellik unsurları, âşık, âşığın beden aksamı, onun maddî ve mânevî hallerini adı geçen kelime ile ifade etmiştir. Bu ifadede şem' kelimesini ya benzeyen ya da kendisine benzetilen yapmıştır. Şem'-i şebistân, şem'-i meclis ve benzeri ifadelerle özel anlamlar yüklemiştir. Bunlardan başka o, şem'in ağlaması, gülmesi gibi birçok tasavvuru şem' imgesiyle yansıtmıştır. Kısaca şem' kelimesi Hâcû'nun hayal dünyasında farklı çağrışımlar oluşturmuştur. Bütün bu çağrışımlar, benzetmeler ve imgeler klasik Türk şiirine de yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Hâcû, Mum, İmge, Klasik Türk şiiri

Abstract

There are several images commonly used in both classical Persian and Turkish literature. One of them is şem', namely candle. This image was used in both literatures just at the stage of establishment. Şem'/candle was approached either on its own or with moth and in the context of "loved and beloved". Poets included the image of Şem' and moth, deriving from Qur'an and Hadith, during the narration or interpretation of both mortal and divine love in their divans and masnavis. One of them is Hâcû-yı Kirmânî, one of the well-known poets of Persian literature. Forenamed poet, approached the Şem' image as multidimensional and he ascribed it an extraordinary meaning as well as ordinary meaning. He also constituted some imageries with reference to Şem'. The poet used Şem' with the meaning of moon, sun, sky and star, and expressed the beloved, beauty, the features of the beauty of the beloved, lover, the body parts of the lover and his or her materially and spiritually situations with the given word. In this expression, Şem' is either the one which is drawing analogy or the one which is drawn analogy. He ascribed some special meaning to the Şem'-i şebistân, şem'-i meclis and similar expressions. Besides, he reflected several visions such as the crying or laughing of the Şem' with Şem' image. In short, Şem' means different associations in the dream world of Hâcû. All of these associations, metaphors and images have been reflected to the classical Turkish poem.

Key Words: Hâcû, Candle, Image, Classical Turkish poem

Giriş

Klasik Fars ve Türk şiiri çok zengin imgeler dünyasına sahiptir. Her iki şiirin gerektiği şekilde anlaşılması için zengin içerikli imge dünyasının bilinmesi ve yorumlanması gerekir. Gerek klasik Fars gerekse klasik Türk şiirinin temeli büyük ölçüde imgeler üzerine kurulmuştur. Şiiri meydana getiren kodlar vardır. Bunlar içerisinde öne çıkan daha çok imge/hayaldir. Çünkü algılama ve tasarımın başlangıcı imgedir. Fars ve Türk şairlerinin orijinal, zengin, alışılmadık ve eşsiz imgelerin kullanımı, o şairlerin şiirlerinin etkileyciliği ve özgünlüğünü öne çıkarır. Başka bir ifade ile şairin imge dünyası onun şiirini çözen kodlar olarak son derece önemlidir. Klasik Fars ve Türk şiirinde şairlerin imge dünyasında yer alan unsurlardan biri de şem'/mum ve onunla ilgili oluşturulan imgedir. Şem' imgesi, Fars ve Türk şiirinde şairlerin imajinasyonunda çok değişik gözlem/müşahede, anlayış/telakki, düşünce/tasavvur ve imgede canlandırma/tahayyül içerisinde ele alınmış ve işlenmiştir. Klasik Fars ve klasik Türk şiirinde şem' imgesi tek başına anıldığı gibi pervâne unsuruyla da anılmıştır. Bu iki unsur etrafında çok çeşitli imge ve zengin metafor dünyası oluşturulmuştur.

Divanlarda ve Şem' ü Pervâne mesnevilerinde yer alan pervâne imgesi, Kur'an ve hadislerde geçer: "O gün insanlar yayılan pervâneler gibi olacak" (Süleyman Ateş 1991: XI/63) ayetinde insanlar, uçuşan pervânelere benzetilmiştir. Şem' imgesi doğrudan doğruya Kur'an'da geçmese de şair ve yazarlar, Kuran'ın 24. suresinin 35. ayetinden esinlenerek, bu imgeye ulaşmışlardır. Ayet şöyledir: "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde lamba bulunan bir kandile benzer. Lamba, cam içerisindedir. Cam, sanki inciden bir yıldız..." Bu ayetten hareketle kalpte tecelli eden iman, mum/şem' olarak yorumlanmıştır (İmâm Gazzâlî 1994: 40).

İmâm Gazzâlî (ö. 1111), *Mişkâtü'l-Envâr* isimli eserinde imanı, şem' olarak sembolize eder. Gazzâlî'ye göre bu iman kalpte tecelli eder. Gazzâlî eserinin ikinci faslını bu konuya ayırmıştır (İmâm Gazzâlî 1994: 40-62). Gazzâlî'ye göre nurların kaynağı çeşitlidir. Hepsisi de kalpte tecelli eder ve çerâğ, şem', meş'âle şeklinde görülür. Aslında görülen bu semboller, kalbin kendisidir. Kalpte tecelli eden iman işiyle kalp/gönül, çerâğa, şem'e, meş'âleye dönüşmüştür (İmâm Gazzâlî 1994: 41). Bu manada lamba sembolü, Kur'an'ın 24. suresinin 35. ayetiyle uygunluk arz etmektedir (Ateş 1991: VI/191).

İslâmî literatürde Pervâne'nin Şem' ile olan hikâyesi ilk kez büyük sufi Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö. 922) tarafından yazılmıştır (Massignon 1975: III/307). Hallâc, "*Tavâsîn*" adlı eserinde bu hikâyeye yer vermiştir (Hallâc 1913: 16). Hallâc'ın *Tavâsîn*'de ilk kez işlediği pervâne ile şem'in hikâyesini, Ahmed Gazzâlî, Sevânih adlı eserinde daha da geliştirerek işlemiş ve ona âşıkane bir özellik kazandırmıştır. Bundan böyle gerek beşerî aşkta, gerekse İlahî aşkta pervâne ve şem' bir sembol/ model olacaktır.

Ahmed Gazzâlî'yi Hallâc'tan daha belirgin kılan en önemli bir husus, aşk konusunu işlemesidir. Bundan dolayı eser, baştan sona kadar aşkın metafiziğiyle doludur. Gazzâlî'nin pervâne ve ateş hakkında söylediği sözler, aşk ve âşıklıkla ilgili söylenmiş sözlerdir. pervâne'yi ateşin âşığı olarak görmüştür. Pervâne'yi ateş yönüne götüren duygu, aşktır (Ahmed Gazzâlî 1942: 59-60). Eserde pervâne, âşık, ateş de maşuk olarak işlenmiştir. Sevânih'te bu duygulara uygun bir rubâi şöyledir:

گر زلف تو سلسله است دیوانه منم
 ور عشق تو آتش است پروانه منم
 پیمان تو به شرط پیمان منم
 با عشق تو خویش و از تو بیگانه منم

“*Senin zülfün zincirse, divânesi benim. Senin aşkın ateşse, pervânesi benim. Senin yeminine ant olsun ki kadeh benim. Senin aşkınla bizzat (sen oldum) ama sana yabancı da benim.*” (Ahmed Gazzâlî 1942: 90).

Sevânih'te yer alan bu rubâî, daha sonra yazılacak olan, beşerî ve İlahî aşkın ele alınıp işleneceği şiirlere esin kaynağı olacaktır. Bu duyguların Aynu'l-Kudât-ı Hemedânî (ö.1131), Attâr (ö. 1221), Fahreddin Irâkî (1289), Sa'dî (ö.1291), Mevlana (ö.1273) gibi büyük sufi şairler üzerinde etkisi çok olmuştur. En önemlisi de Ahmed-i Gazzâlî, bu iki sembolü birlikte ilk kez kullanan şairlerin başında yer alır. Gerçek aşkı, âşığı ve maşuku sembolize eden bir duyguya İran'nın meşhur şairlerinden biri olan Sa'dî-yi Şîrâzî de yer vermiştir. Sa'dî'nin aşağıdaki beyti kendisinden sonra gelen Fars ve Türk şairlerini etkilemiştir:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
 کان سخته را جان شد و آواز نیامد

“*Ey seher kuşu! Aşkı pervâneden öğren. Çünkü o yanmışın canı gitti de sesi çıkmadı*” (Sa'dî-yi Şîrâzî 1377: 50).

Şairler, ayet ve hadislerde geçen pervânedan ilham alarak, bir “pervâne” imgesi ortaya koymuşlar ve “ateş-yanma-yakma” unsurundan hareketle de imajinasyonlarında bu imgeye şem'î de katarak, gerek hakikî/ilahî, gerekse beşerî/mecazî aşkın anlatımında orijinal bir şem' ve pervâne imgesi yaratmışlardır. Bu oluşum divanlarda imge, müstakil yazılan Şem' ü Pervâne mesnevilerinde sembol olarak yer alacaktır. Bir ateş etrafında çılgınca dönen kelebek, zamanla âşıkların sevgilileri etrafında dönmelerinin bir timsali olmuştur. Eskiden en yaygın ışık kaynağı mum olduğu için, şairler mumun etrafında delice dönüp duran kelebeği aşığa, mumu da maşuka benzetmişlerdir. Şairlerin büyük bir kısmı gerek dünyevî aşk, gerekse ilahî aşkla ilgili yorumlarında az veya çok bu iki kelimeye yer vermişlerdir.

Bu imgelerin Fars şiirde kullanılması X. yüzyıla kadar gider. Fars şiirinin ilk olgun eserlerinin verildiği Sâ mânîler dönemiyle (874-1005) birlikte şairler, divanlarında ve şiirlerinde daha çok tek başına şem' veya az da olsa tek başına pervâne imgesine yer vermişlerdir (Mekkî 1329: 50-62). Rudekî-yi Semerkandî (ö.941), Ebû Şekûr-ı Belhî ve Dakîkî (ö. 977) Fars edebiyatında şem' veya pervâneye yer veren ilk şairler olarak karşımıza çıkarlar. X. yüzyılda Fars şiirinin kurucu kadrosunun imajinasyonlarında yok denecek kadar az kullanılan bu imgelerler, Firdevsî (ö. 1020), Ferrûhî (ö.1037), Unsûrî (1039), Menûçihri (ö. 1040), Esedî-yi Tûsî (ö. 1073) gibi şairlerin daha çok şem' imgesi çerçevesinde ve de şem'in bir aydınlatma aracı olarak işlevsel özelliğinden hareketle az da olsa beyitlerinde yer almasına rağmen, XI. yüzyılda da fazla rağbet görmemiş, şairlerin ilgisini çekmemiştir.

XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu iki imgenin divan, kısa mesnevi ve mensur eserlerde daha çok yer bulduğu görülmüştür. Bunlar XIII. yüzyıldan itibaren

Attâr tarafından divan ve mesnevilerinde tasavvufi açıdan ele alınmasından ve Sa'dî tarafından da Gülistan ve Bostân'da âşıkane olarak işlenmesinden sonra, şem' ve pervâne imgesi, mutasavvıf olan veya olmayan şairler tarafından, âşıkane tarzda ele alınmış ve pervâne âşık, şem' de maşuk olarak görülmüştür. Zamanla bu iki imgeden yola çıkılarak, çoğu münazara tarzında, kısa alegorik mesnevilerin yazılması ve bunu XV. yüzyıldan itibaren de önce Farsça, sonra Türkçe müstakil bir eser olarak kaleme alınan Şem ü Pervâne mesnevileri izlemiştir (Kantar 1995: 7). Şem ile pervânenin öyküsü önce mensur eserlerde, sonra mesneviler içerisinde, bunlara paralel olarak divanlarda çeşitli şekilde ele alınıp işlenmiştir (Armutlu 2009: 881-91).

Elimizdeki bilgilere göre şem' ile pervâne imgesini “pervâne/yanma ve şem'/yakma” olarak gerçek özellikleriyle kullanan ilk şair, XI. Yüzyılda yaşayan ve Fars tasavvuf şiirinin kurucularından Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr (ö. 1048)'dir. Şair, bir rubâî de, bu iki imgeyi birlikte kullanmıştır:

آن روز که آتش محبت افروخت
عاشق روز سوز ز معشوق آموخت
از جانب دوست سر زد سوز و گداز
تا در نگرفت شمع، پروانه نسوخت

“Aşk ateşinin yandığı o gün; âşık, yanma usulünü maşuktan öğrendi. Yanma ve yakılma dost katından belirlendi, ortaya çıktı. Şem', yanmadıkça pervâne de yanmadı” (Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr 1350: 33, Ruba'i-yi çeherum).

Anadolu'da Türk şiirinin ilk örneklerinin verildiği XIII. yüzyıldan itibaren şairler, şem' ve pervâne imgesine yer vermişlerdir. Divan şiirinin kurucu şairlerinden olan Dehhânî ile İlk dönem Fars şiirindeki şairlerin bu imgeyi kullanmasını mukayese ettiğimizde Dehhânî, tek başına bu imgeye daha çok yer vermiştir. Onun Divanı'nda şem' ve pervâne imgesine sekiz yerde yer verilmiştir. Bu durum, bu iki imgenin Türk şiirinde daha kuruluş aşamasında benimsenerek, kullanıldığını gösterir. Aşağıdaki iki beyit Dehhânî'ye ait olup bu imgeyi kendi imajinasyonunda nasıl algıladığını gösterir:

*Heves iden yüzini görmeğe gerek ki yana
Ki şem' odına pevâne bu hevâya düşer*

(Hoca Dehhânî 2017:g.64/b.6).

*Benzümün rengi tonukdur yandugumu şem'e sor
Kim benümle yanmağ içre her gice hem-reng olur*

(Hoca Dehhânî 2017: g.68/b.2).

Özetle şem'/mum, çok zaman yanması ve ışık kaynağı olması ile işlenir, sık sık pervâne ile birlikte anılır. Mumun ışığı etrafında durmaksızın dönen pervâne ve mumun bu hâli çeşitli teşbihlere konu olur. Şairler sevgiliyi muma, kendilerini de pervâneye benzetmişlerdir. Mum, aşk ateşinin tesiriyle eriyen âşığın timsalidir. Sevgiliden başka sevgilinin yüzü yanağı ve güzelliği de muma benzetilir. Aydınlatma araçları içinde önemli bir yer tutuyor oluşu da mumun önemini artırır. Mumun gövde kısmı yani bütünü insanın boyu, mumun fitili insanın canı, mumun alevi insanın yüzü, eriyen kısmı gözyaşı, mumun dumanı ah olarak kabul edilir. Başka bir ifadeyle mumun her hâli şairlerin

dünyasında yansımasını bulmuştur (Pala 2004: 427; Kılıç 2005: 61; Kut 2006: V/386; Sungurhan-Eyduran 2006: V/392; Kaya 2015: 117).

Mum, işlevsel özelliğinden, şekilsel görüntüsüne/fiziki yapısına, sevilen yanında seven ve her ikisi için müşebbehünbih olmasına kadar ve başka hususlarda şairler tarafından ele alınıp işlenmiştir. Bu şairlerden biri de İran edebiyatının ünlü şairlerinden Hâcû-yı Kirmânî'dir. Tam adı Kemâlû'd-dîn Ebû'l-Atâ Mahmûd b. Alî el-Kirmânî (ö. 753/1352)'dir. Gazelleriyle tanınmıştır. Yazdığı gazelleriyle pek çok şairi etkilemiştir. Edebiyat tarihlerinde ünlü şair Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390)'nin öncüsü olarak kabul edilmiştir. Bu yazıda Hâcû'nun gazellerinde şem'/mum imgesinin nasıl ele alınıp işlendiği irdelenmeye çalışılacaktır. Beyitler (Dîvân-ı Gazaliyât-ı Hâcû-yı Kirmânî, nşr. Hamîd Mazharî, Kirmân 1374 hş., İntişârât-ı Ferheng-i Hıdemât-ı Kirmân) adlı divandan alınmıştır. Bu çalışmadaki beyitler, önce s./sayfa, sonran g./gazel ve b./beyit numarası (s.320, g.165/b.4) şeklinde gösterildi. Gereksinim duyulduğunda da Süheylî-yi Hânsârî'nin (Dîvân-ı Eş'âr-ı Hâcû Kirmânî, intişârât-ı Pâjeng, Tahran 1369 hş.) yayımına başvuruldu ve çalışmada (Dîvân-ı Eş'âr-ı Hâcû Kirmânî 1369) olarak verildi.

1. Şem'

Mum, Bir fitil üzerine veya çevresine erimiş balmumu, stearik asit ya da parafin dökülerek, daha çok silindir şeklinde dondurulup, ışık vermesi için de ortasına fitil yerleştirilmesiyle elde edilen ve aydınlanma aracı olarak kullanılan nesnedir (İsmâîlpûr 1381: II/911; Mu'în 1360: II/2077; Dihhudâ 1349: XXXI/596; Amîd 1388: 709; Çetinkaya 2016: 33). Mum, Arapça bir kelime olup, Arapçada aydınlanmak için yakılan her şey anlamında kullanılır (Şükûn 1984: II/1328). Gerek klasik Fars, gerekse Türk edebiyatında şairler, şem'in şekil ve işlevselliğinden hareket ederek, imajinasyon dünyalarında metaforlar oluşturarak, bu kelimeye başka anlamlar yüklemişler ve değişik kullanımlar sergilemişlerdir. Bu eylem daha çok tamlamalar aracılığıyla yapılmıştır. Anlatılmak, vurgulanmak istenen de daha çok sevgili, güzel ve onun güzellik unsurlarıdır.

Şem'in bir sevgili veya güzel olarak kullanımı veya tasavvuru şu tamlamalarla oluşturulmuştur: Şemع جمال، شمع چگل، شمع دل افروز، شمع جان افروز، شمع جهان افروز، شمع شب افروز، شمع شام افروز، شمع شب خیزان، شمع ختن، شمع شکر لب، شمع مجلس آرا، شمع رخ، شمع رخسار، شمع طراز، شمع طرب، شمع جمع، شمع سعادت پرتو

Şem', bazı kelimelerle birlikte tamlama oluşturarak "güneş" ve "ay" anlamında kullanılır. Bu anlamı veren tamlamalar şunlardır: "شمع آسمان، شمع آسمانی شمع آفتاب، شمع انجم، شمع خاور، شمع چهارم، شمع سپهر، شمع سپهری، شمع گردان سپهر، شمع روز روشن، شمع زر اندوده فروزه لگن، شمع زمرد لگن، شمع سحر، شمع سحری، شمع سحرگهی، شمع صبح، شمع صبحی، شمع صبحدم، شمع صبحگاهی، شمع فلک، شمع فلکی، شمع گیتی فروز، شمع مشرق، شمع مشرقی، شمع هفت چرخ، شمع کافوری شمع عالم تاب (Affî 1391: II/1601-8; İsmâîl Pûr 1381: II/912; Dihhudâ 1349: XXXI/598-601).

Şem' kelimesi tasavvufî anlamlar da içerir: "شمع حق، شمع خدا" Allah'ın nuru, ışığı (Affî 1372: II/1603) ve mürşid-i kâmil'dir (Dihhudâ 1349: XXXI/598). "شمع هو، شمع ظفر" hakiki bir aydınlık, İlahî nur anlamında kullanılır (Affî 1372: II/1606). "شمع هدا، شمع" "شمع لا یزالی، شمع لم یزل" ve "شمع خزاین ملکوت" denilmektedir (İsmâîlpûr 1381:

II/911; Afifi 1372: II/1607). Sâlikin kalbini yakan ilahî nurun parıltısı, müşâhede ehlinin kalbinde parlayan irfân nuruna da şem'denir (Seccâdi 1393: 510, Uludağ 1995: 491). Mutasavvıflar, İslâm dini ve Kur'an'a "شمع الهی" derler (Dihhudâ 1349: XXXI/598; Afifi 1391: II/1602; Şükûn 1984: II/1328).

Bunlardan başka şem' kelimesi ile yapılan terkiplerde ona farklı anlamlar da yüklenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: "شمع طور/Tur dağındaki tecelli, شمع تجلی /Tur dağındaki tecelli, شمع دل نشستن / gönül ışığının sönmesi, kararması, شمع سخن/güzel şiir veya söz, شمع گشته /sönmek, yanıp bitmek, شمع مرده /sönmüş, yanıp tükenmiş, شمع مزار/mezarda yakılan mum, شمع وار /yıldız, شمع وار /mum gibi yanma ve ağlama, شمع ملت /mum gibi yanma, erime, شمع صفت /muma benzemek, mum olmak, شمع انگور /üzüm suyu, şarap. Bu konuda ayrıntılı olarak bakınız: (Afifi 1391: II/1601-9; Dihhudâ 1349: XXXI/596-601; Mekkî 1329: 50-62; Çetinkaya 2016: 33).

2. Şem'-Aydınlatma

Aydınlanmak için yakılan aletlerden biri olan mumun işlevi, yandığı andan itibaren çevresini aydınlatan bir araç olmasıdır. Mumun aydınlatma özelliği ortasına yerleştirilen fitili ile gerçekleşir (Amîd 1388: 709). Fitili yakılan şem' ışık saçarak, etrafını aydınlatır. Mumun aydınlatma özelliği Hâcû'nun imge dünyasına değişik tasavvurlar içerisinde yansımıştır. Şair, havanın kararıp geceye dönüştüğünde mumun yakılarak bir aydınlanma aracı olarak kullanıldığını ve bu işlevsel özelliğini sabaha kadar sürdürdüğünü söyler. Mum, yandığında erimeye başlar ve aydınlatma özelliğini sürdürür. Eriyen mum da aydınlatmaya devam eder. Bütün gece demesi de mumun gece yanmasından dolayıdır. Mumun erimesi de bir insan gibi gözyaşı dökme olarak algılanır. Bu imge, aşağıdaki beyitte şöyle dile getirir:

شمع را بنگر که با سیلاب اشک
هر شبم تا روز بر بالین بسوخت

"Muma bir bak, gözyaşı seliyle bütün gecemi başucumda sabaha kadar aydınlattı" (s.35, g.64/b.5)

Hâcû, eriyerek yanıp aydınlatma görevini yerine getiren mum imgesini benzer duygularla aşağıdaki beyitte de ifade etmiştir. Meclis, mum ile aydınlanır ve mum eriyerek bu özelliğini devam ettirir. Mumun doğal erime halini şair, "bizim ateşimizle eriyor" diyerek güzel bir sebebe bağlar. Aşağıdaki beyitte Hâcû, kendini aşığa benzetmiş ve seven biri olarak görmüştür. Aşık, doğal olarak inler, yanıp ve tutuşur. Bülbülün inlemesini de "bizim inlememizden dolayı" diyerek güzel bir sebebe bağlamıştır. Aynı durum mumun eriyip meclisi aydınlatması için de geçerlidir:

بلبل دلسوز بین از ناله ما در خروش
شمع بزم افروز بین از آتش ما در گداز

"Bizim inlememizden dolayı gönlü yanan bülbüle bir bak! Bizim ateşimizle eriyen meclisi aydınlatan muma bak!" (s.242, g.526/b.8).

Hâcû, pervâne kelimesinden hareketle ona farklı bir anlam yüklemiş, mum ile ilişkilendirerek mumun meclisi aydınlatmasını pervâne sebebine bağlamıştır. Fakat bu pervâne mumun çevresinde dönen böcek değildir. Pervâne, aynı zamanda “hük-m-i şâhî” ve fermân-ı pâdişâhî” (Burhân-ı kâtî'1342: I/392) anlamlarına da gelir. Bu anlamdan hareketle aşağıdaki beyitte hükümdara hitapla mum senin verdiği emir ve buyrukla meclisi aydınlattı demiş ve bunu da güzel bir sebebe bağlamıştır:

شمع از پروانه بخت تو شد مجلس افروز
آفتاب از ماه خرگاه تو شد صاحب نصاب

“Mum, senin kutlu fermanın ile meclisi aydınlattı. Güneş, senin çadırındaki ay ile nisap sahibi oldu” (Dîvân-ı Eş'âr-ı Hâcû-yı Kirmânî 1369: s.575).

Nev'î-zâde Atayî de kına gecesinde cariyenin elinde tuttuğu mum ile aydınlandığını söylerken, şem'in bu yönüne yani aydınlatma yönüne işaret etmiştir:

Hunnâ gicesi şem' tutup câriye-i mâh
Tâs-ı felek içre şafakı müheyyâ

(Nev'î-zâde Atayî1994: k.3/b.11).

Hayâlî Bey de mumun bir aydınlatma aracı olarak kullanıldığına yer vermiş, gece meclis düzenlenince aydınlatma işinin mum ile gerçekleştiğini vurgulamıştır:

Giceyi gündüze katıp safâ vü zevk kılmağa
O bezmün yakdılar her güşesinde şem'-i tâbân

(Hayâlî Bey 1992: k.14/b.12).

Şair, kendini âşık gibi görünce aşk ateşiyle yanıp tutuşur. Bu âşık olmanın gereklerindedir. Aşk ateşine tutuşan şair, bu yolda yanmayı mum örneğiyle açıklar. Bunu yaparken de mumun yakılmasını öne çıkarır. Mum yakılınca da bir taraftan ışık verir diğer taraftan da âşığın/şairin yanmasına müşebbehün bih olur:

Ahmedî yan bu ışk odına ki şem'
Nür olmaz yahılmayınca temâm

(Ahmedî trs., g.420/b.9).

3. Şem'-Yanma

Mumun yanması kimyasal bir özellik gösterir. Mumun yapısında iki alan element vardır. Birincisi yakıt görevini gören bir çeşit balmumu, ikincisi de emici özelliği olan bir çeşit sicim yani fitil. Mumun yanma sırrı burada gizlidir (İsmâîlpûr 1381: II/911). Hem Fars şairleri hem de Türk şairleri, kelime oyunları yaparak, gerçek ve hakiki anlamda çeşitli sanat oyunları, imajinasyonlarında kurguladıkları mumun yanma/yakılma özelliğini yansıtarak, ortak imge ortaya koymuşlardır. Hâcû'da mumun yanma imgesi iki şekilde karşımıza çıkar. Birincisi işlevsel özelliğinden dolayı mum yanar. Bu mumun doğal özelliğidir. Bir seher vaktinde sarhoş şairin sevgilisi kıvrımlı saçları, parlak ve beyaz bedeniyle içeriye girer. Sevgilinin elinde mum vardır. Bu mum, doğal olarak odayı aydınlatmak için yakılmış bir mumdur ve gerçek anlamda kullanılmıştır. Seher vakti

mumun işlevsel olarak sönmeye yakın bir zamanıdır. Başka bir ifadeyle yanan mumun sönmeye yüz tuttuğu bir zaman diliminde içeri girmektedir. Mah ifadesiyle sevgili aya, aya benzeyen sevgilinin saçları da şekil olarak akrebe benzetilmiştir. Bir mum gibi demesi de sevgilinin güzelliğini, parlaklığını ve aydınlatıcı vasfını söylemiş, onu muma benzetmiştir:

سحر گه ماه عقرب زلف من مست
در آمد همچو شمعی شمع در دست

“*Seher vakti, ben sarhoşun akrep zülüflü sevgilisi, bir mum gibi elinde mum ile içeri girdi*” (s.78, g.160/b.1)

Hâcû'da ikinci mum yanma imgesi, doğal özellikleri olan yanma ve yakılmak eyleminden değil de bunlardan hareketle değişik hayaller içerisinde imge dünyasında ele alınıp işlenmiştir. Bunlardan biri de âşığın gönül ateşiyle yanıp tutuşmasıdır. “Gönül ateşi-âşık-mum” arasında yanmaya dayalı bir bağlantı kuran şair, âşığın yanıp tutuşmasını mumun yanmasına benzetmiştir. Başka bir ifade ile her şair gibi Hâcû da âşığın her çeşit yanma eylemini mumun gerçek olan yanışına, yanmasına benzeterek, ortak bir imgeyi kendi imge dünyasında kullanmıştır.

Aşkî muma benzeten şair, aşk ile mum arasında yanmaya dayanan bir ilgi kurar ve aşka benzeyen mumdan uzak durulmasını ister. Ondaki uzaklaşmayan kişi mumun yandığı gibi her an yanabilir. Nasıl ki muma yakın olanlara mumdan ateş ulaşır ve onu her an yakabilirse, aşk mumu da böyle bir şeydir. “Aşk-mum-ateş” bağlamındaki bu imgeyi Hâcû, aşağıdaki beyitte şöyle kurgulamıştır:

دور شو کز شمع عشق آتش به نزدیکان رسد
و آنک او نزدیک باشد گر بسوزد دور نیست

“*Aşka (benzeyen) mumdan uzak dur! Zira ona yakın olanlara ateş ulaşır. Ona yakın olan eğer yanarsa uzak değildir*” (s.94, g.196/b.3).

Mum doğal olarak yanar. Mumun bu doğal özelliği imge olarak yeni bir fitnenin ortaya çıkışı olarak düşünülür. Başka bir ifade ile fitnenin meydana gelişi, mumun yanışı gibi güzel bir sebebe bağlanır. Mum, kapalı mekânlarda yanar. Eyvan da bu mekânlardan biridir. Şair, mum yandı ve parladı diyerek, bir taraftan mumun yanmasını belirtmiş, diğer taraftan da bir sevgili mazmunu ortaya koymuştur. Şem'-i furûzende ile sevgili kastedilmiştir. Şiirde sevgili ışık saçma, aydınlatma ve parlaklık yönüyle muma benzetilmiştir. Bu benzetme fitnenin ortaya çıkması ifadesiyle güçlendirilmiştir. Bilindiği gibi sevgilinin ortaya çıkması ve kendini göstermesi, şiirde fitne olarak algılanmıştır. Temeli “sevgili-fitne” ilişkisine dayanır. Bu fitne de eyvanda parlayan mumdur:

این شمع فروزنده ز ایوان که افروخت
وین فتنه نو خاسته ایاز کجا خاست

“*Bu parlayan mum kimin eyvanında yandı. Ortaya çıkan bu yeni fitne acaba nereden yükseldi*” (s.39, g.71/b.7)

Mumun doğal özelliği olan yanma, Hâcû'nun imgesinde doğal olmayan yollardan da yakılmıştır. Sevgili peri yüzlü, ay gibi güzel olunca mumun yanması da o güzelin

cemali ile gerçekleşir ve “mâh-cemâl-mum-yakma” ilişkisi kurulur. Peri çehreli ayın cemali ile mumu tutuşturup yanma imgesi aşağıdaki beyitte şöyle ifade edilmiştir:

شمع از جمال ماه پرچهره بر فروز
قند از عقیق یار شکرلب در آب کن

“Peri yüzlü ayın güzelliği ile mumu yak, tutuştur. Şeker dudaklı sevgilinin akiki ile şekeri sula” (s.345, g.749/b.7)

Aşağıdaki beyitte Hayâlî Bey, dünyayı bir eğlence yeri olan bezme benzetir. Bu meclis içerisinde herkesin değişik eylem ve işlevleri vardır diyen şair, mumun durumunun da yanmak olduğunu söyler. Şair, mumun bu özelliğini güçlü bir şekilde ifade etmek için de bezm kelimesini kullanmıştır. Böylece “bezm-mum” arasındaki ilişkiyi de yanma üzerine kurmuştur. Çünkü mum, bezmin ayrılmaz bir unsurudur:

Her kişi bezm-i cihân içinde bir hâletdedür
Şem' yanmakta sürâhî gülmede aklar mest

(Hayâlî Bey 1992: g.29/b.3).

Âşık Çelebi, âşıkların işinin yanma olduğunu ifade ederken, o da şem' olgusundan hareket eder ve âşıkların işinin şem' gibi yanmak olduğunu söyler ve bunu da bir kader olarak görür:

No'la sûz-ı derûnum yana yana aqlasa âşık
Ki şem'ün aqlamak yanmak yakılmakdur ezel şânı

(Âşık Çelebi 1988: k.3/b.41).

Mum, içine yerleştirilen fitil ile yanar. Bu fitil onun canı olarak tahayyül edilir. Mum bu fitil sayesinde baştan tutuşur yani yanar. Baştan yanan onun alevidir. Bu alev değişik imgeler içerisinde algılanmıştır. Emrî'de bu imge “başında dâğ yakma” olarak algılanmıştır. Mumun başında dâğ olarak yanma imgesi Emrî tarafından şöyle ifade edilmiştir:

Çün bir karış fetil ile yakdı başunda dâğ
Abdâlun oldı hângâh-ı encümünde şem'

(Emrî 2004: g.245/b.4).

Mumun yanması bazen de sevgilinin ayrılık gecesinde âşğın/şairin yanıp yakılması imgesine dayanır. Âşğın bu haline dayanamayan mum, sabaha kadar yanar. Aslında mum doğal yanma süresi sabah vaktine kadardır. Şair, bu durumu bildiği halde bilmezlikten gelir ve onun yanmasını başka bir sebebe bağlar:

Şâm-ı hecründe leb ü haddünle gördi sûzişem
Cân eridüp subha dek yanup tüter her bâr şem'

(Rahîmî 2004: g.127/b.5).

4. Şem'-Erime

Aydınlatma araçlarından biri olan mumun erimesi fiziksel bir olaydır. Mumun yanan fitilindeki alev mumun erimesine yetecek ısıyı sağlar. Fitilin çevresindeki erimiş

mum, alevi besler, mum da yanarak erimeye başlar. Fars ve Türk şairleri bu durumdan hareket ederek, mumun damla damla eriyip bitmesini, yok olmasını, tükenmesini sanat oyunlarına başvurarak, bu durumu çeşitli sebeplere bağlamış, farklı hayaller içerisinde ifade etmişlerdir.

Sevgilisini arzulayan, onu isteyen şair, yürek yangınına düşmüştür. Bu yangın onu bitirip, tüketmektedir. Şair/âşık, sürekli sevgilisini ve aya benzettiği sevgilinin yüzündeki parlaklığı arzular. “Ay-sevgili” arasındaki ilişki parlaklığa dayanır. Âşığın gönlü aşktan dolayı yanıp erir. Âşığın erimesinde genellikle mum, müşebbehünbih olur ve mumun erimesinden hareketle âşığın bedeninin erimesi öne çıkarılır. Bu olgu, Hâcû’yu imajinasyonunda şem’in gerçek hali olan “yanma-erime” imgesine götürmüştür:

دوشم به شمع روی چو ماهت نیاز بود
جانم چو شمع از آتش دل در گداز بود

“*Tüm varlığım dün gece senin aya benzeyen yüzündeki parıltıyı arzuladı. Gönül yangınından dolayı (bedenim) mum gibi eridi*” (s.193, g.416/b.1).

Doğal yoldan eriyen mumun doğal olmayan yollardan değişik tahayyüller içerisinde eridiği de görülür. Şair, imgesinde mumu âşık olarak görür. Bu görüntü de ciğer yangını ve gönül ateşi de vardır. “âşık-yangın-ateş” bağlamını dayalı âşık olmanın bir gereği olarak, yanma, erime ve tükenme söz konusudur. Bu durumda âşığın/mumun erimesi kaçınılmazdır:

شمع را در آتش و سوز جگر بگذاختند
طوطی شریں سخن را بی شکر بگذاشتند

“*Mumu ciğer yangınında ve sine ateşinde erittiler. Tatlı sözlü papağanı da şekersiz bıraktılar*” (s.170, g.364/b.4).

Hâcû, muma âşıklık vasfı verdiği gibi kendisini âşık olarak da görmüştür. Mumu, eriten şair, bu sefer de aşk yolunda kendisini eritir, yok eder. Sevgilinin yüzünü parlaklık yönüyle aya ve muma benzeten âşık/şair, sevgilisinin aya benzeyen yüzündeki mumu arzular. Ayrıca gönlüne düşen ateş de onu yakıp eritmektedir. Şair bu erimeyi de mumun erimesine benzetir ve “gönül ateşi-mum” arasındaki ilgiyi de ortaya koyar:

دوشم به شمع روی چو ماهست نیاز بود
جانم چو شمع از آتش دل در گداز بود

“*Benim canım senin aya benzeyen yüzünün mumunu arzuladı. Gönül ateşinden dolayı da mum gibi erimdi*” (s.193, g.416/b.1).

Şair, yukarıdaki benzer duygulara başka beyitlerde de yer verir. Mum, işlevsel olarak aydınlatma aracıdır ve yanınca çevresini aydınlatır. Buradaki şem’-i bezm-efrûz, meclisin aydınlatılması için yakılan her hangi bir mumdur. Mum, yanıp etrafını aydınlatıkça da erir. Hâcû, doğal yollardan eriyen mumu hayal dünyasında, “bizim ateşimizle eridi” ve “meclisi aydınlattı” diyerek, mumun erimesini güzel bir nedene bağlar. Bunu yaparken de hem mumun erimesini hem de mumun aydınlatma yönünü öne çıkarır. Böylece “erime-aydınlatma” gerçeği mum üzerinden hayal edilir:

بلبل دلسوز بین از ناله ما در خروش
شمع بزم افروز بین آتش ما در گداز

“Bizim inleyişimizden dolayı coşmuş (olan) gönlü yanmış bülbüle bir bak! Bizim ateşimizle erimekte (olan) meclis aydınlatan muma bir bak!” (s.242, g.526/b.8).

Emrî'de “şem'-erime” imgesine yer vermiştir. Şair, ‘şem eridi’ ifadesiyle mumun doğal halini, bu durumun ‘harareten’ olması yanan mumun eriyeceği gerçeğini, olayın ‘gece’ ve ‘mecliste’ gerçekleşmesi de mumun gece yandığını ve meclisi aydınlatan bir araç olduğunu bir mısra içerisinde dile getirir. Emrî bu gerçeği, imajinasyonunda “çihre-i gülnârunun âteşde gördi” gibi güzel bir sebebe bağlar:

*Şem' eridi geçdi mecliste harâretten gice
Çihre-i gülnârunun âteşde gördi çün gözün
(Emrî 2004: kt. 346/b.4)*

Ahmed Paşa, kendini âşık gibi görür ve sever, sevgiliye âşık olur. Bu duyguları yaşadığında da yanıp tutuşur ve erir. Şairin bu erime imgesi mumun erimesine benzetilir:

*Severüm dediğim için eridüm şem' gibi
Dilüm odlara yakıpdur beni söyletme beni
(Ahmed Paşa 1992: g.307/b.3).*

Mum, âşık olunca, yanıp erimesi normal bir eylemdir. Şair, doğal yoldan erimesi gereken mumu doğal olamayan nedenlere, örneğin hasret ateşine bağlar:

*Yandurdı lâlenün ruhun ey meh çerâgını
Şem'ün eritdi hasret odı içi yağını
(Mesîhî 1995: g.256/b.1).*

5. Şem'-Sönme

Yanan mum, doğal olarak da söner. Sönme eylemi, şiirlerde hem doğal bir durum olarak hem de çeşitli hayaller içerisinde ele alınmıştır. Her şeyden önce mumun sönmesi rüzgâr nedeniyledir. Bu rüzgâr daha çok sabah vaktinde esen bir seher rüzgârıdır. Hacû-yı Kirmânî, aşağıdaki beyitte, gece bitip seherle birlikte sabah vakti olduğu için doğal olarak mumun sönme halini “seher rüzgârı-mum” ile ilintileyerek mumun rüzgâr tarafından söndürüldüğünü ifade edip bunu güzel bir sebebe bağlamıştır. Nesimin nefesleriyle ilkbahar mevsiminin geldiği vurgulanmış, nedime seslenişle de şarap içme vakti olduğu ifade edilmiştir:

שמع بنشست ز باد سحرى خيز ندیم
که ز فردوس نشان می دهد انفاس نسیم

“Bir seher rüzgârından dolayı mum söndü. Ey nedim kalk! Zira nesimin nefesleri/esintiler Firdevs'i işaret ediyor” (s.322, g.698/b.1).

Mumunun seher rüzgârıyla söndüğü imgesi, bir başka beyitte şöyle ifade edilmektedir. Şebistân mumu, geceleyin her hangi bir mekânı aydınlatmak için yakılan mumdur. Seher rüzgârı ile söndü ifadesi mumun yanış süresinin bittiğini gösterir. Mumun yanması sabah oluncaya kadar sürer. Ben ‘gam-zedenin kederli mumu’ ifadesiyle de âşığın dostu, sırdaşı olabileceği gibi sevgilisi de kastedilmiş olması olasıdır:

بنشنت ز باد سحرى شمع شبستان
ای شمع شبستان من غمزه ده بر خیز

“Şebistân mumu seher rüzgârı ile söndü. Ben kederlinin şebistân mumu kalk!” (s.31; g.532/b.3).

Hacû-yı Kirmanî, aynı duyguları aşağıdaki beyitte de dile getirerek, mumun sönüşünü sabah rüzgârının esintileriyle ilişkilendirir ve nesimin bir taraftan mumu söndürdüğünü ifade ederken, diğer taraftan kokusuyla gönlünü yandırdığını belirtir:

بر فروزد دلم از نکهت انفاص نسیم
گر چه شمع از نفس باد صبا بنشیند

“Her ne kadar sabah rüzgârının nefesinden dolayı mum sönse de nesimin esintilerinin kokusundan dolayı gönlüm yandı” (s.187, g.405/b.6).

Âşık/şair, çerağa, kandile benzettiği gönlünün şarap kadehleriyle aydınlatılmasını ister. Çünkü gam rüzgârının şiddeti onun mutluluğa benzeyen mumunu söndürmüştür. Mumun sönme nedeni güzel bir nedene bağlanarak, doğal yönlerden değil de sert gam rüzgârı tarafından söndürülmüş olarak tasavvur edilir. Gönül kandilinin şarap kadehleriyle parlatılması, şarap içmek anlamında kullanılmıştır. Çünkü âşığın mutluluk mumu sönmüş, üzüntüsü fazlalaşmıştır. Üzüntünün unutulması veya hafifletilmesi de şarap kadehleriyle gerçekleşebilir. Sonuçta da gönül kandili yeniden parlatılmış olur. “Çerâğ-şarap” münasebeti parlaklığa, “rüzgâr-mum” ilişkisi de sönmeye dayanır:

به جام باده چراغ دلم نورکن
که شمع شادیم از تند باد غم بنشست

“Gönül çerağımı şarap kadehleriyle parlat. Zira benim mutluluk mumum gam rüzgârının sertliğinden dolayı söndü” (s. 110, g.230/ b.6)

Mumun yanma ve sönme süresi bellidir. Akşam yanan mum, sabah olunca söner. Mumun sönmesi sabah vaktinin geldiğini de gösterir. Ayrıca ayın batıp gitmesi de zamanın sabah vakti olduğunu gösterir. Ayın batması ve mumun sönmesi işlevsel olarak birdir. Artık güneş ortaya çıkmış, ayın da mumun da hükmü sona ermiş, yeni bir zaman dilimi başlamıştır. Hâcû için bu vakit aynı zamanda sabah şarabı içme zamanıdır. Başka bir ifade ile Hâcû'nun sabah şarabını içme zamanı mumun doğal sönüş süresi ile başlar. Bütün bu imgeler “ay-mum” sönme ve “sabah-şarap” içme düşüncesi üzerine kurulur:

شمع مجلس نشست خیز ندیم
مه فرو رفت می بیار غلام

“Meclisin mumu söndü. Ey nedim kalk! Ay da battı. Ey çocuk şarap getir!” (s.282, g.614/b.9)

Mumun sönmesi güzel nedenlere de bağlanmıştır. Şair, sevgilisine seslenerek kalkmasını ister. Onun kalkması sabah vaktinin geldiğini gösterir. Bu da doğal olarak mumun sönmesi anlamına gelir. Şair/âşık, sevgilisini öne çıkarmış ve onun oturduğunda rüzgârıyla bahar oluşmuş, kalkmasıyla da rüzgârıyla sabah mumu sönmüştür. Bilindiği gibi rüzgârın hem söndürme özelliği “rüzgâr-mum” hem de bahar zamanında esmesiyle

mevsiminin gelişimini hazırlayan unsurların oluşumunu sağlayan “rüzgâr-bahar” ilişkisinde olduğu gibi bir özelliği vardır:

بنشین که نسیم تو بهاری بر خاست
بر خیز که شمع صبحگاهی بنشست

“ *Ey sevgili otur da senin rüzgârınla bahar olsun! Kalk da sabah mumu sönsün!*” (s.77, g.157/b.2).

6. Şekil/Görüntü Olarak Şem'

6.1. Renk

Bir aydınlatma aracı olan mum, işlevsel özelliklerinin yanında şekilsel vasıflara da sahiptir. Fars ve Türk şiirinde mumun şekilsel özelliği daha çok rengi, boyu, fitili ve alevi olarak karşımıza çıkar. Mum, renk olarak beyazdır ve “kâfûrî” veya “şem'-i kâfûrî” olarak ifade edilir. Kâfûr, mum yapımında kullanılan bir maddedir. Kansûr'da ağaçtan çıkarıldığında rengi siyahtır. Kâfûrîler onu Umman, Basra veya Şiraz'a getirip yakarak ağartırlarmış. Siyah, sarı, kırmızı, yeşil, beyaz renginde olan kâfûr, yıkanıp işlendikten sonra beyazlaşmaktadır (Kutlar 2004: IV/16; Sungurhan2015: 160).

Şair, kâfûrî renkli mum ifadesiyle yine onun rengini belirtirken, sevgilinin yanak ile bağlantısını da kurar. Yanak, beyaz ve parlaktır. Mum da beyaz ve parlaktır. Mumun yanağa olan üstünlüğü söz konusu olsa da sevgilinin amber kokulu saç, bu üstünlüğü kaldırır. “Şebistân-zülf” arasındaki ilişki renk yönüyle olup her ikisi de siyahtır. Amberle saçın bağlantısı da koku yönüyledir. “kâfûrî mum-yanak” arasındaki münasebet renk yönüyledir. Bu imge dünyası şöyle dile getirilmiştir:

در شبستان عبیر فشان زلف
شمع کافوری ز رخ بر کرده ای

“ *(Ey) şebistânda amber saçan zülf, kâfûrî renkli mumu yanaktan kaldırdın*” (s.431, g.927/b.3).

Şairin imge dünyasında geceyi aydınlatan ayın eridiği tasavvur edilir. Bu erime âşğın veya şairin gönül yangınından ileri gelir. Bundan dolayı bu erime aşırı bir mübalağa ile güzel bir nedene bağlanmıştır. Ayın erimesi, mum örneği ile ifade edilirken mumun renginin de kâfûr/beyaz olduğu belirtilmiştir:

شب مهتاب ز سوز دل پر آتش من
شمع کافوری شب تاب قمر آب شود

“*Mehtaplı gecede geceyi aydınlatan ay, benim ateş dolu gönül yangınımdan dolayı kâfûrî mum gibi erir*” (s.580, k./b.4).

Süheylî de aşağıdaki beyitte sevgilinin boyunu kâfûr yani beyaz renkli bir muma benzetir:

*Kadd-i sîminün senün bir şem'dür kâfûrdan
Dûd-ı anber-bûy farkında olan kâkûl gibi*

(Süheylî 2007: g.352/b.3)

Genellikle karanlık gecelerde âşığa yol gösteren, onu yolunu aydınlatan sevgilinin yanağının parlaklığıdır. Mesihî de bu görüşte olmasına rağmen “meger kim” diyerek, gerçek geceyi aydınlatanın sevgilinin beyaz/kâfûr muma benzeyen gerdanı olduğunu tahayyül eder:

*Şeb-i zülfünde haddün gösterür nûr
Meger kim gerdenündür şem'-i kâfûr*

(Mesihî 1995: g.47/b.1).

6.2. Boy

Şekil olarak mumun boyu ince ve uzun olarak tasavvur edilir. Bu algının oluşumu mumun duruşuyla ilintilidir. Şairlerin imajinasyonunda şamdanlara konulan mumun duruşu onun boyu olarak algılanmış ve “bir ayak üzere durma” sözüyle ifade edilmiştir. Hacû-yı Kirmânî de aşağıdaki beyitte sevgilisiyle mumu mukayese eder. Ortak nokta ‘boy’dur ve her ikisi de uzun boyludur. Uzun boyu ile sevgili meclise gelip oturunca, mumun uzun boyunun bir hükmü kalmaz, onu meclisten uzaklaştırırlar. Sevgili yanında mum da bir güzel olarak tasavvur edilmiştir. Ama bir mecliste bir sevgili/güzel olur. O da mum değil gerçek olan sevgilidir. Mumun sürgün edilmesi mumun söndürülme anlamına da gelebilir. Zira sevgili meclisi aydınlatacak kadar parlaktır ve parlak yüzüyle meclisi aydınlatabilir. Hacûnun “شمع به پای بود” ifadesindeki söylemi “tek ayak üzere duran” mumun boyudur:

پیش روی تو چه حاجت که بود شمع به پای
چون به مجلس بنشینم نفی بنشانم

“*Senin yüzünün önünde mumun ayak üzere durmasına gerek yok. Zira sen meclise (gelip) oturunca, mumu sürgün ederler*” (s.253, g.552/b.9).

Mihri Hatun, mumun geceden sabaha kadar yanışını ‘dil-ber hayali’ gibi güzel bir nedene bağladıktan sonra “bir ayak üzere” diyerek bu imge ile onun boyunu kast etmiştir:

*Dil-ber hayâli şevki ile yandı subha dek
Bir ayağ üzere şem'-i şebistân her gice*

(Mihri Hatun 2007: g.142/b.4).

Aynı imge Muhibbî tarafından da işlenmiştir. Şair, sevgilinin meclisinde tek ayak üzere durup yakılmak ister. Bu yakılma baştan aşağıya doğru olduğu için başka bir ifade ile baştan ayağa kadar yanma gerçekleştiği için mumun boydan boya yandığı tasavvur edilmiştir:

*Şem'veş bezmünde dursam bir ayağ üzere senün
Gâh yanup yakılıp kan aglasam gâhî sana*

(Muhibbî 1987: g.51/b.2).

6.3. Alev

Mumun görüntüsünde onun alevi de vardır. Fitolin yanmasıyla ortaya çıkan bir görsel olup onu biçimsel yönünü yansıtır. Mumun alevi, ateş, yanma, parıltı ve ışıltı ile

yakından ilgilidir. Bu bağlam içerisinde mumun alevi, çeşitli tezahür ve tasavvur içerisinde ele alınmış ve ateş imajıyla yansıtılmıştır.

Hacû-yı Kirmânî aşağıdaki beyitte benzer duyguyu dile getirmiştir. “از ” سر سوزم ile baş kısmından yanışını ifade ederken, mumun ateşi, alevi kast edilir. Beyitte âşığın baştan itibaren yanıp tutuştuğu öne çıkarılarak muma benzetilmiştir. Aşığın veya şairin başında gözyaşı dökken yine mumudur. Mumun yandıktan sonra erimesi gözyaşı olarak algılanmıştır. Beyitte şair/âşık, kendisinin mumdan daha fazla yandığını, alevler içerisinde kaldığını ve eridiğini söylemiştir:

سوخته ای کو که خون ز دیده بیارد
از سر سوزم چو شمع بر سر بالین

“Mum gibi benim başımdaki ateşten dolayı, başucumdaki gözden kan yağdıran yanmış nerede?” (s.356, g.771/b.2).

Enverî, mumun alevini renk olarak “sarı” ve şeklini de “külâh” olarak tahayyül etmiş ve değişik hayaller ve zengin benzetmeler içerisinde yansımıştır:

Sanasın bir yalın yüzlü kuloglı dil-beridür
Başunda şu'le anun Enverî sarı külâhıdır

(Enverî 2001: g.94/b.5).

Sevgilinin altın rengindeki sarı külâhı bazen mumun alevi ile renk yönüyle ilişkilendirilir ve sevgilinin külâhı mumun alevine benzetilir. Renk yönüyle olan ilişki aynı zamanda şekil olarak da yapılır. Ayrıca şair, buradan hareketle imge dünyasına mumun sönmesinde etkin bir unsur olan rüzgârı da katar. Rüzgârın esintisi, mum alevinin yana, sağa sola doğru hareket etmesine neden olur. Bu imge de şairin tahayyülünde sevgilinin sarı külâhının bazen düzelmesi bazen eğrilmesi olarak düşünülmüştür:

Sanasın bâda karşı şu'le-i şem'-i münevverdür
Geyer zerrîn külâh hûbân gâhî râst gâhî kec

(Nev'izâde Atâyi 1994: g.44/b.2).

Yukarıdaki imgenin benzer bir şekli aşağıda da yer almaktadır. Feleğe benzetilen meclisteki yeni ay, şimal rüzgârının esintileriyle eğilen mumun alevi gibidir. Başka bir ifadeyle yeni ay, şekil itibarıyla mumun alevine benzetilmiştir. Rüzgâr esince mum alevi sağa sola eğilerek yeni ay gibi ince görülür:

Bezmgâh-ı felek içinde görinen meh-i nev
Şu'le-i şem' durur k'egmiş anı bâd-ı şimâl

(Revânî 2017, k.17/b.2).

6.4. Duman

Mumun görüntüsel özelliklerden biri de dumanıdır. Yandıgında alevinin ucundan çıkan is, onun dumanıdır. Hâcû, buradan hareketle âşığın sinesinde, gönlünde yer eden ateş arasında ilgi kurmuş ve bu gönül ateşlerini sineden çıkan bir duman olarak imge dünyasında tasavvur etmiştir. Başka bir ifadeyle âşığın gönül yangını, mumun dumanına benzetilmiştir. Aşk yolunda gönülde ateş eksilmez. Her an âşığın gönlünün ateşli olması

sebebiyle onun başından dumanlar çıkar. Hâcû, bunları mumun başından çıkan dumana benzetir:

آتشی در سینه دارم کز درون سوزناک
دم به دم چون شمع مجلس دودم از سر می رود

“Sinemde bir ateş var ve o yanık gönülden devamlı meclisin mumu gibi başından duman çıkıyor” (s.197, g.431/b.4).

Hâcû'nun gönlünde yanan bir ateş vardır. Bu ateş yandıkça sineden duman çıkar. Bu dumanın kimse tarafından bilinmesini de istemez. Mumdan da duman çıkar. Fakat mum, mecliste bu dumandan bahseder. Hâcû, sineden çıkan dumanı söylemezken, mum bu dumandan her mecliste bahseder. Başka bir ifadeyle Hâcû, çektiği sıkıntıları saklar, gizler, mum ise ifşa eder, söyler:

دود سینه خواجه سوز دل
همچو شمع در انجمن مزین

“Hâcu, gönül ateşinden dolayı sinedeki dumanı, mum gibi mecliste söyleme” (s.351, g.762/b.9).

7. Şem'-Sevgili/Güzel

Mum, hem işlevsel hem de şekilsel özellikleriyle Fars ve Türk şairleri tarafından çok farklı tahayyüller ve tasavvurlar içerisinde ele alınıp işlenmiştir. Bunlardan biri belki de en önemlisi ona sevgili ve güzel imajı yüklenmesidir. Şüphesiz bu imajın oluşmasındaki etkenler çoktur. Şairler, ışık saçması, çevresini aydınlatması, alevi, yakıcılığı, rengi, boyu, özellikle de adına pervâne denilen kanatlı bir böceğin ışığa yani muma tutkun olması gerçeğinden yola çıkarak, çeşitli estetik benzetme/teşbih ve metaforlar ile imge dünyalarında “şem'-sevgili/güzel” imajı yaratmışlardır. Sevgili her şeyden önce güzel ve uzun boyludur. Aynı zamanda âşık tarafından da kıskanılan biridir. Aşağıdaki beyitte mum, Çiğilli bir sevgiliye veya güzele benzetilmiş ve bu güzel de âşık tarafından kıskanılmıştır:

ای شمع چگل دوش در ایوان که بودی
وی سرو روان دی به گلستان که بودی

“Ey Çiğil mumu! Dün gece eyvanda kiminleydin? Ey yürüten servi! Gül bahçesine dün kiminle gittin?” (s.390, g.845/b.1).

Hâcû'nun sevgilisi dostlar meclisinde bir güzeldir. O güzel, Hâcû'dan mecliste âşıkların/gönlü yanmışların sırlarını dile getirmesini ister:

ای شمع که فرمود که در مجلس اصحاب
اسرار دل سوخته از دل به زبان آر

“Ey mum! Dostlar meclisinde, gönlü yanmışların sırlarını gönülden dile getir diye buyurmuşsun” (s.222, g.483/b.6).

Hâcû, meclisin güzeli olan sevgilinin huzurunda ölmek ister. Kendisini kul, sevgilisini de şah olarak görür. Âşıklık geleneğinde sevenin sevdiğinin huzurunda ölmesi, aşkın bir gereğidir. Ayrıca aşıkta maşuk hükümdar, âşıkta ona hizmet eden bir kuldur. Kul da her zaman efendisine hizmet edip onun uğrunda canını vermeye hazırdır. Şiirde “şâh-kul” ilişkisi de bu temele dayanır:

تو شمع جمعی و خواهم که پیش روی تو میروم
تو پادشاهی و آیم که پاسبان تو باشم

“*Sen, meclisin mumusun ve ben, senin yüzünün huzurunda ölmek istiyorum. Sen hükümdarsın ve ben, senin hizmetçin olmaya geliyorum*” (s.302, g.655/b.7).

Şairin sevgilisi herkesin yönelemeyeceği bir sevgilidir. Başka bir ifade ile şair sevgilisini mum olarak görür. Mum, sevgili olunca, onun âşığı da pervâne olur. Klasik şiirde “şem-pervâne” ilişkisi, seven-sevilen olarak algılanmıştır. Aynı algıyı aşağıdaki beyitte de görmekteyiz. Fakat sevgili konumundaki mum, o kadar yüce ve o kadar değerlidir ki, her pervânenin ona âşık olma şansı yoktur. Çünkü o, hiçbir pervânenin ulaşamayacağı bir mumdur. Sevgilinin ulaşılmayacak bir konumda olduğu, ona ulaşmanın güç olduğu söylenmek istenmiştir:

شمع ما شمعیست گو منظور هر پروانه نیست
گنج ما گنجیست گو در گنج هر ویرانه نیست

“*Bizim mumumuz her pervânenin arzusu olmayan mumdur. Bizim hazinemiz her virane köşesinde olmayan/bulunmayan hazinedir!*” (s.207, g.208/b.1).

Sevgili mum olunca, pervâne de onun etrafında dolaşıp durur. Bu imgede Hâcû, mumu sevgiliye, kendisini de muma âşık olan pervâneye benzetir. Klasik şiirde âşık veya şair kendini sık sık pervâneye benzetir. Pervânenin yanık gönlünü ve yanmış kanadı ile kendisini özleştirir. Sevgili, çimenlikte kurulan meclisin mumu olunca, çimende ondan daha ateş dilli papağan olmaz. Onun ateş dilli olması, güzel konuştuğu anlamına geldiği gibi dilinin sert ve keskin oluşu anlamına da gelir. Bu imge Hâcû'nun zihninde şöyle tasarlanmıştır:

در چمن همچو شمع مجلس ما
طوطی آتشین زبان دیدی

“*Çemende bizim meclisimizin mumu gibi ateş dilli bir papağan gördün mü?*” (s.391, g.846/b.3).

Sevgili, bir taraftan gönlü aydınlatır, diğer taraftan eziyet eder. Mumun sevgili oluşu tasavvurunda onun olumlu ve olumsuz yönleri de öne çıkar. Klasik sevgili tipolojisinde sevgilinin naz yapması doğal bir hareket biçimidir ve ona biçilen rollerden biri de budur. Yine onun özelliklerinden biri de cefa etmesidir. Cefa, onun olmazsa olmaz vasıflarındandır. Böyle durumları âşık, şikâyet etse de kabullenmekten başka bir alternatifi yoktur:

ناز آن سرو قند افراخته چندین که کشد
جور آن شمع دل افروخته چندین که برد

“*O, yüceltilmiş tatlı servi, (işte) böyle naz yapar. O, gönül aydınlatan mum, (işte) böyle cefa eder*” (s.128, g.271/b.6).

Sevgili olarak algılanan mumun yakma özelliği doğasında bulunan ateşten kaynaklanır. Hâcû-yı Kirmânî, bu tahayyülü oluştururken sevgiliyi yakıcı/ateşli ahlardan biri olarak kurgulamıştır. Bu kurgu, klasik Fars şiir geleneğine çok da uygun değildir. Çünkü yakıcı ahlardan, âşığın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman olarak tahayyül edilmiştir. Burada mumu sevgili olarak kabul edersek, ahlardan çıkarılan sevgilidir, bu da geleneğe aykırıdır. Gönlü yanmış olan da âşıktır. Âşık, sevenlerini yakıcı ahlardan yakan sevgiliden şikâyetçidir ve ondan gönlü yanıkları yani kendisini sevenlerin yanlarında olmasını ister:

ای شمع تا به چند زنی آه سوزناک
یک دم بساز با دل بریان چنانک من

“*Ey sevgili! Ne zamana kadar yakıcı/ateşli ahlar çıkaracaksın? Bir an (olsun) benim gibi gönlü yanmışlarla birlikte ol!*” (s.348, g.757/b.5).

Yukarıdaki beyitte mum, ateşli ahlar çıkaran âşık olarak da yorumlanabilir. Gönlü yanmışlar da diğer âşıklar olarak düşünülebilir. Bu durum âşık olan mumun diğer âşıkların yani gönlü yanmışların yanında olup onlarla bir olması şeklinde de okunabilir.

Hacû-yı Kirmânî, aynı duyguların benzerini aşağıda da dile getirmiştir. Mum yakıcı yönüyle aşka benzetilmiş ve ondan uzak durulması istenmiştir. Ona yakın olanların da yani âşıkların her an yanması olasıdır. Mumun yakıcı özelliği öne çıkarılmıştır:

دور شو کز شمع عشق آتش به نزدیکان رسد
وانک او نزدیک باشد گر بسوزد دور نیست

“Aşka (benzeyen) mumdan uzak dur. Zira (ona) yakın olanlara ateş ulaşır. Ona yakın olan kimse eğer yanarsa uzak değildir” (s.94, g.196/b.3).

Sevgilinin vasıflarından biri de fitneci oluşudur. Bu fitneci güzel, meclisin mumu olunca da narsist olarak kendi yüzüne âşık olur. Şair, meclisin mumunu sevgili olarak görmüştür. Sevgililerin en büyük özelliklerinden biri de fitne çıkaran oluşudur. Zira klasik Fars ve Türk şiir geleneğinde sevgili ortaya çıkınca bir fitne oluşur. Güzel olarak mum da mecliste görülünce fitne kaçınılmaz olur. Fakat bu fitneci güzel, meclisteki âşıklarının hiç birisine yüz vermez. Çünkü o, kendi yüzünün pervânesi olur. Başka bir ifadeyle seven de sevilende kendisi olur:

پروانه روی خویشتن شد
آن فتنه که شمع انجمن بود

“*O fitne, meclisin mumu olunca, kendi yüzünün pervânesi oldu*” (s.196, g.423/b.9).

Fars ve Türk şiirinde sevgili aşırı güzelliğinden dolayı putperestlerin “putuna/bütüne” benzetilir. Şairler, yanak ile parça-bütün ilişkisinden hareket ederek, sevgilinin yüzünü putperestlerin mumuna benzetmişlerdir. Bu güzel, putperestlere şarap sunduğu için bir putperest olarak algılanmış ve onun “şebistân”dan çıkarması gerekliliği tasavvur edilmiştir. Burada şebistân, girilmesi yasak yer olan harem dairesi olarak düşünülmüştür. Bu hayal, şairin imge dünyasında şöyle ifade edilir:

ای رخت شمع بت پرستان شمع برون بر از شبستان
بر لب جوی و طرف بستان داد مستان ز باده بستان

“*Ey yanağı putperestlerin mumu olan sen/güzel! Mumu haremnden dışarı çıkar. (o güzel), su kenarında ve bahçe tarafındaki sarhoşlara bostan şarabından verdi*” (s.328, g.715/b.1)

Sevgili değişik vasıflara sahiptir bunlardan biri de ser-keş olmasıdır. Başka bir ifadeyle mum, sevgili olarak tasavvur edilince bu sevgili ser-keş bir mum olarak düşünülür ve yakma özelliğinden hareketle de pervâneleri yakan bir sevgili olarak algılanır:

Böyle yandırılmaz idi her gece pervânelerin
Olmasa sencileyin şem'-i şebistân ser-keş

(Hayretî 1981: g.158/b.3).

Sevgili bazen de âşıklarına kızarak onları yakar, yandırır ve cezalandırır. Bu imgeden hareket eden şair, mumu sevgili olarak hayal edince, pervâne de onun doğal âşığı olur. Mum yanma özelliğini göstererek pervaneyi yakan bir sevgili olarak düşünülür:

*Pervâneyi egerçi yandurdu nâzı şem'ün
Şimdi ziyâde andan süz u kudâzı şem'ün
(Şeyhülislam Yahyâ 1990: g.191/b.1).*

Yukarıdaki imgenin tam tersi bir sevgili imajı aşağıdaki beyitte yer almıştır. “şem’-i münîr” yani sevgili, âşıklarını yakmayıp, azat eden bir görünümde. Geleneksel şiir anlayışında oldukça az rastlanan bir imgeyi Mesîhi şöyle kurgulamıştır:

*Sanma pervâneleri yakdı oda şem'-i münîr
Çevirüp başını her birini âzâd itdi
(Mesîhî 1995: g.248/b.3).*

7.1. Şem'-Güzellik

Sevgili, mum olunca onu öne çıkaran da güzelliği olur ve mum ile güzellik arasında ilgi kurulur. Bu ilgiyi sağlayan en önemli unsur da mumun rengi, parlaklığı, etrafı aydınlatması ve ateşidir. Bunlar sevgilinin güzelliğinin zihinde canlandırılmasına ve sevgilinin güzellik unsurları için benzetilen olmasına neden olur. Beyitlerde daha çok “şem’-i cemâl” olarak geçer ve güzelliğın belirleyicisi olur. Her şeyden önce o güzellerin şahıdır. Meclisi aydınlatan mum, sevgili/güzel olarak tahayyül edilince, âşığı onun alnını ay yüzlülerin ayı, sima olarak güzellerin şahı olarak görür. “Ay-güzellik” arasındaki münasebet daha çok parlaklık yönüyledir. “Mum-ay” ilişkisi de parlaklığa dayanır. Bu düşünceyi Hacû şöyle ifade eder:

الا ای شمع دل سوزان چراغ مجلس افروزان
به جبهت ماه مه رویان به طلعت شاه عیار

“*Ey meclisi aydınlatan çerağ! (Ey) gönül yakan mum! Senin alnın ay yüzlülerin ayı, sima yönüyle güzellerin şahı!*” (s.334, g.726/b.5).

Hâcû, huzur ve esenlik ister. Bu esenliği de Çigil güzelinin parlak cemâlinde bulur. :

تحیّتی چو فروغ جمال شمع چگل
تحیّتی چو خط مشک رنگ لعبت چین

“*Çigil güzelinin cemâlinin parlaklığı gibi bir esenlik, Çin güzelinin misk renkli ayva tüyleri gibi bir esenlik*” (s.355, g.769/b.6).

Âşığın tek arzusu sevgilinin muma benzettiği güzelliğini görmek ve şevkle gülüp mutlu olmaktır. Bunun da çok çeşitli yolları vardır. Ahmet Paşa, bu imgeyi bir gece sevgilinin kavuşma sofrasına misafir olmak olarak kurgular:

*Ey mesh visâlin hanına bir gice mihman it beni
Göster cemâlin şem'ini şevkinle handân it beni
(Ahmed Paşa 1992: g.317/b.1).*

Emrî de aynı duyguları paylaşır. Beyaz tenli, parlak yüzlü olan sevgiliyi betimlerken, onu muma benzetir:

*Nûrdan ruhsâre vü kâfûrdan cism Emriyâ
Şem 'veş kâfûr-ı şebistân-ı melâhatdur o mâh
(Emrî 2004: g.372/b.5).*

Fuzuli de gözünün münevver oluşunu sevgilinin cemâl parlaklığından alır. Bundan dolayı o da gözünün nuruna seslenerek, “rûşen göze” ihtiyaç duymadığını söyler. Bunu da güzel bir sebebe bağlar:

*Dem-be-dem şem '-i cemâlünden münevver olmasam
Ey gözüm nûri gerekmez dide-i rûşen mana
(Fuzuli 1958: g.11/b.4).*

7.2. Sevgilide Güzellik Unsurları

7.2.1. Şem'-Yüz

Güzel olan sevgilinin güzellik unsurları da öne çıkar ve şem' imgesiyle ifade edilir. Bunların başında da “şem'-yüz” gelir. Sevgilinin yüzü bazen bir bütün olarak ele alınır ve daha çok “şem'-i çehre, şem'-i rûy” olarak kullanılır. Mumun işlevsel ve görüntüsel özellikleri, sevgilinin sahip olduğu vasıflarla tahayyülde birleşince, hayal gücüne dayalı “şem'-yüz” ilişkisi içerisinde çağrışım zenginliğine dayalı bir estetik benzetme imgesi ortaya çıkar. Sevgili olmaksızın meclisin parlaklığı, aydınlığı olmaz. Çünkü sevgilinin yüzü şebistân mumudur. Şair, sevgili olmaksızın meclisin aydınlanmayacağını öne çıkarmış, sevgilinin yüzü ile mumun aydınlatıcılığı özelliği arasında ilişki kurmuş ve sevgilinin yüzünü muma benzetmiştir:

مجلس ما بی تو ندارد فروغ
زانکه رخت شمع شبستان ماست

“*Sen olmaksızın bizim meclisimizin ışığı olmaz. Çünkü senin yüzün bizim şebistânımızın mumudur*” (s.43, g.80/b.2).

Mum işlevsel olarak sabah olana dek yanar ve sabah olunca da söner. Bu doğal bir özelliktir. Fakat mecliste de eğlence vardır. Şair, imgeleminde “çerâğ-i meclisiyân” olarak betimlediği sevgiliye seslenir ve ondan “şem'-i çehre ber-efrûz” olmasını yani meclisi mum gibi parıldayan yüzü ile yakıp aydınlatmasını ister. Şair, mumun sönmeye ve gündüzün aydınlık yüzünü göstermesine rağmen, bu aydınlığı beğenmediği için sevgiliye hitaben mum gibi parlak yüzüyle daha aydınlık yapmasını ister. Burada da sevgilinin yüzü muma benzetilmiştir. Ayrıca ondan “dudak-şeker” bağlantısından hareketle meclise dudağından çerez saçmasını da ister:

نشست شمع سحر ای چراغ مجلسیان خیز
بیار باده و بشسو نوای مرغ سحر خیز

چراغ مجلس مستان ز شمع چهره بر افروز
ز بهر نقل حریفان شکر ز پسته فرو ریز

“*Seher mumu söndü. Ey meclisi aydınlatan/sevgili kalk! Şarap getir ve seher zamanı kalkan/uyanana bülbülün sesini dinle! Sarhoşlar meclisinin kandilini muma*

(benzeyen) yüzünle yak/aydınlat. Dostlara da çerez niyetiyle dudaktan şeker saç” (s.243, g.526/b.8).

Sevgilinin yüzü aya benzeyince, onun yüzündeki ışık ve parlaklık da muma benzetilir. Âşık da o ışığı, o parlaklığı arzular. Göremeyince de gönül yangını onu bir mum gibi eritir, bitirir ve tüketir. Burada da “mum-yüz” arasında parlaklık yönüyle bir ilgi kurulmuştur:

دوشم به شمع روی چو ماهت نیاز بود
جانم چو شمع از آتش دل در گداز بود

“Benim canım dün gece senin aya benzeyen yüzünün mumunu arzuladı. Gönül ateşinden dolayı da canım mum gibi eridi” (s.143, g.416/b.1).

Hâcû, sevgili ile mumu karşılaştırır ve üstünlüğü muma verir. Mecliste mum şekil olarak dik durur. Şair, bunu ayakta bekleme, durma diye algılar. Bu da onun meclisteki konumunun yüksek olduğunu gösterir. Fakat sevgili meclise gelince durum değişir. Sevgili, gelip meclise oturunca mumun bir değeri kalmaz. Zira mum sürgün edilir. Hâcû, bu imgesi şöyle dile getirir:

پیش روی تو چه حاجت که بود شمع به پای
چون به مجلس بنشینى نفى بنشانش

“Senin yüzünün huzurunda mumun ayakta olmasına ne gerek var. Çünkü sen mecliste oturunca onu sürgün ederler” (s.252, g.552/b.6).

Sevgilinin yüzü ile meclisin mumu bir rekabet içerisinde olduğunda, sevgilinin yüzü öne çıkar ve meclisin mumu sevgilinin yüzü karşısında söner. Mumun doğal olarak sönüşü de doğal olmayan yönden, güzel bir sebebe bağlanarak sönmüş olur. Şair, “serv-i sîm-ten” ile sevgiliyi kastetmiştir. Aslında şair, güneş doğunca sabah olur ve mum da söner demek istemiştir. Fakat bu eylemleri güzel sebeplere bağlamış, mumun sönüşünde başka nedenler aramıştır:

به وقت صبح چو آن سرو سیم تن بنشست
ز رشک طلعت او شمع انجمن بنشست

“Sabah vaktinde gümüş tenli servi oturduğunda meclisin mumu onun yüzünü kışkırdığından dolayı söndü” (s.72, g.145/b.1).

Sevgilinin yüzünü ışıklı, parlak bir muma benzeten Şeyhî, bu parlıttan güneşin pervâne gibi nasip umduğunu “ne şem’ olur ki” diyerek hem sorgular hem de şaşırır, hayret eder:

Ne şem’ olur ki yüzün pertevinden
Güneş pervânevar umar nasibi

(Şeyhî 1990: g.169/b.2).

Gece karanlıktır. Ama sevgili mum olup yüzünü gösterdiğinde gece aydınlanır. Aslında karanlık gecede mum yakıldığında gece aydınlanmış olur. Ama şair bu imgeyi zihninde değişik şekilde algılamış, gecenin rûşenliğini sevgilinin muma benzettiği yüzüyle oluştuğunu vurgulamıştır:

Şeb-i rûşen ki yüzün nûrunı gösterdin idi
Yüzine ol gece ben şem’-i şebistân dimişüm

(Nesîmî 1990: g.283/b.8).

Kadı Burhaneddîn de sevgilinin yüzünü muma benzetir:

Lebi mey gözi sâkî şem' yüzi
Yine özi bize nedîm gerek

(Kadı Burhaneddîn 1980: g.1083/b.4).

7.2.2. Şem'-Yanak

Sevgilinin bir diğer güzellik unsuru da yanaktır. Yanak ise “şem’-i ruh, şem’-i ruhsâr” olarak geçer. Daha çok parlak ve beyaz oluşu öne çıkar. Bu durumda da mum, yanak için bir imge olur. Şairlerde, mum olarak yanak tasavvuru oldukça çeşitlidir. Âşık rolü üstlenen şair, muma benzettığı sevgilinin yanağı karşısında ölmeyi çok ister. Bunu da ayıp olarak görmez. Çünkü pervâne de mumda ölmek istediği zaman kanadını düşünmez. İmge olarak mumun huzurunda ölmek isteyen bir âşık ve pervâne imajı öne çıkarılmıştır. Âşığın sevgilinin yanağının karşısında can verme ve pervâne motifi ile ölümü örneklendirme imgesi, şair tarafından şöyle ifade edilmiştir:

پیش شمع رخ زیبای تو گر جان بدهم
نبود عیب که پروانه ز پر نندیشد

“*Senin güzel yanağının mumunun önünde can verirsem ayıp olmaz, zira pervâne de kanadını düşünmedi*” (s.152, g.323/b.5).

Sevgilinin zülfü şebistân olunca, o şebistânı parlaklığıyla aydınlatan da sevgilinin güzellik unsurlarından muma benzeyen yanağıdır. Zülfün şebistana yani geceye benzetilmesi oldukça çoktur.”Zülf-şebistân” ilişkisinde gecenin karanlığı söylenmek istenmiştir. Yanağın muma benzetilmesi burada parlaklık ve aydınlık yönüyledir. Sevgilinin karanlık geceyi yanağıyla aydınlatması tasavvur edilmiştir:

زلف و رخسارت شبستان است و شمع
شکر و بادام تو نُقل و شراب

“*Senin saçın şebistân, yanağın da mumdur. Senin şekerin nukl, bademin şarabtır*” (s.27, g.50/b.7).

Sevgilinin güzellik unsurlarından kâkül ile yanak arasındaki irtibat, görüntü olarak onun yanak üzerine sarkması veya dökülmesidir. Bu kıvrımlı zülfün yanak üzerindeki görüntüsü, karanlık geceyi aydınlatma yönünden mum ışığından daha güzel ve hoş olur. Beyitte karanlık geceyi aydınlatan mum ile sevgilinin yanağı üzerine sarkan kâkül mukayese edilmiş ve üstünlük yanağa verilmiştir. Şairin hayal dünyasına bu imge şu şekilde yansır:

عکس رخ تو در شکن طره سیاه
از نور شمع در شب دیجور خوش تراست

“*Senin yanağındaki bükümlü siyah kâkülün yansımaları, karanlık gecede mumun ışığından daha güzeldir*” (s.65, g.130/b.2).

Sevgili ay olunca onun parlatma ve aydınlatma özelliği öne çıkar. Bu özelliğiyle aya benzeyen sevgili meclise gelince âşık/şair, onun yanağının mumu önünde pervâne olmak ister. “Yanak-mum” ilişkisi parlaklık ve aydınlık yönüyledir. “Şem’-pervâne” bağlantısı âşık ve maşuk itibarıyledir. Şair, kendini âşık olma yönüyle öne çıkan ve bir sembol olan pervâneye benzetmiştir. Dolayısıyla sevgilinin yanağı mum olunca, böyle bir durumda bu yanağın etrafında pervâne olmak da kaçınılmazdır:

ماه بزم افروز عالم سوز من چون حاضر است
پیش شمع عارضش پرمانه می باید شدن

“Benim dünyayı yakan ve meclisi aydınlatan ayım huzura gelince, onun yanağının mumu önünde parvâne olmak gerek” (s.342, g.744/b.2).

Sevgilinin yanağı parlaklık yönüyle muma benzetilince, şair de imge dünyasında o parlak yanağı dünyayı aydınlatan bir mum olarak görür. Yanağın aydınlatıcı yönüne dikkat çekilmiş ve bu yön mum imgesiyle ifade edilmiştir:

رخسار تو شمع کاینات است
وز قند تو شور در نبات است

“Senin yanağın kâinatın mumudur. Bitkideki coşku senin tatlılığından dolayıdır” (s.51, g.101/b.1).

Aşağıdaki beyitte sevgilin yüzü ile kozmik unsurlardan ay ile güneş karşılaştırılmıştır. Ayın ve güneşin doğal özelliği olan parlaklığı güzel bir sebebe bağlanarak, sevgilinin yüzüyle ilişkilendirilmiş ve bu iki kozmik unsurun parlamalarının nedeni de sevgilinin yüzünün parlaklığından kaynaklandığı düşünülmüştür. Dolayısıyla üstünlük muma benzeyen sevgilinin yüzüne verilmiştir. Ayrıca mum, kişileştirilerek sevgilinin yanağı karşısında acı çeken âşığa benzetilmiştir. Şair, mumun ıstırap çekişini de pervâne örneğiyle göstermiştir. Çünkü pervâne, aşk yolunda acı çeken âşığın simgesidir. Burada mum, alışıla gelmiş sevilen değil de seven biri olarak da algılanmıştır:

آفتاب از مهر و ماه طلعت در تاب و تب
شمع چون پروانه پیش عارضت در اضطراب

“Güneş, senin aya benzeyen yüzünden ve sevginden dolayı parlamakta. Mum da pervâne gibi senin yanağın karşısında acı çekmekte” (Dîvân-ı Eş’âr-ı Hâcû-yı Kirmânî 1369: s.574, k./b.3).

Aşağıdaki beyitte de sabah vakti mumunun sevgilinin yanağı karşısında oturduğu hayal edilmiştir. Sabah vakti mumundan maksat güneştir. Çünkü sabah olunca mum söner ve aydınlatma özelliğini güneş devralır. Güneş, gökyüzünün kandiline benzetilmiş, bu kandil ile sevgilinin yanağı mukayese edilmiş, üstünlük yanağa verilmiştir:

بر خیز تا ببینی قندیل آسمان را
چون شمع صبحگاهی پیش رخت نشسته

“Gökyüzü kandilini görmen için kalk! Zira sabah vakti mumu, senin yanağının karşısında oturmuş” (s.368, g.801/b.4).

Gönül ehli, sevgilinin güzellik unsurlarından boyunu Tuba’ya, dudağını kevsere benzettiği gibi, yanağını da parıldayan, ışık saçan muma benzetir. Bu benzetme mumun işlevsel özelliği olan aydınlatma, parlaklık yönüne dayanır:

Ehl-i dil yanaguna şem'-i münevver didiler
Boyuna tûbî vü dudaguna Kevser didiler

(Ahmedî trs., : g.142/b.1).

Yukarıdaki hayallere benzer duyguları Zâtî de işlemiştir. Şair, sevgilinin yanağını mumun doğal hali olan yanma ve aydınlatma yönüyle muma benzetir. Bu sevgili “hâb-âlûde” yani uykusuzdur. Bunu bilmesine rağmen bilmezlikten gelerek ona

“yanağının mumu ile hangi meclisi aydınlattın” sorusunu yöneltilir. Şiir geleneğinde âşığın sevgiliyi sorgulaması az görülen bir olgu olduğunda orijinal bir imgedir:

*Yine hâb-âlûde ancak çeşm-i hûn-hârûn senûn
Kankı bezmi itdi rûşen şem'-i ruhsârûn senûn
(Zâtî 1970: g.673/b.1).*

Şair, “hararet-yanma” ilişkisini mum üzerinden kurunca, mumun ateşinin yakıcılığı öne çıkar ve sevgilisinin muma benzettiği yanağının hararetinden yanar tutuşur. Tüm kazancı da gökler yükselir:

*Şem'-i ruhun harâreti yandırdı ey kamer bizi
Uş bu cihetten oldı kim göklere çıktı husûdumuz
(Nesîmî 1990: g.187/b.2).*

Sevgilinin muma benzeyen yanağı parlak olunca, bakanın gözlerini güneş gibi kamaştırır:

*Ruhu bir şem'-i nûranidür ol mâh-ı ol mâh-ı şeb-ârânun
Bakılmaz rûyuna gözler kamaşur âftâbâsâ
(Süheylî 2007: g.1/b.3).*

8. Şem'-Seven/Âşık

Klasik Fars ve Türk edebiyatında bir unsurun hem sevilen/maşuk, hem de seven/âşık olduğu imge yok gibidir. Şem' istisnadır. Şem'in beyitlerde âşık olarak düşünülmesi iki boyutludur. Birinci boyutu, aşk oyununda seven bir konumda olmasıdır. Başka bir ifadeyle şem âşıktır. Şem'in sevilen/maşuk olarak düşünülmesini sağlayan unsurlar, şem'in seven/âşık olarak düşünülmesinde de geçerli olup, onun doğal özelliklerinden kaynaklanır. Bu imgenin oluşumu daha çok “yanma-erime” ve onun türevleri olarak karşımıza çıkar. Bu türevler, âşık tipinin niteliklerini yansıtır ve şem'in âşık olarak algılanmasına neden olur. Âşıklığın belirtisi sevenin gönlüne aşk ateşinin düşmesidir. Alışılmamış benzetme olarak sevgili pervâne olunca, mum da âşık olur ve pervânenin ateşi mumun gönlüne işler. Böylece pervâne, sevilen bir sevgili olarak tasavvur, imge olarak mum da seven olarak hayal edilir:

*سوز پروانه دگر در دل شمع افکنند
مهورنگ به گلچهر خور آیین دادند*

“Pervânenin ateşini artık mumun gönlüne attular. Tahtın mührünü de güneş görkemli gül yüzlüye verdiler” (s.170, g.366/b.5).

Âşığın halini en iyi anlayan maşuktur. Mum, âşık olunca da onun gönül ateşini en iyi bilen maşuk/pervânedir. Gönül yangını âşık olmanın niteliklerinden biridir. Âşığın bu vasfını maşukuna sormak gerekir. Fanus, mumun alevinin sönmeye engel olan bir aygıt, mumun koruyucusudur. Dolayısıyla da muma en yakın olandır. Onunla içli dışlıdır. Mumun gönül yangını en iyi bilen o olması gerekir. Fakat şair, mumun gönül yangını fanustan değil de pervânedeki sorulmasını ister. Bunun nedeni de mum seven, pervâne de sevilen olarak algılanmasından dolayıdır:

*میرسید از لگن سوز دل شمع
وگر پرسید از پروانه پرسید*

“Mumun gönül ateşini fanustan sormayın. Eğer soracaksınız, pervâneye sorun” (s.217, g.473/b.4).

Yürek yangını ve kederli bir gönül, âşık olarak algılanan mumun en çok öne çıkan özelliklerindedir. Âşığın belirgin özellikleri olan bu iki hal, aşağıdaki beyitte dile getirilmiştir. Dostlar meclisini aydınlatan mumun ıstıraplı ve ciğeri yanmış bir şekilde geri gelme imgesini Hâcû şöyle ifade eder:

شمع کو مجلس اصحاب منور می داشت
با دلی تافته و سوز جگر باز آمد

“Dostlar meclisini aydınlatan o mum, üzgün bir gönül ve ciğer ateşiyle geri geldi” (s.157, g.337/b.6).

Gözyaşı dökmek de âşıklığın belirtisidir. Bu gözyaşı bazen de kanlı olur. Kanlı gözyaşı dökmek de âşık olmanın gereklerindedir. Mumun erimesi onun ağlaması olarak her zaman algılanır gelmiştir. Aşağıdaki beyitte âşık olarak tahayyül edilen mum, en üst seviyeden acı çekmektedir. Onun bu acısı, sarhoş olarak düşünülen sevgiliye etki etmeyecektir. Âşığın ağlaması onlar için hiçbir anlam ifade etmez:

ای شمع مریز اشک خونین
گریه چه دهی به یاد مستان

“Ey mum! (gözlerinden) kanlı gözyaşı dökme. Ağlamak, sarhoşlara ne(yi) öğretir.” (s.331, g.718/b.6).

Gönül ateşi seven kişinin âşık olduğunu gösterir. Mumda bu ateş vardır. Hâcû, seven olarak mumun sahip olduğu gönül ateşini, Leylâ'nın karanlık gecesini aydınlatan Mecnûn'a benzetir. Şair, mum ile Mecnûn'u seven biri olarak görmüş, mumun aydınlatma özelliğinden hareket ederek, muma Mecnûn'un Leylâ'nın yüzünü görebilmesi için karanlık geceyi aydınlatma işlevi de yüklemiştir. Bu imge şöyle ifade edilmiştir:

حیذا شمع که از آتش دل چون مجنون
در هوای رخ لیلی به شب تار بسوخت

“Gönül ateşinden dolayı, ne mutlu o muma ki, mecnun gibi Leyla'nın yüzünü (görmek) arzusuyla karanlık geceyi aydınlattı” (s.35, g.63/b.2).

Hâcû, âşiktir. O, bu aşk dünyasında kendisinin yanında mumu da âşık olarak görmüştür. Mumun ciğerinin yanması onun âşık olduğunu gösterir. Hayal dünyasında bu iki âşık, dostlar meclisinde sevgiliden dolayı gün doğumuna kadar uyumazlar. Mum, geceleyin uyumayan insana benzetilerek kişileştirmiştir:

دیشب خبرت هست که در مجلس اصحاب
تا روز نخفتیم من و شمع جگر تاب

“(Ey sevgili!) Dün gece dostlar meclisinde ben ve ciğeri yanmış mum, gün ışıncaya kadar uyumadığımızdan haberin var” (s.24, g.39/b.1).

Hâcû, yukarıdaki benzer imgeye aşağıda da yer vermiştir. Şair ve mum iki âşık olarak aşk yolunda başlarını vermelerine rağmen ayakta dimdik durmayı başarmışlardır. Aşk yolunda canını feda etmek, bu yolun gereklerindedir. Bir âşık olarak ciğeri yanmış mum, bu özelliğiyle öne çıkmıştır. Bu tasavvur şöyle ifade edilmiştir:

بیرون ز من دلشده و شمع جگر سوز
سر باختن پای فشردن که تواند

“Ben gönül vermişin/âşığın ve ciğeri yanmış mumun dışında kim başıyla oynar ve ayakta durabilir” (s.158, g.341/b.5).

Sevgili peri çehreli olup ona âşık olunca, âşığın özelliklerinden olan divane olma kaçınılmazdır. Bu durum aşağıda görülmektedir. Âşığın ayağının ve boynunun bağlı oluşu da “âşık-divane” ilişkisine dayanır. Bunun temelinde de başkalarına zarar vermemesi için delilerin/divanelerin zincire vurulması yatar ve bu duruma gönderme yapılır:

*Geh ayagı bağlı geh boynu nedendir bilmezsem
Bir perî ışığında olmuşdur meger dîvâne şem'*

(Fuzuli 1958: g.144/b.4).

Âşığın vasıflarından biri de aşkını inkâr etmemesidir. Ona eziyet edilse/başında odlar yakılsa da o, bu durumda bile hevâ-yı aşkı gizlemez. Mum, aşkını gizlemeyen bir âşığa benzetilmiştir:

*Müddeiler cem' olup başına odlar yakdılar
İtmedi bir dem hevâ-yı aşkını inkâr şem'*

(Rahîmî 2004: 128/b.6).

Gerçek âşık, sevgilisini hayal edince artık ona uyku haram olur ve bu şartlar içerisinde sabaha kadar ayakta durmak farz olur. Ayrıca dil-ber hayaliyle de yanıp yakılma da gerekecektir. Bütün bunlar da âşık olmanın şartlarındandır:

*Dil-ber hayâli şevki ile yandı subha dek
Bir ayag üzre şem'-i şebistân geçen gice*

(Mihri Hatun 2007: g.142/b.4).

Mumun bir âşık olarak algılanması Nev'îzâde Atâyî'de de görülür:

*Hep yâr için degül mi mecliste ey Atâyî
Hûn-ı derûni câmun sûz u güdâzi şem'ün*

(Nev'îzâde Atâyî 1994/g.132/b.5).

Aynı duygular imge olarak aşağıdaki beyitte de yer almıştır. Mum, gözyaşını saçan bir âşık olarak düşünülmüştür:

*Uşşâk gibi karşuna turmuş boyun eger
Kılmak diler ayaguna yaşın nisâr şem'*

(Amrî 1979: g.48/b.3).

8.1. Şem'- Âşığın Benzetilene

Şem'in âşık olarak ikinci boyutu, şairlerin kendilerini âşık yerine koyarak şem'e benzetmeleridir. Başka bir ifade ile kendisini âşık yerine koyan şair, âşığın vasıflarını söylerken onunla ilgili benzetmelerde şem', âşık için müşebbehün bih olur.. Hâcû-yı Kirmânî, âşık konumundadır ve sevgilisine; ister beni yandırıp yakarsın ister beni eritirsin derken, kendini muma benzetir. Âşığın sevgilinin önünde yanıp yakılması bir gelenektir. Bu yanma ve yakılma mum benzetmesiyle ifade edilmiştir:

ضرورت است که پشت چو شمع سوزم و ساز
گرم چو شمع سوزی ورم چو عود سازی

“*Senin yanında mum gibi yanıp yakılmam zorunluluktur. İster beni mum gibi yakar, ister öd ağacı gibi eritirsin*” (s.395, g.859/b.4).

Fars ve Türk şiirinde genellikle şair âşıktır veya âşık rolündedir. Bu durum şiir yazma geleneğinin bir uzantısı ve şartlarından biridir. Aşk yoluna girdiğinde bu yolda yapılması gereken eylem ve söylemleri yapar, yaşanması gereken duyguları, maddi ve manevi halleri de yaşar. Bundan dolayı âşık, ıstırap çeken, gözyaşı dökten, gönül yangını ile yanıp tutuşan, vücudu ve bağı yaralar içinde zayıf düşmüş ve benzeri özelliklere sahip olarak görülür. Hâcû, kendini âşık yerine koyduğu beyitlerde âşığın taşıdığı özelliklerin onda da var olduğunu gözlemleriz.

Âşığın aşk ateşi çoğalınca, bu ateşin derecesini ifade etmek için mum ile bağlantı kurulur. Mumun sönüşü âşığın aşk ateşinin şiddetinden kaynaklandığından bu bağlantı ters yönde gerçekleşir ve güzel bir nedene bağlanır. Başka bir ifadeyle mumun doğal yönden eriyerek sönmesi, âşık konumundaki şairin sahip olduğu aşk ateşi yönüyledir:

شعله فروزان بفروزند شمع
پرده نوازان بنوازند ساز
مرغ شد از ناله من در خروش
شمع شد از آتش من در گداز

“*Bülbül, benim inleyişimden dolayı coşku içerisinde öldü. Mum da benim ateşimden dolayı eriyerek söndü*” (s.241, g.523/b.6).

Âşığın sevda ateşine tutulmasının bir diğer nedeni de sevgilinin saçının siyahlığını hatırlamasıdır. Saç, renk itibarıyla geceye benzer. Bu durumun mum ile ilişkisi mumun gece yanması yönüyledir. Mum, yukarıdan yani baştan yanar ve bu yanma aşağıya doğru başka bir ifadeyle ayağa doğru eriyerek devam eder. Şair, bu durumu baştan ayağa kadar aşk ateşiyle tutuşmak, yanmak olarak tasavvur eder. Bu tasavvurun temelinde mum vardır:

چون سواد زلف شیرنگ تو آوردم به یاد
از سرم تا پای چون شمع آتش سودا گرفت

“*Senin gece rengi saçının sevdasını hatırıma getirince, mum gibi baştan ayağa kadar sevda ateşine tutuldum*” (s.220, g.221/b.7).

Şair, âşık rolünde olursa sevdiğinin başucunda yanmak ve yakılmak ister. Bu vasıfları mumu örnek vererek veya muma benzetererek dile getirir. Böylece şair, âşık olarak sevgilinin huzurunda mum gibi yanmak isteyecektir. Âşık/şair, tam teslimiyet içerisinde. Kendi iradesi elinden gitmiş, bütün iradesini sevgilinin eline bırakmıştır. Bundan dolayı sevgilinin her türlü davranışını benimsemiştir. Bunlar içinde yanma yakılma ve erime de vardır:

ضرورت است که پشت چو شمع سوزم و ساز
گرم چو شمع بسوزی ورم چو عود بسازی

“*Senin başında mum gibi yanıp yakılmam gerekiyor. İster beni mum gibi yakar, ister öd ağacı gibi eritirsin*” (s.395, g.859/b.4).

Sevda ateşiyle yanıp tutuşan âşığın/şairin gönlü yanıp erirken, bu durum gönlü acılarla dolu, ciğeri kederli muma benzetilir. Âşığın gönlünün yanışı oldukça çok karşılaşılan bir olgudur. Bu olgu daha çok mum imgesiyle ifade edilir. Zira mumun

yakma özelliği vardır. Aşağıdaki beyitte ayrıca mumun ciğer yangını da dile getirilmiştir. Amaç onun âşık olmasını belirtmek ve kendisi gibi mumun da bağırının yandığını söylemektir. Bu imge Hâcû da şöyle ifade edilmiştir:

دایم دل پر تاب من از آتش سودا
چون شمع جگر نافته در سوز و گداز است

“Benim ateş dolu gönlüm sevda ateşinden dolayı ciğeri yanmış mum gibi yanıp erimektedir” (s.68, g.138/b.6).

Şair, âşık rolünderken kendisini muma benzetir. Şairin/âşığın sevgilisi ise güneştir. Âşık, güneşe benzettiği sevgilinin huzurunda ölmek ister:

من شمع و خورشید تویی طره شب
بر دار ز رو که پیش رویت میرم

“Ben mum, sen de güneşsin! Gece rengindeki kâkülünü yüzünden kaldır. Çünkü yüzünün huzurunda ölüyorum!” (Dîvân-ı Eş’âr-ı Hâcû-yı Kirmânî 1369: s.791, r.93).

Âşık olarak kendini gören şairin ciğeri yaralıdır. Ayrıca şem’ de âşiktir ve onun da gönlü yanmaktadır. Yaralı ciğeri ve yanık gönlü kim yazarsa onun kaleminden kan damlar. Kaleminden kan damlaması, ciğer ile kan arasındaki renk ilişkisine dayanır:

حال جگر ریش من و سوز دل شمع
هر که نویسد ز قلم خون بچکاند

“Benim yaralı ciğerimin ve mumun yanan gönlünün halini, her kim yazarsa kaleminden kan damlar” (s.159, g.341/b.8).

Benzer duyguları Ahmedî de dile getirir. “Derd-i yâr” kime ulaşırsa, onun tüm varlığı şem’ gibi yanıp yakılır:

Yahıldı şem’ bigi oda varlığım temâm
Böyle olur kime kim irişürse derd-i yâr

(Ahmedî trs.,: g.138/b.2).

Baki de âşık rolünü üstlenirken, sevgilisine gönül yangınından bahseder. Şair, mum nasıl ki aşktan dolayı bağırında yağ kalmayınca kadar yandıysa, ben de mum gibi içimdeki yangını sana arz ediyorum derken, bunu şem örneği ile açıklar:

Şem’veş süz-ı derûnı arz ider Bâkî sana
Yana yana kalmadı bî-çârenün bağırında yağ

(Baki 1994: g.227/b.5).

Hayretî, belâ meclisinde geceden sabaha kadar yanar. Bu yanma sürecini şair, aşk ateşi gibi güzel bir nedene bağlar ve kendisini aşk odında yanana muma benzetir:

Bir birümüzle belâ bezminde her şeb subha dek
Işk odından yanıcı şem’-i şebistânlar bizüz

(Hayretî 1981: g.137/b.2).

8.2. Şem’-Âşığın Gönlü

Âşığın gönlü, aşk olgusunun ve her çeşit olumlu, daha çok da olumsuz algının merkezidir. Şem’, yanma, yakılma ve erime özelliğine sahip olduğu için gerçek bir âşiktir. Bundan dolayı gönül de ona benzetilir. Başka bir ifadeyle şem’, taşıdığı

özelliklerinden dolayı bir taraftan âşık, diğer taraftan da onun gönlü için benzetilen yani müşebbehün bih olur. Bu oluşum daha çok “şem’-yanma/yakma” ilişkisine dayanır.

Gönlün gıdası gamdır ve onunla beslenir. Bundan dolayı gam, âşığın gönlünde yer eden olumsuz bir olgudur. Şair, bazen bu olumsuz duygu ile dostluk kurar ve onunla dost olur. Bunun gerçekleşmesi içinde yapması gereken eylemler vardır. Bunun başında da gönlünü bir mum gibi yakması, alevlendirmesi gelir. Yanıp yakılan gönül, artık gam ile arkadaş olabilir:

شمع دل افروختیم عود روان ساختیم
گنج غم اندوختیم با غم دل ساختیم

“Gönül mumunu alevlendirdik, can ağacını yaktık. Gam hazinesini attık, gönül gamıyla (dost) olduk” (s.318, g.688/b.5).

Âşığın gönlü ölü sayılır. Onun dirilmesi canlanması gerekir. Bunun için de sevgilinin aşk ateşine ihtiyaç vardır. Böyle bir hayalde şair, aşk ateşi ve âşığın gönlünün dirilmesi ile mumun yanma/yakma özelliği arasında bir ilişki kurar. Mumun canlanması için mumun yanması, âşığın gönlünün canlanması için de aşk ateşi gerekir. Bu ikisi yanıp canlanma olgusunda birleşmiştir. Bu imge şöyle ifade edilir:

آتش عشقش دلم را زنده می دارد چو شمع
ورنه زین سان مرده دل در خانه نتوان نشست

“Onun aşk ateşi, mum gibi gönlümü canlandırır. Yoksa evde gönlü ölmüş gibi oturamam” (s.72, g.914/b.7).

Sevda ateşine düşen âşık, muma benzettiği gönlünü yakması gerekir. Eğer o, aşk ateşiyle gönül mumunu yakmışsa, canından da vazgeçmiş sayılır. Aşağıdaki beyitte bu tahayyül dile getirilmiştir:

گر بر افروخته ای شمع دل از آتش سودا
ترک جان گیر که پروانه به پر باز نماند

“Eğer sevda ateşiyle gönül mumunu yakmışsan, canından vazgeç. Zira pervânenin kanadı kalmaz” (s.163, g.351/b.5).

Âşığın aşk yolunda beklenmedik, hayret verici durumlarla karşılaşması olasıdır. Bir gece âşığın sevgilisi çekip gider. Âşık, beklenmedik gecede giden sevgiyi özler ve onun arzusuyla gönül mumunu yakar. Sevgili gittiğinde veya onun olmadığı gecede âşığın yanıp yakılması çok işlenen bir tasavvurdur. Bu durumda muma benzetilen gönül de mum gibi yanar, tutuşur. Bu yanma işi doğal olarak değil de başka sebeplere bağlanır. Aşağıda da bu durum gönül mumunun yanması sevgilili arzulamaktan dolayıdır:

آن رفت که شمع دل من در شب حیرت
در سوز و گداز از هوس روی شما بود

“O, gittiğinde benim gönül mumum hayret gecesinde, senin yüzünün arzusu ile yanıp yakılmakta idi” (s.189, g.409/b.3).

Yukarıdaki benzer duygular aşağıdaki beyitte de yer almıştır. Âşığın şaşırıldığı, hayretler içerisinde kaldığı bir gecede, sevgilinin verdiği üzüntü ve gamı anlatmanın bir faydası yoktur. Zira gönlü yanmış, mum da kendi ateşinden habersizdir. Hâcû, aşk yolunda kendi gönlünün yanışını, yanmasına rağmen neden yandığını bilmeyen muma benzetmiştir:

چه دهد شرح غمت در شب حیرت خواجه
شمع دل سوخته از آتش خویشتن چه خبر

“Ey Hâcû, hayret gecesinde senin gamını anlatmaya gerek yok. Gönlü yanmış mum kendi ateşinden habersizdir” (s.229, g.499/b.8).

Gönlü mumu yandıgında âşık bazen kimseyi dinlemez. O, gece boyunca yanıp yakılır, yanı başında duran çok sayıdaki gam çekmişlerin sözüne de ehemmiyet vermez ve gönlü gamını yakar:

*Dil şem’i gice yandı yakıldı hisâbsuz
Dinlemedi yanunda gamı bî-şümârdur*

(Enverî 2001: g.40/b.2).

Âşık durumundaki şair, gönlünü bir ‘dil-ber’e kaptırmıştır. Bunu ‘yandırmak’ eylemiyle dile getirir. Dil-ber ve yandırmak ilişkisini pekiştirmek için de gönlünü muma benzeter. Bir taraftan güzel bir uygunluk/tenasüp ortaya koyarken diğer taraftan da mumun doğal özelliğinden hareketle gönlü yangınına ifade eder:

*Yine ben dil şem’ini bir dil-bere yandırmışam
Ol hevâ ile çerâğ-ı aklı dinlendirmişem*

(Zâtî 1970: g.936/b.1).

Mumun yanma özelliğinden hareket eden şairin imge dünyasında muma benzettiği gönlü yanar:

*Dil şem’i yanar iki gözüm cûy olup akar
Ya’ni kapuna geldi bu cûyân-ı adâlet*

(Nev’îzâde Atâyî 1994: k.5/b.29)

9. Şem’-i Şebistân

Şebistân, (şeb+istân) Farsça bir kelimedir. Yatakhâne, yatak odası, sultanın haremî, halvethâne, dervişlerin ibadet ettikten sonra gece yattıkları oda, gündüz vaktinin bittiği ve gecenin başlayıp bitişine kadar geçen zaman dilimi yani gece anlamlarına gelir (Burhân-ı Kâti’ 1342: II/1245; Afifî 1372 : II/1553). Şebistân, bazı kelimelerle birleşerek tamlama oluşturur ve değişik anlamlar kazanır. Bunlardan bazıları şunlardır: شبستان /mezar, mezarhane, سودایی /karanlık gece, شبستان وصال /huzur ve mutluluk yeri, شبستان /gökyüzü, شبستان سپهر /gökyüzü, شبستان خیال /hayal ve tasavvur yeri. Şebistânın tamlama oluşturduğu kelimelerden biri de şem’dır. شمع شبستان bir tamlama olarak değişik anlamları vardır. Beyitlerde görülen anlamları şunlardır:

9.1. Mum

Mum geceden sabaha kadar yanan bir aydınlatma aracıdır. Şairler, mumun bu işlevselliğinden hareket ederek, onu şem’-i şebistân ifadesiyle sabaha kadar yanarak ışık veren bir araç olarak algılamışlardır. Başka bir ifade ile gece dilimi boyunca aydınlatılması gereken her yerde yanan mum, “şem’-i şebistân”dır. Bu algı çeşitli imgeler içerisinde yer almıştır. Hâcû-yı Kirmânî de aşağıdaki beyitte mumun sabah rüzgârının etkisiyle söndüğünü söyler. Aslında mum, doğal olarak sabahleyin söner. Şair, bu durumu bilip bilmezlikten geldiği gibi rüzgâr unsurunu öne çıkararak mumun sönüş

nedenini rüzgâr gibi güzel bir nedene bağlamıştır. Beyitte mum, şem'-i şebistân terkibiyle ifade edilmiştir:

بنشست ز باد سحرى شمع شېبستان
ای شمع شېبستان من غم زده بر خیز

“Şebistân mumu seher rüzgârı ile söndü. Ey ben gamlının mumu kalk!” (s.531, g.532/b.3).

Şair, yakma özelliğinden yola çıkarak muma benzettiği gönlünü gam meclisinde yakar. Aynı mecliste mum da yanmaktadır. Fakat bu mumun yanışı doğal bir yanıştır ve aydınlatma amacıyla kullanılan bir unsurdur. Şair, sabaha kadar kim daha fazla yanar diye kendi yanışı ile mumun yanışı arasında bir bahse tutuşur. Meclisi aydınlatmak için yakılan mum, şem'-i şebistândır. Bu imgenin ifadesi şöyledir:

Bende yakdum meclis-i gamda bu gönlüm şem'ini
Eyledüm tâ subha dek şem'-i şebistân ile bahs

(Muhıbbî 1987: g.258/b.3).

Şairin içi yandığından bütün gece feryat edip durur. Onun bu halini gören mum, bu duruma gözyaşı dökerek yana yana ağlar. Ağlayan mum, gece vakti yakılan bir mumdur, yani şem'-i şebistandır:

İçi göyindi gice derd ile efgân eyledüm
Yana yana hâlüme şem'-i şebistân ağladı

(Enverî 2001: g.267/b.4).

9.2. Mekân ve Zaman/Vakit

Mum, daha çok mekânlarda özellikle de kapalı mekânlarda yakılır ve onun yakıldığı mekânlara da oda denir. Büyük olabileceği gibi küçük de olabilir. Evin küçük bir odası olabildiği gibi, sarayın büyük bir salonu da olabilir. Şair, aşağıdaki beyitte de vuslat gülü olmadan gül bahçesi olmaz dedikten sonra, sevgilinin güzelliğini muma benzeterek, cemalin mumu olmadan da şebistân olmaz der. Burada şebistân, vakit yani zaman dilimidir. Beyitte gece olması için muma ihtiyaç var denilmiştir:

بی گلین وصلت به گلستان نتوان بود
بی شمع جمالت به شېبستان نتوان بود

“Kavuşma gülü olmadan gül bahçesi olamaz. Senin güzelliğın mumu da olmadan şebistân olamaz” (s.157, g. 337/b.6).

Hâcû, sevgilinin saçının parlaklığını bir unsura benzetmek isterken, her an gördüğü, her mekânda karşılaştığı ve kendi odasında da bulundurduğu muma benzetir ve mum ile saç arasındaki ilişkiyi parlatma ve aydınlatma yönüyle gerçekleştirir:

رخسار تو در شکنج گیسو
رخشنده چو شمع در شېبستان

“Senin yanağındaki bükümlü saç, şebistândaki mum gibi parlaktır” (s.331, g.718/b.4).

Yukarıdaki beyitte geçen şebistân, bir mekân olarak algılanabileceği gibi bir vakit yani zaman olarak da algılanabilir. Böyle burumda beyit: “senin yanağındaki bükümlü saç, gece vakti yanan mum gibi parlaktır” şeklinde manalandırılabilir.

Aşağıdaki beyitte de benzer duygular yer alır. Şairin hayal dünyasında bir meclis vardır ve bu meclis şarapçılara aittir. Bu meclisi, yüzü veya güzelliğiyle aydınlatması için de sarhoşlar meclisinin güzeli/mumu gelir. Beyitte meclisin yapıldığı yer, ‘şebistân’dır yani bir mekândır:

یا شمع جمع مستان بخرام در شبستان
تا بزم می پرستان از چهره بر فروزی

“*Ey sarhoşlar meclisinin mumu! Şaraba tapanların bezmini güzelliğinle aydınlatmak için salına salına meclise/şebistâna (gelirsin)*” (s.399, g.863/b.4).

9.3. Maşûk/Sevgili

Beyitlerde şem’-i şebistân, sevgili anlamında da kullanılmıştır. Şairler, çeşitli şekilde sevgililerine seslenirler. Bu seslenişten biri de ‘şem’-i şebistân’dır. Nesîmî, sevgilisine beş ayrı isim ve sıfat olarak seslenir. Bunlar arasında ‘şem’-i şebistân’ da vardır:

*Ey gülistânım gülüm serv-i gül-endâmum benüm
Sâgarum şem’-i şebistânım melâ’ik-peykerum*

(Nesîmî1990: g.243/b.4).

Âşığı gönlü yaralı olduğu zaman daha çok gönül bir kuşa benzetilir. Âşığın gönlünün yaralı kuş olması da bundan dolayıdır. Bu yaralı gönül kuşu da kanadı yanmış bir pervâne gibidir. Aşk yolunda canını, bedeni yakmasına rağmen şem’-i şebistân yani sevgiliden mahrumdur. Çünkü sevgili onun bu durumuna karşılık vermemiş, ilgi göstermemiştir:

همچو پروانه نگر مرغ دل ریش مرا
بال و پر سوخته وز شمع شبستان محروم

“*Pervâne gibi benim yaralı gönül kuşuma (bir) bak! Kolu kanadı yanmış, fakat sevgiliden/şem’-i şebistândan mahrum*” (s.310/g.672/b.6).

Âşık ile onun ahı arasında bir bağlantı vardır. Bu bağlantının ana nedeni de sevgilidir. Âşığın ahı sevgili üzerinedir. Âşık, onun bu ahtan sakınmasını ister. Sevgili ise “şem’-i şebistân”dır:

*Âhum irişür yıl gibi bir gün hazer itsün
Yârân varun ol şem’-i şebistânuma eydün*

(Hayretî 1981: g.224/b.2).

Aşağıdaki imgede de sevgili, şem’-i şebistândır:

*Ey hûrşîd-i rahşânım ey şem’-i şebistânım
Pervâne-i pervâyum pervâlığıma rahm it*

(Seyyid Nigârî 2003: g.83/b.8).

10. Şem’-i Meclis

Şem’-i meclis, kelime olarak “meclisin mumu” anlamına gelir. Meclisler daha çok gece yapılır ve yapıldığı yerin aydınlanması gerekiyor. Meclisi aydınlatan araçlardan biri de mumdur. Başka bir ifade ile mum, meclisin hem vazgeçilmez hem de çok önemli dekorlarından biridir. Şairler, doğal durumdan hareketle imge dünyalarında şem’-i meclis

tamlamasıyla değişik hayaller kurmuşlardır. Bu değişik hayaller, daha çok sevgili/güzel merkezlidir. Ayrıca mum, işlevsel özelliği olan yandığında etrafını aydınlatan bir araç olduğu için bu yönüyle de beyitlerde yer alır. Bir diğer ifadeyle şem'-i meclis, tamlama olarak ya sevgili/güzel ya da meclisi aydınlatan mum anlamında kullanılmıştır.

10.1. Sevgili

Sevgilinin özellikleri arasında âşığı ağlatması ve mecliste rakiplerle gülüp eğlenmesi öne çıkar. Vefasız sevgilinin başkalarına gülmesi, âşığın geceler boyunca ağlamasına neden olur. Âşığı geceler boyunca üzüp ağlatan sevgili, "meclisin mumu"dur. Çemenlikte meclis kurulunca, o mecliste bir tek papağan gibi güzel konuşan vardır. O da meclisin mumu olan sevgilidir:

در چمن همچو شمع مجلس ما
طوطی آتشین زبان دیدی

"Çimende bizim meclisimizin güzeli gibi güzel dilli (bir) papağan gördün mü?" (s.341, g.846/b.3).

Şair, sevgilisine buluşma gecesinde bana ayrılığı yaşatacaksan bırak yanında öleyim dediğinde, başka bir sevgili örneği verir. Bu sevgili şem'-i meclistir. Diğer bir ifade ile şair, meclisteki sevgilinin yaptığı gibi bana ayrılık gecesinde acı çektirme, beni kavuşma günü yanından uzaklaştırma demek ister:

چو شمع مجلس ار ز آنک می کشی شب هجران
چو صبح پرده بر افکن که پیش روی تو میرم

"Meclisin mumu gibi eğer bana ayrılık gecesinde acı çektireceksen, senin huzurunda ölmek için sabah vakti perdeyi at/kaldır" (s.301, g.653/b.5).

Sevgilinin özellikleri arasında âşığı ağlatması ve mecliste rakiplerle gülüp eğlenmesi öne çıkar. Vefasız sevgilinin başkalarına gülmesi, âşığın geceler boyunca ağlamasına neden olur. Âşığı geceler boyunca üzüp ağlatan sevgili, "meclisin mumu"dur. Şair, bu imgeyi şöyle ifade eder:

Ol şem'-i cem' geceler ağlatmaya beni
Meclislere rakib ile handân olup gider

(Ahmed Paşa 1992: g.80/b.5)

Aşağıdaki beyitte de aynı imge dünyası vardır. Şairin sevgilisi gündüzleri gökyüzündeki güneş olurken, geceleri de 'agyâr'ın sevgilisi olur. Başkalarının sevgilisi "şem'-i meclis"dir:

Her rûz âfitâb-ı sipîhr-i gurûr iken
Her gice şem'-i meclis-i agyâr olur o yar

(Hâletî 2003: g.137/b.6).

Fuzulî, aşağıdaki beyitte gece olunca yâr ile vuslat yapar, gündüz olunca da sevgilinin ondan ayrıldığını ifade eder. Daha sonra âlemde benden başka gündüzü gece, gecesü gündüz olan kimse yoktur der. Fuzulî'nin gece yanında bulunduğu yâr, meclisin mumudur:

*Subhu şâm u şâmı subh olmuş menem âlemde kim
Şâm şem '-i bezm olup ayrıldı menden yâr subh*

(Fuzulî 1958: g.54/b.4).

10.2. Mum

Günlük hayatın bir parçası olan mum, aydınlatma aracı olarak çeşitli mekânlarda kullanılır. Bu mumun doğal bir işlevidir. Bu işlev, şiirlerde “şem’-i meclis” olarak algılanır. Yani gece olunca aydınlanmak için yakılan mum, başka mekânlar gibi meclis için de geçerlidir. Aydınlatma aracı olan mum, bu anlamda da değişik tahayyüller içerisinde ele alınmıştır. Bu hayallerde mumun doğal özellikleri olan yanması, aydınlatması, erimesi, alevi, ateşi, rengi şairlerin imge dünyalarında farklı ele alınmış, değişik tasavvurlar içerisinde algılanmıştır. Şairlere bu hayal çeşitliliğini sağlayan sadece mumdur.

Hâcû-yı Kirmânî, Aşka düşünce sinesinde bir ateş yandığını ve o ateşli gönülden dumanlar çıktığını tahayyül eder. Duman benzetmesini de “şem’-i meclis” üzerinden yapar. Aslında mecliste veya başka bir mekânda yanan bir mumdan alevinin dumanı çıkar. Bu gerçek durum Hâcû’nun imge dünyasına şöyle yansır:

آتشی در سینه دارم کز درون سوزناک

دم به دم چون شمع مجلس دودم از سر می روم

“Yanık gönülden dolayı bağrım da bir ateş var. Gîtgide mecliste (yanan) mum gibi başımdan duman çıkıyor” (s.197, g.431/b.4).

Akşam olunca mum yakılır ve sabah vaktinde de söndürülür. Genellikle meclis gece düzenlenir. Meclisin aydınlanması için de muma ihtiyaç duyulur. Bu gereksinim mumun mecliste yakılmasıyla giderilir. Gecenin sonu geldiğinde de meclisteki mum söndürülür. Hâcû, bu gerçeği tahayyülünde sevgilinin meclise gelip oturduğunda, mumun onu kıskanarak söndüğü imgesiyle dile getirir ve de güzel bir sebebe bağlar:

به وقت صبح چو آن سرو سیم تن بنشست

ز رشک طلعت او شمع انجمن بنشست

“Sabah vaktinde o beyaz tenli servi oturduğunda meclisin mumu onun kıskançlığından dolayı söndü” (s.72, g.145/b.1).

Aşağı beyitte de doğal olarak mumun sönmesi ifade edilmiştir. Sabah olunca mum doğal olarak söner, ay da batır. Bu, sabah vakti içilen şarabın içme zamanı geldiği anlamına da gelebilir. Bunu sohbet arkadaşı kalk ve hizmetçi şarap getir ifadesinden anlıyoruz:

شمع مجلس نشست خیز ندیم

مه فرو رفت می بیار غلام

“Meclisin mumu söndü. Ey nedim kalk! Ay da battı. Ey çocuk şarap getir!” (s.282, g.614/b.9)

Ahmed Paşa, mecliste doğal özellikleriyle yanan mum imgesinden hareketle, mecliste mumun zebanını yaktılar, pazarda astılar diyerek mumun cezalandırıldığını söyler. Burada cezalandırılan “şem’-i meclis” yani doğal halinde yanan sıradan bir mumdur. Bunu da güzel bir nedene bağlar. Mum, sevgilinin yüzüne öykünmüştür:

Şem '-i meclis germ olup öykündüğü için yüzüne

Asdılar bâzârda sonra zebanın yaktılar

(Ahmed Paşa 1992: g.34/b.4).

Mum, gecedan sabaha kadar yanar. Bu da onun işlevsel özelliğidir. Bu imge, gece boyunca şairin sevgilisinin meclisinde ağlaması, gönlünün yanması olarak algılanır. Burada da diğer beyitlerde olduğu gibi yanan, ağlayan “şem’-i meclis” yani mecliste yanan mumdur:

*Şem’-i meclis gibi şâhâ giceler tâ subha dek
Ağlayan bezmünde yana yana gönlümdür benim
(Hayretî 1981: g.297/b.5).*

11. Şem’-Güneş

Şem’in güneş ile ilişkisi, ikisinin doğal özelliklerine dayanır. Bu iki unsurun ışık, parlaklık, aydınlatma, hararet gibi ortak özellikler taşıması nedeniyle şairler, bu özelliklerden hareket ederek değişik imgeler ortaya koymuşlardır. Daha çok da ayın batması ve güneşin doğma hali çok değişik hayallerle ifade edilmiştir. Şair, güneş ve ay gibi iki kozmik unsurdan hareket ederek hayalinde soğuk nefesiyle ayı söndürür ve gönül ateşiyle de doğunun mumunu/güneşi de yakar. Âşığın nefesi sert ve soğuktur, Bu sert nefesiyle ayı söndürür. Buna karşılık gönül yangınının şiddetli oluşuyla da güneşi yakıp söndürebilir. Bu tasavvur bir âşığın aşktaki ıstırap yönünü yansıtır. Bu imge şöyle ifade edilmiştir:

مشعل مه به دم سرد فرو می کشتم
شمع خاور ز دل سوخته بر می کردم

“Ay ışığını soğuk nefesimle söndürüyordum. Doğunun mumunu yanmış gönlümle yakıyordum” (s.294, g.939/b.8).

Felek bir madene benzetilince, renk yönüyle güneş bu madenden çıkan değerli bir taş olur. Güneşin rengi ile madenden çıkan taş renk itibariyle ilişkilendirilir. Doğunun mumu olan güneş de feleğin şamdanından âlemi aydınlatır. Feleği yani gökyüzünü şamdana benzeten şair, güneşin cihanı buradan aydınlattığını tasavvur eder. Şair, imge dünyasında şem’ ile güneşin aydınlık vermesi, ışık saçması yönünü başka bir ifadeyle doğuşunu öne çıkarır:

چون لعل آفتاب بر آمد زکان چرخ
بفروخت شمع مشرقی از شمدان چرخ

“Kırmızı güneş feleğin madeninden çıkınca, Doğunun mumu feleğin şamdanından (âlemi) aydınlattı” (Dîvân-ı Eş’âr-ı Hâcû-yı Kirmânî 1369: s.18, k./b.1).

Benzer hayal aşağıdaki beyitte de dile getirilmiştir. Şair, evin hizmetçisine seslenir ve kandili söndürmesini ister. Şair, gökyüzünü zümrüt legene benzeter. Bu tasavvur ile zümrüt leğen içinde tahayyül edilen mumun yani güneşin doğup ve yavaş yavaş da yükselmeğe başladığı ifade edilir:

خادم عیشخانه کو تا بکشد چراغ را
زانکه زبانه می زند شمع زمردین لگن

“Lambayı söndürmesi için, eğlence evinin hizmetçisi nerede? Çünkü zümrüt leğendeki muma benzeyen güneş, parıl parıl yükseliyor” (s.347, g.755/b.2).

Sevgilinin bedeni “mehtâb-ı bedr” olunca, yüzü de “şem’-i âfitâb” olur. Burada da ortak nokta aydınlatma, parlaklık, ışık saçmadır:

*Didüm tenün nedür didi kim mâhtâb-ı bedr
Didüm yüzün nedür didi ki kim şem’-i âfitâb
(Ahmedî trs.:g.58/b.2).*

Rüzgâr, mumu söndüren en önemli etkidir. Şairler “şem’-rüzgâr” ilişkisini bu olgu üzerine kurmuşlardır. Fakat güneşe benzeyen mumu rüzgârın söndürmeye gücü yetmez. Mesîhî, bu imgeyi şöyle dile getirmiştir:

*Ne halel vire zamîrüne dem-i berd-i ‘adû
Şem’-i hûrşîde ziyân irgüre mi bâd-ı seher
(Mesîhî 1995: k.15/b.12).*

Bazen şem’ ile güneş karşılaştırılır ve parlak güneş ile yanak mumunun mukayesesi sonucunda üstünlük muma verilir:

*Kaşun hilâlini meh-i tâbâna vermezem
Şem’-i ruhunu mihr-i dıraşâna vermezem
(Hayâlî Bey 1992: g.343/b.1).*

Ahmedî, ışık ve parlama yönüyle sevgilinin muma benzettiği yüzü ile güneşi değerlendirirken, güneşin ışığını mumdan aldığı söyler ve üstünlüğü sevgilinin yanağının muma verir:

*Şem’üne yüzünün ki güneş andan aldı nûr
Pervâne bigi yanar oda lâleye bah
(Ahmedî trs., : g.117/b.5).*

12. Şem’-Ay

Ay, her şeyden önce geceyi aydınlatan, ışık saçan bir kozmik unsurdur. Şairler daha çok bu yönü öne çıkarmışlardır. Aynı özellikleri mum da taşımaktadır. Ayın bu doğal özelliği değişik hayallere neden olmuştur. Aşağıdaki beyitte bunu görmekteyiz. Âşık, yıldızların söndüğü bir gecede karanlıkta kalmıştır. Onu bu karanlıktan kurtaracak olan da görkemli ayın ışığı, parlıtısıdır. Bu görkemli ay da âşığın sevgilisidir. Şairin/âşığın gecesinin kararması sönen hüznün yıldızı nedeniyledir. Gecenin yeniden aydınlanması için bir ışığa gereksinim duyulur. Bu ışık da gökyüzü mumudur yani aydır. Dolayısıyla âşık/şair, bu ışığı aramadadır ve nerede olduğunu sorar:

گرفت این شب دیجورم از ستاره ملال
فروغ شعشعه شمع آسمانی کو

“Benim bu karanlık gecem hüznün yıldızından dolayı karardı. Gökyüzü mumunun/ayın görkemli ışığı nerede?” (s.363, g.788/b.8).

Yüz, sevgilinin güzellik unsurlarındandır ve aya benzetilir. Buna rağmen felek mumu yani ay, bütün gece sevgilinin aya benzeyen yüzünün karşısında ölecektir. Saçın Hoten miski ile bağlantısı koku yönüyledir. Yüz ile ay arasındaki ilişki de aydınlık ve parlaklık yönüyledir:

مشک خنتی هر دم در زلف تو آویزد
شمع فلکی هر شب پیش قمرت میرد

“Hoten miski her dem senin saçına asılır. Felek mumu/ay, her gece senin aya (benzeyen yüzünün) yanında ölür” (s.139, g.297/b.2).

Hâcû, bazen “şem’-i seher” terkiibini ‘ay’ anlamında kullanır ve onun sönmesinden bahseder. Onun imge dünyasında seher mumu sönmüş, gece bitmiş, bundan sonra gündüz başlayacak ve ortaya da güneş çıkacaktır:

نشست شمع سحر ای چراغ مجلسیان خیز
بیار باده و بشنو نوای مرغ سحر خیز

“*Seher mumu söndü. Ey meclistikelerin kandili kalk! Şarap getir ve seher kuşunun sesini dinle*” (s.243, g.526/b.8).

Âşık, gönül viranesinin geceleri aydınlatılması için muma ihtiyaç duyar. Eğer sevgili ay ise âşık, sevgilisinden gönül hanesini aydınlatmasını ister ve ay ışığının bir mum gibi viranesini aydınlatmasını umar:

*Gönlümün virânesin gel rûşen it mâhum benüm
Gicelerde şem' olur virâneye çün mâhitâb
(Muhıbbî 1987: g.116/b.5).*

Felek ile ah arasında bir bağlantı vardır. Ah, gökyüzüne kadar uzanır ve her tarafı yakar. Bu tasavvur bağlamında felek, korkudan dolayı ondan korunması için geceleri ay mumunu şişeden ser-püş yapar:

*Şem'-i mihr ü mâha bîm-i gird-bâd-ı âhdan
Şişeden ser-püş ider çarh-ı sitem-ger rûz u şeb
(Neşâtî 1996:k.2/b.6).*

Aşağıdaki imgede ay, gece doğan ve geceyi süsleyen bir mum olarak düşünülmüştür. Şair, bu imgeyi sevgilinin yanağının şevkiyle ilişkilendirmiştir:

*Şevk-i ruhunla şem'-i şeb-ârâdur kamer
Pervâne her taraf ana encüm felek legen
(Şeyhülislâm Yahyâ1990: g.264/b.4).*

13. Çiğil Mumu

Çiğil, Doğu Türkistan'da bulunan bir şehir olup güzelleri ile tanınmıştır. Dolayısıyla şair, şem'-i Çiğil, terkiplerine ya güzel ya da sevgili anlamı yüklemiştir. Bu ifade geçtiği beyitlerde güzel/sevgili anlamında kullanıldığı için şair, bir güzelde bulunması gereken vasıfları Çiğilli güzelde de bulmuş ve çok değişik imgeler içerisinde ele almıştır. Aşağıdaki beyitte Hâcû, Çiğilli güzele seslenerek gönül sarayının ordularının senin semtine doğru yöneldiklerini ifade eder. Bu yönelmeyi Çiğilli güzelin âşıklarını kan denizinde öldürmeye bağlar:

شد کویت ای شمع چگل اردوی جان کریاس دل
چون می کشی چندین مهل در بحر خون مشتاق را

“*Ey Çiğil mumu! Gönül sarayının can ordusu senin mahallene gitti. Zira sen, âşıklarımı kan denizinde böyle cevherleri öldürüyorsun*” (s.13, g.13/b.13).

Çiğilli sevgili güzel olunca geleneksel şiir anlayışına uygun olarak da âşık onu kıskanır:

ای شمع چگل دوش در ایوان که بودی
وی سرو روان دی به گلستان که بودی

“*Ey Çiğil mumu! Dün gece eyvanda kiminle idin? Ey uzun boylu servi! Dün bahçeye kiminle gittin?*” (s.390, g.845/b.1).

14. Ağlayan Şem'

Mum, doğal olarak yanar, yandıkça da erir ve ortaya dökülen damlalar çıkar. Hâcû, mumun bu doğal hali ile gözden dökülen gözyaşı arasında bir ilişki kurar ve bu durumu mumun ağlaması şeklinde düşünür veya hayal eder. Bu hayal iki şekilde tezahür eder. Mumun ağlaması ve âşığın çektiği sıkıntılardan dolayı ağlamasının muma benzetilmesidir. Âşık/şair, bir gece vakti aşktan dolayı ölürse, yanında mumdan başka kimse ağlamaz. Hâcû, mumun doğal hali olan erimesini mumun ağlaması olarak tahayyül eder:

گر بمیرم به جز از شمع کسی نیست که او
بر من خسته بگیرند ز سر سوز امشب

“Eğer bu gece ölürsem, ben hasta için ateşin başında o ağlayan mumdan başka kimse yoktur” (s.31, g.53/b.2).

Hâcû, yukarıdaki imgeye benzer bir diğer imgeyi de aşağıdaki beyitte dile getirir. Âşığın/şairin aşk yolunda çektiği ıstırabı kimse bilmez. Aşk ateşinde yanmanın ne demek olduğunu bir kendisi bir de gözyaşı döken mum bilir. Beyitte mumun doğal özelliği yani erimesi gözyaşı dökme ve ağlama olarak tasavvur edilmiştir:

کس حال من سوخته جز شمع نداند
کو بر سر من همه شب اشک فشاند

“Bütün gece baş tarafımda gözyaşı döken mumdan başka kimse ben yanmışın durumunu bilmez” (s.340, g.341/b.1)

Âşık, gönül ateşinden dolayı gözyaşı döker. Bu gözyaşı, mumun erimesi sonucu ortaya çıkan damlaya benzer ve şairin tahayyülüne mumun ağlaması şeklinde yerleşir. Mum ile şarap renkli gözyaşı arasında renk yönüyle bağlantı vardır. Yine gönül yangını ile kadehin gözündeki kan arasında da renk bakımından ilişki vardır:

بس که می ریزد ز چشمم اشک میگون شمع وار
از آتش دل خون لعل از چشم ساغر می چکد

“Benim gözümde mum gibi şarap renkli gözyaşı öyle çok dökülür ki gönül yangınından dolayı kadehin gözünden kırmızı kan damlar” (s.153, g.327/b.5).

Şair, sevgilisine kavuşmayı arzu eder. Bu kavuşmanın ardından gelecek olan ayrılık korkusu şairi/âşığı ağlatır. Bu imgede âşık/şair, ağlayan mumdur, ona benzer:

Giceler ümmîd-i vasl u bîm-i hecrîn Ca'ferî

Şem' gibi gâh giryân gâh handân eyledi

(Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi 2018: g.237/b7)).

Bâkî de sabah vakti gelip çattığında neşe ve keyiften dolayı hem güler hem ağlar. Ağlama imgesi mum örneğiyle ifade edilir:

Şem'veş subh olunca şevkumdan

Gâh handân u gâh giryânenem

(Bâkî 1994: g.330/b.3).

Aşağıdaki imgede de mumun ağlaması yer almaktadır. Âşık/şair, aşktan dolayı gözyaşı döker. Bunu gören mum da gam meclisinde âşığın bu haline gözyaşı döker, ağlar:

*Şem' çün gördi gözüm yaşın derûnum âteşin
Bezme-i gamda akıdur gözyaşını her dem bana*

(Avnî trs. : g.3/b.2).

Aynı imge Ahmed Paşa tarafından da ifade edilmiştir. Âşık sevgiliyi hatırlayınca, feryat ve figana başlar. mum onun durumuna üzülür ve ağlar:

*Yâd-ı ruh u lebinle figân ettigimce ben
Şem' akladı vü mey acıdı nâle kıldı ney*

(Ahmed Paşa 1992: g.312/b.2).

Sonuç

Mum bir aydınlanma aracıdır. Bu aracın şekli ve işlevselliği klasik Fars ve Türk şiirinin mecaz ve imgeler dünyasında yer almış, hemen her şair tarafından ele alınıp işlenmiştir. Bu şairlerden biri de Hâcû-yı Kirmânî'dir. Adı geçen şairin Divanı'ndan tespit edilen şem' imgesi ve bu imgenin Türk şairlerinin şiirlerine yansıması (bu yansımada Türkçe beyit seçkisi çok kısa tutulmuş ve birkaç örnekle yetinilmiştir) başlıklı yazımızda elde ettiğimiz sonuç şöyledir: Hâcû ve örnek beyitlerini sunduğumuz Türk şairleri mumun işlevsel ve şekilsel yönlerini ele alarak işlemişlerdir. Şairler, şiirlerinde mumun doğal özelliği olan, başka bir ifadeyle işlevsel yönü olan yanma aydınlatma, erime ve sönme yönlerini imge dünyasına değişik benzetme ve tasavvurlar şeklinde yansıtmıştır.

Mumun yanması çeşitlidir. Mum daha çok aşk ve sevgiliden dolayı yanar. Ayrıca sevgiliden ayrıldığından, âşığın/şairin yanış ve gamlı hâline acıdığından, pervâneyi yakmaktan, kaderinden vb. duygulardan dolayı da yanar. Mumun aydınlatma özelliğinden hareket eden Hâcû, aydınlatma eylemini yansıtan her kelime ve kelime gruplarını (nûr, pür-nûr, ziyâ, Enver, tâb-dâr, tâbân vb.) kullanarak ışık saçma ve aydınlatmayla ilgili her çeşit imgeyi şiirine taşımıştır. Bu aydınlatma imgesine mumun alevi, ateşi ve yanması da katılarak daha özgün, daha yaratıcı imge ortaya konulmuştur. Mumun erime eylemi de imge olarak şairane ve başarılı bir şekilde yorumlanmış, çeşitli metaforlar içerisinde ele alınmıştır. Yanma için öngörülen nedenler erime içinde geçerlidir. Ağırlıklı olarak aşktan ve sevgiliden dolayı erir. Bu durumda mum, âşıktır. Bir de şair/âşık mum gibi erir. Bu durumda mum, âşığın bir benzetilene olur. Mumun sönme eylemi daha çok rüzgâr ile ilişkilendirilmiş ve sönme eylemi hüs-n-i talil sanatıyla rüzgâr nedenine bağlanmıştır. Aynı durum sabah vakti için de geçerlidir. Sabah olunca mum söner. Bu durum da doğal sebeplere değil de doğal olmayan, sabah yelinin esmesi, sabah şarabı içmenin vaktinin geldiği gibi güzel nedenlere bağlanmıştır. Aynı durumları klasik Türk şairleri de yansıtmıştır.

Mumun görsel yönü yani biçimsel özelliği de Hâcû'nun hayal dünyasında yer etmiştir. Rengi, boyu, alevi ve dumanı mumun öne çıkan görselleridir. Bu görseller daha çok sevgili ve onun güzellik unsurları ifade edilirken kullanılır ve mum, benzetilen olarak işlevsellik kazanır. Renk yönüyle daha çok beyaz olarak algılanan mum, çoğu kez sevgilidir. Mumun sevgilinin yanağı veya yüzü ile ilişkilendirilmesi daha çok renk yönüyledir. İnce ve uzun olan mumun boyu, tek ayak üzere duran kişi olarak yorumlanmış ve kişileştirilmiştir. Mum, sevgilinin önünde sabaha kadar tek ayak üzere

duran bazen de önünde eğilen bir âşık imgesiyle karşımıza çıkar. Bu imgede öne çıkan ayrıntı ‘dil-ber’ hayalidir. Mumun alevi, rengi daha çok da yakıcılığı yönüyle öne çıkar ve ‘ateş-yanma’ olgusundan hareket edilerek, ya âşığı yakan bir sevgili ya da gönül yangınıyla yanıp tutuşan bir âşık olarak düşünülür. Mumun dumanı, âşığın gönül ateşine benzetilir.

Mumun işlevsel ve şekilsel özelliklerinden olan yanması, aydınlatması, erimesi, sönmesi, alevi, rengi, dumanı, boyu gibi özellikler onun daha çok sevgili olarak tasavvurunda ve sevgiliye teşbih edilmesinde önemli etkenlerdir. Sevgili imgesi, sevgilinin taşıdığı vasıf ve özellikler üzerine kurulmuş ve şem’-i şebistân, şem’-i bezm-ârâ, şem’-i meclis, şem’-i Çigil gibi tamlamalarla sevgili olarak algılanmış veya ona böyle seslenilmiştir. Sevgili olarak karşımıza çıkan mum, sevgilinin benzetilene olarak da karşımıza çıkmış ve çok kere de mum ile sevgili karşılaştırılmış, üstünlük sevgiliye verilmiştir. Mumun rengi, parlaklığı, aydınlatması, ateşi ve alevi onun güzel oluşunu ve güzelliğini de yansıtmıştır. Bu yansıma daha çok şem’-i cemâl, şem’-i hüsn olarak ifade edilmiştir. Ayrıca sevgilinin güzelliğini yanında güzellik unsurları (yüzü, yanağı, gülmesi, saç) da mum imgesiyle ortaya konulmuştur.

Hâcû ve Türk şairlerinde şem imgesinin en ilginç kullanımı şüphesiz onun bir âşık olarak tasavvur edilmesidir. Mumun hem âşık hem maşuk olma imgesi gerek Fars gerekse Türk şiirinde ortak mazmun olarak kullanımı yok gibidir, yoktur. Dolayısıyla mumun bu kullanımı ve tasavvuru önem arz eder. Bu imgede öne çıkan husus mumun doğal özellikleri olan ‘yanma-erime-ateş- olgusuna dayanır. Bu imge de diğer imgeler gibi iki şekilde kullanılmıştır. Biricisi mum âşıktır ve âşık olmanın tüm şartlarını taşır: Yanar, yakılır, erir, ağlar, ateşler içerisinde kalır, inler, ah çeker. İkincisi de ya âşığın benzetilene ya da şair, kendini âşık olarak görür ve kendini muma benzetir. Başka bir ifadeyle mum, hem şair hem de âşık için müşebbehün bih olur. Aşkın merkezi ve algı alanı olarak âşığın gönlü, ya yanar ya da ateşler içerisinde kalır. Her iki durumda da yanmış bir gönül, muma benzetilir.

Gerek Hâcû’da gerekse Türk şairleri hem ‘şem’-i şebistân’ hem de ‘şem’-i meclis’e iki anlam yüklemişlerdir. Birincisi gece olduğunda her hangi bir mekânda yakılan mum, ikincisi de güzelliğiyle, ıslıl ıslıl yanışıyla, yakıcı özellikleriyle şebistânı ve meclisi süsleyen bir güzeldir.

Mum, kozmik unsurlardan güneş ve ay ile de ilişkilendirilmiştir. Bu iki unsurla mumun ortak noktası ışık, parlaklık, parlaklık ve aydınlatma yönüyledir. Bu yönüyle mum, bazen sevgili bazen onun güzellik unsurlarından yüz ve yanak için benzetilen olur. Ayrıca mum ile ay ve güneş mukayese edilir ve mumun üstünlüğü ortaya konulur. Güneşin doğuşunun yer aldığı beyitlerde mumun sönme zamanının geldiği de ifade edilir.

Mumun erimesi imge olarak onun ağlaması olarak düşünülmüştür. Mum, âşık olduğunda sevgilinin yanında veya ondan ayrı düştüğünde, aşk yolunda acı ve ıstırap çektiğinde ağlayan, gözyaşı döken biri olarak tasavvur edilir. Bu imge iki şekilde tezahür eder. Mumun ağlaması ve âşığın çektiği sıkıntılardan dolayı ağlamanın damla damla eriyen muma benzetilmesidir.

Yukarıda sözü edilen mum imgesi Hâcû’da ve Türk şairlerinde benzerlik arz eder. Ortak noktalar çektir. Teşbih, teşhis, tecahül-i arif, hüsn-i talil gibi sanatlar, bu benzer

noktaların başında gelir. Ele alınan mum imgesi ortak olsa da anlatım biçimi/söylem-
üslup ve benzetmeler farklılık gösterir Hâcû ve bazı Türk şairlerinde mum imgesi özgün
örnekler olmasına rağmen, bu örneklerin ifadesinde kullanılan kelime ve tamlamalar
daha çok yanma, yakma, parlama, ışık, alev, ateş gibi kelimelerden seçilmiştir. Bunda
mumun işlevselliği ve görüntüsü etken olmuştur. Kelime ve tamlamalar anlam darlığına
neden olurken, bu durum birbirinden çok farklı hayal zenginliği ile kapatılarak
genişletilmiştir. Mum imgesi şairlerin imge dünyasının hem zenginliğini hem de
derinliğini gösterir. Bu zenginlik ve derinlik, ortak bir ögenin kullanımında şairlerin kısır
bir döngü içerisine girmediklerinin ve beyitlerdeki anlamın aynı hayal zinciriyle
örülmediğinin de bir göstergesi olmuştur. Hâcû'nun ve beyit seçkisi yapılan Türk
şairlerinin imge, his ve duygu dünyasında önemli bir yer tutan mum, bir aydınlatma
aracının çok ötesine geçmiş; aşk, âşık, maşuk, güzel, güzellik, güzellik unsurları, kozmik
unsurlar gibi ortak duygu ve düşüncenin ortaya konulmasında yüklendiği anlam, tasavvur
ve tahayyül ile estetik bir benzetme unsuru olarak önemli bir rol oynamıştır.

Kaynaklar

- Afîfî, Rahîm 1391 hş., Ferhengnâme-i Şî'rî, İntişârât-ı Surûş, Tahran.
- Ahmed Gazzâlî 1942, Kitâb-ı Sevânih, nşr., Helmut Ritter, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul.
- Ahmed Paşa 1992, Ahmed Paşa Divanı, nşr. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ahmedî, trs., Ahmedî Divanı, nşr. Yaşar Akdoğan, KTB Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Amîd, Hasan 1388 hş., Ferheng-i Amîd, İntişârât-ı Ferhengnumâ, Tahran.
- Amrî 1979, Amrî Divanı, nşr. Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Armutlu, Sadık 2009, "Kelebeğin Ateşe Yolculuğu, Klasik Fars ve Türk Edebiyatında Şem' ü Pervâne Mesnevileri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 39, Erzurum.
- Âşık Çelebi 1988, Filiz Hançerlioğlu, Âşık Çelebi Divanı, Yayınlanmamış YLT, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara.
- Ateş, Süleyman 1991, Yüce Kuran'ın Çağdaş Tefsiri, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Avnî trs., Avnî Divanı, nşr. Muhammed Nur Doğan, KTB Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Bâkî 1994, Bâkî Divanı, nşr. Sabahattin Küçük, TDK Yayınları, Ankara.
- Burhân-ı kâtî' 1342 hş., nşr. Muhammed Mu'în, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran.
- Çetinkaya, Fatma 2016, Fars Edebiyatında Şem' u Pervâne, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Dihhudâ, Ali Ekber 1349 hş., Lugatnâme, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran.
- Dîvân-ı Gazaliyât-ı Hâcû-yı Kirmânî 1374hş., nşr. Hamîd Mazharî, İntişârât-ı Ferheng-i Hidemât-ı Kirmân, Kirmân.
- Dîvân-ı Eş'âr-ı Hâcû Kirmânî 1369 hş., nşr. Süheylî-yi Hânsârî, intişârât-ı Pâjeng, Tahran.
- Ebû Sa'id-i Ebû'l-Hayr 1350 hş., Sohanân-i Manzûm-i Ebû Sa'id-i Ebû'l-Hayr, nşr., Sa'id- Nefisî, Tahran.
- Emrî 2004, Emrî Divanı, nşr. Yekta Saraç, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Enverî 2001, Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı, MEB Yayınları, Ankara.
- Fuzûlî 1958, Fuzuli Türkçe Divanı, nşr. Kenan Akyüz-Süheyl Beken-Sedit Yüksel-Müjgan Cunbur, İş Bankası Yayınları, Ankara.
- İmâm Gazzâlî 1994, Mişkâtül Enver, nşr. Süleyman Ateş, Bedir Yayınları, İstanbul.
- İsmâilpür, 1381 hş., "Şem' ü Pervâne", Ferhengnâme-i Edeb-i Fârsî, Tahran.
- Hâletî 2003, Hâletî Divanı, nşr. Bayram Ali Kaya, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Hayâlî Bey 1992, Hayâlî Bey Divanı, nşr. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Hallâc 1913, Kitâb al-Tawâsîn (nşr. Louis Massignon), Paris.
- Hayretî 1981, Hayretî Divanı, nşr. Mehmet Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Hoca Dehhânî 2017, Hoca Dehhânî Divanı, nşr. Ersen Ersoy-Ümran Ay, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara.
- Kadı Burhaneddîn 1980, Kadı Burhaneddîn Divanı, nşr. Muharrem Ergin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- Kanar, Mehmet 1995, Fehmî ve Şebisterî'den Şem' ü Pervâne, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Hasan 2015, "Divan Şiirinde Mum", Mum Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Filiz 2005, "Klasik Şiirimizde Gülen Mum", Milli Folklor Dergisi, S. 66, Yaz-2005, Ankara.
- Kut, Günay 2006, "Şem' ü Pervâne", Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü, AKMB Yayınları, Ankara.
- Massignon, Louis 1975, La Passion de Hallaj, Paris.
- Mekkî, Hüseyin 1329 hş., Gülzâr-ı Edeb, Çâphâne-i Şirket-i Matbû'ât-ı Tahran, Tahran.
- Mesîhî 1995, Mesîhî Divanı, nşr. Mine Mengi, AKM Yayınları, Ankara.
- Mihri Hatun 2007, Mihri Hatun Divanı, nşr. Mehmet Arslan, Amasya Valiliği Yayınları, Ankara.
- Muhibbî 1987, Muhibbî Divanı, nşr. Çoşkun Ak, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Nesîmî 1990, Nesîmî Divanı, nşr. Hüseyin Ayan, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Neşâtî 1996, Neşâtî Divanı, nşr. Mahmut Kaplan, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir.
- Nev'îzâde Atâyî 1994, Saadet Karaköse, Nev'îzâde Atâyî Divanı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, Malatya.
- Pala, İskender 2004, Ansiklopetik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, Ankara.
- Rahîmî 2004, Kütahyalı Rahîmî ve Divanı, nşr. Ahmet Mermer, Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları, İstanbul.
- Revânî 2017, Revânî Divanı, nşr. Ziya Avşar, KTB Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Sa'dî-yi Şîrâzî 1377 hş., Gülistân, nşr., Gulâm Huseyn-i Yûsufî, Tahran.
- Seccâdî, Seyyîd Ca'fer 1393 hş., Ferheng-i Istilâhât-ı Ta'birât-ı İrfânî, İntişârât-ı Tehûrî, Tahran.
- Seyyîd Nigârî 2003, Divan-ı Seyyîd Nigârî, nşr. Azmi Bilgin-Nureddin Yılmaz, Kule İletişim Hizmetleri Limited Şirketi, İstanbul.
- Süheylî 2007, Süheylî Divanı, nşr. M. Esat Harmancı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Sungurhan-Eyduran, Aysun 2006, "Şem'", Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü, AKMB Yayınları, Ankara.
- Şeyhî 1990, Şeyhî Divanı, nşr. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Şeyhülislâm Yahyâ 1990, Şeyhülislâm Yahyâ Divanı, nşr. Hasan Kavruk, MEB Yayınları, Ankara.
- Şükûn, Ziya 1984, Gencine-i Güftâr, MEB Yayınları, İstanbul.
- Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi 2018, Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi Divanı, nşr. İsmail E. Erünsal, KTB Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Uludağ, Süleyman 1995, Tasavvuf terimleri Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATINDA BİLİNMEYEN BAHR-I TAVİLLER-1:
KADRÎ VE ZUHÛRÎ'NİN BAHR-I TAVİLLERİ
UNKNOWN BAHR-I TAVİLS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE-1:
KADRÎ AND ZUHÛRÎ'S BAHR-I TAVİLS

YUNUS KAPLAN

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Art and Sciences
Department of Turkish Language and Literature

yunuskaplan80@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2421-253X>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.06.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.07.2018
Sayfa-*Pages* : 103-116

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3952>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by

 iThenticate®

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATINDA BİLİNMEYEN BAHR-I TAVİLLER-1:
KADRÎ VE ZUHÛRÎ'NİN BAHR-I TAVİLLERİ
UNKNOWN BAHR-I TAVİLS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE-1:
KADRÎ AND ZUHÛRÎ'S BAHR-I TAVİLS

YUNUS KAPLAN

Öz

Bahr-ı tavil, klâsik Türk edebiyatında örneklerine az rastlanan şiir türlerinden biridir. Genellikle âşık-maşuk arasındaki ilişkinin anlatıldığı bahr-ı tavillerin en önemli özelliği nazım-nesir karışık yazılması ve secieli anlatımın ağır basmasıdır. Diğer nazım şekillerine göre daha sade bir dille yazılan bu şiirler, genellikle aruz veznindeki fe'îlâtün tefilesinin art arda tekrarıyla yazılmıştır.

Divan şairlerinin farklılık arayışlarının bir neticesi olarak tercih ettikleri bu nazım şeklinin bilinen ilk örneğini 15. yüzyılda Ahmet Paşa kaleme almıştır. Zamanla Gelibolulu Âlî, Birri, Fehim-i Kadîm ve Şeyh Gâlib gibi önemli şairler başta olmak üzere birçok şair bahr-ı tavil yazmıştır. 16. yüzyıl şairlerinden Kadri ve Zuhûri de bu nazım şeklini tercih eden şairlerdendir. Yaşadıkları yüzyıl dışında hayatları hakkında kesin bir hükme varmanın mümkün olmadığı her iki şair de bahr-ı tavilini gazel formunda ve âşıkane tarzda kaleme almıştır.

Bu çalışmada klâsik Türk edebiyatındaki bahr-ı taviller üzerinde genel bir değerlendirme yapılmış, Kadri ve Zuhûri'nin bahr-ı tavillerinin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durularak bu şiirlerin şimdilik bir şiir mecmuasındaki tek nüshasından hareketle çeviri yazılı metinlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk edebiyatı, Bahr-ı Tavil, 16. Yüzyıl, Kadri, Zuhûri.

Abstract

Bahr-ı tavil is one of the poetry forms that its samples are occasionally seen in classical Turkish literature. Generally, the most important feature of bahr-ı tavils that the relationship between the lover and sweet is told is that the poetry and prose are written intricately and the selected expression is dominant. These poems which are written in the simpler language than the other poetry types and they are generally written in the sequential form of fe'îlâtün tefile in the aruz prosody.

Ahmet Pasha wrote the first known sample of this poetry type in 15. century that the Ottoman poets preferred as a result of dissimilarity search. Many poets among the important poets especially such as Gelibolulu Ali, Birri, Fehim-i Kadim and Şeyh Galib wrote bahr-ı tavil in time. Kadri and Zuhuri who were the poets of 16. century are one of the poets who prefer this poetry type. Both of them that it is not possible to conclude from the certain predication about their life except from their century wrote bahr-ı tavil in the gazelle form and in the amorous style.

In this study a general evaluation was made on the bahr-ı tavils in classical Turkish literature, the translated texts were included with reference at the collection of poem to these poetries' available single copy for the present as the form and content properties of Kadri and Zuhuri's bahr-ı tavils were emphasized.

Key Words: Classical Turkish Literature, Bahr-ı Tavil, 16. Century, Kadri, Zuhûri.

Giriş

Klâsik Türk edebiyatı geleneğinde yetişen şairler, duygu ve düşüncelerini dile getirirken geleneğin kendilerine çizdiği kurallara sadık kalarak sanat kabiliyetlerini ve maharetlerini sergileme yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparken zaman zaman klâsik ifade tarzlarının dışına çıkarak veya kullanmış oldukları nazım şekillerine çeşitlilik katarak farklı ve özgün olmayı hedeflemişlerdir. Divan şairlerinin farklılık arayışlarının bir neticesi olarak kullanmayı tercih ettikleri nazım şekillerinden biri de bahr-ı tavîldir.

Edebiyatımızda sınırlı sayıda şair tarafından tercih edilen ve örneklerine sık rastlanmayan bir nazım şekli olan bahr-ı tavîl, terim olarak iki kavramı karşılamak için kullanılmıştır. Birincisi daha çok Arap edebiyatında kullanılan ancak Fars ve Türk edebiyatlarında hemen hemen hiç tercih edilmeyen ve “*fe’ülün mefâ’ilün fe’ülün mefâ’ilün*” tef’ilelerinden oluşan bir aruz bahrinin adıdır (İpekten 2010: 134). İkincisi ise “*fe’ilâtün*” tef’ilesinin arka arkaya tekrarlanmasıyla yazılan bir nazım şeklinin adıdır. Bu nazım şeklinde her mısra, kendi içinde secili olup bu mısraların kafiye şeması kıta yahut gazel şeklinde olabilir. Manzumenin sonunda şairler, mahlaslarını kullanırlar. Bahr-ı tavîllerde, mısralardaki tef’ile sayısının 50’ye kadar çıktığı (Aksoyak 2007: 439) hatta bu rakamın aşıldığı görülür.

Bu nazım şeklinde genellikle sevgilinin güzellik unsurları ile âşık ile maşuk arasındaki münasebetler işlenir. Bunun dışında münacat, naat gibi dinî konulardan mizahî konulara kadar yazılmış bahr-ı tavîl örneklerine de rastlanmaktadır. Bahr-ı tavîlin beyitleri arasında çoğunlukla bir anlam bütünlüğü bulunur. Olay, bir hikâyeye anlatımı içinde verilir. Olay bütünlüğü ve esprili konuları ele almaları bakımından bahr-ı tavîller, zincirlemeli tekerlemelerle benzerlik gösterir (Aksoyak 1999: 439).

Bahr-ı tavîller üzerine şimdiye kadar bazı bilimsel çalışmalar yapılmıştır.¹ Bu çalışmalar içerisinde en kapsamlı olanı İ. Hakkı Aksoyak’ın iki ayrı çalışmasıdır. Aksoyak, önce “*Bahr-ı Tavîl*” adlı makalesinde çeşitli divanlar ve mecmuaları tarayarak 21 şairin bu nazım şekliyle şiirler yazdığını tespit etmiştir (bk. Aksoyak 1999). “*Anadolu Sahasında İlk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa’nın mıdır?*” adlı ikinci çalışmasında ise yapmış olduğu taramalar neticesinde şair sayısını 28’e, bahr-ı tavîl sayısını da 39’a çıkarmış; Anadolu sahasında ilk bahr-ı tavîl sahibi şairin ise Ahmet Paşa olduğunu iddia etmiştir (bk. Aksoyak 2007).

Aksoyak’a göre edebiyatımızda Anadolu sahasında yazılmış olan ilk bahr-ı tavîl, 15. yüzyıl şairlerinden Ahmet Paşa’ya aittir. Bu yüzyılda Seyfî, Belâyî ve Şeyhî bahr-ı tavîl sahibi diğer şairlerdir. 16. yüzyılda Fedâyî ve Gelibolulu Âlî; 17. yüzyılda Arşî, Fehîm-i Kadîm, Beyânî, Mu’în ve Mücellâ; 18. yüzyılda Birrî, Zâtî?, Dâniş ve Şeyh Gâlib; 18. yüzyılda Müştak Baba, Antepî Aynî, Nebâtî, İzzet, Bayburtlu Zihî, Necmî, Senih ve

¹ İsmail Parlâtır (1992), “Fuat Bayramoğlu ile Anılarda”, *Türk Dili Dergisi* (487), s. 24-26; Rasih Erkul (1993), “Bir Bahr-i Tavîl Örneği ve Birri Mehmed Dede”, *Yedi İklim*. V (39), s. 43-45; İ. Hakkı Aksoyak (1999), “Bahr-i Tavîl”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, s. 438-445. Ahmet Mermer (2002), “XVI. Yüzyıl Divan Şairi Fedayi ve İki Bahr-i Tavîli”, *İlmî Araştırmalar* (14), s. 121-129; İ. Hakkı Aksoyak (2007), “Anadolu Sahasında İlk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa’nın mıdır?”, *Turkish Studies* 2 (4), s. 84-97; Beyhan Kesik (2015), “Muhibbî’nin Bahr-ı Tavîl’i”, *Littera Turca (Journal of Turkish Language and Literature)* 1 (2), s. 55-60; Yunus Kaplan (2016), “Fehîm-i Kadîm’in Bahr-ı Tavîli”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul. Bahar, Sayı 14. s. 67-92.

İffetî?; 20. yüzyılda ise Sâbir, Abdalbaki Fevzî, Çukadarzâde ve Halil Nihat Boztepe bahr-ı tavîl sahibi olan şairlerdir (2007: 95-96).

Bahr-ı tavîl üzerine yapılan son yapılan çalışmalardan biri de Beyhan Kesik'e aittir. Kesik, “*Muhibbî'nin Bahr-ı Tavîli*” adlı çalışmasında Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki bir mecmuada Muhibbî mahlaslı şairin daha önce bilinmeyen bir bahr-ı tavîlini tespit ederek bunu ilim âleminin istifadesine sunmuştur (Kesik 2015). Kesik, tespit ettiği bu şiirin “Bahr-ı Tavîl-i Sultan Süleymân” başlığını taşımasından hareketle şiirlerinde Muhibbî mahlasını kullanan Kanuni Sultan Süleyman'a ait olduğunu belirtmiştir (Kesik 2015: 57). Ancak Ahmet İçli, Kâsımî tarafından 1034/1625'te derlenen *Bahrü'l-Ma'ârif* adlı mecmuada aynı şiirin daha geniş hâliyle “Bahr-ı Tavîl-i Muhibbî-i Bağdâdî” başlığıyla verilmiş olmasından hareketle Bağdatlı Muhibbî'ye ait olabileceğini iddia etmiştir. İçli, bu iddiasını desteklemek için Hisâlî'nin *Metâli'u'n-Nezâir*'indeki bir matlada, şairden “Muhibbî-i Acem” olarak bahsedildiğini, Hisâlî'nin eserinde toplam 212 matlân Sultân Süleymân'a ait olduğunu belirtilmesinin her iki şairin de farklı kişiler olduğunu açıkça ortaya koyduğunu söyleyerek Hisâlî'nin “Muhibbî-i Acem” ifadesiyle Bağdatlı Muhibbî'yi kastetmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtir (İçli 2017).

Yukarıda bahsedilenlerin dışında çeşitli çalışmalar sayesinde haberdar olduğumuz başka bahr-ı tavîl örnekleri de bulunmaktadır. 17. yüzyıl şairlerinden Ni'metî (öl. 1659)'nin (Ersöz 2007: 135-37), Mu'in (öl. 1652-53)'in (Aras 2010: 145-47); 18. yüzyıl şairlerinden Azbî Baba (öl. 1736)'nın (Bayram 2006: 151-53), Nazîr (öl. 1774)'in (Şengün 2006: 308-09); 19. yüzyıl şairlerinden Seniḥ-i Mevlevî (öl. 1900)'nin (Okuy 2005: 120-21), Nâkâm (öl. 1880-81'den sonra)'ın (Mert 2012: 975-76) birer; Mehmed Şâkir Efendi (öl. 1836) (Yanbal 2009: 991-95) ve Bayburtlu Zihnî (öl. 1859)'nin (Kılıç 2017: 39-46) ise ikişer bahr-ı tavîli bulunmaktadır.

Bu nazım şekliyle yazılmış bilinen bu şiirler dışında başka şiirlerin de olabileceği düşüncesinden hareketle yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde bilinmeyen bazı bahr-ı tavîller tespit ettik. Bu şiirlerin hepsi bir makale hacmine sığmayacağı için birkaç çalışmayla bunların tanıtımını uygun gördük. Bu çalışmamızda Kadri ve Zuhûrî mahlaslı şairlere ait iki bahr-ı tavîlin şekil ve muhtevalarının tanıtımı yapılacaktır.

Kadrî ve Zuhûrî'nin Bahr-ı Tavîlleri

Bu çalışmanın mihrini teşkil eden eldeki iki bahr-ı tavîlin sahibi olan Kadri ve Zuhûrî hakkında elde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Her iki şairin de bahr-ı tavîlinin kayıtlı olduğu mecmuadan hareketle yapılacak değerlendirme dışında kesin bir hükme varmak mümkün görünmemektedir.

Her iki şairin bahr-ı tavîli, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY. 11128 numarada kayıtlı olan şiir ve fevaid mecmuasında kayıtlıdır. Ağırlıklı olarak 16. ve 17. yüzyıl şairlerinin şiirlerini havî olan bu mecmuada bu yüzyıllara ait bazı şairlerin hayatta olduklarına veya öldüklerine dair bazı ibareler bu eserin uzunca bir dönem içinde derlendiğini göstermektedir. Mecmuanın 76b-78b sayfalarında ise sırasıyla Kadri, Âli, Beyânî ve Zuhûrî'nin bahr-ı tavîlleri bulunmaktadır.

Art arda verilen bu dört şairin şiirlerinden Kadri ve Âli'nin şiirlerine başlık olarak müstensih tarafından “Baḥr-ı Tavîl-i Qadrî Efendi Sellemehu'llâhü Te'âlâ” ve “Baḥr-ı Tavîl-i 'Âlî Efendi Sellemehu'llâhü Te'âlâ” ibareleri kullanılmıştır. Bu da bizlere bu şiirlerin Gelibolulu Âli'nin hayatta olduğu bir zamanda mecmuaya alındığını göstermektedir.

Gelibolulu Âlî'nin ölüm tarihi olan 1600 yılı dikkate alındığında Kadri'nin de bu tarihte hayatta olduğu açıktır.

Ancak Zuhûrî'nin bahr-ı tavîlinin başlığında böyle bir ibarenin kullanılmamasından dolayı şairin bu tarihte hayatta olup olmadığı belli olmasa da bu şiirin, Gelibolu Âlî'nin şiiriyle aynı zamanda kayda geçirilmesinden hareketle en geç 1600 yılında veya bu tarih öncesinde yazıldığını söylemek mümkündür.

Kaynaklarda 1600 yılında hayatta olduğu belirtilen Kadri mahlaslı bir şair hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Kayserili olan Kadri, Bahâeddinzâde Efendi'den mülâzım olduktan sonra kadı oldu. Memleketi olan Kayseri kadılığına tayin edildikten sonra görevinden ayrılıp uzlet köşesine çekilmiş iken 1599 yılında İstanbul'a çağrılarak şeyhülislâm tarafından "nakibüleşraflık" ile görevlendirildi. Nakibüleşraf iken 1013 Cemâziyelevvelinde (Eylül 1604) İstanbul'da vefat etti (Kılıç 2009: 21; Köksal: 2013).

Yukarıda hayatı hakkında bilgi verilen Kadri mahlaslı şair, her ne kadar 1604 yılında öldüğü için eldeki bahr-ı tavîlin sahibi olabilme ihtimali bulunsa da elimizde bunu teyit edici herhangi bir karine bulunmamaktadır. Bu yüzden bu bahr-ı tavîlin Kadri mahlasını kullanan ve 1600 yılında hayatta olan; ancak hayatı hakkında kaynaklarda bilgi olmayan başka bir şaire ait olma ihtimali de bulunmaktadır.

İkinci bahr-ı tavîlin sahibi olan Zuhûrî'nin de şiirini 1600 yılı veya öncesinde yazdığı göz önünde bulundurulduğunda kaynaklarda bu tarihlerde yaşadığı belirtilen Zuhûrî mahlaslı şairler şunlardır:

Zuhûrî: Şam'da doğan şairin asıl adı Mustafa'dır. Şam muhasebecisi Pîri-zâde Mehmed Çelebi'nin oğludur. Bu yüzden Pîri-zâde sanıyla meşhur oldu. On sekiz yaşında sipahi ve zeamet sahibi oldu. Mehmed Süreyyâ'ya göre III. Murad döneminde (1574-1595) ölmüştür. Zuhûrî'nin herhangi bir eserinin olup olmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır (Kaplan: 2014).

Zuhûrî: Manastır'da doğdu. Tülbend-zâde Zuhûrî Mehmed Efendi adıyla tanındı. Sultân III. Murâd (sal. 1574-1595) devri şairlerindedir. Kemâl Paşa-zâde'den mülâzım oldu. Kırk akçe yevmiye ile kadılıklarda bulundu. Devrinde hattatlığı ile de tanındı. İşkodra kadısı iken azledildi. 1595'den önce Manastır'da vefat etti (Bülbül: 2013).

Zuhûrî: 970/1562-63'te İstanbul'da doğdu. Asıl adı Mehmed'dir. Hüsameddin Efendi'nin oğlu olup, Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin kardeşidir. Eğitimi tamamladıktan sonra Halep, Kudüs, Şam, Mısır ve daha başka yerlerde müderrislik yaptı. Edirne Mollası oldu. 1019-1020/1610-12 yılları arasında İstanbul kadısı oldu. 1021/1612-13'te azledildi. 1614'te Anadolu kazaskeri, 1615'te ise Rumeli kazaskeri oldu. 1624'te görevinden azledildi. 1035/1625-26'da ikinci defa Rumeli kazaskeri olup o sene ayrıldı. 1632'de aynı göreve getirildiyse de 1633'te vefat etti. Mürettep *Dîvân*'ı vardır (Aksoyak: 2014).

Zuhûrî: Kaynaklarda Edirneli Nazmî'nin *Mecma'un-Nezâ'ir*'inde bir naziresi bulunan bu şairle ilgili elde bilgi yoktur. Söz konusu mecmuadaki şiirin başlığında "Zuhûrî-i Acem" ibaresinden İran taraflarından Anadolu'ya geldiği söylenebilir. Tezkirelerde 16. yüzyılda yaşamış Zuhûrî mahlaslı şairlerin hiçbirinin biyografisinde böyle bir kayıt bulunmamasından hareketle bu şair, bilinmeyen başka bir Zuhûrî olması gerekir (Köksal: 2013).

Tıpkı Kadri de olduğu gibi ikinci bahr-ı tavîlin de hayatları hakkında yukarıda bilgi verilen Zuhûri mahlaslı şairlerden birine ait olduğunu gösteren elde bir karine bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu şiirin bu şairlerden birine ait olma ihtimali olduğu gibi kaynaklarda hayatı hakkında bilgi verilmeyen başka bir şairin olma ihtimali de bulunmaktadır.

Kadri'nin *Bahr-ı Tavîl*'i, gazel nazım şekliyle yazılmış olup dört beyitten müteşekkildir. Bu gazeldeki mısralar, sayıları 57 ile 64 arasında değişen “*fe'ilâtün*” tef'ilelerinden oluşmaktadır. Mürdef kafiyeye sahip olan şiirde şair, son mısradaki mahlasını kullanmıştır.

Âşıkane tarzda yazılan bu şiirde şair, sevgilinin kendisine yaptığı eziyetler neticesinde düştüğü kötü durumu dile getirerek sevgiliden gelip gönlünü almasını ister. Âşığın bu talebine kayıtsız kalmayan sevgili, bir gece ansızın onun evine gelir. Âşığı teskin eder ve bir gün lütuflarda bulunacağını söyleyerek onu ihya edeceğine söz verir. Bu durum karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen âşık, bunun gerçek olup olmadığını sorgularken sevgili söylediklerinin gerçek olduğunu ifade ederek âşikten artık feryat ve figan etmemesini ister. Âşık ise sevgilinin sahip olduğu güzelliklerden bahsederek onun karşısındaki aciziyetini dile getirir. Bu sözler karşısında sevgili, kendisine âşık olanları önce dertlere düşürerek ağlayıp inlettğini, canlarını yaktıktan sonra onları azat ederek gönüllerini aldığını söyler. Şair, sahip olduğu çeşitli güzel vasıflarla sevgiliyi övdükten sonra içinde bulunduğu olumsuzlukları dile getirerek ondan merhamet ve şefkat talebinde bulunur. Yeni hayaller ve sözler bulmada üstat olmasına rağmen kıymeti anlaşılmasa da maarif, belagat ve feshatta şairlerin emiri olarak görüldüğünü söyleyerek şiirini bitirir.

Zuhûri'nin *bahr-ı tavîl*i de gazel nazım şeklinde olup altı beyittir. Beyitlerdeki mısra'lar 19 ile 35 arasında değişen “*fe'ilâtün*” tef'ilelerinden oluşmaktadır. Bu gazel de mürdef kafiyelidir. Son mısra'da şairin mahlası geçmektedir. Bu şiirde anlatılanların özeti ise şöyledir:

Tatlı dilli, güzel sözlü gönül alan sevgili bir güneş gibi âşığın hanesine gelir. Vefa göstererek âşığın gönül mülkünü yapmaya niyet etmesi âşığın gönlünü şad etmeye yeter. Önce âşığın hâlini soran ve âşığın hasretle ağlamalarının yettiğini; artık dertlerden azat olacak vaktin geldiğini söyleyerek vuslat zamanı olduğunu söyler. Bu durum karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen âşık, sevgilinin sahip olduğu vasıfları sıralayarak onun karşısında içinde bulunduğu durumu özetler ve gönlündeki aşk sırrını kimse bilmese bile onun bileceğini belirtir. O öyle bir güzeldir ki duruşuyla, tavırlarıyla âşıklarını baştan çıkarır. Onun fitnelere tahammül etmek ise imkânsızdır. Onun karşısında perişan olan âşık, ondan birazcık ilgi göstermesini ister. Ancak boş bir ümide kapıldığının da farkındadır. Gözüne ve gönlüne seslenen şair, artık ağlayarak feryat, figan etmemek gerektiğini söyler. Çünkü gözler bu dünyada sevgiliyi görme şerefine ermiştir. O zaman artık canı ve gönlü irşat edip ibadet ederek ahirete hazırlanma zamanıdır. Bunun için dünya nimetleri bir kenara konulmalı gönülden Allah'a yalvararak tövbe edilmelidir. Feleğe de hitap etmekten geri durmayan şair, ondan artık kemal ehline eziyetleri bir kenara bırakmasını ister. Son mısradaki ise Zuhûri, maarif sahasında namını üstat kıldığını söyleyip övünerek şiirini bitirir.

Kelimeler arasındaki ahenk ilişkisinin ön planda tutularak aynı kafiyeye sahip kelimelerin bir tür iç kafiyeye olacak şekilde veya aynı anlam ve görevde redif ilişkisi içinde olabilecek şekilde mısralarda kullanılması özelliğine Kadri ve Zuhûri'nin bahr-ı tavîllerinde de rastlanmaktadır.

Bu kullanımlara Kadri'nin *bahr-ı tavil*inden bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir:

“Yine bir dil-ber-i **mümtâz** u ser-**efrâz** u ğam-**endâz** u sitem-**sâz** u belâ-**cüy** u peri-**rüy**”, “n’ola **hâlüm** ‘aceb[â] **yârüm** ile ğamze-i **mekkârum** ile zülf-i siyeh-**kârum** ile lebleri gül-**nârum** ile dîdesi **bimârum**”, “virdi **ziyâ** bedr-i **dücâ** hür-**likâ** necm-i **sühâ** maṭla‘-ı envâr-ı **Hüdâ** maşrıĥ-ı hürşid-i **vefâ** kân-ı **sehâ** yem-i ‘**aṭâ**”, “**ayş idelüm nüş idelüm** cân u dili **hoş idelüm** sineyi **pür-cüş idelüm** hicri **ferâmüş idelüm**”, “ar‘arı **yok** dîdesi **yok** kâkül-i pür-fitnesi **yok** çatmaĝa ebrûları **yok** şive-i dil-perveri **yok** sine-i simin-beri **yok** ‘arız-ı bağında gül-i ahmeri **yok** sözlerinün sükkeri **yok**”.

Zuhûri'nin *bahr-ı tavil*inden verilebilecek örnekler ise şöyledir:

“Yine bir dil-ber-i şirîn-**dehen** ü hûb **sühân** tâze **civân** u meh-i **hübân**”, “Ben anuñ bendesiyem cân ile **efgendesiyem** haylice **şermendesiyem** ‘**aĝlum anuñ fikrüm anuñ**”, “ol semenüm nesterenüm **gonca-femüm muhteremüm** dil-ber-i şirîn-**sülhanum** sim-**tenüm** serv-**kadüm** lâle-**hadüm**”, “ol yüzi gül beñleri **fülful** lebi **mül** saçları **sünbül**”.

[Metinler]

Bahr-i Tavîl-i Kadri Efendi Sellemehu'llâhü Te'âlâ

(1)

Yine bir dil-ber-i mümtâz u ser-efrâz u ğam-endâz u sitem-sâz u belâ-cûy u perî-rûy u ğam-ı 'aşk ile derd ile ben bendesini cân ile efgendesini râh-ı cefâya şaluban kûh-ı ğam [u] miñnete Ferhâd idüben nice zamân na' ra-zenân âh-künân zâr u figân eyleyüben hâşret ile firkat ile miñnet ile nâle idüp ney gibi pür-dâğ idi bu sîne-i süzân ki gönül rişte-i zülfinde anuñ beste idi 'aşık-ı dil-ğaste idi şevk ile püyân-ı reh-i ğurbet idi zâr idi nâ-çâr idi kim güşe-i ğamda katı bîmâr idi dil derde giriftâr idi dîdem dañı hûn-bâr idi fikrümde hemân 'arız-ı gül-nâr idi zikrümde o ruhsâr idi bî-çâre vü ğam-ğ'âr u dil-efgâr u nizâr âteş-i hecr ile yanup bî-ğaber ü bî-eşer [ü] cism ise pür-eşk-i ter ü vâlih ü nâ-şâd

Rûz u şeb bu idi fikrüm ki n'ola hâlüm 'aceb[â] yârüm ile ğamze-i mekkârum ile zülf-i siyeh-kârum ile lebleri gül-nârum ile dîdesi bîmârum ile ya'ni ki ol âhu-yı Çîn mâh-cebîn zülfine dil-bestesine künc-i sitem içre yatan hâstesine rahm ide mi şefkat idüp hâne-i ahzâna gelüp lütf ile hâlüm şora mı sîne-i şad-çâke o meh merhem-i vuşlat şara mı silk-i vefâya gire mi mihr-i ruñın dîde-i ğayret göre mi diyü nice fikr ü tañayyüller idüp şabr u tañammüller idüp hâk-i rehin dîde-i ter kuñl-ı cilâ itmege yollar gözedürdüm kaşı tuğrâsına mañkûm oluban vaşl-ı hevâsında uçardum ki kadem-rence kılup bezmüme tenhâ gelüben müjde-i vaşl ile beni yâr hâşed-kerde-i ağyâr kılup ide mi dil şâd u yıkık gönlümü âbâd

(2)

Nâ-gehân bir gice kim yâ şeb-i Kadri idi yañud leyle-i mi' râc ü berât idi meger şâm-ı vişâl idi ki bir mihr-i şafâ-çal'at-ı ruhsârı ile verd-i ziyâ bedr-i dücâ hür-liğâ necm-i sühâ mañla' -ı envâr-ı hüdâ mañrıñ-ı hürşid-i vefâ kân-ı sehâ yem-i 'atâ pertev-i envâr-ı cemâliyle cihân oldu İrem yem-i kerem bedr-i etemm nûr-ı zalam keşf-i hicâb eyleyüben dest urup mihr-i ruñın açdı pes ol bürka' -ı nâzım giderüp hâlüme şefkatler idüp lütf u mürüvvetler idüp virdi şeref hâneme gencine-şifât bu dil-i virâneme vü sîne-i süzânuma teskîn virüp âb-ı vişâliyle beni eyledi ihyâ vü didi şerbet-i la' lüm içürem şadr-ı vefâya geçürem güşe-i ğamdan geçürem lütfümü erzâni kılam şâd ol eyâ 'aşık-ı miskîn ü eyâ zâr u dil-efgâr

Didüm ey bedr-i fûrüzende 'aceb düş mi bu yâ vâkı'a mı bü'l-'acebi hâlüme rahm eyleyüben bendeyi bu arz-ı mezelletden alup ref' ide didi eyâ 'aşık-ı dîdâr u eyâ şâdık-ı ğam-ğ'âr u yiter dîdeñi(?) hûn-bâr yiter firkat ise bâr yiter müjde ki kıldum seni ihyâ vü bugün şâd olasın bî-ğam u âzâd olasın vaşluma mu' tād olasın zevk ile dil-şâd olasın gel sözümü diñle hele sâzı getür dilde olan râzı getür sözi getür şem' -i şeb-efrûzı getür câm-ı cihân-süzü getür bâde-i dil-düzü getür 'ayş idelüm nûş idelüm cân u dili hoş idelüm sîneyi pür-cüş idelüm hicri ferâmûş idelüm nâle ile âh ile giryân oluban firkat ile hâşret ile itme şaķın dâd

(3)

Didüm ey serv-i çemen-zâr-ı şafâ kân-ı vefâ sîm-ten ü reşk-i semen dürr-i 'Aden bezm-i cihânsın gül ile hûb edâ bülbül ile müşk-i Hutun kâkûl ile bezmde câm-ı mül ile nergis-i sîr-âbuñ ile ol dehen-i rûñ-fezâ ğonce-i ğandânuñ ile rûy-ı cihân-tâbuñ ile cânâ ziyâ-bağş olan ol şem' -i

şebistānuñ ile kanum içen gāmze-i bürrānuñ ile hem-dem olan şāhib olan bāğı nider tağı nider
 kaddi elif ‘ar’ arı yok dīdesi yok kākül-i pür-fitnesi yok çatmağa ebruları yok şīve-i dil-perveri
 yok sīne-i sīmīn-beri yok ‘arız-ı bağında gül-i aḥmeri yok sözlerinüñ sükkeri yok baña yiter bāğ-
 ı cihān serv-i revān sen yüzi gül kim dil ü cān reşk-künān saña eyā Hızr-likā na‘ra-zenān oldı
 şehā sen şeh-i devrāna derūn ile hemān bende-i fermān

Didi ey ‘aşkum ile vādi-i miḥnetde çü Mecnūn ser-i zülfüme meftūn u gām-ı hecr ile
 mağbūn olan āvāre vü bī-çāre vü dil-dāde vü üftāde vü kuhsār-ı melāmetde çü Ferhād ü ser-i
 turre-i pür-çinüme dil-beste olan çāh-ı zenaḥdāna düşüp ḥaste olan kâ‘ide-i ‘aşk budur derd ile
 ol ‘aşığı bī-mār iderüm şām-ı belālarda anı zār iderüm şofra aña cām-ı şifa-ḥāne-i la‘lüm içürüp
 şerbet-i şīrīnüm ile derdine tūmār iderüm bil ki bu ‘aşk ‘aşk-ı cihān-sūz durur diller anuñ āteşine
 şabr idemez kim nice zāhidleri mestāne nice ‘ākili dīvāne idüp cānı yaḥar ḥāne-i nāmūsı yıkar
 sīnelere od düşürüp puḥte ider vuşlata şāyeste ider murğ-ı dil ü cānı şehā şol kafen-i gāmdan ider
 ‘ākıbet āzād u kıılır ‘aşığı dil-şād

(4)

didüm ey mesned-i nāz üzre şehen-şāh-ı cihān taḥt-ı celāletde Ḥudāvend-i zamān mülk-i
 melāḥatda bugün Yūsuf-ı Ken‘ān ü gülistān-ı melāḥatda daḥı berg-i semen ḡonce-dehen var
 olasin devlet ile şāh-ı cihānser olasin ‘āleme ḥünkār olasin kim bu dil-i zārı yine yād idüben
 ḡuşşadan āzād idüben şād u feraḥ-nāk u tarab-nāk kıilup baḥr-ı gāma düşmiş iken başuma
 zūnbūr-ı belā üşmiş iken eşk-i terüm aḳmış iken nār-ı sitem yakmış iken saña beni gāmz idüp
 aḡyār-ı ‘adiv çakmış iken dest-i felek boynuma zencir-i belā taḳmış iken şefkat idüp ḥāl-i dil-i
 zārı görüp merḥametüñ baña dirîḡ itmeyesin oḳ gibi yabāna daḥı atmayasın semt-i cefā
 tutmayasın cevr ile aḡlatmayasın eşkümi deryā gibi çaḡlatmayasın ‘ömrüñi kâ‘im ide Allāh

Ḥamdü-li’llāh ki menem Ḥayder-i kerrār-ı kemālāt u menem şaf-der-i bī-kār-ı ḥayālāt u
 menem pençe-zen-i kabza-i şemşir-i hüner şaf-şiken-i çeyş-i maḳālāt u menem mesned-i
 ‘irfānda bugün kāmīl ü hem sāḡar-ı nev-tarız-ı pesendide kelāmum ki dūr-i baḥr-ı ḥayālüm ḳatı
 üstād ki fehmi ile ferāsete bahā eyleye taḳdīr n’ola ḳadrümi vü rütbeni bu çarḥ-ı deni añlamayup
 ḥāk ile yeksān ü çemen-zār-ı fenā içre dili bülbül-i hoş-lehçe-i rengin-edā gibi şeb u rüz fiḡān
 içre koyup āh-künān cevr ile nālān ide kim ḳaşr-ı ma‘ārifde baña virdi felek şadı ki nām ile
 benüm **Ḳadrī** bugün Rūm-ı belāḡatda vü iklīm-i feşāḥatda emirü’ş-su‘arā diyü baña eyledi
 teslīm-i zimām ‘ālem-i ma‘nide tamām itdi benüm nāmumı üstād

Bahr-ı Tavîl-i Zuhûrî

(1)

Yine bir dil-ber-i şîrîn-dehen ü hûb-sühân tâze civân u meh-i hûbân ki güneş gibi tulu' eyleyüben hâneme hürşîd-şîfat virdi ziyâ buldı şafâ gûşe-i kâşâneme geldükde vefâ eyleyüben mülk-i dilin kaşrını bünyâd u yıkık yirlerini yapmağa irşâd idicek işi güci beste iken tâlî' i pâ-
beste iken oldı gönül şâd

Didi hâlûn nedür ey bende-i bîmârum olan ' aşık-ı didârum olan hasret-i vaşlumla seniñ eyledigün zâr yiter derd ile hünbâr yiter sen nice feryâd idesin şahn-ı belâdan özüni isterem âzâd idesin müjdeler olsun saña kim da' vet-i kâşâne kılam vuşlat-ı erzâne kılam kâse-i la' lüm içürüp cânuñ mestâne kılam pertev-i hüsnumle ferağ-nâk olasin eyleme feryâd

(2)

Bâreka'llâh ne kerem kâni şehâ ma' deni cûd ıssı şafâ gülşeninün serv-i hürâmânı vefâ bezmine bir Yûsuf-ı şânî ki bu ben hâkûmi kıddümle müşerref kıluban zeyl-i keremle gözümüñ yaşını silmege benüm hâneme gelmekle dağı kâmet-i bâlâsı tenezüller idüp nergis-i mestâne gibi göz yuma her çevre tağammüller idüp gül gibi alınmaya her ta' na kulağ tutmaya âh işte güzel câna bedel böyle gerekdür

Ben anuñ bendesiyem cân ile efgendesiyem haylice şermendesiyem ' aqlum anuñ fikrüm anuñ dilde olan zikrüm anuñdur heme câ şükürüm anuñ mihr-i harîdârı kafâdârı anuñ ' aşık-ı zanı giceler şubha degin didemi bîdâr idici derd ile zâr idici vü cevrimi tekrâr idici râhatı yok zağmeti çok hastesiyem ' aşık-ı dem-bestesiyem bilmez ise kimse bu sırrı bilür ol şivede üstâd

(3)

Nedür ol rûy-ı dil-ârâ nedür ol fitnede a' lâ nedür ol kâkül-i zîbâ ya nedür ol kad-i bâlâ ki hele ol dağı tıysun ol ala gözle bakışlu dil-i bîmârı yakışlu nedür ol hurde nakışlu o nezâketle rakîbî dağı rindâne kağışlu o revişler o tıruşlar ki niyâz ile tırurken anı ' uşşâğ görür iken çıka ol cilve ide ' arz-ı cemâl eyleye biñ günc u delâl eyleye dil almada bu fitneye kim ide tağammül

Hâşılı ben n'ideyüm sırrımı kime diyeyüm bendesin âvâre kılan sînemi şad-pâre kılan haste-dile çâre kılan ol semenüm nesterenüm gönca-femüm muhteremüm dil-ber-i şîrîn-sühânım sîm-tenüm serv-kadüm lâle-ğadüm gözler[i] mestâne didüm ben kuluña bir nazâr it gülşeni devr ü güzer it bu sözümi muhtaşar it sicn-i kafesden kerem it murğ-ı dili eyle gel âzâd

(4)

Bâ-huşuş ol yüzi gül beñleri fülful lebi mül saçları sünbül ki heme evc-i ser-i bâba çekildükde görenler didiler bu ne ' aceb ejder olur mâha husûf olmağ ile kec-rev olur âb-ı hayât ile lebi Kevşer olur rûz u şebân tâlî' i firûz-ı cihân-süz ile her rûz ferağ-nâk u tarab-nâk dili sehm-nâk u ' aceb ne'yeyüm ammâ ki halâş olmağa yokdur dile imkân

Şağın ey dîde-i giryân ki felâketle göyünme şağın ey sîne-i süzân birüdetle söyünme şağın ey eşk-i firâvân şağın ey âh dağı eyleme ' âlemleri süzân ki ' aceb devlete irdüñ ruğ-ı dil-dârûñ gördüñ bu ne devlet yine ümmidüne irdüñ ne şerefür bu ki bulduñ idi ey dil-i nâ-şâd

(5)

İmdi şimdengirü gel semt-i ‘ibādāta vü tã‘ata özüñ haşr idegör derd ile feryād idegör
âhirete zād idegör pendüm ile cānuñ vü qalbüñi irşād idegör pek hāzer it ‘ömr-i ‘azizüñ sonuçı
olmaya berbād şakın sen

Evvelā diñle benüm pendümi ey ‘ākil olan ğafleti qo zilleti qo cāna bu çok miñneti qo
devlete germiyyeti qo hādīm-i lezzātı añup aĝla şular gibi firāvān idüben çağla ciger taĝla elüñ
gögsüne koy derd ü taħayyüller ile cāna tazaccurlar ile özge tefekkürler ile nice tazarru‘lar ile
minnet idüp yüz yire koy aĝlayugör ola ki Hāq tevbeñi maqbül ide qalbüñ yapılıp olasın āzād

(6)

Hele ey pīr-i felek sen de gehī ‘aql ile inşāf ile depren ‘urefā zümresi bezminde hoş evşāf
ile zıkr ol ki kemāl ehline bu zecri sezā cevri revā görme yüzün dest-i cefā ile türāb-ı sinüme
sürme belā rāhına yol virme mürüvvetler idüp rāh-ı sitemden güzer it cevruñi hem muhtaşar it
dillere ğam virme ki ümmid olan oldur

Ĥamdü-li’llāh benüm pīr-i sülhān nām ile ya‘ni ki **Zuhūrī** ki ĥured rütbe-i ‘irfānumı
tefñim ü kemālāt ile bu şānumı tekrīm iderek dehre qadem-rence kılıp ‘arşa-i ‘irfānda hüner
şeddine tā pençe urup nice belāĝatlar ile fenn ü feşāhatlar ile fikr-i firāsetler ile ‘aql u kiyāsetler
ile şadr-ı ma‘ārifde bu dem nāmumı itdüm hele üstād.

Sonuç

Bahr-ı tavîl, aruzun fe'îlâtün tef'ilesinin art arda tekrarıyla yazılan nazım-nesir karışık bir nazım şeklidir. Edebiyatımızda sınırlı sayıda örneklerine rastlanan bu şiir türünün, şairlerin farklılık arayışlarının bir neticesi olarak tercih edildiğini söylemek mümkündür. Mizahî bir üsluba sahip olan bu şiirler, genellikle sade bir dille ve renkli bir üslupla kaleme alınmıştır.

Şimdiye kadar 50 civarında şairin tercih ettiği bu tarzda 16. yüzyıl şairlerinden Kadri ve Zuhûri de birer şiir yazmıştır. Yaşadıkları yüzyıl dışında hayatları hakkında kesin bir hükme varmanın mümkün görünmediği her iki şair de bahr-ı tavîllerini gazel formuna benzer şekilde ve âşıkane tarzda kaleme almıştır.

Kadri, *bahr-ı tavîl*ini gazel nazım şekliyle dört beyit hâlinde yazmıştır. Gazel şeklinde yazılan bu mısralar, sayıları 57 ile 64 arasında değişen “*fe'îlâtün*” tef'ilelerinden oluşmaktadır. Zuhûri'nin *Bahr-ı Tavîl*'i de gazel şeklinde olup mısra'ları 19 ile 35 arasında değişen “*fe'îlâtün*” tef'ilelerinden oluşan altı beyitten müteşekkildir. Bu şiir de mürdef kafiyelidir. Mürdef kafiyeye sahip olan her iki şiirde de şairler, son mısradaki mahlaslarını kullanmışlardır.

Kaynaklar

- Aksoyak, İ. Hakkı. (1999). “Bahr-ı Tavîl”. Ankara: *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*. s. 438-445.
- Aksoyak, İ. Hakkı. (2007). “Anadolu Sahasında İlk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa’nın mıdır?”. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4. s. 84-97.
- Aksoyak, İ. Hakkı. (2014). “Zuhûrî, Kara Çelebizâde Mehmed Zuhûrî Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1981>
(Erişim Tarihi 03.05.2018).
- Aras, Makbule. (2010). *Mu’în Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi.
- Bayram, Sibel. (2006). *Azbi Baba Hayatı-Eserleri-Sanâtı ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniv. Sosyal Bilimler Ens.
- Bülbül, Tuncay. (2013). “Zuhûrî”, *Tülbend-zâde Zuhûrî Mehmed Efendi*”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=552>
(Erişim Tarihi 03.05.2018).
- Devellioğlu, Ferit. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Yayınları.
- Erkul, Rasih. (1993). “Bir Bahr-i Tavîl Örneği ve Birri Mehmed Dede”. *Yedi İklim*. V (39): 43-45.
- İçli, Ahmet. (2017). “Muhıbbî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=7857>
(Erişim Tarihi 03.05.2018).
- İpekten, Haluk. (2010). *Eski Türk edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kahraman, Bahattin. (1989). *Arşî Dîvânı’nın Tenkidli Metni I-II*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kaplan, Yunus. (2014). “Zuhûrî, Pîrî-zâde Zuhûrî Mustafa Çelebi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1469>
(Erişim Tarihi 02.05.2018).
- Kaplan, Yunus. (2016). “Fehîm-i Kadîm’in Bahr-ı Tavîli”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul. Bahar, Sayı 14. s. 67-92.
- Kesik, Beyhan. (2015). “Muhıbbî’nin Bahr-ı Tavîl’i”. *Littera Turca (Journal of Turkish Language and Literature)* C.1, Sayı 2. 55-60.
- Kılıç, Atabey. (2009). “Abdülkâdir Kadrî Efendi”, *Kayseri Ansiklopedisi*, 1. Cilt, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları. s. 21.
- Kılıç, Müzâhir. (2017). “Bahr-ı Tavîl ve Bayburtlu Zihni’nin İki Bahr-ı Tavîli”. *Doğu Araştırmaları*, Sayı 17, s. 39-46.

- Köksal, M. Fatih. (2013). “Kadrî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyat isimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=454>
(Erişim Tarihi 03.05.2018).
- Köksal, M. Fatih. (2013). “Zuhûrî, Acem”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyat isimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1162>
(Erişim Tarihi 03.05.2018).
- Mermer, Ahmet. (2002). “XVI. Yüzyıl Divan Şairi Fedayi ve İki Bahr-ı Tavîli”. *İlmî Araştırmalar*, Sayı 14. 121-129.
- Mert, Aslı. (2012). *Nâkâm Divanı (İnceleme-Tenkidli Metin)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi.
- Okyay, Ercan. (2005). *Senîh-i Mevlevî Dîvânı*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Parlatır, İsmail. (1992). “Fuat Bayramoğlu ile Anılarda”. *Türk Dili Dergisi* (487): 24-26.
- Şengün, Necdet. (2006). *Nazîr İbrahim ve Dîvânı, (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yanbal, Semra. (2009). *Şâkir Mehmed Efendi Dîvânı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

EMÎRÎ DİVAN'INDA GEÇEN ŞAHSİYETLER CHARACTERS IN THE DIWAN OF EMIRI

YASEMİN YAYLALI

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature
yyaylali@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-6904-1471>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.07.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.09.2018

Sayfa-*Pages* : 117-134

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3967>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

EMİRÎ DİVAN'INDA GEÇEN ŞAHSİYETLER*
CHARACTERS IN THE DIWAN OF EMİRİ

YASEMİN YAYLALI

Öz

Mehmed b. Musa Paşa, III. Murad döneminde (1574-1595) yaşamış ve paşalık yapmış bir devlet adamı ve şairdir. Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Emîrî mahlasıyla şiirler söylemiştir. Babasının adı Musa, annesinin adı Hanım'dır. Baba tarafından soyu Candaroğulları beyliğine; anne tarafından ise soyu Osmanlı Devletinde veziriazamlık yapmış Pîrî Mehmed Paşa'ya dayanmaktadır. Emîrî'nin dört Divan'ı yanında Aşkname ve İrâdetnâme adlı iki mesnevisi bulunmaktadır. Ancak iki divanı dışında diğer eserleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Emîrî, tasavvufî şiirler söylemiştir. Şiirlerinde Allah'ın sıfatlarına, peygamberin mucizelerine değinmiş; ilahî aşkı ve sevgiliyi anlatmıştır. Farsça, Türkçe ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler yazan Emîrî edebi sanatları bolca yer vermiş; özellikle telmih ve iktibas çokça kullanmıştır. Şiirlerinde edebi sanatlar bünyesinde bazı peygamberler ve dört halife gibi dini şahsiyetlere; Mevlâna, Hâcû-yi Kirmânî gibi şairlere; Cem, Kısra gibi tarihi ve mitolojik simalara; Leyla, Ferhat gibi aşk hikâyelerinin kahramanlarına değinmiştir. Çalışmamızda Emîrî'nin hayatı hakkında bilgi verildikten sonra Emîrî'nin Divan'ında yer alan şahsiyetler gruplandırılarak anlatılmıştır. Bu şahsiyetlerin hangi özelliklerine yer verildiği örnek beyitlerle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emîrî, Divan, Dini-Tarihi / Mitolojik Şahsiyetler, Hikâye Kahramanları.

Abstract

Mehmed b. Musa Pasha lived during the reign of Murad III (1574-1595) and was an admiral, a statesman and a poet. There is no information in the sources about his life. He sang poems by using a pseudonym of Emîrî. His father's name is Musa and his mother's name is Hanım. His father's lineage belongs to Candaroğulları and his mother's lineage belongs to Pîrî Mehmed Pasha who was a grand vizier in the Ottoman Empire. Emîrî had four Diwans and two masnavis called Aşkname and İrâdetnâme. However, there is no information about his works except for his two diwans. Emîrî sang poems of Sufism. He touched upon the qualities of Allah, miracles of the Prophet Muhammad and told about divine love and the beloved. Emîrî who wrote poetry in Persian, Turkish and Arabic often made use of figures of speech; allusion and quotation are mostly used poetic devices in his poetry. By making use of poetic devices in his poetry, Emîrî mentioned some religious figures such as prophets and four Khalifas, poets as Mawlana and Hâcû-yi Kirmânî, historical and mythological characters such as Cem and Kısra; heroes of love stories such as Leyla and Ferhat. In this study, the characters in Emîrî's Diwan are categorized and told after giving information about his life. What characteristics of those characters were included have been told with sample couplets.

Key Words: Emîrî, Diwan, Religious-Historic / Mythologic Personalities, Heroes of Stories.

* Bu çalışma, "Emîrî Divanı" isimli yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Mehmed b. Musa Paşa, XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı şairlerindedir. Mahlası Emîrî'dir; ancak bazı şiirlerinde vezin gereği Emîr şeklini de kullanmıştır. Hakkında tezkirelerde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. *Divan*'ından anlaşıldığı üzere dedesi Candaroğulları beylerinden Sorh Ahmed, babası Musa Paşa, annesi Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Hanım'dır. Doğum tarihi ve ölüm tarihi belli değildir (Yaylalı, 2013: 13).

Babası Musa Paşa, Kastamonu ve Bolu taraflarında saltanat sürmüş İsfendiârzâdeler veya Kızıl (Sorh) Ahmedliler koluna mensuptu (Aydın, 1998: 94). Aile fertleri II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında ve daha sonraki dönemlerde de devlet memuriyetlerinde bulunmuşlardı (Konukçu, 1992: 170). Musa Paşa'nın babası Candaroğulları Beyliği'nin son hükümdarı Kızıl Ahmed Paşa'dır. Musa Paşa 1542'de Erzurum Beylerbeyi olmuş ve Gürcülere karşı Dav İli'nde mücadele etmiştir (Öztuna, 1989: II, s. 85).

Soy ağacını verdiği manzumeden anlaşıldığı üzere baba tarafından ataları sırasıyla Candaroğulları beyleri olan Nureddîn (ö.?), Alp Arslan (ö.?), Şemseddîn Yaman Candar (ö. 708/1308), Emîr Yakup (ö. ?), Âdil Bey (ö. 764/1362?), Bâyezid (ö. 787/1385), İsfendiâr Bey (ö. 843/1439), İbrahim Bey (ö. 847/1443), Kızıl Ahmed Paşa (906/1500'den sonra) ve son olarak Emîrî'nin babası Musa Paşa (ö. 922/1516)'dır. Yine manzumenin sonunda zikrettiği üzere Emîrî, Hz. Peygamber'in ashabından ünlü komutan Halid b. Velid'in (ö. 21/642) neslinden gelmektedir (Yaylalı, 2013: 24):

*Emîrî'yim, Mehmed'dir adım, Allah'ın dergâhından ümitliyim.
Babam **Musa** ve ceddim **Sorh Ahmed**, gönlümün niyazı sınırsız.
Diğer atam **İbrahim** geldi büyük dedem, bana rahmet etsin isterim Mevlâ.
Diğer atam **Emîr İsfendiâr**'dır, Allah'a şükür ki iyi ada sahiptir.
Diğer atam **Âdil oğlu Bâyezid Han**, mahşerde ey Allah'im sen mutluluk ulaştır!
Mîr Yakup da Âdil'e peder oldu, onun ahlakının tümü beğenildi,
Ki o mert Kırım Han'ın damadıydı, bu dünyada o mutluluk ve mutsuzluk çekti.
Onun babası **Şemseddîn** olmuş, kimseler onun hizmetine yönelmiş.
Şemseddîn'in babası **Alp Arslan**, dünya halkına ihsanda bulundu.
Onun babası **Nureddîn**, onun adını o dinin nurlu şehidi koydu.
Derler **Halid**'in neslindendi onlar, benim duam onların ruhuna gitsin!
Halid'e Hakk'ın Kılıcı demiş peygamber, din yolunda kılıç çekti o mert asker.
Kılıc'a ey Allah'im sen rahmet et, onların hepsinin ruhu şad olsun!
Ey Allah'im eğer bir kimse derse âmin, iyilik ve zühdü adet etsin!
Emîrî kuluna sen rahmet edersen, kıyamet günü sorguda sıkıntı çekmez.
Senin rahmet damlaların sonsuzdur, benim pişmanlık gözyaşlarım su kabarcığı gibidir*

(*Emîrî Divanı, A Nüshası, vr.76b*).

Candaroğulları Beyliği 1292 yılında Kastamonu, Sinop ve çevresinde kurulmuş, Oğuzların Kayı boyuna mensuptur. Bu beyliğin dili Türkçe, mezhepleri Sünni-Hanefî'dir (Öztuna, 1989: II, s. 80). Candaroğulları Beyliği'ne kurucusu Şemseddîn Yaman Candar'ın isminden dolayı Candaroğulları denmiştir. Ancak sekizinci hükümdar olan

İsfendiyâr Çelebi Bey'den dolayı bu beyliğe İsfendiyâröğulları ve son hükümdar olan Kızıl (Sorh) Ahmed'den dolayı Kızıl Ahmedlüler de denmiştir (Yaman, 1935: I, 95-96).

Emîrî'nin soyu anne tarafından ise yine kendi ifadesine göre Pîrî Mehmed Paşa'ya (ö. 939/1532) dayanmaktadır (Yaylalı, 2013: 21):

*Ceddim olmuşdur vezir-i muktedâ
Pîrî Paşa deyü olunmuş nidâ*

(*Emîrî Divanı, İ Nüshası, vr. 181a*).

Pîrî Mehmed Paşa, II. Bâyezid (ö. 918/1512) döneminde kadı ve baş defterdarlık yapmış, Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) döneminde de aynı görevine devam etmiş daha sonra veziriazamlığa tayin edilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman'a (ö. 974/1566) da üç yıl veziriazamlık yapmış Selçuklu âlimlerinden Fahreddin Râzî'nin (ö. 939/1532) torunudur (Bursalı Mehmed Tahir, 1333 hş: II, s. 111). Emîrî, Türkçe ve Farsça mülemma bir başka manzumesinde ifade ettiği üzere III. Murad döneminde (1574-1595) paşalık yapmış ve bu görevden azledilmiştir. Azledilişinin üzerinden de on yıl geçmiştir:

*Mîr olup ma'zûl olan buldi güşâd,
Azle kıldım on yıl oldu inkıyâd* (*Emîrî Divanı, İ Nüshası, vr. 283a*).

Aynı manzumenin devamında dört Divan'ının olduğunu; ayrıca Aşk-nâme ve İrâdetnâme adlı iki mesnevisinin bulunduğunu belirtse de şu ana kadar iki divanı haricinde diğer eserleri hakkında bir bilgi tespit edilememiştir (Yaylalı, 2013: 47):

*Dört divanım ardı ardına söylendi
Talih u bahtım ne yazık ki uyudu
Aşk-nâme'm hem İrâdet-nâme'm
Onların hepsi kalemimin nakşî oldu*

(*Emîrî Divanı, İ Nüshası, vr. 283a*).

İnceleme konusu olan İkinci Divan'ın yazma nüshası, Divan-ı Emîrî adıyla İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kısmında 3780 numarayla kayıtlıdır. 283 varaktan oluşan nüshada müselsel dört divanın olduğu yazılmaktadır; ancak nüsha içerisinde sadece ikinci ve dördüncü divanlar bulunmaktadır. 16b-181a varakları arasında ikinci divan, 182b- 282a varakları arasında ise dördüncü divan yer almaktadır (Yaylalı, 2013: 49). İkinci divan 996/1587 tarihinde, dördüncü divan ise 997/1589 yılı Ramazan ayın-da Fethullah b. Şemseddîn el-Abbâsî tarafından istinsah edilmiştir. Eserin ilk varaklarında Seyyid Muhammed es-Suûdî tarafından divan için yazılmış takrizler ve daire içinde divanın fihristi bulunmaktadır (Çiçekler, 1989: 40).

Fatih nüshasında yer alan Dördüncü Divan'ın bir diğer nüshası ise Divan-ı Emîrî adıyla Ankara Milli Kütüphane' de A 85 numarayla kayıtlıdır. 115 varaktan oluşan nüsha 997/1589 yılında İstanbul'da İbrahim adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir (Yaylalı, 2013: 52-53). İnceleme konusu olan İkinci Divan'da Farsça 565 gazel, 3 kaside, 11 mesnevi, 55 kıt'a, 18 dubeyt, 20 rubai ve 101 müfret; Türkçe 257 gazel, 2 mesnevi, 7 kıt'a ve 35 müfret; Arapça 1 müfret beyit yer almaktadır. Dördüncü divanda Farsça 263 gazel, 2 kaside, 20 mesnevi, 147 kıt'a, 123 rubai ve 136 müfret beyit; Türkçe 47 gazel, 1 rubai ve 45 müfret beyit vardır (Yaylalı, 2013: 38).

İkinci Divan'da sufi bir şair olan Emîrî, tasavvufî şiirler söylemiştir. Şiirlerinde Allah'ın sıfatlarına, peygamberin mucizelerine değinmiş; ilahî aşkı ve sevgiliyi anlatmıştır. Ayrıca şiirlerinde ayet, hadis ve peygamber kıssalarına bolca işaret etmiştir. Emîrî, divanındaki tüm şiirlerini aruz ölçüsünde söylemiş ve Farsça şiirlerinde sırasıyla hezec, remel, hafif, muzârî, seri, müctes, mütekârib, recez ve münserih olmak üzere dokuz bahirden yararlanmıştır. Divanda Farsça, Türkçe ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler söylemiş; Farsça ve Türkçe şiirlerin yanında Farsça-Arapça, Farsça-Türkçe ve Türkçe-Arapça müemmma gazellere ve beyitlere de yer vermiştir (Yaylali, 2013: 39).

Emîrî şiirlerinde telmih, teşbih, tezat, tenasüp gibi edebi sanatlara bolca yer vermiş; bunlardan özellikle telmih ve iktibas çokça kullanmıştır (Yaylali, 2013: 41). Telmih, şair ya da yazarın söz içinde bilinen bir olaya, bir hikâyeye, bir kişiye; ayete, hadise veya meşhur bir şiire; yaygın bir fıkra, nükte, atasözü ve benzeri şeylere işaret etmesidir. İktibas ise şairin ya da yazarın anlamı pekiştirmek için sözlerinde ayet veya hadise yer vermesidir. İktibasta şart, söz konusu ibarenin aynen ya da kısmen getirilmesidir (Değirmençay, 2014: 112-113).

Divanda Adı Geçen Şahsiyetler

A. Dini Şahsiyetler:

1. Peygamberler:

1.1. Hz. Muhammed: 571 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Babasının adı Abdullah, annesinin adı Âmine'dir. Doğmadan önce babasını, altı yaşında iken de annesini kaybetmiştir. Ona ilkin dedesi Abdulmuttalib, onun ölümünden sonra da amcası Ebû Talib bakmıştır. Amcasının yanında ticaretle meşgul olmuş ve yirmi beş yaşında Hz. Hatice ile evlenmiştir (Çakan-Solmaz, 2008: 256-261). Kırk yaşında kendisine peygamberlik gelmiş ve *Kur'ân-ı Kerim* indirilmiştir. Yirmi üç yıl peygamberlik yapmış ve insanları Allah yoluna çağırmıştır. Peygamberliğinin yanında bir devlet adamı, ordu komutanı ve aile reisidir. Yaşantısı, sözü ve davranışıyla herkese örnek olmuş ve 12 Rebiülevvel 632 pazartesi günü vefat etmiştir (Fayda, 2005: XXX, 410-412, 422).

Emîrî şiirlerinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) mirac hadisesine; ayı ikiye yarması, putları kırması ve beyaz bulut mucizelerine değinmiş; "Hayrı gösteren, onu yapan gibidir", "Ölmeden önce ölünüz", "Hayâ rızka mani olur" ve "Sabır kurtuluşun anahtarıdır" hadislerine iktibasta bulunmuş; Senin kavuşacağın mukadderâtı yazan kalem (in mürekkebi) kurumuştur", "Fakirlik benim iftiharımdır, ben fakirlikle övünürüm", "Dünya mümine zindan kâfire cennettir", "Ali'den başka genç, Zülfikâr'dan başka kılıç yoktur" hadislerine ve ayrıca tasavvufta sıkça kullanılan ve kutsi hadis olarak rivayet edilen "Sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım" hadisine de telmihte bulunmuştur. Onun Allah'ın "Habibim" hitabıyla şereflendirildiğini söyleyerek Hz. Peygamberi güle teşbih etmiş; güzel ahlakından söz etmiştir. Emîrî, Hz. Peygamberin "Mustafa", "Muhammed" ve "Ahmed" isimlerine; "Ebtelî", "İmam-ı Haremeyn", "Sakaleyn", "Tâha" ve "Yâsin" lakaplarına değinmiştir. Birkaç örnek:

مطلوب ترک فخر عجم زبده عرب

روحی فدای نام تو ای ابطحی لقب

Ruh senin isminin fedası ey Ebtehî (Ebtehli, Kureyşli) lakaplı, Türk'ün sevgilisi, Acem'in övülene, Arab'ın seçkini! (Metin, 26/1).

شد کسوه فاخر تو "الولاک"

این عز و شرف ترا همین است

Bu izzet ve şeref bizzat senindir, senin övülen kisven oldu "Levlâke (Sen olmasaydın)" sözü. (Metin, 28/11).

وجه احسن خوی نیکو "انه خلق

جوهر ذات شریف مظهر لطف خدا

عظ _____ یم"

Şerefli zatının cevheri Allah'ın lütfunun mazharı, güzel yüz ve iyi huy "İnnehu hulkun azîm (Şüphesiz o yüce bir ahlaktır)" dir (Metin, 29/9).

1.2. Hz. İsa: İsrailoğullarının son peygamberi olup, kendisine *İncil* indirilmiştir. İsa peygamber Cebrail'in Meryem'e üflemesiyle babasız olarak doğmuştur (Şemîsâ, 1386 hş: 471). Otuz yaşında kendisine peygamberlik verilmiş, halkı Allah yoluna çağırması; kendisine sadece "havârî" denilen on iki kişi inanmıştır (Yiğit, 2010: 588, 591). Mesîh, Ruhu'İlah gibi adlarla da anılmıştır (Onay, 2000: 259). Hz. İsa bebekken konuşması, dokunduğu şeylere can vermesi, nefesiyle ölüleri diriltmesi, körlerin gözünü açması, hastaları iyileştirmesi, su üstünde yürümesi vb. mucizeleri şiirde pek çok mazmuna konu olmuştur (Pala, 2002: 248). Saba rüzgârı, sevgilinin kokulu zülfü, şairin sözü, nefesi Hz. İsa'nın ölüleri diriltten nefesine benzetilmiştir (Akkuş, 2000: 98).

Emîrî, aşktan yaralı gönlünün iyileşmek için İsa'nın kadehini istediğini söyleyerek çarمیha gerilmesi sırasında Aramatyalı Yusuf tarafından İsa'nın akan kanının toplandığı ve yaraları iyileştirme gücü olduğuna inanılan İsa'nın kadehini telmih yapmıştır. Örnek:

خسته دل در طلب جام مسیحا باشد

یک سخن از خیر دوست شفا می آید

Dosttan haber veren bir söz şifa verir, hasta gönül İsa'nın kadehinin isteğinde olur. (Metin, 95/6).

1.3. Hz. Musa: İsrailoğullarına gönderilen ve kendisine *Tevrat* adlı kitap verilen peygamberdir (Yiğit, 2010: 394). Mısır hükümdarı Firavun'a kâhinlerin İsrailoğullarından doğacak bir erkek çocuğun devletine son vereceğini söylemesi üzerine Firavun doğan bütün erkek çocukları öldürmüştür. Ancak Hz. Musa'nın annesi gelen vahiy üzerine Hz. Musa'yı bir sandığa koyup Nil nehrine bırakmış ve onu Firavun'un karısı Asiye bulup saraya götürmüştür. Hz. Musa'nın annesi de daha sonra sütanne olarak saraya girmiştir (Köksal, 2013: 10-12).

Hz. Musa büyüdükten sonra bir gün İsrailoğullarından biriyle kavga eden bir kıptiyi kazara öldürmüş ve Firavun'dan korkarak Medyen'e kaçmıştır (Çakan-Solmaz, 2008: 149-150). Orada on yıl çobanlık yapmış ve Hz. Şuayb'ın kızıyla evlenmiştir. Hz. Musa Mısır'a giderken Tûr dağında yaklaştığında eşinin doğum sancıları tutmuş; hava yağmurlu ve karanlık olduğundan Hz. Musa ateş aramaya gitmiştir. Uzakta yanan bir ateş görmüştür (Onay, 2000: 335-336). Yanına yaklaştığında yanan ağaçtan Allah'ın "Ya Musa! Ben âlemlerin Rabbi Allah'ım" hitabını işitip Allah'ı görmek istemiştir. Fakat

Allah'tan, "Len terânî (Sen, Ben'i göremezsın)" hitabı gelmiştir. Allah dağa tecelli edeceğini eğer dağ dayanırsa Hz. Musa'nın da tahammül edebileceğini buyurmuştur. Ancak dağ paramparça olmuş ve Musa da bu tecelli karşısında bayılmıştır. Bu görüşmeden sonra Hz. Musa'ya Kelimullâh denilmiştir (Şemisâ, 1386 hş: 632-633). Hz. Musa, Mısır'a gidince Firavun'u hak dine çağırması; ancak Firavun ise davete icabet etmemiştir. Hz. Musa, İsrailoğullarıyla beraber geceleyin Mısır'dan çıkmış; bunu haber alan Firavun peşlerine düşmüştür. Hz. Musa asasıyla Kızıldeniz'e vurunca on iki yol açılmış, on iki kabile bu yoldan geçmiş ancak Firavun ve askerleri geçerken yollar kapanmış ve hepsi boğularak ölmüştür (Yıldırım, 2012: 536). Divan edebiyatında şairlerce telmih, teşbih ve mecazlar vasıtasıyla Hz. Musa kıssasının Sina, Tûr, Eymen, Kelîm, yed-i beyza, tecelli, nur, seçer, asa, Firavun gibi bazı motifleri sıkça kullanılmıştır (Akkuş, 2000: 134).

Emîrî, Hz. Musa'yı Allah'ın Eymen'e çağırmasına ve yanan bir ağaçtan Allah'ın ona hitapta bulunması olayına telmih yapmış; bu olayın anlatıldığı Kasas suresinin 30. ayetine iktibasta bulunmuştur. Örnek:

چه شب بود آن که موسی دید در ره
شبی ده مژده "انسی انالله"
تعالی شانہ نادى فى الایمن
ز اسرار الهی گشسته آگه

Musa'nın yolda görüp "İnnî enallâh (Şüphesiz ben Allahım)" müjdesini işittiği ne gece idi

Allah onu Eymen'e çağırdı, ilahi sırlardan haberdar oldu (Metin, 223/6-7).

1.4. Hz. Nuh: İdris'ten sonra peygamber olan Hz. Nuh, 950 yıl yaşamıştır. Hz. Nuh, kavmini imana davet etmiş ancak kavminden ona çok az kişi iman etmiştir (Yiğit, 2010: 113-115). Hz. Nuh kavminin eziyet ve alayları karşısında dayanamamış ve onlara beddua etmiştir. Duası kabul olunmuş ve Allah tarafından kendisine gemi yapması vahyedilmiştir (Köksal, 2013: 93-94). Hz. Nuh inananlarla birlikte gemiyi yapmış ve her hayvandan bir çift almıştır. Tufan çıkınca gemi dışındakiler yok olmuştur (Çakan-Solmaz, 2008: 54-55). Divan şiirinde gemi ve tufan birlikte anılmış; tufan âşığının gözyaşını, Nuh da bu tufanda batmamaya çalışan âşığı sembolize etmiştir (Pala, 2002: 374).

Emîrî, sevgilisinin gamıyla ömrünün tükendiğini ve daha fazla gam çekmeye ömrünün müsaade etmeyeceğini söylerken Hz. Nuh'un uzun ömrüne telmih yapmıştır. Örnek:

از تو مارا وعده وصلت کجا آید
من درین غمها که افنادم ندارم عمر
فتہ
وح

Senden bize vuslat sözü nasıl zafer olur, ben düştüğüm bu gamlarda Nuh'un ömrüne sahip değilim. (Metin, 297/2).

1.5. Hz. Süleyman: Davud peygamberin oğlu olup peygamberlerdendir. Hz. Süleyman hem padişah hem de peygamber idi (Köksal, 2013: 205). Allah tarafından rüzgâr onun emrine verilmiştir (Yiğit, 2010: 520). Cinlere hükmetmiş, kuşların diline vakıf olmuştur (Çakan-Solmaz, 2008: 209). Hz. Süleyman'ın bir yere gitmek isteğinde saf altından, iki akbabanın taşıdığı tahtı, üzerinde ism-i azamın yazılı olduğu yüzüğü ve

ona uzaklardan haber getiren Hüdhüd adlı kuşu bulunmaktaydı (Yıldırım, 2008: 647). Hz. Süleyman, Divan şiirinde taht, yüzük, Asaf, Belkıs, Hüdhüd ve karınca gibi terimler çerçevesinde anılmıştır (Akkuş, 2000: 159).

Emîrî, Hz. Süleyman'ın yüzüğüne, Hüdhüd adlı kuşuna ve tahtına değinmiştir. Birkaç örnek:

لعل تو مارا چو بگوید سخن خاصیت مهر سلیمان رسید

Senin yakut dudağın bize söz söyleyince Süleyman'ın mührünün özelliği ulaştı (Metin, s. 101/12).

هدهد جان را کنم در ره عشقش فدا مور ضعیفم همان نزد سلیمان عشق

Can hüdhüdünü onun aşkı yolunda feda ederim, aşk Süleyman'ının yanındaki aynı zayıf karıncayım (Metin, s. 155/3).

1.6. Hz. Yusuf: Hz. Yakup'un on iki oğlundan biri olan Hz. Yusuf, İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerdendir (Yiğit, 2010: 310). Yakup'un diğer oğulları babalarının Yusuf'u daha fazla sevmesini kıskanmışlardır (Köksal, 2013: 93-94). Bu sebeple şeytana uyararak onu hileyle kıra götürüp kuyuya atarak babalarına da Yusuf'u kurt yedi demişlerdir. Oradan geçen bir kervan Yusuf'u kuyudan çıkarıp, Mısır Aziz'ine satmıştır (Çakan-Solmaz, 2008: 121-123).

Hz. Yusuf'un eşsiz güzelliği Mısır Aziz'inin karısı Züleyha'yı büyülemiş; ancak Yusuf ona karşılık vermemiş; Hz. Yusuf onu reddedip kaçmak isterken gömleği yırtılmıştır. Züleyha kocasına Hz. Yusuf'un kendisine saldırmak istediğini söylemiş; bunun üzerine Hz. Yusuf zindana atılmıştır (Yiğit, 2010: 317-318). Orada rüya tabirleri yapan Hz. Yusuf, bir gün Mısır Aziz'inin gördüğü rüyayı doğru yorumladığı için hapisten çıkarılıp Mısır'a vezir olmuştur. Birkaç yıl kıtlık olmuş ve kardeşleri de Kenân ilinden zahire almak için Mısır'a gelmişlerdir (Şemîsâ, 1386 hş: 711). Hz. Yusuf kardeşlerine kendini tanıtmış ve ağlamaktan gözleri kör olan babasına gömleğini gönderip, gözlerinin görmesini sağlamıştır (Onay, 2000: 467).

Emîrî, Züleyha'nın Hz. Yusuf'a ümitsizce âşık oluşuna, Hz. Yusuf'un eşsiz güzelliğine, pazarda satılmasına Hz. Yusuf'un kıssasına değinmiş ve sevgilisinin güzelliğini anlatırken onu Hz. Yusuf'a benzetmiştir. Birkaç örnek:

عشق یوسف را زلیخا خزین مشتری هر که می بیند ترا سودای آن بازار
ش نیست

Yusuf'un aşkına Züleyha hüznü müşteri oldu, seni gören herkeste o pazarın sevdası yoktur (Metin, s. 62/3).

در عشق یار را دل شد اخص قصه یوسف مرا بس بود نص

Cananın aşk derdi gönülde en özel oldu, Yusuf kıssası bana çok açık hüküm oldu. (Metin, s. 304/4).

2. Dört Halife:

2.1. Hz. Ebu Bekir: Dört halifenin ilkidir. Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed ona Abdullah ismini vermiştir. Teymoğulları kabilesinden olan Ebu Bekir'in nesebi Mürre b. Kâ'b'da Hz. Peygamberle birleşmektedir. Azaptan kurtulmuş manasında "Atık" yanında çok samimi, çok sadık anlamına gelen "Sıddık" lakaplarıyla meşhur olmuştur (Fayda, 1994: X, 101). Müslümanlığı kabul eden dördüncü kişi; cennetle müjdelenen on sahabenin ilkidir. Hayatı boyunca Hz. Muhammed'in yanından ayrılmamış, onunla birlikte müşriklere karşı yapılan savaşlara katılmıştır. Kurân-ı Kerim'i ilk defa bir araya toplamıştır (Pala, 2002: 141). Hicret sırasında Hz. Muhammed ile beraber mağaraya sığınmasından dolayı "Mağarada dostu" diye anılmıştır. Kızı Ayşe ile Hz. Muhammed'i evlendirerek Peygamberin kayınpederi olan Hz. Ebu Bekir, 634 yılında vefat etmiştir (Fayda, 1994: X, 104-105).

Emîri, şiirlerinde Hz. Ebu Bekir'in "Sıddık" lakabına; Hz. Muhammed'in mağara arkadaşı olmasına değinmiş ve bu konunun anlatıldığı Tövbe suresinin kırkıncı ayetine iktibasta bulunmuştur. Örnek:

از نبی افتاد مدح ذات پاکش یار غار

حضرت صدیق بوبکر رفیق شیخ

دین

Hazreti Sıddık-ı Ebu Bekir din şeyhinin arkadaşı, peygamber onun temiz zatını övdü mağara arkadaşı (Metin, s. 121/3).

2.2. Hz. Ömer: Ömer b. Hattab, dört halifenin ikincisidir. Baba tarafından soyu Ka'b b. Lüey'de Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşmektedir. Müslüman olmadan önceki hayatına dair kaynaklarda bir şey bulunmamaktadır. İslamiyet'e karşı çıkanların başında yer alan Hz. Ömer, Hz. Muhammed'i öldürmekle görevlendirilmiş; ancak bu işten vazgeçerek risaletin altıncı yılında Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed'in daima yanında yer almış ve bütün savaşlara katılmıştır (Fayda, 2007: XXXIV, 44). Cennetle müjdelenen on sahabeden biri olan Hz. Ömer (Pala, 2002: 380), adaletiyle meşhur olmuş; batıl ve hak arasındaki farkı herkesten daha iyi ortaya koyup; hüküm verirken yanılmadığından "Fâruk" yani "Haklıyı haksızdan ayıran" lakabıyla anılmıştır (Şemîsâ, 1386 hş: 464). 644 yılında Medine'de bir köle tarafından şehit edilmiştir (Fayda, 2007: XXXIV, 46).

Emîri, Hz. Ömer'in "Fâruk" lakabına ve adaletine temas etmiştir. Örnek:

بعد از ایشان دین احمد را از آنست

دیگرش آن صاحب عدل آمده یعنی

عم

ر

Diğeri o adalet sahibi olmuş yani Ömer, bunlardan sonra Ahmed'in dinini odur sürdüren (Metin, s. 121/4).

2.3. Hz. Osman: Osman b. Affân, dört büyük halifenin üçüncüsüdür. Annesi Erva binti Küreyz, Hz. Peygamber'in halası Ümmü Beyzâ bint Abdülmuttalib'in kızıdır. Mensup olduğu Emevî kabilesinin soyu Abdi Menaf'ta Hz. Peygamber'le birleşmektedir (Yiğit, 2007: XXXIII, 438). Cennetle müjdelenen on sahabeden biri olan Hz. Osman, Peygamberin önce Rukiyye, onun ölümüyle Ümmü Gülsüm adlı kızlarıyla evlenmiş ve bu yüzden kendisine "Zü'n-nureyn" yani "İki nur sahibi" denmiştir. Bedir dışındaki

bütün savaflara katılmış ve Kur'an'ı çoğaltmıştır (Pala, 2002: 378). 656 yılında Kur'an okurken şehit edilmiştir (Yiğit, 2007: XXXIII, 441).

Emîri, Hz. Osman'ın "Zü'n-nureyn" lakabına ve melekleri bile kıskandıran vakarına değinmiştir. Örnek:

بعد ازین عثمان زی النورین فخر
از وقارش در سما گشته ملایک
شرمسار

Bundan sonra sakınanların beğenileni Osman-ı Zü'n-nureyn, onun vakarından utanmış gökteki melekler (Metin, s.121/5).

2.4. Hz. Ali: Ali b. Ebu Talib, İslamiyet'i kabul eden ikinci kişi ve dört halifenin sonuncusudur. Babasının adı Ebu Talib, annesinin adı Fâtıma binti Esed'dir. Hz. Peygamberin amcasının oğlu ve damadıdır. Hz. Peygamberin kızı Fatma ile evliliğinden Hasan, Hüseyin adlı oğulları ile Zeynep ve Ümmü Külsüm adlı kızları olmuştur (Fıglalı, 1989: II, 371).

Murtaza (Seçilmiş), Esedullah (Allah'ın Aslanı), Haydar (Aslan) ve Şîr-i Yezdân (Allah'ın Aslanı) gibi lakaplarla anılmıştır (Pala, 2002: 28-29). Peygamberle neredeyse tüm savaflara katılmıştır. Cennetle müjdelenen on sahabeden biri olan Hz. Ali, ilmi ve cesareti ile meşhur olmuştur. 661 yılında Kûfe'de bir mescitte ibadet ederken Hariciler tarafından şehit edilmiştir. Necef'te defnedilmiştir (Şemîsâ, 1386 hş: 457,464).

Emîri Hz. Ali'nin ilmine, halifeliğine, peygamberin damadı ve vasisi olmasına; onun "Haydar", "Murtaza" ve Allah'ın aslanı lakaplarına ve atı Döldül'e değinmiş; ayrıca Hz. Ali'nin "Beni yitirmeden önce bana sorunuz" sözüne telmihte bulunmuştur. Birkaç örnek:

ناطق لفظ "سلونی" باب شهرستان
آن امام مسلمین شاه علی مرتضی

İlim kapısı, "Selûnî (Bana sorunuz)" lafzının söyleyeni, o, Müslümanların imamı şah Ali-yi Murtaza (Metin, s. 39/4)

ازان یک حیدار کرار مشهور
سوار دلدل و صاحب وقارست

Onlardan diğeri meşhur Haydar-i kerrâr (Döne döne hamle eden aslan), Döldül'ün binicisi ve vakar sahibidir (Metin, s. 38/15).

B. Diğeri Dini Şahsiyetler:

1.Bilâl: Bilâl b. Hamâme b. Rebâh, Hz. Peygamberin azatlı kölesi, ilk Müslümanlardan sahabeden Habeşli bir zattır (Onay, 2000: 125). Sesi son derece güzel ve etkili olduğundan Hz. Peygamberin emriyle ilk ezanı okumuş ve sonra da Hz. Peygamberin müezzini olarak ezan okumaya devam etmiştir (Şemîsâ, 1386 hş: 594). Müşriklerin işkencelerine uzun süre dayanamayan Bilâl, 641 yılında Şam'da ölmüştür (Pala, 2002: 82). Bilâl müezziniği, cennet, taşlanma ve acı çekme gibi çeşitli ilgililerle şairlerin şiirlerinde yer almıştır (Akkuş, 2000: 28).

Emîri, Bilâl'in ezan okuyarak Müslümanları namaza çağırmasına işaret etmiştir. Örnek:

جمله اوقات شریفیت به عبادت
شد منبه همه بهر صلوات تو بلال
بگذشت

Senin bütün şerefli vakitlerin ibadetle geçti, her yerde senin namazın için Bilâl uyardırıcı oldu (Metin, s. 29/2).

2. İbrâhim Edhem: Ebû İshâk İbrâhim b. Edhem b. Mansûr meşhur zâhid, sûfi ve muhaddistir. Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesi Benî İcl veya Temîm' kabilesine mensuptur. Hayatı hakkında bilgiler çelişkilidir. Yaşamı ve kişiliğine dair birçok menkıbe oluşmuştur. Hucvîri'ye göre İbrâhim Edhem, Hızır tarafından yetiştirilmiştir. Belh hükümdarı veya hükümdarının oğlu olduğu gibi rivayetlerin yanında bazı kaynaklarda zengin ve saygıdeğer bir ailenin çocuğu olduğu da aktarılmaktadır. Allah aşkıyla tacını bırakmış ve kendini zühd yoluna adamıştır. İbrâhim Edhem'in zühd yoluna girmek için her şeyini geride bırakarak Horasan'dan ayrıldığı ve birçok yere seyahat yaptığı; kara ve deniz seferlerine katıldığı; Bizans ile yapılan savaşta öldüğü kaydedilmiştir. Ölümüne dair farklı tarihler verilmekle birlikte kaynakların çoğu 778 veya 779 yılını zikretmiştir (Öngören, 2000: XXI,293-295). İbrahim Edhem edebiyatta daha çok dervişlik için sultanlığı terk edişi, dünya nimetlerini terk edip inzivaya çekilmesi ve kanaat köşesinde mutlu olması yönleriyle övülmüştür (Pala, 2002: 143).

Emîri, İbrâhim Edhem'in Allah aşkıyla yanışına değinmiştir. Örnek:

سوز عشقت لمعه بر عالم زده جمره ای بر سینه ادهم زده

Aşkın yakışı âleme parlaklık vermiş, Edhem'in sinesine ateş koymuş (Metin, s. 253/9).

C. Tarihi ve Mitolojik Şahsiyetler:

1. Cem: Cemşâsp, Cemşid ve Cemşidûn isimleriyle de bilinen Cem, Pişdadiler hanedanlığının dördüncü hükümdarı olup, yedi yüz yıl hüküm sürmüştür (Yıldırım, 2012: 466). İnsanlara gemi yapımını ve kullanımını, yün eğirmeyi ve elbise dikmeyi öğretmesi yanında (Yâhakkî, 1386 hş: 293); oku ve yayı ilk olarak o kullanmış ve daha birçok şeyi bulmuştur (Şemîsâ, 1386 hş: 239). Divan şiirinde en çok bahsi geçen şahıslardan olan Cem, saltanatındaki ihtişamı ve kudreti, şarabı bulması, üzerinde yedi hat bulunan kadehi, tahtı ve tacı gibi unsurlarla şairlerin şiirlerine konu olmuştur (Tökel, 2000: 135).

Emîri, bu dünyanın zenginlik ve güzelliklerine kimsenin sonsuza değin sahip olamayacağını söylerken Cem'in kadehine işaret etmiştir. Birkaç örnek:

عبرت این جهان شده روشن جم کجارقته مانده از وی جام

Bu cihan apaçık ibret olmuş, Cem nereye gitmiş ondan geriye kalmış kadeh (Metin, s. 40/5).

چه باشد گر امیری گنج گیرد به دست کس مؤبد جام جم نیست

Emîri hazine ele geçirse ne olur? Bir kimsenin elinde daima Cem'in kadehi yoktur (Metin, 55/10).

2. Dârâ: Üçüncü Darius olarak da bilinen Dârâ on dört yıl boyunca İran'a hükmeden Ahâmeniş kralıdır (Şemîsâ, 1386 hş: 300). Erdeşir-i Dirâzdest'in oğlu olan Dârâ, Makedonya tahtına çıkan İskender ile yaptığı üç savaşta da yenilerek Kirmân'a kaçmış; ancak hizmetkârları Cânûsyâr ve Mâhyâr tarafından suikaste uğramıştır

(Yıldırım, 2008: 233). Ölürken yanına gelen İskender'e nasihatte bulunmuş ve kızını eş olarak vermiştir (Pala, 2002: 116). Dârâ azamet ve ihtişam sembolü olarak görülmüştür (Şemîsâ, 1386 hş: 301). Divan şiirinde çoğunlukla memduhun övgüsü yapılırken kullanılmış: bazen de dünya hayatının geçiciliğine vurgu yapmak için zikredilmiştir (Tökel, 2000: 155).

Emîrî, bu dünyada kimsenin ebedi olmayacağına değinirken Dârâ'nın kıssasına işaret etmiş ve onun ihtişamlı mülküne rağmen bu dünya da baki kalamadığını ifade etmiştir. Örnek:

ای امیری نشود کس که نماند باقی در جهان عبرت ما قصه دارا بوده

Ey Emîrî baki kalan kimse olmaz, cihanda Dârâ'nın kıssası bize ibret olmuş (Metin, s. 108/9).

3. İskender: Kurân'da yeryüzünün doğu ve batısına hükmeden bir cihangir olarak geçen İskender Zülkarneyn olarak da bilinmektedir. Allah tarafından bahşedilen güçle doğu ve batıya kadar ilerleyerek yaptığı demir ve bakırdan setle Yecüc ve Mecüc kavimleriyle savaştığı ifade edilmektedir (Yâhakkî, 1386 hş: 125). İskender'e dair birçok rivayet bulunmaktadır. Kimileri İbrahim peygamber zamanında veya ondan önce yaşadığını, kimileri ise İran hükümdarı Ferîdûn ile çağdaş olduğunu düşünmüşlerdir (Yıldırım, 2008: 434). İskender'in Hızır'la birlikte karanlıklar ülkesine sonsuzluk veren ab-ı hayatı aramaya gitmesi, Âyîne-i İskender'i edebiyatta çokça kullanılan mazmunlardandır (Şemîsâ, 1386 hş: 121, 123).

Emîrî, gönlü ve canı cananın sevgisinin kaplamasını ve kuşatmasını İskender'in hükmüne teşbih etmiştir. Örnek:

فرمانبر محبت دیگر چه کار دارد گویا که در دل و جان حکم سکندر آمد

Muhabbetin itaatkârı artık ne yapar, sanki gönle ve cana İskender'in hükmü geldi (Metin, s. 108/9).

4. Kısra: Sasani imparatorluğunun ilk büyük hükümdarı Nüşîrevân'ın lakabıdır. Onun adaletle hükmettiği Eyvân-ı Kısra, Tâk-i Kısra adlarıyla bilinen sarayı yücelik ve güç sembolü olmuştur (Pala, 2002: 289).

Emîrî, sevgilinin kaşlarını Kısra'nın sarayına teşbih etmiştir. Örnek:

بالای چشمت ابروان از طاق کسری
دام بلا گشته مرا آن ابروی هندوی تو
شش د نشان

Gözünün üstünde kaşların Kısra'nın sarayından nişan oldu, bela tuzağı olmuş bana o siyah kaşın (Metin, s. 222/8).

5. Rüstem: İran'ın ünlü milli kahramanıdır. İran milli kahramanlarından Zâl'ın Rûdâbe ile evliliğinden dünyaya gelmiştir. Doğumu Simurg'un yardımıyla olmuştur. Çabucak büyüyüp, güçlü bir vücuda sahip olmuştur. İran krallarına yardım etmiş, Beyaz Dev'le savaşmış; Bîjen'i kuyudan çıkarmış ve daha birçok kahramanlık yapmıştır. Üvey kardeşi Şeğâd tarafından hileyle öldürülmüştür (Yıldırım, 2008: 592).

Rüstem, divan şiirinde kahramanlık sembollerinden olmuştur (Tökel, 2000: 255).

Emîri, Rüstem'in cesaretine değinmiştir. Örnek:

کار آن بود جمله نامردی در شجاعت نمی شود رستم

Onun işi bütünüyle namertlik olur, yiğitlikte Rüstem olmaz (Metin, s. 275/8).

6. Emîrî'nin Aile Bireyleri: Ayrıca daha önce zikredildiği üzere şairin baba tarafından ataları Candaroğulları beyleri olan Nureddîn (ö.?), Alp Arslan (ö.?), Şemseddîn Yaman Candar (ö. 708/1308), Emîr Yakup (ö. ?), Âdil Bey (ö. 764/1362?), Bâyezid (ö. 787/1385), İsfendiyâr Bey (ö. 843/1439), İbrahim Bey (ö. 847/1443), Kızıl Ahmed Paşa (906/1500'den sonra), Musa Paşa (ö. 922/1516) ve Hz. Peygamber'in ashabından ünlü komutan Halid b. Velid'i (ö. 21/642) ve anne tarafından Pîri Mehmed Paşa'yı (ö. 939/1532) de tarihi şahsiyetler kısmında değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu şahsiyetlerin isimleri sadece giriş kısmında verilen bir manzumeden ve beyitten ibaret olup; burada aynı manzume ve beyit tekrar edilmemiştir (bkz. Makalenin giriş kısmı).

D. Şairler:

1. Attâr: İranlı şair ve mutasavvıftır. Nişabur'da 537-540/1142-1145 yılında doğmuş, 618/1221 yılında vefat etmiştir. Hekim ve eczacı olmasından dolayı Attâr lakabını almıştır (Şahinoğlu, 1991: IV, 95). *Esrarname*, *Mantiku't-Tayr*, *Musibetname*, *İlahiname*, *Muhtârname* adlı tasavvufî mesnevileri ve ünlü mutasavvıfların hayatlarını anlattığı *Tezkiretü'l-Evliya* önemli eserlerindedir (Devletşâh, 1382 hş:190). Emîri, Attâr'a ve onun eseri *Mantiku't-Tayr*'a telmih yapmıştır. Birkaç örnek:

با عشق سوزدم بدم گفتار من کس نش
گر منطق الطیر آورم عطار کو عطار
ک نو

Benim sözüüm an be an aşkla yakar; ama kimse duymaz, Mantiku't-tayr'ı getirirsem, Attâr nerede Attâr nerede? (Metin, s. 220/4).

در مقامی بندگی هشیار باش
فضل حق گر در رسد عطار باش

Kulluk makamında uyanık ol, Hakk'ın fazileti ulaşırsa Attâr ol! (Metin, s. 261/7)

2. Câmî: 817/1414 Horasan'ın Câm şehrinde doğmuş, 898/1492 yılında vefat etmiş İranlı âlim ve şairdir. Manzum üç divanı, *Heft Evreng*, *Hadîs-i Erba'în*, *Risâle-i Terceme-i Kelimât-ı Kudsiyye* adlı eserlerinin yanı sıra; mensur otuz bir eser kaleme almış olup *Nefehâtü'l-üns*, *Bahâristân*, bunlardan bir kaçıdır (Okumuş, 1993: VII, 94, 97).

Emîri, bir şiirinde Câmî'ye ve şairliğine telmihte bulunmuştur. Örnek:

جامی که مرا سخن نهاده
تقل سخنتش به ما بلاغست

Bana söz (ilham) etmiş Câmî'nin sözünü nakletmek bize tebliğdir (Metin, s. 70/6).

3. Hâcû-yi Kirmânî: İran'ın hicri sekizinci asır büyük şair ve âriflerindedir. 689/1290 yılında Kirmân'da doğmuştur (Safâ, 1366 hş: III, 886). Manzum olarak *Divan'ı* ve *Hümâ vü Hümâyûn*, *Gül ü Nevrûz*, *Ravzatü'l-envâr*, *Kemâlnâme*, *Gevhernâme* adlı mesnevileri; mensur olarak ise *Risâletü'l-bâdiye*, *Risâle-i Seb'u'l-mesânî* ile *Münâzara-i*

Şems ü Sehâb adlı eserleri vardır. 753/1352 yılında Şiraz'da vefat etmiştir (Tokmak, 1996: XIV, 520-521).

Emîrî bir şiirinde Hâcû-yi Kirmânî'ye ve şairliğine telmihte bulunmuştur. Örnek:
 آخر از دست اجل گریبان شوی گر بدانش خواجهی کرمان شوی

Onu bilirsen Hâcû-yi Kirmân olursun, sonunda ecelin elinden ağlarsın (Metin, 261/10).

4. Kemâl-i Hucendî: Hucend'de doğmuş ve 803/1401 yılında Tebriz'de vefat etmiş İranlı ünlü mutasavvuf ve şairdir. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. *Divan'ı* vardır (Şahinoğlu, 2002: XXV, 226). Emîrî, bir şiirinde Kemâl-i Hucendî'ye ve şairliğine telmihte bulunmuştur. Örnek:

افرین گوید اگر بشنو آن شیخ چند این کمالات سخن داد خدا بوده امیر

Bu sözüün olgunluğu Allah vergisi olmuş, Emîr(i) "aferin" der duysa o Hucendli şeyh (Metin, s. 100/9).

4. Mevlâna: Büyük sûfi, şair ve âlim olan Mevlâna, 604/1207 yılında Belh'te doğmuştur (Mevlâna: 1388 hş: 14). Ailesiyle birlikte 609/1212 (Safâ, 1366 hş: I, 451) veya 616/1219 yılında Belh'ten göç etmiş ve Nişâbûr ve Bağdat'a uğrayarak Hac görevini yerine getirdikten sonra Şam üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve burada Konya'ya yerleşmiştir (Karaismailoğlu, 2005: 17).

Mevlâna dini ilimleri büyük sufilerden olan babası Bahâeddin Veled'den almış; ancak babasının ölümü üzerine onun halifesi Tirmizli Seyyid Burhaneddin Konya'ya gelmiş ve onun tasavvufî eğitimiyle meşgul olmuştur (Hidayetoğlu, 2005: 21-23). Seyyid Burhaneddin'in isteği üzerine Halep ve Şam'a gitmiş ve dokuz yıl ona hizmet etmiştir (Eflâkî, 1987: I, 127). Mevlâna'nın hayatı 642 yılında Şems-i Tebrizî ile tanışmasından sonra bütünüyle değişmiştir (Mevlâna: 1388 hş: 324).

Şems'le karşılaşmak Mevlâna'nın hayatında dönüm noktası olmuştur. Mevlâna vaaz ve nasihat işlerini bir kenara bırakmış ve Şems'in hizmetine girmiştir (Şafak, 2005: 18). Şems 645/1247 yılında ansızın kaybolmuş (Karaismailoğlu, 2005: 20); bunun üzerine Mevlâna ilkin Selahaddin Zerküb'u, onun vefatından sonra ise Hüsameddin Çelebî'yi mürşit edinmiştir (Hidayetoğlu, 2005: 33-35). Tasavvuf alanında önemli ve eşsiz eserler yazan Mevlâna 672 yılında vefat etmiştir (Eflâkî, 1987: II, 49). Mevlâna'nın tasavvuf alanında kaleme aldığı en önemli eseri manzum altı ciltten oluşan *Mesnevi*'dir (Şafak, 2005: 18). Ayrıca Mevlâna'nın *Mesnevi* dışında tasavvuf alanında *Divan-ı Kebir*, *Rubâiyât*, *Mektûbât*, *Fîhi Ma-Fîh*, *Mecâlis-i Seb'a* adlı manzum ve mensur eserleri vardır (Öngören, 200: XXI, 446-447).

Emîrî şiirlerinde sık sık Mevlâna'nın semama yer vermiştir. Örnek:
 سماع آور که در یابی صفارا دعاکن مرقد منلای مارا

Mevlâna'mızın kabrine dua et, sefa bulmak için sema et! (Metin, s. 282/1).

Emîrî bazen Mevlâna'nın semama değinirken *Mesnevi*'nin ilk beytine de nazire yapmıştır. Örnek:

اگر حاضر شوی یابی صفارا سماع حضرت منلای مارا
بسر آرد از جداییها نوارا امیری بشنو از نی چون بنالد

Hz. Mevlâna'mızın semasında hazır bulunursan sefa bulursun.

Emîrî! Dinle neyden nasıl inliyor, ayrılıklardan nasıl şikâyet ediyor?(Metin, s. 281/5-6).

Emîrî bazen de Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinin ilk beytine yer vererek tazmin sanatında bulunmuştur:

از سوراخ نی بیرون آید نفس بشنو از نی چون حکایت می کند
در تن من موی ها گشته زبان از جداییها شکایت می کند

Neyin deliğinden dışarı çıkar nefes, "Dinle neyden nasıl hikâye ediyor".

Bedenimde kollar dil olmuş, "ayrılıklardan şikâyet ediyor" (Metin, s. 86/14-15).

Emîrî kimi zaman da Mevlâna ve Mevlevilikle özdeşleşen neye, neyin sesinin güzelliğine, kendisinin de ney gibi vatanından ayrı düştüğüne ve sevgilinin aşk gamında ney gibi inlediğine değinerek yer vermiştir. Örnek:

در غم عشق تو نالانم چونی حال زارم گشته از آهم عیان

Senin aşkın gamında ney gibi inlerim, perişan halim ahımdan belli olur (Metin, 205/2)

6. Şems-i Tebrizî: Büyük mutasavvıf, âlim ve şairdir. Asıl ismi Mevlana Muhammed olan Şems-i Tebrizî, Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi belli değildir. Dini ilimler tahsilinden sonra Tebrizli Ebubekir Sellaf'a mürid olmuş, ününü duyduğu bütün meşhur şeyhlerden feyz almaya çalışmış ve bu sebeple diyar diyar dolaşmıştır. Bu gezginliğinden dolayı kendisine "Şemseddîn Perende" uçan Şemseddîn denilmiştir (Safâ, 1366 hş: II, 1173-1174). Mevlâna'nın hayatında büyük değişiklikler meydana getiren Şems, 645/1247 yılında ortadan kaybolmuş ve bir daha görülmemiştir (Karaismailoğlu, 2005: 20).

Emîrî, Mevlâna'nın sema yapmaya izin vermesinden bahsederken Şems'in de ona katıldığını söyleyerek Şems-i Tebrizî'ye telmihte bulunmuştur. Örnek:

داد رخصت سماع را منلا بنگر آن لحظه شمس دین آمد

Mevlâna semaya izin verdi; bak o an Şemseddîn geldi (Metin, s. 103).

E. Âşık/Maşuk Tiplerinin Görünüşleri:

1. Ferhat: Ferhat ile Şirin efsanesinin erkek kahramanı olan Ferhat, Sasani hükümdarı Husrev-i Pervîz'in sevgilisi Şirin'e âşık olur (Pala, 2002: 162). Husrev, onu Şirin'den uzaklaştırmak için Bisütûn dağına delmekle görevlendirmiş, bu yüzden "kûhken (dağ delen)" diye de bilinmiştir (Onay, 2000: 210). Ferhat bu işi başarmış; ancak Husrev'in aldatması sonucu Şirin'in öldüğünü zannederek üzüntüsünden ölmüştür. Divan şiirinde Ferhat, muradına eremeyen, aşk yolunda çok fazla çile ve ıstırapı göğüsleyen ve en sonunda aşkı sebebiyle canından olan âşığın sembolü olmuştur (Tökel, 2000: 439).

Emîrî, aşk yolunda çektiği sıkıntıları dile getirirken Ferhat'ın Bîsutûn dağına delmesine ve kühkân sıfatına telmihte bulunmuştur. Birkaç örnek:

چه حالت این فریاد غم عشق آنچنان صدای تیشه اش مردم از سوی
رفتگیه بیسـ_____تون آمـ_____د

Bu ne haldir ki aşk gaminun feryadı böyle olmuştur, onun keserinin sesi insanlara Bisutun dağından ulaştı (Metin, s. 91/3).

او کجا فهمید سر عشق را همچو من کی بود عشق کوهکن را

O nerede anladı aşk sırrını? Dağ yaranın (Ferhat'ın) nasıl benim gibi aşkı vardır? (Metin, 202/8).

2. Leylâ ve Mecnun: Leylâ ile Mecnun adlı aşk hikâyesinin kahramanlarıdır. Benî Âmir kabilesinden Kays ile Leylâ birbirlerine çocukken âşık olurlar. Ancak Leylâ'nın babası Leylâ'yı İbn Selâm ile evlendirir. Bunun üzerine Kays aklını kaybeder ve Mecnun diye anılmaya başlanır. Mecnun üzüntüyle çöllere düşer ve orada yabani hayvanlarla dostluk kurar. Leylâ ise Mecnunun aşkına sadık kalmak için kocasını kandırıp, onu kendinden uzak tutar. Sonunda iki âşık birbirine kavuşmadan ölürlür (Yıldırım, 2012: 487).

Emîrî, aşkı ve âşıklığı anlatırken Leylâ ile Mecnun'un aşkına değinmiş, aşkıta her akıllı âşığın Mecnun gibi aklını kaybedeceğini; kendisinin de aşkıta Mecnun gibi acı çektiğini, aklını yitirdiğini, insanlardan uzaklaşıp çöllere düştüğünü, bu yolda sonunda Mecnun gibi can vereceğini söylemiş; aşk yolunda Mecnun gibi efsane olduğunu hatta ondan daha meşhur olduğunu dile getirmiştir. Birkaç örnek:

خبر از دوست می گو عاشقان را صفا مجنون را از حال لیلیست

Âşıklara sevgiliden haber ver, Mecnun'un sefası Leyla'dandır (Metin, s. 59/4).

مجنون شد اسیر زلف لیلی جان در طلب تو همچنان است

Mecnun Leyla'nın saçının esiri oldu, can senin talebinde aynı haldedir (Metin, s. 79/3).

4. Vâmık: Vâmık ve Azrâ adlı aşk hikâyesinin erkek kahramanıdır. Çin hakanı Talmus'un olağanüstü güzellikteki oğlu Vâmık'a, Gazne padişahının kızı Azrâ görmeden âşık olur. Azrâ'nın resmini gören Vâmık da ona âşık olur. Vâmık, Azrâ'ya kavuşmak için yola çıkar ve birçok tehlikeler atlatır. Mücadelelerle dolu bu zorlu yolculuğun sonunda iki âşık birbirine kavuşurlar (Pala, 2002: 484). Vâmık da her ne kadar onlara kadar çok zikredilmese de tıpkı Mecnun ve Ferhat gibi âşığın sembolü olmuştur (Tökel, 2000: 449).

Emîrî, sevgilisine duyduğu aşkıta kendisini Vâmık'a benzetmiştir. Örnek:

وامق که اسیر عشق بوده مهر تو مرا به دل همانست

Vâmık aşkın esiri olmuş, senin sevgin benim için gönülde aynıdır (Metin, s. 79/4).

Sonuç

Mehmed b. Musa Paşa XVI. yüzyıl Osmanlı şairlerindedir. Divanında Emîrî bazen de vezin gereği Emîr mahlasını kullanmıştır. Hem anne hem de baba tarafından soylu bir aileye mensup olan Emîrî, tasavvufî şiirler söylemiştir. Şiirlerinde aruz vezni kullanmış; edebi sanatlardan bolca istifade etmiştir. Edebi sanatlardan telmih ve iktibas bünyesinde divanında Hz. Muhammed, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman ve Hz. Yusuf gibi peygamberlere; Dört Halifeye; Bilâl ve İbrâhim Edhem gibi dini şahsiyetlere; Cem, Dârâ, İskender, Kısra ve Rüstem gibi tarihî ve mitolojik karakterlere ve Nureddîn, Alp Arslan, Şemseddîn Yaman Candar, Emîr Yakup, Âdil Bey, Bâyezid, İsfendiyâr Bey, İbrahim Bey, Kızıl Ahmed Paşa, Musa Paşa, Pîrî Mehmet Paşa gibi aile bireylerinden gerçek şahsiyetlere: Attâr, Câmî, Hâcû-yi Kirmânî, Kemâl-i Hucendî, Mevlâna ve Şems-i Tebrizî gibi şairlere; Ferhat, Leylâ ile Mecnun ve Vâmık gibi aşk hikâyelerinin kahramanlarına yer vermiştir.

Kaynaklar

- Akkuş, M. (2000). *Divan Şiirinde İnsan*. Erzurum.
- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*. Ankara.
- Bursalı Mehmed Tahir. (1333 hş). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul.
- Çakan, L. İsmail-Solmaz, N. M. (2006). *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*. İstanbul.
- Çiçekler, M. (1989). *Osmanlılar Döneminde Farsça Şiir Söyleyen Şairlerin Eserlerinin Yazmaları* (danışman: Nazif Hoca), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Değirmençay, V. (2014). *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*. Ankara.
- Devletşâh-ı Semekandî. (1382 hş.) *Tezkiretu 'ş-şu'arâ* (tsh. E.G. Browne). Tahran.
- Eflâkî, A. (1987). *Ariflerin Menkıbeleri I-II* (çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul.
- Emîrî, *Emîrî Divanı*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü Nr: 3780.
- Emîrî, *Emîrî Divanı*, Ankara Milli Kütüphane Nr: A 85.
- Fayda, Mustafa. (1994). "Ebû Bekir". *DİA*. C. X, İstanbul. s. 101-107.
- Fayda, Mustafa. (2005). "Muhammed". *DİA*. C. XXX, İstanbul. s. 408-423.
- Fayda, Mustafa. (2007). "Ömer", *DİA*. C. XXXIV, İstanbul. s. 44-51.
- Fığlalı, E. R. (1989). "Ali", *DİA*, C. II, İstanbul. s. 371-374.
- Hidayetoğlu, A. S. (2005). *Hazreti Mevlâna Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya.
- Karaismailoğlu, A. (2005). *Mevlânâ ve Kültürümüz*. Konya.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.
- Köksal, M. A. (2013). *Peygamberler Tarihi*. Ankara.
- Küçükdağ, Y. (1994). *Vezir-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*. Konya.
- Mevlânâ. (1388 hş). *Fihî Mâ Fih* (tsh. Bediüzzamân Fûrûzânfer). Tahran.
- Okumuş, Ö. (1993). "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, C. VII, İstanbul. s. 94-99.
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Ankara.
- Öngören, R. (2004). "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, C. XXIX, İstanbul. s. 441-448.
- Öngören, Y. (2000). "İbrâhim b. Edhem", *DİA*, C. XXI, İstanbul. s. 293-295.
- Öztuna, Y. (1969). *Devletler ve Hanedanlar*. Ankara.
- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul.
- Safâ, Z. (1366 hş). *Târih-i Edebiyyât der İrân*. Tahran.
- Şafak, Y. (2005). *Hazret-i Mevlâna'nın Eserleri*. Konya.
- Şahinoğlu, M. N. (1989). "Attâr", *DİA*, C. IV, İstanbul. s. 95-98.
- Şahinoğlu, M. N. (2002). "Kemâl-i Hucendî", *DİA*, C. XXV, İstanbul. s. 226.
- Şemîsâ, S. (1386 hş). *Ferheng-i Telmîhât*. Tahran.
- Tokmak, A. N. (1996). "Hâcû-yi Kirmânî", *DİA*, C. XIV, İstanbul. s. 520-521.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*. Ankara.
- Yâhakkî, M. C. (1386 hş). *Ferheng-i Esâtîr ve Dâstânvârehâ der Edebiyyât-i Fârsî*. Tahran.
- Yaman, T. M. (1935). *Kastamonu Tarihi*. Kastamonu.
- Yaylalı, Y. (2013). *Emîrî Divanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi (danışman: Veyis Değirmençay), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul.
- Yiğit, İ. (2007). "Osman", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul. s. 438-443.
- Yiğit, İ. (2010). İsmail, *Peygamberler Tarihi*. İstanbul.

KAVRAM ALANI BAĞLAMINDA DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ SES YANSIMALI İKİLEMELERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BİÇİMLERİ

TURKEY TURKISH FORMS OF ONOMATOPOEIC REDUPLICATIONS
IN DİVÂNÜ LUGÂT AT-TURK IN THE CONTEXT OF CONCEPTUAL
FIELD

OĞUZ ERGENE

Dr. Öğr. Üyesi Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Assist. Prof. Dr. Mersin University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education
oguzergene@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-7862-3705>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.06.2018
Sayfa-*Pages* : 135-160

 : <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3833>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by

 iThenticate®

**KAVRAM ALANI BAĞLAMINDA DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ SES
YANSIMALI İKİLEMELERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BİÇİMLERİ**
TURKEY TURKISH FORMS OF ONOMATOPOEIC REDUPLICATIONS
IN DİVÂNÜ LUGÂT AT-TURK IN THE CONTEXT OF CONCEPTUAL
FIELD

OĞUZ ERGENE

Öz

Kaynağını doğadaki seslerden alan ikilemeler, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde pek çok örneği bulunan ve sıklıkla kullanılan söz varlığı ürünleridir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki sözlük birimlerin bir bölümünü de ses yansımali ikilemeler oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki söz konusu ikilemeler belirlenmiş ve ses kaynakları bakımından sınıflandırılmıştır. Örneklerin anlamları ve metindeki kullanımları verilmiş, ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda bulunan benzer veya yakın sayılabilecek kullanımlar ile karşılaştırma yapılmıştır. Bu doğrultuda Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki ses yansımali ikilemeler, 12 alt bölümde gruplandırılmıştır. Bu ikilemelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları dikkate alındığında, ağızlardaki örneklerin ölçünlü dilden daha fazla olduğu görülür. Nesnelere birbirine çarpması, sürtmesi, dokunması ya da vurması; suyun akması, yağması ya da dökülmesi; yüksek sesle konuşma ya da bağırma gibi kaynaklara dayalı ikilemeler, ölçünlü dilde ve ağızlarda pek çok örneğe sahiptir. Çalışmada, ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda yer alan ikilemelerin belirlenmesi için Türkçe Sözlük (TDK 2011) ve Derleme Sözlüğü (TDK 1993) kaynak alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti’t-Türk, ikileme, yansıma sözcükler, Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi ağızları

Abstract

Reduplications that take their source from the sounds in nature are the vocabulary products that have many examples and frequently used in historical and contemporary Turkish written languages. Onomatopoeic reduplications generate some of the lexeme as well in Dîvânu Lugât at-Turk. In this article, the relevant reduplications have been identified and classified in terms of the sound sources they based on. The meanings of the examples, their usage in the text have been given, the uses that can be considered similar close, or identical in terms of sound sources or concepts they represent in Turkey Turkish standard language and dialects are shown. Accordingly, the onomatopoeic reduplications in Dîvânu Lugât at-Turk are grouped into 12 sub-sections. When these reduplications are taken into consideration in Turkey Turkish forms, it is seen that the examples in the dialects are more than that of the standard language. Reduplications based on the sources such as objects crashing, rubbing, touching or hitting each other, flowing, pouring or spilling water; loud speech or shouting, have more samples in the standard language and dialects than the other groups. In the study, The Turkish Dictionary (TDK 2011) and the Compilation Dictionary (TDK 1993) were used as a source for determining the reduplications in Turkey Turkish standard language and dialects.

Key Words: Dîvânu Lugât at-Turk, reduplication, onomatopoeia, Turkey Turkish, Turkey Turkish dialects

1. Giriş

Birden fazla sözcüğün art arda getirilmesi, Türkçede kullanılan pekiştirme yöntemleri arasında önemli bir yer tutar. Bu yolla kurulan ikilemelerde, türlü niteliklere sahip sözcüklerin farklı ilişkiler ve ilkeler çerçevesinde sıralandığı görülür. Türkçenin tarihî yazı dillerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de örneklerine sık rastlanan bu sözcük grubu için farklı terimler kullanılmış; bu kavram, “tekrar” (Ergin 1985: 377), “kelime koşması” (Ağakay 1988: 98), “ikileme ~ ikizlenme” (Gencan 2001: 217, 219), “ikileme” (Vardar 2002: 119; Özmen 2013: 75), “ikileme ~ tekrar grubu” (Korkmaz 2010: 123, 211), “yineleme öbeği” (Karaağaç 2012: 476) gibi terimlerle karşılanmıştır. Ediskun, birleşik sıfatlar arasında andığı bu türden örneklerin oluşum biçimlerini “yinenme” ya da “yan yana getirilme” (Ediskun 2005: 154, 155) ifadeleriyle kaydetmiştir.

İkileme konusunu ele alan kaynaklarda, ikileme kurucuları arasındaki bağlantılar ve söz konusu öğelerin dizilim ilkeleri, farklı bakış açılarıyla değerlendirilip örneklenerek ikilemelerin kapsamına, oluşum biçimlerine, işlevlerine, özelliklerine, dildeki yaygınlığına vb. ilişkin çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu kaynaklardaki tanımlarda ve açıklamalarda ses, biçim, anlam vb. yönlerden ilişkilendirilen iki ya da daha çok sözcüğün oluşturduğu ikilemelerin anlamı güçlendirdiği; çokluk ve devamlılık sağladığı; bir ses düzeni gerektirdiği; yeni bir kavramı karşılayan tek ve bağımsız bir sözcük olduğu; öğelerin gruba eşit biçimde katıldığı; öğelerin arasına herhangi bir sözcük ya da sözcük grubunun, virgül ve kısa çizgi gibi noktalama işaretlerinin giremediği; kimi sözcük türlerinin art arda kullanılabilme açısından diğerlerine oranla daha uygun olduğu, bu tür öbeklerin ses birimlerinden cümleciklerin tekrarına kadar uzanan bir kullanıma sahip olduğu gibi özellikler üzerinde durulmuştur (Ergin 1985: 377; Ağakay 1988: 98; Zülfikar 1995: 161; Vardar 2002: 119; Korkmaz 2010: 123; Karaağaç 2012: 477; Özmen 2013: 75).

İkilemelerin nitelikleri ve kendine özgü yönleri, bu sözcük türüne yönelik sınıflandırmalarda belirleyicidir. Örneğin Hatiboğlu’na göre ikilemeyi oluşturan öğeler arasındaki anlam bağı, bir ölçüt olmakta ve bu tür ikilemelerde “aynı anlamlı, anlamları yakın, anlamları karşıt sözcükler (köşe bucak, ses seda, sorgu sual; açık saçık, delik deşik, eş dost; dost düşman, ileri geri, iyi kötü...), “tam anlamlı” bir sözcükle anlamı güçlendirmeye yardımcı olan, “yarı anlamlı” sayılabilecek bir sözcük ya da bu nitelikteki iki öge (“eğri büğrü, eski püskü, süklüm püklüm; abur cubur, ıvır zıvır, yalap şalap...”) birlikte kullanılmaktadır. İkilemeyi kuran sözcükler, türleri açısından da geniş bir yelpazede örneklenir ve “sekiz sözcük türünün hemen hepsinden” ikileme yapılabilir. Bu kapsamda “adlar (Ali Veli, Hanya Konya; dağ taş, dere tepe, sokak sokak...), sıfatlar (beyaz beyaz, küçük küçük, renkli renkli; anlı şanlı, doğru dürüst, kara kuru...), adılar (şu bu, şunu bunu, şundan bundan; kendi kendine...), belirteçler (böyle böyle, sabah sabah, yavaş yavaş; alıştıra alıştıra, göre göre...), ünlemler (eyvah eyvah, hele hele, of of, yazık yazık...), eylemler (gel gel, gitti gitti, düştü düşecek, durup dururken, sordu sordu, olsa olsa...)” ikileme oluşturmakta; ilgeçlerle -“bazı konuşmalarda” rastlanabilen “ancak ancak, fakat fakat” gibi örnekler dışında- bağlaçlardan ikileme yapılmamaktadır. Bununla birlikte ad ya da eylem kök ve gövdelerinden kurulabilen ikilemelerde, söz konusu öğeler ad ve eylem çekim eklerini (“göze göz, sağa sola,

kenardan kenardan, dereden tepeden, kıyıda köşede, elini eteğini, canla başla, topu topu, taşı toprağı, üstünü başını; bağırır bağırır, bilse bilse, ağladı sızladı...) ve yapım eklerini (“tatlı tatlı, irili ufaklı, yerli yersiz, günlük güneşlik, sessiz sessiz, ıpsız sapsız, hanım hanımcık; dalgın dalgın, kırık dökük, derme çatma, değış tokuş, saçma sapan, düşmez kalkmaz, yenilir yutulur, giden gidene, ağlaya ağlaya, yatıp kalkıp...”) alabilmektedir. Türkiye Türkçesinde “yansıma sözcükler, sayı adları, ikinci sözcüğü /m-/ ile başlatılan örnekler (fokur fokur, tıngır mıngır, şapır şupur; sekiz on, üçer üçer; örtü mörtü, çocuk mocuk, defter mefter, kalem, malem...)” de ikileme oluşturur (Hatiboğlu 1981: 20 vd.).

Ağakay, “Türkiye Türkçesinden derlenmiş dört yüz” koşmadaki koşukların (öğelerin) diziliş sırasını, başlıca “anlam ve ses durumu” temellerine dayandırır. Yazara göre sırayla ilgili bir zorunluluk olmaması durumunda ses özellikleri belirleyici olur. Ağakay, gözetilen ilkeleri ve kimi nitelikleri “azdan çoğa (az çok, bir iki, kırk elli...), öncekinden sonrakine (bugün yarın, eninde (önünde) sonunda...), bir işin ilk evresinden son evresine (ekip biçmek, kesip atmak, kırık dökük...), temel kavramdan yardımcı kavrama (canla başla, çürük çarık, tuz buz...), koşuklardan biri yakıştırma olduğu zaman sona alınır (bakkal çakkal, eski püskü, kaba saba...) biri olumlu, biri olumsuz iki koşuk karşılaştınca olumlusu başa geçer (ister istemez, olur olmaz, yerli yersiz...)” biçiminde sıralamıştır. Yazar, dizilimin ses kurallarına göre yapılması durumunda ise hece sayılarının eşit olmadığı örneklerde az heceli, eşit olduğu örneklerde ünlüyle başlayan ögenin başta yer alması (“el ayak, karma karışık, sağ salim; aşağı yukarı, okur yazar...”), eşit heceli sözcüklerin taşıdığı ilk hece ünlüleri arasında /a, e/, /o, ö/ gibi seslerin “üstün tutularak” bu sesleri taşıyan ögenin başa alınması (“alt üst, çalı çırpı, doğru dürüst, kem küm, köşe bucak...”) gibi kullanımlar görüldüğünü belirtmiştir. Bunlar dışında, kural dışı dizimler ya da herhangi bir kurala bağlanamayan örnekler de belirlenmiştir (Ağakay 1988: 100-103).

Müller’in ikileme (~ yineleme) sınıflandırmasında, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin yapı, anlam, sözcük türü ve nitelik gibi yönleri üzerinde durulmuştur. Yapısal açıdan, “hecenin yinelenmesi (baba, barbar), olumlu ve olumsuz geniş zaman çekimindeki eylem köklerinin yinelenmesi (bitirir bitirmez), sözcüğün yinelenmesi (zaman zaman, anbean), kimi ünsüzlerin getirildiği bir hece parçasının yinelenmesi (apacı, büsbütün, sımsıcak, çarçabuk...), sözcük parçalarının yinelenmesi (vakit nakittir, Arapça Rapçadır)” gibi yollar kaydedilmiştir. Yazar, anlamsal yönden “seslerin yansıtılması (hor hor, gırç gırç), anlamın pekiştirilmesi (horul horul, yavaş yavaş, yepyeni), tekil adlardan çoğul anlam çıkması (boncuk boncuk, dağ dağ), pozitiflik derecesinin azaltılması (hasta hasta, oyun oyun, yer yer), vurgu yapma (yer yer), bölümlenme (parça parça, tane tane, bir bir)” vb. özelliklere göre sınıfladığı ikilemelerdeki öğeleri, sözcük türü açısından da değerlendirerek “adların (çör çöp, demadem, sabah sabah...), sıfatların ve belirteçlerin (çabuk çabuk, sıkı fıkı, sıcak mıcak, güzel mi güzel...), eylemlerin ve eylemsilerin (koştu koştu, yandı yanalı, güle güle, gelir gelmez...), sayı sözcüklerinin (bir bir, ikişer ikişer), kişi adlarının ve belgisiz adların (ben benci, birbir), ünlemlerin (hayhay!, haydi haydi!) ve tek başına anlamsız sözcüklerin (baba, gurgur, mışıl mışıl)” ikileme kurduğunu belirtir. Müller’in, bir başka sınıflandırmasında ise ikiz yapılarıdaki kimi özellikler ölçüt alınmıştır: “önseste ve sonseste benzerlik (döl

döş, soy sop, hesap kitap...), sözcük arasında ünlü kuralları (eski püskü, fart furt), kalıplaşma (çoluk çocuk, tek tük), sıra kalıplaşması (kış kıyamet), kalıplaşmanın sürdürülmesi (özene bezene, yalvar yakar), az heceli, ünlü ile başlayan ya da Türkçe sözcüklerin önce gelişi (kör topal; kul kurban olmak...), Türkçe sözcüklerden, yabancı sözcüklerden, Türkçe ve yabancı sözcüklerden yapılması (yorgun argın; haraç mezat; güçlü kuvvetli), sayılardan, tamlamadan ikileme (bir bir anlatmak; büyükler büyüğü), -m'li ikileme (ekmek mekmek)” (Müller 2004: 15-25).

İkilemelerin önemli bir bölümü, doğadaki varlıkların çıkardığı ya da kaynaklık ettiği seslerin taklit edildiği yansımalarla kurulmaktadır. Yansıma sözcükler, kimi zaman doğrudan sesi kimi zaman da o sese ilişkin algıyı ya da izlenimi karşılar. Bu nedenle yansımalarda, gerçek bir sesin “belli oranda saymacalık içeren ses öykünmesi” (Vardar 2002: 216) yoluyla belirtilmesi söz konusudur. Zülfikar, ses yansımalarını “birincil biçimler, ikincil biçimler, türevler” olmak üzere üçe ayırmıştır. Bu gruplardan birincil biçimler (“a, çng, hık, küt, of, tü...”), yansımaların doğadaki sesleri karşılayan “tek heceli” durumlarıdır. Birincil biçimlerin eklerle genişletilenleri, ikincil biçimleri oluşturur (“böğür-, capul, çıtır, davuş...”). Türevler ise “birincil ya da ikincil biçimlere” dayanan, bu iki grubun kök ya da gövde olarak kullanıldığı örneklerdir (“cızırtı, civilde-, çağla-, hoşurda-, mırıldan-, parıltı...”). Zülfikar’a göre “birincil ya da ikincil” biçimli yansımaların yinelenmesi olarak tanımlanabilen ses yansımali ikilemeler, “sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip, zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek” gibi amaçlar taşır (Zülfikar 1995: 92 vd.).

2. Dîvânu Lugâti't-Türk

11. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını işleyen ve Türkçenin “bilinen ilk sözlüğü” olarak nitelenen Dîvânu Lugâti't-Türk, bu özelliği dışında o dönemdeki Türk boyları ve toplulukları, bunların ağız özellikleri ve yaşadığı coğrafyalar, Türklere özgü maddi ve manevi kültür öğeleri, atasözleri ve şiir örnekleri gibi pek çok konuda da önemli bir bilgi kaynağıdır. “Türk Lehçeleri (veya Ağızları) Sözlüğü” ya da “Türk lehçelerini toplayan kitap” adıyla Türkçeye aktarılabilir eser bu yönleri, sıradan bir sözlüğün çok ötesinde “diyalektolojik bir çalışma, etnolojik bir eser, coğrafya eseri, onomastik bir çalışma, halk bilimi eseri, halk hekimliği kitabı, atalar sözü külliyatı, şiir antolojisi” olarak değerlendirilmesini sağlamıştır. Kâşgarlı Mahmud’un 1072 yılında yazmaya başladığı Dîvânu Lugâti't-Türk, Abbasi halifesi *Ebul-Kâsım Abdullah el-Muktedî bi-Emrillah*’a sunulmuştur. Eserin bitiriş tarihi, 1074 ya da 1077 olarak kabul edilmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk’ün bilinen tek nüshasını, *Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebi'l-Feth es-Sâvî*, Şam’da “müellif nüshasından” istinsah etmiş ve “1 Ağustos 1266” tarihinde tamamlamıştır. Söz konusu kopya, “İstanbul Fatih’teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A. E. Arabî kısmında, 4189 numarada bulunmaktadır” (Akalin 2008: 42-45; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: XVII-XX, XXXVI).

“Araplara Türkçeyi öğretmeyi hedefleyen” Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş bölümünün ardından her biri *kitâb* adını taşıyan sekiz bölümden oluşur. Bu bölümlerin özgün adları, “Kitâbu'l-hemze, Kitâbu's-sâlim, Kitâbu'l-muzâ'af, Kitâbu'l-mişâl,

Kitâbu'z-zevâtü's-selâse, Kitâbu'z-zevâte'l-erba'a, Kitâbu'l-ğunna, Kitâbu'l-cem' beyne's-sâkineyn" biçimindedir. Bu bölümlerden ilk yedisi, kendi içinde önce isimler, sonra fiiller olarak ayrılmış; sadece son kitapta, bu tür bir yöntem kullanılmayarak söz konusu ayırım, "alt bölümlerde" gerçekleşmiştir. Eserin düzenlenişinde, yazılış amacına bağlı olarak Arap sözlüklerinden, sözlükçülük geleneğinden ve sözlük düzenleme ilkelerinden yararlanılmıştır. Madde başı sözcüklerin Dîvânü Lugâti't-Türk'teki dağılımında, "iki temel" nokta dikkate alınmıştır. Bunların ilki, "Arap dil bilgisi kuralları çerçevesinde kurulmuş sözcük binaları", ikincisi de "kafiye"dir. Sözcüklerin harf sayıları da kendi baplarındaki yerleri açısından önem taşımaktadır. "8000 civarında" madde başının yer aldığı eserde, Türkçe sözlük birimlerinin karşılığı Arapça verilmiş; örnek olarak kaydedilen Türkçe cümlelerin anlamları da Arapça açıklanmıştır. Türkçe madde başlarıyla örnek cümlelerin üzeri, kırmızı mürekkeple belirginleştirilmiştir (Nalbant 2008: 149, 152-155; Akalın 2008: 52; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: XVII, XLV-LVI).

Dîvânü Lugâti't-Türk'teki sözlük birimlerin bir bölümü, yansımardan oluşmaktadır. Türkay, Dîvânü Lugâti't-Türk'teki yansıma sözcükleri "doğal yansıma sözcükler" ve "betimsel yansıma sözcükler" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu sınıflandırmadaki ilk grup, doğadaki canlı ya da cansız varlıklarla ilgili yansımaları ["insanlara ve hayvanlara ilişkin yansımalar (ık, kar kur, çık; çık çık, kaᅇᅇ, buç buç...); katı nesne, sıvı, gaz sesleri (böᅇᅇ, taᅇır taᅇır, pat; çağılmak, şar şar; osurmak, sıkırmak...), yeme içme sesleri (çap çap, karç kırç, sur sur...), doğa olaylarının sesleri (kökremek, tiki...)"] karşılarken diğeri, aynı nitelikteki varlıklarla ilgili gerçek seslere değil "tasarımsal, çağrışımsal" seslere ["canlıların isteyerek çıkardıkları sesler (çaç, çalaᅇᅇ, çarlamak...), iç organlarda oluşan sesler (çinᅇᅇ, tirinᅇᅇ), insan eylem, davranış vb.nden doğan sesler (bart bart, çarçur, çulᅇᅇ, sart surt...), nesnelere ilişkin olanlar (çübür çübür, çek çük, kâw kuw...)"] dayalı "betimsel" örneklerdir (Türkay 1978: 242-253). Batur ve Beyret ise Dîvân'daki yansımaları "doğal taklitler [insan sesleriyle oluşan (asur-, çap çap, ık, op-...), hayvan sesleriyle oluşan (be, kökre-, sır, üᅇᅇr-...), nesnelere çıkan seslerle oluşan (çaldır çaldır, çır, küldre-, pat...), doğa olayları sonucu ortaya çıkan (kökreᅇ-, münᅇreᅇ-) taklitler]" ve "betimleme taklitler (çars çars, çifilama-, kaldurga, tirt-...)" olmak üzere iki ana grupta inceler (Batur ve Beyret 2014: 181-186).

Türkçenin bilinen ilk yazılı belgelerinden itibaren kullanımları örneklenen ve tarihi Türk yazı dillerinde de sıkça tanıklanan ikilemeler, Dîvânü Lugâti't-Türk'te, madde başları halinde kaydedilmiş ve tanımlanmıştır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde ikileme üzerine değerlendirmelerde de bulunur. Dîvânü Lugâti't-Türk'teki bir madde başının açıklamasında, bazı kavramlar için çift ad ya da eylem kullanıldığı; bunlardan birinin "asıl", diğeri ise "onun şubesi" durumunda bulunduğu ya da "ona bağlı" olduğu belirtilir. Kâşgarlı Mahmud'a göre Oğuzların Türklerden farkı, birincil nitelikteki ilk sözcüğe bağlı olan ikinci sözcüğü tek başına kullanmalarıdır ve bu durum da Oğuzcaya ilişkin bir tuhaflık biçiminde yorumlanmıştır. Eserde örnek olarak Türklerin "bir şey diğeri bir şeye katıldığı zaman" *kattı kardı* demelerine karşılık Oğuzların aynı anlamda *kardı* sözcüğünü kullanmaları; iyi kötü anlamındaki *eᅇᅇü yawlak* ikilemesinde *eᅇᅇü* ile birlikte geçen ancak Türklerin tek başına kullanmadığı *yawlak* sözcüğünü, Oğuzların farklı olarak yalnız başına kullandığı kaydedilir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 187). Sev, Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan "162" ikilemeyi "sözcük türü, yapı ve kuruluş,

anlam” açılarından üç bölümde sınıflandırılarak incelenmiştir. Sev’e göre eserdeki ikilemeler, sözcük türü bakımından “isimlerden, yansımalarından, ünlemlerden kurulanlar; sıfat ve zarf olarak kullanılanlar”; yapı ve kuruluş bakımından “yalın, iyelikli ve hâl ekli sözcüklerden; zarf-fiillerden ve sıfat-fiillerden; çekimli fiillerden; yardımcı fiillerle (et-, kıl-, bol-) birlikte kullanılan yansımali ikilemelerden kurulanlar”; anlam bakımından ise “eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı sözcüklerden kurulan; bir sözcüğü anlamlı olan, iki sözcüğü anlamsız olan ikilemeler” gibi gruplara ayrılır (Sev 2004: 499-508). Aktan ise Dîvân’daki ikilemeleri “anlamaları bakımından” incelediği çalışmasında, söz konusu örnekleri, “aynen tekrar edilen ikilemeler (ala ala, çaldır çaldır, öp öp, uş uş...), eş ya da yakın anlamlı ikilemeler (ar- tew-, çalç çulç, sart surt, ur- tokı-...), zıt anlamlı ikilemeler (alış bəriş, erkek tişi, keliş- bariş-, tün kün...)” biçiminde üç gruba ayırmıştır (Aktan 2010: 4-11).

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda; ses birleşimleri, dayandıkları ses kaynakları ya da karşıladıkları kavramlar açısından Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki ses yansımali ikilemelerle benzer ya da yakın sayılabilecek çok sayıda ikileme bulunmaktadır. Birbiriyile benzer ya da ilişkili olan ve bu alandaki söz varlığını yansıtan örneklerin bir kavram alanı oluşturduğu düşünülmüştür.

J. Trier’in “dil alanı (Sprachfeld)”, başka araştırmacıların ise “kavram alanı, anlam alanı, sémantique alan, lengüistik alan” gibi adlarla ele alarak geliştirdiği yöntem, bir sözcüğün, bir kavramın “yalın olarak, tek başına incelenmesi”ne karşıdır. Trier’e göre “sözcüklerin gerçek anlamları ya da belirttikleri kavramlar”, kendileriyle ilişkili ve yakınlığı olan başka kavramlarla beraber “bir alan içinde” düşünüldüğünde kesinleşir. Bu teoriye göre kavramlar, “tıpkı mozaik gibi birbirini sınırlandıran çeşitli parçacıkların birleşmesinden oluşmuş bir alan içinde” bulunmaktadır ve bu bakımdan da “bir alan içinde” incelenmelidir. Söz konusu kuram, kavramların değerinin “kapladığı yerle ve öteki kavramlarla bağlantısına göre” belli olduğunu belirtir. Bu alan içinde bulunan sözcükler, “yapı kuran düzenli bir bütün” oluşturarak birbirine bağımlılık göstermektedir. Bu nedenle herhangi bir kavramda ortaya çıkan değişim, bu bütün içinde yer alan “komşu kavramların ve onları belirten sözcüklerin de değişime uğramasına” yol açar. Aksan, kavram alanı terimini, “birbiriyile ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri alan” biçiminde tanımlamış; “darılmak, küsmek, gücnmek, kırılmak, incinmek” sözcüklerinin bulunduğu alanı, kavram alanına verilebilecek Türkçe örnekler arasında saymıştır. Aksan’a göre örneğin “bıkmak-bezmek-usanmak-bıkkınlık getirmek, usanç, bezginlik, bıkkınlık...”, somut kavramlardan ise “at, beygir, kısrak, aygır” aynı alan içinde değerlendirilebilir (Aksan 1978: 44-46; Aksan 1989: 253, 254; Vardar 2002: 132). Toklu da bu kuramı, “sözcük (kavram) alanı kuramı” başlığı altında inceler ve anlam alanının “anlamca akraba, anlam yönünden birbiri ile ilişkileri olan sözcükler”den oluştuğunu kaydeder. Toklu’ya göre “anlam ilişkisi ve yakınlığı” açısından söz varlığının bir kesiti durumundaki anlam alanları, farklı büyüklüklere sahiptir ve sınırları “çoğu kez kesişir”. Bu kapsamda “akıl, renk, yer gösterme, ölme ve ileri doğru hareket etme” gibi kavramlarla ilgili anlam alanı araştırmaları yapılmış, örneğin “sürünmek, yürümek, koşmak, gitmek, yüzmek, uçmak, atla gitmek, trenle gitmek...” gibi örneklerin, “ileri doğru hareketle ilgili sözcüklerin anlam alanına” giren eylemler olduğu belirlenmiştir (Toklu 2013: 105).

Bu çalışmada, Dîvânü Lugâti't-Türk'teki ses yansımaları ikilemelerle Türkiye Türkçesindeki kimi örneklerin ses birleşimleri, dayandıkları ses kaynakları ve karşıladıkları kavramlar açısından benzerlik ya da yakınlık taşımaları dolayısıyla ilişkilendirilebileceği ve bu örneklerin de bir kavram alanı oluşturduğu görüşünden hareket edilmiştir. Çalışmanın amacı, Dîvânü Lugâti't-Türk'teki ses yansımaları ikilemelerin sınıflandırılması, ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda kullanılan biçimlerinin gösterilmesidir. Bu doğrultuda, eserdeki ses yansımaları ikilemeler belirlenerek bu ikilemelerin anlamları ve metindeki kullanımları verilmiş; örnekler, dayandıkları ses kaynakları bakımından sınıflandırılmış; ölçünlü dilde ve ağızlarda, bunlarla belirtilen yönlerden ilişkilendirilebilecek ikilemeler, ikileme yapısındaki sözcükler gösterilmiştir. Bir kavram alanı oluşturduğu düşünülen kullanımlar, ölçünlü dildeki biçimler önce, ağızlardakiler sonra olmak üzere ayrı paragraflarda gruplandırılmıştır. Söz konusu örneklerin belirlenmesi için Türkçe Sözlük (TDK 2011) ve Derleme Sözlüğü (TDK 1993) kaynak alınmıştır.

3. Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Ses Yansımaları İkilemeler

3.1. Hayvan Sesleri

*buç buç*¹ “bülbüle benzeyen semürgük kuşunun ötüş sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 598).

“buç buç öter semürgük / bogzı için meñlenür

Diyor ki: Nağmeleriyle öten kuş acıkınca boğazı için tane toplar.” (DLT 411; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 321).

kag kug “kazın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 677).

“(kag kug) kâz kag kug etti kaz bu sesleri çıkararak bağırır.” (DLT 499; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 400).

kak kuk “kazın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 678).

“(kak kuk) kâz kak kuk etti kaz böyle bağırır.” (DLT 500; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 401).

sır sır “Ağustos böceğinin çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 821).

“sır sır Ağustos böceğinin çıkardığı sese denir. **Sır sır etti**: Bu sese benzeyen bir ses çıkardı.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

3.2. Çarpma, Sürtme, Değme, Vurma Sesleri

çaldır çaldır “tıkır tıkır (sadakta okların çıkardığı ses); rüzgârda kuru otların çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 613).

“(çaldır çaldır) ok kışte çaldır çaldır itti sadakta oklar takırdadı. Rüzgâr estiği zaman kuru otların çıkardığı ses de aynıdır.” (DLT 230; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 199).

çığıl tığıl “tıkır tıkır (sadaktaki ok vb. şeylerin çıkardığı ses)” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 621).

¹ Metin bölümünde madde başı olarak tanımlanmamış; “semürgük” maddesi için verilen şiir örneğinde yer almıştır.

“(çıgıl tıgıl) ok kış içre çıgıl tıgıl kıldı ok, sadak vb. şeylerin içinde ses çıkardı.” (DLT 198; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 170).

çalk çulk “iterek vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 613).

“(çalk çulk) çalk çulk badar kıldı iterek ona vurdu. Bu, iterek vuruşun sesidir.” (DLT 176; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 150).

çap çap “kamçı vurulurken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 615).

“çap çap kamçı vurulurken çıkan ses veya dudak şapırtısı². Örnek: **Ol erük çap çap yidi** o, eriği şapur şapur yedi.” (DLT 160; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 139).

çars çars “deriye vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 616).

“(çars çars) ol anı çars çars urdı o, onun derisine ses çıkararak vurdu.” (DLT 175; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 150).

çat çat “vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 617).

“çat çat vurma sesi. **Çat çat urdı** ses çıkararak vurdu.” (DLT 161; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 140).

çıyıl çıyıl “dizgin vb. şeylerin çıkardığı ses, tıngır tıngır” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 623).

“(çıyıl çıyıl) yügün çıyıl çıyıl etti gem ses çıkardı. Buna benzer her ses de aynıdır.” (DLT 604; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 496).

kars kars “alkış sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 689).

“(kars kars) ol kars kars aya yaptı o, iki eliyle alkışladı. Alkıştan çıkan taklidî sestir.” (DLT 175; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 150).

sır sır³ “Kalem vb. şeylerin çıkardığı gıcırta için de aynı şey kullanılır.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

şap şap “tokat sesi...” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 845).

“(şap şap) ol anı şap şap boyunladı o, onu sesli olarak tokatladı...” (DLT 507; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 407).

takır takır “atın toynaklarının çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 848).

“(takır takır) at ağaki takır takır etti atın toynakları ses çıkardı.” (DLT 182; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 155).

tikir tikir “atın toynaklarının çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 880).

“(tikir tikir) Aynı anlamda **tikir tikir etti** de denir.” (DLT 182; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 155).

tap tap “vücuda vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 855).

“(tap tap) ol anı tap tap urdı ona her taraftan hızlı hızlı vurdu.” (DLT 507; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 407).

tars tars “vücuda vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 858).

“(tars tars) Aynı şekilde **tars tars urdı** denir; ‘her taraftan ona vurdu’ demektir.” (DLT 175; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 150).

² Dizinde, her iki anlam ayrı madde başlarında verilmiştir.

³ Dîvân’da bu ikilemenin aynı zamanda “Ağustos böceğinin çıkardığı ses” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141) için kullanıldığı belirtilmiştir.

tos tos “elbise ve keçe gibi yumuşak şeylere vurmanın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 894).

“**tos tos** yumuşak bir şeye vurmanın çıkardığı ses; elbise ve keçeye vurmak gibi. **Tos tos urdu.** Bu sesle vurdu.” (DLT 165-166; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 143).

3.3. Düşme Sesleri

buldur buldur “kuyuya düşen taşın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 601).

“(buldur buldur) **tâş kuçugka tüşti buldur buldur itti** taş kuyuya düştü ve onun düşme sesi bu anlatımdaki gibi (metinde geçtiği gibi) çıktı.” (DLT 229; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 199).

dağ duğ “nesnelerin çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 631).

“(dağ duğ) **dağ duğ etti nēğ** nesne ses çıkardı. ‘Ses çıkardı’ anlamındaki **tağ tuğ etti** gibi.” (DLT 600; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 492).

tağ tuğ “sert bir şey üzerine düşen ağır nesnenin çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 853).

“(tağ tuğ) **tağ tuğ etti** sert bir şey üzerine düşen ağır bir nesne ses çıkardı.” (DLT 600; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 492).

tok tok “katı şeylerin çarpmasından çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 889).

“(tok tok) **tok tok etti** bir taşın bir taşa düşmesi gibi, katı bir şey, ses çıkardı.” (DLT 167; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 144).

3.4. Akma, Yağma, Dökülme Sesleri

çur çur “sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, herhangi bir sıvının dökülürken çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 629).

“**çur çur** sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses. Ses çıkaran her sıvı için de aynıdır.” (DLT 162; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

şar şur “yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 845).

“**şar şur** yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses. Ses çıkaran her sıvı için de aynıdır.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

3.5. Kırılma, Parçalanma Sesleri

çak çuk “odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 612).

“**çak çuk** odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi. Buradan **çak çuk etti** denir.” (DLT 167; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 144).

3.6. Yırılma Sesleri

tirt tirt “elbiseyi aldrışsız bir tavırla yırtarken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 878).

“(tirt tirt) **anığ tōnın tirt tirt yırttı** elbiseyi, aldrışsız bir tavırla bu sesle yırttı.” (DLT 172; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 148).

3.7. Yeme İçme, Çiğneme Sesleri

çap çap “dudak şapırtısı, şapur şapur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 615).

“**çap çap** kamçı vurulurken çıkan ses veya dudak şapırtısı. Örnek: **Ol erük çap çap yidi** o, eriği şapur şapur yedi.” (DLT 160; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 139).

*çar çur*⁴ “çar çur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 616).

“**Çar çur yidi** denir; ‘bulduğu her şeyi yedi, hiçbir şey bırakmadı.’ demektir.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

çikir çikir “ekmeğin içinde taş bulunduğu zaman dişin onu kıramaması dolayısıyla çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 625).

“**çikir çikir** ekmeğin içinde taş bulunduğu zaman dişin onu kıramaması dolayısıyla çıkan ses.” (DLT 183; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 156).

karç kurç “şenhiyar yerken çıkarılan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 686).

“**(karç kurç) er tarmazni karç kurç yidi** adam, şenhiyarı karç kurç diye ses çıkararak yedi.” (DLT 173; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 148, 149).

kürt kürt “(at) arpa yerken, (insanlar) hıyar vb. şeyler yerken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 757).

“**(kürt kürt) at arpanı kürt kürt yidi** at arpayı kürt kürt diye ses çıkararak yedi. Hıyar ve hıyara benzer şeyleri yiyen kimsenin çıkardığı ses aynıdır.” (DLT 172/173; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 148).

sür sür “bir şeyi höpürdeterek içerken dudaklardan çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 841).

“**(sür sür) er sür sür mün öpti** adam höpürdeterek çorba içti. Bu, dudağın sesidir.” (DLT 495; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 397).

*şap şap*⁵ “...bir şey yerken çıkan ses, şapur şapur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 845).

“**(şap şap) ...Ol kăgunug şap şap yidi** kavunu şapur şapur yedi. Şeftali vb. taze bir (meyve) yerken de aynıdır. Bu da Arapçaya uygun düşer; çünkü Arapçadaki *eş-şi:b* deve dudaklarının sesidir.” (DLT 507; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 407).

3.8. Organların ya da Vücut Bölümlerinin Sesleri

kar kur “karın guruldarken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 688).

“**(kar kur) kar kur etti karın** karın guruldadı. Bu, hem ses hem anlam bakımından Arapçaya uygundur.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

kart kurt “parmakların çıtlama sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 689).

“**(kart kurt) elig kart kurt etti** parmakları çıtladı.” (DLT 172; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 148).

sart surt “ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 807).

“**(sart surt) anıg ağakı sart surt kıldı** onun ayağı ses çıkardı. Ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses gibi.” (DLT 172; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 148).

⁴ Metin bölümünde, ç > ş değişimine örnek olmak üzere *şar şur* maddesinde gösterilmiştir.

⁵ Dizinde “tokat sesi; bir şey yerken çıkan ses, şapur şapur” biçiminde anlamlandırılan örneğin sınıflandırılması, her iki karşılık ayrı ayrı değerlendirilerek yapılmıştır.

3.9. Yürüme, Koşma Sesleri

badar badar “hafifçe koşma sesi, pıtır pıtır” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 569).

“(**badar badar**) **badar badar yüğürdi** koştu ve koşmasının sesi hafifçe duyuldu.” (DLT 181; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 155).

zap zap “hızlı adım atma için kullanılan yansıma söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 995).

“**zap zap** hızlı adım atmak için kullanılan taklidî bir edat. **Zap zap bargıl** acele et, çabuk ol.” (DLT 160; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 139).

3.10. Yüksek Sesle Konuşma, Bağırma Sesleri

*orı kıkı*⁶ “gürültü ve bağırma” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 777).

“**orı kıkı** gürültü ve bağırma.” (DLT 545; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 446).

*öp öp*⁷ “bir konuda ısrar eden, fakat ispat edemeyen kişinin kullandığı söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 776).

“(**öp öp**) bir adam bir konuda ısrar eder, fakat ispat edemezse **öp öp** denir.” (DLT 33; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 20).

3.11. Seslenme, Çağırma Ünlemleri

çik çik “keçi çağırma ve sürmek için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 625).

“**çik çik** keçi çağırma ve sürmek için kullanılır.” (DLT 168; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 145).

keh keh “köpeği çağırma için kullanılan bir ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 700).

“**keh keh** köpeği çağırma için kullanılan bir edat.” (DLT 493; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 395).

tükü tükü “köpek eniği çağırılırken kullanılan söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 908).

“**tükü tükü** köpek eniği çağırılırken kullanılır.” (DLT 547; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 447).

kırı kırı “kısırdan geride kalan tayı çağırma için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 748).

kurıh kurıh “kısırdan geride kalan tayı çağırma için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 748).

“**kurı kırı** kısırdan geride kalan tay (çağırma için kullanılır). Ye, he yapılabılır ve **kurıh kurıh** denir.” (DLT 543; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 444).

kurırh kurırh “tayı çağırma için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 749).

⁶ Ses yansımaları olduğunu düşündüğümüz bu ikilemeyi oluşturan sözcükler; *kıkı* “gürültü, bağırma”, *orı* “bağırma ve gürültü.” biçimlerinde tanımlanmıştır. Dizinde, bu sözcüklerle bağlantılı *kıkır-* “yüksek sesle bağırma”, *kıkırış-* “bağırıp şamata etmek”; *orıla-* ~ *orla-* “bağırıp sesini yükseltmek, feryat etmek”, *orılaş-* ~ *orılaş-* “(birlikte) bağırıp çağırma”, *orı kop-* “bağırma kopmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 710, 777) gibi örnekler de bulunmaktadır.

⁷ Ses yansımaları bir ikileme olduğu düşünülmüştür.

“...Bunlardan başka h harfi, duraklama sırasında kullanılır. Şahini çağırırken **tāh tāh** ve tayı çağırırken **kurrih kurrih** denmesi gibi. Bunlar anlamlı sözler değildir...” (DLT 7; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 4).

tah tah “şahini gönderdikten sonra çağırırken söylenen söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 847).

“**tah tah** şahini gönderdikten sonra çağırırken için kullanılan bir edat.” (DLT 493; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 395).

3.12. Buyruk, Komut Ünlemleri

çiş çiş “çocuğa çiş yaptırırken veya atı iştetirken söylenen ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 625).

“**çiş çiş** kadının çocuğa vb. çiş yaptırırken söylediği kelime. Süvari koşturduktan sonra atını iştettiği zaman da aynıdır.” (DLT 166; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 144).

çök çök “deveyi çöktürmek için kullanılan söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 628).

“**çök çök** deveyi çöktürmek için kullanılan kelime.” (DLT 168; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 145).

çuh çuh “atı sürmek ve azarlamak için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 629).

“**çuh çuh** “atı sürmek ve azarlamak için kullanılan bir edat.” (DLT 493; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 395).

eç eş “atlara kızarken söylenen bir ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 632).

“**heç heç** atlara kızarken söylenen bir kelime. Aslı **eç eş**’tir; hemze he’ye çevrilmiştir.” (DLT 407; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 317).

heç heç “at başını alıp gittiği zaman ona çıkışmak için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 653).

“**heç heç** at başını alıp gittiği zaman ona çıkışmak için kullanılan kelime.” (DLT 162; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

hoç hoç “keçileri güderken kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 653).

“**hoç hoç** keçileri güderken söylenen bir kelime.” (DLT 407; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 317).

oş oş “öküzün su içmesini teşvik için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 779).

“**oş oş** öküzün su içmesini teşvik için kullanılır.” (DLT 30; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 17).

op op “eşeğin ayağı kaydığı zaman söylenen ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 776).

“**op op** eşeğin ayağı kaydığı zaman söylenir. Arapların ‘canlan’ anlamına gelen *le‘an* kelimesi yerindedir.” (DLT 29; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 15).

sak sak “kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçilerin kullandığı, ‘uyanık olun’ anlamında bir söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 801).

“**sak sak** kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat. **Sak sak**: Uyanık olun. (**sak**) **sak er** uyanık ve kıvrak zekâlı adam.” (DLT 167-168; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 145).

tuşu tuşu “eşeği durdurmak için söylenen söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 904).

“**tuşu tuşu** eşeği durdurmak için söylenir.” (DLT 544; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 445).

zak zak “koçların birbirlerine toslamasını teşvik için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 995).

“**zak zak** koçların birbirlerine toslamasını teşvik için kullanılan edat.” (DLT 167; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 144).

4. İkilemelerin Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve Ağızlarda Kullanılan Biçimleri

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda kullanılan; Dîvânü Lugâti't-Türk'teki ses yansımaları ikilemelerle ses kaynakları, ses birleşimleri ya da karşıladığı kavramlar açısından benzerlik ya da yakınlık taşıdığı düşünülen örnekler, şu biçimde gruplandırılabilir:

4.1. Hayvan Sesleri

buç buç “bülbüle benzeyen semürgük kuşunun ötüş sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 598).

cıvil cıvil-3 “Kuşlar cıvıltı ile ötüşerek.” (TDK 2011: 462), *vicir vicir*⁸ “Vicirdaşarak.” (TDK 2011: 2484) *krş. civciv* “Kümes hayvanlarının yumurtadan yeni çıkmış yavrusu.” (TDK 2011: 470).

ceh ceh “Kuş sesini anlatır.” (TDK 1993: 875), *ciğil ciğil (I)-4* [*çağır çağır, ciğil ciğil*] “Kuş ve civcivlerin çıkardıkları ses.” (TDK 1993: 901), *civil civil (I)-2* “Kuş sesi (hk.)” (TDK 1993: 989), *cödür cödür* “Kuş sesi, cıvil cıvil anlamında.” (TDK 1993: 1005), *gubak gubak* “Kekliğin ötmesini anlatır.” (TDK 1993: 2184), *kık kık kıbak* “Keklik ötüşü için.” (TDK 1993: 4551), *kubak kubak (kubaklamak)* “Keklik ötmek.” (TDK 1993: 4570) *krş. bubuğ (II)* “Baykuş.” (TDK 1993: 775), *cıkcık (IX)* [*cıkciki (I), çıkıkık*] “Çalığışu.” (TDK 1993: 964), *guggu (I)* [*guggumavak, gugguş*]-1 “Baykuş.” (TDK 1993: 2189), *gulgulu (III)*, *gulu gulu, gulügülü, gurgur (III)* “Hindi.” (TDK 1993: 2191)...

kag kug “kazın çıkardığı ses” ~ *kak kuk* “kazın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 677, 678).

gıygık [gıygak] “Kazların çıkardığı sesi anlatır.” (TDK 1993: 2066); *vit vit* “Ördek yavrularının sesi için.” (TDK 1993: 4806) *krş. vak vak* “Ördek.” (TDK 1993: 4089).

sır sır “Ağustos böceğinin çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 821).

cırcır-2 “Ağustos böceği.” (TDK 2011: 460).

cırcır (I) [*cancan (II), cıcı (II), cıgıcığı (II), cırcırak, cırcır böcē, cırcır böcüğü, cırcıs (I), cırcız (III), cırcin, cırcır (I), çırcır (III), çırcıra, çırcır böceği*] “Ağustos

⁸ Türkçe Sözlük'te *vicirdamak* sözcüğünün ilk anlamı, “Serçe gibi kuşlar ötmek.” (TDK 2011: 2484) biçimindedir.

böceği.” (TDK 1993: 926), *sırsır (I)* “Ağustosböceği.” (TDK 1993: 3618), *vinvin (böceği)* “Cırcır böceği.” (TDK 1993: 4105) *krş. vız vız (III)* “Bakla büyüklüğünde, yeşil renkli bir böcek.” (TDK 1993: 4103), *vozvozu* “İlkbaharın sonunda çıkararak, bir ay kadar yaşayan bir böcek.” (TDK 1993: 4107).

4.2. Çarpma, Sürtme, Değme, Vurma Sesleri

çaldır çaldır “tıkır tıkır (sadakta okların çıkardığı ses); rüzgârda kuru otların çıkardığı ses” ~ *çığıl tığıl* “tıkır tıkır (sadaktaki ok vb. şeylerin çıkardığı ses)” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 613, 621).

*cır cır-1*⁹ “Kaynana zırlıtısı.” (TDK 2011: 461), *şakır şukur* “Fazlaca şakırtı çıkararak.” (TDK 2011: 2199); *haşır haşır* “Haşır huşur.” (TDK 2011: 1057), *haşır huşur* “Sert ve kuru şeyler haşırdayarak, haşırtılı ses çıkararak, haşır haşır.” (TDK 2011: 1057), *hışır hışır* “Hışırtı çıkararak.” (TDK 2011: 1095) *krş. tıkır tıkır*¹⁰ “Düzenli bir biçimde, ara vermeden, aksamadan.” (TDK 2011: 2347).

çiğir çiğir-1 “Kumların birbirine sürtünmesiyle çıkan sesi anlatır.” (TDK 1993: 963), *çıldır çıldır (II)* “Küçük şeylerin kapalı bir yerde birbirine çarpıp çıkardığı sesi anlatır (kutu içindeki, düğmeler, kibritler gibi).” (TDK 1993: 1172), *galdır galdır* “Arabanın sallanarak, takırdayarak gitmesi.” (TDK 1993: 1899), *kağış kağış-2* “Kati ve kuru şeylerin bir birine değerek çıkardığı sesi anlatır.” (TDK 1993: 2594), *kayıp kayır* “Küçük taşların birbirlerine sürtünmesinden çıkan sesi anlatır.” (TDK 1993: 2701); *hashaş (etmek)* “Yaprak ve dal hışırdamak.” (TDK 1993: 2298), *ığıl ığıl (etmek)*¹¹ “Çok yüklü, ağır bir şey yavaş yavaş sallanmak.” (TDK 1993: 2456), *siyir siyir* “Kuru ot, ipek vb. şeylere dokununca çıkan ses için.” (TDK 1993: 3652), *şık şık* “Kati nesnelere dokunmasından çıkan ses için.” (TDK 1993: 3767), *şipidik şipidik [şıpıdık şıpıdık, şipitik şipitik]* “Terlik, ses çıkarma (yürürken).” (TDK 1993: 3782), *tayır tayır-3* “Bir şey tırmalanırken çıkardığı ses için.” (TDK 1993: 3852), *tukıl tukıl (II)* “Uyumlu, düzenli, tıkır tıkır (arabanın gitmesi için).” (TDK 1993: 3910); *carcar* “Tekerlekli döğen.” (TDK 1993: 4469), *cıkçık (taş)* “Birbirine sürüldüğü zaman ateş çıkaran taş, çakmak taşı.” (TDK 1993: 906), *çipçip* “Topuksuz nalın.” (TDK 1993: 4479), *şakşak (I) [şakşağı (II), şakşaki (I), şakşak tesbih, şıkşık (I)]* “Elde oynanan büyük taneli tespih.” (TDK 1993: 3737), *şakşak (III)* “Taş bilye.” (TDK 1993: 3737), *şıkşıkı (II)* “Taneleri az ama iri olan tespih.” (TDK 1993: 3767), *tıktık (III)* “Saat (çocuk dilinde).” (TDK 1993: 3912)...

çap çap “kamçı vurulurken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 615).

şırak şırak “Şırak’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2222).

çat çat “vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 617).

*küt küt*¹² “Üst üste ‘küt’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1565), *pat küt* “Üst üste, arka arkaya (vurmak).” (TDK 2011: 1899), *pat pat* “Pat’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1901), *tak tak* “Vurma, çarpma sırasında çıkan ses; ‘tak’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2253), *tak*

⁹ *Kaynana zırlıtısı*, “Bir sap etrafında çevrilen, çevrildikçe takırtılı bir ses çıkaran çocuk oyuncuğu.” (TDK 2011: 1368) biçiminde tanımlanmıştır.

¹⁰ Türkçe Sözlük’te ikilemenin anlamı, “mecaz” (TDK 2011: 2347) açıklamasıyla verilmiştir.

¹¹ İkileme için verilen örnek cümle, “Şu armut ağacına bak rüzgâr vurdukça ığıl ığıl ediyor.” (TDK 1993: 2456) biçimindedir.

¹² İkileme için verilen örnek cümle, “Kapı küt küt vuruldu.” (TDK 2011: 1565) biçimindedir.

tuk “Vurma, çarpma sırasında çıkan ses; vurma, çarpma sırasında ‘tak’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2253), *takır takır*¹³ “Sert ve kuru, takır tukur; sert ve kuru bir ses çıkararak, takır tukur; sert ve kuru bir biçimde, takır tukur.” (TDK 2011: 2249), *takır tukur* “Takır takır.” (TDK 2011: 2249); *şakşak* “Çoğunlukla hokkabazların kullandıkları, hafifçe vurulduğunda hızla vurulmuş gibi ‘şak’ diye ses çıkaran tahta maşa.” (TDK 2011: 2200) *krş. çat pat* “Az çok ve yalan yanlış biçimde, çatra patra; ara sıra; uygunsuz zamanlarda, vakitli vakitsiz; yarım yamalak.” (TDK 2011: 506).

takır takır (I) [takır tukur-1] “Çok kuru ve sert.” (TDK 1993: 3809), *takır tukur-2* “Vurulduğunda sert nesnelere çıkan ses için.” (TDK 1993: 3809), *tapır tapır (itmek) (II) [→ tapırdatmak]* “Ayak ya da sopa vb. şeyleri yere vurarak tap tap ses çıkartmak.” (TDK 1993: 3826), *tukur tukur* “Kuru ve sert olma için.” (TDK 1993: 3910), *zing zing* “Sert bir nesneyle vurulduğunda, altı ve arkası boş bir yerden çıkan ses (için). (TDK 1993: 4373); *şakşak (II) [şakşakı (IV)]* “Çocukların mısır sapından yaptıkları, ses veren bir oyuncak.” (TDK 1993: 3737), *takatuka (I)-1, 2 [taktuka (II)-2]* “Tahta havan, döveç; Şeker kırmaya yarayan bir çeşit ağaç havan.” (TDK 1993: 3806), *taktak (I) [takitik, taktaka, taktuka (I), tuktık (I), tuktık (I)]* “Takunya.” (TDK 1993: 3810), *taktak (II)* “Zararlı hayvanların tarlaya girmesini önleyen tokmaklı fırıldak.” (TDK 1993: 3811), *taktak (V)* “Ayakkabı çekici.” (TDK 1993: 3811), *taktak (VI)* “Kapı tokmağı.” (TDK 1993: 3811), *taktakı (I) [tahtakı, tuktukdeleğen]* “Ağaçkakan” (TDK 1993: 3811), *taktakı (I)* “Marangoz.” (TDK 1993: 3811), *tuktıkı (II)* “Havan.” (TDK 1993: 4758), *toktok* “Havan” (TDK 1993: 3949)...

çınıl çınıl “dizgin vb. şeylerin çıkardığı ses, tıngır tıngır” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 623).

cangıl cüngül “Hayvanlara takılan çan veya başka maden eşyanın çıkardığı ses; bu biçimdeki gürültü.” (TDK 2011: 441), *çangıl cüngül* “Çangır çungur.” (TDK 2011: 493), *çangır çungur* “Düşme veya birbirine çarpma sırasında kaba ve zevksiz ses çıkararak, çangıl cüngül.” (TDK 2011: 493), *çın çın* “Metal eşyaya vurulduğunda çıkan sese benzeyen bir ses çıkararak.” (TDK 2011: 536), *çingır çingir* “Çingirak sesine benzer ses çıkararak.” (TDK 2011: 536), *langır lungur-1* “Metalsi bir ses çıkararak.” (TDK 2011: 1575), *şakır şukur* “Fazlaca şakırtı çıkararak.” (TDK 2011: 2199), *tangır tungur* “Genellikle boş nesnelere yuvarlanırken çıkardığı kaba ve çınlayıcı ses; bu biçimde ses çıkararak.” (TDK 2011: 2260), *tingir mingir-1* “Kuru, çınlamalı ve yankılı bir sesle.” (TDK 2011: 2349), *tingir tingir-1* “Birbirine çarpan metal eşya sürekli ses çıkararak.” (TDK 2011: 2349); *carcur (II)* “Fermuar.” (TDK 2011: 445), *cırcır-3* “Fermuar.” (TDK 2011: 460), *çıtçıt-1, 2* “Üzerinde dikili buldukları şeyin iki kenarını üst üste getirerek birleştirmeye ve tutturmaya yarayan, iki parçadan yapılmış metal nesne, fermejüp, kopça; mobilya kapaklarını, kapıları kilitleme ve sürgülemenin dışında kapalı tutmaya yarayan ve az bir kuvvetle açılıp kapanmasını sağlayan iki parçalı metal veya plastik araç.” (TDK 2011: 539) *krş. tingir mingir-2* “Yavaş, düzenli bir biçimde.” (TDK 2011: 2349), *tingir*

¹³ İkilemenin üç anlamı için verilen örnek cümleler sırasıyla, “Takır takır bir ekmek.”, “Etrafından, üstü başı perişan, takır takır, takunyalı adamlar geçiyordu.”- Ö. Seyfettin” ve “Takır takır olmuş toprağa saban işlemiyordu.” (TDK 2011: 2249) biçimindedir.

tingir-2 “Bomboş (yer).” (TDK 2011: 2349), *tin tin* “Bilgisiz, cahil, akılsız; parasız, züğürt; içinde bir şey olmayan (yer).” (TDK 2011: 2350)...

cakır cakır (etmek) [→ *cığıştamak-1*] “Para, zincir, çakıltaşı gibi cisimler birbirine çarparak ses çıkarmak, şakırdamak.” (TDK 1993: 849, 902), *çaldır çaldır (etmek)* “Madenî büyük parçalar, birbirine değerek ses çıkarmak.” (TDK 1993: 1050), *çingil çingil (II)* “Çingildama sesini anlatır.” (TDK 1993: 1181), *şingil mingil (I)-2* [*şiingir miingir (I)-2*] “Madensel ses yansıması.” (TDK 1993: 3780), *tingir tingir* “Yere düşen maden paraların çıkardığı ses için.” (TDK 1993: 4763); *carcur (II)* [*cırcır (II)*, *çırçır (I)*] “Fermuar.” (TDK 1993: 860), *çıdçıdı* [*çıddak (I)*] “Çıtçıt.” (TDK 1993: 1158), *çıtptıt* [*çıtıptı*] “Çıtçıt, fermejüp.” (TDK 1993: 1198), *çit çit (II)* [*çitbit (II)*] “Çit çit, fermejüp.” (TDK 1993: 1241), *şapşak (I)-2* [*şapçak*, *şepşek (I)-2*] “Bakır ya da teneke maşrapa.” (TDK 1993: 3746), *şıkşık (II)* “Ses çıkaran çocuk oyuncağı, çingirak.” (TDK 1993: 3767), *zurzur (IV)* “Fermuar.” (TDK 1993: 4381)...

kars kars “alkış sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 689).

şak şak “Eller birbirine vurulduğunda çıkan ses; ‘şak’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2200); *şakşakçı* “Bir kimseyi veya onun yaptığı her şeyi doğru bularak öven ve başkalarına da kabul ettirmeye çalışan kimse, alkışçı, zilli bebek; para karşılığında alkış tutan kimse, goygoycu; özellikle tiyatrodaki oyunu alkışlamak için parayla tutulan kimse.” (TDK 2011: 2200).

cibban (çalmak) [*cıppan (çalmak)*, *cibban (çalmak)*] “El çırpıp, alkışlamak.” (TDK 1993: 890), *cıpcıp (I)* “İki çocuğun karşılıklı, ellerini birbirine vurup, yüzlerine dokunarak oynadıkları oyun.” (TDK 1993: 924), *cibicik (çalmak)* [*cibcük (çalmak)*, *çipicik (çalmak)*] “Alkışlamak, el çırpıp” (TDK 1993: 954); *şakşakçı (I)* “Yüze gülen, dalkavuk.” (TDK 1993: 3738), *şakşakçı (II)* “Alkış tutan.” (TDK 1993: 3738).

*sır sır*¹⁴ “Kalem vb. şeylerin çıkardığı gıcırta için de aynı şey kullanılır.” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141).

gacır gacır “Gacır gucur.” (TDK 2011: 897), *gacır gucur* “Çirkin ve kulak tırmalayıcı bir ses çıkararak, gacır gacır.” (TDK 2011: 897), *gıcır gıcır-2* “Gıcırta.” (TDK 2011: 942), *gırl gırl* “Sert ve gürültülü ses çıkararak.” (TDK 2011: 943); *gırgır-1* “Mekanik olarak çalışan süpürge.” (TDK 2011: 943) *krş.* *gıcır gıcır-1* “Tertemiz, yepyeni, pırlıl pırlıl.” (TDK 2011: 942).

şap şap “tokat sesi...” ~ *çars çars* “deriye vurma sesi” ~ *tap tap* “vücuda vurma sesi” ~ *tars tars* “vücuda vurma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 616, 845, 855, 858).

şapşap (IV) “Tokat sesi için.” (TDK 1993: 3747), *pata küte* “Tokat sesi.” (TDK 1993: 3407).

takır takır ~ *tikir tikir* “atın toynaklarının çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 848, 880).

taptap (etmek) “Deve gibi basarak yürümek.” (TDK 1993: 3829), *tuğil miğil (I)* “At, eşek vb. hayvanların uyumlu yürüyüşü için.” (TDK 1993: 3915); *tintin (II)-3* “Dörtmala koşma.” (TDK 1993: 3936).

¹⁴ Dîvân’da bu ikilemenin aynı zamanda “Ağustos böceğinin çıkardığı ses” (DLT 163; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 141) için kullanıldığı belirtilmiştir.

tos tos “elbise ve keçe gibi yumuşak şeylere vurmanın çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 894).

*tumbur tumbur*¹⁵ “Çok gergin.” (TDK 1993: 3913); *domdom (I)* “Davul.” (TDK 1993: 1552), *şabşak (I)*-2 “Ağaçtan oyulmuş, giysi yıkamakta kullanılan tokaç.” (TDK 1993: 3732).

4.3. Düşme Sesleri

buldur buldur “kuyuya düşen taşın çıkardığı ses” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 601).

*gümbür gümbür*¹⁶ “Büyük bir gürültü ile.” (TDK 2011: 1000), *paldır küldür-I*¹⁷ “Kaba bir gürültü çıkararak, gürültü yaparak.” (TDK 2011: 1877), *patır patır*¹⁸ “Güçlü, gürültülü ses çıkararak.” (TDK 2011: 1899).

paltır paltır “Gürültüyle dökülmek, düşmek için.” (TDK 1993: 4634).

dağ duy “nesnelerin çıkardığı ses” ~ *tağ tuğ* “sert bir şey üzerine düşen ağır nesnenin çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 631, 853).

krş. tan tun “Öldürülmek veya başı belaya uğramak’ anlamına gelen *tan tuna gitmek* deyiminde geçen bir söz.” (TDK 2011: 2265), *tok tok* “Kalın ve gür sesle.” (TDK 2011: 2362).

hangır hangır (I)-1 “Ağır bir şeyin düşmesinden çıkan sesi anlatır.” (TDK 1993: 2274).

4.4. Akma, Yağma, Dökülme Sesleri

çur çur “sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, herhangi bir sıvının dökülürken çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 629).

fış fış “Fışır fışır.” (TDK 2011: 872), *fışır fışır*¹⁹ “Fışır sesi çıkararak.” (TDK 2011: 872), *şıp şıp*²⁰ “Şıp şıp sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2222), *şıpır şıpır* “Şıprıdayarak.” (TDK 2011: 2222), *tıp tıp*²¹ “Küçük ve hafif bir biçimde.” (TDK 2011: 2350) *krş. cır cır*-2 “İshal.” (TDK 2011: 461)...

lakır lakır “Lakır lakır (içilen, dökülen bir sıvının çıkardığı ses için).” (TDK 1993: 3060), *loñgur loñgur* “Su kaynarken ya da boşaltılırken çıkan ses için.” (TDK 1993: 3086), *şıpır şıpır (I)* “Şıp şıp (su vb. sesi).” (TDK 1993: 3771), *şır şır* “Şırlı şırlı.” (TDK 1993: 3773), *şip şip (II)* [*şipir şipir (II)*] “Damlaların ardarda düşmesinden çıkan ses için.” (TDK 1993: 3783); *laklak* “Küçük su testisi.” (TDK 1993: 4580), *lıklıkı* “Toprak

¹⁵ İkilime için verilen örnek cümle, “Defin derisi tumbur tumbur olmuş.” (TDK 1993: 3913) biçimindedir.

¹⁶ İkilime için verilen örnek cümle, “Küçük bir kuş, üzerine küçük bir kum tanesi atsa gümbür gümbür yıkılacak.”- N. F. Kısakürek.” (TDK 2011: 1000) biçimindedir.

¹⁷ İkilime için verilen örnek cümle, “Bütün eşyamızın paldır küldür uçurumlardan yuvarlandığını gayet iyi hatırlarım.”- B. R. Eyuboğlu.” (TDK 2011: 1877) biçimindedir.

¹⁸ İkilime için verilen örnek cümle, “Evin sıvaları patır patır yere düştü.”-Halikarnas Balıkcısı.” (TDK 2011: 1899) biçimindedir.

¹⁹ İkilime için verilen örnek cümleler, “Kumaş fışır fışır ediyor.” ve “Su fışır fışır akıyor.” (TDK 2011: 872) biçimlerindedir.

²⁰ İkilime için verilen örnek cümle “Onun da gözlerinden şıp şıp, iki damla yaş akar.” - S. Birsal.” (TDK 2011: 2222) biçimindedir.

²¹ İkilime için verilen örnek cümleler, “Yüreği tıp tıp atıyor.” ve “Su tıp tıp damlıyor.” (TDK 2011: 2350) biçimlerindedir.

sürahi.” (TDK 1993: 4580), *şapşap (I) [şapşırak (I), şapşupa]* “Su tası.” (TDK 1993: 3747) *krş. curcur (VII) [cürürin, cürür (II)]* “İshal, sürgün.” (TDK 1993: 928)...

şar şur “yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 845).

çağıl çağıl “Çağıldayarak.” (TDK 2011: 479), *faşır faşır* “Bol ve çok bir biçimde (akarak).” (TDK 2011: 854), *gürül gürül* “Akan şeyler bol ve gür ses çıkararak.” (TDK 2011: 1011), *horhor* “Gür ve ses çıkararak akan su.” (TDK 2011: 1109), *şar şar* “Şarıl şarıl.” (TDK 2011: 2206), *şakır şakır-1, 2* “Sürekli olarak yağın yağmurun, ötüşen kuşların veya buna benzer hoş giden şeylerin çıkardığı ses; bu sesi çıkararak (yağmak, ötmek vb.).” (TDK 2011: 2199), *şarıl şarıl* “Su veya yağmur, bol ve sesli bir biçimde (akmak, yağmak), şar şar.” (TDK 2011: 2205), *şırıl şırıl* “Su, sürekli ve ses çıkararak (akmak).” (TDK 2011: 2222)...

bağıl bağıl-1 [biğil biğil-2] “Şarıl şarıl, çağıl çağıl (suyun akışı hakkında).” (TDK 1993: 477), *bangıl bangıl-2 [bungul bungul]* “Suyun sesli ve bol akması, çağıl çağıl akış.” (TDK 1993: 520), *calap calap (I)* “Bol bol, taşa taşa (su hk.).” (TDK 1993: 850), *curcur (I)* “Devamlı ve kuvvetli akma (hk.).” (TDK 1993: 1018), *faşfaş (atmak)* “Su basınçla akmak.” (TDK 1993: 1839), *güldür güldür* “Suyun bol bol akışını anlatır.” (TDK 1993: 2218), *hangıl hangıl* “Hızlı hızlı akış (su için).” (TDK 1993: 2273), *hotur hotur* “Bol bol, çok (akan sıvılar için).” (TDK 1993: 4519), *hörül hörül* “Çok çok, gürül gürül (akmak için).” (TDK 1993: 2436), *kağış kağış-1* “Sıvının bol bol gürültülü dökülmesi için.” (TDK 1993: 2594), *kaviş kaviş* “Yağmurun şiddetli yağdığını anlatır.” (TDK 1993: 2695), *kütül kütül* “Çağlayarak akan suyun çıkardığı sesi anlatır.” (TDK 1993: 3055), *şar şar* “Çok ve sürekli (yağın yağmur, akan su için).” (TDK 1993: 3750), *şır şır* “Şırıl şırıl.” (TDK 1993: 3773), *şorul şorul [şor şor]* “Bol ve gürültülü (akmak için).” (TDK 1993: 3792), *şarham şarham (II)* “Gürül gürül (kan derin çiziklerden akmak için).” (TDK 1993: 3749), *zağ zağ²²* “Güçlü, hızlı.” (TDK 1993: 4828), *zığır zığır* “Taneler ya da damlalar durumunda sürekli ve ses çıkararak yağmak, dökülmek için.” (TDK 1993: 4366); *gürgüre* “Yüksek yerden dökülen su, çağlayan.” (TDK 1993: 2236), *şarşar, şırşır (I)* “Çağlayan.” (TDK 1993: 3749)...

4.5. Kırılma, Ayrılma, Parçalanma Sesleri

çak çuk “odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 612).

çatır çatır-1 “Sert bir şey kırılırken, yanarken, yerinden sökülürken veya sıkıştırılırken çıkan ses, çatır çutur.” (TDK 2011: 503), *çatır çutur* “Çatır çatır.” (TDK 2011: 504), *çıt çıt* “Birbiri ardınca çıkan çitirtili ses.” (TDK 2011: 539), *çıtır çıtır* “Çok taze, gevrek; kömür ve odun yanarken, ince tahta çubuklar vb. kırılırken, gevrek bir şey yenilirken çıkan ses.” (TDK 2011: 540); *kırt kırt* “Kırt” sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1421), *kıtır kıtır (kesmek)* “Bıçak veya kesici bir aletle acımaksızın yaralamak veya öldürmek.” (TDK 2011: 1428).

²² İkileme için verilen örnek cümle, “Yağmur zağ zağ yağarken yola çıktık.” (TDK 1993: 4828) biçimindedir.

kıcırı kıcırı (*kesmek*) “Kıtır kıtır kesmek.” (TDK 1993: 2784), *kurt kurt* “Bıçakla kesilen nesnenin çıkardığı ses için.” (TDK 1993: 4556), *pıh pıh* (*etmek*) “Kesmek (çocuk dilinde).” (TDK 1993: 3439)...

4.6. Yırtılma Sesleri

tırt tırt “elbiseyi aldrışsız bir tavırla yırtarken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 878).

çayıy çayıy “Şiddetli, çabuk ve etkili bir biçimde (yanmak, yırtılmak vb.).” (TDK 2011: 446) *krş. cart curt*²³ “Gerekli gereksiz yerde söylenen abartılı söz.” (TDK 2011: 445).

ciyir ciyir (II) “Yırtılan şeyden çıkan ses.” (TDK 1993: 991), *payır payır* (II)-I “Kâğıt, bez vb. şeyler yırtılırken çıkan ses için.” (TDK 1993: 3415), *pıyır pıyır* “Kesilen, yırtılan, yenilen şeylerin çıkardığı hışırtılı ses.” (TDK 1993: 3450), *tayıy tayıy* “Sökülen yün örgünün, yırtılan bezin çıkardığı ses için.” (TDK 1993: 4744).

4.7. Yeme İçme, Çiğneme Sesleri

çap çap “dudak şapırtısı, şapur şupur” ~ *şap şap* “...bir şey yerken çıkan ses, şapur şupur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 615, 845).

çakır çukur-2 “Çak çuk’ diye ses çıkararak.” (TDK 2011: 483), *hapır hapır* “Hapır hupur.” (TDK 2011: 1043), *hapır hupur* “İştahlı ve gürültülü bir biçimde (yemek), hapır hapır.” (TDK 2011: 1043, 1044), *hart hurt* “Ağız dolusu ısırarak ve ses çıkararak (yemek).” (TDK 2011: 1052), *lop lop* “İri parçalar durumunda (yemek veya yutmak)” (TDK 2011: 1593), *lopur lopur* “Lopur’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1593), *löpür löpür* “Löpür’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1594), *şapır şapır* “Acele ile yemek yeme veya üst üste öpme sırasında ‘şap şap’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2203), *şapır şupur* “Öperken veya yemek yerken çıkarılan ‘şap şup’ sesi; öperken veya yemek yerken ‘şap şup’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 2203) *krş. şap şap* “Şap sesi çıkararak üst üste (öpmek).” (TDK 2011: 2204)...

cak cuk [*cakır cakır*] “Şapırtılı sakız çiğnemeyi anlatır.” (TDK 1993: 848), *cepİR cepİR* (*yemek*) “Ağız şapırdatarak yemek.” (TDK 1993: 883), *copur copur* [*copul copul, corkul corkul*] “İstekle yerken çıkarılan ses.” (TDK 1993: 1000), *çap çap*-I “Ağızını şapırdatarak yemek yemeyi anlatır.” (TDK 1993: 1074), *hantıl hantıl* “Hırslı hırslı, şapur şupur, acele (yemek için).” (TDK 1993: 2276), *hombul hobul* (*yemek*) “Kabaca ve ses çıkartarak yemek.” (TDK 1993: 2400), *hörkül hörkül* “Bir şeyi çabuk çabuk ve ses çıkartarak yemeyi, içmeyi anlatır.” (TDK 1993: 2434), *löpür löpür* (I) “Çok istekle ve ağız şapırdatarak (yemek için).” (TDK 1993: 3093), *maççık muççuk* (*etmek*) “Yemek yerken ya da sakız çiğnerken ağız şapırdatmak.” (TDK 1993: 3100), *maçır maçır* [*maççır maççır*] “Ağız şapırdatarak yemek yeme ya da sakız çiğnemek için.” (TDK 1993: 3100), *marçıl marçıl* “Yemek yerken çıkan ses.” (TDK 1993: 4586), *ombul ombul* “Oburların yemek yerken çıkardıkları ses için.” (TDK 1993: 4613), *vaç vaç* “Ağız açikken çiğnenen yemeğin çıkardığı ses (için).” (TDK 1993: 4088)...

²³ İkilemde kullanılan *cart* sözcüğünün ilk anlamı, “Sert bir şey yırtılırken çıkan ses.” (TDK 2011: 445) biçimindedir.

çikir çikir “ekmeğin içinde taş bulunduğu zaman dışın onu kıramaması dolayısıyla çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 625) ~ *karç kurç* “şenhiyar yerken çıkarılan ses” ~ *kürt kürt* “(at) arpa yerken, (insanlar) hıyar vb. şeyler yerken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 686, 757).

katur kutur-2²⁴ “Sert ve kaba ses çıkararak, katur kutur.” (TDK 2011: 1351), *kırt kırt* “Kırt’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1421), *kıtır kıtır-2²⁵* “Gevrek bir ses çıkararak.” (TDK 2011: 1428), *kütür kütür-2²⁶* “Kütür sesi çıkararak (yemek).” (TDK 2011: 1565).

ciyir ciyir (III)²⁷ “Pişmemiş taneli yemeğin yenirken çıkardığı ses.” (TDK 1993: 991), *kıyır kıyır* “Elma, armut vb. meyveleri yerken çıkan ses, hışır hışır.” (TDK 1993: 2856), *murt murt* “Taze sebze ve meyve yenirken çıkarılan ses.” (TDK 1993: 3189), *payır payır* “Marul, soğan, vb. yeşil sebzelerin yenirken çıkardığı ses için.” (TDK 1993: 4640), *payır payır (II)-2* “Türp vb. şeyler yenirken çıkan ses için.” (TDK 1993: 3415).

sūr sūr “bir şeyi höpürdeterek içerken dudaklardan çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 841).

lıkır lıkır²⁸ “Lık lık’ diye ses çıkararak.” (TDK 2011: 1585); *lap lap* “Köpek, kedi vb. hayvanlar ‘lap’ sesi çıkararak (su, süt vb. içmek).” (TDK 2011: 1576).

lak lak “Sulu yiyecekleri ses çıkararak içmek için.” (TDK 1993: 3060), *lıkır lakır* “Lıkır lıkır (içilen, dökülen bir sıvının çıkardığı ses için).” (TDK 1993: 3060), *lûngır lûngır* “Sulu yiyecekleri gırtlaktan ses çıkararak içmek için.” (TDK 1993: 3077); *loklok (II)* “Çamdan yapılmış emzikli testi.” (TDK 1993: 3084).

4.8. Organların ya da Vücut Bölümlerinin Sesleri

kar kur “karın guruldarken çıkan ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 688).

krş. har har²⁹ “Hırıltılı olarak.” (TDK 2011: 1049), *hırl hırl* “Hırıltılı bir ses çıkararak.” (TDK 2011: 1093), *horul horul* “Horlama’ sesi çıkararak.” (TDK 2011: 1111).

krş. loklok (III) “Atların koşarken karınlarından çıkardıkları ses ve bu sesi çıkaran at.” (TDK 1993: 3084).

kart kurt “parmakların çıtlama sesi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 689).

çıtır çıtır “Oyunda parmakların sürtünmesinden çıkan ses, şıkır şıkır anlamında kullanılır.” (TDK 1993: 1194), *şingır şingır [şırkak şırkak]* “Halk oyunu oynarken parmakları birbirine sürtmeden çıkan sesi anlatır.” (TDK 1993: 4725).

sart surt “ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 807).

²⁴ İkilime için verilen örnek cümle, “Ayvayı katır kutur yedi.” (TDK 2011: 1351) biçimindedir.

²⁵ İkilime için verilen örnek cümle, “Kurt, kuzuyu kıtır kıtır yemiş.” (TDK 2011: 1428) biçimindedir.

²⁶ İkilime için verilen örnek cümle, “İstedğim zaman da bu karpuzlardan birini önüme çekip keser, kütür kütür, serin serin yerim.” - A. H. Çelebi.” (TDK 2011: 1565) biçimindedir.

²⁷ Türkiye Türkçesi ağızlarında, bu kavramı karşıyan *çiğirdemek* “Ekme ve yemek içinden çıkan taşlar diş değerek ses çıkarmak.” (TDK 1993: 963) eylemi kullanılmaktadır.

²⁸ İkilime için verilen örnek cümle, “Kız, herkesten önce çeşmenin musluksuz oluşuna ağzını dayayıp lıkır lıkır ve kana kana suyunu içti.” - O. C. Kaygılı.” (TDK 2011: 1585) biçimindedir.

²⁹ İkilime için verilen örnek cümle, “Har har, körükten çıkar gibi çıkıyordu nefesleri.” - K. Korcan.” (TDK 2011: 1049) biçimindedir.

lap lap (II) “Çıplak ayakla ya da ayağa büyük gelen ayakkabıyla yürürken çıkan ses için.” (TDK 1993: 3066) *krş. lan lan (etmek)* “Atın boynuna bol gelen koşum gürültülü ses çıkarmak.” (TDK 1993: 3064).

4.9. Yürüme, Koşma Sesleri

badar badar “hafifçe koşma sesi, pıtır pıtır” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 569).

*badi badi [yürüme (veya gitmek veya koşmak)]*³⁰ “Ördek gibi iki yana sallanarak yürüme (gitmek, koşmak)” (TDK 2011: 224) *krş. pıtır pıtır*³¹ “Sık ve düzgün bir biçimde hafifçe ses çıkararak.” (TDK 2011: 1922).

zap zap “hızlı adım atma için kullanılan yansıma söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 995).

*patır kütür*³² “Gürültülü, güçlü bir biçimde, acele ile.” (TDK 2011: 1899), *rap rap* “Bir birliğin, yürüyüş düzenine girmiş bir topluluğun, uygun adım yürürken çıkardığı ses; ayağını yere sertçe vurarak.” (TDK 2011: 1965), *tıpış tıpış* “Kısa adımlarla çabuk yürüyerek.” (TDK 2011: 2350).

dızır dızır “Sağlığı yerinde olanın dimdik, çevik, sert adımlarla yürüyüşünü anlatır.” (TDK 1993: 1477), *fıldır fıldır-2* “Sık adımlarla yürümeyi anlatır.” (TDK 1993: 1852), *finik finik* “Çocukların tıpış tıpış yürümesini anlatır.” (TDK 1993: 1867), *gepir gepir* “Hızlı yürümeyi, koşmayı anlatır.” (TDK 1993: 1993), *gıbidık gıbidık [gıbil gıbil, gıbiş gıbiş]* “Kısa ve hızlı yürümeyi, çocuk yürüyüşünü anlatır.” (TDK 1993: 2024), *halt halt (gelmek)* “Nereye bastığını bilmeden kuvvetli adımlarla koşmak.” (TDK 1993: 2262), *kozur kozur* “Hırslı ve hızlı (yürümek için).” (TDK 1993: 2946), *zıpır zıpır-2* “Hızlı (yürüme için).” (TDK 1993: 4375), *zöm zöm* “Koşma için.” (TDK 1993: 4842) *krş. vizir vizir* “Hızlı hızlı, topluca (bit, böcek vb. yürümesi için).” (TDK 1993: 4106)...

4.10. Yüksek Sesle Konuşma, Bağırma Sesleri

ori kıkı “gürültü ve bağırışma” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 777).

bangır bangır “Yüksek sesle, gürültüyle.” (TDK 2011: 250), *bar bar-1* “Bağırma fiili ile kullanılarak bağırışın öfkeli ve yüksek sesle olduğunu anlatan bir söz.” (TDK 2011: 253), *bas bas* “Yüksek sesle bağırma” anlamına gelen *bas bas bağırma* deyiminde kullanılan bir söz.” (TDK 2011: 258), *car car* “Çok ve yüksek sesle, gürültülü bir biçimde (konuşmak).” (TDK 2011: 445), *gürültü patırır*³³ “Kavga, gürültü.” (TDK 2011: 1011), *zart zart* “Kendini önemli kişi olarak göstermek için yüksekte atıp tutarak çıkışma, kaba kuvvet gösterisi.” (TDK 2011: 2646); *carcar* “Geveze, yaygaracı.” (TDK 2011: 445), *hırgür* “Geçimsizlik, kavga.” (TDK 2011: 1093).

bangıl bangıl-1 [bangıl bungul, bañır bañır-3, bungul bungul] “Hiddetli, kaba, yüksek sesle konuşma.” (TDK 1993: 520), *bangır bangır (bağırma) [bankır bankır (bağırma)]* “Avazı çıktığı kadar bağırma.” (TDK 1993: 520), *basbas (bağırma)*

³⁰ İkilime, *badi* “ördek” (TDK 2011: 224) madde başının altında verilmiştir.

³¹ İkilime için verilen örnek cümle, “Sol gözünden pıtır pıtır iki damla yaş dökülverdi” - T. Buğra” (TDK 2011: 1922) biçimindedir.

³² İkilime için verilen örnek cümle, “Patır kütür inip çıkıyorlardı.” (TDK 2011: 1899) biçimindedir.

³³ Türkçe Sözlük'te, madde başı olarak *gürültülü patırılı, gürültüsüz patırısız* (TDK 2011: 1011) biçimlerine de yer verilmiştir.

“Avazı çıktığı kadar bağırarak.” (TDK 1993: 538), *cañıl cañıl (etmek) [çanga manga (olmak)] [→ cañıldamak]* “Bir toplulukta, birinin dediğini öteki duymayacak şekilde gürültülü konuşmak.” (TDK 1993: 856), *carıl carıl (konuşmak)* “Saygısızca gürültülü konuşmak.” (TDK 1993: 862), *civil civil* “Çocukların bir ağızdan konuşmalarını, bağırmalarını anlatır.” (TDK 1993: 943), *hant hant (ötmek)* “Bağıra bağıra, kavga edercesine konuşmak.” (TDK 1993: 2276), *hırt gürüt* “Geçimsizlik, kavga, gürültü.” (TDK 1993: 2370), *mangır mangır (I)* “Bangır bangır (çok gürültülü bağırarak için).” (TDK 1993: 3122), *mar mar* “Bağıra bağıra (ağlamak için).” (TDK 1993: 3129), *patırtı kütürtü* “Gürültü, şamata.” (TDK 1993: 3410), *tañtañ (itmek)* “Gereksiz ve yüksek sesle konuşmak.” (TDK 1993: 3822), *vadır vadır* “Çirkin, kaba, gürültülü (konuşma için).” (TDK 1993: 4088), *vangır vangır [van van]* “Gürültülü, yüksek sesle (bağırma için).” (TDK 1993: 4090), *vaz vaz* “Gürültülü (konuşma için).” (TDK 1993: 4094); *barbar (I-1)* “Gürültücü, patırtıcı (kimse).” (TDK 1993: 526), *çarçar (II)* “Sesi çıktığı kadar, gürültülü konuşma (hk.).” (TDK 1993: 1080), *gargarızma* “Bağırarak konuşma.” (TDK 1993: 1923), *hörhör* “Bağırarak konuşan.” (TDK 1993: 2434), *varvara (I)* “Gürültü.” (TDK 1993: 4092), *zanzum* “Anlamsız, ilişkisiz söz, kuru gürültü.” (TDK 1993: 4348)...

öp öp “bir konuda ısrar eden, fakat ispat edemeyen kişinin kullandığı söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 776).

krş. mud mud (demek) “Söylenmemesi gereken sözü söyler gibi yapmak, gevelemek.” (TDK 1993: 4599).

4.11. Seslenme, Çağırma Ünlemleri

çik çik “keçi çağırma ve sürmek için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 625).

cibi cibi [cibiç cibiç] “Keçiyi çağırma ünlemi” (TDK 1993: 954), *cibiş cibiş* “Koyun ve keçiyi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 956), *çiç beçi* “Keçiyi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1203), *çiçi (I-1)* “Keçi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1204), *çipi çipi (I)* “Keçileri çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1232), *des des* “Keçileri çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1436), *dığış dığış* “Keçiyi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1450), *gıcık gıcık* “Keçileri çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2026), *hey hey* “Keçi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2353), *kadı kadı [kıcı kıcı-1]* “Davar çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2787), *kiçi kiçi* “Keçi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2869), *tekiş tekiş* “Keçi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3865), *tıkış tıkış (I)* “Keçi çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3911)...

keh keh “köpeği çağırma için kullanılan bir ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 700).

kuçu kuçu “Köpekleri çağırma için kullanılan bir seslenme sözü.” (TDK 2011: 1516).

bidi bidi (II)-3 “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 687, 688), *çak çak* “Avcıların zağarları çağırma için kullandıkları ünlem.” (TDK 1993: 1042), *çiki çiki* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1212), *den den* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1420), *gıçı gıçı* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2030), *gıdık gıdık [gıdirik gıdirik]* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4508), *gobis gobis* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2088), *kadık kadık [kıcı kıcı-2, kıcık kıcık, kadı kadı-2]* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2787), *kuçu kuçu [kütü kütü, kücü kücü]* “Köpek çağırma

ünlemi.” (TDK 1993: 2989), *mah mah* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4583), *mini mini-2* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3201), *na na* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4603), *oş oş* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3292), *öş öş (I)* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3356), *pşık pşık* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4653), *üş üş* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4078), *yeh yeh* “Köpek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4228); *oşoş* “Köpek.” (TDK 1993: 4615)...

tükü tükü “köpek eniği çağırılırken kullanılan söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 908).

gırık gırık “Köpek yavrusunu çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2057), *pısıık pısıık* “Köpek yavrularını çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3446).

kırı kırı ~ *kurıh kurıh* “kısraktan geride kalan tayı çağırma için kullanılan ünlem” ~ *kurıh kurıh* “tayı çağırma için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 748, 749).

kuruk kuruk [küroh küroh] “At ve eşek yavrularını çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3011); *gâh gâh-1* “Atları çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 1894), *ovih ovih* “At çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3299), *pari pari* “At çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3397), *pişo pişo-1* “At çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3463) *krş. bidi bidi (II)-1, 2 [bıdı bıdı-3]* “Deveyi, deve yavrusunu çağırma ünlemi; kaz ve yavrularını çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 687), *bodi bodi-1* “Manda ve yavrusunu çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 4461)...

tah tah “şahini gönderdikten sonra çağırırken söylenen söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 847).

krş. puş puş “Güvercin çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3492).

Türkiye Türkçesi ağızlarında; hayvanların geneli, belli bir sınıfı, birden fazla türü için çağırma ya da kovalama ünlemi olarak kullanılan ses yansımaları ikilemeler bulunmaktadır:

bici bici II-1 [bıdı bıdı (II), bıdı bıdı, bıdı bıdı, bicik bicik (I), bıç bıç, bıçı bıçı, bıçık bıçık (II), biji biji, bijo bijo, bücük bücük, bücü bücü-2, bücük bücük, büş büş] “Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.” (TDK 1993: 680), *hehey* “Hayvan çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2329); *kırı kırı [kırç kırç, kır çüh, kırç kırç, kırık kırık, kırı kırı, kır kır, kırır kırır, kırı kırı, kırık, kırık, kır kır]* “At ve eşek çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2824), *ovvah ovvah* “At, eşek vb. hayvanları çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 3300); *beçi beçi* “Keçileri veya köpekleri çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 593), *gıcı gıcı* “Koyun, köpek vb. hayvanları çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2025), *gıdı gıdı (IV) [gıdı gıdı, gıdı gıdı, gıdı gıdı]* “Köpek, koyun, keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.” (TDK 1993: 2031)...

4.12. Buyruk, Komut Ünlemleri

çok çok “deveyi çöktürmek için kullanılan söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 628).

krş. kurç kurç “Develere su içirme ünlemi.” (TDK 1993: 3009).

hoç hoç “keçileri güderken kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 653).

çlı çlı “Keçileri yürütme ünlemi.” (TDK 1993: 1164), *deşdeş* “Davayı yürütme, kovalama ünlemi.” (TDK 1993: 1437).

oş oş “öküzün su içmesini teşvik için kullanılan ünlem” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 779).

bodon bodon [*bodo bodo*] “İneklere su içirilirken kullanılan ünlem.” (TDK 1993: 4461).

tuşu tuşu “eşeği durdurmak için söylenen söz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 904).

hod hod “Eşek ya da sıpayı durdurma ünlemi.” (TDK 1993: 2392).

5. Sonuç

11. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını işleyen Dîvânu Lugâti't-Türk'te, ses yansımaları pek çok ikileme madde başı olarak kaydedilmiş; tanımlanmış ve örnek cümlelerle açıklanmıştır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda da ses birleşimleri, dayandıkları ses kaynakları ve karşıladıkları kavramlar açısından bu örneklerle benzerlik ya da yakınlık taşıyan ikilemeler, ikileme yapısındaki sözcükler bulunmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki ses yansımaları ikilemelerle bu ikilemelerin Türkiye Türkçesindeki biçimlerinin belirlenmesine yönelik bu çalışmada, aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

a) Dîvânu Lugâti't-Türk'ün söz varlığındaki ikilemeler arasında yer alan 58 örnek, kaynağını ses yansımalarından almıştır. Bu ikilemeler, ses kaynakları açısından hayvan sesleri; çarpma, sürtme, değme, vurma sesleri; düşme sesleri; akma, yağma, dökülme sesleri; kırılma, parçalanma sesleri; yırtılma sesleri; yeme içme, çiğneme sesleri; organların ya da vücut bölümlerinin sesleri; yürüme, koşma sesleri; yüksek sesle konuşma, bağırma sesleri; seslenme, çağırma ünlemleri; buyruk, komut ünlemleri biçimindeki 12 alt bölümde sınıflandırılabilir.

b) Dîvânu Lugâti't-Türk'teki ses yansımaları ikilemeler arasında, aynı sesi karşılayan ya da aynı amaçla kullanılan farklı örnekler bulunduğu gibi, aynı ikilemenin birden fazla ses için kullanımı da belirlenmiştir: çaldır çaldır ~ çıgıl tıgıl “tıkır tıkır (sadaktaki ok vb. şeylerin çıkardığı ses)”, kag kug ~ kak kuk “kazın çıkardığı ses”, kurı kurı ~ kurıh kurıh “kısraktan geride kalan tayı çağırma için kullanılan ünlem”, takır takır ~ tikir tikir “atın toynaklarının çıkardığı ses”; şap şap “tokat sesi; bir şey yerken çıkan ses, şapur şupur”... (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 613 vd.).

c) Dîvânu Lugâti't-Türk'ün söz varlığında yer alan ses yansımaları ikilemelerin bir bölümü, benzer diğer örneklerden ayrılan amaçlar ya da sesler için kullanılmıştır. Bu örnekler, kavramın kimi ayrıntılarını karşılayan ayrı göstergeler halindedir: çat çat “vurma sesi” ~ çalk çulk “iterek vurma sesi” ~ tars tars “vücuda vurma sesi”, keh keh “köpeği çağırma için kullanılan bir ünlem” ~ tükü tükü “köpek eniği çağırırken kullanılan söz”... (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 613 vd.).

ç) Tüm örnekler gözetildiğinde, ağızlardaki ikilemelerin ölçünlü dildekilerden daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, her iki kaynağın içerdiği söz varlığının hacmine koşut bir durum olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte dilin kültürel yanı göz önünde tutularak doğa seslerinin ve bunlara dayanan ürünlerin dil kullanıcılarının yaşam biçimleriyle ilişkisi; onların yaşamındaki yeri, etkinliği ve önemi gibi başka bileşenler de dikkate alınmalı; ağızlardaki örneklerin çokluğu, çeşitliliği ve ayrıntısı, bu doğrultuda değerlendirilmelidir.

d) Nesnelere birbirine çarpma, sürtme ya da değmesi, suyun akma, yağma ya da dökülmesi; yüksek sesle konuşma ya da bağırma gibi ses kaynaklarına dayalı ikilemeler, ölçünlü dilde ve ağızlarda, diğer gruplara göre daha çok örnek içermektedir.

e) Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda örneklenen ses yansımaları ikilemelerin bir bölümü, ünlemleri ve belli doğa seslerini karşılamakla birlikte kimi kavramların, canlı ya da cansız varlıkların da adıdır: cırcır-2 “Ağustos böceği.”, cıvcıv “Kümes hayvanlarının yumurtadan yeni çıkmış yavrusu.”, hırgür “Geçimsizlik, kavga.”, şakşak “Çoğunlukla hokkabazların kullandıkları, hafifçe vurulduğunda hızla vurulmuş gibi ‘şak’ diye ses çıkaran tahta maşa.” (TDK 2011: 460 vd.); cıkcak (II)-2 [çıkçık] “Ağaçkakan.”, oşoş “Köpek.”, şapşak (I)-2 [şapçak, şepşek (I)-2] “Bakır ya da teneke maşrapa.”, tıktık (III) “Saat (çocuk dilinde).”... (TDK 1993: 848 vd.). Bu kapsamdaki ikilemelerde, biçim birimi ya da ses birimi olarak genişletilmiş örnekler de belirlenmiştir: şakşakçı “Bir kimseyi veya onun yaptığı her şeyi doğru bularak öven ve başkalarına da kabul ettirmeye çalışan kimse, alkışçı, zilli bebek; para karşılığında alkış tutan kimse, goygoycu; özellikle tiyatrodan oyunu alkışlamak için parayla tutulan kimse.” (TDK 2011: 2200); taktakçı “Marangoz.”, gargarızma “Bağırarak konuşma.”, gürgüre “Yüksek yerden dökülen su, çağlayan.”, lıklıklı “Toprak sürahi.”, varvara (I) “Gürültü.”... (TDK 1993: 1923 vd.).

f) Yansımalarla kurulan ikilemelerin bir bölümü, benzetme ya da aktarma yoluyla farklı göstergelere dönüşmüş; bu yönleriyle kendisini oluşturan sözcüklerden ayrılmıştır: cart curt “Gerekli gereksiz yerde söylenen abartılı söz.” (TDK 2011: 445) *krş.* cart “Sert bir şey yırtılırken çıkan ses; hoş gitmeyen, dikkat çeken renk.” (TDK 2011: 445); çat pat “Az çok ve yalan yanlış biçimde, çatra patra; ara sıra; uygunsuz zamanlarda, vakitli vakitsiz; yarım yamalak.” (TDK 2011: 506) *krş.* çat (I) “Sert bir şeyin kırılırken çıkardığı ses.” (TDK 2011: 501), pat (II) “Yassı bir şeyle vurulduğunda çıkan ses.” (TDK 2011: 1897); tıkr tıkr “Düzenli bir biçimde, ara vermeden, aksamadan.” (TDK 2011: 2347) *krş.* tıkr-1 “Tıkırdayan, birbirine vuran, çarpan şeylerin çıkardığı ses.” (TDK 2011: 2347); tın tın “Bilgisiz, cahil, akılsız; parasız, züğürt; içinde bir şey olmayan (yer).” (TDK 2011: 2350) *krş.* tın “Tınlayan şeyin çıkardığı ses, tınlama sesi.” (TDK 2011: 2349)

g) Kimi örneklerde görülen çok anlamlılık, ikilemeyi oluşturan sözcüklere koşut olarak gelişmiştir: tıngır mıngır-1 “Kuru, çınlamalı ve yankılı bir sesle.”, tıngır tıngır-1 “Birbirine çarpan metal eşya sürekli ses çıkararak.” *krş.* tıngır-1 “Metal bir nesne sert bir yüzeye düştüğü zaman çıkan ses.”; tıngır tıngır-2 “Bomboş (yer).” *krş.* tıngır-3 “Boş.” (TDK 2011: 2349)

h) Ses yansımaları ikilemelerin bir bölümü, belli eylemlerle kullanılmış; yardımcı eylem olarak birleşik eylem oluşturmuş; deyimleşmiştir: badi badi [yürümek (veya gitmek veya koşmak)] “Ördek gibi iki yana sallanarak yürümek (gitmek, koşmak)”, bar bar-1 “Bağırarak fiili ile kullanılarak bağrışın öfkeli ve yüksek sesle olduğunu anlatan bir söz.”, bas bas “Yüksek sesle bağırarak anlamına gelen bas bas bağırarak deyiminde kullanılan bir söz.”, kıtır kıtır (kesmek) “Bıçak veya kesici bir aletle acımaksızın yaralamak veya öldürmek.” (TDK 2011: 224 vd.); cibicik (çalmak) [cibcük (çalmak), çipicik (çalmak)] “Alkışlamak, el çırpma”, faşfaş (atmak) “Su basınçla atmak.”, halt halt (gelmek) “Nereye bastığını bilmeden kuvvetli adımlarla koşmak.”, hashaş (etmek) “Yaprak ve dal hışırdatmak.”, ığıl ığıl (etmek) “Çok yüklü, ağır bir şey yavaş yavaş sallanmak.”, lan lan (etmek) “Atın boynuna bol gelen koşum gürültülü ses çıkarmak.”... (TDK 1993: 954 vd.).

Kaynaklar

- Ağakay, Mehmet Ali. (1988). "Türkçede Kelime Koşmaları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954*, 97-104. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 152.
- Akalın, Şükrü Halûk. (2008). *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 945.
- Aksan, Doğan. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 217.
- Aksan, Doğan. (1989). "Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I: Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, 253-262. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 338.
- Aktan, Bilal. (2010). "Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkillemeler". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 1-12.
- Batur, Zekerya ve Beyret, Tuğba Nur (2014). "Divânü Lügati't-Türk'te Taklit Kelimeler". *International Journal of Language Academy*, 2/1, 179-189.
- Ediskun, Haydar. (2005). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120.
- Ergin, Muharrem. (1985). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gencan, Tahir Nejat. (2001). *Dilbilgisi*. İstanbul: Ayraç Yayınevi.
- Hatiboğlu, Vecihe. (1981). *Türk Dilinde İkilme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 328.
- Karaağaç, Günay. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları: 1049.
- Korkmaz, Zeynep. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.
- Müller, Hans-Georg. (2004). *Reduplikationen im Türkischen Morphophonologische Untersuchungen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Nalbant, M. Vefa. (2008). "Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlükçülük Geleneği Bakımından Yeri ve Tertibi". *Kâşgarlı Mahmud Kitabı* (Ed. F. Sema Barutçu Özönder), 149-162, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özmen, Mehmet. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Sev, Gülsel. (2004). "Divânü Lügat'it Türk'te İkillemeler". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 634, 497-510.
- Toklu, M. Osman. (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları: 487.
- Türk Dil Kurumu. (1993). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/1-12.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- Türkay, Kaya. (1978). "Kâşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler". *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (Yazı Kurulu: Mustafa Canpolat, Semih Tezcan, Mustafa Şerif Onaran), 241-257, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 449.
- Vardar, Berke. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Zülfikar, Hamza. (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 628.

TÜRKÇEDE K- > G- VE T- > D-
TONLULAŞMASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
THOUGHTS ON K-> G- AND T-> D-
SONORISATION IN TURKISH

ÜMİT HUNUTLU

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
*Assist. Prof. Dr. Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Art and Sciences,
Department of Turkish Language and Literature*

umit.hunutlu@erdogan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1410-1203>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.05.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.07.2018

Sayfa-*Pages* : 161-186

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3934>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaecd>

This article was checked by

 iThenticate®

**TÜRKÇEDE K- > G- VE T- > D-
TONLULAŞMASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER**
THOUGHTS ON K-> G- AND T-> D-
SONORISATION IN TURKISH
ÜMİT HUNUTLU

Öz

Oğuz Türkçesinde ön seste /K-/ ve /T-/ taşıyan kelimelerin sadece bir bölümünün tonlulaşma sebebi bugüne kadar açıklanamamıştır. Bir kısım araştırmacı bunu yazı dilindeki kelime kalıplaşmalarına bağlamakta, bir kısmı ise lehçeler ve diller arası tesirle açıklamaktadır.

Bugün Türkiye Türkçesinde kelime başlarındaki bazı ince sıradan /k-/ sesleri tonlulaşarak /g-/ sesine dönüşmüştür: Kirü > girü, kel- > gel-, köñül > gönül, ked- > gey- vb. Bazı Türkçe kelimelerde ise ön seste /k / korunmuştur: kes-, küs-, kişne-, kekeme, köprü, kirpi... Azeri ve Türkmen Türkçesinde kelime başı tonlulaşma hadisesi daha istikrarlı gerçekleşmiş ve kelime başı /k- / > /g- / değişimi de yaygınlık kazanmıştır: ğara, ğış, ğuş...

Oğuz Türkçesinde, ön seste /T-/ > /D-/ tonlulaşmasını kesin kurallara bağlamak /K-/ > /G / tonlulaşmasını açıklamaktan çok daha zordur. Çünkü Oğuz Türkçesinde genellikle /t-/ ünsüzü tonlulaşma eğilimi gösterse de; tal > dal, tamar > damar, tağ > dağ vb. kelimelerde /t-/ ünsüzü de tonlulaşmaktadır.

Bu makalede, Oğuz Türkçesinde, Türkçe kelimelerdeki ön seste tonlulaşmanın sebepleri ortaya konmuştur. Kelime başında tonlulaşmaya uğrayan veya Eski Türkçedeki kullanımını devam ettiren kelimeler tespit edilerek ön seste tonlulaşmaya aykırılık gösteren kelimelerin nitelikleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ön seste tonlulaşma, birincil uzun ünlüler, Oğuz Türkçesi.

Abstract

The reason for the toning of only one part of the words bearing the frontal / K- / and / T- / in the Oghuz Turkic has not been explained till this day. Some researchers refer to this in the form of words in the writing language, and some of them explain the influence between dialects and languages.

Today in Turkish in Turkey, some front / k / sound at the beginning of the word turn into / g- / voice by toning: Kirü > girü, kel- > gel-, köñül > gönül, ked- > gey - etc. In some Turkish words, the voice at the frontal point is preserved: kes-, küs-, kişne-, kekeme, köprü, kirpi... In the Azerbaijani and Turkmen Turkic, the word head tonality event has become more stable and the word head / k- / > / g- / exchange has also become widespread: ğara, ğış, ğuş...

In Oghuz Turkic, it is far more difficult to explain the frontal / T- / > / D- / sonorisation with the strict rules than explaining / k- / > / g- / tonalization. because in oghuz turkic, the consonant / t- / has a tendency to increase the tonality. In the words like tal > dal, tamar > damar, tağ > dağ / t- / consonant gets thicker.

In this article, the reasons for the tonalization of the frontal voice in Turkish words in Oghuz Turkic have been revealed. The qualities of the words which were found to be tinted at the beginning of the word or those which continued to be used in the Old Turkic were determined and the ones which were contradictory to the tonalization were stated.

Key Words: Frontal tonalization, primary front vowels, Oghuz Turkic.

Giriş

Türk dilinde kelime başı tonlulaşma hadisesi, Oğuz Türkçesine özgüdür. Diğer lehçelerde örnekleri sınırlı sayıdadır. Oğuz Türkçesine özgü bu ses hadisesinin Oğuz Türkçesinin başlangıcından beri var olup olmadığı tartışmalıdır. Yazılı kaynakları takip ederek bu hususta görüş bildirmek şimdilik mümkün değildir. 13. yüzyılda yazı dili hüviyeti kazanan Oğuz Türkçesinin ilk eserlerinde kelime başı tonlulaşma hadisesine rastlanmıştır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan *karışık dilli eserlerin* hususiyetleri, Oğuz Türkçesinin kendine özgü niteliklerinin ortaya çıkış zamanı hakkında araştırmacıları fikir ayrılığına düşürmüştür. *Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izati'l-Halâik* gibi karışık dilli eserlerin nitelikleri Oğuz Türkçesinin ses ve şekil özellikleri hakkında iki farklı görüş doğurmuştur:

1. Oğuz Türkçesinin yazı dili olarak Karahanlı Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine bir geçiş dönemi yaşadığı ve zamanla kendi ses özelliklerini kazandığı düşüncesi (Korkmaz, 2005a: 296).

2. Bu eserlerin dillerinin Oğuz Türkçesinin ses ve şekil hususiyetleriyle örtüşmediği, yazı dili olarak yaşamasa da Oğuz Türkçesinin çok daha öncelerde ağız özellikleriyle Doğu Türkçesinden ayrı olduğu düşüncesi (Tekin Ş., 1974: 69-70).

Kâşgarlı Mahmut'un Divanü Lügati't-Türk'te Oğuz Türkçesinin Hakaniye Türkçesinden ayrılan yönleri hakkında yaptığı açıklama ve verdiği örneklerden Oğuz Türkçesinin kendine özgü ses özelliklerinin 11. yüzyıldan çok daha önce oluştuğu anlaşılmaktadır. Buna göre:

Oğuz Türkçesi kelime başındaki /b-/ > /m-/ değişimi bakımından genellikle b-'yi tercih eder.

Karahanlı Türkçesindeki /b/ > /w/ ünsüz değişiminde Oğuz Türkçesinde /v/'ye dönüş vardır.

Oğuzlar kelime başındaki /t-'yi > /d-'ye çevirirler.

Oğuzlar /d/'yi her zaman y'ye çevirirler.

Eski Türkçedeki birden çok heceli kelimelerin sonunda, hece ve ek başlarındaki /g/, /ğ/'lar düşme temayülü gösterir.

Karahanlı Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki /y-'leri Oğuz Türkçesi düşürür (Korkmaz, 2005b: 244-247).

Divanü Lügati't-Türk'te kelime başındaki /t-/ > /d-/ değişiminden bahsedilmiş ancak kelime başındaki /k-/ > /g-/ değişimi hakkında herhangi bir bilgi yer almamıştır. Korkmaz; bu bilgiyi şu açıklamalarla dile getirir:

“Arap yazısı da bu iki ünsüzü birbirinden ayırmaya yeterli değildir. Eserde türlü münasebetlerle Oğuzca için verilen örneklerden, daha 11. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada böyle bir değişimin başlamadığı kanısındayız. Oğuzcada kirmek yerine girmek, küç yerine güç, körmek yerine görmek vb. söylenişler yer almış olsaydı, herhâlde Kaşgarlı t- > d- değişiminde olduğu gibi, bunun içinde açıklayıcı örnekler verirdi.”

(Korkmaz, 2005b: 245)

Oğuz Türkçesinde /k-/ > /g-/ değişiminin başlangıç dönemini belirlemek elimizdeki metinlerle şimdilik olanaksızdır. Arap alfabesinde /k/ ve /g/ ayrımı olmadığı

için, Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerde bu ayrımı, günümüzle kıyasla yapabilmekteyiz. Bazı metinlerde, kelime başındaki /g-/ ünsüzü üç noktalı kefile yazılarak /k-/ ünsüzünden ayrılır (Korkmaz 2013: 94). Arap harfli metinlerde bu ayrım kaf-i Fârisi ile de sağlanmıştır.¹ Ancak bu kural imlada yaygınlık kazanmamıştır.

Kelime başında /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmaları bugün, Oğuz grubu Türk lehçelerinde birbirinden oldukça farklıdır. Bu ses hadisesi Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde, diğeri Oğuz grubu lehçelerinden daha istikrarlı ve kurallıdır. Bu lehçelerde sadece ön damak /k-/ ünsüzü değil, arka damak /k-/ ünsüzü de tonlulaşmaya uğramaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarından bazıları bu lehçelere yakın özellikler sergilemektedir.

11. yüzyıldan sonra Anadolu'ya yerleşen Oğuzların çok daha önceden farklı ağız özellikleri taşıması, Oğuz dışı Türk boylarının Anadolu'ya yerleşmesi, bu Türk boylarının tarih içinde bölgedeki etnik gruplardan etkilenmesi gibi sebeplerden bugün Anadolu'da birbirinden farklı ağızlar oluşmuştur (Karahana, 2014: 1). Bununla bağlantılı olarak Anadolu ağızlarının kelime başında tonlulaşmaya gitme şekilleri birbirinden farklıdır. Lehçe ve ağızları takip ederek /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ ses değışimlerinin kesin kurallarını belirlemek oldukça güçtür. Çünkü bir ağız için geçerli olan kural, diğeri için geçerli değildir.

Amaç

Kesin bir kurala bağlanamayan ve istisnai durumlar gösteren, Türkçe kelimelerdeki ön seste tonlulaşma hadisesinin sebeplerini ortaya koymak, ön seste tonlulaşmaya uğramayan Türkçe kelimelerin bu aykırı durumlarını belirlemek, Oğuz Türkçesinin lehçe ve ağızlarında ön seste tonlulaşma eğilimlerini göstermek, bu ses olayında diğeri dillerin etkisinin olup olmayacağını tartışmak bu çalışmanın temel amaçlarıdır.

Bu makalede aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Türkçede /K- > G-/ ve /T- > D-/ tonlulaşmaları üzerine kesin kurallara varılabilir mi?

Türkçe kelimelerin başında /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmasının sebepleri nelerdir?

Türkçede /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ değışimleri konusunda Türkçenin lehçe ve ağızlarının tutumu nedir?

Kelime başında /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmasına uğramayan Türkçe kelimeler nelerdir?

Ön seste tonlulaşma hadisesi Oğuz Türkçesinin genel eğilimi midir, yoksa başka bir dilin etkisiyle mi gerçekleşmiştir?

¹ **Kâf-i Fârisî:** İnce g ve ince ğ sesi verir ve kef harfinin üstüne bir çizgi çekilerek (ك) şeklinde yazılır. Fakat Osmanlıca bir metin içerisinde, umumiyetle bu çizgi çekilmez. Kelimenin veya cümlemin gidişatına göre kullanılır:

اگرى گوز بيلگى سورگون گوك
(gök) (stürgün) (bilgi) (göz) (eğri)

Sınırlılıklar

Türkçede /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ değişimleri konusunda lehçe ve ağızlarda birlik olmaması (Örnek: ilk hecede kısa ünlü olsa da **göç** kelimesine **köç** / **göç** denilmesi).

İlk hecesindeki uzun ünlü kısılmasına rağmen ön seste tonsuz ünsüzünü devam ettiren Türkçe kelimelerin olması (**tat**, **keklik**, **köz...**)

Sadece Oğuz Grubu Türk lehçelerine özgü görülen bu hadisenin örneklerine diğer lehçe ve lehçelerde de rastlanması.

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmanın hareket noktası, Türkçe kelimelerin bazılarının ilk hecede birincil uzun ünlüler taşıdığı ve bunların kısalarırken kendilerinden önce gelen /K-/ ve /T-/ tonsuz ünsüzlerini tonlulaştırarak /K- > G-/ ve /T- > D-/ değişimine sebep olduğu tezidir. Oğuz Grubu Türk lehçelerinde görülen ön ses tonlulaşma hadisesi başlangıçta sadece uzun ünlü taşıyan kelimelerde ünlü kısılmasıyla gerçekleşmiş, zamanla genelleşerek ilk hecede uzun ünlü taşımayan kelimelere de sirayet etmiştir. Ancak bugün K- > G-/ ve /T- > D-/ değişimindeki istikrarsızlık, ön sesteki tonlulaşmayı kesin kuralları çizilemeyen bir ses hadisesine dönüştürmüştür. Bu sebeple ön ses tonlulaşmasının genelleşme şekli, ilk seste tonlulaşmayan Türkçe kelimelerde aranmalıdır. Oğuz Türkçesinde ön seste /K-/ ve /T-/ ünsüzlerini koruyan ve genel eğilime tabi olmayan Türkçe kelimeler, gösterdikleri aykırılık içinde bir kurala dâhil edilebilirler. Bugün Türkçe kelimelerde ilk hecede birincil uzun ünlü taşıyan veya taşımasını ön seste tonlulaşma hadisesi mevcuttur. Bu sebeple ön seste tonlulaşmaya uğramayan kelimelerin kendine has özellikleri bizi çözüme götürecektir.

Veri Toplama Yöntemi

Türkiye Türkçesi Sözlüğü'nden /K-/ ve /T-/ ile başlayan kelimelerin listesi çıkarılmıştır. Bu kelimelerin ilk hecesinde birincil uzun ünlü taşıyıp taşımadığı Talat Tekin'in "*Ana Türkçe Uzun Ünlü Kök ve Gövdeler Listesi*"nden ve *Türkmen Türkçesi Sözlüğü*'nden kontrol edilmiştir. Türkiye Türkçesinde /K-/ ve /T-/ ile başlayan, ancak kök veya gövdesinde birincil uzun ünlü tespit edilen kelimeler Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Anadolu ağızlarındaki şekilleri de gözetilerek tekrar değerlendirilmiştir. Bu lehçe ve ağızların herhangi birinde kelimenin ön seste /G-/ ve /D-/'li şekline rastlanmışsa bu kelimeler ön seste tonlulaşma aykırılığı gösteren örnekler arasına alınmamıştır. Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi bu incelemede önemli bir kıstas olmuştur.

Toplanan Verilerin Analizi

Bugün Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ön seste /K-/ ve /T-/ taşıyan Türkçe kelimelerin büyük bir kısmının kök veya gövdesinde Ana Türkçe döneminde birincil uzun ünlü yoktur. Bu incelemede, birincil uzun ünlü taşımasına rağmen ön seste tonlulaşmaya gitmeyen **istisnai** kelimeler belirlenmiştir. Bu istisnai kelimelerin fonetik ve etimolojik yönleri incelenmiştir.

/K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmaları Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bugüne kadar ön seste /K-/ ve /T-/ tonlulaşmasını ayrıntılarıyla ortaya koyan bir çalışma yapılmamıştır, ancak Türkçede birincil uzun ünlülerden bahsederken konuya değinen araştırmacılar olmuştur. Başdaş; Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçeleriyle ilgili hemen hemen her fonetik çalışmada “Tonlulaşma / Ötümlüleşme” başlıkları altında, başta /k/ > /g/, /t/ > /d/ değişmeleri olmak üzere, tonlulaşma örnekleri sıralandığını ama tonlulaşmanın sebeplerinin yeteri kadar sorgulanmadığını söyler (Başdaş 2009: 91). Asli uzun ünlülü kelimelerdeki ön ses tonlulaşmalarını, bu uzunluğa bağlar (Başdaş, 2009: 94). Ancak makalesinin konu alanı gereği, kanıtlayıcı örnekler üzerinde yeterince durmaz ve aykırı durumlar hakkında açıklamalarda bulunmaz.

Taş; Eski Anadolu Türkçesine ait on eseri tarayarak tonlulaşma görülen kelimeleri ve bunların seslilenmesiyle ilgili sorunları ele almıştır. İncelediği kelimelerde görülen başta, sonda ve ortada tonlulaşmaları sebepleriyle ortaya koymuştur. Ön seste tonlulaşmada birincil uzun ünlerin etkisinden bahsetmiştir. Ancak tonlulaşmaya aykırılık gösteren kelimeler üzerinde durmamıştır (Taş, 2008: 4095-4114).

Karaca; Türkçede tonlulaşma olayının nedenlerini genel olarak değerlendirdiği çalışmasında özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerindeki tonlulaşmaların birçoğunu, uzun ünlülerin kısalarken bıraktığı seslik bir ize dayandırır. Karaca; verdiği örneklerde aykırı durumlardan bahsetmez ve uzun ünlü taşımayan ancak ön seste tonlulaşmaya uğrayan kelimeleri de örnekleri arasında verir (Karaca, 2016: 372).

Akca; Eski Anadolu Türkçesi döneminde kelime başı /t/ > /d/ meselesini imladan hareketle çözmeye çalışmıştır. Özellikle kalın sıradan kelimelerde niçin kelime başı /t/ > /d/ değişiminin meydana gelmediğini ve kalın sıradan kelimelerde ön ses /t-/ ünsüzünün imlasında niçin tı (ط) ile dal (د) harflerinin ikili şekil gösterdiğini Kur’an diliyle açıklar. Müelliflerin aynı kelimeyi bazen tı (ط) bazen dal (د) ile yazmalarını bir imla sorunu olarak görür. Bu kelimeler tı (ط) ile yazılılar dahi bunları d’li okumak gerektiğini savunur (Akca, 2017: 23).

Coşkun; Standart Türkçedeki ses değişimlerinin temelinde her zaman benzeşme veya aykırılaşma olduğunu söyleyerek “*ET kör-> ST gör-; ET kümiş > ST gümiş; ET temir > ST demir; ET teñiz > EAT-DK, AA deñiz > ST deniz*” değişmelerinde yanlarındaki tonlulardan (ünlüler) dolayı, kelime başındaki tonsuz ünsüzlerin yerlerini tonlu karşılıklarına bıraktıklarını söyler (Coşkun 2007: 358). Ancak örneklerin sebepleri üzerinde durmaz.

Ön seste tonlulaşma konusuna değinmese de bu konuyla doğrudan ilgili olan asli uzunluklardan bahseden birçoğ çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları Azerbaycan ve Türkmen Türkçesine aittir (Semedli, 2012: 129).

1. Tarihi Türk Lehçelerinde /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmaları

Tonlulaşma, Eski Anadolu Türkçesinin en belirgin ünsüz değişmesi olayıdır. Arap harflerinin nitelikleri sebebiyle kelime başında /K-/ > /G-/ değişiminin takibi mümkün değildir, ancak /T-/ > /D-/ değişimi, gerek Batı Türkçesi döneminde gerekse daha önceki dönemlerde takip edilebilmektedir. Ön seste /T-/ > /D-/ değişimi, “erken tonlulaşma” diyebileceğimiz bazı örnekleriyle ilk olarak Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkmıştır (Hacıeminoğlu, 2008: 5). Bunların çoğu, Kaşgarlı Mahmut’un Oğuz Türklerinin kelime kadrosuyla ilgili verdiği örnekler ve yansıma seslerden türeyen kelimelerdir:

- dag** at vb. şeylerin damgalandığı dağlama 511 / 410
dag~đag Arğu lehçesinde değil, yok 198 / 169, 511 / 410
đag ol değil, Oğuzların “değil” anlamında kullandıkları tegül sözünün aslı 511 / 410
dakı yine 364 / 289
dañ duñ nesnelere çıkardığı ses 600 / 492
dava ilgın ağacının (Tamarix) meyvesi 549 / 449
dava yün çilesi 549 / 449
dede baba 542 / 443
deve Oğuzlarda deve 26 / 12, 364 / 289, 544 / 445
didək gelin tahturevanının örtüsü 205 / 175
didim gerdek gecesi gelinin giydiği taç 200 / 171
dik dik 168 / 145
diñgel kemiğin baş kısmı, ön kol kemiği; kalça 611 / 504
dük muñ binlerce 168 / 145, 605 / 495
dük urdı parmaklarını toplayarak avucuyla hafifçe vurmak 168 / 145
dülek ağız kırık sakı, testi 195 / 167
dünüşge Kençek lehçesinde tere (quna: buri: - Lepidium sp) 245 / 214
(Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 621).

Kâşgarlı'nın verdiği örneklerden Oğuzların o dönemde ön seste tonlulaşmaya gittiği ve bu özellikleriyle diğer Türk boylarını da etkilediği anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'de Türkçe kelimeler içinde sadece **dal** > **tal** “kol, şube, dal” (KB-5311) kelimesi ön seste tonlulaşmıştır (Arat 2008: 1138). “tâl” kelimesi birincil uzun ünlülüğüdür. Atebetü'l Hakayık'ta; **deg** ~ **teg**, **dengiz** ~ **teniz** ~ **dingiz**, **dep** ~ **tap**, **di-** ~ **tı-**, **diz** ~ **tiz**, **dön-**, **döndür-**, **dur-** kelimelerinin ikili kullanımları mevcuttur. Bunlardan **tı-**, **tiz**, **dön-**, **döndür-** birincil uzun ünlülüğü kelimelerdir.

Oğuz Türkçesi gramer özelliklerini az da olsa içinde barındıran Harezmi Türkçesinde, Oğuzca tesir olarak kelime başı tonlulaşma örnekleri vardır. Harezmi Türkçesi eserlerinde bu hususta bir birliktelik yoktur. /T-/’li kullanımlar sayıca daha çoktur; ancak /T-/ > /D-/ değişimi örnekleri de vardır:

tağıl- ~ dağıl-, tağuk ~ dağuk, tam ~ dam, tarlık ~ darlık, tē- ~ dē-, tēr- > dēr-, tolı ~ doli, tög- ~ dög-, tur- ~ dur- (Argunşah, Yüksekaya 2017: 186).

Sözlü kültür özelliği gösteren, derleme sözlüklerin ağırlıkta olduğu tarihî Kıpçak Türkçesinde Arap harfli metinler yanında, Ermeni alfabesi ve Gotik tarzı Latin alfabesi örnekleri de bulunmaktadır. Bu sebeple sayıları az da olsa kelime başı /K-/ > /G-/ değişimlerinin izlerini bu dönemin bazı eserlerinde takip edebilmekteyiz:

keber- > geber- “üfleme, şişme” (Kİ 43), kēç- > gēç- “geçmek” (KZ 41), kerek > gerek “gerek” (İN 28r), kibik > gibik “gibi” (KZ 147), kişi > gişi “kişi” (İN 8r), köbek > göbek” (TA 22 a), kör- > gör- “görmek” (İN 7 v), körün- > görün- “görünmek” (İN 7 v), közlü > gözlü (gözlü), (Kİ 27), kün > gün “gün” (KZ 118), küneş > güneş “güneş” (KZ 57, TB 83) ..., tēmir kazık > tēmir ğazık “kutup yıldızı” (DM 2a)

(Güner 2013: 89).

Bu kelimelerden *keber-, k ç-, kibik, k bek, k n, küneş, ğazık* birincil uzun ünlü taşımadır. Kıpçak Türkçesi metinlerinde kelime başındaki /T-/ler korunur, ancak Oğuzca tesirle özellikle ince sıradan kelimelerde sınırlı sayıda /T-/ > /D-/ deĝiřimlerine de rastlanır (Güner, 2013: 91).

 aĝatay Türkçesinde birkaç kelime de  n sesteki /T-/  ns z , /D-/  ns z ne dönüşmüştür ve bu kelimelerin  oĝu edat görevindedir:

daĝı (<taĝı) “ve, dahi, de”, d k/g “gibi”, (Nev yi’den önce, daha çok t g), dur / durur (daha az olarak tur / turur) “-dır / -dir / vs.” d gr  (<teger ) “kadar, dek”, d gin (Kaşg. tegin) “kadar, dek”, d gin e, d g n e “-e/-a kadar”

(Karaaĝa  2013: 39).

2. Oĝuz Grubu Türk Lehçelerinde /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmaları

Türkçe kelimelerin başında görülen tonlulaşmalar Oĝuz Grubu Türk lehçelerine özgüdür; ancak bu ses hadisesinin az sayıdaki  rneĝini diĝer  aĝdař Türk lehçelerinde de görmek mümkündür. Bu tonlulaşmalar sayıca daha azdır, düzenli ve kurallı bir deĝiřim göstermezler.

Kıpçak ve Oĝuz boylarının Deşt-i Kıpçak denilen bölgede ve Aral Denizi’nin batısı ve doĝusunda bir arada yaşamaları sonucu Oĝuz  zelliĝi olarak gösterilebilecek ötümlüleşme olayının tarihi ve  aĝdař Kıpçakçada örneklerine rastlanması lehçeler arası etkileşimlere örnek olarak gösterilebilir. Özellikle Kumuk, Karakalpak, Karaçay Balkar ve Kırım Tatar Türkçesinde yoĝun olarak bu etkileşim hissedilmektedir

(Karaca, 2016: 371).

Oĝuz Grubu Türk lehçelerinin kelime başında tonlulaşma eĝilimleri birbirinden farklıdır. Türkçe bir kelimenin kullanımında bir Oĝuz grubu Türk lehçesinde kelime başında tonlulaşma olurken bir diĝerinde böyle bir tonlulaşmaya gidilmemektedir. Bu sebeple, Oĝuz grubu Türk lehçelerinde kelime başı tonlulaşma hadiseleriyle ilgili genellemelere gitmek oldukça zordur. Türkiye Türkçesi; Azerbaycan ve Türkmen Türkçesine göre kelime başı tonlulaşmada daha düzensizdir. Ancak Türkiye Türkçesinin aĝız özellikleri gözetilerek yapılacak bir tasnifle, Türkmen ve Azerbaycan Türkçesiyle ortaklık gösteren kelimelerde  n ses tonlulaşma hadisesinde genellemelere ulaşılabilir.

2.1. Oĝuz Grubu Türk Lehçelerinde /K-/ > /G-/ Tonlulaşmaları

Eski Türkçede kelime başındaki /k-/  ns zleri Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki gibi /g-/ olmuştur. Türkiye Türkçesinde /g-/ ile başlayan bazı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde, Eski Türkçedeki şeklini devam ettirir ve /k-/ ile başlar: ke -, ke id, kimi “gibi”, k e, k e-, k ks “g ĝ s”, k n l (Kartallıoĝlu, Yıldıırım 2007: 180), (Ergin, 1981: 96). Bu kelimelerin hiçbiri Ana Türkçe döneminde birincil uzun ünlü taşımadır.

Eski ve Orta Türkçeye ait kelimelerin başında bulunan /K-/  ns zleri, Türkmencede genellikle /G-/  ns z ne dönüşmüştür: ET. kara > Tkm. gara, ET. kel- > Tkm. gel-, ET. kış > Tkm. ĝıř, ET. k z > Tkm. göz, ET. kuş > Tkm. guş, ET. k l- >

Tkm. gül-, ET. küntüz > Tkm. gündüz. Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait birkaç kelime başta bulunan /K-/ ünsüzü, Türkmen Türkçesinde korunur. DLT. kak “su birikintisi”, Tkm. kak “çölde yağmur sularının biriktiği yer”, DLT. kakıl- “kakılmak”, Tkm. kakıl- “çakılmak, çivilenmek, çalınmak, vurulmak”, ET. kırk > Tkm. kırk “kırk”, ET. köl > Tkm. kööl “göl”, DLT. kölige “koyu gölge”, Tkm. kölege “gölge” (Kara, 2007: 247).

Türkmen Türkçesinde önde /k-/ sesini koruyan kelimelerde, ilk seste birincil uzunluk görülmez² ve /k-/ sesini koruyan kelimelerin çoğu yansıma sestene türemiştir:

Ƙak- “çakmak, kakmak, çivilemek”, **Ƙaka-** “kurumak”, **Ƙakıncıra-** “silkinmek”, **Ƙakınla-** “sinir nöbeti geçirmek”, **Ƙakla-** “eti kemiklerinden ayırmak”, **Ƙakla-** “sürtmek, aylak aylak dolaşmak”.

Türkmen Türkçesinde önde /k-/ sesini koruyan ince sıradan kelimelerin sayısı, kalın sıradan kelimelerden daha fazladır. Türkmen Türkçesi Sözlüğü’nde ön seste /k-/ ünsüzü taşıyan sınırlı sayıda kelime, ilk hecede birincil uzun ünlü olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; **köl** “göl”, **kölege** “gölge”, **köre-** “alevlenmek”, **köreş-** “tutuşmak”, **körük** “körük”, **körükdür-** “ateşi tutuşturmak”, **köşek** “deve yavrusu”, **köz** “köz, kor, sıcaklık”, **köze-** “kömür olmak”³ kelimeleridir (Tekin, Ölmez, 1995: 396-431). Türkmen Sözlükte ön seste /k-/ ünsüzü taşıyan kelimeler arasında bu örnekler dışında, birincil uzun ünlü taşıyan yoktur. Bu kelimeler ilk hecede birincil uzun ünlülerini muhafaza etmekte ve ön seste /k-/ > /g-/ değişimine gitmemektedir.

2.2. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde /T-/ > /D-/ Tonlulaşmaları

Türkçe kelimelerin ön sesinde görülen /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmalarının sebeplerini sadece tonlulaşmanın görüldüğü kelimelerden belirlemek oldukça güçtür. Çağdaş Türk lehçeleri arasında bu konuda birliktelik bulunmamaktadır. Ancak Oğuz Grubu dışındaki Türk lehçelerinin /T-/ > /D-/ değişiminde /K-/ > /G-/ değişimi kadar katı olmadıkları ve az sayıdaki kelime olsa bile /T-/ > /D-/ değişimini gerçekleştirdiği açıktır.

Eski Türkçedeki /T-/ ünsüzlerinin birçoğu Azerbaycan Türkçesinde /D-/ olmuştur. Hatta Türkiye Türkçesinde /D-/ olmayan bazı örnekler de Azerbaycan Türkçesinde /D-/’ye dönüşmüştür: taş > daş, turna > durna, tavşan > dovşan, tuz > duz, tırnak > dırnağ, tara- > dara-, taş- > daş-, taşgın > daşgın, tat > dad, tatlı > dadlı. Azerbaycan Türkçesindeki bu genel tonlulaşmaya karşın Türkiye Türkçesinde /D-/ olan bazı örnekler Azerbaycan Türkçesinde tonlulaşmamıştır: dök- > tök-, düş- > tüş-, dik- > tik-, dokun- > toxun- (Kartalhoğlu, Yıldırım, 2007: 181).

Türkçe kelimelerin başında bulunan /T-/ ünsüzlerinin bir kısmı, Türkmencede /D-/ olmuştur: ET. targak > Tkm. darak “tarak”, ET. taş > Tkm. daş “dış”, ET. ter > Tkm. der “ter”, DLT. tilim > Tkm. dilim “dilim”, ET. tok > Tkm. dok “tok”. Türkçe kelime başında bulunan /T-/ ünsüzlerinin bir kısmı ise, Türkmencede korunur: ET. telim > Tkm. telim “çok”, ET. tiken > Tkm. tiken “diken”, DLT. tirsgek > Tkm. tirsek “dirsek”, DLT.

² Ƙın “ağır, zor, güç” kelimesi ve bu kelimedenden türeyenler bu kuralın istisnası olmuştur.

³ Türkmençe kısaltmadığı uzun ünlü kelimelerde k > g değişimine gitmemiştir.

toksun > Tkm. toğsan “doksan” (Kara 2007: 244). Türkmencede ön seste /T-/ ünsüzünü koruyan kelimeler incelendiğinde birkaç örnekte ilk seste asli uzunluğa rastlanmıştır: **tála-** “yağmalamak, talan etmek”, **tálañ, tây** “at yavrusu”, **tör, tör-la-, törüm / durum** “deve yavrusu”, **tös, tösün**. Birincil uzunluklarını kaybetmelerine rağmen bu kelimeler Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında tonsuz ünsüzle başlar.

3. Anadolu Ağızlarında /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmaları

İnce sıradan kelimelerin başında bulunan /k-/ ünsüzlerinin /g-/ dönüşmesinde ağızlarda istisnai örnekler olsa da (**köç** “göç”, **kezkic** “gezici, gezgin”, kimi “gibi”, **köynek, kömlek** “gömlük”, **kölge** “gölge”, **küymek** “yanmak”⁴ Anadolu ağızlarında ön seste tonlulaşma hadisesi tonsuz şeklin muhafazasından daha fazladır (Sağır 2002: 6). /K-/ > /g-/ tonlulaşması bugün Anadolu ağızlarının çok büyük bir kısmında gerçekteşmektedir. Oğuz Türkçesinde kelime başında tonlulaşma hadisesi doğuya gittikçe artmaktadır. /k-/ ünsüzü Doğu Grubu ağızlarının çoğunda kelime başında tonlulaşarak /g-/ olurken I. Grup (Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Siirt, Urfa, Van) ağızlarında korunmakta, hatta boğumlanma noktası arka damaktan daha geriye, dip damağa doğru kaydırılmaktadır. Arapça ve Farsçanın etkisiyle /k-/ ünsüzü bu ağızlarda dip damağa kaydığı için /k-/ > /g-/ değişimi Doğu Grubu I. Alt Gruplarda görülmez (Karahana, 2014: 64-66).

Kuzeydoğu Grubu ağızlarında da ön seste tonlulaşma hadisesi doğuya gittikçe artmıştır. Bu yörelerde ön ses /t/ ve /k/ ünsüzleri, yarı veya tam ölçüde tonlulaşmıştır: **đalabaluk, đoçakari, đatran, gemuk, đonus-, đoyin, daş, diksin-** (Karahana, 2014: 108).

4. Türkçe Kelimelerde /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Değişiminin Sebepleri

Oğuz Türkçesinin tarihî seyir içinde tonlulaşmaya gittiği genel bir kanıdır. Kelime başındaki bu tonlulaşma konuşma dilinde kolaylığı arttıran sebeplerden biridir (Ergin 1999: ss. 36). Daha 11. yüzyılda bunu fark eden Kâşgarlı Mahmut, Oğuz Türkçesi için, “Dillerin en yegnisini Oğuzların dilidir.” demektedir (Korkmaz, 2005b: 247).

Türkçe kelimelerde tonlulaşma, Eski Anadolu Türkçesinin en belirgin ünsüz değişimi hadisesidir. Bu dönemde, ince sıradan ünlüler taşıyan kelimelerin başındaki /k-/ ünsüzü genellikle tonlulaşarak /g-/ye dönüşmektedir (Köktekin, 2008: 72-73). Kelime başında /k-/ > /g-/ tonlulaşmasının görüldüğu örnekler de vardır. /K-/ > /g-/ tonlulaşmasının görüldüğu örnekler bugün sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında ve diğer Oğuz Grubu Çağdaş Türk Lehçelerinde mevcuttur. Örneğin; Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde kelime başlarındaki /k-/ sesleri /g-/ olur: *gara, galın, gardaş, gız. Rusçadan alınan kelimeler bu kuralın dışındadır: kolxoz, komsomol, kafedra* (Buran, Alkaya, 1999, ss.101).

Türkiye Türkçesinde, kesin bir kurala bağlanamamakla birlikte, genellikle ince sıradan ünlü taşıyan kelimelerde /k-/ > /g-/ tonlulaşması görüldüğu ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmasında böyle bir genellemeye gidilemediği yaygın bir görüştür. Ancak Eski

⁴ Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü IV (2009), TDK Yayınları, Ankara.

Anadolu Türkçesinde ince sıradan ünlü taşısa da bugün Türkiye Türkçesinde /k-/ > /g-/ tonlulaşmasının görülmediği kelime örnekleri de oldukça fazladır (Şahin, 2003: 43).

Bu bölümde Oğuz Türkçesinde kelime başında tonlulaşmanın niçin /K- > G-/ ve /T- > D-/ ünsüzlerinde gerçekleşip diğer ünsüzlerde görülmediği, kelime başı tonlulaşmalarda genel kurallara neden varılmadığı, lehçeler arası ön ses tonlulaşma farklarının sebeplerinin neler olduğu üzerinde durulmuştur.

Ön sesteki tonlulaşma hadisesinin kaynağını sonuçtan yola çıkarak belirlemek oldukça güçtür. Çünkü ön seste /K- > G-/ ve /T- > D-/ tonlulaşmalarında Oğuz grubu lehçe ve ağızlarında bir birlik yoktur. Ön seste /D-/ ve /G-/ ünsüzü taşıyan kelimelerde ortak bir taraf bulmak da zordur. Bugün, Oğuz Türkçesinde, ilk hecede asli uzunluk taşıyan taşımanın birçok kelimedede ön seste tonlulaşma yolunda bir eğilim söz konusudur. Bununla birlikte, aynı Türkçe kelime bir Oğuz lehçesinde ön seste tonlulaşmaya uğrarken bir diğerinde tonsuz şeklini muhafaza etmektedir. Örneğin; Türkiye Türkçesinde ön seste tonlulaşan “göl, gümüş, doksan” kelimeleri, Türkmen Türkçesinde “köl, kümüş, toğsan” şeklinde yazılmaktadır. Benzer şekilde, Anadolu ağızlarındaki “köç” kelimesi Türkmen Türkçesinde “göç”, Türkiye Türkçesinde “göç”, Azerbaycan Türkçesinde “köç” olarak kullanılmaktadır. Bunun başlıca sebebi, Oğuz Türkçesinde başlangıçta belli kurallarla gerçekleşen ön sesteki tonlulaşmanın zamanla kural dışına çıkmasıdır. Oğuz boyları bir arada olduğu diğer toplulukların etkisiyle ön seste tonlulaşma hadisesinde birbirinden farklı telaffuzlar geliştirmişlerdir. Ön seste tonlulaşma örneklerinde ikili şekiller geliştiği için, ön seste tonlulaşmanın görüldüğü kelimelerden bu hadisenin sebepleri hakkında bir sonuca varmak imkânsızdır. Nitekim ön seste tonlulaşmanın görülmediği Türkçe kelimelerin izini sürmek çözüm için daha elverişlidir. Bu çalışmada Oğuz Grubu lehçe ve ağızlarının tümünde ön seste /K-/ ve /T-/ ünsüzünü muhafaza eden Türkçe kelimeler değerlendirilmiştir.

4.1. /K-/, /G-/, /T-/, /D-/ Seslerinin Özellikleri

Tonlu ünsüzler, ünlüler gibi kaynağında ses tellerinin etkili olduğu seslerdir. Tonsuz ünsüzler ise oluşumlarını ses tellerinden daha üstteki kısımlarda çarpma veya sürtünme yoluyla tamamlamaktadır. Bu sebeple tonlu ünsüzler, tonsuz ünsüzlere göre daha kolay çıkarılır. Dilde kolaylık ilkesi gereği K- ve T- ünsüzleri yanlarındaki ünlülerin de etkisiyle tonlu karşılıklarına dönüşür.

Baskakov; dillerde ünsüz sisteminin gelişim özelliklerinden bahsederken değişken seslerin bağımsız ses birimlere dönmesinde genellikle ilk önce titreşimleşme, sonra sızıcılaşmanın etkili olduğunu söyler (Baskakov, 2006, ss.103). İki ünlü arasında kalan tonsuz ünsüzün ünlülerin özelliklerine yakın karşılıkları olan tonlu şekillerine dönmeleri oldukça doğaldır. Fakat ilk sesteki tonlulaşma böyle bir sebebe dayandırılmamaktadır. Genel olarak dilde kolaylık kanunu, sosyal, tarihî ve coğrafi etkenler Oğuz Türkçesinde ön seste tonlulaşmaya sebep olmuştur. Türkçe kelimelerin başındaki patlamalı tonsuz ünsüzlerin (p, ç, k, k, t, t) tamamının değil de sadece /K-/ ve /T-/ ünsüzlerinin tonlulaşmaya uğraması bu ünsüzlerle başlayan kelimelerin nitelikleriyle ilgilidir. Nitekim başka bir tonsuz ünsüz olan /ç-/ kelime başında tonlulaşma ihtiyacı duymamıştır. Talat Tekin’in Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler Listesi’nde ç- ile başlayan uzun ünlülü kelime nadirdir: çâka “küçük, çocuk”, çâkır- “çağırma”, çâl “kır, gri”, çanak

(Tekin, 1995: 172). Eski Türkçede /ç-/ ile başlayan kelime sayısı da oldukça azdır (Caferoğlu, 1993: 38-44). Dört kelimedenden hareketle ön seste tonlulaşma yönünde bir değişim beklemek dilin gelişim sürecine aykırıdır. Eski Türkçe döneminde “c” sesi yoktu, sadece bu ünsüzün tonsuz şekli olan “ç” mevcuttu. Türkçenin “c” sesini tanınması çok daha sonraları, alıntı kelimeler vesilesiyle olmuştur. Bu sebeple /ç-/ sesinin bilinmeyen başka bir sese dönüme ihtimali düşüktür.

/K/ ve /g/ ünsüzünün **bağumlu ünsüzler** oluşu tonlulaşma için başka bir sebeptir. Bu ünsüzler yanlarında bulunan ünlülerin oluşum yerlerinde boğumlandıkları için diğer ünsüzlerden ayrılırlar (Coşkun, 2008: 73). Bununla birlikte, /K-/ ünsüzü, sonrasında gelen uzun ünlünün etkisine diğer ünsüzlere göre daha fazla girmiş ve tonlulaşma eğilimi göstermiştir.

4.2. Türkçe Heceleme Sisteminin Etkisi

Türkçenin kök biçim birimi ve heceleme sistemi ön seste tonlulaşmaya elverişlidir. Eski Türkçenin kelime kadrosuna ilişkin istatistiklere göre Türkçe kelime köklerinin % 76,3’ü “ünsüz+ünlü+ünsüz” ses dizisinden oluşmaktadır (Baskakov, 2006: 33). Türkçede tek heceli kelime köklerinin çoğu kapalı hecelerden oluşmaktadır. Bu kapalı hecelere ünlüyle başlaya bir ek veya kelime getirildiğinde kendinden sonra gelen ilk ünsüzü hece olarak kendisine katmaktadır (Banguoğlu, 2005: 57). Türkçenin hece sistemi ilk heceyi genellikle açık hâle getirmekten yanadır. Böylece ilk hecede “ünsüz + ünlü” söyleyişi yaygındır. *Örn: kaş, ka-şım, ka-şı-mı-zı*. Tonlu ünsüzler her çevrede aynı ton düzeyine sahip değildir. Ünsüz + ünlü dizilişinde tonlu ünsüz diğer seslem dizilerine göre daha tonlu söylenir. Aynı dizi en fazla tonu sözcük başında kazanır, iç seslemlere geçtikçe bu dizinin ton düzeyi azalır (Yüksel, 2010: 63). Bu sebeple “**ünsüz + ünlü**” **açık hece dizilişinde** ön seste tonlulaşma **olasılığı** daha fazladır.

4.3. Birincil Uzun Ünlülerin Ön Seste Tonlulaşmadaki Etkisi

Radloff, Grönbech gibi bazı Türkologlar, Türk dillerinde birincil uzun ünlüleri kabul etmezken Ligeti, Räsänen, Jarring gibi Türkologlar; Türk lehçelerindeki uzunlukların varlığını savunmuştur (Korkmaz, 1953: 197). Ligeti; Polivanov’un Ana Türkçede kısa ünlüler yanında uzun ünlüler bulunduğunu kanıtlayıcı örneklerle ortaya koymuştur. Uzun ünlüler bugün Yakutça ve Türkmencede sistemli olarak korunmaktadır. Arap harfli ilk metinlerde, kısa ünlülerin harekeyle gösterilmesine karşılık uzun ünlülerin uzatma harfleriyle (huruf-ı med) yazılması Türkçede birincil uzunlukların olduğunu ortaya koymuştur (Tekin, 1995: 30). Talat Tekin, titiz bir çalışmayla Türkçede birincil uzun ünlülerin varlığını kanıtlar. Bu çalışmada Türkçe kelimelerde birincil uzunlukların genellikle ilk hecede olduğu görülecektir. Birincil uzun ünlüler, kısalarken geride çeşitli fonetik izler bırakmıştır. Bunlardan belki de en önemlisi kelime başında tonlulaşma hadisesidir.

Bugün Oğuz Türkçesinde kelime başında görülen /K-/ > /G-/ değişimlerinin ilk hecedeki uzun ünlünün kısılması sonrasında ilk hecedeki ton gücüne bağlı olarak gerçekteşiği görülmektedir. Bu durum /t-/ > /d-/ değişimi için de geçerlidir. İlk hecedeki asli uzunluklar kısalarken uzun ünlünün ton gücü ilk sese kaymıştır. Böylece kelime başındaki tonsuz ünsüz tonlulaşmıştır. Başlangıçta sadece uzun ünlü kelime ilk

seslerinde ortaya çıkan ön ses tonlulaşıma hadisesi, daha sonraları Oğuz grubu lehçe ve ağızlarının gelişim sürecine bağlı olarak genişlemiştir. Böylece, ilk hecesinde uzun ünlü taşımayan ancak /K-/ veya /T-/ ile başlayan diğer Türkçe kelimelerde de tonlulaşıma yönünde bir gelişim yaşanmıştır. Örneğin; Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde, Eski Türkçede /k-/ ile başlayan birçok kelime ilk hecede asli uzunluk taşımadığı hâlde /ğ-/ ünsüzüne çevrilmiştir.

5. /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmasına Aykırılık Gösteren Kelimeler

Oğuz Türkçesinde ön seste tonlulaşmanın temel sebebi, bu kelimelerin ilk hecede birincil uzun ünlü taşımış olmasıdır. Başlangıçta sadece uzun ünlülü kelimelerde görülen bu ses hadisesi zamanla diğer kelimelere de sirayet etmiş ve asli uzunluk taşımayan kelimeler de ön seste tonlulaşmaya başlamıştır. Oğuz Grubu lehçe ve ağızlarında kural dışı birçok tonlulaşıma örneğine rastlamak mümkündür. Bu durumun zıddı bir şekilde, özellikle Türkiye Türkçesinde ön seste tonlulaşıma eğilimine karşı koyan kelimeler de vardır. İlk hecede birincil uzun ünlü taşımamış olması dışında bazı etimolojik ve fonetik sebepler ön seste tonlulaşıma hadisesine mani olmaktadır.

• Kelime başı tonlulaşmada aykırı durumlar neden ortaya çıkmıştır?

Bazı kelimeler, sesteşlikten doğacak karışıklığı önlemek için ön seste tonlulaşmamıştır. Birden fazla anlamı olan bir kelimenin bu anlamları arasındaki bağın kopması, ses olaylarıyla bazı kelimelerin zamanla aynılaşması, ödünçleme kelimelerle rastlantsal ses benzerliği, bazı kelimelerde türetme sonucunda oluşan ses benzerlikleri sesteşlikte etkilidir (Atmaca, 2013: 119-121). Bazen dilin kendisi, anlamsal karışıklığı önlemek için bu sesteşliği engellemektedir. Örneğin; *kül* kelimesi *gül* olmamıştır. *Kül* kelimesi birincil uzun ünlüye sahip olmamakla birlikte ön seste tonlulaşıma temayülüne aykırılık gösterir. Tonlulaşıma gerçekleşseydi *kül* ismi *gül* (çiçek) ve *gül*- eylemiyle sesteş olacaktı. Bitki organı anlamına gelen *kök* kelimesi *gök* kelimesiyle karıştırılmasını diye tonsuz şekli olan *kök* şeklinde kalmıştır. Aksi, dik başlı, inatçı, hırslı adam anlamlarındaki “*kür*”, bol ve güçlü olarak çıkan veya fişkıran, anlamındaki “*gür*”le anlam farkı oluşturmak için tonsuz şekliyle kalmıştır. Yine aynı şekilde, herhangi bir şeyin veya vücudun üzerinde oluşan, biriken pislik anlamındaki “*kir*” kelimesinin “*gir*”e dönmesindeki engel “*gir*-” fiili olabilir.⁵

Bazı Türkçe kelimeler ön seste tonlulaşıma eğiliminde olmamıştır. Kendi içinde bir tutarlılık gösteren bu kelimelerin çoğu müşahhas nesne adı anlamı kazanıp kalıplaşmıştır:

Kemik, kemre (gübre, yara kabuğu), kerpiç, kerte, kiniş, kiris, kirkit, kirmen, köprü, kirpik, köruk, kürk, külek, kürek, kömür. Kim, kimse ve kendi zamirleri de kelime başında tonlulaşmaya gitmemiştir (Güven, 2015: 345).

Yabancı asıllı kelimeler ve kaynağını yansıma seslerden alan kelime kök ve gövdeleri ön seste tonlulaşmaya aykırılık göstermektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde ön seste /k-/ ünsüzünü koruyan Türkçe kelimeler şunlardır:

⁵ “Köz” kelimesinin “göz”le anlamsal farkı ortaya koymak için tonsuz ünsüzünü muhafaza ettiği söylenmektedir. Ancak aynı kökten gelen kömür kelimesi de tonlulaşmaya aykırılık göstermektedir. Bu sebeple köz kelimesinin ön seste tonsuz şeklini muhafaza etmesini sesteşlikle açıklamak mantıklı görünmemektedir.

keçe	kendi	kertmek	kimse	kirtil	köprü	küçük
keçi	kendir	kes	kindik	kirtin-	köpük	kükremek
keci	kenet	kese	kiniş	kirtü	körpe	kül
keke	kenetleme	kesek	kip	kişi	körük	külek
kekeç	kepek	keser	kir	kişilik	köseği	külte
kekeme	kepenek	kesilmek	kiren	kişkir-	kösem	kümültü
kekik	kepenk	kesin	kiri	kişne-	kösnü	küp
keklik	kepir	kesit	kiri-	kit	kösnük	küpe
kekre	kepmek	keski	kirici	kitre	kösnül	kür
kele	kerde	kesmek	kişiş	kiyiz	köstebek	kürek
kelebek	keres	kikirde-	kirle-	kök	köstek	kürk
kelik	kerki	kikirik	kirlik	köle	köşek	kürtün
kelli	kerkin-	kim	kirmen	kömbe	kötek	küskü
kemik	kermen	kimesne	kirpi	kömeç	kötü	küsmek
kemir-	kertenkele	kimi	kirpik	kömür	kötürüm	küşne
kemirgen	kerti	kimlik	kirtikli	köpek	köz	küşüm
						küt

Yukarıdaki listede yer alan Türkçe kelimeler, Talat Tekin'in Ana Türkçe uzun ünlü kök ve gövdeler listesinden taranmış, sadece beş kelime ve bunlardan türeyen gövdelerin ilk hecede birincil uzun ünlü taşıdıkları tespit edilmiştir:

kēklik keklik: *Türkm. kēklik (krş. kēkir-)*

kōrük körük: *IM kōrük, Türkm. kōrük, Yak. küört, küöt*

kōse köse *Terc. kōse, Türkm. kōse*

kōřek deve yavrusu: *Terc. kōřek, Türkm. kōřek*

kōz göz, kor, ateş: *MK kōz, Türkm. kōz*

Diğer kelimelerin hiçbirini Talat Tekin'in kelime listesinde yer almamıştır. Diğer kelimelerde /k-/ > /g-/ dönüşümünün olmaması, geçmişte asli uzunluk taşımamalarından kaynaklanmaktadır. Doğal olarak bu kelimeler tonlulaşmaya ihtiyaç duymamıştır.

Standart Türkiye Türkçesinde ön seste /k-/ > /g-/ ünsüz değişimi yoktur. Talat Tekin'in listesinde /k-/ ile başlayan ve ilk hecesinde uzun ünlü taşımış olan kelimelerde de Türkiye Türkçesinde tonlulaşma olmamıştır. Ancak Anadolu ağızlarında, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde bu yönde gerçekleşen ses hadiseleri incelendiğinde, ilk hecede uzun ünlü taşıyan kelimelerin tamamına yakınında /k-/ ünsüzü /g-/'ya dönmüştür. Ön seste tonlulaşma hadisesinde Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi daha umumî bir nitelik kazanmıştır.

Aşağıdaki listede yer alan uzun ünlü kelime kök ve gövdeleri Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi veya Türkmen Türkçesinin en az birinde, /k-/ > /g-/ değişimine uğramıştır:

- kā kap*: MK *kā*, *kāça*, Trk. *kacak*, Yak. *hā*
kādın kayın, düünür: Hİç. *gā'dun*, *gā'dın*, Tüürkm. *gāyın*
kāgun kavun: Uyg. Br. *hkāgum*, MK *kāgun*, Tüürkm. *gāvın*
kākır- öksürüp balgam tükürtmek: Tüürkm. *gāur-*, Kırg. vb. *kakır-*
kāl- kalmak: MK *kāl-*, Uyg. Br. *kāl-*, Tüürkm. *gāl-*, Har. *Kāl-*, Yak. *hāl-*
kān kan: Uyg. Br. *kām*, MK *kān*, Har. *kān*, Tüürkm. *gān*, Yak. *hān*, Çuv. *yun*
kān- kanmak: Uyg. Br. *Kām-*, MK *kān-*, Tüürkm. *gān-*
kānat kanat: Tfs., Terc. *kānat*, Tüürkm. *gānat*
kānak kaymak: Hİç. *kānak*, *kānat*, Trk. *kaymak*, Tüürkm., Az. *gaymak*
kāp kap, tulum, çuval, torba: MK *kāp*, Tüürkm. *gāp*, Az. *gāp*
kāpar- kabarmak, şişmek: Hİç. *kāpar-*, Tüürkm. *gābar-*, Az. *gabar-* Trk. *kabar-*
kāpak göz kapağı: Tüürkm. *gābak* (krş. *kāp*)
kāpuk kabuk: Tefs. *Kābuk*, *kābık*, Tüürkm. *gābık*, Trk. *kabuk* (krş. *kāp*)
kār kar: MK *kār*, Har. *kār*, Tüürkm. *gār*, Yak. *hār*, Hİç. *kār*
kār- katmak, karıştırmak: Tüürkm. *gār-*
kārga(n) karga: Tuv. *kārgan*, Gag. *kārga*
kāri- yaşlanmak, kocalmak: Uyg. Br. *hāri-*, Tüürkm. *garra-* (<*kāri-*)
kāri yaşlı, koca, ihtiyar: Uyg. Br. *kāri*, Az. *Nuça gāri*, Tüürkm. *gāri* (<*kāri*)
kās ağaç kabuu: MK *kās*, *kāz*, Koyb. *kās*
kāsık kasık: Tüürkm. *gāsık*
kāş kaş: Tüürkm. *gāş*, Har. *kāş*, Yak. *hās*, Hİç. *kāş*
kātun kağanın eşi, Hatun: Az. *gādın*, Trk. *kadın*
kāy- kaymak: Tüürkm. *gāy-*
kāz kaz: MK *kāz*, Tüürkm. *gāz*, Yak. *hās*
kāzgan kazan: Tüürkm. *gāzan*, Har. *kāzan*
...
kī çağırma ünlemi: MK *kī*, Tüürkm. *gīv* (bk. *kīkır-*)
kīçr- gıcımak, kaçınmak: Tüürkm. *gīca-* Yak. *kıhy-* (bk. *kīçi-*)
kīkır- bağırarak, çağırarak: Uyg., MK *kīkır-*, Tefs. *kīkır-*, *kīgur-*, Tüürkm. *gīğır-* Trk. (TS)
kīğır-, Kırg. kıygır- (bk. *kī*)
kīmıl hareket: Tüürkm. *gīmıl*, *gīmıldı*, Kırg. *kıymıl*
kīn kın: MK *kīn*, Yak. *kīn*, Tüürkm. *gīn*
kīn ceza, işkence: Uyg. *kıyn*, *kın*, Tefs. *kıyın*, Tüürkm. *kīn* “zor, çetin”, *gīna-* “işkence etmek”
kīr kır, gri: Tüürkm. *gīr*
kīş- meyletmek, sapmak: MK *kīş-* Tüürkm. *gīşık* “eğri, yamuk”, Kırg. vb. *kıyşık*
kīz kız: MK *kīz*, Tüürkm. *gīz*, Yak. *kīs*
...
kōl kol: Uyg. *kool*, *koolçak* “kolcuk” Az. *Kaş. kül*
kōm deve hamudu: MK *kōm*, Tüürkm. *gōm*
kōm dalga, fırtına: MK *kōm* “dalga”, Türk. *gōm* “fırtına”
kōñ koyun, koltuk altı, sine: MK *kōy*, Yak. *hōy*, *hōyt*, Hİç. *kōñ*
kōr kor, köz: Tüürkm. *gōr*, Gag. *kōr*
kōr zarar, zıyan: Uyg. *koor*, MK *kōr* (bk. *kōr-*)

*kõrçı kurcalamak, harekete getirmek: Türkm. gõrca-
kõri- korumak: Türkm. gõra- (bk. kõr “zarar, ziyan”)
kõş çift, çifte: Uyg. kooş, MK kõş, Har. kõş, Özb. (leh.) koşsa, Kaş. guşa
kõş- koşmak, katmak, çiftlemek: Uyg. kooş, (koş)
kõzga- oynatmak, kımıldatmak, harekete getirmek: Türkm. gõzga-*

...

*kũç- kucaklamak: Trk. (TS), kuç-, kuc-, Az. Kaş. gũç, Az. guc-, gucu-, Yak. kũs-
kũcak kucak: Har. kucak, Türkm. gucak, Az. gucag, Trk. kucak
kũri- kurumak: MK kũr “kuru”, Türkm. gũra-, Yak. kũr- (<*kũri-)
kũrt kurt, bcek: Trk. (TS) kurd, Türkm. gũrt, Az. gũrd
kũtru- kudurmak, azmak, aşırı olmak, zapturapt altına girmek: Türkm. gũdara-, Har. kũdur,
Trk. kudur-, Az. gudur- (Tekin, 1995: 173-180)*

Standart Türkiye Türkçesinde ön seste /t-/ ünsüzünü koruyan Türkçe kelimeler şunlardır:

tedirgin	tepe	ters	töre	tümsek
teğet (sonradan türetilmiştir)	tepelemek	terslemek	törpü	tün
teğmen	teplik	tersleşmek	törpülemek	tünek
tek	tepinmek	tetik	tös (Hayvanı)	tünemek
teke	teпки	teğel	köstürmek için	tür
tekel	tepkili	teyze (tay+eze)	söylenir)	türemek
teker	tepkime	Tibet	köstürmek	Türk
tekerlek	tepmek	tiksinmek	töz	Türkçe
teklik	teprenmek	tiksinti	tüklenmek	Türkü
tekme (tepmek)	(deprenmek)	tilki	tüketmek	türlü
tekmelemek	ter	titiz	tükürmek	tütmek
tekne	terim	titizlenmek	tükürük	tütsü
telek (Kuşlarda)	terlemek	tütmek	tüm	tütün
büyük tüy)	terletici	titreşim	tümen	tüy
	terlik	tökezlemek	tümlmek	

Yukarıdaki listede yer alan Türkçe kelimeler, Talat Tekin’in Ana Türkçe uzun ünlülü kök ve gövdeler listesinden taranmış, sadece üç kelime ve bu kelimelerden türeyen kelime gövdelerinin ilk hecede birincil uzun ünlü taşıdıkları tespit edilmiştir:

tõz kök, asıl, esas: Uyg. tõöz, MK tõz-

tũ tüy, kıl, saç; renk, at donu: Uyg. tũü, MK tũ, Türkm. tũy, Yak. tũ

tũn gece: MK tũn, Türkm. dũyn, dũn, Yak. tũn, Tuv. tũn

Diğer kelimelerin hiçbirisi Talat Tekin’in kelime listesinde yer almamıştır. Diğer kelimelerde /t- / > /d / tonlulaşmasının olmama sebebi geçmişte asli uzunluk taşınamalarıdır.

Standart Türkiye Türkçesinde ön seste /t-/ ünsüzünü koruyan Türkçe kelime örnekleri şunlardır:

taban	taramak	tavşan	toklu	toygar
tabur	taras	tavuk	tokmak	toyluk
taburcu	tarım	tay (yavru at)	tokuç	toynak
tadım	tarla	taylak	tokurdamak	toz
takı	tartaklamak	tık	tokuşmak	tozlanmak
takım	tartı	tıkaç	tombul	tozlu
takınma	tartmak	tıkalı	tombullaşma	tuğay
takıntı	tartışmak	tıkamak	tomruk	tuğ
takırdamak	tasar	tıkırdamak	tomurmak	tuğbay
takırtı	tasarı	tıkmak	top	tuğra
talaş	tasarlamak	tingıldamak	topak	tulum
tañ	tasım	tingirtı	topal	tutak
tangırdamak	taslamak	tını	toparлак	tutam
tanı (türetmeleri)	taş	tınlamak	toparlamak	tutar
tanıdık	taşak	tıpırdamak	toplamak	tutkun
tanık	taşımak	tıpış	toplu	tutmak
tanım	taşırnak	tırs	topluluk	tutsak
Tanrı	taşkın	tırmalamak	toprak	tutturmak
tapan	taşlamak	tırmanmak	topuk	tutuklamak
taпанlamak	taşmak	tırmak	topuz	tuyuğ
taпı	taşra	tırsnak	tor	tuz
taпınak	tat	tıslamak	toraman	tuzak
taпınmak	Tatar	tok	torba	tuzlamak
tapmak	Tatarsı	tokaç	tos	
tapu	tatlı	tokaçlamak	toslamak	
tarak	tatlanmak	tokat	tosun	
	tavan	tokatlamak	toy	

Yukarıdaki listede yer alan Türkçe kelimeler Talat Tekin'in Ana Türkçe uzun ünlü kök ve gövdeler listesinden tarandığında sadece on kelime ve bu kelimelerden türeyen gövdelerin ilk hecede birincil uzun ünlü taşıdıkları tespit edilmiştir:

tāpan taban: Tefs. *dāban*, Türkm. *dāban*, Az. *Kaş. dāban*

tāş taş: MK *tāş*, Türkm. *dāş*, Yak. *tās*, HİÇ. *tāş*

tāş- taşmak: Terc. *tāş-kım*, Türkm. *dāş-*

...

tāt tad: Türkm. *dāt*, Tel. *tāt*, Az. *dad*, Trk. *tad*

tōr ağ, tuzak: Uyg. *toor*, MK *tōr*, Mac. *tōr* < Trk.

tōsun vahşi, eğitimemiş, haşarı: Uyg. *toosun*, *toosın*

tōz toz: Uyg. *tooz*, MK *tōz*, Yak. *tuos*

...

tūç tunç: MK *tūç*, Az. *Tunc*, Trk. *tunc*

tūğ tuğ, sancak: Uyg. *tuug*, Türkm. *tūğ*

tüz tuz: MK *tüz*, Türkm. *düz*, Yak. *tūs*, Çuv. *ū* var (Tekin, 1995: 174,178, 180)

Bu kelimelerin beşi bugün Anadolu ağızlarında, Azerbaycan Türkçesi veya Türkmen Türkçesinde /t-/ > /d-/ tonlulaşmasını yansıtmaktadır (**daban**, **daş**, **daş-**, **dad-**, **duz**); ancak **tor**, **tosun**, **toz**, **tunç**, **tuğ** kelimelerinde ön seste /t-/ > /d-/ değişimi görülmez.

Genel olarak, ilk hecesinde uzun ünlü ve ön seste tonsuz ünsüz taşıyan aşağıdaki Türkçe kelimelerde, Standart Türkiye Türkçesinde /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ tonlulaşmasına aykırılık görülmektedir:

kēklik, kōrük, kōse, kōšek, kōz “ateř”, **tōz** “asıl, esas”, **tū** “tüy”, **tūn** “gece”, **tāpan** “taban”, **tāř, tāř-, tāt-, tōr** “ağ”, **tōsun, tōz, tūç** “tunç”, **tūğ, tūz**.

Ön seste tonlulaşmaya aykırılık gösteren bu Türkçe kelimelerin bir kısmı; Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde, kelimelerin tarihî serüveninin olması gereken bir sonucu olarak tonlulaşmaktadır. Ancak İstanbul ağızı, yazı dilinin etkisiyle veya başka sosyal ve kültürel sebeplerle tonlulaşmayı gerçekleştirmemiştir. *Taban* “daban”, *taş*, “daş”, *taş-*“daş-”, *tat* “dad”, *tat-*“dad-”, *tuz* “duz” kelimelerindeki ön seste tonlulaşma aykırılıkları Oğuz Türkçesinin genelini içine alan kural dışı bir kullanım sayılmamalıdır. Bu kelimeler, bazı Anadolu ağızlarında, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ön seste tonlu olarak telaffuz edilmektedir.

Oğuz Türkçesinin tamamında ön seste tonsuz şekliyle kullanılan ilk hecede birincil uzun ünlü taşıyan istisnai kelimeler şunlardır:

kēklik, kōrük, kōse, kōšek, kōz “ateř”, **tōz** “asıl, esas”, **tū** “tüy”, **tōr** “ağ”, **tōsun, tōz, tūç** “tunç”, **tūğ**.

Bazı fonetik ve etimolojik sebeplerle bu kelimeler ön seste tonlulaşmaya uğramamış ve istisnai bir özellik kazanmıştır:

Talat Tekin’in kelime listesinde yer alan ilk hecede birincil uzun ünlü taşıyan **kōse** kelimesi Farsçadır (Gülensoy, 2011: 558). Bu yüzden ön seste tonlulařmaması doęalıdır. *Deve yavrusu* anlamına gelen **kōšek** kelimesi Türk lehçe ve ağızlarında farklı söyleyiř ve anlamlarla yaşamaktadır: *kōšek, kořak, kořšek, köcek, köçek, kōřšek, kōřkek, kōřseyh, kōřšek, küçek* (Gülensoy, 2011: 560). Ön seste tonlulařmaya uğramayan bu kelime, asli uzunluęu telafi yollarına ait birkaç telaffuz yöntemi kullanılmıřtır. Oğuz Türkçesi, ilk hecedeki ünlüde görülen kısaltmayı **y / r ünsüzlerini türeterek** ya da ilk heceyi kapatacak **ünsüz ikizleřmesiyle** gidermeye çalıřmıřtır (Tekin, 1995: 123,129).

Tūn “gece” kelimesi Türkiye Türkçesinde *tūne-* fiilinde yaşamakla birlikte Eski Anadolu Türkçesinde ön seste tonlulařmaya uğramıř ve “gece” anlamını bir süre devam ettirmiřtir (Tarama Sözlüęü, 2009: 1312). Daha sonraları, anlam deęiřiklięiyle **“bugünden bir önceki gün.”** manasında kullanılmıřtır. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde de (**tūn** > dün) Türkmen Türkçesinde de (**tūn** > dūn) řekliyle ön seste tonlulařmaya uğramıřtır.

Tūy ve **tunç** kelimelerinde ön seste tonlulaşmanın görülmemesi, bu kelimelerdeki asli uzunlukların yol açtığı farklı ses hadiseleriyle ilgilidir. Talat Tekin bu kelimelerdeki ses olaylarını asli uzunluk belirtisi saymaktadır. Tekin, **“Seslik Deęiřme ve Geliřmeler”** başlığı altında bu kelimelere değinir. **Tunç** kelimesinde asli uzunluğu telafi etmek için **/-n-/** türemesine gidilmiştir. Bu sayede hece açıklığı giderilmiş ve ön seste tonlulaşmaya gerek kalmamıştır: *Türk. tunç, Az. tunç Ş D. Türk. (Jar.) tuç, tūç, Türk. (TTS) tūc > F.* (Tekin, 1995: 159).

Tü kelimesi asli uzunluğu telâfi etmek için yarı ünlü ses olan/-y/'yi tercih etmiştir. Uzun ünlülerin kendinden önce ya da sonra ikinci bir ünlü veya yarı-ünlü türetmeleri birçok dilde görülmektedir (Tekin 1995: 123). Yarı ünlüler, ses tellerinde meydana gelen hafif büzüşmeyle ünlülerden ayrılırlar. Dillerdeki belli başlı yarı ünlüler şunlardır: **ı, r, v, y, ğ, h** (Karaağaç, 2012: 47). **Tüy** kelimesi, son sesinde bulunan yarı-ünlüyle açık bir hece gibi algılandığı için ön seste tonlulaşmaya ihtiyaç duymamıştır. Benzer durum **tüj** kelimesinde de görülmektedir. Bu kelimenin sonundaki /-ğ/ > /-ğ̄/ değişimi, uzun ünlü kısılırken ihtiyaç duyulan ön sesteki tonlulaşmayı azaltmış ve istisnai kelimelerden birini ortaya çıkarmıştır.⁶

Keklik ve **tosun** kelimelerinin etimolojik özellikleri ilk hecede asli uzunluk taşıdıkları hâlde tonlulaşmaya neden gitmediklerini ortaya koymaktadır. **Keklik** kelimesi hakkında yapılan etimolojik açıklamalar şunlardır:

Tr. kek / kik (*yansıma ses*) **ten kek+lik / keklik** (öterken çıkardığı kek / kik yansıma sesinden dolayı) (Eyüboğlu 2004: 394).

Keklik < kek / kak “yansıma” [< *kék(i)+lik] (Gülensoy, 2011: 493).

Tosun kelimesi hakkında yapılan farklı etimolojik açıklamalar şunlardır:

tosun < *tosun* [< *tô “genç, toy, yabancı” +s+(u)n] (Gülensoy, 2011: 921).

tosun, es. tr. *tos* (bk. *tan tos-un / to-sun*... Kök anlamı: *tos vuran, boynuzlarıyla vuran, dövüşen, saldıran*. Anlam genişlemesiyle: *boğa yavru öküz, enenmemiş boğa*. *Tossun* (güçlü, saldırgan / haşarı Kaş.), *tosun* (*kaba, saygısız, utanmaz, yaban Uyg.*)... *Toosun*, *toosun* (uyg.). *Tosun tay* (*azgan tay, haşarı tay*, Kaş.) (Eyüboğlu, 2004: 667).

ETü tos-+IN ETü tos- *hırçınlık etmek* (Nişanyan 2012: 632).

Yansıma seslerden ortaya çıkma ihtimali yüksek olan **keklik** ve **tosun** kelimeleri yukarıda belirttiğimiz ön seste tonlulaşma kuralına aykırılık göstermektedir. Yansıma seslerden türeyen kelimeler Türkçe ses sistemine her zaman uymamaktadır. Tabiattaki birtakım seslerin insanda yarattığı etki, insanların ana dillerinin ses sistemlerine bağlı olarak şekillendirilmiş ve yansıma kelimelere dönüştürülmüştür. Bu yansıma kelimelerden yeni kelimeler türetilmiştir. Bugün ön seste /K-/ ve /T-/ ünsüzünü koruyan ve bazı yansıma seslerden ortaya çıkan kelimeler, Türkiye Türkçesinde bu şekilleriyle kullanılmaya devam etmiştir. Herhangi bir tonlulaşmaya uğramamıştır. Zülfikâr; yansıma kelimelerde /k/ ünsüzünün kullanımıyla ilgili şöyle bir açıklamada bulunur:

Damak seslerini telaffuz ederken bu seslerdeki takılmaları anlatan adlandırmalarda ince sert damak k sesinden yararlanılmıştır: kekeme, kekele-, kekelevük (çok kekeleyen), kekevi, kek kük et- (lafı ağzında gevelemek. Bunların dışında ses çıkararak gülmeyi anlatan ses yansımalarında da kalın ve ince k seslerinden yararlanılmıştır: kıkır kıkır, kikirde- (gevrek gevrek gülmek), kikire- (kesik kesik gülmek,) vb.”

(Zülfikâr, 1995: 52).

Kemir-, **kişne-** (at için bağırarak), **kiş** (kümes hayvanlarını kovalama ünlemi), **kükre-** gibi taklidi seslerde /k-/ ünsüzü muhafaza edilmektedir. Bu kelimelerde ilk hecede

⁶ Benzer ses değerlerine sahip tâğ > dağ değişiminde, ön ses tonlulaşma gerçekleşmiştir.

uzun ünlü yoktur. İlk hecede uzun ünlü taşıyan **kēklik** ve **tōsun** kelimeleri, ses yansımali kelimelerin Türkçe ses sistemine gösterdiği aykırılıkları Oğuz Türkçesinde devam ettirmektedir.

kōrük ve **kō** “ateş” kelimeleri aynı kökten gelen ilk hecesinde uzun ünlü barındıran, ancak ön seste tonlulaşmaya uğramayan ender kelimelerdendir.

kōz “küçük kor parçası” < ***kōz** (T.Tekin) [<***kō**- “yanmak”+ -z] Krş. ET. köy- “yanmak” (EUTS, 118) < *kō-y- TT.: KÖZ+LEME/LE-) An.ağl.: kōz, koz (Gülensoy, 2011: 561).

kōrük “Ateşi canlandırmak için kullanılan ve açılıp kapandıkça içindeki havayı üfleyen araç... OT. kö:rük (DLT) MA. kövrük; DTü. küvrük; IM. köfrük, küvrük < ET. *kō:y-ir- “yakmak” + -ük (Gülensoy, 2011: 557).

Kökleri aynı olsa da **kō**- (yanmak) fiilinden türeyen **kōmür** ve **kōy**- kelimeleri Türkmen Türkçesi Sözlüğü’nde kısa ünlüdür. **Kō**- (**yanmak**) kökünden türeyen kelimelerde yalnızca asli uzunlukta bir kararsızlık yoktur, benzer kararsızlık ön sesteki tonlulaşmada da görülür. “**Kō**-” (**yanmak**) kökünden türettiğimiz **gözleme**⁷ kelimesinde ön seste tonlulaşma görülürken **kōrük** ve **kō** “ateş” kelimelerinde böyle bir dönüşüm yoktur. “**Kō**-” (**yanmak**), bu kökten türeyen kelimelerdeki asli uzunluklar ve bu kelimelerdeki ön sesteki tonlulaşma kararsızlıkları dikkat çekici ve açıklamaya muhtaçtır.

Tōr “ağ”, **tōz** kelimeleri hakkında ayrıntılı bir etimolojik açıklama bugüne kadar yapılmamıştır. **Tōl**-, **tōn**-, **tōr**-, **tōz**-, **tōd**-, **tōy**- kelimelerinin kökünde bir tō- (girmek, kaplamak, tıkmak, doldurmak, yer turmak,) fiili olmalıdır. Uzun veya vurgulu olan bir ünlü söz içinde kendinden sonra **r**, **l**, **n** türemesine gider (Tekin, 1995: 158). Bu sürekli ünsüzler, birincil uzun ünlünün kısalmışken oluşturduğu etkiyi telafi ederler. **Tōr** kelimesindeki /-r/ sesi bir türeme değildir, bu ses kelimenin gövdesindedir ve birincil uzun ünlünün kısalmışını telafi edecek bir ünsüzdür. Bu yüzden, ön seste tonlulaşmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

Tōz ve **tōz**- kelimesi hakkında etimolojik bir açıklama bugüne kadar yapılmamıştır. Bu kelimeler “**sıva**, **sıva-**; **boya**, **boya-**; **tat**, **tat-**” örneklerinin aynısıdır. Bazı Türkologlar tarafından **ortak kök** olarak adlandırılan bu kelimelerin kökü fiildir. Fiilden isim yapım eki /-(I)G/ ile isim şekilleri ortaya çıkmıştır. Bazı ağızlarda ve lehçelerde yaşayan **fiil** + /-(I)G/ isimleri Türkiye Türkçesinde **damak ünsüzlerinin düşmesi** hadisesiyle (Vural, Böler 2012: 104-105) ortak kök olarak değerlendirilmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde örneklerine rastlanmadığımız **tōz**- (**fiil**) + - (**ı**)ğ şekli zamanla sondaki damak ünsüzlerinin aşınması ve düşmesiyle **tōz** olmuştur. Kelime sondaki /-ğ/ > /-ğ/ değişimi, uzun ünlünün kısalmışında görülen ön sesteki tonlulaşma ihtiyacını azaltmıştır. Benzer bir durum **tât**-ığ “tat” isminde de görülür, ancak bazı Anadolu ağızları, Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi **tōz** isminde gösterdiği ön seste tonlulaşmama kararlılığını, **tat** > **dat** kelimesinde göstermemiştir.

⁷ Sacda pişirilen hamur işi, < kōz+le-me [<*kōz “kor hâlinde ateş”] (Günay 2011: 391)

6. /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ Tonlulaşmasında Diğer Dillerin Etkisi

Ön seste tonlulaşma hadiselerinde diğer dillerin etkileri bugüne kadar kesin olarak kanıtlanmamıştır. Oğuz Türkçesinde ön sesteki tonlu ve tonsuz şekillerin varlığı hususunda temelde iki görüş mevcuttur:

a. Tonsuz şeklin devamında Kıpçak Türkçesi tesiri

b. Tonlu şeklin ortaya çıkmasında Fars dilinin tesiri

Oğuz Türkçesinde ön seste tonlulaşma hadisesi, birincil uzun ünlü taşıyan kelimelerde başlamış ve zamanla birincil uzunluklar gözetilmeden /K-/ ve /T-/ ile başlayan Türkçe kelimelerin genelinde bir tonlulaşmaya dönüşmüştür. Oğuz Grubu Türk lehçelerinde ön seste görölmesi gereken tonlulaşmaların bazı kelimelerde olmamasında, özellikle Anadolu ağızlarında ön seste /k-/ ve /t-/ şekillerinin tercihinde, Kıpçak Türkçesi etkilidir. Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün Anadolu ağızlarında tespit edilen ön seste görölün tonlu / tonsuz kullanım ikiliklerinin bir sebebi yine Kıpçak Türkçesidir.

Moğol istilası sırasında Anadolu'ya yoğun Kıpçak ve Doğu Türkü göç etmiştir. Bu istila sonucunda baskılara direnemeyen Oğuz grupları Batı Anadolu'ya kaymış, böylece Batı Anadolu Türkleşirken, Moğollar istila ettikleri yerlerdeki hâkimiyeti sağlamak için Karadeniz, Doğu ve Orta Anadolu'ya yoğun Kıpçak ve Doğu Türkü yerleştirmiştir. Bugün dahi ağızlarda tespit edilen bazı Doğu Türkçesi özellikleri bu göçler sebebiyle oluşmuştur

(Erdem, 2006: 103).

Eker; Farsça ile Türkçe arasında evrensel ve rastlantısal benzerliklerin ve yakınlıkların yanı sıra, başlangıcı İslam öncesi dönemlere uzanan uzun süreli temaslar sonucunda, farklı dil bilimsel düzeylerde ortaya çıkan çok sayıda tipolojik yakınlulaşmaların olduğunu söyler. Söz başında ikincil /d/, /p/ ve /g/ seslerinin bulunabilmesinde Farsçanın katkısı olabileceğini düşünür (Eker, 2008c: 373-374). *Farsçada kaf, yalnızca alınma sözlerle sınırlı kalmış, söyleyişte geyn (Tür. gayın) ile birleşmiştir* (Eker, 2008: 373-374). Farsçanın tonlu şekli tercihi, benzer bir şekilde Oğuz Türkçesinde de görölmemektedir. Oğuz Türkleri, kendi ses özelliklerine uymayan **kaf, ayın ve gayınlı** kelimeleri kendi söyleyişine yakın seslere dönüştürmüştür. Ön seste tonlulaşma temayülünde Oğuz Türkçesinin Farsçadan etkilendiği hakkında bu güne kadar bir çalışma yapılmamıştır; ancak Türkçe ve Farsçanın birçok yönden birbirini etkilediği bir gerçektir. Kâşgarlı Mahmut, o dönemde Türklerin Farslardan etkilendiğini şu sözlerle dile getirir:

En fasih (doğru) dil, bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ölkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunanların dilidir. Birisi iki dil biliyorsa ve şehir halkıyla karışmışsa onun dili zayıflar. Sogdak, Kençek, ve Argular gibi... Dillerin en hafifi Oğuzlarındıdır. En doğrusu; Yagma ve Toxsılar ile tâ Uygur şehirlerine kadar Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilerinde oturanlarındıdır. En fasih ise Hâkaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarındıdır

(Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 10-12).

Kâşgarlı'nın bu ifadelerinden, devlet dili olarak Farsçayı kullanan Oğuz Selçuklularının Karahanlılar kadar "düzgün ve yanlışsız söyleyen" bir boy olmadığı anlaşılmaktadır (Eker, 2008b: 74). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti zamanında *Mezopotamya, Anadolu ve İç Asya boylarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren ve Fars ve Araplarla diğer Türk boylarından daha fazla iletişim içinde olan Oğuz Türklerinin,*" bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunan bir Türk boyu olduğunu da düşünemeyiz (Eker 2008a: 169-155).

Oğuzlar; Arap ve Fars kültüründen etkilenmiştir ve bu diller arasında birçok kelime alışverişı olmuştur. Alıntı kelimeler girdiği dilin ses ve anlam özelliklerine göre yeniden yoğrulmuş ve o dil tarafından sahiplenilmiştir. Bu kelimeler Türkçe kurala göre telaffuz edilirken yabancı asıllı kelimedeki *uzun ünlüyü kısaltma, kelimeyi ünsüz uyumuna sokmaya çalışma, Türkçede karşılığı olmayan bir sesi yakın seslere çevirme* yollarına başvurulmuştur.

Türkçe bir kelimedeki ilk ses dışında ender görülen birincil uzunluklar, Arapça ve Farsçada daha fazladır. Arapça ve Farsçaya ait sözlükler tarandığında ilk sesteki uzun ünlü sayısının kelime kadrosuna oranla daha az olduğu görülecektir.⁸ Bunun için, alıntı kelimelerde rastlanan uzun ünlüler birçok ağız ve lehçede kısalmıştır:

tâze > taze, kenâr > kenar, tenhâ > tenha

Türk topluluklarının Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçeleştirme çabaları birbirinden farklı olmuştur. Arapçanın din dili olması sebebiyle Türkiye Türkçesinde Arapça kökenli kelimelerde Farsça kelimelere göre daha titiz davranılmış, böylece Arapça kelimelerde daha az ses hadisesi meydana gelmiştir (Zülfikar, 1996: 1092). Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde ön seste tonlulaşma veya tonsuz şeklin muhafazası, tıpkı Türkçe kelimelerde olduğu gibi düzensizdir. Türkiye Türkçesinde yer alan Farsça kelimelerde ön seste tonlulaşma ve tonsuzlaşma hadiselerini görmek mümkündür. Türkçe kelimelerde ön seste tonlulaşma yönünde bir değişim olurken Farsça kelimeler iki yönlü bir değişim yaşamıştır. Özellikle, /d-/ > /t-/ değişimi ve /g-/ > /k-/ değişimi oldukça dikkat çekicidir. Ön seste tonsuz şeklini muhafaza eden veya Türkçeye geçerken ön seste tonsuzlaşan Farsça kelimelerde, ünsüz uyumu etkilidir. Türkçe bir kelimedeki karşılıklı ünsüzlerden tonlular tonlularla, tonsuzlar tonsuzlarla yan yana gelebilir. Tonsuz ünsüzler kelime içinde tonsuz ünsüzler dışında tonsuz karşılığı olmayan tonlu ünsüzlerle yan yana bulunabilir (Ergin, 1999: 76). Bu uyum sadece yan yana gelen ek ünsüzlerinde kendini göstermemektedir. Türkçe kelimelerin ünsüz sıralanışında da etkili olmaktadır. Birçok yabancı asıllı kelime bu uyuma sokulmuştur. Alıntı kelimenin Türkçeye hangi ağız veya boy vasıtasıyla ve ne zaman geçtiği de ön seste tonlulaşma hadisesini etkilemektedir. Aşağıdaki Farsça kelimelerde ön seste tonlulaşmanın tersi olarak /d-/ > /t-/ ve /g-/ > /k-/ değişimi mevcuttur:

tane (<dâne), tarçın (<dârçîn), tef (<def), terzi (<derzî), teskere (<deskere), testere (<dest+erre), testi (<desti), tezgâh (<dest+gâh), tezgâhtar (<dest+gâh+dâr), tortu (< durdî

⁸ bk. Kanar, Mehmet (2013), Farsça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul., Kanar, Mehmet (2009), Arapça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul.

kâh (<gâh), *kavga* (<ğavğa), *kil* (<gil), *kilim* (<gilim), *kireç* (*gireç*), *koza* (<ğûze), *kösele* (<gosâle), *köşe* (*gûşe*), *kükürt* (<gügird), *kümbet* (<gunbed), *küstah* (<gustâh) (*Dursunoğlu 2009: 138*).

Arapçadan alınan kelimelerdeki ق (k-) dil kökünde çıkarılan çok kalın, son derece tok ve Türkçe karşılığı olmayan bir sestir. Türkçede ق sesi yerine umumiyetle /K/ yahut /G/ sesleri çıkarılmaktadır. ك ise dilin orta tarafının kabarak ön damağa teması ile çıkarılan Türkçedeki /k/ sesinden biraz daha kalın bir sestir (Aydın 2010: 329). Türkçedeki karşılıklarına göre biraz daha boğaza yakın telaffuz edilen bu seslerin dilde en az çaba kanunu gereği tonlulaşmaya uğradığı açıktır. Bu sebeple, Türkiye Türkçesi ağızlarında, Doğu kökenli sözcüklerde ön seste tonlulaşma örnekleri çok fazladır:

/k-/ > /g-/ : *kelepçe* > *gelepce*; *kervan* > *gervan*
 /k-/ > /ğ-/ : *kabir* > *ğabir*; *kahpelik* > *ğahbalık*; *kalem* > *ğalem*; *kaul* > *ğaul*; *kadar* > *ğadar*, *ğadıra*; *kader* > *ğader*; *kafa* > *ğafa*; *kale* > *ğale*; *kahve* > *ğehve*, *ğāve*; *kalleş* > *ğalleş*; *karanfil* > *ğaranfil*; *kırmızı* > *ğırmızı*; *kısmet* > *ğısmet*; *kıyâmet* > *ğıyâmet*; *kurabiye* > *ğurabiye*; *kurban* > *ğurban*

(*Küçük 2013: 44-45*).

Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren kelimelerde rastlanan seslerden biri de ط ünsüzüdür. Dil ucunun üst dişlerin iç tarafına bastırılıp kaldırılmasıyla çıkarılan ط, kalın dolgun bir T sesidir ve bazen yanlılıkla kalın bir D sesi olarak telaffuz edilebilmektedir. Alıntı kelimelerdeki /K-/ ve /T-/ seslerindeki tonlulaşmalar Oğuz Türkçesinin ön sesteki tonlulaşma eğilimi kadar, bu seslerin asıl söylenişlerinin zorluğuyla alakalıdır.

t- > d- : tarafında > *darafında* (*Küçük, 2013: 44-45*).

Sonuç

11. yüzyıldan sonra Anadolu'ya yerleşen Oğuzların farklı ağız özellikleri, Oğuz dışı Türk boylarının Anadolu'ya yerleşmeleri, bu Türk boylarının tarih içinde bölgedeki etnik gruplarla bağlantılarının olması, bugün Anadolu'da birbirinden farklı ağızların oluşmasında etkili olduğu gibi, /K-/ > /G-/ ve /T-/ > /D-/ ses değişimlerinde ikiliklere yol açmıştır. Böylece göç / köç, tuz / duz, tat- / dat- vb. kullanımlar ortaya çıkmıştır.

Oğuz Türkçesinde ön seste /k-/ > /g-/ ve /t-/ > /d-/ tonlulaşması, ilk hecedeki birincil uzun ünlünün kısalması sonrasında ilk hecedeki ton gücüne bağlı olarak gerçekleşir. İlk hecedeki asli uzunluklar kısalırken uzun ünlünün ton gücü ilk sese kayar. Böylece kelime başındaki tonsuz ünsüz tonlulaşır. Başlangıçta sadece uzun ünlülü kelimelerin ilk seslerinde ortaya çıkan ön ses tonlulaşma hadisesi, daha sonraları Oğuz grubu lehçelerinin gelişim sürecine bağlı olarak genelleşmiştir. Bugün Oğuz Türkçesinde, ilk hecede asli uzunluk taşısın taşımamasın, birçok kelimedede ön seste tonlulaşma yolunda bir eğilim söz konusudur. Oğuz Grubu lehçe ve ağızlarında ön seste tonlulaşmaya ihtiyaç duymayan bazı ortak kelimeler bu genel eğilimin dışında kalmıştır. Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ön seste /K-/ ve /T-/ taşıyan ve **ortak telaffuz şekli gösteren** Türkçe kelimelerin büyük bir kısmının kök veya gövdesinde **Ana Türkçe döneminde uzun ünlü yoktur**.

Ön seste tonlulaşma ya da tonsuz ünsüzün muhafazasında, ilk hecede birincil uzun ünlünün varlığından başka etkenler de söz konusudur. Bazı kelimeler sesteşlikten doğacak karışıklığı önlemek için ön seste tonlulaşmamıştır. Kendi içinde bir tutarlılık gösteren bazı kelimeler müşahhas nesne adı anlamı kazanıp kalıplaşmış, bu sebeple ön seste yine tonlulaşmamıştır. Yabancı asıllı kelimeler ve kaynağını yansıma seslerden alan kelime kök ve gövdeleri ön seste tonlulaşmaya aykırılık göstermektedir.

İlk hecesinde uzun ünlü taşısa da ön seste tonsuz ünsüzünü muhafaza eden sınırlı sayıda Türkçe kelime mevcuttur. Bu istisnai örnekler şunlardır:

kėklik, kėruk, kėse, kėsek, kėz “ateş”, **tėz** “asıl, esas”, **tũ** “tüy”, **tũn** “gece”, **tāpan** “taban”, **tāř, tāř-, tāt-, tōr** “ağ”, **tōsun, tōz, tōz, tũç** “tunç”, **tũđ, tũz**.

Ön seste tonlulaşmaya aykırılık gösteren bu Türkçe kelimelerin bir kısmı; Anadolu ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde tonlulaşmıştır. Bazılarında ise; aslı uzunluğu telafı yollarından ünsüz türemesi ve ünsüz ikizleşmesi devreye girmiştir.

Araştırmacılar, Oğuz Türkçesinde ön sesteki tonsuz şeklin devamında Kıpçak Türkçesi tesiri, tonlu şeklin ortaya çıkmasında Fars dilinin tesiri üzerinde durmaktadır. Dilimize Farsçadan giren kelimelerde ön seste tonlulaşmada ikili kullanımlar dikkat çekmektedir. Bu dillere ait kelimelerde iki yönde de ses değişimine gidilmiştir. Bu sebeple Farsçanın Oğuz Türkçesini ön seste tonlulaşma yönünde etkilediğine dair görüş, henüz kanıtlayıcı verilere sahip değildir. Arapçadan Türkçeye geçen kelimelerde görülen ön sesteki tonlulaşmada ك ق ط seslerinin söyleniş zorluğu ve Oğuz Türkçesinin tonlulaşma yönündeki eğilimi etkili olmuştur.

Kaynaklar

- Akca, Hakan (2007). “Eski Anadolu Türkçesinde Kelime Başı T- / D- Meselesi”. *Türkbilig*, 2017/34, 7-24.
- Arat, Reşit Rahmeti (1951). *Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Ateş Basımevi.
- Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Argunşah, Mustafa. Yüksekaya, Gülden Sağol (2017). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları
- Atmaca, Emine (2013). “Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlilik”. *Dil Araştırmaları*, Sayı: 12, 117-138.
- Aydın, Tahirhan (2010). “Arapça ve Türkçe’de Sesler –Karşıtsal Çözümleme”. *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 44, 321-334.
- Banguoğlu, Tahsin (2005). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Baskakov, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Ses Bilimi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Başdaş, Cahit (2007). “Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri”. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Osman Literature and History of Turkish or Turkic Osman Nedim Tuna Armağanı*, (Ed. Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN-Dr. Tuna Armağanı Mehmet Dursun ERDEM), Volume 2/2, 89-101.
- Buran, Ahmet, Alkaya, Ercan (1999). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Türkiye ve Türk Dünyası İktisadî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Coşkun, Mustafa Volkan (2007). “Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi Çerçevesinde Yeniden Sınıflandırılması”. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 347-368.
- Coşkun, Volkan (2008). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dursunoğlu, Halit (2009), “Türkiye Türkçesindeki Farsça Sözcükler ve Kullanım Şekilleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2009 13 (1): 131-142*.
- Eker, Süer (2008a). “Divanü Lügati’t-Türkte “İranlı” Kavramı”. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni. Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi*, 153-169.
- Eker, Süer (2008b). “Türk-İran İlişkilerinde Divânü Lügâti’t-Türk’ün Tanıklığı”. *Journal of Academic Studies Kâşgarlı Mahmut Özel Sayısı*, 70-85.
- Eker, Süer (2008c). “Türkçe-Farsça İlişkilerine Ses, Biçim ve Tümcebilgisi Düzeylerinde Eşzamanlı Genel Bir Bakış”. *Essays on Turkish Linguistics. ICTL2008. The International Conference on Turkish Linguistics Proceedings*. Harrassowitz Verlag Wiesbaden: Antalya, 373-382.
- Ercilasun Ahmet B., Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânü Luğâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.
- Erdem, Mehmet Dursun (2006). “Ağızlardan Etkilenme Derecelerine Göre Osmanlı ve Eski Anadolu Türkçesi Metinleri ve Bu Metinlerin Diline Kaynaklık Eden Ağızlar”. *İlmî Araştırmalar*. Sayı 22, 83-110.
- Ergin, Muharrem (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1999). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

- Eyüboğlu, İsmet Zeki (2004). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Sosyal Yayınları. İstanbul:
- Gülensoy, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: TDK.
- Gülensoy, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*. Ankara: TDK
- Güner, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Güven, Meriç (2015). “Türkçede Kendi Zamiri ve Kendi Zamiri İle Oluşmuş Kelime Öbeklerinin Kuruluş Biçimi”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/4, 341-356.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Kanar, Mehmet (2009). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kanar, Mehmet (2013). *Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- Kara, Mehmet (2007). *Türkmen Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri*. (Ahmet Bican Ercilasun ed.) içinde (ss. 231-290). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2013). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaca, Veysel İbrahim (2016). “Ötümlüleşme Kavramı ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Ötümlüleşme”. *ZFWT Vol. 8, No. 3*, 369-390.
- Karahan, Leyla (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK.
- Kartallıoğlu, Yavuz, Yıldırım, Hüseyin (2007). *Azerbaycan Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri*. (Ahmet Bican Ercilasun ed.) içinde (ss. 171-230). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1953). “Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında”. *TDAY Belleten*, 197-203.
- Korkmaz, Zeynep (2005_a). “Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (2005_b). “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK.
- Köktekin, Kâzım (2008). *Eski Anadolu Türkçesi. Erzurum: Fenomen Yayınları*.
- Küçük, Murat (2013). “Anadolu Ağızlarındaki Doğu Kökenli Sözcüklerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri -Ünsüzler-“. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 20, 39-78.
- Nişanyan, Sevan (2012). *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Sağır, Mukim (2002). “Ses Olayları Bakımından Anadolu Ağızları”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Erzurum, 1-7.
- Semedli, Elza (2012). “Asli Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* Cilt: 5 Sayı: 20, 127-132.
- Şahin, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarama Sözlüğü II* (2009). Ankara: TDK.

- Taş, İbrahim (2008). “Eski Anadolu Türkçesinde Ünsüz Ötümlüleşmesi ve Bununla İlgili Bazı Sorunlar”. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Ekim 2008, Ankara: TDK.
- Tekin, Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde “Olga-Bolga” Sorunu”. *TDAY Belleteri* - 1973-1974., 59-157.
- Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-18*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV* (2009). Ankara: TDK.
- Vural, Hanifi, Böler, Tuncay (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yüksel, Cem (2010). *Türkçede Ünsüz Ötümlülüğünün Sesbilgisel Çözümlemesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Zülfikar, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*. Ankara: TDK.
- Zülfikar, Hamza (1996). “Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C:1996/I, S:532, 1083-1094.

SEYF-İ SARAYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNDE
FİLDEN FİİL YAPIMI
AT SEYF-I SARAYÎ'S TRANSLATION OF GÜLİSTAN,
THE VERB CONSTRUCTION OF THE VERB

ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ

Dr. Öğr. Üyesi Düzce Üniversitesi

Assist. Prof. Duzce University

umitdemirci41@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4384-8194>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.11.2016

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.08.2018

Sayfa-*Pages* : 187-226

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3682>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**SEYF-İ SARÂYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNDE
FİİLDEN FİİL YAPIMI**
AT SEYF-I SARÂYÎ'S TRANSLATION OF GÜLİSTAN,
THE VERB CONSTRUCTION OF THE VERB

ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ

Öz

Türk yazı dili 8. yüzyılda yazılan Orhon Yazıtları ile başlar, Eski Türkçe adını verdiğimiz bu dönemde; Köktürk lehçesi, Eski Kırgız lehçesi ve Eski Uygur lehçeleri edebî dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir görüş, Eski Türkçe içerisine Karahanlı lehçesini de dâhil eder; ancak İslamiyetin kabul edilmesinden sonra dilimizde Arapça ve Farsça kelimelerin görülmeye başlanması nedeniyle Karahanlı Türkçesi; kelime dağarcığı başta olmak üzere, bazı dil özellikleri bakımından Köktürk, Eski Kırgız ve Eski Uygur lehçelerinden ayrılmaktadır. Bu görüşten hareketle bu çalışmamızda Karahanlı lehçesi, Eski Türkçe içerisine dâhil edilmeyerek, Orta Türkçe olarak değerlendirildi. 10. yüzyılın sonuna kadar devam eden Eski Türkçe, 11. yüzyılda yerini Orta Türkçeye (Karahanlı lehçesine) bırakmıştır, Karahanlı lehçesi 12. yüzyılın sonuna kadar devam eder, 12. yüzyılın sonuna kadar Türk yazı dili tektir; 13. yüzyılın başında Türk dili iki farklı coğrafyada iki ayrı yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında, Batı Türkçesi adı verilen Oğuzca, Harezmi, Aşağı Seyhun ve İdil nehri coğrafyasında ise Kuzey-Doğu Türkçesi adı verilen Harezmi-Kıpçak lehçeleri görülmektedir.

Gülistan Tercümesi, 14. yüzyılda Seyf-i Sarâyî tarafından Kıpçak lehçesine tercüme edilmiştir. Sa'dî'nin Bostan isimli eseri ile birlikte dünya klasikleri arasına giren eser, dünyada pek çok dile tercüme edilmiştir. Gülistan Tercümesi üzerine ilk çalışma Ali Fehmi Karamanlıoğlu'na aittir; 1968 yılında neşredilen bu çalışmada Gülistan Tercümesinin dil özellikleri, metin, notlar ve eserin dizini verilmiştir. Daha sonra 1969 yılında Andras Bodrogligeti tarafından

Abstract

The Turkish writing language begins with the Orhon Inscriptions written in the 8th century; The Köktürk dialect, the Old Kyrgyz dialect, and the Old Uyghur dialects appear as literary languages. Another view includes the Karahanlı dialect in Old Turkish; but after the acceptance of Islam, Arabic and Persian words started to be seen in our language, and Karahanlı Turkism; in terms of vocabulary, especially in terms of some language features, Köktürk, Eski Kirghiz and Old Uyghur dialects. Based on this view, the Karahanlı dialect was not included in the Old Turkic language but was evaluated as Middle Turkish. The Old Turkic language, which continued until the end of the 10th century, left its place in Middle Turkic (Karahanlı dialect) in the 11th century and the Karahanlı dialect continued until the end of the 12th century. At the beginning of the 13th century, the Turkish language emerged as two separate writing languages in two different geographies. In the geography of Azerbaijan and Anatolia, there are Harezmi-Kipchak dialects called Oğuzca, Harezmi, Lower Seyhun and İdil nefri which are called Western Turkism and North-East Turkic.

Gulistan Translation was translated into the dialect of Kipchak by Seyf-i Sarâyî in the 14th century. Sa'dî's world-class work with the work of Bostan, has been translated into many languages in the world. The first study on Gülistan Translation belongs to Ali Fehmi Karamanlıoğlu; In this work, which was published in 1968, language characteristics of Gulistan Translation, texts, notes and poems were given. Later, in 1969, the text and the dictionary of Gulistan Translation were published by Andras Bodrogligeti. In 1975,

Gülistan Tercümesinin metin ve sözlüğü neşredilmiştir. 1975 yılında Emir Neciboğlu Necip, Kazakistan İlimler Akademisi yayınları arasında Gülistan Tercümesinin dil özellikleri ve kelime kadrosunu inceleyen iki ciltlik neşriyatını yapmıştır. Bu çalışmaların dışında Osman Fikri Sertkaya, Hatip Usmanov ve Zaynab Maksudova'nın Gülistan Tercümesi üzerine yazılmış makaleleri bulunmaktadır. Çalışmamız umumiyetle Ali Fehmi Karamanhoğlu'nun yayınına dayanmaktadır; ancak bazı kelimelerin okunmasında ve anlamlandırılmasında Karamanhoğlu'ndan farklı düşündüğümüz fiiller de bulunmaktadır. Çalışmamızda, bu neşirdeki fiilden türemiş fiiller tespit edilmiş, tespit edilen fiillerin anlamları, kökenleri ve örnekleri verilmiştir. Ayrıca bazı fiiller ile ilgili bazı değerlendirmeler de yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gülistan Tercümesi, fiil yapımı, fiilden türemiş fiiller, Sadı, Kıpçak lehçesi.

Emir Neciboğlu Necip published two volumes of publications of the Academy of Sciences of Kazakhstan, examining the language characteristics and vocabulary of Gulistan Translation. In addition to these works, Osman Fikri Sertkaya, Hatip Usmanov and Zaynab Maksudova's articles on Gülistan Translations are available. Our work is generally based on the publication of Ali Fehmi Karamanhoğlu; but there are also some verbs that are different from Karamanhoğlu in reading and understanding some words. In our work, the verbs derived from this transitive verb have been determined and their meanings, origins and examples have been given. In addition, some evaluations related to some verbs have been tried to be done.

Key Words: The translation of the Gulistan, verb, verbs derived from verbs, Sadı, Kıpçak dialect.

Giriş

Amaç

Bu çalışmadaki amacımız; *Gülistan Tercümesi*'ndeki fiilden yapılmış fiilleri, tespit edilen fiillerin kökenlerini, bu fiillerin hangi eklerle türetildiklerini, fiillerin çatılarını ve anlamlarını örnekleri ile ortaya koymaktır. Yine çalışmamızda, tespit edilen fiiller ile ilgili yapılan açıklamalarda; fiilin ilk hangi dönemde tespit edildiği, tarihî gelişimi ve fiilin Türk dilinin tarihî gelişimi içerisinde kazandığı anlamlar da verilmeye çalışılmıştır. Eski Türkçenin fiilleri, Ümit Özgür Demirci tarafından *Eski Türkçede Fiiller* adlı doktora çalışmasıyla derlenmiş, Harezm lehçesinin fiilleri, Funda Toprak tarafından *Harezm Türkçesinde Fiil* adlı eser ile bir araya getirilmiş; ancak Türk dilinin önemli devresini teşkil eden, Kıpçak lehçesinin söz varlığı üzerine bir inceleme yapılmamıştır. Çalışmamızda; Kıpçak lehçesinin önemli eserlerinden birisi olan *Gülistan Tercümesi*'ndeki fiilden türemiş fiilleri ortaya koyup incelemeye çalışarak, bu dönemin söz varlığı, özellikle de fiilleri üzerine daha sonra yapılacak çalışmalar için malzeme ortaya koymak amaçlanmıştır.

1. Yöntem

Fiilden türemiş fiiller *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserdeki sıraya göre; -(X)d-, -(X)k-, -Ar-, -(X)r-, -(X)DXr-, -GXr-, -GXz-, -(X)t-, -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş- biçiminde sınıflandırılmıştır. Çalışma hazırlanırken, tespit edilen fiiller ile ilgili, fiillerin alt kısımlarına değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Değerlendirmeler yapılırken EDPT, DTS, OTWF, *Eski Türkçede Fiiller*, *Harezm Türkçesinde Fiil*, adlı eserlere bakılmış, bu eserlerdeki değerlendirmelerden de faydalanılmıştır. Yine ilgili fiilin tarihî lehçelerdeki varlığı ve anlamları verilirken, Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi*

Sözlüğü, Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü ve Çağatay Türkçesi Sözlüğü adlı eserler de taranmıştır.

Ayrıca çalışmamızda birincil uzun vokaller de gösterilmeye çalışılmıştır, birincil uzun vokallerin gösteriminde Talât Tekin'in *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı çalışması ile Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish* adlı eserinden faydalanılmıştır.

1.1. Kullanılan Terimler

Makale hazırlanırken terim kullanımında daha önce hazırlamış olduğum *Eski Türkçede Fiiler* ve "Seyf-i Sarâyi'nin Gülistan Tercümesinde İsimden Fiil Yapımı" adlı makalede kullandığım terimler kullanılmıştır. Terimlerin seçilmesinde umumiyetle Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde kullanılan terimler tercih edilmiştir.

2. Kaynak Analizi

2.1. Gülistan Tercümesi: Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından hazırlanmış ve TDK., tarafından 1989 yılında giriş, metin, dizin ve tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Çalışmamızdaki fiiller, Karamanlıoğlu'nun neşriyatından tespit edilmiştir.

2.2. Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish:

Clauson tarafından neşredilen sözlük, 13. yüzyıl öncesi Türkçenin etimoloji sözlüğüdür. Bu eser hazırlanırken Seyf-i Sarâyi'nin *Gülistan Tercümesi* adlı eseri neşredilmediği için Clauson, Kıpçak lehçesinde ilgili fiilin olup olmadığını gösterirken, Kİ., CC., Tuh., vb... sözlüklerden faydalanmış; ancak GT'den faydalanamamıştır.

2.3. Old Turkic Word Formation: Marcel Erdal tarafından yazılan eser, Eski Türkçedeki kelime yapımını anlatmaktadır. Eser, umumiyetle Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinin taranmasıyla hazırlandığı için, eserde GT'deki fiiller ve fiil yapımı yoktur.

2.4. Drevnetyurskiy Slovar: Nadalyev, Nasilov, Tenişev ve Şçerbak tarafından hazırlanan etimoloji sözlüğüdür. Runik harfli yazıtları, Uygur metinlerini ve Orta Türkçe dönemi eserlerini kapsayan sözlükte yabancı sözcüklerin kökeni, Türkçelerinse türedikleri kök ya da gövde tek tek gösterilmiştir (Ölmez 1998: 177). Bu eserde de GT'deki fiiller bulunmamaktadır.

2.5. Harezm Türkçesinde Fiil: Funda Toprak tarafından hazırlanan bu önemli eser, Harezm lehçesinin fiillerini ve fiil yapımını işlemektedir. Bu çalışma Harezm lehçesinin fiillerini işlediği için Kıpçak lehçesine ait olan GT'deki fiiller bu eserde bulunmamaktadır.

2.6. Eski Türkçede Fiiller: Ümit Özgür Demirci tarafından doktora tezi olarak hazırlanan çalışma, Eski Türkçedeki fiilleri ve bunların tarihî lehçelerdeki seyirlerini göstermektedir. Demirci'nin çalışmasında da Kıpçak lehçesinin sözlükleri ile TDK., tarafından neşredilen Kıpçak Türkçesi Sözlüğü taranmış; ancak GT., taranmamıştır, bundan dolayı Kıpçak lehçesi içerisinde diğer sözlüklerde geçmeyen; ancak sadece GT'de geçen fiiller bu çalışmada gösterilmemiştir.

2.7. Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller: Necmettin Hacıeminoğlu tarafından hazırlanan ve neşredildiği günden günümüze kadar, fiiller konusunda baş yapıt olan bu eser de çalışmamızda sıklıkla kullanılmıştır.

2.8. Kül Tigin Yazıtı Notlar: Hatice Şirin tarafından hazırlanan eserden, özellikle GT’de tespit edilen fiiller ile ilgili tespitler ve açıklamalarda faydalanılmıştır.

Bu kaynakların dışında, GT’de tespit edilen fiillerin diğer lehçelerde olup olmadığını araştırırken, Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur’an Tercümeleeri Sözlüğü* ve *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı eserler de taranmıştır.

3. Fiilden-Fiil Yapan Ekler

3.1. -d-

Ek ile ilgili Talat Tekin; “pekiştirme çatuları eki,” açıklamasını yapmıştır (Tekin 2000: 95). Marcel Erdal, “*Bu eke sahip fiillerin canlı varlıkların hareketleri ve bir (durumun) derecesini ifade ettiğini, ayrıca bazen de bu ek ile yapılan kelime türetmelerinde nadir de olsa (insan) zihninde şekillenen biçimlerin ifade edildiğini belirterek, bunlara kanıt olarak; bud- < *bu-, sid-, tod- gibi örnekler verir*” (Erdal 1991: 642, 643). Hacıeminoğlu, ek ile ilgili “*Kök fiillere gelen ve kökün ifade ettiği anlamı kuvvetlendiren bir ek olduğunu; yalnız aynı dönemde ve aynı metinler içerisinde bu ek ile genişlemiş fiillerin ifade ettiği anlamın, kök fiildeki anlamdan farklı olmadığını, hatta ek için denilebilir ki “-d-” eki bazı kök fiillerdeki anlam aşınmasını gidermek için kullanılmıştır,*” (Hacıeminoğlu 1991: 22, 23). Yine Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinde bu ek için şu açıklamayı yapmıştır: “*Eski Türkçede pekiştirme eki olan “-d-” daha sonraki devirlerde d > ğ > y olarak inkişaf etmiştir, bu ek önceleri pekiştirme görevinde bulunduğu halde, daha sonraki dönemlerde kökteki anlam aşınmasını gidermek üzere kullanılmıştır*” (Hacıeminoğlu 2003: 132). Ahmet Bican Ercilasun, “*Ekin kuvvetlendirme eki olduğunu belirterek, ıd- < ı-d-, ço-ğ- gibi*” örnekler vermiştir (Ercilasun 1984: 43).

Demirci, “*Türkçenin yazı dilinin başlangıcından beri kullanılan “-d-” fiilden fiil yapan yapım ekinin, genişletme fonksiyonunda kullanıldığını; bu ekin fiil köklerine kaynaştığı için, Eski Türkçedeki tod- fiilinin Orta Türkçede tod- ve toy- biçimleri ile Batı Türkçesindeki doy- biçimlerinin yanı sıra KT G 8 ve BK K 6’da tosık < to-sık ve Türkiye Türkçesindeki tok < to-k şekilleri olmazsa, bu fiili to- köküne indirmemizin oldukça zor olduğunu belirtmektedir*” (Demirci 2012: 1425). Korkmaz da tıpkı Demirci gibi bu ekin eskiden beri kökle kaynaştığını ve faktitiflik anlamını yitirdiğini belirtmektedir (Şirin 2015, 44).

ko:y- < ko:-d- “koymak” **ET.** ko:d- > **Kar.** ço:ğ- > **Har, Kıp.** ço:ğ-,ko:y-, **BT.** ko:y- (birincil uzun vokal için krş. EDPT 595b).

ko:y anı yalğuzun temāşa kıl “Onu yalnız koy (ve) temaşakıl”(103/5)

Clauson, kelimenin kökenini *ko- fiilinden getirmektedir (EDPT 595b). Hacıeminoğlu, kelimenin kökenini ko- fiilinden getirerek, “-d-” fiilden fiil yapan yapım eki için “*Kök fiillere gelen ve kökün ifade ettiği manayı kuvvetlendiren bir ektir,*” demektedir (Hacıeminoğlu 1991: 22). Sonuçta fiilden fiil yapan “-d-” yapım eki ile ilgili şunları söyleyebiliriz; yıpranmış bir ektir, aslında faktitif ifade etmesi gereken bu ek, Eski Türkçeden beri faktitiflik anlamını kaybederek, köke öylesine kaynaşmıştır ki, bazı fiillerin türevleri olmasa (*kod-,koy, kon-; tod-, toy-, tok vb...* gibi) fiillerde bu eki tespit etmek oldukça zordur. GT’de ekin peltek ğ’li şekli tespit edilemedi; *foy-* “doymak”

(232/11) ve *ko-y-* “koymak, bırakmak” örneklerinde görüldüğü gibi peltek *d*'den *y*'ye inkişaf etmiş biçimi bulunmaktadır.

GT'de yetmiş üç defa kullanılan fiil etken-geçişlidir.

3.2. -(X)k-

Ek, tıpkı “-*d*” eki gibi kuvvetlendirme bildirir. Gabain ek ile ilgili; “*Ekin kuvvetlendirme bildirdiğini belirtir,*” (Gabain 2007: 59), Hacıeminoğlu, “*Ekin en fazla kullanıldığı dönemin Karahanlı lehçesi olduğunu ifade ederek, ekin dönüşlü fiiller yaptığını belirtir*” (Hacıeminoğlu 2003: 136). Ergin; “*Batı Türkçesinde az sayıda örnekte kullanılan ek, yine kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmaktadır,*” demektedir (Ergin 1997: 204).

a:çık- < a:ç-(*t*)k- “acıkmak”

*a:çık*sa bir nefes sabır étmegi yok “Acıksa bir nefes sabır etmesi yok” (GT 212/10)

a:çık- fiili, Eski Türkçede yoktur; Karahanlı lehçesinden itibaren *a:çık-* fiilini görmekteyiz. Fiil, birincil uzun vokallidir, bundan dolayı sedasız “ç” konsonantı sedalı “c” konsonantına dönerek *a:çık-* > *a:cık-* biçimine dönüşür. Karahanlı lehçesinde *a:çık-* “acıkmak” (DLT I 190 24), Harezmi lehçesinde *a:çık-* “acıkmak” *a:cık-* “acıkmak” (KE 93 7; MN 8 76), Kıpçak *a:çık-* “acıkmak” Çağatay lehçesinde *a:cık-* “acıkmak” (Sang. 3r 12), Batı Türkçesinde *a:cık-* “acıkmak”.

GT'de sadece bir yerde tespit edilen *a:çık-* fiili dönüşlü geçişsiz çatılıdır.

aşık- < *aşu-k- “acele etmek”

*aşık*kan ér bilen yoldaş bolma “Acele eden adam ile yoldaş olma”(155/9)

*aşık*kan kim érse yüzi üstüne tüşer “Acele eden kimse yüzü üstüne düşer” (133/1)

Clauson, *aşuk-* fiilinin Karahanlı lehçesinden itibaren olduğunu belirterek, Orta Türkçede *aşuk-* “istemek, arzulamak” anlamlarında olduğunu belirtir (EDPT 259b). Erdal, Eski Uygur lehçesinde “acele etmek” anlamında *aşuk-* fiilinin olduğunu belirterek, fiilin Orta Türkçe ve Çağdaş lehçelerde “istemek, arzulamak” anlamlarında tespit edildiğini belirtir (OTWF 645). Demirci de “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* fiilinin, Eski Türkçede sadece Eski Uygur lehçesinde tespit edildiğini belirtir (Demirci 2016 255). Yine Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserinde, Eski Uygur lehçesinden sonra “acele etmek, telaşlanmak” anlamında kullanılan *aşuk-* fiilinin tespit edilemediğini, Orta Türkçede “özmek, istemek” anlamında *aşuk-* fiilinin bulunduğunu belirtmektedir (Demirci 2016: 256). Ancak Demirci'nin bu tespitinin aksine “acele etmek, telaşlanmak” anlamında kullanılan *aşuk-* fiilini biz Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*’inde hem *aşık-* hem de *aşuk-* biçiminde görmekteyiz. (Demirci-Karslı 2014: 52, 53).

GT'de “acele etmek” anlamında *aşık-* fiili bulunmaktadır ki bu fiil de *aşuk-* > *aşık-* biçiminden gelmektedir. Çağatay lehçesinde *aşuk-* “acele etmek, hızlandırmak” anlamlarında tespit edildi (Ünlü 2013: 65).

Batı Türkçesinde *aşık-* “acele etmek” (YTS 27), biçiminde bulunmaktadır.

Bizce iki tane *aşuk-* fiili vardır, muhtemelen bunun bir tanesi birincil uzun vokallidir, böylece;

***aşuk-* (I)** “acele etmek” Eski Uygur lehçesinde olan bu fiil GT'de *aşık-* biçiminde tespit edildi.

***aşuk-* (II)** “istemek, arzulamak” (DLT I 191; Kutb 1916; CC Gr; Sang. 41r 29).

GT'de dört yerde tespit edilen *aşık-* fiili etken geçişsiz çatılıdır.

kérek- < kéрге-k- “gerekmek”

kişiğe aytmaq kérekmes “Kişiye söylemek gerekmez” (218/2)

kérek- fiilinin kökeni ile ilgili Mehmet Özmen; “Gerek, Gerekmek ve Gereliklik Çekimi” adlı makalesinde şu açıklamayı yapmaktadır: “*Clauson kerge- kökünden geldiğini kabul eder*” (EDPT 743b), Erdal ve Talât Tekin de aynı görüştedir, Gabain’in ‘*kerek*’ yanında metin göstermeden ‘*kârgâti*’ örneğini verdiğini belirtir” (Özmen 2003: 177). Yine Özmen, ilgili yazısında; “*Erdal’in ‘kârgâtimiz’ örneğinin ‘kârgât(t)imiz’ biçiminden gelmiş olabileceğini düşündüğünü belirterek, DLT’de bir yerde ‘yaraşmak’ anlamında ‘kergeyür’ biçiminin görüldüğünü ifade eder*” (Özmen 2003: 177). Yazısının sonuç bölümünde; Özmen, “‘*kerek*’ kelimesinin ‘*kerge-*’ fiilinden geldiğini, Eski Uygur ve Karahanlı lehçelerinde ‘*kerek*’ biçimini aldığını, ‘*kergek* > *kerek*’ gelişimi sırasında kelime sonundaki fiilden isim yapan ‘-k’ ekinin, fiilden fiil yapan yapım eki olarak algılanmasıyla ortaya çıktığı kabul edilen ‘*kerek-*’ fiilinin de Karahanlı lehçesi döneminde görüldüğünü belirtir” (Özmen 2003: 189).

kérek- ~ *kérgék-* fiili EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de tespit edilemedi. Eski Türkçede *kéрге-*, *kérgék*, *kérgékle-*, *kérgéklen-* gibi türevler bulunmaktadır. “*kerek-* fiiline ilk olarak Karahanlı lehçesinde ‘*kerekmez*’ kullanımında görmekteyiz, Harezmi lehçesinde ‘*kerek-*’ biçiminde, Batı Türkçesinde ‘*gerek-*’ biçimindedir” (Özmen 2003: 178).

turuq- < tur-(u)q- “duraklamak”

bu sözniñ cevabına qorqup turuqtı “Bu sözün cevabından korkup durakladı” (71/2)

turuk- fiili Eski Türkçede yoktur, ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir (EDPT 540b). Kelime Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde bulunmaktadır (EDPT 540b). Çağdaş lehçelerde “durdurmak” anlamında *turuq-* fiili tespit edilemedi; ancak Kırgız lehçesinde “çatlamak, kabuk bağlamak” anlamında *turuq-* fiili vardır (KS 767).

GT’de bir yerde tespit edilen *turuk-* fiili etken-geçişsiz çatılıdır.

yaq- < *ya-ğ- “yakmak” *yasını sindurup otka yaqtı* “Yayını kırıp ateşte yaktı” (210/7)

Clauson *yak-* “yakmak” kelimesinin kökenini **ya-* kökünden getirmektedir ve “yakmak” anlamında *ya-* kökü tespit edilememesine rağmen, *yal-*, *yan-* ve *yak-* türevlerine bakarak, **ya-* kökü düşünmektedir (EDPT 897a). Erdal *yak-* fiilini **ya-* köküne indirmez. DTS’de de *yak-* fiili **ya-* köküne indirilmemiştir (DTS 237). Demirci, *yak-* “yakmak” fiilini Clauson’a uyarak **ya-* köküne götürmüştür (Demirci 2016: 259). GT’de on bir yerde tespit edilen *yak-* fiili etken-geçişli çatılıdır. Umumiyetle dönüşlü-geçişsiz çatılı fiiller yapan bu ek, *yak-* fiilinde etken-geçişli çatı yapmaktadır. Burada farklı çatılı olmasının sebebi muhtemelen “-k-” fiilden fiil yapan yapım ekinin köke kaynaşarak, sadece kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmasıdır.

3.3. -Ar-

Eski Türkçeden beri görülen, fakat fazla işlek olarak kullanılmayan fiilden fiil yapan yapım ekidir. Ek, faktitif anlamlı fiiller yapmaktadır.

a:ğtar- < a:ğit-ar- “(yere) yıkmak”

yigit küçke yıldırdı müyesser tüşmedi bir niçesin a:htardı“Yiğit gücüyle yıldırıldı (fakat) düşmedi, birçoğunu yere yıktı” (GT 202/13).

Eski Türkçede “etrafını çevirmek, döndürmek; (başka dile) çevirmek” anlamlarında görülen kelimeye Karahanlı lehçesinde “yere yıkmak” anlamı da eklenmiştir (DLT I 219, 516).

GT’de bir yerde geçen kelime “yere yıkmak” anlamındadır, fiil etken geçişli çatılıdır.

çıkār- < *çık-ar-* “çıkarmak”

başın hırkasından çıkardı “Başını hırkasından çıkardı” (14/7)

Eski Türkçede *çıkār-* fiili tespit edilemedi, ilk olarak Karahanlı lehçesinde *çıkār-* fiilini görmekteyiz (EDPT 410b). GT’de on altı defa geçen *çıkār-* fiili etken-geçişli çatılıdır.

ķaytar- < *ķayt-ar-*(1) “geri döndürmek”

yana ündegey yana ķaytarğay “Yine seslenir yine (geri) döndürür” (8/2)

(2) “(yüz) çevirmek”

anıñ buyruğına boyun sunmayın yüz ķaytardılar “Onun buyruğunaboyun eğmeyenler, yüz çevirdiler” (130/4)

Eski Türkçede *ķaytar-* fiili bulunmamaktadır. Kelime ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir, *ķaytar-* “çevirmek, geri döndürmek, vazgeçmek” (DLT III 193), yine Karahanlı lehçesinde “geri döndürmek, çevirmek” anlamlarında *ķatar-* diye bir fiil vardır ki bu muhtemelen *ķaytar-* fiilindeki “y” sesinin düşmesinden *ķaytar-* > *ķatar-* ile oluşmuştur (DLT II 74). Harezmi lehçesinde *ķaytar-* (I) “döndürmek” *ķaytar-* (II) “geri vermek; ödemek” *ķaytar-* (III) “karşılık vermek; vazgeçirmek” (Ünlü 2012: 301). Kıpçak lehçesinde hem *ķaytar-* hem de *ķaytur-* biçimleri vardır; *ķaytar-* (I) “geri vermek, iade etmek” *ķaytar-* (II) “döndürmek, çevirmek” (KTS 134), Çağatay lehçesinde *ķaytar-* (I) “döndermek, çevirmek” *ķaytar-* (II) “geri döndürmek” (Ünlü 2013: 600), Batı Türkçesinde *ķaytar-* “çevirmek, döndermek” *ķaytar-* (II) “geri vermek” (YTS 144).

GT’de on beş yerde tespit edilen *ķaytar-* fiili, etken-geçişli çatılıdır.

ķéter- < *ķét-er-* “uzaklaştırmak”

bu sevdāni başından kitergil “Bu sevdayı başından gider” (189/12)

Eski Türkçede ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edilen kelime, bu dönemde umumiyetle *tarkar-* fiili ile birlikte kullanılmaktadır (OTWF 735). Erdal, erken dönem metinlerinin tamamında kelimenin *ķét-er-* biçiminde “t” sedasız diş konsonantı ile olduğunu belirtir (OTWF 735); Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde *ķéter-* biçiminde “t” sedasız diş konsonantı ile iken, Osmanlı lehçesinde *gider-* biçiminde sedalı “d” konsonantı iledir (Demirci 2016: 265). GT’de on dört yerde tespit edilen *ķéter-* fiili etken-geçişli çatılıdır.

ķopar- < *ķop-ar-* “koparmak”

ķiyāmet kūn beni közsüz ķoparğıl “Kıyamet günü beni gözsüzkopar” (99/9)

EDPT’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde *kopur-*, *kopar-* biçimlerinde bulunduğu belirtilmektedir (DLT II 72). Ancak kelime Eski Türkçede de *kopur-* biçiminde “yukarı kaldırmak” anlamında tespit edilmiştir (Demirci 2016: 277).

3.4. -(X)r-, -r-

Talât Tekin, “Ekin ettirgen çatı eki olduğunu belirterek, *kelür-, ölü-* gibi örnekler vermiştir” (Tekin 2000: 97). Gabain, “Ek ile ilgili; yaptırma eki çoğu kere basitinin (*simplex*) manasını verir, ekseriya ‘u’, nadiren ‘a’, çok az da ‘i’ ünlüsü alır” (Gabain 1997: 60).

Erdal, bu ek ile ilgili “*Causative verbs*” başlığı altında faktitif çatı yapan ekleri bütün olarak ele almış ve şunları ifade etmiştir: “Eski Türkçede (*faktitif anlamdaki*) olayları ve aksiyonları ifade eden belli sayıda ek vardır. Bunlardan dördü; -(X)t-, -(U)r-, -gUr- ve -(X)z- eki ki bu ekler basit yapıdadır; diğerleri ise (Türkçenin) tarihi gelişimi içerisinde (birden fazla ekin) birleşmesi ile oluşmuştur ki -tUr- eki, şüphesiz -(X)t- ve -(U)r- eklerinin birleşmesinden oluşmuştur,” (Erdal 1991: 709).

Karahanlı lehçesinde Hacıeminoğlu, “-r- ettirgen fiil yapan bir ektir” (Hacıeminoğlu 2003: 140). Harezmi lehçesinde Hacıeminoğlu, “Ekin ettirgenlik yapan bir ek olduğunu ve Türk dilinin her sahasında yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir,” (Hacıeminoğlu 1997: 139). Ergin, “Ekin eskiden beri çok kullanılan faktitif eki olduğunu belirtmektedir,” (Ergin 1997: 199).

artur- < art-(u)r- “arttırmak”

munuñ vazifesin az arturdı “Bunun vazifesini az arttırdı”(172/5)

anıñ zikrinin fikrinin fikri ni met artturur “Onun zikrininşükürünün düşüncesi nimet arttırır”(4/5)

Erdal, *artur-* fiilinin EDPT’de Karahanlı lehçesinden itibaren gösterildiğini; ancak Eski Türkçede de *artur-* fiilinin BT XIII 60, 24 içerisinde geçtiğini belirtir (OTWF 710). Clauson, EDPT içerisinde kelimenin Eski Türkçede görülmediğini ve ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edildiğini belirtmektedir (EDPT 210a).

GT’de beş defa tespit edilen *artur-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

ayır- < ET *adır-* < *ad-(i)r- “ayırmaq”

tutup miskin kişiniñ pençesini ayırmak güç bilen ‘ayn-ı hatadır “Miskin kişinin pençesini güç ile tutup ayırmak hatanın aynısıdır” (38/11)

UW içerisinde kelimenin kökeni *ad- ya da *ad-ı olabileceğini ve “-r-” ekinin ise faktitif eki olduğu belirtilmiştir (UW 8). Erdal, kelimenin *ad- ya da *ad-ı kökünden gelip gelmediğinin açık olmadığı belirtilmiştir (OTWF 535). Clauson, kelimeyi *ad- kökünden getirmiştir (EDPT 66b). Ben de *adır-, adırıl-, adın, adrok* gibi türevleri göz önüne alarak, kelimenin *ad- kökünden geldiğini düşünmekteyim. GT’de bir yerde geçen *ayır-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

batır- < bat-(i)r- “batırmak”

kemeni mevc urup suğa batırdı “Gemiyi dalga vurup suyabatırdı” (262/10)

Eski Türkçede kelime *batır-* biçiminde çoğunlukla “gizlemek, saklamak” anlamlarında kullanılmaktadır. Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserinde kelimenin sadece “gizlemek, saklamak” anlamlarını vermiş ve kelime ile ilgili yaptığı açıklamada; “gizlemek, saklamak” anlamlarında *batır-* fiilinin Kıpçak lehçesinden sonra tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 271). Erdal, *batır-* fiiline EDPT’de “batırmak” anlamının verildiğini, ancak TT VI 352, YE 293 ve pek çok yerde kelimenin “gizlemek, saklamak” anlamlarında da tespit edildiğini belirtir (OTWF 711).

Aslında Eski Uygur lehçesinden itibaren *batur-* fiilini iki farklı anlamda görmekteyiz;

***batur-* (I)** “gizlemek, saklamak” anlamlarında kullanılan bu fiil, Eski Uygur lehçesinde umumiyetle *yaşur-* fiili ile kullanılmaktadır.

(2) “batırmak” anlamını biz Eski Uygur lehçesinde *çomuk-* fiili ile ikileme oluşturmuş biçimde görmekteyiz. GT’de *batur-* fiili iki yerde geçmektedir ve “batırmak” anlamında tespit edilen fiil, etken-faktitif çatılıdır.

***içir-* < iç-(i)r-** “içirmek”

içrip élge kaşuk birle çorba “Halkına kaşıkla çorba içirip”(320/6)

Eski Türkçede *içür-* biçiminde “içirmek” anlamında kullanılan kelime, günümüze kadar hep aynı anlamda kullanılmıştır. *iç-* fiiline faktitif anlamı katan *-(X)r-* faktitiflik eki, Eski Uygur ve Karahanlı lehçelerinde *-(U)r-* biçiminde yuvarlak iken, Harezmi lehçesinde kelimeyi hem *içür-* hem de *içir-* biçiminde görmekteyiz; Kıpçak lehçesinde ise düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak sadece *içir-* biçimindedir (Demirci 2016: 273). GT’de bir yerde geçen *içir-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

***kéçür-* < kéç-(ü)r-** “geçirmek”

okın yüzükden kéçürüp “Okunu yüzükten geçirip” (210/5)

Eski Türkçede iki tane *kéçür-* fiili vardır; *kéçür-* (I) “(Bir şeyin üzerinden ya da içerisinden) geçirmek” *kéçür-* (II) “geciktirmek” (Demirci 2016: 274). Karahanlı lehçesinde “bağışlamak” anlamında *kéçür-* (III) fiili de görülmektedir (DLT I 521), “bağışlamak” anlamındaki bu fiil Orta Türkçe ve bugün çağdaş lehçelerde de bulunmaktadır (EDPT 698b), “geciktirmek” anlamındaki *kéçür-* fiili Eski Uygur ve Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir (Demirci 2016: 274). “(Bir şeyin üzerinden ya da içerisinden) geçirmek” anlamındaki *kéçür-* fiili Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde *kéçür-* biçiminde, Kıpçak lehçesinde GT’de *kéçür-*, CC’de *kéçir-* biçiminde, Çağatay lehçesinde *kéçür-*, Batı Türkçesinde ise *geçür-* > *geçir-* biçimindedir (Demirci 2016: 274). GT’de on yerde tespit edilen *kéçür-* fiili oldurgan çatılıdır.

***kuvar-* < *küve-r- >** “sararmak”

ol vaqt kélür kim kuvarur “O vakit gelir ki sararır” (354/5)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kuvar-* fiili tespit edilemedi, aynı zamanda EDPT, OTWF, DTS’de de *kuvar-* fiili yoktur. Biz *kuvar-* fiilini ilk olarak *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz¹ (Demirci-Karlı 2014: 369). Kıpçak lehçesinde *kuvar-* fiili GT’de bulunmaktadır. GT’de bir yerde tespit edilen *kuvar-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

***tégür-* < tég-(ü)r-** “(bir yerden başka yere) sürmek”

sultān miñ işinde bir yanlsa élden éle tégürürler anı “Sultan bin işinin birinde yanlsa, onu ilden ile sürerler” (280/7)

Eski Türkçede “ulaştırmak, iletmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Erdal, *tegür-* fiiline “ulaştırmak, iletmek” anlamlarını vermiştir” (OTWF 722). Yine “etrafını çevirmek” anlamında **tegir-* fiili göstermiştir, bu fiilin türevleri olduğunu düşündüğü *tegre*, *tegrig*, *tegrigle-* ve *tegirme* kelimelerini göstermiştir (OTWF 537). Clauson da

¹ Demirci-Karlı eserlerinde *kuvar-* fiiline “öğünmek” anlamı vermişlerdir; ancak metin tekrar incelendiğinde *kuvar-* fiili, “öğünmek” anlamında değil, “sararmak” anlamındadır (bk. Demirci-Karlı 2014: 369).

tegre ve *teğirme* gibi kelimeleri **teğir-* kökünden getirmiş, “ulaştırmak, iletmek” anlamlarında *teğür-* fiili göstermiştir (EDPT 485b). Eski Türkçedeki *tegre*, *teğirmen* gibi kelimeler bize **teğir-* fiilini çağrıştırmaktadır. “ulaştırmak, iletmek” anlamlarındaki kelime Eski Türkçeden Batı Türkçesine kadar *teğür-* biçiminde iken, Batı Türkçesinde *değir-* ve *değür-* biçimindedir (Demirci 2016: 281). GT’de bir yerde kullanılan fiil, etken-faktitif çatılıdır.

tuğur- < *tuğ-(u)r-* “doğurmak”

ol oğlanı tuğurğunça “O oğlanı doğurunca” (291/3)

Erdal, bu fiili *tuğur-* biçiminde göstererek, yerine göre *toğur-*, yerine göre de *tugur-* biçiminde olabileceğini düşünmektedir (OTWF 723). Clauson, “doğmak” anlamında olan fiili, *tugur-*; “(nehir vb... şeyleri) geçmek” anlamındaki fiili ise *toğur-* biçiminde göstermektedir (EDPT 472a). Demirci’de de “doğmak” anlamındaki fiil, *tugur-*; “(nehir vb... şeyleri) geçmek” anlamındaki fiil ise *toğur-* biçiminde gösterilmiştir (Demirci 2016: 282). GT’de bir yerde tespit edilen fiil etken-geçişli çatılıdır.

tüşür- < *tüş-(ü)r-* “(düşman askerini yere) sermek; düşürmek”

düşmen çerisine kirip érenlerni tüşürdi “Düşman askerlerinin içerisine girip érenlerini düşürdü” (21/8, 9)

tüşürdi akçasın ol nā-ħalef “O hayırsız evlat parasını düşürdü” (321/8)

tüşür- fiili Köktürk lehçesinde Tuñukuk Yazıtında “(attan yere) indirmek” anlamında bulunmaktadır (Tuñ 1 K 3). Eski Uygur lehçesinde “(Tanrı için) indirmek, (yük için) indirmek, zayıf düşürmek, düşürmek” anlamlarında kullanılan fiil, bazen de *alañadtur-* fiili ile birlikte ikileme oluşturmaktadır (OTWF 724; EDPT 566a; Demirci 2016: 283). GT’de *tüşür-* fiili bir örnekte etken-geçişli (GT 21/ 8, 9); bir örnekte ise etken-faktitif çatılıdır (321/8).

yétür- < *yét-(ü)r-* “kavuşturmak”

yamanlarını yahşılarga yétürgey “Kötüleri iyilere kavuşturacak” (350/4)

“ulaşmak, varmak” anlamındaki *yétür-* fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır, bu metinlerde umumiyetle Buda’nın öğretilerinin halka ulaştırılması anlamlarında kullanılmaktadır. DLT’de bu kökün daha da genişletilmiş şekli olan *yétrül-* fiili bulunmaktadır (DLT III 107).

3.5. -DXr-

Ek ile ilgili; “*Ekin eklendiği file faktitif anlamı kattığını, oldurma ve yaptırma ifade ettiğini, Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadar oldukça işlek olarak kullanıldığını; Eski Türkçede çoğunlukla -tUr- biçiminde iken, zaman zaman da -dUr- biçiminde tespit edildiğini belirtmektedir,*” (Demirci 2016: 291).

aldır- < *al-dır-* “(gönül) kaptırmak, aldırma”

köñlin ana aldırıp köp türlü melâmetlerge râzi bolup “Gönlünü ona kaptırıp çok türlü melâmetlere razı olup” (253/1)

közün yum tâ köñül aldurmagay sen “Gözünü yum, gönlünü kaptırma” (253/6)

EDPT, UW ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir, Erdal, *altur-* fiilini Warnke 102 içerisinde tespit etmiştir (OTWF 800). Kelime, Karahanlı lehçesinde *altur-*, Harezmi lehçesinde *aldur-*, Kıpçak lehçesinde *aldır-*, Çağatay lehçesinde *aldur-*, Osmanlı lehçesinde *aldır-*, *aldur-* biçimlerindedir (Demirci 2016: 293). GT’de iki yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

bildür- < bil-dür- “bildirmek”

élge özin bildürür “Hükümdara özünü bildirir” (340/6)

Eski Türkçede kelime *biltür-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinden itibaren *bildür-* biçiminde bulunmaktadır (Demirci 2016: 296). GT’de bir yerde tespit edilen *bildür-* fiili faktitif çatılıdır.

éndür- < én-dür- “(kamçı ile) vurmak”

yağrunuma ağır kamçılar éndürdi “Yağırma ağır kamçılar vurdu” (89/4)

Fiil, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır. GT’de bir yerde tespit edilen fiil oldurgan çatılıdır.

kéltür- < kél-tür- “getirmek”

hedyye kéltürüp “hediye getirip...” (6/11)

fakir ayıttı tonum yok etek kaydan kéltüreyim “Fakir, elbise yok, eteği nereden getireyim dedi” (41/5)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kéltür-* biçiminde görülen fiil, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde hem *kéltür-* hem de *kétür-* biçimlerinde görülmektedir, Çağatay lehçesinde *kéltür-* biçiminde görülen fiil Batı Türkçesinde *gétir->getir-* biçimine dönüşmektedir (Demirci 2016: 304). GT’de *kéltür-* fiili on dört defa geçmektedir, *kétür-* biçimi ise yetmiş iki defa geçmektedir, kelime oldurgan çatılıdır.

kétür- (bk. *kéltür-*)

kéydür- (bk. *kéydür-*)

kéydür- < káy-dür- “giydirmek”

hîl ‘at kéydürüp köp ni ‘met bağışlap “Hilat elbisesini girdirip çoknimet bağışlayıp” (72/5)

kéydür- Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kédür-* biçimindedir. Harezmi lehçesinde fiilin; *kédür-*, *kéddür-*, *kéydür-*, *kéyür-* biçimleri bulunmaktadır (EDPT 705b); GT’de iki yerde *kéydür-* fiili, iki yerde de *kéydür-* fiili tespit edilmiştir. Her iki biçim de faktitif çatılıdır.

köydür- < köy-dür- “yaktırmak”

kaygu özin köydürse “Kaygı özünü yandırsa” (231/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri kullanılmaktadır. Kökü *köñ-* olan fiil daha sonra *ñ > y* değişimi nedeniyle *köy-* biçimine dönüşür ki biz zaten Eski Uygur lehçesinde hem *köñ-* kökünü, hem de *köy-* kökünü görmekteyiz; *köñürügli isig* “yakıcı ısı” (M II 45 6), *et ‘özümüz köyürür* “Vücudumuz yanar” (Maitr 62 24). Karahanlı lehçesinde *köytür-* (DLT III 193), Harezmi lehçesinde *köndür-* ve *köyür-* (Kutb 3559, 3188), Kıpçak lehçesinde *köydür-* ve *köyündür-*, Çağatay lehçesinde *köydür-* (Sang.310v), Osmanlı lehçesinde *göydür-* ve *göyündür-* (YTS 111) biçimlerinde görülmektedir. GT’de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

mi:ndür- < mi:n-dür- “bindirmek”

meni tevege mi:ndürdi “Beni deveye bindirdi” (89/2)

Köktürk lehçesinde kelime *bi:ntür-*, Eski Uygur lehçesinde *mü:ntür-*, Karahanlı lehçesinde *mü:ndür-*, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde *mi:ndür-* biçimindedir (Demirci 2016: 296).

oltur- < ol-tur- “oturmak”

kullar safında oturayım “Kulların olduğu safta oturayım” (57/13) *kirip bir yerde tipdik oturdu* “Girip bir yerde dimdik oturdu” (34/11)

otur- fiili, Eski Türkçede ise *olur-* biçimindedir ve bu fiilin Eski Türkçede temel anlamı “oturmak” şeklindedir: *türk bodan için tün udımadım küntüz olurmudım* “Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmudım” (KT D 26, 27; BK D 22), yine KT G 8, BK K 6’da “yurt tutmak” KT D 16, BK D 14’de “(tahta) oturmak, hükmetmek” Tun. 31’de “mevzilenmek” anlamlarında görülmektedir (Şirin 2015, 40).

ol- fiili Eski Türkçede *-(X)r-* faktitiflik ekini almaktayken, Karahanlı lehçesinden itibaren *-DUR-* faktitiflik ekini almaktadır. Karahanlı lehçesinde DLT I 224, II 21’de *otur-*, DLT III 235’de *oldur-* “oturmak” biçimlerinde görülmektedir. Harezmi lehçesinde yan yana gelen “lt” seslerinden “l” sesinin düşmeye başlamasından dolayı hem *oltur-* hem de *otur-* biçimlerini birlikte görmekteyiz. Bu durum Kıpçak lehçesinde de devam eder, bundan dolayı GT’de yirmi sekiz defa *oltur-* biçimi, seksen defa da *otur-* biçimi bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde de hem *oltur-* hem de *otur-* biçimleri yanyana kullanılmaktadır (Ünlü 2013: 862, 867). Batı Türkçesinde, Tarama Sözlüğünde *oltur-* biçimi tespit edilemedi; ancak Derleme Sözlüğünde *oltur-* “oturmak” fiili bulunmaktadır (DS 3280).

Çağdaş lehçelerde: **Az.**, **Gag.**, **Trkm.** *otur-*, **Sal.** *ohtir-*, **Özb.** *utir-*, **YUyug.** *oltur-*, **Krm.** *otur-*, **Tat.** *utir-*, **Bşk.** *ultir-*, **Kır.** *otur-*, **Kaz.** *otir-*, **KrçBlk.** *oltur-*, **KKalp.** *otir-*, **Nog.** *oltir-*, **Hak.** *odir-*, **Oyr.** *otur-*, **Tuv.** *otur-*, **Tof.** *olur-*, **Çuv.** *lar-*, **Yak.** *olor-*, **Dolg.** *olor-* (Starostin 1050).

GT’de yirmi sekiz defa tespit edilen *oltur-* ile seksen defa tespit edilen *otur-* biçimlerinin her ikisi de oldurgan çatılıdır.

otur- (bk. *oltur-*)

öldür- < *öl-dür-* “öldürmek” (krş. *öltür-*)

sultān buyurdu kim barçasın öldürün “Sultan hepsini öldürün diye emretti” (24/11).

Eski Türkçede “öldürmek” anlamında *ölür-* fiili kullanılmaktadır, Karahanlı lehçesinden itibaren, Orta Türkçede *öltür-* ve *öldür-* fiillerini yan yana görmekteyiz, Batı Türkçesinde *öldür-* şeklindedir. GT’de beş defa *öldür-* biçimi, otuz sekiz defa *öltür-* biçimi kullanılmıştır. Kelime oldurgan çatılıdır.

öltür- < *öl-tür-* “öldürmek” (krş. *öldür-*)

maña ‘icāzet bérğil kim bu vezirni öltüreyim “Bana icazet ve bu veziri öldüreyim” (68/9)

sı:ndır- (bk. *sı:ndur-*).

sı:ndur- < *sı:n-dur-* “(düşman askeri için) mağlup ettirmek, kırdırmak”

ol sā‘at içinde düşmen çerisin sı:ndurdılar “O saat içerisinde düşman askerini kırdırdılar” (22/7)

Kelime EDPT, OTWF ve DTS’de bulunmamaktadır. Demirci, kelimenin ilk defa Eski Uygur lehçesinde tespit edildiğini belirttikten sonra, “kırdırmak, mağlup ettirmek” anlamında Eski Uygur lehçesinden sonra kelimenin tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 312). Oysa kelime Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *sı:ndur-* “kırdırmak” yine Kıpçak lehçesinde GT’de *sı:ndır-* ve *sı:ndur-* “kırdırmak”

biçimlerinde bulunmaktadır (Demirci-Karlı 2014: 491; Karamanlıoğlu 1989: 357). Çağatay lehçesinde *sı:ndur-* “kırdırmak, parçalatmak” (Ünlü 2013: 983).

GT’de *sı:ndır-* biçimi bir defa; *sı:ndur-* biçimi altı defa kullanılmıştır. Kelime faktitif çatılıdır.

sö:ndür- < *sö:n-dür-* “söndürmek”

ot sö:ndürüp koz koymak yılan öltürüp balasın koymak ‘akiller işi degül’ “Ateşi söndürüp közünü bırakmak, yılanı öldürüp yavrusunu bırakmak akiller işi değil” (25/10)

EDPT’de kelime *sö:ndür-* biçimindedir; OTWF ve DTS’de *sö:ntür-* biçiminde okunmuştur. Clauson’un kelimeyi Eski Türkçede *sö:ndür-* biçiminde okumasının sebebi Uygur harfli metinlerde kelimenin **ı** ile yazılmasıdır; oysa Eski Uygur metinlerinde **ı** harfi hem “d” sesini hem de “t” sesini vermektedir. Ancak biz biliyoruz ki Eski Türkçede l, r, n, d konsonantlarından sonra “t” gelmektedir, bundan dolayı kelimeyi Eski Türkçede *sö:ntür-* biçiminde okumak daha doğrudur. Kelime Karahanlı lehçesinden sonra *sö:ndür-* biçimindedir (EDPT 837a). GT’de beş defa kullanılan *sö:ndür-* fiili oldurgan çatılıdır.

té:rşür- < *té:r-(i)ş-(ü)r-* “toplamak”

uşak taşlar té:rşürür “Ufak taşlar toplarlar” (342/3)

té:rşür- fiili EDPT, OTWF, DTS, Demirci 2016 ve Toprak 2005’de tespit edilemedi. Yine *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde de bu fiile rastlanılmadı. GT’de bir yerde kullanılan kelime oldurgan çatılıdır.

toldur- < *tol-dur-* “doldurmak”

cehān sevgen kişiniñ közlerini kanā‘at toldurur “Cihan sevenkişinin gözlerini kanaat doldurur” (185/4, 5)

Kelime; EDPT ve DTS’de Karahanlı lehçesinden itibaren, OTWF ve Demirci’de, Eski Uygur lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 495a; DTS 573; OTWF 811; Demirci 2016: 316). *toldur-* fiili, Eski Uygur lehçesinde *toltur-*, Karahanlı lehçesinden itibaren Orta Türkçede *toldur-*, Batı Türkçesinde *doldur-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 316). Kelime oldurgan çatılıdır.

toydur- < *toy-dur-* “doymak”

kimniñ élinde aqça bolmasa küç birle karnın toydurmaq müşkil iş durur “Kimin elinde para yoksa, karnını doymak zor bir iştir” (207/7,8)

Eski Türkçede hem *toğgur-* hem de *todur-* biçimi vardır (AY 115/11; 154/9). Karahanlı lehçesinde *toğgur-* biçimindedir. Karahanlı lehçesinden itibaren *toğgur-* biçimini görmemekteyiz; Harezmi lehçesinde *toyur-* (Kutb 1794), *toygur-* (Ünlü 2012: 601), Kıpçak lehçesinde GT’de *toydur-*, CC’de *toydır-* (GT 207/ 7, 8; CC 144 19), Çağatay lehçesinde *toygar-*, *toygur-* biçimleri bulunmaktadır (Demirci Ünlü 2013: 1151). Kelime oldurgan çatılıdır.

ü:leştür- < *ü:leş-tür-* “dağıtmak”

avuçı tar miskinlerge altın aqça ü:leştirdi “Avucu dar miskinlere altın ve parayı dağıttı” (174/3)

Eski Türkçede *ü:leştür-* fiili tespit edilemedi, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de *ü:leştür-* fiili bulunmamaktadır. Karahanlı lehçesinde *ü:leştür-* fiili yoktur; ancak *ü:leştürül-* “paylaştırılmak” fiili bulunmaktadır (Ünlü 2012: 900).

Harezmi lehçesinde hem *ü:leştür-* hem de *ü:leştir-* “dağıtmak, paylaştırmak” biçimleri vardır (Ünlü 2012: 126). Çağatay lehçesinde *ü:leştür-* “dağıtmak, paylaştırmak”

biçiminde bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1196). Batı Türkçesinde *ü:leşdir-* ve *ü:leşdür-* biçimleri bulunmaktadır (YTS 235).

GT’de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

yé:dür- < *yé:-dür-* “yedirmek”

yé:dürgil sen alarga “Sen onlara yedir” (329/9)

Kelime OTWF’da *yé:tür-* biçimindedir (OTWF 814), EDPT’de *yé:tür-* (EDPT 892b), DTS’de *yé:tür-* (DTS 260), Demirci’de *yé:tür-* biçimindedir (Demirci 2016: 323). Kelime kanaatimce Eski Türkçede *yé:tür-* biçiminde değil de *yé:dür-* biçiminde okunmalıdır; bunun sebebi de *-Dur-* faktitiflik eki, Eski Türkçede sadece l, r, n, d konsonantlarından sonra *-tUr-* biçiminde, diğer durumlarda ise *-dUr-* biçimindedir.

Yukarıdaki araştırmacılarımızın bu fiili *yé:tür-* biçiminde okumalarının sebebi Eski Uygur lehçesinde kelimenin *o* ile yazılmasıdır; oysa Uygur metinlerinde *o* işareti hem “t” hem de “d” sesini vermektedir. GT’de sekiz defa kullanılan fiil faktitif çatılıdır.

yé:ldür- < *yé:l-dür-* “koşturmak”

hamâyil boluban seni yé:ldürür “Hamâyil olup seni koşturur” (145/12)

Erdal, Tuñukuk Yazıtındaki *yé:ltür-* fiilinin şüpheli olduğunu, ancak bu kelimenin belki de *keltür-* fiili olabileceğini belirtmektedir (OTWF 814). EDPT’de *yé:ltür-* fiili Eski Türkçede Tuñukuk Yazıtında, daha sonra da Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde gösterilmiştir (EDPT 923b). Demirci’de de kelime ilk olarak Tuñukuk Yazıtında, daha sonra da Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde gösterilmiş; ayrıca Demirci, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 322). Karahanlı lehçesinde “(rüzgâr) estirmek” anlamında *ye:ldür-* fiili vardır (Ünlü 2012: 985). Harezmi lehçesinde *yé:ldür-* “koşturmak” anlamında bulunmaktadır (Ünlü 2012: 677). Kıpçak lehçesinde GT’de tespit edilen fiil, Çağatay lehçesinde tespit edilemedi.

GT’de iki defa kullanılan kelime faktitif çatılıdır.

3.6. -GUr-

Faktitiflik ifade eden bir ektir, yaptırma ve oldurma ifade eden ek, Eski Türkçede işlek olarak kullanılmıştır. Karamanlıoğlu; “*Kıpçak sahasında ekin -GUr- ve -ker- şeklinde olduğunu ve ettirgenlik ifade ettiğini belirtir,*” (Karamanlıoğlu 1958: 49).

GT’de sadece bir örnekte tespit edilmiştir.

a:z-ğur- < *a:z-ğur-* “yoldan çıkarmak”²

ol mahallede né kim a:zğurur katarı bar érdi barçası munuñkatına kældiler “Mahallede yoldan çıkmış her kim varsa hepsibunun huzuruna geldiler” (28/ 12, 13)

Clauson *a:zğur-* fiilinin Köktürk, Karahanlı ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiğini belirtmiştir (EDPT 283b). Köktürk lehçesi için Huāstavanıft’i göstermiştir; ancak bu eser Eski Uygur lehçesine ait bir eserdir. Erdal, *a:zğur-* fiilinin Eski Uygur

² Gülistan Tercümesinde Karamanlıoğlu kelimeyi *azğar-* biçiminde okumuştur, tıpkıbasımda da üst kısımda üstün olduğu görülmektedir; ancak yine Karamanlıoğlu’nun hazırladığı Kıpçak Türkçesi Grameri ve Funda Toprak tarafından hazırlanan Harezmi Türkçesinde Fiil adlı eserde de fiilden fiil yapan böyle bir ek gösterilmemiştir.

Mani metinlerinde tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 748). Demirci'de de *a:zğur-* fiilini ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edilmiştir (Demirci 2016: 327).

Böylece Clauson'un görüşünün aksine Köktürk lehçesinde *a:zğur-* fiili yoktur. Clauson, Karahanlı lehçesinde *a:zğur-* fiilini göstermiştir; ancak Karahanlı lehçesine ait tüm metinler ve Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* tarandı, *a:zğur-* fiili tespit edilemedi. Harezmi lehçesinde *a:zğur-* “yoldan çıkarmak, azdırmak” (Ünlü 2012: 70). Ayrıca yine EDPT'de Kıpçak lehçesinde tespit edilemeyen *a:zğur-* fiili GT'de bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde *a:zğur-* “yoldan çıkarmak, azdırmak” (Ünlü 2013: 82). Batı Türkçesinde *a:zğur-* fiili tespit edilemedi. GT'de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

3.7. -GXz-

Ek ile ilgili Demirci, “*Ettirgen çatılı fiiller türeten bir ektir, fonksiyon bakımından -GUr- eki ile aynıdır, Eski Türkçede çok nadir kullanılan bir ektir. Ek muhtemelen -GUr- eki ile karışmıştır; çünkü Eski Türkçede -GUr- eki ile görülen tırgür-, turgur- gibi fiiller daha sonraki dönemlerde tırgüz-, turguz- şekillerinde karşımıza çıkmıştır,*” (Demirci 2016: 333).

körgüz- < *kör-güz-* “göstermek”

körgüzse niçe geh kizlep özin didār “Nice mekân gösterse göz kendisini gizler”

Clauson, *körgür-* kelimesini açıklarken, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan *körgüz-* kelimesinin bu kelime ile ilişkisi olabilir, demektedir (EDPT 740a). Eski Türkçede *körgüz-* fiili yoktur; bu fiilin yerine *körtgür-* ve *körgür-* fiilleri bulunmaktadır (EDPT 740a). *körgüz-* fiilini ilk defa Karahanlı lehçesinde görmekteyiz, daha sonra Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde *körgüz-* (EDPT 740a), Çağatay lehçesinde *körgüz-*, *görküz-* “göstermek” biçimlerinde görmekteyiz (Ünlü 2013: 659).

Kelime faktitif çatılıdır.

tırgüz- < **tir-giz-* “diriltmek”

bir ölüni miñ kimerse tırgize bilmes “Bir ölüyü bin kişi diriltemez” (338/6)

Eski Türkçede *tırgüz-* ~ *tırgür-* fiili yoktur; bu fiilin yerine *tırgür-* fiili kullanılmaktadır. İlk defa Karahanlı lehçesinde *tırgür-* fiili ile birlikte *tırgüz-* fiilini de görmekteyiz (EDPT 545b). Harezmi lehçesinde; *tırgür-* fiilini *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde (Demirci-Karlı 2014: 562), *tırgüz-* fiilini de KE 106r 16'da görmekteyiz. Karahanlı lehçesinde *tırgüz-* biçiminde görülen bu fiil, Kıpçak lehçesinde *tırgüz-* biçiminde düzlük yuvarlaklık uyumuna bağlanmış biçimde tespit edildi (EDPT 545b; CC 884). Çağatay lehçesinde “diriltmek” anlamında hem *tırgür-* hem de *tırgüz-*, *tırküz-* biçimleri bulunmaktadır (EDPT 545b; Ünlü 2013: 1134). Kelime, Batı Türkçesinde; Eski Anadolu lehçesinde umumiyetle *dirgür-* biçimi görülürken, Osmanlı lehçesinde *dirgir-* biçiminde tespit edilmiştir (EDPT 545b).

GT'de bir yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

turguz- < *tur-guz-* “durdurmak”

saray sahnında turguzdılar “Saray önünde durdurdular” (251/12)

Eski Türkçede *turguz-* fiili yoktur, *turgur-* fiili bulunmaktadır. Biz *turgur-* fiilinin yanında *turguz-* fiilini Karahanlı lehçesinden itibaren Orta Türkçede görmekteyiz (EDPT 541a). Kelime faktitif çatılıdır.

3.8. -(X)t-

Bu ek Eski Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan faktitiflik ekidir.

a:ğrıt- < *a:ğrı-t-* “(gönül için) incitmek, ağrıtmak”

anın köñlin ağrıttıñ “Onun gönlünü incittin” (GT 340/13)

katı sözlep köñüllerin ağrıtur idi “Sert sözler söyleyip (onların) gönüllerini ağrıtır idi” (GT 169/13)

Kelimeyi ilk olarak Eski Uygur lehçesinde görmekteyiz, Eski Türkçeden, Türkiye Türkçesine kadar *ağrı-t-* fiilini tespit etmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

añlat- < *añla-t-* “anlatmak”

vāki ‘amı tuyup sultanğa añlattı “Vakayı duyup Sultan’a anlattı” (71/6)

añlat- fiili Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi. İlk olarak Harezmi lehçesinde ME 72-7 ve *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karslı 2014: 44). Harezmi lehçesinden itibaren günümüz Türkiye Türkçesine kadar kelimeyi görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

ayt- < *ay-(ı)t-* “söylemek”

cevabın eşitip ayıttı “Cevabımı işitip söyledi” (10/10)

Erdal, *ayt-* fiili il ilgili kelimenin *ay-* kökünden değil, *ayt-* < **ayX-* kökünden geldiğini belirtir (OTWF 763). Clauson, kelimenin kökenini *ay-* kökünden getirmektedir (EDPT 268b). Eski Türkçede ve Orta Türkçede *ayt-* biçiminde kalın sıradan olan bu fiil, Eski Anadolu Türkçesinde *eyt-* biçiminde ince sıraya geçmiştir (EDPT 268b). Kelime faktitif çatılıdır.

ba:yıt- < *ba:y+u-t-* “zengin etmek”

meni ba:yıtıl “Beni zengin et” (162/8)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 385a; DTS 79). Erdal kelimenin Eski Uygur lehçesinde USp içerisinde tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 765). Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *ba:yıt-* biçiminde tespit edilen fiil, Harezmi lehçesinden itibaren *ba:yıt-* biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Demirci 2016: 343). Ayrıca Clauson ve Demirci, *ba:yıt-* fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediğini belirtmektedir; ancak kelime GT’de bir yerde geçmektedir. Çağatay lehçesinde *ba:yıt-* “zengin etmek” (Ünlü 2013: 110), Batı Türkçesinde *ba:yıt-* “zengin etmek” tespit edilmiştir (YTS 40). GT’de bir yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

békít- < *berki-t-* “sağlamlaştırmak”

éşikin muhkem békittiler “Kapısını kuvvetlice sağlamlaştırdılar”(167/10)

Clauson, kelimenin kökenini *berki-* kökünden (EDPT 363a), Erdal ise *bekü-* < *bek+ü-* kökünden getirmektedir (OTWF 765). EDPT ve DTS’de *békít-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 363a; DTS 92). Ancak biz fiili *Altun Yaruk*’ta görmekteyiz (AY 237 23). Yine Clauson ve Demirci *bekít-* fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilmediğini belirtmektedir; ancak GT’de kelime bir yerde geçmektedir. Çağatay lehçesinde *bérkit-* ve *berkit-* “sağlamlaştırmak” (Ünlü 2013: 126), Batı Türkçesinde *bekít-* ve *pekít-* “sağlamlaştırmak” biçimlerinde bulunmaktadır (YTS 41, 184). *berkit-* fiili faktitif çatılıdır.

éksüt- < *éksü-t-* “eksiltmek”

irâdetin köp éksüttü “İradesini çok azalttı” (172/6)

Eski Türkçede ve Orta Türkçede yaygın olarak kullanılan kelime, Batı Türkçesinde tespit edilemedi. Kelime faktitif çatılıdır.

incit- < *ET. yunçıt-* < *yunçıt-t-* “incitmek”

seni yazuksuz incittim “Seni günahsız incittim” (72/6)

incit- fiili, Eski Türkçede tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinde *incit-*, *incid-* “incitmek” biçimlerinde tespit edildi (Ünlü 2012: 256). Harezmi lehçesinde *incit-* fiili, tespit edilemedi. Kıpçak lehçesinde GT’de, Çağatay lehçesinde *incit-* “incitmek” (Ünlü 2013: 529), Batı Türkçesinde *incit-* “incitmek” biçiminde bulunmaktadır (YTS 128).

GT’de dört yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

ésrüt- < *ésür-t-* “sarhoş etmek”

meni anuñ kibi ésrütti “Beni onun gibi sarhoş etti” (14/13)

Kelime, Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde *ésürt-* biçimindedir; ilk defa Harezmi lehçesinde *ésrüt-* biçiminde görülmektedir, bu dönemden sonra kelime karşımıza hep *ésrüt-* biçiminde çıkmaktadır (Demirci 2016: 348). GT’de bir yerde tespit edilen *ésrüt-* fiili faktitif çatılıdır.

i:şlet- < *i:şle-t-* “iş yaptırmak”

yehudiler bile balçık i:şin i:şletür idiler “Yehudiler balçık işini yapar idiler” (134/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde vardır, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar hep aynı şekilde devam etmiştir. GT’de bir yerde tespit edilen *i:şlet-* fiili faktitif çatılıdır.

itlet- < *itlit-* < *it-(i)l-(i)t-* “kaybetmek”

tana ‘um izdep derāhim itletip öz yolın “para ve rahat içerisinde yaşamayı araştırıp, öz yolunu kaybedip” (149/10)

itlet- fiili Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde yoktur. Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde “kaybetmek” anlamında *itlin-* fiili vardır; her iki fiil de *itil-* gövdesinden gelmektedir. Muhtemelen **itlit-* > *itlet-* biçimine dönüşmüştür. Biz, *itlet-* fiilini ilk defa Harezmi lehçesinde *Kutb ‘un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karslı 2014: 265). Kıpçak lehçesinde *itlet-* biçiminde bulunan kelime (GT 149/ 10), Çağatay lehçesi ve Batı Türkçesinde tespit edilemedi.

ķaynat- < *ķayna-t-* “kaynatmak”

boğaznı ķurutup ağıznı ķaynatur idi “Boğazını kurutup ağızını kaynatır idi” (242/12)

EDPT’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir; ancak kelimeyi Eski Uygur lehçesinde Heilkunde II 1’de görmekteyiz. Eski Uygur lehçesinden, Türkiye lehçesine kadar *ķaynat-* fiili kullanılmaktadır, GT’de bir yerde tespit edilen *ķaynat-* fiili faktitif çatılıdır.

ķayt- < *ķadı-* > **ķay-(i)t-* “Geri dönmek”

bağışlağıl dağı minnet étmegil anuñ üçün kim fāidesi saña ķaytur “Bağışla ve minnet etme, onun için (bunların) faydası sana (geri) döner” (320/1)

Kelimenin kökenini Clauson **kad-* kökünden getirmiştir (EDPT 597a). Eski Türkçede ve tarihî lehçelerde kelimenin kök halini değil de *-t-* faktitiflik eki ile genişletilmiş *ķayt-* biçimini görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

közet- < *köz+e-t-* “gözetmek”

fursāt demini közetmes “Fırsat zamanını gözetmez” (42/5)

niçün özgelere ta 'ne ururlar közetür özge 'aybın sen anı kör “Başkalarının ayıbını gözetlenleri ayıplarlar, sen bunu gör” (262/4, 5).

közet- fiilini Eski Türkçeden beri görmekteyiz, kelime *köz+e-t-* biçiminden “gözlemek” anlamındaki *köze-* gövdesinden gelmektedir. Ancak gerek Eski Türkçede gerekse daha sonraki dönemlerde “gözlemek, gözetlemek” anlamlarında *köze-* fiilini değil de bunun “-t-” faktitif eki ile genişletilmiş *közet-* biçimini kullanmaktayız. Yine DLT içerisinde “ateşi çevirmek, karıştırmak, toplamak” anlamlarında *köze-* fiilini görmekteyiz (DLT III 265). Bu fiil de “ateş” anlamındaki *köz* isminden *+e-* isimden fiil yapan yapım eki ile oluşturulmuştur, Tarama Sözlüğünde *göze-* (I) “tahılı elekten geçirmek” *göze-* (II) “yırtık yeri örmek” anlamlarında iki tane *göze-* fiiline rastlarız (YTS 112). GT’de iki yerde tespit edilen *közet-* fiili faktitif çatılıdır.

ku:rut- < *ku:ru-t-* “kurutmak”

boğaznı ku:rutup ağıznı kaynatur idi “Boğazını kurutup ağızını kaynatır idi” (242/12)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde kelime *ku.ru-* biçimindedir, Harezmi lehçesinden itibaren *ku.ru-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 354). GT’de bir yerde tespit edilen *ku.rut-* fiili oldurgan çatılıdır.

oķut- < *oķu-t-* “okutmak”

oķuttu yazıp turur “Okuttu (ve) yazmış” (71/7)

oķut- fiili, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır, Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *oķit-* biçiminde iken; Harezmi lehçesinden itibaren biz hem *oķit-* hem de *oķut-* biçimlerini görmekteyiz (Demirci 2016: 355). Harezmi lehçesinde *oķit-* “okutmak” (NF 189 10; KE 63 6), *oķut-* “okutmak” (NF 323 12; KE 102v 18), Kıpçak lehçesinde *oķit-*, *oķut-*, *oģut-* “okutmak” (Demirci 2016: 355), Çağatay lehçesinde *oķut-* “okutmak” (Ünlü 2013: 861), Batı Türkçesinde *oķut-* “okutmak” biçimindedir. GT’de bir yerde tespit edilen *oķut-* fiili, faktitif çatılıdır.

oyat- < ET. *odğur-* < **od-ğur-* “uyandırmak”

melik lutf bilen oyattu “Melih lütuf ile uyandırdı” (259/4)

Eski Türkçede “uyandırmak” anlamında *oyat-* ~ *oyad-* biçiminde bir fiil tespit edilemedi; bu dönemde ilgili fiil, *odğur-* biçimindedir (EDPT 48a). İlk defa Eski Uygur lehçesinde tespit edilen *odğur-* fiili, Karahanlı lehçesinde *d > ğ* değişimi nedeniyle *odğur-* şekline döner (EDPT 48a). *oyğat-* ve *oyat-* biçimlerini biz ilk defa Harezmi lehçesinden itibaren görmekteyiz; *oyğat-* (KE 170r 18 ve *Kutb'un Husrav u Şirin*’i (Demirci-Karşlı 2014: 608), *oyat-* biçimini de yine *Kutb'un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karşlı 2014: 608). Çağatay lehçesinde *oyğat-* ve *oyat-* biçimleri bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1192). Kıpçak lehçesinde GT’de *oyat-* fiili bir defa kullanılmıştır ve faktitif çatılıdır.

öğret- < **ögre-t-* < **ög+re-* “öğretmek”

küreş 'ilmin aña öğretti “Güreş ilmini ona öğretti” (76/12)

EDPT ve DTS’de bu fiil, Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir; ancak biz kelimeyi Eski Uygur lehçesinde “(hayvanlar için) talim etmek, alıştırmak; (öğreti için) öğretmek” anlamlarında Uig Tot 135, Maitr 110r 3, Ht V5 b25 ve daha pek çok

yerde görmekteyiz. Kelimenin **ög+re-* biçiminde olduğu düşünülmektedir; ancak biz gerek tarihî lehçelerde gerekse çağdaş lehçelerde **ögre-* biçimini değil; bunun “-t-” faktitiflik eki ile genişletilmiş *öğret-* biçimini görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

te:pret- < *te:pre-t-* “kımıldatmak”

dostluk silsilesin te:pretür “Dostluk silsilesini kımıldatır” (329/11)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunan kelime oldurgan çatılıdır.

tü:ket- < *tü:ke-t-* “tüketmek”

altunnu kümüşni safarda harāmi alur ya şehirde oğrı ya sahibi yép tü:ketür “Sefer (sirasında) altın ve gümüşü haramiler alır ya şehirde hırsız ya da harami yiyip tüketir” (278/8)

tü:ke- fiilinin *-(X)t-* faktitif eki ile oluşmuş biçimidir, Köktürk lehçesinde *tü:ke-* veya *tü:ket-* fiili tespit edilememiştir, *tü:ket-* fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. H. Şirin'in *tü:ket-* fiili ile ilgili tespitleri şunlardır: “*Kök eylem tü:ke-* “bitmek; tam olmak, yeterli olmak” anlamlarındadır ve yazıtlarda bu fiil yoktur. Eski Uygur metinlerinde ilgili fiil **erkim tükemedi** “Otoritem yetmedi” (İKPÖ XXVII), **tejizdeki gevher tükemez sana** “Denizdeki gevher sana yeterli gelmez” (5361). Kaşgarlı Mahmut'un DLT'de bu fiilin iki zıt anlama sahip olduğunu belirterek **ış tü:kedi** “İş bitti” **bu aş kamugka tükedi** “Bu aş herkese yetti” (DLT 464) örneklerini vererek, Türkçenin “sonlanmak” anlamındaki *bit-* < *Et. büit-* fiilinin hem “bitmek, tükenmek” hem de “ortaya çıkmak, görünmek” anlamlarında olduğunu belirtmektedir.” (Şirin 2015, 44).

uşat- < **uṣa-t-* “parçalamak”

levlerin birbiri başı üstünde uşattılar “Tahtaları birbirininkafalarının üstünde parçaladılar” (282/7)

Clauson ve Erdal kelimenin kökenini **uṣa-* fiilinden getirmişlerdir (EDPT 16b; OTWF 791). Biz, gerek tarihî lehçelerde gerekse çağdaş lehçelerde *uṣa-* biçimini değil; ancak *uṣan-*, *uṣat-*, *ušan-*, *uşat-* ve *uşak* gibi türevleri görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

uzat- < *uza-t-* “uzatmak”

élini béríp uzattı “Elini verip uzattı” (71/5)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde görülen kelime Eski Uygur lehçesinde çoğunlukla *uzatı* biçiminde gerundium kalıplaşması ile kullanılmaktadır. Kelime oldurgan çatılıdır.

yarat- < **yara-t-*³ “yaratmak”

kudret bile hod yaratmayıp-sen “Kendi gücüyle bizzat yaratmayıp” (295/7)

yü:rüt- < *yü:rü-t-* “yürütmek”

sultān yü:ritür bu birini aç ve uryān “Sultan bu birini aç ve çıplak yürütür” (93/12)

Eski Türkçede; “yürütmek, yol almak, gitmek” (*Tuñ* 23), anlamlarının yanısıra “ilerlemek, gelişmek, kalkınmak” (*Şu D* 7), bunun yanısıra “isyan etmek, baş kaldırmak” (*Ongin* 11) gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Şirin 2015, 83). Yine Eski Uygur lehçesinde; “*Maitr 75/51*'de *yori-* fiilinin yardımcı fiil fonksiyonunda da kullanıldığı

³Bu konuda bakınız GÜNER Galip, “Yarat- ‘yaratmak, halk etmek’ Fiilinin Etimolojisi,” *Turkish Studies*, volume: 7/3, summer, s: 1415-1423.

görülmektedir: örtenü yala yoryurlar “Tutuşarak yanıyolarlar” (Şirin 2015, 83). Zaten *yori-* fiilinin Batı Türkçesinde şimdiki zaman kipi olarak kullanılmasında, fiilin Eski Türkçeden beri aynı zamanda yardımcı fiil olarak da kullanılmasının sonucudur; *köre yorır* > *göreyor* > *görüyor* vb... (Şirin 2015, 83, 84).

Karahanlı lehçesinde de *yori-* biçiminde devam eden fiil, Harezm lehçesinde ‘Ali *Kıssa-i Yusuf*’ta “-gü” ve “-mekte” biçiminde ekler almasından dolayı *yörü-* biçimine dönüştüğünü söyleyebiliriz (Ali 49). Kıpçak lehçesinde CC’de *yü:rü-* fiilini görmekteyiz (CCI, CCG 131). Ayrıca Karamanlıoğlu, Kıpçak lehçesinde *-yor* ve *-yür* biçiminin şimdiki zaman eki olarak kullanıldığına dikkat çeker (Karamanlıoğlu 1958: 129). Batı Türkçesinde *yo:ri-* fiili ince sıraya geçerek önce *yö:ri-* > *yö:rü-* > *yü:rü-* biçimine dönüşür.

3.9. -(X)l-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan ek, edilgen çatılı fiiller yapar.

açıl- < *aç-(i)l-* (1) “(gül vb için) açılmak”

geh yumulur geh açılır bāğ u bustān gülleri “Kâh yumulur kâh açılır bağ ve bostan gülleri” (GT 130/13)

ömrüniñ bustāni yaşarıp hüsn-i güli yañla açılıp turur idi

“Ömrünün bostanı yeşerip, gül yüzü yeni açılmıştı (GT 25/1)

(2) “(demir vb... şeylerin rengi) açılmak”

saykal ursa açılmağay hergiz ol tēmür kim yaman bolğay “kötü olacağı için o demire yıldız (demirin rengi) sürse açılmayacak” (GT 277/ 12)

açıl- fiilinin Eski Uygur lehçesindeki anlamları UW’de altı grupta toplanmıştır (UW 4). GT’de üç yerde tespit edilen fiilin iki farklı anlamı tespit edilmiştir. Kelime edilgen çatılıdır.

a:yırl- < *a:yır-(i)l-* < *a:dır-(i)l-* “ayrılmak”

bu kün ol devletimden a:yırılıp “Bugün o devletimden ayrılıp” (135/8)

GT’de üç yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

boşal- < *boşa-l-* “(hazine için) boşalmak”

hazine boşaldı “Hazine boşaldı” (31/4)

boşal- fiili; Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezm lehçesinde tespit edilemedi, ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edildi. Kelime edilgen çatılıdır.

bükrül- < *bük-(ü)r-(ü)l-* “bükülmek”

béliñ bükrülgeni bolmas yana tüz “Beli bükülenin (beli) tekrar düzelmez” (272/2)

bükrül- fiili EDPT, DTS, OTWF ve Demirci’de tespit edilemedi. Karahanlı ve Harezm lehçelerinde de “bükülmek” anlamlarında *bükrül-* fiili bulunmamaktadır. Eski Türkçede “(su) fişkırmak, serpmek” anlamlarında *bükür-* fiili vardır (Demirci 2016: 238). GT’de tespit edilen *bükrül-* fiili muhtemelen *bükür-* fiilinin *-l-* edilgenlik eki ile genişletilmiş biçimidir, kelime Kıpçak lehçesinde “bükülmek” anlamı da kazanmıştır. Fiil edilgen çatılıdır.

é:gil- < *é:g-(i)l-* “eğilmek”

é:gilür yaş ağaç “Yaş ağaç eğilir” (281/1)

Eski Türkçede *é:gil-* fiili tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinden itibaren dilimizde *é:gil-* fiili vardır. Kelime edilgen çatılıdır.

éksil- < *éksü-l-* “eksilmek”

étmekî artar velikin āb-ı rûyî éksilür “Ekmeği artar ama şerefi azalır” (172/10)

Eski Türkçede *éksül-* ~ *égsül-* fiili yoktur; ancak *égsü-* ve *égsüt-* biçimleri vardır. DLT I 270'de *éysül*⁴, KB'de *öysül-* biçimi vardır (KB 826). Biz Çağatay lehçesinde *éksil-* biçiminin yanısıra *öksül-* biçimini de görmekteyiz (EDPT 117b; Ünlü 2013: 330).

kazıl- < *kaz-(i)l-* “kazılmak”

türbesiniñ sanduķı üze elvān naķş kazılmış “Türbesinin sandığı üzerine elvan nakış kazılmış” (299/6)

Kelime Eski Türkçede tespit edilemedi, OTWF ve DTS'de de kelime yoktur. EDPT'de ise kelimenin sadece Karahanlı lehçesi ve Çağatay lehçesinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 684a). Karahanlı lehçesinde *kazıl-* “kazılmak” (DLT II 135 1). Harezmi lehçesinde kelime tespit edilemedi. Kıpçak lehçesinde GT'de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *kazıl-* “kazılmak; hakkedilmek; işlenmek” (Ünlü 2013: 602), Batı Türkçesinde *kazıl-* “kazılmak” anlamında bulunmaktadır.

keril- < *ker-(i)l-* “gerilmek”

köp yemekden ķarnı kerile tolğay “Çok yemekten karnı gerilerek dolacak” (337/3)

keril- fiili, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır. GT'de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır.

kesil- < *kes-(i)l-* “kesilmek”

imdi hileden él kesildi “Şimdi hileden el kesildi” (271/12)

közi uyğudan kesilip “Gözü uykudan kesilip” (226/8)

Eski Uygur lehçesinde kelimenin *üzül-*, *kesil-* ve *bıçıl-*, *kesil-* biçiminde ikilemeler kurduğu görülmektedir. Erdal, *kesil-*, *üzül-* biçiminin BT VII A 982 ve ShōAgon XV 6'da tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 683). GT'de iki yerde tespit edilen fiil, edilgen çatılıdır.

kötrül- < *kötür-(ü)l-* “götürülmek”

yigüter kötrülgünçe “Yiğitler götürülünce” (336/12)

Eski Uygur lehçesinde “(Buda'nın adı veya öğretisi için) yüceltilmek, yükseltilmek” anlamında kullanılan fiil, Karahanlı lehçesinde *Satur Arası Kur'an Tefsirinde* “yüceltilmek” anlamında (Tef. 390) ve “yukarı kaldırılmak” anlamında (Tef 187) görülmektedir. Karahanlı lehçesinden sonra “(yukarı) kaldırılmak, (bir yerden) götürülmek” anlamlarında Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde görülmektedir (Demirci-Karlı 2014: 353). Kıpçak lehçesinde GT'de “götürülmek” anlamında kullanılan fiil edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *kötrül-* fiili tespit edilemedi; ancak “götürülmek, kaldırmak” anlamlarında *köteril-* fiili bulunmaktadır (Ünlü 2013: 660). Batı Türkçesinde “yukarı kaldırmak; kaldırılmak; toplanmak” anlamlarında *götrül-* fiili bulunmaktadır (YTS 111).

sa:yıl- < *sa:y-(i)l-* “sayılmak, addedilmek”

muhlislerden sa:yılğay sen “Sen muhlislerden sayılacaksınız”

⁴ Besim Atalay kelimeyi *ésil-* biçiminde okumuştur; ancak tıpkıbasıma bakıldığında kelime *ésil-* değil *éysil-* biçiminde okunmalıdır. Zaten Clauson da kelimeyi *éysil-* biçiminde okumuştur (EDPT 117b).

Eski Türkçede *sa:y-* ve *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinde *étıl-* fiili ile birlikte kullanılan *sa:yılğan* biçimi vardır, *sa:yılğan étılgen* “birçok işe girip çıkan” (DLT I 158-9). Harezmi lehçesinde *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi; ancak *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *sa:y-* fiili vardır (Demirci-Karslı 2014: 481). Kıpçak lehçesinde GT'de bir yerde tespit edilen *sa:yıl-* fiili edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *sa:yıl-* “sayılmak, addedilmek”

sü:rtül- < *sü:rt-(ü)l-* “(zaman için) geçmek”

munuñ bigin yérlerge yazmaqdan zamānlar turmaq bilen sü:rtülür “Bu gibi yerlerde yazmakla zaman durmaz geçer” (294/8)⁵

sü:rtül- fiilini ilk Karahanlı lehçesinde görmekteyiz.

tapul- < *tap-(u)l-* “bulunmak”

*karayuluk içinde taplur*⁶ *âb-ı hayat* “Âb-ı hayat karanlık içerisinde bulunur” (131/3)

ammā ferāğat bile faqrılık bir yerde tapulmas “Ama feragat ile fakirlik aynı yerde bulunmaz” (303/9)

anıñ tedārükü tapılmağay “Onun tedariki bulunmayacak” (338/4)

Eski Türkçede *tapıl-* ~ *tapul-* fiili tespit edilemedi. İlk defa Karahanlı lehçesinde *tapıl-* “bulunmak” biçiminde görülen fiil, Harezmi lehçesinde hem *tapul-* hem de *tapıl-* biçiminde tespit edildi (Ünlü 2012: 567). EDPT'de Kıpçak lehçesinde *tapıl-* ~ *tapul-* fiilleri gösterilmemiştir; ancak GT'de üç yerde *tapul-* “bulunmak” fiili bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde de hem *tapıl-* hem de *tapul-* biçimleri bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1079). Batı Türkçesinde *tapıl-* “bulunmak” biçiminde görülmektedir (YTS 215). GT'de üç yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

tökül- < *tök-(ü)l-* “dökülmek”

kadah sınıp şarâb tökülüp “Kadeh kırılıp şarap dökülüp” (259/3)

Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan fiil, edilgen çatılıdır.

tutul- < *tut-(u)l-* “tutulmak”

nefes yolu tutuldu boldum ahras “Nefes yolu tutuldu, dilsiz oldum” (264/4)

Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan fiil, edilgen çatılıdır.

tizil- < *tiz-(i)l-* “dizilmek”

*ününden ürküben uçtı tizilmiş*⁷ *tam üze kuşlar* “Dam üzerine dizilmiş kuşlar sesinden ürkerek uçtu” (121/6)

⁵*sürtül-* fiili sorunludur; çünkü anlam olarak buraya uygun değildir, metinde kelime “*zamanın sürdürülmesi*” anlamındadır. Karamanlioğlu, eserin Farsça aslında ilgili kelimeye karşılık *sude gerded* olarak göstermiştir; tıpkıbasımında kelime açıkça *sürtül-* yazılmıştır.

⁶ Ali Fehmi Karamanlioğlu “*taplur*” kelimesini “*tap(ı)lur*” biçiminde okumuştur, tıpkıbasımında kelime *تابلور* ta biçiminde yazılmıştır; GT'de diğer iki yerde *تابولملاس* (303/9), *تبولمغای* (338/4) şeklinde yazılmıştır. Bu yazımlara bakarak, en azından GT'de fiilin *tapul-* biçiminde olduğunu söyleyebiliriz.

⁷İlgili fiil Gülistân Tercümesinde *yazıl-* (*tizil-*?) “yayılmak” biçiminde gösterilmiştir (bk. Karamanlioğlu 1989, 394). Tıpkıbasımında kelimenin ilk harfi silik çıktığı için okunması problemlidir; ancak tıpkıbasım dikkatlice incelendiğinde bunun *yazıl-* değil *tizil-* biçiminde olduğu görülmektedir, ayrıca metin bağlamında *tizil-* fiili daha uygundur.

EDPT ve DTS'de *tizil-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 575b; DTS 565). Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde de tespit edildiğini belirterek, Ht VII 4b17 ve BT VII A 253-4'ten örnekler vermiştir (OTWF 678). Kelime edilgen çatılıdır.

tüzel- < *tüz+e-l-* “düzelmek”

kırı eğri ağaç otsuz tüzelmes “Kuru eğri ağaç ateşsiz düzelmez” (281/2)

Eski Türkçe, EDPT, DTS, OTWF, Demirci 2016 ve Karahanlı lehçesinde *tüzel-* fiili tespit edilemedi; *tüzel-* fiili ilk defa, Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edildi (Demirci-Karlı 2014: 589). Çağatay lehçesinde *tüzel-* “düzelmek” (Ünlü 2013: 1176). Batı Türkçesinde *düzel-* “düzelmek”.

GT'de bir yerde kullanılan *tüzel-* fiili edilgen çatılıdır.

u:yal- < **u.ya-l-* “utanmak”

ol senden yahşı bolğay dağı sen u.yalgay-sen “O senden daha iyi olacak, sen utanacaksın” (295/5)

OTWF'da kelime yoktur, EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 272b; DTS 607). Demirci 2016'da kelime AY 117 19'da tespit edilmiştir (Demirci 2016: 412).

yañıl- < *ya-η-(i)l-* (1) “(yol) kaybetmek, (yolunu) şaşırmaq”

yañılduñ ka 'beniñ yolın “Kâbe'nin yolunu şaşırdım (104/7)

(2) “yanılmak, hata yapmak”

sultān miñ işinde bir yañılsa élden éle téğürürler anı “Sultan yüz işinde bir yanılrsa, onu ilden ile ulaştırırlar” (280/7)

Kelime Köktürk lehçesinden beri dilimizde vardır; Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde *yañıl-* biçiminde iken, Kıpçak lehçesinde damak *ŋ*'sinin *ñğ* biçiminde çözülmesiyle *yañıl-* şeklinin yanısıra *yangıl-* biçimini de görmekteyiz (Tuh 67r).

Fiil ile ilgili Şirin şunları belirtmiştir: “*yañıl-* ‘hata yapmak, yanılmak’ fiilinin *-l-* fiilden fiil yapan yapım eki ile genişlemiş bir türev olduğu açık olmakla birlikte, *yañ-* köküne metinlerde hiç rastlanmamıştır. Hatta bugün Türkiye Türkçesinde “oyunda yanlış yapıp oyun dışı kalmak” anşamındaki *yan-* fiilinin de muhtemelen *yañıl-* fiili ile aynı kökten olduğunu belirterek, kelimenin Türkçenin hemen her döneminde bazı fonetik değişimlerle intikal etmiş bir fiil olduğunu belirtmiş ve fiilin bazı çağdaş lehçelerdeki seyrini vermiştir; **Krm.**, **SUyg.**, **Oyr.** *yañıl-*, **TTü.** *yanıl-*, **Kır.** *cañıl-*, **Kaz.** *jañıl-*, **YUyg.** *yeñil-*, **Şor.** *nāl-*” (Şirin 2015, 102). Kelimenin diğer çağdaş lehçelerdeki seyri şöyledir:

Krm. *yañıl-*, **Bşk.** *yañıl-*, **Kum.** *yañıl-*, **Oyr.** *yañıl-* (Starostin 1987, 988).

GT'de üç yerde tespit edilen *yañıl-* fiili dönüşlü çatılıdır.

yayıl- < *yay-(i)l-* “yayılmak”

yayıldı çün küneş téğ eygü atıñ “İyi adn güneş gibi yayıldı” (285/2)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT'de iki yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yazıl- < *yaz-(i)l-* “yazılmak”

altun bilen hatlar yazılmış “Hatlar altın ile yazılmış” (299/7)

EDPT ve DTS'de *yazıl-* fiili, Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir; ancak kelime Eski Uyгур lehçesinde ShōAgon 207 16 ve BT XIII 19, 64 içerisinde de Erdal tarafından tespit edilmiştir (OTWF 685).

yéjil- < *yéj-(i)l-* “yenilmek”

açlıkka kaçan yéjilse “Açlığa ne zaman yenilse” (308/12)

EDPT, OTWF ve DTS'de kelime yoktur. Eski Türkçede *yéjil-* fiili tespit edilemedi. Karahanlı lehçesinde *yéjil-* “alt edilmek, mağlup olmak” (Ünlü 2012: 988), anlamında bulunmaktadır. Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *yéjil-* “yenilmek” (Demirci-Karlı 2014: 652), Kıpçak lehçesinde *yéjil-* “yenilmek” (GT 308/12), Çağatay lehçesinde *yejil-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *yéjil-* > *yenil-* “yenilmek”

GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yıǵıl- < *yıǵ-(i)l-* “yığılmak”

süfiler katında bir niçe aqçası borç yıǵıldı “Süfiler katında pek çok akçe borç yığıldı” (169/11)

Eski Türkçede iki tane *yıǵıl-* fiili vardır.

yıǵıl- (I) “yığılmak”, *yıǵıl-* (II) “kaçınmak, alı konulmak” (Demirci 2016: 417). Her iki fiil de Eski Uyгур Türkçesinden beri dilimizde vardır. GT'de sadece “yığılmak” anlamındaki *yıǵıl-* fiili bulunmaktadır.

GT'de on yedi defa kullanılan kelime edilgen çatılıdır.

yıkıl- < *yık-(i)l-* “yıkılmak”

kim kördiler yıkıla tura kéte “Yıkıla dura gittiğini gördüler” (51/5)

Eski Türkçede *yıkıl-* fiili yoktur, Karahanlı lehçesinden itibaren fiilini tespit etmekteyiz *yıkıl-* “yıkılmak” (DLT III 81), Harezmi lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (Kutb 1399), Kıpçak lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (CC Gr 133), Çağatay lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (Sang 350v 21), Batı Türkçesinde *yıkıl-* “yıkılmak”. GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yırtıl- < *yırt-(i)l-* “yırtılmak”

“ya bir ma'sümnü perdesi yırtılmış ya bir miskinîñ kolu kesilmiş “Ya bir masumun perdesi yırtılmış ya bir miskin'in kolu kesilmiş” (306/13)

Kelime DTS'de yoktur; EDPT'de ise Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir, Erdal kelimenin Maitr 61 r8'de tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 687). GT'de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır.

yumul- < *yum-(u)l-* “yumulmak”

“geh yumulur geh açılır bağ u bustān gülleri “Bağ ve bostan gülleri kah yumulur kah açılır” (130/13)

Eski Türkçede kelime tespit edilemedi, OTWF ve Demirci 2016'da da yoktur. EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir. GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

3.10. -n-

Ergin, ek ile ilgili “*Bu ek Türkçede eskiden beri çok kullanılan çok işlek fiilden fiil yapma ekidir, fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktır...*

Karşılıdığı hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için –n- eki ile yapılan bu fiillere dönüşlü fiiller ve –n- ekine de dönüşlülük eki adı verilir,” Ergin, ayrıca –n- ekinin bir kısmının edilgenlik ifade eden fiiller türettiklerini belirterek, başlan-, ye-n-, söylen- gibi örnekler vermiştir (Ergin 1997: 203).

a:ldan- < a:l-da-n- “aldanmak”

düşmen alına a:ldanmagıl “Düşman hilesine aldanma” (330/ 11)

Kelime al “hile” anlamındaki < a:l+ta-n- biçiminden gelmektedir. Eski Türkçede a:lta- biçimi vardır; ancak a:ltan- biçimi yoktur. a:ldan- fiili Karahanlı lehçesinde de tespit edilemedi, Harezmi lehçesinde a:ldan- “aldanmak” (ME 144 2), Kıpçak lehçesinde a:ldan- “aldanmak” (GT 330/ 11), Çağatay lehçesinde a:ldan- “aldanmak, hile yapılmak” (Ünlü 2013: 33), Batı Türkçesinde a:ldan- “aldanmak”, GT’de bir yerde tespit edilen fiil, dönüşlü çatılıdır.

ba:ğlan- < ba:ğ-la-n-

(1) “bağlanmak”

kökler eşiki yér üze ba:ğlanıp “Göklerin kapısı yer üzerine bağlanıp” (173/1)

(2) “(iş için) olmak”

sen küleç yüz birle kim hâcet tilese işi ba:ğlanmas “Sen güleç yüz ile ihtiyaçlarını dileyen işin olmaz” (172/ 3, 4).

Eski Türkçede ba:ğlan- fiili yoktur; bunun yerine ba:ğlal- fiili kullanılmaktadır (Demirci 2016: 382). Kelime OTWF ve Demirci 2016’da tespit edilemedi, EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir (DTS 78; EDPT 315a).

GT’de iki yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

béslen- < bése-n- “beslenmek”

béslendiñ anıñ süti bile “Onun süti ile beslendin” (28/5)

Kelime Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da *béslen-* fiili yoktur. *béslen-* “beslenmek” fiili ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edildi (Demirci-Karşlı 2014: 100). Kıpçak lehçesinde GT’de *béslen-* “beslenmek” (GT 28/5), Çağatay lehçesinde *béslen-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *béslen-* > *beslen-* “beslenmek”. GT’de yedi defa kullanılan fiil dönüşlü çatılıdır.

bézen- < béze-n- “süslenmek”

eyâ taşu riya birlen bézenmiş “Ey dışı riya ile süslenmiş” (160/7)

Eski Türkçede kelime *bedizen-* biçiminde Maitr 75 63’te tespit edildi, *bedizen-* biçimi Eski Uygur lehçesinden sonra tespit edilemedi, *bedizen-* > **bedzen-* > *bezen-* biçiminde olduğu tahmin edilen kelime Karahanlı lehçesinde *bezen-* biçimindedir (DLT II 142). GT’de üç yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

bu:zlan- < bu:z-la-n- “buzlanmak”

savukdan yér bu:zlanıp “Soğuktan yer buzlanıp” (219/7)

bu:zlan- fiili, Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT’de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

gayretlen- < gayretle-n- “gayretlenmek”

bu sözni eşitip gayretlenip “Bu sözü işitip gayretlenip” (22/6)

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT’de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

ğazaplan- < *ğazapla-n-* “öfkelenmek”

oğlanlardan biri ğazaplanıp “Oğlanlardan biri hiddetlenip” (86/11)

Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde kelime tespit edilemedi. Harezmi lehçesinde kelime NF 311 1’de kelime bulunmaktadır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

inan- < *ina-n-* “inanmak”

men bu sözge inanman “Ben bu söze inanmam” (258/12)

EDPT’de kelime Köktürk lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 188a). OTWF ve Demirci 2016’da kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren gösterilmiştir (OTWF 601; Demirci 2016: 431). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

i:lin- < *i:l-(i)n-* “(gönül için) ilişmek, sevmek”

nağme kılsa kılmasa i:lnür köñül “Nağme kılsa ya da kılmasa gönül ilişir” (122/5)

Kelime ilk Köktürk lehçesinde İrk Bitig’de geçmektedir (İrk 61). Erdal, Eski Uygur lehçesinde *i:lin-* fiilinin *atkan-* *i:lin-*, *yapşın-* *i:lin-*, *tayan-* *i:lin-*, *yapış-* *i:lin-* gibi ikilemelerde görüldüğünü belirtmektedir (OTWF 602). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

incin- < *inci-n-* “incinmek”

anası incinip rüstemge ayttı “Anası incinip Rüstem’e söyledi” (273/8)

incin- fiili Eski Türkçede, Karahanlı lehçesi ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da *incin-* fiili bulunmamaktadır. *incin-* fiili Kıpçak lehçesinden itibaren bulunmaktadır.

evlen- < *évle-n-* “evlenmek”

“kız oğlan evlendi “Kız ile oğlan evlendi” (265/8)

Eski Türkçede *evlen-* fiili yoktur; ancak Suci 6’da *evle-* fiili bulunmaktadır. Karahanlı lehçesinden itibaren *evlen-* fiilini görmekteyiz. GT’de iki yerde geçen kelime dönüşlü çatılıdır.

kizlen- < *kizle-n-* “gizlenmek”

“érenler kélip bir yerde kizlendiler “Erenler gelip bir yerde gizlendiler” (24/5)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 761a; DTS 311), Demirci 2016’da kelime Mair 176r 9’da tespit edilmiştir (Demirci 466). OTWF’da da kelime Eski Uygur lehçesinde tespit edilmiştir (OTWF 606). GT’de iki yerde geçen kelime dönüşlü çatılıdır.

ko:n- < *ko:-n-* “konmak”

bir orman yanına ko:ndular “Bir ormanın yanına kondular” (126/9)

ko:n- Köktürk lehçesinden itibaren dilimizde vardır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

köpüklen- < *köpükle-n-* “(ağzı) köpüklenmek”

ağzı köpüklenip “Ağzı köpüklenip” (154/7)

Kelime eski Türkçede yoktur, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da kelime bulunmamaktadır. Karahanlı lehçesinde de tespit edilemeyen kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde KE 3r 11 ve ME 9 6’da tespit edildi. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

körün- < kör-(ü)n- “görünmek”

bir zamandan sonra su içinde bir 'amûd köründi “Bir zaman sonra su içerisinde bir sütun göründü” (200/13)

EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir (EDPT 746a; DTS 319). OTWF'da kelimenin Mair 12v 24 ve M II 9 6'da tespit edildiği belirtilmektedir (OTWF 607). Bunların dışında kelime DKPAMp 1589'da da bulunmaktadır. GT'de yirmi yerde tespit edilen *körün-* fiili dönüşlü çatılıdır.

kö:zlen- < kö:zle-n- “(ateş için) közlenmek”

fitnenin oti közlenip turur “Fitnenin ateşi közlenip durur” (257/13)

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

öğren- < ögre-n- (1) “öğrenmek”

sordular edebni kimden öğrendin “Edebi kimden öğrendiğini sordular” (122/9)

(2) “alışmak”

sultān in 'āmına ihsānına öğrenip tururlar “Sultanın inamına ihsanına alışmışlar” (95/7)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT'de *öğren-* fiilinin iki anlamı tespit edildi. GT'de yedi yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

ögün- < ög-(ü)n- “övünmek”

bu erlikde ögünüp lāfurur sen “Sen bu erlikle övünüp laf vurursun” (154/12)

EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren tespit edilmiştir. Erdal ve Demirci 2016'da kelime Eski Uygur lehçesinde ShōAgon 2'de tespit edilmiştir (OTWF 609; Demirci 2016: 439). GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

sa:ğün- < sa:-k+ı-n- “düşünmek, sanmak” (krş. *sakın-*)

sa:kın- < sa:-k+ı-n- “düşünmek, sanmak”

eyle sa:kımdım kim kavurmuş buğday turur “Öyle düşündüm kıkavrulmuş buğdaydır” (178/5)

sa:ğındım ādemi ḥası seni men “Seni ben yaratılanların en iyisi sandım” (137/4)

Kelime Köktürk lehçesinden beri “düşünmek” anlamında kullanılmaktadır. GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

sa:kılan- < sa:kıla-n- “saklanmak”

arı nefis tonları sa:kılanmış “Temiz elbiseleri saklanmış” (302/12)

OTWF'da kelimenin Ht X 235 ve Mair 2 r 14 ve 21'de tespit edildiği belirtilmektedir (OTWF 514). Bunun dışında kelime Eski Uygur lehçesinde M III 38, TT X 426 ve İKPÖ XVII 11'de görmekteyiz.

sevün- < sev-(ü)n- “sevinmek”

melik 'ābidni bu hālde körüp sevündi “Melik, âbidi bu halde görüp sevindi” (141/6)

sevün- fiilinin Eski Uygur lehçesinde *ögir-* fiili ile ikileme olarak kullanıldığı görülmektedir (Irq Bitig, BT III 574). GT'de beş yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

sığın- < sığ(i)n- “sığınmak”

teñriden özge sıgunur yerim kalmadı “Tanrıdan başka sığınacak yerim kalmadı” (66/8)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de dört yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

si:n- < *si:-n-* “kırılmak”

kim piyale si:n:nsa “Kadeh kırılrsa” (341/4)

altun kadehni taş si:n:mas “Altın kadeh taş (ile) kırılmaz” (339/4)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de beş yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

sözlen- < *sözle-n-* “söylenmek”

hikāyet için sözlendi “Hikaye için söylendi” (173/7)

Eski Türkçede “söylenmek” anlamında *sözlen-* fiili yoktur, bunun yerine *sözlel-* fiili kullanılmaktadır. EDPT’de *sözlen-* fiili sadece Karahanlı lehçesinde gösterilmiştir. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

te:pren- < *te:pre-n-* “kıymdamak”

ağır taş altında te:preñinçe “Ağır taş altında kıymdayınca” (299/12)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir. OTWF ve Demirci 2016’da kelimenin Eski Uygur lehçesinde de tespit edildiği görülmektedir (OTWF 618: Demirci 2016: 448). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tujlan- < *tujla-n-* “dinlenmek”

halāyık āsāyış tapıp tujlanıp tururlar “Halk asayiş bulup dinlenmiş” (221/8, 9)

“dinlenmek” anlamında *tujlan-* ~ *tinlan-* fiili Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi, Harezmi lehçesinde *tinlan-* “dinlenmek” fiili *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görülmektedir (Demirci-Karslı 2014: 557). GT’de dört yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tilen- < *tile-n-* “dilenmek”

kim işi dāyim luğma luğma tilenip hırka tikmek idi “İşi daima lokma lokma dilenip hırka dikmek idi” (129/12)

tilen- fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de altı yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

tölen- < *töle-n-* “zayıflamak”

sémiz aruğ bolup töleñinçe köp aruğlar tüşüp öldi “Semiz (hayvan) zayıflayıp zayıf düşünce, düşüp öldü” (111/11)

tölen- fiili Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi. Kelimeye EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da da rastlamaktayız. Harezmi lehçesinde *tölen-* fiilini “sakin olmak, rahat ve huzura kavuşmak” anlamlarında ME 183 4, MM 285 4, Toprak 2005: 119 ve Kutb 3245’te görmekteyiz. GT’de ise “zayıflamak” anlamında görmekteyiz. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tü:ken- < *tü:ke-n-* “tükenmek”

ömr tü:kendi “Ömür tükendi” (37/4)

tü:ken- fiili Eski Türkçede yoktur, kelimeye Karahanlı lehçesinden itibaren rastlamaktayız. GT’de beş yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

uflan- < **Kar.** *uvtan-* < *uvut+a-n-* “utanmak” (krş. *utan-*)

u:run- < *u:r-(u)n-* “(başına taç) takmak”

çiçeklerden u:runup her biri tãc “Her biri (başına) çiçeklerden taçtakıp” (6/4)

EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 235a; DTS 615). Erdal, kelimenin U IV A 299'da tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 624). GT'de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

utan- (krş. *uftan-*)

zārılık kıldı utandım “Ağladı utandım” (8/9)

ol uftanur “O utanır” (8/11)

Kelime Eski Türkçede *uvtan-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinde kelime *uftan-* biçiminde görülmektedir; Harezmi lehçesinden itibaren kelime *utan-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 453).

u:yan- < *u:yğa-n-* “uyanmak” (krş. *u:yğan-*)

u:yğan- < *u:yğa-n-* “uyanmak” (krş. *u:yan-*)

hamr mesti u:yğanur “Sarhoş uyanır” (244/1)

yigit ol vakt u:yandı “Yiğit o vakit uyandı” (205/12)

GT'de bir yerde *u:yan-* bir yerde de *u:yan-* biçiminde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

üşen- < **üşe-n-*(1) “üşenmek”

ëşitip fasih nuṭkun üşenip sükut kıлма “(Onun) fasih nutkunu işittiğinde üşenip sükut durma” (313/)

(2) “bezmek”

né kıattı bol kim él senden üşengey né yumşak kıadriñe nuksan kétürgey “Ne elleri senden bezdirecek kadar katı ol ne de kadrine noksanlık getirecek kadar yumuşak ol” (328/1, 2)

üşen- fiiline Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde rastlanmadı. GT'de “üşenmek” ve “bezmek” anlamlarında tespit edilen kelime, dönüşlü çatılıdır.

yan- < *ya-n-* “yanmak”

otı otun anbarına tüştü barça emlākı yandı “Ateş odun ambarına düştü, bütün malları yandı” (75/5)

Eski Türkçede “yanmak” anlamında *yan-* fiili tespit edilemedi, “yanmak” anlamında *yan-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren görülmektedir (EDPT 942a). GT'de dokuz yerde tespit edilen kelime, dönüşlü çatılıdır.

yapun- < *yap-(u)n-* “örtünmek”

özden kişi yapunsa eski 'abā yaraşur “Kişi özünden örtünürse, (ona) eski aba (bile) yakışır” (157/13)

Kelime ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edildi (Demirci 2016: 455). “örtmek” anlamlarında biz tarihi lehçelerde *yap-*, *yapur-*, *yapuş-*, *yapıl-* ve *yaprak* gibi kelimeleri görmekteyiz (OTWF 626). GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

yo:n- < *yo:-n-* “yontmak”

sanem yo:nğuçı “Put yontucu” (314/1)

Eski Uygur lehçesinden beri kelime dilimizde vardır. GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

3.11. -(X)ş-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan işteşlik yapan yapım ekidir.

barış- < *bar-(i)ş-* “barışmak”

barışmas alar néçe buyursa “Her ne kadar emir etse (de) onlar barışmaz” (267/13)
barış- fiili Eski Türkçede tespit edilemedi, ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT’de tespit edilen fiil işteş çatılıdır. *barış-* fiili GT’de iki yerde kullanılmıştır.

çekiş- < çek-(i)ş-(1) “(birbirinin yakasını) çekişmek”

ol benim yakam yırttı men anıñ saķalın tuttum şı’r ol maña men aña tutup çekişip yügürür artımızca halk küle “O benim yakamı yırttı, ben onun sakalını tuttum, şiir o beni ben onu tutup çekişip (giderken) ardımızca halk gülererek koşuşur” 314/5, 8).

(2) “söz dalaşına girmek, kavga etmek”

yehûdi bir müsülmân ér bilen sözge kélip bir kün hilâf üzre çekiştiler “Yahudi ile bir Müslüman er, bir gün (birbirine) aksi sözler söyleyerek kavga ettiler” (331/8).

çekiş- fiili Eski Türkçede yoktur, Karahanlı lehçesinde DLT II 107’de tespit edildi. Harezmi ve Çağatay lehçesinde kelime tespit edilemedi. Batı Türkçesinde hem *çekiş-* hem de *çeküş-* biçiminde tespit edilen fiil, “söz dalaşına girmek, kavga etmek” anlamındadır (YTS 64).

GT’de iki yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

çıkış- < çık-(t)ş- “ikna etmek, başa çıkmak”

‘âlim anıñ bilen çıkışa bilmedi “Âlim onu ikna edemedi” (214/10)

şeytân muhlisler bilen çıkışa bilmes “Şeytan, ihlas sahipleri ile başa çıkamaz” (343/5)

“ikna etmek, başa çıkmak” anlamlarında *çıkış-* fiiline tarihî lehçelerde rastlanmadı; DLT’de “çıkılmakta yardım ve yarış etmek” anlamlarında *çıkış-* fiili vardır (DLT II 104). GT’de üç yerde tespit edilen *çıkış-* fiili işteş çatılıdır.

éris- < ér-(i)ş- “erişmek”

eceli érişti “Eceli geldi” (189/4)

Kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde vardır, işteş çatılıdır.

kamaş- < *kama-ş- “kamaşmak”

barça kişiniñ ekşi yése tişi kamaşur “Her kim ekşi yese dişi kamaşır” (354/9)

kamaş- fiili Eski Türkçede yoktur, kelimeyi Karahanlı lehçesinde DLT II 111, Kıpçak lehçesinde GT’de ve Çağatay lehçesinde Sanglax 276v 16 ile Batı Türkçesinde görmekteyiz. Kelime işteş çatılıdır.

ka:rış- < ka:r-(t)ş- “karışmak”

élinde bir kadah şükker şerbeti kar bilen ka:rışıp “Elindebirkadeh şeker şerbeti kar ile karışıp” (243/7)

Eski Uygur lehçesinde *ka:rış-* fiilini “karışmak, kavga etmek” anlamlarında görmekteyiz (Demirci 2016: 482). DLT’de *ka:rış-* fiilinin Oğuzca olduğu belirtilmiştir (DLT I 367, II 97, 98, III 11). Yine biz DLT’de *ka:rış-* fiili “karışmak, kamaşmak, karşılaşmak” anlamlarında görmekteyiz, aynı anlamlar KB’de de görülmektedir (DLT I 367, II 97, 98, III 11; KB 2290, 1053, 2384 vb...). Harezmi lehçesinde *ka:rış-* fiili sadece “karışmak” anlamında tespit edildi (NF 183 13; Kutb 1773). Kıpçak lehçesinde *karış-* (I) “karışmak”, *karış-* (II) “karşılaşmak” *karış-* (III) “karşı koymak, savunmak” anlamlarında bulunmaktadır (KTS 128), Batı Türkçesinde, *karış-* fiili Tarama Sözlüğünde yoktur; Anadolu ağızlarında *garış-* “karışmak, birbirine girmek” biçimindedir; yine Anadolu ağızlarında “karışmak, birbirine girmek” anlamlarında *garcaş-* biçiminde bir fiil bulunmaktadır (DS 1921).

GT'de bir yerde tespit edilen *ka:riş-* fiili “karışmak” anlamında kullanılmış ve işteş çatılıdır.

keriş- < *ker-(i)ş-* “didişmek”

barışmas alar niçe buyursa kâdi dāyim kerişirler it bilen “Kadı ne buyurursa buyursun onlar daima it ile didişirler” (268/1)

EDPT'de *keriş-* fiilinin Eski Uygur lehçesinde *tutuş--tütüş-* fiili ile kullanıldığı belirtilmektedir (EDPT 747b). Erdal, Eski Uygur lehçesinde kelimenin aynı satırda *tötüş-keriş-* biçiminde görüldüğünü, hatta *tötüşlüg kerişlig* örneğinde isim biçiminin de görüldüğünü belirtmiştir (OTWF 561). GT'de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

ki:riş- < *ki:r-(i)ş-* “(işe) karışmak”

anıñ hikmetlerine ‘aql érişmes kimérse işlerine ki:rişmes “Onun hikmetlerine akıl ermez, hiç kimse işlerine karışmaz” (94/2)

ki:riş- fiili Eski Uygur lehçesinde “araya girmek, aracılık yapmak” anlamlarında BT II 950, Ht V 5 b 10'da görmekteyiz. EDPT'de *kiriş-* fiilinin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT'de tespit edildiği belirtilmektedir (EDPT 747b). Yine EDPT'de kelimenin Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 747b). Ancak biz kelimeyi Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *ki:riş-* “(savaşa) başlamak” anlamında görmekteyiz (Kutb 4176). Kıpçak lehçesinde *ki:riş-* “girişmek” (KTS 150), Çağatay lehçesinde *ki:riş-* (I) “girişmek, başlamak” *ki:riş-* (II) “birbirine girişmek” *ki:riş-* (II) “olmak” (Ünlü 2013: 637), Batı Türkçesinde *giriş-* “karışmak, müdale etmek” (YTS 106), yine Anadolu ağızlarında “(deve için) çiftleşmek” anlamında *kiriş-* diye bir fiil vardır (DS 2879).

GT'de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

körüş- < *kör-(ü)ş-* “görüşmek”

yürüp körüşgeymen “Yürüyüp görüşeceğim” (236/1)

Kelime Köktürk lehçesinden günümüze dilimizde bulunmaktadır. GT'de iki yerde tespit edilen *körüş-* fiili işteş çatılıdır.

öpüş- < *öp-(ü)ş-* “öpüşmek”

yüz köz öpüşüp veda ettim “Yüz göz öpüşüp veda ettim” (246/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinde İKPÖ'de *öpiş-* biçiminde (İKPÖ 52 18), Karahanlı lehçesinden itibaren *öpüş-* şeklinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymuş olarak görülmektedir (EDPT 16b). Clauson, kelimenin Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiğini; ancak Kıpçak lehçesinde tespit edilemediğini belirtmektedir (EDPT 16b); ancak Kıpçak lehçesinde, GT'de de iki yerde *öpüş-* fiili tespit edilmiştir. Çağatay lehçesinde *öpüş-* “öpüşmek” (Ünlü 2013: 876), Batı Türkçesinde *öpüş-* “öpüşmek”.

GT'de iki yerde tespit edilen fiil işteş çatılıdır.

sığış- < *sığ-(t)ş-* “sığışmak”

bir iklime sığışmaz iki sultān “İki sultan bir devlete sığışmaz” (23/12)

EDPT'de *sığış-* fiili yoktur, DTS'de kelimenin ilk olarak Atabetü'l-Hakayık 201'de tespit edildiği belirtilmiştir. Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde MaitrGeng 10a 13; FenTen III 12'de de tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 565). GT'de bir yerde tespit edilen *sığış-* fiili işteş çatılıdır.

sö:küş- < sö:k-(ü)ş- “sövüşmek”

sö:küşürler idi latife bile “Latife ile (birbirlerine) söğüşürlerdi” (314/8)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. Eski Türkçede kelime *sö:güş-* biçimindedir (Demirci 2016: 491). Karahanlı lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (DLT II 107), Harezmi lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (ME 119/2), Kıpçak lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (KTS 240), Çağatay lehçesinde fiil tespit edilemedi, Batı Türkçesinde, Tarama ve Derleme Sözlüğünde fiil bulunmamaktadır; ancak Türkiye lehçesinde *sö:vüş-* “birbirine sövmek” anlamında kullanılmaktadır.

GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

sözleş- < *sözle-ş-* “söyleşmek”

melik ‘abidni bu hâlde körüp sevündi dağı her bir yandan sözleşti “Hükümdar abidi görünce sevindi, (onunla) her bir konudan söylediler” (141/6, 7)

Kelime Köktürk lehçesinde “söz vermek, sözleşmek” anlamlarında KT D 26 vb... yerlerde geçmektedir. Eski Uygur lehçesinden itibaren kelimeyi “konuşmak, söyleşmek” anlamlarında görmekteyiz (Demirci 2016: 504). GT’de üç yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

turuş- < *tur-(u)ş-* “(bir makama) başvurmak”

koypu қади ёвин бегге турушту “Kadılık makamını bırakıp beye müracaat ettiler” (276/9)

Eski Türkçede “yüzleşmek, karşılaşmak” anlamlarında *turuş-* fiili vardır (Demirci 2016: 495). DLT’de “ayağa kalkmak; (karşılıklı) durmak, karşı durmak” anlamlarında *turuş-* fiili bulunmaktadır (DLT IV 658). Yine Harezmi lehçesinde *turuş-* (I) “vuruşmak, savaşmak, karşı çıkmak” (II) “karşılıklı durmak” (Toprak 2005: 150). Kıpçak lehçesinde *turuş-* (I) “karşılıklı duruşmak; yüzleşmek” *turuş-* (II) “durmak” (KTS 284), Çağatay lehçesinde hem *turuş-* hem de *turuş-* biçiminde tespit edilen fiil “karşı karşıya durmak” (Ünlü 2013: 1164), Batı Türkçesinde Tarama Sözlüğünde *duruş-* (I) “karşı karşıya durmak” *duruş-* (II) “çalışmak, çabalamak”, ve *dürüş-* (I) “karşı karşıya durmak” *dürüş-* (II) “çalışmak, çabalamak” biçimleri bulunmaktadır (YTS 87).

GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

tutuş- < *tut-(u)ş-* “birbirine dolaşmak”

öz eli bilen öz kolın sındurur kavi birle pençe tutuşkan za’if “Sert pençe ile birbirine dolaşan kendi zayıf eli ve kolunu kırdırır” (336/1, 2)

Eski Türkçede “birbirini tutmak, tutuşmak, karşılıklı çatışmak” anlamlarında *tutuş-* fiili vardır (Demirci 2016: 496). DLT’de “başka şeye yapışmak, dolaşmak” anlamlarında *tutuş-* fiili bulunmaktadır (DLT II 88). Harezmi lehçesinde *tutuş-* (I) “kavgaya tutuşmak” *tutuş-* (II) “ele ele tutuşmak” *tutuş-* (III) “yanmak, tutuşmak” (*tutaş-* biçiminden gelmektedir), anlamlarında *tutuş-* fiilleri bulunmaktadır (Toprak 2005: 150). Kıpçak lehçesinde *tutuş-* (I) “karşılıklı tutuşmak, dolaşmak” *tutuş-* (II) “kavgaya tutuşmak, düşmanlık etmek”, *dutuş-* “karşılıklı tutuşmak, dolaşmak” biçimlerinde görülmektedir (KTS 66, 286), Çağatay lehçesinde *tutuş-* (I) “birlikte tutmak” *tutuş-* (II) “tutuşmak, yanmak” (Ünlü 2013: 1167), Batı Türkçesinde, Tarama Sözlüğünde *dutuş-* “tutuşmak, yanmak” (YTS 86), Derleme Sözlüğünde *tutuş-* (I) “yanmak” *tutuş-* (II) “azmak” (DS 4004) fiilleri bulunmaktadır.

GT’de iki yerde tespit edilen *tutuş-* fiili işteş çatılıdır.

u:laş- < u:la-ş- “ulaşmak”

tilekiñ haq eşikine her dem érür kerem u:laşur “Dileğin Tanrı kapısına erer, (Tanrı’dan) her zaman kerem ulaşır” (74/ 1, 2)

EDPT ve DTS’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 154a; DTS 609). Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde Ht X A 21’de tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 571). GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

u:ruş- < u:r-(u)ş- “savaşmak”

üçünçi kün alar muhkem u:ruştı “Üçüncü gün onlar muhkem savaştı” (276/8)

EDPT ve DTS’de *u:ruş-* fiilinin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT’de tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 239b; DTS 616). Ancak Erdal, *u:ruş-* fiilinin Eski Uygur lehçesinde Maitr 176v 16; Ht V 5 içerisinde de tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 572).

GT’de beş yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yapuş- < yap-(u)ş- “yapışmak”

“ol kul ékki éli kemi yiplerine yapuştı “O kul iki eli ile geminin iplerine yapıştı” (34/10)

Eski Türkçede kelime *yapış-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinden itibaren *yapuş-* biçiminde görülen kelime, Türkiye lehçesinde tekrar düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarak *yapış-* biçiminde görülmektedir. GT’de beş yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yaraş- < yara-ş- “yaraşmak”

özdeñ kişi yapunsa éski ‘abā yaraşur “Kişi özünden örtünürse, (ona) eski aba (bile) yakıştır” (157/13)

EDPT’de *yaraş-* fiili yoktur. DTS’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT ve KB’de tespit edildiği belirtilmektedir (DTS 240). OTWF’da Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde Maitr 104 v 5, Ht V 6a 14 gibi yerlerde tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 573). GT’de iki yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yé:tiş- < yé:t-(i)ş- “yetişmek”

barça yége ye:tişip durur “Her yere yetişip durur” (5/6)

Eski Türkçede kelime tespit edilemedi. Karahanlı lehçesinden itibaren dilimizde *yé:tiş-* fiili bulunmaktadır. GT’de üç yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

4. Sonuç:

“Seyf-i Sarāyî’nin Gülistan Tercümesi’nde Fiilden Fiil Yapımı,” adlı bu çalışmada, 11 adet fiilden fiil yapan yapım eki ile türetilmiş 155 adet fiil tespit edilmiştir. Bu tespit edilen fiillerin 99’unun Eski Türkçeden beri dilimizde olan fiiller olduğu; 26 adedin, Karahanlı lehçesinden, 19 adedin de Harezmi lehçesinden itibaren kullanılmaya başlanmış fiil olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen fiillerin 11 adedi de ilk olarak Kıpçak lehçesinde görülen fiillerdir. Bu fiiller ve dağılımları aşağıda tabloda gösterilmektedir.

Eski Türkçede Var Olan Fiiller	Karahanlı Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller	Harezmi Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller	Kıpçak Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller
<i>a:çıl-</i>	<i>a:çık-</i>	<i>a:ldan-</i>	<i>boşal-</i>
<i>a:grıt-</i>	<i>ba:ğlan-</i>	<i>añlat-</i>	<i>bu:zlan-</i>
<i>a:hıtar-</i>	<i>barış-</i>	<i>bé:slen-</i>	<i>bükrül-</i>
<i>aldır-</i>	<i>çekiş-</i>	<i>gazaplan-</i>	<i>gayretlen-</i>
<i>artur-</i>	<i>çıkış-</i>	<i>itlet-</i>	<i>incin-</i>

aşuk-
a:yır-
a:yrıl-
ayt-
a:zgür-
batır-
ba:yıt-
bêkit-
bêzen-
bildür-
çıkar-
êksüt-
éndür-
ériş-
ésrüt-
man-
ıçır-
i:lin-
i:şlet-
ka:rış-
kaynat-
kayt-
kaytar-
keçür-
kêltür-
keril-
keriş-
kesil-
kéter-
ki:rış-
kizlen-
ko:n-
kopar-
ko:y-
körün-
körüş-
kötrül-
köydür-
kôzet-
ku:rut-
mi:ndür-
oçut-
ögren-
ögret-
ögün-
öpüş-
sa:ğın-
sa:kın-
sa:kıan-
sevün-
sıgın-
sıgış-

é:gil-
éksil-
évlen-
kamaş-
kazıl-
körgüz-
oltur-
öldür-
öltür-
sözlen-
sü:rtül-
tapul-
tirgiz-
turguz-
turuş-
tü:ken-
u:yğan-
yan-
ye:tiş-
yıkıl-
yumul-
toplam: 26

kerek-
kétür-
kéydür-
köpüklen-
kuvar-
otur-
oyat-
tıñlan-
tölen-
tüzel-
utan-
u:yan-
ü:leştür-
yeyil-
toplam: 19

incit-
kéydür-
közlen-
sa:yıl-
té:rşür-
üşen-
toplam: 11

sı:n-
 sı:ndır-
 sı:ndur-
 sö:küş-
 sö:ndür-
 sözleş-
 tégür-
 te:pren-
 te:pret-
 tilen-
 tizil-
 toldur-
 toydur-
 tökül-
 tuğur-
 turuş-
 tutul-
 tutuş-
 tü:ket-
 tüşür-
 uftan-
 u:laş-
 u:run-
 u:ruş-
 uşat-
 u:yal-
 uzat-
 yak-
 yağıl-
 yapun-
 yapuş-
 yaraş-
 yarat-
 yayıl-
 yazıl-
 yé:dür-
 yé:ldür-
 yétür-
 yığıl-
 yırtıl-
 yo:n-
 yü:rüt-
 toplam: 99

Taranan kaynaklardan farklı tespit edilen fiiller şunlardır:

(Fiiller makaledeki sıralamalarına göre verilmiştir)

aşuk- (I) “acele etmek”

Clauson, Erdal ve Demirci 2016'da “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* ~ *aşık-* fiilinin sadece Eski Türkçede tespit edildiği, Orta Türkçede tespit edilmediğini belirtmektedirler; ancak “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* ~ *aşık-* fiili hem Harezmi lehçesinde hem de Kıpçak lehçesinde GT'de tespit edilmiştir.

kérek- “gerekmek”

kérek- ~ *kérgek-* fiil EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de tespit edilemedi. Eski Türkçede *kérge-*, *kérgek*, *kérgekle-*, *kérgeklen-* gibi türevler bulunan bu fiil Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edilmiştir.

kuvar- “sararmak”

Demirci-Karslı *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *kuvar-* fiiline “öğünmek” anlamı vermişlerdir; ancak bu anlam yanlıştır, eser incelendiğinde hem *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde hem de GT’de *kuvar-* fiilinin “sararmak” anlamında olduğu görülmektedir.

sı:ndur- “kırdırmak”

EDPT, OTWF, DTS’de bu fiil tespit edilemedi, Demirci 2016’da bu fiilin ilk Eski Uygur lehçesinde tespit edildiği belirtilmiş, Eski Uygur lehçesinden sonra *sı:ndur-* fiilinin tespit edilemediği belirtilmiştir (Demirci 2016: 312). Ancak Demirci’nin tespitinin aksine bu çalışmamızda *sı:ndur-* fiilinin Eski Uygur lehçesinden sonra Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *sı:ndur-* biçiminde, GT’de hem *sı:ndur-* hem de *sı:ndır-* biçiminde tespit edilmiştir (Demirci-Karslı 2014: 491; GT 22/7).

té:rşür- “toplamak”

té:rşür- fiili EDPT, OTWF, DTS, Demirci 2016 ve Toprak 2005’de tespit edilemedi. Yine *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde de bu fiile rastlanılmadı. Fiil ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir; GT’de bir yerde kullanılan kelime oldurgan çatılıdır.

ü:leştür- “dağıtmak”

ü:leştür- fiili EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de *ü:leştür-* fiili bulunmamaktadır. Kelime, ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edilmiştir. GT’de de *ü:leştür-* fiili “dağıtmak” anlamıyla tespit edilmiştir. (Demirci-Karslı 2014: 613).

yé:ldür- “koşturmak”

EDPT’de kelimenin ilk Köktürk lehçesinde tespit edildiği; Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmiştir (EDPT 923b), OTWF’da kelimenin Tuñukuk Yazıtında geçtiği; ancak bunun belki de *keltür-* fiili olabileceği belirtilmiştir (OTWF 814). Demirci 2016’da da tıpkı EDPT’de olduğu gibi Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmiştir (Demirci 2016: 322). Ancak bu kaynakların aksine kelime Kıpçak lehçesinde GT’de tespit edilmiştir.

a:zğur- “yoldan çıkarmak”

EDPT’de ve Demirci 2016’da, kelimenin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 283b; Demirci 2016: 327). Bu kaynakların aksine kelime Kıpçak lehçesinde vardır ve GT’de *a:zğur-* “yoldan çıkarmak” biçiminde tespit edilmiştir (GT 28/12, 13).

ba:yıt- “zengin etmek”

EDPT ve Demirci 2016’da Kıpçak lehçesinde bu fiilin tespit edilemediği belirtilmektedir; ancak bu çalışmamızda *ba:yıt-* “zengin etmek” fiilinin GT’de bir yerde (162/8) olduğu tespit edilmiştir.

béküt- “sağlamlaştırmak”

EDPT ve Demirci 2016'da *békit-* "sağlamlaştırmak" fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 363a; Demirci 2016: 344). Ancak GT'de 167/10'da (bir yerde) *békit-* "sağlamlaştırmak" fiilinin olduğu tespit edilmiştir.

incit- "incitmek"

EDPT, OTWF, DTS, Leksika, Toprak 2005 ve Demirci 2916 gibi kaynaklarda bu fiil bulunmamaktadır. Kıpçak lehçesiyle ilgili sözlüklerde de kelime tespit edilemedi; ancak GT'de *incit-* fiili tespit edilmiştir.

boşal- "boşalmak"

Kelime EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da bulunmamaktadır; *boşal-* fiili ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

bükrül- "bükülme"

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da *bükrül-* fiili tespit edilemedi, kelime ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edildi.

kazul- "kazılmak"

OTWF ve DTS'de kelime yoktur; EDPT'de ise Kıpçak lehçesinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 684a). Ancak GT'de (299/6) bir yerde kelime tespit edilmiştir.

sa:yul- "sayılmak"

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da *sa:yul-* fiili yoktur; fiil ilk defa Kıpçak lehçesinde karşımıza çıkmaktadır.

tapul- "bulunmak"

EDPT'de kelime Kıpçak lehçesinde tespit edilememiştir; ancak kelime GT'de tespit edilmiştir.

yéjil- "yenilmek"

Kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edilmiştir (Demirci-Karlı 2014: 652). Yine kelime GT'de tespit edildi.

bé:slen- "beslenmek"

Kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edildi (Demirci-Karlı 2014: 100). Daha sonra *bé:slen-* fiili GT'de tespit edildi.

buzlan- "buzlanmak"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi; ilk defa Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

gayretlen- "gayretlenmek"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi; ilk defa Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

incin- "incinmek"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesi ve Harezmi lehçesinde tespit edilememiştir. EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016'da *incin-* fiili bulunmamaktadır. *incin-* fiili Kıpçak lehçesinden itibaren bulunmaktadır.

köpüklen- "köpüklenmek"

EDPT, DTS, OTWF ve Demirci 2016'da kelime tespit edilemedi; *köpüklen-* fiili Türkçede ilk Harezmi lehçesinde KE 3r 11 ve ME 9 6'da tespit edilmiştir.

közlen- "(ateş için) közlenmek"

Kelime Kıpçak lehçesinden itibaren dilimizde vardır. Daha önceki dönemlerde *közlen-* fiili tespit edilemedi.

tuylan- “dinlenmek”

Kelimeyi ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde görmekteyiz.

üşen- “üşenmek, bezmek”

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da kelime tespit edilemedi.

Kelime Kıpçak lehçesinden beri dilimizde vardır.

çıkış- “ikna etmek, başa çıkmak”

“ikna etmek, başa çıkmak” anlamındaki *çıkış-* fiili ilk olarak GT'de tespit edildi.

DLT'de “çıkılmakta yardım ve yarış etmek” anlamında *çıkış-* fiili vardır (DLT II 104).

5. Kısaltmalar

-	: fiil kökü veya tabanı
+	: isim kökü veya tabanı
BT	: Berliner Turfantexte
C	: konsonant
CC	: Codex Cumanicus
Çağ.	: Çağatay lehçesi
Demirci 2016	: Eski Türkçede Fiiller
Demirci-Karlı 2014	: Kutb'un Husrav u Şirin'i
DLT	: Divanü Lügati't-Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
DS	: Derleme Sözlüğü
DTS	: Drevetyarskij Slovar
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish
ETŞ	: Eski Türk Şiiri
GT	: Gülistan Tercümesi
Har.	: Harezmi lehçesi
Kar.	: Karahanlı lehçesi
KB	: Kutadgu Bilig
Kıp.	: Kıpçak lehçesi
Kİ	: Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
krş.	: karşılaştırmamız
KS	: Kırgız Sözlüğü
Kutb	: Kutb'un Husrav u Şirin'i
M	: Manichaica I, II, III
Maitr	: Maytrisimit
OTG	: Orhon Türkçesi Grameri
OTWF	: Old Turkic Word Formation
S. E.	: Türkî South-eastern Languages groups
Sang	: Sanglax
Toprak 2005	: Harezmi Türkçesinde Fiiller
Tuh	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't Türkîyye
UW	: Uigurischer Wörterbuch
V	: vokal
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (1988). *Nehçü'l-Ferâdis III*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıssasü'l-Enbiyâ II (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Atalay, B. (1988). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. c: I, II, III, IV. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev: Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford the Clarendon Press.
- Demirci, Ü. Ö. (2012). "İd- Fiilinin Yapısı Üzerine," *Turkish Studies*, volume 7/4, s: 1421-1431.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe yayınları.
- Demirci, Ü. Ö., Karşlı, S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şirin'i -Dizin-*. İstanbul: Kesit yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Doerfer, Gerhard, Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Ghaladsch (Dialekt von Xarrab)*. Budapest: Akadémia Kiado.
- Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*. Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. København.
- Güner, G. (2012). "Yarat- 'yaratmak, halk etmek' Fiilinin Etimolojisi," *Turkish Studies*, volume: 7/3, summer, sayfa: 1415-1423.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*. İstanbul: Cönk yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Han, M. M. (1960). *Sanglax*. London: (yay: Sır Gerhard Clauson).
- Karamanlıoğlu, A. F. (1958). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Gülîstan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Nadalyev, V. M; Nasilov, D. M; Tenişev, E. R. Şçerbak, A. M (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Ölmez, M. (1998). "Etimoloji Sözlükleri," *Kebikeç*, sayı: 6, sayfa: 175-184.

- Özmen, M. (2003). “Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi,” Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (Mustafa Canpolat armağanı), sayfa: 177-193.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Röhnborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-6.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: (?).
- Tenişev, E. P. (2001). *Leksika*. Moskova.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara: (?).
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yudahin, K. K., (1998) Kırgız Sözlüğü. (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇEDE GÖNÜL KAVRAMI VE KULLANIM ALANI THE CONCEPT OF "SOUL" AND IT'S USAGE IN TURKISH LANGUAGE

ARZU ŞEYDA GÜVEN

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature

arzuseyda@mynet.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1363-0752>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 19.09.2018

Sayfa-*Pages* : 227-242

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3900>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by

 iThenticate®

TÜRKÇEDE GÖNÜL KAVRAMI VE KULLANIM ALANI
THE CONCEPT OF "SOUL" AND IT'S USAGE IN TURKISH LANGUAGE

ARZU ŞEYDA GÜVEN

Öz

Türkçenin tarihi boyunca kullanılan "gönül" sözcüğü, zaman zaman görülen dildeki yabancılaşma eğiliminin karşısında her dönemde durmuş ve kullanım değeri açısından değişmeyen bir gösterge olma özelliğini korumuştur. Dilsel göstergelerin değerleri, söz varlığı içerisinde tek başına olduğu kadar gerçekleştirilen bağdaştırmalar yoluyla da oluşmaktadır. Bu açıdan "gönül", Türkçenin tarihi boyunca oluşturulmuş neredeyse her eserde özel bir gösterge olarak kullanılmış ve Türkçede her düzeyde karşımıza çıkan geniş bir kavram alanına sahip olmuştur. Bu çalışmada "gönül" sözcüğünün Türkçenin belli başlı eserlerinde hangi biçimlerde kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmış ve bu örnekler üzerinden göstergenin kullanım değeri ele alınmıştır. Gönül sözcüğünün dilin söze dönüştüğü süreç içerisinde duygu ve çağrışım değeri üzerinde durulmuştur. Orhun Yazıtları, Dîvânü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakâyık, Divân-ı Hikmet, Dede Korkut Kitabı gibi temel eserlerin sözcük açısından değerlendirilmesinin yanı sıra Türkçe ile oluşturulmuş farklı söylemler üzerinden de sözcüğün kullanım biçimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Gönül, Kavram alanı, Anlam, Değer.

Abstract

This word that was used through the entire history took a stand against cultural alienation in time and showed us that it has a routine usage in the Turkish language. The values of linguistic signs occur individually by the existence of the vocabulary as well as syncretism performed. "Soul" as a word has been used as a special sign in nearly every literal work created through the history of Turkish language when considered from this point of view and had an extensive conceptual field appearing in each level of it. In this study, we tried to determine the use of "soul" as a word in the most important works in the Turkish language, and we investigated the value in use through the examples. We dwelled on the emotional and associative value of this word considered as a divine gift for the Turkish language in a specific period where the language becomes the real speech. In this study, some basic literal works like Orkhon Script, Dîvânü Lûgati-t Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakâyık, Divan-ı Hikmet and the Dede Korkut Kitabı were assessed upon vocabulary and various usage forms of this word were revealed through the different discourse of Turkish language.

Key Words: Turkish, Soul, Conceptual field, Significance, Value.

Giriş

Dil, bir toplumun düşünce/duyuş sisteminin aynası olarak tanımlanabilir. Dil üzerine yapılmış bütün tanımlarda dilin düşünce ve kültür ile olan bağlantısından söz edilir. Bu noktada dilde var olan göstergelerin düşünceyi oluşturması/yansıtması gerçeği dil-düşünce-kültür arasındaki bağlantıyı da ortaya koymaktadır. “*Dil, bir milletin kültürel değerlerinin başında gelir. Bundan dolayı ona büyük bir ehemmiyet vermek gerekir. Aynı dili konuşan insanlar “millet” denilen sosyal varlığın temelini teşkil ederler. Dil, duyuş ve düşünceyi insana aktaran bir vasıta olduğu için, insan topluluklarını bir yığın veya kitle olmaktan kurtararak, aralarında “duyuş ve düşünce birliği” olan bir cemiyet, yani “millet” haline getirir.*” (Kaplan 2013: 37) Kültür ise; “*toplumların bilgi ve yaşantı birikimleri*” olarak tanımlanır. (Bayraktar 2017: 3) Bu noktada denilebilir ki bu bilgi ve birikimlerin yansıtması ve aktarılması dil denen çok boyutlu olgu ile gerçekleşir. Bu aynı zamanda karşılıklı bir varoluş sürecidir.

Dil /düşünce/kültür bağlamında her dilde olduğu gibi Türkçede de Türk düşüncesinin/ duyuşunun kavramlaştırmaya yansıtması doğal bir sonuçtur. İnsanın evreni ana diliyle biçimlendirmesi gerçekliği, dilin kendine özgü olduğunu de ortaya çıkarır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Türkçenin gönül dünyasında /anlam dünyasında *gönül* sözcüğünün çok özel bir yerinin olduğu görülür. Türkçenin/Türklerin gönlüne giren bu sözcükle Türkçenin tarihi boyunca çok çeşitli kavramlaştırmalar gerçekleştirilmiştir. Türkçede kavram alanı incelendiğinde *gönül* sözcüğünün duyuş ve düşünce bağlamında en fazla farklı değer yüklenen göstergelerden biri olduğu görülür. Pek çok anlam inceliğini dile aktaran bu sözcüğün bundan sonra da yeni yeni kavramlaştırmalarla gönül dünyamızı aydınlatacağı açıktır.

Sözcükler, tek başlarına söz varlığı içerisinde anlam taşıırken asıl değerlerini bağlam içerisinde kazanırlar. “*Yapısalcı bakış açısıyla bir dil göstergesi, değerini içinde bulunduğu bütündeki diğer öğelerle olan bağlantılarla kazanır... Dil, göstergelerin karşılıklı ilişkilerinden doğan bir dizgedir.*” (Bayraktar 2017: 101) Anlam, için yapılan tek bir tanım olmamakla birlikte sözcük ve anlam ilişkisi şöyle tanımlanır: “*Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımudur.*” (Soykan 2006: 209) Bu tanımdan hareketle anlam ve değer arasındaki ilişki de şöyle açıklanabilir: Anlam, sözcüğe yüklenen değerlerin toplamıdır.

Türkçe içerisinde *gönül* sözcüğü, yüklendiği değerler sebebiyle anlam açısından tek bir tanımlı yapılamayan, tek bir kavram ya da nesneyi işaret etmeyen bir gösterge özelliği taşımaktadır. Bu nedenle bulunduğu sözcüklerle dilin dünyasına çok çeşitli bağdaştırmalar katmakta ve değer bakımından geniş bir alana sahip olmaktadır. Türkçenin söz varlığı içerisinde *gönül* sözcüğüne yüklenen değerler, elbette sözcüğün tek başına taşıdığı anlam boyutunun soyutluğuna ve genişliğine koşut olacak şekilde biçimlenmekte ve gerçekleşmektedir. “*Yeryüzünde hiçbir dilin tek tek sözcüklerle konuşulmadığı bir gerçektir. Belli bir kavramı anlatmak üzere her dilde birden fazla sözcük bir araya getirilerek çeşitli tamlamalar, deyimler oluşturulmakta, değişik düşünce, duyuş ve bildirileri yansıtmak için tümceler ve sözcükler kurulmaktadır.*” (Aksan 2009: 83) Türkçenin söz dizimi içerisinde isimden fiile, ikilemeden tamlayana, deyimden atasözüne kadar dilin bütün düzeylerinde/ düzenlemelerinde kullanılan, içine birçok kavramı sığdıran *gönül* sözcüğü, Güncel Türkçe Sözlük’te şu şekilde açıklanmıştır:

1. *İsim* Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatırlama vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı.
2. İstek, arzu' <http://tdk.gov.tr/> (27.02.2018)

Duygu kaynağı olarak tanımlanan *gönül* sözcüğü, öylesine geniş bir anlam dünyasına sahiptir ki sözcüğün Batı dillerinde tam olarak karşılığını bulmak da mümkün değildir. Bu nokta, bir makalede Arif Nihat ASYA'nın dizelerinden hareketle şöyle açıklanmaktadır:

'Hor görenler benim aslında şiirden dilimi / Söylesinler bana: "May Hart" ile "Gönlüm" bir mi?" dizelerinde yüzyulumuzun Ali Şîr Nevât'si gibi bir karşılaştırma yapmış; ancak bir dil bilimciden veya sözlükçüden farklı olarak sözlük anlamlarından değil, çağrışımlardan yararlanmış. "Şiirden dil" bağdaştırmasıyla Türkçenin şiirselliğini olumlu bir nitelikle sezdirirken "hart"ın sert ünsüzleri aracılığıyla olumsuz çağrışımlar uyandırmasını sağlamıştır. Ayrıca kaba bir yeme/ısıtma davranışını çağrıştıran "hart" gösterenine karşılık ince bir hoş görüyü yansıtan "gönül" göstergesinin seçilmiş olması da anlamlıdır. Birincisinin çağrışım alanına adeta bir sömürge kültürü yerleştirilirken ikincisi Yunus Emre anlayışını barındırmaktadır.'

(Börekçi 2009: 31)

Bu durum, dil-kültür ilişkisiyle ve dilin toplumsal olma yönüyle ilgilidir. "*Edward Sapir, bir toplumun konuştuğu dile bakılarak o toplumun düşünce yapısının saptanabileceğini öne sürer. Dil ve kültür olguları arasında yakınlık bulunan dil, bir davranış biçimidir, içgüdüsel değildir. Yine bu kurama göre; her bireyin dili kendine özgü farklılıklar göstermesine rağmen yine de dil, büyük bir toplumsallaştırma gücüdür. Dil değiştikçe kültür de değişir; dil ve kültür birbirine bağlıdır*" (Bayraktar 2017: 114) "*Çalışmalarında düşünce, gerçek ve dil arasındaki ilişkileri ele alan E. Sapir, dilsel davranışı simgesel bir davranış olarak görürken, bu yapının, iç özellikleriyle düşünceyi anlattığına, yansıttığına inanır.*" (Rifat 2005: 53) Bu bağlamda *gönül* sözcüğü, Türkçe duyusun/düşünüşün karşılığı olarak Türkçenin kültür dünyasında dolayısıyla Türkçenin söz varlığında yerini almıştır.

Gönül; hassastır, kırılmandır, özeldir, güzeldir. Gönülü güzel olandır insan. Gönül dolusu selam yüklenir bazen. Gönül alırız, gönül veririz ama gönül satamayız, onca kıymetlidir çünkü. Gönül kırmak, gönül incitmek, Kâbe'yi yıkmaya eşdeğer Yunus'un bilincinde. "*Dilim, dünyamdır.*" ya da "*Dil, varlığın evidir.*" diyen filozofların bakış açısıyla yaklaşırsak *gönül*, bütün bu duyguların evi olarak nitelendirilebilir.

İnsanın/sözün dünyasına bakıldığında olumlu/olumsuz ve genel anlamlı olmak üzere üç boyutta bir anlam dünyasından söz edilir. Bu üç boyut, bütün göstergeler için geçerlidir. Çünkü bir sözcük, söylendiğinde ya da duyulduğunda/ algılandığında bu üç boyut üzerinden çağrışım değeri kazanır. Anlamın bütün katmanlarında karşımıza çıkan bu sözcük, olumlu birçok duyguyu bağdaştırma yoluyla Türkçenin söz varlığına katıp Türkçenin ezgisini söyleyişini her düzeyde gerçekleştirirken olumsuzluğu bile estetik söyleme bürüten derin, sınırları geniş bir sözcük olma özelliğini taşır. *Gönül incitmek, gönül kırmak, gönül yıkmak, gönülü bulanmak* gibi yapılarda görülen olumsuz duygu değeri, söyleyişe estetik değer katılarak dilin dünyasına girmiştir.

Türkçenin en eski yazıtlarından en önemli eserlerine kadar sıkça kullanılan *gönül* sözcüğünün “*en eski Türkçede söylenişi, **Kön-kül**’dü, zamanla **köngül** sesini aldı ve yüzyıllarca bu sesle kullanıldı. Ona gönül sesini veren Türkiye Türkçesidir.*” (Banarlı 2004: 80-89)

Türkçenin bilinen en eski eserleri olan Orhun Yazıtları, dil, kültür, edebiyat, tarih, siyaset, sosyoloji, arkeoloji gibi birçok alanda Türklük için temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Türkçe sözcükleri açısından incelenen yazıtlarla ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır: “*30-34 sayfalık üç metinde geçen kelime sayısı 6000 civarındadır. Farklı kelimelerin sayısı ise 840’tur. Bunlardan 147’si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Bu özel isimleri çıkarırsak Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk Anıtlarındaki tekrarlanmayan kelime sayısını 693 olarak tespit ederiz. Şu hâlde üç bengü taştan bize aşağı yukarı 700 kelimelik bir sözlük kalmış demektir.*” (Ercilasun 2016: 381)

Orhun Yazıtları’nda geçen soyut anlamlı sözcüklerden birisi de *gönül* sözcüğüdür. Yazıtlardaki kullanımları açısından değerlendirildiğinde, sözcüğün duygu değerinin üzerine eklenen düşünsel bir değerle oluşturulan bağdaştırmalar dikkati çeker: “*Tabgaç kaganıng içreki bedizciğ ut. Angar adınçığ bark yaraturtum. İçin taşın adınçığ bediz urturtum. Taş tokıtdım. **Köngülteki sabımın** urturtum...*” (Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum... *Gönüldeki sözümü vurdurdum...*) (Ergin 2012: 6-7) *Gönüldeki söz* bağdaştırması, gönülden söylenen sözü dile aktarır. Burada *gönül* sözcüğü, sadece duygusal değer değil akılla oluşturulup gönülle onaylanan bir üst bilinç değeri taşımaktadır. Çünkü söz, düşünme-bilme eylemini; gönül ise inanma/onaylamayı gerektirir.

Sözcüğün yazıtlardaki bir diğer kullanımında da yine duygu-düşün değeri ön plana çıkmaktadır:

“*Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda **köngülte sıgt kelser** yanduru sakındım...*” (Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım...) (Ergin 2012: 28-29)

Gönül, yazıtlardaki bir diğer kullanımında ise *gönlünce söylemek* biçiminde söylemde yerini alır. Türkçenin hayata gönülle bakışı ve bu kavrama verdiği önem, Orhun Yazıtları’nda sözcüğe yüklenen farklı değerlerle karşımıza çıkar: “*Bu süğ ilt tidi. Kıyınığ **könglünçge ay**, Ben sanga ne ayayın tidi.*” (Bu orduyu sevk et dedi. Cezayı *gönlünce* söyle. Ben sana ne söyleyeyim dedi.) (Ergin 2012: 74-75)

Görülmektedir ki Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Orhun Yazıtları’nda *gönül* sözcüğü, bağlam içerisinde duygu, sezgi, bilinç değeri yüklenen bir gösterge olarak yer almaktadır. Sözcük, asıl değerini taşıdığı bu farklı değerlere borçludur. Orhun Yazıtları’nda geçen kullanımları da bu durumu doğrular niteliktedir. *Gönüldeki sözüm, gönülden yaş gelse ve gönlünce söyle* biçimleri, Türkçenin duygu-düşünce dünyasının ve güzel söyleyiş özelliğinin her dönemde var olduğunun göstergeleridir.

Gönül sözcüğü, Yusuf Has Hacib’in dilinde/gönlünde de özel bir yer bulur. *Kutadgu Bilig*’de “*Eserin esasını oluşturan “olgun insan” kavramı ve tanımının yanı sıra daha birçok erdem de açıklanır.*” (Arat 2006: 26) Yusuf Has Hacib, ideal insanı, olgun insanı ararken/anlatırken *gönül* sözcüğü, eserinde birçok biçimde karşımıza çıkar. Yusuf

Has Hacib'in çok boyutlu söyleminin çözümlenmesinde insan, gönlüyle hayata bakan bireye dönüşür:

*“Sevitmiş negü tir bu beytig okı
Sevüglüg yüzi ol köngül tokluğu”
“Şu beyiti oku, kendisini sevdirmiş insan ne der; gönlü doyuran sevgilinin
yüzüdür.”*

(Arat 2006: 616)

Gönül tokluğunun sebebini sevgilinin yüzüne bağlayan Yusuf Has Hacib, bilgiye ulaşılacak kutlu yolda gönlü en başa koyar, eserinde de gönlü kutsayarak insanı anlatır:

*“İrig sözlemegil kişike tilin
İrig sözke ağrır köngil kiç yılın”
“İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül uzun yıllar
çeker.”*

(Arat 2006: 608-609)

*“Kimi sevse ermiş köngül arzulap
Tilin sözde atı yorur söz ulap”
“Gönül arzulararak kimi severse, her sözde onun adı dilinden düşmezmiş.”*

(Arat 2006: 616-617)

*“Köngül kimni sevse körür közde ol
Közün kaçsa baksa uçar yüzde ol”
“Gönül kimi severse göz daima onu görür; göz nereye bakarsa orada o
uçar.”*

(Arat 2006: 616-617)

*“Köngülte negü erse arzu tilek
Ağz açsa barça tilin sözde ol”
“Gönülde arzu ve dilek neyse, insan söze başlayınca daima ondan
bahseder.”*

(Arat 2006: 616-617)

*“Neçe iş kişike kingeşgü kerek
Köngül taplamuş işni kılgu kerek”
“Bazı işler vardır ki, insanlarla istişare etmek gerekir; fakat sonuçta kişi
yine gönlünün uygun gördüğü işi yapmalı.”*

(Arat 2006: 618-619)

Yusuf Has Hacib, insana gönlünü dikkate almayı, gönlüne sinmeyen işlerden ve kararlardan uzak durmayı öğütler. Mutluluğun kaynağını da gönüldeki saflığa bağlar:

*“Köngül til köni tut kılınçing bütün
Kayuda tilese tirilgil kutun”
“Gönlünde ve dileğinde saf ol, hareketin dürüst olsun; nerede istersen,
orda mutluluk içinde ömür sür.”*

(Arat 2006: 620-621)

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib insanı anlatırken “*insanoğlumun değerinin bilgi ve akıldan geldiğini*” ifade eder ve gönülüne insana Tanrı'nın armağanı olarak açıklar:

“Törüttü ödürdi seçü yalngukug
Angar birdi erdem bilig ög ukug
Köngül birdi hem me yoruttı tilig
Avut birdi kıl k hem kılınçı silig”

“Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona erdem, bilgi, akıl ve anlayış verdi. Ona hem gönül verdi hem de dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti.”

(Arat 2006: 114-115)

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'in neredeyse her sayfasında gönle dokunur, gönülle yol alır. İnsana gönül penceresinden bakar ve Reşid Rahmeti Arat'ın deyişiyle “*insanların gönüllerine seslenmeye devam eder.*” (Arat 2006: 11) *Gönül* sözcüğü, onun eserinde kullanımlarıyla çok anlamlılık düzeyine ulaşır.

Türkçe, tarih boyunca çeşitli kültürlerin, dillerin etkisi altında kalmıştır. Bu etkilenme, bazı dönemlerde Türkçenin kullanımı açısından olumsuz etkiler göstermiş olsa da Türkçeyi her koşulda Türkçe bilinciyle kullanmaya devam eden yazarlar/şairler/düşünürler olmuştur. Bunların en önde gelenlerinden biri de Kâşgarlı Mahmud'tur. Kâşgarlı Mahmud'u Türkçenin dilbilimcisi olarak nitelendirmek yanlış da olmayacaktır. Kâşgarlı Mahmud'un kaleme almış olduğu Türkçenin en kıymetli eserleri arasında yer alan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, “*Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. ... Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Eserin tam adı Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk'tür; “Türk lehçelerini toplayan kitap” demektir.*” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: xvii) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise sözcük, *köngül* biçimiyle karşımıza çıkar. Eserde *köngüllü*, *köngüldeş*, *köngüllüg*, *köngüllemek* gibi yapıların yanı sıra sözcüğün kavram alanına bağlı olarak kullanımına örnekler verilmiştir. Aşağıya alınan örnekler, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *gönül* sözcüğünün kullanımlarıdır:

“*Köngül bulgandı = gönül bulandı*” (Atalay 2013: II-238)

“*Bu söz köngülge sıgıdı = Bu söz, gönüle koydu, tesir etti.*” (Atalay 2013: II-15)

“*Köngül isigligi kerek = gönül sıcaklığı gerek*” (Atalay 2013: I-152)

“*Köngül tun boldı = gönül tundu, rahat etti.*” (Atalay 2013: III-137)

“*Köngüllüg er = gönüllü er*” (Atalay 2013: III-366)

“*Söz köngülge singdi = söz kalbe girdi, işledi.*” (Atalay 2013: III-391)

“*Köngli yayıldı yaykaldı = gönülü yayıldı, meyil gösterdi.*” (Atalay 2013: III-108)

“*Ol anıñ könglin açtıttı = o, acıklı bir şeyle onun gönlünü acıttı.*” (Atalay 2013: I-207)

“*Olar bir ikindiniñ könglin bertişdiler = onlar sertleştiler, birbirinin gönlünü kırdılar ve yaraladılar.*” (Atalay 2013: II-203)

“*Ol anıñ könglin tumluttu = o, onun gönlünü soğuttu*” (Atalay 2013: II-344)

“*... 'könglüm angar emitti denir ki “gönlüm ona meylettı, aktı” demektir.*” (Atalay 2013: I-214)

“Könglüm için örtedi
 Yetmiş yaşığ kartadı
 Keçmiş üdhük irtedi
 Tün kün keçüp irtelür”
 “Gönlüm içten yandı, onulmuş yarayı tirmaladı, geçmiş günleri aradı, gece
 gündüz geçerek aranır.

(Atalay 2013: I-245)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te gönül sözcüğünün kullanımına örnek olarak verilen aşığıya aldığımız dörtlük, Kâşgarlı Mahmud'un felsefesinin özeti olarak değerlendirilebilir. Bu şiirde Kâşgarlı Mahmud'un **inanç**, **bilgi**, **erdem** ve **gönül** arasındaki bağlantıyı Türkçenin şiir diliyle söyleme dönüştürdüğü görülmektedir:

“İdhimi ögermen
 Biligni yügermen
 Köngülni tügermen
 Erdem üze türlünür”
 “Tanrımı ögerim, bilgi toplarım, gönlümü bağlarım; gönlüm fazilet üzerine
 dürülür.”

(Atalay 2013: II-243)

Aşığıya aldığımız yapılar da *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki gönül sözcüğünün kullanımlarıyla ilgili örneklerdir:

“Üdhik mini komıttı
 Sakınç manğa yumıttı
 Könglüm anğar emitti
 Yüzüm mening sargarur”
 “Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm
 sararıyor.”

(Atalay 2013: I-69)

“Er ıška köngüllendi = adam işe gönüllendi (işlemeye azmetti)”

(Atalay 2013: III-408)

“Közden yırasa köngülден yime yırar = gözden irak olan gönülден de irak
 olur.”

(Atalay 2013: III-366)

“Köngli köyüp kanı kırıp ağzı açıp katgurar
 Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar”
 (Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; sevda onu sarartır,
 solgun yüzünü buruşturur.)

(Atalay 2013: II-188)

Pir-i Türkistan olarak anılan Türk dünyasının eskimeyen hocası Hoca Ahmed Yesevi'nin dünyasında da gönül ayrı bir yer tutar. Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı*

Hikmet'te 'gönül'ü söylem değeri açısından yüceltecek ve insana gönülle nasihat edecektir:

*“Akil erseng gariplerni köngli avla
Mustafa dek elni kezip yetim kavla
Dünya-perest nâ-cinslerdın boyun tavlâ
Boyun tavlap deryâ bolup taştım menâ”
(Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla
Mustafa gibi ili gezip yetim ara
Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir
Yüz çevirerek derya olup taştım ben işte)*

(Bice 2010: 64)

“Gönlü kırık olmayanlardan kaçtım ben işte” diyen Yesevi, “Akıllı isen gariplerin gönlünü avla” öğüdüyle gönlü katılardan Allah'ın da şikâyetçi olduğunu ifade eder:

*“Sünnet ermiş, kâfir bolsa berme âzâr
Köngli kattıĝ dil-âzârdın Hüdâ bizâr
Allah hakkı andaĝ kulĝa seccin tayyâr
Dânâlardın eşitip bu söz aydım menâ”
(Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar
Gönlü katı, gönül inciticiden Allah şikâyetçi;
Allah şâhid, öyle kula “Siccin” hazır
Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte.)*

(Bice 2010: 65)

Divan-ı Hikmet'te gönülle ilgili Türkçe bağdaştırmaların yanı sıra Türkçenin söz varlığına giren alıntı sözcüklerle de oluşturulmuş bağdaştırmalar vardır: *Gamgin köngül, gönül hemhânesi* gibi yapılar, Türkçenin söz varlığına alıntılama yoluyla girip yerleşen sözcüklerle gerçekleştirilmiştir. *Gönül yürütmek, gönül soğutmak, gönül avlamak, gönlüm kuşu, gönül yarutmak, gönül bağlamak, gönül mülkü, gönül bozmak* gibi kullanımlar da *Divan-ı Hikmet*'te gönülle oluşturulmuş yapılar olarak karşımıza çıkar.

Edipler edibi, fazıllar başı olarak nitelendirilen Edip Ahmed Yükneki, dünyayı gerçek anlamda gönlüyle görenlerdendir. Onun gönül gözüyle görüp söylediği mücevher değerinde olan sözlerinin toplandığı eseri *Atebetü'l-Hakayık*, erdemlerin, değerlerin anlatıldığı bir eserdir. Edip Ahmed Yükneki, öğütlerinde yine ideal insanı, erdemli insanı arar, onu anlatır. O, insanda var olan, var olması gereken bütün değerlerin gerçekleştiği/yaşadığı yer olarak tanımlanabilecek olan gönül dünyasına dikkati çeker. Edip Ahmed Yükneki, insana seslenirken *gönül*, onun söylemine duygu ve düşün değeri ile anlam katar:

*“hasis nengdın ötrü dip özüng küçe
nice malga munça köngül bağlamak
bu mal kilse erte barur baz gice
köngüldin çıkargil tavar sukluĝın”
(Hasis, maldan ötürü, deyip kendini yorar/ Mala bu kadar gönül bağlamak
neden/ Bu mal gelirse ertesi gece gider/ Bu mal hırsını çıkar gönlünden)*

(Çakan 2016: 14)

Dünyaya düşkünlüğü gönül bağlamak fiiliyle adlandıran Yükneki, bu düşkünlüğün insan için hataların başı olduğunu ifade eder:

“bu ajun körege körümlüg taşı
velikin içinde hezar nahoşı
bakıp taş bezegin görüb sen munga
köngül bağlamak bil hatalar başı”

(Bu dünya dışarıdan güzel görünür /Velâkin içinde binlerce nahoşluk vardır/ Bakıp, dış bezeğini görüp seni buna/ Gönül bağlaman bil ki hataların başıdır)

(Çakan 2016: 15)

Atebetü'l-Hakayık'ta gönül kavramı, insanı anlatırken sıkça kullanılır. İnsanın sahip olması gereken erdemler, karşıtlıklar yoluyla ifade edilir:

“egilmez köngülni ahi ir erger
tiğilmez muradka ahi ir tiger”

(Eğilmez gönlü cömert insan eğer/ Erişilmez murada cömert insan erer)

(Çakan 2016: 17)

“yığıp köngli toymas gözi suk bahul” (Yıgmakla gözü doymaz aç gözülü cimrinin)

(Çakan 2016: 18)

“köki körklüg erning huyı körklüg ol
bu körklüg kılıkka köngül erklig ol”

(Aslı güzel erin huyı da güzeldir/ Bu güzel tavra gönül bağlanır)

(Çakan 2016: 24)

“tiril edgü fulin köngüler alıp
isizlikdin özni sirenggü salıp
iter bolsang işni sanıp saknıp it
kirekmi kireksüzümü kirtü bilip
ne iş utru kilse sanga ket yakın
ol işning öngni songını sakın
sevünç irse kidin köngül tut anga”

(Yaşa iyi eylemlerle gönüller alıp/ Kötülükten kendini bir yana çekip/ İşini düşünüp taşınarak yap/ Gerekli mi gereksiz mi iyice bilip/ Ne iş çıkarırsa karşına iyice incele/ O işin önünü sonunu iyice düşün/ Sonunda seveceksen gönül ver ona...)

(Çakan 2016: 30)

İçerdiği evrensel nitelikli değerlerle sadece kendi dönemini değil tüm zamanları kapsayan bir eser olan *Atebetü'l-Hakayık*'ta Edip Ahmed Yükneki, tüm insanlığa seslenir. Maddenin ötesine geçen ve mana dünyasına vakıf olan Yükneki, söylemini de bu anlam dünyası üzerine inşa eder.

Türk dilinin ve edebiyatının en kıymetli eserlerinden olan *Dede Korkut Kitabı*'nda ise Korkut Ata'nın tanıtımındaki cümleler, gönül açısından dikkate değerdir. Metinlerde Korkut Ata'nın değeri, bilge kişiliği ve toplumsal konumu, *Tanrı'nın onun gönlüne ilham vermesiyle* açıklanır. Bilgi ve gönül birlikteliği, Korkut Ata'nın temel özelliği olarak karşımıza çıkar:

“Resulaleyhi's-selâm zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdı. Oğuzun ol kişi tamam biliçisi-y-idi. Ne dir-ise olur-idi. Gayıbdan dürlü haber söyler-idi. Hak Ta'âla anun könlüne ilham ider-idi.”

(Ergin 2016: 73)

Dede Korkut'un özlü sözlerinden biri de *“Könlün yüce tutan erde devlet olmaz.”* (Ergin 2016: 73) sözüdür. Bu sözde de gönül zenginliği, madde zenginliğinin karşıtı olarak ifade edilir. Ayrıca metinlerde *gönül verip sevdiğim, gönül ile sevdiğim* yapıları da sıkça kullanılmıştır. Seslenme/hitap unsuru olarak karşımıza çıkan bu yapılar, metinlerde duygu değerinin ifade edilmiş biçimleridir. Bu kullanım biçimleri, hitap edilen kişiye olan duyguların en güzel/en özel söylenişi olarak değerlendirilebilir. Sevgili onca kıymetlidir ki seven kişi ona en değerli varlığını –*gönlünü*- vermiştir:

*“Göz açuban gördüğüm,
Könl virüp sevdiğüm,
....”*

(Ergin 2016: 86,132)

Dede Korkut Kitabı'nda gönül sözcüğüyle oluşturulan bazı yapılar şunlardır:

“Gönlü açılmak, gönlüne rahmet eylemek, gönlünü yüce tutmak, gönül almak, gönül vermek, gönül yemişi” (Gökyay 2006: 300)

Dede Korkut üzerine yapılan bir başka çalışmada ise sözcük ‘gönül’ olarak aktarılmıştır:

“Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz.” (Özçelik 2005: 328)

Sözün dünyası, bir aktarım aracı olarak insanları birbirine bağlayan, geçmişi hâle aktaran bir özelliğe sahiptir. Kültür aktarımı olarak tanımlanan bu olgu içerisinde söz, Yesevi'yi Yûnus'a, Yûnus'u bize bağlar. *Gönül*, Türkçenin tarihi boyunca gönlünce şiirlere taht kurmuş, Yûnus Emre'nin dilinde çokça seslenmiş ve kıymeti hazinelerce ölçülemeyecek değerde sözlere dönüşmüştür:

*“Yunus Emre der hoca gerekse bin var hacca
Hepisinden eyüce bir gönüle girmekdür.”*

(Gölpınarlı 2008: 104)

Gönül, Yûnus Emre'nin de söyleminin/ duygu/ düşünce dünyasının temel kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkar:

*“Gönül Çalab'un tahtı, Çalab gönüle bahtı
İki cihan bedbahtı kim gönül yıkarısa”*

(Gölpınarlı 2008: 196)

Gönlü bunca yüceleyen, gönlü Tanrı'ya bağlayan, gönlü Tanrı'nın evi, tahtı olarak nitelendiren Yûnus Emre'nin şiirleri, bir gönül deryasıdır adeta:

*“Hak bir gönül verdi bana hâ demeden hayrân olur.”
Bir dem gelir şâdi kılur bir dem gelir giryân olur”
(Gölpınarlı 2008: 375)*

Allah'a inancını sevgiyle, aşkla ören, felsefesini sevgi üzerine kuran Yûnus Emre'yi anlamak da bir gönül işi/gönül uğraşı olarak nitelendirilebilir:

*“Âlimler kitap düzer karayı aka yazar
Gönüllerde yazılır bu kitabın sûresi”
(Gölpınarlı 2008: 105)*

Gönlü arayan Yûnus, aradığı hazinenin nerede ya da kimde olduğunu da yine kendisi ifade eder:

*“Kanda bulam isteyüben iy gönül seni kandasın
Kanda vîrâne varısa vallâhi gönül andasın”
(Gölpınarlı 2008: 69)*

Gönül kavramı, Yûnus'un öğretisinde temel unsur olarak karşımıza çıkar. *Gönül*, onun felsefesinde Tanrı'nın insana bahşettiği, kıymeti dünya hazinelerince ölçülemeyecek bir değerdir. İnsan, gerçek bilgiye, gerçek aşka ancak gönül gözüyle/gönül aşkıyla ulaşabilecektir:

*“Işkı var gönül yanar yumşanır muma döner
Taş gönüller kararmış sarp katı kışa benzer”
(Gölpınarlı 2008: 376)*

Yûnus Emre'nin gönülle ilintili yüzlerce deyişi vardır. *Gönül* kavramına ne derece önem verdiğinin göstergesi olan bu şiirlerin her biri, bir gönül dünyası; eseri ise bir gönül sözlüğüdür. Aşağıya alınan örneklerde bu gerçeklik gözler önüne serilmiştir:

*“Sorun bana akli eren gönül mü yiğ Kâ'be mi yiğ
Ben aydırım gönül yiğdir gönülde dir Hak durakı”
(Gölpınarlı 2008: 442)*

Yûnus'un felsefesi insan olmak üstünedir. Onun insana öğüdü, en temelde *bir gönül ele getirmektir*. Yûnus Emre, gönlü hayatın, inancın merkezine koyar ve insana gönülle seslenir:

*“Duruş kazan ye yedir bir gönül ele getir
Yüz Kâ'be'den yeğrektir bir gönül ziyareti”
(Gölpınarlı 2008: 444)*

Gönül almak, gönül vermek, gönül yıkmak, gönül sımak gibi birleşik fiillerin yanı sıra *gönül evi, gönül ziyareti, taş gönül, gönüller pası, garip gönlüm, âşık olan gönül, gevhersiz gönül, gönüller şarı, gönüller süren, deli gönül, safâ gönüller, gönlümdeki çerâğ* gibi yapılar da Yûnus'un söz varlığında geçen kullanımlardandır.

Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* olarak bilinen *Vesiletü'n-necât* isimli eseri, Türk edebiyatının, Türk şiirinin klasikleri arasında yerini almıştır. Süleyman Çelebi, *Mevlid*'de Hz. Muhammed'in dünyayı şerefliendirmesini Türkçenin güzelliğiyle, ezgisiyle seslendirir. Onun Hz. Muhammed'e olan sevgisinin söze dökülmüş en güzel biçimi, şu dizelerde karşımıza çıkar:

“Ey gönüller derdinin dermânı sen
Ey yaradılmışların sultanı sen!”

(Kabaklı 2008: 64)

Divan şiirinin dili, dönem Türkçesi olarak incelendiğinde alıntı sözcüklerin ve bu sözcüklerle oluşturulan kullanımların çok olduğu görülür. Ancak Türkçenin söz dizim özelliği, bu yabancı kelimeleri de kendi içinde eritir, Türkçeye uygun biçimler hâline dönüştürür. Bu açıdan bakıldığında Türkçe bir gösterge olarak *gönül* sözcüğünün geçtiği yerleri Türkçeleştirdiği görülür. Şiirlerde gönlün geçtiği yerler, şiirin duygu değeri en yüksek olan noktasını oluşturur. Çünkü insanın en kıymetli varlığı, gönüldür. Ahmet Paşa'nın en çok bilinen, zamana yenik düşmeyen *Murabba*'sını bu değere taşıyan, *gönül* sözcüğü ve onun şiir dilinde bu derece güzel kullanımıdır:

“Gül yüzünde görelî zülf-i semensây gönül.
Kara sevdâda yeler bîser ü bîpây gönül.
Demedim mi sana dolaşma ona ay gönül!
Vay gönül, vay bu gönül, vay gönül, eyvay gönül!”

(Kabaklı 2008: 69)

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Tevfîznâme*'de yine insana seslenir, inancının saflığının, derecesinin ifade edildiği söyleminde *gönül* de yerini alır:

“Hiç kimseye hor bakma
İncitme gönül yakma
Sen nefisine yan çıkmak
Mevla görelim neyler
Neylerse güzel eyler”

(Kabaklı 2008: 174)

Gönlün özne konumunda kullanımına örnek olarak verebileceğimiz Nedim'in söyleminde de Türkçenin şiirden sesini duyuran yine *gönül* sözcüğüdür:

“Sürmeli gözlü güzel gözlü gazâlan anda
Zer kemerli beli hançerli cüvânan anda
Bâhusûs aradığım serv-i hırâmân anda
Nice akmaya gönül su gibi Sa'd-âbâd'a”

(Aksan 2005: 130)

Menemenli-zâde Mehmed Tâhir'in gazelinden aldığımız beyitte de yine göz *gönül* birlikteliği karşımıza çıkar:

“Görmemişken seni gönlüm ne kadar râhat idi
Bir tecellî ile aldın dilin ârâmını sen”

(Aktaş 1996: 321)

Bütün bu eserler/söylemler incelendiğinde görülmektedir ki *gönül*, bize ait ama bizden öte bir benlik gibi bir kavram değeri kazanmıştır.

Bu bağlamda Karacaoğlan'ın da şiirlerinde gönülle yol aldığı görülmektedir, onun şiirleri de gönülce olarak nitelendirilebilir:

“Karac’oğlan der ki devrânım döndü

Gönlüm yücedeydi engine indi
Seherin yelleri, şafağın bendi!
Hanı usul boylu sunam, gelmedi.”

(Kabaklı 2008: 155)

“Dinle sana bir nasihat edeyim
Hatırdan gönülden geçici olma
Yiğidin başına bir iş gelirse
Onu yad ellere açıcı olma”

(Kabaklı 2008: 169)

Halk şiirinde de sıkça kullanılan *gönül* kavramı, her şairin gönlünden mutlaka söze dökülmüştür. Karacaoğlan gönlüyle bakarken; Karapapak Türkçesinin en önemli temsilcisi olan Âşık Şenlik, gönül diliyle yalvarır Allah’a:

“Ey İrabbim bu dünyada namerdi şad eyleme
Merdî gözden cüda salıf gönülden yad eyleme
Möhübbetli müminneri sahra öz penahında
Mahşer günü mücrim edif galbini od eyleme”

(Alptekin ve Coşkun 2006: 104)

Türk şiirinde önemli bir yere sahip olan Yahya Kemal'in de şiirinde *gönül*, önemli bir yer tutar. Şair, *Rindlerin Akşamı*'nda, gönlünü kendinden öteye koymuş ve hüznünü gönlüyle paylaşmıştır:

“Dönülmez akşamın ufkundayız, Vakıt çok geç!
Bu son fasıldır ey ömrüm, nasıl geçersen geç!
Cihâna bir daha gelmek hayâl edilse bile,
Avunmak istemeyiz böyle bir teselliyle.
Geniş kanatları boşlukta simsiyah açılan
Ve arkasında güneş doğmayan o büyük kapıdan
Geçince başlayacak bitmeyen sükûnlu gece.
Gurûba karşı bu son bahçelerde, keyfince,
Ya şevk içinde harâb ol, ya aşk içinde gönül!
Ya lâle açmalıdır göğsümüzde yâhud gül.”

(Aktaş 1996: 580)

Faruk Nafiz Çamlıbel, *Çoban Çeşmesi* adlı şiirinde *eski sevdaları* anlatırken yine gönülce/ gönülünce seslenir:

*“Gönlünü Şîrin’in aşkı sarınca,
Yol almış hayatın ufuklarınca;
O hızla dağları Ferhad yarınca,
Başlamış akmağa çoban çeşmesi...”*

(Aktaş 2016: 519)

Şiir dilinin kendine özgülüğü içerisinde hüznün kavramı, şiirlerin en temel söylemlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Hüznün yaşandığı/duyulduğu mekân olarak da *gönül*, şiirlerde sıkça yer alır:

*“Safâ geldin evime تنها vakit
Be hey mübarek hüznün
Boyun borcum
Gönül harcum
Şiir burcum Merhaba”*

(Şimşek 2008: 7)

Şiirin dünyasında hüzne kavuşmak da olumlu anlam boyutuna geçer. Gönülü vuslatın hüznüne bulayan şairin dilince *“Olmazlara gönül yormaktır işim”* (Şimşek 2008: 8) söylemi, yaşamın bir mısralık özetine dönüşür.

Türkçenin en kendine özgü söylemi olan türküler, tüm zamanlarda Türkün gönül teline dokunmuş, türkü dünyası içerisinde gönül türküleri, ayrı bir kavram alanı oluşturmuştur. *“Gönül dağı yağmur yağmur boran olunca/ Akar can özümde sel gizli gizli.”* diyen Neşet Ertaş’ın dünyasında *gönül*, yine özel bir yere sahiptir. Gönül yakan, gönül aldatan sevdalar, hep türkülerle yakılmış, ezgiye bürünüp söze dökülmüştür. Türkülerde/ Türkün sözünde gönülle çok değerli söylemler oluşturulmuştur. Bu noktada türkülerde *gönül*, yârin de cefanın da aşkın da ötesine geçen bir konumdur. Çünkü aşkı aşk yapan, sevdayı sevda yapan, sevgiliyi yâr yapan hep *gönül* olmuştur.

“Ey Allaha korkan kuldan utanmaz/ Gönül defterinden sildin mi beni” sözlerinin anlam derinliği, Türkçenin söyleyiş gücünün kanıtı niteliğindedir. *Gönül defteri* bağdaştırması, hiçbir dilde tam olarak karşılığı olmayan bir değere sahiptir. Türkülerde bu duygu ve düşünce dünyasının güzelliği, gönülle dile dökülmüş, Türkçeyi adeta bir gönül deryasına dönüştürmüştür.

Türkülerde karşımıza çıkan bu durum, şarkılar için de geçerlidir. Aşağıdaki şarkıda da gönül sözcüğü, sıkça yinelenir ve söylem, başka bir sözcükle oluşturulamayacak bir ezgiye bürünür:

*“Seninle doğan güldür bu gönül ah bu gönül şarkıları
Dilimdeki bülbüldür bu gönül ah bu gönül şarkıları
Dolu sevgi tasında gönül bir gençlik masasında
İkimiz arasında bu gönül ah bu gönül şarkıları”*

(Söz: Ramazan Gökalp Arkin; Beste: Safiye Ayla)

Sonuç

Türkçenin anlam dünyasında özel değer yüklenen bir gösterge olan *gönül*, türkülerde, hikmetlerde, dualarda, şiirlerde, romanlarda, öykülerde kısacası sözün dünyasında her alanda, her söylemde sıkça kullanılmıştır. Bu bakımdan *gönül*, Türkçenin olduğu her yerde var olan bir gösterge niteliği taşımaktadır. Kavram alanına bakıldığında, *gönül* sözcüğünün Türkçede duygusal kavramlaştırmaya en uygun sözcüklerin başında geldiği, en çok duygu değeri taşıyan bağdaştırma ve birleşik fiillerin bu sözcükle oluşturulduğu sonucuna ulaşılmaktadır:

Gönül almak, gönül vermek, gönül görmek, gönül kırmak, gönül eylemek, gönül yapmak, gönül avutmak, gönülden geçmek, gönüllü olmak, gönül bağlamak, gönül çekmek, gönül dağlamak, gönül yıkmak, gönlü bulanmak, gönül yakmak, gönül eğlendirmek, gönül çalmak, gönlü tutulmak, gönlünü kaptırmak, gönlü elvermemek, gönül aldatmak, gönül koymak...

Gönül dağı, gönül bağı, gönül yarası, gönül sızısı, gönül avcısı, gönül bahçesi, gönül oyunu, gönül hikâyesi, gönül sesi, gönül gözü, gönül sözü, gönül dolusu, gönül temizliği, gönül rızası, gönül dostu, alçak gönüllü, gönül davası, gönül işi, gönül uğraşı, gönül borcu, gönül sayfası, gönül defteri, gönül kitabı, gönül hursuz, gönül çelen, gönül dili, gönül ülkesi, gönül şehri, gönül mülkü, gönüllerin sultanı, gönüllerin şahı, gönül salıncağı, gönül dostu, gönül adamı, gönül hoşluğu, gönül boşluğu...

Türkçede yüz yılların tecrübeleri, gönülle söze dökülmüş ve *gönül* sözcüğü birçok atasözünde kullanılmıştır: *Gönül seven, güzel olur, Gönül, umduğu yerden küser, Gözden düşen, gönülden de düşer, Her gönülde bir aslan yatar, Gönül, ferman dinlemez, Göz görmeyince gönül katlanır, Gözden irak, gönülden de irak* gibi.

Bütün bu kullanımlar göstermektedir ki Türk insanı, evreni diliyle biçimlendirirken onu tanımlamayı gözüyle, kavramlaştırmayı ise gönlüyle gerçekleştirmiştir. Ayrıca *gönül* sözcüğünün Türkçede yabancılaşma eğilimini karşıtlayan bir benliğinin olduğu da görülmektedir. *Gönül*, Türkçenin tarihi boyunca zaman zaman görülen sözcükte yabancılaşma eğilimine her dönemde karşı bir duruş gerçekleştirmiş ve varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmiştir.

Göstergeler, sadece dış dünyadaki nesnelere, olgulara değil, insanın duygu/düşün dünyasındaki yani iç dünyasındaki kavramları da işaretler. Dilin dünyası, insanı kuşatan bu iç ve dış dünyanın adlandırılması/anlamlandırılmasıyla gerçekleşir. Birey, sadece maddi olanı yani gözüyle gördüğünü değil, hissettiğini de yani gönül gözüyle gördüğünü de adlandırır. Türkçenin/Türklerin duygu/düşün dünyasının dışı vurumu olarak karşımıza çıkan gönülle ilgili bütün bu söz varlığı, *gönül* sözcüğünün kavram alanının genişliğiyle yani ona yüklenen değerle ilintilidir. Denilebilir ki Türkçe, var olduğu günden bugüne sözün sınırsız dünyasında bir gönül deryasına dönüşmüştür. Kullanım değeri gitgide artan bir gösterge niteliği taşıyan *gönül* sözcüğüne ait kullanım alanının genişliği, Türkçenin gönül dünyasının zenginliği ile açıklanabilir.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. (2005). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin Yayınları.
- Aksan, Doğan. (2009). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Aktaş, Şerif. (1996). *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi*. Ankara: Akçağ.
- Alptekin, A. Berat, Coşkun, M. Nizameddin. (2006). *Çıldırılı Aşık Şenlik Divanı (Hayatı, Şiirleri, Atışmaları ve Hikâyeleri)*. Ankara: Çıldır Belediyesi Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti. (haz). (2006). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Atalay, Besim. (haz). (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. Ankara: TDK.
- Banarlı, Nihad Sâmî. (2004). *Türkçenin Sırları*. 20. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Bayraktar, Nesrin. (2017). *Dil Bilimi*. 5. Baskı, Ankara: Nobel.
- Bice, Hayati. (2010). (haz). *Hoca Ahmed Yesevi Divanı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Börekçi, Muhsine. (2009). "Dil-Edebiyat İlişkisi Bağlamında Arif Nihat Asya'nın Türkçesi: Destanca, Divanca ve Hakanca. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 25, 27-39.
- Çakan, Ayşegül. (haz). (2016). *Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Ercilasun, A. Bican, Akkoyunlu, Ziyat. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't Türk. Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: TDK.
- Ergin, Muharrem. (2012). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2016). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: TDK.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. (2008). *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılap.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Kabaklı, Ahmet. (2008). *Şiir İncelemeleri*. 4. Baskı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Özçelik, Sadettin. (2005). *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin / Metin*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Rifat, Mehmet. (2005). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları (1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler)*, 3. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Soykan, Ömer Naci. (2006). *Wittgenstein Yaşamı Felsefesi Yapıtları*. İstanbul: MTV Yayınları.
- Şimşek Tacettin, (2008). *Eylülce*, Gümüşhane: Suna Yayınları.
- <http://www.tdk.gov.tr> (27.02.2018).

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KAPALI GÖVDE ÖRNEKLERİ CLOSED STEM EXAMPLES IN TURKEY TURKISH

SEDAT BALYEMEZ

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı
Assist. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Education, Department of Turkish Education

sedatbalyemez@bartin.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5908-9690>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.08.2018

Sayfa-*Pages* : 243-266

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3966>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by

 iThenticate®

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KAPALI GÖVDE ÖRNEKLERİ
CLOSED STEM EXAMPLES IN TURKEY TURKISH

SEDAT BALYEMEZ

Öz

Günümüz Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı kelimelerin morfolojik yapısını ilk bakışta çözümlenememesi zordur. Özellikle kök veya ek bakımından arkaik unsur içeren kelimelerin morfolojisi ancak etimolojik araştırmalarla açıklanabilmektedir. Yeni kelime türetirken dil bilgisi kurallarına uyulmaması da morfolojisi açık olmayan yapılar ortaya çıkarmaktadır. Çözümüne olanak art zamanlı bazı araştırmalar gerektiren dil birimleri “kapalı biçim birim” olarak adlandırılmaktadır. Yapısı hemen çözümlenemeyen kelimeler de bir çeşit kapalı biçim birimdir. Kök, gövde ve kelime arasında morfolojik, semantik ilişki yoksa veya bu ilişki zayıflamışsa kelimenin yapısını çözümlenememesi zorlaşmaktadır. Sıkça kullanılan ancak yapı veya anlam bakımından yeterince açık olmayan kelimeler, yapı bilgisi öğretimini de zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada kökü ve son şekli açık olan ancak ara yapısı tam olarak belirli olmayan kelimeler üzerinde durulacaktır. Söz konusu ara yapılar, “kapalı gövde” olarak adlandırılacak ve bu kapalı gövdelerin yapısı, anlamı açıklanacaktır. Çalışma, gövdesi kapalı olan kelimelerle sınırlıdır, diğer kapalı birimler üzerinde durulmayacaktır. Mesela becerikli, olumlu kelimeleri ve bu kelimelerin kökleri olan becer-, ol- fiilleri bugün tek başına kullanılmaktadır ama gövde niteliğindeki becerik, olum kelimeleri bugün tek başına kullanılmamaktadır. Çalışmanın konusunu, tek başına yaygın olarak kullanılmayan bu “kapalı gövde”ler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelime türetme, kapalı gövde, kapalı biçim birim, Türk Dil Devrimi

Abstract

Morphological analysis of some commonly used words in Turkish today cannot be easily done. Especially the morphology of the words with root or affix archaic can be explained by the etymological researches. The fact that the rules of linguistic knowledge are not observed while deriving new words also reveals structures that morphology is not clear. Morphemes that require diachronic research to explain are called “closed morphemes”. Morphological analysis of words that cannot be done immediately is a kind of closed morphemes. If there is no morphological, semantic relationship between root, stem, and word or if this relationship is weakened, it is difficult to perform morphological analysis of the word. Words that frequently used but are not clear enough in terms of morphology or semantics make it difficult to teach morphology. This study will focus on words whose root and derived form is open but whose intermediate structure cannot be easily analyzed. These intermediate forms will be called “closed stem” and the morphological structure and meaning of the closed stems will be explained. The work is limited to words whose stem is closed. It will not be focused on other closed morphemes. For example, becerikli, olumlu words and the roots of these words (becer-, ol- verbs) are used as independent today. But the becerik, olum which has stems of these words, is not used as an independent word today. The subject of the study is these “closed stem” which are not widely used as an independent word today.

Key Words: Word derivation, closed stem, closed morphemes, Turkish Language Reform

1. Giriş

Eklemeli bir dil olduğu için Türkçede kelime yapımında en sık başvurulan yol, doğal olarak *eklemedir*. Türetme işlevi olan ekler, kelime kök ve gövdelerine eklenerek yeni kelimeler meydana getirirler. Türkçenin kelime türetme sisteminde genel olarak şöyle bir düzen vardır: *İsimlere ve fiillere eklenen ekler farklıdır. Yapım ekleri, çekim eklerinden önce gelir*. Ancak birçok dilde olduğu gibi Türkçe dil bilgisinde de bazı düzensizlikler vardır. Aile adları yapan +*gll* ekinin akrabalık adlarında iyelik ekinden sonra gelmesi (baba+m+gil); isimlere eklenen bir ek olan +II ekinin *belirli* (< belir-li) kelimesinde olduğu gibi fiil tabanına eklenmiş olması (Özkan, 1999), Türkiye Türkçesinin biçim bilgisindeki düzensizliklerden birkaçıdır¹.

Türkçe unsurlar kullanılarak Türkçenin türetme sistemine uygun bir şekilde türetilmiş birçok kelimenin morfolojik yapısı hakkında ilk bakışta fikir sahibi olmak mümkündür. Mesela *gözlükçü* ile karşılaşan hemen herkes *göz*, *göz+lük*, *göz+lük+çü* tahlilindeki her unsuru kolaylıkla tanıyabilir ve anlamlandırabilir. *Göz* yapısının kök mü yoksa gövde mi olduğu etimolojik bilgi gerektiren ayrı bir konudur elbette; burada vurgulanmak istenen nokta *göz*, *gözlük*, *gözlükçü* kelimelerinin herkes tarafından bilinmesi ve anlamlandırılmasıdır. Bunun yanında günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan ve anlamı veya morfolojik yapısı hakkında ilk bakışta fikir sahibi olunamayan kelimeler de vardır. Bu kelimelerden bazıları dile o kadar yerleşmiştir, o kadar benimsenmiştir ki kelimelerin şekil veya anlam bakımından kapalı unsurlar içerdiği ilk bakışta fark edilmemektedir. Zaman zaman test sorularına, öğrenme etkinliklerine de giren bu kelimelerdeki kapalılık ancak inceleme sırasında fark edilmektedir ve bu durum, çoğu zaman öğrencileri bazen de başta öğretmenler olmak üzere alanın ilgililerini zor durumda bırakmaktadır. Bu kelimelerden bazıları aşağıda gruplandırılmıştır:

1. grup: *öksüz*, *anla-*, *dinle-*, *tüket-*, *güreş*, *yarış*, *höllük*, *yaşmak*, *sancı*, ...
2. grup: *çeri*, *evirmek* (> evire çevire), *argin* (> yorgun argın), *bet* (< bet beniz), *sop* (> soy sop), ...
3. grup: *beceriksiz*, *çizelge*, *okunaklı*, *eleştirmek*, ...

Yukarıda gruplandırılarak verilen kelimelerden bazılarının anlamları, bazılarının ise morfolojik yapıları ilk bakışta kendini ele vermemektedir. Mesela *sancı* kelimesinin kökü nedir? *Okunaklı* kelimesinde *oku-* kökü, *okun-* gövdesi ve +II eki görülmektedir ama bu +II ekinin eklendiği *okunak* nedir? Anlamı veya yapısı ilk bakışta anlaşılmayan, art zamanlı bazı incelemeler gerektiren bu yapılar “kapalı biçim birim”², bugün için işlek olan birimler de “açık biçim birim” (Boz, 2007, s. 28) olarak adlandırılmaktadır. 1. grupta verilen kelimelerin kökü, bugün canlı değildir. Bu kelimelerin yapısı ancak etimoloji çalışmalarıyla çözümlenebilmektedir. Bu tür yapılar, etimoloji sözlüklerinde, etimoloji makalelerinde ve gramer kitaplarında incelenmiştir. Hazar (2012) ve Türk (2009), özellikle bu tür kelimeleri inceleyen diğer çalışmalardandır. 2. grupta verilen kelimeler, bugün artık ölçünlü dilde çok fazla

¹ *Düzensizlik* kavramı hakkında ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Kerimoğlu (2014), Bacanlı (2016).

² Çağdaş Türkiye Türkçesindeki kapalı biçim birimlerin kapsamlı tasnifi, bu biçim birimlerin öğretiminde karşılaşılan güçlükler ve çözüm önerileri için bk. Karademir (2016).

kullanılmamakta veya ikileme, kalıp sözlerin bir parçası olarak yaşamaktadır. Aksan (1969), Durgut (2004), Şen (2005), Şen (2008) ve Çolak (2015), bu tür kelimeleri ele almıştır.

3. gruptaki kelimelerin köklerinde ve son şekillerinde hiçbir sorun yoktur. *Beceriksiz, çizelge, okunaklı, eleştiri* kelimeleri, herkes tarafından bilinmekte ve kullanılmaktadır. Yine bu kelimelerin *becer-, çiz-, oku-, ele-* köklerinden türetildiği de hemen anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu kelimelerin ara yapıları olan *becerik, okunak, çizel-, eleş-* gövdeleri, bugün tek başına yaygın olarak kullanılmayan ve izah gerektiren gövdelerdir. Bu konu, dil bilgisi öğretimiyle de yakından ilgilidir. *Göz+lük+çü, su+suz+luk, yaz-ı+lı* vb. gibi örneklerdeki yapı ve anlam ilişkisinden hareket eden öğrencilerin *okunaklı* kelimesinin *okunak* bölümünde takılması son derece normaldir çünkü kökünün *oku-* olduğu ve *okunaklı* ile anlam ilişkisinin açıkça görüldüğü *okunak* gövdesi, bugün tek başına kullanılmamaktadır. Zaman zaman öğretmenler de benzer özellikteki kelimelerin morfolojik tahlilinde tereddüt yaşamaktadır.

2. Amaç, Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışmada 3. grupta örneklenen kelimeler ele alınacak, bu kelimelerdeki gövdelerin yapı ve anlamları açıklanacaktır. Çalışma; kökü ve son yapısı, alanda lisans eğitimi almış herkes tarafından bilinip kullanılan ancak gövdesi açıklama gerektiren kelimelerle sınırlıdır. Kökü belli olmayan veya unutulmaya başladığı için bugün tek başına kullanılmayan kelimeler, çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmanın asıl amacı, söz konusu gövdelerin yapı ve anlamlarını açıklamaktır. Bu kelimelerin kökleri üzerinde derinlemesine bir etimolojik inceleme yapılmayacak; dil bilgisi öğretimine yerleşmiş olan şekiller, kök olarak kabul edilecektir. Mesela “Türkçede kelime kökleri genellikle tek hecelidir.” (Ergin, 2009: 107; Korkmaz, 2009: 10) ilkesinden hareket etmek gerekirse ikişer heceli olan *becer-, oku-* gibi yapıları tek heceye kadar indirmeye çalışmak gerekecektir. Ancak bu çalışmanın konusu, *becer-* veya *oku-* yapılarının kök olup olmadığı değildir, bu yapıların üzerine eklenmiş biçim birimlerin oluşturduğu yeni yapılarıdır. Bu nedenle *beceriksiz, okunaklı* kelimelerinin kökleri *becer-* ve *oku-* olarak alınacaktır; incelenen diğer kelimelerde de aynı yol izlenecektir.

Çalışmada ele alınacak kelimelerden bazıları, Dil Devrimi sırasında türetilen ve belli dönemlerde tartışılan kelimelerdendir. Bu çalışmanın “yeni kelimelerin tamamını yapı ve anlam bakımından inceleyerek bu kelimelerin doğru veya yanlış türetme olduğunu ortaya koyma” amacı yoktur. Mesela *azınlık* kelimesi çalışmanın inceleme alanı içindedir çünkü +I ekinin eklendiği *azın* yapısı, tek başına yaygın olarak kullanılmamaktadır ama *sorunlu* kelimesi çalışmanın kapsamı dışındadır çünkü +II ekinin eklendiği *sorun* yapısı herkes tarafından bilinmekte ve kullanılmaktadır. *Azınlık* kelimesinin morfolojik incelemesi yapılırken *azın* gövdesi, başta öğrenciler ve öğretmenler olmak üzere konunun ilgililerini tereddüde düşürebilir ama bugün tek başına kullanılan *sorun* gövdesi böyle bir tereddüt yaşatmamaktadır.

Bir dilde kullanımdan düşmüş olan kelimeler “ölü kelime” olarak adlandırılır (Korkmaz, 2010: 168). Çalışmada incelenecek gövdeler, tek başında kullanılmasa da kendisinden türetilmiş kelimeler içinde varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle “ölü kelime” veya bundan hareketle kullanılabilecek “ölü gövde” gibi terimlerin söz konusu

yapıları tam olarak karşıladığını söylemek güçtür. Ayrıca bir kelimeyi “ölü kelime” olarak nitelendirmek için kelimenin zaman içinde yaşayıp unutulması gerekir oysa Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilip de çalışmaya konu olan bazı kelimelerdeki gövdeler, belirli bir geçmişe dayanmamaktadır. Bütün bu nedenlerle ve Karademir’in (2016) “kapalı biçim birim” lerle ilgili yaptığı açıklamalar doğrultusunda çalışma boyunca söz konusu yapılar için “kapalı gövde” teriminin kullanılması tercih edilmiştir.

Karademir (2016), ilgili çalışmasında “kapalı biçim birim” örneği olarak birçok kelime sıralamıştır. Karademir’in sıraladığı *dayanıklı, azınlık, bağımsız, denetleme, yükümlü, zorunlu* kelimelerindeki kapalılık, ilgili kelimelerin gövdesinden kaynaklanmaktadır. *Sorumlu, bağımsız, olumlu, eleştiri* gibi kelimeler, öğretilerin üye olduğu tartışma gruplarında sıkça tartışılmaktadır. Bu kelimelere ek olarak Yazım Kılavuzu’nun (TDK, 2012) dizini taranmış ve eldeki çalışmanın konusunu en iyi örnekleyecek kelimeler, inceleme konusu olarak seçilmiştir. Makalede incelenecek kelimeler şunlardır: *azınlık, bağımsız, becerikli, büyütmek, çizelge, çözelti, dayanıklı, denetleme, dizelge, dokunaklı, duyurga, eleştirmek, okunaklı, olumlu, ötümlü, sorumlu, uygulamak, yönerge, yükümlü, zorunlu*.

Öncelikle çalışmaya konu olan gövdelerin yeni türetme mi yoksa eski kelime mi olduğu tespit edilmeye çalışılmış; daha sonra da kelimelerdeki gövdelerin yapıları ve anlamları açıklanmıştır. Tarihî metinlerin taranmasında Paçacıoğlu’ndan (2016)³ yararlanılmıştır. Derleme Sözlüğü (DS), Tarama Sözlüğü (TS), Lehçe-i Osmânî (LO), Kâmûs-ı Türkî (KT), Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi 1-2 (TD), Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu (TOCK), Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu (OTCK), Türkçe Terimler Cep Kılavuzu (TTCK) gibi eserler, yapı ve anlam taraması için kullanılan diğer eserlerdendir. Yeni kelimelerde ki anlam ve yapı değişiklikleri, TDK’nin Türkçe sözlüklerinde de izlenebilmektedir. Bu nedenle, incelemeye konu olan kelimeler, TDK tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’ün bütün baskılarında da (11 baskı) taranmıştır. Farklı kişi ve kurumların sözlüklerinde farklı yapı, anlamların bulunabileceği düşüncesiyle Dil Derneğinin, Ali Püsküllüoğlu’nun, Mehmet Doğan’ın ve Yaşar Çağbayır’ın sözlüklerinde de yapı ve anlam taraması yapılmıştır. İncelenen gövdelerin yakın dönem metinlerinde kullanılıp kullanılmadığına ilişkin çıkarımlar yapabilmek için Türkçe Ulusal Derlem’den (TUD)⁴ yararlanılmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde, yukarıda sıralanan kelimelerdeki kapalı gövdeler açıklanmaya çalışılacaktır. Bu kapalı gövdelerin bir kısmı Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilmiştir. Atatürk’ün 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurması, Türkçenin

³ Birincil kaynağa ulaşıp teyit edilen kelimeler için birincil kaynağa, diğer durumlarda Paçacıoğlu 2016’ya atıf yapılmıştır.

⁴ TUD Sürüm 3.0; 50 milyon sözcükten oluşan, 24 yıllık bir dönemi (1990- 2013) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerden yazılı ve sözlü örneklerini içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir referans derlemidir (<https://v3.tnc.org.tr/tnc/about-tnc>).

sadeleştirilmesi çalışmalarının kurumsal bir çerçevede devlet eliyle yürütülmesini sağlamıştır. Dil anketleri, derleme çalışmaları, kurultaylar, karşılıklar kılavuzları; Türkçenin yabancı kelimelerden arındırılması için atılan adımlardan bazılarıdır. Kuşkusuz bütün bu çalışmalar, devletin rutin bir uygulaması olarak kalmamış; halk tarafından da benimsenip desteklenmiştir. Yeni kelimelerin dile yerleşmesi, halkın o kelimeyi kabullenmesi ile mümkündür. 1931’de yazı dilimizdeki kelimelerin %35’i Türkçe iken bu oran, 1933’te %44; 1936’da %48; 1946’da ise %57 olarak tespit edilmiştir (İmer, 1976: 97).

Türkçeleştirme çalışmaları sonucunda türetilen, bugün dile yerleşmiş olmakla birlikte yapı ve anlam bakımından tartışmalı olan kelimeler de vardır. Bu kelimelerin sayısı, Dil Devrimi’ne ve sonraki dil çalışmalarına bakış açısına göre değişmektedir⁵. Araştırmacılar, bazı yeni kelimeler hakkında tamamen dil kuralları içinde ve belirli bir mantık çerçevesinde çıkarımlar üreterek doğru sonuçlara varma konusunda oldukça zorlanmaktadır çünkü tartışmalı kelimelerin birçoğu için türetilme sırasında hangi noktalardan hareket edildiği hakkında kayıt yoktur. Bazı durumlarda eldeki tek açıklama “birinin öyle olması gerektiğini söylemesi” (Lewis, 2007: 151) olmaktadır. Bu çalışmada da eldeki verilerden hareketle çıkarımlar üretilecektir.

Türkiye Türkçesinde yaşayan ve gövdesi, anlam veya yapı bakımından yeterince açık olmayan bazı kelimelere ilişkin açıklamalar aşağıda sunulmuştur.

Azın (>azınlık): *Azınlık* kelimesi, TOCK’de *ekaliyet* kelimesine karşılık olarak önerilmiştir (TDK, 1935_a: 34). Cep kılavuzlarından bir yıl önce yayımlanan ve cep kılavuzlarının ön hazırlığı mahiyetinde olan tarama dergilerinde “ekaliyet” için herhangi bir karşılık önerilmemiştir. TD’de *ekaliyet* ile aynı kökteki *ekal* (TDTC, 1934_a: 206) ve *kalil* (TDTC, 1934_a: 425) kelimelerine karşılık aranmış ve *ekal* için “azrak, daha az, pek az, en az”; *kalil* için “as, az, sık” karşılıkları önerilmiştir. +İlk eki, Arapça *-iyet* ekiyle kurulmuş kelimelerin Türkçeleştirilmesinde sıklıkla kullanılan bir ektir (Korkmaz, 2009: 58). Şu durumda *azınlık* kelimesinin kökünün *az* ismi olduğunu söylemek mümkündür. +lık eki, *az* ismine değil de *azın* gövdesine eklendiğine göre *az* kelimesinden gelen bir *azın* gövdesinin olması beklenir. *Azın* şeklinde bir kelimeye yine TD’de rastlanmaktadır. *Diğer* kelimesinin karşılığı için *başka*, *özge*, *ayrık*, *atın*, *öteki* vb. gibi birçok kelimeye ek olarak *azın* kelimesi de önerilmiştir (TDTC, 1934_a: 195). Ancak daha sonra önerilen bu kelimeler içinden *diğer* kelimesinin karşılığı olarak *başka*, *özge* kelimeleri seçilmiştir (TDK, 1935_b: 65).

Tarama Sözlüğü’nde (TS) *biraz*, *hafifçe* anlamında *azın* (*Sühely ü Nevbahar*’da) ve *azar azar*, *yavaş yavaş*, *az az* anlamlarında *azın azın* (*Süheyl ü Nevbahar*, *Yunus Emre Divanı*, *Kitab-ı Bahriye*, *Beşaretname*...) kelimeleri geçmektedir (TDK, 1995: 346-347). Tietze (2002: 248), “azın azın”daki +ın ekini, vasıta hâli eki olarak göstermiştir. Korkmaz da (2009: 48) aynı kelimedeki eki, zarf türeten yapım ekleri içinde verip kalıplaşmış vasıta hâli eki olduğunu söylemiştir. *Ekaliyet* karşılığı olarak *azınlık* kelimesi belirlenirken vasıta hâli eki almış olan ve eski metinlerde geçen *azın*

⁵ Kimisine göre yanlış kelime sayısı “pek az” (Aksan, 1976: 7), kimisine göre “beş on” (Aksoy, 1975: 99), kimisine göre “bir sürü” (Tirmurtaş, 1980: 132), kimisine göre ise “üç beş yüz” dür (Hacıeminoğlu, 1975: 154).

(<az+ın) kelimesinden hareket edilmiş olabilir. Nitekim bu kelimenin geçtiği *Süheyl ü Nevbahar* da *Yunus Emre Divanı* da Türkçeleştirme çalışmaları sırasında taranan eserlerdendir (TDTC, 1934a: 22-27). İster eski metinlerde kullanılan bir kelimedenden türetilsin isterse de şekil ve anlam bakımından yanlış bir yapı, *uydurma* (Timurtaş, 1979: 73) olsun, *azınlık* kelimesi içinde *azın* şeklinde bir gövde vardır ve bu gövde bugün tek başına yaygın bir kullanıma sahip değildir. TDK'nin -ilk baskı dâhil- Türkçe sözlüklerinde madde başı olarak “azın” a yer verilmemiştir. Dil Derneğinin sözlüğünde de bu kelime yoktur (Dil Derneği, 2018). Ötüken Türkçe Sözlük'te (ÖTS) *azın* ve *azın azın* kelimeleri, yukarıda belirtilen anlamlarda yer almıştır (Çağbayır, 2007: 403). Püsküllüoğlu (2012: 224), *azın* kelimesini “verilen bir durum için elde edilebilecek en küçük değer”; Doğan ise (2011: 130) “hafifçe, biraz” olarak tanımlamıştır. “Türkçe Ulusal Derlem'de (Aksan vd., 2012) *Yunus Emre Divanı*'ndaki kullanım dışında “azın” a rastlanmamıştır.

Bütün bu açıklamalardan sonra *azınlık* kelimesinin morfolojik incelemesini az+ın+lık (isim kökü + yapım eki + yapım eki) şeklinde yapmak ve *azın* gövdesinin bugün yaygın bir kullanıma sahip olmadığını, cansız olduğunu söylemek mümkündür. Az ismine eklenmiş olan +In eki ise köken olarak eski bir vasıta hali ekidir ve bu kelimedede yapım eki olarak kullanılmıştır. *Yazın, kışın, güzün, ansızın* gibi kelimelerde de aynı görevdedir.

Bağım (>bağımsız, bağımlı): *Bağımlı, bağımsız* gibi kelimeler; Tarama Dergisi'nde (TDTC, 1934a), cep kılavuzlarında (TDK, 1935a; TDK, 1935b) ve birinci baskı Türkçe Sözlük'te (TDK, 1945) madde başı olarak yer almamıştır. Bunların yerine TOCK'da *bağın, bağımlı, bağınsız* kelimeleri yer almaktadır. İlgili eserde *tabiiyet, tâbi* ve *müstakil, gayritabi* kelimelerine karşılık olarak belirlenen bu kelimelerin Fransızca karşılıkları *dependance, dependant* kelimelerinin verilmesi; günümüz Türkçesine yerleşen *bağımlı, bağımsız* gibi kelimelerin ilk olarak *bağımlı, bağınsız* şeklinde kullanıldığını göstermektedir (TDK, 1935a: 35-36). Türkçe Sözlük'ün ilk baskısında da *bağımlı (tabi), bağınsız* (müstakil), *bağımlılık* (tabiiyet), *bağınsızlık* (istiklal) gibi kelimeler madde başı olmuş; *bağın* için “Bir şeyin veya bir kimsenin irade ve idaresi altında bulunma.” tanımı verilmiştir (TDK, 1945: 52). Ancak Türkçe Sözlük'ün 2. baskısında bu kelimelerde /n/ > /m/ değişikliği yapılmış *bağım, bağımlı, bağımsız, bağımsızlık, bağımlılık* şeklinde yazılmışlardır (TDK, 1955: 73). Kelimeler için verilen anlamlar, 1. baskıdaki anlamlar ile aynıdır. TDK Türkçe Sözlük'ün sonraki bütün baskılarında madde başı olan *bağım* kelimesi, son baskıda “Bir şeyin veya bir kimsenin gücü ve etkisi altında bulunma durumu” şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2011: 226). Dil Derneği Türkçe Sözlük'te (2018: 153), Püsküllüoğlu'nun sözlüğünde (2012: 233) ve ÖTS'de (Çağbayır, 2007: 428) de *bağım*, madde başı olarak yer almıştır Doğan'da ise *bağım* maddesi yoktur (Doğan, 2011: 137). Görüldüğü gibi sözlüklerin çoğunda madde başı olarak *bağım* kelimesi yer almaktadır ama kelimenin yaygın bir kullanıma sahip olduğunu söylemek güçtür. Mesela TUD'da “bağımsız” kelimesi aratıldığında 2556 kayıt çıkmaktadır ama “bağım” kelimesi aratıldığında çıkan kayıtlar “bağ” isminin iyelik eki almış şekilleridir. Sözlüklere madde başı olan anlamıyla “bağım” kelimesi TUD'da listelenmemektedir.

Bağın, bağınli, bağinsız vb. kelimelerdeki /n/ ünsüzünün niçin değiştirilip /m/ yapıldığına dair o dönem yapılmış bir bilimsel açıklama tespit edilememiştir. 1945'te *bağın, bağınli, bağinsız* vb. için verilen anlamlarla 1955'te *bağım, bağımli, bağinsız* vb. için verilen anlamların aynı olduğu göz önüne alınırsa bu ses değişikliğinin anlamsal iyileştirme ile ilişkisi yoktur. İsimden isim yapan bir +(x)m ekinin olmaması dikkate alındığında bu değişiklik, söz konusu yeni türetmelerin yapı bakımından yanlışlığına (Timurtaş, 1980: 291; Bayar, 2006: 47) da etki etmemektedir. *Bağın*'ın daha sonradan *bağım* olarak değiştirilmesinde /b/ dudak ünsüzünün etkisi olabilir. Yanlış ek kullanılmış da olsa rahatça benimsenmiş ve tutunmuş (Aksan, 1976: 24) olan *bağımli, bağinsız, bağinsızlık* gibi kelimeler bugün sıkça kullanılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra *bağinsız* kelimesinin morfolojik incelemesini bağ+ım+sız (isim kökü + yapım eki + yapım eki) şeklinde yapmak mümkündür. Bu tahlilin *bağım* kısmı; bir çeşit galatimeshurdur (Korkmaz, 2009: 91) ve sözlüklerde madde başı olmasına rağmen tek başına kullanımı yaygın değildir.

Becerik (>Becerikli): *Becerikli* kelimesinde *becer-* fiili ve +II isimden isim yapım ekinin varlığı hemen fark edilmektedir. Bu *becer-* fiilinden türemiş olan *becerik* isim gövdesinin aydınlatılması gerekmektedir.

Becerikli, beceriksiz gibi kelimeler, Türkçeleştirme çalışmalarında türetilen değil de canlandırılan, yaygınlaştırılan kelimelerdendir. Kâmûs-ı Türkî'de *becer-* fiili ve bu fiilden türetilmiş *becerik, becerikli, beceriksiz* gibi kelimeler görülmektedir. İnceleme konusu olan *becerik* gövdesi KT'de "hüs-n-i tesviye, muvaffakiyet, kâr-güzârlık" olarak tanımlanmıştır (Şemsettin Sami, 2015: 220). Kelime, 1934'te "cerbeze, dirayet, ehliyet, hüner, meleke, muvaffakiyet, rüşuh" gibi kelimelere karşılık olarak da önerilmiş (TDTC, 1934b: 901); 1935'te ise "maharet" kelimesine karşılık olmuştur (TDK, 1935a: 45).

TDK Türkçe Sözlük'ün ilk baskısında "elinden iş gelme, becerme" olarak tanımlanan (TDK, 1945: 66) *becerik* kelimesi, ikinci (TDK, 1955, s. 92) ve üçüncü baskılarda da (TDK, 1959: 98) değişmeden yer almıştır. KT, LO, TD, TOCK, OTCK gibi eserlerde ve TDK Türkçe Sözlük'ün ilk üç baskısında bugün kullanılan *beceri* ismi yoktur. Türkçe Sözlük'ün dördüncü baskısında *becerik* kelimesine *beceri* kelimesi de eklenmiş (TDK, 1966: 91); beşinci baskıdan itibaren (TDK, 1969: 92) sadece *beceri* kelimesi kalmış; *becerik*, sözlükten çıkarılmıştır. Dil Derneğinin ve Ali Püsküllüoğlu'nun sözlüklerinde de *becerik* maddesi yoktur. ÖTS'de madde başı yapılan *becerik; beceri* kelimesine yönlendirilmiştir (ÖTS, 2007: 518). Mehmet Doğan'da *becerik* maddesi vardır ve "iş yapabilme, kolayını bulup işini yoluna koyma" olarak tanımlanmıştır (Doğan, 2011: 167). TUD'da "becerik" için kayıt yoktur.

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere günümüzdeki *beceri* kelimesine yüklenen anlam, önceden *becerik* kelimesi ile karşılanmaktadır. *Beceri* kelimesi, "becerik" in önüne geçmiştir. *Becerik*, bugün *becerikli, beceriksiz* gibi kelimeler içinde gövde olarak varlığını sürdürmektedir. Kelimenin morfolojik yapısı *becer-ik+li* şeklindedir. *Becer-* fiilinden -Ik ekiyle *becerik* ismi yapılmış, bu isimden de +II ekiyle *becerikli* kelimesi türetilmiştir. Burada bir noktayı daha vurgulamak gerekmektedir. Günümüzdeki *beceri* kelimesi, "becerik" veya "becerikli" kelimelerinin gövdesi değildir. Yani "becerik" kelimesini "becer-i+k" şeklinde tahlil etmek ve "beceri

isminden *becerik* kelimesinin türetildiğini” düşünmek yanlış olacaktır. Yukarıda da gösterildiği üzere günümüzdeki *beceri* kelimesi, *becerik* kelimesinden çok sonra türetilmiştir. Bu iki kelime, *becer-* fiilinden farklı eklerle türetilmiş iki ayrı kelimedir; “beceri” tutunmuş; “becerik” unutulmuştur. *Dolaş-*, *uyan-*, *tıkan-* fiillerinden –ık ekiyle *dolaşık*, *uyanık*, *tıkanık* isimlerinin türetilmesi ile *becer-* fiilinden –ık ekiyle *becerik* isminin türetilmesi aynıdır. Yani *becerik* kelimesinde –I ve –k ekleri değil –ık eki vardır.

Büyül-(>Büyült-): *Büyülmek* kelimesi için TDK Türkçe Sözlük’ün son baskısında “1. Bir şeyi büyük duruma getirmek, büyütmek. 2. Resim, harita vb.nin daha büyük örneğini yapmak. 3. Abartmak” anlamları verilmiştir (TDK, 2011: 429). *Büyütmek* ve *büyülmek* kelimeleri için sözlüklerde birbirine yakın anlamlar verilmiştir. *Büyüteç* ve *büyülteç* örneklerinde olduğu gibi bu fiillerden aynı ekle türetilen ancak farklı alanlarda kullanılan terimler de vardır. *Büyülmek* kelimesi, ilk bakışta “sorunsuz” gibi görünmektedir ancak *büyü-* fiil kökü, –t de çatı eki olduğuna göre *büyül-* gövdesinin anlam ve yapı bakımından açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

KT’de *büyüt-*, *küçül-*, *küçült-* kelimeleri geçmektedir ancak *büyülmek* şeklinde bir kelime yoktur (Şemsettin Sami, 2015: 263, 921). 1934’teki Tarama Dergisi’nde *mübalağa etmek* kelimesi için *büyülmek* kelimesinin önerildiği görülmüştür. Aynı eserde *büyütmek* kelimesi; *izam etmek*, *tazim etmek*, *terfi etmek* gibi kelimeler için kullanılmıştır (TDTC, 1934b: 934). Ancak 1935’te hem *mübalağa etmek* hem de *izam etmek* için *büyütmek* kelimesinin kullanılması kararlaştırılmış; *büyülmek* kelimesine yer verilmemiştir (TDK, 1935a: 66). TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında ise hem *büyülmek* hem de *büyütmek* madde başı olmuştur (TDK, 1945: 95-96). Bu durum, sonraki baskılarda da devam etmiştir.

Büyüt- fiilinde *büyü-* fiil kökü; –t de çatı ekidir. *Büyült-* fiilinde de *büyü-* kök; –t çatı ekidir. Şu durumda *büyü-* fiilinden –I yapım ekiyle türetilmiş bir fiil gövdesinin olması gerekir ki bu *büyül-* gövdesinden *büyült-* fiili türetilibilsin. TDK’nin Türkçe sözlüklerinin hiçbirinde ve çalışma için incelenen diğer Türkçe sözlüklerde *büyül-* şeklinde bir fiil yoktur. *Büyült-* fiilindeki –t çatı eki, öncesindeki –I ekini bir çatı eki olarak düşünmeye engeldir çünkü buradaki –I eki, edilgenlik eki olsaydı kendisinden sonra ayrı bir çatı eki gelmezdi. Edilgen çatıdan sonra başka bir çatı eki gelemez (Üstünova, 2016: 28). Türkiye Türkçesi gramerlerinde edilgenlik eki olmayan ama fiilden fiil türeten bir –I eki de sıralanmamıştır.

Şu durumda *büyül-* yapısı hem şekil hem de anlam bakımından kapalıdır. Ergin (2009: 181) *alçal-*, *küçül-*, *eksil-* gibi kelimelerin *açlak*, *küçük*, *eksik* isimlerinden +I yapım eki ve /k/ düşmesi ile mi yoksa *alça-*, *küçü-*, *eksi-* gibi unutulmuş fiillerden –I yapım ekiyle mi türediğinin belli olmadığını söylemektedir. Ergin *büyü-l-* olarak gösterdiği fiilin de *büyük* isminden mi yoksa *büyü-* fiilinden mi türediğinin belli olmadığını söylemekle birlikte sonraki sayfalarda –I edilgenlik ekini işlediği bölümde *büyü-l-* kelimesini vermiş ve kelimeye isimden fiil yapma eki olduğunu belirtmiştir (Ergin, 2009: 207). Yani Ergin’e göre “büyük” isminden +I ekiyle türetilmiş olan *büyül-* şeklinde bir fiil vardır. *Büyült-* fiilinin *büyüt-* fiilinden daha dar bir alana sahip olduğunu düşünen Tietze’ye göre (2002: 383), *büyüt-* fiili, *küçült-* fiilinin etkisiyle genişlemiş ve *büyült-* olmuştur.

Ergin'in düşüncesinden hareket edilirse *büyült-* fiilinin yapısı, "büyü-k+l-t" şeklindedir. *Büyü-* fiilinden -k ile *büyük* ismi yapılmış; bu isimden -l ekiyle *büyül-* fiili türetilmiş (bu sırada /k/ düşmüş); *büyül-* fiilinden de *büyült-* fiili yapılmıştır. Tietze'nin görüşünden hareket edildiğinde kelimenin morfolojik yapısı *büyü-l-t-* şeklinde olacaktır. Buradaki -l eki, *küçült-* kelimesindeki yapım ekidir ancak *büyült-* kelimesi içinde "bulaşma ses" niteliğindedir. Karaağaç (2010: 68), günümüz *küçük*⁶ (<*kiçi*) kelimesindeki /k/ sesinin *büyük* kelimesinden bulaştığını söyleyerek iki kelime arasındaki başka bir bulaşmayı göstermiştir.

Büyü- fiili zaten varken *büyük* isminden -l eki ile *büyül-* şeklinde yeni bir fiile ihtiyaç duyulduysa bu yeni fiilin *büyü-* kelimesinden farklı bir anlamda kullanılması, tanıklanması beklenir. Ancak Ergin'in var kabul ettiği *büyül-* fiili, şu ana kadar (*büyü-* ile aynı veya farklı anlamda) tanıklanmamıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Tietze'nin görüşünün öne çıktığı söylenebilir. Yine de bu konu hakkında kesin bir şey söylemek için daha kapsamlı bir araştırma yapmak gerekmektedir.

Çizel- (>çizelge): *Çizelge* kelimesi, TOCK'da *liste*, *çetvel* kelimelerine karşılık olarak kullanılmıştır (TDK, 1935a: 79). Öncesinde *liste* için *sayalgi* (TDTC, 1394: 468); *çetvel* içinse *andal*, *ark*, *saykal*, *çizildek*, *çizgilik* vb. gibi birçok kelime önerilmiştir (TDTC, 1394: 172). *Çizelge*, TDK'nin Türkçe sözlüklerinde herhangi bir değişikliğe uğramadan yer almış ve dile yerleşmiştir. Kelime türetilirken *çiz-* fiilinden hareket edildiği açıktır. Korkmaz'a göre (2009: 79) *çizelge*, *genelge*, *imge* gibi kelimelerde fiilden isim yapım eki -gA bulunmaktadır ancak bu kelimelerde söz konusu ekin özelliği ve hangi tür fiillere getirildiğinin göz önünde bulundurulmadığı için yanlış kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Banguoğlu (1998: 238) *çizelge*, *imge*, *genelge* gibi kelimeleri "uydurma isim tabanına -ga eki getirilmesiyle oluşmuş" birer kelime olarak nitelendirmektedir. Şu durumda *çiz-*, fiil kökü; -gA da yapım ekidir. Türkçenin türetme sistemi dikkate alındığında *çizel* şeklinde bir taban olması gerekir. Banguoğlu'na göre *çizel*, "uydurma isim tabanı"dır ancak burada *çizel* isim gövdesinden ziyade *çökeltmek*, *çögelge* (TDTC, 1934b: 962) gibi kelimelere analogi yoluyla *çizel-* şeklinde bir fiil gövdesi tasalarlandığı da düşünülebilir. Peki *çizel* gövdesinin bir anlamı var mıdır? TDK'nin Türkçe sözlüklerinin hiçbir baskısında isim veya fiil olarak *çizel* kelimesi yoktur. Dil Derneği Türkçe Sözlük'te, ÖTS'de, Püsküllüoğlu'nun ve Doğan'ın sözlüğünde de *çizel* şeklinde bir madde başı yoktur. Yöntembilim Terimleri Sözlüğü'nde geometri terimi olarak kullanılan bir *çizel* kelimesi vardır ve bu madde için "Biçimlere ya da biçimsel özellik ve bağıntılara ilişkin." tanımı verilmiştir (Sencer, 1981). Söz konusu terimin *çizelge* kelimesinden daha yeni olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu terimin "çizelge"den bağımsız olarak yine *çiz-* fiilinden türetildiğini söylemek mümkündür.

⁶ Bilindiği üzere Türkiye Türkçesindeki *küçük* kelimesinin eski şekli *kiçig*'tir. Yine bilindiği üzere Eski Türkçe kelime sonundaki /g/ler Batı Türkçesinde düşmüştür. Nitekim *kiçig* kelimesinde de aynı düşme meydana gelmiş ve bu kelime *kiçi*, *keçi* olarak kullanılmıştır (Sertkaya, 2011). Kelimenin yeniden *küçük* olması konusunda araştırmacıların görüşleri farklıdır. Karaağaç'ın (2010: 68) görüşü yukarıda belirtilmişti. Sertkaya (2011) ise günümüzdeki *küçük* kelimesinin *kiçi*'ye değil yine *büyük* kelimesinin etkisi ile Farsça *küçük* kelimesine dayandığı görüşündedir.

Çizel, günümüzde bir tarım makinesini adlandırmak için de (çizel pulluk) kullanılmaktadır. TUD'da bulunan 8 kaydın tamamı bu tarım makinesiyle ilgilidir. "Çizel pulluk"taki "çizel" in ilk bakışta *çiz-* fiilinden türetildiği düşünülebilir. Ancak Boydaş'a göre (Kişisel Yazışma, 2018) bu terim, söz konusu makinenin İngilizcesi olan "chisel plow"a dayanmaktadır⁷. Sonuç olarak "çizel pulluk"taki "çizel" ile 1935'te türetilen "çizelge" kelimesindeki "çizel" arasında bir ilişki yoktur. Türkçe *çiz-* fiilindeki ses ve anlam benzerliği, "chisel" in Türkçeye "çizel" olarak aktarılmasını ve yerleşmesini sağlamıştır.

Yanlıştır türetilmiş de olsa *çizelge* kelimesi, günümüz Türkiye Türkçesine yerleşmiş durumdadır. Bu kelimenin morfolojik tahlili *çiz-el-ge* (fiil kökü, yapım eki, yapım eki) şeklindedir. Tabii burada Türkçede fiilden fiil yapan bir -Al eki olmadığını (Korkmaz, 2009: 123-136; Ergin, 2009: 200-216), sistem dışına çıkılarak *çizel-* gövdesinin oluşturulduğunu belirtmek gerekir. *Çizel* gövdesi isim veya fiil olarak Türkçe sözlüklerde hiçbir şekilde yer almayan -yukarıda belirtilen yeni terimler hariç-kullanılmayan, işlek olmayan bir gövdedir. Türkçeleştirme çalışmalarının sistem dışına çıkmış örneklerinden biridir. Hatipoğlu (1981: 85), *çizelge*, *genelge* gibi kelimelerde fiilden isim yapan ve birleşik bir ek olan -alga (-elge) eki bulunduğunu belirtmiş ve bu kelimeleri *çiz-el-ge*, *gen-el-ge* şeklinde incelemiştir.

Çözel- (>çözelti): TDK Türkçe Sözlük'ün ilk beş baskısında *çözelti* kelimesi yoktur. Bu kelime, TDK Türkçe Sözlük'e 6. baskıda kimya terimi olarak girmiş ve "Çözülme sonucu ortaya çıkan madde" olarak tanımlanmıştır (TDK, 1974: 193). Bayar'a göre (2006: 79) bu kelime, Arapça "mahlûl" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. *Mahlûl* için 1934'te "çözülmüş, dağılmış, erimiş" (TDTC, 1394a: 477), 1935'te ise "erimiş, eril" kelimeleri önerilmiştir (TDK, 1935b: 183). Bunun yanında *mahlul* kelimesi, ilk baskı dâhil TDK'nin sözlüklerinde madde başı olarak yer almış ve terim anlamı, "eriyik" kelimesi ile açıklanmıştır.

Şu durumda *çözelti* kelimesinin kökü *çöz-* fiilidir. Türkçede hem +tl hem de -tl eki vardır. +tl ekinin yansıma sözcüklere eklenme özelliği, -tl ekinin ise "fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü olan adlar türetme" (Korkmaz, 2009: 102) işlevi dikkate alındığında *çözelti* kelimesinde -tl ekinin bulunduğunu söylemek mümkündür. O hâlde *çöz-* fiilinden türemiş bir *çöz-el-* fiil gövdesinin bulunması gerekir ki bu fiilden *çözelti* ismi türetilsinsin. TDK'nin Türkçe sözlüklerinin hiçbir baskısında, Dil Derneğinin sözlüğünde, Püsküllüoğlu'nun sözlüğünde isim veya fiil olarak *çöz-el-* maddesi yoktur. Doğan (2011: 330), *çöz-el* kelimesini "uydurma sıfat" notuyla madde başı almış "tahlilî" kelimesiyle tanımlamıştır. ÖTS'de (Çağbayır, 2007: 1052) de *çöz-el-* fiili, Derleme Sözlüğü'nden (TDK, 1993: 1299) alıntı yapılarak "azalmak" anlamıyla madde başı olmuştur. TUD'da isim veya fiil olarak "çöz-el" e ilişkin bir kayıt yoktur.

Çözelti kelimesini, *çökeltmek* fiili ve *çökelti* ismi ile ilişkilendirmek de mümkündür. İlk baskı dâhil olmak üzere TDK'nin Türkçe sözlüklerinin tamamında kimya terimi olarak "çökeltmek" fiili yer almıştır. Zülfikar (2011: 55) *çökeltmek* fiilini,

⁷ Bu bilgiler, araştırmacının Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Makineleri ve Teknolojileri Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa Gökbalp Boydaş ile e-posta aracılığıyla yazışmasından elde edilmiştir (29 Haziran 2018, mboydas@atauni.edu.tr).

isimden fiil yapan –Al ekiyle kurulan ama fazla ilgi görmeyen kelime olarak nitelendirir. *Çökelti* ise Zülfikar’a göre yayılmış bir terimdir. Yine TDK Türkçe Sözlük’ün ilk üç baskısında (TDK 1945, TDK 1955, TDK 1959) “çökelti” kelimesi yoktur. 1966’daki 4. baskıda ise “çökelti” kelimesi sözlüğe girmiş ve “çökel, çökelek” olarak tanımlanmıştır. Aynı baskıda “çökelek” maddesinin 2. anlamı için kimya terimi olarak “çökel” verilmiştir (TDK, 1966: 172). *Çözelti* kelimesinin 1974’teki 5. baskıda sözlüğe girdiği, önceki baskılarda olmadığı yukarıda belirtilmişti. 1974’teki “çözelti”nin 1966’daki “çökelti”ye örnekseme yoluyla türetiltiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak *çözelti* kelimesi için çö-z-el-ti (fiil kökü, yapım eki, yapım eki) şeklinde bir morfolojik tahlil yapmak mümkündür. *Çöz-* fiilinden türetilen *çözel* gövdesi, şekil ve anlam yönüyle kapalılık arz etmektedir ve bu kapalılık, tarihsel bir süreçten değil sistem dışına çıkılarak türetilmekten kaynaklanmaktadır.

Dayanık (>Dayanıklı): Yapı bakımından *becerikli* kelimesine benzemektedir. Kelimedeki *daya-* fiil kökü, *dayan-* fiil gövdesi ve +II isimden isim yapım eki hemen fark edilmektedir. Şu durumda *dayan-* fiil gövdesinden yapılmış *dayanık* isim gövdesi açıklanmalıdır.

Lehçe-i Osmanî’de (LO) ve Kâmûs-ı Türkî’de *dayanık* kelimesinin madde başı olduğu görülmektedir. LO’da “tahammül, devam-ı ömr, tâb” kelimeriyle açıklanan (Ahmet Vefik Paşa, 2000: 111) *dayanık*, KT’de “bekâ, devam, ömür, metânet, sebat, karşı durma” olarak tanımlanmıştır (Şemsettin Sami, 2015: 681). Türkçeleştirme çalışmaları sırasında da kelimeden yararlanılmış ve *dayanık* kelimesi, “tahammül, havsala, mukavemet” kelimelerine karşılık olarak belirlenmiştir (TDK, 1935a: 86). *Dayanık*, TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısından (1945: 139) beşinci baskısına kadar “bozulmadan ezilmeden tutunma, varlığını sağlama gücü, sağlam, metanet, mukavemet, tahammül” ve “dayanmış bulunan” olmak üzere iki anlamla yer almıştır. Beşinci (1969) ve altıncı (1974) baskılarda sadece “dayanmış bulunan” anlamı verilen *dayanık*, sonraki baskılarda sözlükten çıkarılmıştır. Dil Derneğinin ve Püsküllüoğlu’nun sözlüklerinde de madde başı olarak *dayanık* yoktur. Doğan (2011: 351) ve ÖTS’de (Çağbayır, 2007: 1118) madde başı olarak görülmektedir ve TDK’nin önceki sözlüklerindeki gibi anlamlandırılmıştır. TUD’da “dayanık” kelimesinin geçtiği herhangi bir kayıt yoktur.

Dayanıklı kelimesinin morfolojik yapısı, *daya-n-ık+lı* şeklindedir. Bu tahlildeki “dayanık” gövdesi, “varlığını sürdürme gücü, mukavemet, tahammül” anlamında bir kelimedir ancak bugün tek başına kullanımı yaygın değildir.

Denet (>Denetleme, denetim): Bu kelimedeki kapalılığı daha net olarak ortaya koyabilmek için konuya bir soru ile başlamak yararlı olacaktır: *Denetim, denetleme, denetçi, denetici* gibi kelimelerdeki *denet* gövdesi, isim gövdesi midir fiil gövdesi midir? *Denetle-*, *denetçi* kelimeleri dikkate alırsa *denet*, isim gövdesi olmalı çünkü +IA ve +CI ekleri, isimlere eklenen yapım ekleridir. *Denetim, denetici* kelimeleri dikkate alırsa *denet*, fiil gövdesi olmalı çünkü –(I)m ve –IcI ekleri, fiilden isim yapım ekleridir. Türkçeleştirme dönemindeki bazı yanlış ek kullanımları düşünüldüğünde akla gelecek ilk tahminler şunlar olabilir: Ya *denet-* fiil gövdesidir ve *denetle-*, *denetçi* kelimelerinde yanlış ek kullanımı olmuş, isme eklenmesi gereken ek fiile eklenmiştir

ya da *denet* isim gövdesidir ve *denetim*, *denetici* kelimelerinde yanlış ek kullanımı olmuş ve fiile eklenmesi gereken isimler isme eklenmiştir. İlk bakışta uzak bir ihtimal gibi görünse de iki ayrı gövde de mümkündür: *Denet* isim gövdesinden *denetle-*, *denetçi* kelimeleri; *denet-* fiil gövdesinden ise *denetim*, *denetici* kelimeleri türetilmiş olabilir.

Denemek fiili, eski bir fiildir ve “tecrübe ve imtihan etmek” anlamına gelmektedir (Toparlı vd., 2007: 59). Bu fiil, 1934’te TD’de “imtihan etmek, intizar etmek, prova etmek, tecrübe etmek, istinas etmek” yapılarına; “denet” ismi ise “manzara” kelimesine karşılık olarak önerilmiştir (TDTC, 1934b: 972). Yine TD’de aynı sayfada “denetmek” fiili yer almakta ve bu fiil “tarassut etmek” yapısına karşılık olarak önerilmektedir. “Tarassut”; *gözleme*, *bekleme*, *dikkatle bakma* anlamında (Devellioğlu, 2011: 1205) bir sözcüktür. Nitekim yine TD’de “tarassut etmek” için *denetlemek*, *denitmek*, *denezlemek*, *gözlemek* vb. gibi birçok karşılık önerilmiştir (TDTC, 1934a: 747). 1935’teki TOCK’de *denemek* fiili varlığını devam ettiren (TDK, 1935a: 89) *denetmek*, *denetlemek* fiilleri ve *denet* ismi çıkarılmış, “tarassut etmek” için sadece “gözlemek, göymek” kelimelerine (TDK, 1935b: 314); daha önceden “denet” kelimesi ile karşılanan “manzara” içinse “görey, görünüm, görü” kelimelerine yer verilmiştir (TDK, 1935b: 188).

TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında madde başı olarak “denet, denetim, denetçi” gibi isimler ve “denetle-” fiili yoktur. *Dene-*, *denet-* fiilleri madde başı olmuştur ancak *denet-* fiili 1934’teki gibi “tarassut etmek” için değil “denemek işini yaptırmak” anlamında yani *dene-* fiilinin ettirgeni olarak (tecrübe ettirmek) yer almıştır (TDK, 1945: 144). Oysa 1934’te *dene-* fiili “tecrübe etmek”; *denet-* fiili “tasarrut etmek” için kullanılmıştır. Yani 1934’teki *denet-* fiilinde -t’nin ettirgenlik işlevi yoktur.

TDK Türkçe Sözlük’ün ikinci baskısında “denet” ismi “denetlemek işi, kontrol” anlamında madde başı olmuş; *denet-* fiili de 1945’teki anlamıyla varlığını devam ettirmiştir. “Denetçi” ismi de “denet işiyle görevli bulunan kimse” anlamında sözlüğe girmiştir. Sözlüğe giren başka bir kelime de *denetle-* fiilidir; daha önce 1934’te de kullanılan *denetle-* kelimesi yeniden sözlüğe eklenmiştir. *Denetim* ismi henüz yoktur (TDK, 1955: 192). *Denetim* kelimesi sözlüğe beşinci baskıda “denetleme işi, murakabe” anlamıyla girmiştir. Aynı baskıda “denet” ismi için “denetlemek işi, kontrol” anlamı devam etmektedir (TDK, 1969: 192).

TDK Türkçe Sözlük’ün son baskısında *denet* ismi için “denetleme işi, teftiş” anlamı (TDK, 2011: 623); *denetim* ismi içinse “denetleme” anlamı verilmiştir (TDK, 2011: 624). Aslında eklerin işlevi dikkate alındığında “iş” kelimesinin “denet”in açıklamasında değil “denetim”in açıklamasında olması gerekirdi. Çalışmada daha önce adı geçen Türkçe sözlüklerde de *denet* ismi madde başı olarak yer almıştır: “denetlemek eylemi” (Püsküllüoğlu, 2012: 547; Dil Derneği, 2018: 395), “denetlemek işi” (Çağbayır, 2007: 1148), -uydurma olduğu notuyla- “denetlemek fiili” (Doğan, 2011: 366). Görüldüğü üzere hem *denet* ismi hem de *denetim* ismi sözlüklerde madde başı olmuştur, her iki kelimenin anlamı da aynıdır. Bunun yanında “denetim”in “denet”e üstünlük sağladığını ve “denet”i “kapalı gövde haline getirdiğini” söylemek mümkündür. Nitekim TUD’da “denet” için sadece bir kayıt varken “denetim” için bu sayı 2.525’tir.

Şimdi yeniden “*Denet* gövdesi, isim gövdesi midir fiil gövdesi midir?” sorusuna dönülebilir. Korkmaz (2009: 89), -(I)m fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş kelimeler içinde “denetim” kelimesini de sıralamıştır. Yine Korkmaz (2009: 118) +IA isimden isim yapım ekiyle türetilen ve “Türkçeleştirme gayretlerinin olumlu verileleri” olarak nitelendirdiği örnekler içinde *denetle-* kelimesini sıralamıştır. Yani *denet* gövdesi Korkmaz tarafından bir yerde fiil, bir yerde isim olarak değerlendirilmiştir. Hatipoğlu (1981: 89) isimden +IA ekiyle türetilmiş fiil gövdelerinde *denetle-* fiiline yer vermiştir. Banguoğlu (1998: 214-217), dilin millileşmesi hareketinde isimden fiil yapma eki +IA’dan bir hayli yararlanıldığını belirtmiş ve örnekler arasında *denetle-* fiilini de göstermiştir.

Bütün bunlardan sonra söz konusu yapılar için şunlar söylenebilir: *denetle-*, *denetçi* kelimeleri; *dene-t+le-* ve *dene-t+çi* olarak incelenebilir. *Dene-* fiilinden –t ile isim gövdesi türetilmiştir. Türetilen bu *denet* gövdesi, sözlüklerde madde başı olarak yer almıştır ama bugün tek başına kullanımı sınırlıdır, zaten bu nedenle “kapalı gövde” olarak nitelendirilip bu çalışmaya konu edilmiştir. *Denet* ismi türetilmiş ve belli bir süre kullanılmışken aynı anlamda *denetim* şeklinde yeni bir türetmeye ihtiyaç duyulması dikkat çekicidir. Bugün “denetici” şeklinde bir kelime olmasaydı, *denetim* kelimesini için “*Denet* isminden aslında fiillere eklenmesi gereken -(I)m ekiyle türetilmiştir.” şeklinde bir açıklama yapılabilirdi ve bir “düzensizlik” örneği olarak sunulabilirdi. Ancak fiillere eklenmesi gereken iki ayrı ekten iki kelime türetilmiş olması, *denetim* ve *denetici* kelimeleri için farklı ihtimalleri de gündeme getirebilir. Benzer sesteki *yönetim* ve *yönetici* kelimelerinden örnekseme yoluyla *dene-t-* fiilinden *denetim* (*dene-t-im*) ve *denetici* (*dene-t-ici*) kelimeleri türetilmiş olabilir. Bu kelimelerdeki –t ekinin fiilden fiil yapma eki olduğunu ancak türetme sırasında ettirgenlik işlevinin göz ardı edildiğini belirtmek gerekir. Buradaki “denet-” fiili, aslında “tecrübe ettirmek” değil de “gözlemek” (“tarassut etmek” karşılığı) anlamındadır. Nitekim “gözlemek” anlamında bir *denet-* fiili, 1934’te önerilmişti. Kaldı ki “denetim” kelimesindeki –t ekinin ettirgenlik işlevi olsaydı sözlüklerde “denetleme işi” olarak değil de “denetme işi” şeklinde tanımlanması gerekirdi. Yeni kelimelerin yapılarını tam anlamıyla açıklamanın çok zor olduğu, çalışmanın değişik yerlerinde dile getirilmişti. Bu kelime, söz konusu zorluğu örneklemektedir. Mevcut bulgular doğrultusunda *denet* isim gövdesi ve *denet-* fiil gövdesi olduğu ve iki farklı gövdeden kelimeler türetildiği sonucuna varılmıştır ancak bu maddenin girişinde verilen diğer seçenekler üzerinde de düşünmeye devam etmek gerekmektedir.

Dizel- (>**Dizelge**): *Dizelge*, oldukça yeni bir kelimedir. TDK’nin Türkçe Sözlük’üne ancak 10. baskıda (2005: 545) girmiştir. Püsküllüoğlu’nda (2012: 598) ve Dil Derneğinde (2018: 433) “alt alta yazılmış şeylerin tümü” olarak tanımlanmıştır. Mehmet Doğan’ın sözlüğünde ve ÖTS’de “dizelge” kelimesi yoktur. TUD’da “dizelge” için ilki 1990’da yayımlanmış bir kitaptan olmak üzere sadece üç farklı kayıt listelenmiştir. *Dizelge* kelimesinin “dizel-” gövdesinden türetilmiş olması gerekir ancak sözlüklerde madde başı olan tek *dizel*, yakıt cinsi olan *dizeldir*. Ses ve anlam benzerliği dikkate alındığında *dizelge* kelimesinin “çizelge”ye benzetilerek türetildiği söylenebilir. Morfolojik tahlili *diz-el-ge* (fiil kökü, yapım eki, yapım eki) şeklinde yapılabilecek olan bu kelimedeki eklerin açıklaması, “çizelge” maddesinde yapılmıştır.

Dokunak (>Dokunaklı): KT’de hem *dokunak* hem de *dokunaklı* madde başı olmuştur ve bu iki kelime için “işleme geçme, tesir... Tesirli, işler...” anlamları sıralanmıştır (Şemsettin Sami, 2015: 701). Türkçeleştirme çalışmalarının ilk ürünü olan TD’de *dokunak* kelimesi “hicran, tariz”; *dokunaklı* kelimesi de “dürüş, müessir, tesirli” kelimelerine karşılık olarak önerilmiştir (TDTC, 1934b: 980). 1935 cep kılavuzlarında *dokunak* yer almamış; *dokunaklı* kelimesi, “müessir”e karşılık olarak belirlenmiştir (TDK, 1935a: 98). TDK’nin bütün Türkçe sözlüklerinde, Dil Derneğinin, Püsküllüoğlu’nun incelenen Türkçe sözlüklerinde sadece *dokunaklı* kelimesine rastlanmaktadır; *dokunak*, madde başı olmamıştır. ÖTS’de *dokunak* madde başı olmuş ve “dokunan, etki eden olay veya durum” ifadesiyle tanımlanmıştır (Çağbayır, 2007: 1265). Mehmet Doğan’ın sözlüğünde de “dokunak” maddesi vardır ve “1. Zarar verme, 2. İşleme, tesir etme, geçme, 3. Başa vurma” olarak tanımlanmıştır (Doğan, 2011: 409). TUD’da “dokunak” için terim anlamda kullanılmış bir kayıt vardır. Sonuç olarak *dokunaklı* kelimesi, dokun-ak+lı şeklinde incelenmelidir. *Dokunak* isim gövdesi “tesir, etki” anlamında bir kelimedir ancak bugün tek başına kullanımı yaygın değildir.

Duyar (>Duyarga, duyarlı): *Duyarga* kelimesinde –gA fiilden isim yapım eki; *duyarlı* kelimesinde ise +II isimden isim yapım eki görülmektedir. Bu durumda “denetim, denetle-” örneklerinde olduğu gibi “duyar” gövdesinin aldığı ek ve bu gövdenin isim mi fiil mi olduğu tartışılmalıdır.

Duyarga kelimesi için TDK Türkçe Sözlük’ün son baskısında “Önceden belirlenmiş ışığı veya nesneyi algılayıp gerekli hareketi başlatan aygıt, sensör. Eklem bacaklılarda, başın ön bölümünde bulunan, eklemlerden oluşmuş hareketli duyu alma organı, lamise, anten” anlamları verilmiştir (TDK, 2011: 728). Bu tanımda geçen “lamise” kelimesi için 1934’te “değme, dokunma, elleme, tuyenak” kelimeleri karşılık olarak önerilmiş (TDTC, 1934a: 62); 1935’te ise “dokunam” kelimesi kararlaştırılmıştır (TDK, 1935b: 174). Bugünkü “duyarga, duyarlı” kelimeleriyle ses ve yapı bakımından benzer olan kelimelere bakıldığında “kuvvei samia” (işitme gücü) için önerilen “duyarlık” kelimesi ile karşılaşmaktadır (TDTC, 1934b: 986). *Duyarlık* kelimesi bir yıl sonra 1935’te “hassasiyet” kelimesine karşılık olarak belirlenmiştir (TDK, 1935a: 102). Sonuç olarak 1934’te Tarama Dergisi’nde 1935’te ise cep kılavuzlarında (TOCK, OTCK) “duyar, duyarga, duyarlı” gibi kelimeler yer almamıştır.

Duyar, duyarga kelimeleri ile 1941’de karşılaşmaktadır. Bilim terimlerine karşılık bulma çalışmalarının ürünü olan Türkçe Terimler Cep Kılavuzu’nda (TTCK) biyoloji terimleri *hassas, lamise* ve *hassasiyet* kelimelerine karşılık olarak sırasıyla *duyar, duyarga, duyarlık* kelimeleri verilmiştir (Maarif Vekaleti, 1941: 40-41). TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında *duyar* kelimesi yine “hassas”a karşılık olarak ancak bu kez ruh bilimi terimi içinde yer almıştır ve “duygun” ifadesi ile tanımlanmıştır (TDK, 1945: 166). *Duyarga* kelimesi bu ilk baskıda yine biyoloji terimi olarak verilmiş (1945: 166) “Kelebek gibi bazı hayvanlarda bir veya iki çift bulunan, boynuz durumunda organ” olarak tanımlanmıştır. Beşinci baskıya kadar tanımlarda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Beşinci baskıda her iki kelime de yine terim olarak verilmiştir ancak “duyar” için verilen “duygun” kelimesine “duygulu” eklenmiş; “duyarga”nın tanımı da aynı anlam çerçevesinde değiştirilmiştir (TDK, 1974: 246).

1983'teki 7. baskıda (s. 338) “duyar” kelimesi terim olarak verilmemiş, sıfat olarak yer almıştır.

Duyar kelimesi Dil Derneğinin (2018: 464), Püsküoğlu'nun (2012: 638), Mehmet Doğan'ın (2011: 431) sözlüklerinde ve ÖTS'de (2007: 1317) TDK sözlüklerindeki benzer anlamlarla madde başı olmuştur. TUD'da “duyar” kelimesi için 1.514 kayıt vardır ancak bunlardan hiçbiri, sözlüklerde madde başı olmuş “duyar” değildir; *duy-* fiilinin çekimli şekilleri veya -soyadı olarak- özel isimdir. Uzun yıllardır sözlükte yer alan “duyar”ın TUD'da hiç listelenmemesi, kelimenin yaygınlık kazanmadığının göstergesi olarak alınabilir. Nitekim “duyar”ın anlamı olarak verilen “duygulu”nun TUD'daki kayıt sayısı 293, “duyar” tabanından türeyen “duyarlı” ve “duyarsız”ın kayıt sayısı ise 1907 ve 262'dir. Yani aynı anlam alanında olan ve yaygın kullanılan *duygulu*, *duyarlı* kelimeleri, *duyar*'ın önüne geçmiş ve unutturmuştur.

Bu kelimelerin tamamının kökü *duy-* fiilidir; kelimeler, bu fiilin “işitmek” anlamından değil “hissetmek” anlamından türetilmiştir. *Duy-* fiilinin “hissetmek” anlamında kullanılması ve kelime türetilmesi, Dil Devrimi ile başlayan bir durum değildir. Kâmûs-ı Türkî'de “duy-” fiilinin “hissetmek” anlamı ve bu anlamdan türetilmiş “duygu” ismi geçmektedir (Şemsettin Sami, 2015: 708-709). *Duy-* fiili üzerine eklenmiş –Ar eki, köken olarak sıfat-fiil ekidir (Korkmaz, 2009: 57) ancak “duyarlı, duyarsız, duyurga” gibi kelimelerin gövdesini türeten –Ar, sıfat-fiil eki olmaktan çıkıp kalıcı ad yapmıştır; müstakil yapım eki olmuştur. Devamındaki +II ve +sIz ekleri zaten isimden isim yapmıştır: *duy-ar+lı*, *duy-ar+sız*. *Duyurga* kelimesinde ise yanlış ek kullanımı vardır. “Duyar” isim gövdesi üzerine –gA fiilden isim yapım eki getirilmiştir. Korkmaz'a göre (2009: 79) kelimenin doğru türetilmiş şekli “duyurga” olmalıdır.

Eleş- (>eleştir-, eleştiri): *Tenkid* için 1934'te *ayırma*, *benekleme*, *irdelemek*, *kınamsımak*, *sınamsımak*, *yarmak*, *yirmek* vb. gibi kelimeler önerilmiştir (TDTC, 1934a: 784). 1935'teki OTCK'da herhangi bir kelime önerilmemiş yine “tenkid” kullanılmıştır (TDK, 1935b: 334). İlk baskı TDK Türkçe Sözlük'te *eleştirme*, *eleştirmek*, *eleştirim*, *eleştirimcilik*, *eleştirimsel* gibi kelimeler madde başı olmuştur (TDK, 1945: 181-182). *Eleştiri* kelimesi, ilk baskıda yoktur; diğer kelimeler için bu ilk baskıda verilen anlamlar, günümüzdekiyle benzerdir. *Eleştiri*, 5. baskıda TDK Türkçe Sözlük'e girmiştir (TDK, 1969: 240). Yani *eleştir-* fiili 1945'te, *eleştiri* ismi ise 1969'da sözlüğe girmiştir. Çolpan (1963: 43), *eleştiri* kelimesinin 1956'da Ataç tarafından kullanıldığını tespit etmiştir.

Kâmûs-ı Türkî'de *ele-* fiili için verilen anlamlardan biri de “inceden inceye arayıp tarayarak taharrî ve teftiş etmek”tir (Şemsettin Sami, 2015: 130). Şu durumda söz konusu kelimelerin kökünün *ele-* fiili olduğunu söylemek mümkündür; -DIr fiilden fiil yapma eki olduğuna göre *eleştir-* fiilinin *eleş-* şeklindeki bir fiil gövdesinden türemesi gerekir. TDK'nin sözlüklerinde madde başı olarak *eleş-* fiili yer almamıştır. Mehmet Doğan'ın Püsküllüoğlu'nun Dil Derneğinin sözlüklerinde de *eleş-* maddesi

yoktur. ÖTS’de *eleş-* maddesi vardır ancak verilen tanımlar⁸ “tenkit etmek”le ilgili değildir (Çağbayır, 2007: 1419).

Türkiye Türkçesinde fiilden fiil yapan tek *-ş* eki vardır ve bu ek de işteşlik ekidir. Aksan’a göre (1976: 29) işteşlik eki *-ş*, *kariştir-*, *dolaştır-* örneklerinde olduğu gibi kalıplaşmış işteş çatı kurmaktadır ve *eleştir-* fiilinde de aynı ek vardır. Korkmaz (2009: 134), *atıştır-*, *araştır-*, *soruştur-* gibi fiillerdeki işteşlik işlevinin zaman içinde yok olması nedeniyle bu kelimelerde işteşlik eki ile ettirgenlik ekinin birleşmesinden oluşmuş *-(I)ştır* şeklinde bir birleşik ek olduğu görüşündedir. *Eleştir-* fiili, daha türetildiği ilk andan itibaren işteşlik işlevi taşımadığı için bu fiile “işteşlik anlamı zaman içinde kaybolmuş” denilemez ancak Kâmûs-ı Türkî’de *araştır-*, *atıştır-*, *soruştur-* fiilleri işteşlik anlamlarını kaybetmiş olarak yer almaktadır (Şemsettin Sami, 2015: 26, 30, 354). İşteşlik işlevi olmayan *eleştir-* fiilinin türetilmesi, o dönemde yaşayan ve de işteşlik işlevlerini yitirmiş olan *araştır-*, *atıştır-*, *soruştur-* gibi kelimelerine örnekseme olabilir.

Şu durumda *eleştir-* fiilinin morfolojik incelemesi, *ele-ş-tir-* şeklinde de *ele-ştir-* şeklinde de yapılabilir, temelde ikisi de aynıdır.

Okunak (>Okunaklı): *Dokunaklı* ile aynı yapıdadır. LO’da “okunak, okunaklı” maddeleri yoktur. KT’de ise sadece *okunaklı* vardır ve günümüzdeki anlamıyla verilmiştir (Şemsettin Sami, 2015: 170). *Okunak*; “okul, kitap” anlamlarıyla Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır (TDK, 1993: 3276); buradan ÖTS’ye de aktarılmıştır (Çağbayır, 2007: 3602). Çalışma için incelenen Türkçe sözlüklerde de yer almayan *okunak* için TUD’da da herhangi bir kayıt yoktur. Dilin sistemi dikkate alındığında “okunan, okunur” anlamına gelen “okunak” gövdesi olmalı, bu gövdeden de “okunaklı” ismi türetilmelidir. *Okunaklı* kelimesinin yapısı *oku-n-ak+lı* şeklindedir ancak “okunan, okunur” anlamında olması gereken *okunak* gövdesi tek başına kullanılmayan, tanıklanmamış bir yapıdır.

Olum (>Olumlu): *Olumlu* kelimesi, 1942’de *müciibe*, *müspet*, *vücubi* kelimeleri için önerilmiştir (Bayar, 2006: 204). Öncesinde *müspet* için önerilen kelime “irgen”dir (TDK, 1935b: 234). TDK Türkçe Sözlük’ün ilk bakışında da (1945: 449) *olumlu*, *olumsuz*, *olumsuzluk* gibi kelimeler madde başı olarak yer almıştır.

Bu kelimelerdeki +II ve +sIz isimden isim yapım ekleri, ilk bakışta fark edilmektedir; *ol-* fiil kökü ile de ilişki kurmak mümkündür. Şu durumda *ol-* fiilinin isim yapılması gerekir ki bu yeni isim gövdesi üzerine +II ve +sIz isimden isim yapım ekleri eklenebilsin. Türkiye Türkçesinde oldukça işlek olan ve fiilden isim yapan *-(I)m* eki vardır. O hâlde *ol-* fiilinden *-(I)m* eki ile *olum* isim gövdesini türetmek ve bu ismin üzerine +II, +sIz gibi ekleri getirmek, şekil olarak uygundur. Ancak sistem tam olarak çalıştırılıyorsa *olum* gövdesinin de anlamlandırılması gerekirdi. Mesela *biç-* fiili, *biç-im* isim gövdesi ve *biç-im+li* örneğinde *biç-* de, *biçim* de *biçimli* de yapı ve anlam bakımından açıktır. Oysa *olumlu* kelimesindeki *olum* isim gövdesi, yapısı belli olmasına rağmen anlam bakımından kapalıdır. TDK Türkçe Sözlük’ün 11 baskısının hiçbirinde madde başı olarak *olum* kelimesi yoktur. İleride açıklanacağı üzere aynı

⁸ Söz konusu eserde iyi ayrı *eleşmek* maddesi vardır. Birinci madde için “ulaşmak, varmak, yetişmek, tutmak” tanımları verilmiştir. İkinci madde ise “eğleşmek” fiilinin ağızlardaki şeklidir.

yapıda olan *sorum* kelimesine bu sözlüklerde madde başı olarak yer verilmiştir ama “olum” a yer verilmemiştir. Dil Derneğinin, Mehmet Doğan’ın ve Püsküllüoğlu’nun sözlüklerinde de *olum* maddesi yoktur. Çalışmada incelenen sözlükler arasında “olum” a madde başı olarak yer veren tek sözlük, ÖTS’dir ve “1. Olma eylemi ve durumu. 2. Uygunluk, yerindelik. 3. Katılma, doğrulama, evetleme” şeklinde tanımlanmıştır (Çağbayır, 2007: 3611). ÖTS’de “olum” için verilen anlamlar “olum” u karşılamaktadır ancak bu kelime, yaygınlık kazanmamıştır. TUD’da “olum” kelimesi için 199 kayıt vardır ancak bunların tamamı “oğlum” kelimesinden bozulmadır.

Sonuç olarak kelimelerin morfolojik incelemesi; ol-um+lu, ol-um+suz şeklinde yapılmalıdır. Bu incelemelerdeki *olum* gövdesi, yapı bakımından doğru türetilen ancak anlamlandırılmamış, tutunamamış bir yapıdır ve bu nedenle de “olumlu, olumsuz” kelimeleri içinde “kapalı gövde” olarak yaşamaktadır. Bu kelimelerin türetilmesinde daha önceden dilde var olan *biç-*, *biçim*, *biçimli* (Şemsettin Sami, 2015: 259), *bak-*, *bakım*, *bakımlı* (Şemsettin Sami, 2015: 214) gibi kelimelerin örnek alındığı söylenebilir.

Ötüm (>Ötümlü): Ses bilgisi terimi olan *ötümlü* kelimesi, TDK Türkçe Sözlük’ün ilk üç baskısında yoktur; 4. baskıdan itibaren (TDK, 1966: 576) madde başı olmuştur ve “Ses girişlerini titreştirerek ağızdan çıkan” tanımı verilmiştir. Bugün “yumuşak ünsüz, titreşimli ünsüz” terimleri yanında “ötümlü ünsüz” terimi de dil bilgisi çalışmalarında kullanılmaktadır.

Bu kelimenin yapısı ile yukarıda incelenen *olumlu* kelimesinin yapısı aynıdır. Yine “olumlu” kelimesinde olduğu gibi bu kelimedede de kapalı bir gövde bulunmaktadır. *Öt-* fiilden -(I)m yapım eki ile “ötüm” şeklinde bir isim gövdesinin kullanılması gerekir ki üzerine +II, +sız eklenebilsin. TDK’nin, Dil Derneği’nin, Püsküllüoğlu’nun ve Doğan’ın sözlüklerinde “ötüm” maddesi yoktur. ÖTS’de ise böyle bir madde vardır ve madde için “1. Ötmek eylemi ve olgusu. 2. {ağız} Ötme zamanı” açıklaması yapılmıştır (Çağbayır, 2007: 3724). TUD’la “ötüm”le ilgili hiçbir kayıt listelenmemektedir. Sonuç olarak kelime, *öt-üm+lü* şeklinde tahlil edilmelidir. *Ötüm*, bugün yaygın olarak kullanılmayan kapalı bir gövdedir.

Sorum (>Sorumlu): 1934’te “mesul” için *soruklu*, *sorulacak*, *sorulur*, *yüklenmiş* kelimeleri; “mesuliyet” içinse *baylav*, *yük* kelimeleri önerilmiştir (TDTC, 1934a: 517). “Mesul” için *sorun*, *yükümlü*; “mesuliyet” için *sorav* kelimelerinin önerildiği 1935’te “sorum” kelimesi, “mesele” kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır (TDK, 1935b: 200). Yani bugün “mesele”, “sorun”la; “mesul, mesuliyet” ise “sorum”la bağlantılıdır ama 1935’teki önerilerde tam tersi söz konusudur: 1935’te “mesele”, “sorun”la; “mesul, mesuliyet”, “sorun”la bağlantılıdır.

TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında “sorum” maddesi, hem “mesele” hem de “mesuliyet” e karşılık olmaktadır. “Sorumlu” ve “sorun” maddeleri ise “mesul” kelimesine karşılık gelmektedir (TDK, 1945: 531). Türkçe Sözlük’ün 2. baskısında “sorum, sorumlu, sorumluluk” maddeleri, bugünkü anlamları ile kullanılmıştır. Yani daha önceden “sorum” maddesine yüklenen “mesele” anlamı, bu baskıda yoktur. Bu baskıda aynı zamanda “sorun” maddesi de yoktur (TDK, 1955: 667). *Sorum*, 3. baskıda yeniden madde başı olmuş ve “mesele” anlamında kullanılmıştır (TDK, 1959: 697). Yani günümüzdeki anlamlar, 1959’da yerleşiklik kazanmıştır.

Bugün “mesuliyet” için “sorumluluk”, “mesul” için de “sorumlu” kelimesi yerleşmiş durumdadır. “Sorumlu” kelimesi, “mesul” anlamında olduğuna göre “sorum” gövdesinin “mesuliyet” anlamında olması gerekir. Zaten ilk baskıdan itibaren TDK’nin sözlüklerinde “sorum” kelimesi, “mesuliyet” ile açıklanmıştır. Dil Derneğinin, Püsküllüoğlu’nun ve Çağbayır’ın sözlüklerinde de durum aynıdır. Çağbayır, bu maddede *mesuliyet* anlamı için 1935’e gönderme yapmıştır (Çağbayır, 2007: 4300) ancak yukarıda belirtildiği gibi 1935’te “sorum”, “mesuliyet” değil “mesele”dir. Mehmet Doğan’da “sorum” maddesi yoktur.

Kelime türetilirken *sor-* fiilinden -(I)m yapım ekiyle “mesuliyet” anlamında *sorum* kelimesi; bu *sorum* kelimesinden de +II ekiyle “mesul” anlamında “sorumlu” kelimesi türetilmiştir. Ancak “sorumlu” kelimesi üzerine +III eki getirip “sorumluluk” kelimesini türetmek ve bu kelimeye de “mesuliyet” anlamını yüklemek, yine “mesuliyet” anlamındaki “sorum”un önüne geçmiştir. Nitekim TUD’da *sorumluluk* için 2.547 kayıt varken “sorum”un “mesuliyet” anlamında kullanıldığı hiçbir kayıt yoktur.

Uygu (>Uygula-): *Uygulamak* kelimesi bugün genel olarak “tatbik etmek” karşılığında “hayata geçirmek” anlamını taşımaktadır (TDK, 2011: 2427). “Tatbik etmek” için 1934’te *barlamak, denestirmek, kapaklamak, ödemek, uydurmak, yakıştırmak, yürütmek* gibi karşılıklar önerilmiştir (TDTC, 1934a: 752). OTCK’de ise *tatbik etmek* için *uygulamak, taptamak, yürütmek* karşılıkları bulunmaktadır (TDK, 1935b: 316). Bu yıllarda henüz *uygulama* kelimesi yoktur. Sonraki yıllarda TTCK’de “uygulama” kelimesi, matematik ve fizik terimi olarak “tatbik, tatbikat” kelimelerine karşılık olarak tespit edilmiştir (Maarif Vekaleti, 1941: 147). TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında da *uygulama* kelimesi, günümüzdeki anlamıyla madde başı olarak yer almıştır (TDK, 1945: 602).

Kelimenin kökü *uy-* fiilidir. *Tatbik* kelimesi, Türkçeye “tıpkı” şeklinde yerleşmiş olan *tbk* kelimesine (Devellioğlu, 2011: 1212) dayanmaktadır. “Tatbik”in çoğulu olan “tatbikat”ı da “aynılık, uygunluk”la ilişkilendirmek mümkündür. “Yangın tatbikatı, deprem tatbikatı, savaş tatbikatı” vb. tatbikatlarda gerçeğe uyan, gerçeğin aynısı olan canlandırma yapıları. Kâmûs-ı Türki’de “tatbik” için “uydurma, benzetme, karşılaştırma, bir kaide veya kanunu icra etme” gibi anlamlar verilmiştir (Şemsettin Sami, 2015: 324). *Tatbik* kelimesine karşılık aranırken *uy-* fiilinden hareket edilmesinin nedeni bunlar olabilir. *Uy-* fiili, -gU ile isim yapılmış devamında da +IA isimden fiil yapım ekiyle *uygula-* fiili türetilmiştir. *Uygu* isim gövdesi, TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında felsefe terimi olarak “iki şey arasındaki uygunluk ilkesi” anlamıyla ve “tekabül” karşılığında kullanılmıştır (TDK, 1945: 602). Bu durum 7. baskıya (TDK, 1983) kadar devam etmiştir; 7. baskı ve sonrasında “uygu” kelimesi yoktur. ÖTS’de de “uygu” kelimesi “1. Birbirine uyan iki şey arasındaki ilgi. 2. İki şey arasındaki uygunluk, uyum” anlamlarıyla madde başı olmuştur, ilk anlam felsefe terimidir (Çağbayır, 2007: 5010). Doğan’da *uygu* madde başıdır ve “1. Çeşitli şeyler arasındaki uygunluk bağı, tekabül. 2. Ahenk, akord” anlamları verilmiştir, kelimenin ikinci anlamı müzik terimidir (Doğan, 2011: 1749). Dil Derneğinin sözlüğünde de felsefe ve müzik terimi anlamları (Dil Derneği, 2018: 1650); Püsküllüoğlu’nda ise felsefe terimi olarak (Püsküllüoğlu, 2012: 1931) yer almıştır.

Görüleceği üzere *uygu* kelimesi için sözlüklerde verilen anlamlar “uyma, uygun olma” ile ilgilidir. *Uygulama* kelimesi, “uymak” anlam alanından ziyade “hayata geçirme, icra etme, yapma, gerçekleştirme” kelimelerinin anlam alanına girdiği için sözlüklerde “uyma, uygun olma” şeklinde tanımlanan “uygu” ile “hayata geçirme, icra etme, yapma, gerçekleştirme” anlamları arasında ilk bakışta bir ilişki kurmak zor olmaktadır. Ancak yukarıda açıklandığı üzere bu ilişki “tıbk (tıpki), tatbik, tatbikat” kelimelerine dayanmaktadır. Yani “uygulama” kelimesindeki “uygu” gövdesi, şekil bakımından değil anlam bakımından kapalılık arz etmektedir.

Yöner (>Yönerge): *Talimat* kelimesi için 1934’te *bellenti, söylev* kelimeleri önerilmiş (TDTC, 1934a: 742); 1935’te *astüçük, yönerge* kelimeleri kararlaştırılmıştır (TDK, 1935b: 312). *Yönerge*, sonraki sözlüklerde de “talimat, direktif”i karşılamak için kullanılmış ve tutunmuştur. Kelimenin kökü *yön* ismi olmalıdır. Kelimenin sonundaki -gA eki, işlek bir fiilden isim yapım ekidir. Şu durumda *yön* isminden türemiş olan *yöner-* şeklinde bir fiil gövdesinin olması beklenir. Nitekim *yönerge* ile aynı dönemde “teklif” karşılığı türetilen *önerge* (TDK, 1935: 223) kelimesine bakıldığında *ön, öner-, önerge* kelimelerinin üçünün de tek başına kullanıldığını görmek mümkündür. Aksan (1976: 56), “yöner-” fiilinin “yapılacak iş, tutulacak yol konusunda buyruk vermek” anlamında olduğunu söylemiştir ancak Türkçeleştirme ile ilgili kılavuzlarda *yöner-* şeklinde müstakil bir fiil hiç önerilmemiştir; benzer anlamda *yönet-* fiili vardır (TDK, 1935a: 332). Çalışmada incelenen sözlükler içinde de sadece ÖTS’de madde başı olarak *yöner-* fiiline yer verilmiştir; diğer sözlüklerde *yöner-* maddesi yoktur. TUD’da da *yöner-* fiilinin çekimlenme veya fiilimsi eki olarak kullanıma çıktığına ilişkin bir örnek yoktur.

Bütün bu açıklamalardan sonra *yönerge* kelimesi, yön+er-ge şeklinde incelenebilir. Bu tahlildeki *yöner-* gövdesi, tek başına kullanımı ve geçmişi olmayan bir yapıdır.

Yüküm (>Yükümlü): 1935’te “mecburiyet, mükellefiyet” kelimeleri için *yüküm*; “mükellef, mesul” kelimeleri için *yükümlü*; “gayrimükellef” içinse *yükümsüz* önerilmiştir (TDK, 1935a: 335) ancak TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında madde başı olarak sadece *yüküm* bulunmaktadır; *yükümlü, yükümsüz, yükümlülük* gibi kelimeler ilk baskıda yoktur (TDK, 1945: 651). *Yükümlü*, “yükümü olan, mükellef” anlamıyla 4. baskıda (TDK, 1966: 795); *yükümlülük*, “yükümlü olma hali” anlamıyla 5. baskıda (TDK, 1969: 816) sözlüğe girmiştir. *Yükümsüz* kelimesi incelenen sözlükler içinde sadece Dil Derneğinin sözlüğünde madde başı olmuştur (Dil Derneği, 2018: 1783).

Bugün “mükellefiyet” için “yükümlülük”, “mükellef” için de “yükümlü” kelimesi kullanılmaktadır. *Yükümlü*, “mükellef” anlamında olduğuna göre +II ekinden önceki “yüküm” gövdesinin “mükellefiyet” anlamında olması gerekir. Nitekim ilk baskıdan itibaren TDK’nin sözlüklerinde ve incelenen birçok sözlükte “yüküm” kelimesi, “mükellefiyet” ile açıklanmıştır. Kelimenin kökü *yük* ismi olduğuna göre *yüküm* kelimesinde isimden isim yapım ekinin olması gerekir. Fiilden isim yapan -(I)m ekinin Türkçeleştirme çalışmalarında yanlış olarak bazı isimlere de eklendiği (Korkmaz, 2009: 91) düşünüldüğünde *yüküm* kelimesindeki -üm ekini fiile eklenmesi gerekirken isme eklenmiş yapım eki olarak kabul etmek gerekir. Sonuçta *yük* isminden

–(I)m yapım ekiyle “mükellefiyet” anlamında *yüküm* kelimesi; bu *yüküm* kelimesinden de +II ekiyle “mükellef” anlamında “yükümlü” kelimesi türetilmiştir. *Yükümlü* kelimesi üzerine +III eki getirip “yükümlülük” kelimesini türetmek ve bu kelimeyi de “mükellefiyet” anlamında kullanmak, aynı anlamdaki “yüküm”ün önüne geçmiştir. Nitekim TUD’da *yükümlülük* için 332 kayıt varken “yüküm”ün “mesuliyet” anlamında kullanıldığı kayıt sayısı 4’tür.

Sonuç olarak *yükümlü* kelimesinin morfolojik yapısı, yük+üm+lü’dür. Buradaki ilk yapım eki, aslında fiillere eklenmesi gereken –(I)m ekidir. Bu ekle oluşan *yüküm* gövdesi, sözlüklerde “mükellefiyet” anlamı ile madde başı olmuştur ancak bu gövde, aynı anlamdaki “yükümlülük” kelimesinin etkisi ile az kullanılır konuma düşmüştür. Bugün “mükellefiyet” anlamını karşılamak için “yüküm”den çok “yükümlülük” kullanılmaktadır.

Zorun (>Zorunlu): Bu kelime, Türkçeleştirme çalışmalarının en çok eleştirilen kelimelerindendir. Diğer kelimelerdeki eleştiriler “yanlış ek, işlek olmayan ek, işlevine uygun olmayan ek” vb. üzerinedir. *Zorunlu* kelimesi, bunlara ek olarak Farsça *zor* kökünden türetilmiş olması nedeniyle de eleştirilmiştir (Timurtaş, 1980: 286). 1934’te “cebir, kuvvet, müşkil, mecburiyet” gibi kelimeler için “zor” kelimesi; “cebre, mecburen, mütegalibane” kelimeleri için de “zorla” kelimesi karşılık olarak önerilmiştir (TDTC, 1934b: 1309). 1935’teki cep kılavuzunda hem “zorla” hem de “zorun” kelimesi görülmektedir. *Zorla* kelimesi “mejburen, cebren”e, *zorun* kelimesi de sadece “mejburen” kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır (TDK, 1935a: 340). Bugün yaygın olan “zorunlu” kelimesi ise TD’de ve cep kılavuzlarında yoktur. TDK Türkçe Sözlük’ün ilk baskısında “zorun” maddesi yoktur, “zorunlu” kelimesi felsefe terimi olarak sözlüğe girmiştir ve “olmaz olamayan, zaruri” şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 1945: 662). İkinci baskıda da aynı olan “olmaz olamayan, zaruri” anlamı üçüncü baskıda “olması gereken, zaruri” olarak değiştirilmiştir (TDK, 1959: 855). Sonraki baskılarda da benzer anlamlarla karşılaşmaktadır.

1935’te önerilen “zorun” kelimesi, 1945’te sözlüğe giren “zorunlu” kelimesine gövde olmuştur ancak TDK’nin Türkçe sözlüklerinin hiçbirinde madde başı olarak yer almamıştır. Dil Derneğinin, Püsküllüoğlu’nun, Doğan’ın çalışma için incelenen sözlüklerinde de “zorun” maddesi yoktur. ÖTS’de ise 1935’teki cep kılavuzuna gönderme yapılmıştır (Çağbayır, 2007: 5498). TUD’daki kayıtlar ise “zor” kelimesinin ilgi hâli veya iyelik eki almış şekilleridir.

Sonuç olarak *zorunlu* kelimesinin morfolojik yapısı zor+un+lu (isim kökü + yapım eki + yapım eki) şeklindedir. Bu tahlildeki +In eki, köken olarak eski bir vasıta hâli ekidir ve günümüzde yapım eki olarak kullanılmaktadır. “Cebren, mejburen” kelimeleri için önerilen ilk kelime olan “zorla” kelimesindeki +IA vasıta hâli eki yerine daha eski bir vasıta eki olan +In konularak yeni bir kelime yapılmak istenmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

1. Bu çalışmada gövdesinin yeterince açık olmadığı düşünülen *azınlık, bağımsız, becerikli, büyültmek, çizelge, çözelti, dayanıklı, denetleme, dizelge, dokunaklı, duyurga, eleştirmek, okunaklı, olumlu, ötümlü, sorumlu, uygulamak, yönerge, yükümlü, zorunlu* kelimeleri ele alınarak bu kelimelerin gövdeleri incelenmiştir. Çalışmada sunulan tespitlerden, başta öğretmenler olmak üzere konunun

İlgililerinin yararlanılacağı düşünülmektedir. Gerek eski metinlerin söz varlığı gerekse de Türkçeleştirme çalışmaları üzerine yapılacak yeni yayınlar, çalışmada yeterince açıklanamayan noktaların açıklığa kavuşturulmasına katkı sağlayacaktır.

2. Yaşayan dilin bir parçası olmuş *bağımsızlık*, *sorumlu*, *olumlu*, *zorunlu* vb. kelimeler, kapalı bir özellik taşıdıklarının kolaylıkla fark edilememesi nedeniyle testlerde, ders kitaplarında yer almaktadır. Bu kelimelerle karşılaşan öğrenciler, öğretmenlerine; araştırma imkanı olmayan öğretmenler de ilgili araştırmalara başvurmakta, cevap aramaktadır. “Yanlış türetme olduğu” gerekçesiyle bu kelimeleri görmezden gelmenin dile ve dil bilgisi eğitimine katkısı yoktur. Bir kelimenin yapı veya anlam bakımından yanlış olması, kelimenin dile yerleşmesinin önüne geçmemişse bu durumda yapılması gereken en önemli şey, kelimeleri bugün dile yerleşmiş şekilleriyle kabul edip bu kelimelerin yapılarını betimlemektir. Burada sıralanan açıklamalar da bu gövdeler hakkında ulaşılabilen bilgiler doğrultusunda araştırmacı tarafından ortaya konulan çıkarımlardan ve kelimelerin mevcut yapılarının betimlenmesinden ibarettir. Dil Devrimi’nde veya sonrasında türetilmekle birlikte çeşitli bakımlardan düzensizlik içeren kelimelerin her birinin kendine özgü bir yapıya sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmadaki morfolojik tahliller, kelimelerin mevcut yapısını göstermek için yapılmıştır. Yanlış kullanılmış bir ek, “bilimsel doğruluğu” değil “mevcut yapıda söz konusu ekin ancak böyle açıklanabileceğini” göstermektedir. Mesela Türkiye Türkçesinde *dizel-* fiili ve fiilden fiil yapan –Al eki yoktur fakat kökünün *diz-* fiili olduğu, sondaki –gA ekinin de fiilden isim yaptığı dikkate alındığında *dizelge* kelimesinin morfolojik incelemesi *diz-el-ge* olarak yapılabilir.

3. Ortaya konulan açıklamalar ve örnekler göstermektedir ki kelime türetmede sistem dışına çıkılması, gelecekte dil araştırmacıları için yeni zorluklar doğurmaktadır. Dile girmesi muhtemel yeni yabancı unsurlar için zamanında ve doğru kelimeler türetmek, hem dilin korunmasını sağlayacak hem de ilerleyen yıllarda yeni tartışmalı kelimelerin ortaya çıkmasının önüne geçecektir.

4. Çalışmadaki morfolojik incelemeler ve açıklamaların “okullarda da kullanılabilir seviyede” olmasına özen gösterilmiştir ancak burada ele alınan kelimelerin anlam veya şekil bakımından kapalı unsur içerdiği ve zaten bu nedenle de çalışma konusu yapıldığı dikkate alınmalıdır. Çalışma, “yapı bilgisi konusunda hazırlanan ders araçlarında bu kelimelerin kullanılmasını önermek” amacıyla değil “herhangi bir nedenle bu kelimelerin yapısını inceleyecek olanlara fikir vermek” amacıyla hazırlanmıştır. Buradaki açıklamalar, derste veya başka bir yapı bilgisi etkinliğinde bu kelimelerle karşılaşan öğretmenlere yardımcı olacaktır ancak öğrenciye neyin ne kadar aktarılacağı kuşkusuz hedef kitlenin seviyesi ile ilgilidir.

Kısaltmalar

- DS : Derleme Sözlüğü
 KT : Kâmûs-ı Türkî
 LO : Lehçe-i Osmânî
 OTCK: Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu
 ÖTS : Ötüken Türkçe Sözlük
 TD : Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi (1-2)
 TDK : Türk Dil Kurumu
 TDTC: Türk Dili Tetkik Cemiyeti
 TTCK: Türkçe Terimler Cep Kılavuzu
 TOCK: Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu
 TS : Tarama Sözlüğü
 TUD : Türkçe Ulusal Derlem

Kaynaklar

- Ahmet Vefik Paşa. (2000). *Lehçe-i Osmânî* (haz. Prof. Dr. Recep Toparlı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan. (1969). Kelimelerin Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsça Unsurların Etkisi Üzerine Notlar. *Türk Tarih Kurumu Necati Lugal Armağanı*, 97-108.
- Aksan, Doğan. (1976) *Tartışılan Sözcükler ve Özleştirme Sorunu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ömer Asım. (1975). *Gelişen ve Özleşen Dilimiz* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Y. et al. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). In *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye. Erişim adresi: <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- Bacanlı, Eyüp. (2016). *Türk Dillerinde Düzensizlikler*. Ankara: Etkileşim Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin. (1998). *Türkçenin Grameri* (5. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayar, Nevnihal. (2006). *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Boz, Erdoğan. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Çağbayır, Yaşar. (2007). *Ötüken Türkçe sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çolak, Gülcan. (2015). *Türkçede Fosil Kelimeler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çolpan, Yılmaz. (1963). *Ataç'ın Sözcükleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Tanıtma Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (28. baskı). İstanbul: Aydın Yayınları.
- Dil Derneği. (2018). *Türkçe Sözlük* (4. baskı). Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Doğan, D. Mehmet. (2011). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (23. baskı). Ankara: Yazar Yayınları.

- Durgut, Hüseyin. (2004). Çağdaş Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I. Cilt* ss. 805-814. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (1975). *Türkçenin Karanlık Günleri* (2. baskı). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Hatipoğlu, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hazar, Mehmet. (2012). Türkiye Türkçesinde İşlek Olmayan Sözcük Kökleri. *Uluslararası Yaşayan Türkçe Bilgi Şöleni 30 Mayıs – 1 Haziran 2012*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye.
- İmer, Kamile. (1976). *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maarif Vakfı. (1941). *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Karaağaç, Günay. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karademir, Fevzi. (2016). Türkçede Kapalı Biçim Birimlerin Öğretimi Üzerine. *Turkish Studies*, 11(14), 371-410.
- Kerimoğlu, Caner. (2014). Türkiye Türkçesi Gramerindeki Düzensizlikler ve Eş Zamanlı Gramer Yazımı. *Dil Araştırmaları*, 14, 75-96.
- Korkmaz, Zeynep. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri –Şekil Bilgisi-* (3. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lewis, Geoffrey. (2007). *Trajik Başarı Türk Dil Reformu*. (çev. Mehmet Fatih Uslu) İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Özkan Nevzat. (1999). İsme Gelen Ekleri de Alan Bir Fiil Gövdesi: Belir-. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996*, 213-220.
- Paçacıoğlu, Burhan. (2016). *Türkçenin VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Püsküllüoğlu, Ali. (2012). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sencer, Muzaffer. (1981). *Yöntembilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri. (2011). Kiçig, Küçük ve Bedük Kelimeleri ile Türevlerinin Etimolojileri. *Türk Dili*, 713, 409-416.
- Şemsettin Sami. (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. (haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal 4. baskı). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Şen, Serkan. (2005). Standart Türkiye Türkçesinde İkilemelerle Yaşayan Tarihî Sözcükler. *Şinasi Tekin Anısına Uygurlardan Osmanlıya* (ss. 685-702), İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Şen, Serkan. (2008). Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler. *Türk Dili*, (681), 255-263.
- TDK. (1935a). *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. İstanbul.
- TDK. (1935b). *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul.
- TDTC. (1934a). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi-1*. İstanbul.
- TDTC. (1934b). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi-2*. İstanbul.

- TDK. (1945). *Türkçe Sözlük* (1. baskı). İstanbul.
- TDK. (1955). *Türkçe Sözlük* (2. baskı). Ankara.
- TDK. (1959). *Türkçe Sözlük* (3. baskı). Ankara.
- TDK. (1966). *Türkçe Sözlük* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1969). *Türkçe Sözlük* (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1974). *Türkçe Sözlük* (6. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1983). *Türkçe Sözlük* (7. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1993). *Derleme Sözlüğü* (8. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1995). *Tarama Sözlüğü* (9. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2005). *Türkçe Sözlük* (10. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2011). *Türkçe Sözlük* (11. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2012). *Yazım Kılavuzu* (27. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, Andreas. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (1979). *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Umur Kitapçılık.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (1980). *Türkçemiz ve Uydurmacılık* (2. baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit. (2009). Türkülerde Eski (Arkaik) Sözler. *Turkish Studies*, 4(8), 83-88.
- Üstünova, Kerime. (2016). *Eylem İşletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Zülfikar, Hamza. (2011). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NICOLAS DE NICOLAY'IN MUSAVVER SEYAHATNAMESİNDE
KANUNİ DEVRİ OSMANLI İMPARATORLUĞU
KANUNİ REIGN OTTOMAN EMPIRE IN FRENCH VOYAGER
NICOLAS DE NICOLAY'S ITINERARIY

HAKAN SOYDAŞ

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Res. Assist. Ataturk University, Faculty of Letters
hakan_soydas@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4939-3434>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 30.05.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.07.2018

Sayfa-*Pages* : 267-288

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3948>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

NICOLAS DE NICOLAY'IN MUSAVVER SEYAHATNAMESİNDE
KANUNİ DEVRİ OSMANLI İMPARATORLUĞU*
KANUNİ REIGN OTTOMAN EMPIRE IN FRENCH VOYAGER NICOLAS
DE NICOLAY'S ITINERARY

HAKAN SOYDAŞ

Öz

Bir edebî tür olarak seyahatnamelerde anlatı kurgusal olmayan, yaşanmış ve gerçekçi bir olay örgüsüne sahiptir. Anlatıcının ait olduğu medeniyet dairesinin merkeze alındığı kendi ve öteki ile karşılaştırmaların konu edildiği seyahatnamelerde yazarın temel amacı ötekini anlamaktır. Yazarın hayatının belirli bir kesitini ve deneyimlerini ele alan bu edebî tür gerçekleştirilen seyahatin gerçekçi yönüyle kurgusal hikâye ve diğer anlatı türlerinden farklılıklar gösterir. Farklı edebî türlerle kurduğu ilişkiler nedeniyle kesin hatlarının tayini ne kadar güçse de merak güdüsü, sanatsal mükemmelleşme arayışı ve bilme açlığı gibi temel motifler seyahatnamelerin özgün yönleri arasındadır. Batılı seyyahların kaleme aldıkları seyahatnameler Doğu toplumunu ve kültürünü anlama çabasının bir sonucudur. Nicolas de Nicolay'ın ilk kez 1568 yılında yayımlanan Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales (Doğu'ya Deniz Yolculukları ve Geziler) adlı eseri de mezkûr amiller neticesinde kaleme alınmış bir seyahatnamedir. İlgili seyahatname birbirini tamamlar nitelikte dört kitaptan ibarettir. Arfeuille Senyörü ve Fransa Kralının hizmetkârı olarak kendisini tavsif eden Dauphiné'li Nicolas de Nicolay'ın eseri Kanuni devri Osmanlı coğrafyası ve toplumuna dair gözlemleri muhtevidir. Seyahatnamenin kendini diğer örneklerinden farklı kılan temel özelliklerinden birisi de devrin

Abstract

As a literary genre, itineraries have a plot which is non fictional, lived and realist. The itineraries in which narrator move his civilization paradigms to central position and makes comparisons with the other civilization aims to understand the other. This literary genre which deals with the writers' life and experience is different from fictional histories and narrative genres by the realist aspect of the travel. Although it is difficult to determine certain measures of itineraries because of its close relations with other literary genres, some features such as interest, quest of excelling and passion for learning are among the original features. Western itineraries are the conclusion of the effort which aims to understand Eastern society and culture. Nicolas de Nicolay's itinerary Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales published for the first time in 1568 is the consequence of the stated reasons. This itinerary comprises four books which complete each other. The work of Nicolas de Nicolay from Dauphine who qualify himself as the attendant of Arfeuille Senior and France's King, consist some observations for geography and society about Kanuni Reign of Ottoman. One of the specifications of the itinerary which makes it from the alternates is the pictures made for men and women. Men and women described in dress suitable to their social position present also an

* Bu makale daha önce Atatürk Kültür Merkezi ve Necmettin Erbakan Üniversitesi tarafından 13-15 Ekim 2016'da Ortaçağ İslam Dünyasında Seyyahlar ve Seyahatnameler Uluslararası Bilgi Şöleninde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş ve yeniden tanzim edilmiş hâlidir.

erkek ve kadınlarını temsil eden çizimlere yer vermiş olmasıdır. Toplumsal konularına muvafık giyimleri ile çizilen erkek ve kadınlar Batılı bir seyyahın oluşturmaya çalıştığı imge dünyasını da okuyucuya sunmaktadır. Bu çalışmada, Fransız seyyahın gözüyle XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyası ve toplumuna dair gözlemler incelenecektir. Aynı zamanda seyahatnamenin, türün edebî makyaslarına ne denli uyduğu ele alınacak ve seyahat edebiyatı dâhilinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Nicolas de Nicolay, Doğu Algısı, Kanuni Devri, Osmanlı İmparatorluğu.

imaginary world which is designed by a western voyager. With this study, we will examine the observations about XVIth century Ottoman geography and society by a French voyager regard.

Key Words: Itinerary, Nicolas de Nicolay, Eastern İmagination, Kanuni's Reign, Ottoman Empire.

Giriş

Hac yolculuklarından coğrafi, tarihî ve ilmî amaçla yapılmış keşif kayıtlarına değin geniş bir yelpazede kaleme alınan seyahatnamelerde anlatı, yaşanmış ve gerçekçi bir olay örgüsüne sahiptir. Anlatı kahramanı yazar, ben anlatıcı olarak eserde kendini gösterir. Anlatı betimlemelere, anlatıcının ait olduğu medeniyet dairesinin merkeze alındığı *kendi* ve *öteki* ile karşılaştırmalara ve tartışmalara sahne olur. Çünkü seyahatnameler bilinmeyen yabancı bir dünyaya açılan kapılardır.

Nicolas de Nicolay Dauphiné Bölgesinde 1517 yılında dünyaya gelir. Ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Nicolay 25 yaşında Dauphiné'yi terk eder. Perpignan kuşatmasına katılır, Senyör D'Andtoine'in mahiyetine girer. Birçok kara ve deniz savaşına katılmışsa da bunlar hakkında bilgi sahibi değiliz. 1542 yılında Jeanne de Steultinck ile evlenir. Bu evlilikten ilki küçük yaşta ölen iki kız çocuğu sahibi olur. Evliliği sonladıktan sonra 1544-1560 yılları arasında birçok ülkeye seyahatler yapar. Yurtdışı seyahatlerinin akabinde Moulins kraliyet şatosunda ikamet eder. Çocuk yaşta resim eğitimi alan Nicolay burada 1565-1567 yılları arasında Fransa'nın farklı bölgelerinin çizimlerini yapar. 1583 yılında 67 yaşında Paris'te ölür (Advielle: I-V). Nicolas de Nicolay'ın Osmanlı coğrafyasına düzenlediği seyahati sırasında kaleme aldığı eseri tarihî arka plandan beslenen "kâfir" bir ülkeyi ve onun "barbar" yönetici ve sakinlerini tanıtmayı amaçlar. Fransa kralı II. Henri tarafından 1551 yılında Sieur d'Aramon'un mahiyetinde kralın gözlemci ve mühendisi sıfatıyla görevlendirilmiştir. Bu görev Nicolay'ın ilk resmi görevi değildir. 1546 yazında İngiltere ve Fransa arasında kalıcı bir barış yapmak için Fransa'ya gelen Amiral Lord Dudley'e daha önce İngiltere'yi ziyaret ettiğinde çizdiği haritaları gösterir ve onun ilgisini çeker. Nicolay Amiral'in teklifi üzerine kendisinin mahiyetinde İngiltere'ye gitmeyi de kabul eder. Amiral'in amacı Nicolay'ın harita çizimindeki maharetini İngiltere'nin çıkarları lehine kullanmaktır. Bununla birlikte Nicolay ise Fransa devletinin çıkarlarını gütmeyi gaye edinir. Kendisine kopya ettirilen gizli bir yazma haritayı Fransa elçisinin aracılığıyla Fransa hükümetine ulaştırır ve sonrasında bu başarısı için de taltif edilir (Barroux 1937: 88-90). Görüldüğü üzere resmi bir görev kisvesi altında Fransa hükümetinin lehine gizli faaliyetlerde bulunmak Nicolay için alışıldık bir iştir.

Aramon, Fransa'nın menfaatleri lehine Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ı yönlendirmeye ve Osmanlı donanmasından istifade etmeye çalışırken, Nicolay bir kıyafetname (Yerasimos 2014: 30) hazırlamakla meşguldür. Nicolay'ın eseri yazıldıktan yıllar sonra ancak 1568 yılında yayınlanabilmiştir. Bir gelenekler kitabına dönüşen eser Doğu ülkelerine ait resimlerle birlikte basılır. 1586'daki üçüncü baskıda ise yeni resimlerin kitaba eklendiği görülür (Yerasimos 1991: 224).

Seyahatnameler aynı zamanda farklı ülkeleri, insanları ve kültürleri karşılaştırma imkânı da verir. Seyyah bu sayede ait olduğu kültürü ve karşılaştığı öteki kültürü yüzleştirmek suretiyle bir tanıtma vazifesi görür (Kurt 2015: 56). Nicolay da Hıristiyan ve Müslüman halklar arasında mukayeseler yaparak¹ (s.132, 195, 212, 242) aralarındaki farkları ve benzerlikleri anlatmaya çalışır.

Nicolas de Nicolay Hıristiyan halklardan bahsederken *biz* (s.175) zamirini kullanarak aidiyetini vurgular. Karşısında da şiddet ve kargaşalara sebep olan (s.131), kötülük kaynağı (s.92, 94) Türkleri, barbar (s.101) ve kâfir (s.131) Doğuluları görür. Bunların karşısında ise zavallı Hıristiyanlar (s.187) vardır. Kendisine Homeros'un bilge prensini örnek alan (s.61) yazar, Midilli adasının kadim sanatçıları (s.141) ve Yunanistan halkları diye tavsif ettiği Myrmidonlar, Hellenler ve Akhalar (s.316) hakkında bilgi verirken ünlü destan yazarına göndermede bulunur. Yol boyunca gördüğü yerler sadece günün hâli ile değil tarihi arka planı ile tasvir edilir. Fransız seyyahın seyahatnamesi pek çok kozmografik ve tarihi eserin yanı sıra halk hikâyelerine dayalı bilgilerle doludur. Gözlemlerini okuduğu ve dinlediği kaynaklarla (s.56-57) zenginleştirerek, seyahatnamesini bir nevi başvuru eserine dönüştürme gayretindedir. Fakat metin derin anlamları ile okunduğunda heyecanlarının ve ön yargılarının yazarı yolundan saptırdığı görülür. Fetih sonrası İstanbul'da gözlemlerini kaydeden yazar çoğu defa Greko-romen kültürüne göndermelerde bulunur. Yer adlarının birçoğu için eski isimlendirmeleri tercih eder. İstanbul ve Edirne'deki yer isimlerinin tarihî seyirleri (s.150-159, 299-309) bu bağlamda okuyucu ile paylaşılır. Bu tanımlamaların yapıldığı satırlarda âdetâ bir özlem ve bekleyiş sezilir.

Cezayir, ismini Sezar'dan almıştır (s.77). Trablus Romalılar tarafından kurulduğu gibi (s.110) Sakız adası da Homeros'un doğup büyüdüğü ve öldüğü yerdir. (s.128). Gelibolu, ismini Galler'in ve Fransızların kenti anlamındaki *Gallipolis*'ten (s.145) alır İstanbul ismi de Rumların *Stimboly* deyişinden (s.152) gelir. Seyyah Nicolay'ın bahsedilen yer adlarına dair verdiği bilgilerde doğruluk payı olduğu kadar hata ve eksiklikler de vardır. Zira Cezayir için milattan sonra 40 yılında kullanılan isim "Mauretania Caesariensis" yani Sezarın Mauretania'sı (Saïdûnî, 1993, s. 485) doğru olduğu gibi Gelibolu (Emece, 1996, s. 1) ve İstanbul (İnalçık, 2001, s. 220) isimleri için verilen bilgilerin de kısmen doğru olduğu görülmektedir Trablus ise yazarın ifade ettiği gibi Romalılar tarafından kurulmamıştır. Milattan önce VII. yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulan şehir, milattan sonra III. yüzyılda Romalıların eline geçmiştir (Kavas 2012: 288).

¹ Nicolas de Nicolay'ın seyahatnamesine ait metin içi göndermeler için bk. Nicolas de Nicolay (2014). *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*. (Çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yazar gördüğü şehir ve bölgelerden hakkı gasp edilmiş bir mirasçı edasıyla bahseder. İstanbul'un Constantinus tarafından nasıl mamur bir belde olarak imar edildiğini anlattığı satırları (s.152) Türkler tarafından fethedildikten sonra üç gün süren (s.153) sözde talan anlatımı takip eder. Bu satırlarda kimi tarihi bilgilerinde çarpıtıldığı görülür. Yazarın anlatımına göre Konstantinos mağlubiyetinin ardından öldürülmüş imparatoriçeye, kızlarına ve sarayın diğer tüm kadınlarına tecavüz edilmiştir (s.153). Oysaki İmparator XI. Konstantinos iki evlilik yapmış bir duldu ve bu evliliklerinden de çocuk sahibi olamamıştı (Donald M.1992: 45). Dolayısıyla tanınmayan Doğu'nun büyümlü havası içinde muhayyilesinin tuzağına düşen yazar, Doğu toplumunu hak etmediği çirkinliklere muhatap etmiştir. Doğulu kadın muhayyel arzuların durağı olmuş, erkekler ise ahlaki ve cinsî haksızlıklara maruz kalmıştır.

Nicolay eserine eklediği çizimlerle selefi olan Fransız oryantalistler Guillaume Postel ve Pierre Belon'un çalışmalarını daha ileriye götürmüş ve zenginleştirmiştir. Bu sebeple eseri Fransız oryantalizmi açısından da önemlidir (Hitzel 2012: 765). Nicolay'ın Türkler üzerine hazırlanan sonraki eserler için de temel kaynaklardan olduğu anlaşılmaktadır. Nicolay'ın eserindeki gravürler başka sanatçılar tarafından en fazla örnek alınan gravürlerdir. Bu gravürler kimi değişikliklerle tekrar tekrar kopya edilmiştir (Atasoy 1986: 17). XVIII. yüzyılda Jacques Charles'ın *Recueil de Tous Les Coutumes des Ordres Religieux et Militaires Avec Un Abrégé Historique* (1778) isimli eserindeki Türk kadınlara, askerlere ve dervişlere ait resimlere bakıldığında dahi bu etkinin izleri görülür.

Aramon senyörünün mahiyetinde bulunan seyyahın özellikle şehirler, askeri birlikler ve mevzilere dair detaylı tasvir ve açıklamalara yer vermiş olması bir başka amacı da ortaya koymaktadır. Bu seyahatname sadece Osmanlı İmparatorluğunu tanımak değil, aynı zamanda askerî durumu için de malumat sahibi olmak isteyenlere yardımcı olacaktır. Zira Türklerle ittifak kurmak isteyen I. François'nın isteği üzerine sonraki yüzyıllarda da birçok seyyah bu yolu izleyecek ve seyahatleri boyunca tuttıkları notlar ve coğrafi çizimlerle İmparatorluğun krokisini çıkaracaklardır.

Nicolas de Nicolay'ın eserinin seleflerinden ve çağdaşlarından ayrılan en büyük özelliği kullanılan resimlerdir. Bu resimler önceki yüzyıllarda görüldüğü gibi rastgele seçilmiş resimler değildir. Eser içinde anlatıma eşlik eden resimler kendi içlerinde bir bütünlük arz etmektedir. Bu bütünlük Doğu toplumlarına özgü bir imge dünyasının ilk örnekleri arasındadır. Nicolay'ın kullandığı resimler sonraki yüzyıllarda Batı dünyası için Doğu imgeleminin yapı taşları arasında yer alacaktır.

A. Nicolas de Nicolay'ın Gözüyle Kanuni Devri ve Askeri Hayat

Türklerle Fransızların ilk karşılaşmaları XII. ve XIII. yüzyıllarda Haçlı Seferleri sırasında gerçekleşmiştir. Bu dönem Türklerin Yakın Doğu'ya yayılarak Anadolu topraklarında yerleşik hayata geçip, bölgeye hâkim oldukları dönemdir (Arslan 2005: 138). Fransız haçlılarının bu ilk karşılaşmayla birlikte Türkler hakkında olumlu bir bakışa sahip olmaları oldukça güçtür. Haçlı seferlerine katılmış görgü tanıklarının notları, tacirlerin günlükleri bu dönem için en geçerli yazılı kaynaklardır. XIV. ve XV. yüzyıllarda ise bu kaynakların yanı sıra arasında gözlemlerini kaleme alan Avrupalı esirlerin, Kudüs'e ziyaret amaçlı giden seyyahların eserleri de söz konusudur. (Aybet

2003: 31-36). Bu dönem boyunca İtalyanlar ve Almanlardan sonra Osmanlıyla ilgili en çok seyahatname kaleme alan Fransızlardır. XIV.-XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı coğrafyasına seyahat düzenleyen Fransız seyyahların sayısı 43'tür (Yerasimos 1991: 9).

Fransız kralının emri ve kumandasında defalarca orduya katılan (s.61) Nicolas de Nicolay bazı nedenlerden ötürü Aramon Senyörüne her gittiği yerde eşlik etmek üzere görevlendirilmiştir (s.65). Fransız seyyahın *bazı nedenlerden ötürü* diyerek geçiştirdiği sebepler nelerdir, bu konuda bilgi sahibi değiliz. Çıktığı bu yolculuğu kayıt altına almakla yaşamı, varlığı ve onuru pahasına Fransa'ya hizmet etmiş olacağından (s.62) bahseden yazarın bu ifadelerinden kendisinin aynı zamanda ülkesi adına vazifelendirildiği çıkarılabilir. Vazifelendirildiği dönem Türk ve Fransız askeri ittifakın kurulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Bu nedenle seyyahın aynı zamanda askeri bir vazife altında olduğu da anlaşılmaktadır. Zira eseri boyunca birçok askeri bölge detaylı bir şekilde betimlenmiş, ordu teşkilatı en ince ayrıntısına kadar açıklanmıştır. Araman Senyörü ile çıktığı yolculuk Mağrip ülkelerini geçerek İstanbul'a değin sürmüştür.

Cezayir bahsinde şehrin yakınlarındaki bir dağda bulunan kuleyi tüm detayları ile anlatır: Kapısı yedi kulaç olan bu kulenin etrafı on yedi kulaç genişliğindeki hendeklerle çevrilidir. Buradaki kalenin içinde dokuz adet büyük top ve bunlara ek olarak sökülüp takılabilen on sekiz adet küçük top bulunmaktadır. Kulenin ortasında ise kentin su ihtiyacını sağlayan ve otuz asker tarafından korunan bir su kuyusu bulunmaktadır (s.81-82). Malta adasının girişinde ise adayı üç taraftan kuşatan, ele geçirilemeyecek şekilde çok yüksek bir kayalığın üstüne yapılmış olan ve gerekli mühimmatla donatılmış kaleden söz eder. Kara tarafı ise yüksek tepelerle çevrili olmayışından ve gelecek saldırılara açık olduğu için büyük bir kuşatma sırasında dayanıksız kalacak (s.93) durumda oluşunu bir stratejik bilgi olarak zikreder.

"Türklerin dövüşme, gizlenme ve siper kazma tarzları" başlığı altında Trablus kuşatması sırasında Türk ordusunun kullandığı silahlardan ve askeri taktiklerden bahseder. Topçu takımları ve tabya sepetleri detaylı olarak tasvir edilir, tabya sepetleri yararlı bir icat olarak kaydedilir (s.102). Yazar bir mühendis olarak kendisinden yardım talebinde bulunulduğu esnada kısa ve kaçamak yanıtlarla (s.103) müttefikleri Türklere yardımcı olmadığını da yazar.

Nicolay İstanbul'a yolculuğu sırasında geçtiği Çanakkale Boğazı'nı korumakla sorumlu Kilitbahir ve Kala-i Sultaniye kaleleri hakkında detaylı bilgiler de verir (s.143). İstanbul'a girişi esnasında ise beş yüz asker tarafından korunan, topçu tahkimatıyla ilgili askeri bilgiler verir (s. 148,158).

Yazarın askeri açıdan en çok ilgisini çeken konular ise yeniçeri ocağı ve devşirmelerdir. Padişahın emrindeki yeniçeriler (s.148) küçük yaşlarda Hıristiyan ailelerden alınan çocuklardan seçiliyor oluşunu bu ilgede payı olmalı ki, onların kullandıkları silahlardan, giydikleri kıyafetlerden, görünüşlerinden ayrıntılı söz eder. Yine onların askeri düzenleri, birlikleri hakkında verdiği bilgileri zaman zaman da resimlerle süslemiştir. Bu bilgilerde bazen çok ayrıntılara da iner (s.192-193).

Savaşta Giden Yeniçeri²

Yeniçeri Ağası

Barış döneminde bekâr yeniçeriler İstanbul'un kendileri için ayrılan iki mahallesinde yaşarlar. Buradaki evlerine çekilen yeniçerilerin bir kısmı vardiyalı olarak gece bekçiliği yapar, hintkamışından uzun bir sopa taşırlar. Bir kısmı da yabancı sefirlere saraya çıkacakları esnada hizmet ederler veya (s.197-198).

Padişahın Muhafızı Yeni Çeri

Bölükbaşı

Yeniçeriler arasında bir de *solaklar* olarak bilinen birlikler vardı. En güçlü, yetenekli ve en iyi ok atanlar arasından seçilen solaklar silah olarak pala taşırlar, oklarını her an atmaya hazır şekilde bekleyen altın yaldızlı bir yayı ise ellerinde hazır bulundurlardı. Padişah sefere ya da camiye giderken ikişerli gruplar halinde padişahın emniyetini sağlardı. Padişaha asla sırtlarını dönmezler, sağlak olanlar padişahın solundan, solak olanlar ise sağından yürürlerdi (s.204).

² Makale metninde kullanılan resimler Nicolas de Nicolay'ın seyahatnamesinin ilk baskısından alınmıştır. Bkz: Nicolas de Nicolay, *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, 1567

Solak: Padişahın Muhafızlığını Yapan Okçu

Yeniçeriler dışında yazarın dikkatini çeken bir diğer zümre devşirmelerdir. Her dört yılda bir Hıristiyan çocuklardan devşirilen acemi oğlanların en yakışıklıları, Padişahın emri ile saray hizmetinde kullanılmak üzere eğitim görürler. Haremağaları tarafından eğitilir, yeteneklerine göre meslek sahibi olmaları veya sanat faaliyetlerinde bulunmaları için uygun tarzda yetişmeleri sağlanır (s.188). Bu tür bir yetiştirme programına uygun olmayanlar ise sarayın dışına, Anadolu'ya gönderilir. “Kaba saba” bir mizaca sahip bu çocuklar Türkçeyi öğrendikten sonra tarım ve hayvancılıkta çalıştırılırlar. Dört yıl geçtikten sonra İstanbul'a gönderilerek acemi oğlanlar ağasına veya yeniçerilere teslim edilir, savaş sırasında işe yarayacak mesleki eğitime tabi tutulurlar. Müslümanlaşan bu çocuklar geçmişlerini unuturlar ve yeni kimliklerini sahiplenirler (s.190). Yazar bu bilgilerin ardından Rüstem Paşa, Sencer Bey gibi örnekler ışığında geçmiş kimliklerini unutmayan ve Osmanlıya isyan eden devşirmeleri (s.191-192) devletin aleyhinde hareket etmiş olmaları sebebiyle methiyelerle yâd eder.

Acemi Oğlan

Kaba Saba

B. Dinî Hayat

Din olgusu *ötekinin* algılamasında kilit önemdedir. Seyyah gezip gördüğü coğrafyalardaki Hıristiyan ahalden bahsederken “bizim Hıristiyanlar”, Hıristiyanların dinî günü olan Pazar gününden bahsederken de bizim “Pazar günümüz” (s.175) ifadelerini kullanır. Fransız elçisinin Pera'ya vardığında “tüm Hıristiyan sakinlerin mutluluk nidalarıyla” (s.149) karşılandığını müjdeleyen seyyah, kendilerini Hıristiyan cemaatin hamisi görür. İslam peygamberinin tebliğini karanlık yol (s.193) diye nitelendiren yazar, bir başka ifadesinde ise Hıristiyan yöneticilere tarihi bir görev verir.

Her gerçek Hıristiyan prens, (...) gerçek bir barış ve Hıristiyan birliği kurma yolunda adım atmaya istemiş olmalıdır. Bu kâfirlerin (Türkler) hizmetinde eziyet çeken zavallı Hıristiyan kardeşlerinin çocuklarını kurtartmak için tüm güçlerini bir araya getirmelidirler (s.187).

Yazar İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmiş olmasını ise Hıristiyan âlemi için bir utanç vesikası olarak yorumlar.

Hıristiyanların 1190 sene süren egemenliğinin ardından gelmişti bu kayıp (...) aziz Helena'nın oğlu Constantinus tarafından, Roma'ya benzer şekilde kurulan ve yüceltilen Konstantinopolis, başka bir Helena'nın oğlu başka bir Konstatinos zamanında yağmalanmış ve Türklerin eline geçmiştir. Bu durum, Hıristiyanlık adına telafi edilemez bir kayıptır (s.154).

(...) Şans Mehmed'in yüzüne gülmüş! Kendisi, Hıristiyanların elinden on iki krallık ve iki yüz kent almış, yitlikleri ve fetihlerinden dolayı, isminin önüne "Yüce" (Fatih) sıfatı getirilmiş ve bu sıfatı hep taşımıştır (s.155).

Nicolay'ın Hıristiyan inancı ise mutaassıptır. Fransızların ve Cenevizlerin Roma kilisesine bağlı (s.178) bağlı olduklarını söylemekle birlikte kendilerini Aziz Antonios, Aziz Martinus veya Aziz Fiachrius'un izleyicisi (s.167) olarak gören Hıristiyanları ise sahtekârlıkla itham eder. Osmanlı'da ise Fetih'ten sonra farklı inanışlara sahip insanlar kendi yetenek ve zenginliklerine uygun olarak, uymak istedikleri dinin kurumları ve davranış kurallarına göre yaşamalarına (s.154) izin verilmiştir. Katolik seyyah diğer taraftan Katoliklerin ve Ortodoksların birbirini sevmediklerinden bahisle bir Katolik ve Ortodoks'un yapacağı evliliğinin sorunlu olacağını (s.179) kaydeder.

Aziz Paulus'tan nakledilen bir olayı (s.96) tarihî vesika olarak değerlendiren yazar, koyu bir Katolik'tir. Hıristiyan mezhep ve cemaatlere bakışı da bu ölçü dâhilindedir. Eserinde milliyet vurgusundan ziyade dinî aidiyetin ön planda olduğu görülür. Zira Müslüman Türk onun gözünde barbar (s.77) ve kâfirdir (s.187). Aynı Türk yazarın muhayyilesinde Tanrının kurbacı Türk ile buluşur. İmparatorların rahavetine göz yuman halkın günahını cezalandırmak isteyen Tanrı, Osmanlıların sekizinci hükümdarı II. Mehmed'in eliyle Hıristiyanları yerle bir eder (s.153).

Fetih sonrası Ayasofya'yı anlatan yazar buradaki mozaik ve fresklerdeki tasvirlerin gözlerinin Türkler tarafından oyulduğunu ifade eder. Bu duruma sebep olarak da Türklerin yeryüzünde sadece yerin ve göğün yaratıcısı Allah'a kulluk edilmesi gerekliliğine inanmalarını (s.166) gösterir. Aynı Türkler yemek sırasında ve yemekten sonra rakı dedikleri likörü içerler. Şarap da haram olmasına rağmen hemen herkes tarafından tüketilir. İçki içmek yasak olmasına rağmen misafirlikte bundan sakınmazlar ama evlerinde içmezler (s.219) der.

Müslümanlar yalnızca sakınmadıkları günahlarıyla değil örnek olabilecek fiilleriyle de yazarın kitabında yer bulur. İmarethaneler bu hususta uzun uzadıya anlatılır. İlki Sultan II. Mehmet tarafından İstanbul'da yaptırılan bu imarethaneler genellikle camilerin yakınlarında inşa edildiğini ve bu mekânlar kamu yararına çalışan hastaneler, çeşmeler ve yoksul çocuklara kendi dinlerinde eğitim veren okullar olduğunu söyler. Fatih camii etrafındaki imarethaneler ise ayrıca uzun uzun anlatılır. Caminin çevresindeki yüz kadar kurşun kubbeli evlerde doktorlar ve müderrisler yaşamaktadır. Her millet ve dinden yolcu, seyyah ve hacı bu evlerde ağırlanır, hiçbir ücret talep edilmeksizin misafir

ve refakatçilerin işlerinin karşılandığı belirtilir. Cami duvarlarının dışında da yüz elli kadar ev şehrin yoksullarına din ayırımı gözetilmeksizin tahsis edildiğini (s.167) ifade eder.

Sarhoşlar

Kazasker

Kazaskerler hakkında da birçok bilgi veren (s.226) Fransız seyyahın ilgisini çeken ama bilgi yetersizliğinden dolayı yanlış yorumladığı diğer bir konu ise dervişler ve tarikatlar bahsidir. Seyyahın bakış açısıyla, Türk ve Müslümanlaşmış Mağribî derviş ve hacıların dini, riyakârlık ve batıl inançlarla dolu gerçek dinden uzak bir dindir. Bu düşüncelerini örneklemek için ise Geomailer, Kalenderiler, Dervişler ve Torlaklar olmak üzere dört dini tarikat hakkında bilgi vereceğini kaydeder (s.229).

Yazarın Geomailer olarak ifade ettiği Camiyye tarikatı (s.229, dn.85), zengin çevrelerden gelen yakışıklı delikanlılardan oluşur. Bu cemaat mensuplarının dünyevi bir yaşam sürdürdükleri, dini sebeplerle diyar diyar gezip, bilgili olmayı çok önemsediklerini belirtilir. Seyahatleri boyunca notlar tutarlar, gördükleri ülke ve bölgeleri betimlerler. Gerek saç ve sakalları gerekse giyimleri ile sıra dışı kişilerdirler. Yine seyyah Nicolay'ın ifadesince bu kişiler erkek ve kadınlara karşı da ilgi duyarlar (s.229-232).

Camiyye Tarikatı Mensubu³Türk Kalenderi Derviş⁴

Dindar Türklerin ikinci tarikatı Kalenderilerin ise şehvet ve cinsellikten uzak iffetli bir yaşam sürdürdükleri küçük ibadethanelerde yaşayan bu kişilerin tarikatlarına

³ “Geomailer Religieux Turc”, bk. *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, s.181

⁴ “Calender Religieux Turc”, bk. *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, s.184

girmek isteyenlere onlarla aynı şeyleri üretmeyi ve bekârete önem vermeyi şart koştuklarını söyler (s.232).

Dervişler olarak kaydedilen üçüncü tarikat mensupları şöyle tasvir edilmiştir: Her şeyden tuhaf ve insanlık dışı olanı, dervişlerin yaşam tarzıdır. Bu kişilerin başları çıplak, saçları ve sakalları tamamen traşlıdır. Şakaklarını kızgın demirler veya eski bir yanık bezle yakıp dağlarlar. Delik kulaklarına kocaman akik halkalar takarlar, giysi olarak ise sadece iki koyun veya keçi postu giyerler. Köylerde veya ücra köşelerde yaşarlar. Şehvet düşkünü, hırsız ve dolandırıcıdırlar. Kemerlerindeki küçük baltayla insanları öldürürler, yabancı seyyahları katlederler ve cinsi sapkınlıklar gösterirler. Hint keneviri yer, bıçakla, usturalarla kollarını ve bedenlerinin farklı uzuvlarını delik deşik ederler. Dilencilikle geçimlerini sağlayan bu kişiler, İstanbul'da sevilmmez ve hoş görülmezler (s.234-237).

Derviş⁵Torlaklara Mensup Bir Derviş⁶

Nicolay devamında Türk dervişlerden söz ederken şunları söyler: Torlaklar da tıpkı dervişler gibi giyinir en üstüne de vücutlarını tamamen saran bir ayı postu giyerler. Başlarında keçeden yapılmış dilimlerle süslenmiş yüksek bir başlık taşırlar, vücutlarının geri kalanını ise çıplak bırakırlar. Ne okuma ne de yazma bilirler, medeni hayattan uzaktırlar. Kent ve kasabalarda tek başlarına gezinirler, dilencilikle geçinirler. Kehanetlerde bulunan bu insanlar aynı zamanda fal bakarak da işlerini sağlarlar

Dervişler gibi Torlaklar da Hint keneviri tüketirler, kendilerinden geçmiş halde çıplak vaziyette yerlerde uyurlardı. (s.237-240).

Fransız seyyahın dervişlere dair ifadeleri yalnızca ismi kaydedilen tarikatlarla sınırlı değildir. Evlerindeki döşemeleri, öküz keçisi, geyik, kurt, ayı gibi vahşi hayvan postlarıyla kaplayan, duvarlara ise yağ kandillerinin yanına bu hayvanların boynuzlarını asan ve kendilerini peygamberin asıl takipçileri olarak gören dervişler de vardır. Daha tuhafı bu dervişlerin evlerinde kurt, ayı, geyik, kartal ve karga gibi vahşi hayvanları besliyor olmalarıdır. İnzivaya çekilmiş görüntüsü veren bu dervişler halkın içinde gruplar hâlinde yaşarlar. Bu insanlara İstanbul'da rastlanmakla beraber Edirne'de de çokça görülürler (s.240-242).

Derviş

Nicolas de Nicolay'ın dervişler ve tarikatlar üzerine verdiği bilgiler Giovanantonio Menavino'nun *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme* ve Luigi Bassano'nun

⁵ "Dervis Religeux Turc", bk. *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, s.188

⁶ "Torlaqui Religeux Turc", bk. *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, s.192

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat Kanuni Dönemi adlı eserlerinden yapılan geniş iktibasların neticesidir. Yerasimos'un sunduğu dikkatlerle bu bölümde adı geçen eserlerin tezyif ve tahkirden uzak üsluplarının aksine Nicolay son derece hakaretamiz bir üslup tercih etmiştir. Örneğin Menavino'nun metninden iktibasla yazılan Torlaklar bahsinde “riyakâr”, “yapmacık secde” (s.238), “yapmacık kutsallık” (s.240) gibi İslamî inanca matuf ifadeler bizzat Nicolay'ın eklemeleridir (s.240, dn.106). İktibas yapılan eserler seyyahın bu kişileri gözlemlemediğini ortaya koymaktadır. Bu kişileri çizerken ise *günlük yaşamdan çizimlere yer vereceğim* (s.229) ifadesi yazarın daha çok muhayyilesinden yararlandığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan yazar dervişleri ve tarikatları anlattığı bölüme “Türklerin inandıkları dört farklı din” ismi vermiş olması kendi açısından bir hatadır. Zira tarikatlar tutulan yol anlamı ile İslam inancı içindeki yorum ve pratik farklılıklarından doğan dini birlikteliklerdir. Farklı bir din olarak değerlendirilmeleri ise hatalıdır. İslamî tarikatları örneklendirmek için seçilen Camiyye, Kalenderi ve Torlak tarikatları yazarın ön yargılı tavrının bir sonucu olmalıdır. Bu tarikatlardan Camiyye tarikatı, İslam dünyası içinde şerî hükümlere bağlı kalmayan batınî bir zümredir (Uludağ 1993: 137). Kalenderiler ise farz ibadetlere karşı kayıtsızlıkları ile İslam dünyasında eleştirilere muhatap olmuşlardır. Şer'î sınırları aşan, farzların dışında namaz ve oruç gibi ibadetleri azaltan dünyevî zevkleri mübah sayan bu kişiler sosyal bir muhalefet unsuru olarak ortaya çıkmışlar (Azamat 2001: 253-256), XVII. yüzyıla kadar toplumsal düzeyde ve yönetim kadrolarında yer tutabilmişlerdir (Uludağ 1999: 101-133). Torlaklar ise kuzu postu giyen edep yerleri dışında kalan vücutlarını açık bırakan kimselerdir. Başları traşlıdır ve şakakları da yanık paçavralarla yakılmıştır. Yaşayış tarzları da sıra dışı olan bu kimseler okuma bilmezler, bir meslekle meşgul olmazlardı. Şehirlerde avare gezerler metruk mekânları mesken tutarlardı. Fal bakar, sarhoş edici otlar kullanır hem cinslerine alaka beslediler (Antonio Mevanio 2011: 7-8). İlgili örneklere bakıldığında seyahatnamede Osmanlı toplum yapısında müstakil bir zümreymişçesine anlatılan Dervişlerin aykırı bir derviş portresi çizilebilecek adına kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Yazarın tarikatlar bahsinden sonra şerifler ve hacılar ilgisini çeker. Peygamberin soyundan gelen insanlar için şerif denilmektedir. Bu insanlar yeşil sarık takarlar ve kendilerine “yeşil baş” denir. Acemler ise kırmızı takke takarlar ve “kızılbaş” diye çağırılırlar. Şerifler toplum nezdinde son derece itibarlıdır. Nicolay'a göre edindikleri bu saygı toplumun onların itibarından duydukları korkudur. Çok zengin olmamakla beraber ticaretle uğraşırlar. İyi giyimlidirler. İstanbul ve Edirne'de çokça görülürler (s.243-25).

(Hz.) Muhammed'in Akrabası Olan Şerif

Nicolas de Nicolay Türkler, Mağripliler ve Hz. Peygamberin yolunu takip eden bütün milletleri barbar (s.245) olarak tavsif ettikten sonra Hac farızasının Müslümanlar tarafından nasıl yerine getirildiğini betimler. Bu betimleme esnasında Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kimi benzerlikler kurduğu görülür. Yazarın anlatımına göre hacılar Arafat dağında çırılçıplak soyunup bir nehre girerler ve dua ederler. Nehirden çıktuktan

sonra da üstlerini giyinirler (s.246). Burada anlatılan sahne Hıristiyanların Hz. İsa'nın Kudüs'teki mezarını ziyaret edip Şeria nehrine girdikleri sahneye benzetilmiştir. Esasında İslam inancında böyle bir uygulama yoktur.

Diğer taraftan yazar Müslümanların kurban kestikten sonra Kudüs'ü ziyarete gittiklerini (s.248) kaydetmişse de Hac farızası içinde böyle bir yükümlülük olmamakla beraber tarih boyunca Türk hacıları Medine'de Mescid-i Nebevî ve Kudüs'te Mescid-i Aksâ'yı ziyaret ederlerdi. Amaç oralara olan ihtiramdır. Hacılar yazarın anlatımıyla, topladıkları sadakalar ile karınlarını doyurduktan sonra yoksul giyimli bu kişiler ikiyüzlülükle halkın ortasında dua etmeye başlarlar (s.248). Görüldüğü üzere gerek hac farızasının yerine getirilmesine gerekse de hacılara matuf tezyif edici ifadeler Fransız seyyahın ne denli ön yargılı olduğunu ortaya koyar.

*Mekke'den Dönen
Mağribli Hacılar*

Yazarın din bahsinde yaptığı mukayeselerden biri de Türkler ve İranlılar arasındadır. Yazarın bakış açısıyla İranlılar her ne kadar Türkler ile aynı dini paylaşıyorlar da âdetleri ve fikirleri açısından birbirlerinden farklıdır. Hz. Ali ikinci halife olmuş ama bunun yerine Hz. Muhammed ile aynı mertebede eşit olmağı tercih ettiği için "Tanrı'nın elçisi" olarak anılmayı istemiştir. Bu durum Müslümanlar arasında bir bölünmeye sebep olmuştur. Birbirlerine saygı ile hitap eden her iki taraf için bu bölünme aynı zamanda aralarındaki savaşların da başlıca nedenleri arasındadır (s.258-259). Öncelikle Hz. Ali ikinci değil dördüncü halifedir ve kendisinin hiçbir zaman peygamberlik iddiası olmamıştır. Kanuni devri İran Osmanlı çatışması ise yalnızca dini ayrılıklarla yorumlanamayacak, siyasi ve ekonomik yönleri olan bir mücadele alanıdır (Alouche 2001: 75-79). Yazar sonraki sayfalarda da bu mücadeleyi "Kızılbaşlık" adı altında dini yönüyle değerlendirmiştir.

C. Toplumsal Hayat

Toplumsal hayat babında yazarın en çok değindiği konu kadınların giyimleri ve gündelik yaşantılarıdır. Cezayir'deki mağribi kadın çamaşır yıkamaya giderken, çıplak ve üzerinde sadece edep yerlerini örtecek alacalı renkte bir pamuklu kumaş parçasına sarılarak ve para karşılığında hafiflik yaparken tasvir edilirken aynı kadın çarşıya inerken beyaz, siyah veya mor renkte tüm vücudunu ve başını örtecek şekilde peştamal giyer (s.80).

Şehre İnen Mağribi Kadın

Malta'dan geçişi esnasında şehre dair betimlerinin peşi sıra bu şehirde Grek, İtalyan, İspanyol, Mağribi ve Maltalı birçok hafif meşrep kadının olduğundan (s.94) bahsettikten sonra Maltalı kadınların “barnuche” adındaki kıyafetlerini resmeder.

Maltalı Kadın

Sakız adasını betimleyen seyyah şu ifadeleriyle bu defa da Sakızlı kadınları anlatmaya koyulur:

Kimsenin kalbini kırmak istemem ama samimiyetle iddia ederim ki, Doğu'da nereye giderseniz gidin buradaki kadar güzel, erdemli ve sevecen hanımlarla karşılaşamazsınız. Zira Doğa'nın onlara bahsettiği eşsiz güzelliğin yanı sıra, o denli temiz giyinmekte ve bakımlarına öylesine özen göstermektedirler ki, ölümlü canlılardan ziyade peri veya tanrıça olarak kabul edilmeyi hak etmektedirler (s.132).

Seyyah bu denli süslü ifadeler ile betimlediği bu kadınları şöyle resmetmiştir:

Sakızlı Kadın

Sakızlı Kadın

Paroslu (Bara) Kadın

Sakız adası kadınları yalnızca güzellikleri ile değil aynı zamanda hafiflikleri ile de yazarın dikkatini çekerler. Antik çağlardan kalma bir geleneğin devamı olarak şayet dul bir kadın dul olarak kalmak istiyorsa “argomoniatiko” adıyla yönetici senyörlere vergi vermeliydi. Aynı şekilde köyde ya da şehirde bir genç kız, evlenmeden önce bekâretini yitirir ve evlenmemek isterse, gece bekçisine bir duka vermek kaydıyla istediğince özgür yaşayabilir (s.138-139).

Hamama giden Türk kadınları da Nicolay'ın ilgisini çekmiştir. Fakat bir erkeğin bu mahrem mekânlara girip gözlemleme imkânı olmadığından Fransız seyyah hamamlardaki kadınları tasvir ederken muhayyilesinden ve okuduğu kaynaklardan yararlanmıştı. Bu konuda Luigi Bassano'nun eserinden genişçe bir özet yapmıştır. Seyyahın ifadeleriyle, Yunanistan, Asya ve Afrika'da Müslümanlığa geçmiş tüm

kentlerde olduğu gibi İstanbul'da da çok sayıda hamam vardır. Osmanlı kadınları, evden çıkmak ve topluma karışmak için izin alamadıklarından peçelerini takarak, onlara hükmeden kıskanç kocalarının buyurgan kabalıklarının öcünü almak istercesine, hamama gitme bahanesiyle canlarının istediği yere giderler, kocalarının ruhu bile duymadan felekten bir gün çalarlar (s.170-171).

Hamama giden kadınlar Rum olsun Türk olsun aralarında bir dostluk gelişir. Bu dostluk zaman sonra gayri ahlaki his ve düşüncelere mağlup olup daha ileri boyutlara varabilir (s.172).

Hamama Giden Türk Kadını

Pera ve Galata gibi semtlerde yaşayan kadınlar ise Batılı olmakla birlikte Doğulu kadınların ziynet ve kıyafetlerinin şaşaaından etkilenmiş görünürler. Fransız kadınlar Türk kadınları gibi ipek kumaşlar ve altın şeritle süslenmiş kıyafetler içinde ya bir su perisini ya da bir hafif meşrebi andırırlardı. Bu kadınlar evli olsalar bile evlilik dışı ilişkiler kurarlar masraflarını karşılamak için bir veya birkaç dosttan yararlanırlardı (s.183).

Pera'da İkamet Eden Bir Fransız Hanım

Pera'da İkamet eden Bir Rum Kadını

Pera'da İkamet Eden Bir Rum Kızı

Toplumsal hayat içinde yazarın ilgisini çeken bir başka konu da pazarlardır. Seyyahın görüp betimlediği ilk Pazar Cezayir'dedir. Mağribî, Türk ve Yahudi tüccarlarının ticarî hayata hâkim olduğu bu şehrin pazarlarında envaiçeşit sebze-meyvenin yanı sıra canlı hayvanlar da satılır. Buralarda aynı zamanda yoksul Hıristiyanlar Mağribilere ve diğer barbar tüccarlara, köle olarak satılıyorlardı (s.79). Bu pazarın bir benzerine de Trablus'ta tesadüf edilir. Sicilya'dan, Malta'dan, Gozo'dan alınan yoksul Hıristiyanlar, "çarşı" adı verilen bir Türk Pazarında en yüksek fiyat verilene

satılıyorlardı (s.101). Nicolay bu sahneyi şöyle tasvir etmektedir: “Doğulu barbarların eski bir geleneğine uygun olarak, esirlerini çınlı çıplak soyup herkesin ortasında dolandırmaya hakkı vardı. Böylelikle esirlerine tıpkı bir “kısırak” muamelesi yaparak, vücutlarında herhangi bir doğal kusur bulunmadığını, dişlerinden gözlerine kadar her yerlerinin sağlam olduğunu göstermekteydiler” (s.101-102).

İstanbul'a geldiğinde ise bedestenle karşılaşır. Kare şeklinde, yüksek tavanlı ve büyük bir eve benzeyen bu mekânın içinde kumaş ve ziynet eşyalarının yanı sıra Türk savaş aletlerinin de satıldığı birçok dükkânlar vardır. Burada da Hristiyan kölelerin satıldığını görür. Bu bedesten dışında başka pazarlara da şahitlik eden seyyah, gördüğü bu pazarları Paris'teki bitpazarlarına benzetir (s.175).

Yazarın ifadelerinden anlaşılacağı üzere farklı yerlerde gördüğü köle pazarları bir Hristiyan olarak vicdanını rahatsız etmiştir. Seyyah aslında kölelik kurumuna dair net bir eleştiri getirmemektedir. Onun vicdanını rahatsız eden zavallı yoksul Hristiyan kölelerdir (s.79, 187). Oysaki Mağribî esir kadın hiçbir acıma ifadesine muhatap olmadan yalnızca bir obje gibi çizilmek suretiyle (s.83) canlandırılmıştır.

Saray ve saray efradı da seyyahın ilgisini çeken konular arasındadır. Yaklaşık iki bin adım dolayında güçlü ve yüksek surlarla çevrili sarayın Ayasofya'dan girilen en büyük kapısının üzerinde, değerli taşlarla süslü rengârenk yaprak bezemeleri ve altın harflerle süslümeler vardır. Kapıdan girildiğinde büyük bir meydanla karşılaşılır. Meydanın ortasında, iki dev kule yükselir. Burada, silahlı yeniçeri ve kapıcıların güvenliği sağladığı başka bir kapı vardır ki saraya gidecek olan herkes burada atından inmek zorundadır (s.159-160). Bu ihtişamlı yapının kendisi kadar sakinleri de Nicolay'ın ilgisini celp eder. Cariyeler, kapı ağaları ve haremağalarının her biri saraydaki görevleri ile açıklanırlar. Burada anlatılanlar aslında bizzat müşahede edilmeyen ama farklı kaynaklardan edinilen bilgilere isnat etmektedir (s.160-161). Fransız seyyah saray kadınlarını çizmek istediğinde, Zafer Ağa adında bir haremağasından yardım aldığını kaydeder. Bu adam iki Türk kadını saray kadınları gibi giydirek bu kadınların seyyah için modellik yapmasını sağlamıştır. Bu çizimler aşağıda gösterilmişlerdir.

Türk Hanımağa

Evde veya Sarayda Dolaşan Genç Türk Hanım

Suriye Tarzında Giyinen Hanım

Mora Tarzında Giyinen Hanım

Edirne’de ki toplumsal hayat da yazarın ilgisini çekmiştir. Bir ticaret merkezi olan Edirne’de Rumlar, Yahudiler ve Türkler bir arada yaşamaktadırlar. Erkekler milliyetleri ve dinleri fark etmeksizin İstanbul’dakilerle aynı giyinirken kadınların giyimleri farklılık arz eder (s.304).

Edirneli Rum Kadın

Orta Halli Türk Kadını

Haşifmeşrep Türk Genç

Edirneli Yahudi Kadın

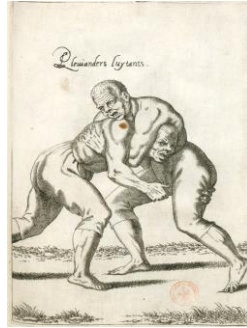
Edirneli Yahudi Genç Kız

Padişahın hizmetçileri bahsinde ise kısıtlı sayıda kişiden oluşan, yeniçerilere bağlı olmayan ama doğrudan saraya bağlı “peykler”den bahsedilir. Bu görevliler son derece gösterişli bir kıyafet için Padişahın özel hizmetinde bulunurlar. Padişahın önünden giden bu çevik peykler, kimi zaman Padişah için ulaklık yaparlar. İmparatorluğun en iyi atının alacağı yoldan daha uzun bir mesafe kat edebilirler (s.207-208).

Peyk: Büyük Türk'ün Hizmetçisi

Nicolas de Nicolay'ın eski Romalı dövüşçülere benzettiği güreşçiler de bir başka ilgi noktasıdır. Padişah, emri altındaki otuz güçlü, vücut yapısı ve adaleleri gelişmiş, öfkeli görünümlü güreşçinin güreşlerinden son derece keyif almaktadır. Padişah istediğinde bu adamlar ikili gruplar halinde güreşirlerdi. Bu pehlivanlar Mağripliler, Hintliler veya Tatarlar arasından seçilirdi (s.212). Seyahatname yazarı bu pehlivanların giysilerini eski Romalılara benzetmekle birlikte, güreşlerini ise Berberistan ve Cezayir'de gördüğü dövüşlere benzetir (s.213). Menavino'nun eserinden iktibas edilen bu bölüm için yazarın kimi muhayyel abartıları da söz konusudur. Örneğin, “güreş kızıştığında, tıpkı vahşi boğalar veya ayıların mücadelesinde olduğu gibi birbirlerine dişlerini geçirirlerdi. Tüm güç ve öfkelerini ortaya seren güreşçiler birbirlerinin burunlarını, kulaklarını, (...) ısırıkları bu parçaları koparırlardı” (s.212) ifadelerinde görülen mübalağa gibi. Bu ifadeler seyyahın çizimlerine de yansımıştır. Pehlivanlar adeta birer canavar silüetindedirler.

Güreşen Pehlivanlar

Pehlivanlar

Sonuç

Nicolas de Nicolay Marsilya'dan İstanbul'a dek süren yolculuğunda gördüğü yerleri ve insanları en başta kendi gözlemlerine dayanarak ve okuduğu eserlerden istifade ederek tasvir etmiştir. Seyahatnamesini kaleme alırken muhayyilesi de sürekli olarak kalemine eşlik etmiştir. Eserinin daha ilk satırlarında kendini Hıristiyan bir Batılı olarak tanıtan yazar Doğu halkları ve Müslümanlara dair menfi düşüncelerini ifade etmekten hiç sakınmamıştır. Seyahatname boyunca Hz. İsa'nın mazlum çocukları, karanlık yollara sapmış Müslümanların elinde mağdurlardır. Adım attığı hemen her şehirde Batı dünyasını tesis eden değerler dizgesinin izlerini görür. Şehirlerin kuruluş tarihinden isimlerine değin kendinden izler bulmaya çalışır. Bu arayış kimi zaman seyyahı mukayeseler yapmaya iter. Çok az yerde bu mukayeselerin kefi Müslümanlardan yana ağır basar.

Nicolas'ın kendisinin de ifade ettiği üzere eserini benzerlerinden ayıran en önemli özelliği kendi çizimlerinin oluşturduğu koleksiyondur. Bu çizimler arasında şehirlere ve mimarilerine dair örnekler rastlanmaz. O, Doğu insanını resmetmek istemiş, Doğu halklarını Batılılara tanıtmayı arzulamıştır. Askeri dikkatlerini serdettiği satırları yeniçeri ve devşirme resimleri takip eder. İslam dinini anlattığı bölümlerde ise dervişlere ve hacılara dair resimler görülür. Derviş resimleri esasında İslam coğrafyasında kabul görmeyen batıl zevatın abartılı bir halde çizimlerinden ibarettir. Kendinden geçmişlik ve sapkınlık içinde resmedilen bu kişiler yazarın görmediği fakat okuduğu eserlerden esinlenmesi üzere çizdiği gerçek dışı silüetlerdir. Katolik bir Hıristiyanın kaleminden çıkan seyahatnamedeki ifadeler ne denli taraflı ve ön yargılı ise çizimlerde görülen kişiler de bir o kadar abartılı bir muhayyilenin ürünüdür. Toplumsal hayatı anlattığı bölümler de eserin genelinde hakim olan *kendi ve ötekini* çatışma alanlarıdır. En fazla kadınlara dair çizimlerin yer aldığı bu bölümlerde Batılı kadınlar daha zarif ve iffetli bir giyime sahiptirler. Hiçbir hafifmeşrep Batılı kadın resmine rastlanmaz. Doğulu kadınlar ise ender örneklerin dışında daha kaba saba giyime sahiptirler. Hafifmeşrep kadın örnekleri ise hep Doğulu kadınlar arasından seçilmiştir. Pera gibi semtlerde Hıristiyan kadınların Türk kadınlara benzer giyime sahip olmaları adeta hafifliklerinin emaresi olarak yorumlanmıştır.

Seyyahın kaleminde hayat bulan Doğu karanlıklar içinde ve zulüm üzerine inşa edilmiş bir dünyadır. Batı dünyasının kalıntıları üzerine inşa edilmiş bu dünya esaret altındadır. Fransız seyyah için Doğunun içinde bulunduğu durum bundan ibarettir. Eserin bütününe bakıldığında yazarın amacı Doğu dünyasını ve geleneklerini tanıtmak ise de önyargılı ve hakaretimiz üslubu eserini bir kıskançlık ve nefret vesikası olmaktan kurtaramamıştır.

Daha önceki paragraflarda işaret edildiği üzere Nicolay kendisinden önceki yazarların eserlerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Luigi Bassano'nun eseri bunlardan biridir. Bassano'nun eserinde İslam dinine özgü ritüellerin (2015:31-45, 103-105, 125-133) ve dindar kişilerin (2015: 45-47, 79-87) tasvir edildiği sayfalar ile Fransız seyyahın kaleme aldığı sayfalar kıyaslandığında, seyyahın hırs ile mübalağaya kapıldığı görülür. Seyyah'ın yararlandığı bir diğer eser de Giovan Antonio Menavino'ya aittir. Menavino eserinde Türklerin toplumsal hayatına (2011: 13-41) dinî yaşayış ve ritüellerine (2011: 41-68) ve askerî nizamına (2011: 90-115) dair bilgiler aktarmıştır. Bu eserle dahi

kıyaslandığında Nicolas de Nicolay bu eserden istifade ettiği ve kendinden yeni şeyler kattığı görülür.

Nicolas de Nicolay'ın çizimlerinin diğer Batılı eserlerdeki Türklere ait çizimlerle mukayese edilmesi faydalı olacaktır. XVI. yüzyılda Flaman kökenli Abraham de Bruyn'un yayımladığı *Illustrations de Diversarum Gentium Armatura Equestris. Ubi Fere Europae, Asiae Atque Africae Equitandi Ratio Propria Ewpresaa Est* adlı eserinde Sultan Murat (1600?: 28) Türk dervişi (1600?: 33) Yeniçeri askeri (1600?: 34-36), Türk ulağı (1600?: 37) at üstünde tasvir edilir. Bu tasvirlerde çirkinleştirmeye ve ucubeleştirilmeye başvurulmadığı görülür. J. J. Boissard'ın *Recueil de Costumes Étrangers* adlı eserinde de bir Türk askerinin tasvirine (1581: 57) yer verilir. XVII. yüzyılda Václac Hollar'ın *Livre Curieux Contenant la Naifve Representation des Habits des Femmes des Diverses Parties du Monde Comme Elles S'habillent à Present* isimli eserinde şehre doğru giden güzel giyimli bir Türk kadını (1581: 27) tasvir edilir. George de Chappelle'in *Recueil De Divers Portraits Des Principaux Dames De La Porte Du Grand Turc* isimli eserinde on üç kadın tasvirine yer verilmiştir. Bu tasvirlerin içinde "Comedien Turc" (1648: 10) yazısı ile takdim edilen kadın dansözün Nicolay'ın "Hafif Meşrep Türk Kızı" tasviri ile imge yakınlığı kurduğu düşünülebilir. Türk dansöz imajı sonraki yüzyılda *Costumes Civils Actuels de Tous Les Peuples Connus* adlı eserde (1784-1788: 432, 436) tekrar görülecektir.

Nicolay'ın eseri Osmanlı dönemine ait kıyafetnameler ile mukayese edilecek olunursa farklı bir manzara ile karşılaşırız. Edebiyat tarihimizde çok sayıda Kıyafetname telif edilmiş ve çevrilmiş iken ilk müstakil kıyafetname Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdi'ye aittir. (Cevat 1988: 57-60). Bununla birlikte musavver örneklerin yekuna nispetle daha az yer tuttuğu dikkati çekmektedir. Musavver örnekler arasında Lokman Çelebinin *Kıyafet el-insaniye fi şemâil el-Osmaniyye*'sinde Osman Gazi'den III. Murad'a kadar 12 Osmanlı padişahının portresi mevcuttur (Demiray, 1975). Ömerzâde Yusuf Tahir'in *Kıyafetnâme-i Cedid* (1280) adlı eserinde de 21 portreye tesadüf edilir. Bu portlerin karşı sayfalarında da açıklamalarda bulunulur. Mahmud Şevket Paşa'nın *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi* (1325) de yalnızca altı tablo altında farklı askeri elbiselerin yine farklı açılardan görünüşü resmedilir. Bahsedilen bu eserlerle kıyaslandığında Avanzade Mehmed Süleyman'ın imzasını taşıyan *Musavver ve Mükemmel Kıyafetnâme* (1300) isimli eseri muhtevaca daha zengindir. Bu eserde çizimlerden ziyade fotoğraflara yer verilmiştir. Fotoğraflara konu edilen halklar ise Uzakdoğu ve Avrupalı simaların yanı sıra Arap ve Ermeni gibi gayrî Türk unsurlardır. İsmi zikredilen eserlerin hiçbiri Nicolas de Nicolay'ın eseri gibi Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini konu edinmemiştir. Gerek resimlerin niteliği gerekse konu edilenlerin çeşitliliği açısından Türk müellifler arasında Fenerci Mehmed ve Müşir Arif Paşanın özel bir yeri olmalıdır. Fenerci Mehmed'in 1811 tarihli eserinde Sultana, saray erkanına ve kadınlara ait resimler mevcuttur⁷. Paris'te Fransızca ve Türkçe olarak *Les Anciens Costumes de l'Empire Ottomane Depuis l'Origine de la Monarchie Jusqu'à La Reforme*

⁷ Gerek ilgili eserdeki resimler için gerekse de Doğulu ve Batılı isimlere ait kıyafetnamelere dair evsafli bir inceleme için bk. İlhami Turan (Ed.) (1986). *Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı

du Sultan Mahmoud ismiyle yayımlanan eserinde Osmanlı padişahlarına ve saray erkanına ait on yedi resim vardır. Bu resimlerin hepsinde devrin özelliklerine yansıtan Nicolay'ın eseri ile kıyaslanamayacak düzeyde olumlu bir imaj çizilir.

Fransa milli kütüphanesinde mevcut olan 1720 yılına ait, müellifi bilinmeyen mecmuada (Bibliothèque Nationale de France, Département Estampes et photographie, 4-OD-6) son derece zengin minyatürler mevcuttur. İç kapağında bir Türk sanatkarı tarafından resmedildiği kaydedilen *Costumes Turcs de la Cour et de la Ville de Constantinople*⁸ isimli eserin içinde, Osmanlı Padişahına, saray erkanına, Türk ahaliye ve reayaya ait minyatürler mevcuttur. Toplumun farklı katmanlarını konu edinmesi açısından ait olduğu dönem Osmanlı toplumuna ayna tutmaktadır. Tarihi ve müellifi kaydedilmemiş bir başka mecmuada da, *Recueil Costumes Turcs et Fleurs*, (Bibliothèque nationale de France, département Fonds du service reproduction, OD-26-4) Padişaha, Osmanlı tebaasına ve çiçeklere ait minyatürlere yer verilmiştir.

Nicolay'ın eseri Batılı eserlerle kıyas edildiğinde hem bu eserlerde derin izler bıraktığı hem de muhtevayı işleyiş açısından farklı bakış açıları gibi ortak ilgiler paylaştığı görülür. Türklere ait eserlere bakıldığında ise Türklerin resim açısından zengin muhtevalı çok sayıda eser ortaya koymadığı görülür. Ortaya koyulan eserlerde ise Fransız seyyah gibi bir ucubeleştirme çabası güdülmez.

⁸ Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver bu eserin 1688 yılına ait olduğu ifade etmektedir. Bk. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver (1987). *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Kaynaklar

- Abraham de Bruyn (1600?) *Illustrations de Diversarum Gentium Armatura Equestris. Ubi Fere Europae, Asiae Atque Africae Equitandi Ratio Propria Ewpresaa Est Abrahamus Bruynus excude, (cum praefatione H. Dammani et A. de Bruyno).*
- Alarслан, Burcu. (2005). *Dünyada Türk İmgesi*. Özlem Kumrular (Ed.). *Türk İmgesinin Görsel Yansımaları* (s.129-163). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Allouche, Adel. (2001). *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi* (Ahmet Emin Dağ Çev.). İstanbul: Anka Yayınları
- Atasoy, Nurhan. (1986). *Kıyafetnamelerin Doğuşu ve Fenerci Mehmed Kıyafetnamesi. Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü*, (İ. Turan Ed.) içinde (ss.15-31). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı
- Avanzâde Mehmed Süleyman (1300). *Musavver ve Mükemmel Kıyafetnâme*. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- Azamat, Nihat. (2001), “Kalenderiyye”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.24, 253-256). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Barroux, Robert. (1937) “Nicolai d’Arfeuille”, *Revue D’Histoire Diplomatique, Cinquante et Unieme Année, Janvier-Mars*, p.88-109
- Costumes Turcs de la Cour et de la Ville de Constantinople* (1720). Bibliothèque Nationale de France, Département Estampes et Photographie, 4-OD-6
- Demiray, Hülya. (1975). *Kıyafet el-insaniye fi şemâil el-Osmaniyye*. Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Emecen, Feridun. (1996). “Gelibolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.14,1-6). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Frédéric Hitzel. (2012). *Dictionnaire des Orientalistes de Langue Française*. François Pouillon (Ed.), “Nicolas de Nicolay (La Grave, Dauphiné, 1517-Paris 1583)” (p.764-765). Paris: Karthala
- George de Chappelle (1648) *Recueil De Divers Portraits Des Principaux Dames De La Porte Du Grand Turc*
- Giovan Antonio Menavino (2011), *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*. (Çev. Prof. Dr. Harun Mutluay). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn-i Talib el-Ensari el-Dımişkî (1289) *Kıyafetnâme*. Taşbaskı.
- İnalcık, H. (2001). “İstanbul (Tarih/Türk Devri)”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.23, 220-239). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- J. J. Boissard (1581). *Recueil de Costumes Étrangers*.
- Jacques Cahles (1778). *Recueil de Tous Les Coutumes des Ordres Regiligieux et Militaires Avec Un Abrégé Historique*. Paris.
- Jacques Grasset de Saint-Saveur (1788). *Costumes Civils Actuels de Tous Les Peuples Connus*. Paris: Pavard
- Kavas, Ahmet. (2012). “Trablusgarp”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.41, 288-291). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Luigi Bassano (2015). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat Kanuni Dönemi*. (Çev. Selma Cangi). İstanbul: Yeditepe Yayınevi

- M. Nicol, Donald. (1992). *The İmmortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahmud Şevket Paşa (1325). *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası
- Menavino, A. (1970). “Şeyh Bedreddin Dolayısıyla Torlaklar”. (Çev. Lütfü Yücer). *İş ve Düşünce Dergisi*, S. 269,C.XXXV,s. 6-8
- Müşir Arif Paşa (1863). *Les Anciens Costumes de l'Empire Ottomane Depuis l'Origine de la Monarchie Jusqu'à La Reforme du Sultan Mahmoud*. Paris: Lemerrier
- Nicolas de Nicolay (1568). *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pèrègrinations Orientales*.
- Nicolas de Nicolay (2014). *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*. (Çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Recueil Costumes Turcs et Fleurs*. Bibliothèque Nationale de France, Département Fonds du Service Reproduction, OD-26-4
- Saîdûnî, Nâsîrûddin. (1993), “Cezayir (Tarih)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.7, 485-486). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Tâhir Ömerzâde Yusuf (1280). *Kıyafetnâme-i Cedid*. İstanbul
- Uludağ, Süleyman. (1993), “Camiiye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C.7, 136-137). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Üçel-Aybet, Gülgün. (2003) *Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Ünver, Süheyl. (1987). *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Victor Advielle (y.y.). *Notice Historique sur Nicolas de Nicolay et sur sa “Description du Berry”*.
- Yaşar Ocak, Ahmet. (1999) *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler*. Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi
- Yerasimos, Stephane. (1991). *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI Siècles)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yerdelen, Cevat. (1988). *Türk Edebiyatındaki Kıyafet-nameler ve Niğdeli Visâli'nin Vesileü'l-İrfân Adlı Kıyafetnamesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETİMİNDE ÇOKLU ORTAM
UYGULAMALARININ ETKİLERİ:
MİLLÎ EDEBİYAT DÖNEMİ ÖRNEĞİ
EFFECTS OF MULTIMEDIA APPLICATIONS IN TURKISH LANGUAGE
AND LITERATURE TEACHING:
EXAMPLE OF THE NATIONAL LITERATURE PERIOD

FATİH VEYİS

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü
*Assist. Prof. Dr. Atatürk University, Kâzım Karabekir Faculty of Education, Department of Turkish Language and
Literature Education*

fatih.veyis@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-4874-7643>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.08.2018

Sayfa-*Pages* : 289-304

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4030>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETİMİNDE ÇOKLU ORTAM
UYGULAMALARININ ETKİLERİ:
MİLLÎ EDEBİYAT DÖNEMİ ÖRNEĞİ***
EFFECTS OF MULTIMEDIA APPLICATIONS IN TURKISH LANGUAGE
AND LITERATURE TEACHING:
EXAMPLE OF THE NATIONAL LITERATURE PERIOD

FATİH VEYİS

Öz

Bu çalışmada, Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın öğretimi amacıyla geliştirilen etkileşimli çoklu ortam uygulamalarının derse yönelik tutum ve başarı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın öğretimine yönelik hazırlanan çoklu ortam materyali akıllı tahta, bilgisayar ve tabletlerde kullanılabilir şekilde tasarlanmıştır. Deney grubundaki dersler, hazırlanan öğretim yazılımının akıllı tahtada kullanımı ile gerçekleştirilirken kontrol grubundaki dersler mevcut öğretim programına göre gerçekleştirilmiştir.

Araştırma süreci ön test son test kontrol gruplu yarı deneysel desen ile başarı bakımından gruplandırılmış üst seviye, orta seviye ve alt seviye olmak üzere üç okulda yürütülmüştür. Araştırmada, çoklu ortam uygulamaları ile yürütülen Türk dili ve edebiyatı dersinin, öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını ve bu dersteki başarılarını üç okul seviyesinde de anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili ve edebiyatı öğretimi, etkileşimli çoklu ortam, materyal geliştirme.

Abstract

In this study, the effects of interactive multimedia applications developed for the purpose of teaching Turkish Literature in the National Literature Period on the attitude and success of the course were examined. The National Literature Period Turkish literature is designed to be used for the teaching of Turkish literature on smart boards, computers and tablets. The courses in the experimental group were conducted with the use of the prepared instructional software on the smart board, while the courses in the control group were conducted according to the current curriculum.

The research process was carried out in three schools as high-level, middle-level and lower-level pre-test semi-experimental design with pre-test control group. In the research, it was concluded that Turkish language and literature course carried out with multimedia applications significantly increased the attitudes of students towards Turkish literature and their success in this course at three school levels.

Key Words: Teaching Turkish Language and Literature, Interactive Multimedia, Material Development.

* Bu makale, Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın etkileşimli Çoklu Ortam Materyalleriyle Öğretiminin Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Tutuma ve Akademik Başarıya Etkisi adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Edebiyat; yazılı ve basılı materyallerin tamamını kapsamayan, fakat estetik bir kaygı ve güzel bir dil ile kaleme alınmış yazıların tamamını içine alan veya sözlü geleneğin ürünü olarak estetik bir dille söylenmiş dile ait yapıtları barındıran geniş bir alan olarak tanımlanabilir. Edebî eser ise bu kaygı ve düşünce ile kaleme alınmış yazılardan müteşekkil eserlerdir. Edebiyat, Arapça “edeb” kelimesinden doğmuş bir sözcüktür. Aktaş (2009) başlangıçta “davet” anlamında kullanılan bu sözün, zamanla halk arasında gözlemlenen en güzel ahlak, insanı kötülüklerden koruyan iyiliğe sevk eden meleke, güzel huy anlamlarını kazandığını, daha sonra da söz söyleme ve ifadeyle ilgili her türlü çalışmanın genel adı olarak kullanıldığını dile getirmiştir. Kavcar (1994: 2) edebiyatın eğitimle sıkı bir bağ içinde olduğunu, edebiyat sözcüğünün kökünü oluşturan ve terbiye, eğitim anlamlarına gelen edeb kelimesini bu ilişkiye kanıt olarak göstermiştir. Edebiyat kavramına dair birçok tanım ve açıklama yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şöyledir: TDK (2012), olay, düşünce, duygu ve imajların dil aracılığı ile biçimlendirilmesi sanatı, yazın; Okay (1994), duygu, düşünce ve hayallerin okuyucuda heyecan, hayranlık ve estetik zevk uyandıracak şekilde sözle ifade edilmesi sanatı; Bilgegil’in (2004) tanımı ise bir ilmi öğretmek, bir tezi müdafaa etmek, birtakım kaideleri tespit etmek, bir akde delil olmak gayelerinden uzak olarak yazılan; itibari değerini okuyucunun veya okuyucuların tercih ölçüsünden alan; bu tercihlerin ittifakıyla şâhesere doğru yükselen edebî eserler; destan, şiir, dram, roman ve emsali türler içinde karşımıza çıkarlar şeklindedir.

Türk dili ve edebiyatı; dil ve edebiyat ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde Türk dilinin geçmişi, güzelliği, söz varlığı, kelime dağarcığı, ağızları, şiveleri ve lehçeleri gibi daha burada saymadığımız birçok hususa sahip oluşu ve tüm bunların estetik bir söyleyiş veya anlatıyla ilk yazılı belgelerimizden bu yana birçok örnekle vücuda gelmesi ile oluşmuştur. Çetin (2015), binlerce yıllık bilgi ve tecrübe birikimine sahip Türk milletinin, köklü ve zengin bir edebiyat geçmişine sahip olmakla, dünyanın belli başlı kültür yaratıcılarından olduğunu vurgulamaktadır. Tarih sahnesine baktığımızda, köklü bir geçmişe sahip olan Türk Milleti’nin dili ve edebiyatı da kendisi kadar köklü ve büyük eserlerle doludur. Türk dili ve edebiyatı eğitiminin amacı ise bu büyük birikimin nesillere aktarılması ve öğretilmesinin yanında; estetik bakış açısı, okuma, konuşma, yazma ve dinleme becerilerinin geliştirilmesi, dile ait bilgilere sahip olunması, eser ve yazarların tanınması, edebi türlerin bilinmesi, ifade becerilerinin geliştirilmesi gibi birçok becerinin gelişimini sağlamaktır. Günün koşulları, çağın gerekleri ve yaşanan bilimsel gelişmeler, hayatın her alanında olduğu gibi eğitim alanında da yenilik ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Teknolojinin hayatımıza girmesiyle birlikte, hayatımıza yön veren ve gelişmelere ön ayaklık eden eğitim ve öğretim faaliyetlerinin, teknolojinin imkânlarından faydalanması kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştır. Eğitimde teknolojik hamleler ve projelerle birlikte okullarımız; akıllı tahta, etkileşimli tahta veya elektronik tahta dediğimiz imkânlarla donatılmıştır. Shenton ve Pagett (2007) akıllı tahtayı, bilgisayar ve projeksiyon bağlantısı ile çalışan, dokunmaya duyarlı bir ekran olarak tanımlamaktadır. Gün geçtikçe daha hızlı ve değişik özellikleriyle karşımıza çıkan akıllı tahtalar, etkili ve verimli kullanıldığında, tüm duyulara hitap etme bakımından öğrenmede ekonomiklik sağlayacağı düşünülmektedir. Fiziki imkân olarak okullarımıza

kurulan akıllı tahtalarda kullanılacak ders materyalleri ise EBA (Eğitim Bilişim Ağı) üzerinden sağlanması planlanmıştır. Ders öğretmenlerinin hazırladıkları ve derslerinde akıllı tahta vasıtasıyla kullandıkları materyalleri bu ağ üzerinden paylaşması ve yine öğrenci takibi, ödevlendirme gibi işlemleri de bu ağ üzerinden yapmaları beklenmiştir. Veyis ve İskender (2018) tarafından yapılan araştırmada ise akıllı tahtaya yönelik materyal geliştirme ve teknik problemlerle başa çıkma konusunda öğretmenlerin eksiklikleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Okullarımızdaki akıllı tahtalarda kullanılacak materyallerin azlığı bir sorun olarak görülse de zamanla bu problemin çözüleceği ve öğretim faaliyetlerini daha etkili kılacağı düşünülen akıllı tahtalardan daha iyi yararlanılacağı düşünülmektedir. Eğitim faaliyetlerini daha etkili kılmak için hazırlanacak materyaller çoklu ortamı barındırmalıdır.

Akıllı tahtalarda kullanılacak materyallerin çoklu ortamı barındırması ve etkileşimli olması, öğrenme ortamına birçok fayda sağlayacaktır. Bu faydaların başında ise öğrenenin birden fazla duyusuna hitap etme ve öğrenme işini kolaylaştırma gelmektedir. Çoklu ortam; metin, ses, durağan görüntüler, hareketli görüntüler, grafik gibi bilgi kaynaklarından en az ikisini içeren, insanlar arasında aracılık eden etkileşimli bilgisayar sunumları (Tannenbaum,1988); bir materyalin resim ve metinle desteklenerek birden çok medya unsurunun kullanımıyla sunulması (Mayer, 2001); film, slayt, müzik ve ışıklandırma gibi birkaç ortamın özellikle eğitim ya da eğlence amacıyla bütünlük olarak kullanılması (Brooks, 1997); farklı ortam değişkenlerinin birlikte kullanılması (Schwartz ve Beichner, 1999) şeklinde tanımlanmıştır.

Alanyazın incelendiğinde Türk dili ve edebiyatı eğitimi alanında çoklu ortam uygulamalarının kullanıldığı herhangi bir araştırmaya rastlanılmaması, bu çalışmanın ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışmada, Türk dili ve edebiyatı öğretiminde akıllı tahtada kullanılacak bir içeriğin geliştirilmesi ve bu materyalin başarı ve derse yönelik tutum üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda şu araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın etkileşimli çoklu ortam uygulamalarıyla öğretimının öğrencilerin başarılarına anlamlı etkisi var mıdır?

2. Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın etkileşimli çoklu ortam uygulamalarıyla öğretiminin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumları üzerinde anlamlı etkisi var mıdır?

Yöntem

Bu çalışmada ön test son test, deney ve kontrol gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır. Deneysel desenler, değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkilerini keşfetmek amacıyla kullanılan araştırma desenleri olarak tanımlanmaktadır. Yarı deneysel desenler ise deneysel uygulamaya katılanların seçiminde kura yönteminin uygulanmaması durumunda kullanılan desenler olarak tanımlanmaktadır (Büyüköztürk, 2007). Araştırma sürecinde üç farklı okul türünde yarı deneysel desene uygun olarak bir deney ve bir kontrol grubu oluşturulmuş ve uygulama gerçekleştirilmiştir.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın hedef evreni Erzurum şehir merkezinde öğrenim görmekte olan ortaöğretim öğrencilerinden oluşmaktadır. Araştırma sürecinde okullar çeşitli nitelikleri göz önünde bulundurularak küme örnekleme yöntemi ile öncelikle kümelere ayrılmışlardır. İkinci aşamada ise amaçlı örnekleme yöntemi ile her bir kümeden araştırma amaçları ile uyumlu olacak şekilde uygulama okulları seçilmiştir. Düşük, orta ve yüksek düzeyli akademik başarı gösteren kümeleri temsilen birer ortaöğretim okulu seçilmiş ve her bir okuldan bir şube deney grubu ve bir şube kontrol grubu olacak şekilde belirlenmiştir. Yüksek düzey başarıya sahip okul A okulu, orta düzey başarıya sahip okul B okulu ve düşük düzeyde başarıya sahip okul ise C okulu olarak adlandırılmıştır. Araştırma; A okulundan 20 öğrenci deney, 20 öğrenci kontrol grubu; B okulundan 28 öğrenci deney, 22 öğrenci kontrol grubu ve C okulundan 23 deney, 16 kontrol grubu olmak üzere toplamda 129 öğrenci ile yürütülmüştür.

Çoklu Ortam Materyali Geliştirme Süreci

Çoklu ortam materyallerinin hazırlanması sürecinde öncelikle hâlihazırda ilgili alan yazında bulunan uygulamalar incelenerek bu uygulamaların Türk Dili ve Edebiyatı dersine uyarlanabilirliği belirlenmiştir. İkinci aşamada alan uzmanları ve çoklu ortam uygulamaları üzerine uzmanlığı bulunan akademisyenler ile görüşmeler yapılarak geliştirilecek olan çoklu ortam materyallerinin içerikleri ve niteliklerine ilişkin genel çerçeve belirlenmiştir. Üçüncü aşamada hazırlanan içerikler çoklu ortam materyallerine dönüştürülerek tekrar ilgili uzmanların değerlendirmesine sunulmuştur. Alınan dönütler doğrultusunda içerik ve materyaller yeniden düzenlenmiş ve son şekli verilerek pilot uygulama için hazır hâle getirilmiştir. Geliştirilen uygulamaların örnek bir sınıf üzerinde pilot uygulaması gerçekleştirilmiş ve sınıf içi uygulamalarda gözlenen unsurlar ve öğrencilerden alınan dönütler bağlamında materyaller tekrar gözden geçirilmiş ve son şekli verilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla Veyis (2015) tarafından geliştirilen “Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Tutum Ölçeği” ile “Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı Başarı Testi” kullanılmıştır. Grupların ön test puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığını ve grupların deneysel işlemin başlangıcında birbirlerine denk olup olmadıklarını belirlemek için tek faktörlü varyans analizi kullanılmıştır. Deneysel işlemin etkisini belirlemek için ise tek faktörlü Kovaryans Analizi (ANCOVA) ve t-testi kullanılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde millî edebiyat dönemi Türk edebiyatı konusunu içeren etkileşimli çoklu ortam materyalinin Türk Edebiyatı dersine yönelik tutum ve başarı üzerindeki etkisine yönelik bulgular verilmiştir.

Tablo 1. A Okulunun İlgı Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	1444,713	2	722,357	10,022	,000	,351	
Intercept	393,959	1	393,959	5,466	,025	,129	
İlgı Öntest	561,113	1	561,113	7,785	,008	,174	
Grup	1363,987	1	1363,987	18,924	,000	,338	A>B
Hata	2666,887	37	72,078				
Toplam	108560,000	40					
Düzeltilmiş Toplam	4111,600	39					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 1 incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 18,92$, $p=000$, $\eta^2=.33$). Bu farkın kaynağını belirlemek için Çoklu Karşılaştırma Testlerinden Bonferroni testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulgu deney grubunda uygulanan çoklu ortam uygulamalarının, öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını geliştirmede ilgi alt boyutunda etkili olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 2. A Okulunun Bilgi Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	1362,986	2	681,493	47,220	,000	,719	
Intercept	7,058	1	7,058	,489	,489	,013	
Bilgi- Öntest	249,961	1	249,961	17,320	,000	,319	
Grup	1357,442	1	1357,442	94,057	,000	,718	A>B
Hata	533,989	37	14,432				
Toplam	21213,000	40					
Düzeltilmiş Toplam	1896,975	39					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 2 incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı düzeyde olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 94,05$, $p=00$, $\eta^2=.71$). Bonferroni testinden elde edilen bulgulara göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, deney grubunda uygulanan çoklu ortam uygulamalarının, öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını bilgi alt boyutunda anlamlı olarak artırdığını göstermektedir.

Tablo 3. A Okulunun Önem Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	2738,948	2	1369,474	48,636	,000	,724	
Intercept	31,585	1	31,585	1,122	,296	,029	
Önem Öntest	792,923	1	792,923	28,160	,000	,432	
Grup	2502,438	1	2502,438	88,873	,000	,706	A>B
Hata	1041,827	37	28,157				
Toplam	68825,000	40					
Düzeltilmiş Toplam	3780,775	39					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 88,87$, $p=00$, $\eta^2=.70$). Deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bulguya göre uygulanan çoklu ortam materyali Türk edebiyatı dersine yönelik tutumu, önem alt boyutunda anlamlı düzeyde artırmıştır diyebiliriz.

Tablo 4. A Okulunun Kaçınma Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	246,987	2	123,494	53,262	,000	,742	
Intercept	3,084	1	3,084	1,330	,256	,035	
Kaçınma Öntest	90,962	1	90,962	39,232	,000	,515	
Grup	32,802	1	32,802	14,147	,001	,477	B>A
Hata	85,788	37	2,319				
Toplam	10993,000	40					
Düzeltilmiş Toplam	332,775	39					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 4'ü incelediğimizde, gruplar arasındaki puan ortalamasının anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür ($F(1,37)= 14,14$, $p=00$, $\eta^2=.47$). Bu bulguya göre deney grubunda uygulanan işlemin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik kaçınma algılarını azaltmada anlamlı bir etki oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 5. B Okulunun İlgili Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamli Fark
Corrected Model	3556,142	2	1778,071	49,592	,000	,678	
Intercept	1751,110	1	1751,110	48,840	,000	,510	
İlgi Öntest	1355,953	1	1355,953	37,819	,000	,446	
Grup	3195,623	1	3195,623	89,129	,000	,655	A>B
Hata	1685,138	47	35,854				
Toplam	135904,000	50					
Düzeltilmiş Toplam	5241,280	49					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 5'e göre B okulundaki deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F_{(1,37)}=89,29$, $p=000$, $\eta^2=.65$). Çoklu Karşılaştırma Testlerinden Bonferroni testine göre, deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu deney grubunda uygulanan çoklu ortam materyallerinin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik ilgilerini geliştirmede anlamlı düzeyde etkilidir diyebiliriz.

Tablo 6. B Okulunun Bilgi Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamli Fark
Corrected Model	2176,714	2	1088,357	57,728	,000	,711	
Intercept	341,077	1	341,077	18,091	,000	,278	
Bilgi- Öntest	132,937	1	132,937	7,051	,011	,330	
Grup	2167,904	1	2167,904	114,988	,000	,710	A>B
Hata	886,106	47	18,853				
Toplam	31719,000	50					
Düzeltilmiş Toplam	3062,820	49					

A=Deney, B=Kontrol

Tabloya göre, deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F_{(1,37)}=114,98$, $p=00$, $\eta^2=.71$). Farkın kaynağı Bonferroni testi ile belirlenmiş ve bulgulara göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Elde edilen bu bulgu deney grubundaki uygulamaların öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik ilgilerini geliştirmede etkili olduğu şeklindedir.

Tablo 7. B Okulunun Önem Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	3445,359	2	1722,680	43,508	,000	,649	
Intercept	625,250	1	625,250	15,791	,000	,251	
Önem Öntest	824,832	1	824,832	20,832	,000	,307	
Grup	3200,217	1	3200,217	80,824	,000	,632	A>B
Hata	1860,961	47	39,595				
Toplam	91170,000	50					
Düzeltilmiş Toplam	5306,320	49					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 7 incelendiğinde, deney ve kontrol grupları arasındaki farkın anlamlı olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 80,82$, $p=00$, $\eta^2=.63$). Farkın kaynağını belirlemek amacıyla yapılan Bonferroni testinden elde edilen bulgulara göre, deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bulgu deney grubunda uygulanan işlemin öğrencilerin önem algılarını geliştirmede etkili olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 8. B Okulunun Kaçınma Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	344,833	2	172,416	60,050	,000	,719	
Intercept	10,881	1	10,881	3,790	,058	,075	
Kaçınma Öntest	111,290	1	111,290	38,760	,000	,452	
Grup	175,730	1	175,730	61,204	,000	,566	B>A
Hata	134,947	47	2,871				
Toplam	12307,000	50					
Düzeltilmiş Toplam	479,780	49					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 8 incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 61,20$, $p=00$, $\eta^2=.56$). Farkın kaynağını belirlemek için Bonferroni testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre deney grubunda uygulanan işlemin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik kaçınma algılarını azaltmada etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 9. C Okulunun İlgili Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	7711,387	2	3855,693	28,478	,000	,613	
Intercept	3898,798	1	3898,798	28,797	,000	,444	
İlgi Öntest	180,951	1	180,951	12,337	,025	,360	
Grup	7264,427	1	7264,427	53,655	,000	,598	A>B
Hata	4874,049	36	135,390				
Toplam	119712,000	39					
Düzeltilmiş Toplam	12585,436	38					

A=Deney, B=Kontrol

İlgili tablo incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında da anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F_{(1,37)}= 53,65$, $p=000$, $\eta^2=.59$). Farkın kaynağını belirlemek amacıyla Bonferroni testi kullanılmıştır. Test sonucuna göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bulgu deney grubunda uygulanan işlemin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik ilgilerini geliştirmede etkili olduğu yönündedir.

Tablo 10. C Okulunun Bilgi Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	9659,032	2	4829,516	62,081	,000	,775	
Intercept	394,527	1	394,527	5,071	,031	,123	
Bilgi- Öntest	143,800	1	143,800	11,848	,018	,490	
Grup	9304,509	1	9304,509	119,606	,000	,769	A>B
Hata	2800,558	36	77,793				
Toplam	55195,000	39					
Düzeltilmiş Toplam	12459,590	38					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 10'a göre deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında da anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F_{(1,37)}= 119,600$, $p=00$, $\eta^2=.76$). Bu bulgu deney grubunda uygulanan çoklu ortam materyallerinin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik bilgilerini geliştirmede anlamlı düzeyde etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 11. C Okulunun Önem Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	6796,751	2	3398,376	25,632	,000	,587	
Intercept	1894,229	1	1894,229	14,287	,001	,284	
Önem Öntest	6,312	1	6,312	7,048	,023	,312	
Grup	6466,473	1	6466,473	48,773	,000	,575	A>B
Hata	4772,992	36	132,583				
Toplam	89916,000	39					
Düzeltilmiş Toplam	11569,744	38					

A=Deney, B=Kontrol

Deney ve kontrol grupları arasında son test düzeltilmiş puan ortalamaları arasında da anlamlı farklılık bulunmuştur ($F(1,37)= 48,77, p=00, \eta^2=.57$). Bulgulara göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Elde edilen bu bulgu deney grubunda uygulanan işlemin öğrencilerin önem algılarını geliştirmede etkili olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 12. C Okulunun Kaçınma Alt Ölçeğine İlişkin Tek Faktörlü Kovaryans Analizi Sonucu

Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Anlamlı Fark
Corrected Model	78,151	2	39,075	5,034	,012	,519	
Intercept	167,323	1	167,323	21,556	,000	,375	
Kaçınma Öntest	1,039	1	1,039	6,134	,022	,401	
Grup	65,424	1	65,424	8,429	,006	,390	B>A
Hata	279,439	36	7,762				
Toplam	2038,000	39					
Düzeltilmiş Toplam	357,590	38					

A=Deney, B=Kontrol

Tablo 12 incelendiğinde deney ve kontrol grupları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir ($F(1,37)= 8,42, p=00, \eta^2=.39$). Farkın kaynağını belirlemek için Bonferroni testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre deney grubu son test puanlarının kontrol grubu son test puanlarına göre anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre deney grubunda uygulanan çoklu ortam materyallerinin, öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik kaçınma algılarını azaltmada etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 13. A, B ve C Düzeyindeki Okulların Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Tutumlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular

Boyutlar	Okullar	N	X	Ss	F	p	Anlamlı Fark
İlgi	C Okulu	23	64,0000	13,45025	4,029	.022	B>A
	A Okulu	20	55,8000	7,76361			
	B Okulu	28	57,0000	9,42416			
Önem	C Okulu	23	58,9296	10,96400	4,346	.017	B>A, C>A
	A Okulu	20	55,8261	13,92725			
	B Okulu	28	47,3000	9,42058			
Kaçınma	C Okulu	23	47,8571	9,14377	109,480	.000	B>A, B>A,
	A Okulu	20	50,2817	11,50178			
	B Okulu	28	5,3913	2,03914			
Bilgi	C Okulu	23	14,3500	2,32322	36,178	.000	C>A
	A Okulu	20	13,4643	2,38020			
	B Okulu	28	11,0986	4,57370			

Öğrenci seviyesine göre seçilmiş olan üç farklı seviyedeki okulun son test tutum puanları arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığını belirlemek için tek faktörlü varyans analizi yapılmış ve ortalamalar arasındaki farkın *ilgi* alt boyutunda ($F_{68}= 4.029$, $p<.05$), *önem* alt boyutunda ($F_{68}= 4.346$, $p<.05$), *kaçınma* alt boyutunda ($F_{68}= 109.480$, $p<.05$) ve *bilgi* alt boyutunda ($F_{68}= 36.178$, $p<.05$) anlamlı olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını belirlemek için post hoc Tukey testi yapılmış ve ilgi alt boyutunda A okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilerin puan ortalamalarının C okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilere göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Önem alt boyutunda ve bilgi alt boyutunda A okulunda ve B okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilerin puan ortalamalarının C okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilere göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Kaçınma alt boyutunda A okulunda ve B okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilerin puan ortalamalarının C okulunda öğrenim görmekte olan öğrencilere göre anlamlı düzeyde daha düşük olduğu bulunmuştur.

Tablo 13 incelendiğinde çoklu ortam materyalleriyle yapılan eğitim faaliyetlerinin her seviyedeki okulda Türk edebiyatı dersine yönelik tutumu olumlu yönde ve anlamlı düzeyde etkilediğini söyleyebiliriz. Son test puanlarına göre elde edilen bulgular ise okul başarı seviyesi arttıkça tutumun da olumlu düzeyde ve anlamlı bir şekilde arttığını göstermektedir.

Tablo 14. A Okulunda Uygulanan Öğretim Materyalinin Öğrencilerin Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Akademik Başarılarına Etkisine İlişkin Bulgular

	N	X	Ss	t	p
Deney başarı ön test	20	44,0500	4,68619	11,06	.00
Deney başarı son test	20	86,5000	2,35361		
Kontrol başarı ön test	20	36,2500	3,09658	1,85	.32
Kontrol başarı son test	20	39,2500	3,10507		

A okulundaki öğrencilerin akademik başarı puan ortalamalarını karşılaştırmak için bağımsız örneklem t testi uygulanmış ve deney grubunda yer alan öğrencilerin ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma olduğu belirlenmiştir ($t_{19}=11,06$, $p<.01$). Kontrol grubunda ise ön test ve son test başarı puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma bulunamamıştır ($t_{19}=1,85$, $p>.05$). Bu bulgulardan hareketle A okulunda uygulanan çoklu ortam materyallerinin başarıyı anlamlı düzeyde artırdığını söyleyebiliriz.

Tablo 15. B Okulunda Uygulanan Öğretim Materyalinin Öğrencilerin Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Akademik Başarılarına Etkisine İlişkin Bulgular

	N	X	Ss	t	p
Deney başarı ön test	28	39,8393	16,99077	15,668	.00
Deney başarı son test	28	81,8929	8,29698		
Kontrol başarı ön test	22	42,2727	11,92509	1,796	.45
Kontrol başarı son test	22	50,2273	9,93758		

Tablo 15 incelendiğinde deney grubunda yer alan öğrencilerin ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma olduğu belirlenmiştir ($t_{19}=15,66$, $p<.01$). Kontrol grubunda ise ön test ve son test başarı puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma bulunamamıştır ($t_{19}=1,79$, $p>.05$). Araştırma bulgularına göre orta seviyede bir okulda çoklu ortam materyalleriyle yapılan eğitim faaliyetlerinin öğrenci başarılarını anlamlı düzeyde artırdığını söyleyebiliriz.

Tablo 16. C Okulunda Uygulanan Öğretim Materyalinin Öğrencilerin Türk Edebiyatı Dersine Yönelik Akademik Başarılarına Etkisine İlişkin Bulgular

	N	X	Ss	t	p
Deney başarı ön test	23	36,9130	10,71920	41,76	.00
Deney başarı son test	23	83,2174	9,84866		
Kontrol başarı ön test	16	28,6250	12,94540	1,53	.75
Kontrol başarı son test	16	44,0625	10,98768		

Tabloya göre deney grubunda yer alan öğrencilerin ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma olduğu belirlenmiştir ($t_{19}=41,76$, $p<.01$). Kontrol grubunda ise ön test ve son test başarı puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma bulunamamıştır ($t_{19}=1,53$, $p>.05$). Bu bulguya göre deney grubunda uygulanan çoklu ortam materyalinin öğrencilerin akademik başarılarını artırmada etkili bir araç olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 17. Akademik Başarı Son Test Puanları Bakımından Okulların Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular

Boyutlar	Okullar	N	X	Ss	F	p
Başarı	A Okulu	20	86,5000	10,52566	1,412	.251
	B Okulu	28	81,8929	8,29698		
	C Okulu	23	83,2174	9,84866		

Tablo 17’de farklı öğrenci seviyesine göre seçilmiş okulların son test başarı puanları arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığını belirlemek için tek faktörlü varyans analizi yapılmış ve ortalamalar arasındaki farkın anlamlı olmadığı görülmüştür ($F_{68}= 1.412$, $p>.05$). Bu bulgudan hareketle üç farklı seviyeye sahip uygulama okullarının deney grubu son test başarı ortalamalarının birbirine yakın olduğunu ve anlamlı düzeyde farklılaşmadığını söyleyebiliriz.

Sonuç ve Tartışma

Türk dili ve edebiyatı öğretiminde çoklu ortam materyallerinin kullanımının etkisinin, millî edebiyat dönemi Türk edebiyatı konusunda hazırlanan çoklu ortam materyali örneği ile deneysel olarak araştırıldığı bu çalışmada, ilgili materyalin derse yönelik tutum ve başarı üzerinde anlamlı düzeyde etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın birinci problemi olan “Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı’nın etkileşimli çoklu ortam materyalleriyle öğretiminin, öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumları üzerinde anlamlı etkisi var mıdır?” sorusuna yönelik sonuçlar değerlendirildiğinde; Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı’nın etkileşimli çoklu ortam materyalleri ile öğretiminin üst seviyede, orta seviyede ve alt seviyede başarıya sahip okullarda uygulanmasının, öğrencilerin Türk edebiyatına yönelik tutumlarını *ilgi, bilgi ve önem alt boyutlarında* anlamlı düzeyde artırdığı, yani uygulamanın öğrencilerin derse yönelik ilgilerini artırdığını, bu dersin bilgi seviyelerini artıracığına dair inançlarını artırdığını ve bu dersin önemli olduğunun algılanmasını artırdığını araştırma bulgularından hareketle söyleyebiliriz. Yine çalışmada uygulanan çoklu ortam materyallerinin, üç okul düzeyinde de öğrencilerin dersten kaçınmalarını ve olumsuz düşüncelerini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Uygulanan Millî Edebiyat Dönemi çoklu ortam materyalinin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını anlamlı ve olumlu düzeyde geliştirdiğini araştırma sonuçlarına göre söyleyebiliriz. Üç okul düzeyindeki kontrol gruplarında ise anlamlı bir farklılığa rastlanılmamıştır.

Araştırmanın ikinci problemi olan “Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı’nın etkileşimli çoklu ortam materyalleriyle öğretiminin öğrencilerin Türk edebiyatı dersine yönelik başarıları üzerinde anlamlı etkisi var mıdır?” sorusuna yönelik sonuçlar şöyledir: Üç okul düzeyinde deney ve kontrol grupları oluşturularak yürütülen bu çalışmada, Millî Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı’nın etkileşimli çoklu ortam materyalleriyle öğretiminin öğrencilerin Türk edebiyatı dersindeki başarılarını anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Etkileşimli çoklu ortam materyallerinin kullanıldığı deney grupları ile mevcut öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü kontrol grupları arasında, başarı açısından ortaya çıkan bu farklılaşmanın etkileşimli çoklu ortam aracı ile Türk edebiyatı dersinin işlenmesinden kaynaklandığını araştırma bulgularından hareketle söyleyebiliriz.

Bu araştırmanın bulguları ile alan yazında konuyla ilgili yapılmış çalışmaların bulguları (Sevim, 2013; Çoruk ve Çakır, 2017; Güven ve Sülün, 2012; Çetin, 2010; Akbaba, 2009; Gülbenk, 2008) çoklu ortam uygulamalarının etkileri bakımından paralellik göstermektedir. Sevim'in (2013) sekizinci sınıf Türkçe dersi kişisel gelişim temasının öğretiminde etkileşimli bilgisayar uygulamalarının etkilerini araştırdığı çalışmada, etkileşimli bilgisayar uygulamalarının öğrencilerin Türkçe dersine yönelik tutumlarında ve başarılarında anlamlı düzeyde etkili olduğu görülmüştür. Çoruk ve Çakır'ın (2017) çoklu ortam kullanımının ilkökul öğrencilerinin akademik başarılarına ve kaygılarına etkisi adlı çalışmalarında, çoklu ortam uygulamalarının akademik başarıları artırmak açısından ve kaygıyı düşürme bakımından geleneksel öğretim yöntemlerine göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Güven ve Sülün (2012) bilgisayar destekli öğretimin 8.sınıf fen ve teknoloji dersindeki akademik başarıya ve öğrencilerin derse karşı tutumlarına etkisini araştırdıkları çalışmalarında, bilgisayar destekli eğitimin başarı ve tutumu anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Fen ve Teknoloji dersinde çoklu ortam tasarım modeline göre hazırlanmış web tabanlı öğretim içeriğinin öğrenci başarı ve tutumlarına etkisi ile içeriğe yönelik öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi adlı çalışmada (Çetin, 2010), çoklu ortam tasarım modeline göre hazırlanmış web tabanlı öğretim içeriğinin öğrenci başarı ve tutumlarını artırdığı görülmüştür. Yine benzer şekilde Atatürk ilkeleri ve inkılâp tarihi öğretiminde çoklu ortam kullanımının akademik başarı ve tutumlara etkisi (Akbaba, 2009) adlı araştırmada, çoklu ortam kullanımının öğrencilerin akademik başarılarında ve derse yönelik tutumlarında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturduğu görülmüştür. Gülbenk (2008), çoklu ortam gösteriminin 6. sınıf öğrencilerinin matematik başarısına etkisi adlı çalışmasında, çoklu ortamlarla öğrenmenin öğrenci başarısını anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Araştırma bulgularımızı destekleyen bu çalışmalarda olduğu gibi, Türk edebiyatı dersinde etkileşimli çoklu ortam materyallerinin etkilerinin araştırıldığı çalışmamızda da, ayrı başarı düzeylerine sahip okullarda ve deney gruplarında uygulanan millî edebiyat dönemi Türk edebiyatı etkileşimli çoklu ortam materyalinin, öğrencilerin Türk edebiyatı dersindeki akademik başarılarını ve Türk edebiyatı dersine yönelik tutumlarını anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca etkileşimli çoklu ortam materyallerinin öğrencilerin Türk Edebiyatı dersine yönelik tutumlarını değiştirmede etkili bir araç olduğunu söyleyebiliriz.

Öneriler

Çoklu ortamın aynı anda daha fazla duyuya hitap etmesi, öğrenmeyi kolaylaştırması ve kalıcı hâle getirmesi yönleri birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumlarının tamamına yakınında fiziki imkânlar olarak var olan akıllı tahtalarda kullanılabilecek içerikler geliştirilmeli ve bu içerikler çoklu ortamı barındıracak şekilde etkileşimli olarak düzenlenmelidir. Gelişen ve değişen teknolojiler, eğitim öğretim ortamlarında etkili olarak kullanılmalıdır. Eğitim yazılımları vasıtasıyla tasarlanacak içerikler, dersin hedefleri ve öğretim programı göz önünde bulundurularak tasarlanmalıdır. Öğretmenler, teknolojiyi etkili kullanabilmeli, gerekirse bu konu ile ilgili hizmet içi eğitime tabi tutulmalı ve öğretmen yetiştiren programlarda teknoloji destekli materyal hazırlamaya yönelik üst düzey ve uygulamalı eğitimler verilmelidir.

Kaynaklar

- Akbaba, B. (2009). *Atatürk ilkeleri ve inkılâp tarihi öğretiminde çoklu ortam kullanımının akademik başarı ve tutumlara etkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aktaş, Ş. (2009). Edebî metin ve özellikleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Hüseyin AYAN Özel Sayısı), 39, 187-200.
- Bilgegil, K. (2004). Edebiyat. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 428-436). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Brooks, D. W (1997). *Web-teaching: A guide to designing interactive teaching for the World Wide Web*. New York: Plenum.
- Büyüköztürk, S. (2007). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (8. Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Çetin, İ. (2015). *Türk dili ve edebiyatı öğretiminin tarihsel gelişimi*. İ. Çetin (Ed.), Dil ve edebiyat öğretim yöntemleri içinde (2. Baskı, ss.1-22). Ankara: Nobel Yayınları.
- Çetin, O. (2010). *Fen ve Teknoloji dersinde “çoklu ortam tasarım modeli”ne göre hazırlanmış web tabanlı öğretim içeriğinin öğrenci başarı ve tutumlarına etkisi ile içeriğe yönelik öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Çoruk, H. ve Çakır, R. (2017). Çoklu ortam kullanımının ilkökul öğrencilerinin akademik başarılarına ve kaygılarına etkisi. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 8(1), 1-27.
- Gülbenk T. (2008). *Çoklu ortam gösteriminin 6. sınıf öğrencilerinin matematik başarısına etkisi (oran-orantı örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Güven, G. ve Sülün, Y. (2012). Bilgisayar destekli öğretimin 8.sınıf fen ve teknoloji dersindeki akademik başarıya ve öğrencilerin derse karşı tutumlarına etkisi. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, (9),1.
- Kavcar, C. (1994). *Edebiyat ve Eğitim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Mayer, R. E. (2001). *Multimedia learning*. New York: Cambridge University Press.
- Okay, O. (1994). Edebiyat. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 10, ss. 395-397). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Sevim, O. (2013). *Sekizinci sınıf Türkçe dersi kişisel gelişim temasının öğretiminde etkileşimli bilgisayar uygulamalarının etkileri*. Yayınlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Schwartz, J. E. and Beichner, R. J. (1999), *Essentials of educational technology*. Bostan: Allyn and Bacon.
- Shenton, A. and Pagett, L. (2007). From ‘bored’ to screen: the use of the interactive whiteboard for literacy in six primary classrooms in England. *Literacy*, 41 (3), 129-136.
- Tannenbaum, R. S. (1998). *Theoretical foundations of multimedia*. New York: Computer Science Press.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük* (11. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Veyis, F. ve İskender, M. E. (2018). *Türk dili ve edebiyatı öğretmenlerinin akıllı tahta kullanım yeterlikleri üzerine bir inceleme*, 27. Uluslararası Eğitim Bilimleri Kongresi'nde sunulan sözlü bildiri, Antalya.
- Veyis, F., (2015). Türk edebiyatı dersine yönelik tutum ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması, *Turkish Studies*, 10 (11), 1609-1620.

BAYBURTLU HALK ŞAİRİ İMDAT SANCAR'DAN DERLENEN
HİKÂYELİ TÜRKÜLER
FOLK SONGS WITH A STORY COMPILED FROM THE MINSTREL
FROM BAYBURT, İMDAT SANCAR

NİHANGÜL DAŞTAN

Araş. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Res. Assist. Dr. Atatürk University, Faculty of Letter, Department of Turkish Language and Literature
ngdastan@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2966-9045>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 24.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.09.2018

Sayfa-*Pages* : 305-323

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3998>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

BAYBURTLU HALK ŞAİRİ İMDAT SANCAR'DAN DERLENEN
HİKÂYELİ TÜRKÜLER
FOLK SONGS WITH A STORY COMPILED FROM THE MINSTREL
FROM BAYBURT, İMDAT SANCAR

NİHANGÜL DAŞTAN

Öz

Halk bilimi, bir toplumun maddi ve manevi kültürüne ait birikimini bilimsel yöntemlerle derleyen, tasnif eden ve inceleyen bilim dalıdır. Halk müziği de halk biliminin incelediği kültürel ürünlerden biridir. Halk müziği incelemeleri, müzik aletleri, müzik terimleri, müzik türleri, türküler gibi pek çok konuyu ele alır.

Türküler, ait olduğu toplumun acı, keder, neşe, hasret gibi tüm duygularının sözlü ve ezgili ifadesidir. Türkiye’de resmi olarak ilk türkü derleme faaliyetleri 20. yüzyılın başlarında yapılmaya başlamıştır. Bu çalışma, Bayburt’un Aydıntepe ilçesi Çayırköprü köyünde ikamet eden ve belleğinde çok sayıda masal, halk hikâyesi ve şiir bulunan İmdat Sancar’dan derlenen mahalli türkülerini ele alacaktır. Bu türkülerin bir özelliği de hikâyeli türküler olmalarıdır. Çalışmada türkülerin ve hikâyelerinin metinleri verilmiş, bu türkülerin şekil özellikleri incelenmiş, varyantı olan türküler tespit edilmiş ve türküler notaya aktarılmıştır.

Sonuç olarak tespit edilen türkülerin, bölgenin sözlü tarihini kuşaktan kuşağa aktardıkları, türkülerin ağıt türünde olduğu, şeklen çeşitlilik arz ettiği, vezin olarak çoğunlukla 6+5=11’li hece kalıbının kullanıldığı, İmdat Sancar’ın da mahalli kültürün ulusal düzeyde aktarılmasında önemli bir role sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: halk şairi, hikâyeli türkü, Bayburt, İmdat Sancar

Abstract

Folklore is a science that compiles, classifies and examines the accumulation of a society’s material and spiritual cultures by scientific methods. Folk music is one of the cultural products that is examined by the folklore. The folk music studies addresses many concepts such as musical instruments, musical terms, musical genres, and folk songs.

Folk songs are verbal and melodic expressions of all feelings of the society to which they belong such as pain, sorrow, joy, and longing. Officially the first folk song compilation activities in Turkey began in the early 20th century. This study will examine local folk songs compiled from İmdat Sancar who resides in Çayırköprü village and has many stories, folk stories and poems in his memory. One characteristic of these folk songs is that they have a story. In this work, the texts of folk songs and their stories are provided, the structural features of these folk songs were studied, folk songs with variations were identified and folk songs were transferred to musical notes.

As a result, it was found that the folk songs identified have the function of carrying the oral history of the region, that the folk songs are predominantly lyrical, and the structural characteristics varied. The folk songs mostly used 6 + 5 = 11 syllabic measure and İmdat Sancar has an important place in the transfer of regional cultures.

Key Words: minstrel, folk songs with a story, Bayburt, İmdat Sancar

Giriş

Halk bilimi, bir toplumun maddi ve manevi kültürel ürünlerini derleyen, tasnif eden, inceleyen bilim dalıdır. Halk biliminin inceleme alanı, belirli bir bölgede yaşayan halkın beşeri ve ekonomik yapısı, bölgenin fiziki ve tarihi çevresi, sosyal yapısı, inançları, mimari yapısı, el sanatları, mutfağı, giyim-kuşam özellikleri, halk hekimliği, müziği ve sözlü edebiyatı gibi her türlü kültürel unsurlarını kapsamaktadır. Bunlar arasında müzik ile ilgili çalışmalar müzikle ilgili terimleri, müzik türleri ve özelliklerini, türkülerini, müzik aletlerini vb. araştırır (Çobanoğlu 2005: 60). Halk bilimi ile ilgili tüm çalışmalarda olduğu gibi halk müziği de incelenirken yapılacak derleme çalışması önemlidir. Bu çalışmada Bayburt'un Aydıntepe ilçesi Çayırköprü köyünden tarafımızca derlenen hikâyeli türküler halk bilimi açısından incelenecektir.

Türk halk müziği ile ilgili derleme çalışmalarında Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk resmi musiki mektebi olan Darü'l-elhan'ın özel bir yeri vardır. 17. ve 18. yüzyıllarda Ali Ufki Bey ve Kantemiroğlu'nun nota yazıları sayesinde müzikal eserlerin kâğıda dökülmesiyle başlayan ve 20. yüzyıla kadar bazı yerli ve yabancı müzikolog ve Türkologun kişisel derlemeleri ile devam eden çalışmalar, türkülerin ilk örnekleri olarak kabul edilir. Türkiye'de müzik folklorunun öneminden ve bu ürünlerin bir an önce derlenmesi gerektiğinden ilk bahseden Musa Süreyya olmuştur. Bu süreçte içerisinde Halka Doğru, Yeni Mecmua, Türk Yurdu Mecmuası'nın bulunduğu basın yayın organları, konuya dikkat çekilmesini sağlamıştır (Fevzi 2015: 830-832). Darü'l-elhan, Ankara Devlet Konservatuvarı, Türk Halk Bilgisi Derneği, Türk Folklor Derneği, Halkevleri ve TRT gibi kurum ve kuruluşlar, Türk halk müziği derlemelerinde son derece önemli yere sahiptir. Son yıllarda Türk halk bilimi alanında, aralarında Ali Yakıcı, Salahattin Bekki, Merdan Güven gibi önemli isimlerin bulunduğu araştırmacıların Türk halk müziği ile ilgili önemli çalışmalar hazırladığı görülmektedir. Bu çalışmalarda hem derlemeler yapılmış hem de derlenen metinler halk bilimi açısından değerlendirilmiştir. Bu tür çalışmaların pek çoğu aynı zamanda sözlü tarih ve folklor arasındaki kuvvetli bağa hizmet etmektedir. Sözlü tarih kapsamında değerlendirilen malzemeler, kendine farklı edebi türler içerisinde yer bulabilir (Ersoy 2009: 42). Belli ezgi ile söylenen ağıt, türküler, destan vb. türler de sözlü tarih için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

2017 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Bayburt ili Aydıntepe İlçesi Çayırköprü köyünde ikamet eden İmdat Sancar'dan yapılan derlemede, bir kısmı bu bölgeye ait olaylar üzerine yakılan diğer bir kısmı da bilinen hikâyeli türkülerin varyantları olmak üzere yedi adet hikâyeli türküler tarafımızca tespit edilmiştir. Çalışmada türkülerin metinleri verilmiş, bunlar üzerinde kısa değerlendirmeler yapılmış ve ezgileri notaya dökülmüştür. Bu çalışma, bugün Bayburt'ta yaşamakta olan hikâyeli türkülerin geleceğinin kaybolmadan kayıt altına alınmasını, incelenmesini, duyurulmasını, yeni çalışmalara kapı açacağı düşünülerek müzik folkloru malzemesini Türkolog ve müzikologların dikkatine sunulmasını ve notaya geçirilmesi suretiyle derlenen malzemenin ezgilerinin yaşatılmasını amaç edinmektedir.

1. İmdat Sancar

Makalenin kaynak kişisi İmdat Sancar, 1955 tarihinde Bayburt ili Aydıntepe İlçesi Çayırköprü (eski adıyla Vağında) köyünde dünyaya gelmiştir. İlkokulu Çayırköprü'de

okuduktan sonra eğitimine devam etmemiştir. Bugün doğduğu köyde rençberlik yaparak hayatına devam etmektedir. Eşini 2014 yılında kaybeden İmdat Sancar'ın 7 çocuğu vardır.

Sancar, saz çalamamakla birlikte âşıklık istidadına sahiptir. Belleğinde pek çok masal, halk hikâyesi ve türkü bulunmaktadır. Bunların yanında kendisinin meydana getirdiği şiirler ve türküler de vardır. İrticalen şiir söyleme yeteneğine de sahip olan Sancar, bir ustanın yanında yetişmemiş olmakla birlikte bu konuda kendi kendini geliştirmiştir. Kendisine ait şiir ve türkülerde Âşık İmdat mahlasını kullanmaktadır. Bayburt ilinde tanınan bir isim olan Sancar, belleğindeki halk edebiyatı numunelerini çoğunlukla ninesinden öğrendiğini ifade etmiştir.

Son yıllarda teknolojik kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, Sancar'ın bildiği halk edebiyatı numunelerinin icra sıklığını etkilemiştir. Bunların bir kısmını unutmuş, bir kısmını da eksik hatırlamaktadır. Bununla beraber yaklaşık son on yıldır teknolojinin iletişim imkânlarından faydalanılarak İmdat Sancar'ın birkaç türküsü, Youtube'a yüklenmiştir. Bugün ikincil sözlü kültür ortamı olarak değerlendirilen elektronik ortamda bu verimlerin paylaşılması, geniş kitlelere ulaşabilme açısından olumlu bir adımdır. Ancak bu videolarda türkülerin hikâyelerine yer verilmemiştir. Sancar'ın net olarak hatırladığı halk edebiyatı numunelerinden hikâyeli türkülerin, kaybolmadan derlenmesi ve yayınlanmasının faydalı olacağı kanaatini taşıyoruz. Söz konusu metinlerin hikâye kısımları standart Türkiye Türkçesi ile türkü metinleri ise yöresel ağız özellikleri muhafaza edilerek verilmesi tercih edilmiştir.

2. Türkü Metinleri

İmdat Sancar, “Kânli degirmende vurdular beni” mısrası ile başlayan türküyü ve hikâyesini ninesinden öğrenmiş ve zaman içinde türküyü kendisinden parçalar katmıştır. Bu türkünün ilk bendinin sözleri, Neriman Tüfekçi'nin Mehmet Şaban Atakan'dan derlediği Erzurum yöresine ait bir türkü olan “Değirmenin Başında Vurdular Beni” isimli türküyü benzetmektedir¹.

“Kânli degirmende vurdular beni” türküsünün bentleri iki mısradan oluşmaktadır. Bu türkünün bağlantısı yoktur. Türkünün kafiyeye şeması aa/aa/bb/cc/dd/dd şeklinde, vezni 6+5=11 hecelidir. İlk mısra bir kez, dördüncü mısra ve onuncu mısralar üç kez, diğerleri ikişer kez tekrar edilir.

İmdat Sancar, türkünün hikâyesini şu şekilde aktarır: Kân² köyündeki değirmende sıra kavgası olur. Başka bir köyden gelen kişiye Kânlılar sıra vermek istemezler. Bu nedenle aralarında kavgâ çıkar ve başka köyden gelen adam değirmende öldürülür.

Kânli degirmende vurdular beni
Tütünli yağlığa³ sardılar beni

¹ “Değirmenin başında vurdular beni

Kırlı tütünlûge sardılar beni

Vurma Ragıp vurma nar danesiyem

Anamın babamın birdanesiyem” (Tuna, 2001, 206).

² Yeni adı Arslandede köyüdür.

³ Yağlık: Mendil, peşkir, bez parçası.

*Unluğun daşına goydum başımı
İki arhadaşa verdim leşimi*

*Kürdün evleri de galadur gala
Torunum İsmail hayfım⁴ ala*

*Etme Memmed etme ben murad almam
Üç beş god⁵ arpayaya ben daha ganmam*

*Âşık İmdat der ki yaram derine
Haber verin sona gelen geline*

İmdat Sancar'dan derlenen ikinci türkü, sevip de kavuşamama konusu üzerine kuruludur. Sancar, bu türküyü ve hikâyesini de ninesinden öğrenmiştir. Bu türkünün bentleri iki, bağlantıları bir mısradan oluşmaktadır. Sadece birinci bendin ardından gelen bağlantı iki kez tekrar edilir. İkinci tekrarda "bekledim" yerine "bekledik" sözcüğü getirilir. Türkünün kafiye şeması aab/ccb/ddb... şeklindedir. İlk mısradaki hece sayısı 5+5=10, üçüncü bentte 6+4=10, diğer tüm mısralarda 6+5=11 şeklindedir.

Vağında köyünde Gülhanım ismindeki bir kızı, Mehmet adında bir delikanlı ister. Ne kadar dünürücü gidilse de kızı Mehmet'e vermezler. Mehmet, arkadaşı Halim ile birlikte kızı kaçırmaya karar verir. Hünkâr ismindeki bir tanıdıklarının bu çifte sağdıçlık yapacağı dahi planlanmıştır. Ancak planlarını hayata geçiremeden seferberliğe giden Mehmet, Rus ordusu tarafından esir edilir. Gülhanım'ı, Bayburt merkezde yaşayan başka biriyle evlendirirler. Bu türkü, Mehmet'in ağzından sevdiğine yakılmıştır:

*Evimden çıhtım arhadaş Helim
Belinde lüverim⁶ gamada⁷ elim
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım*

*Bir içlik yapturdum ilikler tamam
Düğmelere geldim o da mi yalan
Behledik behledik gelmir Gülhanım*

*Memmed'in püsküli bi dal ipek
Beş ehmek doğradık ürmesin köpek
Behledik behledik gelmir Gülhanım*

⁴ Hayf: Öç.

⁵ God: Tahıl ölçmek için kullanılan bir çeşit kap.

⁶ Lüver: Tabanca.

⁷ Kama.

*Evlerinin öni mehtepli⁸ cami
Gülhanım'ın boyi galenfir⁹ dali
Behledik behledik gelmez Gülhanım*

*Açıldı gapılar gelen Memmed'im
İskemli atturdum otur Memmed'im
Behledik behledik gelmir Gülhanım*

*Ellere gondura bize de papuç
Hünkâr olacahti bizlere sağduç
Behledik behledik gelmez Gülhanım*

İmdat Sancar'dan derlenen “Yar başına bağlamış sarı leçeği” mısraıyla başlayan türkü, Aşık Sümmani'nin bir geline söylemiş olduğu “Narman kazasında” isimli şiirinin bir varyantıdır. İki şiir ortak ezgi, nakarat ve benzer bir hikâye yapısına sahiptir¹⁰. İmdat Sancar, Bayburt'ta yaşanmış veya yaşanmış olduğu düşünülen bir olay üzerine yazdığı şiiri ile bilinen bir türkünün ezgisini birleştirmiştir.

“Yar başına bağlamış sarı leçeği” mısraıyla başlayan türkünün bent sayıları düzensizdir. Her bendin ilk mısraı bazen aynı kelimelerle bazen de bazı sözleri değişerek tekrar eder. İcra şekli ve türkünün ezgisi hareketli ve eğlencelidir. Bu türkünün hikâyesi, kıtalar arasında verilen açıklamalar şeklindedir. Türkünün hemen her kıtası, hikâyenin gelişimi ile birlikte ilerler. Türkünün bağlantıları üç mısradan oluşmaktadır. Son bentteki bağlantı, tek mısradan oluşur ve diğerlerinden farklıdır. Bu nedenle türkünün kafiye şemasında birlik yoktur: aaaabcc/dddbcc/eeebcc/ffgg. Hece sayısı ilk mısradan 7+5=12, diğerlerinde 6+5=11 şeklindedir.

İmdat Sancar'ın aktardığı türkü ve hikâyesi şöyledir: Seferberlik bittikten sonra terhis olup memleketine dönen askerlerden Zihni Helfe, Adil Helfe¹¹, Hakif Dede, Şükrü Onbaşı Kop Dağını çıkmaya başlarlar. Bir yol kenarında orakla tarla biçen bir kadın görürler. O dönemler yokluk zamanları. Askerlerin ayaklarında yok başlarında yok, karınları aç! Askerler “Bu kadında ekmek vardır. İsteyelim de bir parça midemize vuralım”

⁸ Mehtep: Mektep.

⁹ Galenfir: Karanfil.

¹⁰ Bu türkünün hikâyesi şöyledir: Yolu Narman'ın Orcuk köyüne düşen Sümmani, köyün girişindeki birkaç adamdan su ister ancak adamlar suları olmadığını söyler. Biraz daha ilerleyen Sümmani'yi tarlada çalışan hanımlardan biri tanır ve aç-susuz olduğunu düşünerek Sümmani'ye tarlada çalışan yeni evlenmiş sağır ve dilsiz bir gelin ile su, yoğurt ve ekmek yollar. Suyu içen Sümmani, geline ismini, kimin nesi olduğunu sorar ancak gelin Sümmani'nin dediklerini anlamadığı için yüzünü çevirir. Gelinin hareketlerinden onun dilsiz olduğunu anlayan Sümmani ona bu koşmayı söyler:

“Narman kazasında Orcuk yolunda

Ben bir gelin gördüm orak elinde

Nutuğu yok şu gelinin dilinde

Sordum allı gelin kimin yarısın

Salladı başını döndü bir yana

Sanarsın güneştir çalar her yana...” (Erkal 2015: 32; 222).

¹¹ Helfe: Halife, kalfa.

düşüncesiyle tarlaya yaklaşırlar. Tarlanın tumbundan¹² kadına bacım, gelinim, yengem diye hitap ederler ancak kadından ses çıkmaz. Kendi aralarında “Ne nursuz bir kadımmış bu! Var ya da yok diye bir cevap ver bari” diye söylerler. Kadın bu sırada askerlere doğru dönüp bakınca kadının ne kadar çirkin olduğu ortaya çıkar. Askerler kendi aralarında “bu kadını övelim belki bize ekmek vermeye razı olur” düşüncesiyle başlarlar türkü söylemeye:

*Yar başına bağlamış sarı leçeği¹³
Gız başına örtmüş sarı leçeği
Zanarsan ki garşi dağın çiçeği
Gamiştir barmağı sedef dırnağı
Sallandıhça oynar her bir oynağı¹⁴
Dedim alli gelin kimin yarısan
Salladi başını döndi kenara
Sanarsan güneştir (amman amman amman amman) çalar her yana*

Türküyü söylerler ancak kadından ses çıkmaz. Zihni Helfe’ye diğer asker arkadaşları “Bir türkü daha söyleyelim belki bu kez verir” derler ve yeniden söylemeye başlarlar:

*Bayburt’a girmeden gırıldı mazi¹⁵
Bayburt’a girmeden gırıldı mazi
Aman arhadaşlar getirin sazi
Dilim dönür sorum sen kimin gızı
Yanahlar möhrelî¹⁶ gözler sürmeli
Dedim alli gelin kimin yarısan
Salladi başını döndi kenara
Sanarsan güneştir (amman amman amman amman) çalar her yana*

Türküden sonra kadından yine ses seda çıkmaz.

*Bayburt gazasında Hard¹⁷ ovasında
Bayburt gazasında Hard ovasında
Ben bir gelin gördüm Şur¹⁸ yaylasında
Dönerken ağladı tam mayasında
Dedim alli gelin kimin yarısan
Salladi başını döndi kenara
Sanarsan güneştir (amman amman amman amman) çalar her yana
Nasıl gıymış yollamışlar tarliya
Nasıl gıymış yollamışlar tarliya*

¹² Tump: Toprak yığını, tümsek. 2.İki tarlayı ya da evlekleri bir birinden ayırmaya yarayan toprak set.

¹³ Leçek: Baş örtüsü, yün atkı.

¹⁴ Oynak: Eklem.

¹⁵ Mazi: Kağrı ve arabalarda iki tekerleği birbirine bağlayan ağaç dingil.

¹⁶ Möhrelî: Mühürlü

¹⁷ Hart: Bayburt’un ilçesi. Yeni adı Aydıntepe’dir.

¹⁸ Şur: Trabzon’un Çaykara ilçesine bağlı eski adıyla Şur/Siros yeni adıyla Şahinkaya köyü yaylasının adı.

*Gelin senin işin galdi Mevliya
Dönerken ağladı saçları güzel
Dön yavrum dön dön dön gerdani güzel.*

Yine ekme gelmez. “Ola diyler belki laldur!”. Zihni Hefle karnını ovalayarak işaret edince kadının hem işitme hem de konuşma engelli olduğu anlaşılır. Kadın, askerlerin söylediği türkülerin hiçbirini duymamıştır. Askerlerin işaretlerinden aç olduklarını anlatan kadın hemen “purnat”ın¹⁹ altından koşar, “gudu”sunu²⁰ alır gelir, askerlere yemeleri için “kazıntı”²¹, “gudul”²² verir.

“Kutladım hamuri yahtım tanduri” mısraıyla başlayan dördüncü türkü, Bayburt’un bir köyünde ekme pişirirken tandıra düşüp hayatını kaybeden bir gelin için İmdat Sancar tarafından yakılmıştır. Türkünün bentleri dört mısradan oluşmuştur. Kafîye düzeni aaab/cccb/dddb/eeeb... şeklindedir. Türkünün mısraları arasında vezin ölçüsü açısından birlik yoktur. Türküde, hece vezninin 7+5, 6+5, 5+5, 5+6 gibi pek çok durağı kullanılmıştır. Ancak genel olarak 6+5=11 vezni ağırlıktadır.

Bir ağıt niteliğini taşıyan bu türküde olay, gelinin ağzından anlatılır. Sancar’ın söylediği şekliyle türkü ve hikâyesi şöyledir:

Aslen Havnuslu²³ olup Konursu²⁴ köyüne gelin gitmiş olan bir kadın vardır. Konursu’nun Göybeler mahallesinde ikamet etmektedir. Bu kadın bir gün ekme pişirmek için tandırı yakar. Tandırda sadece beş ekme pişirebilmiştir. Altıncıyı yapıştırırken yanan tandırın içine düşer ve can verir.

*Kutladım²⁵ hamuri yahtım tanduri
Sağa sola dönderemem boynumi
Ben ne bilüm felek neyler sonumi
Yandi gavruldi o haci hanım*

*Tandurun şurtuna²⁶ goydum elimi
Daha doğrudamam ana belimi, ana belimi
Orada yaktım iki elimi
Yandi gavruldi o haci hanım*

¹⁹ Purnat: Orakla ekin biçilirken ellik yardımıyla kol üstünde biriktirilen deste, demet, tutam.

²⁰ Gudu: Küçük boyda bir tür güveç.

²¹ Kazıntı: Ketenin hamurundan yapılan ve arasına iç konulmayan kete çeşidi.

²² Gudul: Mısır unundan yapılmış ekme.

²³ Havnus: Yeni adı Sarımeşe olan Bayburt’un bir köyü.

²⁴ Konursu: Bayburt’un bir köyü.

²⁵ Kutla-, kuntla-: Hamur ekşidikten/mayalandıktan sonra küçük eşit parçalara bölmek ve yuvarlamak.

²⁶ Şurt: Tandırın üst kıyısı.

*Küvlenin²⁷ daşında galdı saçlarım
Kavrulir dökülir ana gaşlarım, ana gaşlarım
Yumah yumah yaniy siyah saçlarım
Yandı gavruldi o haci hanım*

*Havnus gızıyam G'orsu'da erdeyem
Sorarsalar beni Göybelerdeyem, Göybelerdeyem
Yanir gavruliyam nasıl ederem
Yandı gavruldi o haci hanım*

*Saleh'in evleri tecir²⁸ terehtür²⁹
Tanduri yahtuğum yer kirli merehtür³⁰, kirli merehtür
Cevdet'nen Cemile daha bebehtür
Yandı gavruldi o haci hanım*

*Töhtüler soyuh suyi ciğer haşlandı
Tohtor tedaviya geç mi başladı, geç mi başladı
Nefes aldihça içim haşlandı
Yandı gavruldi o haci hanım*

*İlhan'a söyleyin motori sürsün
Son bir kez daha halımı görsün, halımı görsün
Benim nebalımı³¹ Goorsu versin
Yandı gavruldi o haci hanım*

*Aşığ İmdat barmahların bağlasın
İki beyit deyip beni ağlasın beni ağlasın
Benim ahım Goorsiya galmasın
Yandı gavruldi o haci hanım*

İmdat Sancar'ın ninesinin tanık olduğu bir olay üzerine söylenmiş olan “Böyle bilsem su ayırımına gelmezdim” mısraıyla başlayan beşinci türkünün ilk iki bendi iki, diğer bentler üç, bağlantısı ikişer mısradan oluşur. Türkünün kafiye şeması aabb/ccbb/dddbb/eeebb/fffbb şeklindedir. Vezni birkaç mısrada bozuk olan türkünün genelinde 6+5=11 kalıbı kullanılmıştır.

İmdat Sancar, türkünün hikâyesini şu şekilde anlatır: Hamdi isminde bir delikanlı ile Zele ismindeki kız nişanlıdır. İmdat Sancar'ın ninesiyle (nine Mamolar soyundandır) ninesinin amcası Abdullah ve onun eşi bir gün tarladan ekin getirirlerken Hamdi elinde bir

²⁷ Küvle: Tandırın yanında bulunan, tandır ateşinin yanması için hava almasını sağlayan ve baca işlevi gören delik.

²⁸ Tecir: Tereğin alt tarafındaki açık raflara verilen ad.

²⁹ Terek: Mutfak gereçlerinin konulduğu açık raf.

³⁰ Merek: Samanlık.

³¹ Nebal: Vebal.

gorda³² ile bunların karşısına çıkar ve tarlanın suyunu neden kestiklerini sorar. Amca-yeğen suyu kendilerinin kesmediğini söyleseler de inandıramazlar. Hamdi bunlara küfreder. Ailesinin³³ yanında küfredilince Abdullah sinirlenir ve kavgaya etmeye başlarlar. Abdullah dedenin elinde bir fındık çubuğu, belinde de sürekli yanında taşıdığı bir yağlık, bir miktar tuz ve bir çakı vardır. Hamdi, Abdullah'a elindeki gorda ile saldırır. Abdullah, elindeki fındık çubuğu ile kendini korumaya çalışır ancak çubuk paramparça olur. Abdullah, Hamdi'ye vurmaması için çok yalvarır. Söyledikleri kâr etmeyince Abdullah bu kez belindeki çakıyı alıp Hamdi'yi kulak arkasından bıçaklar. Bundan sonra Abdullah "Aruzga"ya³⁴ kaçar. Türkü, Hamdi'nin ağzından tahkiyeleştirilmiştir:

*Böyle bilsem su ayırımına gelmezdim
Mamonun oğlunu düşman bilmezdim
Etmeyin efendim günahdır beni
Vurmayın efendim günahdır beni*

*Sekiz gorda vurdi findih deynege
Gan çırpındıhça ketan köynege
Etmeyin efendim günahdır beni
Vurmayın efendim günahdır beni*

*Yunus ağam atın izden boşandı
Yastuh bulamadi daşa yaslandı
Yağdı çize yağmur vucut islandı
Vurmayın efendim günahdır beni
Vurmayın efendim günahdır beni*

*Vağında 'ynan Kestesi 'nin³⁵ arası
Dohuz yerden vurmuş gorda yarası
Yihildi Yunus 'un bütün binası
Vurmayın efendim günahdır beni
Vurmayın efendim günahdır beni*

*Ferhettin Seyfettin hayif alamaz
Yaram derindendir içten ganamaz
Zeze gıza diyin Mahmut yaramaz
Vurmayın efendim günahdır beni
Vurmayın efendim günahdır beni*

İmdat Sancar, yaşanmış gerçek bir olay hakkında yakılmış olan "Dede Bey dediğin Niv'in alımı" mısraıyla başlayan türküyü hikâyesi ile birlikte ninesinden öğrenmiştir. Bu

³² Gorda: Kılıçtan küçük, bıçaktan büyük kesici alet.

³³ Aile, yöre ağzında eş anlamına gelmektedir.

³⁴ Şimdiki adıyla Gökpınar köyü.

³⁵ Kestesi: Bayburt'a bağlı yeni adı Alıçlık olan köy.

türkünün bentleri iki mısradan oluşmaktadır. İcra esnasında son mısralar tekrar edilmektedir. Türkünün kafiye şeması aa/bb/cc/dd/ee/ff şeklindedir. 6+5=11'li hece ölçüsüyle yazılmıştır.

İmdat Sancar türkünün hikâyesini kısaca şöyle aktarır: Bayburt'un Niv³⁶ beldesinde arazi yüzünden çıkan bir anlaşmazlık sonucu bir kavga olmuş, Kostiklerden Dede Bey öldürülmüştür.

*Dede Bey dediğin Niv'in alımı
Alınan galdurun benim salımı*

*Sabahtan galhtum da bir fincan gahve
Torun Münür'üen giriştik harbe*

*Sabahtan gahvenin sadesi hoştur
Dede'nin belinde dabança boştur*

*Bir tel çekin İstanbul'da çarşıya
Çift ceneze yatar sudan garşıya*

*Yohari Kurzi'da³⁷ Münise bacım
Cihana yayıldı bu benim acım*

*Bayanım bayanım sari bayanım
Dede Bey vuruldi nasıl dayanım*

Yaşanmış gerçek bir olay üzerine yakılmış olan “Paharımın başı yonmadır daşi” mısrasıyla başlayan son türkünün bentleri üç mısradan oluşmaktadır. Türkünün kafiye şeması aaa/bbb/cc/dd/eee şeklinde, hecesi ise 6+5'lidir.

Sancar, Aydıntepe ilçesinde Hilmi isminde birinin vurulması üzerine bu türkünün yakıldığını ifade etmiş, ancak kişinin ölüm sebebini açıkça anlatmaktan kaçınmıştır.

*Paharımın³⁸ başı, yonmadır³⁹ daşi
Köyneysiz⁴⁰ İsmail işlerin başı
Köyneysiz İsmail işlerin başı*

*Gurbetten geleli gırh gün olmadı
Teze tıraşımın yeri dolmadı
Teze tıraşımın yeri dolmadı*

³⁶ Niv: Yeni adı Arpalı olan belde.

³⁷ Yukarı Kırzı: Bayburt Aydıntepe ilçesine bağlı bir köyün adı.

³⁸ Pahar: Çeşme.

³⁹ Yonma: Yontulmuş, yontma.

⁴⁰ Köynek: Gömlek.

*Hard'ın garıları halgolmuş bakar
Evimin önünden ince su ahar
Mermi girdi amma cigerim yahar*

*Helmi'yi vurdular attılar harğa⁴¹
Başına gonanlar guşunan garğa
Başına gonanlar guşunan garğa*

*Gurbetten gelmişem elbisem teze
Yardım et behen⁴², e günahsız eze
Gelemem ganunan vallaha size*

Sonuç

İmdat Sancar, kültür aktarımı konusunda Vağında köyünde türkü söyleme geleneğinin devam etmesini sağlayan önemli bir isimdir. Saz çalamasa da bir âşık olarak nitelendirilmesinde sakınca yoktur. İmdat Sancar, irticalen şiir söyleme yeteneğine sahiptir. Kendisine ait şiirlerinde “Âşık İmdat” mahlasını kullanır. Belleğinde şiir ve türküden başka halk hikâyesi ve masallar da bulunur. Sancar, âşıklığın en önemli aşamalarından olan usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmesi de ninesinin etkisi ile kendini bu konuda geliştirmiştir.

İmdat Sancar'dan derlenen türkülerden “Yar başına bağlamış sarı leçegi” mısraı ile başlayan türkü ve hikâyesi, Âşık Sümmani'nin “Narman kazasında kazasında Orcuk yolunda” isimli türküünün bir varyantı olarak değerlendirilmelidir. “Kânli degirmende vurdular beni” mısraıyla başlayan türküde ise “Değirmen başında vurdular beni” isimli türküden esinlenmeler bulunur.

Sancar'ın söylediği türkülerin internet ortamında paylaşıyor olması, onun icra ortamını Vağında köyü, Aydıntepe ilçesi veya Bayburt ili ile sınırlamaktan nispeten kurtarmıştır. Youtube'da paylaşılan videoların izlenme sayısı dikkate alındığında oldukça geniş bir dinleyici kitlesine sahip olduğu da söylenebilir.

Derlenen türkülerin beş tanesi ağıttır. Bu ağıtlar, olayın yaşandığı günlerde yakılmış ve daha sonra diğer bütün folklor mahsulleri gibi ağızdan ağıza yayılarak hikâyeleri ile birlikte bugüne türkü olarak ulaşmıştır. Beş türkünün duygusal durum aktarımı üst düzeydedir. Türkü söylenirken ve hikâyesi anlatılırken, dinleyiciler kolayca anlatının içine girmektedir.

Hem türkü hem hikâye metinlerinde olayı yaşayan gerçek kişilerin adı geçmektedir. Olayların bazıları son 50-60 sene içerisinde gerçekleştiği için kahramanların yakınları hâlâ hayattadır. Bu türküler, olayların sözlü tarihini yansıtır. Olayları yaşayanların yakın akrabalarının hayatta olması nedeniyle, son türkünün hikâyesinin anlatılmasından kaçınılmıştır.

Türkü metinleri içinde yöreye ait sözcükler sıkça kullanılır. Şiirlerin çoğunda vezin ve kıta açısından tam bir uyum bulunmamaktadır. Ancak türküler ezgi ile icra edildiğinde

⁴¹ Hark: Dereden biraz küçük akarsu.

⁴² Behen: Bana.

bu uyumsuzluk fark edilmemektedir. Türkülerin ezgilerinin notaya aktarılması, bu türküleri kaybolmaktan kurtaracağı için son derece önemlidir.

Kaynaklar

- Bekki, Selahattin. (2004). *Baş Yastıkta Göz Yolda-Sivas Türküleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul. (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erkal, Abdulkadir. (2015). *Âşık Sümmani Divanı*. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi.
- Ersoy, Ruhi. (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi Baraklar Örneği –Disiplinler Arası Bir Yaklaşım Denemesi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Feyzi, Ahmet. (2015). “Darü’elhan’a Ait Anadolu Halk Şarkıları Defterlerinde Erzurum Türküleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 829-856.
- Güven, Merdan. (2009). *Türküler Dile Geldi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sümbüllü, Hasan Tahsin. (2015). *Âşıkların Telinden Sümmani Türküleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Yakıcı, Ali. (2007). *Halk Şiirinde Türkü-Tanım-Tasnif-İnceleme-Metin*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Kaynak Kisi:
İmdat SANCAR

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

KÂN'LI DEĞİRMENDE VURDULAR BENİ

Kân li de ğir men de vur du lar be ni tü tün li yağ lı ğa
sar dı lar be ni tü tün li yağ lı ğa sar dı lar be ni
un lu ğun da şı na goy dum ba şı mı goy dum ba şı mı
i ki ar ka da şa ver dim le şı mi
i ki ar ka da şa ver dim le şı mi

2

3

Kürdün evleri de galadur gala
Torunum İsmail hayfım ala
Etme Memmed etme ben murad almam
Üç beş god arpayı ben daha ganmam

Aşık İmdat der ki yaram derine
Haber verin sona gelen geline
Haber verin sona gelen geline
Haber verin sona gelen geline

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

GÜLHANIM

E vim den çih tım ar ka daş He lim
be lin de lü ve rim ka ma da e lim
(1)beh le dim beh le di m gel mir gül ha nım
(2)beh le dik beh le di k gel mir gül ha nım

2

Bir içlik yapturdum ilikler tamam
Düğmelere geldim oda mi yalan
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım

3

Memmed'in püsküli bi dal ipek
Beş ehmek doğradık türmesin köpek
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım

4

Evlerinin öni mehtepli cami
Gülhanım'ın boyi gelenfir dali
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım

5

Açıldı gapılar gelen Memmed'im
İskemli atturdum otur Memmed'im
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım

6

Ellerre gundura bize de papuç
Hünkar olacahti bizlere sağduç
Behledim behledim gelmir Gülhanım
Behledik behledik gelmir Gülhanım

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

ALLI GELİN (SÜMMANİ AĞZI)

Serbest

Yar ba şı na ba ğ la mı ş

Sa rı le çe gi gız ba şı na ört müş sa rı le çe

gi za nar san ki gar şı da ğın çi çe gi ga mış

tır bar ma ğı se def dır na ğı sal lan dır ça

oy nar her bir oy na ğı de dim al li ge lin

ki min ya rı san sal la di ba şı nı dön di ke

na ra sa nar san gü neş tir am

man am man am man ça lar her ya na

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

HACİ HANIM

Kut la dım ha mu ri yak tım tan du ri
sa ğa so la dön de re me m boy nu mi
ben ne bü lü m fe lek ney ler so nu mi
yan dı gav rul di o ha ci ha nım

2
Tandurun şurtuna goydum elimi
Daha doğruldama ana belimi
Orada yaktım iki elimi
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

3
Küvlenin daşında galdı saçlarım
Gavrulir dökilir ana saçlarım
Yumah yumah yaniy siyah saçların
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

4
Havnus gızıyam G'orsu'da erdeyem
Sorsalar beni Göybelerdeyem
Yanir gavruliyam nasıl edere
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

8
Aşğ İmdat barmahların bağlasın
İki beyit beni ağlasın
Benim ahım Goorsiya galmasın
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

5
Saleh'in evleri tecir terehtür
Tanduri yahduğum yer kirlı merchtür
Cevdet'nen Cemile daha bebehtür
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

6
Töhtüler soyuh suyi ciğer haşlandı
Tohtor tedaviya geç mi başladı
Nefes aldihça içim haşlandı
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

7
İlhan'a söyleyin motori sürsün
Son bir kez daha halımı görsün
Benim nebalımı Goorsu versin
Yandı gavruldi o Hacı Hanım

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

VURMAYIN EFENDİM GÜNAHTIR BENİ

Böy le bül sem su a y rı mı na gel mez di m

Ma mo nun oğ lu nu u düş man bil mez di m

et me yin e fen dim gü nah tır be ni

vur ma yın e fen dim gü nah tır be ni

2
Sekiz gorda vurdı findih deynege
Gan çırpındıhça keten köynege
Etmeyin efendim gūnahtır beni
Vurmayın efendim gūnahtır beni

3
Yunus alamadı izden boşandı
Yastuh bulamadı daşa yaslandı
Yağdı çize yağmur vucut islandı
Vurmayın efendim gūnahtır beni

4
Vağında'ynan Kestesi'nin arası
Dohuz yerden vurmuş gorda yarası
Yıhıldı Yunus'un bütün binası
Vurmayın efendim gūnahtır beni

5
Ferhettin Seyfettin hayif alamaz
Yaram derindendir içten ganamaz
Ze le gıza diyin Mahmut yaramaz
Vurmayın efendim gūnahtır beni

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Derleven:
Nihangül DAŞTAN

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

DEDE BEY

De de bey de di ğin Ni vin a lı mi

a lı nan gal du run be nim sa lı mi

2

Sabahtan galhtum da bir fincan gahve
Torun Münür'ünen giriştik harbe

3

Sabahtan gahvenin sadesi hoştur
Dedenin belinde dabanca boştur

4

Bir tel çekin İstanbul'da çarşıya
Çift ceneze yatar sudan garşıya

5

Yuhari Kızı'da Münise bacım
Cihana yayıldı bu benim acım

6

Bayanım bayanım sari bayanım
Dede Bey vuruldi nasıl dayanım

Yöresi:
BAYBURT/Aydıntepe/Çayırköprü

Kaynak Kişi:
İmdat SANCAR

Derleyen:
Nihangül DAŞTAN

Notaya Alan:
Abdulkadir İDE

HELMİ'Yİ VURDULAR

Pa ha rı min ba şı yon ma dır da şı
köy nek siz is mail iş le rin ba şı

2
Gurbetten geleni gırh gün olmadı
Teze turaşımın yeri dolmadı
Teze turaşımın yeri dolmadı
3
Hardın garıları halgolmuş bakar
Evimin önünden ince su ahar
Mermi girdi amma cigerim yahar

4
Helmi'yi vurdular attılar harğa
Başına gonanlar guşunan garga
Başına gonanlar guşunan garga
5
Gurbetten gelmişem elbisem teze
Yardım et behen e günahsız eze
Gelemem ganınan vallah size

TÜRK EVLİLİK ÂDET VE İNANIŞLARININ MANİLERDEKİ
YANSIMALARI
THE REFLECTIONS OF TURKISH MARRIAGE TRADITIONS AND
BELIEFS ON MANIS

EVREN ÇİFCİ

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı
Teacher, National Ministry of Education
evren.ata@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9434-4733>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 20.04.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.06.2018

Sayfa-*Pages* : 325-343

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3920>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

TÜRK EVLİLİK ÂDET VE İNANIŞLARININ MANİLERDEKİ
YANSIMALARI
THE REFLECTIONS OF TURKISH MARRIAGE TRADITIONS AND
BELIEFS ON MANIS

EVREN ÇİFCİ

Öz

Sözlü edebiyat ürünleri, içinde hayat bulduğu toplumun tarih ve kültürüne dair veriler ihtiva eder. Geleneklere, inançlara, ritüellere, toplumu derinden sarsan olaylara, savaşımlara vb. dair birtakım hususlar ağıt, destan, manî, türkü gibi sözlü edebiyat ürünlerinde yansımaya bulur. Bu noktada sözlü edebiyat ürünleri toplumun tarihinin ve kültürel birikiminin birbir aktarım aracı olmamakla birlikte, toplumun tarih ve kültür haritasının tespitinde önemli rol oynar. Türk toplumsal yaşamının temel yapı taşlarından birini oluşturan evliliğe dair düşünce, inanç, âdet ve uygulamaların izlerine anonim halk şiirinin en yaygın şekli olan ve konu açısından da oldukça zengin bir kullanım alanı bulunan manilerde rastlanmaktadır. Manilerde kalın, çeyiz, kız isteme, söz kesme, nişan, kız alma gibi evliliğin geleneksel süreçleriyle birlikte akraba evliliği, evlilikte kadının fedakârlığı, kaçma/kaçırma gibi evlilikle bağlantılı ancak geleneği oluşturmamayan bakış açıları da yer almaktadır. Tüm bunlar evlilik hususunda manileri kuşatıcı bir özelliğe sahip kılmalıdır. Bu çalışmada neslin devamının sağlanmasında temel teşkil eden ve belirli gelenekler çerçevesinde varlığını sürdüren evliliğe dair düşünce, inanç, âdet ve uygulamaların manilerdeki yansımaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Manî, Evlilik, Gelenek, Ritüel

Abstract

Verbal literature works include data about the history and culture of the community in which they grow. A number of matters about the traditions, beliefs, rituals, events and wars etc. that affect the society deeply are reflected on verbal literary works such as elegiacs, epics, manis and folk songs. At this point verbal literary works are not completely identical means of transferring society's cultural and historical accumulation, but they do play an important role in determining the cultural and historical mapping of the society. We can see the traces of ideas, beliefs, traditions and practices about marriage which forms an important part of Turkish community life's in manis which are the most common type of anonymous folk poems and also very rich in usage area in terms of plot. Together with the traditional processes of marriage like dowry, asking for the girl in marriage, betrothal, getting engaged, waving; there are also other point of views which are related to marriage but do not form tradition such as consanguineous marriage, self-devotion of women in marriage, abduction. All these, as regards marriage make manis encircling. In this work ideas, beliefs, traditions and practices on marriage which is the basis of ensuring the continuity of generation and keeps on existing in a certain frame of tradition, have been dwelled on.

Key Words: Manî, Marriage, Tradition, Ritual

Giriş

İnsan hayatında doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç temel geçiş dönemi vardır. Bunlardan biri olan evlilik hem bireysel hem de toplumsal açıdan yeni bir başlangıcın ilk aşamasını oluşturmaktadır. Kendi ocaklarını tütürmek üzere bir araya gelen kadın ve erkek hem soyun devamı hem de yeni bir toplumsal kurumun şekillenmesinde ilk adımı atarlar. Evlilik, her toplumun veya aynı toplum içerisinde her yörenin kendi kültürel yapısına uygun düşünce, inanç ve bunlara bağlı olarak geliştirilen ritüellerin bir araya getirildiği aşamalı bir süreçtir. Türk kültüründe bu süreçle bağlantılı düşünce, inanç ve uygulamalar çeşitli tarihi kaynaklarla birlikte destan ve mani gibi edebi ürünler vasıtasıyla da tespit edilebilmektedir.

Çalışmamızda farklı bölge kültürlerini de dikkate alarak Doğu Anadolu¹, İç Anadolu², Karadeniz³, Ege⁴, Marmara⁵ ve Akdeniz⁶ olmak üzere ülkemizin altı bölgesinin sekiz şehrinden derlenip yazıya geçirilen maniler ile Anadolu coğrafyası dışında varlığını sürdüren Türklüğün bir kolunu oluşturan Makedonya Türklerinin manileri incelenerek evliliğe dair düşünce, inanç, âdet ve uygulamalar tespit edilip ortaya konulacaktır.

1. Evlilik İsteğini Açığa Vurma

Aile, geçmişten günümüze Türk toplumunun önemli yapısal kurumlarından biridir. Yaşı kemâle eren ve evlilik çağına gelen her genç, kendini evliliğe hazır hissediyorsa evlenme isteğini doğrudan ya da dolaylı olarak aile büyüklerine açıklar. Anadolu'da kızlar ve erkekler evlilik isteklerini sözle ifade edemedikleri durumlarda davranışlarıyla açığa vururlar: Erkekler, tabaktaki pılava kaşık saplayarak, sofraya fazladan bir kaşık koyarak, kalabalık önünde hayvanları dövüp eziyet ederek, bardak çanak kırarak, yorganı keserek; kızlar ise yemekleri sürekli tuzlu yaparak, bulaşıkları yıkarken tabakları kırarak, baş bağlayış biçimini değiştirerek... evlenme isteklerini ailelerine anlatmaya çalışırlar (Tezcan, 1983:133-135). Bu isteğin dışı vurum yollarından bir diğeri ise manilerdir:

*Gül dalında gül uçtu
Mendilim suya düştü
Ana beni eversen
Geçti zamanım geçti
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:228)*

*Karabiber baş için
Yandım kara kaş için
Ana beni evlendir
Tek oğlunun baş' için
(Uğurlu, 2018:528)*

¹ Muş Manileri

² Sivas, Kırşehir ve Çankırı Manileri

³ Tokat Manileri

⁴ Kütahya Manileri

⁵ Çanakkale Manileri

⁶ Adana Manileri

2. Başlık / Kalın

Başlık, evlilik çağına gelen genç kız ailelerinin kızlarına söz kesmeden önce, erkek tarafından istedikleri hayvan, para, ev vb. maddî karşılıktır. Türk aile hukukunun temelini teşkil eden, kız ailesine verilen bir aile malı ve teminat olarak değerlendirilen (Ögel, 2001: 256) kalın veya başlık geleneğinin kökleri çok eskiye dayanmaktadır. Ramsted'e göre kalın kelimesine ilk defa Suci kitabesinde rastlanmaktadır. 5-6. yüzyıllarda Uygurların kız verirken başlık aldıklarına dair bilgiler Çin kaynaklarında yer almaktadır (İnan, 1998:348). 10. yüzyılda Oğuzlar arasında da evliliğin temel basamaklarından birini başlığın oluşturduğunu İbn Fadlan ortaya koymaktadır. Fadlan'ın (2016:11) aktardığına göre erkek tarafı deve, at, sığır veya başka bir şeyi kalın olarak kızın velisine teslim etmedikçe kıza yaklaşamazdı.

Türk destanları da kalın geleneğini muhafaza eden anlatımlar taşımaktadır. Tuva Türklerinin Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Karatı-Han, Bora-Şeeley'i oğlu Bügedey'e almak için at başınca altın, börü başınca gümüşü başlık olarak verir (Ergun ve Aça, 2004:165). Manas Destanı'nda Kanıkey için "on çukuru dolduracak ylık, kırk çukuru dolduracak koyun, yüz çukuru dolduracak sığır, dört çukuru dolduracak deve" başlık olarak istenir (Yıldız, 1995:383). Dede Korkut Kitabı'nın Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda ise Delü Karçar, kardeşi Banı Çiçek'i istemek üzere aracı olan Dede Korkut'tan başlık/kalın olarak, işi zora koşmak için olsa da, "maya görmemiş bin buğra, hiç kısrığa aşmamış bin aygır, koyun görmemiş bin koç, kuyruksuz kulaksız bin köpek, bin pire" ister (Ergin, 2016:127). Yine Kanturalı Boyu'nda Selcen Hatun'un üç canavar kalınlığı kaftanlığı vardı (Ergin, 2016:185) denilerek kıza ulaşmayı sağlayan başlık, maddeden arındırılarak erkeğin alplığının ve gücünün ortaya konulup ispat edilmesi isteğine dönüştürülmüştür. Böylece üç canavarı öldüren kişi kıza kalın olarak alplığını ve bahadrlığını sunmuş olacaktır.

Başlık geleneği ülkemizin çeşitli bölgelerinde özellikle kırsal alanda süt hakkı gibi adlar altında da olsa hâlâ devam etmektedir. 2006 yılında yapılan araştırmaya göre Türkiye genelinde evliliklerin %17,8'i, 2011 yılında ise %15,6'sı başlık parası verilerek gerçekleştirilmiştir (Beşpınar, 2014:138-139). Kıza dünürücü gidecek ailenin bu geleneğe uygun olarak başlık parasını denkleştirmiş olması gerekmektedir. Başlık geleneğinin toplum içinde sahip olduğu dikkate değer konum maniler vasıtasıyla da ortaya konulmaktadır:

*Kaşıklık dolu kaşık
Oğlunuz bana aşık
Oğlunuza varırım
Çok verirseniz başlık
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:243)*

*Evlerinin önü taşlık
Babası ister başlık
Bende para olsaydı
Alırdım ona bir yazlık
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:243)*

*Sarı taksi iki kat
Paran yoksa tarla sat
Başıktan korkuyorsan
Yastığa sarıl da yat
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:419)*

*Gındam Ökse arası
Heftirizdir burası
Oğlan düğün edecek
Bulsa başlık parası
(Seyfeli, 2008:151)*

Başlık geleneği evlilik sürecinin ön ve temel aşamalarından birini oluşturmakla birlikte özellikle maddi durumu yetersiz olan erkek aileleri açısından evliliğe giden yolda aşılması zahmetli bir engel olmuştur⁷. Bu zorlukla yüzleşen erkekler, başlığın kalkmasını umut etmiş ve bu umutlarını manilere de aktarmışlardır:

*Halyı serdim daşa
Vurgunum gara gaşa
Başlık galkacak demiş
Paşam sen binler yaşa.
(Seyfeli, 2008:128)*

*Merdivenim gırk ayak
Gırkına verdim dayak
Angara'dan tel geldi
Gızlara başlık yasak
(Seyfeli, 2008:161)*

3. Kız İsteme ve Söz Kesme/Şerbet İçme

Anadolu'da geleneksel evlilik sürecinde annenin önemli bir rolü bulunmaktadır. Gelin adayı kız, öncelikle erkek annesinin beğeni ve onayından geçmek zorundadır. Bu nedenle kız bakmaya giden anne ve beraberindekiler çeşitli açılardan kızı değerlendirir, bir nevi sınava tabii tutarlar. Bu süreci bilen kız, kendine güveniyorsa özgüvenini maniler aracılığıyla şöyle dile getirir:

*Entarimin gülleri
Pembe olsun solmasın
Sevdiğimin annesi
Beğenmese almasın
(Demir, 2013:153)*

⁷ Başlık geleneği nedeniyle erkek tarafının çektiği sıkıntılar 1978 yapımı "Kibar Feyzo" filmiyle beyaz perdeye de aktarılmıştır.

*İN dereye dereye
Derelerin nanesi
Beğenmezse almasın
Sevdiğimin annesi*

(Gözükızıl, 2013:62)

Kız görme sürecinde ve sonrasında kız ve erkek tarafında evliliğe dair olumlu kanaatler oluşursa erkek tarafı dünür gider ve Allah'ın emri, Peygamber'in kavli ile gelin adayı kız, ailesinden istenir. Dünür gönderme/gitme geleneği bazen kızlar, bazen de erkekler tarafından söylenen maniler yoluyla ortaya konulur:

*Allah'ın emri ile
Peygamber kavli ile
Dünya böyle kurulmuş
El kızı el oğlu ile*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:150)

*Çeşme yolu galaba
Sevdan gelmez hesaba
Size dünür salacam
Gönlün var mı acaba?*

(Seyfeli, 2008:103)

*Çorap almış översin
Ucuna gül derersin
Dünürcü saldım size
Anan tez cevap versin*

(Seyfeli, 2008:106)

*Karanfilim budama
Yarım bakma odama
Eğer gönlün var ise
Dünür gönder babama*

(Uygur, 2002:180)

*Ak yaşmaklar örtümdüm
Pulu şılarsın diye
Güldüm de geçiverdim
Dünür yollasın diye*

(Kınalıbaş, 2012:209)

Kız isteme sürecinde görücüler gidip hediye ve kalın anlaşmaları yapıldıktan sonra söz kesme aşamasına gelinir. Söz kesimi Türkler arasında çok değer verilen büyük bir antlaşmadır. Bu öneme bağlı olarak eski Türk geleneklerini muhafaza eden bazı Türk

kesimlerinde söz kesme antlaşması at üzerinde yapılmıştır⁸ (Ögel, 2001:265). Kız istendikten sonra hazırlanan şerbetler orada bulunan herkese ikram edilir, kız ile erkek tarafı arasında bir nevi ant içme diyebileceğimiz şerbet içilerek söz yapılır ve yüzük takılır. Bu gelenek manilerde de dile getirilir:

*Kapıdan geçiyorlar
Al etek biçiyorlar
Yetiş sevdiğim yetiş
Şerbetim içiyorlar.*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:355)

*Yoncalar biçiliyor
Yol versem geçiliyor.
Yetiş sevdiğim yetiş
Şerbetim içiyorlar*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:402)

*Pencereden bak bana
Fındık fıstık at bana
Fındık fıstık istemem
Nişan yüzük tak bana*

(Elitok, 2006:196)

*Eteğimin düğmesi
Yandadır eklemesi
Tak bir nişan yüzüğü
Kolaydır beklemesi*

(Kınalıbaş, 2012:234)

4. Çeyiz

Evlilik sürecini oluşturan katmanlardan biri de kızın çeyizidir. Evlenme hazırlığı yapan her genç kız çeyiz dizer. Türklerde çeyiz geleneğinin kökü de çok eskilere uzanmaktadır. Divanü Lügati't-Türk'te çeyiz, "sep" olarak geçer. Ögel (2001:264) İslam hukukunda kadını çeyiz getirmeye zorlayan bir hüküm bulunmadığı halde Türklerde babanın kızına çeyiz yapmasının bir yükümlülük olarak görüldüğünü ifade eder. Nitekim Divanü Lügati't-Türk'te bir bey, bir babaya kızını çeyizli olarak evlendirmesini emreder: Ol aning kızın septürdi⁹ (Atalay, 1985:182). Eski Türklerde çeyiz hayvan sürüleri, yardımcı insanlar, kızlar ve yengelerden oluşan çok geniş bir içeriğe sahipken günümüzde genellikle ev ve süs eşyasından oluşmakta (Ögel, 2001:265), elektronik eşyalar da çeyize dâhil edilmektedir. Bugün Anadolu'da çeyiz önemsenir ve bir kızın toplumdaki aynası olarak değerlendirilir. Çeyizi yetersiz bulunan kız ayplanır. Bu

⁸ Türklerde önem verilen işler at üzerinde gerçekleştirilirdi. Söz gelimi kurultaylar at üzerinde toplanır, cezalar at üzerinde karara bağlanır, antlaşmalar ile elçi kabulü de at üzerinde gerçekleştirilirdi (Ögel, 2001:265).

⁹ O, onun kızını çeyizleyerek-çeyizle donatarak- güveyinin evine göndermesini emretti.

nedenle kız tarafı çeyiz dizmeye büyük ihtimam gösterir. Dolayısıyla çeyize dair düşünceler manilere de yansır:

*İnce iplik bükerim
Kakül zülûf dökerim
Cehiz kızın aynası
Nakışı sık dökerim
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:293)*

*Sinek geldi dız dedi
Ne yatyon kız dedi
Boş oturup boş yatma
Kalk cehizi düz dedi
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:202)*

*Kıvrım kıvrım yolları
Düzgün gider yolları
Kız cehizin gidiyor
Süpürsene yolları
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:189)*

5. Gelin Alma

Kaç gün sürerse sürsün düğünlerin son günü gelin alma günüdür. Düğünün son günü erkek tarafı davul zurna veya yöreye özgü çalgılarla neşeli bir şekilde gelini almaya gelir. Bu aşama gelin kız için baba evinden ayrılış, başka bir yuvaya göçüş aşamasıdır. Beline erkek kardeşi veya babası tarafından kırmızı kuşak bağlanan gelin, anne ve babasıyla helallesirken ağıtlar yakılır, duygusal anlar yaşanır:

*Davul zurna çalınır
Gelin evden alınır
Gelinin anasına
Bir şey söyleme alınır
(Demir, 2013:130)*

*Sarı çiçek savruluyor
Yüreciğim kavruluyor
Kınamayın komşularım
Kız anadan ayrılıyor
(Uğurlu, 2018:569)*

Yıllar evvel iletişim ve ulaşım bugünkü kadar gelişmiş değildi. Baba ocağından ayrılıp gurbete gelin giden kız için ailesini bir daha görememe ihtimali vardı. Bu nedenle türkülerde gelin kızlar “aşrı aşrı memlekete kız verilmemesini” istemişler, ailesi tarafından uzak diyarlara gelin edilen kızlar ise sitemlerini zaman zaman maniler aracılığıyla dile getirmişlerdir:

*Madımağım dal attı
Dalı yanına yattı
Kör olasıca babam
Beni gurbete attı
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:196)*

*Anne kızın yok muydu
Bir kız sana çok muydu
Şu Sivas 'ın içinde
Hiç dünürüm yok muydu
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:423)*

*Ah benim hatun anam
Ah dile bütün anam
Attın beni gurbete
İrahat otur anam
(Demir, 2013:40)*

*Ana beni hay beni
Yayı al da yay beni
Kaldım Erbağ çölünde
Doğurmadın say beni
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:219)*

*Kabaklar köken attı
Yılanlar yola yattı
Kör olası annem
Beni gurbete attı
(Gözükızıl, 2013:66)*

6. Gelin Karşılama

Annesinin evinden ayrılıp yeni evine, koca evine, ayak basan gelinin karşılanması esnasında da geçmişten günümüze birtakım ritüeller gerçekleştirilmiştir. Gelinin atının yelesine ve kuyruğuna kımız saçısı; para, çörek ve şeker saçısı; un saçısı; su serpme; kurban kesme gelin karşılama esnasında Türkler tarafından gerçekleştirilen ritüellerden bazılarıdır (Ögel, 2001:267). Bunların yanı sıra sağlam ve dayanıklı olsun, kötü etkilerden temizlensin diye gelinin eşiğe konan demir veya ateş üzerinden atılması, doğurgan olsun ve yeni evine bereketiyle gelsin diye damdan gelinin başına üzüm leblebi, fındık, fıstık, ığde, üzüm serpilmesi (<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php> - Son Erişim Tarihi:04 /04/2018), gelin evden içeri girince ağzına bir parmak bal çalınması, geline kendi evinden getirdiği çivinin çaktırılması, gelinin kucağına erkek çocuk oturtulması, gelinin üzerinde Kur'an-ı Kerim gezdirilmesi (Coşkun, 2014:22) de gelin karşılama esnasında gerçekleştirilen uygulamalardandır. Bu pratiklerle birlikte gelin, mani yoluyla ifade edilen iyi dilek ve temennilerle de karşılanmaktadır:

*Gelinim hoş geldin
Yeğenime eş geldin
Elin hamur yoğura
Karnın oğlan doğura
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:135)*

*Gelin geldi evimize
Şenlik kurdu köyümüze
Hoş geldin allı gelin
Sefa geldin pullu gelin
(Kınalıbaş, 2012:238)*

*Gelin geldi evimize
Altın doldu küpümüze
Selamı var hepinize
Sen sefa geldin gelinim
(Uğurlu, 2018:504)*

7. Aile İçinde Evlilik Sırasının Gözetilmesi

Evlilik çağında birden fazla bekâr kardeş bulunan ailelerde evlilikte kardeşler arasında yaş sırasına riayet edilir. Büyük kardeşler evlenmeden küçüklerin evlenmesi uygun görülmez:

*Mavi taksi geliyor
Dağı taşı deliyor
Büyük ablam satıldı
Sıra bana geliyor
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:402)*

*Kırmızı taksi geliyor
Ablam gelin oluyor
Ablam gelin olunca
Sıra bana geliyor
(Gözükızıl, 2013:136)*

*Yeşil kamyon doluyor
Ablam gelin oluyor
Ablam gelin olunca
Sıra bana geliyor
(Seyfeli, 2008:193)*

*Uzun uzun urganlar
Kopsa da eklenmiyor
Şimdi bir moda çıktı
Ağbiler beklenmiyor
(Gözükızıl, 2013:77)*

8. Ele Kız Vermeme: Akraba Evliliği

Akraba evliliği, Türklerin toplumsal yaşamında İslamiyet'in kabulünden sonra yer edinmeye başlayan ve günümüzde de varlığını devam ettiren uygulamalardan biridir. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında akraba evlilikleri tasvip edilmeyip yasaklanırken zaman içinde İslamiyet'in etkisiyle bazı Türk toplumlarında amcakızlarıyla evlilik uygun görülmeye başlanmıştır¹⁰ (Divitçioğlu, 2004: 163-165). Bu gelişmeyle bağlantılı olarak İslami dönem Türk edebiyatının ve aynı zamanda kültürünün önemli kaynaklarından olan Reşideddin Fazlullah'ın Câmî'üt- Tevârih'inde¹¹ yer alan Oğuznâme'de, Dede Korkut Kitabı'nda ve Şecere-i Terakime'de amca çocuklarının evliliklerine şahit olmaktayız. 14. yüzyıl başında kaleme alınan Reşideddin Oğuznâmesi'nde Kara Han, oğlu Oğuz Kağan'ı sırasıyla kardeşleri Küz Han, Kür Han ve Or Han'ın kızlarıyla evlendirir. Şecere-i Terakime'de de aynı süreç gerçekleşir ve Kara Han, oğlu Oğuz Kağan'ı sırasıyla kardeşleri Kür Han, Kır Han ve Or Han'ın kızlarıyla evlendirir. Dede Korkut Kitabı'nda ise Kazan Bey kızını, kardeşi Kara Göne'nin oğlu Kara Budak ile evlendirir¹². Kökleri çok uzak bir geçmişe uzanan amca çocukları arasındaki evlilik düşüncesi Anadolu'nun kimi yörelerinde o kadar sağlam bir temel üzerine konumlandırılmıştır ki Barlas'ın (1963:17) aktardığına göre Kahramanmaraş'ta amcakızları ile amcaoğulları doğal nişanlı sayılmaktadır. Bu nedenle amcakızını alma hakkı öncelikle bekâr amca çocuklarındadır. Kızlarını akrabalar dışından evlendirmeğe niyetlenen ana baba, bekâr amca çocuklarının bu öncelik haklarını göz önünde tutarak, onların rızasını almak zorundadırlar

Çeşitli edebi ve tarihi belgelerle izini sürebildiğimiz akraba evliliğinin durumunu günümüzde anket araştırmaları neticesinde tespit edebilmekteyiz. Yapılan araştırmaya göre Türkiye'de akraba evliliği yapanların oranı 2006 yılında %22, 2011 yılında ise %21'dir. 2006 yılında bu evliliklerin %19'u, 2011 yılında ise %18'i amcaoğlu/amcakızıyla yapılmıştır (Beşpınar, 2014:132-135).

Akrabalar arasında, özellikle amca çocukları arasında yapılan evlilikler sözlü gelenekte maniler yoluyla da dile getirilmiştir:

Emmim oğlu piyade

Kaşı gözü ziyade

Emmim oğlu dururken

Niye gideyim yade

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:145)

¹⁰ Köktürklerde akrabalık terminolojisinde eçi kavramı hem amca hem de ağabey anlamlarına geldiği için amcakızıyla evlilik yasaklanmıştır. Zaman içinde İslamiyet'in etkisiyle Karahanlılar döneminde amcakızlarıyla evlilik uygun görülmeye başlanmıştır (Divitçioğlu, 2004:163-165).

¹¹ İnan'a göre Türkler tarih sahnesine egzogami yasasıyla aile kuran bir kavim olarak çıkmışlardır. Egzogami Türklerde kuvvetle devam eden bir yasa olup Reşideddin Oğuznâmesi'nde görülen amcakızlarıyla evlilik egzogami yasasına aykırı olarak İslam devrinde sokulmuştur. Oğuznâme'de geçen "Kara Han'ın kardeşleri" ifadesini "kardeş kabileler" şeklinde yorumlamak da mümkündür (İnan, 1998:341-342).

¹² Dede Korkut Kitabı'nda dış evliliğin izleri baskınken (İnan, 1998:341) Kazan Bey'in kızını yeğene vermiş olmasını Türk toplumunun evlilik geleneğinde bir geçiş yaşandığının göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

*Evlekleri değirmi
İnekleri yiğirmi
Vardı isem ben vardım
Emmim oğlu değil mi
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:211)*

*İnce yedim üzüldüm
Al ipliğe düzüldüm
Al beni emmim oğlu
Ben alnına yazıldım
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:264)*

*Şu daldan attın beni
Kumlara kattın beni
Emmim oğlu dururken
Ellere sattın beni
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:218)*

*Camımız camdan cama
Söyleyin amucama
Kızını da vermezse
Kıyarım tatlı cana
(Uygur, 2002:161)*

*Sobanın üsdünde boru
Gittiğim Mucur yolu
Aldıysam el mi aldım?
O da emmimin oğlu.
(Seyfeli, 2008:177)*

*Saçı uzun değil mi
Soyun bizim değil mi
Alırsam ben alırım
Emmi kızı değil mi
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:212)*

*Dağdan kestim bir değnek
Ortası benek benek
Emmimin kızı dururken
El benim neme gerek
(Demir, 2013:122)*

9. Evlilikte Denklik Düşüncesi

Türklerde geleneksel evlilik sürecinde aileler, gelin ve damat adaylarının edebi, huyu, maddi durumu gibi özelliklerini araştırarak karar verirken denklik arayışını da daima göz önüne alırlar. Zira evlilik, denklikler üzerine kurulduğunda sağlam ve huzurlu

olur. Bu nedenle Manas destanında oğluna kız arayan Cakıp Han, Kanıkey'i Manas'a denk bulur ve bu düşüncesini şöyle dile getirir:

*O Kanıkey denilen kız
Bu Manas'a denk,
Kanıkey'e dünür olmaya geldim
(Yıldız, 1995:618)*

Evliliğin denklik üzerine kurulması düşüncesine yalnızca aileler değil, evlenecek kız veya erkek de sahip olabilmektedir. Maddi denklik, fiziki denklik, kültürel denklik gibi farklı bakış açılarını ihtiva eden bu düşünce Dede Korkut Kitabı'nda kadın ve erkeğin "alplık arayışı" üzerine temellenir. Dede Korkut'un bahadır erkekleri çevik, savaşçı, iyi at binen, kılıç kuşanan ve gerektiğinde kâfir üzerine at salıp baş kesen kadınlar ister. Kam Pürenüñ Oğlu Bamsı Beyrek Boyı'nın kahramanı Beyrek aradığı alp kadını babasına şöyle tarif eder:

*"Baba maña bir kız alıver kim men yirümden turmadın ol turmah gerek,
men kara koç atuma binmedin ol binmeh gerek, men karımuma varmadın
ol maña baş getürmek gerek, bunuñ gibi kız alı vir baba maña"
(Ergin, 2016:124).*

Kaınlı Koca Oğlu Kanturalı da Beyrek gibi alplık vasıflarına sahip bir kadın ister:

*"Baba men yirümden turmadın ol turmuş ola, men kara koç atuma
binmedin ol binmiş ola, men kanlu kâfir iline varmadın ol varmış maña baş
getürmüş ola"
(Ergin, 2016:185).*

Dede Korkut Kitabı'nda Burla Hatun, Banı Çiçek ve Selcen Hatun alplık vasıflarına sahip kadınlar olarak karşımıza çıkar. Onlar yalnızca yaratılışın getirdiği cinsiyet açısından erkeklerden farklı olup gündelik yaşam içerisinde erkekler kadar savaşçı, çevik, at binen, ok atan, kılıç kuşanan ve gerektiğinde kâfirlerle kılıç kılıca mücadele eden kadınlardır¹³. Bu nedenle koca adaylarının kendilerinden üstün, alp ve bahadır kimseler olarak birtakım sınamalardan başarıyla geçmelerin isterler. Kam Pürenüñ Oğlu Bamsı Beyrek Boyı'nda Banı Çiçek çadırının önüne gelen beşik kertmesi Beyrek'in kendine yakışan bir yiğit olup olmadığını öğrenmek için Beyrek ile at yarışırır, ok atar ve güreşir. Beyrek, tüm sınamalardan başarıyla çıktıktan sonra Banı Çiçek'in parmağına nişan yüzüğünü takabilir (Ergin, 2016:123). Kaınlı Koca Oğlu Kanturalı Boyı'nda ise Selcen Hatun'a ulaşmak isteyen Kanturalı'nın alplığını ve gücünü ortaya koyup ispat etmesi istenir. Üç canavarla mücadele eden Kanturalı canavarların üçünü de öldürerek alplığını ortaya koyar ve Selcen Hatun'u alır (Ergin, 2016:185).

¹³ Sağına soluna iki çift yay çeken ve attığı ok yere düşmeyen bir kadın olarak nitelenen Selcen Hatun (Ergin, 2016:185), Tekürün gönderdiği altı yüz kâfirin saldırısına Kanturalı ile birlikte karşı koyar (Ergin, 2016:194-195). Burla Hatun ise kâfirle yapılan savaşa katılıp kâfirin kara tuğunu kılıçlar, yere düşürür. Savaşın kazanılmasına da büyük katkı sağlar (Ergin, 2016:176).

Destanlar dünyasından günümüze kadar gelen evlilikte denklik arayışının yansıma alanlarından biri de manilerdir. Kız veya erkek, evliliğe giden yolda denklik arayışını maniler vasıtasıyla şöyle ifade eder:

*Karşıda kara yonca
Kararıp durma yonca
El adamı kınıyor
Dengine varmayınca
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:107)*

*Dağ başında makine
Vallah gitmem ekine
Geliyorsan düzgün gel
Ben varırım dengime
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:153)*

*Göklerdeki yıldızla
Gönül çalan hırsızla
Evlenmek istiyorum
Dengim olan bir kızla
(Seyfeli, 2008:125)*

Manilerde yer alan denklik düşüncesinde karşılaştığımız ilk nokta evlenecek gençlerin maddi açıdan denk olma istekleridir. Her aile kızının veya oğlunun iyi şartlarda yaşam sürmesini arzu ederken, gençler maniler yoluyla maddi açıdan aralarında uçurum olmaması gerektiğini dile getirirler:

*Ayağının nalını
Eğme kiraz dalını
Zenginse dengim değil
Köpek yesin malını
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:185)*

*Aya baktım ay ayaz
Kıza baktım kız beyaz
Cebe baktım para az
Bu kız bize yaramaz
(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:432)*

*Denizler engin olsa
Nişanlım zengin olsa
Zenginliğini aramam
O benim dengim olsa
(Gözükızıl, 2013:202)*

*Karyolam engin olsun
Sevdiğim zengin olsun
Çok zenginlik istemem
Kafamın dengi olsun*

(Uğurlu, 2018:535)

Bekâr kızla bekâr erkeğin evlenmesi de denkliği ortaya koyan durumlardan biridir. Şayet bekâr kız, dul bir kişi ile evlenirse mutsuz olacağı manilerde ifade edilir:

*Kiše tavuğum kiše
Gün aşa gölge düşe
Dul gişiye varan kız
Başına taşlar düşe*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:165)

*Boş yayık gümüler mi
Dertsiz baş iniler mi
Dul kişiye varan kız
Ağzı dolu güler mi*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:212)

*Kara koyun etl'olur
Kavurması dat'olur
Dul gişiye varan kız
Ölmez emme dertl'olur*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:407)

*İnce saçım ördüler
Bölük bölük bödüler
Benim suçum ne idi
Dul kişiye verdiler*

(Gülbeyaz, 1998:69)

İnsanlar kız ve erkeğin dış görünüş açısından da birbirine yakışmasını ve denk olmasını isterler:

*Armudun eğrisine
Çıkalım doğrusuna
Gendi bir babayığıt
Bakalım garısına*

(Seyfeli, 2008:78)

*Karyolam engin olsun
Sevdiğim zengin olsun
Zenginliği aramam
Boyumun dengi olsun*

(Uğurlu, 2018:535)

10. Kaçma/Kaçırma

Evlilik sürecinde karşılaşılan durumlardan biri de kız kaçırma yoluyla evlenme âdetidir. Çok eski devirlerde savaş ve baskınla kız kaçırma şeklinde gerçekleşen bu durum Manas destanında Cakıp Han'ın kızı Kanıkey'i Manas'a vermeyen Temir Han'a söylediği şu sözlerde açık biçimde görülür:

*İsterse, vermediğin Kanıkey'i
İnce bilekten alır,
At ardına salar,
Harp esiri kılar,
O zaman halin nereye gider?*

(Yıldız, 2005:622)

Kız kaçırma yoluyla evlilik, Anadolu'da aileler nezdinde hoş karşılanmadığı için pek tercih edilmemektedir. Nitekim 2011 yılında yapılan bir araştırmaya göre ülkemizde kaçma/kaçırılma yoluyla evlenenlerin oranı %4'tür (Beşpınar, 2014:125). Evlilik yolunda kaçma/kaçırılmaya dair düşünceler maniler yoluyla da dile getirilmektedir:

*Mavi taksi boyandı
Geldi kapıya dayandı
Kaçacağı sırada
Fallik annem uyandı*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:174)

*Kilim altı yaş olmaz
Bundan ince kaş olmaz
Gel beraber kaçalım
Sülalenle baş olmaz*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:434)

*Gel kapıdan geç oğlan
İnce çayır biç oğlan
Beni sana vermezler
Bir gün al kaç oğlan*

(Demir, 2013:168)

*Asmadan gel asmadan
Yaprağına basmadan
Gel seninle kaçalım
Devriyeler basmadan*

(Gözükızıl, 2013:74)

*Çayır damı alçacık
Buğdayın sarı kılçık
Al bohçayı kaçalım
Ayvacık yolu açık*

(Gözükızıl, 2013:55)

*Bahçelerde fundayım
Fundanın dalındayım
Seni alır geçerim
Duymadan emmin dayın.*

(Seyfeli, 2008:90)

11. Evliliğin Direği Fedakâr Eş

Geleneksel düşünceye göre, ailenin mutluluk ve beraberliğini sağlamada, temel sorumluluk ve görevler kadına aittir (Günay ve Bener, 2011: 158). Dolayısıyla evliliğin temelinde kadının özverisi yer alır. Bu özverinin en güzel örneğini ise Deli Dumrul'un eşi ortaya koyar. Dede Korkut Kitabı'nda Tanrı'ya meydan okuyan Deli Dumrul'a canına karşılık bir can bulursa kurtulacağı söylendiğinde Deli Dumrul, kendi yerine ölmesini istemek için önce babasına, sonra annesine gider. İkisi de "tatlı canlarını" oğulları için vermek istemezler. Bunun üzerine Deli Dumrul, karısını son bir kez görmek ister ve karısına oğullarına iyi bakmasını, kendinden sonra onlara baba olacak uygun biriyle evlenmesini söyler. Ana babası canlarını feda etmedikleri için kocasının öleceğini öğrenen kadın, kocası için canını vermeye razı olur.

Tarihin tüm katmanlarını aşırp günümüze de ulaşan bu fedakârlık anlayışının destanların yanı sıra Türk dünyasının farklı yörelerinden derlenen manilerde de yer aldığını görebilmekteyiz:

*Pencerede on alma
Beşin al beşin alma
Azrail gelince
Canım al eşim alma*

(Üçer, Pekşen ve Türkyılmaz, 2009:119)

*Sofraya koydum meyve
Beş armut beş elma
Kurban olayım Allah'a
Beni al eşim alma*

(Gözükızıl, 2013:61)

*Rafta var on elma
Beşin' al beşin' alma
Azrail kapıya gelsin
Canım' al eşim' alma*

(Hasan, 2007:46)

Sonuç

Evlilik, Türk toplumsal yaşamının temel yapı taşlarından birini oluşturmakta ve geçmişten günümüze kadar Türklerin varlık gösterdiği her coğrafyada önemini muhafaza etmektedir. Bu önem dolayısıyla toplum içerisinde evlilik süreci -öncesi ve sonrasıyla- belirli inanç, âdet ve uygulamalar çerçevesinde ilerler. Evliliğin geleneksel süreci, evlenmek isteyen erkeğin bu isteğini ailesine açmasıyla başlar. Daha sonra talip olunan kızın ve ailesinin onayı alınıp kalıñ anlaşmaları yapılır. Böylece evlilik süreci resmi

olarak başlar. Kalın anlaşmalarından sonra diğer aşamalara geçilir. Kız istenir, söz kesilir, nişan yapılır. Düğün günü kız, yöresel çalgılar eşliğinde baba evinden alınıp koca evine getirilir. Çeyiz hazırlıkları ise evlilik sürecinin çok öncesine uzanır. Kızları evlilik çağına yaklaşan aileler yavaş yavaş çeyiz hazırlıklarına başlar.

Evlilik, yukarıda bahsi geçen geleneksel süreçlerin yanı sıra akraba evliliği, kaçma/kaçırma, kadının fedakârlığı gibi evlilikle bağlantılı; ancak geleneği oluşturmeyen bakış açılarını da ihtiva etmektedir.

Evliliğe dair düşünce, inanç, âdet ve uygulamaların izlerine anonim halk şiirinin en yaygın şekli olan ve konu açısından da oldukça zengin bir kullanım alanı bulunan manilerde rastlanmaktadır. Manilerde kalın, çeyiz, kız isteme, söz kesme, nişan, kız alma gibi evliliğin geleneksel süreçleriyle birlikte akraba evliliği, evlilikte kadının fedakârlığı, kaçma/kaçırma gibi evlilikle bağlantılı ancak geleneği oluşturmeyen bakış açıları da yer almaktadır. Tüm bunlar evlilik hususunda manileri kuşatıcı bir özelliğe sahip kılmakta, sözlü edebiyat ürünlerinin, içinde hayat bulduğu toplumun tarih ve kültürüne dair veriler ihtiva ettiğini de ortaya koymaktadır. Zira geleneklere, inançlara, ritüellere, toplumu derinden sarsan olaylara, savaşımlara vb. dair birtakım hususlar ağıt, destan, mani, türkü gibi sözlü edebiyat ürünlerinde yansıma bulur. Bu noktada sözlü edebiyat ürünlerinin toplumun tarihinin ve kültürel birikiminin birebir aktarım aracı olmamakla birlikte, toplumun tarih ve kültür haritasının tespitinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Kaynaklar

- Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Barlas, Halil Uğuroğlu. (1963). *Maraş Düğün Âdetleri*. İstanbul: Yurtdaş Yayınları.
- Beşpınar, Fatma Umut. (2014). Türkiye'de Evlilik. *Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler* (s. 112-169). içinde Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Coşkun, Hasan. (2014). Sivas'ın Altınayla İlçesinde Evlenme ile İlgili Örf, Âdet ve İnançlar. *Erciyes*(436), 15-24.
- Demir, Necati. (2013). *Türk Manileri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Divitçioğlu, Sencer. (2004). Karahanlılarda Akrabalık Yapısı Üzerine. *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında* (s. 152-170). içinde İstanbul: YKY.
- Ebu-l Gazi Bahadır Han. (ty). *Şecere-i Terakime, (Türklerin Soy Kütüğü)*. (Haz: M. Ergin).Tercüman 1001 Temel Eser.
- Elitok, Nevin. (2006). *Muş İlinden Derlenen Mâniler Üzerine Bir İnceleme*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Ergin, Muharrem. (2016). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ergun, Metin, ve Mehmet Aça. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ Yay.
- Gülbeyaz, Kürşad. (1998). *Tokat Merkez Köyleri Manilerinin Derlenmesi ve İncelenmesi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Gözükızıl, Ö. (2013). *Çanakkale Halk Kültürü I (Nazım)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yay.
- Günay, Güler ve Özgün Bener. (2011). “Kadınların Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılama Biçimleri”. *TSA*(3), 157-171.
- Hasan, Hamdi. (2007). *Makedonya Türklerince Söylenen Maniler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- İbn Fadlan. (2016). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (Haz: R. Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İnan, Abdulkadir. (1998). Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri. *Makaleler ve İncelemeler 1* (s. 341-349). içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kınalıbaş, Mehtap. (2012). *Kütahya Manileri Üzerine Bir İnceleme*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Ögel, Bahaeddin. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay.
- Santur, Meltem Emine. (ty). *Evlenme Âdetleri*.
<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php> (Son Erişim Tarihi:04/04/2018)
- Seyfeli, Mahmut. (2008). *Kırşehir Manileri ve Mani Söyleme Geleneği*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği.
- Tezcan, Mahmut. (1983). Köy Gençlerinin Evlenme İsteklerine İlişkin Davranış Kalıpları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(2), 133-136.

- Uğurlu, Mısra. (2018). Adana Mani Söyleme Geleneği ve Adana'da Söylenen Maniler(Derleme/İnceleme). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Adana.
- Uygur, Tahsin Nahit. (2002). *Çankırı Halk Edebiyatı*. Ankara: Okuyan Adam Yay.
- Üçer, Müjgan, Pekşen, Fatma, ve Murat Türkyılmaz. (2009). *Mani Benim Ezberim*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Yıldız, Naciye. (1995). *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

2018 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDAKİ
KAZANIMLARIN ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİLERİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
EVALUATION OF THE ACQUISITIONS IN THE 2018 TURKISH
LANGUAGE TEACHING PROGRAM IN TERMS OF HIGH-LEVEL
THINKING SKILLS

YUSUF SÖYLEMEZ

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
*Assist. Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of art and sciences,
Department of Turkish Language and Literature*

ysoylez@agri.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1331-3834>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 18.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.09.2018

Sayfa-*Pages* : 345-384

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3991>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**2018 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDAKİ KAZANIMLARIN
ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİLERİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

EVALUATION OF THE ACQUISITIONS IN THE 2018 TURKISH
LANGUAGE TEACHING PROGRAM IN TERMS OF HIGH-LEVEL
THINKING SKILLS

YUSUF SÖYLEMEZ

Öz

Bilim, teknolojiadaki gelişmeler, iletişimin hızı ve küreselleşmenin getirdiği olumlu olumsuz yenilikler, bireyin bunlara uyum sağlamada düşünme ve üst düzey düşünme becerilerini kullanmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun için tüm ülkeler gibi Türkiye de eğitim-öğretim programlarını yenilemekte ve güncellemektedir.

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı da “Türkiye Yeterlilik Çerçevesi” bağlamında güncellenmiştir. Bu araştırma, dört temel dil becerisi alanındaki kazanımların yönelik olduğu üst düzey düşünme becerilerini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evrenini 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı’ndaki tüm kazanımlar oluştururken örneklemini amaçlı örneklem yolu ile seçilmiş 4-8. sınıflara ait temel dil becerileri kazanımları oluşturmaktadır. Ortaokula yönelik yapılan bu çalışmada 4. sınıf kazanımlarına da yer verilmesinin sebebi ilkökul ve ortaokul arasında bir bütünlük olup olmama durumunu ortaya koymaktır.

Nitel araştırma yöntemine göre gerçekleştirilen çalışmada veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi tercih edilmiştir. Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla kodlayıcılar arası güvenilirlik kullanılmış ve % 90 oranında anlaşma sağlanmıştır. Toplanan veriler, betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Sonuç olarak 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda eleştirel düşünme ve yansıtıcı düşünme açısından zengin bir içerik belirlenirken yaratıcı düşünmeyle ilgili kazanımların az, problem çözme ile ilgili olan kazanımlarınsa çok

Abstract

Science, developments in technology, the speed of communication and the positive and negative innovations brought by globalization make it necessary for the individual to use thinking and high-level thinking skills in harmony. Turkey as well as countries in the world for it to renew and update the curriculum.

2018 Turkish Language Teaching Program in Turkey "Qualifications Framework" was revised in context. This research was conducted in order to identify the high-level thinking skills to which the achievements in the four basic language skills are directed. The student's universe was selected by means of sampling for the purpose of sampling all the achievements in the 2018 2018 Turkish Lesson Curriculum. The basic language skills of the classes are the achievements. The reason for giving the 4th class achievements in this study for middle school is to show the integrity between primary and secondary school.

In the study conducted according to the qualitative research method, a document review was preferred as the data collection method. To ensure the reliability of the study, inter-encoder reliability was used and 90% agreement was reached. The collected data were analyzed by descriptive analysis method.

As a result, it has been determined that while acquiring a vast amount of content for critical thinking and reflective thinking, achievements related to creative thinking are few and achievements related to problem solving are minimal. The distribution of high-level thinking skills also differs in terms of their ability to

az olduğu tespit edilmiştir. Kazanımlardaki üst düzey düşünme becerilerinin dağılımı da anlama ve anlatma becerileri açısından yine farklılık göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı, üst düzey düşünme becerileri, kazanımlar.

understand and explain.

Key Words: 2018 Turkish Lesson Teaching Program, high level thinking skills, achievements.

Giriş

İnsan gibi eğitim de durağan değildir. İlerlemek, değişmek ve gelişmek zorundadır. Bunun için program geliştirme çalışmaları yapılmakta, çağı yakalayabilecek öğrenciler yetiştirmek için müfredatlar düzenlenmektedir. Eğitimde istediği seviyeyi PISA gibi uluslararası ölçme faaliyetlerinde bir türlü yakalayamayan ülkelerden biri olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Mesleki Yeterlilik Kurumu'yla "Türkiye Yeterlilik Çerçevesi"ni güncelleme ve Millî Eğitim Bakanlığı nezdinde öğretim programlarını yenilemek ve güncelleştirmek için çalışmalar yürütmektedir. 2018 yılında Talim Terbiye Kurulu tarafından güncellenen öğretim programları da bu çabanın bir ürünü olarak yürürlüğe girmiştir. Programın amacı ise şu şekilde verilmektedir:

"Bilim ve teknolojiye yaşanan hızlı değişim, bireyin ve toplumun değişen ihtiyaçları, öğrenme öğretme teori ve yaklaşımlarındaki yenilik ve gelişmeler bireylerden beklenen rolleri de doğrudan etkilemiştir. Bu değişim bilgiyi üreten, hayatta işlevsel olarak kullanabilen, problem çözebilen, eleştirel düşünen, girişimci, kararlı, iletişim becerilerine sahip, empati yapabilen, topluma ve kültüre katkı sağlayan vb. niteliklerdeki bir bireyi tanımlamaktadır. Bu nitelik dokusuna sahip bireylerin yetişmesine hizmet edecek öğretim programları salt bilgi aktaran bir yapıdan ziyade bireysel farklılıkları dikkate alan, değer ve beceri kazandırma hedefli, sade ve anlaşılır bir yapıda hazırlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda bir taraftan farklı konu ve sınıf düzeylerinde sarmal bir yaklaşımla tekrar eden kazanımlara ve açıklamalara, diğer taraftan bütünsel ve bir kerede kazandırılması hedeflenen öğrenme çıktılarına yer verilmiştir." (MEB, 2018).

Programda, ortaokulu tamamlayan öğrencilerin, ilkokulda kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle millî ve manevi değerleri benimsemiş, haklarını kullanan ve sorumluluklarını yerine getiren, "Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi"nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış bireyler olmalarını sağlama amacı da ayrıca belirtilmiştir (MEB, 2018).

Görüldüğü üzere bireyden yalnızca bilgi sahibi olması değil belli becerileri kazanması ve bu becerileri kullanarak yaşam boyu öğrenmeye devam ederek kendini geliştirmesi, öğrendiklerini yaşama taşıyabilmesi beklenmektedir. Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi'nde de Avrupa Yeterlilikler Çerçevesi referansı ile yer verilen anahtar yeterlilikler de yukarıda zikredilen ifadeleri destekler mahiyettedir:

Anadilde iletişim, yabancı dillerde iletişim, matematiksel yetkinlik ve bilim/teknolojide temel yetkinlikler, dijital yetkinlik, öğrenmeyi öğrenme, sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinlikler, inisiyatif alma ve girişimcilik, kültürel farkındalık ve ifade (MYK, 2015).

Anahtar yeterliliklere bakıldığında okul dışında da devam eden bir öğrenme anlayışı benimsendiği görülmektedir. Özellikle anadilde iletişim yeterliği doğrudan Türkçe temel dil

becerileri ile ilgilidir. Çalışma alanı sınırları dikkate alındığında *dijital yetkinlik, öğrenmeyi öğrenme, inisiyatif alma ve girişimcilik, kültürel farkındalık ve ifade* başlıklarının programdaki yansımalarının Türkçe öğretimindeki kazanımları ilgilendirdiği ve üst düzey düşünme becerileri ile ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim 2018 Türkçe Öğretim Programı'nın (TÖP) özel amaçları da bu yönde tezahür etmiştir:

Türkçe Dersi Öğretim Programı ile öğrencilerin;

- *dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi,*
- *Türkçeyi, konuşma ve yazma kurallarına uygun olarak bilinçli, doğru ve özenli kullanmalarının sağlanması,*
- *okuduğu, dinlediği/izlediğinden hareketle, söz varlığını zenginleştirerek dil zevki ve bilincine ulaşmalarının; duygu, düşünce ve hayal dünyalarını geliştirmelerinin sağlanması,*
- *okuma yazma sevgisi ve alışkanlığını kazanmalarının sağlanması,*
- *duygu ve düşünceleri ile bir konudaki görüşlerini veya tezini sözlü ve yazılı olarak etkili ve anlaşılır biçimde ifade etmelerinin sağlanması,*
- *bilgiyi araştırma, keşfetme, yorumlama ve zihinde yapılandırma becerilerinin geliştirilmesi,*
- *basılı materyaller ile çoklu medya kaynaklarından bilgiye erişme, bilgiyi düzenleme, sorgulama, kullanma ve üretme becerilerinin geliştirilmesi,*
- *okuduklarını anlayarak eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmelerinin ve sorgulamalarının sağlanması,*
- *millî, manevî, ahlaki, tarihi, kültürel, sosyal değerlere önem vermelerinin sağlanması, millî duygu ve düşüncelerinin güçlendirilmesi,*
- *Türk ve dünya kültür ve sanatına ait eserler aracılığıyla estetik ve sanatsal değerleri fark etmelerinin ve benimsemelerinin sağlanması amaçlanmıştır (MEB, 2018: 8).*

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda eleştirel düşünme dışındaki üst düzey düşünme becerilerinin doğrudan ifade edilmediği amaçlar doğrultusunda dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma alanlarında kazanımlar hazırlanarak belli açıklamalara yer verilmiştir. Bu bakımdan çalışmanın temelini oluşturan üst düzey düşünme becerilerini (eleştirel, yaratıcı, yansıtıcı düşünme ve problem çözme) kısaca tanımlamak yerinde olacaktır.

1.1. Üst Düzey Düşünme Becerileri

TDK Güncel Türkçe Sözlük'te düşünme; duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak aklın bağımsız ve kendine özgü durumu; karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi (<http://tdk.gov.tr>) olarak tanımlanmaktadır.

Söylemez (2015), düşünme ile ilgili yaptığı taramadan elde ettiği sonuçları şöyle özetlemektedir: “Düşünme, kişinin fiziksel ve ruhsal dengesini bozan içerden ya da dışardan kaynaklanan durumların ortadan kaldırılması için başvurulmuş kasıtlı zihinsel davranışların bütünü, çevreye dair bilgilerin işlenmesi, yaşam ve düşünme yoluyla elde edilenleri kavramsallaştırma, uygulama, analiz ve değerlendirmenin disipline edilmiş biçimi, bir konuda görüş bildirmek; bir sonuca çözüm üretmek; bir konuda karar vermek, bir konuyu incelemek; nesne ve olaylar arasındaki ilişkilerden yola çıkarak bir sonuca

varmak; eldeki bilgileri karşılaştırmak, ayırmak, birleştirmek, kavramak gibi bilişsel girişimler, içsel sembolik aktivitelerle üretken fikir veya sonuçlardan yeniyi doğuran bir düzen, bir insanın giriştiği birtakım kontrollü alıştırmalar ve anlamlı zihinsel aktiviteler olarak da tanımlanmaktadır.”

Küreselleşen dünyada -yukarıdaki tanımlama ve özelliklere rağmen- *düşünme becerisi* zorunlu ancak bireyi eğitilmiş saymakta yetersiz kalan bir kriter olarak görülmektedir. Üst düzey düşünme becerilerine sahip, öğrenmeyi bilen ve öğrenme sürecinde üst düzey düşünme becerilerini işe koşabilen ayrıca bilgi ve becerilerini günlük hayatta aktif olarak kullanabilen bireyler donanımlı olarak kabul edilmektedir. Hayat, doğal ve yapay problemleri barındıran bir yapı olduğundan insan bu problemlerle baş edebilmeli, edindiği tecrübeleri yeni durumlara aktarabilmelidir (Moon, 2004; Gelbal, 1991; Sarıkaya, 2018; Gavaz, 2015; Adair, 2015). Bunun için de yaratıcı, eleştirel ve yansıtıcı düşünme ve problem çözme becerilerine sahip olmalıdır.

1.1.1. Yaratıcı Düşünme

Anlamları birbirinden farklı olsa da yaratıcılık ile yaratıcı düşünme çoğunlukla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Yaratıcı düşünme daha ziyade zihinsel etkinlikleri, daha geniş ve kapsayıcı olan yaratıcılık ise zihinsel ve performansa dayalı etkinliklerin ikisini birlikte çağrıştırmaları bakımından birbirinden ayrılmaktadır (Palandökenliler, 2008: 10).

Senemoğlu (2009: 543) yaratıcılığın farklı durumlarda özgün, esnek, akıcı düşünmeyi içerdiğini ifade eder:

– Özgünlük, benzersiz cevaplar üretme olarak tanımlanmaktadır.

– Esneklik, değişen koşullara uyum sağlama yeteneğidir.

– Akıcılık ise, fikirlerin hızlı bir şekilde sıralanmasıdır.

– Yaratıcılıkta önemli olan, rutinleri aşarak farklı yönleri belirlenen problemlere özgün yollardan alternatif çözümler üretebilmektir (Palandökenliler, 2008: 11). Yaratıcı diye tabir edilen bireylerde bulunan bu özellik psikologlar tarafından, çok boyutlu düşünme / iraksak düşünme diye adlandırılır. Bulguların yönlendirdiği mantıklı ve en iyi tek çözüme ulaşmanın önemsendiği tek boyutlu düşünmenin aksine çok boyutlu düşünme / iraksak düşünme, karşılaşılan bir probleme özgün, alternatif ve birçok çözüm üretebilmedir (Gibson ve Chandler, 1988; akt. Senemoğlu, 2009).

– Yaratıcı bireylerin özellikleri: öğrenmeye hazır, ilgili, (dilde, çağrışımlarda, düşünsel anlamda, anlatımda) akıcı, (düşüncede) esnek ve özgür, meraklı, hayal gücünü kullanabilen, deneyen, araştıran, kalıplardan kurtulup yeni fikirler üreten, (farklı olana, yeniliğe karşı) istekli, görülmemiş –benzersiz- şeyler üzerinde durabilen, risk alabilen, entelektüel, eğlenceli, (güzel ve estetik olana) duyarlı, yüksek düzeyde öz eleştiriye ve mizaha açık... Bu özelliklere göre yaratıcılık çok boyutlu yetenektir ve zihin tek yönlü düşünceden uzaklaştıkça üst düzey bilişsel işlemleri gerçekleştirebildikçe yaratıcılığa yaklaşır (Temizkan, 2011).

1.1.2. Eleştirel Düşünme

Eleştiri kavramı genel itibari ile bir konunun ya da kişinin olumsuz yönlerini ortaya koyma olarak anlaşılırken aslında kavramın ne demek olmadığını ortaya koymaktadır (Yağcı, 2008). Eleştiri bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup

göstermek amacıyla inceleme işi, tenkit; (felsefi manada) özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama, yargılama anlamına gelmektedir (<http://tdk.gov.tr>).

Eleştirel düşünme ile ilgili ise pek çok tanım yapılmıştır. Güven ve Kürüm (2006), üst düzeyde bilişsel becerileri gerektiren, karmaşık ve kapsamlı bir süreç; Paul (1998; akt. Hotaman, 2008: 17), gözlem ve bilgiye dayanarak sonuçlara ulaşma olarak görürken Munzur (1999), anlamayı ciddi olarak istemek, bilgiyi değerlendirmek ve çözümler yapmak olarak değerlendirmiştir. Lipman (1988; akt. Şahinel 2002: 4-5), ölçütlere dayalı olarak yargılamaya yardımcı olan yetkin ve güvenilir bir biçimde gerçekleştirilen, kendini doğrulayan ve bağlama duyarlı düşünme tanımı yaparak değerlendirme boyutunu ön plana çıkarmıştır. Gürkaynak vd. (2008), bireylerin amaçlı olarak ve kendi kontrolleri altında yaptıkları, alışılmış olanın ve kalıpların tekrarının engellendiği, önyargıların, varsayımların ve sunulan her türlü bilginin sınıandığı, değerlendirildiği, yargılandığı ve farklı yönlerinin, açımlarının, anlamlarının ve sonuçlarının tartışıldığı, fikirlerin çözümlenip değerlendirildiği, akıl yürütme, mantık ve karşılaştırmanın kullanıldığı ve sonucunda belirli fikirlere, kuramlara veya davranışlara varılan düşünme biçimi şeklinde tanımlayarak geniş bir çerçeve oluşturmaya çalışmışlardır. Güneş (2007) ise kuşku temelli sorgulayıcı bir yaklaşımla konulara bakma, yorum yapma ve karar verme becerisi olarak değerlendirmiştir.

Bunların dışında 1990 yılında yayımlanan Delphi Raporu'nda, yorumlama, analiz, değerlendirme ve çıkarımla birlikte kararın dayandığı delilsel, kavramsal, metotsal, ölçütsel ya da içeriksel incelemelerin açıklamasıyla da sonuçlanan amaçlı, öz düzenleyici bir karar mekanizması (Şentürk, 2009: 21) olarak ortak bir tanım ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Eleştirel düşünme kavramına yönelik çok sayıda tanım olmakla birlikte, genel olarak tüm tanımlar gerekli birim bilgilerin seçilmesi, ilişkilerinin değerlendirilmesi ve yapılan çıkarımlarla yeni ve uygulanabilir sonuçlara varılması üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Gülveren, 2007: 21).

Eleştirel düşünme aktif, bağımsız, yeni düşüncelere açık olmayı, düşünceleri destekleyen delilleri ve nedenleri dikkate almayı, organizasyonu gerektirir (Özden, 2005).

Oflas (2009) da çalışmasında eleştirel düşünmenin özelliklerini 12 başlıkta incelemiştir:

Orijinallik, zihinsel cesareti geliştirme, disiplinler arası ilişki kurma, derinlemesine sorgulama, fikrinsel uyanıklık, üretkenlik, karşı fikirleri olgunlukla karşılama, tutarsızlıkları fark etme, çok boyutlu düşünme, eleştirel düşünme ve hayatilik (gerçeklik), düşünme üstüne düşünme, kuşkuculuk/şüphecilik.

Eleştirel düşünme becerisinin özellikleri Sosyal Bilgiler Eğitim Programı'nda (MEB, 2006) ise şöyle sıralanmıştır:

- Bir delil kullanma veya kaynağa dayanma
- Neden-sonuç ilgisini tespit etme
- İlkeleri oluşturma
- Genelleme yapma
- Değişik bakış açılarını açıklamak
- Kararları sorgulama
- Sınıflama yapma
- Değerlendirme (ölçüt belirleme)
- Mukayese etme

- Alakalı ve alakasız bilgiyi fark etme
- Kalıp yargıları ayırt etme
- Çıkarımda bulunma

Eleştirel düşünme bununla ilgili eğilim sahibi olmakla başlayan, araştırma, kaynağa inme, bilgiyi, kaynağı, bilgiyi sunanı, neden, amaç ve tutarlılık gibi kriterlerle değerlendirmeyi gerektiren ve süreç üstünde düşünmeyi önemseyen esnek bir düşünme biçimidir. Bireyin doğruya ulaşmada ve bilgiyi seçmede en önemli yardımcısı konumundadır.

1.1.3. Yansıtıcı Düşünme

“Yansıtma yaşantıların/tecrübelerin tekrar yapılandırıldığı ve bunların üstüne yorum yapılan bir süreçtir.” (Stevens ve Cooper, 2009: 3).

Her yansıtma için dikkat edilmesi gereken husus, deneyimin kendisinin değil, deneyimlerdeki anlamı, bunun önemini anlamaya çalışmanın öne çıkarıldığıdır (Ergüven, 2011: 15).

Bu tanımlarda görüldüğü gibi yansıtıcı düşünme eğitim sürecinde doğru kararlar verebilme yetisi kazanabilme ile yakından ilişkili, problemlere çözüm yolları arama ve böylece kendi düşüncelerini, davranışlarını yeniden oluşturabilmeyi amaçlayan, aktif ve amaçlı, öze ve dışa dönük sorgulayıcı bir süreçtir (Tican, 2013: 16).

Bireyin, yansıtıcı düşünme becerisini kazanabilmesi için öncelikle konuyla ilgili olumlu tutumlarının olması gerekir. Dewey (1933; akt. Kızılkaya ve Aşkar, 2009) bu tutumları şu şekilde açıklamıştır:

Açık görüşlülük: Zihni yeni problemleri dikkate almasını engelleyen, yeni fikirlere odaklanma motivasyonunu olumsuz etkileyen ön yargı, tarafgirlik ve benzeri alışkanlıklardan kurtulmuş olmaktır.

Bütün kalbi ile desteklemek: Birey, ister bir nesne ister bir sebeple samimiyetle alakadar olduğu zaman, kendini ilgilendiği şeyin içine sokar, kendini ona adar. Buna da bütün kalbiyle desteklemek denir.

Sorumluluk: Yansıtıcı düşünme için yeterli motivasyonu ve konuya kendini verebilme kapasitesini ve şevkini kazanmayı sağlayacak gerekli bir ahlaki özelliktir.

Yansıtıcı düşünme süreci tek boyutlu değil aşamaları olan çok boyutlu bir süreçtir. Dewey bu süreci sırasız ancak birbirleriyle uyum zorunluluğu olan beş aşama olarak değerlendirir: öneriler, problem, hipotezler, nedenleme ve test etme (Kızılkaya ve Aşkar, 2009: 84).

Sorgulama yapmak için tetikleyici mahiyeti olan (1) öneriler, bireyin kafasını karıştıran durumla ilgili oluşan düşüncelerden oluşur. (2) Problem, bireyin kafası karıştığında bununla ilgili geliştirdiği bakış açısıdır. (3) Hipotezler, öneriler temel alınarak üretilen, olası çözümlerdir. (4) Nedenleme; tecrübe, düşünce ve bilgilerin bir araya gelerek öneriler, hipotez ve test etme süreçlerinin hayata geçmesini sağlaması olarak ifade edilebilir. (5) Test etme ise mevcut problemin çözülmesi yahut yeni bir problemin ortaya konulmasıdır.

1.1.4. Problem Çözme

Bir durum kişiye göre problem olarak nitelenebilir (Henderson & Pingry, 1953). Kişi çözüm için engelle karşılaşmışsa ve devam edemiyorsa onun için bir problem var

demektir. Hayat çözülmeyi bekleyen bir yığın sorundan ibarettir ve insanlar günlük yaşamda hemen hemen her gün önemli önemsiz, çözümlü çözümsüz, basit ya da karmaşık birçok sosyal içerikli sorun durumlarıyla karşılaşmaktadır (Çekici, 2009). Öyle ise problem, bireyin yaşamında karşılaştığı ve üstünde düşünüp çözüm üretmesi gereken bir durum, yaşamda en basit psiko-motor becerilerden en üst düzey düşünme becerisine kadar bütün kazanımların işe koşulduğu bir durum olarak değerlendirilebilir (Sarıkaya, 2016: 8). Bunun üstesinden gelmek için üst düzey düşünmek ve yaratıcı çözümler üretmek zorundadır (Reys, Lindquist, Lambdin, Smith, and Suydam, 2004; akt. Yeşilova, 2013).

Karşılaşılan bir problemi çözmek için öncelikle ulaşılmaması hedeflenen bir durum olmalıdır. Ulaşma sürecinde ortaya birtakım engeller çıkacaktır. Engelleri fark etmek, tanımlamak ve sınıflandırabilmek ne ile karşı karşıya olduğunu bilmek mücadele yolunu da açacaktır. Son olarak bu zorlukları aşacak bilişsel ve psikolojik süreci yönetmek gerekir. Bunun için de hem sistematik bir tol izlemek hem de tecrübeleri duruma adapte edebilmek ve üst düzey düşünme becerilerini işe koymak son derece önemlidir (Sarıkaya, 2016: 11).

Problem çözme ile ilgili pek çok araştırmacı belli basamaklardan oluşan modeller geliştirmişlerdir. Temel olarak kabul edilecek model, Dewey tarafından oluşturulmuştur ve problem çözme süreci 5 basamaktan oluşmaktadır (akt. Sungur 1997: 212):

1. Problemi fark etmek ve betimlemek
2. Problem durumuyla ilgili bilgi toplamak ve bunları gruplandırmak
3. Problem için muhtemel çözüm yolları belirlemek
4. Muhtemel çözümleri denemek
5. Çıkan sonuçları değerlendirmek ve doğrulamak

Bunun dışında Karl Popper'in problem çözme, Thorndike'nin deneme - yanılma yoluyla problem çözme, Alex Osborn'un problem çözme, Mountrorse'nin 5 aşamalı sorun çözme, Köhler'in iç görü öğrenmesi yoluyla problem çözme, Bandura'nın problem çözme ve kendine yeterlilik, Hermann yaratıcı problem çözme modellerinden bahsetmek mümkündür (Sarıkaya, 2016).

Ayrıca 2006 Türkçe Öğretim Programı'nda problem çözme ile ilgili 6 basamaktan oluşan bir yönergeye yer verilmiştir (MEB, 2006: 367):

1. Problemin sana ait olup olmadığına karar ver
2. Problemi tanımla
3. Çözüm için alternatifler geliştir
4. Her bir alternatifin olası sonuçlarını değerlendir
5. En uygun gördüğün alternatifi uygula
6. Sonuçları değerlendir

Problem çözme ile ilgili kuramlar incelendiğinde genel itibarıyla aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır: Problem çözme, problemi tespit etmekle başlayan bir süreçtir. Tespit edilen problemi doğru tanımlamak ve birden fazla ise veya alt problemleri taşıyorsa doğru biçimde sınırlandırmak ve ilişkilendirmek yapılması gereken ikinci şeydir. Ardından problemle ilgili bilgi toplamak ve yaratıcı düşünmeyi de işe koşarak çözüm önerileri getirmek ve bunları sınamak gerekmektedir. Sınama işinin öncesinde tahmin yürütüp olası en iyi çözümü seçerek onu sınamakla işe başlanabilir. Böylece zaman kaybının da önüne geçilebilir. Sürecin sonunda çözüm ile ilgili değerlendirmede bulunmak ve çözümü benzer

problemlerin çözümünde kullanmak üzere genelleştirmek de sürece dâhil edilebilecek unsurlar arasındadır.

Üst düzey düşünme becerilerinin özellikleri incelendiğinde öğrenme ve öğretme faaliyetleri için ne derece önemsenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Değişen ve hızla gelişen dünyada ülkemizin hak ettiği yeri alabilmesi ve insanımızın hak ettiği gibi bir yaşama erişebilmesi için kaliteli insan yetiştirme zorunluluğunun formel eğitimin sırtında olduğu görülmektedir. Bunun için, bütüncül bir anlayışla hazırlanan öğretim programlarından biri olan 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'ndaki kazanımların da üst düzey düşünme becerilerini kazandırmaya yönelik olması gerektiği söylenebilir.

Araştırma 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'ndaki kazanımların üst düzey düşünme becerileri açısından değerlendirilmesi ve bu bakımdan betimlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın problem cümlesi ise şöyledir:

“2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'ndaki kazanımlar, üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması açısından nasıldır?”

Alt problem cümleleri ise şu şekildedir:

1. Dinleme becerisi kazanımları üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından sınıf düzeyinde (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) ve genel olarak nasıldır?
2. Konuşma becerisi kazanımları üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından sınıf düzeyinde (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) ve genel olarak nasıldır?
3. Okuma becerisi kazanımları üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından sınıf düzeyinde (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) ve genel olarak nasıldır?
4. Yazma becerisi kazanımları üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından sınıf düzeyinde (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) ve genel olarak nasıldır?

2. YÖNTEM

Çalışma nitel araştırma yöntemine göre gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma; sosyal olguları bağlı oldukları ve içinde yer aldıkları ortamda doğal görünüşleriyle gözlem, görüşme ya da belgeleri değerlendirmek yoluyla bilgi edinme ve bu bilgileri analiz ederek kuram geliştirme olarak tanımlanabilir (Özdemir, 2010). Nitel araştırmaların, literatürde sık sık sözü edilen altı özelliği vardır: (1) doğal ortama duyarlılık, (2) araştırmacının katılımcı rolü, (3) bütüncül yaklaşım, (4) algıların ortaya konması, (5) araştırma deseninde esneklik, (6) tümevarıma dayalı analiz.

Nitel araştırmada en yaygın olarak kullanılan üç tür bilgi toplama yöntemi vardır: Görüşme, gözlem ve yazılı dokümanların incelenmesi. Bu araştırmada doküman incelemesi yöntemi tercih edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Araştırma problemi hakkında geniş bir zaman dilimine dayalı analizi olanaklı kılması, çeşitli yazılı materyallere ulaşma yoluyla geniş bir örneklem oluşturulması, verilerin araştırmacı tarafından değil de birey tarafından özgün bir biçimde kaydedilmesi bakımından üstündür (Yıldırım ve Şimşek, 2005:187-190). Diğer yandan materyalin hazır olması, veri toplama sürecini, araştırmacının öznelliğinden kurtarır (Mayring, 2000: 36-37).

Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yolu ile analiz edilmiştir. Bu yaklaşıma göre, elde edilen veriler daha önceden belirlenen kavramsal çerçeve veya

temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analiz 4 aşamadan oluşur: Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması, bulguların yorumlanması (Yıldırım ve Şimşek, 2005).

Üst düzey düşünme becerileri ile ilgili literatür taraması yapılarak tematik çerçeve oluşturulmuştur. Buna göre eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, yansıtması düşünme ve problem çözme olarak 4 tema etrafında sınıflama yapılmasına karar verilmiştir. Ardından 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yer alan 5, 6, 7. ve 8. sınıfa ait kazanımlar liste halinde çıkarılmıştır. Programın bütüncül yaklaşımını da ortaya koyabilmek amacıyla ilkökul 4. sınıfa ait kazanımlara da yer verilmesine karar verilmiştir. Her bir kazanım eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, yansıtıcı düşünme ve problem çözme becerilerinden uygun oldukları bir veya birden fazla beceri ile kodlanmıştır.

Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla kodlayıcılar arası güvenilirlik kullanılmıştır. Miles ve Huberman'a göre (1994) iki araştırmacı aynı veri setini kullanarak kodlama yaptığı takdirde tanımlar daha keskin hale gelmektedir. Uzlaşmazlıklar ise tanımların genişletilmesi veya düzeltilmesi gerektiğini göstermektedir. Üzerinde uzlaşılan kod sayısının toplam uzlaşılan ve uzlaşılamayan kod sayısına bölünmesiyle kodlayıcılar arası güvenilirlik oranı hesaplanabilir. Araştırmacı ve Türkçe eğitimi alanında bir uzman tarafından bağımsız olarak yapılan kodlamada ilk olarak % 75 örtüşme olduğu görülmüş, anlaşma sağlanamayan maddeler üzerinde görüşmeler yapılarak % 90 oranında anlaşma sağlanmıştır. Bu da oldukça yüksek bir oran olarak kabul edilebilir. Başlangıçta kodlayıcılar arası güvenilirliğin % 70'ten daha yüksek olması beklenmez. Ancak bu oranın % 80'e yakın olması, hatta verilerin büyüklüğüne göre % 90'dan fazla olması önerilmektedir (Miles ve Huberman, 1994).

Son işlem olarak bulgular yorumlanmış ve araştırma raporlaştırılmıştır.

3. BULGULAR

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda kazanımlar dört temel dil becerisi başlığında; dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma olarak verilmiştir. Ortaokul kısmına ait kazanımlar incelenmiş ve her bir kazanımın hangi üst düzey düşünme becerisine yönelik olduğu belirlenmiştir.

3.1. Dinleme/izleme kazanımlarına ait bulgular

Bu bölümde 4-8. sınıf dinleme/izleme kazanımları ayrı tablolar olarak çıkarılmış, elde edilen bulgular beş tabloda sunulmuştur. Her biri ayrı ayrı ve tümevarımsal olarak yorumlanmıştır.

Tablo 1. 4. Sınıf Dinleme/İzleme Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.4.1. DİNLEME/İZLEME	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.4.1.1. Görselden/görsellerden hareketle dinleyeceği/izleyeceği metnin konusunu tahmin eder.	Yaratıcı düşünme
T.4.1.2. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.	Yaratıcı düşünme
T.4.1.3. Dinlediği/izlediği metni ana hatlarıyla anlatır.	
T.4.1.4. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder.	Yaratıcı düşünme
T.4.1.5. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu belirler.	
T.4.1.6. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	
T.4.1.7. Dinlediklerine/izlediklerine yönelik sorulara cevap verir. <i>Olay, şahıs, varlık kadrosu ve mekâna yönelik sorular (ne, kim, nerede, nasıl, neden ve ne zaman) yöneltilir.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.1.8. Dinlediklerine/izlediklerine farklı başlıklar önerir.	Yaratıcı düşünme
T.4.1.9. Dinledikleri/izledikleri ile ilgili görüşlerini ifade eder.	Yansıtıcı düşünme
T.4.1.10. Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırır.	Yaratıcı düşünme - Yansıtıcı düşünme
T.4.1.11. Dinlediklerinin/izlediklerinin içeriğini değerlendirir. <i>a) Öğrencilere medya metinleri (reklam, kamu spotu vb.) dinletilerek/izletilerek bunların hedef kitlesi ve amacı hakkında çıkarımda bulunmaları sağlanır.</i> <i>b) Öğrencilerin dinledikleri/izlediklerinin içeriğini tutarlılık açısından sorgulamaları sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.1.12. Dinleme stratejilerini uygular. <i>a) Öğrencilerin dikkatlerini yoğunlaştırmaları sağlanır.</i> <i>b) Dinlerken/izlerken hoşuna giden cümleleri, önemli bilgileri vb. not almaları konusunda teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme
T.4.1.13. Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar.	Eleştirel düşünme

Tablo 1 incelendiğinde dördüncü sınıf dinleme kazanımlarının 13'ünden 10'unun üst düzey dinleme becerilerine yönelik olduğu görülmektedir. Kazanımların en çok hitap ettiği becerinin yaratıcı düşünme olduğu sonra eleştirel ve yansıtıcı düşünmeye yönelik kazanımların yer aldığı görülmektedir. Bir kazanım hem yansıtıcı düşünme hem problem çözmeye, bir kazanım da hem yansıtıcı hem yaratıcı düşünmeye yönelik olduğu da tespit edilmiştir. Bu durumda en az problem çözme becerisine yönelik dinleme faaliyetinin planlandığı söylenebilir.

Tablo 2. 5. Sınıf Dinleme/İzleme Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.5.1. DİNLEME/İZLEME	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.5.1.1. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.	Yaratıcı düşünme
T.5.1.2. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder. <i>Öğrencilerin kelime anlamlarına yönelik tahminleri ile sözlük anlamlarını karşılaştırmaları sağlanır.</i>	Yaratıcı düşünme –Eleştirel düşünme
T.5.1.3. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu belirler.	
T.5.1.4. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu tespit eder.	
T.5.1.5. Dinlediklerini/izlediklerini özetler.	
T.5.1.6. Dinledikleri/izlediklerine yönelik sorulara cevap verir.	
T.5.1.7. Dinlediklerine/izlediklerine yönelik farklı başlıklar önerir.	Yaratıcı düşünme
T.5.1.8. Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırır.	Yaratıcı düşünme – Yansıtıcı düşünme
T.5.1.9. Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar.	Eleştirel düşünme
T.5.1.10. Dinlediklerinin/izlediklerinin içeriğini değerlendirir. <i>a) Çizgi film vb. izletilerek örtülü anlamlar hakkında çıkarımda bulunulması sağlanır. b) Öğrencilerin dinlediklerindeki/izlediklerindeki tutarlılığı sorgulamaları sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.5.1.11. Dinledikleri/izledikleri ile ilgili görüşlerini bildirir.	Yansıtıcı düşünme
T.5.1.12. Dinleme stratejilerini uygular. <i>Not alarak, katımlı, grup hâlinde dinleme gibi yöntem ve teknikleri uygulamaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme –Problem çözme

Tablo 2 incelendiğinde 5. sınıf seviyesinde 12 adet dinleme/izleme kazanımına yer verildiği görülmektedir. 3 kazanım birden fazla üst düzey dinleme becerisine birlikte hitap ederken (**T.5.1.2.**, **T.5.1.8.** ve **T.5.1.12.**) toplam sekiz kazanımın üst düzey becerilere yönelik hazırlandığı görülmektedir. Yaratıcı, eleştirel ve yansıtıcı düşünmenin dengeli dağıldığı ancak problem çözme becerisinin tek kazanımda yer aldığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. 6. Sınıf Dinleme/İzleme Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.6.1. DİNLEME/İZLEME	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.6.1.1. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.	
T.6.1.2. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder. <i>Öğrencilerin tahminlerini kelimelerin sözlük anlamları ile karşılaştırmaları sağlanır.</i>	Yaratıcı düşünme –Eleştirel düşünme
T.6.1.3. Dinlediklerini/izlediklerini özetler.	
T.6.1.4. Dinledikleri/izlediklerine yönelik sorulara cevap verir.	
T.6.1.5. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu belirler.	

T.6.1.6. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu tespit eder.	
T.6.1.7. Dinlediklerine/izlediklerine yönelik farklı başlıklar önerir.	Yaratıcı düşünme
T.6.1.8. Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırır.	Yaratıcı düşünme - Yansıtıcı düşünme
T.6.1.9. Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar.	Eleştirel düşünme
T.6.1.10. Dinlediklerinin/izlediklerinin içeriğini değerlendirir. <i>a) Öğrencilere reklam filmleri dinletilerek/izletilerek bunlardaki mesajların ve örtülü anlamların tespit edilmesine yönelik çalışmalar yaptırılır. b) Öğrencilerin içeriklerdeki tutarlılığı sorgulamaları sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.1.11. Dinledikleriyle/izledikleriyle ilgili görüşlerini bildirir.	Yansıtıcı düşünme
T.6.1.12. Dinleme stratejilerini uygular. <i>Katılımlı, katılımsız, grup hâlinde ve not alarak dinleme gibi yöntem ve teknikleri uygulamaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme –Problem çözme

Tablo 3 incelendiğinde 6. sınıf dinleme kazanımlarının 12 adet olduğu ve bunların 7'sinin üst düzey düşünme becerilerine yönelik hazırlandığı söylenebilir. Eleştirel ve yaratıcı düşünmenin dengeli olduğu, yansıtıcı düşünmenin de bunlara yakın sayıda yer aldığı ancak problem çözme becerisine yine bir kazanımda yer verildiği görülmektedir.

Tablo 4. 7. Sınıf Dinleme/İzleme Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.7.1. DİNLEME/İZLEME	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.7.1.1. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.	Yaratıcı düşünme
T.7.1.2. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder. <i>Öğrencilerin kelime anlamlarına yönelik tahminleri ile sözlük anlamlarını karşılaştırmaları sağlanır.</i>	Yaratıcı düşünme –Eleştirel düşünme
T.7.1.3. Dinlediklerini/izlediklerini özetler.	
T.7.1.4. Dinledikleri/izlediklerine yönelik soruları cevaplar.	
T.7.1.5. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu belirler.	
T.7.1.6. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	
T.7.1.7. Dinlediklerine/izlediklerine yönelik farklı başlıklar önerir.	Yaratıcı düşünme
T.7.1.8. Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırır.	Yaratıcı düşünme - Yansıtıcı düşünme
T.7.1.9. Dinlediklerinde/izlediklerinde başvurulan düşünceyi geliştirme yollarını tespit eder. <i>Düşünceyi geliştirme yollarından tanımlama, karşılaştırma ve benzetmenin belirlenmesi sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.7.1.10. Dinlediklerinde/izlediklerinde tutarlılığı sorgular.	Eleştirel düşünme

T.7.1.11. Dinledikleriyle/izledikleriyle ilgili görüşlerini bildirir.	Yansıtıcı düşünme
T.7.1.12. Dinlediklerinin/izlediklerinin içeriğini değerlendirir. <i>a) Medya metinlerindeki örtülü anlamı belirlemesi sağlanır. b) Medya metinlerinin hedef kütlesi ve amacının sorgulanması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.7.1.13. Dinleme stratejilerini uygular. <i>Empati kurarak, katılımlı, katılmızsız, not alarak dinleme gibi yöntem ve teknikleri uygulamaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme - Problem çözme
T.7.1.14. Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar.	Eleştirel düşünme

Tablo 4 incelendiğinde 7. sınıf dinleme/izleme becerisi ile ilgili 14 kazanımın olduğu ve bunların 10'unda üst düzey düşünme becerilerine yönelik kazanımlara yer verildiği söylenebilir. Eleştirel düşünmenin baskın olduğu tabloda, sırasıyla yaratıcı ve yansıtıcı düşünmenin yer aldığı görülmektedir. Problem çözme diğer sınıflarda olduğu gibi tek bir kazanımda yer bulmuştur.

Tablo 5. 8. Sınıf Dinleme/İzleme Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.8.1. DİNLEME/İZLEME	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.8.1.1. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.	Yaratıcı düşünme
T.8.1.2. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder. <i>Öğrencilerin kelime anlamlarına yönelik tahminleri ile sözlük anlamlarını karşılaştırmaları sağlanır.</i>	Yaratıcı düşünme -Eleştirel düşünme
T.8.1.3. Dinlediklerini/izlediklerini özetler.	
T.8.1.4. Dinledikleri/izlediklerine yönelik sorulara cevap verir.	
T.8.1.5. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu tespit eder.	
T.8.1.6. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu tespit eder.	
T.8.1.7. Dinlediklerine/izlediklerine yönelik farklı başlıklar önerir.	Yaratıcı düşünme
T.8.1.8. Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırır.	Yaratıcı düşünme -Yansıtıcı düşünme
T.8.1.9. Dinlediklerinde/izlediklerinde tutarlılığı sorgular.	
T.8.1.10. Dinledikleriyle/izledikleriyle ilgili görüşlerini bildirir.	Yansıtıcı düşünme
T.8.1.11. Dinledikleri/izledikleri medya metinlerini değerlendirir. <i>Medya metinlerinin amacını ve kaynağını sorgulamaları sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.1.12. Dinlediklerinde/izlediklerinde başvurulan düşünceyi geliştirme yollarını tespit eder. <i>Düşünceyi geliştirme yollarından örnekleme, tanık gösterme ve sayısal verilerden yararlanma belirlenir.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.1.13. Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar.	Eleştirel düşünme
T.8.1.14. Dinleme stratejilerini uygular. <i>Seçici, yaratıcı, eleştirel, empati kurarak, not alarak dinleme gibi yöntem ve teknikleri uygulamaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme -Problem çözme -Yaratıcı düşünme - Eleştirel düşünme

Tablo 5 incelendiğinde 8. sınıf dinleme/izleme becerisine ait 14 kazanım olduğu görülmektedir. Bunların 10'unun üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu söylenebilir. Eleştirel ve yaratıcı düşünmenin dengeli olduğu tabloda, bunların peşine yansıtıcı düşünmeye yönelik kazanımların yer aldığı görülmektedir. Problem çözmeye yönelik bir kazanım olduğu ve diğer sınıflardan bu açıdan farklı olmadığı da tespit edilmiştir.

Dinleme kazanımları genel olarak değerlendirildiğinde eleştirel düşünmenin sınıf yükseldikçe artan önemi dikkat çekmektedir. Öğrencilerin dinlediklerini/izlediklerini sorgulaması, değerlendirmesi istenir. Özellikle tutarlılık açısından sorgulama 7. sınıfa kadar değerlendirme basamağının içinde, 7. ve 8. sınıflarda ayrı bir kazanım olarak verilmektedir. Yaratıcı düşünme ile ilgili kazanımlar genelde tahmin etme ve canlandırma ile ilgili olarak oluşturulmuş ve bu kazanımlara 6. sınıf haricinde çokça yer verilmiştir. Yansıtıcı düşünmeye yönelik dinleme/izleme kazanımları ise öğrendiklerini uygulamaya/ hayata aktarmaya yönelik kazanımlardır. Dinleme sürecini aktif hale getirir ki bu aynı zamanda eleştirel düşünmenin de özellikleri arasındadır. Problem çözme en az yer alan beceri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen sınıflarda dinleme/izleme becerisinin stratejilerini uygulayarak kazanımında dolaylı olarak yer almaktadır. Stratejileri uygulamak sorunlu bir süreçtir ve öğrencilerin bunu aşabilmesi için sistematik bir problem çözme yöntemi kullanmaları gerekmektedir. Ayrıca dinleme ve izlemenin dâhil olduğu anlama sürecinin geneli problem içerir. Sürecin genelini yönetip başarılı olabilmek için herhangi bir basamakta karşılaşılan problemi çözmek gerekir. Bunun için de öğretmenin yol göstericiliğine ve bu konuya önem vermesine ihtiyaç vardır.

4. sınıf dinleme/izleme kazanım sayısı, ortaokuldaki kazanım sayılarıyla yakın ve içerik olarak da benzerdir. Yaratıcı düşünmenin ön planda olması önemli bir özellik olsa da problem çözmenin zayıf kalması tedbir alınması gereken alan olarak görülmektedir. İlkokul ve ortaokul arasında geçişin kademeli yapıldığı ve dinleme/izleme kazanımlarının yönelik olduğu üst düzey düşünme becerileri açısından bütünlük taşıdığı da söylenebilir.

3.2. Okuma becerisi kazanımlarına ait bulgular

Bu bölümde 4-8. sınıf okuma becerisi kazanımları ayrı tablolar olarak çıkarılmış, beş tabloda sunulmuştur. Her biri ayrı ayrı ve tümevarımsal olarak yorumlanmıştır.

Tablo 6. 4. Sınıf Okuma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.4.3. OKUMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
Akıcı Okuma	
T.4.3.1. Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	
T.4.3.2. Vurgu, tonlama ve telaffuza dikkat ederek okur.	
T.4.3.3. Şiir okur.	
<i>Öğrencilere kısa şiir ve İstiklâl Marşı'nın ilk on kıtasını okuma ve ezberleme çalışmaları –zorlamamak kaydıyla- yaptırılır.</i>	

T.4.3.4. Metinleri türün özelliklerine uygun biçimde okur. <i>Hikâye edici ve bilgilendirici metinler ile şiir okutulur.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.4.3.5. Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.	
T.4.3.6 Okuma stratejilerini uygular. <i>Öğrencilerin sesli, sessiz, tahmin ederek ve soru sorarak okuma yapmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme - Problem çözme
Söz Varlığı	
T.4.3.7. Kelimelerin zıt anlamlılarını bulur.	Problem çözme
T.4.3.8. Kelimelerin eş anlamlılarını bulur.	Problem çözme
T.4.3.9. Eş sesli kelimelerin anlamlarını ayırt eder.	
T.4.3.10. Okuduğu metindeki gerçek, mecaz ve terim anlamlı sözcükleri belirler.	
T.4.3.11. Deyim ve atasözlerinin metnin anlamına katkısını kavrar.	Eleştirel düşünme -Problem çözme
T.4.3.12. Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder. <i>a) Öğrencilerin tahmin ettikleri kelime ve kelime gruplarının anlamlarını sözlüklerden kontrol etmeleri sağlanır.</i> <i>b) Öğrencilerin yeni öğrendikleri kelime ve kelime gruplarından sözlük oluşturmaları sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme -Yansıtıcı düşünme
Anlama	
T.4.3.13. Görsellerle ilgili soruları cevaplar.	
T.4.3.14. Görsellerden ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder.	Yaratıcı düşünme
T.4.3.15. Okuduklarını ana hatlarıyla anlatır. <i>Olayların oluş sırasına göre anlatılmasına dikkat edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.4.3.16. Okuduğu metnin konusunu belirler.	
T.4.3.17. Metnin ana fikri/ana duygusunu belirler.	
T.4.3.18. Okuduğu metinle ilgili soruları cevaplar.	
T.4.3.19. Metinle ilgili sorular sorar.	Eleştirel düşünme
T.4.3.20. Okuduğu metinlerdeki hikâye unsurlarını belirler. <i>Metnin konusu, olay örgüsü, mekân, zaman şahıs ve varlık kadrosu unsurlarına değinilir.</i>	
T.4.3.21. Okuduğu metnin içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.4.3.22. Şekil, sembol ve işaretlerin anlamlarını kavrar. <i>Haritalar, medya işaretleri ve sembolleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme

T.4.3.23. Metin türlerini ayırt eder. <i>Hikâye edici, bilgilendirici metinler ve şiir türünden örneklere yer verilerek genel, kısa bilgilendirme yapılır.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.3.24. Hikâye edici ve bilgilendirici metinleri oluşturan öğeleri tanıır. <i>Giriş, gelişme ve sonuç/serim, düşünüm ve çözüm bölümleri hakkında kısa bilgi verilir.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.3.25. Yönergeleri kavrar. <i>Harita, ilan, afiş, ilaç prospektüsü, ürün etiketi, kullanım kılavuzu gibi materyallerden faydalanılır.</i>	Eleştirel düşünme -Yansıtıcı düşünme
T.4.3.26. Metindeki gerçek ve hayali öğeleri ayırt eder.	Eleştirel düşünme
4.3.27. Okuduğu metindeki kahramanların özelliklerini karşılaştırır. <i>Kahramanların fiziksel ve kişilik özelliklerinin karşılaştırılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.3.28. Okudukları ile ilgili çıkarımlar yapar. <i>a) Neden-sonuç, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme gibi çıkarımlar yapılması sağlanır.</i> <i>b) Öğrenciler metinde işaret edilen problem durumlarını tespit etmeleri ve bunlara farklı çözüm yolları bulmaları için teşvik edilir.</i> <i>c) Yazarın olaylara bakış açısını belirlemesi sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme -Problem çözme
T.4.3.29. Görsellerle okuduğu metnin içeriğini ilişkilendirir. <i>Görsellerin metinde aktarılan anlama nasıl katkı sağladığını (duygu oluşturma, kahramanların veya yerlerin özelliklerini vurgulama vb.) açıklaması ve yorumlaması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme -Yansıtıcı düşünme
T.4.3.30. Metindeki renkli, altı çizili, koyu ifadelerin önemli noktaları vurguladığını kavrar.	
T.4.3.31. Metinler arasında karşılaştırma yapar. <i>Metinlerin konuları ve karakterleri açısından karşılaştırılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme -Yansıtıcı düşünme
T.4.3.32. Kısa ve basit dijital metinlerdeki mesajı kavrar. <i>Elektronik posta ve sosyal medya içeriklerine (tebrik, ilan ve duyuru mesajları vb.) yer verilir.</i>	Yansıtıcı düşünme
4.3.33. Medya metinlerini değerlendirir. <i>Farklı türdeki medya metinlerinin (reklam amaçlı el ilanları, web siteleri, seyahat broşürleri, el kitapları, bloglar vb.) amacı ve hedef kitlesi hakkında görüş bildirilmesi sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.3.34. Grafik, tablo ve çizelgelerle ilgili soruları cevaplar.	Yansıtıcı düşünme
T.4.3.35. Bilgi kaynaklarını etkili bir şekilde kullanır. <i>Bilgiye erişmek için basılı ve dijital içeriklerdeki içindekiler ve sözlük bölümünden nasıl yararlanılacağına ilişkin bilgi verilir.</i>	Eleştirel düşünme -Yansıtıcı düşünme
T.4.3.36. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. <i>Yazılı kaynakların (dergi, kitap, broşür, gazete vb.) incelenmesi ve değerlendirilmesi sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.4.3.37. Okuduğu metindeki olaylara ilişkin düşüncelerini ifade eder.	Eleştirel düşünme -Yaratıcı düşünme

Tablo 6 incelendiğinde 4. sınıf okuma becerisi kazanımlarının akıcı okuma, söz varlığı ve anlama başlıklarında 37 maddeden oluştuğu görülmektedir. Oldukça fazla olan okuma kazanımlarının üst düzey düşünme becerileri açısından da yoğun olduğu söylenebilir. Eleştirel düşünmenin ön plana çıktığı ve yansıtıcı düşünmenin de onu izlediği söylenebilir. Okumanın eleştirel ve önceki öğrenmelerin uygulanmasını gerektiren bir

mahiyette yapılması istenmektedir. Medya ürünlerini değerlendiren, karşılaştırma yapan, ilişki kuran bir okuyucu dördüncü sınıf olmasına rağmen kaynak sorgulaması yapabilmesinin hedeflenmesi oldukça üst bir kazanım olarak ortaya çıkmaktadır: “T.4.3.36.

Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular.”

Ayrıca okudukları ile ilgili fikir beyan etme, grafik, tablo ve çizelgeleri yorumlayarak ilgili sorulara cevap verme; yönergeleri kavrayıp izah etme de oldukça dikkat çeken, yansıtıcı düşünmeyi doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren kazanımlardır.

Problem çözmeye giriş denilebilecek kazanımların bulunması problem çözme becerisi açısından oldukça önemlidir.

“T.4.3.28. Okudukları ile ilgili çıkarımlar yapar.

a) *Neden-sonuç, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme gibi çıkarımlar yapılması sağlanır.*

b) *Öğrenciler metinde işaret edilen problem durumlarını tespit etmeleri ve bunlara farklı çözüm yolları bulmaları için teşvik edilir.”*

Görüldüğü üzere yukarıda verilen kazanımın b bendindeki alt kazanım problem çözmeye teşvik etme ve öğretmeni yönlendirme açısından önem arz etmektedir.

Tablo 7. 5. Sınıf Okuma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.5.3. OKUMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
Akıcı Okuma	
T.5.3.1. Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	
T.5.3.2. Metni bütün özelliklerine uygun biçimde okur. <i>Öğrencilerin seviyelerine uygun, edebî değeri olan şiirleri ve kısa yazıları türünün özelliğine göre okumaları ve ezberlemeleri sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.5.3.3. Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.	
T.5.3.4. Okuma stratejilerini kullanır. <i>Sesli, sessiz, tahmin ederek, grup hâlinde, soru sorarak, söz korusu, ezberleyerek ve hızlı okuma gibi yöntem ve teknikleri kullanmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
Söz Varlığı	
T.5.3.5. Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder. a) <i>Öğrencilerin tahmin ettikleri kelime ve kelime gruplarını öğrenmek için görseller, sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçları kullanmaları sağlanır.</i> b) <i>Öğrencinin öğrendiği kelime ve kelime gruplarından sözlük oluşturması teşvik edilir.</i>	Yaratıcı düşünme
T.5.3.6. Deyim ve atasözlerinin metne katkısını belirler.	Eleştirel düşünme
T.5.3.7. Kelimelerin eş anlamlılarını bulur.	Problem çözme
T.5.3.8. Kelimelerin zıt anlamlılarını bulur.	Problem çözme
T.5.3.9. Eş sesli kelimelerin anlamlarını ayırt eder.	
T.5.3.10. Kökleri ve ekleri ayırt eder.	
T.5.3.11. Yapım ekinin işlevlerini açıklar. <i>Yapım ekleri ezberletilmez,</i>	

işlevleri sezdirilir. Kelime türetmenin mantığı kavratılır.

Anlama

- T.5.3.12.** Metin türlerini ayırt eder. *Hikâye, fabl, masal, haber metni türleri tanıtılır. Metin türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmez.* Eleştirel düşünme
- T.5.3.13.** Okuduklarını özetler.
- T.5.3.14.** Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.
- T.5.3.15.** Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir. Problem çözme
- T.5.3.16.** Metindeki hikâye unsurlarını belirler. *Olay örgüsü, mekân, zaman, şahıs ve varlık kadrosu, anlatıcı vb. gibi hikâye unsurları üzerinde durulur.*
- T.5.3.17.** Metni yorumlar. *a) Yazarın bakış açısını fark etmeleri, olayları ele alış şeklini yorumlamaları ve öğrencilerin metinle ilgili kendi bakış açılarını ifade etmeleri sağlanır. b) Metin içeriğinin yorumlanması sırasında metinlerdeki örneklerle ve ayrıntılara atıf yapılması sağlanır.* Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
- T.5.3.18.** Metinle ilgili sorular sorar. Eleştirel düşünme
- T.5.3.19.** Metinle ilgili sorulara cevap verir. *Metin içi ve metin dışı anlam ilişkileri kurulur.* Eleştirel düşünme
- T.5.3.20.** Metnin konusunu belirler.
- T.5.3.21.** Görsellerden ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder. Yaratıcı düşünme
- T.5.3.22.** Görsellerle ilgili soruları cevaplar. *a) Resim ve karikatürleri yorumlayarak görüşlerini bildirmeleri sağlanır. b) Haberi/bilgiyi görsel yorumcuların nasıl ilettikleri üzerinde durulur.* Yansıtıcı düşünme-Eleştirel düşünme
- T.5.3.23.** Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar. *a) Altını çizmenin, koyu veya italik yazmanın, renklendirmenin, farklı punto veya font kullanmanın işlevi vurgulanır. b) Köprü metinlerin (Hipertekst) dış bağlantı olduğu belirtilir.*
- T.5.3.24.** Okuduğu metnin içeriğine uygun başlık/başlıklar belirler. Yaratıcı düşünme
- T.5.3.25.** Medya metinlerini değerlendirir. *İnternet, sinema ve televizyonun verdiği iletileri değerlendirmeleri sağlanır.* Eleştirel düşünme
- T.5.3.26.** Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantı ifadelerinin anlama olan katkısını değerlendirir. *Ama, fakat, ancak ve lakin ifadeleri üzerinde durulur.* Eleştirel düşünme
- T.5.3.27.** Metinler arasında karşılaştırma yapar. *Metinleri biçim ve tür gibi açılardan karşılaştırmaları sağlanır.*
- T.5.3.28.** Bilgi kaynaklarını etkili şekilde kullanır. Eleştirel düşünme
- T.5.3.29.** Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. *Bilimsel çalışmalarda ağırlıklı olarak “edu” ve “gov” uzantılı sitelerin kullanıldığı vurgulanır.* Eleştirel düşünme
- T.5.3.30.** Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder. Eleştirel düşünme
- T.5.3.31.** Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur. *Neden-sonuç, amaç-sonuç, koşul, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme, duygu belirten ifadeler, abartma, nesnel ve öznel çıkarımlar üzerinde durulur.* Eleştirel düşünme

T.5.3.32. Metindeki söz sanatlarını tespit eder. *Benzetme (teşbih) ve kişileştirme (teşhis) söz sanatları verilir.*

T.5.3.33. Okuduğu metindeki gerçek, mecaz ve terim anlamlı sözcükleri ayırt eder.

T.5.3.34. Grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgilere ilişkin soruları cevaplar.

Yansıtıcı düşünme

Tablo 7 incelendiğinde 4. sınıf okuma becerisi kazanımlarının 3 bölümde toplanmış olduğu ve 34 maddeden oluştuğu görülmektedir. Eleştirel düşünmenin ağırlıklı olarak ele alındığı kazanımlarda özellikle çıkarımlarda bulunmak, ayırt etmek, güvenilirliği sorgulamak, değerlendirmek, sorular sormak, yorumlamak ifadeleri tespit edilmiştir. Aşağıda verilen iki kazanım eleştirel düşünmenin önemli unsurlarını barındırmaktadır:

“T.5.3.30. **Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder, T.5.3.28. Bilgi kaynaklarını etkili şekilde kullanır, T.5.3.29. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular.**”

Eleştirel düşünmenin ardından yansıtıcı düşünmeye yönelik beceriler gelmektedir. Yaratıcı düşünme ve problem çözmeye yönelik beceriler aynı sayıda yer almaktadır. Yaratıcı düşünme becerisi tahmin etme ve alternatif başlık belirleme ile işlenirken problem çözme becerisi hem benzer, zıt anlamları bulma gibi dolaylı; hem de “T.5.3.15. **Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.**” kazanımında olduğu gibi doğrudan ele alınmıştır.

Tablo 8. 6. Sınıf Okuma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.6.3. OKUMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
Akıcı Okuma	
T.6.3.1. Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	
T.6.3.2. Metni türün özelliklerine uygun biçimde okur. <i>Öğrencilerin seviyelerine uygun, edebî değeri olan şiirleri ve kısa yazıları türünün özelliğine göre okumaları ve ezberlemeleri sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.6.3.3. Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.	
T.6.3.4. Okuma stratejilerini kullanır. <i>Sesli, sessiz, tahmin ederek, not alarak, soru sorarak, okuma tiyatrosu ve hızlı okuma gibi yöntem ve teknikleri kullanmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
Söz Varlığı	
T.6.3.5. Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder. <i>a) Öğrencilerin tahmin ettikleri kelime ve kelime gruplarını öğrenmek için sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçları kullanmaları sağlanır. b) Öğrencinin öğrendiği kelime ve kelime gruplarından sözlük oluşturması teşvik edilir.</i>	
T.6.3.6. Deyim ve atasözlerinin metne katkısını belirler.	Eleştirel düşünme
T.6.3.7. Çekim eklerinin işlevlerini ayırt eder. <i>İsim çekim ekleri (çoğul eki, hâl ekleri, iyelik ekleri ve soru eki) üzerinde durulur.</i>	
T.6.3.8. İsim ve sıfatların metnin anlamına olan katkısını açıklar.	Yansıtıcı düşünme

T.6.3.9. İsim ve sıfat tamlamalarının metnin anlamına olan katkısını açıklar.	Yansıtıcı düşünme
T.6.3.10. Edat, bağlaç ve ünlemlerin metnin anlamına olan katkısını açıklar.	Yansıtıcı düşünme
T.6.3.11. Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri ayırt eder.	
T.6.3.12. Zamirlerin metnin anlamına olan katkısını açıklar.	Yansıtıcı düşünme
T.6.3.13. Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantı ifadelerinin anlama olan katkısını değerlendirir. <i>Ama, fakat, ancak, lakin, bununla birlikte ve buna rağmen ifadeleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme
Anlama	
T.6.3.14. Metindeki söz sanatlarını tespit eder. <i>Konuşturma (intak) ve karşıtlık (tezat) söz sanatları verilir.</i>	
T.6.3.15. Görselden ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder.	Yaratıcı düşünme
T.6.3.16. Okuduklarını özetler.	
T.6.3.17. Metinle ilgili soruları cevaplar. <i>Metin içi ve metin dışı anlam ilişkileri kurulur.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.18. Metinle ilgili sorular sorar.	Eleştirel düşünme
T.6.3.19. Metnin konusunu belirler.	
T.6.3.20. Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	
T.6.3.21. Metnin içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.6.3.22. Metindeki hikâye unsurlarını belirler. <i>Olay örgüsü, mekân, zaman, şahıs ve varlık kadrosu, anlatıcı üzerinde durulur.</i>	
T.6.3.23. Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.	Problem çözme- Yaratıcı düşünme
T.6.3.24. Metnin içeriğini yorumlar. <i>a) Yazarın olaylara bakış açısının tespit edilmesi sağlanır. b) Metindeki öznel ve nesnel yaklaşımların tespit edilmesi sağlanır. c) Metindeki örnek ve ayrıntılara atıf yapılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.25. Metinler arasında karşılaştırma yapar. <i>Metinlerin tema, konu, olay örgüsü ve karakterler açısından karşılaştırılması sağlanır.</i>	
T.6.3.26. Metin türlerini ayırt eder. <i>a) Anı, mektup, tiyatro, gezi yazısı türleri öğretilmelidir. b) Metin türlerine ilişkin ayrıntılı bilgi verilmemelidir.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.27. Şiirin şekil özelliklerini açıklar. <i>Şiirde kafiye, redif gibi ahenk unsurları üzerinde durulur, bunların türlerine değinilmez.</i>	
T.6.3.28. Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder.	Eleştirel düşünme
T.6.3.29. Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur. <i>Neden-sonuç, amaç-sonuç, koşul, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme, duygu belirten ifadeler, abartma üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.30. Görsellerle ilgili soruları cevaplar. <i>a) Öğrencilerin haber fotoğrafları ve karikatürleri yorumlayarak görüşlerini bildirmeleri sağlanır. b) Haberi/bilgiyi görsel yorumcuların nasıl ilettiklerinin sorgulanması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Eleştirel düşünme
T.6.3.31. Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar. <i>Altını çizmenin, koyu veya italik yazmanın, renklendirmenin, farklı punto</i>	

veya font kullanmanın işlevi vurgulanır.

T.6.3.32. Medya metinlerini değerlendirir. <i>İnternet, sinema ve televizyonun verdiği iletileri değerlendirmeleri sağlar.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.33. Bilgi kaynaklarını etkili bir şekilde kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.6.3.34. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. <i>a) İnternet/yazılı (dergi, kitap, broşür, gazete vb.) kaynakların güvenilirliklerinin sorgulanması sağlanır. b) Bilimsel çalışmalarda ağırlıklı olarak “edu” ve “gov” uzantılı sitelerin kullanıldığı vurgulanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.6.3.35. Grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgileri yorumlar.	Yansıtıcı düşünme

Tablo 8 incelendiğinde 35 kazanımın 25’inin üst düzey düşünme becerilerine yönelik ve yansıtıcı, eleştirel düşünme becerilerine yönelik kazanımların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Sorgulama, değerlendirme ve öğrenilmiş bilgileri doğru biçimde kullanma/uygulama üzerine kurulu okuma faaliyetinin planlandığı söylenebilir. Özellikle sanal ağlara yönelik kazanımlar medya okur-yazarlığı için eleştirel ve yansıtıcı bir bakış getirmesi açısından önem arz etmektedir.

Yaratıcı düşünme ve problem çözüme bakımından zayıf olduğu söylenebilecek kazanımlar içinde bu alana yönelik en önemli tespit “T.6.3.23. **Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.**” kazanımıdır.

Tablo 9. 7. Sınıf Okuma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.7.3. OKUMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T. Akıcı Okuma	
T.7.3.1. Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	
T.7.3.2. Metni bütün özelliklerine uygun biçimde okur. <i>Öğrencilerin seviyelerine uygun, edebî değeri olan şiirleri ve kısa yazıları türünün özelliğine göre okumaları ve ezberlemeleri sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.7.3.3. Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.	
T.7.3.4. Okuma stratejilerini kullanır. <i>Göz atarak, özetleyerek, not alarak, işaretleyerek ve tartışarak okuma gibi yöntem ve teknikleri kullanmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
Söz Varlığı	
T.7.3.5. Bağlamdan hareketle bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder. <i>a) Öğrencilerin tahmin ettikleri kelime ve kelime gruplarını öğrenmek için sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçları kullanmaları sağlanır. b) Öğrencinin öğrendiği kelime ve kelime gruplarından sözlük oluşturmaya teşvik edilir.</i>	Eleştirel düşünme-Yaratıcı düşünme
T.7.3.6. Deyim ve atasözlerinin metne katkısını belirler.	Eleştirel düşünme
T.7.3.7. Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantı ifadelerinin anlama olan katkısını değerlendirir. <i>Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, ilk olarak ve son olarak ifadeleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme

T.7.3.8. Metindeki söz sanatlarını tespit eder. *Kişileştirme (teşhis), konuştırma (intak), karşıtlık (tezat) ve abartma (mübalâğa) söz sanatları verilir.*

T.7.3.9. Çekim eklerinin işlevlerini ayırt eder. *a) Fiil çekim ekleri (kip ve kişi ekleri) üzerinde durulur. b) Fillerde anlam kayması konusu üzerinde durulur.*

T.7.3.10. Basit, türemiş ve birleşik fiilleri ayırt eder.

T.7.3.11. Zarfların metnin anlamına olan katkısını açıklar. Eleştirel düşünme

T.7.3.12. Fiillerin anlam özelliklerini fark eder. *İş (kılış), oluş ve durum fiillerinin anlam özellikleri üzerinde durulur.*

T.7.3.13. Anlatım bozukluklarını tespit eder. *Anlam yönünden anlatım bozuklukları üzerinde durulur.*

Anlama

T.7.3.14. Görsellerden ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder. Yaratıcı düşünme

T.7.3.15. Okuduklarını özetler.

T.7.3.16. Metnin konusunu belirler.

T.7.3.17. Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.

T.7.3.18. Metindeki yardımcı fikirleri belirler.

T.7.3.19. Metinle ilgili soruları cevaplar. *Metin içi ve metin dışı anlam ilişkileri kurulur.* Eleştirel düşünme

T.7.3.20. Metinle ilgili sorular sorar. Eleştirel düşünme

T.7.3.21. Metindeki hikâye unsurlarını belirler. *Olay örgüsü, mekân, zaman, şahıs ve varlık kadrosu, anlatıcı üzerinde durulur.*

T.7.3.22. Metnin içeriğini yorumlar. *a) Yazarın olaylara bakış açısının tespit edilmesi sağlanır. b) Metindeki öznel ve nesnel yaklaşımların tespit edilmesi sağlanır. c) Metindeki örnek ve ayrıntılara atıf yapılması sağlanır.* Eleştirel düşünme

T.7.3.23. Metnin içeriğine uygun başlık/başlıklar belirler. Yaratıcı düşünme

T.7.3.24. Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir. Problem çözme-Yaratıcı düşünme

T.7.3.25. Metinler arasında karşılaştırma yapar. *Bakış açısı ve mesajlar karşılaştırılır.* Eleştirel düşünme

T.7.3.26. Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder. Eleştirel düşünme

T.7.3.27. Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar. *Altın çizmenin, koyu veya italik yazmanın, renklendirmenin, farklı punto veya font kullanmanın işlevi vurgulanır.*

T.7.3.28. Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur. *Metinlerdeki neden-sonuç, amaç-sonuç, koşul, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme, duygu belirten ifadeler ve abartma üzerinde durulur.* Eleştirel düşünme

T.7.3.29. Metin türlerini ayırt eder. *a) Söyleşi, biyografi, otobiyografi, günlük türleri üzerinde durulur. b) Metin türlerine ilişkin ayrıntılı bilgi verilmemelidir.* Eleştirel düşünme

T.7.3.30. Görsellerle ilgili soruları cevaplar. <i>a) Duvar yazısı ve karikatürlerin incelenmesi ve bunlarla ilgili görüş bildirilmesi sağlanır. b) Haberi/bilgiyi görsel yorumcuların nasıl ilettikleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.7.3.31. Medya metinlerini değerlendirir. <i>İnternet, sinema ve televizyonun verdiği iletileri değerlendirmeleri sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.7.3.32. Bilgi kaynaklarını etkili bir şekilde kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.7.3.33. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. <i>a) İnternet/yazılı (dergi, kitap, broşür, gazete vb.) kaynakların güvenilirliklerinin sorgulanması sağlanır. b) Bilimsel çalışmalarda ağırlıklı olarak “edu” ve “gov” uzantılı sitelerin kullanıldığı vurgulanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.7.3.34. Grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgileri yorumlar.	Yansıtıcı düşünme
T.7.3.35. Metinlerin yazılı hâli ile medya sunumlarını karşılaştırır. <i>a) Hikâye, masal, fıkra gibi metinlerin; çizgi film, animasyon gibi medya sunumları ile karşılaştırması sağlanır. b) Kahramanlar, mekân, zaman ve olay yönlerinden karşılaştırılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.7.3.36. Metindeki anlatım biçimlerini belirler.	Eleştirel düşünme
T.7.3.37. Metinde kullanılan düşünceyi geliştirme yollarını belirler.	Eleştirel düşünme
T.7.3.38. Metindeki iş ve işlem basamaklarını kavrar. <i>Talimatnamelerin okunması sağlanır.</i>	Problem çözme

Tablo 9 incelendiğinde 38 kazanımın 29’unun üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu görülmektedir. Eleştirel düşünme ağırlıklı kazanımlar dikkat çekerken kazanımların farkına varma, değerlendirme, sorgulama ve ayırt etme basamaklarında yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Özellikle “T.7.3.26. **Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder, T.7.3.27. Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar.** *Altını çizmenin, koyu veya italik yazmanın, renklendirmenin, farklı punto veya font kullanmanın işlevi vurgulanır, T.7.3.33. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. a) İnternet/yazılı (dergi, kitap, broşür, gazete vb.) kaynakların güvenilirliklerinin sorgulanması sağlanır. b) Bilimsel çalışmalarda ağırlıklı olarak “edu” ve “gov” uzantılı sitelerin kullanıldığı vurgulanır, T.7.3.35. Metinlerin yazılı hâli ile medya sunumlarını karşılaştırır. a) Hikâye, masal, fıkra gibi metinlerin; çizgi film, animasyon gibi medya sunumları ile karşılaştırması sağlanır. b) Kahramanlar, mekân, zaman ve olay yönlerinden karşılaştırılması sağlanır.”* kazanımları eleştirel düşünme açısından önemli kazanımlardır.

Diğer üst düzey düşünme becerileri ile ilgili kazanımların önceki sınıflara benzer yapıda ancak bu sınıf için az sayıda olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10. 8. Sınıf Okuma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.8.3. OKUMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
Akıcı Okuma	
T.8.3.1. Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	
T.8.3.2. Metni türün özelliklerine uygun biçimde okur. <i>Öğrencilerin seviyelerine uygun, edebî değeri olan şiirleri ve kısa yazıları türünün özelliğine göre okumaları ve ezberlemeleri sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.8.3.3. Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.	
T.8.3.4. Okuma stratejilerini kullanır. <i>Göz atarak, özetleyerek, not alarak, tartışarak ve eleştirerek okuma gibi yöntem ve teknikleri kullanmalarını sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
Söz Varlığı	
T.8.3.5. Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder. <i>a) Öğrencilerin tahmin ettikleri kelime ve kelime gruplarını öğrenmek için sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçları kullanmalarını sağlanır. b) Öğrencinin öğrendiği kelime ve kelime gruplarından sözlük oluşturması teşvik edilir.</i>	Yaratıcı düşünme
T.8.3.6. Deyim, atasözü ve özdeyişlerin metne katkısını belirler.	Eleştirel düşünme
T.8.3.7. Metindeki söz sanatlarını tespit eder. <i>Benzetme (teşbih), kişileştirme (teşhis), konuşurma (intak) ve karşılık (tezat), abartma (mübalağa) söz sanatlarının belirlenmesi sağlanır.</i>	
T.8.3.8. Metindeki anlatım bozukluklarını belirler. <i>Dil bilgisi yönünden anlatım bozuklukları üzerinde durulur.</i>	
T.8.3.9. Fiilimsilerin cümledeki işlevlerini kavrar. <i>Fiilimsilerin türleri fark ettirilir. Ekler ezberletilmez.</i>	
T.8.3.10. Geçiş ve bağlantı ifadelerinin metnin anlamına olan katkısını değerlendirir. <i>Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, kısaca, böylece, ilk olarak ve son olarak ifadeleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.11. Metindeki anlatım biçimlerini belirler.	Eleştirel düşünme
Anlama	
T.8.3.12. Görsel ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder.	Yaratıcı düşünme
T.8.3.13. Okuduklarını özetler.	
T.8.3.14. Metinle ilgili soruları cevaplar. <i>Metin içi ve metin dışı anlam ilişkisi kurulur.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.15. Metinle ilgili sorular sorar.	Eleştirel düşünme
T.8.3.16. Metnin konusunu belirler.	
T.8.3.17. Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	

T.8.3.18. Metindeki yardımcı fikirleri belirler.	
T.8.3.19. Metnin içeriğine uygun başlık/başlıklar belirler.	
T.8.3.20. Okuduğu metinlerdeki hikâye unsurlarını belirler. <i>Olay örgüsü, mekân, zaman, şahıs ve varlık kadrosu, anlatıcı üzerinde durulur.</i>	
T.8.3.21. Metnin içeriğini yorumlar. <i>a) Yazarın olaylara bakış açısının tespit edilmesi sağlanır. b) Metindeki öznel ve nesnel yaklaşımların tespit edilmesi sağlanır. c) Metindeki örnek ve ayrıntılara atıf yapılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.22. Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.	Problem çözme-Yaratıcı düşünme
T.8.3.23. Metinler arasında karşılaştırma yapar. <i>Aynı metnin çeviri, farklı baskı vb. özellikleri itibarıyla karşılaştırılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.24. Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder.	Eleştirel düşünme
T.8.3.25. Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur. <i>Neden-sonuç, amaç-sonuç, koşul, karşılaştırma, benzetme, örneklendirme, abartma, nesnel, öznel ve duygu belirten ifadeler üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.26. Metin türlerini ayırt eder. <i>a) Fıkra (köşe yazısı), makale, deneme, roman, destan türleri üzerinde durulur. b) Metin türlerine ilişkin ayrıntılı bilgi verilmemelidir.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.27. Görsellerle ilgili soruları cevaplar. <i>a) Çizgi roman ve karikatürleri yorumlayarak görüşlerini bildirmeleri sağlanır. b) Haberi/bilgiyi görsel yorumcuların nasıl ilettikleri üzerinde durulur.</i>	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.8.3.28. Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar. <i>Altın çizmenin, koyu veya italik yazmanın, renklendirmenin, farklı punto veya font kullanmanın işlevi vurgulanır.</i>	
T.8.3.29. Medya metinlerini analiz eder. <i>Medya metinlerinin amaçlarının (kültür aktarma, olay yorumlama, bilgilendirme, eğlendirme, ikna etme) belirlenmesi sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.30. Bilgi kaynaklarını etkili bir şekilde kullanır.	Eleştirel düşünme
T.8.3.31. Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular. <i>a) Blog ve şahsi internet sayfalarındaki bilgilerin güvenilirliği konusunda çalışmalar yapılır. b) Bilimsel çalışmalarda ağırlıklı olarak “edu” ve “gov” uzantılı sitelerin kullanıldığı vurgulanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.32. Grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgileri yorumlar.	Yansıtıcı düşünme
T.8.3.33. Edebi eserin yazılı metni ile medya sunumunu karşılaştırır. <i>Kahramanlar, mekân, zaman ve olay yönünden karşılaştırılması sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme
T.8.3.34. Okuduklarında kullanılan düşünceyi geliştirme yollarını belirler.	Eleştirel düşünme
T.8.3.35. Metindeki iş ve işlem basamaklarını kavrar. <i>Kullanım kılavuzları incelenir.</i>	Problem çözme

Tablo 10 incelendiğinde 35 kazanımdan 24’ünün üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu tespit edilmiştir. Eleştirel düşünme bu sınıfta da ağırlık verilen üst düzey düşünme becerisidir. Kazanımların eleştirel düşünmenin sorgulama, analiz etme, farkına

varma, gerçekle kurguyu ayırma, ilişki kurma basamaklarında yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer üst düzey düşünme becerileri ile ilgili kazanımlar 7. sınıftan farklı değildir.

Okuma becerisi ile ilgili kazanımlar genel olarak değerlendirildiğinde eleştirel düşünmenin ağırlık kazandığı görülmektedir. Sorgulama, ilişki kurma, kaynağı araştırma, doğru kaynağa ulaşma, gerçekle kurguyu ayırma, farkına varma gibi eleştirel düşünmeye ait özellikler kazanımlarda yer almıştır. Grafik, tablo yorumlama, bunlarla ilgili soruları cevaplama, görüş bildirme, öğrendiği okuma stratejilerini uygulama ve metin türünün özelliklerine uygun okuma gibi yansıtıcı düşünmeye ait özellikleri taşıyan kazanımlar da öne çıkmaktadır. Eleştirel ve yansıtıcı düşünmenin birbirini tamamlar mahiyeti düşünüldüğünde okuma kazanımlarının da buna uygun hazırlandığı söylenebilir.

Yaratıcı düşünme ve problem çözmeye yönelik okuma kazanımlarının tüm sınıflarda daha sınırlı olduğu görülmüştür. Tahmin etme ve alternatif başlık belirleme konularında yoğunlaşan yaratıcı düşünme, alternatif çözüm önerileri üretme kısmında problem çözme ile birleşmektedir. Problem çözme becerisine yönelik az önce zikredilen ve “metindeki iş ve işlem basamaklarını kavrar” dışında kazanıma pek rastlanmamaktadır. Bu bakımdan okuma kazanımlarının yaratıcı düşünme ve özellikle problem çözme bakımından oldukça zayıf olduğu söylenebilir.

3.3. Konuşma becerisi kazanımlarına ait bulgular

Bu bölümde 4-8. sınıf konuşma becerisi kazanımları ayrı tablolar olarak çıkarılmış ve iki tabloda sunulmuştur. Her biri ayrı ayrı ve tümevarımsal olarak yorumlanmıştır.

Tablo 11. 4. Sınıf Konuşma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.4.2. KONUŞMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.4.2.1. Kelimeleri anlamlarına uygun kullanır.	
T.4.2.2. Hazırlıksız konuşmalar yapar.	Problem çözme – Yaratıcı düşünme
T.4.2.3. Hazırlıklı konuşmalar yapar. <i>a) Öğrencilerin izledikleri bir filmi tanıtmaları, görüş ve düşüncelerini belirterek anlatmaları sağlanır. b) Öğrencilerin verilen bir konuyu görsellerle destekleyerek kısa sunum hazırlamaları ve prova yapmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.4.2.4. Konuşma stratejilerini uygular. <i>a) Nezaket kurallarına uygun konuşulması gerektiği hatırlatılır. b) Beden dilini etkin kullanmanın önemi vurgulanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme
T.4.2.5. Sınıf içindeki tartışma ve konuşmalara katılır <i>a) Öğrenciler konuşma/tartışma sırasında kendi düşüncelerini uygun şekilde ifade etmeleri için teşvik edilir. b) Farklı bakış açlarına anlayışla yaklaşmanın önemi vurgulanır. c) Başkalarını dinleme, uygun hitap ifadeleri kullanma, başkalarının sözünü kesmeme, konuşmanın bitmesini bekleme, akış içinde söz alarak konuşmaya katılma, karşındakini saygıyla ve sabırla dinlemenin gerekliliği hatırlatılır. d) Bir konuşmadaki/tartışmadaki bakış açılarını ayırt etmeleri sağlanır.</i>	Eleştirel düşünme- Yansıtıcı düşünme
T.4.2.6. Konuşmalarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme

Tablo 11 incelendiğinde konuşma kazanımı sayısının dinleme ve özellikle okuma becerilerine ait kazanımlardan çok daha az olduğu görülmektedir. 6 kazanımdan 5'inin üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu görülmektedir. Yansıtıcı ve eleştirel düşünmenin ağırlıkta olduğu yalnızca bir kazanımın dolaylı olarak problem çözme ve yaratıcı düşünmeye yönelik olduğu söylenebilir. Hazırlıksız konuşma, yapısı gereği bir problemdir, bu sebeple öğrenci problemi aşmak için çözüm yolları arayacaktır ve iyi bir çözüm için de yaratıcılığa başvurmak zorundadır. Kazanımda, planlı bir problem çözme ya da faaliyet olarak yaratıcı düşünme bulunmamakta ancak öğretmenin istek ve planlaması ile bunlar gerçekleştirilebilecektir.

“T.4.2.6. **Konuşmalarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.**” kazanımı, ana dili bilincini taşıma bakımından eleştirel düşünme, kelimenin yabancı kökenli olduğunu belirleme ve yerine uygun Türkçe karşılığı seçip kullanma bakımından da yansıtıcı düşünmeyi içermektedir. Bu kazanımın hem milli eğitimin temel amaçları hem dil bilinci hem de üst düzey düşünme becerileri bakımından önemli olduğu söylenebilir.

Tablo 12. 5. Sınıf Konuşma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.5.2. KONUŞMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.5.2.1. Hazırlıklı konuşma yapar. Öğrencilerin verilen bir konuyu görsellerle destekleyerek kısa sunum hazırlamaları ve sunum öncesinde prova yapmaları sağlanır.	Yansıtıcı düşünme
T.5.2.2. Hazırlıksız konuşma yapar.	Problem çözme – Yaratıcı düşünme
T.5.2.3. Konuşma stratejilerini uygular. Serbest, güdümlü, kelime ve kavram havuzundan seçerek konuşma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.	Yansıtıcı düşünme –Problem çözme
T.5.2.4. Konuşmalarında beden dilini etkili bir şekilde kullanır.	
T.5.2.5. Kelimeleri anlamlarına uygun kullanır.	
T.5.2.6. Konuşmalarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. Ama, fakat, ancak ve lakin ifadelerini kullanmaları sağlanır.	
T.5.2.7. Konuşmalarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme- Yansıtıcı düşünme

Tablo 12 incelendiğinde kazanım sayısının az olduğu ve 7 kazanımdan 4'ünün üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu görülmektedir. Konuşma becerisinin ruhuna uygun olarak yansıtıcı düşünmenin ağırlıkta olduğu, diğer üst düzey düşünme becerilerinin zayıf kaldığı görülmektedir. 4. sınıftan çok da farklı olmayan kazanımların konuşma becerisi açısından birtakım zenginlikleri getirmesine rağmen üst düzey düşünme becerileri bakımından daha zayıf olduğu da söylenebilir.

6, 7. ve 8. sınıfların konuşma becerisine ait kazanımların 5. sınıfla aynı olduğu, sadece açıklamalarda ufak farklılıklar yer aldığı ancak bunların da üst düzey düşünme becerileri açısından fark oluşturmadığı görüldüğünden ayrıca tablolar halinde verilip yorumlanmasına gerek duyulmamıştır.

Konuşma becerisi kazanımları genel olarak değerlendirildiğinde programda diğer beceriler özellikle de okuma ve yazma becerileri kadar önemsenmediği, en azından ayrıntılandırılmadığı görülmüştür. Dolayısıyla üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından da zengin olduğu söylenemez. Dolaylı yoldan ve ancak öğretmen rehberlik ve desteğiyle üst düzey düşünme becerilerini kazandırabilecek konuşma kazanımlarında yansıtıcı düşünmeye yönelik olanlar ağırlıktadır. Eleştirel düşünmenin az sayıda yer aldığı kazanımlarda yaratıcı düşünme ve problem çözme ihmal edilmiştir denilebilir.

3.4. Yazma becerisi kazanımlarına ait bulgular

Bu bölümde 4-8. sınıf yazma becerisi kazanımları ayrı tablolar olarak çıkarılmış, beş tabloda sunulmuştur. Her biri ayrı ayrı yorumlanmış ve elde edilen bulgular tümevarımsal olarak yorumlanmıştır.

Tablo 13. 4. Sınıf Yazma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.4.4. YAZMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.4.4.1. Şiir yazar.	Yaratıcı düşünme
T.4.4.2. Bir işin işlem basamaklarına ilişkin yönergeler yazar. <i>Öğrencilerin bir aletin kullanıma aşamalarını anlatan broşür hazırlamaları, bir oyunun aşamalarını anlatan kitapçık hazırlamaları ya da yol tarifi yazmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.4.4.3. Hikâye edici metin yazar. a) <i>Olayların oluş sırasına göre yazılmasının gerekliliği hatırlatılır. b) Kişi, olay ve mekân unsurlarının anlatılması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.4.4.4. Bilgilendirici metin yazar. a) <i>Yazdıklarında duygu ve düşüncelerini aktarmaları için teşvik edilir. b) Verilen ya da kendi belirledikleri bir konu hakkında araştırma yapmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.4.4.5. Hayali ögeler barındıran kısa metin yazar.	Yaratıcı düşünme
T.4.4.6. Görselleri ilişkilendirerek bir olayı anlatır.	Eleştirel düşünme-Yaratıcı düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.4.4.7. Yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.4.4.8. Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.4.4.9. Formları yönergelerine uygun doldurur.	Yansıtıcı düşünme
T.4.4.10. Büyük harfleri ve noktalama işaretlerini uygun yerlerde kullanır. a) <i>Yay ayraç, üç nokta, eğik çizgi, soru işareti, nokta, virgül, iki nokta, ünlem, tırnak işareti, kısa çizgi, konuşma çizgisi ve kesme işaretinin yaygın kullanılan işlevleri üzerinde durulur. b) Kitap, dergi, gezegen ve yıldız adlarının yazımı ile iki noktadan sonra büyük harf kullanıldığı belirtilir.</i>	
T.4.4.11. Yazdıklarını düzenler. a) <i>Öğrenciler yazdıklarını dil bilgisi ve anlatım bozuklukları yönünden kontrol etmeye teşvik edilir. b) Sınıf düzeyine uygun yazım ve noktalama kuralları ile sınırlı tutulur.</i>	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme

T.4.4.12. Yazdıklarını paylaşır. *a) Öğrenciler yazdıklarını sınıf içinde okumaları, okul veya sınıf panosunda sergilemeleri için teşvik edilir. Öğrencilere yazdıklarını sınıf içinde okumaları konusunda ısrar edilmemelidir.*
b) Öğrenciler kompozisyon ve şiir yarışmalarına katılmaları için teşvik edilmelidir.

T.4.4.13. Yazılarında eş sesli kelimeleri anlamlarına uygun kullanır.

T.4.4.14. Yazdıklarını zenginleştirmek için çizim, grafik ve görseller kullanır.

Yansıtıcı düşünme

T.4.4.15. İmza atar. *İmzanın anlamı ve ismin baş harfi ile soy ismin bütününe sembolize etmesi gerektiği vurgulanır. Öğrencilere imzalarını belirlemeleri için kılavuzluk yapılır.*

T.4.4.16. Kısaltmaları ve kısaltmalara gelen ekleri doğru yazar.

T.4.4.17. Sayıları doğru yazar. *Sayıların harflerle yazımı, birden fazla kelimededen oluşan sayıların yazımı, Romen rakamlarının yazımı üzerinde durulur.*

T.4.4.18. Yazılarında bağlaçları kuralına uygun kullanır. *“de” ve “ki” bağlaçlarını doğru yazmaları sağlanır.*

T.4.4.19. Yazılarında kelimeleri gerçek, mecaz ve terim anlamları ile kullanır.

T.4.4.20. Harflerin yapısal özelliklerine uygun metin yazar. *Öğrencilerin kendi yazı stillerini oluşturmaları teşvik edilir.*

T.4.4.21. Yazma stratejilerini uygular.

Yansıtıcı düşünme- Problem çözme

T.4.4.22. Pekiştirmeli sözcükleri doğru yazar.

Tablo 13 incelendiğinde yazma becerisine ait 22 kazanımın çoğunun yazım kurallarını doğru uygulamaya yönelik olduğu görülmektedir. Bunları (tüm sınıflar için) yansıtıcı düşünme becerisi içinde almak konusunda kodlayıcılar arası güvenilirlik çalışması sırasında tartışmalar yapılmış, anlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine Türkçe eğitimi ve eğitim bilimleri alanlarında uzman ikişer kişiden daha görüş alınmış ve yapısal çalışmalar olduğu gerekçesi ile yansıtıcı düşünmeye yönelik kazanımlar içinde yer verilemeyeceği kararlaştırılmıştır.

Kazanımların yaratıcı ve yansıtıcı düşünme üst düzey düşünme becerilerine yönelik olduğu tespit edilmiştir. Yansıtıcı düşünmeye yönelik kazanımların çoğunun yaratıcı ve eleştirel düşünmeye yönelik açıklamalarla desteklendiği görülmektedir. Yani öğrencilerden öğrendiklerini uygularken/ yazarken eleştirel, daha çok yaratıcı olmaları beklenmektedir.

Farklı özelliklerde metinler ve görsellerle ilişkilendirerek yazma kazanımları (T.4.4.1, T.4.4.3, T.4.4.4, T.4.4.5, T.4.4.6.); yaratıcı, eleştirel ve yansıtıcı düşünme becerilerini doğrudan, problem çözmeyi ise dolaylı olarak barındırdığından oldukça önemlidir.

“T.4.4.2. Bir işin işlem basamaklarına ilişkin yönergeler yazar.” ve “T.4.4.9. Formları yönergelerine uygun doldurur.” kazanımları bir arada düşünüldüğünde bütüncül olarak yaratıcı ve yansıtıcı düşünme becerilerine yönelik olduğu söylenebilir.

Problem çözme diğer dil becerileri kazanımlarında olduğu gibi yazma becerisi kazanımlarında da az yer kaplamaktadır.

Tablo 14. 5. Sınıf Yazma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.5.4. YAZMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.5.4.1. Şiir yazar.	Yaratıcı düşünme
T.5.4.2. Bilgilendirici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin konu ve ana fikri belirlemeleri, buna göre giriş, gelişme, sonuç bölümlerinden oluşan bir metin taslağı oluşturmaları, bu bölümlerde yazacaklarını belirlemeleri sağlanır. b) Öğrenciler yeni öğrendikleri kelimeleri kullanmaya ve günlük hayattan örnekler vermeye teşvik edilir. c) Anlatımı desteklemek için grafik ve tablo kullanmaları sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.5.4.3. Hikâye edici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin günlük hayattaki gözlem ve deneyimlerine dayanarak hikâye konusu ve hikâye unsurlarını belirlemeleri sağlanır. b) Öğrenciler, yazım kılavuzundan yararlanmalarını ve yeni öğrendikleri kelimeleri kullanmaları için teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.5.4.4. Yazma stratejilerini uygular. <i>Güdümlü, metin tamamlama, bir metni kendi kelimeleri ile yeniden oluşturma, boşluk doldurma, grup olarak yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme
T.5.4.5. Büyük harfleri ve noktalama işaretlerini uygun yerlerde kullanır. <i>Yay ayraç, üç nokta, eğik çizgi, soru işareti, nokta, virgül, iki nokta, ünlem, turnak işareti, kısa çizgi, konuşma çizgisi, kesme işareti, noktalı virgül ve köşeli ayraç işaretlerinin yaygın kullanılan işlevleri üzerinde durulur.</i>	Problem çözme-Yansıtıcı düşünme
T.5.4.6. Bir işin işlem basamaklarını yazar.	Yansıtıcı düşünme
T.5.4.7. Yazılarını zenginleştirmek için atasözleri, deyimler ve özdeyişler kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.5.4.8. Sayıları doğru yazar. <i>Kesirli sayıların, sıra ve üstleştirme sayılarının, dört veya daha çok basamaklı sayıların yazımları üzerinde durulur.</i>	
T.5.4.9. Yazdıklarını düzenler. <i>Sınıf düzeyine uygun yazım ve noktalama kuralları ile sınırlı tutulur.</i>	
T.5.4.10. Yazdıklarını paylaşır. <i>Öğrenciler, yazdıklarını sınıf ve okul panosu gibi farklı ortamlarda paylaşmaya teşvik edilir.</i>	
T.5.4.11. Yazılarında ses olaylarına uğrayan kelimeleri doğru kullanır. <i>Ünlü düşmesi, ünlü daralması, ünsüz benzeşmesi, ünsüz yumuşaması ve ünsüz türemesi ses olayları üzerinde durulur.</i>	
T.5.4.12. Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.5.4.13. Formları yönergelerine uygun doldurur.	Yansıtıcı düşünme
T.5.4.14. Kısa metinler yazar. <i>Öğrenciler dilekçe yazmaya teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.5.4.15. Yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.5.4.16. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. <i>Ama, fakat, ancak ve lakin ifadelerini kullanmaları sağlanır.</i>	

Tablo 14 incelendiğinde 5. sınıfta 4. sınıfa göre daha az yazma kazanımı olduğu görülmektedir. Yansıtıcı düşünme becerisinin ağırlıkta olduğu kazanımlarda ikinci sırayı yaratıcı düşünme almaktadır. Yazma bir üretim faaliyeti olduğundan yansıtma ve yaratma öne çıkmıştır denilebilir. Eleştirel düşünme ve problem çözme programda az yer bulabilmiştir.

Tablo 15. 6. Sınıf Yazma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.6.4. YAZMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.6.4.1. Şiir yazar.	
T.6.4.2. Bilgilendirici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin konu ve ana fikri belirlemeleri, buna göre giriş, gelişme, sonuç bölümlerinde yazacaklarının taslağını oluşturmaları ve ilk paragrafta amaçlarını ifade etmeleri sağlanır. b) Öğrenciler yazılarında günlük hayattan örnekler vermeleri için teşvik edilir.</i>	
T.6.4.3. Hikâye edici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin zaman, mekân, şahıs ve olay unsurlarını belirlemeleri, hikâyenin serim, düğüm ve çözüm bölümlerinde anlatacaklarının taslağını oluşturmaları sağlanır. b) Öğrenciler yazım kılavuzundan yararlanmaları ve yeni öğrendiği kelimeleri kullanmaları için teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.6.4.4. Yazma stratejilerini uygular. <i>Güdümlü, serbest, kontrollü, tahminde bulunma, metin tamamlama, bir metni kendi kelimeleri ile yeniden oluşturma, boşluk doldurma, grup olarak yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme-Yaratıcı düşünme
T.6.4.5. Yazdıklarını desteklemek için gerektiğinde grafik ve tablo kullanır.	
T.6.4.6. Bir işi işlem basamaklarına göre yazar.	
T.6.4.7. Yazılarını zenginleştirmek için atasözleri, deyimler ve özdeyişler kullanır.	
T.6.4.8. Yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.6.4.9. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. <i>Ama, fakat, ancak, lakin, bununla birlikte ve buna rağmen ifadelerinin kullanılması sağlanır.</i>	
T.6.4.10. Yazdıklarını düzenler. <i>a) Anlam bütünlüğünü bozan ifadelerin belirlenmesi ve düzeltilmesi sağlanır, kavramsal olarak anlatım bozukluğu konusuna değinilmez. b) Metinde yer alan yazım ve noktalama kuralları ile sınırlı tutulur.</i>	
T.6.4.11. Yazdıklarını paylaşır. <i>Öğrenciler yazdıklarını sınıf ve okul panosu ile sosyal medyada paylaşmaya teşvik edilir.</i>	
T.6.4.12. Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.6.4.13. Formları yönergelerine uygun doldurur.	Yansıtıcı düşünme
T.6.4.14. Kısa metinler yazar. <i>Duyuru, ilan ve reklam metinleri yazdırılır.</i>	Yaratıcı düşünme-Yansıtıcı düşünme

Tablo 15 incelendiğinde 6. sınıf yazma becerisine ait 14 kazanım olduğu görülmektedir. 5. sınıftan farklı olarak “**Yazılarında ses olaylarına uğrayan kelimeleri doğru kullanır.**”, “**Sayıları doğru yazar.**” ve “**Büyük harfleri ve noktalama işaretlerini uygun yerlerde kullanır.**” kazanımlarının yer almadığı; “**Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır**” kazanımının ise fazladan yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kazanımlar üst düzey düşünme becerileri açısından bir kod taşımadığından 6. sınıf yazma becerisi kazanımlarının yönelik olduğu üst düzey düşünme becerisi açısından 5. sınıftan farklı olmadığı söylenmek mümkündür.

Tablo 16. 7. Sınıf Yazma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.7.4. YAZMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.7.4.1. Şiir yazar.	Yaratıcı düşünme
T.7.4.2. Bilgilendirici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinde yazacaklarını belirleyerek bir metin taslağı oluşturmaları, düşüncüyü geliştirme yollarını kullanmaları, yazılı ve çoklu medya kaynaklarından görüşlerini destekleyecek kanıtlar sunmaları sağlanır. b) Öğrenciler günlük hayattan örnekler vermeye teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.3. Hikâye edici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin zaman, mekân, şahıs ve olay unsurlarını belirleyerek hikâyenin serim, düğüm ve çözüm bölümlerinin taslağını oluşturmaları sağlanır. b) Öğrencilerin yazım kılavuzundan yararlanmaları ve yeni öğrendiği kelimeleri kullanmaları teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.7.4.4. Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, serbest, kontrollü, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden hareketle yazma ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme-Yaratıcı düşünme
T.7.4.5. Anlatımı desteklemek için grafik ve tablo kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.6. Bir işi işlem basamaklarına göre yazar.	Problem çözme
T.7.4.7. Yazılarını zenginleştirmek için atasözleri, deyimler ve özdeyişler kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.8. Yazılarında anlatım biçimlerini kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.9. Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.7.4.10. Formları yönergelerine uygun doldurur.	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.11. Kısa metinler yazar. <i>Haber metni ve/veya anı yazmaya teşvik edilir.</i>	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.7.4.12. Yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.7.4.13. Ek fiili işlevlerine uygun olarak kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.7.4.14. Araştırmalarının sonuçlarını yazılı olarak sunar. <i>a) Öğrencilerin taslak hazırlamaları, taslaklarında giriş, gelişme, sonuç bölümlerine yer vermeleri sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme

b) Kaynak gösterme hakkında bilgi verilir.

T.7.4.15. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. *Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, ilk olarak ve son olarak ifadelerini kullanmaları sağlanır.*

T.7.4.16. Yazdıklarını düzenler. *a) Anlama dayalı anlatım bozuklukları bakımından yazdıklarını gözden geçirmesi ve düzeltilmesi sağlanır. b) Metinde yer alan yazım ve noktalama kuralları ile sınırlı tutulur.*

T.7.4.17. Yazdıklarını paylaşır. *Öğrenciler yazdıklarını sınıf ve okul panosu ile sosyal medya ortamlarında paylaşmaya, şiir ve kompozisyon yarışmalarına katılmaya teşvik edilir.*

Tablo 16 incelendiğinde 7. sınıf yazma becerisi kazanımlarının 6. sınıf yazma becerisi kazanımlarından 3 madde fazla (T.7.4.8. **Yazılarında anlatım biçimlerini kullanır.** T.7.4.13. **Ek fiili işlevlerine uygun olarak kullanır.** T.7.4.14. **Araştırmalarının sonuçlarını yazılı olarak sunar.** *a) Öğrencilerin taslak hazırlamaları, taslaklarında giriş, gelişme, sonuç bölümlerine yer vermeleri sağlanır. b) Kaynak gösterme hakkında bilgi verilir.*) ve bunların yansıtıcı düşünmeye yönelik olduğu görülmüştür.

“T.7.4.14. **Araştırmalarının sonuçlarını yazılı olarak sunar.** *a) Öğrencilerin taslak hazırlamaları, taslaklarında giriş, gelişme, sonuç bölümlerine yer vermeleri sağlanır. b) Kaynak gösterme hakkında bilgi verilir.*” kazanımı dikkat çekmektedir. Bilimsel bir yönünün olması, yansıtıcılığı tam anlamıyla taşıması, dolaylı olarak problem çözme ve eleştirel düşünmenin özellikleri ile keşifmesi bakımından önem arz etmektedir.

Tablo 17. 8. Sınıf Yazma Becerisi Kazanımları ve Yönelik Olduğu Üst Düzey Düşünme Becerileri

T.8.4. YAZMA	ÜST DÜZEY DÜŞÜNME BECERİSİ
T.8.4.1. Şiir yazar.	Yaratıcı düşünme
T.8.4.2. Bilgilendirici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin belirledikleri bir konu ve ana fikir etrafında giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşan bir metin taslağı oluşturmaları, gelişme bölümünde düşünceyi geliştirme yollarını kullanarak görüşlerini ifade etmeleri, görüşlerini destekleyecek kanıtlar sunmaları, sonuç bölümünde ise görüşlerini sonuca bağlamaları sağlanır. b) Öğrenciler günlük hayattan örnekler vermeye teşvik edilir.</i>	Yansıtıcı düşünme
T.8.4.3. Hikâye edici metin yazar. <i>a) Öğrencilerin anlatımın türü ve konusuna göre gerçekçi veya hayali öğeleri tasarlamaları, uyumlu bir zaman ve mekân kurgusu yapmaları, serim, düğüm ve çözüm bölümlerine yer vermeleri sağlanır. b) Öğrenciler yazım kılavuzundan yararlanmaya, günlük hayattan örnekler vermeye yönlendirilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Yaratıcı düşünme
T.8.4.4. Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>	Yansıtıcı düşünme-Problem çözme-Yaratıcı düşünme-Eleştirel düşünme
T.8.4.5. Anlatımı desteklemek için grafik ve tablo kullanır.	Yansıtıcı düşünme

T.8.4.6. Bir işi işlem basamaklarına göre yazar.	Problem çözme
T.8.4.7. Yazılarını zenginleştirmek için atasözleri, deyimler ve özdeyişler kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.8.4.8. Yazılarında mizahi öğeler kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.8.4.9. Yazılarında anlatım biçimlerini kullanır.	Yansıtıcı düşünme
T.8.4.10. Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır.	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.8.4.11. Formları yönergelerine uygun doldurur.	Yansıtıcı düşünme
T.8.4.12. Kısa metinler yazar. <i>Haber metni, günlük ve anı yazmaya teşvik edilir.</i>	Eleştirel düşünme-Yansıtıcı düşünme
T.8.4.13. Yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler.	Yaratıcı düşünme
T.8.4.14. Araştırmalarının sonuçlarını yazılı olarak sunar. a) <i>Öğrencilerin taslak hazırlamaları, taslaklarında giriş, gelişme, sonuç bölümlerine yer vermeleri sağlanır. b) Kaynak gösterme hakkında bilgi verilir.</i>	Yansıtıcı düşünme-Eleştirel düşünme
T.8.4.15. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. <i>Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, ilk olarak ve son olarak ifadelerinin kullanılması sağlanır.</i>	
T.8.4.16. Yazdıklarını düzenler. a) <i>Dil bilgisine dayalı anlatım bozuklukları bakımından yazdıklarını gözden geçirmesi ve düzeltmesi sağlanır. b) Metinde yer alan yazım ve noktalama kuralları ile sınırlı tutulur.</i>	
T.8.4.17. Yazdıklarını paylaşır. <i>Öğrenciler yazdıklarını sınıf ve okul panosu ile sosyal medya ortamlarında paylaşmaya, şiir ve kompozisyon yarışmalarına katılmaya teşvik edilir.</i>	
T.8.4.18. Cümlelerin öğelerini ayırt eder.	
T.8.4.19. Cümle türlerini tanır. <i>Kavramsal tanımlamalara girilmez.</i>	
T.8.4.20. Fiillerin çatı özelliklerinin anlama olan katkısını kavrar. <i>Kavram tanımlarına girilmeden anlamsal farklılıklara değinilir.</i>	Eleştirel düşünme

Tablo 17 incelendiğinde 8. sınıf yazma becerisi kazanımlarının 7. sınıf yazma kazanımlarından 3 madde fazla olduğu ve bir konuda değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir.

Fazla olan maddelerden ikisi dil bilgisi ile ilgilidir (“T.8.4.18. **Cümlelerin öğelerini ayırt eder.**”, “T.8.4.19. **Cümle türlerini tanır. Kavramsal tanımlamalara girilmez.**”) biri ise daha önce yer verilmeyen içeriktedir: “T.8.4.8. **Yazılarında mizahi öğeler kullanır.**”

Mizahi unsur kullanmanın yaratıcı, eleştirel ve yansıtıcı düşünme becerilerini doğrudan; çözüm aşamasında başvuru bir yol olarak da dolaylı bir biçimde problem çözme becerisine yönelik bir kazanım olduğu söylenebilir. Bahsi geçen kazanım bu bakımdan önemlidir ancak doğru ve yerinde kullanılması, bunun için de öğretmenin - ihtiyaç duyulduğunda- rehberlik edebilmesi gerekmektedir.

“T.7.4.13. **Ek fiili işlevlerine uygun olarak kullanır.**” maddesinin yerine “T.8.4.20. **Fiillerin çatı özelliklerinin anlama olan katkısını kavrar. Kavram**

tanımlarına girilmeden anlamsal farklılıklara değinilir.” kazanımı yer almış, fiil konusu işlenmeye devam etmiştir ancak üst düzey düşünme becerileri bakımından farklı oldukları belirlenmiştir. Öyle ki *işleve uygun kullanma* yansıtıcı düşünme, *anlama olan katkıyı kavrama* eleştirel düşünme becerisine yöneliktir.

Anlatma becerisi olarak değerlendirilen “yazma” yapısı gereği yansıtıcı düşünmeye yönelik kazanımları fazlaca içermektedir. Temel dil becerilerinde özellikle anlama becerilerinde elde edilen bilgi ve becerilerin yazarken uygulanması yönünde kazanımlar hazırlandığı söylenebilir. Bu bakımdan yaratıcı düşünme becerisi de işe koşulmuştur. Farklı türlerde metinler oluşturulması ve bunlar yapılırken anlatım yöntemlerinden, mizahi unsurlardan, deyim ve atasözleri gibi unsurlardan metni zenginleştirmek için faydalanılması da yukarıda belirtilen hususları destekler niteliktedir.

Eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerinin kullanılması bakımından yazma kazanımlarının zayıf kaldığı görülmektedir. Anlama becerilerinde daha aktif kullanılan eleştirel düşünme becerisi konuşma ve yazmada daha az kullanılırken problem çözme genel itibarıyla programdaki kazanımların zayıf yönü olarak ortaya çıkmaktadır.

Yazma becerisi ile ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında dil bilgisi konularının metinlerde kullanılmak üzere kazanımlarda yer aldığı görülmektedir. Bu da üst düzey düşünme becerilerinin kullanılması ve programın bütüncül yapısı bakımından önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir (Güneş, 2013).

4. Sonuç ve Tartışma

Günümüz dünyasında düşünme ve üst düzey düşünme becerilerinin önemi gittikçe artmaktadır. Bilginin katlanarak büyüdüğü bu dünyada bilgiyi taşımanın yerini ve değerini bilgiye ulaşma, yorumlama, değerlendirme, sorgulama, doğrulama almaktadır. Problem dolu olan gündelik hayatta problemleri tespit ederek az önce zikredilen süzgeçlerden geçirilen bilgiler ışığında doğru bir strateji ile yaratıcı çözümler üretme ve bunları genelleyerek paylaşma bireyi her alanda öne çıkarabilecek beceriler olarak görülmektedir (Güneş 2012). Bireylerin ve ulusların geleceği çocuklarının bu ve bunun gibi becerileri kazanmalarına, uygulamalarına hatta geliştirip geleceğe uygun yapıya dönüştürmelerine bağlıdır. Ülkeler, çocuklarını eğitebilmek için eğitim programları hazırlamakta, uygulamaları takip ederek güncellemektedir. 2018’de “Türkiye Yeterlilik Çerçevesi” hedeflerince MEB tarafından güncellenen öğretim programları da benzer amaçlar taşımaktadır (MYK, 2015).

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı’da yer alan temel dil becerilerine ait kazanımların yönelik oldukları üst düzey düşünme becerilerinin belirlenmesini amaçlayan bu çalışmanın sonucunda eleştirel, yansıtıcı, yaratıcı düşünme ve problem çözme üst düzey düşünme becerilerine yönelik olan kazanımlar belirlenmiş, düşünme becerilerine yönelik olanlar ise tablolarda işaretlenmeden sunulmuştur. Böylece mevcut programın durumu tespit edilecek, çocuklarımızı çağın gerisinde bırakmamak adına programın eksiklikleri ortaya konularak gereken tedbirlerin alınması ve geliştirmelerin yapılması için bir girişimde bulunulmuş olacaktır.

Dinleme becerisi ile ilgili kazanımlar incelendiğinde eleştirel düşünme becerisine yönelik olanların ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir. Eleştirel düşünmenin kavrama, değerlendirme, tespit etme ve sorgulama özellikleri baskın olarak ortaya çıkmaktadır

(Söylemez, 2015). Ayrıca sözlü olmayan mesajları belirlemek gibi oldukça önemli ve üst düzey kazanımların 4. sınıftan 8. sınıfa kadar hedeflendiği görülmüştür. Ancak programda bunun nasıl yapılacağına ilişkin bir bilgiye yer verilmemiştir. Dinleme becerisi kazanımlarında öğrenilenlerin uygulanmasına yönelik yansıtıcı ve yaratıcı düşünme becerilerinin de yer aldığı belirlenmiştir. Böylece dinleme sürecinde öğrenci edilgen olmaktan çıkarılarak etken, katılımcı, sorgulayan bir mahiyete kavuşturulmak istenmektedir. Öğrencinin süreçte tahmin yürüterek, farklı bakış açıları geliştirerek, soru sorarak, dinlediklerinin tutarlılığına bakarak sürece dâhil olması; yaratıcı zekâsını kullanan ve geliştirmeye çalışan, eleştirel bir dinleyici olabilmesi amaçlanmaktadır (Çiftçi, 2007; Epeçan, 2013).

Okuma becerisine yönelik kazanımlar programın nicelik ve nitelik olarak en zengin kazanımlarıdır denilebilir. Türkiye’de okuma oranının gelişmiş ülkelere oranla oldukça düşük olması programda bu alana önem verilmesinin önemli sebepleri arasında değerlendirilebilir (Akkılık, 2011). Programda okuma kazanımları *okuma, söz varlığı ve anlama* olarak üç başlıkta yer almaktadır. Okuma başlığında genel itibarı ile okumanın mekanik tarafına yer verildiğinden üst düzey düşünme becerilerine yönelik olan çok az kazanım olduğu, bunların arasında *türlere uygun okuma* ile *okuma stratejilerini uygulama* kazanımlarının yansıtıcı düşünmeye yönelik olduğu tespit edilmiştir. Söz varlığı başlığı altında eleştirel ve yaratıcı düşünmeye yönelik kazanımlar ağırlıktadır ki bunlar tahmin ve söz gruplarının anlama katkısını belirlemeyi içermektedir. Anlama başlığında *sorgulama, ilişki kurma, kaynağı araştırma, doğru kaynağa ulaşma, gerçekle kurguyu ayırma, farkına varma* gibi özellikleri ile eleştirel düşünmeye yönelik kazanımlar kendini göstermektedir ve sınıf seviyesi yükseldikçe eleştirel düşünmenin de niteliği ve niceliği artmaktadır (Özdemir, 1998). Grafik, tablo yorumlama, bunlarla ilgili soruları cevaplama, görüş bildirme gibi yansıtıcı düşünmeye ait özellikleri taşıyan kazanımlar da öne çıkmaktadır. Eleştirel ve yansıtıcı düşünmenin birbirini tamamlar mahiyeti düşünüldüğünde okuma kazanımlarının da buna uygun hazırlandığı söylenebilir (Moon, 2004; Gürkaynak vd., 2008; Ergüven, 2011).

Yaratıcı düşünme ve problem çözmeye yönelik kazanımlar okuma becerisi kısmında oldukça sınırlıdır. Yaratıcı anlama ve problem çözücü bir okuma ortaya konulamamıştır. Tahmin etme ve alternatif başlık belirleme konularında yoğunlaşan yaratıcı düşünme, alternatif çözüm önerileri üretme kısmında problem çözmeye ile birleşmektedir. Problem çözmeye becerisine yönelik az önce zikredilen ve “metindeki iş ve işlem basamaklarını kavrar” dışında kazanıma pek rastlanmamaktadır.

Anlama becerileri (dinleme/izleme ve okuma) kazanımları genel olarak değerlendirildiğinde bu kazanımların özellikle problem çözmeye becerisi açısından son derece zayıf olduğu söylenebilir. Okumanın, dinlemenin/izlemenin ve okunan, dinlenen/izlenen metnin kendi içinde problemler barındırabileceği/ barındırdığı düşünüldüğünde problem çözmeye yönelik kazanımların olması ve/ veya artırılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Programda eleştirel, yaratıcı, yansıtıcı ve problem çözücü okuma ve dinleme/izleme; basamaklarıyla birlikte ortaya konulamamışsa bile bunların her birine ait özelliklerin kazanımlar arasında yer alması daha doğru olacaktır.

Konuşma becerisinin programda üstünde en az durulan beceri olduğu söylenebilir. Kazanım sayısı ortalama 7 iken 5, 6, 7. ve 8. sınıfların becerileri de açıklamalardaki küçük farklar haricinde birbirinin aynısı olarak oluşturulmuş. Üst düzey düşünme becerilerine yönelik olması bakımından konuşma kazanımlarının zengin olduğu söylenemez. Öğretmenin rehberlik ve desteğiyle üst düzey düşünme becerilerini kazandırabilecek konuşma kazanımlarında yansıtıcı düşünmeye yönelik olanlar ağırlıktadır. Eleştirel düşünmenin az sayıda yer aldığı kazanımlarda yaratıcı düşünme ve problem çözme ihmal edilmiştir denilebilir.

Yazma becerisi kazanımları incelendiğinde ise yansıtıcı düşünme becerisine yönelik olanların ağırlıkta olduğu görülmüştür. Farklı türlerde metinler oluşturulması ve bunlar yapılırken anlatım yöntemlerinden, mizahi unsurlardan, deyim ve atasözleri gibi unsurlardan metni zenginleştirmek için faydalanılması yansıtıcı ve yaratıcı düşünmenin birbirini tamamlar mahiyette kazanımlarda yer aldığını göstermektedir (Moon, 2004; Tican, 2013; Sungur, 1997; Söylemez, 2015). Eleştirel düşünme ve problem çözme açısından yazma becerisi kazanımları zayıf olarak nitelenebilir.

Anlama becerileri kazanımlarında eleştirel düşünme, anlatma becerileri kazanımlarında da yansıtıcı düşünme öne çıkmaktadır. Her ikisinde de yaratıcı düşünmenin bir tamamlayıcı olarak görev aldığı ifade edilebilir. Ancak problem çözme oldukça sınırlı ve dolaylı olarak yer bulabilmiştir. Bu bakımdan bir denge sağlanması gerektiği, en azından ağırlıklı olan üst düzey düşünme becerilerinin diğerleriyle yüksek oranda desteklenmesi yönünde bir güncelleme yapılması gereği görülmektedir çünkü bu becerilerin birbirinden kopuk değil aksine tamamlayıcı ve birbirini kapsayan mahiyette olduğu açıktır (Adair, 2000; Güneş, 2007; Kızılkaya ve Askar, 2009; Şahinel, 2002).

Araştırmanın sınırlılıklarından dolayı aşağıdaki konularda bulgulara ulaşamadık:

- Kazanımların hedefine ulaşma seviyesi,
- Kazanımların üst düzey düşünme becerilerini kazandırma seviyesi,
- Sahada uygulamanın ne derece sağlıklı yapıldığı
- Öğretmenlerin çalışmada belirlenen beceriler hakkındaki görüşleri,
- Ders kitaplarının araştırma bulgularını ne derece yansıttığı

Bu konuda çalışma yapmayı düşünen araştırmacılar için yukarıdaki eksiklikleri giderecek araştırmaların yanında her bir temel dil becerisi kazanımları ile ilgili nicel araştırma, dil becerilerinde üst düzey düşünme becerilerinin kazandırılma seviyesinin ölçülmesine yönelik çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Kaynaklar

- Adair, J. (2000). *Karar verme ve problem çözme*. (Çev: Kalaycı, N. Ed.: Atay, M.T.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akkılık, R. (2011). Türkiye okuma kültürü haritası. *Türk kütüphaneciliği*, 25(2), 326-329.
- Çekici, F. (2009). *Problem çözme terapisine dayalı beceri geliştirme grubunun üniversite öğrencilerinin sosyal problem çözme becerileri, öfkeyle ilişkili davranış ve düşünceler ile sürekli kaygı düzeylerine etkisi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftçi, Ö. (2007). Aktif dinleme. *Millî Eğitim*, 176, 231-242.
- Epçaçan, C. (2013). Temel bir dil becerisi olarak dinleme ve dinleme eğitimi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013(11).
- Ergüven, S. (2011). *Öğretmenlerin yansıtıcı düşünme becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gavaz, H., O. (2015). *Ortaokul öğrencilerinin sıra dışı problem çözümedeki stratejik esneklikleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Gülveren, H. (2007). *Eğitim fakültesi öğrencilerinin eleştirel düşünme becerileri ve bu becerileri etkileyen düşünme faktörleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Güneş, F. (2007). *Türkçe öğretimi ve zihinsel yapılandırma*. Ankara: Nobel Yayınları
- Güneş, F. (2012). Bologna Süreci ile Yükseköğretimde Öngörülen Beceri ve Yetkinlikler. *Journal of Higher Education & Science/Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1).
- Güneş, F. (2013). Türkçe’de metin öğretimi yerine metinle öğrenme. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013(11).
- Gürkaynak, İ., Üstel, F., ve Gülgöz, S. (2008). *Eleştirel Düşünme*, İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi.
- Güven, M. ve Kürtüm, D. (2006). “Öğrenme Stilleri ve Eleştirel Düşünme Arasındaki İlişkiye Genel Bir Bakış”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 75-90.
- Henderson, K. B., & Pingry, R. E. (1953). Problem solving in mathematics. In H. F. Fehr (Ed.), *The learning of mathematics: Its theory and practice* (pp. 228-270). Washington, DC: National Council of Teachers of Mathematics.
- Hotaman, D. (2008). *Yeni İlköğretim Programının Kazandırmayı Öngördüğü Temel Becerilerin Öğretmen, Veli ve Öğrenci Algıları Doğrultusunda Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b4a5e49bcf9e667900311. (Son Erişim Tarihi: 14.05.2018)
- Kizilkaya, G., & Askar, P. (2009). “The Development of a Reflective Thinking Skill Scale Towards Problem Solving”. *Eğitim ve Bilim*, 34(154), 82.
- Mayring, P. (2000). *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*. (Çev. A. Gümüş ve M. S. Durgun). Adana: Baki.
- MEB. (2006). *İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB.
- MEB. (2006). *Sosyal bilgiler 6-7. sınıf programı*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü

- MEB. (2018). *Türkçe Dersi Öğretim Programı* (ilkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar). Ankara: MEB.
- Moon, J. A. (2004). *A Handbook of Reflective and Experiential Learning Theory and Practice*. London: Routledge Flamer.
- Munzur, F. (1999). *Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarında eleştirel düşünme eğitimi üzerine bir değerlendirme (edebiyat 1 ve 2 örnekleri)*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MYK. (2015). *Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi*. Ankara.
- Oflas, E. (2009). *İlköğretim öğrencilerinde eleştirel düşünme becerisi düzeyinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, E. (1998). *Eleştirel okuma*. Ankara: Ümit
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- Özden, Y. (2005). *Öğrenme ve Öğretme*. Ankara: Pegem A
- Palandökenliler, İ. (2008). *İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi Çalışma Kitaplarında Yer Alan Etkinliklerin Yaratıcı Düşünme Becerisi Açısından Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarikaya, B. (2016). *Problem çözme basamaklarına göre yapılandırılmış görsellerin 6, 7 ve 8. sınıf işitme engelli öğrencilerin yazma becerileri ve tutumlarına etkisi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Sarikaya, B. (2018). *Problem Solving Skills in Language Education in The Skill Approach in Education: From Theory to Practice* (Edt. Firdevs Güneş and Yusuf Söylemez). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing
- Senemoğlu, N. (2009), *Gelişim öğrenme ve öğretim: Kuramdan uygulamaya*. (14. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Söylemez, Y. (2015). *Ortaokul öğrencilerine yönelik eleştirel temel dil becerileri ölçeklerinin geliştirilmesi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Stevens, D. D., & Cooper, J. E. (2009). *Journal keeping: How to use reflective writing for effective learning, teaching, professional insight, and positive change*. Stylus Publishing, LLC..
- Sungur, N. (1997). *Yaratıcı düşünce*. İstanbul: Evrim.
- Şahinel, S. (2002). *Eleştirel düşünme*. Pegem A Yayıncılık.
- Şentürk, M. (2009). *İlköğretim programının eleştirel düşünmeyi geliştirmesine ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Temizkan, M. (2011). Türkçe Öğretiminde Yaratıcı Düşünmeyi Geliştirme Bakımından Nasreddin Hoca Fıkraları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16).
- Tican, C. (2013). *Yansıtıcı düşünmeye dayalı öğretim etkinliklerinin öğretmen adaylarının yansıtıcı düşünme becerilerine, eleştirel düşünme becerilerine, demokratik*

- tutumlarına ve akademik başarılarına etkisi.* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yağcı R. (2008). *Sosyal bilgiler öğretiminde eleştirel düşünme: İlköğretim 5. sınıf sosyal bilgiler öğretiminde, öğretmenlerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmek için uyguladıkları etkinliklerin değerlendirilmesi.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeşilova, Z. (2013). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin problem çözme sürecindeki davranışları ve problem çözme başarı düzeyleri.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara: Seçkin.

AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN
DİN KARŞITI AKIMLAR İLE MÜCADELESİ
AHMET HAMDİ AKSEKİ'S
STRUGGLE WITH ANTI-RELIGIOUS MOVEMENTS

CELAL BÜYÜK

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü

Assoc. Prof. Dr. Ataturk University Faculty of Theology

Division of Elementary Religious Culture and Moral Knowledge Teaching

celal.buyuk@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3282-8534>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute

TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum

ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.04.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 16.05.2018

Sayfa-*Pages* : 385-398

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3919>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN
DİN KARŞITI AKIMLAR İLE MÜCADELESİ**
AHMET HAMDİ AKSEKİ'S
STRUGGLE WITH ANTI-RELIGIOUS MOVEMENTS

CELAL BÜYÜK

Öz

Batı düşüncesinin de etkisiyle Osmanlı'nın son dönemi büyük fikri mücadelelere sahne olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hızla yayılan materyalist düşünceye karşı önemli bir mücadele başlamıştır. Bu düşüncenin tam karşısında konumlanan spiritüalizm de yayılmaya ve birçok âlim ve düşünür tarafından savunulmaya başlanmıştır.

Ahmet Hamdi Akseki, materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasında etkili hale gelmesi ve İslâmî değerlerin ters yüz edilmesi karşısında, bir yandan İslâm'ı anlamaya ve anlatmaya çabalarken, diğer yandan Batı kaynaklı yıkıcı düşünceleri eleştirmiş ve tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu makaledeki amacımız, Ahmet Hamdi Akseki'nin, dönemindeki din karşıtı yıkıcı düşünce akımlarına karşı ortaya koyduğu mücadeleyi ve söz konusu akımlar karşısında dinin önemine yaptığı vurguyu ve din savunusunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Akseki, Spiritüalizm, Materyalizm, Natürizm, Tabii Din.

Abstract

With the influence of Western thought, the last period of the Ottoman Empire was the scene of great intellectual struggles. Especially after the announcement of the Second Constitutional Monarchy, an important struggle against the rapidly spreading materialist thought has begun.

The spiritualism that lies directly opposite this thought has also begun to spread and to be defended by many scholars and thinkers.

Ahmet Hamdi Akseki, while trying to understand and explain Islam on the one hand because of materialism becoming effective in the world of Ottoman thought and the reverse of Islamic values, on the other hand he criticized and tried to show the inconsistency of destructive thoughts originating from the West.

Our aim in this article is to show that Ahmet Hamdi Akseki is trying to emphasize the importance of religion and how he struggles with the destructive currents of thought of his time.

Key Words: Ahmet Hamdi Akseki, Spiritualism, Materialism, Naturalism, Deism.

Giriş

Ahmet Hamdi Akseki'nin (1887-1951) din karşıtı yıkıcı akımlara karşı mücadelesini anlayabilmek için onun yaşadığı dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu düşünce ortamına kısaca bakmamız yerinde olacaktır.

1. Materyalist Düşüncenin Osmanlı Düşünce Dünyasına Girişi ve Yayılması

18. Yüzyıl Osmanlı düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Her alanda olduğu gibi, düşünce alanında da tamamen bir gerileme ve çöküş dönemi yaşayan Osmanlı'da, bu yüzyılda bir zihniyet değişikliği yaşanmış, Batı'nın birçok alanda üstünlüğü kabul edilmiş ve yapılan yenilenme hareketleriyle Batı büyük oranda taklit edilmeye başlanmıştır (Bozyiğit, 2006: 6). Osmanlı idarecileri karşı karşıya olduğu sorunları çözmek için Batı ile her alanda ilişkilerini geliştirmiş ve bunun sonucunda Batı felsefi akımları da Osmanlı düşünce dünyasında etkili olmaya başlamıştır. Bu akımlardan biri de materyalizm akımıdır (Yılmaz, 2014: 372; Çetinkaya, 2002: 66-67).

Klâsik materyalizm, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'da gelişme ve yayılma imkânı bulmuş ve gelişiminin ilk evresini II. Meşrutiyet'le tamamlamıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamından istifade eden birçok siyasî ve felsefi akım, serbestçe yayılma imkânı bulmuştur (Akgün, 1988: 8; Koç, 2009: 77-78; Bolay, 1995: 106-107). Osmanlı'da meydana gelen değişim, siyasî ve askerî alanda yapılan yeniliklere paralel olarak sosyal ve kültürel alana da yansımıştır.

Osmanlı aydınlarının din ve gelenekten bağımsız olarak akla değer vermeleri, 18. yüzyıl Fransız ansiklopedistlerinin etkisiyle olmuştur. Bu etki, dinsel sezginin yerine aklın eleştirici özelliğini koymuştur. Özellikle II. Abdülhamit (1842-1918) döneminde; Avrupa'ya öğrencilerin gönderilmesi, Fransız Devrimi'ni hazırlayan düşünürlerin fikirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur. 19. Yüzyılda modern eğitim kurumlarının öğretime başlaması, Tıbbiye Mektebi'nin kurulması ve eğitim kurumlarında pozitif felsefe ile ilgili bilgilerin işlenmesi, materyalizmin yayılmasını hızlandırmıştır. Yine yabancı kitaplardan yapılan çevirilerin yanı sıra, toplum yaşantısındaki yenilikler de materyalizmin yerleşmesinde etken olmuştur (Akgün, 2007: 5; Koç, 2009: 78; Engin, 1992: 184; Çetinkaya, 2002: 67; Yılmaz, 2014: 357).

Osmanlı aydınları doğal olarak çağdaş Avrupa felsefesine kendi yerel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yaklaşmışlar ve yerleşik felsefi geleneğe aykırı olmasına karşın, bu ihtiyaçları en uygun biçimde giderebileceğine inandıkları materyalizm, pozitivizm ve evolüsyonizm gibi felsefi öğretileri ana hatlarıyla tanıtan eserlerin çevirisine öncelik vermişlerdir (Demir, 2008: 222). Alman filozofu Ludwig Büchner (1824-1899)'in öne sürdüğü kaba ilimci materyalist fikirleri de bu devirde çevirilerle birlikte hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Osmanlı aydınının söz konusu düşünceden etkilenmesi, materyalist boyutuyla ilgili olarak daha çok Büchner, Ernst Haeckel (1834-1919) ve Jacob Moleschott (1822-1893) gibi düşünürler aracılığıyla olurken sosyal alana taşınmasıyla ilgili olarak da daha çok İngiliz Herbert Spencer (1820-1903), Fransız Gustave Le Bon (1841-1931) aracılığıyla olmuştur (Doğan, 2005: 397-398).

Pozitivizm, evrim teorisi ve biyolojik materyalizm, Osmanlı materyalizmini derinden etkilemiştir. Materyalist ve pozitivistlerde temel düşünce; olay ve olguları gözlemlemek, sorgulamak, karşılaştırmak ve denemek olduğundan Osmanlı'nın

değişmesinde sundukları reçetelerde, akıl ve bilim birinci maddeyi kapsamaktadır. Onlar, bu amaçla Batı kökenli düşünce akımlarından yararlanırken Osmanlı toplumuna örnek olarak sundukları Batı'nın kurumlarını da Batılılaşma için çözüm yolu olarak gösteriyorlardı (Engin, 1992: 185-186). Bu etkinin sonucu olarak 19. yüzyılın düşünce ikliminde din, geçmişte toplumsal yaşam için önemli fonksiyonlar ifa etmiş olmasına rağmen, miadını doldurmuş sosyal bir kurum olarak kabul edilmekteydi (Ülken, 1994: 161; Doğan, 2005: 400).

Materyalist ve pozitivist görüşleri savunan Osmanlı aydınlarının çöküş aşamasındaki devleti kurtarmak için üzerinde birleştikleri en önemli çözüm, değişimin akıl ve bilime dayalı olarak gerçekleştirilmesiydi. 19. yüzyılda Hoca Tahsin, Beşir Fuat ve Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmaları, sistemli olmamakla birlikte, materyalizmin Osmanlı'ya girmesi ve yayılması için gereken ilk şartları hazırlamıştır. Ahmed Şuayb, Baha Tevfik, Dr. Ethem Necdet, Celal Nuri, Subhi Ethem, Memduh Süleyman, Abdullah Cevdet'in fikri ve siyasi mücadeleleriyle materyalizm Osmanlı'da sistemli bir fikir hareketi haline gelmiştir (Hanioglu, 1981: 12-17; Akgün, 2002: 807-808; Yılmaz, 2014: 358). Tanzimat Fermanı'ndan ve özellikle II. Meşrutiyetin ilanından sonra özellikle Baha Tevfik, Celal Nuri, Abdullah Cevdet gibi düşünürlerce Osmanlı'da yayılmak istenen materyalizm, klasik materyalizmden daha çok, 19. yüzyılda Büchner ve arkadaşlarının temsil ettiği kaba bilimci materyalizmdir (Akgün, 1988: 50; Kılıç, 2007: 24-25).

Kıscacası temel düşünce olarak Osmanlı'daki materyalist akım, maddenin ve kuvvetin ezeli ve ebedi olduğunu ileri sürerek ruhun olmadığını iddia etmekte ve bu iddialara yeni ilmî gelişmelerden deliller getirmekteydi.

2. Osmanlı'nın Son Döneminde Materyalist Düşünce ile Mücadele

19. Yüzyıl Osmanlı düşünce tarihi, kültürümüz açısından Batıcı, modernist ve reformcuların bir tarafta; İslamcı, gelenekçi ve muhafazakârların diğer tarafta yer aldığı fikrî bir mücadele ortamı olarak tasvir edilmektedir (Çetinkaya, 2002: 84).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra hızla yayılan materyalist felsefeye karşı önemli bir mücadele de başlamıştır. Materyalist görüşlerin yanı sıra tam karşısındaki felsefi sistem olarak düşünülen spiritüalizm de yayılmaya ve önemli âlimler tarafından savunulmaya başlanmıştır (Kahraman, 2011: 348). "İslamcı" olarak nitelendirilen mütefekkirler, materyalizm ve pozitivistliğe reaksiyon olarak, Osmanlı'da anti-materyalist (spiritualist) felsefeyi oluşturmaya çalışmışlardır.

Osmanlı düşünce dünyasına giren ve hızla yayılan materyalist düşünceye karşı¹, Ahmet Mithat, İsmail Ferid, Şehbenderzade Filipeli Ahmet Hilmi, Harputizâde Mustafa

¹ Materyalistlere karşı çıkarmış olduğu Ulûm gazetesinde yer alan yazılarıyla Ali Suâvi; *Ben Neyim: Hikmet-i Maddîyyeye Müdafaa* isimli eseriyle Ahmed Mithat; *Maddîyyün Mezhebinin İzmihlali* adlı eseriyle İsmail Fenni Ertuğrul; *İbtal-i Mezheb-i Maddîyyün* isimli eseriyle İsmail Ferid; *Red ve İsbat* adlı eseriyle Mustafa Efendi (Harputizâde); *Huzûr-u Akl ü Fende Maddîyyün Meslek-i Dalâleti* ve *Allah'ın İnkâr Mümkin müdür?* isimli eserleriyle Filibeli Ahmet Hilmi materyalizme karşı koymaya ve dine yönelik eleştirileri cevaplandırılmaya çalışmışlardır. Doğrudan reddiye yazan bu düşünürlerin dışında Said Halim Paşa, Ömer Ferit Kam, Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemsettin Günaltay, Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed Hamdi Yazır ve Mustafa Şekip Tunç da materyalist düşünce ile mücadele etmeye

Efendi, İsmail Fenni Ertuğrul, Ömer Ferid Kam, M. Şemseddin Günaltay, Ahmet Hamdi Akseki gibi birçok mütefekkir makale ve kitap yazarak karşı koymaya çalışmışlardır. Ahmet Mithat, materyalizmi genel anlamıyla eleştirirken; İsmail Ferid ve Şehbenderzade Filipeli Ahmet Hilmi özellikle Büchner'in maddeci fikirlerini hedef almışlardır (Bolay, 1995: 74; Kılıç, 2007: 3-4; Çetinkaya, 2002: 82-83; Yılmaz, 2014: 361).

Meşrûtiyet dönemi spiritualist düşünürleri, toplumda dinî duyguların gittikçe zayıflamakta olduğunu, bunun sebebi olarak da dinin asıl kaynaklarından öğrenilmemesi olduğunu ifade etmişlerdir. Spiritualistler, bir taraftan dini, asıl kaynaklarından hareketle izah etmeye çalışırken, diğer taraftan da Batı'daki felsefi ve bilimsel gelişmelerden aydınları haberdar etmeye çalışmışlardır. Hurafeleri gerekçe göstererek dinin ilerlemeye engel olduğunu iddia eden din karşıtlarına cevap olarak, İslâm'ın ilerlemeyi engelleyici bir unsur olmadığını ispata çalışmışlardır (Bolay, 1995: 42-43; Mardin, 1991: 281; Çetinkaya, 2002: 84; Bulut, 2016: 28-29).

Tercümeler ve süreli yayımların etkisiyle düşünce dünyasında önemli etkiler bırakan ve etkisi hala devam eden materyalizm, Osmanlı'dan itibaren Türk düşüncesini şekillendiren en önemli unsurlardan biri olmuştur (Yılmaz, 2014: 358).

3. Ahmet Hamdi Akseki'nin Din Karşısı Akımlar ile Mücadelesi

Böyle bir fikri ortamda yetişen Ahmet Hamdi Akseki, bir yandan İslâm'ı anlamaya ve anlatmaya, diğer yandan toplumdaki yıkıcı düşüncelere karşı onu bütün gücüyle savunmaya çalışmıştır. O, materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasını etkileyip belirleyici hale gelmesi ve İslâmî değerlerin ters yüz edilmesi karşısında sessiz kalmamış, gerek gazetelerde yazdığı yazılarda gerekse eserlerinde Batı kaynaklı düşünce akımlarını eleştirmiş ve bu iddiaların tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır (Uludağ, 2004: 32). Akseki, materyalist düşünceye karşı Allah'ın varlığını savunurken klasik delillerden, modern düşüncenin konuya ilişkin yaklaşımlarından ve bilimin verilerinden yararlanmıştı (Uludağ, 2004: 32; Yetim, 2007: 57).

Akseki, dinsizleri/materyalistleri reddetmek ve onlara karşı dini savunmak için öncelikle dinin kaynağını ve ona neden gerek duyulduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

3.1. Dinin Lüzumu

Akseki'ye göre din, ilahi bir kanundur. Bize benliğimizi bildiren; Yaraticımızı tanıtan; Allah'a ve birbirimize karşı sorumluluklarımızı tayin eden; hayat ve ahlâk hakkında en doğru bilgiyi veren, dindir. Bunun için din, bireylerin ve toplumların hayatını yönlendiren en önemli etken olarak kabul edilmektedir. Din aynı zamanda, belirli bir insana, zamana ve mekâna ait bir şey değildir. Bu yüzden bütün insanlık üzerinde dinin önemli ve büyük etkilerini gözlemlemekteyiz (Akseki, 2004: 85; 1919: 135).

Akseki'ye göre insanın doğası ve ihtiyaçları, Allah'a inanma ihtiyacını zorunlu kılmaktadır. İnsanda bir yüce varlığa tapma, bağlanma, sığınma ve korunma gibi temel psikolojik ihtiyaçlar vardır. İnsanın bu doğal yapısı, Allah inancını gerektirir (Akseki,

çalışmışlardır (Topaloğlu, 2003: 140; Yılmaz, 2014: 360-361). Bu devirde isbat-ı vacip mevzuunda telif edilen eserlerin çoğu, İslâm dünyasına dışarıdan ithal edilen ve Allah'ın varlığını inkâra dayanan felsefe ve görüşlerin reddine dairdir (Topaloğlu, 1985: 42-43; Çetinkaya, 2002: 85).

2004: 180-192). Akseki, sıkça kullandığı “İslâm tabii ve fitrî bir dindir.” ifadesiyle din duygusunun insanın yaratılışında ve doğasında var olduğunu, bu duyguyu söküp atmanın imkânsız olduğunu göstermeye çalışmıştır (Akseki, 2004: 185-192, 442-446; 1919: 134, 136; Uludağ, 2004: 33). Bu yüzden ulûhiyet fikri materyalistlerin iddia ettiği gibi, ümit ve korku gibi belli başlı saiklerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmış arızî bir durum değil, bilakis insan tabiatından kaynaklanan aslî bir ihtiyaçtır (Akseki, 2004: 181). Dolayısıyla bu ihtiyaçlar bir şekilde tatmin edilmek durumundadır. Tatmin edilmediğinde başka varlıklarla karşılanma isteği ortaya çıkar ki insanları tevhitte uzaklaştırıp şirke götüren bu düşünce insan psikolojisine de uygun değildir (Akseki, 2004: 342; Ögük, 2014: 138). Akseki, bütün bu delillere rağmen inkâr eden kimselerin bulunmasını, ya kendi fitratlarına karşı koymalarına ya da aslî fitrat ve vicdanlarının bozulmuş olmasına bağlamaktadır (Akseki, 2004: 186; Ögük, 2014: 139; Öztürk, 2018: 84).

Akseki, dinlerin bir tekâmül sonucu bugünkü şeklini aldığı ve semavi dinlerin kaynağının ilkel dinler olduğunu ileri süren görüşleri de reddederek, ilk dinin tek Tanrılı ve vahye dayalı hak din olduğunu göstermeye çalışmıştır (Akseki, 2004: 202-212; Uludağ, 2004: 33). Ona göre salim akla dayanan din, insanlıkla beraber doğmuştur ve insanlık olduğu sürece de var olmaya devam edecektir (Akseki, 2004: 10, 166; 1977: 11; 1919: 136; Ögük, 2014: 116). Tarih sahnesinde her toplum mutlaka bir dine tâbi olmuş, ibadet olarak birçok merasim ve ayin yapmıştır. Akseki'ye göre din anlayışına sahip olmayan bir millet ve topluluğun olmayışı, dinin insanlıkla beraber tarih sahnesinde varlığını devam ettirdiğinin açık bir delilidir. *Animistler, Fetişistler, Totemiler, Putperestler*, yıldız ve ateşe tapanlar bile tapma ihtiyacının doğurduğu birçok ayin gerçekleştirmişlerdir (Akseki, 2004: 168). Bazen toplum içerisinde dinsiz olduğunu iddia eden bireyler görülse de dinsiz bir millete rastlanılmamıştır (Akseki, 2004: 126). Akseki'ye göre eğer din düşüncesi bazı tesirlerle sonradan ortaya çıkmış olsaydı, doğma gerekçesi anlaşıldıktan sonra yok olup gitmesi gerekirdi. Oysa dini hayat günümüzde hâlâ varlığını korumaktadır (Akseki, 2004: 181-182).

Akseki'ye göre din, toplumların yükselmesi ve tekâmülü için bir zorunluluktur. İnsanları birbirleriyle kaynaştıran ve toplumsal uyumu sağlayan mukaddes duygular, ahlaki faziletler ve adâlet düşüncesi dine dayanmaktadır. Ona göre dinsiz olan insanlar, toplum halinde bir arada yaşamayı başaramazlar (Akseki, 1977: 8-9). Din ortadan kalktığı zaman toplumların bozularak ne olacağı bilinmeyen bir anarşiye sürükleneneğinde şüphe yoktur. Bu yüzden din, gerek bireyin, gerek ailenin ve gerekse toplumun mutluluğu açısından insanlık için vazgeçilmez sosyal bir kurumdur (Akseki, 2004: 164; 1919: 135).

3.2. Dinsizlik Eleştirisi²

Akseki dinin neden gerekli olduğunu ortaya koyduktan sonra dini yozlaştırmak ve ilahî bir kaynağa dayanmadığını ispatlamak için ileri sürülen iddialara cevap vermeye çalışmıştır.

² Osmanlı'nın son döneminde sıkça kullanılan “dinsizlik” kelimesi kontekste bağlı olarak ateizm, deizm, agnostisizm, septisizm veya seküler hümanizm anlamı taşıyabilen bir kelimedir (Gürsoy, 2000: 96). Bu kelime Akseki tarafından daha ziyade materyalizm ve natürizm akımlarını ifade için kullanılmıştır.

Dinsizliği, “Din duygusundan sıyrılıp çıkmak, ulûhiyeti, ibadeti ve ahiret hayatını inkâr etmek” şeklinde tanımlayan Akseki, bu düşünce sahiplerinin dinin insanların muhayyilesinden doğduğuna ve tekâmül ederek bugünkü şeklini aldığına inandıklarını ifade eder. Ancak o, ölümden sonra ruhun nasıl yücelip kutsiyet kazandığını açıklayamadıklarını belirterek onlara karşı çıkmıştır. Yine o, ruhlara tapınmanın hak dinden uzaklaştıktan sonra doğan batıl bir inanç olduğunu söyleyerek insanlığın ilk dininin Animizm olmasının imkânsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır (Akseki, 1977: 15; 2004: 195-200; Ögük, 2014: 117).

Dinsizliğin mahiyetini “bilinmeyen bir tabiata inanmak” olarak belirten Akseki, bu akımı, M.Ö. 3. ve 4. asırlarda Eski Yunan’da ortaya çıkan, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan “Dehriyyûn”’a dayandırır. Bu akımın amaçlarının var olan dinlerin hepsini yıkarak, şer’î sorumluluğu ortadan kaldırmak, haramları mubah kılmak, tüm insanlar arasında mal ve kadınları ortak kullanarak mubah dairesini genişletmek ve böylece dinden çıkmak olduğunu belirtir. Bu amaçlarla yola çıkıp çeşitli adlar altında, türlü kisvelere bürünerek toplum içerisinde dolaşan bu şahıslar, içinde buldukları her milletin ahlakını bozmuşlardır. Hâlbuki kendilerini ‘âlemin ıslah edicisi’ olarak tanıtmaktadırlar. Akseki, “Dinsizler toplumları çökertmektedirler. Bunun için dinsiz olarak ilerlemek mümkün değildir” ifadesiyle onlara karşı koymaktadır. O, bu düşüncesine Batılı filozoflardan da destek aramaktadır. Bu doğrultuda, Herbert Spencer ve daha birçok filozofun da böyle düşündüğünü; dinsiz medenîleşmenin mümkün olamayacağını söylediğini vurgular (Akseki, 1912a: 358-359; Yetim, 2007: 70).

Dinsizlerin iddialarına göre; insanlığın mutluluğa ulaşması ancak, dini düşünce ve uygulamalardan uzaklaşmakla olur. İnsanlar her türlü dinî ilkelerden sıyrılmadıkça ilerleyemezler. Bu yüzden Müslümanlar da ilerlemek istiyorlarsa dinlerini terk etmelidirler. Asırlar önce tebliğ edilip uygulanan bir din, bugünün ihtiyaçlarına cevap veremez. Onlara göre ancak yeni bir akım olan dinsizlik, insanlığı mutluluğa ulaştırabilir (Akseki, 1914a: 338; 1914b: 363). Bu iddialar karşısında Akseki muhataplarına şu soruları yöneltir:

Dinsizliğin mahiyeti nedir? Ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu akımın insanlar arasında yaymaya çalıştığı düşüncelerle kastettikleri şey, sadece medeniyeti kuvvetlendirip, ilerlemesine hizmet ederek başka yönleri görmemek midir, yoksa onların başka amaçları da var mıdır? Bunların yaymaya çalıştığı düşünceler, mutlak dinin rükünlerine ters midir, yoksa hiçbir şekilde dine ters değil midir? Medeniyet ve toplumda dinin sunduğu faydalarla bu akımın temin edeceği faydalar arasındaki nispet nedir? Şayet bu akımın geçmişi çok eskilere dayanıyorsa niçin günümüze kadar yayılmayı başaramadı? Eğer eskiyse, bu düşünceleri yayanlar niçin kendilerini göstermiyorlar? Şayet yeniyse, bunu ortaya atıp, kabul etmenin faydası nedir? (Akseki, 1912a: 358)

Akseki bu sorulara cevap verildiği takdirde, dinsizliğin mahiyetinin anlaşılabilirliğini ifade eder.

Akseki, dinsizlik akımının toplumda büyük bir kabul görmediğini ve yayılma imkânı bulamadığını ifade eder. O, bu akımın toplumda yayılmamasının sebebini ise şöyle açıklar:

İnsanların fitraten alıştıkları, Allah’ın yüce hikmetlerinden olan sosyal düzen, onların ortaya attıkları kurallara daima üstünlük sağlamıştır. Bu sayede insanlar, onların

öne sürdükleri fikirleri her zaman çürütebilmişler ve bu yüzden dinsizler geri adım atmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca dinsizler bu düşünceleri doğrudan yayacak bir önder bulamamış ve hiçbir zaman da bulamayacaklardır (Akseki, 1912a: 359).

Görüleceği üzere Akseki'ye göre, dinsizlerin ortaya koyduğu kurallar, insan tabiatıyla uyuşmamakta ve bu görüşleri savunan kimseler toplum önünde olmaktan ziyade kendilerini gizlemeyi tercih etmektedirler.

Dinsiz kişi, öncelikle bu âlemde sonsuz kudret sahibi bir Tanrı'ya iman etmiyor; Kâinata olup biten her şeyin onun emrine tâbi olduğuna inanmıyor demektir. Şu halde dinsiz nazarında her şey maddî ve tabii kuvvetlerin, mekanik kanunların etkisiyle meydana gelmektedir. Yine aynı kuvvetler ve kanunlar ile idare olmaktadır. Onların haricinde başka bir kuvvet ve sebep yoktur. Akseki'ye göre dinsiz kimse, ilim ve kudreti bütün kâinatı kuşatan kadiri mutlaka yüksek itimattan ileri gelen azametten ve irade kuvvetinden mahrum kalmakta; büyük zorluklarla karşılaştığı zaman ruhun en büyük dayanağından uzak kalmaktadır ki bir insan için bundan daha büyük bir mahrumiyet olamaz (Akseki, 2004: 109).

Dinsiz insan, ahirete ve sorumluluğa da inanmadığı için en büyük amacı, ne suretle olursa olsun maddî zevkler, nefsanî haz ve eğlenceler ve kişisel menfaatler olacaktır. Bu ise dünyada da hüsrân olmak demektir. Hâlbuki insanlar arasında doğru yolu gösterecek, şüphe perdelerini ortadan kaldıracak peygamberlerin gelmesi gerektiğine inanmayan bir kimse, bunların rehberliği olmaksızın elde edilmesi imkânsız olan birtakım hakikatlerden ve bilgilerden mahrum kalır; davranışlarının büyük kısmında doğru yolu bulamaz. İyilik yapmak isterken kötülüğe düşer; fayda beklediği yerden zarar görür. Akseki'ye göre bu da bir insan için büyük bir hüsrânlıktır (Akseki, 2004: 109).

Peki dinsiz bir toplum oluşturulamaz mı? Akseki bu soruya tereddütsüz, 'hayır' cevabını vermektedir. Ona göre dinsizliğin sonuçlarını dikkate almak, insanı dinin sosyal ihtiyaç olduğunu itirafa zorlar. O, dinsizlik akımının insanlar üzerinde bazı manevî ve sosyal problemlere neden olduğu için toplumun, ahlâkın ve ailenin bozulmasına yol açacağını, nitekim Batı dünyasında bunların görüldüğünü ifade etmiştir. Toplum, bireyleri arasında ahlâkî dayanışma olan bir zümre/topluluk demektir. Bu dayanışma, ancak toplumu oluşturan bireylerin inanç duygularının ortaklığı ile meydana gelebilir. Din ortadan kalkınca, tabiatıyla bu dayanışma da ortadan kalkacaktır (Akseki, 2004: 162). Akseki'ye göre din olmadıkça insan ve toplum mutlu olamayacağı gibi, toplumu ayakta tutacak, onu düşüşten kurtaracak etkenlerin de olmayacağı; maddî ve manevî açıdan toplumun en kısa sürede çökeceği açıktır (Akseki, 1919: 134-136; Yetim, 2007: 69).

Yine dinsizlik önce ahlâk, sonrasında da hukuk düşüncesinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Çünkü din olmadığı takdirde, ahlâk için herhangi bir yaptırım sözü konusu olamaz. Dinsizlik her türlü rezilliğin yayılmasına ve sonuçta ahlâk fikrinin ortadan kalkması ile toplumun dağılmasına ve yıkılmasına neden olur. Dinsizlik aynı zamanda hukuk fikrini de yıkar. Çünkü bütün kanunların temeli hukuk fikridir. Hak ise, insanların ahlaki kanunlara uyması gereken bir inşa faaliyetidir ve uyulmaması halinde zor kullanılmalıdır. Buna göre hukuk düşüncesi de ahlâkın kutsî esaslarına dayanmaktadır. Mesela adalet, bir fazilet olduğu için mukaddestir. O halde ahlâk yıkıldığı takdirde, ona dayanan hukuk düşüncesi ve beraberinde bütün kanunlar da yıkılmış olacaklardır. Diğer bir ifadeyle, var olan kutsî değerlerini kaybederek iskelet

halini alacaklardır. Akseki'ye göre böyle bir sonucun toplum ve özgürlük düşüncelerini tamamen söndürmesi kaçınılmazdır (Akseki, 2004: 162).

Dinsizlik, toplum için bir afet olduğu gibi bireyler için de büyük bir felâkettir. Çünkü dinsiz bir birey, özellikle kininin esiri olacağından, onun hareketlerinin ve eylemlerinin sebebi bencillik olacaktır. Hâlbuki bencillik toplumun temel taşı olan fedakârlığın zıddıdır. Bu yüzden özellikle dinsizlerden oluşan bir toplumun kalıcı olması mümkün değildir (Akseki, 2004: 163).

Yine dinsiz nazarında toplumun mukaddes tanıdığı şefkat, erdem, evlilik ve insaniyet gibi soylu kavramların hiçbir değeri ve anlamı yoktur. Çünkü dinden kaynaklanan bütün ahlâkî esaslar, dinsiz nazarında bir hiçtir ve temelsizdir. Dinsiz, sadece tabiat kanunlarını tanır. Tabiatı ise, rekabet, mücadele ve ölümden başka bir şey yoktur. Tabiat kanununda güçlü daima zayıfı ezmekte; her hayvan, her bitki, kendi geleceğini, diğerlerinin ölümünde aramaktadır. Hayatta kalanlar kalmayanların yerine geçmektedir. Özetle tabiat, sadece bireysel hayata geçit vermektedir (Akseki, 2004: 109).

Akseki'ye göre ise tabiat kuvvetlerinin mahkûmu olmayan insana hayatı sevdiren, onu mutlu eden kaynak dindir. Bu kaynaktan mahrum olan bir kimse maddi hayat için gereken bütün refah sebeplerini yerine getirirse bile, yine de huzursuzdur (Akseki, 2004: 163). Çünkü o, hayat için en büyük mutluluk kaynağı olan yüce duygulardan mahrumdur. O, hayattan manevi bir zevk alamaz. Bu kimse, maddi bir felâkete uğradığı zaman kendi hayatına son vermektен başka bir kurtuluş yolu da bulamaz. Maddi zevklerden çok çabuk usanacağından, hayatı daima can sıkıntısı ile geçer, bunun sonucunda ya intihar eder ya da düzenli bir hayat geçirmekten mahrum kalır (Akseki, 2004: 163).

Dinsizlik yalnız birey ve toplumun değil, ailenin de felaket sebebidir. Dinsizi ailesine bağlayan sadece menfaattir. Bu menfaat ortadan kalktığı veya kişi daha büyük bir menfaatle karşılaştığı zaman, aile bağının kopması gayet doğaldır. Akseki'ye göre insanları böyle büyük bir düşüş ve parçalanmalardan kurtaracak tek etken yine dindir (Akseki, 2004: 164).

3.3. Natürizm / Tabiatçılık Eleştirisi

Akseki, İslâm âleminin ilerlemesine engel olacak iki akımdan birinin; babalarının/atalarının yolunu devam ettirmede ısrar edenler; diğerinin de; babalarının/atalarının dinini tamamen bırakan dinsizlik/tabiiyyun akımları olduğunu söyler. Birinci grup hiç araştırıp, soruşturmadan, babalarının yolunu doğru olarak kabul edenlerdir. İkinci grup ise, bir yaratıcıya, bir peygambere ve bir dine inanmayanlar ve dinin ilerlemeye engel olduğunu düşünenlerdir. Akseki, birinci grubun düşüncelerinin, ilim ve marifetle uğraştıkça değişeceğini düşünmekte; ancak ikinci grubun düşüncelerinin değişmediği gibi toplumda hızla yayıldıklarını ve sayılarının günden güne arttığını belirtmektedir (Akseki, 1912a: 358; Yetim, 2007: 69).

Natürizm, tabiatı var olan kuvvetleri *ilâhlaştırmaktan* ibaret bir akımdır. Bu düşünceyi savunanlara göre insanlığın ilk dini ruhlar ve atalara ibadet değil, tabiata tapmaktır. İnsanlar tabiatı en kaba şekilde bulunan tabii kuvvet ve maddelere ibadet etmişlerdir. Akseki, Natürizmin ortaya çıkışını şu şekilde açıklamaktadır:

Kâinatı gözlemleyen ilkel insanların dikkatlerini en çok çeken ve bütün gücüyle tecelli eden *tabii kuvvetleri* daimi bir harika şeklinde görmüşler ve bu şekilde ruhlarında uyanan korku ve ümit onlarda “*din*” *düşüncesini* uyandırmış ve Natürizm inancı ortaya çıkmıştır (Akseki, 2004: 200; 1912b: 377).

Ayrıca âlemden var olan mükemmel düzeni tesadüfe bağlayan bu akım, bütün bu düzeni mükemmel bir yaratıcıya bağlayan din mensuplarına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla natüristler âlemden bir yaratıcı aramanın da gereksiz olduğunu savunmaktadırlar (Akseki, 1912b: 377).

Akseki'ye göre, Natürizm akımında aldatıcı bir sürü efsaneden başka bir şey olmadığı görülür. Çünkü bu, insan düşüncesinin bir hastalığı sonucu, doğal cisim ve kuvvetlere birer kişilik atfedilerek, onlar için yapılan ayin ve ibadetten ibarettir (Akseki, 2004: 204).

Akseki, bu akımı eleştirmeye başlamadan önce Natürizm düşüncesini savunan tabiatçıların sözlerinin de diğer dinsizler gibi ne müspet ilme uygun ne de kesin bir delil ile doğruluğunu ispatlamanın mümkün olduğunu belirtir (Akseki, 2004: 202). O, bu düşünceyi temelinden yıkacağını düşündüğü delilleri şöyle ifade eder:

Natürizm düşüncesi, dil ile ilgili bazı önermelere dayandırılmakta ve bu düşüncenin dilin düşünce üzerine olan etkileri sonucunda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Hâlbuki bu yönü hakkında önceden beri büyük tartışmalar yaşandığı gibi, bugün de henüz kesin sonuca ulaşılammıştır. Bunun içindir ki, farklı dillerde ilahları ifade eden kelimelerin birbirine uygun oldukları hakkındaki iddia pek çok itiraza uğramıştır (Akseki, 2004: 203).

Mütefekkimimize göre öncelikle daha basit bir dinin varlığı kabul edilmedikçe Natürizm gibi bir düşünceyi anlayabilmek çok zordur. Bu yönü, dinler tarihi ve sosyoloji âlimlerinin de dikkatlerini çekmiştir. Natürist iddiaya göre din düşüncesi, -daha önce de belirtildiği gibi- insanın tabiatı yücelterek ona karşı korku ve ümit duygularıyla karışık bir tapınmasından doğmuştur. Eğer gerçek böyle olsaydı bu dinin uzun süre kalıcı olması gerekirdi (Akseki, 2004: 177-179, 203). Çünkü insanlar çok geçmeden, tapınmaya uygun gördükleri kuvvet ve olayların sıradan olaylar olarak tekerrür ettiklerini görmüş ve tabiat hakkında daha detaylı bilgi, daha açık düşünce sahibi olabilmüşler ve hatta bunlara hâkim olmanın yollarını da aramışlardır (Akseki, 2004: 203). Tabii kuvvetlerin mahiyetleri anlaşıldıktan sonra onlara karşı yapılan ayinlerin devam edemeyeceği de açıktır (Akseki, 2004: 125-126) Ona göre eğer din fikrinin ortaya çıkış sebebi, insanların kâinat hakkında bir fikir edinme ihtiyacı ise, Natürizm anlayışı bu görevi yerine getirecek bir durumda değildir. Çünkü bu durumda tabii kuvveti kendi amaçları uğruna kullanma veya bunların zararlarını ortadan kaldırma gayelerine uygun olan ibadetlerin, adakların faydasız olduğu çok geçmeden anlaşılacaktır (Akseki, 2004: 203).

3.4. Tabii Din (Deizm) Eleştirisi

Ahmet Hamdi Akseki, sadece materyalist düşünce akımları ile değil döneminde İslam toplumlarını etkisine almış bulunan deist düşünce ile de mücadele etmiştir. O, ‘Tabii Din (Deizm)’ tartışmalarının sebeplerini belirtmeden önce Avrupa’da Hristiyanlığın içinde bulunduğu durumu şöyle ortaya koymaktadır:

Hristiyanlığın hurafelerle doldurulması, 16. yüzyıldan itibaren bazı düşünürlerin dine karşı şiddetli saldırılarına sebep olmuştur. Bunun sonucunda kilise nüfuzunu kaybetmiş ve kilisenin din adına yaptığı baskılar da sona ermiştir. Yeni bilim anlayışından sonra bilim adamları halkı sağlam inançlara yönlendirmek adına bütün inançları terk ederek din adına hiçbir şey bırakmamış ve her biri kendine özel bir yol bularak, o doğrultuda hareket etmişlerdir. Halk ise bunların hangisinin güvenilir olduğunu ayırt edemediğinden hepsini toptan ret yolunu tercih etmiştir. Bu akımların her biri, millî varlıkların esaslarını sarsacak ve devlet bünyesini dağıtacak bir duruma gelmiştir. Fakat bu karışıklıklar, Batılı düşünürlerin konuya eğilmelerini sağlamıştır. Durum tespiti yapılarak çareler aranmaya başlanmış ve problemin sebebinin, dinin yokluğu ve kalplerin iman nurundan mahrum olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun üzerine bu düşünürler, ruhların din ihtiyacını tatmin ve insanlığın mutluluğunu sağlamak için, maddi ve manevi ihtiyaçları giderecek bir dinin gerekli olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bu düşünürler, hurafelerle dolu Hristiyanlığın insanı tatmin etmediği gibi bu konuda sadece akla başvurmanın da doğru olmadığı sonucuna vardılar; çünkü bunun da geçmişteki gibi bozuluşa, ayrılığa sebep olacağı öngörülüyordu. Sonuçta mevcut bilimsel kuralları ve Hristiyanlığın -kendilerince doğru olduğuna inandıkları- inanç ilkelerini alarak bazı amelî ve ahlâkî esaslar düzenlemiş ve buna “Tabii Din” adını vermişlerdir (Akseki, 2004: 96; 1918: 239).

Bu durum tespitinden sonra Akseki, Tabii Din’i benimseyenleri şöyle eleştirmektedir:

Tabii Din’in ortaya çıkışı, insan aklı ne kadar ileri giderse gitsin yine de dinsiz yaşamanın mümkün olmadığını göstermiştir. Tanrısız bir din olamaz. Tanrı kabul edildiği halde peygamberi ve ahireti kabul etmemek; sonuçta Tanrı’yı da inkâr etmek demektir. Sadece Tanrı mefhumu bulunan bir din, soyut bir düşünceden ibaret kalır. Bununla dinden beklenen mutluluk sağlanamaz. Ona göre adl-ü rahmeti, emr-ü nehyi olmayan, kemal sıfatlardan soyutlanmış bir Tanrı’nın varlığını tasdik ile inkâr arasında bir fark yoktur (Akseki, 2004: 84). Kısacası Tanrı’nın sıfatlarındaki noksanlık Mükemmel Tanrı anlayışına zarar vermektedir.

Ayrıca Tabii Din, herhangi bir kutsî temele, mukaddes bir kitaba sahip olmadığı için, içeriği her filozofun zevk ve irfanına göre değişebilen, dinin usul ve esaslarını insanların koyduğu bir akımdır ve hak din olmaktan çok uzaktır. Filozofların Tabii Din dedikleri, semavi dinlerde var olan bazı gerçekleri -kısmi olarak- içeren felsefi akımdan başka bir şey değildir (Akseki, 2004: 84-85).

Akseki, Tabii Din’i, ilahî dinin eksik bir tarzda ifadesi olarak nitelendirdikten sonra peygamberlerin tebliğ ettiği ilâhî din ile felsefecilerin ortaya koyduğu Tabii Din arasındaki farkları şu şekilde ortaya koymaktadır:

İnsan aklının ortaya koyduğu bu ‘Tabii Din’in esasları, insan ne kadar çalışırsa çalışsın vicdanları tatmin etmekten uzaktır ve toplumsal uyumu sağlamak için peygamberlerin Allah’tan vahiy alarak insanlara tebliğ ettikleri esasların dışında bir şey bulamayacaklarını gösterir. İnsan ne kadar gayret ederse etsin, sonuçta peygamberin tebliğ ettiği sabit esaslara dönmektedir (Akseki, 1918: 242; Yetim, 2007: 63). Allah’ın varlığını ve ahireti kabul edip de peygamberi kabul etmemek kendi aklı ile uydurma bir din kabul etmek demektir. Bu açıdan 18. ve 19. yüzyıl filozoflarından bazılarının Tabii

Din diye uydurmaya çalıştıkları din de gerçek bir din sayılamaz. Zira vahyi ve peygamberliği yok sayan bir din, insanların kendi akıl ve duyularıyla uydurduğu bir şey olacağından kutsiyet ve kesinlikten mahrum demektir (Akseki, 2004: 84-85). Bir dinin hak ve bütün insanlar için hareket düsturu olabilmesi için bu temel şartları taşımakla birlikte, insanlığın hareket rehberi olacak sosyal kurallara ve ahlaki kanunlara da sahip olması gerekir. İşte bu esaslara sahip olan din, hak dindir. (Akseki, 2004: 84) Kutsiyeti bulunmayan bir şey, ne kadar ulvi gözükse de, insanların vicdanına rehberlik edemez, ibadet ve amellerinin düzenleyicisi olamaz. Ona göre böyle bir düşünceye din değil felsefi bir akım demek daha doğrudur (Akseki, 2004: 84-85).

Akseki'ye göre insanlığın aramakta olduğu ve onları tatmin edecek olan tabii din, İslam'dan başkası değildir. Çünkü İslam, cismanî ve ruhanî ihtiyaçları, birini diğerine feda etmeksizin birlikte temin ederek madde ile ruhu, dünya ile ahireti yan yana yürüten, hem duygulara hem de akla hitap eden, bireyin mutluluğunu toplumun mutluluğuna bağlayan tek dindir (Akseki, 2004: 10; Kahraman, 2005: 304).

Sonuç

Aydınlanma ve deizm adı altında 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda Avrupa'da birçok taraftar bulan din karşıtı düşünceler pozitivist ve materyalist görüşlerle de desteklenmiş, 19. asırda İslâm âlemini, özellikle Osmanlı aydınlarını etkisi altına almıştı. Avrupa'nın ilimde, sanayide ve askeri alanlarda ilerlemesi ve önemli başarılar kazanması ve Müslüman ülkeleri mağlup ederek sömürgeleştirmesi, Batı'da yaygınlık kazanan din karşıtı akımların ve felsefi görüşlerin doğru olduğu izlenimini meydana getirmiş, çeşitli telkin ve propagandaların etkisiyle bu izlenim genel bir kanaat halini almıştır (Uludağ, 2004: 31).

Akseki, dinlerin aslında ilahî temele bağlı sağlam bir dayanağının olmadığını iddia ederek İslam medeniyetinin misyonunu tamamlayıp tarihe mal olduğunu ileri süren bu düşüncelerin tamamını reddetmiş, Materyalizm, Natürizm, Tabii Din gibi akımların kaynağı, gayesi ve İslam dünyasındaki yıkıcı fikirlerini aklın ve bilimin verileri ışığında insanlara tanıtmaya çalışmıştır (Öğük, 2014: 103). Bir Yaratıcı'nın varlığını kabul edip din müessesesini inkâr edenlere karşı da Akseki genel olarak dini, özel olarak da İslâm dinini savunmaya çalışmıştır. Yine o, Batılılar ve Batıcılar tarafından ileri sürülen İslam'ın ilerlemeye engel olduğu; din, ahlâk ve maneviyatın gerilik sebebi olduğu ve toplumu çöküşe sürüklediği düşüncesinin doğru olmadığını gösterdiği deliller ile çürütmüştür. İslam toplumlarının bu akımların peşinden gitmelerinin sebebini, Allah'ı iyi tanımamaya ve peygamberlerin yolunu unutmaya bağlayan Akseki, koyu taassup ve ataları körü körüne taklidi en önemli etken olarak zikretmiştir.

Akseki, materyalistleri hayatı dar kalıplar içine sıkıştırmaları, sığ ve basit düşünceye sahip olmaları, Tanrısız bir hayatı savunmayı ve yaymayı marifet bilmeleri, maneviyata hücum etmeleri, "İlim çağında dinin yeri yoktur." diyerek ilim adına Allah'ı inkâr etmeleri sebebiyle eleştirmiştir.

Akseki'ye göre bazı materyalist filozofların dinlerin aslını tabiat olaylarının yanlış bir yorumu gibi göstermeleri yanlış ve bireysel bir düşüncedir. Ona göre din, insan doğasında vardır ve fitrîdir; Allah insanı bu fitrata sahip olarak yaratmıştır. Fakat materyalistler ve natüristler bir Yaratıcı kabul etmedikleri için bütün toplumlarda

gördükleri din ve dini olaylar için dışarıdan bir sebep aramak ve bunun için birtakım faraziyeler peşinde koşmak zorunda kalmışlardır. Ona göre olayların gerçek sebeplerini görecekle basirete sahip olmayanlar elbette onlar için bir sebep düşünmek zorundadırlar. Fakat kâinatın, sonsuz bir kudret sahibi tarafından yaratıldığına iman edenler dinlerin aslını böyle aklın ve ilmin reddedeceği bir şekilde sebep göstermek zorunda değildirlere.

Akseki'ye göre materyalizm sayesinde dini duygular daha çok kuvvetlenmeye başlamıştır. Çünkü her gün biraz daha ilerleyen ilim ve teknoloji, önceden zannedildiği gibi, bütün bilinmeyenleri halletmemekte, hatta ilerlemesi nispetinde mevcut bilinmeyenlere yenileri ilave olmaktadır. Bu yüzden bugün itibariyle materyalizm, hâkim bir düşünce değil, sadece kuru bir iddia halinde kalmış bir akımdan ibarettir, denilebilir. Ona göre bu asır, materyalizmin iddia ettiği gibi dinden uzaklaşma değil, dine yeniden dönüş asırıdır. İnsanlık, her devirde dine muhtaçtır ve dinle birlikte yaşamak zorundadır. Yeryüzünde insanlık var oldukça din de var olacaktır. Yeryüzünden Allah fikrinin ortadan kalkması demek, insanlığın yok olması demektir.

Kaynaklar

- Akgün, Mehmet (1988). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Akgün, Mehmet (2002). "Materyalizmin Girişi ve Tartışmaları (1839-1923)". *Türkler*. c. 14. Ankara. 807-818.
- Akgün, Mehmet (2005). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Elis Yay.
- Akgün, Mehmet (2007). *Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri*. Ankara: Elis Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (1912a). "Maddiyûn ve Meslekleri I". *Sebilürreşâd*. 8 (201).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1912b). "Maddiyûn ve Meslekleri II". *Sebilürreşâd*. 8 (202).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1914a). "Müslümanların Uğradıkları Felaketler Kendi Nefislerindedir". *Sebilürreşâd*. 11 (282).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1914b). "İslam'ın Hayat-ı Sabıkını İade". *Sebilürreşâd*. 11 (283).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1918). "Din-i Tabii - Din-i Umumi". *Sebilürreşâd*. 15 (377).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1919). "Dini Dersler". *Sebilürreşâd*. 17 (433-434).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1977). *İslam Dini, İtikad, İbadet ve Ahlak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (1984). "Allah ve Din Fikri". *İlim, Ahlâk, İman* (der. M. Rahmi Balaban). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (2004). *İslam Fıtri Tabii ve Umumi Bir Dindir*. İstanbul: Sebil Yay.
- Bolay, S. Hayri (1995). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bolay, S. Hayri (1996). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bolay, S. Hayri (2007). *Türk Düşüncesinde Gezintiler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bozyiğit, Ahmet (2006). *Akkirmani'nin Felsefi Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bulut, İsmail (2016). *Nübüvve Çığdaş Bir Yaklaşım: M. Ferid Vecdi*. Ankara: Berikan Yay.
- Çetinkaya, Bayram Ali (1999). "Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümelere". *İslâmi Araştırmalar Dergisi*. 12 (2). 159-177.
- Çetinkaya, Bayram Ali (2002). "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VI (II). 65-91.
- Demir, Remzi (2008). "Philosophia Ottomanica'ya Genel Bir Bakış". *Düşünen Siyaset*. 8. 291-308.
- Doğan, Atilla (2005). "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni Etik Arayışları". *Sakarya Üniversitesi İİBF Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu (18-19 Kasım 2005)*. Sakarya. 397-406.
- Doğan, Atilla (2012). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yay.
- Engin, İsmail (1992). "1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devletindeki Pozitivist ve Materyalist Akımlarda Kültürel Değişme Olgusu". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 179-191.
- Gürsoy, Kenan (2000). "İlhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22. 96-98.
- Hanioğlu, Şükrü (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

- Kahraman, Abdullah (2005). “Zor Zamanda Yapabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Âlimi: Ahmet Hamdi Akseki”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. c. 6. 297-312.
- Kahraman, Yakup (2011). “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Felsefi Yapı: Pozitivist Paradigmanın İnşası”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4 (18). 345-351.
- Kılıç, Emrullah (2007). *Ali Fuat Başgil’in Materyalizme Bakışı ve Eleştirileri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Koç, Emel (2009). “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Yansımaları”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1 (2). 75-96.
- Mardin, Şerif (1991). *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yay.
- Okay, M. Orhan (2008). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Öğük, Emine (2014). “Ahmet Hamdi Akseki’nin İtikadi Meseleleri Temellendirme Usülü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. II (1). 99-146.
- Öztürk, Resul (2018). *Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi*. Konya: Eğitim Yay.
- Toku, Neşet (1996). *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe*. İstanbul: Beyan Yay.
- Topaloğlu, Aydın (2003). “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28. 137-140.
- Topaloğlu, Bekir (1985). *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yay.
- Uludağ, Süleyman (2004). “İslam’ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 31-38.
- Ülken, Hilmi Ziya (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.
- Yetim, Hilal Ç. (2007). *Sebilürreşad’daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki’nin Kelami Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Yılmaz, M. Necip (2014). “Filibeli Ahmet Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler”. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (07-09 Mayıs 2014)*. İstanbul. 347-374.
- Yüce, Sefa (2012). “Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış”. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 7/1. 2155-2183.

**CENGİZ AYTMATOV'UN ROMANLARINDA
SAĞLIKLI OLMAYA ÖNEM VERME DEĞERİ VE SAĞLIK
EĞİTİMİNE DAİR PRATİK BİLGİLER**
THE VALUE OF THE IMPORTANCE ATTRIBUTED TO BEING
HEALTHY AND THE PRACTICAL INFORMATION ON HEALTH
EDUCATION IN CENGİZ AYTMATOV'S NOVELS

NURULLAH ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Asst. Prof. Dr. Sinop University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education
nsahin@sinop.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3462-0369>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.05.2018

Sayfa-*Pages* : 399-418

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3901>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

CENGİZ AYTMATOV'UN ROMANLARINDA
SAĞLIKLI OLMAYA ÖNEM VERME DEĞERİ VE SAĞLIK EĞİTİMİNE
DAİR PRATİK BİLGİLER

THE VALUE OF THE IMPORTANCE ATTRIBUTED TO BEING HEALTHY
AND THE PRACTICAL INFORMATION ON HEALTH EDUCATION IN
CENGİZ AYTMATOV'S NOVELS

NURULLAH ŞAHİN

Öz

Mutlu bireyler oluşturmanın ve dolayısıyla da mutlu bireylerden oluşan mutlu bir toplum meydana getirmenin yolu sağlığın değerinin kişilerce bilinmesinden geçmektedir. Yani, toplumu oluşturan fertlere, sağlıklı olmaya önem verme bilincini aşlamak, mutlu bir bireysel ve sosyal hayatı inşa etmenin en önemli anahtarlarından birisidir. Bu değeri bireylere kazandırmak; devlet, toplum ve eğitim kurumlarının sorumluluğunda olduğu kadar aynı zamanda kişinin öz sorumluluğundadır.

Cengiz Aytmatov, eserlerinde sağlıklı olmaya önem vermeyi ve sağlıklı olmak için gerekli olan bazı pratik-eğitici bilgileri ele alıp işlemiştir. Bu çalışmada, Aytmatov'un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değeri ve sağlık eğitimi ile ilgili bölümler tespit edilip kodlanmıştır.

Nitel araştırma yaklaşımının benimsendiği çalışma, tarama modelinde planlanmıştır. Araştırmanın kapsamını Cengiz Aytmatov'un Türkiye Türkçesine çevrilmiş tüm romanları oluşturmaktadır.

Çalışmanın sonucunda, 129 veriye ulaşılmıştır. Bu da Aytmatov'un romanlarının sağlıklı olmaya önem verme değeri ve sağlık eğitimi açısından zengin sayılabilecek bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Araştırmanın sonuçları aynı zamanda, Aytmatov'un eserlerinin birçoğunda yer verdiği, özelde Kırgız toplumunun genelde ise Türk milletinin, sağlıklı olmaya vermiş olduğu önemi ve sağlık hakkındaki pratik bilgilerini de gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, değerler, değer eğitimi, sağlıklı olmaya önem verme değeri, sağlık eğitimi.

Abstract

The path to create happy individuals and thus a happy society consisting of happy individuals is grounded on individuals' knowledge of the value of health. That is, raising the consciousness of the importance given to being healthy in individuals creating the society is one of the most important tenets of building a happy individual and social life. Individuals' acquisition of this value is the responsibility of not only the state, society, and educational institutions but also individuals themselves.

In his literary Works, Cengiz Aytmatov deals with the importance given to being healthy and the necessary practical knowledge to be healthy. In this study, the value of the importance attributed to being healthy and the parts related to health education are determined and examined.

In this qualitative study, the survey model was used. The scope of the study comprises Cengiz Aytmatov's novels that are translated into the Turkish language spoken in Turkey.

At the end of the study, 129 references to health were obtained. These references indicate that Cengiz Aytmatov's novels ascribe great value to the importance given to being healthy and have a rich content in terms of health education. Moreover, the outcomes of the study presents that as dealt with in the majority of Aytmatov's works, Turkish people in general and Kırgız people in specific give importance to being healthy and have practical knowledge about health education.

Key Words: Cengiz Aytmatov, values, value education, value to be healthy, health education.

1. Giriş

Modern dünya insanların da görülen en büyük hastalıklardan birisi de sağlıklarına yeteri kadar önem vermemeleridir. İnsanların sağlıklarına zarar verdiklerini bildikleri hâlde sigara içmeleri, alkol ve bağımlılık yapan madde kullanmaları; sağlıksız beslenmeleri, bir müddet sonra ciltlerini tahrip edeceğini bildikleri hâlde bronzlaşmak uğruna güneş altında kalmaları gibi örnekler yukarıdaki yargının adeta delili niteliğindedirler. Bununla birlikte toplumlarda sigara ve uyuşturucu maddelerin kullanım yaşlarının ilkökul seviyesine kadar düşmesi, insanların trafik kurallarına ve iş güvenliği kurallarına uymamaları, bireylerin sağlıklarına yeterince önem vermediklerini gösteren diğer belirtiler olarak kaşımıza çıkmaktadır. Tam burada karşımıza “İnsanlar sağlıklarını ve hayatlarını bile neden riske atmaktadırlar?” sorusu çıkmaktadır. Bu soruya verilebilecek ilk cevap şudur: İnsanlar, sağlıklı olmaya önem verme değerine ve erdemine sahip olmamakla birlikte sağlık eğitimi konusunda da yeteri kadar bilgi ve bilinçten yoksun oldukları için yukarıda verilen türde davranışlar sergilemektedirler. Çünkü sağlığın korunması ve geliştirilmesi kuşkusuz, insanların bilgi, düşünce ve değer yargılarının değişmesi ile mümkündür. Bu değişimi sağlamanın en önemli yolu sağlık eğitimidir. (Bono 2007; Saltık 2004; Yılmaz 2007).

“Mutlu, kendisiyle barışık ve başarılı olmanın temel taşlarından birisi de sağlıklı olmaktır. Sağlığı yerinde olmayan bir kişinin yaşadığı sağlık sorunları, yaşamının tüm kesitlerini, hatta çevresinde onunla birlikte yaşayanları da etkiler. Bu nedenle, sağlığın değerinin bilinmesi önemlidir” (Bridge 2003: 21). Yukarıda Bridge'nin de belirttiği gibi mutlu bireyler oluşturmanın ve dolayısıyla da mutlu bireylerden oluşan mutlu bir toplum oluşturmanın yolu sağlığın değerinin kişilerce bilinmesinden geçmektedir. Bu da sağlıklı olmaya önem verme değerinin bireylere kazandırılmasının, mutlu bir bireysel ve sosyal hayatı inşa etmenin en önemli anahtarlarından birisi olduğu anlamına gelmektedir. Bu değeri bireylere kazandırmak, devlet, toplum ve eğitim kurumlarının sorumluluğunda olduğu kadar aynı zamanda kişinin öz sorumluluğundadır.

Sağlıklı yaşama önem verme değeri birçok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de önemli bir yere sahiptir ve birçok şair, yazar, yönetici ya da düşünür bu değeri eserlerinde ele alıp işlemiştir. Büyük Padişah Kanuni Sultan Süleyman'ın “*Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi, Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi*” beyti ve Mustafa Kemal Atatürk'ün “*Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur*” vecizesi, Türk kültüründe ve medeniyetinde sağlıklı olmaya önem verme değerinin yerini göstermesi bakımından önemlidir. Sağlıklı yaşama önem verme değerinin Türk kültüründeki ve yaşayışındaki yerini ele alıp işleyen yazarlarımızdan birisi de birçok insan tarafından “yüzyılın yazarı” olarak adlandırılan Cengiz Aytmatov'dur.

12 Aralık 1928 tarihinde Kuzeybatı Kırgızistan'da Şeker adlı bir köyde doğan (Kolcu 2015) Cengiz Törekuloviç Aytmatov, ünlü ülkesinin sınırlarını aşan ve kitapları büyük bir beğeni ile okunan bir dünya yazarıdır. Cengiz Aytmatov, mensubu olduğu Türk milletinin kültür pınarından kana kana içmiş, binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan gelenek sofrasından doya doya beslenmiş ve nihayetinde kendine has özgünlüğü, orijinalliği, insanın tüm hücrelerine tesir edebilen ve tüm duygularını harekete geçirebilen bir üslup güzelliğini yakalayarak yaşadığımız yüzyılın en nadide yazarı sayılmayı fazlasıyla hak etmiş bir isimdir.

Sıra dışı, özgün ve farklı bir yazar olan Aytmatov'u ve onun eserlerini derinlemesine incelemek hiç şüphesiz büyük çalışmalar ve emekler gerektirecek yorucu bir iştir. Çünkü o, bir edebiyatçı ya da romancı olmanın ötesinde, insanlığın ve dünya düzeninin gidişatı üzerine kafa yoran bir sosyolog; insanlık için daha güzel ve adil bir dünya hayal eden, insan onurunu her şeyin üstünde tutan ve tüm bunlar için endişelenen bir aydındır. Yüzyılın tartışmasız en güçlü yazarlarından birisi, belki de birincisi olan ve kitapları birçok farklı dile çevrilerek bütün dünyada hayranlık duyularak okunan Cengiz Aytmatov; bir fikir adamı ve çağdaş bir bilge olma kimliğiyle fikir ve edebiyat dünyasının, önünde saygıyla eğileceği bir yazardır. (Yazıcı 2002)

Cengiz Aytmatov, eserlerinde sağlıklı olmaya önem vermeyi ve sağlıklı olmak için gerekli olan bazı pratik-eğitici bilgileri ele alıp işlemiştir. Bu araştırmanın amacı; Cengiz Aytmatov'un romanlarındaki sağlıklı olmaya önem verme değerine ve sağlık eğitimine yönelik pratik-eğitici bilgilere ilişkin bölümleri tespit etmek ve bunların istatistiki sonuçlarından da yola çıkarak özelde Kırgız toplumunun genelde ise bütün Türk milletinin konuya ilişkin bakış açısına dair bazı ipuçlarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Aytmatov'un romanlarında bu konuyla ilgili bölümler tespit edilip kodlanmıştır. Daha sonra tespit edilen bu bölümler bazı ortak özelliklerine göre kategorilendirilmiş ve her bir kategoriye yönelik örnek metinlere ve yorumlara yer verilmiştir. Bu durum aynı zamanda Aytmatov'un eserlerinin birçoğunda anlatmış olduğu özelde Kırgız toplumunun genelde ise Türk milletinin, sağlıklı olmaya vermiş olduğu önemi ve sağlık hakkındaki pratik bilgilerine dair ipuçlarını da gözler önüne sermektedir.

2. Yöntem

Nitel araştırma yaklaşımıyla tarama modelinde planlanmış bir araştırmanın ürünü olan bu çalışmada, verilerin toplanması için doküman incelemesi ve belge tarama yöntemleri kullanılmıştır. Belge tarama yöntemi, "Var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya denir. Belge tarama, belli bir amaca dönük olarak, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsar" (Karasar 2000: 183). Doküman incelemesi ise, yazılı, görsel malzemenin toplanıp incelenmesi olarak tanımlanmaktadır ve bu yöntemde "önemli olan araştırmacının neyi, neden, niçin, nasıl ve nerede arayacağını bilmesidir" (Sönmez ve Alacapınar 2014). Doküman incelemesi ve belge tarama yöntemleri ile elde edilen bulguların analizinde ise, betimsel analiz ve içerik analizi yöntemlerinden faydalanılmıştır. "Betimsel analizde özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analizinde daha derin bir işleme tabi tutulur ve betimsel bir yaklaşımla fark edilemeyen kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir." Burada amaç, "birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği biçimde organize ederek yorumlamaktır" (Yıldırım ve Şimşek 2011: 227).

Bu doğrultuda öncelikle Aytmatov'un romanlarındaki sağlıklı olmaya önem verme değerine ve sağlık eğitimine yönelik pratik bilgilere ilişkin bölümler tespit edilmiş ve kodlanmıştır. Daha sonra tespit edilen bu bölümler kendi içerisindeki ortak özellikleri göz önünde bulundurularak gruplara ayrılmıştır. Son olarak da her bir gruba yönelik olmak üzere incelenen eserlerden örnek bölümlere ve yorumlara yer verilmiştir. Ayrıca

elde edilen verilerin frekans ve yüzdelik dağılımları tablolar hâlinde verilmiştir. Yine tespit edilen verilerin eserlere göre dağılımları da tablolar hâlinde ve çeşitli istatistiki görsellerle dikkatlere sunulmuştur.

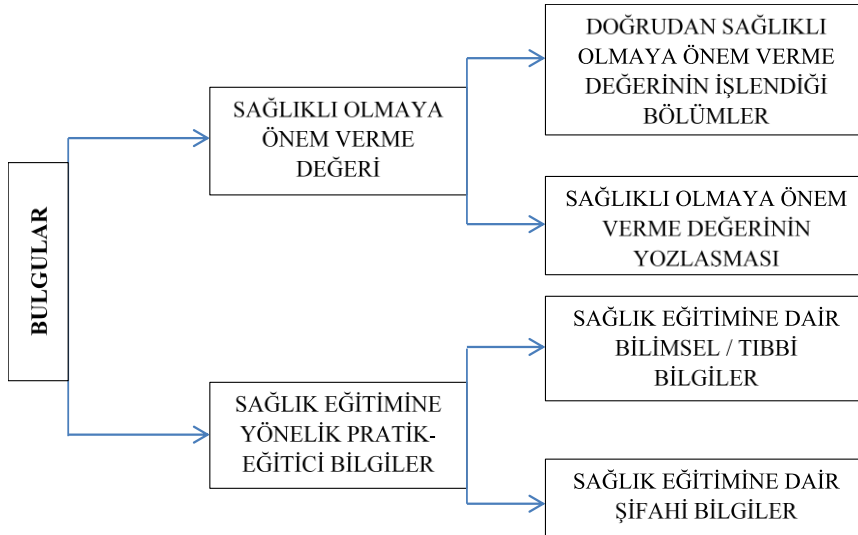
2.1. İncelenen Eserler

Çalışmanın amacı göz önünde bulundurulduğunda, Cengiz Aytmatov'un yazmış olduğu bütün romanları araştırmanın inceleme alanına girmektedir. Bu bağlamda araştırmada incelenen eserlerin isimleri şöyle sıralanmaktadır:

- Gün Olur Asra Bedel
- Dişi Kurdun Rüyalari
- Beyaz Gemi
- Elveda Gülsarı
- Ebedî Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman
- Cassandra Damgası
- Toprak Ana
- Cengiz Han'a Küsen Bulut

3. Bulgular

Cengiz Aytmatov'un roman türünde kaleme almış olduğu eserlerindeki sağlıklı olmaya önem verme değerine ve sağlık eğitimine yönelik pratik bilgilere ilişkin bölümlerin, kendi içerisinde sahip oldukları ortak özellikler dikkate alınarak yapılan gruplandırma neticesinde, iki ana başlık ve her ana başlık altında da iki alt başlık oluşturulmuştur. Bunları aşağıdaki şekilde görmek mümkündür.

3.1. Sağlıklı Olmaya Önem Verme Değeri

Aytmatov'un eserlerinde sağlıklı olmaya önem verme değeri birçok yerde işlenmiştir. Eserlerinde de anlaşılacağı üzere gibi sağlığa büyük önem veren Aytmatov, bu durumu romanlarına da yansıtmıştır ki, onun romanları bu bağlamda zengin bir içeriğe sahiptir. Aytmatov, sağlıklı olmaya önem verme değerini işlerken bazen doğrudan bu değerini işlenip anlatıldığı bölümler oluştururken bazen de insanların bu değerden yoksun hareketlerini tasvir ederek mesajını verme yolunu tercih etmektedir.

3.1.1. Doğrudan Sağlıklı Olmaya Önem Verme Değerinin İşlendiği Bölümler

Cengiz Aytmatov'un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değerinin işlendiği bölümlerden bazı örnekler aşağıda dikkatlere sunulmuştur.

“Demek, ihtiyarlık iyice omuzlarımıza çöktü artık” diye düşündü. “Şimdi iki ihtiyarcık olduk işte.” Sağlığından şimdilik bir şikâyeti yoktu. Doğuştan sağlam bir insandı. Nice gençler su dökemezdi eline. Ama yaşı ilerliyordu. Altmışını bitirmişti, altmış birine basmış bulunuyordu. “Dikkat et ha! İki-üç yıl sonra seni emekliye ayıracaklar!” dedi kendi kendine

(Gün Olur Asra Bedel, s. 16).

Gün Olur Asra Bedel romanından alıntılanan yukarıdaki bölümde, roman başkahramanı Yedigey'in kendisiyle olan konuşmalarına yer verilmiştir. Burada Yedigey'in sağlığına dikkat eden bir kişi olduğu görülmektedir. Nitekim ilerlemiş yaşına rağmen sağlık açısından hiçbir sıkıntısı olmayan Yedigey, yaşlılarının birçok sağlık problemiyle uğraşmasına rağmen kendisi çalışmaya ve üretmeye devam etmektedir. Yedigey'in bu durumu, onun sağlıklı olmaya önem verme erdemine sahip bir birey olduğunu göstermektedir. Burada Aytmatov, Yedigey'in bu özelliğinden yola çıkarak bir yandan sağlıklı olmaya önem verme değerine vurgu yaparken bir yandan da insanların hangi yaşta olurlarsa olsunlar, yapmaları gereken ilk işin sağlıklarına dikkat etmeleri olduğu mesajını vermektedir.

Ekipte, Abdias dışında herkes alkolik ya da kendilerinin pek hoşlandığı bir deyimle “profesyonel ayyaş” idiler. Kepa onlardan bu tanımda da ayrılıyordu. Çünkü o bir sürücü idi ve sürücü belgesini kaybetmek istemiyordu. Hem, karısı içtiğini anlayacak olsa gözlerini oyardı. Ama o gece öbürleri gibi o da sarhoş olmuştu. Abdias'a gelince, onun içmesine görünürde bir engel yoktu. Bekârdı, araba kullanmak gibi sorumluluk isteyen bir iş yapmıyordu. Ama küçük bir yudum içmeyi bile reddetmişti

(Dişi Kurdun Rüyaları, s. 43-44).

Yukarıdaki paragrafta roman başkahramanı Abdias'ın kötü alışkanlıklardan uzak durma konusundaki iradesine değinilmektedir. Ekipte yer alan herkesin içki içip sarhoş olmasına rağmen Abdias, küçük bir yudum içmeyi dahi reddederek bu zararlı ve kötü durumdan kendini uzak tutmaktadır. Bu durum, Abdias'ın sağlıklı olmaya önem verme değerini içselleştirmiş bir birey olduğunu göstermektedir. Romanda Abdias gibi bir karakter oluşturan Aytmatov, böylelikle hem sağlıklı bir yaşam için zararlı alışkanlıklardan uzak durmak gerektiğini vurgulamakta hem de insanların bu konuda

mutlak bir iradeye sahip olmaları gerektiği mesajını vermektedir. Kötü alışkanlıklardan uzak durma konusunda iradenin önemini anlatıldığı bir diğer örnek bölüm de *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* isimli romanda yer almaktadır. İlgili bölüm aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Genelde cumayı cumartesine bağlayan akşamlarda, gece hayatı diğer günlere kıyasla daha erken başlıyordu. Akşama doğru Arsen Samançin artık yerindeydi. Restorandaki masanın arkasında oturmuş, siparişini vermiş ve sigara içmemek için kendini zorluyordu. Mücadele ediyordu. Sigarayı bırakmaya çalışıyordu ama her zaman olduğu gibi içmek istiyor, beklerken içinden bir şey çekiliyordu.

(*Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı*, s. 17).

Bu bölümde, Arsen Samançin'in sigarayı bırakmak için verdiği mücadele anlatılmaktadır. Bu yolda çok zorlanan Arsen Samançin yine de bu zararlı ve kötü düşmana karşı olan mücadelesinden vazgeçmeyerek bu konudaki iradesini gösteriyor. Bu durum, Arsen Samançin'in sağlıklı olmaya önem veren bir birey olduğunun kanıtı niteliğindedir. Bir sigara bağımlısı olmasına rağmen bu konuda güzel bir mücadele örneği sergileyen Arsen Samançin üzerinden yola çıkan Aytmatov ise, zararlı alışkanlıklardan korunma ve doğal olarak sağlıklı olmaya dikkat etme konusunda elzem olan mutlak iradenin önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Günün ikinci yarısında Bork eve dönüyordu. Arabanın direksiyonunda dikkatini zor toparlıyordu. Acele eve dönmek, Jessi'nin tansiyon ölçen aletini -bunun adı da neydi- bulmak istiyordu. Karısı ara sıra kendisinin, aynı zamanda da onun tansiyonunu ölçerdi. Tansiyonu her zaman normaldi ve sağlığı da yerindeydi, sadece sevgili karısının kaprislerine boyun eğerek ve gülümseyerek tansiyonunun ölçülmesine izin veriyordu. Şimdi ise, kendisi, her şeyin normal olduğunu öğrenmek istiyordu. Kendini hiç de iyi hissetmiyordu.

(*Kassandra Damgası*, s. 88).

Kassandra Damgası isimli romandan alıntılanan yukarıdaki paragrafta, roman başkahramanlarından Robert Bork'un ve karısı Jessi'nin sağlık konusundaki hassasiyetleri anlatılmaktadır. Bu çiftin sağlıklarına dikkat etmeleri, sağlık konusunda bir oto kontrol oluşturmaları ve sağlıklarıyla ilgili en ufak bir olumsuz belirtide hemen harekete geçmeleri, bu insanların sağlıklı olmaya önem verme erdemine sahip bireyler olduklarını göstermektedir. Bork ailesinin bu örnek davranışlarından yola çıkan Aytmatov ise, bir yandan insanların sağlıklarıyla ilgili her şeye dikkat etmeleri ve hiçbir şeyi görmezden gelmemeleri gerektiğini vurgularken bir yandan da her bireyin kendi sağlığından olduğu kadar ailesinin sağlığından da sorumlu olduğu gerçeğini hatırlatmaktadır. Bununla ilgili güzel bir örnek de *Elveda Gülsarı* romanında yer almaktadır. İlgili bölüm aşağıda verilmiştir.

- *Şimdi ne yapacaksınız? Böylesine zor ve önemli günlerde işte kalkamıyorum! Ne yapacaksınız şimdi?*

- *Aman Tanrım! dedi Tanabay. Sen sağ kaldığına şükret, başka bir şey düşünme! İşlerin yüzüstü kalması, her yerin yıkılıp gitmesi umurunda değil. Ah benim zavallı karıcığım ah!*

Böyle derken karısının yüzünü gözünü okşuyordu.

- *Sen neler söylüyorsun Caydar. Ağlama! Sen iyileşmene bak. Her şey düzeldir, üzme kendini. Hiçbir şey senin sağlığından daha önemli değil*

(Elveda Gülsarı, s. 159).

Romanda, koyun ahırının yıkılmasıyla enkaz altında kalan Caydar'ın belinden sakatlanmasının anlatıldığı bölümden alıntılanan yukarıdaki konuşmalarda, Tanabay, eşinin işlerin aksamasından duyduğu endişeden dolayı onu teselli ediyor ve onun sağlığının her şeyden daha önemli olduğunu belirtiyor. Tanabay'ın bu tavrı onun sağlıklı yaşama önem veren bir birey olduğunu göstermektedir ki, Tanabay üzerinden yola çıkan Aytmatov da, bir yandan sağlıklı olmaya önem verme değerini vurgulamakta bir yandan da her bireyin yakınındaki insanların sağlıklarından da sorumlu oldukları gerçeğinin altını bir kez daha çizmektedir.

Aşağıda, Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlıklı olmaya önem verme değeriyle ilgili bulguların frekans ve yüzdeliklerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo dikkatlere sunulmuştur.

Tablo 1.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlıklı olmaya önem verme değeriyle ilgili bulguların frekans ve yüzdeliklerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo

Eserler	Sayfa Numaraları	Geçiş Sıklığı (f)	Yüzde (%)
Beyaz Gemi	130, 131.	2	11,111
Gün Olur Asra Bedel	16, 71, 82, 84, 93, 191, 210, 279.	8	44,444
Dişi Kurdun Rüyaları	44.	1	5,555
Kassandra Damgası	88.	1	5,555
Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman	17, 222.	2	11,111
Elveda Gülsarı	159, 217.	2	11,111
Toprak Ana	20, 29.	2	11,111
Cengiz Han'a Küsen Bulut	-	0	0
Toplam		18	100

Tablo 1 incelendiğinde Cengiz Aytmatov'un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değerinin en çok işlendiği eser, 8 kez geçiş sıklığı ile *Gün Olur Asra Bedel* (f 8) romanıdır. Onu sırasıyla 2 kez geçiş sıklıklarıyla *Beyaz Gemi* (f 2), *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (f 2), *Elveda Gülsarı* (f 2) ve *Toprak Ana* (f 2); 1 kez geçiş sıklıklarıyla *Dişi Kurdun Rüyaları* (f 1) ve *Kassandra Damgası* (f 1) isimli romanlar takip etmektedir. *Cengiz Han'a Küsen Bulut* (f 0) isimli romanda ise, sağlıklı olmaya önem verme değerinin doğrudan işlendiği herhangi bir bölüme rastlanmamıştır.

3.1.2. Sağlıklı Olmaya Önem Verme Değerinin Yozlaşması / Aşınması

Cengiz Aytmatov'un sağlıklı olmaya önem verme değerini ele alıp işleme yollarından birisi de bu değer insanlarca önemsenmediği durumların anlatılmasıdır. Yani sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşmasının anlatıldığı bölümler,

Aytmatov'un bu değeri vurgulama yollarından birini oluşturmaktadır. Bu bölümlerde Aytmatov, insanların gerek kendilerinin gerekse etrafindakilerin sağlıklarına zarar veren davranışlarda bulunmalarından yola çıkarak sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşmasını anlatır. İnsanların sağlıklarını hiçe sayarak sigara içmeleri, alkol tüketmeleri, uyuşturucu ve bağımlılık yapıcı maddeler kullanmaları, sağlıksız beslenmeleri ya da trafik kurallarını ihlal etmeleri gibi olumsuz nitelikteki davranışlarının sebebini, bu insanların sağlıklı olmaya önem verme değerinden yoksun olmalarına yoran Aytmatov, bütün bu olumsuz davranışlardan yola çıkarak insanların kendilerine yaptıkları kötülükleri hatırlatır ve sağlıklı hayatın önemine dikkat çekmek ister. Aşağıda konuyla ilgili olmak üzere Aytmatov'un romanlarından örnek bölümler dikkatlere sunulmuştur.

O sefil milliyetçiye şıp diye verilen bu cevap sofradaki kişilerin çok hoşuna gitti, alkışlarla hep birlikte kadehlerini ellerine alıp ayağa kalktılar, bir ağızdan "Stalin'in şerefine!" diye bir dikişte bitirdiler kadehlerindeki içkileri. Böylece söylenen sözlerin doğruluğunu kabul etmiş, birbirlerine olan bağlılıklarını da kanıtlamış oldular.

(Cengiz Han'a Küsen Bulut, s. 18).

Burada anlatılan insanların, mutlu oldukları bir anı, sağlıklarına zarar veren bir etkinlikle yani içki içerek kutlamaları, onların sağlıklı yaşama önem verme değerini göz ardı ettiklerini göstermektedir. Aytmatov, bu insanların durumunu anlatarak bir yandan sağlıklı yaşamın önemine dikkat çekmek isterken bir yandan da insanların hayatlarındaki mutlu ya da mutsuz hiçbir anlarının sağlıklarını tehlikeye atacak eylemlerde bulunmalarını gerektirmeyeceği mesajını vermektedir. Aytmatov'un eserlerinde bu mesajı işlediği bölümlerden birisi de *Toprak Ana* romanında yer almaktadır. Romandaki ilgili bölüm aşağıda dikkatlere sunulmuştur.

Bir akşam Aliman çok gecikti. Bütün köy uykuya dalmıştı. Ben de yatmaya karar verdim ve lambayı kısıp yattım. Ama gözümde uyku girmedi. Huzurum iyice kaçmıştı. Pencere arkasından, dışarıdan gelen en ufak sese kulak kabartıyordum. O gece dolunay vardı ve gökyüzü ışıl ışıldı. Ara sıra ince bulutlar dolunayı gölgeliyor, okşayıp geçiyordu. Durgun bir bahar havası vardı dışarıda. Ama ben üşüyor, titriyordum. Soğuktan ziyade yalnızlıktan idi bu. Sonunda kürküme sarılıp yattım ve daldım. Neden sonra korkular içinde uyandım. Ne göreyim? Aliman eşikteydi. Entarisinin düğmeleri kopmuş, göğüsleri çıplak, saçları karmakarışık ve gözleri bulanık... Sarhoştun! Onu ilk kez sarhoş görüyordum. Sallana sallana içeri girdi, düşmemek için güçlkle sobaya tutundu. Onu bu halde görünce tüylerimin diken diken olduğunu hissettim.

Aliman başını kaldırdı:

- Ne bakıyorsun bana öyle? dedi. Sarhoşum işte! Votka içtim işte! Yapacak başka şey mi var! Ben içmeyeyim de kim içsin? Ne susuyorsun, hadi söyleyeceklerini!

(Toprak Ana, s. 110-111).

Toprak Ana romanından alıntılanan yukarıdaki bölümde Aliman'ın kocasının savaşa gitmesinin ve orada ölmesinin vermiş olduğu üzüntüden dolayı kendisini içkiye vermesi anlatılmaktadır. Onun bu davranışı, sağlığını ihmal ettiğini göstermektedir ve aynı zamanda sağlıklı olmaya önem verme değerinden yoksun olduğunu göstermektedir. Aytmatov, burada, Aliman üzerinden yola çıkarak hayatta karşılaşılabilecek tüm olumsuzluklara rağmen bireyin sağlığına dikkat etmesi gerektiğinin mesajını vermek istemektedir.

Ütü şaryosunu tenha bir yere çekti ve çevreye ihtiyatlı bir göz attı. O zaman ona Paşa'nın, asıl adı İgor olan ama kaçakçılar tarafından Mors lakabıyla anılan arkadaşının selamını söyledim.

- Yaa, Mors nasıl? dedi Ütü.

- Hapı yuttu, dedim, ülseri var ve midesi yok sayılır artık.

- Söylemiştim ona böyle olacağını! dedi hamal. Eliyle kafasına vurmuş, üzüldüğünü belirten bir tonla konuşmuştu, ama tahmininde yanılmadığı için övünen ince bir belirti de vardı sesinde. Devam etti: Ona söylemiştim, aptallık etme, sonu fena olur, demiştim. Her zaman bir ekstra alırdı, tabii ipin ucunu kaçırıyordu!

Mors'a acımış gibi bir tavır takındım. Doğrusunu söylemek gerekirse ekstranın ne olduğuna dair hiçbir fikrim yoktu. Votka mıydı ya da ona benzer başka bir zehir mi bilmiyordum. Tanrı'ya şükür, bunun ne olduğunu ona sormak gafletinde bulunmadım. Daha sonra öğrendiğime göre, ekstra, kenevir poleninden çıkarılan bir madde imiş, uyuşturucular ona macun ya da kil diyorlarmış. Bundan Viktor Nikiforoviç de söz etmişti. Bu kilden elde edilen ekstra, haşhaş pazarında en çok aranan madde imiş, çünkü etkisi afyonun etkisine benziyormuş. Kimya laboratuvarlarında ekstra toz haline getiriliyor, sonra eroin gibi vücuda şırınga ediliyormuş. Bu maddeyi son şekliyle elde edemeyen Mors gibi küçük satıcılar onu (ekstrayı) somurarak, çiğneyerek, votka ile yutarak ya da eklemek diliminin üzerine sürerek alırlarmış. Buna da "gözde şimşekler çaktıran" diyorlarmış

(Dişi Kurdun Rüyaları, s. 64).

Dişi Kurdun Rüyaları adlı romanın birçok yerinde olduğu gibi yukarıdaki bölümde de uyuşturucu maddelerin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinden ve bağımlı kişilerin düştükleri acınası durumlardan bahsedilmektedir. Yukarıdaki paragraf, roman başkahramanı Abdias'ın uyuşturucu kaçakçılarının arasına sızmak için rol yaptığı ve onlardan biri olan Ütü lakaplı hamalla yaptığı görüşmelerin anlatıldığı bölümden alıntılanmıştır. Burada bahsi geçen Ütü ve Mors gibi kişilerle birlikte adı geçmeyen dünyadaki milyonlarca insanın, uyuşturucu müptelası olmalarından dolayı çektikleri acılar ve düştükleri acınası durumlar anlatılarak, uyuşturucunun sağlığa olan zararları vurgulanmaktadır. Ütü ve Mors gibi bağımlı olan insanların, sağlıklarını hiçe sayarak ölümle burun buruna gelmelerine rağmen uyuşturucu kullanmaya devam etmeleri ve kendileri gibi diğer insanları da zehirlemek için uyuşturucunun ticaretini yapmaları, bu tür insanların başta sağlıklı olmaya önem verme değeri olmak üzere tüm ahlak kurallarından yoksun karakterler olduklarını göstermektedir. Burada, Aytmatov, sağlıklı

yaşama önem verme değerinden yoksun bu iki kişi üzerinden yola çıkarak sağlığın ve sağlıklı yaşama önem verme bilincinin önemine dikkat çekmek istemektedir.

Yedigey ve Aral nihayet kavuşmuşlardı birbirlerine.

- Merhaba Aral! diye fısıldadı.

Sonra bir taşın üzerine oturdu. Doktorlar hastalığı süresince sigara içmesini yasakladıkları hâlde bir sigara çıkarıp yaktı.

(Gün Olur Asra Bedel, s. 72-73).

Romanın başkahramanı Yedigey'in hastalığından sonra kendi memleketi olan Aral kıyılarına gelişinin anlatıldığı yukarıdaki bölümde, Yedigey'in doktorların uyarılarını göz ardı ederek sigara içmesi, onun sağlıklı yaşama önem verme bilincinden uzak olduğunu göstermektedir. Burada Yedigey üzerinden yola çıkan Aytmatov, insanların sağlıklı bir yaşam için zararlı alışkanlıklardan uzak durmaları gerektiğinin mesajını vermektedir.

İhtiyar Mümin, akıntının deviremeyeceği, alıp götüremeyeceği iri taşları seçmiş, onları karnına dayayarak iki eliyle oraya güçlülük taşıymıştı. Sonra da suyun içinde ayakta durarak taşları örmüştü. Suyun kolayca girebileceği, sonra öbür taraftan yine kolayca çıkabileceği delikleri de çok iyi hesaplamıştı. Pantolonunun sırlıslık olarak vücuduna yapışması, sıksa gövdesi ve köse sakallıyla pek gülünç görünen ihtiyar, bir gün sabahdan akşama kadar uğraşmıştı bu gölcüğü yapmak için. Akşam eve döndüğü zaman yorgunluktan kımıldayacak hali kalmamıştı. Üşütmüş, öksürüyor, belini doğrultamıyordu.

(Beyaz Gemi, s. 32).

Romanda başkahraman olan çocuğun dedesi olan İhtiyar Mümin'in, torununun yüzebilmesi için bir gölcük yapmasının anlatıldığı bu bölümde, Mümin Dede'nin sağlığını hiçe sayarak kendini çok fazla yorması, ihtiyar bedenine ağır gelen işleri tek başına yapması ve nihayetinde dermansız kalarak hasta düşmesi, Mümin Dede'nin sağlıklı olmaya önem verme değerini göz ardı ettiğini göstermektedir. Burada, Mümin Dede'nin bu olayını paylaşan Aytmatov, sağlıklı olmaya önem verme değerine farklı bir bakış açısı getirerek, güzel bir amaç uğruna dahi olsa insanın sağlığını görmezden gelmesinin doğru olmayacağını belirtir ve insan için en güzel şeyin sağlıklı bir yaşam olduğunun mesajını verir.

Aşağıda, Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşması / aşınması ilgili bulguların frekans ve yüzdeliklerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo dikkatlere sunulmuştur.

Tablo 2.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşması / aşınması ilgili bulguların frekans ve yüzdelerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo

Eserler	Sayfa Numaraları	Geçiş Sıklığı (f)	Yüzde (%)
Beyaz Gemi	13, 22, 26, 32, 51, 76, 90, 134, 134, 143, 147, 151, 153.	13	13,541
Gün Olur Asra Bedel	23, 31, 41, 44, 47, 50, 73, 98, 103, 193, 198, 206, 210, 219, 306, 307, 380, 380, 385.	19	19,791
Dişi Kurdun Rüyalari	43, 45, 45, 45, 46, 50, 52, 54, 58, 64, 64, 80, 82, 82, 90, 90, 90, 92, 107, 110, 111, 113, 114, 127, 132, 155, 157, 163, 164, 165, 238, 256, 262, 270, 271, 272, 274, 275, 281, 289, 290, 317, 317, 366.	44	45,833
Kassandra Damgası	14, 56, 239, 269.	4	4,166
Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman	17, 20, 26, 36, 53, 94, 209, 222.	8	8,333
Elveda Gülsarı	65, 91, 103, 116, 187.	5	5,208
Toprak Ana	111.	1	1,041
Cengiz Han'a Küsen Bulut	18, 24.	2	2,083
Toplam		96	100

Tablo 2 incelendiğinde Cengiz Aytmatov'un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşması / aşınması ile ilgili en çok verinin tespit edildiği eser, 44 kez geçiş sıklığı ile *Dişi Kurdun Rüyalari* (f 44) romanıdır. Onu sırasıyla 19 kez geçiş sıklığıyla *Gün Olur Asra Bedel* (f 19), 13 kez geçiş sıklığıyla *Beyaz Gemi* (f 13), 8 kez geçiş sıklığıyla *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (f 8), 5 kez geçiş sıklığıyla *Elveda Gülsarı* (f 5), 4 kez geçiş sıklığıyla *Kassandra Damgası* (f 4), 2 kez geçiş sıklığıyla *Cengiz Han'a Küsen Bulut* (f 2) ve 1 kez geçiş sıklığıyla *Toprak Ana* (f 1) isimli romanlar takip etmektedir.

3.2. Sağlık Eğitimine Yönelik Pratik-Eğitici Bilgiler

Aytmatov'un romanlarını incelediğimizde göreceğimiz önemli durumlardan birisi de onun insanları sağlık açısından eğitime gibi bir amaç taşımasıdır. Romanlarında bazı yerlerde bu amaca uygun bölümlerle karşılaşmaktayız. Aytmatov burada insanları iki bakımdan bilgilendirmek istemektedir ki bunlar; bilimsel / tıbbi anlamda bazı eğitici bilgiler ve toplumda insanlar arasında şifahi yollarla yaygınlaşmış ve işe yararlılığı insanlar tarafından eski zamanlarda denenmiş, sağlığa dair pratik inanışlardır.

Aşağıda bunlara ilişkin gerekli açıklamalar yapılmış ve Aytmatov'un romanlarından ilgili örnekler dikkatlere sunulmuştur.

3.2.1. Sağlık Eğitimine Dair Bilimsel / Tıbbi Bilgiler

Aytmatov'un romanlarından sağlığa ilişkin bilimsel / tıbbi nitelikte bazı eğitici bilgiler ile karşılaşmaktayız. Daha çok bir hastalığın belirtilerinin nasıl olabileceği, insanlarca çok fazla bilinmeyen bazı hastalıkların tanıtımı, hastalıklarda ya da yaralanmalarda başvurulabilecek ilaçlar veya ilk yardım mahiyetindeki müdahaleler

şeklinde karşımıza çıkan bu bilgiler, hiç şüphesiz insanları sağlık anlamında bilinçlendirme ve eğitme amacına hizmet etmektedirler.

Yukarıda verilen durumlara örnek oluşturabilecek bazı paragraflar aşağıda verilmiştir.

Ordok aniden, hatta dış görünüşü açısından da, tanınmayacak şekilde değişmişti. Kuşu hatırlatan yüzünü ve damarlı boynunu kaplayan garip, gri beyaz lekeler bile kaybolmuştu. Çünkü henüz yakın zamanlara kadar, karakteristik siyah torbalı gözleriyle heyecanlı Gobbels'i hatırlatan yüzü, sanki tesadüfen çorba serpilmiş gibi duruyordu. Öyle ki onu sevmeyen bir doktor, her zaman Ordok'un yüzündeki bu lekelerin onun ikbalperest arzularının, iktidar hırsının psikolojik alametleri olduğunu iddia ediyordu. Dahası, onun fikrinde, eğer nihayetinde kader Ordok'un yüzüne gülmeseydi tüm vücudu baştan ayağa bu "bağırın" lekelerle kaplanacak ve öyle de mezara girecekti. Kötü diller böyle diyordu. Anlayan insanlar ise, tam tersi, Ordok'un acısını paylaşıyorlardı. Çünkü bu lekeler "vitiligo" olarak adlandırılan ve sinirden kaynaklanan ender bir hastalığın belirtileriydi.

(Kassandra Damgası, s. 67-68).

Burada Aytmatov, vitiligo hastalığının belirtileri ile ilgili bir bilgi paylaşarak, çok ender görülen ve insanların hakkında pek de bilgi sahibi olmadıkları bir hastalık konusunda bilgilenmelerine olanak sağlamaktadır. Ordok'un yüzündeki lekeleri, herkesin farklı yorumlamasına rağmen, Aytmatov, romanda bir ara bilgi mahiyetinde söze girerek, hem bu lekelerin bilimsel sebebi hakkında bilgi paylaşımında bulunup vitiligo hastalığını tanıttırıyor hem de okuyucularını romanın karakterlerinden birisi olan Ordok hakkında bilgilendiriyor.

Gülsarı'nın ayağındaki zincir kösteğin çıkarılmasına bütün aile yardım etti. Caydar yorganın başını tutup elleriyle gözlerini gölgeledi, büyük kız yuları tuttu, küçük kız ise çevrelerinde merakla dolanıp durdu. Eski bir demirci olması ve o işi yaparken kazandığı tecrübe Tanabay'ın işine yararmıştı. Kan ter içinde kalarak, elini kolunu yaralamak pahasına zincir kösteği çıkarabildi.

Zinciri var gücüyle uzağa bir yere fırlatıp attı. Atın yara beresine merhem sürdü. Caydar yorganın yularından tutup evin önündeki bağlama direğine bağladı.

(Elveda Gülsarı, s. 94).

Romanın bu bölümünde modern tıpta da sık sık karşımıza çıkan merhem kullanımından bahsedilmektedir. Tanabay'ın Gülsarı'nın zincir köstekten dolayı yaralan ayağını merhem ile tedavi etmek istemesi, okuyucuya hastalıkların tedavisinde bilimsel yollarla elde edilen ilaçların kullanımının önemini hatırlatmaktadır.

Dede, çocuğun diline ve boğazına dikkatle baktı. Uzun uzun nabzını dinledi. Nasırdan kaskatı olan parmaklarıyla çocuğun ter içinde, ateşten yanan bileğini tutup atardamarını bulabilmesi bir mucizeydi doğrusu. Nasıl olduysa, kendisini biraz rahatlatan bir sonuç çıkarmıştı:

- Allah büyüktür. Çok önemli değil, sadece soğuk almışsın. Bugün yataktan çıkma. Akşam sıcak kıyruk yağıyla göğsünü ve ayaklarını ovarım. Bir güzel terlersin ve Allah'ın yardımıyla yarın tarpan tay gibi kalkarsın ayağa
(Beyaz Gemi, s. 129-130).

Burada Aytmatov, soğuk algınlığı konusunda küçük bir ilk yardım dersi vermektedir âdeta. Mümin Dede'nin torununun hastalığını anlamak için diline ve boğazına bakması, ateşini anlamak için bileğini tutması, nabzını kontrol etmesi ve en sonunda da iyileşmesi için terlemesi gerektiğini belirtmesi bugün modern tıptaki doktorların da, soğuk algınlığını anlama ve tedavi etme yöntemlerinin aynısıdır. Dolayısıyla Aytmatov, Mümin Dede aracılığıyla okuyucularını soğuk algınlığı konusunda bilgilendirme ve bilinçlendirme amacını gütmektedir.

Abdias'ı Calpak-Saz Hastahanesi'ne götürdüler ve onu Doktor Ali İsmailovna'nın bilgili ve özenli tedavisine bıraktılar. Kazak Doktor Aliye İsmail, ciddi bir kadındı, biraz sert şekilde sordu:
- Durumunuz oldukça kaygı verici. Bacağınızı bir uzmana göstereceğim, bu arada, enfeksiyonu durdurmak için anti-biyotik vereceğim size. Ama başınıza geleni tam olarak bilmeliyim.

(Dişi Kurdun Rüyalari, s. 237).

Yukarıdaki paragrafta Aytmatov, doğal bir hastane ortamında okuyucularına bazı basit sağlık ile ilgili eğitici bilgiler vermektedir. Burada doktorun Abdias'ın bacağının ciddiyetine binaen onu başka bir uzman doktora göstermek istemesi, sağlıklı yaşamda alanında uzman hekimlerin önemine yapılan bir vurgudur. Burada Aytmatov, doktorun bu hareketiyle, sağlığın en küçük şekilde dahi riske edilemeyeceği mesajını vermektedir. Ayrıca romanda, doktorun enfeksiyon için antibiyotik kullanacağını belirtmesi de okuyucuyu antibiyotik kullanımına dair bilinçlendirmektedir. Burada okuyucu, antibiyotiğin sadece doktor önerisiyle kullanılması gerektiğiyle birlikte sadece vücuttaki enfeksiyonlarla mücadelede antibiyotik kullanımının uygun olacağını, her türdeki hastalık için bilinçsiz bir şekilde antibiyotik kullanımının doğru olmayacağını mesajını almaktadır.

Yedigey ise bir türlü aklından çıkarmıyordu karısının gördüğü rüyayı. Onun rüyasında görüp unutamadığı, gerçekten de o balığı görmek, tutmak istediğini anlamıştı. Denizde ağını çekerken hep bunu, bu Altın Mekre'yi nasıl tutacağını düşünüyordu. Ukubala'nın "talgak"ı, yani karşı koyamadığı güçlü isteği, hamile kadınların aşermesi gibi bir istek idi. Hamilelik döneminde kadınların böyle şiddetli istekleri olurdu. Ama bu talgak, bu aşermesi, ekşi, tuzlu, acı bir şey ya da kızarmış av eti, kuş eti yemek isteği gibi gösterirdi kendini. Bunu bilen Yedigey karısının talgakına hiç şaşmıyordu. Ukubala bir balıkçı karısıydı ve talgaki da kocasının mesleği ile ilgiliydi. O balığı gözleriyle görmek, altın renkli sırtını elleriyle tutmak istiyordu. Tanrı vermişti bu isteği. Yedigey, hamile bir kadın talgakına kavuşmazsa bunun doğacak çocuk için bir zarar getireceğini de işitmişti.

(Gün Olur Asra Bedel, s. 278).

Bu paragrafta ise, kadınların hamilelik dönemlerindeki aşermeleri, yani karşı koyulamaz güçlü istekleri, hakkında bilgi verilmektedir. Kadınların hamileyken bu tür aşermelerinin olduğu, bunların daha çok hangi şekillerde kendini gösterdiği gibi bilgiler okuyucuyla paylaşılarak, okurların hamilelik yaşayan kadınlar hakkında az da olsa fikir sahibi olmaları sağlanmaktadır.

Aşağıda, Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler ile ilgili bulguların frekans ve yüzdelerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo dikkatlere sunulmuştur.

Tablo 3.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler ile ilgili bulguların frekans ve yüzdelerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo

Eserler	Sayfa Numaraları	Geçiş Sıklığı (f)	Yüzde (%)
Beyaz Gemi	130.	1	11,111
Gün Olur Asra Bedel	75, 210, 278.	3	33,333
Dişi Kurdun Rüyaları	235, 237, 238.	3	33,333
Kassandra Damgası	68.	1	11,111
Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman	-	0	0
Elveda Gülsarı	94.	1	11,111
Toprak Ana	-	0	0
Cengiz Han'a Küsen Bulut	-	0	0
Toplam		9	100

Tablo 3 incelendiğinde Cengiz Aytmatov'un romanlarında sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler ile ilgili en çok verinin tespit edildiği eserler, 3 kez geçiş sıklıkları ile *Dişi Kurdun Rüyaları* (f 3) ve *Gün Olur Asra Bedel* (f 3) isimli romanlardır. Bunları sırasıyla 1 kez geçiş sıklıklarıyla *Beyaz Gemi* (f 1), *Kassandra Damgası* (f 1) ve *Elveda Gülsarı* (f 1) isimli romanlar takip etmektedir. *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (f 0), *Cengiz Han'a Küsen Bulut* (f 0) ve *Toprak Ana* (f 0) isimli eserlerde ise sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler ile ilgili bir veriye rastlanılmamıştır.

3.2.2. Sağlık Eğitimine Dair Şifahi Bilgiler

Aytmatov'un romanlarında sağlık eğitimiyle ilgili yer alan bir başka unsur da sağlığa ilişkin şifahi, yani sözlü geleneğe bağlı olarak kulaktan kulağa yayılmış ve genel geçerliliği ile birlikte işe yararlığı insanlarca denenmiş pratik bilgilerdir. Bunlar, halk arasında daha çok "kocakarı ilacı" olarak bilinen ve eskiden beri insanlar arasında uygulanagelen, zaman zaman faydalı, pratik; fakat bilinçsiz bir şekilde uygulandıkları zamanlarda da sıkıntı oluşturabilecek basit tedavi yöntemleridir.

Bununla ilgili Aytmatov'un romanlarında yer alan ilgili bölümlerden bazı örnek metinler aşağıda dikkatlere sunulmuştur.

Dede, çocuğun diline ve boğazına dikkatle baktı. Uzun uzun nabzını dinledi. Nasırdan kaskatı olan parmaklarıyla çocuğun ter içinde, ateşten yanan bileğini tutup atardamarını bulabilmesi bir mucizeydi doğrusu. Nasıl olduysa, kendisini biraz rahatlatan bir sonuç çıkarmıştı:

- Allah büyüktür. Çok önemli değil, sadece soğuk almışsın. Bugün yataktan çıkma. Akşam sıcak kuyruk yağıyla göğsünü ve ayaklarını ovarım. Bir güzel terlersin ve Allah'ın yardımıyla yarın tarpan tay gibi kalkarsın ayağa.
(Beyaz Gemi, s. 129-130).

Bu paragrafta Mümin Dede'nin torununun soğuk algınlığını tedavi etmek için onu hastaneye götürmek ya da ilaç kullanmak yerine sıcak kuyruk yağıyla göğsünü ve ayaklarını ovması, sağlık eğitimine dair şifahi bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mümin Dede'nin yöntemi, hastanelerde doktorlar tarafından uygulanan bilimsel bir yöntem olmamakla birlikte halk arasında faydası görülmüş ve eskiden beri de uygulanan bir yöntem olarak burada Aytmatov tarafından okuyucularla paylaşılmıştır. Bu yöntem aynı zamanda Kırgız toplumunda soğuk algınlığını tedavi etmede kullanılan halk hekimliği yöntemlerinden birisini de gözler önüne sermektedir.

Böyle dedi ama çocuğa sütle erimiş taze tereyağı getirdi. Süt dudaklarını yakıyordu çocuğun. Nine içmesi için zorladı:
- Sıcak sıcak iç, hadi korkma. Soğuk algınlığını yalnız kaynar şeyler söktüp atar!

(Beyaz Gemi, s. 131).

Bu paragrafta da yine soğuk algınlığına dair halk arasında kullanılan bir tedavi yöntemi ile karşılaşmaktayız. Bir önceki örnekte görüldüğü gibi burada da soğuk algınlığını sıcak şeylerle tedavi etme anlayışı söz konusudur. Burada, soğuk algınlığından dolayı hasta olan çocuğu, ninesinin kaynar süt içirerek tedavi etmek istemesi, yine halk arasında bilimsel olmayan tedavi yöntemlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde bu tedavi yönteminin anlatıldığı bir başka eser de *Gün Olur Asra Bedel* romanıdır. Romandaki ilgili bölüm aşağıda dikkatlere sunulmuştur.

O gün Yedigey erkenden kalktı ve denize açıldı. Aral'ı buzlar kaplamadan ev için biraz balık tutmak istediğini akşamdan karısına söylemiş, karısı da onu bu fikrinden caydırmaya çalışmıştı.

- Ev balık dolu, ne gereği var, bu soğukta çıkılır mı? demişti.

Ama Yedigey kafasına koymuştu bir kere, vazgeçmedi:

- Evdeki balıklar evin, ama sen kendin söyledin Sağın halanın hastalanıp yatağa düştüğünü. Onun için en iyi ilaç taze balık haşlaması, sıcak balık çorbasıdır. İhtiyar kadının balık getirecek kimsesi yok ki.

(Gün Olur Asra Bedel, s. 279).

Burada da önceki örnek metinlerde görüldüğü gibi soğuk algınlığını tedavi etmede sıcak şeylerin etkili oluşu anlatılmaktadır. Yedigey'in hasta olan Sağın hala için en iyi ilacın sıcak balık çorbası ve balık haşlaması olduğunu söylemesi, yukarıdaki yargının delili niteliğindedir. Tüm bunlar Kırgız toplumunda soğuk algınlığını tedavi etmede kullanılan halk hekimliği yöntemlerinden bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ukubala çocuğun ölümünden yalnız kendisini suçlu buluyordu. Eve dönen kocasının kucığına atılırken acı göz yaşları dökerek hıçkıra hıçkıra ağladı. Zaten, hem umutla, hem de çocuğun ölümünden kendisini sorumlu tuttuğu

için dayanılmaz acılarla beklemişti o anı. Hıçkırıklar ve gözyaşları arasında dövmüne dövmüne anlatmıştı: “Kızamık olmuş, tehlikeli bir hastalıktır, deve tüyünden battaniyeye sar, iyice ısınsın, terlesin; ışısız bir odaya yatır, serin sular içir...” demişlerdi köyün yaşlı kadınları. “Sen böyle yap, sonrası Allah kerim” demişlerdi. Ama o talihsiz bunları dinlememişti. Komşusunun at arabasını almış, çocuğu Aral istasyonundaki kadın doktora götürmüştü. Sarsıla sarsıla giden arabada, o çukur çarık yollarda, yanmış, kül olmuştu yavrucak. İstasyona vardığı zaman çok geçti. Çocuk yolda ölmüştü. Doktor da “Ninelerin sözlerini dinleseydin çocuk kurtulurdu” diye onu suçlamıştı.

(Gün Olur Asra Bedel, s. 75).

Gün Olur Asra Bedel romanından alıntılanan yukarıdaki paragrafta da kızamık hastalığına yönelik halk arasında kullanılan ve işe yararlılığı en sonunda doktor tarafından da onaylanan bir halk hekimliği tedavi yönteminden bahsedilmektedir. Bu tedavi yöntemi aynı zamanda Kırgız toplumunun halk hekimliğine yönelik kültürel birikimi hakkında da bizlere bilgi vermektedir.

Yedigey ise bir türlü aklından çıkarmıyordu karısının gördüğü rüyayı. Onun rüyasında görüp unutamadığı, gerçekten de o balığı görmek, tutmak istediğini anlamıştı. Denizde ağını çekerken hep bunu, bu Altın Mekre'yi nasıl tutacağını düşünüyordu. Ukubala'nın "talgak"ı, yani karşı koyamadığı güçlü isteği, hamile kadınların aşermesi gibi bir istek idi. Hamilelik döneminde kadınların böyle şiddetli istekleri olurdu. Ama bu talgak, bu aşermesi, ekşi, tuzlu, acı bir şey ya da kızarmış av eti, kuş eti yemek isteği gibi gösterirdi kendini. Bunu bilen Yedigey karısının talgakına hiç şaşmıyordu. Ukubala bir balıkçı karısıydı ve talgakı da kocasının mesleği ile ilgiliydi. O balığı gözleriyle görmek, altın renkli sırtını elleriyle tutmak istiyordu. Tanrı vermişti bu isteği. Yedigey, hamile bir kadın talgakına kavuşmazsa bunun doğacak çocuk için bir zarar getireceğini de işitmişti.

(Gün Olur Asra Bedel, s. 278).

Burada hamilelikle ilgili olarak halk arasında var olan bir inanıştan bahsedilmektedir. Hamile kadınlarının aşermesi neticesinde eğer isteklerine kavuşmazlarsa bunun çocuğun sağlığına zarar vereceği inancı, bugün hâlâ Anadolu'da birçok yerde varlığını sürdürmektedir. Kırgız toplumunda da var olan bu inanış, yukarıdaki paragrafta Aytmatov tarafından ifade edilmiş ve böylelikle Türk milletinin halk hekimliği kültüründeki bir inanış okuyucuya hatırlatılmıştır.

Aşağıda, Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler ile ilgili bulguların frekans ve yüzdeliklerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo dikkatlere sunulmuştur.

Tablo 4.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında yer alan, sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler ile ilgili bulguların frekans ve yüzdelerinin eserlere göre dağılımını gösteren tablo

Eserler	Sayfa Numaraları	Geçiş Sıklığı (f)	Yüzde (%)
Beyaz Gemi	130, 131,	2	33,333
Gün Olur Asra Bedel	75, 82, 278, 279,	4	66,666
Dişi Kurdun Rüyalari	-	0	0
Kassandra Damgası	-	0	0
Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman	-	0	0
Elveda Gülsarı	-	0	0
Toprak Ana	-	0	0
Cengiz Han'a Küsen Bulut	-	0	0
Toplam		6	100

Tablo 4 incelendiğinde Cengiz Aytmatov'un romanlarında sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler ile ilgili en çok verinin tespit edildiği eserler, 4 kez geçiş sıklığı ile *Gün Olur Asra Bedel* (f 4) isimli romandır. Onu 2 kez geçiş sıklığıyla *Beyaz Gemi* (f 2) isimli eser takip etmektedir. *Dişi Kurdun Rüyalari* (f 0), *Kassandra Damgası* (f 0), *Elveda Gülsarı* (f 0), *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (f 0), *Cengiz Han'a Küsen Bulut* (f 0) ve *Toprak Ana* (f 0) isimli eserlerde ise sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler ile ilgili bir veriye rastlanılmamıştır.

Sonuç

Cengiz Aytmatov'un romanlarının sağlıklı olmaya önem verme değeri ve sağlık eğitimi açısından ele alınıp incelendiği bu çalışma da toplamda 129 adet veriye ulaşılmıştır. Bu da Aytmatov'un romanlarının sağlıklı olmaya önem verme değeri ve sağlık eğitimi açısından zengin sayılabilecek bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. İlgili literatür incelendiğinde Cengiz Aytmatov'un eserlerini değerler yönüyle değerlendiren başka bir araştırma ise, Çırak (2013)'in *Cengiz Aytmatov Romanlarının Değerler Eğitimine Katkısı* başlıklı yüksek lisans tezidir. Aytmatov'un *Cemile*, *Gün Olur Asra Bedel*, *Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüyalari* ve *Toprak Ana* isimli eserlerini, Millî Eğitimin belirlediği temel değerler bağlamında inceleyen Çırak, "Sağlıklı olmaya önem verme değeri"ne yönelik toplamda 12 adet veriye ulaşmıştır. Yukarıda verilerden sonuçlardan da anlaşılacağı üzere bu çalışma, Çırak'ın çalışmasına göre çok daha zengin bir içeriğe işaret etmektedir. Bu durumun sebebi olarak ise, Çırak'ın ilgili tez çalışmasında incelemeye dâhil ettiği eserlerin bu çalışmada incelenen eserlerden az olması ve bu çalışmada sağlıklı olmaya önem verme değeri ile birlikte sağlık eğitimine dair pratik bilgilerin de çalışma kapsamına dâhil edilmiş olması gösterilebilir. Ayrıca araştırmacıların konuya ilişkin bakış açılarının ve konuyu ele alış şekillerin farklı olması da yukarıda belirtilen farkın ortaya çıkmasında rol oynamış olabilir. Literatürde, Cengiz Aytmatov'un eserlerinin değerler eğitimi düzleminde ele alındığı araştırmalardan biri de Şahin (2017)'in *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinin Değerler Eğitimi Bağlamında İncelenmesi ve Ortaokul Türkçe Ders Kitapları İçin Metin Önerileri* isimli doktora tezidir. Aytmatov'un Türkiye Türkçesine çevrilmiş tüm kurgusal eserlerini, yayımlanmış Millî Eğitim programlarından yola çıkarak oluşturduğu değerler listesine göre inceleyen ve Aytmatov'un eserlerinden ortaokul Türkçe ders kitapları için metinler oluşturan Şahin;

tezinde, “Sağlıklı olmaya önem verme değeri” ile ilgili 164 adet veriye ulaşmıştır. Şahin’in doktora tezinde elde etmiş olduğu sonuçlar ile bu araştırmanın sonuçları karşılaştırıldığında, Şahin’in doktora tezinin çok daha zengin sayılabilecek bir içeriği işaret ettiği görülmektedir. Bunun sebebi olarak ise, Şahin’in doktora tezinde Aytmatov’un tüm kurgusal eserlerini incelemiş olması, yani ilgili çalışmada incelenen eserlerin fazla oluşu gösterilebilir.

Araştırmada tespit edilen toplamda 129 adet veri, kendi içerisindeki ortak özellikleri dikkate alınarak iki ana başlık ve her ana başlığın altında da iki alt başlık olmak üzere toplamda dört farklı başlık altında incelenmiştir.

Tespit edilen toplamda 129 adet veri içerisindeki en büyük pay, 96 adet veriyle “Sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaşması / aşınması” başlığına aittir. Bu başlık altında sıralanan veriler, toplam verilerin %74,418’ini oluşturmaktadır. Bu başlığı sırasıyla, 18 adet veriyle “Doğrudan sağlıklı olmaya önem verme değerinin işlendiği bölümler”, 9 adet veriyle “Sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler” ve 6 adet veriyle “Sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler” isimli başlıklar takip etmektedirler. Bu verilere göre; tespit edilen tüm bulguların %13,953’ünü “Doğrudan sağlıklı olmaya önem verme değerinin işlendiği bölümler” başlığı, %6,976’sını “Sağlık eğitimine dair bilimsel / tıbbi bilgiler” başlığı ve %4,651’ini ise “Sağlık eğitimine dair şifahi bilgiler” başlığı oluşturmaktadır.

Tespit edilen toplamda 129 adet verinin 48 adedi *Dişi Kurdun Rüyaları* (f 48) isimli romanda yer almaktadır. Onu sırasıyla 34 adet veriyle *Gün Olur Asra Bedel* (f 34), 18 adet veriyle *Beyaz Gemi* (f 18), 10 adet veriyle *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (f 10), 8 adet veriyle *Elveda Gülsarı*, 6 adet veriyle *Kassandra Damgası* (f 6), 3 adet veriyle *Toprak Ana* (f 3) ve 2 adet veriyle *Cengiz Han’a Küsen Bulut* (f 2) isimli eserler takip etmektedir.

Cengiz Aytmatov’un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değeri önemli bir yer teşkil etmektedir. Aytmatov, romanlarında okuyucularına sağlıklı yaşamın bir insanın sahip olabileceği en önemli zenginlik olduğunun, her insanın hem kendi sağlığına hem de etrafındaki yakınlarının sağlığına dikkat etmekle sorumlu olduklarının, insanın hangi yaşta olursa olsun sağlıklı yaşama önem vermesi gerektiğinin ve sağlıklı yaşama konusunda insanların ısrarlı ve mutlak bir iradeye sahip olmaları gerektiğinin mesajını vermektedir.

Cengiz Aytmatov’un romanlarında sağlıklı olmaya önem verme değerinin işlendiği yollardan birisi de; bu değerden yoksun insanların ve bu değer yozlaştığı ortamların tasvir edilmesi yoludur. Aytmatov, böyle kişilerin ve durumlarının tasvirini yaparak aslında sağlıklı olmaya önem verme değerinin vurgusunu yapmak ister. Bu bölümlerde Aytmatov, insanların sigara, alkol, uyuşturucu ve bağımlılık yapıcı madde kullanmalarından; sağlıksız beslenmelerinden; bedenlerini çok fazla zorlayarak hasta düşmelerinden ve bunun gibi durumlardan yola çıkarak sağlıklı olmaya önem verme değerinin yozlaştığını / aşındığını anlatır. Neticede ise bu tür insanların acınacak hâle düşmelerini ve ölümlerini burun buruna gelmelerini anlatarak, sağlıklı yaşamın öneminin altını bir kez daha ısrarla çizer.

Cengiz Aytmatov, okuyucularını sağlık anlamında eğitme gibi amaç da gütmektedir. Aytmatov, romanlarında bazı yerlerde, sağlıklıyla ilgili bilimsel / tıbbi

bilgilere yer vererek okuyucuyu çeşitli hastalıklar ve belirtileri, çeşitli ilaçlar, bilinçsiz ilaç kullanımı ve sağlıkta uzman olan insanlara başvurmanın önemi gibi konularda bilinçlendirecek mesajlar vermektedir.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında halk hekimliği ile ilgili çeşitli bilgilere de rastlamak mümkündür. Özellikle şifahi yollarla yani kulaktan kulağa dolaşarak günümüze kadar gelen ve faydalı oluşu insanlar tarafından denenmiş sağlıkla ilgili bazı bilgiler, bir yandan okuyucuya pratik bir bakış açısı sunarken bir yandan da özelde Kırgız toplumunun genelde Türk milletinin halk hekimliği konusundaki kültürel mirasına bir nebze de olsa ışık tutmaktadır.

Araştırmanın sonuçları, Aytmatov'un romanlarının sağlık eğitimi ve bilinci bağlamında zengin bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Aytmatov'un romanları, insanları sağlık anlamında eğitirken ve bilinçlendirirken faydalanılabilecek eserlerdir. Aynı zamanda okullarda öğrencilere sağlık bilinci kazandırma anlamında da bu eserlerden faydalanmak mümkündür. Aytmatov'un romanlarından alıntılanarak oluşturulmuş metinlere, ders kitaplarında okuma metni olarak yer vermek ve öğrencileri bu eserleri okumaları bağlamında yönlendirmek; onların, sağlık eğitimi ve bilinci ile birlikte millî ve kültürel miraslarına karşı da farkındalık kazanmalarına yardımcı olacaktır.

Kaynaklar

- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Gün Olur Asra Bedel* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Beyaz Gemi* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Elveda Gülsarı* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Dişi Kurdun Rüyalari* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Toprak Ana* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2015). *Cengiz Han'a Küsen Bulut* (çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz. (2013). *Kassandra Damgası* (çev. A. Pirverdioğlu). İstanbul: Elips Kitap.
- Aytmatov, Cengiz. (2012). *Ebedi Gelin Dağlar Yıkıldığı Zaman* (çev. A. Pirverdioğlu). İstanbul: Elips Kitap.
- Bono, Edward de. (2007). *6 değer madalyası: 21.yüzyılda başarının anahtarı* (çev. S. Y. Kölay). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Bridge, Berna. (2003). *Anlamli yaşamak*. İstanbul: Beyaz Yayınları.
- Çırak, Ersu. (2013). *Cengiz Aytmatov'un romanlarının değerler eğitimine katkısı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Karasar, Niyazi. (2000). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (10. baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kolcu, Ali İhsan. (2015). *Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- Saltık, Ahmet. (2004). "Postmodernite ve sağlık eğitimi". I. Ulusal Sağlık Geliştirme ve Sağlık Eğitimi Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Ankara.
- Sönmez, Veysel. ve Alacapınar, Füsün Gülderen. (2014). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şahin, Nurullah. (2017). *Cengiz Aytmatov'un eserlerinin değerler eğitimi bağlamında incelenmesi ve ortaokul Türkçe ders kitapları için metin önerileri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Yazıcı, Olcay. (2002). "Yüzyılın Yazarı: Cengiz Aytmatov". *Türk Edebiyatı Dergisi*, S. 345, ss. 40-42.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. Basım). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, Ayşegül. (2007). *Bozkır'da çalışan sağlık görevlilerinin sağlık eğitimi konusundaki bilgi, tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.

BOZKIRIN MÜHRÜ: TAŞ HEYKELLER THE SIGNATURE OF THE STEPPE: STONE SCULPTURES

ASLI ÇANDARLI ŞAHİN

Araş. Çör. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Research assistant Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Literature, Department of History
aslicandarli@mu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-0076-0064>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül- September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Çeliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 19.09.2018
Sayfa-*Pages* : 419-436

<http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3895>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaedi>

This article was checked by

 iThenticate®

BOZKIRIN MÜHRÜ: TAŞ HEYKELLER*
THE SIGNATURE OF THE STEPPE: STONE SCULPTURES

ASLI ÇANDARLI ŞAHİN

Öz

Taş, sağlamlığı sayesinde yüzyıllar öncesini günümüze taşıyabilen önemli bir tanıktır. Türkler en eski devirlerden itibaren taşı oyma, ona şekil verme konusunda dikkate değer bir beceri ve çaba göstermiştir. Geyikli taşlar, balballar, heykeller... her biri kültür tarihi araştırmaları için çok kıymetli veriler sunmaktadır. Bu çalışmanın konusu taş heykellerdir ki, özellikle yazılı kaynakların anlatmakta yetersiz kaldığı birçok konuyu net şekilde gözler önüne sermeleri açısından önem arz etmektedirler. Çeşitli boyların yaşadıkları coğrafyanın tespiti konusunda yol gösterici olmalarının yanı sıra onların nasıl giyindikleri, hangi silahlarla savaştıkları, ne gibi eşyalar kullandıkları gibi gündelik yaşamın önemli noktalarını aydınlatma konusunda da oldukça kıymetlidirler.

Bu çalışma bir yandan heykellerin kültür tarihi araştırmalarına kaynaklığı üzerinde dururken bir yandan da Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Türkistan gibi çeşitli coğrafyalarda rastlanan taş heykellerin mekân ve zaman farklılıkları karşısında bir değişim ya da dönüşüm yaşayıp yaşamadığı sorusuna cevap aramaktadır. Çalışmanın odak noktası ayrı zamanlarda ve ayrı coğrafi sahalarda bulunan heykellerin benzer ve farklı yönleridir.

Anahtar Kelimeler: Taş Heykel, Bozkır, Kültür, Gündelik Yaşam, İnanç Dünyası

Abstract

Thanks to the solidity of the stone, an important witness can pass centuries before onto this day. From the earliest times, the Turks have shown considerable skill and effort in carving and shaping the stone. Deer stones, balbals, sculptures ... Each offers a lot of precious information for cultural history research. The subject of this work is stone sculptures; they are important for many issues that are particularly inadequate in the written sources, in terms of their clarity. Because stone sculptures are not only a guide for the determination of geography in which various tribes lived, they are also very valuable in illuminating important points of everyday life such as how they wear, what weapons they fight with, what kind of goods they use.

On the one hand, this study is based on the origin of the stone sculptures of Deşt-i Kıpçak and investigates the cultural history of the sculptures' influence on historical studies. On the other hand, the stone sculptures found in various geographies such as Deşt-i Kipchak, Siberia and Turkistan answer the question of whether they have experienced a change or transformation. The focal point of the work is the similar and different aspects of sculptures found at different times and on separate geographical locations.

Key Words: Stone Sculptures, Steppe, Culture, Everyday Life, Faith World

* Bu makale, "Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Giriş

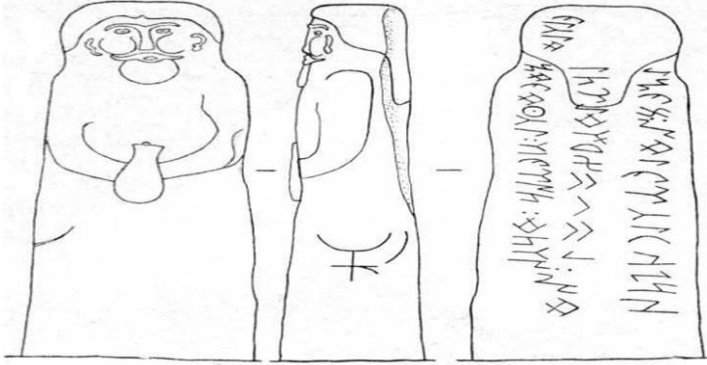
Heykeller söz konusu olduğunda karşımıza çıkan ilk mesele onların nasıl adlandırılacağıdır. Konu ile meşgul olan araştırmacılar “balbal”, “baba” ya da “bediz” gibi farklı öneriler sunmuştur (Yılmaz 2005: 206-214). Söz konusu adlandırma önerileri ile ilgili küçük bir değerlendirme yapıldığında bunların ifadede yetersiz kaldığı görülmektedir. Nitekim başlangıçta heykellerin de balbal biçiminde adlandırılması söz konusudur. Ne var ki, balbal teriminin heykele oranla daha basit hatta şekilsiz biçimde hazırlanmış kaba yontuları ifade ettiği artık genel kabul görmüştür. Üstelik balballar anlam bakımından da heykellerden oldukça farklıdır. Zira doğrudan ölen kişiyi değil ölen kişinin sağlığında öldürdüğü düşmanları temsil etmektedir (İbn Fazlan 1995: 115; Belli 2003: 35). Orhun Yazıtlarında geçen “...*hakan uçuverdi. Kırgız hakanını balbal diktim...*” ifadesi (Orkun 2011: 41) bunun açık kanıtıdır. Balbal terimi bu şekilde kenara bırakılırsa ilim literatürüne “kamennie baba” biçiminde yerleşmiş olan ifadenin de heykellerin tamamını kapsama konusunda yetersiz kaldığı düşünülmektedir. Zira “baba” kelimesi Rusça’da kadın anlamına gelmektedir (Yusipova 2006: 23). Dolayısıyla anlam açısından erkek heykeller bu adlandırmanın dışında kalmaktadır (Yılmaz 2005: 209). Taş baba ifadesinin tüm heykelleri ifade eder biçimde kullanılması, ancak baba kelimesinin ata anlamında alınmasıyla mümkündür (Golebiowska-Tobiasz 2013: 34-35). Heykeller için bediz, figür, süsleme, bezek gibi terimler kullanıldığı da görülmüştür ancak tüm bu terimlerin anlam açısından yetersiz kaldığı ortadadır (Kızılasov 1964: 28; Tekin 1998: 38).

Taş heykel dikme geleneğinin görüldüğü tarih aralığını 6-13. yüzyıllar olarak belirlemek mümkündür (Belli 2003: 35) ve bu zamansal sınırlama heykellerin görüldüğü mekan açısından da fikir vermektedir. Nitekim taş heykeller Sibiryaya ve Altay gibi en eski devirlerden itibaren Türklere ev sahipliği yapmış olan coğrafi sahaların yanı sıra sonraki süreçte Deşt-i Kıpçak’ta da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Türklere bu şekilde erken dönemlerden itibaren görülen heykel yapım âdeti 13. yüzyılda sona ermiştir ki, bunun Moğol İstilasası ile ilgili olduğu ya da İslâm’ın giderek artan nüfuzu sonucunda gerçekleştiği yönünde farklı görüşler mevcuttur (Krasilnikov-Telnova 2000: 231; Belli 2003: 35, 46; Pilipçuk 2013: 62). Heykel yapma geleneğinin sona ermesi ile birlikte mevcut heykeller amaçları dışında yol ve köprü inşaatlarında yapı malzemesi olarak kullanılmaya başlanmış ve büyük zarar görmüştür (Pletnëva 1974: 58; Altınkaynak 2008: 114-115).

Peki, ama yüzyıllar boyunca süren bir heykel yapma geleneğinin oluşması hangi ihtiyaçtan kaynaklanmıştır? Heykeller tam olarak neyi ifade etmişlerdir?

Taş Heykellerin İfade Etiği Anlam Açısından İncelenmesi

Taş heykellerin bizzat ölen kişiyi ifade ettiği eski Türk heykelleri üzerinde bulunan metin örnekleri sayesinde açık şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim “*Ben Karahan’daki Ezgeneyim. Yirmi altı yaşındaydım. Türğiş devlet sınırında öldüm*” ifadesi bunu net şekilde kanıtlamaktadır (Kızılasov 1964: 29-30, 33-34).

Şekil 1: Damgalı ve kitabeli bir heykel örneği (Kızlasov 1964: 33).

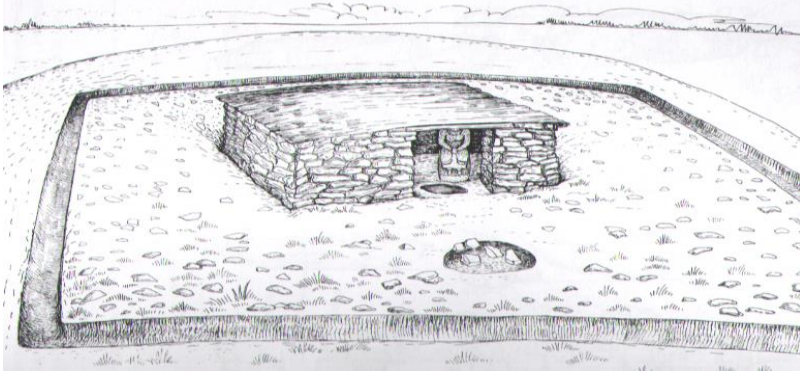
Heykellerin dikiliş amacına dair fikir veren ayrıntılardan biri, taş heykellerin yüz tasvirlerinde görülen farklılıklardır. Öyle ki, heykelin yaşı ya da genç birine mi ait olduğunun ilk bakışta anlaşılabilmesi gibi belirginlikler tasvirlerin ölen kişiye benzeme zorunluluğunun olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda heykeller, ölen kişinin ölümsüzleştirilmesi amacına hizmet etmektedir. Dolayısıyla atalar kültü ile heykeller arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı söz konusudur (Pletněva 1974: 74; Roux 1999: 311; Belli 2002: 913-914; Pletněva 2003: 154; Golebiowska-Tobiasz 2013: 43). Nitekim heykellere büyük saygı duyulduğu ve söz konusu saygının da heykelin okluğuna ok bırakılması ya da yanında koyun kurban edilmesi suretiyle gösterildiği bilinmektedir (Nizami 2004: 316-317). Heykellerin bulunduğu noktaların ağırlıklı olarak anma töreninin gerçekleşeceği alanda yer almış olması da heykeller ile atalar kültü ilişkisini ortaya koyan kanıtlardan biridir (Feodorov-Davidov 1966: 192; Horváth 1989: 100). Taş heykellerin tören alanına dikilmesi uygulaması, coğrafi farklılıklardan pek etkilenmemiş gözükmemektedir (Arslanova-Çarikov 1974: 229).

Heykellerin ölen kişiyi sembolize ettiğinin anlaşılmasından sonra akla gelen soru her ölen için heykel yapılıp yapılmadığıdır. Konu ile ilgili olarak taş heykellerin sadece meşhur ve zengin askerler için dikildiğini düşünenler olduğu gibi sipariş veren kişinin ölen herhangi bir akrabası adına yapıldığı görüşünde olanlar da bulunmaktadır (Pletněva 1974: 72; Pilipçuk 2013: 58). Eğer her ölen için heykel yapılmış olsaydı bunlar bir mezar taşı niteliği taşıyor olurdu. Oysa 13. yüzyıl gezgini Rubruk, heykellerin kurganlar üzerine dikildiğini belirtmişse de (2001: 42-43) yapılan araştırmalar heykellerin tümünün altında bir cenaze bulunmadığını ortaya koymuş durumdadır (Yevtuhova 1952: 114-115; Feodorov-Davidov 1966: 192; Horváth 1989: 100). Kaldı ki, işin maliyet ve zahmet kısmı düşünüldüğünde toplumun tüm üyelerinin taş heykel diktirmesi pek de mümkün gözükmemektedir.

Taş heykelerde görülen cinsiyet ve duruş farkları da işin içine dâhil olduğunda heykellerin anlamlandırılması ve dikilme amaçlarının ne olduğu ile ilgili sorular giderek artmakta ve karışık bir hal almaktadır. Kimi zaman çocuk heykellerinin de bulunduğu düşünülmüşse de genel kanı taş heykellerin yetişkinlere ait olduğu ve cinsiyetlerine göre kadın-erkek biçiminde ayrıldığı yönündedir. Duruş biçimlerine göre de oturur, ayakta durur ve yarı oturur biçimde gruplandırılmışlardır (Feodorov-Davidov, 1966: 167-186;

Pletnëva, 1974: 60). Heykellerin neden farklı duruş biçimlerine sahip olarak tasvir edildiği sorusu ilim dünyasını epeyce meşgul etmiştir. Erkek heykellerinin yönetici ya da askerleri temsil ettiğini düşünerek işin içinden çıkmak mümkündür ancak kadın heykellerinin varlığı ve üstelik de farklı duruş biçimlerinde tasvir edilmiş olmaları meselenin çok da basit olmadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada ayakta duran kadın heykellerinin, eşlerini savaşta kaybetmiş olan kadınları; oturan kadın heykellerinin ise tam tersi eşleri savaşta ölmeyen kadınları ifade ettiğine dair bir önerme mevcuttur. Üst düzey askerlerin ayakta, zengin aile reislerinin ise oturur vaziyette tasvir edildiği düşüncesi de bulunmaktadır ve her iki önerme de ayakta duran heykellerin bellerindeki malzemenin çokluğuna dikkat çekilerek yapılmıştır. Nitekim ayakta duran tüm heykeller silahlı olarak tasvir edilirken oturan hiçbir heykelde silah bulunmaması oldukça ilginçtir (Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 101; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 39; Pilipçuk, 2013: 59). Söz konusu heykellerin kadın tarafından gelen atayı, toplumda kazandığı saygınlıkla ön plana çıkmış kadınları ya da belli bir kahramanlık elde etmiş kişilerin anneleri, eşleri veya kardeşlerini temsil etmiş olabileceği düşünülmüştür (Altınkaynak 2008: 111).

Heykellerin inanç dünyası içinde nasıl bir anlama sahip olduğu sorusu önemlidir. Bilindiği üzere Eski Türklerde ölüm bir son değil, aksine yeni yaşamın başlangıcı olarak algılanmıştır. Bu anlayış içerisinde toplumun ileri gelenlerinin ölümü, onların toplum yararına hareket etmeye devam etmeleri için bir engel değildir. Zira artık onlar bolluk, bereket, iyilik ve zenginlik sağlayıcı ruhlar olarak yaşamakta, diğer dünyada da geride kalanları temsil etmektedir (Horváth 1989: 101; Roux 1999: 70-71; Tryjarski 2012: 104, 109, 138, 145). İşte bu anlayış geride kalanlar için gidenin arkasından çeşitli anma törenleri düzenleyerek onların hoşnutluğunu sağlamak düşüncesini beraberinde getirmiştir (Golebiowska-Tobiasz 2013: 33). Bu doğrultuda Eski Türk mezarları çoğu zaman kurban ve tören alanı gibi kutsal mekânlar ile çevrelenmiştir (Çoruhlu 2016: 371). Bir bakıma çit olarak adlandırabileceğimiz taş duvarlar cenaze gelenekleri içindeki yerini almıştır. Çit ile çevrili alanın içinde cenaze olsun ya da olmasın buranın ölüye atfen hazırlandığı şüphesizdir. Söz konusu çitler ölü ile yaşayanlar arasında bir set oluşturmanın yanı sıra kurban sunma ve ölüyü anma törenlerinin yapılacağı mekânların belirleyicisi olmaktadır. Zira taş heykeller genel olarak kare ya da dikdörtgen biçimli ve etrafı taşlar ile çevrili alanlarda bulunmuştur (Kızlasov 1964: 29-30; Feodorov-Davidov 1966: 192; Belli 2003: 48; Golebiowska-Tobiasz 2013: 44-45, 56). Eski Türk mezar alanlarına kimi zaman küçük bir yapının inşa ettirildiği ve bunun üzerine kişinin hayattayken savaşlarda gösterdiği başarılarının resmedildiği bilinmektedir (Kızlasov 1964: 27-28). Çinli ustalara inşa ettirilen barkların varlığı Orhun Yazıtlarında da "...Çin hakanı iç sanatkarlarını gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırıldı. İçine dışına ayrı nakış vurdurdum. Taş yonturdum..." gibi cümleler ile ifade edilmiştir (Orkun 2011: 28, 52-53). Eski Türklerde ölen kişi toplumun üst düzey yöneticilerinden biri ise mabet içinde heykeller yapılmış; ancak mücadeleler sırasında yaşamını yitiren sıradan bir asker ise basit bir çit hazırlanarak ölen kişinin tasviri taşın doğu tarafına resmedilmiştir (Kızlasov 1964: 29).

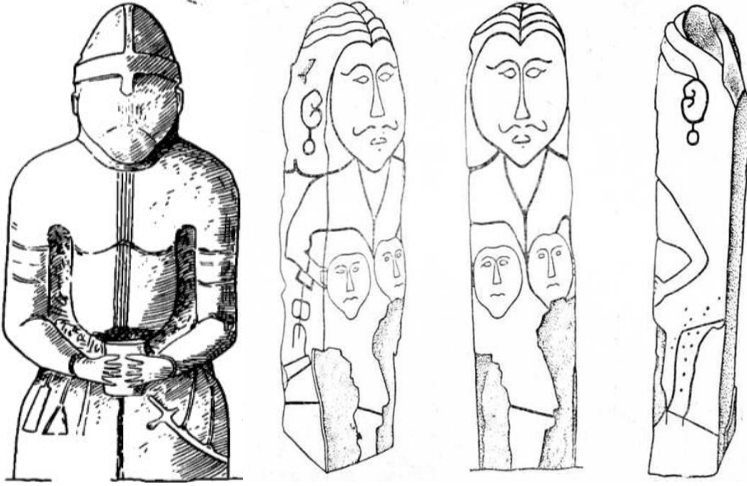

Şekil 2: İçinde heykel barındıran çevrelenmiş kutsal alan örneği (Guguev 2012: 78).

Deşt-i Kıpçak heykellerini ve dolayısıyla kutsal alanlarını iki türe ayırmak mümkündür. İlki höyük üzerinde bulunan taş heykelli alanlardır. Heykellerin bu konumu, heykel çevresinden geçen ve onu gören herkesin kurban sunup ibadet etmek zorunda olması ile ilişkili olmalıdır (Gurkin 1987: 107-108). Kutsal alanların diğeri ise höyük içerisine yapılmış çukur içinde çoğunlukla ahşap ve nadir de olsa taş heykelli yapılardır (Gurkin 1987: 107-108; Yevglevskiy ve Danilko 2012: 117, 130). Heykellerin çukurlar içinde yer alan bu konumu Gurkin'e göre ruh inancı ile ilişkilidir. Anma töreninin hemen ardından ruhun bu dünyayı tamamen terk etmesi ve ruhlara diyarına gitmesi nedeniyle ruhun bulunduğu heykel de gömülmüştür (Gurkin 1989). Heykellerin gömülmesinin Moğol istilası ile ilişkilendirilebileceği yönündeki bir diğer düşünce her iki türdeki mabetlerin kronolojik olarak 11-13. yüzyıl dönemine ait olduğunun saptanması nedeniyle haksız çıkmaktadır (Gurkin 1987: 108; Pletnëva 2003: 165). Bu tespit aynı zamanda ahşaptan yapılan heykelleri, taş heykellerin dönüşüme uğramış bir devamı olarak niteleyen görüşü de (Belli 2003: 35) haksız çıkarmaktadır. Kutsal alan türleri göz önünde bulundurulduğunda dikkat edilmesi gereken noktalardan biri taş heykellerin höyüğün en tepesinde bulunmasına karşılık ahşap heykellerin daima höyüğün içinde gömülü olmasıdır. V. A. Gorodtsov'un bildirdiğine göre heykellerin konumunu belirleyen unsur, malzemesidir. Buna göre daha maliyetli olan taş heykeller ihtişam ve gösteriş için tepede yer alırken daha ucuz olan ahşap heykeller toprağa gömülüdür (1907: 251). Sahip oldukları dayanıklılığın ya da dayanıksızlığın da heykellerin dikilecekleri yerin belirlenmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

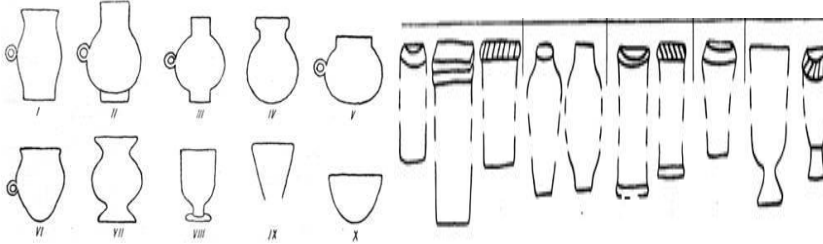
Cinsiyet ya da duruş biçiminin yanı sıra heykelleri ifade ettikleri anlamlar açısından değerlendirirken göz önünde bulundurmamız gereken unsurlardan biri de tasvirlerde yer alan kaplardır. Örneğin ilk bakışta aynı ustanın elinden çıkmış izlenimi uyandırıcısına benzer gözükten Deşt-i Kıpçak heykellerinin en dikkat çeken özelliği hafif düşük omuzlar, kalkık bir çene ve sanki bir kuralmışçasına karnın hemen üzerinde kap tutan ellerdir (Pletnëva 1974: 55; Pletnëva 2003: 156). Kaplar Sibiry heykellerinde de görülür ancak biçimleri ve tutulduğu yerler farklı şekilde tasvir edilmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta iki elin birden tuttuğu ve belirtildiği gibi karnın hemen üzerinde bulunan kaplar Sibiry bölgesindeki heykellerde genellikle sağ elde ve göğüs hizasındadır. Sol elde kılıç vardır. Bu duruş biçimi eski dönem taş heykelleri için ağırlıklı olarak

kullanılmışsa da kabın yerine kimi zaman bir doğan geçebilmiştir. Başka bir ifade ile erken dönem heykelleri için kap farklı nesnelere yer değiştirebilmiştir. Nitekim 1960 yılında Kızlasov tarafından Tuva'da bulunmuş olan taş heykelde kap ya da kılıç yerine göğüs hizasındaki ellerde gövdeden ayrılmış kafa yer almaktadır ki, bu, tasvir edilen kişinin hayatta iken iki kişiyi öldürmüş bir savaşçı olduğunun göstergesidir (Kızlasov 1964: 35). Ancak belirtildiği üzere Deşt-i Kıpçak'ta kap adeta olmazsa olmazdır (Veselovskiy 1915: 27; Çarikov, 1979 185-187; Golebiowska-Tobiasz 2013: 38; Pilipçuk 2013: 62-63).

Şekil 3: Elde tutulan nesne tasvirleri (Kızlasov 1964: 35; Pletnëva 1974: 152).

Deşt-i Kıpçak'taki heykellerin tamamının, Sibiry ve Altay bölgesindeki heykellerin de ağırlıklı kısmının ellerinde kap tutar biçimde tasvir edilmesi önemlidir. Şekil açısından bakıldığında kapların biçimlerinin bölgeler arası bazı farklılıklara sahip oldukları gözükse de biçimleri her ne olursa olsun söz konusu kapların önemli bir mana taşıdıkları ya da özel bir amaca hizmet ettikleri ortadadır.

Şekil 4: Deşt-i Kıpçak ile Altay ve Sibiry heykellerinde tasvir edilen kapların biçimleri (Yevtuhoval 1952: 106; Pletnëva 1974: 50).

Konu ile ilgili olarak ilim âleminde kabın, ölümsüzlük suyunun kabını temsil ettiği, yaşam ve ölüm döngüsünün sembolü ya da ailenin refahını sağlayan bir tılsım olduğu şeklinde farklı yorumlar yapılmıştır (Altınkaynak 2008: 108; Golebiowska-

Tobiasz 2013: 37). Kült merkezlerinde gerçekleştirilen dini törenler sırasında su veya yemek koymak için kullanılan bir eşya olarak heykel üzerinde yer aldığı şekilde görüşler mevcuttur. Ölenin elinde kap tutar şekilde tasvir edilmesinin, ölen kişinin de kendi anma törenine katıldığına inanılması ile alakalı bir uygulama olduğu ya da diğer dünyaya sunulan kurbanın göstergesi olabileceği düşünülmüştür (Kızlasov 1964: 36; Altınkaynak 2008: 108). Konu ile ilgili olarak E. Altınkaynak, taş heykellerde tasvir edilen kaplar ile kalenderi dervişlerinin su içmek, yemek koymak ya da dilenmek gibi amaçlar doğrultusunda taşıdıkları kâseler arasında gerek işlevsel gerekse felsefi açıdan bir benzerlik ilişkisi kurulabileceğine dikkat çekmiştir (2008: 108).

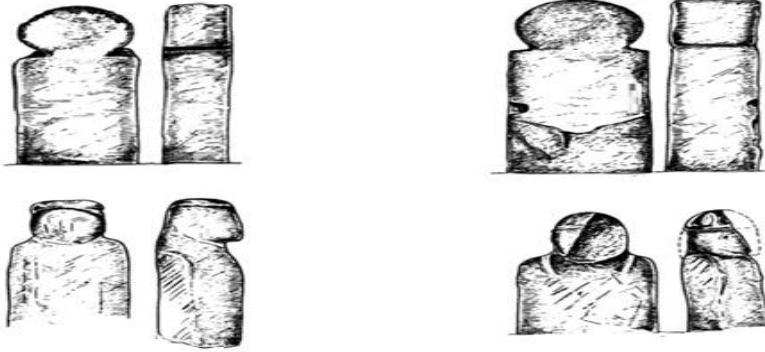
Heykellerin anlamlandırılması konusunda göğüsün sadece kadın heykeller için değil erkekler için de vurgu yapılan bir özellik olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Göğüs kadınlarda daha çok soyun beslenmesi ve yaşamın devamlılığını ifade ederken erkek heykellerde yenilmezlik ve güç sembolü olarak kullanılmış olmalıdır (Krasilnikov-Telnova 2000: 231; Pletněva 2003: 154). Taş heykeller toplum üyelerinin çocuk sahibi olmak, şifa bulmak ya da yağmur yağmasını sağlamak adına başvurdukları unsurlar olmaları açısından önem arz etmişlerdir (Şvetskov 1979: 208; Pilipçuk 2013: 64).

Daha önce de belirtildiği üzere taş heykel yapma geleneği oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafi sahada görülmüştür. Bu noktada tasvirlerde zaman ve mekân değişimi ile doğru orantılı bir dönüşüm yaşanmış olmalıdır. Peki, coğrafi çeşitlilik, benzerlik ve farklılık noktasında heykel yapma geleneğine nasıl yansımıştır?

Taş Heykellerin Malzeme ve Biçim Açısından Değerlendirilmesi

Heykellerin hammaddesi konusunda kolay işlenebilirlik önemli bir ölçüt olsa gerektir. Bu noktada ince taneli kumtaşı ve gözenekli kireç taşı gibi türler heykel yapımında kullanılan temel malzemeler olarak öne çıkmıştır. Bununla birlikte coğrafyanın sunduğu imkânların da etkili bir belirleyici olduğunu söylemek gerekir. Zira o bölgede ya da yakın çevresinde hangi taş türü yoğunlukta ise ana malzeme o olmaktadır. Örnek vermek gerekirse Azak civarında granit taşından, Doneç ve Kafkasya sahasında tebeşir taşından fazlaca yararlanılmıştır (Pletněva 1974: 53, 55). Yine Türkistan sahasında bulunan heykeller de o coğrafyada bulunan taş türleri ile doğru orantılı olarak granit, bazalt ve breş gibi taşlardan yapılmıştır (Çoruhlu 2007: 202).

Heykeller sahip oldukları detaylar açısından değerlendirildiğinde zaman içinde yaşanan gelişim dikkat çekmektedir. En erken biçim, son derece sade ve düz sütun şeklindeki heykellerden oluşmaktadır. Belki de bu ilk biçim, Müslüman Türklerin mezarlarının ayak ve baş kısmında bulunan taşların, özellikle de sarıklı olanların, heykellerin İslâm dini etkisi ile dönüşüme uğramış hali olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Veselovskiy 1915: 22). Düz sütun şeklindeki heykeller üzerinde önce yüz ve vücut detayları belirmiş; ardından bunlara giyim-kuşam ve gündelik yaşam unsurları eklenmiştir.

Şekil 5: Erken heykel biçimleri (Pletněva 1974: 170).

Taş heykeller bu gelişim çizgisi içinde değerlendirildiğinde Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki heykel tasvirlerinin, 6-7. yüzyıllarda Sibiry ve Altay topraklarında görülen heykellerin gelişmiş biçimleri şeklinde değerlendirildiğini belirtmek gerekir (Şvetskov 1979: 199; Golebiowska-Tobiasz 2013: 35). Nitekim Sibiry çevresinde bulunan heykellerin öne çıkan özelliği sadelikleridir. Bu bölge heykellerinde kişiye benzerlik daha çok giysi ve aksesuarlar ile sağlanırken Deşt-i Kıpçak'ta bunlara yüz ve diğer fiziki detaylar da eklenmiştir (Çarikov 1979: 185-187). Bu arada Deşt-i Kıpçak heykellerinin en detaylı biçimde tasvir edildiği dönemin 12. yüzyıl olduğu görülmektedir (Pletněva 1974: 55).

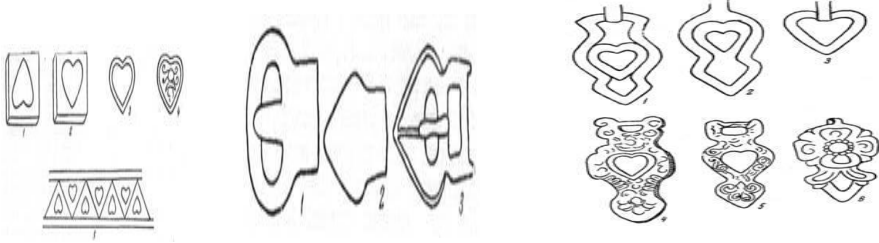
Eski Türklerin gündelik yaşamına dair önemli detayların gün yüzüne çıkmasına yardımcı olan taş heykeller sundukları veriler ile yazılı kaynakların yetersiz kaldığı çoğu konuyu aydınlatma noktasında önemli bir katkı sunmaktadır. Zira taş heykeller çeşitli boyların yaşadıkları coğrafyanın tespiti konusunda yol gösterici olmalarının yanı sıra onların nasıl giyindikleri, hangi silahlar ile savaştıkları, ne gibi eşyalar kullandıkları gibi kültürel konularda kıymetli bilgiler vermektedir. Taş heykellerin kültür tarihi araştırmalarına nasıl kaynaklık ettiğini anlayabilmek; çeşitli coğrafi bölgelerde bulunan heykellerin benzer ve farklı noktalarını ortaya çıkarabilmek için taş heykellerin sunduğu verileri daha yakından incelemek yerinde olacaktır.

Taş Heykellerin Giysi ve Aksesuar Açısından Değerlendirilmesi

Kaftan, pantolon ve çizme biçiminde görülen geleneksel Türk giysisi taş heykellere açık şekilde yansımıştır. Daha önce de belirtildiği üzere giysi detayları eski dönem heykellerde daha azken Deşt-i Kıpçak bölgesine gelindiğinde oldukça artmaktadır. Deşt-i Kıpçak heykellerinde yer alan kaftanların etek, yaka ve kol kısımları sırma şeritlerle süslenmiş durumdadır (Horváth 1989: 87-88; Dode 2001: 52). Taş heykellerde yer alan giysi süslemelerinin zenginliği ifade etmek için kullanıldığı düşünülmüştür (Graç 1961: 59). Kaftanın içinde neredeyse dizlere kadar uzun ve manşetli kolları bulunan bir gömlek yer alır (Pletněva 1974: 51; Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya 1981: 217). Giysiler pantolon ve dizin yukarisına kadar uzanan, yarım daire ya da sivri dizlikleri bulunan çizme ile tamamlanmaktadır (Berejinskiy 2004: 41). Sibiry ve Altay bölgesi taş heykellerinde görülen kaftanın yakası geriye doğru

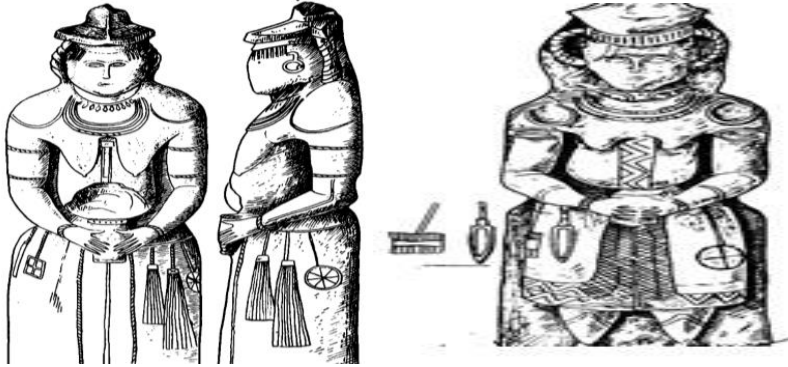
kıvrılmaktadır. Kürk olduğu düşünülen bu kaftanın altında yuvarlak bir yakaya sahip olan bir giysi daha bulunmakta ve her ikisinin beli kemerle tutturulmaktadır (Yevtuhova 1952: 105).

Eski Türk giyim kültürünün önemli bir parçası olan kemerlerin sadece aksesuar olmanın ötesine geçen işlevsellikleri taş heykellerde başarılı şekilde tasvir edilmiştir. Nitekim kemerler pantolonun vücutta sabit durmasını sağlamanın yanı sıra günlük hayatta ihtiyaç duyulan birçok eşyayı taşıma görevini de üstlenmiştir (Horváth 1989: 90; Pletněva 1974: 36; İvanov 2000: 56). Dahası kemerler gerek üzerindeki tokalar gerekse taşıdıkları eşyalar açısından birer rütbe sembolü olarak kullanılmıştır (Horváth 1989: 90; Baykuzu 2013: 222, 238).

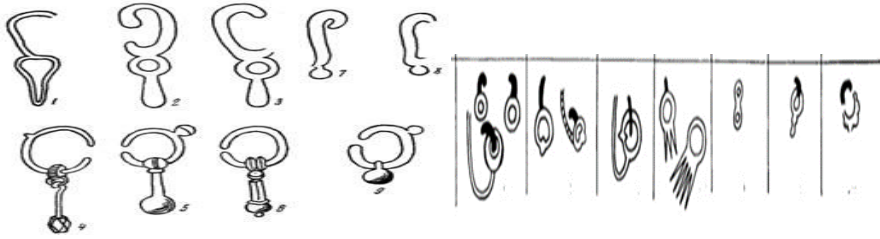
Şekil 6: Kemer parçaları (Yevtuhova 1952: 109-110).

Taş heykellerde görülen kemerler düz olabildikleri gibi ağırlıklı olarak süslemelidir. Birçok başka küçük kemer ve askıya sahiptir. Dörtgen, daire ya da kalp biçiminde değişen parçaları bulunmaktadır. Askılara çoğu zaman içlerinde ayna, çakmaktaşı, tarak, bileği taşı vs. gibi günlük kullanım eşyaları bulunan ve ipek, keçe, deri veya kürk kumaştan hazırlanmış olan küçük keseler asılıdır (Yevtuhova 1952: 108, 110, 114; Graç 1961: 65; Dode 2001: 53). Kemerlere asılan malzemeler coğrafi farklılıklardan etkilenmemiş gözükmektedir. Örneğin Deşt-i Kıpçak taş heykellerinde görülen çatal tasvirlerine Güney Sibirya bölgesinde de rastlanmıştır (Savinov 1984: 116).

Şekil 7: Deşt-i Kıpçak Heykellerinde kemere asılan nesne tasvirleri (Pletněva 1974: 119, 127).

Orta Çağ konar-göçerlerinin tümünde sadece kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de kullandığı bir aksesuar olma özelliğine sahip bulunan küpe (İvanov 2000: 57-58) taş heykellerde tasvir edilmiştir. Deşt-i Kıpçak heykellerinden anlaşılan bu coğrafyada düz veya boncuklu halka küpelerin yanı sıra ilmek görünümlü veya altı kanatlı küpeler de kullanılmıştır. Farklı şekilli küpeler bulunsa da en yaygın olarak kullanılan küpe türü halka biçiminde olanlardır (Feodorov-Davidov 1966: 39; Pletnëva 1974: 44). Erken dönem taş heykellerde rastlanan küpeler kulak memesine yerleştirilen bir halka, çoğu zaman bu halkanın içinden sarkan küçük bir çubuk ve ucunda küçük bir asma biçimindedir (Yevtuhova 1952: 105). Soru işaretine de benzetebileceğimiz bu biçim, konar-göçerler arasında oldukça yaygın olmalıdır. Nitekim Türkistan ve Güney Sibirya'nın yanı sıra Kafkasya'da da görülmüştür (Graç 1961: 62). Bunun yanı sıra Güney Sibirya bölgesinde asma top ya da damla biçimli küpelere de rastlanmıştır (Arslanova ve Çarikov 1974: 223).

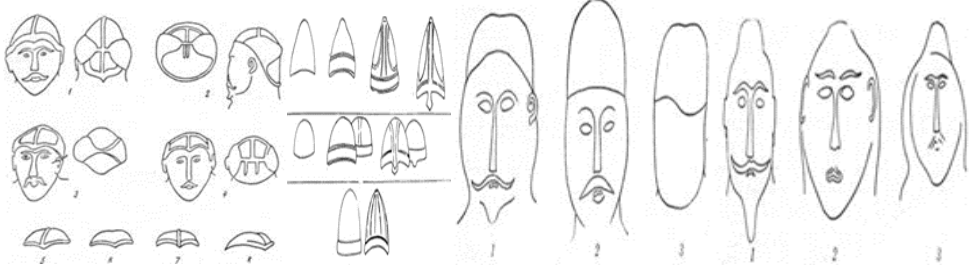

Şekil 8: Deşt-i Kıpçak, Güney Sibirya ve Altay bölgesi heykellerinde görülen küpe tasvirleri (Yevtuhova 1952: 106; Pletnëva 1974: 39).

Taş Heykellerin Başlık ve Saç Açısından Değerlendirilmesi

Deşt-i Kıpçak'ta bulunan heykeller incelendiğinde erkeklere ait başlıklar arasında başı sıkı bir şekilde saran, ucu altına düşen ve sivri tepeli bir görünüme sahip olan başlık türü belki de en bilinenidir. Bunun yanı sıra miğfer türü başlıklar da oldukça sık kullanılmıştır. Koni biçimli miğferler düz olabildikleri gibi gövde kısımları ve tepeleri süslü olarak da imal edilebilmiştir. Bazıları burun siperine sahiptir. Küresel koni biçimli bu miğferler Deşt-i Kıpçak'ın yanı sıra aynı dönemde Rus coğrafyasında da görülmüştür. Yaygın olarak rastlanılan bir diğer miğfer türü yarım küre biçiminde olanlardır. Düz, çemberli ya da burun siperi olan çeşitleri mevcuttur (Veselovskiy 1915: 31; Pletnëva 1974: 25, 34). Güney Sibirya bölgesinde bulunan taş heykeller de tıpkı Deşt-i Kıpçak'takiler gibi başlık taşımaktadırlar. Ancak aralarında biçimsel bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Bu coğrafyadaki başlıkları genel olarak yuvarlak ve konik olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Bununla birlikte biraz detaya inildiğinde dört tip başlık görülmektedir. Yükseklikleri ve yuvarlaklıkları ile dikkat çeken ilk tip başlıkların kürkten yapılmış olmaları muhtemeldir. İkinci tür başlıklar günümüz Kazak başlıklarına benzer biçimde kesik koni şeklindedir. Üçüncü tip başlıklar özellikle Tuva'da bulunan heykeller üzerinde görülmüştür ki, kulakların küçük yuvarlak kapaklarla örtüldüğü, alın ve ense bölümünde de ilave kısımların bulunduğu başlıklardır. Söz konusu parçalar soğuktan korunma amacına hizmet etmekte ve gerekli olmadığı zamanlarda geriye doğru kıvrılarak şeritler aracılığıyla başın arka kısmına bağlanmaktadır. Dördüncü ve son başlık tipi ise

yüksek koni biçimli başlıkların üst kısmının küt bir biçimde kesikmiş izlenimi yarattığı ya da tepedeki hafif sivri ucun aşağı doğru hafif eğik olduğu başlık türleridir (Yevtuhoва 1952: 102-104; Graç 1961: 60).

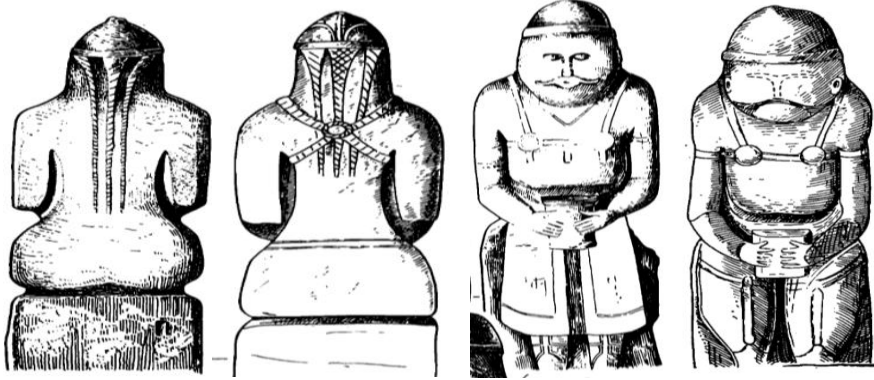
Şekil 9: Deşt-i Kıpçak ve Sibirya bölgesi heykellerinde görülen erkek başlıkları (Yevtuhoва 1952: 102-104; Pletněva 1974: 26).

Kadınların kullandığı başlıklara bakıldığında Deşt-i Kıpçak heykellerinde görülen kadın başlıklarının kendine özgü bir çeşitliliğe sahip olduğu görülür. Şapka, saç, kurdele, zincir ve halka gibi süslerin birlikteliğinden oluşan farklı modeller kullanılmıştır (Pletněva 1974: 38). Üst ve kenar kısımları süslemelerle zenginleştirilmiş yüksek taçlı şapkalar; alına inen üçgen bir siperliğe sahip kapaklı türden veya sargılı / çatkılı şapkalar; bere türünden veya “amazon” olarak adlandırılan peçeli ve silindirik şekilli şapkalar; ensesi kalkık, alını hafif inik genellikle yuvarlak yüksek koni şeklinde şapkalar; kulak ve enseyi örten kapüşonlu şapkalar bulunmaktadır (Feodorov-Davidov 1966: 36-37; Pletněva 1974: 38, 44). Horváth’a göre çeşitlilik bu konar-göçer halk arasındaki farklı boyların kendilerine özgü başlıkları kullanmalarından ileri gelmiştir (1989: 87). Başlıkların arkasından inen kanatların Deşt-i Kıpçak heykellerine özgü bir özellik olarak öne çıktığını belirtmek gerekir. Başlığın bir kısmı olan kanatlar enseden başlığa bağlı şekilde kemere ya da daha aşağıya kadar inerek tüm sırtı kapatmıştır. Kadın başlıklarının belki de en ilginç süslemesi alt tarafı dışa doğru kıvrılmış yay biçimli bir boynuz şeklinde olan süslemelerdir (Pletněva 1974: 38, 41-42; Yevglevskiy ve Danilko 2012: 128).

Şekil 10: Deşt-i Kıpçak kadın heykellerinde bulunan başlık çeşitleri (Pletněva 1974: 39, 119, 121, 122).

Türk toplumlarında yaygın olarak görülen kadınların yanı sıra erkeklerin saç örgüsü kullanması geleneği heykellerin bulunduğu coğrafya ne olursa olsun tasvirlerdeki yerini almış durumdadır (Kızılasov 1964: 354-355; Pletněva 1974: 33-34; Yevtuhova 1952: 104; Graç 1961: 61). Başlık ve saç örgüsünün yanı sıra erkeklere ait taş heykellerin yüzlerindeki en belirgin özellik, sahip oldukları bıyıklardır. Bıyığın eski Türk erkekleri için özel bir yerinin olduğu ve yaygın biçimde kullanıldığı yazılı kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fazlan "...bütün Türkler sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bazen onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış bir adam görürsünüz" diyerek ifade etmiştir (Graç 1961: 61; Pletněva 1974: s. 56, 158, 177, 182, 167, 168, 171; İbn Fazlan 1995: 28).

Şekil 11: Saç örgülü ve bıyıklı heykel tasvirleri (Pletněva 1974: 117, 122, 124, 142).

Taş Heykellerin Askeri Silahlar Açısından Değerlendirilmesi

Türk kimliğinin en öne çıkan özelliklerinden birinin askeri yetenekler olduğu bilinmektedir. Askeri harekâtların başarıya ulaşmasında kullanılan silahlar en az uygulanan taktik kadar önemli bir role sahiptir. Zira kullanılan silahlar güncellikten ve işlevsellikten uzak ise taktik uygulamanın pek de anlamı olmayacaktır. Türklerin ok, yay, kılıç biçiminde öne çıkan silahları taş heykellerde açık şekilde tasvir edilmiştir. Erken dönem heykellerde silah olarak daha çok kılıç ve hançer tasvirleri dikkat çekmektedir (Graç 1961: 63, 79). Değ-i Kıpçak'ta bulunan taş heykeller incelendiğinde bunların yanı sıra ok, okluk, yay, gibi silahların ve zırh gibi koruyucu askeri unsurların da açık şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Heykel tasvirleri incelendiğinde Değ-i Kıpçak'ta kılıcın bele takılan ince bir kemer üzerinde ve sol tarafta taşındığı görülmektedir. Oysa Güney Sibirya bölgesinde bulunan heykellerde kılıç sol elde taşınmaktadır (Çarikov 1979: 185-187). Bulduğu yer bu şekilde farklılık gösterse de biçim özellikleri açısından ortaklık söz konusudur. Kılıçların saplarının orta kısımları düz, uç kısımları ise hafif kıvrıktır (Pletněva 1974: 29, 31; Yevtuhova 1952: 111-112). Taş heykeller üzerinde görülen silahlar arasında bulunan yaylar bele takılan kemerin sol tarafında ve genellikle aynı tarafta olan kılıcın hemen üstünde taşınmıştır (Pletněva 1974: 31). Yayların herhangi bir kap kullanılmaksızın doğrudan omuza asıldığı da olmuştur (Koca 2002: 837; Gömeç 2014: 80).

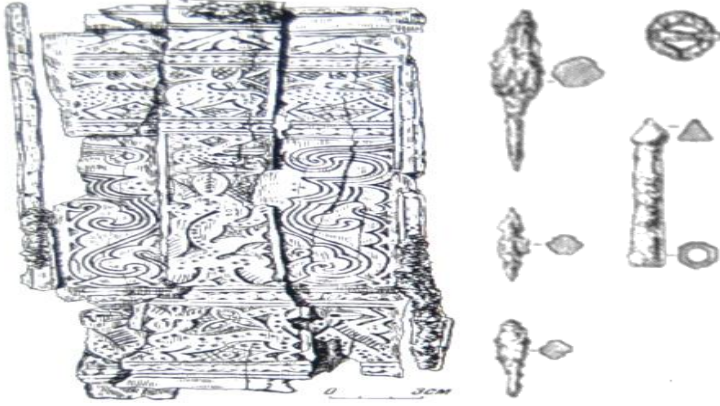

Şekil 12: Güney Sibirya ve Altay Heykellerindeki kılıç ve hançer tasvirleri
(Yevtuhova 1952: 111-112).

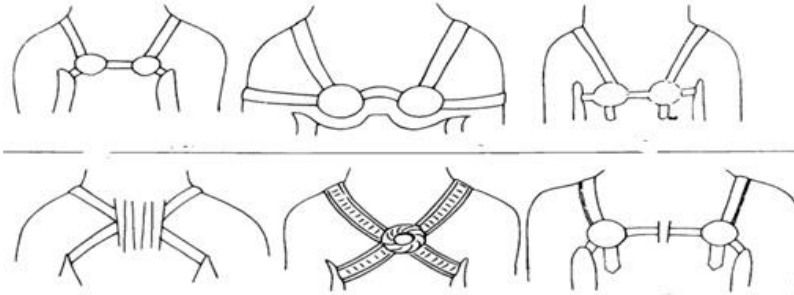
Şekil 13: Kılıç, yay, okluk ve zırh ile tasvir edilmiş Deşt-i Kıpçak Heykelleri
(Pletněva 1974: 137, 187, 194).

Belirtildiği üzere Deşt-i Kıpçak heykelleri silah çeşitliliği açısından zenginlik göstermektedir. Bunlar arasında belin sağ tarafında bulunan ve üzerlerinde zengin desenler barındıran okluklar dikkat çekmektedir (Simonoviç 1956: 105). Oklukların yapımında kullanılan malzemenin kayın veya söğüt ağacı kabuğu ya da üzeri süslenmiş kemik olduğu bilinmektedir (Horváth 1989: 74-75; Ögel 1991: 293). Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan malzeme de taş heykel tasvirlerini destekleyici niteliktedir. Nitekim Deşt-i Kıpçak'ta Kamenska bölgesinde ağaçtan veya kabuktan aşağı doğru genişleyen şekilde yapılmış okluk bulunmuştur. İçinde uçları tamamen oksitlenmiş oklar ve ok uçları, beraberinde okluğun asılması için tokalar, halka ve demir zincir kalıntıları mevcuttur. Okluk kemik oyma sanatının en güzel örneklerinden birini oluşturur. İncelikli bir tasarım ürünüdür. Bitki desenleri ve geyik figürleri ile süslenmiştir (Simonoviç 1956: 104-105).

Şekil 14: Kamenska mezarlığında bulunan okluk ve ok uçları
(Simonoviç 1956: 101, 104).

Mücadeleler sırasında askerlerin silahların yanı sıra kendilerini korumak için bir takım araç ve gereçlere ihtiyaçları vardır ki bunlar içinde belki de en başta zırh gelmektedir. Deşt-i Kıpçak'ta genelde hafif bombeli ancak üzerleri düz biçimde hazırlanmış ya da üzerleri zengin süslemelerle bezenmiş göğüs kemerleri ve metal zırhların önemli koruyucu parçalar olarak kullanıldığı taş heykel tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu plakalar göğsün olası darbelerden korunması amacıyla hizmet etmiştir. Kemerler, zırhın bedene sabitlenmesine yardımcı olmaları için kullanılmıştır (Feodorov-Davidov 1966: 175). Taş heykellerin incelenmesi sonucunda göğüs kemerlerinin bağlanma biçimlerinin birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Omuzların üstünden koltukaltlarına doğru çekilen kemerlerin yanı sıra kol altı yerine hareketi büyük oranda kısıtlayacak ve hatta rahatsızlık verecek biçimde kemerlerin kolun üst kısmından geçirildiği de olmuştur. Söz konusu kemerler sırt kısmında çapraz şekilde dikilmiş ya da yuvarlak bir plaka veya figürlü bir toka ile tutturulmuştur (Pletněva 1974: 26-27).

Şekil 15: Deşt-i Kıpçak'ta kullanılan göğüs kemerleri ve zırhları (Pletněva 1974: 26).

Deşt-i Kıpçak'ta bütün ya da yarım örme zırhlar da kullanılmışlardır. Madencilik gelişimi ve demir yataklarının bulunduğu bir coğrafya olması zırh yapımı ve kullanımının yaygın olabileceğini akla getirebilir ancak ağırlığı, taşıma zorluğu ve işin

maliyeti göz önüne alındığında askerlerin tümünün zırh taşımadığını düşünmek daha olası gözükmektedir. Özellikle hükümdarı korumakla görevli muhafız birliğinin mutlaka zırh giydiği belirtilmektedir (Genç 1997: 292; Hudyakov 2002: 472).

Deşt-i Kıpçak taş heykellerinde tasvir edilen askeri malzemeler ile Güney Sibiryada bulunanlar benzerlik taşımaktadır. Özellikle kılıç, zırh ve koruyucu metal plakalara Kazakistan coğrafyasında da rastlanmıştır (Savinov 1984: 116, 118).

Sonuç

Taş heykeller kılık kıyafete dair unsurların yanı sıra silahlar ve günlük eşyalar konusunda sunduğu veriler ile kültür tarihi araştırmaları için öncelikli kaynaklar arasında yer almakta ve çoğu zaman yazılı kaynakların bıraktığı boşlukları doldurma noktasında önemli katkı sunmaktadır. Taş heykel yapma geleneğinin 6-13. yüzyıllar arasında ve dolayısıyla farklı coğrafi sahalarda görülmesi, bir gelişim ve dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

6-8. yüzyıl gibi erken dönemleri kapsayan Türkistan, Güney Sibiryada ve Altay taş heykelleri daha sade bir görünüme sahiptir. Gerek giysi gerekse üzerlerinde taşıdıkları eşyalar açısından çok fazla detay içermezler. Oysa zaman içinde bir dönüşüm yaşanmış ve Deşt-i Kıpçak heykelleri gerek teknik gerekse şekil olarak çok daha fazla detayı bünyesinde barındırmıştır.

Taş heykellerin inanç dünyası ile de doğrudan ilişkileri bulunmaktadır. Bu dünya ile öbür dünya arasındaki bağı, mezar yerleri, kurganlar, kurban alanları ama daha da önemlisi taş heykeller somut hale getirmiştir. Söz konusu yerlerin düzenli olarak ziyaret edilmesi ve heykellere gösterilen saygı ile atalar kültü inancının anlamını daha da güçlendirmesi sağlanmıştır.

Kaynakça

- Altınkaynak, E. (2008). “Deşt-i Kıpçak Balbalları”. *Turkish Studies*. 3 (4). 97-119.
- Arslanova, F. H. ve Çarikov A. A. (1974). “Kamennie İzvayaniya Verhnego Priirtışya”. *Sovetskaya Arheologiya*. 1974/3, Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 220-235.
- Baykuzu, T. D. (2013). “İslâm Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 53 (1). 221-250.
- Belli, O. (2002). “Türkler’de Taş Heykel ve Balballar”. *Türkler-III*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 913-914.
- Belli, O. (2003). *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Berejinskiy, V. G. (2004). “Kostum Polovetskogo Voina”. *İstoriya*. 1, 34-47.
- Çarikov, A. A. (1979). O Lokalnih Osobennostyah Kamennih İzvayaniy Priirtışya, *Sovetskaya Arheologiya*, 2: 179-190.
- Çoruhlu, Y. (2013). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya’nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Dode, Z. V. (2001). *Srednevekoviy Kostum, İzdatelskaya Firma “Vostochnaya Literatura” Rossiyskaya Akademiya Nauk*, Moskva.
- Feodorov-Davidov, G. A. (1966). *Koçevniki Vostochnoy Evropı Pod Zoloto Ordunskih Hanov*, Arheologičeskie Pamyatniki, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gorodtsov, V. A. (1907). *Rezultati Arheologičeskih İssledovaniy V Bahmutskom uezde Ekateriposlavskoy Gubernii*, Trudı XIII Arheologiya syezda T. 1, Moskva.
- Gömeç, S. Y. (2014). *Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti, Türk Tarihinden İzler I*, Ankara: Berikan, Yayınları 67-88.
- Graç, A. D., (1961). *Drevneturkskie İzvayaniya Tuvı, Po Materialam İssledovaniy 1953-1960*, Moskva.
- Guguev, Yu. K. (2012). *Polovetskoe Svyatilişe Na Severskom Dontse (Problema Rekonstruksii Pervonaçalnogo Vida Kultovogo Kompleksa)*, Trudı Po Arheologii Stepı Evropı V Epohu Srednevekovya, Tom 10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskıy Natsionalnıy Universitet.
- Gurkin, S. V. (1987). *Polovetskie Svyatilişa S Derevyannımi İzvayaniyami Na Nijnem Donu*, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR: 100-109.
- Gurkin, S. V. (1989). K Voprosu O Sematike Polovetskih Svyatiliş, *İstoriko-Arheologičeskie İssledovaniya V. r. Azove İ Na Nijnem Donu V 1988 Godu (Tezısı Dokladov K Seminaru) r. Azov 1989* (http://Annales.info/life/iaand89-htm#_Toc132380708), (Erişim Tarihi: 10.12.2016).
- Horváth, A. P. (1989). *Pechenegs, Cumans, lasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapeşte: Kner Printing House.
- Hudyakov, Y. S. (2002). *Eski Türklerde Silah*, (D. Atmaca, Çev.), *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 468-477.

- İbn Fazlan, (1995). *Seyahatnâme*. (R. Şeşen, Terc.), İstanbul: Bedir Yayınları
- İvanov, V. A. (2000). “Ubranstvo Kostuma Srednevekovih Koçevnikov Evrazii”, *Kultura Stepey Evrazii Vtoroy Polovini I Tısayaçetiyı N. E. (iz istorii kostuma)*, Tezisi Dokladov III Mejdunarodnoy Arheologičeskoj Konferentsii 14-18 Marta 2000, Samara.
- Kızlasov, L. P. (1964). “O Naznaçenii Drevneturkskih Kamennih İzvayaniy, İzobrajajuşih Ludey”, *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 27-39.
- Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye, Yayınları 823-844.
- Krasilnikov, K. İ. L. İ. Telnova, (2000). “Polovetskie İzvayaniya Srednego Podontsovyı: Tipologiya, Evolutsiya, Hronologiya (Po Materialam Kollektiy Luganskoy Oblastı)”, *Trudi Po Arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekovya*, T. 1, Donetsk Donnu: Donetskij Natsionalny Universitet Yayınları 227-244.
- Nizami G. (2004). *İskendername-Şerefname*. (Abdullah Şaiq, Çev. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*, (Birleştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pilipçuk, Y. V. (2013). “Polovetskie Babı” Kak İstoçnik Po Sotsialnoy İstorii Kıpçakov”, *Kazak Orkenietı Kazahskaya Tsivilizatsiya The Kazakh Sivilization*, No: 3 (52), Almatı: 57-68.
- Pletnëva, S. A. (1974). *Polovetskie Kamennie İzvayaniya*, Moskva: Sovetskaya Arheologiya Institut.
- Pletnëva, S. A. (2003). *Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII veka, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta*.
- Prokofyev, P. V., T. E. Prokofyeva, (2012). *Dva Kompleksa S Polovetskimi Statuyami Na Reke Kundruçyev*, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekovya*, Tom 10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskij Natsionalny Universitet. s. 95-116.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (A. Kazancıgil, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Rubruk, W. (2001). *Moğolların Büyük Hanna Seyahat 1253-1255*, (E. Ayan, Çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Savinov, D. G. (1984). *Sibirskie Realii Polovetskih Kamennih İzvayaniy*, *Arheologiya Yuga Sibiri İ Dalnego Vostoka*, Novosibirsk: 115-122.
- Simonoviç, E. A. (1956). *Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika, Kratkie Soobşeniya İstituta İstorii Materialny Kulturi*, Vıp LXV, 1956 god, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, (1981). *Arheologiya SSSR*, Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Şvetskov, M. L. (1979). *Polovetskie Svyatilişa*, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 199-209.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg.

- Tobiasz, A. G. (2013). *Monumental Polovtsian Statues in Eastern Europe: the Archaeology, Conservation and Protection*, London: Versita.
- Tryajarski, E. (2012). Türkler ve Ölüm (H. Er, Çev.), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Veselovskiy, N. İ, (1915). *Sovremennoe Sostoyanie Voprosa O "Kamennih Babah" İli "Balbalah"*, Zap. İmp. Odesskogo ob-va İstorii İ Drevnostey, T. XXXII, Odessa.
- Yevglevskiy, A. V.-N. M. Danilko, (2012). *Kultoviy Kompleks Polovetskogo Vremeni Na Praboberejye Dnepra, Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı v Epohu Srednevekovya*, T.10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk. s. 117-134.
- Yevtuhova, L. A. (1952). *Kamennie İzvayaniya Yujnoy Sibiri ve Mongolii*, T.1, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Sibiri.
- Yılmaz, A. (2005). "Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2(4). Ankara: 206-214.
- Yusipova, R. R. (2006). *Yeni Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

AKKOYUNLU SULTAN YAKÛB'UN ÖLÜMÜNE DAİR
MÜNAZARA VE BAZI DEĞERLENDİRMELER
A DEBATE AND SOME EVALUATIONS ON
AQ-QOYUNLU SULTAN YAKUB'S DEATH

AYŞE ATICI ARAYANCAN

Dr. Öğr. Üyesi Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asist. Prof. Dr. Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Art and Sciences, Department of History
ayse.atici2@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-4232-2564>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.06.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.09.2018

Sayfa-*Pages* : 437-446

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3961>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**AKKOYUNLU SULTAN YAKÛB'UN ÖLÜMÜNE DAİR
MÜNAZARA VE BAZI DEĞERLENDİRMELER**
A DEBATE AND SOME EVALUATIONS ON
AQ-QOYUNLU SULTAN YAKUB'S DEATH

AYŞE ATICI ARAYANCAN

Öz

25 Aralık 1490 yılında ölen Sultan Yakûb'un ölümü ile ilgili dönem kaynaklarında farklı bilgiler aktarılmaktadır. Kaynaklardan bazılarında eşi yâda annesi tarafından zehirlendiğine dair bilgiler yer alırken, bazılarında taûn (veba) gibi bir hastalığa yakalanarak genç yaşta doğal olarak vefat ettiği geçmektedir. Uzun Hasan Bey sonrası Akkoyunlu tahtına oturan Sultan Yakûb'un istikrarı sağlayıp, Akkoyunlu yönetimini tek merkezde toplamasının ardından kısa bir süre sonra zamansız ölümü Akkoyunlu Devleti'ni yavaş yavaş yıkılışa sürüklemiş, Akkoyunlu mirzaları ve aşiretler arasında taht kavgaları başlamıştır. Bu nedenle Sultan Yakûb'un ölümü devletin iç siyasetini derinden etkilemiştir. Ayrıca ölüm şeklinin yanı sıra ölümünden sonra cesedinin Şah İsmail tarafından çıkartılıp yakılması İran ve Azerbaycan coğrafyasındaki Sünnî-Şiî mücadelesi açısından dikkat çekicidir.

Bu makalede Sultan Yakûb'un şaibeli ölümü, vasiyeti, ölüm tarihi, nerede defin edildiği, mezar yeri ve cesedinin akıbeti, nerede bulunduğu gibi konular ele alınırken, onun ölümünün iç ve dış siyasetteki yeri ve önemi tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Yakûb, Akkoyunlu, Suikast, Ölüm, Sünnî, Şiî

Abstract

Different information about the death of Aq Qoyunlu Sultan Yakûb, who died on December 25th 1490, are reported in the related era resources. While some of the sources indicated that he had poisoned by his spouse or mother, some indicated that he had caught a disease such as a torture (plague) and died naturally at a young age. After Uzun Hasan Bey, Sultan Yakûb, who was sitting on the throne of Aq Qoyunlu, provided stability and the untimely death shortly after the Aq Qoyunlu administration was gathered in one center, the Aq Qoyunlu State was gradually dragged to the ruin.

The throne trials began between the Aq Qoyunlu dynasts and the tribes. For this reason, while the way that Sultan Yakûb's death deeply influenced the domestic politics of the state, the small dynasts ascend the throne with the support of the tribal leaders experienced failures successively. In addition to his way of death, after his death, his body was taken out and burned by the Safavid sultan Shah Ismail is important in terms of the Sunni-Shiite struggle between Iran and Azerbaijan.

In this article, we will try to discuss the place and significance of his death in domestic and foreign politics, while discussing issues such as Sultan Yakûb's death, date of death, where he was laid, where his cemetery was and what the fate of his body was.

Key Words: Sultan Yakûb, Aq Qoyunlu, Assassination, Death, Sunni, Shi'i

Giriş

Sultan Yakûb, Uzun Hasan'ın ölümünün ardından Akkoyunlu devleti tahtına geçen ağabeyi Halil Sultan'a isyan edip mağlup ederek hükümdar oldu(1478). Akkoyunlu tahtında yaklaşık 12 yıl oturan ve devletin tüm birimlerini kontrol altına almaya çalışan Sultan Yakûb, Azerbaycan, Irak ve Diyarbakır'da ortaya çıkan karmaşaya son verdi. Âlimler, şairler, seyyidler gibi dönemin önemli kişilerini sarayına davet etti. (Erdem, Paydaş: 2007:130; Hüseyinzade,1394: 63). Ardından devletin sınırlarını kontrol altında tutmak ve bekasının devamı için seferlere başladı. İlk önce Kirman üzerine sefer düzenledi. 1479 yılında Karakoyunluların eline geçen Kirman bölgesine bir ordu yollayarak bölgede yeniden kontrolü sağlamayı başardı (Aka,2001: 84; Erdem, Paydaş, 2007: 131). Bu arada Urfa'yı almak isteyen Memlûklu Yaş Bek'e karşı Urfa mevkiinde zafer kazanarak, bölgede kontrol sağlamaya çalışan Memlûklerin gücünü kırdı (1480). Ardından tıpkı babası Uzun Hasan Bey gibi Gürcistan üzerine başarılı akınlar yaparak, önemli iki kale Ahıska ve Hatun Kalesi'ni ele geçirdi.(Gaffari,1334:254;Tarih-i Kızılbaşan, 2016: 35; Gülşeni,2014; 118) Bu seferin sonunda ciddi miktarda ganimetle döndü. Safevi Şeyhi Haydar'ın Şirvan Şah'na saldırması üzerine zor durumda kalan Şirvan Şahı Ferruh Yesar, Şemahi Kalesi'ne sığınarak Sultan Yakûb'tan yardım istedi. Haydar'ın bağımsız hareketinden rahatsız olan ve bölgedeki çıkarlarını korumak isteyen Sultan Yakûb, Bicanlı Süleyman Bey komutasındaki bir orduyu Ferruh Yesar Şemahi'nin yardımına yolladı. Çetin geçen savaş sonucunda Şeyh Haydar, Derbend yakınlarında yakalanıp öldürüldü, oğulları ve eşini İstahr Kalesi'ne hapsederek devleti tek çatı altında toplamayı başardı (Nevaî, 1341: 616-619; Gülşeni, 1982: 194-195; Hüseyinzade, 1394: 97; Hoca Saadettin, 1978: 344, Cemali,1377: 95, Sümer,1989: s.273). Ardından 1438 yılında Gürcistan'a bir sefer daha düzenledi. Yönetimi sürecinde yeni yerler elde edemeyen Sultan Yakûb devletin sınırlarını babası Uzun Hasan Bey dönemindeki gibi korumayı başardı. Mısır Memlûklerinin yaptığı akını durdurup, kendisine ciddi tehlike oluşturan Safevî şeyhi Şeyh Haydar'ı öldürmesi bir süreliğine Safevî tehlikesini durdurmasına sebep oldu (Hinz,1992: 79,Handmir,1353; 432-433). Uzun Hasan Bey sonrası Akkoyunlu merkezi otoriteyi yeniden tek merkezde toplayan Sultan Yakûb, Akkoyunlu sınırlarını korumayı başarırken, yeni topraklar elde edemedi. Akkoyunlu Sultan Yakûb'un 1490 yılında henüz yirmili yaşlarda iken ansızın ölmesi Akkoyunlu sarayında şaşkınlık yaratırken, tam da devletin kontrolünün sağlandığı, istikrarın yakalandığı bir sürece denk gelmesi Akkoyunlu Devleti'ni yeniden bir karmaşaya sürükledi.

Bu makalede, Sultan Yakûb'un ölümü ile ilgili kaynaklarda geçen rivayetler doğrultusunda ölüm şekli tartışılırken Sultan Yakûb'un ani ölümünün ardında yatan siyasi sebep ve sonuçlar üzerinde durulacaktır. Nitekim Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in oğlu Sultan Yakûb'un tahta oturmasından 12 yıl sonra beklenmedik ölümü dönem kaynaklarına yansımış ve farklı rivayetler anlatılmıştır.

I. Sultan Yakûb'un Ölümü ile İlgili Kaynaklarda Yer Alan Rivayetler

Kaynaklarda Sultan Yakûb'un ölümü ile ilgili hastalık, suikast ve zehirlenme gibi farklı sebeplerden öldüğüne dair benzer olaylar anlatılırken, sultanın ölümü garip karşılanmış, şüpheyle bakılmış hatta genç yaşta ve beklenmedik ölümünden sonra

rubailer yazılmıştır. Sultan Yaküb'un ölümü ile ilgili kaynaklarda annesinin ya da karısı tarafından zehirlendiği veya hastalanarak (veba) eceli ile öldüğüne dair birkaç farklı başlıkta bilgiler toplanmaktadır.

Dönem kaynaklarından 16.yüzyıl Safevî tarihçisi Hasan-ı Rumlu Sultan Yaküb'un annesi Selçukşah Begüm tarafından zehirlendiğini belirtmiştir. Hasan-ı Rumlu (2006:592-593) olayları şu şekilde aktarmıştır:

“Onun ölümünün sebebi şuydu: Annesi Selçukşah Begüm, Mesih Mirza b. Hasan Padişah'ı zehirlemek istedi. Bu amaçla sulandırılmış kayısı kabına zehir kattı. Yaküb padişah, hamamdan çıkınca kardeşi Yusuf Beğ ile birlikte onu yedi. Bu sırada Selçukşah Hanım durumdan haberdar oldu. Onlara engel olmak için o da o kaysıdan yedi. Ondan sonra yatağa düştü. Yusuf Beğ ile Selçukşah Hanım öldü. Anılan yılın Safer ayının 11'inde (25 Aralık 1490) Yaküb Sultan padişah da bu âlemden göç etti. Ömür süresi 28 yıl saltanat günleri 12 yıl 2 ay idi. (Hasan-ı Rumlu, 2006: s.592-593). Ancak Hasan-ı Rumlu başka bir yerde ise Sultan Yaküb'un hastalığından bahsederken yukarıda verdiği bilgiler ile çatışmaktadır (Hasan-ı Rumlu;2006:s. 595).

Yine Osmanlı tarihçisi Hoca Saadettin'de Sultan Yaküb'un annesinin oğlu Mirza Yusuf'u tahta geçirmek için sultanı zehirlendiğine dair aktarımlarda bulunan tarihçilerdendir. Hoca Saadettin'in bu konuyu şu şekilde anlatmıştır(1979:335) :

“Sultanın anası şehzadelerden birini yok etmek için zehirle karıştırılmış bir tas şerbet yaptırmıştı. Akıl ve ruh bakımından yoksun olmakla da bu şerbet kâsesini ihtiyatsızca ortada bırakıp önemli bir iş için oradan ayrılmıştı. Bu sırada Sultan Yaküb'un kardeşi Yusuf Mirza avdan gelip saraya girdikte çok susamış olduğundan ol kâseden içip kalanını da Yusuf Mirza'ya vermişti. Ol dahi içtiği sırada anaları gelip durumu görünce acısı ile dibinde kalanı da kendisi içmiş ve üçü de ol gün birlikte ölmüşler. Bazıları Yusuf Mirza'yı fazlaca sevdiğinden ol şerbeti Yaküb Mirza için hazırladığını ve padişahlığı Yusuf Mirza'ya devrettirmek istediğini söyler. Yaküb Mirza'nın şerbeti içtikten sonra annesi ve kardeşine de sunduğu onlarında şerbeti içmekten kaçınmayarak içmiş olduklarını anlatır. Sözün özü Sultan Yaküb ecel sakisinin elinden zehirle dolu bir kadeh ölümü çekerek yüreğinin dağladığı 896.yılında” (Hoca Saadeddin, 1979:335) diyerek Hasan-ı Rumlu ile benzer bilgiler aktarmaktadır.

Akkoyunlu sarayını ziyarete gelen Venedikli seyyahlar ise Sultan Yaküb'un eşinin Akkoyunlu hanedanından âşık olduğu kişiyi tahta geçirmek amacı ile hazırladığı zehir sonucunda öldüğünden bahseder. Bu konuda Venedikli bir tüccarın anlattıkları ilginçtir (2017:173-174):

“Sultan Yaküb (O) İran'ın ileri gelenlerinden birinin kızı ile evlendi. Ama bu kadın oldukça hafif meşrep bir kadın olup sarayın önde gelen beylerinden birine âşık oldu. Nihayet bu kötü kadın Sultan Yaküb'u öldürmeye karar verdi. Bu hile ile fasık adamla evlenip onu tahta oturtmak istiyordu. Üstelik o Yaküb'un yakın akrabalarından biri olup, Yaküb'un oğlu olmadığından tahtın ve tacın varisi idi. Nihayet onunla tuzak kurup kocası için öldürücü bir zehir hazırladı. Âdeti olduğu üzere sekiz dokuz yaşındaki oğlu ile Itırlı hamama gitmiş olan Şah gündüz saat 22 'den akşam gün batımına kadar orada kaldı. Dışarı çıkınca hamamın yanındaki hareme geçti. Uğursuz kadın o hamamda yıkanırken içine zehir koyduğu altın şarap tası ve kadehle karşılaşmaya gitti. Çünkü onun hamamdan çıktıktan sonra bir şey içmek âdeti olduğunu biliyordu. Uğursuz niyetini

saklayamaya çalışan kadın her zamankinden daha fazla okşadı. Ama yüzünün durumuna yeterince hâkim olamadığından rengi epey uçmuştu ve bu durum Yakûb'u şüphelendirmişti. Çünkü Yakûb bundan öncede onun işlerinden bir kısmını fark ettiğinden zamanla itimadını kaybetmişti. Nihayet kadına içkiden önce kendisinin içmesini emretti. O her ne kadar içince hemen öleceğini biliyorsa da kaçacak yeri olmadığından birazcık içti. Sonra altın kadehi Yakûb'a verdi. O ve oğlu geriye kalanı içtiler. Zehir o kadar tesirliydi ki gece yarısına kadar her üçü de öldü (Venedikli Bir Tüccar, 2007:173-174). Ünlü Venedik seyyah Caterino Zeno da tıpkı diğer Venedikli tacir gibi Sultan Yakûb'un eşinin entrikaları sonucu öldürüldüğünü söylemektedir (Zeno-Contarini, 2006: 48).

John Woods bu konuda (Woods,1993:250-251) kaynaklarda kronoloji sorunları ve iç tutarsızlıkların yanında Sultan Yakûb'un suikasta kurban gitmiş olması ihtimali olduğu üzerinde durmakta ve 1491 yılında Şam'a ulaşan bilgilerde Sultan Yakûb'un ve akrabalarının çoğunun şiddetli bir şekilde öldürüldüğü haberinin ulaşmasını delil olarak göstermektedir (Woods,1993:250-251). Ayrıca Baba Figani Şirazi'nin Sultan Yakûb'a hitaben yazdığı 1491 yılında yazdığı kasidesinin iki beytinde zehirli kupa olayına değinerek konuyu değerlendirmektedir. Baba Figani Şirazi'den aktardığı aşağıdaki beyitlere göre;

“Korkunç yazgı, sen kadehine layık değilsin hükümdarların;

Acı şarabını toprak bir kupada sun

“Bu zevk kupası dolaşırken elden ele dedim

Tatmamalıyım bu zehir dolu kâseden” Sultan Yakûb'un suikast kurban gitme olasılığı üzerinde durmaktadır (Woods,1993:251).

Bu doğrultuda bakıldığında Sultan Yakûb döneminde hükümdarlık bünyesinde görev yapan, doğrudan akraba ve sultana bağlı kişilerin merkezi yönetimi ele geçirmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim Sultan Yakûb'un annesi Selçuk Begüm Şah saray ve hanedan işlerin yürütürken, Sultan Yakûb'un lalası Süleyman Bican Bey baş veziri olarak başkomutanlık ve yönetim divanı başkanlığı görevlerini sürdürmekteydi. Öte yandan Sultan Yakûb'un hocası Kadı İsa es-Savecî ise Akkoyunluların dini ve mali yönetimini üstlenmekteydi. Bu kişilerin her birinin oluşturduğu iktidar üssü patronaj ve kayırmacılık politikası üzerinden Sultan Yakûb'u etkileyip, merkezi denetlemek ve görev üstünlüğü elde etmek istemekteydiler (Woods,1993: 238). Dolayısıyla kesin olmamakla birlikte iktidarı ve yönetimi ele geçirmek isteyen bu kişiler yanında eyaletlerde tahta oturmak isteyen ve mirzaları destekleyen aşiret reisleri de sultan için suikast planı içerisine girmiş olabilirlerdi. Nitekim Sultan Yakûb'un ölümünün ardında Akkoyunlu ümerası kendi arasında tahtın sahibinin kim olacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşamaya başladı ve mirzalar ve onları destekleyen aşiretler arasında tahta kimin oturulacağına dair çatışma çıktı ve uzun süren bu süreç Akkoyunlu Devleti'nin sonunu getirdi. Aşiretler ve mirzalar arasındaki mücadele gerçeğinden yola çıkarak suikasta kurban gitmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Sultan Yakûb'un ölümü ile ilgili diğer bir rivayet ise doğal yolla hastalanarak Karabağ'da 1490 yılında öldüğüdür. Bu konu ile ilgili dönem kaynaklarına bakıldığında Yahya Kazvinî, Gaffarî ve Kerbelayî, Handmîr gibi müverrihlerin kaynaklarında Sultan Yakûb'un ölümü konusunda ayrıntılı açıklama yapılmazken, hastalanıp doğal yolla

öldüğünden kısaca bahsedilir. Kaynaklarda ölüm yılı aynı verilirken, öldüğü ay Sefer (Aralık) ya da Zilhicce (Kasım) olmak üzere farklılıklar gözlenmektedir. Yahya Kazvinî'nin *Lubbu't Tevarih'ine* göre (1314,223) “*Gençlik günlerinde 11 Safer 898 yılında(25 Aralık 1490) tarihinde kışladığı Karabağ yurdunda öldü. Saltanat süresinin 12 yıl 2 ay, ömrü 28 yıl idi. Onun ölümünden iki hafta sonra kardeşi Yusuf Bey ile annesi Selçukşah Hatun bu dünyadan göç ettiler*” şeklinde aktarırken suikast ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır (Yahya Kazvinî, 1314:223)

Aynı şekilde Gaffarî de Sultan Yaküb'un hastalanarak öldüğünden bahsetmekte ancak Yahya Kazvinî'nin *Lubbu't Tevarih'*de aktardıklarının tersine önce annesi ve kardeşinin öldüğünü sonra onun vefat ettiğini yazmaktadır. Gaffarî şu şekilde aktarır (1334:254): “*Karabağ gidip Sultan yurdunda ikamet yükünü koydu. O sırada annesi rahatsızlanıp 28 Zilhicce 895 (4 Kasım 1490) yılında öldü. Kardeşi Yusuf Bey ile kendisi hasta idi. Annelerinin ölüm haberi saklandı. Sonunda Aşure olan Cuma gecesi Yusuf Bey öldü. Onun ölüm haberini de gizli tuttular. Yaküb Bey'in hastalığı günden güne artmaktaydı.11 Safer 896 (25 Aralık 1490) Perşembe ikindi vakti vefat etti* (Gaffarî,1334:254) Budak Münşî Kazvinî (2000: s.86) “*Ömrünün baharını görmedi, 28 yaşında vefat etti, 896 (1490) yılında, 12 yıl süresince saltanat sürdüğünden*” bahseder. İsfahân-î Kazvinî, *Hold-î Barin* adlı eserinde ise ömrünün baharında otuza yaklaşırken 11 Safer 1490 yılında, Karabağ kışlağında öldüğünü belirtenlerdendir. 28 yıl ömrü, 12 yıl 2 ay saltanat sürdüğü şeklindeki açıklamasında diğerleri ile benzer bilgiler görülmektedir (İsfahân-î Kazvinî, 2001: 724)

Sultan Yaküb döneminin en önemli müverrihlerinden İsfahanî *Tarih-i Âlem Aray-i Emini* adlı eserinde belalı bir hastalığın saraya geldiğinden bahseder ve sultanın taûn hastalığından öldüğünü aktarır. Karabağ kışlağına ise taûn hastalığının ansızın geldiğini ordugâhı ve komşu başkentlere de yayıldığından söz eder (İsfahanî, 2003:s.369, Minorkey, 1957:s.107). Yine Sultan Yaküb'un annesi tehlikeli bir hastalığa düştü. 1490 yılında bir kaç gün sonra öldü. Annesinin ölümünden bir kaç gün sonra Yusuf bahadır onu ziyarete gittiğinde bu durumdan sıkıntıya düştü ve hastalık onun bütün damarlarına nüfuz etti ve öldüğünü söylerken, ardından Karabağ'daki ordugâhta giderek hastalandı ve kadere teslim oldu şeklinde aktarımına devam eder (İsfahanî,2003:s.401-402;Minorkey,1957:s.110). Başka bir yerde ise Yaküb'un annesini ziyarete gitmesi hastalığını hızlandırdı ve ölümün pençesine düşürdüğünü dile getirirken, 11 Safer 896 /24 Aralık 1490 yılında bu dünyadan ayrıldı şeklinde geçmektedir (İsfahanî, 2003: s.401-402; Minorsky, 1957: s.111). Hafız Kerbelayî de benzer bilgiler aktarırken hastalanarak öldüğünü belirten ortaçağ müverrihlerindendir.(Kerbelai-i Tebrizî, 1383:)

Benzer bilgileri Handmîr *Habibü's Siyer* adlı eserinde Yaküb Mirza'nın Karabağ Arran mevkiinde ordugâhta iken belanın geldiğinden, Sultan menziline bulunduğu 896(1490) yılının kış mevsiminde ilk önce Yusuf Mirza'nın hastalanıp öldüğünü, annesinin ise daha matem merasimini tamamlamadan ahiret âlemine göç ettiğini, aynı hafta içinde de Yaküb Mirza'nın ahirete göçtüğünü belirtir (Hândmîr,1353:436). Ayrıca Sultan Yaküb'un Tebriz'de yayılan veba salgınıyla uğraştığını ve bir süre sonra 1490 Aralık (H.896 Sefer ayında) Karabağ'da öldüğünü belirtir (Handemir, 1353:35).Dönem kaynaklarından Tarih-i Kızılbaşan'da Karabağ kışlağında hastalandığını yazmaktadır (Tarih-i Kızılbaşan, 2016: 35) Sultan Yaküb'un çok yakınında bulunan Gülşenî ise onun

doğal olarak öldüğünden bahsedenlerdendir. “*Sultan Yakûp 12 yıl, iki ay saltanat etti*”(Gülşeni, 2014: 383), “*olay Karabağ’da intikal etti*” şeklinde kısaca ve üstü örtülü konuya değinir (Gülşeni,2014:188). Akkoyunlu sarayına yakın olan Gülşeni ve İsfahani’nin Sultan Yakûb’un ölümü daha sessiz bir şekilde anlatması ve suikasttan bahsetmemesi ölüm olayının gerçekleşme sürecini sorgulatmaktadır.

Bitlisi’nin *Şerefname*’sinde ise yukarıdaki kaynaklara benzer ifadeler yer almış, Sultan Yakûb’un kardeşinin ve annesinin Karabağ kışlağında hastalığa yakalandığını, annesinin 8 Zilhicce günü öldüğünü, fakat onun ölüm haberinin iki kardeşten, hastalıkları şuasında gizli tutulduğunu, 1491 yılının Muharrem Cuma gecesi Sultan Yakûb’un kardeşi Yusuf Bey’in öldüğünden bahseder. Sultan Yakûb’un da hastalığının giderek ağırlaştığını ve sonunda Safer ayında Perşembe günü ikinci vakti babasından, anasından ve kardeşinden sonra beka diyarına göç ettiğine dair bilgiler verirken diğer kaynaklar gibi hastalanarak öldüğünden bahseder (Bitlisi,1971:130-131).

Sultan Yakûb’un hazin, ani ve genç yaştaki ölümü devlet erkânı aşiret reisleri ve hanedan için beklenmedik bir ölüm olarak karşılanırken, dönemin şairlerinin şiirlerine ve rubayilerine yansiyacak kadar etkili olmuştur. Nitekim Horasanlı ünlü bir şair Sultan Yakûb’un ölümünden sonra şu rubaiyi yazmıştır:

“*Bir ömür kalbim Yakûb’un sevgisi ile çarptı;
Yakûp gitti, Yakûb’un yüzünü görmedi.
Yakûb’un gamından bana gelen sıkıntıyı hiçbir zaman Yakûb,
Yusuf’un üzüntüsünden çekmedi*”(Hasan-ı Rumlu, 2006: 594)

Yine Hasan-ı Rumlu’nun aktarımından (2006:595) Kadı Alladdin’in Sultan Yakûb’un ölüm olayı hakkında şu rubailer yazılıdır:

“*Pazartesi rüyamda cennet bahçesinden
Yusuf ve Yakûb’u yan yana gördüm.
Her ikisinin vefat tarihini sordum;
Dedi ki“Huld-i berin”den başka ne söyleyim*”(Hasan-ı Rumlu, 2006: 595)

Aynı şekilde Hoca Saadeddin Efendi’nin Tâcüt Tevârih’inde geçen “Mevlana Benayi bu tarihlerde Horasan’a gelmiş ve Sultan’ın hizmetine girmekle mutluluk bulmuştu. Bu olmayacak olay karşısında gönlünce şöyle demişti:

“*Ne Yusuf’un bir Nişan gördüm ne de Yakûp’tan bir iz
Allah Yakûp’a ni’ttiyse Yusuf’a da öyle etti.* (Hoca Sadettin Efendi,1979: 335)

İsfahani, Yahya Kazvini, Bitlisi, Gülşeni gibi müverrihler doğal yollar ile hastalanıp öldüğünü aktarırken, Hasan-ı Rumlu, Hoca Saadedtin ve Venedikli Seyyahlar gibi dönemi aktaran diğer kaynaklardan bazılarında zehirlenerek öldürüldüğüne dair rivayetler anlatılmakta. Sonuç olarak 1487-1490 yılları arasında Azerbaycan’da veba veya taun salgını oldukça arttığını görmekteyiz. Altı ay gibi kısa bir süre de Sultan Yakûb’un sarayındaki önemli kişilerin hayatını bu hastalıktan dolayı kaybetmesi Akkoyunlu yönetimini çıkmaza soktu (Faruk Sümer, (1989; s.274; Woods,1993,s.250). Dolayısıyla Akkoyunlu hanedanındaki küçük yaştaki mirzalar ve Bicanlu, Musullu gibi büyük aşiret reisleri devlet yönetimde etkili olmaya başladı. Bu da bazı devletin merkezi otoritesinin çok hızlı bir şekilde çözümlenmesine sebep oldu.

Sultan Yakûb’un ölümü ile ilgili kehanetlerde de bulunuldu. Bunlardan dönemin önemli dervişlerinden ve Akkoyunlu sarayında Sultan Yakûb’a çok yakın olan İbrahim

Gülşenî gayb-i bilme ve ölüm tarihleri konusunda bazı kehanetlerde bulunur. Bu kehanetlerden biri de Sultan Yaküb'un ölümünü rüyasında görmüş olması hatta ona haber vermesiydi. Nitekim Sultan Yaküb haberden 12 gün sonra hakkın rahmetine kavuştu (Gülşenî, 2014:283; Konur, 1998: 90). Aslında İbrahim Gülşenî'nin bu kehaneti Sultan Yaküb'un moralini bozdu ve hasta yatağında mücadele veren sultanın yaşama istediğini kıran etmenlerden biri olduğuna dair yorumlar yapılmakta (Woods,1993: s.252).

Kaynaklarda geçen bütün bu anlatılanların sonucunda Sultan Yaküb'un hastalığı ve ölümü her ne şekilde olursa olsun, onun sonrasında devletin aşiret-bürokratik ikili yapısında çözümlenememiş gerginlikler ve iç politikadaki çekişme üst üste binerek devleti temellerinde sarsarak çöküşe doğru sürükledi (Woods,1993: s.203). Ayrıca istikrarsız bir yönetim tarzı oluşan devletin hukuki ve fiili bölünmesinin sonucunda Safevîler karlı çıkarak Şî inancını temel alan yeni bir devlet kurmayı başardı. Bu başarıda Akkoyunlu hanedanın ve aşiretlerin kendi arasında verdiği mücadele esnasında pek de fark edemedikleri, gizliden güç kazanan Safevîleri durdurmaları zor oldu.

II. Sultan Yaküb'un Defin Yeri ve Akıbeti

Sultan Yaküb'un önce Karabağ sonra Tebriz'e defin edildiği kaynaklarda geçmektedir. Sultan Yaküb öldükten sonra cenaze merasimi için hazırlıklar yapıldı. Cenaze kefenlendikten sonra ilk önce Karabağ gömüldü. Daha sonra Tebriz'e taşınarak, Nasiriyye Cami avlusuna yeniden nakil edilip, defin edildi. Her ne kadar bu dünyadaki mekânı Nasiriyye Cami avlusu olarak kaynaklarda geçse de İsfahanî eserinde "*Büyük sultan en yüksek cennet olan firdevs-i barın'a taşındı*" diyerek son mekânı cennete gittiğini vurgulamak istemiştir. (İsfahanî, 2003: s.401-402; Minorkey, 1957: s.111)

Sultan Yaküb'un ölümü hususuna ilaveten onun öldükten sonra mezarından çıkartılıp yakılması yâda akıbeti de incelenmesi gereken hususlardandır. Safevî kaynaklarının bazılarında Sultan Yaküb'un ölümünü Şeyh Haydar'ın öldürülmesi ve Safevilere yaptıklarından dolayı cezalandırdığı ve bu nedenle öldüğüne inandıklarına değinirler (Yahya Kazvinî,1314: 391; Gaffarî,1334: 26, Anonim,1971:26-29). Nitekim 1506 yılında Safevî sultanı Şah İsmail, Dulkadirliden Korçubaşı Dede Abdal Bey, Şeyh Haydar'a karşı savaşanların tespit edilip,katl edilmesi için Taberistan'a gönderildi. Bu sırada Türkmen kabilelerine mensup çok sayıda adam öldürüldü (Gündüz, 2010: 33). Ayrıca Şah İsmail, Tebriz'de Safevî tahtına oturduktan sonra Şeyh Haydar'ın intikamını almak için büyük katliamlar yaptı. Bu nedenle Sultan Yaküb ve Şeyh Haydar arasında yapılan Derbend Savaşı'na katılanları tespit edip, hepsini öldürttüğü kayıtlarda geçer¹. Hatta başta Sultan Yaküb'un mezarı olmak üzere savaşa katılıp ölen beylerin bile

¹ Şeyh Haydar Şirvanşahlrın üzerine sefer düzenledi. Şamahı'yı ele geçirip, Demirkapıyı kuşattı. Şirvanşahlı Ferruh Yesar damadı Sultan Yaküb'tan yardım isteyince, Biçenli Süleyman Bey'i kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a yolladı. Bu sırada Derbend'i kuşatmakta olan Şeyh Haydar kuşatmayı kaldırıp orduyu karşılamaya gitti. Tabersaran'da Süleyman Bey'in komutasındaki Akkoyunlu ordusu ile yapılan savaşta Şeyh Haydar başına isabet eden bir ok ile öldürüldü(1488).Cesedi Taberseran'a gömüldü ve başı kesilerek Tebriz'e getirildi. (Gülşenî, 1982:194-195; Nevaî,1341:616-619) Şah İsmail daha sonra babasının mezarını Erdebil'e taşıttı ve üzerine bir türbe yaptırdı.(Hinz,1992: 76) Sokaklarda iki gün teşhir edildikten sonra Tebriz meydanında köpeklerin önüne atıldığı kayıtlarda geçmektedir (Gündüz, 2010:33-34)

mezarlarından çıkartıp yaktırdı(Venedikli Bir Tüccar, 2007:183-185; İsfahanî, 2003:402; Woods,1993:300).Uzun Hasan Bey'in soyu ve Bayındır aşireti Şarur ve Alma-kulak'ta Şah İsmail'in katliamına uğrayanlardandır. Dahası Bayındırların ölüleri ve doğmamış çocukları Şah İsmail'in kurbanı oldular. Tebriz'de Şah İsmail, Sultan Yakûb ve diğer ölülerin mezar çıkartıp yakılmasının yanında tüm hamile Bayındır kadınlar ve prenslerinin öldürülmesini emretti. Şeyh Haydar'ın gazabından kaçabilen Bayındırlar arasında İran'da kalmayı tercih edenler yeni bir yapı ve bağımlı statü ile kaldılar(Woods,1993: 300). Bu olaylar öç almanın yanında Akkoyunlu Devleti'nin yıkılıp, yerine giderek güç kazanan Şîliğin itibar gördüğü yeni bir sürecin başlaması ile birlikte Safevî Devleti'nin kurulmasına neden oldu. Öte yandan Şah İsmail, Bayındır mensuplarını etkisiz hale getirdikten sonra yeni dinsel bir kopuş, yeni bir siyasi ideoloji kurdu (Woods,1993:300-3002).

Sonuç

Akkoyunlu Sultanı Yakûp kısa hükümdarlığı süresince devletin başına geçip tek çatı altında toplaması Akkoyunlu Devleti'nin bir süre daha devamlılığını sağladı. Öte yandan suikast ya da hastalanarak öldüğüne dair kaynaklarda geçen rivayetler devletin son dönemlerinde ortaya çıkan entrikalara ve olaylara açıklık getirmesi açısından önemlidir. Suikasta kurban gitmesi ya da hastalanarak ölmesi devletin iktidar güçleri ve aşiretleri arasında çıkan ve süregelen taht mücadelesini aydınlatırken, Sultan Yakûb'un ölümünün ardından Akkoyunlu Devleti'nin yavaş yavaş yıkılışa sürükleyen süreci başlatması açısından sonun başlangıcı oldu. Sultan Yakûb'un ölümünün ardından aşiret beylerinin iktidar kavgası ve çocuk yaştaki mirzaların tarafgirliğini yaparak tahta oturtup, gücü ellerinde tutmaya çalışmaları devleti güçsüz duruma soktu, istikrar bozuldu. Dolayısıyla Sultan Yakûb'un ani ölümü Akkoyunlu sarayında karmaşaya neden olurken, kontrolün tam sağlanamadığı bu süreçte Safevi Devleti'nin kurulmasının yolunu açtı. Safevi Devleti'nin kurulması ile birlikte sert bir şekilde geçmişin öcü alınarak, sultanın mezarına bile zarar verilmesi aynı coğrafyada yeni kurulan devletin politikasının Akkoyunlu Devleti'ne göre daha sert ve katı bir siyaset benimsediğinin de kanıtıydı. Ayrıca Sünnî devlet politikasından Şîî devlete geçişin de başlangıcı idi. Keza Sultan Yakûb döneminde ve sonrasında saray etrafında bulunan tüm tasavvuf ehl-i, tarikat şeyhleri ve dervişleri ya öldürüldü ve hapis edildi yâda göçe zorlandı. Bu da Yakındoğu ve İran'da dini açıdan Şîliğin yerleşmesine zemin hazırladı.

Kaynaklar

- Aka. İsmail. (2001). *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*. TTK: Ankara
- Anonim(2016). *Tarih-i Kızılbaşan*. Çev. Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınevi: İstanbul
- Anonim. (1349/1971) *Alem-âra-yı Şah İsmail*. Nşr. Asgar Muntazer Sahib. Tahran
- Budak. Münşi Kazvîni. (2000). *Cevâhîrî'l-ahbar: Bahş-i Tarih-i İran az Karakoyunlu ta Sal-ı 984*. haz. Behram Nejad. Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub: Tahran
- Bitlisi. Şerefhan. (1971). *Şerefnâme*. Çev. E.Emin Bozarslan. Çıra Yayınları: İstanbul
- Cemali. Dr. Muhammed Kerim Yusuf. (1372). *Teşkil-i Devlet-i Safevi ve Ta'mim-i Mezheb-i Teşyyu-i Devâzdeh-i İmâmî be Unvan-ı Tenha Mezheb-i Resmî*. Emir Kebir: İsfahan
- Erdem. İlhan-Paydaş. Kazım. (2007). *Akkoyunlular*. Birleşik Yayınevi: Ankara
- Gaffârî. (1334). *Tarih-i Cihân-âra*. Nşr. Hasan Neraki . İntişarat-ı Kitap: Tahran
- Gündüz. Tufan. (2010). *Son Kızılbaş Şah İsmail*. Yeditepe Yayınev: İstanbul
- Hasan-ı Rumlu. (2006). *Ahsenü't Tevarih*. Çev. Mürsel Öztürk. TTK: Ankara
- Hândmîr El-Hüseynî. (1353/1975). *Tarih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*. haz. Muhammed Debîr-siyakî. İntişarat-ı Kitap Furuş-i: Tahran
- Hınz. Walther. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*. çev. Teyfik Bıyıkçoğlu. TTK: Ankara
- Hüseynzade. Hadi Seyid. (1394). *Tarih-i Feramosh Shode:İran Der Dovre-i Sultan Yakub Akkoyunlu*. Neşr-i Tarih-i İran:Tahran
- Hoca Sadettin Efendi. (1979). *Tâcüt Tevârih*. Haz. İsmet Parmaksızoğlu. C.III. Kültür Bakanlığı Yayınları: İstanbul
- İsfahânî. Fazullâh ibn Rûzbihân Huncî. (2003). *Tarih-i Âlam Ârâ-yı Emînî*. haz. Muhammed Ekber Aşık. Miras-ı Mektub: Tahran
- Kazvîni. Muhammed Yusuf Vâleh-i İsfahânî-yi. (2001). *Hold-i Berin (Târîh-i Timûriyân-Türkemenân)*. haz. Mirza Haşim Muhaddis. Miras-ı Mektub: Tahran.
- Kazvîni. Yahyâ Abd'ül-latif El-Hüseynî. (1314). *Lübbü't Tevârih*. haz. Seyyid Celaledin Tehrani. Tahran
- Hüseyin Hafız Kerbelâ-i Tebrîzî (1383). *Ravzatu'l Cinân ve Cennâtü'l Cenân*. C.I-II. yay. Cafer Sulan El-Kurraî. :Tahran
- Konur. Himmet. (1998). *İbrahim Gülşenî (Hayatı, Eserleri, Görüşleri)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir
- Minorsky. W. (1957). *Persian in A.D. 1478-1490 An abridged of translation of Fadlullah b.Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alam-Ara-yı Aminî*. The Royal Asiatic Society of Great Britian And Ireland: London
- Muhyî-yi. Gülşenî. (2014). *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*. haz. Mustafa Koç. Eyyüp Tanrıverdi. Bilnet Matbaacılık: İstanbul
- Nevâi. A.(1341). *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*. Tahran: Bungalow-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap
- Sümer. Faruk (1989). "Akkoyunlular". *DİA*. C.2. Türk Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul. ss.273-274.
- Zeno. Caterino-Contarini Ambrogio. (2006). *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*. Çev. Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınevi: İstanbul
- Woods. John. (1993). *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*. Milliyet Yayınları: İstanbul.

HZ. MUHAMMED DÖNEMİNDE MEDİNE'DE İKTİSADÎ HAYAT HZ MOHAMMED PERIOD OF ECONOMIC LIFE IN THE MEDINA

CEM TÜYSÜZ

Dr. Öğr. Üyesi Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asist. Prof. Dr. Kafkas University, Faculty of Art and Sciences, Department of History
ctuysuz70@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1470-1839>

ZEHRA HİRA

Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kafkas University, Social Sciences Institute

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.06.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.09.2018
Sayfa-*Pages* : 447-484

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3960>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

HZ. MUHAMMED DÖNEMİNDE MEDİNE'DE İKTİSADÎ HAYAT
HZ MOHAMMED PERIOD OF ECONOMIC LIFE IN THE MEDINA

CEM TÜYSÜZ-ZEHRA HİRA

Öz

Bu araştırmanın konusu ve amacı, Hz. Peygamber döneminde Medine'deki iktisadî hayatın tarım, hayvancılık ve ticaret başlıkları açısından incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bunun için ilk başlıkta İslam'da iktisadın mahiyetine ve önemine vurgu yapılacaktır. İkinci başlıkta genel olarak Arabistan'da tarım ve özelde Medine ve çevresinin doğal yapısı, Medine'nin tarım arazileri, tarım ürünleri ve tarım ürünlerinin vergilendirilmesi ele alınacaktır. Üçüncü başlıkta Hz. Peygamber döneminde hayvancılığın yeri ve önemi, yetiştirilen hayvanlar, bunlardan elde edilen ürünler ve hayvanların vergilendirilmesi açıklanacaktır. Dördüncü başlıkta ticaret yolları, panayırlar, ticaret kervanları, hicretten önce ve sonra Medine'de ticaret, kullanılan paralar ve ticaret mallarının vergilendirilmesi hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Hayvancılık, Ticaret, Vergi, Medine.

Abstract

The subject of this research, the economic life of the Prophet in Medina agriculture, livestock and trade is examined and evaluated in terms of titles. In the introduction, informed firstly the subject, purpose, method and resources of research, then the basis of Islamic economics, the importance of economics in Islam, and the approach of Islam to basic economic concepts.

In this context, in Islam, the importance and importance of economics will be emphasized in the first chapter. Second chapter will focus on agriculture in Arabia in general and the natural structure of Medina and its surroundings in particular, taxation of Medina's agricultural lands, agricultural products and agricultural products. In the third chapter, the importance of livestock in the period of Hz. Muhammad, the animals raised, the products obtained from them and the taxation of animals will be explained. In the fourth chapter, trade routes, fairs, trade caravans, trade before and after Medina, information on the taxation of trade and used goods will be given.

Key Words: Agriculture, Animal Husbandry, Trade, Tax, Madinah.

Giriş

Hicretten önce Yesrib adıyla anılan¹ ve Hz. Peygamber'in nuruyla aydınlandığı için günümüzde “el-Medinetü'l-münevvere” ismi verilen² Medine şehri, “cahiliye” dönemini yaşamıştır. Dolayısıyla Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını hicret öncesi Medine'de gözlemek mümkündür.³

Coğrafi bakımdan korunaklı bir şehir olan Medine'nin hicret öncesi yaklaşık on bin kişilik demografik yapısının büyük çoğunluğunu putperest Araplar, geri kalanını ise ehli kitap Yahudiler oluşturmuştur. Kabile asabiyetinin esas belirleyici rolü sebebiyle şehirde merkezî bir siyasî otorite kurulamamıştır.⁴ Ancak Yahudiler arapların bu zaafını kullanarak Evz ve Hazrec kabilelerini sürekli birbirlerine düşürmüşler ve şehirde ticarî hâkimiyeti ellerine geçirmişlerdir. Araplar arasındaki birlik ancak hicretle birlikte İslâm'dan sonra mümkün olabilmıştır.⁵ Hicret öncesi Yahudilerin kontrolünde olan pazarlar (sûk/esvâk) ortak yaşam alanı olarak kullanılmıştır.⁶ Yine nüfusun çoğunluğu ziraatla uğraşmakla birlikte, Hz. Peygamber'in hicret etmesinden sonra on yıl gibi bir sürede şehirde iktisadî anlamda gelişmenin ve büyümenin sağlandığı, sosyal ve kültürel seviyenin arttığı gözlemlenmiştir.⁷

Hicret sonrası Hz. Peygamber'in faaliyetleri, Medine'de kurulan iktisadî yapının temel esaslarını ortaya koymuş, bundan sonraki uygulamaların belirleyicisi olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber döneminde Medine'deki iktisadın anlaşılması bakımından İslâm'da iktisadın yeri ve önemi konusunun ele alınması uygun olacaktır.

1. İslam ve İktisat

Bu başlık altında klasik kaynaklara başvurmak suretiyle İslam'ın iktisat anlayışı, iktisada verdiği önem ve iktisat bilimindeki temel kavramlara yaklaşımı hakkında bilgiler verilecektir. Böylece tarım, hayvancılık ve ticaret bağlamında ele alınacak olan iktisada ilişkin teorik bir zemin oluşturmaya çalışılacaktır.

¹ Bu isim, buraya ilk yerleşen kişi olduğu rivayet edilen Yesrib b. Vâil b. Kâyine b. Mehlâbil'in isminden gelmektedir. Semhûdî, Ali, b. Abdullah b. Ahmed (ö. 911/1505), *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1999, I, 125.

² Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 305-306.

³ Mustafa Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yay., Ankara 2015, s. 40.

⁴ Tahsin Koçyiğit, “Asabiyetten Uhuvvete -Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v) İslâm Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015) I/41, s. 13. 9-42.

⁵ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, I, 17; Asım Köksal (d. 1913-ö. 1998), *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İstanbul 1987, X, 22; Hamdi Yazır (d. 1878-ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, IV, 2426-2427.

⁶ M. Ali Kapar, “Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ensar Yayınları, İstanbul 2007, I, 117; Mustafa Ağırman, “Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırma ve Hicret Projesi”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* (1998), I/2, s. 61. 57-85.

⁷ Âdem Apak, “Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22 Nisan 2007 [*İslami İlimler Dergisi Yayınları*], 2007, s. 316, 319. 315-324), Fatih Açıık, “Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı”, *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (2015), sayı: 52, s. 301. 285-309.

1.1. İslam'da İktisat Kavramı ve Önemi

Sözlükte “aşırıya gitmemek, ölçülü olmak, tasarruf etmek, orta yolu izlemek, tutumlu olmak, biriktirmek” gibi anlamlara gelen⁸ iktisat, terim olarak “çeşitli malların ve hizmetlerin nasıl üretildiğinin, bunların ihtiyaç sahipleri arasında nasıl değiştirildiğinin ve üretim faktörlerine düşen payın ne şekilde bölüştüğüünün açıklandığı ilim” şeklinde tarif edilmektedir⁹ ve İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnette teknik anlamda bir iktisat kavramı yer almamakla birlikte, kelime “doğru, orta ve ortalama yol” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ İktisat kelimesinin doğru ve orta yol anlamı, kelimenin iktisat bilimine ilişkin teknik anlamıyla da örtüşmektedir.¹¹ Nitekim İslam âlimleri iktisadî “harcama/tüketim (nafaka)” içinde konumlandırmışlar, israfı kınamışlar ve iktisadî övmüşlerdir.¹²

İslam iktisat anlayışında “kaynakların bolluğu” düşüncesi mevcuttur. Zira üretim yapabilmesi için her türlü tabii kaynak insanın hizmetine sunulmuştur.¹³ Ancak bu nimetlerden üretim yoluyla elde edilenler bir süre sonra azalıp bitebilir.¹⁴ O halde yapılması gereken, iktisat biliminin kurallarına uyarak üretim faaliyetlerinde bulunmaktır. Çünkü iktisadî imkânlar da belli ölçüde sunulmuştur.¹⁵ Dolayısıyla farklı uzmanlık alanlarının işbirliğinden yararlanmalıdır.¹⁶

İnsanoğlunun geçim arayışında harcadığı emek, ihtiyacı karşılamaya yöneliktir. Bu konuda ulaşılmak ve devamlılığı sağlanmak istenen öncelikli hedef Kur'an-ı Kerim'de aç kalmamak ve güvenlik içinde olmak şeklinde belirlenmiştir.¹⁷ Bu iki temel hedef bakımından insanlar buldukları yere göre faaliyetlerine yön vermeli ve mala karşı haris olup sürekli mal biriktirip atıl vaziyette saklamaktan kaçınmalıydılar.¹⁸ Netice olarak, en iyi ve en çok fayda sağlayacak bir tarzda tüketmek ve yenilerini üretmek için “iktisadî yol” takip edilmelidir. Zira Hz. Peygamber'in “*Dünyayı istemede güzel davranın. Her şey ne için yaratılmışsa onun için kolaylaştırılmıştır*”¹⁹ sözü, en az

⁸ Ali Şafak, *Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1992, s. 206; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul 1998, s. 192.

⁹ Orhan Oğuz, *İktisada Giriş*, MÜ., Yay., İstanbul 1992, s. 5.

¹⁰ Ayetler için bkz. Mâide Suresi, 5/66; Tevbe Suresi, 9/42; Nahl Suresi, 16/9; İsrâ Suresi, 17/ 29; Lokman Suresi, 31/32; Fâtır Suresi, 35/32. Hadisler için bkz. Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/918), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, Kahire, ty., VII, 25; İbn Asâkir, Ali b. Hüseyin (ö. 571/1175), *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk 2000, II, 750; Ali el-Kârî, Nureddîn (ö. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Lübnan 2002, VIII, 3165.

¹¹ Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yay., İstanbul 1980, s. 26.

¹² Gazâlî, Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmiddîn*, çev., Mehmet A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, III, 497-498. İslam'da dengeli tüketim için bkz. Muhammed Necatullah Siddîkî, *İslam Ekonomi Düşüncesi*, çev. Yaşar Kaplan, Bir Yay., İstanbul 1984, s. 61. İsrâf İbn Haldun'un “tavırlar nazariyesi” diye bilinen devletin beş tavrından (galibiyet, istibdat, rehavet, kanaat, israf) biridir ve devlet çökene kadar şifa bulamayacak müzmin hastalık şeklinde vasıflandırılmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2017, s. 399-401.

¹³ İbrahim Suresi, 14/34. Ayrıca bkz. Nahl Suresi, 16/18.

¹⁴ Nahl Suresi, 16/96.

¹⁵ Hicr Suresi, 15/20-21.

¹⁶ Leyl Suresi, 92/4.

¹⁷ Kureyş, 4.

¹⁸ Buhârî, *Sahih*, “Rikak”, 5, 10; Müslim, *Sahih*, “Zekât”, 38, 39.

¹⁹ İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 2.

masrafla en yüksek verimi elde etmeyi öğreten iktisat bilgisinin servetten üstün olduğunu ortaya koymaktadır.²⁰

1.2. İslam'ın Temel İktisat Kavramlarına Yaklaşımı

İslam'da ihtiyaç, toplum düzeninin sağlanması bakımından ikinci derecede gerek duyulan “hâcî maslahatlar” başlığında ele alınmış ve ister genel ister özel olsun “zarurî maslahat” düzeyinde kabul edilebileceği belirtilmiştir. İhtiyacın karşılanmasında ise toplumun gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın orta yol (itidal) esas alınmıştır.²¹ Teşebbüs faktörü İslam iktisadıyla ilgili konuları ele alan klasik kaynaklarda emek faktörünün içinde ele alınarak değerlendirilmiş olduğundan, bu kaynaklarda üretimin tabiat, emek ve sermaye olmak üzere üç faktöründen bahsedilmektedir.²²

Tabiat/toprak, üretimin en temel faktörüdür. İktisadî faaliyetler bir şekilde toprağa dayalı olarak yapılmaktadır. Kur'an'da insanın dünyaya tam hâkim olması, dünya nimetlerinden istifade etmesi istenmektedir.²³ İslam'da arazi mülkiyetine ilişkin ikta, ihya, tahcir, uygulamalarının yanı sıra öşür ve harac gibi vergilendirmelerin, tabiatın atıl bırakılmamasına yönelik işlemler olduğunu söylemek mümkündür.²⁴

Emek kavramı için İslam iktisadında “amel” veya “sa'y”; emeğin karşılığı için “ücret” veya “kesb/iktisab”; işi yapan emek sahibi için “âmil”, işin sonunda ücret alan için “ecîr” gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunların günümüzdeki işçi sınıfının emeğini ifade etmek için kullanılması mümkün olduğu gibi, işveren ya da kendi işinde çalışan girişimci için kullanılması da mümkündür.²⁵ Kur'an-ı Kerim'de emek doğru, faydalı ve güzel olması bakımından “amel-i salih” diye isimlendirilmekte ve böylesi emek sahipleri övülmektedir.²⁶

Sermaye, İslam iktisadına göre insanların ürettiği ya da üretim için ayırdığı aletler, makinalar, bunların bulunduğu fabrikalar, imalatta kullanılacak hammaddeler, kısaca başta para olmak üzere gelir getirecek her türlü vasıta.²⁷

İslam düşüncesindeki tevekkül anlayışı servet biriktirmeye ve bundan sermaye oluşturmaya engel teşkil etmemektedir. Nitekim “Birbirlerine iş gördürmeleri için,

²⁰ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 31. İslam'da teşvik edilen iktisadî büyüme bkz. Ömer Faruk Habergetiren, *İslam Hukukunda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*, Kitabî Yay., İstanbul 2015, s. 186.

²¹ *Mecelle*, haz. Ali Himmet Berki, Hikmet Yay., İstanbul 1982, s. 21 (md. 32); Muhammed Tahir b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdî Akyüz-Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1988, s. 143. İktisat biliminde ise ihtiyaç “artma ve doyma eğilimi gösteren, devamlı olan, giderilmediğinde insanların yaşama zorluğu çektiği, doyurulduğunda haz, doyurulmadığında elem veren bir duygu” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Oğuz, *İktisada Giriş*, s. 5.

²² Muhammed el-Mübarek, *Nizâmü'l-İslâmî'l-İktisâdî*, s. 32; Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 35.

²³ Mülk Suresi, 67/15.

²⁴ Muhammed Bakr es-Sadr, *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*, çev. Mehmet Keskin, Sadeddin Ergün, Rehber Yay., Ankara 1993, II, 745.

²⁵ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 116. Emek ve karşılığı olarak ücret için bkz. Habergetiren, *Sermaye Hareketleri*, s. 30.

²⁶ Beyyine Suresi, 98/7. İktisat biliminde “aktif faktör” de denen emek ile insanın bedenî ve zihni gücü kastedilmektedir. Bu sebeple, dışa bağımlılığın azaltılması için işbölümünün yani emeğin uzmanlaşması, ülkenin nüfus yapısı ve bunun nicelik-nitelik yönünden durumunun üretime etkileri söz konusu edilmektedir. Oğuz, *İktisada Giriş*, s. 15 vd.

²⁷ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 104. Zekat sermaye ilişkisi için ayrıca bkz. S. A. Sıddîki, *İslam Devletinde Mali Yapı*, Fikir Yay., İstanbul 1968, s. 20 vd.

kimini kimine, derece derece üstün kıldık”²⁸ ayetinde malî bakımdan derece üstünlüğüne, diğer bir ifadeyle sermaye farklılığını işaret edilmektedir. Yine İslam iktisadında özel mülkiyet ilke olarak kabul edilip toplumsal mülkiyet istisna sayılmadığı gibi, toplumsal mülkiyet ilke kabul edilip özel mülkiyet de istisna sayılmaz. İslam dengeli bir tavır takınarak mülkiyetlerden hiçbirini kural dışı saymaz. İslam’da iktisadî manada şahıslara tanınan özgürlük “onu insanlık için hayırlı bir araç haline getiren ideal ve değerlerle sınırlı bir hürriyet” şeklinde tanımlanabilir.²⁹ Sonuç itibariyle İslam, üretim yönetiminin, servet dağılımının ve hizmetlerin fertlere ve gönüllü kuruluşlara devredildiği, herkesin istediğini makul fiyata alıp satma özgürlüğüne sahip olduğu bir sistemdir ve üretimin unsurları İslam iktisadında dengeli bir işbirliği yürütmektedir.³⁰

2. Hz. Peygamber Döneminde Medine’de Tarım

Medine, doğal coğrafi şartları bakımından hububatın yetişmediği taşlık vadi içinde kurulan Mekke’nin aksine verimli topraklara sahiptir. Bu şehir, güneydoğu-güneybatı istikametinde Eyr dağı ve kuzeyinde Uhud dağı olmak üzere üç yönden dağlık arazi ile çevrelenen, güneye doğru uzanan verimli bir ovada kurulmuştur.³¹ Şehrin güney ve doğu taraflarında sık hurma ağaçları ve evleri çevreleyen meyve ağaçları yer almıştır.³² Medine’nin kurulduğu ovanın en belirgin özelliği, Arabistan’da nadir bulunan tatlı su kaynaklarının bu bölgenin güney kısımlarında oldukça bol olmasıdır. Bu kaynakların varlığının Akik, Kanat, Buthan, Ranuna, Mahzur ve Müzeynep isimli vadilerin yapısıyla alakalı olduğu söylenebilir. Zira buraları diğer zamanlarda kurumakla birlikte, özellikle bahar yağmurları neticesinde suyla dolmaktadır. Yağmurun çok yağdığı zamanlarda ise sel sularının yol açtığı taşkınlar yaşanabilmektedir. Dolayısıyla bu vadiler yer altı su kaynaklarını beslemekte ve Medine’de sulamaya dayalı tarımın en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Medine’nin bütün vadilerinin su akıntıları, kuzeye doğru giderek, Zeğabe mevkiinde birleşmekte ve İzam vadisinden batı istikametine sahile doğru akarak Kızıldeniz’e kadar uzanmaktadır.³³

Buraya kadar anlatılanlar, Medine civarının tarıma müsait arazileri hakkında fikir vermektedir. Bundan sonra Medine sınırları dâhilindeki tarım arazileri hakkında bilgiler verilecek ve ardından tarım ürünleri konusu ele alınacaktır.

2.1. Medine’nin Tarım Arazileri

Medine’deki Arapların ve Yahudilerin tarımla uğraşmaları ve bölgede yaşayanların geçimlerini bununla sağlamaları, şehrin yakın çevresinde verimli arazilerin bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan civardaki vadiler, Medine ile Tâif arasında benzerlik kurmayı mümkün kılmıştır. Nasıl Tâif şehri civarını beslemişse aynı şeyi

²⁸ Zuhruf Suresi, 43/32.

²⁹ es-Sadr, *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*, III, 290.

³⁰ Faruk Yılmaz, *İslam Ekonomi Felsefesi*, Berikan Yay., Ankara 2011, s. 39

³¹ Abdullah b. Abdülaziz b. İdris, *Müctemu’l-Medîneti fî Ahdi’r-Resûl Sallallâhu Aleyhi ve Sellem*, Riyad, 1992, s. 19-20.

³² Fr. Buhl, “Medine”, *MEB., İslam Ansiklopedisi (İA)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, VII, 460.

³³ Muhammed Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, Trc. İhsan Süreyya Sırma, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 102.

Medine de yapmıştır. Medine'nin meşhur üç vadisinden biri olan Buthân vadisi bu bağlamda önemli rol oynamıştır. Bol su kaynakları ve verimli arazilerinin çokluğuyla bilinen bu vadede sürgün edilinceye değin Nadiroğulları tarımla ve bağ bahçe işleriyle uğraşmışlardır.³⁴

Medine'nin meşhur diğer iki vadisi olan Kanât ve Akîk vadilerinde de birçok verimli tarım arazisinden bahsedilmektedir. Örneğin Bedir savaşının yapıldığı bölgeye çok yakın olan Safra köyü hurma ve tahıl yetiştirmek için son derece elverişli araziye ve yeterli sulama yapacak kadar kuyuya sahiptir.³⁵ Fûr', Fağve gibi hurma ve tahıl ziraatı için verimli tarım alanlarının bulunduğu Uruc vadisi de benzer özelliktedir.³⁶

Uhud dağı ile Medine arasında bulunan Şavt arazisi, bağ bahçe işlerinin yapıldığı bir tarım bölgesidir. Burası, İslam ordusu Uhud savaşına giderken üç yüz kişilik taraftarıyla Abdullah b. Übey b. Selûl'un ordudan ayrıldığı ve Medine'ye geri döndüğü yer olarak kayıtlara geçmiştir.³⁷

Medine'ye yaklaşık iki fersah uzaklıkta Benî Kurayza topraklarında bulunan Buâs mevkiinde tarım arazileri mevcuttur. Burası Evs ve Hazrec kabilelerinin hicretten önceki savaşlarından birinin gerçekleştiği ve savaşa adının verildiği yerdir. Bu savaşta Evs kabilesinin Hazrec kabilesinin hurmalıklarını yaktığına ilişkin bilgiye dayanarak bölgedeki tarım faaliyetlerinin bağ bahçe şeklinde olduğu söylenebilir.³⁸

Medine civarındaki tarım arazilerinden bir diğeri, Sevik gazvesinde adı geçen Ureyd vadisidir. Bedir savaşının intikamını almaya yemin etmiş olan Ebû Süfyan'ın, beraberindekilerle birlikte bölgeye gelip vadideki iki evi, hurma bahçelerini ve ekinleri ateşe verdiği ve burada çalışan ensardan Ma'bed b. el-Amr'ı işçisiyle birlikte öldürdüğüne kaydedilmesi sayesinde bölgede tarım yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁹

Yukarıda bilgiler Hz. Peygamber döneminde Medine'de hem Evs ve Hazrec kabilelerinin hem de Kurayzaoğullarının ve Nadiroğullarının tarımla uğraştıklarını göstermektedir. Yine tarım arazileriyle ilgili bilgiler toplu olarak dikkate alındığında şunlar söylenebilir: Hz. Peygamber döneminde hayvancılıkla uğraşan bedeviler dışındaki yerleşik nüfusun tarım yapılabilen sulanabilir bereketli topraklarda yaşayanların temel ekonomik faaliyetinin ziraat olduğu açıktır. Gıdanın sürekli tüketilen bir ihtiyaç olduğu göz önünde bulundurulduğunda, sulama imkânı kıt ve tarıma yeteri kadar elverişli olmayan arazilerde yaşayanların ise yine imkânlar ölçüsünde ziraatı ihmal etmedikleri de söylenebilir.⁴⁰

³⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 446.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, I, 142.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I, 145.

³⁷ Halife b Hayyât, Ebû Amr (ö. 240/854), *Târîhu Halîfeti İbn Hayyât*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1397, s. 66; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 372.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 531. Buas için bkz. Asri Çubukçu, "Buas", *DİA*, VI 340.

³⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 181; İsmail Yiğit, "Sevik Gazvesi", *DİA*, XXXVI, 585.

⁴⁰ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 156.

2.2. Tarım Ürünleri

Hz. Peygamber döneminde Medine'de en çok tüketilen günlük temel gıda maddelerinin tespitinde “fitre miktarı” ölçütü oldukça önemli bilgiler vermektedir. Çünkü fitre konusuyla ilgili rivayetler, dönemin temel gıda maddelerini göstermektedir. Buna göre hurma, kuru üzüm ve arpanın fitre miktarı bir sa‘ (yaklaşık 3,33 kg), **buğday** ve aynı hükümde olan buğday unu ve kavut için ise bunun yarısı olarak yaklaşık 1,66 kg'dır ve bu oranları hicretin ikinci yılından itibaren her Müslümanın fitre olarak vermesi gerekmektedir.⁴¹

Burada buğdayın fitre ölçüsünün diğerlerinin yarısı kadar olmasından, diğer gıda maddelerine göre üretiminin daha az yapıldığı ve fiyatının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hasan el-Basrî'den rivayet edildiğine göre, Basri Camii minberinde ramazan ayının son günü hutbe irat ederken İbn Abbas, Hz. Peygamber'in buğday ölçüsünü yarım sa‘ olarak tespit ettiğini söylemiştir. Bununla birlikte Hz. Ali Basra şehrine gelip buğday fiyatlarının ucuzladığını görünce, Allah Teâla'nın nimetleri bollastırıp Müslümanlara genişlik verdiğini ve bu sebeple, diğer gıda maddelerinde olduğu gibi buğdaydan da bir sa verilmesini tavsiye etmiştir.⁴²

Hz. Peygamber zamanında Medine'de karpuz, kabak, soğan, sarımsak, salatalık ve pırasa gibi sebzelerin yetiştiği bilinmektedir.⁴³ Örneğin bir keresinde Hz. Peygamber'e içinde kurutulmuş et olan kabak yemeği ikram edilmiştir.⁴⁴ Yine salatalığın ve karpuzun yaş hurma ile birlikte yendiğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁴⁵ Hz. Peygamber'in soğan, sarımsak gibi koku yayan yiyecekleri yiyenlerin insanları rahatsız etmemeleri için mescitlerden uzak durmalarını istemesine yol açan hadislerin varlığı,⁴⁶ bu yiyeceklerin diğer sebzelere nazaran daha fazla tüketildiği konusunda bir fikir vermektedir.

Söz konusu gıda maddeleri hakkındaki bütün bu bilgiler, bunların gündelik yaşamda yerinin olduğunu, fakat fitreye dâhil edilmemesinden ötürü, dönemin temel gıda maddeleri içinde yer almadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Hz. Peygamber döneminde hurma ve üzüm meyve olarak, arpa ve buğday da hububat cinsinden tarımı yapılan başlıca gıda maddeleri olmuştur. Hicretin ikinci yılının Şaban ayında getirilen fitre yükümlülüğünün hurma, kuru üzüm, arpa, buğday ve süzme peynirini içermesi, iki bakımdan önemlidir. Birincisi, bu maddelerin fitreye tabi tutulması bunların o dönemin temel gıda maddeleri olduğunu göstermektedir. İkincisi, bunların günlük tüketiminin

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 12; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 248; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VI, 394. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Fıtır”, 1, “Zekât”, 74, 76; Müslim, *Sahih*, “Zekât”, 4, 12; Nesâî, *Sünen*, “Zekât”, 35; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Zekât”, 18; Tirmizî, *Sünen*, “Zekât”, 35.

⁴² Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Zekât”, 22. Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde buğday fıtır sadakası olarak ½ sa ölçüsünde ödenmiştir. Kamil Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Yedigün Matbaası, Ankara 1984, V, 393.

⁴³ Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 66.

⁴⁴ Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Et'ime”, 3; Müslim, *Sahih*, “Eşribe”, 21; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 22.

⁴⁵ Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Et'ime”, 39; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 44; Nesâî, *Sünen*, “Et'ime”, 56.

⁴⁶ İlgili rivayetler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Salât”, 76; Müslim, *Sahih*, “Mesâcid”, 17; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 41; Nesâî, *Sünen*, “Et'ime”, 34.

dolaylı olarak yıllık kişi başına tüketim miktarını göstermesidir.⁴⁷ Örneğin Hz. Peygamber'in hanımlarından Sevede'ye Hayber ganimetinden seksen vesk hurma ve yirmi vesk arpa vermesi, yıllık ortalama hurma tüketimini göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁸ Medine'de Nadiroğulları ve Kurayzaoğulları Yahudilerinden elde edilen ganimetler arasında hurmanın ilk sırada yer alması, bunların öncelikle hurma üretimiyle meşgul oldukları hakkında fikir vermektedir.⁴⁹ Hicretin ilk yıllarında maddi imkânların yetersizliğinden ötürü temel beslenme ürünlerinin hurma ve sudan ibaret kalmış olması bu ürünün hayati değerini ortaya koymaktadır.⁵⁰

2.3. Tarım Ürünlerinin İktisadi Faydası

Medine'de en çok üretimi yapılan ve gıda maddesi olarak tüketilen hurma, diğer yandan işlenmemiş hammadde vazifesi görmüştür. Bu yöyle hurma için "meyvesi gıda, yaprağı ışık, dalı yapı, gövdesi yakıt, lifi ip, yaprağı sepet ve kütüğü kaptır" denmiştir.⁵¹ Nitekim Mescid-i Nebevî'nin ve Hz. Peygamber ailesi için "hâne-i saâdet" adı verilen odaların yapımında hurma kütüğü direk, hurma yaprağı tavan kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır.⁵² Hurma lifinin yumuşak olması sebebiyle bu lifle Hz. Peygamber dönemi Medine'sinde yataklar ve yastıklar doldurulmuştur.⁵³ Yine "asb/usüb" denen yapraksız hurma dallarının Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışında malzeme olarak kullanılması,⁵⁴ "acve" türü hurmadan ilaç yapılması,⁵⁵ Cabir b. Abdullah'ın Uhud savaşında şehit olan babası Abdullah b. Amr'ın borcunu Hz. Peygamber tavsiyesi doğrultusunda hurmayla ödemiş olması,⁵⁶ hurmanın hem ağacıyla hem de meyvesiyle Hz. Peygamber'in ve sahabenin gündelik yaşantısında vazgeçilmez bir iktisadî yerinin bulunduğunu göstermektedir.⁵⁷

Bölgede üretimi yapılan diğer bir gıda maddesi olan üzüm, taze meyve olarak veya kurutulularak yendiği gibi, kuru üzüm ya hoşaf ya da sirke yapımında da

⁴⁷ Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s 160-161.

⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 56.

⁴⁹ Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 21.

⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 52; Buhârî, *Sahih*, "Hibe", 1, "Rikâk", 17; Müslim, *Sahih*, "Zühd", 28.

⁵¹ Bkz. Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 161.

⁵² Buhârî, *Sahih*, "Salât", 67; Müslim, *Sahih*, "Sıyâm", 216. Mescid-i Nebevî'de minber yapılmadan önce Hz. Peygamber'in yaslanarak hutbe okuduğu "hannâne direği" denilen hurma kütüğü, minber konulup Hz. Peygamber kendisini terk edince gebe develerin iniltisine veya çocuk ağlamasına benzer bir ses çıkarmış ve Hz. Peygamber'in onu eliyle okşaması üzerine bu ses kesilmiştir. Buhârî, *Sahih*, "Cum'a", 26, "Menâkıb", 25. Hurmanın "aydâne" denilen ve yirmi metreye kadar uzayabilen cinsinden kereste ve odun yapılarak daha çok inşaat malzemesi olarak faydalanılmıştır. Yine hurma kütüğünden "nakîr" adı verilen bir tür fiçi yapılmıştır. Nebi Bozkurt, "Hurma", *DİA*, XVIII, 391.

⁵³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 49.

⁵⁴ Hurma dalı dışında Kur'an-ı Kerim yazıldığı diğer malzemeler hakkında bkz. Osman Eskicioğlu, *Nüzulünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, TDV. Yay., Ankara 1989, s. 77.

⁵⁵ Buhârî, *Sahih*, "Et'ime", 43, "Tıb", 52, 56; Müslim, *Sahih*, "Eşribe", 155; Tirmizî, *Sünen*, "Tıb", 22. Hz. Peygamber'in bizzat kendi eliyle dikmesi ve hakkında bereket duası yapmasından ötürü acvenin bu özelliğe sahip olması hakkında bkz. Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1983, IX, 371-372.

⁵⁶ Bkz. Buhârî, *Sahih*, "Büyü", 51; Nesâî, *Sünen*, "Vesâyâ", 4.

⁵⁷ Hz. Peygamber'in, içinde kuru hurma (temr) bulunan bir evin aç kalmayacağını, buna karşın içinde kuru hurma bulunmayan ev halkının aç olduğunu söylemesi, hurmanın gıda olarak o dönemdeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Rivayetler için bkz. Müslim, *Sahih*, "Eşribe", 152, 153; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Et'ime", 41.

kullanılmıştır. İçki yasağından sonra⁵⁸ üzümün şarap imalatında kullanılması sona ermiştir. Hz. Peygamber şarap imalatıyla bağlantılı olarak bağcılıkla uğraşanların hoşaf ve sirke üretimine yönelmelerini salık vermiştir. Bunun için de üzümün çabucak mayalanmasına yol açan toprak ve ahşap kaplarda değil, deri kırbalarda bekletilmesini istemiş, hoşaf yapımı için yarım gün, sirke yapımı için ise iki günlük bekletme süresini uygun bulmuştur. İçkiye dönüşme tehlikesinden ötürü bundan fazla bekletmeye müsaade etmemiştir.⁵⁹

Hurma ve üzüm gibi meyve türü gıda maddesinden sonra tahıl türü gıda maddelerine bakıldığında, orta halli bir ailenin temsilcisi olarak Hz. Peygamber'in ve ailesinin çoğunlukla arpadan yapılan ekmeği yemesinden hareketle,⁶⁰ o dönemde Medine'de arpanın buğdaydan daha çok tüketildiği söylenebilir. Özellikle hicretin ilk yıllarında Hz. Peygamber'in ve ailesinin bulabildiklerinde arpadan yapılmış ekmeği yedikleri, bunun dışında pek çok gece yiyecek bir şey bulamadan uydukları, Hz. Aişe'den rivayetle Peygamber ailesinin üç gün peşi peşine doyasıya arpa ekmeğini yeme imkânı bulamadıkları kaydedilmiştir.⁶¹ Bu bilgiler muhtemelen Hayber'in fethedilmesine kadar durumun bundan pek farklı olmadığı sonucuna götürülebilir.

Hz. Peygamber'in kişi başına yıllık tüketimlerini esas alarak aile fertlerine verdiği arpa miktarlarının ortalama vesk⁶² ölçüsü dikkate alındığında, arpanın hurma kadar olmasa da⁶³ dönemin Medine mutfağının vazgeçilmezleri arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Vâkîdî'nin kaydettiği bilgiye göre, buradan her bir hanımına 20 vesk, Hz. Abbas'a 200 vesk, Hz. Ali'ye 85 vesk, Hz. Fatıma'ya 200 vesk, Üsâme b. Zeyd'e 150 vesk, Mikdad b. Amr'a 15 vesk arpa verilmiştir.⁶⁴

2.4. Tarım Ürünlerinin Vergilendirilmesi

Kur'an-ı Kerim'de tarım ürünlerinin vergisinin ayrıntısına girilmemiştir. Bununla birlikte konuyla ilgili ayrıntılı hükümlerin temelini oluşturan uygulamalar, İslam'ın ikinci kaynağı olan sünnet delili çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber zamanında Medine döneminde tarım ürünlerinin vergisinin alınması uygulamaları arazi ve sahipleri bakımından şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1) Tarım arazilerinin sulh veya savaş yoluyla fethedilmiş olması, 2) Tarım arazilerinin sakinlerinin Müslüman veya gayrimüslim olması, 3) Tarım arazilerinin yağmurla veya diğer yöntemlerle sulanması, 4) Tarım arazilerinin veya sahiplerinin özel statüye tabi tutulması.⁶⁵

Bu arazilerden alınan tarım ürünü vergileri de Müslümanlar için öşür (1/10) veya bunun yarısı olan nisfu'l-öşür (1/20), gayrimüslimleri için ise zirai ortaklık şeklinde uygulanmıştır. Uygulamaya bakılacak olursa Hz. Peygamber zamanında Medine, Taif,

⁵⁸ Mâide Suresi, 6/91.

⁵⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 186. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Müslim, *Sahih*, "İman", 6; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Eşribe", 10; Nesâî, *Sünen*, "Eşribe", 19, 54; Dârimî, *Sünen*, "Eşribe", 13.

⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 52.

⁶¹ Diğer rivayetler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, I, 306 vd.

⁶² Vesk ortalama 165 litrelik hacim ölçüsüdür. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 483.

⁶³ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 200.

⁶⁴ Vâkîdî, *Megâzi*, II, 694.

⁶⁵ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s 172.

Yemen, Bahreyn, Hecer ve Dumetülcendel’de yaşayan Müslüman halktan öşür sistemine göre vergi alınmış; Hayber, Vadilkura, Teyma ve Fedek’teki gayri Müslimlerle zirai ortaklık kurulmuş olduğu görülmektedir. Örneğin Hayber’deki ortaklık ürünün yarı yarıya bölüşülmesi şeklinde olmuştur.⁶⁶

Tarım ürünlerinin öşür şeklinde vergilendirilmesinde arazilerin yağmur, akarsu ve çeşmeden yararlanma suretiyle doğal yollarla sulanması halinde onda bir vergi alınmıştır. Ancak Hz. Peygamber zamanında Medine’de bazı sahabenin tarım arazilerini sulamak amacıyla su taşıyan yirmi deve istihdam ettikleri bilinmektedir. Nitekim “sâniye” denen develerle kuyudan, “nâdiha” adı verilen develerle çeşmeden su taşınması yoluyla arazilerin sulanması durumunda yirmide bir oranında vergi alınması yoluna gidilmiştir.⁶⁷ Yirmide bir şeklinde verginin yarı yarıya düşürülmesi, bu konuda ne kadar çok emek harcandığının ve masraf yapıldığının göstergesi kabul edilebilir. Bunun yanında su kanallarının da tarım arazilerinin sulanmasında önemli bir yeri bulunmaktadır.⁶⁸ Nitekim Zübeyr b. Avvam ile bitişik tarlanın sahibi olan ensardan bir komşusu arasında geçen tartışma bu hususu teyit etmektedir. Olayda Hz. Peygamber Zübeyr b. Avvam’ın önce kendi bahçesini sulamasına ve ardından suyu aşağı bahçeye bırakmasına hükmetmiştir.⁶⁹

Öte yandan Medine döneminde “bazı değişik vergi mevzuları sadece muayyen bir bölgeye vazedildiği halde diğer bir bölgeye aynı çeşit mevzular vazedilmemiştir.⁷⁰ Mesela, Himyer meliklerine bazı zirai mahsuller üzerinde vergi vazedilmiş” şeklindeki tespit, vergi konulurken o bölgenin iktisadî ve iklim durumunun, ürünün o bölgedeki üretiminin dikkate alınmış olabileceğini göstermektedir.⁷¹

Hz. Peygamber’in öşür uygulamasına dair bilgilerden İslam hukukçularının çıkardığı sonuca göre, Müslümanların hâkimiyetine giren bir tarım arazisinden öşür alınabilmesi için arazinin ekilebilir olması yeterli olmamakta, bu topraktan bilfiil ürün alınması ve ürünün mevcut bulunması gerekmektedir. Yine öşür mükellefi olabilmek için Müslüman olmak şart koşulmuştur. Çünkü öşür, çoğunluk fakihlere göre zekâtın bir türü olarak ibadet niteliği taşıyan vergi sayılmıştır. Bunun için de öşür mükellefiyeti toprağın mülkiyetinden ziyade ürünün mülkiyetiyle alakalı görülmüştür.⁷²

⁶⁶ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 119; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 172.

⁶⁷ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 119.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I, 92.

⁶⁹ Ensardan olan komşu bu hükümlerle Hz. Peygamber’in akrabasına öncelik tanıdığını söyleyince Hz. Peygamber hurma ağaçlarının köklerine ulaşmaya kadar suyu aşağıdaki bahçeye salmasını Zübeyr b. Avvam’dan istemiştir. Buhârî, *Sahih*, “Müsâkât”, 7; Müslim, *Sahih*, “Fezâil”, 36.

⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 92.

⁷¹ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 75 vd. Ekilen toprağın hukuki durumu, vergi mükelleflerinin dini konumu, tatbik edilen sulama teknikleri ve diğer bazı faktörler de göz önünde bulundurularak vergi oranı İslam hukukunun ikinci kaynağı sayılan sünnetle belirlenmiş ve uygulamalarla geçerlik kazanmıştır. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 174.

⁷² Hanefî mezhebinde zekâtın ibadet yönü esas alınarak zekât yükümlülüğünde akıllı olmak ve bulûğ çağına ermek şart koşulmakla birlikte, tarım ürünlerinin zekâtında yani öşürde malî yükümlülük (meunet) anlamı öne çıktığı için, diğer mezheplerin görüşüyle uyumlu olarak, bu şartlar koşulmamıştır. Buna göre velâyet ve vesâyet altında bulunup henüz bulûğ ermemiş küçük çocukların ve akıllı sağlığı yerinde olmayanların malından öşür verilmesi gerektiği hususunda fakihlerin görüşü birliği bulunmaktadır. Konu hakkında mukayeseli fihhi

Hz. Peygamber'in tarım ürünlerinin vergisine dair çok sayıdaki sözlü ve fiili sünneti, hurma, arpa, kuru üzüm ve buğdayın vergi mevzuu olduğunu gösterdiği gibi, tarım ürünlerinin hepsinin vergi konusu olduğunu gösteren rivayetler de bulunmaktadır⁷³ ve bunlar fakihler arasında görüş ayrılığına yol açmıştır.⁷⁴ Yine Hz. Peygamber'in "(Toprak mahsullerinden) yağmur ve nehir sularıyla sulananlarda onda bir, kova ile sulananlarda yirmide bir oranında zekât vardır"⁷⁵ ve "Beş veskten az üründe zekât yoktur"⁷⁶ şeklindeki hadisleri de tarım ürünlerinin vergisinin nisabı konusunda fikhî tartışmalara zemin oluşturmuştur.⁷⁷

3. Medine'de Hayvancılık

Arabistan'da tarıma elverişli arazilerin azlığı, hayvancılığın önem kazanmasının önemli etkenlerinden biri olarak görülebilir. Bunun yanında, iktisadî hayatın pek çok sahasında hayvanlardan yararlanılması da bu konuda önemli bir etkidir. Zira gıda, dokuma, ulaşım, nakliye, tarım arazilerinin sulanması gibi faaliyetlerde hayvanın bizzat kendisine, kas gücüne ve hayvandan imal edilen ürünlere ihtiyaç duyulması, hayvancılığın vazgeçilemez bir gelir kaynağı ve iktisadî hayatın çok önemli bir parçası olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde hayvancılığın yeri ve önemi hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

3.1. Hz. Peygamber Döneminde Hayvancılığın Yeri ve Önemi

Kur'an-ı Kerim'de bölgede yaşayan hayvanların istihdam alanına vurgu yapılarak iktisadî önemine işaret edilmesi, hayvancılığın bölgedeki yeri ve önemi hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir.⁷⁸ İslam'ın ilk yıllarından itibaren deve için "Kitâbu'l-İbil"⁷⁹,

görüşler için bkz. İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesit*, Kahraman Yay., İstanbul 1985, I, 225.

⁷³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 667; Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55.

⁷⁴ Bu delilleri değerlendiren Ebû Hanîfe ot, odun, kamış ve meyvesiz ağaçlar gibi ziraat amacı olmaksızın yetişenler dışında bütün toprak ürünlerinin; Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed çürümeden bir sene kalabilen toprak ürünlerinin; İmam Mâlik ve İmam Şâfiî gıda maddesi özelliğine sahip olup bir yıl saklanabilen ürünlerin vergiye tabi olduğu düşüncesindedir. Bilmen, *Hukuk- İslamiyye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 79. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde Ebû Hanîfe'nin görüşü esas alınarak bütün toprak ürünleri zekâta tâbi sayılmaktadır. Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 98.

⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55.

⁷⁶ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 42.

⁷⁷ Beş vesk (653 kg) şartını koşan İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 42 hadisinin Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55 hadisini beyan ettiği kanaatindedirler. Ebû Hanîfe ise Bakara suresi, 2/267 ve En'âm, 6/141 âyetleriyle ve Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55 hadisiyle amel etmiştir. Bilmen, *Hukuk- İslamiyye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 81. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde çoğunluk görüşüne uyularak öşürde nisabın bulunduğu kabul edilmektedir. Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 98.

⁷⁸ Nahl, 16/5-7, 80. Bu ayetlerde at, katır ve eşek için psikolojik faydaları yanında binet olma vasfına vurgu yapılmış olmasına karşın, diğer hayvanlar (en'âm) için ayrıca tüylerinden, sütlerinden, etlerinden istifade söz konusu olmuştur. Bu sebeple en'âm için bunların koyun, keçi, sığır ve deve olduğu yorumu yapılmıştır. Bkz. Yazır, *Hak Dini*, III, 16; Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III, 378. Bu ayette sayılan faydaların o dönem toplumunda ne denli önemli olduğu hakkındaki açıklamalar için bkz. Fahreddin Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Heyet, Akçağ Yay., Ankara 1992, XIV, 307.

at için “Kitâbu'l-Hayl”⁸⁰ gibi başlıklar altında bunların özelliklerini ele alan eserlerin yazılması dönem itibarıyla bu hayvanların önemini göstermektedir. Yine Medine’nin çevresindeki yerleşik/hadarî kabilelerden ganimet olarak devenin yanı sıra koyun, keçi ve bunlara nisbeten daha az da olsa sığırın alınmış olması,⁸¹ dönem itibarıyla hayvancılığın önemini ortaya koyan başka bir göstergedir.

Hız. Peygamber döneminde hayvancılığın yerini ve önemi anlatmak bakımından şu ifadeler oldukça özlü ve dikkat çekicidir: “*Bu hayvanlardan özelliklerine göre bir kısmının Arabistan’ın doğal su kaynaklarının kıtlığıyla bilinen çöllerinde sütü içecek; hurma dışında doğal yiyecek bulunmayan vahalarında eti gıda; göçebe hayat tarzı sebebiyle portatif evlere ihtiyaç duyulduğu için yünü ve derisi barınak; ipek ve pamuk gibi tekstil hammaddesi bitkiler yetiştirilmeye elverişsiz çoğu bölgelerde kılı ve yünü giysi; ulaşım ve taşımacılık sektöründe kendisi de binek ve yük taşıma aracı olarak bölge insanının temel ihtiyaçlarının büyük ekseriyetini karşılamaktaydı.*”⁸²

3.2. Yetiştirilen Hayvanlar ve İktisadi Faydası

Hız. Peygamber’in gerek binek gerek sağmal olarak deve, koyun, keçi, at, katır ve merkebe sahip olduğunun bildirilmesi,⁸³ Medine’de hangi hayvanların yetiştirilmiş olduğu hakkında fikir vermektedir. Zekât kalemleri içinde bulunması dolayısıyla sığırın Arabistan yarımadasında iktisadî bir değer taşıdığı da aşikâr olmakla birlikte,⁸⁴ yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi Medine’deki hayvancılığın arasında sığır yer almamaktadır.⁸⁵ Bu durum, şehrin bu türün yetiştirilmesine elverişli olmamasıyla açıklanabilir.

Dayanıklı ve çölün zorlu koşullarına ayak uydurabilme niteliğine sahip bulunduğu için, Arabistan yarımadasında ve konumuz özelinde Medine’de önceki zamanlarda olduğu gibi Hız. Peygamber döneminde de gıda, dokumacılık, ulaşım, nakliye, tarım arazilerinin sulanması, dericilik gibi alanlardaki öneminden dolayı hayvancılık alanında çoğunlukla deve yetiştiriciliğiyle meşgul olunmuştur.⁸⁶ Günlük gıda ihtiyacını karşılamak üzere kesilen deve sayısı olup, bir devenin yaklaşık yüz kişinin günlük gıda ihtiyacını

⁷⁹ Örneğin bkz. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureb el-Esmâî (ö. 213/828), *Kitâbu'l-İbil*, thk., Hatim Salih Damin, Dimaşk, 2003.

⁸⁰ Örneğin bkz. Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ (ö. 208-823), *Kitâbu'l-Hayl*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Mektebetü'n-Nahda, Mısır 1986.

⁸¹ Hayber’den alınan ganimetin içinde sığırın da bulunması hakkında bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 208. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “Megâzî”, 38. Konuyla ilgili ganimet türlerini ve miktarlarını gösteren tablo için bkz. Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 62-65.

⁸² Elnure Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 59.

⁸³ Safedî, Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I, 91.

⁸⁴ Her ne kadar Medine’de sığır hayvancılığı yapılmamış olmakla birlikte, dönemin yarımadasında yeşil otlu ve bol sulu tarım arazilerine sahip bulunan güney bölgelerinde sığır hayvancılığı ve buna bağlı dericiliğin mevcut olduğu bilinmektedir. Bkz. Hamevî, *Mu’cemu'l-buldân*, III, 406.

⁸⁵ Hız. Peygamber döneminde Medine’deki hayvancılıktan bahseden kaynakların sığırdan bahsetmemesi ve Hız. Peygamber’in sığır cinsinden bir hayvana sahip olduğuna dair herhangi bir rivayetin bulunmadığı hakkında bkz. Safedî, *el-Vâfi*, I, 91.

⁸⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, VII, 112.

karşılığında hesabına dayanmaktadır.⁸⁷ Deve birkaç hafta gibi uzun süre hiçbir şey yemeden içmeden üzerindeki ağır yükü uzun mesafeleri kat edebilen bir hayvan olduğu için, Hz. Peygamber döneminde en önemli ulaşım ve nakliye aracı olarak kullanılmıştır.⁸⁸ Kur'an'da devenin o dönem iktisadında dokumacılık alanındaki önemine vurgu yapılmıştır.⁸⁹ Dönemin konut ihtiyacını karşılaması bakımından çadır imalatında devenin yeri açıktır.⁹⁰ Hz. Peygamber zamanında kuyudan su çıkarılmasında, suyun taşınmasında ve tarım arazilerinin sulanmasında da deveden yararlanılmıştır.⁹¹ Yine Hz. Peygamber zamanında devenin paranın işlevini görecektir nitelikte malî bir değer olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Özellikle diyet ve mehir gibi malî sonuçları olan hukukî konularda da özellikle devenin gündeme gelmesi, ona biçilen iktisadî değerlerin bir göstergesi kabul edilebilir.⁹²

Hz. Peygamber zamanında pek çok iktisadî işlevi bulunan devenin sayısının çokluğu, deve çobanlığı gibi bir uzmanlık alanını da gerekli kılmış, develerin otlatıldığı yere bağlı olarak bu meslek *bedevî çobanlık* ve *mücavir çobanlık* şeklinde icra edilmiştir. Göçebe yaşayan bedevilerin yaptığı çobanlık, "sâime" denen ve yılın büyük bir kısmını otlaklarda geçiren sürülerle belli bir yere bağlı olmaksızın sürekli uygun meraları dolaşmak şeklinde özetlenebilir.⁹³ Bu kişiler uzun süre çölde kaldıklarından ve hayvan satmak için pazarlara gitmek dışında şehir hayatından uzak olduklarından dolayı hayatlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda, kıyafet, ayakkabı, silah kılıfı gibi malzemeleri hayvanlardan temin etmişlerdir.⁹⁴ Mücavir çobanlık işini yürüten çobanlar ise genellikle belirli bir ücret karşılığında "likha" adı verilen sağlam develeri şehrin civarındaki elverişli meralarda otlatan, akşam olunca sağımaları için bunları sahiplerine teslim eden kişilerdir.⁹⁵

Hz. Peygamber dönemindeki koyun ve keçinin etinden, sütünden, yününden ve derisinden çok yönlü olarak istifade edilmiştir. Örneğin, konut vazifesi gören ve "hubâ" denen çadırlar koyun yününden imal edilmiştir.⁹⁶ Dolayısıyla deri ve dokuma sanayiinde bu hayvanların çok önemli bir yeri olduğu açıktır. Müslümanların Hz. Peygamber zamanında ganimet olarak sayısı binlerle ifade edilen küçükbaş hayvana sahip

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, II, 423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 17; *Buhârî*, "Megâzi", 65; "Cihâd", 124; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 303-304.

⁸⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzi*, I, 23-24; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 37; Taberî, *Târîh*, II, 478; Önkal, Bozkurt, "Deve", *DİA*, IX, 224. Ayrıca bkz. Nahl, suresi, 16/7.

⁸⁹ Nahl suresi, 16/80.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 20; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 158.

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, I, 92.

⁹² Diyetin asıl ödenme kalemi devedir. Bunun dışındakiler yani büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, devenin değerine bağlı olarak ödenen bedel türünden kalemlerdir. Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, Dâru'l-Hadis, Kahire, s. 339. Hz. Peygamber döneminde devenin fiyatı on koyun olmakla birlikte (Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 78) tam diyet yüz deve, iki yüz sığır, iki bin koyun şeklinde tespit edilmiştir. Rivayetler için bkz. *Ebü Dâvûd*, "Diyât", 18; *Nesâî*, "Kasâme", 34.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 426.

⁹⁴ Bu bedevilerin kıyafetleri genellikle hayvan postlarından ibaret olduğu için bunlara "post giyenler anlamında "ehlü'l-veber" adı verilmiş (Zebîdî, III, *Tâcü'l-Arûs*, 365) ve bu ifade yerleşik şehir hayatı yaşayanların (meder) dışındakilerin bir diğer adı olmuştur. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 57.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV, 262.

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 20; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 158.

olmasından,⁹⁷ koyun ve keçi hayvancılığının o dönemde yaygın olduğunun ve yukarıda sayılan alanlarda iktisadî fayda ürettiğinin açık bir göstergesi kabul edilebilir.

Koyun ve keçi sayısının çok olması, yukarıda deve için söz konusu edilen çobanlık mesleğini bu hayvanlar için de gerekli hale getirmiştir. Nitekim göçebe veya yarı göçebe olan bazı kabilelerin yaptığı bedevi çobanlık şeklinde isimlendirilen çobanlık burada koyun ve keçiler için de söz konusu olmuştur.⁹⁸ Buna karşılık, “menîha” denen süt koyunlarını otlatanlar, mücavir çobanlık şeklinde isimlendirilen çobanlık işiyle meşgul olmuşlardır. Bunlar tıpkı “likha” denen develeri otlatan çobanlar gibi, bir ya da birkaç ailenin koyunlarını sabahleyin topluca teslim almışlar ve akşamleyin sağlımları için sahiplerine teslim etmişlerdir.⁹⁹

Bu şekilde koyun çobanlığı işini gençliğinde Hz. Peygamber’in ücretli olarak yapmış olması,¹⁰⁰ hicretten sonra kendisine bu hayvanların sütünden ikram edilmesi¹⁰¹ ve bilahare kendisinin de sağmal koyunlar edinmesi,¹⁰² bölgede o dönem için bu şekildeki uygulamanın yaygın olduğunu göstermektedir.

Hız. Peygamber döneminde Medine’de at yetiştiriciliği, iktisadî bir değer atfedilecek düzeyde gelir kaynağı olmaktan ziyade, özellikle savaşta binek aracı olarak kullanmak amacına yönelik bir faaliyet olarak yürütülmüştür.¹⁰³ O dönemdeki ganimetler içinde çok sayıda deve ve davardan bahsedilmesine rağmen atın çok az olması da at yetiştiriciliğinin yaygın gelir kaynakları arasında yer almadığını göstermektedir.¹⁰⁴ Buna ilaveten, hadis-i şerifte “atın zekâta tabi olmadığını” bildirilmesi,¹⁰⁵ onun böylesi sınırlı bir ihtiyaç için beslendiğini, fakat at yetiştiriciliğinin ticaretini yapacak kadar gelişmiş olmadığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.¹⁰⁶ Savaşlarda Müslüman ordusundaki atlı sayısının düşman ordularına göre çok az olması,¹⁰⁷ Müslümanların ilk savaşlarda düşmanlarına oranla yetersiz sayıda ata sahip olduğu hakkında fikir vermektedir.

3.3. Hayvanların Vergilendirilmesi

Hız. Peygamber tarafından Himyer hükümdarlarına¹⁰⁸ ve Yemen’de yaşayan Hâris b. Ka’b kabilesine¹⁰⁹ gönderilen mektuplar ticaret amacıyla yetiştirilen hayvanların zekât

⁹⁷ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 410.

⁹⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 182.

⁹⁹ Bu işi yapanlardan biri de Hz. Ebubekir’in azatlısı Âmir b. Führeyre’dir. Hız. Peygamber ile Hz. Ebubekir Sevr mağarasında iken Âmir geceleyin koyunları buraya sürerek mağaradakilere süt sağmış, sabah erkenden koyunları diğerlerinin koyunlarının arasına katarak yaptığını kimseye sezdirmemiştir. Bkz. Taberî, *Târîh*, II, 376; el-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 211.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 286. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “İcâre”, 2.

¹⁰¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 401; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 52.

¹⁰² Taberî, *Târîh*, III, 175-176; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 177, el-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 251.

¹⁰³ Kur’an-ı Kerim’de atın katır ve merkeple birlikte binek olarak yaratıldığının söylenmiş olmasıyla, atın binit olma özelliğine vurgu yapılmıştır. Bkz. Nahl, 16/8.

¹⁰⁴ Bedir’de otuz atın ganimet olarak alındığı hakkında bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 16.

¹⁰⁵ *İbn Mâce*, “Zekât”, 4; *Dârimî*, “Zekât”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 145.

¹⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 563.

¹⁰⁷ Örneğin, Bedir savaşında yaklaşık 950 kişilik müşrik ordusunun 100 atlı süvarisi, 305 kişilik Müslüman ordusunun 2 atlı süvarisi vardı. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 260.

¹⁰⁸ Bu mektup Muaz b. Cebel aracılığıyla gönderilmiştir. Taberî, *Târîh*, III, 120-121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 75. Himyerîler Hız. Peygamber zamanında Arabistan’ın güney bölgelerinde mahallî küçük emirlikler halinde

şeklinde vergilendirilmesi ve ayrıntıları konusunda ölçüt sayılmıştır.¹¹⁰ Zira konuyla ilgili olarak elimizde bu iki önemli rivayet bulunmaktadır. Birincisi Ebû Ubeyd'in aktardığı rivayettir. Ebu Ubeyd'in aktardığı bilgiye göre, Himyerilere gönderilen Amr b. Hazm'ın ailesinin yanında hem Hz. Peygamber'in hem de Hz. Ömer'in zekâtla ilgili mektupları bulunmaktaydı. Ömer b. Abdülaziz halife olduğu zaman bunların nüshasının çoğaltılarak kendisine gönderilmesi talimatını vermiştir. Aşağıda görüleceği üzere Ebû Ubeyd bu mektupları tek bir rivayet şeklinde eserinde aktardığına göre bunları karşılaştırmış olmalıdır. İkincisi, Buhârî tarafından aktarılan rivayettir. Bu rivayete göre Hz. Ebubekir halife olunca Enes b. Mâlik'i Bahreyn'e gönderirken kendisine hayvanların zekâtıyla ilgili bir mektup vermiştir.¹¹¹

Bütün bu bilgilerden sonra hem tarih hem de tarihi bilgiler vermesi bakımından hadis kaynaklarında hayvanların zekâtı konusunda yeterince malumatın mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Burada tarih ve hadis kaynakları çerçevesinde önce develerin ardından sığırın ve koyunun zekâtı hakkında bilgiler verilecektir.

3.3.1. Devenin Zekâtı

Yukarıda da belirtildiği gibi konuyla ilgili olarak Ebû Ubeyd'in rivayeti daha kapsamlı olduğu için burada önce onun verdiği bilgiler tablo halinde aşağıdaki şekilde gösterilmiştir. Buhârî'nin rivayetine ise karşılaştırma yapılabilmesi için ikinci bir tablo olarak yer verilecektir.

Ebû Ubeyd'in Rivayeti

Nisap	Verilecek Zekât
1-4	Zekât yok
5-9	1 koyun
10-14	2 koyun
15-19	3 koyun
20-24	4 koyun (koyunlar iki yaşına girmiş olmalıdır)
25-35	İki yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü mehâd), bulunamazsa iki yaşını doldurmuş erkek deve (ibnü lebûn)
36-45	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
46-60	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

yaşıyorlardı. Hz. Peygamber onlara mektuplaşmış ve karşılıklı elçiler gönderilmiştir. Buraya gönderilen Muaz b. Cebel, hem Cened bölgesinin zekâtını toplamış yani âmillik yapmış hem de halka İslam'ı öğretmek kadılık vazifesini yürütmüştür. Bkz. Hüseyin Algül, "Himyeriler", *DİA*, XVIII, 63.

¹⁰⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 83; Taberî, *Târîh*, III, 128-129; İbn Hibbân, *es-Siret'ü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, I, 377. Hâris b. Ka'b kabilesine söz konusu mektup Amr b. Hazm aracılığıyla gönderilmiştir. Bu kabile Benî Hâris b. Ka'b ya da Belhâris adıyla anılmaktadır ve Kahtânîlere mensuptur. Karşılıklı beddua ve lanetleşme anlamına gelen mübâhele hadisesi bunlarla alakalıdır. Hz. Peygamber İslâm dinini ve Kur'an'ı öğretmek, zekâtları toplamak üzere Amr b. Hazm el-Ensârî'yi onlarla birlikte yollamış, kendisine fikhî hükümler ihtiva eden bir mektup verdiği gibi ayrıca kabileyeye mensup bazı kişi ve ailelere de dokuz mektup göndermiştir. Böylece Necran'da büyük bir kabile İslâmiyet'i kabul etmiştir. Mustafa Ağırman, "Hâris b. Ka'b", *DİA*, XVI, 197-198.

¹¹⁰ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 79-80; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, s. 61.

¹¹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 456-458; Buhârî, "Zekât", 39.

61-75	Beş yaşına girmiş 1 dişi deve (ceze'a)
76-90	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
91-120	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
121-129	Boş
130-139	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
140-149	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
150-159	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka)
160-169	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn)
170-179	Üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
180-189	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
190-199	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
200-209	Üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka)
210-219	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
220-229	Üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
230-239	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
240-249	Üç yaşına girmiş 6 dişi deve (bintü lebûn) veya dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
250-259	Dört yaşına girmiş 5 dişi deve (hıkka) veya üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
266-269	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
270-279	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn)
280-289	Üç yaşına girmiş 7 dişi deve (bintü lebûn) veya dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
290-299	Üç yaşına girmiş 6 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka) veya dört yaşına girmiş 5 dişi deve (hıkka) üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
300	Dört yaşına girmiş 6 dişi deve (hıkka) veya üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
+40	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
+50	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

Buhârî'nin Rivayeti

0-5	Zekât yok
5-9	1 koyun
10-14	2 koyun
15-19	3 koyun
20-24	4 koyun (koyunlar iki yaşına girmiş olmalıdır)
25-35	İki yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü mehâd)
36-45	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
46-60	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
61-75	Beş yaşına girmiş 1 dişi deve (cezea)
76-90	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
91-120	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
+40	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
+50	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

Her iki tablodan çıkan sonuca göre 120'ye kadar olan devenin zekâtında bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak Ebû Ubeyd'in rivayetinde 121-129 aralığında fazladan bir zekat bulunmamaktadır ve devreden ilaveler farklı yerlerde dir.

Bu durumda Ebû Ubeyd rivayetine göre ilaveler 300'den sonra başlamaktadır ve 300'den sonra her 40 deve için üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn), her 50 deve için dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka) verilmesi gerekmektedir. Buhârî'nin rivayetinde ise devreden bu ilaveler 120 sayısından sonradır.¹¹²

Devenin 1'den 120'ye kadar olan zekât miktarlarında fakihler görüş birliği içindedir. Deve sayısı 120'den fazla olduğunda Hanefiler'e göre 121 deveden sonra baştan başlanır ve ödenecek zekât ilkinde olduğu gibi hesaplanır. Şâfiiler'e göre 120'den sonra her kırk devede üç yaşında bir dişi deve, her elli devede dört yaşında bir dişi deve verilir. Bu durumda Şâfiiler'in görüşü ile Buhârî rivayeti uyum arz eder.¹¹³

3.3.2. Sığırm Zekâtı

Hz. Peygamber'in hangi malların zekâta tâbi olduğuna, bunların nisap ve nispetlerine dair uzun bir vergi tarifesi yazdırmasına karşılık bu talimatnameyi gereken yerlere göndermeden vefat ettiği bilinmektedir. Öte yandan bu vergi tarifesinin gerek Hz. Ebû Bekir'in gerek Hz. Ömer'in halifeliği döneminde uygulamaya konduğu da malumdur. Bu talimatnamede sâime olan sığırm vergilendirmesi mevcut olduğu gibi,¹¹⁴ yine Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona sığırm zekât olarak nasıl vergilendirileceği hakkında gerekli talimatları da vermiştir.¹¹⁵

Bu talimatlar ışığında sığırm zekâtı aşağıdaki şekildedir.

Nisap	Verilecek Zekât
1-29	Zekât yok
30-39	İki yaşına basmış 1 erkek buzağı (tebî) veya 1 dişi buzağı (tebîa)
40-59	Üç yaşına girmiş 1 erkek (müsin) veya 1 dişi dana (müsinne)
60	İki yaşına basmış 2 erkek buzağı (tebî) veya 2 dişi buzağı (tebîa)
+30	İki yaşına basmış 1 erkek buzağı (tebî) veya 1 dişi buzağı (tebîa)
+40	Üç yaşına girmiş 1 erkek (müsin) veya 1 dişi dana (müsinne)

Sığırm vergilendirmesine ilişkin 30-39 aralığında görüş birliği bulunmasına karşın sayı 40'a ulaşıncı Hanefiler ile Şâfiiler arasında görüş ayrılığı vardır. Ebu Hanife'ye göre

¹¹² Kaynaklarında devenin zekâtı konusunda bütün halinde olmasa da kısmen bilgiler bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. İbn Hibban, *Siretü'n-Nebeviyye*, I, 379; İbn Kesir, *Siretü'n-Nebeviyye* IV, 111; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 58.

¹¹³ İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesit*, I, 225 vd.; Maverdi, Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-Hadis, Kahire, s. 181-182; Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin (ö. 458), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-İlimiyye, Beyrut 2000, s. 274.

¹¹⁴ Buhârî, "Zekât", 37.

¹¹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 100, 477; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 91.

50 sığırdan 1 dişi dana (müsinne) ve bu dananın kıymetinin 1/40'ı vergi olarak alınır. İmam Şafii'ye göre ise sayı 60 oluncaya kadar verilecek zekâta ilave yapılmaz.¹¹⁶

3.3.3. Koyunun Zekâtı

Yukarıda bahsedilen talimatname¹¹⁷ ışığında koyunun vergilendirilmesi şu şekildedir¹¹⁸:

Nisap	Verilecek Zekât
1-39	Zekât yok
40-120	1 koyun
121-199	2 koyun
200-399	3 koyun
400	4 koyun
+100	1 koyun

Hayvanların vergilendirilmesi konusunda kaynaklardaki bilgiler mukayeseli olarak incelendiğinde şu sonuca ulaşılmaktadır:

Hız. Peygamber bu konuda yazılı bir ya da birden çok sayıda talimatname hazırlamış, bunları çeşitli vesilelerle ve farklı kişilerle değişik bölgelere göndermiştir. Fakat ömrü vefa etmediği için bunların bizzat kendisi tarafından tatbik edilmesine dair uygulama örneklerini görme imkânı olmamıştır. Hız. Peygamber'in ardından halifeler dönemi başlamış ve söz konusu talimatlar ışığında ilk halife Hız. Ebû Bekir dönemindeki zekât uygulamaları zekât miktarlarıyla ilgili detayları ortaya koymuştur. Dolayısıyla zekât miktarlarının ayrıntısına yer verilmiş mektuplardan ve tatbikattan anlaşıldığı gibi, zekâta tâbi olan hayvanların deve, sığır, koyun ve keçi cinsinden hayvanlar olduğu açıktır. Hız. Peygamber döneminde at, katır ve merkep gibi hayvanlardan vergi alınmamış olmasında devenin, sığırın ve koyunun hem etinden hem de sütünden yararlanılmasına karşın atın, katırın ve merkebin binek vasıtası olarak kullanılmasının çok etkili olmadığı söylenebilir. Zira mesele, hayvanların istihdamından ziyade o dönemdeki sayısı ile ilgili görünmektedir. Nitekim ilk zamanlar savaşlarda süvariler için at ihtiyacı Necid ve Suriye'den karşılanmıştır. Hız. Ömer dönemiyle birlikte at yetiştiriciliğinin ve attan zekât alınmaya başlanması bu husus teyit etmektedir.¹¹⁹

4. Medine'de Ticaret

Arabistan yarımadası iklimi ve coğrafi yapısının olumsuz koşulları itibarıyla ticaret mallarının üretimi açısından ortaçağda dönemin önemli merkezleri arasında yer alamamıştır. Ancak doğuda üretilenlerin batıya, batıda üretilenlerin de doğuya

¹¹⁶ Maverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-Hadis, Kahire, s. 181-182; Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin (ö. 458), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 182. Bu görüş ayrılığından anlaşıldığı kadarıyla İmam Şafii Ebu Ubeyd'in naklettiği (*Kitâbu'l-Emvâl*, s. 477), Ebu Hanife de Buhari'nin naklettiği (Zekât, 38) rivayete göre görüş belirtmiştir.

¹¹⁷ Buhârî, "Zekât", 39.

¹¹⁸ Koyunun zekâtı konusunda fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilaflar hakkında bkz. Maverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 183.

¹¹⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 565; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 126.

nakledilmesinde doğal bir köprü vazifesi gören ve bu yönüyle ticarî açıdan özel bir yere sahip olan Arabistan'ın bu özelliği sebebiyle konuya önce yarımada üzerinde çokça kullanılan ticarî güzergâhlarla başlanacaktır. Hz. Peygamber döneminde Medine'deki ticarî faaliyetlerin yine bu güzergâhlar üzerinden yapılmış olması, konuya öncelik verilmesini gerektiren başlıca etkenlerdendir. Arabistan'da ticaret hacminin oluşmasındaki katkısı göz ardı edilemeyeceği için ilâf antlaşmaları hakkında da bilgiler verilecektir. Söz konusu ticarî faaliyetlerdeki büyük rolü, malların değerini bulduğu alışveriş merkezleri olan panayırlara, buralara mal taşıyan kervanlara ve kervancılık sektörüne bağlı yan iş kollarına da yer vermeyi gerektirmektedir.

4.1. Ticaret Yolları

Arap yarımadasının büyük bölümünün tarıma ve sanayiye elverişli olmayan çöllerle kaplı olması, her ne kadar bölgenin doğal korunaklı bir havza şeklinde tasavvur edilmesine zemin hazırlasa da, büyük ticaret kervanlarının yolları üzerinde yer alması sebebiyle, yarımada'nın siyasi, sosyal ve iktisadî anlamda dışa açık olduğu söylenebilir: *“Büyük kervan yollarının geçtiği siteler, muhtelif dinî ve ictimai cereyanların kaynaştığı yerler olduğu gibi, bu site halkları çoğunlukla ticaret ve kervancılıkla geçindikleri için, çeşitli ülkelere seyahat ederler ve bu ülke insanların dinî, içtimai ve iktisadî yaşayışları hakkında bilgi sahibi olurlardı. Tarih boyunca Sâmî ırkından gelen birçok devlet, bilhassa güneyde hayatiyet kazanmıştır. İranlılar zaman zaman Arabistan'ın kuzey, doğu ve güney bölgelerini işgal edip koloni haline getirmişler, Bizans ve İran güney hudutları boyunca Arap reislerinin idaresinde vergiye tabi tampon devletler kurmuşlardır.”*¹²⁰

Görüldüğü gibi, tarihin ilk dönemlerinden itibaren Hicaz, Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan yarımada'nın bugünkü tabirle uluslararası ana ticaret yollarının üzerinde bulunması, bir geçit noktası görevi yapmasını ve Arabistan'ın stratejik önem kazanmasını sağlamıştır. Arap yarımadasında hem Sebe¹²¹, Main ve Himyer gibi bağımsız devlet olarak hüküm süren hem de Roma, Bizans ve Sâsânî himayesindeki Gasan ve Hire gibi bağımlı devletler, varlıklarını sahip oldukları iktisadî güç sayesinde devam ettirebilmişlerdir. Bu gücü ise ticaret ağı üzerinde kilit bir konuma sahip olmalarına, diğer bir ifadeyle kıtalar arası ticaret yönünden bir nevi tampon bölgede yaşamalarına borçlu olduklarını söylemek mümkündür.¹²²

Bütün bu bilgilerden sonra ticaret kervanlarının Yemen başlangıç, Mekke kavşak noktası alınarak çeşitli güzergâhlar takip ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre Yemen'deki

¹²⁰ Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*, s. 31. İslamiyet öncesinde Arapların Mısır, Sümer, Babil, Asur, İran, Roma gibi çevreyle kurdukları siyasi, ticarî, kültürel ilişkiler hakkında bkz. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, I, 55-78.

¹²¹ Sebeliler “güney denizlerinin Fenikelileri” şeklinde nitelendirilmişlerdir. Zira onlar deniz yollarını, deniz ticaretinde risk oluşturan kayalık bölgeleri ve limanları çok iyi öğrenmişlerdi. Bu limanların aslında tam olarak liman olduğunu söylemek de zordur. Çünkü buralarının daha çok “kötü demirleme sahilleri” olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sahile vuran dalgalar ve kayalıklar sebebiyle yaklaşılması tehlikeli olan Arabistan kıyıları boyunca denizcilik yapmak oldukça zor ve tehlikeli olmuştur. Yine onlar muson rüzgârlarının gemileri rotalarından saptıran etkilerine karşı kendilerini korumayı ve bu rüzgârlara hâkim olmayı başarmışlar ve böylece bin yıllık bir devre boyunca bu denizlerde ticareti tekelleri altına alabilmişlerdir. Bkz. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 80.

¹²² Kallek, Cengiz, “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III, 319.

San'a şehirden yola çıkıp, kuzeye doğru ilerleyerek Taif'e varan, oradan da Mekke'ye gelen ticaret kervanları buradan çıkıp 1) Yesrib'e (Medine) uğramış, ardından Hicr (Medâinü Sâlih), Tebük, Maan, Mute, Umân ve Busra'dan geçerek Şam'a (Dimaşk) ulaşmıştır. 2) Kızıldeniz sahili boyunca ilerleyerek Bedir'e ulaşmış, ardından Akabe körfezinden geçerek körfezin sonundaki Eyle'ye ve nihayet Maan'a varmıştır. Böylece ikinci güzergâh ile ilk güzergâh Maan'da birleşmiş olmaktadır. Buradan da Mute yoluyla Şam'a, Sina yoluyla da Mısır'a ulaşılmıştır. 3) Hîre'ye gitmiştir. 4) Kuzeye yönelip Rumma vadisi ve Basra körfezi üzerinden İran'a ulaşmıştır. 5) Tâif'in güneyindeki Tebâle'den geçtikten sonra doğuya yönelerek Devâsir vadisi üzerinden Bahreyn'e gitmiştir.¹²³

4.2. İlâf Antlaşmalarının Ticaretin Gelişmesine Katkısı

Buraya kadar genel çerçevesi çizilen ticarî faaliyetlerde Kureyş'in etkinliği, Abdümenâf'ın oğlu Hâşim'in diğer üç kardeşiyle birlikte çevredeki ülkelere ticarî antlaşmalar yapmak üzere yola çıkmasına ve adına "ilâf (iki şahıs arasında dostluk yapmak)"¹²⁴ denilen ticarî antlaşmaları yapıp yol güvenliğini sağlamasına kadar Mekke ile sınırlı kalmıştır. ¹²⁵ Mekkeli tacirler yol güvenliğinin sağlanması ayrıcalığından yararlanmanın yani civar kabileler tarafından kervanlarına saldırılmayacağını garanti karşılığında, onların ticaret mallarını da beraberlerinde götürüp satmayı, herhangi bir bedel almadan sermayelerini ve kârlarını onlara vermeyi kabul etmişlerdir. Bu antlaşmanın yapılması Mekke için çok önemliydi. Çünkü Kureyş'in ticaret yolu üzerinde bulunan Tay, Has'am ve Kudâa gibi bazı kabileler kervanların güvenlik içinde sayıldığı müsâlemet ayları olarak bilinen haram aylara riayet etmemişler ve kervanlara saldırmışlardır. Bu sebeple de onlara ehlü'l-ehvâ adı verilmiştir. Bahsedilen ilâf ile Kureyş'in ticaret yolunun güvenliği temin edilmiştir.¹²⁶

Bu ticarî antlaşmalar neticesinde bölgede ticaret daha güvenli hale gelmiş ve Şam, Rum, Gassan, Irak, İran, Yemen ve Habeşistan Mekkeli Araplar için ticaret merkezi olmuştur. Söz konusu antlaşmaların yapılmasını sağlayan ticaret seferleri Mekkeli tacirlerin bahsedilen ticaret ağına eklenmesini temin etmenin¹²⁷ yanı sıra bölgede

¹²³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 285-286; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 80-81; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 941; Adem Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yay., İstanbul 20014, s. 175-176. İslâm öncesi dönemde Mekke'nin ticarî gelişiminde Hicaz'ın böyle bir konumda bulunması önemli rol oynamıştır. Nitekim çok daha sonra inşa edilen ve Medine'ye ulaşan Hicaz demiryolunun güzergâhı da budur. Bkz. Küçükbaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 435.

¹²⁴ İlâf için bkz. Taberî, *Târih*, II, 252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 214. Hamidullah, "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1962, c. 9, sy. 6, s. 216.

¹²⁵ Taberî, *Târih*, II, 252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 214. Kur'an-ı Kerim'in 106. sırasında yer alan Kureyş suresinde, nimetlere şükür ve Allah Teâlâ'ya kulluk etmenin önemine dikkat çekmek amacıyla câhiliye döneminde Kureyş'e verilen ticarî imtiyazlardan, onların yazın ve kışın emniyet içinde ticaret yolculukları yapmalarından, diğer kabilelere nazaran istikrar içinde yaşamalarından ve sahip oldukları zenginlik gibi nimetlerden bahsedilmektedir. Bkz. Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 431.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 78; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943.

¹²⁷ İlâf sayesinde güvenlik içinde yapılan bu ticarî seferler, özellikle Arabistan'ın orta kesimlerinde yaşayan diğer kabilelerin de, ticaret güzergâhı üzerinde bulunmalarının sağladığı üstün durum sayesinde, uluslararası

mevcut bulunan köklü kervancılık sektörünün ve o dönemdeki doğu-batı ticaretinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bu sayede kervanların şarap, deri, kuru üzüm, zeytinyağı, elbise, altın, gümüş ve silah gibi maddeleri güvenlik içinde taşımaları mümkün hale gelmiştir.¹²⁸

Mekkeli tacirlerin güvenlik içinde kervanlarını götürüp getirmeleri Hz. Peygamber'in hicretten sonra ticaret yollarını kapatarak Mekke'yi baskı altına alma faaliyetlerine kadar sürmüştür. Hz. Peygamber'in bu amaçla özellikle Kızıldeniz kıyısı boyunca ilerleyen ve Bedir-Akabe istikametinde devam eden Mekke-Suriye ticaret yolunun kullanılmasını engellemesinden sonra Mekkeliler geçim kaynakları olan ticaret kesintiye uğradığı için sıkıntıya düşmüşler ve farklı yol arayışı içine girmişlerdir. Çözüm olarak, işlek bir güzergâh olmayan Necd yolunu kullanarak Irak üzerinden Suriye'ye ulaşma kararı almışlardır.¹²⁹

4.3. Panayırlar

Arabistan yarımadasında ticaret kervanlarının uğrak yerlerinde “mal sevk edilen yer” anlamında “sûk (çoğulu esvak” denen pazar yerleri kurulmuştur. Câhiliye döneminde yapılan ticarî antlaşmaların (ilâf/الإيلاف) katkısıyla Arabistan yarımadasında özellikle hac mevsiminde peşi peşine çok sayıda panayır kurulmuştur. Panayırlara rağbetin artmasında, düşmanlıkların askıya alındığı haram aylar uygulaması oldukça etkili olmakla birlikte, haram aylara bütün kabileler tam manasıyla riayet etmemiştir. Bunlardan bir kısmı öldürmek ve yağmacılık dâhil haram aylarda yapılması yasaklanan her türlü eylemi gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, güvenlik koşulları sağlandığında Arabistan'da hac mevsimindekiler dışında da panayırlar kurulmuştur. Öte yandan, fetihler sayesinde Mezopotamya bölgesinin idaresi ele geçirilince İslam ülkesinin sınırları Arap yarımadasının sınırlarının dışına taşmış ve böylece doğudaki ticaret merkezleriyle doğrudan bağlantı kurulabilmiş, İslâm ülkesinde iç güvenlik sağlandığı ve kurulmasına ihtiyaç kalmadığı için mevsimlik panayırlar İslâm devletinin hâkimiyeti altında önemini yitirip birer birer ortadan kalkmıştır.¹³⁰ Bu bilgiler ışığında birinin bitip ötekinin başladığı ya da bitiş ile başlangıç tarihleri iç içe geçmiş olan panayırların kuruluş tertibi şu şekilde sıralanabilir: 1) Dumetülcendel. Hicaz ve Yemen'den gelen tacirlerin katıldığı bu panayır Rebiülevvel ayının 1-15 günleri arasında kurulmuştur. 2) Muşakkar. Arap tacirler dışında deniz yoluyla gelen İranlıların da katıldığı bu panayır, Arabistan'ının doğusundaki Yemame bölgesinde Cemaziyelahir ayının 1-30 günleri arasında kurulmuştur. 3) Suhar. Recep ayının 20-25 günleri arasında kurulmuştur. 4) Deba. Recep ayının 20-30 günleri arasında kurulmuştur. 5) Şihr/Şihr. Şaban ayının 15'inden itibaren faaliyete başlayan bu

ticarete doğrudan veya dolaylı iştirakini sağlamıştır. Bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 301.

¹²⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943, Kallek, “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III, 320.

¹²⁹ Mekke tacirlerinin Necd yolunu kullanarak Irak üzerinden Suriye'ye ulaşabilmeleri için bölgedeki kervan yollarını iyi bilen Bekr b. Vâil kabilesinden Furât b. Hayyân el-İclî rehber seçilmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Siret*, s. 642; Vâkıdî, *Megazi*, I, 197-198; Taberî, *Târih*, II, 492. Bu bilgi, ileride ticarî rehberler konusunda da görüleceği gibi, rehbersiz yola çıkılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

¹³⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 950-951. Cengiz Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

panayır Güney Arabistan'daki Mehre şehrinde kurulmuştur. 6) Aden. Ramazan ayının 1-10 günlerinde kurulmuştur. 7) San'a. Ramazan ayının 15-30 günlerinde kurulmuştur. 8) Rabiye. Zilkade ayının 15-30 günlerinde Hadramut'ta kurulmuştur. 9) Ukaz. Hac mevsimi dikkate alınarak Necd bölgesinde zilkade ayının 1-20 günlerinde kurulmuştur. 10) Mecenne. Zilkade ayının 20-30 günlerinde Mekke çevresinde kurulmuştur. 11) Zülmecaz. Zilhicce ayının 1-8 günlerinde Mekke çevresinde kurulmuştur. 12) Netat. Muharrem ayının 10-30 günlerinde Hayber'de kurulmuştur. 13) Hacer. Yemame'de muharrem ayının 10-30 günlerinde kurulmuştur.¹³¹

Arabistan'ın değişik yerlerinde farklı zamanlarda kurulan bu pazarlar hem ticaret yollarının oluşmasında hem de bölgenin iktisadî birliğinin sağlanmasında etkili olmuştur. Nitekim Araplar her sene büyük kalabalıklar halinde buralara gelmişler, ticarî ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ticarî faaliyetlerin öncelikle buralarda yoğunlaşması ve aşağıda değinileceği üzere belli satış türlerine bağlı kalınarak alışverişlerin yapılması, İslam'dan önce Arap yarımadasında esasen iktisadî bakımdan birliğin ve bütünlüğün sağlanmış olduğu kanaatini güçlendirmiştir.¹³²

4.4. Ticaret Kervanları ve Kervancılık Hizmetleri

Arabistan'ın çöl yapısı, geçiş güzergâhı olduğu ticarî seferlerde kara ulaşımının “sefînetü's-sahrâ (çöl gemisi)” adı verilen develerden oluşan ve kâfile (çoğulu kavâfil) denen kervanlarla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira o dönemde çöl ortamına uzun süre dayanabilme özelliğine sahip tek nakliye aracı devedir. Ayrıca saldırı tehdidi altında kıymetli ticaret mallarını taşımak, kendi içinde çeşitli işbölümünün yapıldığı uzman bir ekibin kurulmasını gerektirmiştir. Bazen 2500 civarında¹³³ deveden oluştuğu için de kervana “deve kafilesi” anlamında “îr (عير)” denmiştir.¹³⁴ Ticaret kervanları, taşıdıkları yükün cinsine göre de isim almıştır. Buna göre kumaş ve güzel koku (itriyat) taşıyan

¹³¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 263 vd.; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 365 vd.; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 944 vd.; a.mlf., “el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri”, s. 213 vd.; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195. Panayırın tablo haline getirilmiş şekli için bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 324. Dönemin ticarî hayatında panayırın yeri hakkında bkz. Ahmet Akgül, *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticarî Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜSBE, Şanlıurfa 2001, s. 25 vd.

¹³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 947.

¹³³ Vâkıdî, *Megâzî*, I, 12; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 8-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 89; Taberî, *Târih*, II, 407; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 246; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 238, 468. Medine'ye hicret ettikten sonra bazı kabilelerle iş birliği yaparak Mekke-Suriye ticaret yolunu kontrol altına almak ve böylece Kureyş'e ekonomik açıdan ağır bir darbe indirmek isteyen Hz. Muhammed, bu kervanı ele geçirmek amacıyla h.2. yılda (Eylül 623) Buvât Gazvesi'ni gerçekleştirmiştir. Elşad Mahmudov, *Sebep ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İsam Yay., İstanbul 2010, s. 67; Ahmet Önkal, “Buvât Gazvesi”, *DİA*, VI, 478.

¹³⁴ Halîfe b. Hayyâd, *Târih*, s. 57; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 114, 306; Taberî, *Târih*, II, 165, 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 423; Semhûdî, Ali b. Abdullah b. Ahmed (ö. 911), *Hulâsatü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Mektebetü Habîb Mahmûd Ahmed, Medine 1417, II, 733; İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276), *el-Maârif*, Kahire 1992, s. 13; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 6; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhliyyeti ve'l-İslâm*, yy., Dimaşk 1960, s. 71, 93, 105. İsrailoğullarının deve kervanı için “Yakub oğullarının kervanı” (عير بني يعقوب) (Taberî, *Târih*, I, 359), Mekke'ninki için “عير مكة” (Taberî, *Târih*, II, 133) tabiri kullanılmıştır. Herhangi bir aidiyet zikredilmeksizin mutlak anlamda deve kervanı için de “îr” kelimesi kullanılmıştır. Örneğin “Şam'dan şarap getiren bir kervan (عير)” tabiri için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 209.

ticaret kervanına “latîme (لطيمة)” denmiştir.¹³⁵ Kervanın taşıdığı yükün altın ve benzeri türden değerli eşya olması durumunda kervana “ascediyye (العسجدية)” tabiri kullanılmıştır.¹³⁶ Bu kervanlar, ticaretteki başarısı ve tecrübesiyle öne çıkmış ünlü tâcirlerinden birinin veya birkaçının başkanlığında yola çıkmıştır.¹³⁷

Kervanların deveden oluşması, ticaret yollarının yapısı ve yol güvenliğinin bulunmaması, kervanlara bir muhafız birliğinin, rehberin ve hâdî denen kişilerin refakat etmesini zorunlu kılmıştır. Muhafız birliği ya tüm yolculuk boyunca kervana refakat eden kabile fertlerinden¹³⁸ ya da güzergâh boyunca arazisinden geçilecek olan kabilelerden belli bir ücret vermek suretiyle oluşturulmuştur.¹³⁹ Delil denen rehberler, kervanların güzergâhtan sapmadan güvenli bir şekilde gidip gelmelerini sağlamak için istihdam edilmişlerdir. Bunlar yolları çok iyi bilmek yanında, yer altı su kaynaklarının yerini tespit edebilmek, su kaynaklarına ulaşma mesafesini ve zamanını hesaplayabilmek gibi konularda tecrübe kazanmış kişilerden seçilmiştir. Bu kişiler hem ticaret kervanlarına hem askerî birliklere hem de hicrette olduğu gibi şahsa özel rehberlik hizmeti vermişlerdir.¹⁴⁰ Hâdîler, yolculuk esnasında ahenkli şiir ve teganni dinlemekten hoşlanan develerin düzenli yürüyüşünü sağlamak, onları yönlendirmek ve yolcuların sıkıntılarını bir nebze hafifletmek amacıyla bir nağme çeşidi olan “hüdâ”yı (الهداء) söyleme işiyle görevlendirilmişlerdir.¹⁴¹

Arabistan yarımadasında kervanlar çok yönlü istihdam sağlamıştır. Günümüzde ulaşım araçlarının mola verdiği yerlerdeki hizmetlerin benzeri olarak, o dönemlerde kervanla yolculuk yapan kişilerin dışında mola verilen yerlerde ikamet eden kabile fertleri de birtakım hizmetler yoluyla gelir elde etmişlerdir: “*Kervanların geçtiği araziler üzerinde yaşayan kabileler diğer istifadelere de mazhar oluyorlardı; geliş ve gidişlerinde konak yerlerinde mola verdikleri sırada onlar bu kervanları misafir ediyorlar ve onlara su, odun, ot ve diğer ihtiyaç duyulan şeyleri satıyorlardı*”¹⁴² ifadesi, durumu açıkça anlatmaktadır. Yerleşik kabileler, yukarıda bahsedilen hizmetleri yapıp para

¹³⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 126-127; Taberî, *Târih*, II, 430; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, IV, 251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 297; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 6.

¹³⁶ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Esrâf*, XII, 198; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 7.

¹³⁷ Suriye-Mekke, Mekke-Suriye, Mekke-Necid-Irak-Suriye ve Taif-Mekke istikametindeki kervanlara hangi müşrik tacirlerin başkanlık ettiği ve bunlara karşı yapılan gazvelerin ve seriyyelerin sonuçlarını gösteren tablo için bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 302-303.

¹³⁸ İbn Hişâm, *Sîret*, s. 505-506; Vâkîdî, *el-Megâzî*, I, 12-13; Taberî, *Târih*, II, 408.

¹³⁹ İslam öncesinde Arapların meşhur panayırlarının muhafız birliklerinin koruması altında işleyişini sürdürmesi hakkında bkz İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 267 vd.; Hamidullah, “*el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri*”, s. 216-217.

¹⁴⁰ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 330.

¹⁴¹ Hâdîler hüdâ söylemek istedikleri zaman, hayvanları harekete geçirmek amacıyla Türkçede “deh deh” sesinin bir benzeri olarak Arapça “hîd hîd” (هيد هيد) diyerek önce develeri harekete geçirmişler, ardından güzel ve gür sesleriyle nağmeli şekilde şiirler okumuşlardır. Ferâhîdî, Halil b. Ahmed b. Amr (ö. 170), *Kitâbü'l-Ayn*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut ty., IV, 79; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, VI, 207: “Hâdî hüdâ söylemek istediğinde hîd hîd demiş ve ardından gür sesiyle şiir okumuştur” (الهادي إذا أراد الهداء قال: هيد هيد، ثم رَجَلَ بصوته). Araplar tekrarlanan “hîd” sesini bazen “hîdin hîdin” (هيد هيد) şeklinde tenvinli olarak da söylemişlerdir. Yine “heyde mâlek” (هيد ما لك) veya “hîde mâlek” (هيد ما لك) şeklindeki lafızlarla “Hey! Sana ne oluyor?” anlamında ünlem ifadesi kullanmışlardır. Bkz. Ezdî, *Cemheratü'l-Lügâ*, II, 690.

¹⁴² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943.

kazanabilmek için gelip giden kervanların istirahat edip geçici konaklayabilmeleri amacıyla bir tür kervansaray hizmeti de vermişlerdir. Ticaret yolları üzerinde mülkiyeti kimseye ait olmayan evler inşa etmiş olmaları¹⁴³, konaklama hizmetinin diğer hizmetler yanında ücretsiz verildiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır.

4.5. Hicretten Önce Medine’de Ticaret ve Pazarlar

Medine’de iktisat her ne kadar tarım ağırlıklı olsa da cahiliyeden beri şehirde hareketli bir ticaret yürütülmüştür. Zira Medine ve civarı her ne kadar verimli arazilerden oluşmuş olsa da tüketim ve kullanım maddelerinin hepsinin burada üretilmesi mümkün olmamıştır: “VII. yüzyılın başlarında Arabistan üretim açısından olmamakla birlikte ticarî ürünlerin alım-satımı ve taşımacılığı bakımından jeopolitik bir konuma sahipti. Bir diğer ifadeyle Araplar, ticarî ürünlerin üreticisi olmadıkları kadar ileticisiydiler. Daha Câhiliye’den itibaren yarımadanın dört bir yanında kurulan yıllık panayırılar, tâcirlerin gerek yarımada içinde imal edilen, gerekse civar ülkelerden deniz ve kara taşımacılığıyla bölgeye getirilen Doğu ve Batı ürünlerinin yarımada içlerine ulaştırılmasını sağlamıştır.”¹⁴⁴

Medine’de hurma bol miktarda üretilip satılırken arpa, buğday, zeytinyağı gibi gıda; pamuklu ve ipekli kumaşlar gibi giyim; mücevher, güzel koku, kap kakak, silah gibi farklı amaçlarla kullanılan maddeler dışarıdan ithal edilmiştir.¹⁴⁵ Medine’ye çoğunlukla yiyecek maddeleri taşımak ve burada kurdukları pazarda satmak suretiyle özellikle Nebâtîler tarafından Medine ve Suriye arasında ticarî faaliyetlerin yürütülmesi, dış ticaret bakımından şehrin etkin olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶

İslamiyet’ten önce Yahudilerin ve müşrik Arapların hâkim olduğu Medine’de şehrin batı tarafında güney-kuzey istikametinde dört pazar kurulmuştur:

1) Sefâsif. Bu pazar Kuba mescidinin batı tarafında Amr b. Avf oğullarını oluşturan kabileler arasında yer alan Cehceba/Cahcaba oğulları bölgesindeki Asabe’de/Muassab kurulmuştur.

2) Müzâhim. Abdullah b. Übeyy’in kalesinin bulunduğu yerde kurulan bu pazardaki ticaret yine onun hâkimiyeti altında yapılmıştır.

3) Kaynuka. Bu pazar da Buthân vadisi köprüsü civarında kurulmuştur. Yahudi kabilesi Benî Kaynuka’nın Medine’nin geneline hitap eden ve cuma günü kurulan pazarında ticarî, toplumsal ve kültürel etkinlikler gerçekleştirilmiş, mallar takas edilmiş, hısımlıklar kurulmuş, antlaşmalar yapılmış ve ihtilâflar çözüme kavuşturulmuştur.

¹⁴³ Nur suresinin 24/9. ayetindeki “meskun olmayan evler” ifadesi, konaklama yerlerindeki sahihsiz evlerle tefsir edilmiştir. Nitekim Hz. Ebubekir evlere girerken izin istenmesini emreden 28. ayet nazil olunca “Ey Allah’ın Rasulü! Allah sana izin istememiz hususunda bir ayet indirdi. Biz ise ticaret hususunda farklı farklıyız. Bu sebeple işte şu evlere varıp konaklıyoruz. Şimdi izin almadan biz oralara giremeyecek miyiz?” diye sormuş, bunun üzerine 29. ayet inmiştir. Razi, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XVII, 38.

¹⁴⁴ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler, s 348.

¹⁴⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640; Taberî, *Târih*, II, 312; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 575; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, III, 257; İbn Hacer, *el-Isabe*, VII, 491; Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113.

¹⁴⁶ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113. Nebatîlerin Medine’deki ticareti için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640.

4) Zübâle. Buthân vadisi köprüsü civarında kurulmuştur. Zübale semtinde yaşayanların çoğu Yahudi olmakla birlikte “ehlü’z-Zübâle” ifadesiyle burada çeşitli kabilelere müntesip insanlar yerleşmiş olduğuna işaret edilmiştir.¹⁴⁷

4.6. Hicretten Sonra Medine’de Ticaret ve Pazarlar

Hicretin ilk yıllarında Medine pazarlarının hâkimi olan müşrik ve Yahudi tüccarları faaliyetlerini ya kendi dinlerine ya da câhiliye âdetlerine göre yürüttükleri için, İslâm’ın yasakladığı işlemlerin yapıldığı bu ortamlarda Müslümanların kendi pazar hükümlerini uygulaması ve karşılıklı güven ortamını sağlaması mümkün olamamıştır. Dolayısıyla ilk yıllarda şehirde gayrimüslimlerle yapılan ticaret daha çok onların lehine olmuştur.¹⁴⁸ Hicretin başlangıcında durum böyle olmakla birlikte, ticaret konusunda maharetli ve tecrübeli muhacirlerin zamanla piyasada kendilerine yer bulmalarıyla birlikte, ticaret Müslümanlar lehine olmaya başlamıştır. Nitekim hicrete kadar çoğunlukla tarım ve kısmen ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü Medine’de, muhacirlerin nüfus ve kalifiye emek/iş gücü olarak katılımlarıyla birlikte, kervan sayısındaki artışa bakılarak Müslümanların yaptığı ticaretin hacminin belirgin şekilde genişlediği söylenebilir. Örneğin, babasının yanında çıraklıktan yetişmiş kabiliyetli bir tacir olan Abdurrahman b. Avf, kardeş ilan edildiği Sa’d b. Rebi el-Ensari tarafından ortaklık teklif edildiğinde kendisine çarşının yolunun gösterilmesini istemiş ve hicret uğruna Mekke’de bırakmak zorunda kaldığı malvarlığını Kaynuka çarşısında başladığı başarılı ticarî faaliyetlerle kısa sürede telafi etmiştir.¹⁴⁹

Müşrik Arapların ve Yahudilerin ticarî usulleri Müslümanlar için uygun olmadığından ötürü Hz. Peygamber Medine halkı için yeni bir pazar kurmak istemiş ve bu amaçla Kaynuka pazarının yakınındaki Bakû’z-Zübeyr’de bir çadır kurdurmuş ve burasının Müslümanların pazarı olduğunu söylemiştir. O esnada Nadîr oğullarının başkanı olan Ka’b b. el-Eşref pazar yerine girip çadırın iplerini kesmiş ve bu pazar kurma teşebbüsüne engel olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ilerde “Medine Pazarı” diye bilinecek olan Benî Sâide bölgesinde pazarını kurmuştur. Bu pazarın özelliği, Buthân vadisinde ve Medine’nin giriş çıkış yolları üzerinde yer alması sebebiyle şehrin tamamına hizmet verebilecek bir konumda bulunmasıdır.¹⁵⁰

Hz. Peygamber’in talimatları doğrultusunda tanzim edilen pazarlarda gıda ürünleri, hayvanlar, köleler ve diğer mallar için ayrı yerler tahsis edilmiştir. Örneğin, Kaynuka Çarşısı ile Medine Pazarı arasındaki Musallâ adlı düz ve boş arazide Hz. Peygamber bina yapılmasını yasaklamış ve burayı özellikle buğday satıcılarına tahsis etmiştir. Bunların yanında ise elbise satıcıları yer almıştır.¹⁵¹

¹⁴⁷ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I, 539-540, 547-549; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 659; Michael Lecker, “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *İstem*, yıl:2, sy:4, 2004, s. 247 – 256; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

¹⁴⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 615-616; Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 39; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakat*, III, 125-126. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “Büyü”, 1; *Tirmizî*, “Bir”, 22.

¹⁵⁰ Lecker, “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”, s. 252.

¹⁵¹ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I, 312, II, 3.

Medine pazarlarında hicretten önce olduğu gibi hicretten sonra da başta temel gıda maddeleri olmak üzere çeşitli ticarî ürünler satışa sunulmuştur. Medine tarıma elverişli bir bölge olduğu için bol miktarda yetiştirilen hurma gibi yerli üretim gıda maddelerinin şehirde satıldığı bilinmektedir. Ancak Irak ile Filistin arasındaki bölgede yetiştirdikleri gıda maddelerini Medine’de satmak için Nebâtîler’in şehre sıklıkla geldiklerine dair bilgiler, yerli gıda maddelerinin tüketimi karşılamadığını ve Medine pazarlarında arpa, buğday, zeytinyağı gibi ithal gıda ürünlerinin de satıldığını göstermektedir.¹⁵² Tarım ve hayvancılıkla ilgili bölümlerde bahsedilen ürünlerin sadece ihtiyacı karşılayacak kadar üretilmediği ve üretim fazlasının pazarlarda satıldığı göz önünde bulundurulduğunda, Medine pazarlarının ürün çeşidinin hurma, arpa, buğday, zeytinyağı gibi gıda; pamuklu ve ipekli kumaşlar gibi giyim ve güzel kokulardan oluşan ıtırıyat sektöründen çok daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Selam-ı Fârisî hurma ağacının lifinden yaptığı sepetleri pazarda satarak kazanç elde etmiştir.¹⁵³ Anlaşılan o ki, Arabistan’ın coğrafya ve iklimine bağlı olarak farklı bölgelerinde yetiştirilen ve daha uzak yerlerden getirilen ürünler Medine pazarlarında alışverişe konu olmuştur.

4.7. Pazarlara Müdahaleler

İslamiyet’in kurallarına uygun bir pazar yönetiminin sağlanması amacıyla Hz. Peygamber tarafından birtakım yasaklar konmuştur. Bunlardan ilki, ayrıcalıklı bir sınıfın oluşmasını engellemek, tembelliğin önüne geçmek, erkenden işe başlamayı teşvik etmek ve piyasayı hareketlendirmek gibi gayelerle “pazar yerlerinin sahiplenilmemesi” diğer bir ifadeyle “yerin ilk gelene ait olması” kuralıdır. Pazar yerlerine sabit yapı inşa edilmesi yasaklanarak bu kuralın çiğnenmesine izin verilmemiştir.¹⁵⁴ Hz. Peygamber’in koyduğu yasaklardan ikincisi, Cahiliye döneminden beri uygulanagelen, âdil ve güvenilir bir piyasanın oluşmasını engelleyen bazı alışveriş şekilleriyle ilgilidir. Hadis kaynaklarının alışverişle ilgili kısmı olan “buyû” bölümünde ayrıntılı bilgilerin mevcut olduğu bu yasakların başlıcaları şunlardır: 1) Genelde kumaş türü mallarda yapılan ve alıcı ile satıcının karşılıklı olarak ürünü birbirlerine atmalarıyla gerçekleşen satış (münâbeze/المناذبة),¹⁵⁵ 2) Müşterinin almak istediği mala elle dokunması suretiyle yapılan satış (mülâmese/الملامسة),¹⁵⁶ 3) Ağaçtaki yaş hurmanın tahmin edilmek suretiyle kuru hurma karşılığında satılması (müzâbene/ المزبنة)¹⁵⁷ 4) Birkaç gün boyunca sağlıktan

¹⁵² Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113. Nebatilerin Medine’deki ticareti için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640.

¹⁵³ Zehebî, *Siyer*, I, 536, 547; İbn Sa’îd, *Tabakât*, IV, 89; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 141.

¹⁵⁴ Asr-ı saâdetten sonra çarşılarda sabit yerler inşa ederek kendilerine ayrıcalık sağlamak isteyenler olmuş fakat Hulefâ-yi Râşidîn bunlara karşı Hz. Peygamber’in yaptığı gibi kararlı tutum sergileyerek izin vermemiştir. Bkz. Kallek, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 196.

¹⁵⁵ Taberî, *Tarih*, III, 360; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 298. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Büyü”, 62-63; Müslim, *Sahih*, “Büyü”, 1-3; Tirmizî, *Sünen*, “Büyü”, 69; Nesâî, *Sünen*, “Büyü”, 23; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 12. Münâbeze için bkz. Erdoğan, *Hukuk ve Fıkah Terimleri Sözlüğü*, s. 41.

¹⁵⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 265. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Büyü”, 62-63; Müslim, *Sahih*, “Büyü”, 1-3; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Büyü”, 24; Tirmizî, *Sünen*, “Büyü”, 69; Nesâî, *Sünen*, “Büyü”, 23-26. Mülâbese için bkz. Erdoğan, *Hukuk ve Fıkah Terimleri Sözlüğü*, s. 41.

¹⁵⁷ Kurtubî, Muhammed b. el-Ferec (ö. 497), *Akdiyetü Rasûlillah*, Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, Beyrut 1426, s. 132; Sakatî, Muhammed b. Ebû Muhammed (ö.), *Âdâbü’l-Hisbe*, Paris 1931, s. 4. Hadis rivayetleri için bkz. İmam

bekletildikten sonra çarşıya çıkarılması suretiyle hayvanın satılması (tasriye/ التصرية)¹⁵⁸ 5) Gerçekten alıcı olmadığı halde anlaşmalı üçüncü kişinin müşteri gibi davranarak yüksek fiyat vermesi suretiyle satış (neceş / النجش),¹⁵⁹ 6) Piyasa araştırması yapmadan satıcının şehir dışında karşılanması suretiyle malın satın alınması (telakki'r-rukban/ تلقي الركبان).¹⁶⁰ Görüldüğü gibi, bu yasaklar hem malın belirsizliğini ortadan kaldırmakta hem de müşterinin alışveriş yaparken cayma hakkının (muhayyerlik) kısıtlanmasının önüne geçerek tüketiciyi koruma altına almaktadır.¹⁶¹

Alışverişlerde ve hukukî işlemlerde konan temel yasaklardan biri diğeri faiz yasağıdır.¹⁶² Asr-ı saadetin Medine döneminin sonlarında faizli işlemlere yasak getirilmiş,¹⁶³ faiz alacağından vazgeçmekte zorlananlar olunca, daha önceden yapılmış ve faiz şartı konmuş sözleşmelerin şart iptal edilerek yürütülmesi aksi halde geçersiz sayılacağı yine ayetlerle açıklanmıştır.¹⁶⁴ Faiz yasağı sadece Müslümanları değil, toplumun diğer inanç gruplarını da kapsayacak şekilde uygulanmış, onlarla bu yasağa uymalarının gerekliliği hakkında antlaşmalar imzalanmış ve antlaşmaya aykırı hareketler savaş sebebi sayılmıştır.¹⁶⁵ Böylece faiz yasağıyla birlikte, başta toplumun en zengin kesimi olan Yahudilerin sömürü düzenleri bozulmuş, zekât kurumunun işletilmesi yoluyla karşılıksız kredi imkânları sağlanmış, piyasada İslamî ilke ve değerlerin hâkim olması sayesinde Müslümanların kısa sürede güçlenmesi mümkün olmuştur.¹⁶⁶

Daha fazla kâr elde etmek amacıyla elindeki malı insanların çok ihtiyacı olduğu halde satmayıp bekletmek, bir anlamda karaborsacılık yapmak anlamına gelen “ihtikâr”ın yasaklanması da, haksız kazancın önlenmesi amacıyla pazarlara yapılan müdahalelerdendir.¹⁶⁷ Hz. Peygamber ihtikâr yasağı bağlamında “*Dışarıdan mal getiren (câlib) rızıklandırılmıştır. İhtikâr yapan (muhtekir) ise lanetlenmiştir*”,¹⁶⁸ buyurmuştur.

Mâlik, *Muvatta*, “Buyû”, 23-25; Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 75; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 59; Ebû Dâvud, *Sünen*, “Buyû”, 31; Tirmizî, *Sünen*, “Buyû”, 14.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke, 1428, II, 631. Hadis rivayetleri için bkz Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 64-65; “Şurût”, 11; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 12; Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 16; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 42.

¹⁵⁹ Sakatî, *Âdâbü'l-Hisbe*, s. 4, 60; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 77. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 60; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 13; Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 16-17; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 14; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Buyû”, 97.

¹⁶⁰ Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 64, 71-72; “İcâre”, 14; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 11, Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 18; Ebû Dâvud, *Sünen*, “Buyû”, 46. Yasaklanan diğer alışverişler için bkz. Kurtubî, *Akdıyetü Rasûlillah*, s. 84 vd.; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 77 vd.

¹⁶¹ İslam'da tüketicinin korunması hakkında bkz. Mustafa Kisbet, *İslam Hukukunda Tüketicinin Korunması*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2015, s. 23 vd.

¹⁶² Bakara Suresi, 2/275-276. Ayetlerin sebab-i nüzulü bağlamında dönemin ticari faaliyetleri hakkında bkz. Süleyman Uludağ, *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, s. 27 vd.

¹⁶³ Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, VI, 389.

¹⁶⁴ Bakara suresi, 2/278-279. Bu ayetler Tâifli Amr b. Avf oğullarının Mekkeli Muğire oğullarından faiz alacağını istemesi üzerine inmiştir. Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 972.

¹⁶⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 204; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 75

¹⁶⁶ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 257.

¹⁶⁷ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 287; Bayındır, *Ticaret ve Faiz*, s. 134-135.

¹⁶⁸ İbn Mâce, *Sünen*, “Ticâret”, 6; Dârimî, *Sünen*, “Büyü”, 12.

4.8. Kullanılan Paralar

Hız. Peygamber zamanında Medine’de mahallî para biriminin kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kaynaklardaki bilgiler, o dönemdeki ticarî işlemlerde yaygın olarak kullanılan en değerli para biriminin Bizans altınından basılan “dinar” olduğunu göstermektedir.¹⁶⁹ O yıllarda Medine’de kullanılan dinar, Grek-Latin menşeli denariustan (aureus) Arapça’ya geçmiş ve İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Ağırlığı bir miskal olarak darbedildiğinden dinara (çoğulu denânîr) miskal de denmiştir. Constantin tarafından solidus adıyla basılan nizamî olarak 4,5479 gr. ağırlığındaki bu altın sikke, Câhiliye devrinde Suriye ile ticarî münasebetlerde bulunan Mekkeliler tarafından da kullanılmıştır.¹⁷⁰

Medine’de yaygın olarak kullanılan bir diğer para birimi ise İran gümüşünden basılan “dirhem”dir. Dirhem ile dinar arasındaki değer oranı 1/10’dur. Buna göre bir dinar on dirhem etmektedir. Ancak Medine’de o dönemde bütün para birimlerinin aynı değerde olmadığı, tartılan madeni paraların yenilerinin kullanılmış ve eskimiş olanlarından daha değerli sayıldığı kaydedilmiştir. Bu sebeple de adı geçen iki para biriminin serbest kura sahip olduğu ve Medine’de o dönem kendiliğinden gerçekleşen bir ondalık sisteminin varlığından bahsedilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁷¹

Medine’de dinar ve dirhem yanında daha az değerli sayılan bakır veya bronz gibi metallerden yapılmış “fels” (çoğulu fülüs) adında madeni paralar da kullanılmıştır. İslâmiyet’in ilk devirlerinden itibaren basılan bu paraların ismi, Latince “follis” kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu para birimi, ilk dönemlerde 30 gr. ağırlığında iken zamanla ağırlıkları hızlı bir şekilde azalmaya başlamış ve Müslümanların Suriye’yi fethi sırasında 6 gr. kadar düşmüştür. En eski İslâm bakır sikkesi (fels) 638 yılında Dimaşk’ta basılmıştır.¹⁷² Bu dönemde çok yaygın olmamakla birlikte, “dânek/dânîk” (دانك) ve “kîrat” (قيراط) adı verilen ağırlık ölçüleri de para birimi olarak kullanılmıştır.¹⁷³

4.9. Ticaret Mallarının Vergilendirilmesi

Hız. Peygamber döneminde zekât ve sadaka kavramları devlete ödenen vergi anlamındaki malî mükellefiyetlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu kavramlar Mekke döneminde ortaya çıkmış, Medine döneminde devletin teşkil edilmesiyle birlikte çoğunlukla kabul edilen görüşe göre hicrî ikinci yıldan itibaren kurumsal halini almıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 114.

¹⁷⁰ Suriye ile yapılan ticaret dolayısıyla (Kureyş 106/1-2) İslâmiyet’ten önce Araplar tarafından bilinen ve kullanılan Bizans dinarı, İslâm’ın doğuşu ve yayılışı sırasında bir süre daha tedavülde kalmış orijinal İslâmî sikke olarak ilk dinar Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından 77 (696) yılında darbedilmiştir. Bkz. Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, IX, 352.

¹⁷¹ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 114. Dirhem için ayrıca bkz. Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, IX, 368 vd.

¹⁷² Fels hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Artuk, “Fels”, *DİA*, XII, 309 vd

¹⁷³ Kallek “Danek”, *DİA*, VIII, 457-458; a.m.f., “Kîrat”, *DİA*, XXV, 437-439.

¹⁷⁴ Zekâtın hangi yılda vergi mükellefiyeti şeklini aldığı hakkındaki tartışmalar için bkz. Erkal, *İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, s. 57.

Ticaret malının zekâtı hususunda Hz. Peygamber'in uygulamalarına ¹⁷⁵ bakıldığında para ve ticaret mallarından ödenmesi gereken vergi oranının 1/40 (%2,5) olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ Yine maden veya define vergisi 1/5 (%20) oranında tespit edilmiştir.¹⁷⁷ Ticaret mallarının pazarlara götürülmesi esnasında Arap yarımadasındaki kabile ve şehir devletleri bu mallardan panayirlarda 1/10 oranında vergi almışlardır. Dolayısıyla gümrük vergisi cahiliye döneminde de bilinen bir vergidir.¹⁷⁸ Gümrük vergisinde uygulamanın bu şekilde olmasına karşın, Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu yeni pazar için "sabit yerler edinilmemesi" ve "buraya gelip mallarını günübirlik sergileyenlerden ücret alınmaması" şeklindeki talimatları uyarınca, pazar yeri vergisi alınmamıştır.¹⁷⁹ Hz. Peygamber kendisine tabi olan kabileler arasındaki gümrük vergisinin kaldırılmasını şart koşarak adeta gümrük birliğini uygulamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 29; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Zekât", 3.

¹⁷⁶ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 32; Tirmizî, *Sünen*, "Zekât", 3; İbn Mâce, *Sünen*, "Zekât", 4.

¹⁷⁷ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 66, 32; Müslim, *Sahih*, "Hudud", 45; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "İmâre", 40.

¹⁷⁸ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 13;

¹⁷⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 15; Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 246. Hz. Peygamber böylece daha Medine döneminin başlarında bu pazar yerinde fiyatlara yansıtılmak suretiyle tüketiciye yüklenecek olan "pazar resmini" kaldırmıştır. Erkal, "Asr-ı Saadette Vergi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, II, 306. Hz. Peygamber'in pazar yeri için vergi muafiyeti uygulamasını Ukâz'da gözlemlediği ve benimsediği hakkında bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 322, 339, 492.

¹⁸⁰ Muhammed, Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s. 117.

Sonuç

İslam dininin temel kaynakları, iktisadın doğru ve orta yolun takip edilmesi şeklinde anlaşılmasını gerekli kılmıştır. Dinin en doğru ve güzel uygulama örneği olan Hz. Peygamber de dünya ve ahiret işlerinde orta yolu izlemiş, sürekli ahiret işleriyle uğraşarak dünyayı ihmal etmediği gibi dünya işlerine dalıp ahirete yönelmeyi de terk etmemiştir. Netice itibarıyla Hz. Peygamber itidal insanı olmuş, insanlığa da yaşantısıyla ve sözleriyle bunu salık vermiştir. İslam'ın getirdiği ve insanların uygulayarak geliştirecek olduğu iktisadî model, sorunun tespitinde ve sunduğu çözümlerde başarılı olmuştur. Bunun en açık örneği, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin sosyal yapısına dair sorunları çözmedeki başarısı yanında iktisadî düzeyi kısa sürede nereden alıp nereye çıkardığıdır. Hicretten önce kanlı bıçaklı olan Arap kabileleri öncelikle kardeşlik hukuku (muâhât) çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Ardından pazarlara tedricen yapılan fakat makul ölçülerdeki piyasa serbestisini bozmayan müdahalelerle iktisadî hâkimiyetin Müslümanların eline geçmesi sağlanmıştır. Bütün bunlar olup biterken, daha sonraları “maslahat/makâsıd” başlığı altında kaynaklara konu olacak şekilde hayatın tüm alanlarında şahısların maddî ve manevî değerlerine önem verilmiş, hakları korunmuştur. Bu aşamadan sonra nihayet İslamî değerlerle sürdürülen piyasaya işlemleri siyasî hâkimiyetle bütünleşmiş ve Medine Müslümanların başkenti haline gelmiştir.

Medine şehri cahiliye döneminden bu yana Arabistan yarımadasının coğrafi koşullarının ve ikliminin sunduğu imkânların azlığına rağmen, tarıma elverişli arazileriyle ve halkının tarım sektöründe uzmanlaşmış olmasıyla tanınmıştır. Başta hurma, arpa, üzüm gibi temel gıda maddelerinin üretiminin yapıldığı şehirde, en azından tüketim amaçlı bir tarım faaliyetinin yürütüldüğü görülmüştür. Tahıl, meyve, sebze gibi temel gıda maddelerinin üretiminin şehirdeki tüketimi her zaman karşılamadığı, şehre özellikle Nebâtîler vasıtasıyla yiyecek ithal edilmesinden anlaşılmaktadır.

Çölün zorlu yaşam koşullarına dayanarak bedevîlerin hayvancılıkla uğraşması, Arabistan yarımadasında sadece et, süt gibi başlıca hayvanî ürünlerin temin edilmesini sağlamamış, hayvancılık ve buna bağlı iş kollarında çalışanların da geçim kaynağı olmuştur. Bedevîlerin öncelikle kendileri, yaşam tarzlarının gereği olarak hayvanın mümkün olan her ürününden gıda, barınak, giysi, kap kacak şeklinde istifade etmişlerdir. Hadarîler de panayır (sûk/çarşı) adı verilen pazarlara bedevîlerin getirdikleri hayvanî ürünleri satın almak suretiyle dericilik, dokuma gibi mesleklerde hayvancılığa bağlı kalmışlardır.

Pazarlar hem cahiliye hem de Hz. Peygamber döneminde başta ticarî olmak üzere sosyal hayatın merkezleri vazifesini görmüştür. Yerli üretimin oluşturduğu iç pazarların yanı sıra ithal ürünlerin yer aldığı uluslararası mahiyetteki büyük ticaretin kalbini teşkil etmiştir. Zira Arabistan'ın coğrafi konumu, kervanların takip ticaret yollarının keşişim noktalarında bulunmasını sağlamış, bu da bölgenin stratejik önemi daha da artırmıştır.

Ticaret kervanları, eskiden olduğu gibi Hz. Peygamber döneminde de şahıs ya da kabile servetinin sermayeye dönüştürülmüş halini temsil etmektedir. Ticaret antlaşmaları (ilâf), Mekkeli tacirlerin diğer kabilelerin oluşturduğu ticaret kervanlarına nispetle daha

güvenlikli yolculuk yaptıklarını göstermektedir. Onların bu şekildeki ticarî seferleri, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten sonra ticaret kervanlarının geçeceği yerleri kontrolü altında tutup Mekke'ye iktisadî baskı yapma siyaseti güdünceye kadar devam etmiştir. Mekkelilerin tepkileri Hz. Peygamber'in bu konuda başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Güzergâhın uzun ve baskın, yağma tehlikeleriyle dolu olması, muhafız birliği olmadan yola çıkılmamasını gerektirmiştir. Böylece kervan muhafızlığı adında bir iş kolu meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra yanlış yollara sapmamak için rehberler, yolculuğun sıkıntısını bir nebze olsun azaltmak ve develeri nağme (hüdâ) ile sevk için hâdiler de istihdam edilmiştir. Kervanların geçeceği yolların üzerinde yaşayan kabileler de konaklama esnasında su, ot, yakacak odun temin etmek suretiyle geçimlerine katkı sağlamışlardır.

H.z. Peygamber toprak ürünlerinden öşür, hayvanlardan değişen oranlarda ve ticaret ürünlerinden kırkta bir oranında zekât almıştır. İslamî hükümlerin uygulanacağı ve Müslümanların hâkim olduğu pazarların rağbet görmesi amacıyla günlük gelip satış yapacaklardan ayakbastı parası almamıştır. Faizli işlemlere son vermiş, çakıl taşı atma, üzerine elbise bırakma gibi satışları yasaklayarak tüketici haklarının korunmasına yönelik tedbirler almıştır.

Kaynaklar

- Abdülbâkî. Muhammed Fuâd. (1996). *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Açık. Fatih. (2015). "Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı". *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*. 52. s. 285-309.
- Ağırman. Mustafa. (1997). "Hâris b. Ka'b". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVI. 197-198.
- Ağırman. Mustafa. (1998). "Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırma ve Hicret Projesi". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler*. I/2: 57-85.
- Ahmed b. Hanbel. Ahmed Muhammed b. Hanbel (1992). *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları. Akgül. Ahmet. (2001). *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticarî Hayat*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa.
- Algül. Hüseyin. (1995). "Fedek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XII. 294-295.
- Algül. Hüseyin. (1998). "Himyerîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVIII. 62-63.
- Apak. Âdem. (2007). "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*. [İslami İlimler Dergisi Yayınları]. 315-324.
- Apak. Âdem. (2014). *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Artuk. İbrahim. (1995). "Fels". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XII. 309-311. Askerî. Hasan b. Abdullah. (ty.). *Kitâbü Cemhereti'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Âşur. Muhammed Tahir. (1988). *İslam Hukuk Felsefesi*. (Çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan). İstanbul: İz Yayınları.
- Ateş. Ali Osman. (2007). "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler". *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Avcı. Casim. (2002). "Kureyş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVI. 442-444.
- Aydınlı. Abdullah. (1994). "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. X. 266-269.
- Azizova. Elnure. (2011). *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Yayınları.
- Azizova. Elnure. (2012). "Teyma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLI. 53-54.
- Azizova. Elnure. (2012). "Ukâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 61-62. Azizova. Elnure. (2012). "Vâdilkurâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 421-423.
- Bayındır. Abdülaziz. (2016). *Ticaret ve Faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Belâzûrî. Ahmed b. Yahya b. Câbir. (1988). *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- (1996). *Ensâbü'l-Eşrâf*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Berkî. Ali Himmet. (1982). *Mecelle*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Berrû. Tevfik. (2001). *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- Beyhakî. Ahmed b. Hüseyin. (1405). *Delâilü'n-Nübüvveti ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şerîati*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bilge. Mustafa L. (2013). "Yemâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLIII. 399-400.
- Bilmen. Ömer Nasuhi. (1973). *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Bilmen. Ömer Nasuhi. (1990). *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Bozkurt. Nebi. (1993). "Çadır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 158-162.
- Bozkurt. Nebi. (1998). "Hurma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVIII. 391-393.
- Bozkurt. Nebi. (2000). "İs Seriyyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXII. 465.
- Bozkurt. Nebi-Küçükaşçı. Mustafa Sabri. (2003). "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVIII. 305-311.
- Bozkurt. Nebi-Küçükaşçı. Mustafa Sabri. (2003). "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVIII. 555-563.
- Buhârî. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Buhl. Fr. (1993). "Medine". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. VII. 460.
- Cahız. Amr b. Bahr. (1410). *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hülân*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl.
- Cahız. Amr b. Bahr. (1423). *er-Resâilü'l-Edebiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- Cevad Ali. (2001). *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*. Beyrut: Dâru's-Sâkî.
- Çubukçu. Asri. (1992). "Buas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VI. 340.
- Dârimî. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. (1991). *Sünenü Dârimî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Davudoğlu. Ahmed. (1983). *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Ebû Ceyb. Sa'dî. (1982). *el-Kâmûsu'l-Fıkhiyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- Ebû Dâvûd. Süleymân b. Eş'as b. İshâk. (1992). *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Ubeyd. Kâsım b. Sellâm. (1989). *Kitâbü'l-Emvâl*. Kahire: Dâru's-Şurûk.
- Ebû Ubeyde. Ma'mer b. el-Müsenâ. (1986). *Kitâbu'l-Hayl*. Kahire: Mektebetü'n-Nahda.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. Muhammed b. Hüseyin (2000). *el-Ahkamu's-Sultaniyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmiyye.
- Erdem. Sargon. (1989). "Amalika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. II. 556-558.
- Erdoğan. Mehmet. (1998). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Erkal. Mehmet. (2007). "Asr-ı Saâddette Vergi". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Erkal. Mehmet. (2007). "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIV. 97-100

- Erkal. Mehmet. (2009). *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Erkal. Mustafa. (1993). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Eskicioğlu. Osman. (1989). *Nüzulünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Esmâî. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureb. (2003). *Kitâbu'l-İbil*. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir.
- Ezdî. Ebûbekr Muhammed b. Hasan. (1987). *Cemheratü'l-Lüğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm.
- Ezherî. Muhammed b. Ahmed. (2001). *Tehzîbü'l-Luğa*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Ezrakî. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. (1995). *Ahbâru Mekke Vemâ Cae fihâ Mine'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs.
- Fâsî. Muhammed b. Ahmed. (2000). *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Fayda. Mustafa. (1993). "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VII. 17-19.
- Fayda. Mustafa. (1998). "Abdullah b. Cüd'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I. 93-94.
- Fayda. Mustafa. (2006). "Nesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXII. 578-579.
- Ferâhidî. Halil b. Ahmed. (ty.). *Kitâbü'l-Ayn*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl.
- Fîrûzâbâdî. Muhammed b. Yakûb. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Gazâlî. Muhammed b. Muhammed. (1989). *İhyâu Ulûmiddîn*. (Çev. Mehmet A. Müftüoğlu). İstanbul: Tuğra Neşriyat.
- Grohmann. A. (1993). "Öşür". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımev. IX. 482.
- Habergetiren. Ömer Faruk. (2015). *İslam Hukukunda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*. İstanbul: Kitabî Yayınları.
- Halife b Hayyât. Ebû Amr. (1397). *Târîhu Halîfeti İbn Hayyât*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Hamevî. Şihâbüddîn Ebû Abdullah. (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Hamidullah. Muhammed. (1962). "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri". (Çev. İsmail Cerrahoğlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/6: 213-222.
- Hamidullah. Muhammed. (1963). *İslam'da Devlet İdaresi*. (Çev. Kemal Kuşçu). İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- Hamidullah. Muhammed. (1998). "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVII. 20-22.
- Hamidullah. Muhammed. (2007). "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-Ekonomik Hayat". (Çev. İhsan Süreyya Sırma). *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Hatiboğlu. İbrahim. (2006). "Muhayrik en-Nadrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 22.
- Hemdânî. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed. (1884). *Sıfatü Cezirati'l-Arab*. Leiden: Matbaatü Beril.

- Hemdânî. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed. (2004). *el-İklîl min Ahbâri'l-Yemen ve Ensâbi Himyer*. San'a: Vizâratü's-Sekâfe ve's-Seyâha.
- Hittî. Philip K. (1989). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. (Çev. Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbn Asâkir. Ali b. Hüseyin. (2000). *Mu'cemü's-Şuyûh*. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir.
- İbn Habîb. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb. (2010). *el-Muhabber*. Beyrut: Dâru'l-Âfâk.
- İbn Hacer. Şihabüddin Ahmed b. Ali. (1853). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Kahire: Dâru't-Türâs.
- İbn Haldûn. Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. (2017). *Mukaddime*. (Haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Hallikân. Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. (ty.). *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân*. Beyrut.
- İbn Hazm. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. (1983). *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kürûbi'l-İlmiyye.
- İbn Hibban. Muhammed b. Hibban b. Ahmed. (1417). *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. Beyrut: Kütübü's-Sekafiyye.
- İbn Hişâm. Ebû Muhammed Cemalüddîn Abdülmelik. (1955). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Kahire: Matbaatü Mustafa.
- İbn Kesîr. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Şahabiddîn. (1976). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İbn Kesîr. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Şahabiddîn. (1981). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- İbn Kuteybe. Abdullah b. Müslim. (1992). *el-Maârif*. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Mâce. Muhammed b. Yezîd (1997). *Sünenü İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr. Cemâlüddîn Muhammed. (1994). *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Rüşd. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. (1985). *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesit*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. (1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî. *Turuku'l-Hükmiyye fî's-Siyâseti's-Şerîyye*. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid.
- İbnü'l-Esîr. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. (1997). *el-Kâmil fî't-Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- İsfahani. Muhammed b. Amr. (1986) *el-Mecmûu'l-Muğîs fî Ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadis*.
Cidde: Dâru'l-Medenî.
- Kalkaşendî. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. (1980). *Nihâyetü'l-Ereb fî Marifeti Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî.
- Kallek (1993). "Danek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 457-458.
Kallek (1997). *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayınları.
- Kallek (2002). "Kırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXV. 437-439.
- Kallek (2006). "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 457-459.
- Kallek (2007). "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIV. 194-203.

- Kallek (2007). “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”. Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kapar. M. Ali. (1996). “Gıfâr (Benî Gıfâr)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIV. 49.
- Kapar. M. Ali. (2007). “Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler”. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Karaçam. İsmail. (1990). *Sonsuz Mucize Kur'an*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Kârî. Nureddin Ali. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Lüban: Dâru'l-Fikr.
- Kayhan. Veli. (2006). “Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisat”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 6/2. s. 149-195.
- Keskioğlu. Osman. (1989). *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kisbet. Mustafa. (2015). *İslam Hukukunda Tüketicinin Korunması*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları.
- Koçyiğit. Tahsin. (2015). “Asabiyetten Uhuvvete-Medine’de Hz. Peygamber’in (SAV) İslâm Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I/41: 9-42.
- Köksal. Asım. (1987). *İslam Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınları.
- Köksal. İsmail. (2003). “İslam Hukuku Açısından İsrâf Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Marife Dergisi*. 1. s. 201-210.
- Kurt. Halil. (2013). “Yemen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLIII. 400-401.
- Kurtubî. Muhammed b. el-Ferec. (1426). *Akdiyetü Rasûlillah*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- Küçükkaşçı. Mustafa Sabri. (1997). “Harre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVI. 244-245.
- Küçükkaşçı. Mustafa Sabri. (1998). “Hicaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVII. 432-437.
- Küçükkaşçı. Mustafa Sabri. (2010). “Tâif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIX. 443-447.
- Lecker. Michael. (2004). “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”. (Çev. Ahmet Turan Yüksel). *İstem*. 2/4: 247-256.
- Mahmudov. Elşad. (2009). “Sifülbahr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVII. 156-157.
- Mahmudov. Elşad. (2010). *Sebepler ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber’in Savaşları*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Mahmudov. Elşad. (2012). “Uşeyre Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 229-230.
- Makdisî. Muhammed b. Ahmed. (1991). *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- Makrîzî. Ahmed b. Ali. (1999). *İmtâu'l-Esmâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mâverdü. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. (2000). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis.

- Meydânî. Ahmed b. Muhammed. (1972). *Mecma'u'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Miras. Kamil. (1984). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Yedigün Matbaası.
- Müslim. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. (1981). *el-Câmiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali. (1992). *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nevevî. Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya. (1392). *Şerhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nüveyrî. Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. (1423). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.
- Oğuz. Orhan. (1992). *İktisada Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Önkâl. Ahmet. (1988). "Abdurrahman b. Avf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I. 157-158.
- Önkâl. Ahmet. (2001). "Karede Seriyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXIV. 487.
- Önkâl. Ahmet. (1992). "Buvât Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VI. 478.
- Önkâl. Ahmet. (1993). "Cürhüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 138.
- Önkâl. Ahmet. (2006). "Mustalik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 360-361.
- Özaydın. Abdülkerim. (1996). "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIV. 386-389.
- Özkuyumcu. Nadir. (2007). "Asr-ı Saaddette Yahudiler İle İlişkiler". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Râzî. Ebû Abdullah Zeynüddîn. (1999). *Muhtârü's-Sihah*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Râzî. Fahrreddîn Muhammed b. Ömer. (1992). *Mefâtihu'l-Gayb*. (Çev. Komisyon). Ankara: Çağ Yayınları.
- Sadr. Muhammed Bakr. (1993). *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*. (Çev. Mehmet Keskin. Sadeddin Ergün). Ankara: Rehber Yayınları.
- Safa. Mustafa. (2015). *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Safedî. Selâhaddîn Halil b. İzziddîn Aybeg. (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Sahillioğlu. Halil. (1994). "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. IX. 352-355.
- Saîd el-Efgânî. (1960). *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. Dımaşk.
- Sakatî. Muhammed b. Ebû Muhammed. (1931). *Âdâbü'l-Hisbe*. Paris.
- Sem'ânî. Abdülkerim b. Muhammed. (1962). *el-Ensâb*. Haydarâbâb: Meclisü Dâirati'l-Maârifî'l-Osmaniyye.
- Semhüdfî. Ali. b. Abdullah b. Ahmed. (1999). *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Siddiki. S. A. (1968). *İslam Devletinde Mali Yapı*. (Çev. Rasim Özdenören). İstanbul: Fikir Yayınları.
- Siddikî. Muhammed Necatullah. (1984). *İslam Ekonomi Düşüncesi*. (Çev. Yaşar Kaplan). İstanbul: Bir Yayınları.
- Soysaldı. Mehmet. (2005). "Kur'an'da İsrâf Kavramı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18-19. s. 93-120.
- Sönmez. Âbidin. (1984). *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Şafak. Ali. (1992). *Hukuk Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Taberânî. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. (ty.). *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- Taberî. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. (1387). *Târîhu Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs.
- Taylan. Muslihiddin Adil. (2017). *İlm-i İktisâd*. (Transkripsiyon. Emine Öztürk). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Tilimsânî. Muhammed b. Ebubekr. (1983). *el-Cevheratü fî Nesebi'n-Nebiyi ve Ashabihi'l-Aşerati*. Riyad: Dâru'r-Rifâî.
- Tirmizî. Sünen. Ebûİsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (ty.) *Sünenü Tirmizî/el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tuğ. Salih. (1984). *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Uludağ. Süleyman. (1988). *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ünlü. Nuri. (1992). *İslam Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vâkidî. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. (1989). *el-Meğâzî*. Beyrut: Dâru'l-A'lemi.
- Yazır. Elmalılı Hamdi. (1982). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yeniçeri. Celal. (1980). *İslam İktisadının Esasları*. İstanbul: Şamil Yayınları.
- Yezidî. Muhammed b. Abbas. (1938). *el-Emâlî*. Haydarâbâd: Matbaatü Cemiyetü Daru'l-Maarif.
- Yılmaz. Faruk. (2011). *İslam Ekonomi Felsefesi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Yiğit. İsmail. (2009). "Sevik Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVI. 585.
- Yiğit. İsmail. (2011). "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XL. 228-230.
- Zebîdî. Muhammed b. Muhammed. (ty.). *Tâcü'l-Arûs. min Cevâhiri'l-Kâmûs*. İskenderiye: Dâru'l-Hidâye.
- Zehebî. Muhammed b. Ahmed b. Osman. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Zemaşerî. Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr. (1987). *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zübeyrî. Mus'ab b. Abdullah. (1982). *Nesebü Kureyş*. Kahire: Dâru'l-Maârif.

MOĞOL DÖNEMİ FARS EDEBİYATINDA
KULLANILAN BAZI TÜRKÇE-MOĞOLCA TERİMLER
SOME TURKISH-MONGOLIAN TERMS USED IN
MONGOLIAN PERIOD PERSIAN LITERATURE

ÖZKAN DAYI

Dr. Öğr. Üyesi Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Humanities and Public, Department of History
ozkandayi@bayburt.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8192-3445>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.05.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.08.2018

Sayfa-*Pages* : 485-498

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3935>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**MOĞOL DÖNEMİ FARS EDEBİYATINDA KULLANILAN
BAZI TÜRKÇE-MOĞOLCA TERİMLER**
SOME TURKISH-MONGOLIAN TERMS USED IN
MONGOLIAN PERIOD PERSIAN LITERATURE

ÖZKAN DAYI

Öz

Cengiz Han döneminde Moğolların, Horasan ve İran coğrafyasına yönelişi ile Moğol hâkimiyet döneminin bu bölgede başladığını söyleyebiliriz. Şüphesiz ki; Moğolların Ön Asya coğrafyasına gelişi, sadece askeri sonuçlar doğurmamış, Moğol hâkimiyeti 1231-1339 yılları arasında özellikle İran coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Bu işgal döneminin iktisadi, sosyal ve kültürel etkileri de olup bu kültürel etkileri dönemin edebiyatında takip etmek de mümkündür. Özellikle Moğol hâkimiyetinin kültürel alandaki yansımalarını dönemin Fars şiirine etkileri ile görebilmekteyiz.

Çalışmamızın amacı idarî ve askerî alanda kullanılan Moğolca-Türkçe terimlerin dönemin edebiyatına ne kadar tesir ettiğini daha açık bir şekilde değerlendirebilmektir. Bu doğrultuda Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî gibi dönemin ünlü müeddiblerinin eserlerinden örnekler ile bu terimleri ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İdarî ve askerî terimler, Suyurgamişi, İlhan, Baskak, Tamga, Yarlıg, Ahtacı, Baverci, Tutgavul.

Abstract

It can be said that with Cenghiz Khan's fronting to Khorosan and Persian geography, Mongolian domination started in this region. Undoubtedly, Mongols' coming to Asia Minor did not only have military consequences. Mongolian domination between 1231-1339 left deep influences on especially Persian geography. These influences can be possibly seen in the time's literature. This time of occupation also had economic, social and cultural influences. Especially Mongolian domination's influences in cultural fields can be seen in the period's Persian poems.

The aim of this study is to clearly examine how Mongolian and Turkish terms used in military and governmental fields influenced literature. In this context, we will try to examine those terms with examples from Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî works.

Key Words: Governmental and military terms, Suyurgamişi, İlhan, Baskak, Tamga, Yarlıg, Ahtacı, Baverci, Tutgavul.

Giriş

Bir topluluğun kültürel değerlerine ve malzemelerine bakarak tarihteki serüvenini algılamak mümkündür. Çünkü tarih boyunca gerçekleşen büyük askerî faaliyetler ve göç hareketleri, insanlığı sadece siyasî açıdan etkilemez aynı zamanda kültürel sonuçlara da sebep olur.

Moğol istilası sonucunda dünya tarihinde ilk sayılabilecek bazı gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Büyük Okyanus'tan Akdeniz sahiline kadar birçok medeniyeti içinde barındıran bu yeni ve büyük siyasî alan, tek bir yönetimin, Moğol yönetiminin kontrolü altına girmiştir. Bu durum, arada siyasî engeller olmaksızın kültürlerin birbirleri ile

etkileşime girmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ele aldığımız Moğol dönemi, tarihî etkilerinin yanında kendini edebî eserlerde de göstermektedir.

Moğolca ve Türkçe terimler, dönemin ünlü tarih yazarlarının eserlerinde olduğu gibi, çağdaş şairlerin divanlarında da yer edinmiştir. Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî'nin şiirlerinde bu terimlerin etkin olarak kullanıldığını görmekteyiz. Hatta dönemin şairlerinden olan Pûr Behâ'nın Moğolca ve Türkçe terimleri kullanarak Kasîde-i Mogûliyye¹ adlı bir kaside yazdığı da bilinmektedir.

Moğol dönemi denilince akla ilk olarak Moğol istilasının getirdiği tahribat ve katliamlar gelmektedir. Fakat bu dönemi, sadece istilaların yaşandığı andaki yıkımlarla kavramamız mümkün değildir. Dönemin idarî, askerî, malî düzenini ve edebî ortamını bilmemiz, dönemin tarihini iyi bir şekilde tahlil etmemize olanak sağlayacaktır. Moğol istilası Ön Asya coğrafyasına yıkım getirdiği kadar birçok yeniliği ve farklılığı da bu coğrafyaya taşımıştır. Bu çerçeve içinde birçok farklılık ve yenilik Türkçe-Moğolca terimlerin kullanılması ile kendini göstermektedir. Dönemi ilginç kılan, bu terimlerin sadece devlet işlerinde kullanılması değil; aynı zamanda Fars edebiyatında da kendisine yer bulmasıdır.

Hatta Pûr Behâ² şiirlerinde kullandığı Moğolca ve Türkçe terimler ile övünmekte ve kendisinden önce bilinen ünlü şairlerin bile şiirlerinde bu terimleri kullanmadıklarından bahsetmektedir. Ve bu durumu Kasîde-i Mogûliyye'de şöyle aktarmaktadır;

هرگز نگفته اند درین اصطلاح شعر فردوسی و دقیقی و بندار و عنصری

Firdevsî, Dakîkî, Bundâr ve Unsurî bu şiirdeki ıstılahı (terimleri) asla söylemediler.

¹ Pûr Behâ'nın özellikle Moğolca terimleri kullanarak yazdığı kasidesidir. Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-Su'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Pedîde-i Häver, 1338 hş., 182.

² İlhanlı döneminin şairlerinden olan Tâcuddîn b. Bahâuddîn Câmî, Purbehâ mahlası ile tanınmaktadır. Nâsiruddîn Tusî'ye bir kaside de yazmıştır. Hâce İzzeddîn Tâhir ve oğlu Vecîheddîn Zengî Feryumedî bu dönemde Horasan'da vezirlik yapmaktaydılar. Şairin ataları Câm şehrinde yıllarca kadılık yapmışlardır. Şair, her iki veziri de dîvânında methetmiştir. Bir müddet şair, İlhanlı sarayında Şemseddîn Cüveynî ve ailesini şiirlerinde övmekle meşgul olmuştur. Horasan, Bağdad, Tebrîz ve İsfahân'da ikamet ettiği bilinmektedir. Purbehâ dîvânında h. 666 (1267) yılında Nişabur'da meydana gelen depreme de yer vermiş ve bu konu ile ilgili bir de kaside yazmıştır. Bu depremden sonra yerle bir olan Nişabur'da Abaka Han'ın emriyle yeniden inşa faaliyetlerinin başladığı bilinmektedir. Şairin akıcı bir uslubu vardır. Ve onu diğer dönemin şairlerinden ayıran en belirgin özelliği Moğolca terimlere şiirlerinde vermesidir. Hatta bu terimlerle yazılan Kasîde-i Mogûliyye adında bir kasidesi de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târih-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., 724; Devletşâh, *Tezkiretu's-Su'arâ*, 137-138; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yı Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş., 158-159; Sa'îd Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-ı Furûğî, Tahrân 1363 hş., 160-161; Zebihullah-i Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., 660-671; Râzî, Abdullah, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1375 hş., 359; Seyyid Ebu'l Fazl Rezevî, "Purbhâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yi Târihî*, 3, Dânişgâh-ı İsfahân 1392 hş., 44; Ali Ekber Dihhudâ, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.

Şüphesiz ki, birçok medeniyetin kaynağı olan Ön Asya'yı ele geçiren Moğolların bölgedeki üstün kültürel ortamdan etkilenmemeleri düşünülemez. Fakat kültürel etkileşimlerin hiçbir zaman tek taraflı olmadığı da muhakkaktır ve bunun en iyi örneklerini Fars edebiyatının çağdaş müeddiblerinin eserlerinde görmekteyiz. Ön Asya Moğolları, İslamiyet ve İslam medeniyeti ile tanışırken; Fars edebiyatı ise yeni terimlerle tanışarak kültürel zenginliğini artırmıştır.

Dönem içerisinde idarî, malî ve edebî alanda birçok yeni terim ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda Fars edebiyatının en güzel eserlerinin verildiği bu dönemi, Moğolca ve Türkçe terimler açısından değerlendirip, yarlıg, ilhân, tamga, baskak, ahtacı, baverci ve tutgavul terimlerini tarihî ve edebî eserlerdeki kullanımlarıyla karşılaştırarak değineceğiz.

1. Suyurgamişi/Suyurgal:

Suyurgamişi ve suyurgal, Moğol dönemi eserlerinde özellikle *Câmi'ü't-Tevârih* ve *Târih-i Cihânguşâ'* da çokça kullan Moğolca terimlendendir. Bu terimler, Han tarafından bir yerin veya bir görevin iktâ, ihsan, lütuf ve iltifat olarak birine verilmesi anlamında kullanılmaktadır.³ Suyurgal uygulaması sadece Büyük Moğol devleti ve İlhanlılarda değil, İlhanlılar ve diğer şube Moğol devletleri dağıldıktan sonra da kullanılmaya devam eden idarî terimlerden biri olmuştur. Bu uygulama, Celâyirliler zamanında da İran'da yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Hatta Timurular zamanında özellikle Şâhruh döneminde suyurgal uygulamasından, farklı devlet memurları ve ulemâ da istifade etmiştir.⁴

Suyurgamişi terimi dönemin ünlü tarih yazarı Reşidüddîn Fazlullah'ın eseri *Câmi'ü't-Tevârih*'te çokça kullanılmıştır; Mengü Kaan, Hülâgu Han'a; *Amu Derya'dan Mısır beldelerinin uzak yerlerine kadar her kim senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa, ona ikramda bulunup, ona çeşitli lutüflarda ve özel suyurgamişiler yap.* diye talimat vermiştir.⁵

Yine Abaka Han⁶ zamanında siyasî krize sebep olan Vezir Şemseddin Cüveynî⁷ ve Mecdu'l-Mülk Yezdi⁸ çekişmesi içerisinde ümitsizliğe kapılan Yezdi, hükümdarın

³ Şemîş Şerîk Emîn, *İstulâhât-i Dîvân-i Dövrân-i Moğul*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş., 155; Kâdi Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigârîstân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderrîs Gîlânî), Ketâbfulûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş., 10; Mollâ Ahmed Tetevî-Asâf Hân Kazvînî, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş. V, 3630; E. T. Refî'î, "Suyurgal der 'Ahd-i İlhânî ve Teymûrî", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşi Târih*, Yıl: 4, 12, ty., 50; G. Sa'îdî, "Berresiyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgâniyi Âsyâ-yi Merkezî der 'Asr-i İlhânî", *Berresihâyî Nevîn-i Târihî*, 3, 1386 hş., 37; Hasan Pirniyâ, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, Tahrân 1390 hş., 667.

⁴ Emîr Teymûr Refî'î, *Suyurgal der Ahd-i İlhânî ve Teymûrî*, Feslnâme-i İlmî Pejûheşi Târih, Sayı: 11, 45.

⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş., 687; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târih-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., 414.

⁶ Abaka Han (1265-1282), Hülâgu Han'ın oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yalıtıkaya), TTK, Ankara 2011, 47; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 743, 777-779; Abbas Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., 9; Mîrhând, Mîr Seyyid Hamideddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., 317; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 430; Muhammed Hasan Câberî Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, İsfahân 1321 hş., 145.

Cüveynî'ye suygamişi vermesinden çekinmiştir. *Câmi' u't-Tevârih*'e göre Yezdî, *Hükümdâr, Sâhib-i Dîvân hakkında suygamişi verdiği için; o, bu köleye bundan böyle bir an bile aman vermez.* diye bir ötüğ⁹ yazmıştır.¹⁰

Yine Argun Han'ın¹¹ tahta çıkışını *Habibu's-Siyer ve Târih-i Ravzatu's-Safâ*'a Argun Han'ın ağzından; *Allah bana suygamişi buyurup babamın taç ve tahtının bana bağışladığı için bütün suçluların suçunu bağışladım.*¹² diye aktararak suygamişi terimini ihsan ve ikram anlamıyla kullanmıştır.

2.Ahtaci:

Moğolca bir terim olan ahtaci, sarayın has atlarından ve ahırlarından sorumlu olan kişidir.¹³ Şair Pür Behâ, ahtaci terimini de *Kaside-i Mogülüyye*'de gerçek anlamı ile kullanmıştır.

در گردن عدوی تو بندد دو چنبری ختاجی سیاست از قمچی اجل

*Senin seyis ahtacın ecel kamçısından düşmanunun boynuna iki halka bağlar.*¹⁴

⁷ Şemseddin Muhammed Cüveynî (1263-1284), İlhanlı veziri. Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi' -i Müfîdî*, 117; Rızâ Kulî Hân, *Mecma' u'l-Fusahâ*, I, Tahrân 1336 hş., 1135-1136; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 30, 38; Nefisî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 162-164; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslânâme-i 'İlmî- Pejuheşi Moskoviyye*, 16, 1390 hş., 107; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma' u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş., 266; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 84; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., 161; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş., 233; Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, 145; Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasireddin Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş., 147.

⁸ Mecdu'l-Mülk Yezdî, bir süre İsfahan'da Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâeddin'in hizmetinde bulunduktan sonra, Şemseddin Cüveynî'nin hizmetine girmiştir. Mecdu'l-Mülk, Şemseddin Cüveynî'ye muhalif olduğu için 14 Ağustos 1281 gecesi katledilmiştir. Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih* 787; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, 328-329; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 120; Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'id Nefisî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., 283-284; 'Ukaylî, Seyfeddin Hâcî b. Nizâm, *Âsârü'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş., 277.

⁹ Ötüğ, ötek, ötüğ ve ötüğ Türkçe'de istek, rica, dilekçe, arıza veya bir üst dereceye sunulan yazıdır; Emîn, *Istlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 40.

¹⁰ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 217-218.

¹¹ Şehzâde Argun, Abaka Han'ın oğlu olup Horasan eyaletinin yönetimine tatyin edilmiş idi. Abaka Han'ın ölümü üzerine amcası Ahmed Teküdâr tahta çıkmış ve Şehzâde Argun İlhanlı tahtı için Sultan Ahmed'e muhalefete başlamıştır. Bu muhalefeti sırasında Mecdu'l-Mülk Yezdî'nin Cüveynîler karşısı söylemlerini Şehzâde Argun kendi amacı doğrultusunda kullanmıştır. Argun, Sultan Ahmed ile girdiği mücadeleden daha sonra galip ayrılmış ve İlhanlı tahtına oturmuştur; Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih*, 807-808; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 442.

¹² Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih*, 809; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 442; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 347; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 126; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 291-292; Kirmânî, Nâsireddin Münşî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty., 106.

¹³ Emîn, *Istlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 15-16.

¹⁴ Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 182.

3. Yarlıg:

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde yarlıg; emir, ferman, buyruk anlamında kullanılmıştır. Yarlıg, Moğolca'da ise emir, söz, bildiri ve kanuni ferman anlamına gelmekteydi. Ayrıca yarlıkları resmî hale getiren tamga denen mühürler bulunmaktaydı.¹⁵ Türklerde ve Moğollarda hükümdârın yazılı emir ve iradelerine yarlıg denilmekteydi. Bu suretle hükümdârın gerek maiyetlerine ve gerek yabancı hükümdârlara gönderdikleri mektup ve fermânlara da yarlıg isminin verildiğini bilmekteyiz.¹⁶

Dönemin Fars edebiyatında yarlıg ve payza¹⁷ gibi bürokratik terimler kullanılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî¹⁸ ve Pür Behâ'nın şiirlerinde bu terimlere idarî anlamları ile rastlanmaktadır;

ایلچی آمد و خلعت خان آورده یرلیغ و پایزه و حکم غازان آورده

Elçi geldi ve hanın hil'atını getirdi; Gâzân'ın¹⁹ yarlıg, payize ve hükümünü getirdi.²⁰

¹⁵ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 861; Tûsî, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, II, Tahrân 1388 hş., 1104; Kadyânî, Abbâs, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., 87; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 112; Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993, 187; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 262-263.

¹⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988, 197.

¹⁷ Payza; habercilere ve yüksek devlet memurlarına, kimin emriyle yolculuk yaptıklarını belirten ve devlet işlerinde o kişilere kolaylık tanıyan bir çeşit kimlik belgesi mukabilinde bir plaket idi. Payzalar genellikle tahtadan ya da madenden yapılırdı. Ama daha yüksek mevkileri tanımlayan payzalar gümüş ve altından imal edilirdi. Payza uygulaması muhtemelen bir taltif vesikası olarak Karahanlı devletinde de kullanılmaktaydı. Büyük Moğol Devleti ile şubelerinde kullanılan payza, şahsa mahsus olup ve amannâme niteliği de taşırdı. Bunlar başlıca idare altındaki emir, askerî kumandanlar ve valilere verilirdi. Bazen de güvenilir kimselere de verilmekteydi. Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 78-79.

¹⁸ Hekim Sa'dudîn b. Şemseddîn Muhammed Nezârî-yi Bircendî-yi Kuhistânî (ö. 1320), Moğol döneminin XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerindedir. Nezârî, büyük ihtimalle Hülâgu'nun İran'a geldiği dönemde dünyaya gelmişti. Şair, İsfahân, Tebrîz, Errân, Gürcistan, Bakü, Erdebil gibi yerlere yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Hâce Şemseddîn Cüveynî'ye bağlanmış, ona methiyeler yazmıştır. Ayrıca şiirlerinde Sistan, Horasan ve Kert büyüklerini de övmüştür. 1320 veya 1321 tarihinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. Nezârî, gençliğinde edebiyatı ve zamanının geçerli ilimlerini Kuhistân'da öğrenmiş ve dîvân hizmetlerinde bulunmuş fakat daha sonra dîvân hizmetlerinden bir süre uzaklaştırılmıştır. Bu zaman zarfında çiftçilik yapmıştır. Ayrıca kendine ait Külliyyât-ı Dîvân-ı Nezzârî'yi yazmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî, yarlıg ve payza gibi bürokratik terimleri şiirlerinde kullanılmıştır. Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 755; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 175-176; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2117; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 170; Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 731-735; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 198-200; Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, 133-134; Seyyide Nergis Tenhâyi-Alî Zengüyî, "Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'-i-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezzârî-yi Kuhistânî", *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Necd ve Tahlil-i Zendeğî*, 1393hş., 220-222.

¹⁹ İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han. Detaylı bilgi için bkz; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, 97-98.

²⁰ İncü-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Affî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş., 248; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 203; Mehri Bâkîrî, "Tovzih-i Berhî Ez Lugat ve Istîlâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşâh-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 48.

ای صاحبی که هست به یرلیغ حکم تو ترک و مغول و تازی و رومی و بربری

*Ey sahib olan! Türk, Moğol, Tâzî (Arap), Rumî ve Berberî senin yarlıg hükümünün altında mevcuttur.*²¹

Bu beyitlerden anladığımız üzere İlhanlı devleti döneminde kullanılan bürokratik terimler, Fars dili edebiyatında da kullanılmış ve kendine yer edinmiştir. Bu Türkçe ve Moğolca terimler ve kelimeler İran coğrafyasındaki şair ve yazarların edebî dillerine yerleşmiştir. Türkçe-Moğolca terimler Farsça şiir ve edebî sanatlar içinde usta şairler tarafından rahatlıkla kullanılmıştır.

در یرلیغ غم تو ز بس ناله های سخت خون شد دل چریک و رعایا و لشکری

*Senin gam fermandaki o denli şiddetli iniltilelerle askerin, tebaanın ve ordunun gönlü kan oldu.*²²

تا پیش قددت چنگ زند سرو روان یرلیغ ده ای خسرو خوبان جهان

تاکی برم از دست جفای تو قلان نی شرع محمدست نی یاسه خان

Ferman ver! Ey cihan güzellerinin hükümdarı ki yürüyen servi senin boyuna yaraşsın.

Ne zamana kadar senin cefa elinden kılân (kalân)²³ alayım, ne Muhammed şeriatıdır, ne de han yarası!²⁴

4. İlhan

İlhan terimi, büyük Moğol hanının bizzat belirli bir bölgeye veya ülkeye atadığı yetkili yönetici anlamında kullanılmaktadır. Bu terim, Mengü Kaan²⁵ tarafından Ön

²¹ Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu 'arâ*, 183.

²² Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu 'arâ*, 183.

²³ Bölgeden bölgeye değişen Kalan vergisi, İlhanlılar döneminde kullanılan bir terim olup hanlara veya toprak sahiplerine karşı bir çeşit yükümlülüğü ifade ediyordu. Tarla ve bahçelerden alınan bir vergi türüydü. Kalan vergisi bir askerî güç (hizmet) ile ödenebildiği gibi verginin karşılığı nakit para ile de ödenebiliyordu. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogül*, 96; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 332-334; Togan, Z. V., “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 19; Emîn, *İstîlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogül*, 188; Petruşevsky, I. P., *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogül*, (Trc; Ya'küb Âjend), İntişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş., 61.

²⁴ Şeyh Muslihiddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûğî-Abdulazîm Karîb), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1389hş., Rubâ'iyât, 60.

²⁵ Mengü Kaan, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâgu'nun büyük kardeşidir. Reşîdüddin, *Câmiut 't-Tevârih*, 580; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 587.

Asya'ya atanan Hülâgu Han²⁶ ve onun soyundan gelen Ön Asya Moğol yöneticileri için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

Dönemin şairlerinden Nezârî-yi Kuhistânî'nin ilhan terimini kullandığını görmekteyiz;

مگر یرلیغ ترخانای ز سلطان ایلخان
داری

اگر صد خون به یک غمزه بریزی کس نمی
د

*Yüzlerce kişinin kanını, bir gamze için döküliyorsan ve bunu kimse sormuyorsa; İlhanlı sultanından Tarhanlık yarlığın olduğu içindir.*²⁸

Moğol dönemi Fars edebiyatının ünlü şairi Sa'dî-yi Şîrâzî²⁹ de şiiirlerinde Türkçe ve Moğolca terimlere yer veren isimlerdendir. Sa'dî, Sâhib-i Dîvân³⁰ Şemseddin Muhammed Cüveynî için yazdığı bir kasidede ilhan terimini kullanmıştır.

تو بر خزاین روی زمین حفیظ و امین
خدای، مشرق و مغرب به ایلخان دادست

*Ey doğuyu ve batıyı İlhan'a veren Tanrı! Sen yeryüzündeki hazineleri koru ve emin kıl!*³¹

²⁶ Hülâgu Han, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Tuli Han'ın Sorkotani Beki adlı hanımından dünyaya gelmiştir. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 195; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50.

²⁷ Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 49.

²⁸ Dihhudâ, Ali Ekber, "Yarlığ", *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu'ineddin -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., L, 172.

²⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, tahminen 1208-1209 (605-606 h.) yılları arasında Şîrâz'da dünyaya gelmiştir. Moğol döneminin önemli şairlerinden olan Sa'dî, tahsilini Şîrâz'da ve Bağdâd'taki Nizâmiye Medresesi'nde tamamlamış, çeşitli memleketlere seyahat etmiştir. Fars dili edebiyatçıları ve eleştirmenlerine göre Sa'dî, fesahat ve belagatta üst düzeye ulaşmıştır. Nasıl Fidevî milliyet konusunda Fars diline yardım etmiş ise; Sa'dî de fesahat ve belagat konusunda Fars diline hizmet etmiş ve onu kâmil bir seviyeye taşımıştır. Sa'dî-yi Şîrâzî, İran Moğolları yani İlhanlı dönemi şairlerindedir. Sa'dî, Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin sorularına karşılık olarak zarif ifadeli şiiirler yazmış, Şemseddin Cüveynî ve kardeşi Atamelik Cüveynî için kasideler yazmıştır. 9 Aralık 1292 (27 Zilhicce 691 h.) senesinde Şîrâz'da vefat etmiştir. 'Umar Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mî'ellifin*, IV, Dâr-i İhyâu't-Turâsu'l-'Arabîyye, Beyrut ty., 151; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zumûn*, I, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941, 794; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 1001-1002; el-Bağdâdî, İsmâ'il Bâşâ, *Hedîyyetu'l-'Arîfin*, II, İstanbul 1951, 462; Nefîsî, *Târih-i Naẓm ve Nesr*, I, 167-169; Muhammed Ca'fer Yâhakki, *Kulliyât-ı Târih-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş., 83-85.

³⁰ Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî veya Dîvân-ı İlhânî denilen İlhanlıların büyük dîvânı bütün devlet işlerinin görüşüldüğü makam olarak bilinmekteydi. Bu dîvân, Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik-i Âlâ, Sâhib-i Dîvân-ı Bozork veya Sâhib-i Dîvân-ı İlhânî; bazen sadece Sâhib-i Dîvân olarak da bilinirdi. Askerî işler hariç devletin tüm malî, idarî işleri bu dîvânda görüldü. Sâhib-i dîvân olan vezirlerden başka Vezir Nâibi, Müstevfî, İshrâfu'l-Memâlik Uluğ Bitikçi, Münşi-i Dîvân büyük dîvânın muhtelif şubelerinin başkanı veya nâzırları idiler. İlhanlı devletindeki vezâret ve sâhib-i dîvânlığın Şemseddin Muhammed Cüveynî zamanında onun şahsında bulunmuş, daha sonra bazı sebeplerle vezâret ve sâhib-i dîvânlık bazen ayrılmış bazen de aynı kişide tekrar toplanmıştır. Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, II, (Tsh. Abdulkarîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976, 92-93; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 209; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 143; Furûbahş, Ahmed, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cogrâfiyâ*, 1383 hş., 83.

³¹ Şeyh Muslihiddin Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Ali Furûgi), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368hş., 937.

İlhan kelimesini kullanan bir diğer isim ise Sa'dî'nin çağdaşı olan şair Humâm-i Tebrîzî'dir.³² Moğol yöneticileri, yeryüzünün idaresinin Tanrı tarafından kendilerine bahşedilmiş olduğuna ve Büyük Han'ın Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmekle mükellef olduğuna inanmaktaydılar. Moğol hükümdarlarının bu düşüncesi Humâm-i Tebrîzî'nin şiirlerinde de karşımıza çıkmaktadır;

صورت رحمت الهی بین مطلع آفتاب شاهى بین
سایه آفریدگار حکیم ایخان پادشاه هفت اقلیم

*İlahî rahmetin suretine, şâhlık güneşinin doğuşuna bak!
Hakîm olan Yaraticı'nın gölgesi, yedi iklimin padişâhu İlhan'dır.*³³

5. Tutgavul:

Tutgavul terimi, muhafız veya yolları güvenliğinden sorumlu kolluk kuvveti olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴

تتقاولان عقل تو در راه مملکت بستند دست فتنه و جور از ستمگری

*Senin aklının muhafızları memleket yolunda; zulüm yüzünden fitne ve cefanın elini bağladılar.*³⁵

6. Tamga:

Asya Hunları'ndan itibaren var olan Tamga³⁶ kelime olarak eski Türklerde hakanların resmî mühürlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır.³⁷ Tamgalar özellikle resmî

³² Hâce Humâmuddîn 'Alâ-i Tebrîzî (ö. 1314), Moğol döneminin tanınmış şair ve şeyhlerinden olup 1239 yılında Tebrîz'de doğmuştur. Tebrîzî'nin Hâce Nasîreddîn-i Tusî'nin yanında eğitim gördüğü bilinmektedir. Arapça ve Farsça şiir yazmak konusunda çok yetenekli idi. Dîvân-i Humâm adlı eserinde devrin büyüklerini öven şiirleri olup, ondan geriye iki de mesnevî kalmıştır. Bu mesnevîlerden biri Sohbetnâme adıyla Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun adına yazılmıştır. Dîvân-i Humâm şairin ölümünden sonra dağılmış bir haldeyken vezir Reşidüddîn Fazlullah tarafından 1314-1318 yılları arasında toplanmıştır. Tebrîzî, gençliğinde devlet işlerinde hizmet vermiştir. Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddin Cüveynî'nin çağdaşı, dostu ve yakın yardımcılarından. Sâhib-i Dîvân, onun zaviyesi için yıllık bin dinarlık bir tahsisat belirlemiş, ayrıca şahadetinden önce yazdığı vasiyetnâme niteliğindeki mektubunda dostu olan Humâm-ı Tebrîzî'yi de zikretmiştir. Arapça ve Farsça şiirlerinin bir kısmında Şemseddin Cüveynî'yi, Reşidüddin Fazlullah'ı ve Kutbeddin Şîrâzî'yi ve Olcayto Han'ı övmüştür. Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşid 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş., 15-17, 41-44, 74-75; Ahmed Golçin Me'âni, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, 719; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 756; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 2258; Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 293; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 544-545; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 168-169; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 196-197; Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 164; Nâsir Alizâde-Ferenyâ Sefderpûr, "Tahkik-i 'İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî", Nâme-i Pârsî, Sayı: 5, 1388 hş., 132.

³³ Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, 41.

³⁴ Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-ı Dovrân-ı Mogûl*, 86-87.

³⁵ Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 182.

³⁶ Tamga hakkında detaylı bilgi için bkz. Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 172; Dihhudâ, "Tamga", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.

³⁷ Kafesoglu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, TTK, Ankara 1977, 67.

evraklarda ve elçilik yazışmalarında kullanılırdı.³⁸ Bu kelimeden türediği anlaşılan Tamgacı unvanının ise, mühürdâr, nişancı anlamlarına geldiği görülmektedir. Tamgacılar Hakanların yarlığı ve buyruklarını hazırlamakla birlikte, taşıdıkları hakan mühürleri ile söz konusu resmî yazıları mühürlemekle görevli olmuşlardır.³⁹ Moğol devletinde önceleri kâtipler, devletin en yüksek mührü olan al tamga⁴⁰ ile belgeleri mühürlemeye yetkili idiler, fakat sonraları bu durumun istismar edildiği bilinmektedir.⁴¹ İlhanlı döneminde ise mühürlerin üzerindeki yazı, Uygur alfabesi ile yazılmaktaydı.⁴²

Bu dönemde resmî belgelerin geçerliliğini gösteren al tamga, Fars edebiyatında şairler tarafından istifade edilen birçok Moğolca-Türkçe terimden birisi olmuştur.

منشیان قدرت بیجون ز جرم آفتاب
بر مثال بیمثالی آل تمغامیزند

*Güneş cisimleri gibi benzersiz olan münşiler, ferman üzerine eşsiz al tamgayı vururlar.*⁴³

Ünlü şair Hâcû-yi Kirmânî⁴⁴, bu beytiyle inşâ işiyle meşgul olan münşileri, güneşin yörüngesinde ve birbirinden farklı olan gök cisimlerine benzetmektedir. Al tamgayı da fermanlara ancak bu kişilerin vurduklarına işaret etmektedir.

³⁸ Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, 18.

³⁹ Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988, 649; Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, 91.

⁴⁰ Al tamga, bir Türk-Moğol istilâhi olup kırmızı, kare mühür manasındadır. Çinlilerin mühründen taklit ile yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu mühür, kırmızı mürekkebe batırıp fermanlara ve mektuplara vurulurdu. Bu mühür, genellikle dört köşe olan İlhanlılar ve daha sonra Celayirliler tarafından kullanılan üzerindeki kırmızı mürekkeple mektup ve yalığlara vurulan bir mühür olarak bilinir. İlhanlıların son zamanlarında tedavülde yaygın olarak kullanılmıştır. Özel bir fermana bu mühür ile anlam verilir. Bununla fermanlar teyit edilir ve sadır olunurdu. Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011, 320; İncü-yi Şîrâzi, *Ferheng-i Cihângîrî*, 147; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 36.

⁴¹ Spuler, *İran Moğolları*, 317.

⁴² M. S. Ebülkâsımî-A. E. Şîrâzi, “Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)”, *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşi*, 12, 1388 hş., 65.

⁴³ Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Eş'âr-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheyli Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş., 582.

⁴⁴ Kemâluddîn Ebû'l-'Atâ Mahmûd b. Ali b. Mahmûd Mürşîdî-yi Kirmânî (ö. 1353), Mürşîdiyye tarikatının başıydı. Şairin mahlası İrân'da Sâ mânîler zamanından beri eşrâf ve ayân için kullanılan Hâcû'dur. Hâcû, Kirmân'da 1290 yılında doğmuş, ilim için birçok yere seyahat etmiş ve bir süre de Bağdâd'da kalmıştır. 1332 tarihinde Humây u Humâyûn adlı mesnevisini Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed adına tamamlamıştır. İrân'a geri döndükten kısa bir süre sonra Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed'in ölmüş, bunun üzerine şair İsfahân'a gitmiştir. Hâcû, Fars ve Kirmân'a giderek İncü hanedanının özellikle Şâh Şeyh Ebû İshak'ın gölgesine sığınmış, şiirlerinde tanınmış birçok kişiyi övmüştür. Hâfız ile çağdaş olan Hâcû, şiirlerinde Hâfız'ın düşüncelerinden esinlenmiş ve 1349 yılında Şîrâz'da vefat etmiştir. Hâcû'nun dîvânı Sanâyi'u'l Kemâl ve Bedâyi'u'l Cemâl olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunun dışın da yazmış olduğu altı mesnevisi de bulunur. Bunlar; Sâmnâme, Humây u Humâyûn, Gul u Nevruz, Ravzatu'l-Envâr, Kemâlnâme, Gevhernâme'dir. Kemâlnâme adını taşımaktadır. Hâcû'nun şiirleri kalıp olarak Sa'dî'nin şiirlerine yakındır. Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 730; Devletşâh, *Tezkiretu's-Su'arâ*, 187-189; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, 49; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 301-312 Nevâyî, 'Abdulhuseyn, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibu's-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ'il-i Evvel*, Encumen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş., 78; Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 886-903.

Ön Asya Moğol ülkesinde Türkçe ve Moğolca terimlerle isimlendirilen yeni ve ağır vergiler, halkın üzerinde bir baskı unsuru niteliğindedir. Hatta bu durum o kadar ileri gidiyordu ki, durumun vahameti Fars şiirine de yansımaktaydı. Halkın vergiler altındaki ezilmişliğini dile getiren Seyf-i Fergâni⁴⁵, bu yeni malî terimleri kullanarak durumu şöyle ifade etmektedir;

خانه ها لانه روباه شد از ویرانی شهرها خانه شطرنج شد از بی شاهی
حاکمان دردم از او قیجر و تمغا خواهد عنکبوت ار بنهد کارگه جولاهی

Viranlıktan evler tilki yuvası, şâhsızlıktan şehirler santraç evi oldu.

Örümcek, dokuma atölyesine ağ kurarsa, hâkimler o an ondan kopçur⁴⁶ ve tamga isterler.⁴⁷

Tamga, sadece mühür anlamında kullanılmamış olup, aynı dönemde tüccâr ve zanaatkârın alınan verginin adı olarak da kullanılmakta idi. Bu vergi uygulaması İlhanlı devletinin kuruluşundan itibaren görülmektedir.⁴⁸

7. Baskak:

Baskaklık, Moğol idarî geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetlerden biri olup, zapt edilen bölgelere baskaklar idarî ve mali sorumlu olarak tayin edilirdi.⁴⁹ Memleket idaresinde tayin edilen hâkimlerin yanında baskakların yani vergi tahsildârlarının da önemli yerleri vardı.⁵⁰ Cengiz Han, zamanından beri baskakların memur olarak atandıkları bilinmektedir.⁵¹

⁴⁵ Mevlânâ Seyfüddin Ebû'l-Mehâmid Muhammed el-Fergâni, dönemin usta şairlerindedir. Moğol yönetiminin zalim yöneticilerini övmekten kaçınmış ve Aksaray'da bir hangâhta vefat etmiştir. Moğol zulmünden kaçarak Anadolu'ya sığınanlar arasındadır. Seyf-i Fergâni'nin Sa'dî'ye büyük bir sevgi beslediği ve Tebrîz'de bir müddet Humâm-i Tebrîzi'nin yanında kaldığı bilinmektedir. Sosyal konulara ve günün Anadolu'sunun yaşadığı acılara şiirlerinde yer vermesi onun Fars edebiyatı açısından ilginç kılmaktadır. Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 623-626; Ali Cihânşâhî Eîşâr-Cemşid Rüstâ, "Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifhâ-yî Pâydarî der Eş'âr-i Seyf-i Fergâni", *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-95.

⁴⁶ Kopçur, eski konargöçer Moğol sisteminde temel vergi olmakla birlikte, başlangıçta Han'a karşı olan çeşitli hizmet ve yükümlülükleri kapsarken, sonradan sadece konargöçerlerin hayvan sürülerinden alınan ve bölgeden bölgeye değişen oranlarda nakdî veya aynı bir vergidir. Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 525; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 10; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 96; Emîn, *Istlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 181-182; I. P. Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogûl*, 59.

⁴⁷ Seyf-i Fergâni, *Divân-i Seyf-i Fergâni*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş 148.

⁴⁸ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 92,97; Özyetgin, Ayşe Melek, *Eski Türklerde Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004, 103-108; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 325; K. Kenârürdî, "Nizâm-i Mâliyât-i Mogûlân ve Te'sir-i An der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâ-yi İrân", *Pejuheşi Târih*, 12, 1387 hş., 89; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogûl*, 62.

⁴⁹ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 9; Emîn, *Istlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 60-61.

⁵⁰ Spuler, *İrân Moğolları*, 304.

⁵¹ Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 11.

Moğolca terimleri şiirlerinde ustalıkla kullanan Pûr Behâ, Kasîde-i Mogûlliyye adlı şiirinde baskak teriminden de istifade etmiştir;

از یارغوی هجر تو برخاست داوری تا باسقاق عشق تو در ملک دل نشست

*Gönül mülkünde aşkının baskakı oturunca; senin ayrılık hükmünden şikâyet yükselir.*⁵²

Şair, şiirinde baskak terimini gerçek anlamında kullanarak gönlünü hükümdârın mülküne ve yine onun aşkını da bu mülkü yöneten idare eden baskaka benzetmiştir. Böylece, Moğol dönemine ait olan idarî bir kavramın Fars edebiyatı içinde etkin bir şekilde kullanıldığını rahat bir şekilde tekrar görmekteyiz.

8. Baverci:

Baverci, İlhanlı sarayında bulunan memurlar arasında mutfak ve aşçılık hizmetinden sorumlu kişidir.⁵³ Bu terim de diğer idarî terimler gibi hem dönemin tarihini anlatan nesir eserlerde hem de Pûr Behâ'nın kasidesinde kullanılmıştır.

بر شیوه سخای تو آش عطا دهند باورجیان بکاسه زرین مشتری

*Senin cömert davranışın üzerine, baverciler altın kâseyle aş bahşederler.*⁵⁴

Sonuç

Çalışmamızda ele aldığımız Türkçe –Moğolca örnek terimlerden hareket ile Moğol dönemi Fars edebiyatının, içinde bulunduğu yeni siyasî ortamdan kültürel olarak da etkilendiğini görmekteyiz. Hatta dönemin şairlerinden bazılarının bu terimleri diğer müeddiblere karşı şiirlerinde üstünlük göstergesi olarak kullandıklarını açıkça ifade edebiliriz. Yine Moğol döneminin ağır vergileri altında ezilen halkın sesini duyurmaya çalışan bazı müeddibler de bu terimleri kullanarak sosyal ve ekonomik baskıya değinmişlerdir.

Tarihî kaynaklarda ve araştırmalarda çokça karşımıza çıkan bu terimlere edebiyattaki kullanımları ile ayrıca bakmak hiç şüphesiz, dönemin idarî ve bürokrasi tarihini çalışanlar için faydalı olacaktır. Bu yeni terimler, sadece askerî, idarî ve malî alanda kullanılmamış; aynı zamanda gerçek anlamları ile kendilerine edebiyatta da yer bulmuşlardır. Bu açıdan çağdaş edebî kaynaklarda kendine yer edinen askerî, idarî ve malî Moğolca-Türkçe terimlerin de incelenmesi tarih araştırmaları için faydalı olacak ve bu çalışmalara farklılık, çeşitlilik kazandıracaktır.

⁵² Devletşâh, *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*, 182.

⁵³ Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 45.

⁵⁴ Devletşâh, *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*, 182.

Kaynaklar

- Alizâde, Nâsır-Sefderpür, Ferenyâ, “Tahkîk-i ‘İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî”, *Nâme-i Pârsî*, Sayı: 5, 1388 hş., 131-168.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân 1390 hş.
- Bâkirî, Mehri, “Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve Istilâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî”, *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i ‘Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 39-60.
- Baron, Edward, *Ez Sa’dî tâ Câmî’Asr-ı İstîlâ-yı Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca’fer Şe’âr), Tahrân 1348 hş.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Pûr Behâ-yî Câmî”, (Haz. Muhammed Mu’in-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Tamga”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Yarlîg”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., L, 172.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Ebu’l-Ferec İbnu’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011.
- Ebulkâsımî, Muhammed Sâdık - Şîrâzî, Alî Esgâr, “Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)”, *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşî*, 12, 1388 hş., 63-69.
- Efşâr, Alî Cihânşâhî – Rûstâ, Cemşîd, “Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifihâyî Pâydarî der Eş’âr-i Seyf-i Fergânî”, *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-117.
- Emîn, Şemîs Şerîk, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş.
- Ensârî, Muhammed Hasan Câberî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş.
- Furûgbahş, Ahmed, “Se Dîvân-i Mohm der ‘Ahd-İlhânî”, *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cografyâ*, 1383 hş., 80-86.
- Hâcû-yî Kirmânî, *Dîvân-i Eş’âr-i Hâcû-yî Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheyli Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Dustûru’l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa’id Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu’s-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), I-VI, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd ‘Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş.

- İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995.
- İncü-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Afîfî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş.
- İsmâ'îl Bâsâ el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-'Ârifîn*, I-II, İstanbul 1951.
- Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtaşâ-Muderris Gilânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, TTK, Ankara 1977.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941.
- Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. NasrMüstevfî, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyin Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kehhâle, 'Umar Rızâ, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, I-XV, Dâr-i İhyâu't-Turâsu'l-'Arabiyye, Beyrut ty.
- Kenârîrûdî, Kurbân 'Alî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâh-yi Îrân", *Pejûheşi Târîh*, 1387 hş., 12, 83-111.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.
- Me'ânî, Ahmed Golçîn, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I-II, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I-V, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.
- Müstevfî-yi Bâfkî, Muhammed Müfidî, *Câmi'-i Müfid*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş.
- Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alîzâde), Moskova 1976.
- Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I-II, İntişârât-ı Furûgî, Tahrân 1363 hş.
- Nevâyî, 'Abdülhüseyin, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibu's-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ'îl-i Evvel*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş.
- Ögel, Bahaeddîn, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988.
- Özyetgin, Ayşe Melek, *Eski Türklerde Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004.
- Petruşevsky, I. P., *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdî-yi Îrân der Devre-i Mogûl*, (Trc; Ya'kûb Âjend), İntişârât-ı İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş.
- Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, Îrân Cihân, Tahrân 1390 hş.
- Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1375 hş.
- Refî'î, Emîr Teymûr, "Suyurgal der 'Ahd-i İlhanî ve Teymûrî", *Faslnâme-i 'İlmi- Pejûheşi Târîh*, ty., 12, 45-64.
- Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1374 hş.

- Rezevî, Muhammed Takî Müderris, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş.
- Rezevî, Seyyid Ebulfazl, “Purbelhâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhânân (654-694/1252-1296)”, *Pejûheşhâ-yî Târihî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., 41-56.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârîh*, (Tsh. Abdullüseyin Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I-VI, Tahran 1336 hş.
- Sa'îdî, Gulnâz, “Berresîyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgânîyi Âsyâyî Merkezi der 'Asr-i İlhânî””, *Berresîhâyî Nevîn-i Târihî*, 1386 hş., 3, 26-40.
- Semerkindî, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.
- Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Şa'bânî, Rızâ-Emîrî, Zehrâ, “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl”, *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 1390 hş., 16, 105-117.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Haz. Muhammed Alî Furûgî Nüshasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368hş.,
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî-Abdulazîm Karîb), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1389hş.
- Tenhâyî, Seyyide Nergis – Zengûyî, Alî, “Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'-î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezârî-yi Kuhistânî”, *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Nekk ve Tahlîl-i Zendegî*, 1393hş., 220-230.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvînî, Asâf Hân, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecc), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.
- Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Togan, Zeki Velidî, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I, 1-42.
- Tûsî, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân 1388 hş.
- 'Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Asâru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.
- Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Kulliyât-ı Târih-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş.
- Zebihullah-i Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.

HAÇLI-BİZANS MÜTTEFİK ORDUSUNUN
DİMYÂT KUŞATMASI (1169)
DAMIETTA SIEGE OF THE
CRUSADER-BYZANTINE ALLIED ARMY (1169)

SERKAN ÖZER

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History
serkan.ozer@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4079-9454>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.09.2018

Sayfa-*Pages* : 499-513

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3984>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**HAÇLI-BİZANS MÜTTEFİK ORDUSUNUN
DİMYÂT KUŞATMASI (1169)***
DAMIETTA SIEGE OF THE
CRUSADER-BYZANTINE ALLIED ARMY (1169)

SERKAN ÖZER

Öz

*Bu çalışmada 1169 yılında Haçlı-Bizans müttefik ordularının Dimyât şehrini kuşatmaları konu edilmiştir. Büyük umutlarla hayata geçirilen seferde Nüreddin Mahmûd Zengî'nin desteği ve Fâtımîlerin tüm imkânlarıyla başarılı bir savunma yapan Selâhaddin Eyyübî, Haçlıları Mısır'dan eli boş göndermiş, bu zaferinin ardından Fâtımîler üzerindeki etkinliğini artırmıştır. Buna karşılık düzenlenen seferin başarısız olması, birbirini suçlayan Haçlılar ile Bizanslılar arasındaki düşmanlığın derinleşmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Bizans, Dimyât, Selâhaddin Eyyübî, Fâtımîler, Zengîler.

Abstract

In this article, the siege of the city of Damietta by the Crusader-Byzantine allied armies in 1169 has been mentioned. In the campaign realized with great hopes, Selâhaddin Eyyübî who carried out a successful with the support of Nüreddin Mahmûd Zengî and all the opportunities of the Fâtimids, sent the Crusaders empty-handed from Egypt, increased his impact over the Fatimids after this victory. The failure of the campaign, however, led to the deepening of the hostility between the Crusaders and the Byzantines blaming each other.

Key Words: Crusaders, Byzantium, Damietta, Selâhaddin Eyyübî, Fatimids, Zangids

Giriş

Mısır, Haçlı Seferleri döneminde Kudüs Haçlı Krallığı'nın hedef aldığı ve sonrasında da Haçlı Seferlerinin düzenlendiği bir ülkedir. Bu topraklar, stratejik konumu ve muazzam zenginliği ile sadece Haçlıların değil, Nüreddin Mahmûd Zengî'nin de ilgi odağı haline gelmişti. Fâtımîlerin iç mücadelesi nedeniyle de Mısır, dış müdahalelere açık bir durumdaydı. Haçlı-Zengî mücadelesinde artık ele geçirilmesi kaçınılmaz bir yer haline gelen Mısır'ın kapıları önce Haçlılar tarafından zorlanmaya başladı. Nüreddin Mahmûd'un buna kayıtsız kalmaması ile de Mısır üzerinde hâkimiyet mücadelesi şiddetlendi. Nüreddin Mahmûd'un zaferiyle sonuçlanan bu mücadele sonrasında Haçlılar, Mısır emellerinden vazgeçemediler ve hatta ülke, çatışmaların merkezi haline geldi. 1169 yılında Mısır'a Haçlı-Bizans müttefik ordusunun başarısız bir seferi vuku buldu ve bu sefer, daha sonrakilere ilham kaynağı oldu. Aşağıda detayları bulunan bu başarısızlığa giden sürece kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Fâtımî-Haçlı mücadelesinde Suriye'deki şehirlerinin tamamını kaybeden Fâtımîler, son kaleleri Askalân'ı da 1153 yılında yitirince Haçlılara artık Mısır yolu

* Bu makale, yazarın 2015 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı Fâtımî-Haçlı ilişkileri (1098-1171) isimli doktora tezinden üretilmiştir.

açılmıştı. Yaşananları yakından takip eden Nüreddîn Mahmûd ise Haçlılarla arasındaki son engeli, yani Haçlıların Müslüman müttefikî Dımaşk'ı ele geçirerek (1154) olaylara zamanında müdahale etme imkânı elde etti. Ramazan Şeşen'in ifadesiyle doğal sınırlarına ulaşan Haçlılar ile Zengîlerin mücadelesinde Mısır kaçınılmaz hedef haline geldi¹.

Mısır'a hâkim olan ve iç çekişmeler nedeniyle zayıflayan Fâtımîlerin durumu, Haçlıları cesaretlendirmekteydi. Uzun zamandan beri vezirlerin hükmünde olan ve onların mücadele alanına dönüşen Fâtımî Devleti, istikrarsız bir dönem yaşamaktaydı. Çocuk yaşta başa geçen el-Âdid zamanında (1160-1171) vezirlerin hâkimiyet yarışı daha da şiddetlendi. Hatta bu iç çatışmalarda makamlarını kaybeden vezirler, şartlara ve çıkarlarına göre kimi zaman Haçlıların, kimi zaman da Zengîlerin yardımına başvurarak makamlarını tekrar ele geçirmek istediler. Mısır'ı müdahalelere açık ve savaş alanı haline getiren hadiseler, 1164 yılında Fâtımî veziri Şâver'in, emirlerden Dırgâm b. Âmir tarafından makamından indirilmesi ve Nüreddîn Mahmûd'dan yardım istemesi üzerine başladı. Bunun öncesinde her ne kadar Amaury, ilkinde Yafa ve Askalân Kontu, ikincisinde Kudüs Kralı iken Mısır'a 1161 ve 1163 yıllarında iki sefer düzenlemişse de Fâtımîler bu saldırıları savuşturmayı bilmişti. Ancak bu defa Nüreddîn Mahmûd'un Mısır'a ordu yollamasıyla (15 Nisan-26 Ekim 1164) işin rengi değişti ve Şâver'i makamından eden Dırgâm da Haçlıların yardımına başvurdu. Haçlılar Mısır'a ulaşmadan önce Şâver, Nüreddîn'in ordu komutanı Şirkûh tarafından makamına iade edilmiş olsa da Dırgâm, -daha sonra Şâver'in de başvuracağı- Haçlıları yardıma çağırarak gibi kötü bir geleneği başlatmış oldu. Şâver'in Nüreddîn Mahmûd'a verdiği sözleri tutmaması üzerine Şirkûh ile başlayan çatışmada -büyük vaatlerle- yardıma çağırılan Haçlılar, bu tarihten sonra Mısır üzerinde etkin olmaya başladılar. Öyle ki kaynaklarda ikinci (9 Ocak-5 Eylül 1167) ve üçüncü (17 Aralık 1168-8 Ocak 1169) Mısır seferlerinin sebebi olarak Haçlıların, verilen imtiyazlar neticesinde Mısır'da fazlaca güçlenmeleri gösterilmektedir. Mısır gibi zengin ve stratejik bir ülkeyi Haçlılara kaptırmayı göze alamayan ve Sünnî İslam'a kazandırmak isteyen Nüreddîn'in olağanüstü çabası, nihayet Üçüncü Mısır Seferinde sonuç verdi ve Şâver'in öldürülmesinin ardından Nüreddîn'in Mısır'daki ordu komutanı ve Fâtımî halifesinin veziri olan Şirkûh ile Zengîlerin Mısır hâkimiyetleri başladı. Şirkûh'un kısa bir süre sonra ölümü ile (23 Mart 1169) bu defa Haçlılara karşı cihadın simgesi haline gelecek olan Selâhaddîn Eyyûbî'nin devri başladı².

Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır'da Zengîlerin hâkimiyetine duyulan rahatsızlığın yükünü sırtlamak; hatta Fâtımî sarayının etkin ismi Muteminü'l-Hilâfe'nin başlattığı olaylarda -halife el-Âdid'in de desteklediği- Fâtımî askerlerinin isyanıyla uğraşmak

¹ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s. 41, Haçlılar, topraklarını garanti altına almanın Mısır'a hâkim olmakla mümkün olacağına farkına varmışlardı. Bu yüzden mücadele Mısır topraklarına kaydı. C. H. Becker, "Dimyat", *IA*, III, MEB, Eskişehir 1997, s. 589-590.

² Mısır Seferleri için Bkz. Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 42-51, Bahattin Kök, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-I", *AÜİFD*, IX, Erzurum 1990, s. 165-187, Aynı Yazar, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-II", *AÜİFD*, X, Erzurum 1991, s. 130-148, Osman Gürbüz, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XLVIII, Erzurum 2012, s. 387-405.

zorunda kaldı³. Ancak bu dönemde Selâhaddîn Eyyübî, en büyük sınavını Mısır'a hâkim olma sevdasından vazgeçmeyen Haçlıların, Bizans ile birlikte 1169 yılında Mısır'ın anahtarı konumundaki Dimyât'a⁴ düzenledikleri ortak seferde verdi.

1-Haçlı-Bizans İttifakının Kurulması

Bizans'ın Batı ile ilişkileri tarih boyunca hep olumsuz bir seyir izlemiştir. Mezhep farklılıkları ve dini-siyasi kavgaların gölgesinde başlayan Haçlı Seferleri süresince mevcut ayrılık daha da derinleşerek devam etti. Tarafların birbirine bakış açılarını ve suçlamalarını Ermeni, Süryani, Latin ve Bizans kaynaklarından takip etmek mümkündür. Öyle ki ilk üç Haçlı Seferinde ve arada hayata geçirilen 1101 Yılı Haçlı Seferlerinde yaşanan başarısızlıklardan -Türklerle ittifak kurarak seferleri akamete uğratmakla itham edilerek- sorumlu tutulan Bizans, Haçlı kaynaklarına *hain* olarak yansımıştır. Buna karşılık topraklarını ele geçirme niyetlerinden şüphelenen Bizans'ın Haçlılara yaklaşımı da düşmanca olmuş ve Bizans, bu şüphesinde haklı olduğunu Dördüncü Haçlı Seferinde çok acı bir şekilde tecrübe etmiştir. Fakat tüm bu olumsuzluklara rağmen Haçlılar ve Bizans zaman zaman Müslüman ve Türklere karşı ortak hareket etmeyi de bilmişlerdir. Mevcut düşmanlığı daha da derinleştirmekten başka bir sonucu olmayan bu ittifaklardan biri de 1169 yılında Dimyât'a düzenlenen seferde karşımıza çıkmaktadır.

³ İslam kaynaklarında geniş yankı bulan olaya göre Muteminü'l-Hilâfe liderliğinde Mısır ileri gelenlerinden bazıları Haçlılara haber yollayıp Selâhaddîn'e karşı yardım istediler. Plana göre; *Haçlılar Mısır'a saldırdıkları zaman Selâhaddîn, onları karşılamaya çıkacak, tam bu esnada Muteminü'l-Hilâfe de ayaklanarak Selâhaddîn'in geride kalan askerlerine saldıracak ve onları öldürecekti. Sonrasında Selâhaddîn'e saldırdıklarında Haçlılarla Fâtûmî askerleri arasında kalan Selâhaddîn yok edilecekti.* Durumu haber alan Selâhaddîn, bu tehlikeli girişimin elebaşı olan Muteminü'l-Hilâfe'yi ortadan kaldırdı. İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi -el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi-*, XI, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 280-281, Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty, s. 48, İbn Vâsil el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyüb*, I, Neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953, s. 174-176, Ebü Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn -en-Nüriyye ve's-Salâhiyye-*, II, Neşr. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 86-87, Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtimiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996, s. 311-312, İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku'ş-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah. Fethiye Nebrevî, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1979, s. 43-44, İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târih-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsaruhum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, V, Tah. Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 332, İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 337, İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998, s. 434, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 54-55.

⁴ Nil Deltası'nda yer alan ve Mısır'ın kilidi olarak değerlendirilen önemli bir liman şehridir. Atilla Çetin, "Dimyat", *DİA*, IX, Ankara 1994, s. 309, P. M. Holt, "Dimyât (Damietta)", *EI*, II, Leiden 1991, s. 292, Yâkut'un tarifıyla de Dimyât, Mısır ve Tinnis arasında yer alan eski bir şehirdir. Güzel havası ve tatlı suyuyla meşhurdur. Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Bıldân*, II, Dâru Sâdir, Beyrut 1977, s. 472, Willermus'un anlatımıyla Mısır'ın en eski ve ünlü şehirlerinden biri olan Dimyât, Nil'in kıyısında yer almaktadır ve nehir ile deniz arasında yaklaşık iki km. ötededir. Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943, s. 363.

Mısır konusunda aktif bir siyaset izleyen ve bir yandan da müttefik arayışına giren Kudüs Haçlı Kralı Amaury, evlilik yoluyla güçlü bir bağ kurup Bizans İmparatorunun desteğini kazanmayı düşünmüştür. Bu nedenle Kral, Bizans sarayından uygun bir eş bulmaları için Kaysâriye Başpiskoposu Hernesius ile Kilercibaşı Eudes de Saint Amand'ı Bizans'a yollamıştı. Heyetin, krala eş olarak seçilen Manuel Komnenos'un yeğeni Maria Komnena ile birlikte dönüşünü müteakip 29 Ağustos 1167'de evlilik merasimi Sûr'da gerçekleştirildi⁵. 1168 yaz ayında ise Bizans İmparatorunun temsilcileri Gravina Kontu Alexander ile Toronto'lu Michael Hydruntinus, Sûr'a ulaştılar. Amaury'ye yolladığı mektupta Manuel Komnenos, Fâtımilerin her geçen gün zayıfladığını, bu durumun Mısır'ın komşuları tarafından da teşhis edildiğini ve eğer Amaury, kendisine yardım ederse Mısır'ın kolayca ele geçirilebileceğini yazıyor ve ortak hareket etmeyi teklif ediyordu. Anlaşma sağlanırsa Mısır'ın belli bir kısmını Bizans alacak, alınacak diğer yerlerden de Bizans'a pay verilecekti. Bu teklifi kabul eden Amaury ise karadan ve denizden güçlerini bu işe hasretmeyi vaat etti. Bizans heyetiyle anlaşma sağlandıktan sonra mukabil elçilik heyeti yola çıkarıldı. Heyette yer alan tarih yazarı Willermus daha sonra Trablus'ta bekleyen Bizans heyetine katıldı. Haçlı heyeti, Sırbistan seferi dönüşünde imparatorla görüştü. Yapılan görüşmelerde Haçlıların teklifi de imparator tarafından kabul edilince Bizans'ta çok iyi ağırlanan Haçlı heyeti, zengin hediyelerle beraber 1 Ekim 1168'de dönüş yolculuğuna başladı⁶. Fakat bu anlaşma doğrultusunda taraflar ancak 1169 yılında bir araya gelebildiler. Bu zaman zarfında ise doğuda çok şey değişti; Bizans'ı beklemek ve belki de Mısır'dan ona pay vermek istemeyen Amaury, Mısır'a saldırdı, fakat bu mücadelesinde Nûreddîn Mahmûd'a yenildi. Yukarıda anlatıldığı üzere, Mısır'da Fâtımileri yavaş yavaş hükmü altına almaya başlayan Selâhaddîn Eyyûbî'nin yükselişi başladı.

Mısır'ın kaybedilmesi, Haçlıları zor bir duruma düşürdü. Türklerle güçlenen Mısır'dan Haçlı topraklarına yapılan saldırılar, şimdi daha tehlikeli oluyordu. Zira Mısır donanmasının da saldırılara katılıyor olmasıyla Haçlılar, hem karadan hem de denizden ablukaya alınmış oldular. Nûreddîn Mahmûd'un karadan tacizlerine Fâtımî donanmasının denizden baskınları eklenince Haçlılar, tekrar batıdan yardım arayışlarına girdiler. Willermus'un kaydına göre yola çıkan Kaysâriye Başpiskoposu Hernesius ile Akkâ Piskoposu William; Alman İmparatoru Frederick, Fransa Kralı Louis, İngiltere Kralı Henry, Sicilya Kralı William gibi hükümdarlara ve Flandres Kontu Philip, Troyes Kontu Henry, Chartres Kontu II. Theobold gibi asillere yardım mektuplarını iletmekle görevliydi. Fakat hareket ettikleri gecenin ertesi günü çıkan fırtınada gemiler savruldu, kürekler kırıldı ve bu büyük tehlikeden zorla kurtulan elçiler, üç gün sonra geri dönmek

⁵ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 344-345, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, s. 314-315, Ioannes Kinnamos'un verdiği bilgiye göre Amaury'nin evliliği konusu görüşülürken Antakya üzerinde Amaury'nin bir hâkimiyet iddia etmemesi ve Antakya'nın, imparatora itaati gündeme getirildi. Amaury, Antakya üzerinde yüksek hâkimiyetinin tanınması hususunda bir ümidi kalmayınca bu kez evliliğin bir an önce gerçekleşmesi için imparatora ısrarcı oldu ve evlilik gerçekleşince imparatora sadakat yemini etti. Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 172-173.

⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 347-349, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 316.

zorunda kaldılar. Batıya gönderilmek üzere seçilen yeni heyette Sûr Başpiskoposu Frederick, Banyas Piskoposu John ve bazı asiller yer almaktaydı. Bu yeni heyet, batıya ulaştı fakat Piskopos John Fransa'da öldü ve Başpiskopos Frederick ise iki yıl batıda kaldıktan sonra yardım konusunda herhangi bir başarı sağlayamadan geri döndü⁷.

Buna karşılık İslam kaynakları, bu yardım arayışında Haçlı kaynağından farklı bazı noktalara dikkat çekmektedir. Bunlara göre Mısır'ın Nüreddin Mahmûd tarafından zaptı ile iyice sıkışan Haçlılar, Sicilya, Endülüs ve bazı Avrupa ülkelerine elçiler yolladılar. Elçilerin dikkat çektikleri temel husus, Mısır'dan sonra Kudüs'ün de Nüreddin'in eline geçmesi tehlikesiydi. Yani Haçlı seferlerinin propaganda dönemlerinde sıkça başvurulan Kudüs'ün tehlikede olduğu motifi, batıyı harekete geçirmek için tekrar kullanıldı. Bu defa Haçlıların bahsettikleri gibi bir tehlike mevcuttu ve Kudüs Haçlı Krallığı, her taraftan kuşatılmıştı. Willermus'un kayıtlarından bildiğimiz kadarıyla batıya giden elçiler somut bir yardım sağlayamamıştı fakat İslam kaynaklarında batıdan Haçlılara silah ve asker yardımı yapıldığı rivayet edilmektedir. Dahası batılı devletler, Dimyât'ı ele geçirmek üzere toplanmaya da söz vermişlerdi. Bu durumda Willermus'un rivayetini esas almak daha doğru olacaktır, zira Dimyât kuşatmasına batıdan herhangi bir yardım gelmediği gibi Haçlıların yanında sadece Bizans yer almıştır⁸.

Avrupa'ya giden elçiler, herhangi bir yardım sağlayamazken yukarıda ifade edildiği üzere Bizans'a gönderilen elçiler daha başarılı oldular. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, 1168 yaz ayında yapılan anlaşma gereğince söz verdiği filoyu Temmuz 1169'da yola çıkardı. Hazırladığı donanmada 150 gagalı (sivri burunlu) ve çift kürekli savaş gemisininin (kadirga) yanı sıra insan ve hayvan naklini kolaylaştırmak için tasarlanmış köprülerle donatılan zırhlı altmış büyük savaş gemisi bulunuyordu. Donanmada on veya yirmi Dromones⁹ denen büyük gemi vardı ki bunlarla da daha çok erzak ve silah taşıyordu. Donanmanın başına imparatorun akrabası Megas Dukas Andronikos Kontostephanos tayin edilirken ona Maurica adında bir asil eşlik ediyordu.

⁷ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 360-361, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 320-321.

⁸ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 284, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 179-180, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 315, Aynî, Bedreddin Mahmûd, *İkdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyübî*, I, Tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010, s. 34, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 332, Krş. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 360-361, İslam kaynaklarında Dimyât'ı kuşatanlardan *Frenkler* şeklinde bahsedilmekteyken İbn Şeddâd ve ondan yararlanan yazarlar Haçlı-Bizans ittifakını teşhis etmişler, *Frenkler ve Rumlar* ifadesini kullanmışlardır. İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yüsufiyye: Şiretu Selâhaddîn*, Tah. Cemâleddin Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1964, s. 82, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 180, İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII, Tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, ty, s. 152.

⁹ Bizans donanmasının temelini oluşturan Dromon veya Dromones, hızlı ve hafif malzemeden inşa edildiği için manevra kabiliyeti yüksek bir gemi türüdür. Genellikle boyu 40 metre, genişliği ise 5,5 metre olurdu. Daha küçük olanları 100, büyükleri ise 230'dan fazla insan taşıyabiliyordu. Düşman saldırısının etkisini azaltmak için ıslatılmış deriyle kaplanan gemi, Grek ateşi fırlatmaya yarayan mekanizmasıyla savaşta büyük avantaj sağlıyordu. Eric McGeer, Anthony Cutler, "Dromon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Oxford University Press, New York 1991, s. 662, Ioannes Kinnamos, *Historia*, (Ek Sözlük), s. 221-222, Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2009, s. 326.

Bu ikisine Apulia'lı bir asil olan Conversana Kontu Alexander da katıldı¹⁰. Donanmanın hazır hale getirilmesinden sonra Bizans Generali Theodoros Mavrozumes, altmış gemiyle önden, Bizans donanmasının hareketini haber vermesi için yola çıkarıldı. Mavrozumes, aynı zamanda Amaury'yi hazırlıklarını tamamlamaya teşvik edecek ve sefere katılacak Haçlı askerlerine masrafları için gerekli parayı verecekti¹¹.

2-Dimyât Kuşatması (27 Ekim-13 Aralık 1169)

8 Temmuz 1169'da yola çıkan Andronikos, yolda kendisine katılanlarla beraber Kıbrıs'a doğru yol almaya başladı. Kıbrıs güzergâhında Fâtımîlerin keşif amaçlı yolladıkları altı gemi ile karşılaşan Bizans donanması, bunlardan ikisini zapt ettiyse de diğerleri kurtulmayı başardı¹². Bizanslı tarihçiler Niketas ve Kinnamos, tüm sefer boyunca Haçlıların çok yavaş hareket etmesinden şikâyet etmektedirler. Hatta Niketas, Amaury'nin daha Bizanslılar yoldayken yavaş davrandığını nakleder. Buna göre Andronikos, Kıbrıs'a ulaştığında Amaury'ye haber yollamış ve kendisini Kıbrıs'ta mı bekleyeceğini yoksa hareket mi edeceğini sormuştu. Fakat Amaury, imparator ile anlaşma yapmış olmasına rağmen konu ile ilgili nihai kararını vermeyerek Bizans donanmasını oyalamaya devam etmiştir. Nitekim sabrı tükenmeye başlayan Andronikos, Kudüs'e çağrılmış ancak bu oyalama, sonrasında da sürmüştür. Andronikos'un acele etmekte haklı bir sebebi vardı zira imparatorun, Ağustos ayından itibaren donanmanın üç aylık iâşe masrafını onaylamasına karşın Eylül'ün sonu gelmişti¹³.

Eylül sonunda Sûr Limanı'na ulaşan Bizans donanması, oradan Akkâ'ya ilerleyerek limanın girişine demirledi. Donanma, burada kralın kararını bekliyordu ve Niketas'ın da ifade ettiği üzere belirsizlik, Bizans'ın aleyhine bir durumdu¹⁴. Bizans

¹⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 361-362, Niketas da imparatorun yolladığı donanmada iki yüzün üzerinde gemi vardı diyerek Willermus'un verdiği toplam rakama katılmaktadır. Niketas, bunlar arasında Draç'tan (Epidamnos?) gelen on gemi ile altı süratli yelken gemisini özellikle zikretmektedir. Niketas Khoniates, *Historia*, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995, s. 111.

¹¹ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 321-322, Kinnamos ve Niketas, Dimyât Seferinde Bizans'ın rolünü fazla öne çıkarmışlar, bu seferi bir Bizans projesi olarak sunmuşlardır. Kinnamos'a göre imparator, Mısır'a elçi yollayarak haraç ödemeye başlamalarını yoksa savaş açacağını bildirmiş; Fâtımîlerin bunu reddetmesi üzerine de Andronikos Kontostephanos kumandasında bir filoyu yola çıkarmıştır. Andronikos, Mısır'a ulaşınca Amaury'ye haber göndererek daha önceden karara bağlanmış anlaşma uyarınca kendisine yardıma gelmelerini istemişti. Ancak Kinnamos'un, Fâtımî-Bizans diyaloguna dair verdiği bilgiyi hiçbir kaynakla teyit edemiyoruz. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s.198-199, Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111, Aslına bakılırsa Mısır'ı ele geçirmeye çalışan Amaury, Bizans'ın desteğini sağlamak istemişti. Ancak imparator, Kudüs üzerindeki hâkimiyetinin altını çizmek için seferde etkin bir rol üstlendi. Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 375.

¹² Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111-112, Steven Runciman, donanmanın yola çıkış tarihini 10 Temmuz 1169 olarak vermiştir. Krş. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 321, Murat Öztürk'ün yorumuna göre keşif amaçlı denizde bulunan bu gemiler dışında sefer boyunca bir daha Fâtımî donanmasından bahsedilmemektedir. Muhtemelen bu sırada Fâtımî donanması iyi durumda değildi ve Selâhaddin Eyyûbî'nin mevcut gemilerle Haçlılara karşı koyması mümkün değildi. Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 158-159.

¹³ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 112.

¹⁴ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 361-362.

donanması Akkâ'da beklerken Amaury, Mısır'a yapılacak sefer öncesinde krallıkta işleri düzenlemekle uğraşıyordu. Yokluğunda kraliyet topraklarını korumaları için süvari birlikleri görevlendirmekle işe koyulan Amaury, akabinde Haçlı ve Bizans kuvvetlerine 15 Ekim 1169'da Askalân'da toplanmalarını emretti. Bunun birkaç gün öncesinde Akkâ'dan ayrılan donanmanın da Mısır'a doğru demir almasıyla Haçlılar 16 Ekim'de Askalân'dan Mısır'a hareket ettiler. Mısır seferinde Amaury'nin orduyu yıpratmak istemediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ordu, su sıkıntısı yaşamayacakları yerlerde sık sık dinlenerek 25 Ekim'de Farma'ya¹⁵ ulaştı. Haçlıların, yolculukları esnasında bazı sıkıntılar yaşadıkları da görülmektedir. Örneğin Haçlı ordusu, sahil yolunu takip etme niyetindeydi fakat deniz ve ova arasındaki bazı bentler yıkıldığı için daha içten yol almak zorunda kaldılar. Burada kendilerine bir havuz inşa eden Haçlılar, denizden buraya taşınan balıklarla erzak sıkıntılarını gidermişlerdi. Fakat sahilden ilerlemek istendiğinde on altı km'den fazla içeriye girmek ve sonrasında tekrar sahilden devam etmek mümkün oluyordu. Bu da, Amaury'nin planlarının aksine orduyu yıpratmaktaydı¹⁶. Haçlılar Farma'ya geldiklerinde donanma, bölgeye ulaşmıştı. Askerler, burada gemilerle karşı kıyıya taşındı ve Tinnîs'i solda bırakarak bataklık ve kıyı arasında yer alan bir yoldan yaklaşık otuz iki km. ilerleyip iki günlük bir yürüyüşten sonra Dimyât'a ulaştılar¹⁷.

27 Ekim 1169'da Dimyât'a ulaşan Haçlılar, şehir ile deniz arasına ordugâhlarını kurup fırtına ve ters esen rüzgârlardan dolayı üç gün geciken donanmayı beklediler. Havanın düzelmesiyle de donanma Dimyat'a ulaştı ve kıyıya demirledi. Çünkü nehrin karşı kıyısında iyi silahlandırılmış bir garnizonun bulunduğu bir kuleden şehre bir zincirin gerilmiş olması, Haçlı donanmasına engel oluyor ve onu hareketsiz bırakıyordu¹⁸. Bu sebeple Haçlı askerleri, şehir ile Haçlı ordugâhı arasında bulunan ve şehir duvarlarına çok fazla yaklaşmalarını mümkün kılan meyveliklere doğru ilerlediler.

¹⁵ Farma, Nil'in ilk kolu olan Carabes yanında çöl kenarında, sınırdaki kurulmuş bir yerleşimdir. Nehir, deniz ve çöl arasında yer alır. Önceden büyük bir nüfusu olmasına rağmen o sıralarda ıssız, tenha bir yer olmuştu. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363.

¹⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 362-363, Niketas'ın verdiği bilgiye göre kral, karadan ilerleyecek ve yolda Tunion ve Tenesion'u? –ahalisinin çoğu Hıristiyan olduğu için- rahatça ele geçirme imkânı bulacaktı. Nitekim buralar Amaury'nin de dediği gibi rahatça ele geçirildi. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 112.

¹⁷ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363, Steven Runciman, Haçlıların Bilbis'e saldıracağını düşünen Selâhaddin'in burayı tahkim ettiğini, Haçlıların Dimyât'a yönelmesi üzerine de hazırlıksız yakalandığını kaydetmektedir. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 322-323, Kinnamos, Haçlıların yavaş hareket ettiklerini anlatırken bu oyalamada Bizans'ın, Tinnîs'i zapt ettiğini yazmaktadır. Ancak Willermus'un belirttiği üzere Tinnîs'in yanından sadece geçilmişti. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 199.

¹⁸ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363, İbn Tağrıberdî ve Sibt İbnü'l-Cevzi de 27 Ekim (3 Safer 565) tarihini vererek yazarı teyit ediyorlar. İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu 'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve 'l-Kahire*, VI, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 6, Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu 'z-Zamân fî Tevârihi 'l-Âyân*, XXI, Tah. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013, s. 155, Ancak bu yazarların aksine Ebû Şâme, Haçlıların, Dimyât'a 25 Ekim 1169'da (1 Safer 565) ulaştıklarını rivayet ediyor. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 91, Yukarıda geçtiği üzere 25 Ekim'de ordular, Farma'da idi ve iki günlük bir yürüyüşle Dimyât'a ulaştılar. Süryani Mihail ise seferin tarihini 1170 olarak yanlış kaydetmiştir. Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâinâmesi (1042-1195)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s. 210, Willermus'un aksine Niketas, donanmanın daha erken geldiğini nakletmektedir. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113.

Fakat müttefiklerin saldırıyı üç gün ertelemeleri¹⁹ aleyhlerine oldu ve bu sırada Yukarı Mısır'dan çok sayıda Türk birliği gelerek şehrin savunmasını takviye etti ki Willermus'un da tahmin ettiği üzere Haçlıların bu gecikmesi, seferin akamete uğramasında birinci derecede etkili olacaktı. Kuşatma aletleri olmadan şehri almanın mümkün olmayacağını kavrayan Haçlılar, nihayet gerekli malzemenin sağlanmasının ardından yedi katlı ve şehrin içini görebilecek yükseklikte bir kule ile bazı kuşatma makineleri inşa ettiler. Bunlar arasında duvarları dövmek için büyük taşlar fırlatan mancınık ile tünel kazanları korumak için siper görevi gören savunma aletleri de bulunuyordu. Makineleri duvarlara yaklaştırıp surları tahrip ederek şehre sahip olmayı hedefleyen Haçlılar, surlara devamlı surette atış yaptılar. Buna karşılık kuşatılanlar, Haçlıların kulesinin karşısına aynı yükseklikte bir kule dikerek düşmana karşı aynı şiddette mukabelede bulundular²⁰.

Willermus, Haçlılar arasında bir ihanet ihtimali olabileceğinden bahsetmektedir. Zira Haçlılar, kuşatmayı daha da şiddetlendirebilir ve belki de bu sayede bir sonuç alabilirlerdi fakat isteksiz davranmaya başladılar. Yani kuşatmanın başında daha tavizsiz, sert davranan Haçlılardaki gözle görünür bu esnek tutumu, ihanet veya ihmalkârlık şeklinde yorumlandı. Bahsedilen bu tutum, daha çok Haçlı kumanda heyeti arasında söz konusuydu. Bu hareketsizliğin ardından Haçlılar, yeni bir kule daha inşa ederek surlara yaklaştırmayı başarsalar da burasının surların en güçlü noktalarından olması nedeniyle istenilen sonucu elde edemediler. Willermus, haklı olarak daha alçak ve ele geçirilmesi kolay yerler mevcutken buraya kuşatma kulelerinin kurulmasını eleştirir ki bu büyük saldırı kulesiyle ancak Meryem Ana Kilisesi hedef alınabilirdi. Nitekim Haçlıların izledikleri bu yanlış stratejinin, kuşatılanların güçlenmesine hizmet ettiğini düşünmek mümkündür. Willermus'un da sürekli eleştirdiği üzere ilk saldırılar ve saldırı noktalarının isabetsizliği, şehir halkının devamlı yardımlarla güçlenmesi sonucunu doğurdu ve direnişin surların dışına yayılmasına neden oldu²¹.

¹⁹ Willermus'un aksine Niketas, müttefik ordu, Dimyât önünde birleştiği gün kuşatılanların bir çıkış yaptığını ve vuku bulan şiddetli çatışmada Bizanslıların yığıtçe savaştıklarını nakleder. Bu çatışmada kuşatılanlar tutunamamış ve geri çekilmişlerdi. Ertesi gün (28 Ekim 1169) yine bir çatışma yaşanmış olmasına rağmen bu defa da Müslümanlar, surların biraz önüne kadar çıkmaya cesaret etmişler, hendekleri aşmamışlardı. Bizanslıların saldırısı üzerine de yine duvarların arkasına kaçmak zorunda kalmışlardı. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113.

²⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 364-365.

²¹ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 365, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 323, Willermus, saldırının geciktirilmesini kötü niyetlere bağlar fakat bundan kastının Bizans kuvvetleri mi yoksa Haçlılar mı olduğu pek net değildir. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 365. Niketas, surun bu bölgesinde savaş verenlerin Bizanslılar olduğunu haber veriyor. Surun bu bölümü koçbaşlarıyla dövülüp bir kısmı yıkılmışken Müslümanlar da surların üstünden kuşatma aletleri kullananlara taşlar atıyorlardı. Surun çöken kısmı, Meryem Ana Kilisesi'nin olduğu yere isabet ettiğinden Müslümanlar böyle kutsal bir yerin tahribi dolayısıyla Andronikos'u alaya almışlar, hakaret dolu sözlerle saldırmışlardı. Niketas, yaşanan bu başarısızlık sonrasında Andronikos'un, kuşatma aletleri yapılmasını teklif ettiğini de kaydetmektedir. Sefer boyunca Bizans'ı suçlayan yazarın kaydına göre etraftaki hurma ağaçları alet yapımı için kesildi. Fakat bu defa Amaury, kuşatma aletlerinin yapımını durmadan ertelemeye başladı. Bu ise felaketin başlangıcıydı, Bizans'ı zor günler bekliyordu ve ordunun iâşesi iyice azalmıştı. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113-114, Fakat Niketas'ın bu kaydına rağmen Willermus, kuşatma aletleri yapımının daha önce olduğunu

İslam cephesine baktığımızda Yukarı Mısır'dan yardım alan Dimyât halkının çok iyi bir savunma verdiğini ve Selâhaddîn'in bu tehlikeli girişimde paniğe kapılmadan olaylara zamanında müdahale ettiğini görürüz. Selâhaddîn, ilk olarak karadan yeğeni Takıyyüddîn Ömer ve dayısı Şihâbeddîn el-Hârimî kumandasında asker sevkinde bulunmuş ve derhal Nüreddîn Mahmûd'un yardımını talep etmiştir. Nüreddîn'in yardımı olmadan bu tehlikenin bertaraf edilemeyeceğinin yanı sıra Mısır'da vuku bulacak bir ayaklanma ihtimali de Selâhaddîn'i düşündürüyordu. Zira Selâhaddîn vezir olduğu sırada Muteminü'l-Hilâfe, Haçlılarla anlaşarak Selâhaddîn'i iki ateş arasında bırakıp yok etmek istemişti. Selâhaddîn, Nüreddîn'e yolladığı haberden anlaşılacağı üzere- bu tehlikenin etkisinde kalarak daha temkinli davranmıştır. Bu nedenle Dimyât'ı kuşatan Haçlılara karşı çıkmak, geride Fâtımî askerlerinin ayaklanması ihtimalini barındırdığından asker sevki ile Nüreddîn'in yardımına başvurmak daha akıllıca bir davranış olmuştur²².

Müslümanların bu gayretli savunması karşısında müttefik ordunun her geçen gün güç kaybettiğine ve aradaki ihtilafların artık daha belirgin hale geldiğine şahit olmaktadır. Zira müttefiklerin, surları aşamamasına bir de seferin başarısızlığındaki en etkili faktörlerin başında gelen erzak sıkıntısı eklendi. Ekmek stoklarının hızla erimesi ve yiyecek bulma konusunda bölgenin bir şey vaat etmeyişi, işgalcileri düşündürmeye başladı. Kampın yakınlarındaki hurma ağaçlarının, kuşatma aletleri yapmak amacıyla yok edilmesi daha çok açlığın pençesinde kıvranan Bizans birliklerini etkilemekteydi. Bizanslıların fakir kesimleri, türlü yollarla açlıklarını gidermeye çalışırken çok fakir olmayanlar yulaf, kuru üzüm ve kestane ile açlık ihtiyaçlarını karşıladılar. Buna karşılık Haçlı birliklerinin yakın bir zamana kadar yetecek erzakı vardı fakat kuşatmanın ne kadar süreceği konusundaki belirsizlik, onları Bizanslılara yardım etmekten alıkoymuyordu. Ayrıca sağanak yağmur ve fırtına gibi olumsuz hava koşulları, kuşatanları daha müşkül bir duruma sokmaktaydı²³.

Niketas, açlık sıkıntısı dolayısıyla Amaury'yi hedef almaktadır. Ona göre Amaury'nin saldırıyı ve hatta kuşatma aletleri yapımını durmadan ertelemesi yüzünden yaşanan zaman kaybında zaten sınırlı yiyeceğe sahip olan Bizanslılar zor günler yaşamaya başlamışlardı. Askerlerin yiyecek alacak parası yoktu, sefer planlanan zamanı çoktan aşmıştı ve imparatorun, Andronikos'a kralın emirlerine uymasını kesin olarak emretmiş olması da Bizanslıları başka veya bağımsız bir girişimden alıkoymaktaydı. Ordunun çoğunluğu bitki kökleriyle hurma yapraklarını yemeye başlamışlardı ki Niketas'ın kaydına göre bu sefaletle bir de Dimyât'ı kurtarmak üzere Abbâsî halifesi tarafından yollanan Müslüman ordusunun çok yakınlarla ulaştığı haberi eklendi. Bunun üzerine Haçlıların yardımı olmadan savaşmaya karar veren Andronikos, orduya yaptığı konuşmasında hiç çadırından çıkmayan Amaury ile Dimyâtlılar arasında bir fark bulunmadığını, kendilerinin burada daha fazla kalmalarının büyük felaketlere yol açacağını ve Dimyât'tan eli boş dönmek zorunda kalacaklarını vurguladı. Ayrıca

haber veriyor. Nitekim yaşanan başarısızlıkta kuşatma aletlerinin kullanılmış olması da Willermus'un bu kaydını teyit eder. Krş. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 364-365.

²² İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 284, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 181, Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmi*, s. 45, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 332, Ebü Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 93, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 315, İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 6.

²³ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 366.

ordugâhı Bizanslılarınkinden daha uzakta olan Amaury'yi de herhangi bir girişime zorlama imkânına sahip olmayan Andronikos artık, Amaury'nin kuşatılanlardan altın olarak kuşatmayı gevşettiğine kani olmuştu. Bu yüzden savaş, Bizans birlikleri tarafından verilecekti²⁴.

Willermus'a göre Haçlıların denizde yaşadıkları felaket, belki de seferin son bulduğunun ilanı idi. Böylece güç dengesinin değiştiğini ve inisiyatifin artık kuşatılanlara geçtiğini rahatlıkla kabul edebiliriz. Şehir garnizonu, buldukları ilk fırsatta bir tekneyi kuru odun, zift ve kolay tutuşabilir malzemelerle doldurarak ateşe verdi ve müttefiklerin donanmasına doğru gönderdi. Güney rüzgârlarının beslediği ateş büyüdü ve filodan altı sivri burunlu gemiyi küle çevirdi. Amaury'nin kahramanca davranıp askerleri harekete geçirdiği ve diğer gemileri kurtardığı rivayet edilse de yanan gemileri söndürmeye yeltenemeyen Haçlıların denizdeki kayıpları, morallerini alt üst edecek büyüklükteydi²⁵.

Bu felaketin ardından -küçük çaplı çatışmaların yaşanmasına rağmen- Haçlılar saldırıya birkaç gün ara verdiler. Haçlıların tacizlerine Müslümanlar nadiren karşılık veriyorlar ve bunları da Bizanslıların bulunduğu arka kapıdan yapıyorlardı. Müslümanların, Bizans kuvvetlerinin daha zayıf olduklarını duymuş veya açlıkla kıvranan bu kesimde başarı sağlamalarının mümkün olacağını düşünmüş olmaları muhtemeldir. Bu tablodan, kuşatılanların müttefikler için bir tehlike kaynağı olmaya başladıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak asıl tehlike, bizzat Haçlıların kendilerinden kaynaklanan Haçlı karargâhı idi. Zira harcanan çabanın boşuna olduğu söylentilerine bir de seferin Tanrının isteği dışında olduğu yorumu eklendi. Bu yüzden askerler arasında Mısır'da açlıktan veya Müslümanların kılıçları ile ölmektense seferin sona erdirilmesi gerektiği daha makul bir seçenek olarak görülmekteydi. Anlaşma teklifinin (?) kimden geldiği ve anlaşma maddeleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim dönemin en önemli ve tafsilatlı kaynağı olan Willermus da gizli şartları olan bir anlaşmanın şehrin güçlü valisi Jovelino (Çavlı el-Esedî) ile karara bağlandığı dışında bir bilgi vermemiştir. Bizans kumandanları her ne kadar bu anlaşmaya kızsalar da yaşadıkları sıkıntılar dolayısıyla fazla itiraz etmeyerek anlaşmayı kabul ettiler²⁶. Yapılan bu anlaşma nedeniyle Amaury'yi suçlayan Niketas, Haçlıların her hareketinde veya yaşanan her başarısızlıkta bir ihanet vurgusu yapmaktadır. Bizans birliklerinin saldırıya geçtiği sırada anlaşmanın sağlandığını ileri süren Niketas'a bakılırsa Bizans birliklerinin saldırıya geçtiğini haber alan Amaury, hemen bu noktaya gitti ve saldırıya son verilmesini emretti. Kral, *kan dökülmeden teslim olmayı kabul eden* bir şehre saldırdıkları için Bizanslıları uyarıp saldırıyı durdurdu. Hemen ardından Amaury ile kuşatılanlar arasında müzakereler başladı ve bir anlaşmaya varıldı²⁷. Haçlıları suçlayan Niketas da

²⁴ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 114-116, Niketas dışında hiçbir kaynakta Abbâsi halifesinin ordu yolladığına dair bir bilgi yoktur.

²⁵ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 366-367.

²⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 367-368, Willermus'un kaydettiği şekilde valinin kimliğini tespit etmek mümkün görünmüyor. Fakat Ramazan Şeşen, Haçlıların, esirlerin karşılıklı serbest bırakılması hususunda Çavlı el-Esedî aracılığıyla, Müslümanlara barış teklif ettiklerini kaydetmiştir. Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbi ve Devlet*, s. 57, Mustafa Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyübilerin Mücadeleleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII / 4 - 2007, s. 420.

²⁷ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 116.

anlaşmanın şartlarına dair bir şey söylemiyor. Her durumda Amaury, Bizans'ın haberi olmadan şehir halkıyla anlaşmaya varmış ve Bizans kumanda heyetinin bunu kabulden başka çaresi kalmamıştır.

Anlaşma sağlanınca taraflar arasında karşılıklı bir güven ortamı olduğu hatta şehir halkının dışarı çıkarak kurulan ortak pazarda Haçlılarla bir araya geldikleri Haçlı yazarı tarafından kaydedilmektedir. Ancak bu güzel tablo uzun sürmedi. Zira kuşatmanın bundan sonraki safhasının –en azından Bizans için– pek iç açıcı olmadığı muhakkaktır. Haçlılar, dönüş için hazırlıklarını tamamladıktan sonra kuşatma aletlerini ateşe vererek yola çıktılar (13 Aralık) ve 21 Aralık 1169'da Askalân'a ulaştılar²⁸. Yola çıktıktan sonra (4 Aralık) sert bir fırtınaya yakalanan Bizans donanmasının ise parçalanan gemileri kıyıya vurdu ve bu sefer için doğuya gönderilen büyük Bizans donanmasından sadece birkaç gemi, 1170 ilkbaharında Bizans başkentine dönmeyi başarabildi²⁹.

Müttefikler, bu başarısızlık dolayısıyla birbirlerini suçlamaktadırlar. İlk olarak Haçlılar, tüm suçu Bizans'a yüklememekle beraber Bizans'ın ihmallerinin altını çizerler. Haçlılara göre Bizans birlikleri, ellerinden geleni yapmış olmakla beraber kötü idareleri söz konusuydu. Ayrıca imparatorun söz verdiği üzere, donanmayı yollaması fakat ordunun iâşesi gibi hayati bir konuyu ihmal etmesi affedilmez bir hataydı. Öyle ki Haçlı yazarı Willermus, seferin başarısızlığını yaşanan açlık sıkıntısına bağlama eğilimindedir³⁰. Willermus'un bu imalarına karşın Süryani Patrik Mihail, tam bir Bizans ihanetinden söz etmektedir. Yazarın kaydına göre Bizans kuvvetleri, Mısır'a geldiklerinde Haçlıları aldatıp Dimyât'ı kendileri zapt etmek istediler fakat bu durum, Amaury'ye haber verildi. Müttefikler arasındaki bu ihtilaftan yararlanmak isteyen Dimyât halkı da Amaury'ye kuşatmayı kaldırması için her sene düzenli olarak altın ödemeyi vaat edip rehinelere verdi. Amaury, kuşatmayı kaldırınca da Bizanslılar sefalet içinde kaldılar. Hatta Süryani Mihail, bir başka kaydında ise Bizans'ın niyetini Amaury'ye bizzat Dimyât halkının haber verdiğini kaydetmektedir³¹.

Bizans tarafından bakıldığında ise seferin başarısız olmasında Haçlıların kabahati sabittir. Ioannes Kinnamos'un verdiği bilgiye göre Mısır'da zapt edilen yerlerin taraflar arasında yarı yarıya paylaşılması kararlaştırılmıştı. Bu nedenle Haçlıları sürekli geç kaldıkları için suçlayan Kinnamos'a göre Amaury, savaşın tüm yükünü Bizanslılara

²⁸ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 368, Steven Runciman, bu tarihi 24 Aralık olarak vermiştir. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 324.

²⁹ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 116-117, Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 200, Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 369, Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, s. 210, Kinnamos ve Niketas'ın Haçlı veya İslam kaynaklarıyla teyit olunamayan rivayetlerine göre Fâtûmiler, Bizans'ın ikinci kez Mısır'a saldırmasından korkuyorlardı. Bu yüzden Manuel Komnenos'a elçi yollayarak her yıl belirli bir miktar altın ödemeyi teklif edip olası bir Bizans saldırısının önünü kesmek istediler. Fakat Kinnamos, bu teklifin geri çevrildiğini belirtmesine karşın Niketas, Fâtûmilerle anlaşma sağlandığını kaydetmiştir ki bu hikâye, Bizans'ın önemli başarısızlığını bir kazanımla süsleyerek hafifletme çabası olsa gerektir. Krş. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 200, Niketas Khoniates, *Historia*, s. 117.

³⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 369-370.

³¹ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, s. 210, 213, Süryani Mihail'in özellikle Amaury'ye para ve rehinelere verilmesi konusundaki rivayetini hiçbir kaynakla teyit edemiyoruz. Her ne kadar Willermus, kumandanlar arasında ihanet söylentileri çıktı demekteyse de bu konuda açık bir kayda ulaşmak zordur.

yüklemek ve zahmetsizce zafere ulaşmak istiyordu ki zaten Bizanslılar, Mısır'a ulaştıklarında da Haçlılar bilerek gecikmişti. Haçlıların, Mısır'a geldikten sonra saldırıyı sürekli ertelemeleri de Kinnamos'un yakındığı bir başka nokta idi. Ona göre şehrin ortaklaşa ele geçirilmesi ve buraya imparatorun hâkim olması Haçlıların işine gelmiyordu. Bu vesileyle Willermus'un bahsettiği ihanet söylentilerini Kinnamos da teyit etmektedir. Yukarıda bahsedilen savaşın ertelenmesi durumu, bu gerekçeye bağlanabilir. Zira söylentiye göre kuşatılanlar, Amaury'yi parayla kandırılmış ve Amaury de kuşatmaya gereken önemi vermemişti. Bu bilgilerden hareketle Bizans için seferin akamete uğraması, tamamen Haçlıların suçu idi³².

Seferin başarısızlığı hususunda İslam kaynakları, Hıristiyan kaynaklarının aksine olayın başka bir boyutuna dikkat çekmektedirler ki bu da Nüreddin Mahmûd'un faaliyetleridir. İslam kaynaklarına göre Nüreddin bir taraftan Dimyât'a devamlı asker yardımı sağlarken diğer taraftan da kuşatmayı kaldırtmak için Haçlı topraklarına saldırılar düzenlemiştir. Bu haberler Dimyât'ı kuşatmakta olan Haçlılara da ulaşmıştı. Nitekim geri döndüklerinde de ülkelerini harabeye dönmüş, insanların bir kısmını ölmüş, bir kısmını da esir düşmüş bir vaziyette buldular. İbnü'l-Esîr'in tarihe geçecek tabiriyle *Haçlılar, Dimyât'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmuşlardı*. Haçlı kaynaklarının haber verdiği üzere müttefikler, Dimyât önünde kaldıkları bu elli gün içinde açlık başta olmak üzere birçok sıkıntı yaşamışlardı, fakat kuşatmanın kaldırılmasına İslam kaynaklarında zikredilen Nüreddin'in faaliyetlerini de eklemek olayın bütünlüğü açısından daha doğru olacaktır³³.

³² Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 199-200, Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, s. 376, Başarısızlık dolayısıyla tarafların suçlamaları hakkında ayrıca Bkz. Malcolm Cameron Lyons - D.E.P. Jackson, *Selahaddin -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s. 53-54, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 324.

³³ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 181-183, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 244-245, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, s. 440, Nüreddin'in Dimyât'a Kutbeddin Hüsvrev el-Hezbânî kumandasında asker yolladığını ve şehri bunlarla tahkim ettiğini Ebû Şâme ve ondan yararlanan yazarlar haber vermektelerse de Nüreddin'in Haçlı topraklarında yaptığı tahribatın detaylarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 93, Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmi*, s. 45, Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s. 57. İbn Şeddâd ve ona dayanan İslam kaynaklarında, Haçlılar Dimyât önündeyken Nüreddin'in Kerek Kalesi'ni kuşattığı ve Haçlılara kuşatmayı kaldırtmaya çalıştığı bilgisi yer almıştır. Rivayete göre Nüreddin, Kerek Kalesi'ni Nisan-Mayıs 1170 (Şaban 565) tarihinde kuşattı ve Mayıs-Haziran 1170'de (Ramazan 565) Necmeddin İbn Dâye'nin vefatı üzerine de kuşatmayı kaldırdı. Fakat bu rivayetlerde tarihleme sorunu vardır. Zira bu tarihlerde müttefik ordu, kuşatmayı çoktan kaldırmış ve hatta Haçlılar 21 Aralık 1169'da Askalân'a ulaşmışlardı. Aralık / Ocak 1169-1170'te (Rebiyülahir 565) Haçlıların Hısnü'l-Akkâr'ı (metinlerde Akka) kuşattığı ve burada görevli olan Nüreddin'in memlûkü Hutlug'u esir aldıkları bilinmektedir. Bahsedilen kaynaklar, Nüreddin'in bu olay üzerine harekete geçtiğini kast etmiş olmalıdırlar. İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye*, s. 83, Aynî, *İkdu'l-Cumân*, I, s. 34, 49, İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 14, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, s. 440-441, Ebû Şâme ve İbn Hallikân, kalenin ismini Akkâr olarak kaydetmişlerdir ki doğrusu da bu olmalıdır. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 92, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, VII, s. 152; Tüm bu kayıtlara rağmen Nüreddin'in, Kerek Kalesi'ni kuşatması İbnü'l-Esîr'in kaydından anlaşılacağı üzere Şubat-Mart 1170 tarihindedir. Bundan maksat da Mısır'a hareket eden Selâhaddin'in babasının yolda Haçlılardan zarar görmesinin önüne geçilmesi ve onun yolculuğunda Haçlıların meşgul edilmesi idi. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, Sebep ne olursa olsun, bahsedilen tarihlerde müttefik ordu, Dimyât önlerinden çoktan ayrılmıştı. Dolayısıyla bu iki olay arasında bağlantı kurmak zordur ve İbnü'l-Esîr'in kaydı daha muteberdir.

Sonuç

Doğudaki Haçlıların geleceği ve Haçlılar üzerinde kontrol sağlamaya çalışan Bizans'ın çıkarlarının korunması açısından çok büyük önem taşıyan Mısır seferi yukarıda izah edilen sebeplerden dolayı başarısız oldu. Seferin başından itibaren birbirine güvenmeyen ve her fırsatta birbirini suçlayan müttefiklerin arası, bu sefer sonunda daha da açıldı ve 1097 yılından itibaren sıkça karşımıza çıkan ihanet vurgusu, Haçlı Seferleri Tarihi yazımında bu olay vesilesiyle yine yerini aldı. Bu da Haçlılarla Bizans'ın arasının artık hiç düzelmeyecek şekilde bozulduğu anlamına gelmektedir³⁴.

Aslında açlık, kötü hava şartları ve iyi bir savunma ile başarısızlıkla neticelenen bu seferin tek kazananının Selâhaddîn ve dolayısıyla Nüreddîn olduğu ileri sürülebilir. Öncelikle Haçlılarla arası açılan Bizans'ın Selâhaddîn ile ilişkileri, bu olaydan sonra yoğunluk kazanmış ve iyi bir seyir izlemiştir. Bu seferin önemli bir sonucu da Selâhaddîn'in, bu başarısının ardından Mısır'daki konumunun güçlenmesi, Türklerin Mısır'a sağlam bir şekilde yerleşmeleri ve Nüreddîn'in Fâtımîler üzerindeki hâkimiyetinin tasdik olunmasıdır. Zira Haçlılar Dimyât'tan çekildikleri sırada Fâtımî halifesi el-Âdid ile Nüreddîn arasındaki yazışmada el-Âdid Nüreddîn'den, Selâhaddîn'in yanında bir miktar asker bıraktıktan sonra diğer askerleri çekmesini istemiştir. Türkleri öven Nüreddîn bu isteğe *Frenkler ancak Türklerden korkarlar. Onlar olmasaydı Frenklerin Mısır'a karşı tamahları artar ve ülke üzerindeki maksatlarına ulaşırlardı* sözleriyle cevap vermiştir³⁵.

Bu yazışma da Mısır'da Fâtımîlerin gücünün iyice kırılmaya başladığını göstermektedir. Nitekim 1171 yılına geldiğimizde Selâhaddîn, Nüreddîn'den aldığı emirle, Fâtımî halifelliğini çok kolay bir şekilde ortadan kaldıracaktır. Bu bakımdan, büyük bir gelecek vaat edeceği hesaplanan Haçlı ittifakının, sadece Sünnî İslam'ın Mısır'da kök salmasına hizmet ettiğini rahatlıkla ileri sürebiliriz. Zira Nüreddîn ve Selâhaddîn arasında sıkışan Haçlıların doğudaki varlığı daha da tehlikeli bir hal aldı³⁶. Bu seferin başarısız olmasında Fâtımîlerin büyük bir etkisi de söz konusudur. Selâhaddîn'in, yerinde müdahalelerle kuşatmanın atlatılmasındaki rolü inkâr edilemez. Ancak İslam kaynaklarının dile getirdiği üzere Fâtımî halifesi de iyi bir savunma yapılması için hazinenin kapılarını sonuna kadar açmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımîlerin bu desteğini şu sözlerle dile

³⁴ Özellikle Bizans'ın çok büyük maddî kayba uğradığını görüyoruz. Yukarıda anlatıldığı üzere gemilerinin neredeyse tamamını kaybetmişlerdi. Mübalağalı olduğu görülen rivayetinde Makrizî de bu durumu dile getirmekte, Haçlılar ve Bizans ayrımı yapmadan müttefik ordunun, Dimyât kuşatmasında yaklaşık 300 gemi kaybettiklerini haber vermektedir. Makrizî, *İttî'az*, III, s. 316, Ancak bu husumet bazı vesilelerle askıya alınabiliyordu da. 1177 yılındaki Bizans-Haçlı ittifakı bunu açıkça göstermektedir. Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, s. 376-377.

³⁵ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 94, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 183, Aynî, *İkdu'l-Cumân*, I, s. 37, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 57.

³⁶ Dimyât kuşatmasının değerlendirmeleri için ayrıca Bkz. Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn: fi Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm, Dârü'n-Nefais*, Beyrut 2007, s. 519, Ali M. Sallâbi, *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -Crusades prior to the Rise of the Ayubid State-*, I, International Islamic Publishing House, ty, s. 197-200, Yaacov Lev, *Saladin in Egypt*, Brill, USA 1999, s. 84, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 57, Marshall W. Baldwin, "The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174", *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 558, Mustafa Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyûbîlerin Mücadeleleri", s. 421.

getirmiştir: *el-Âdid'den daha cömerdini görmedim. Haçlıların Dimyat'ı muhasarası sırasında elbise vs. hariç bana bir milyon Mısır dinarı gönderdi*³⁷.

Kaynaklar

- Aynî, Bedreddîn Mahmûd, *Ikdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyübî*, I, Tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010.
- Baldwin, Marshall W., “The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174”, *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, (s. 528-561)
- Becker, C. H., “Dimyat”, *İA*, III, MEB, Eskişehir 1997, (s. 589-590)
- Çetin, Atilla, “Dimyat”, *DİA*, IX, Ankara 1994, (s. 309-310).
- Ebü Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, Neşr. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty.
- Gürbüz, Osman, “İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, XLVIII, Erzurum 2012, (s. 387-405).
- Holt, P. M., “Dimyât (Damietta)”, *EI*, II, Leiden 1991, (s. 292).
- İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târih-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, V, Tah. Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII, Tah. İhsan Abbas, Dârü Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998.
- İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yusufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, Tah. Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1964.
- İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V-VI, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyüb*, I, Neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953.
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah. Fethiye Nebravî, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1979.
- Kaleli, Emrullah, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batlılar (1096-1204)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

³⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 183, İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 6, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 316, Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, I, s. 35, Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, III, s. 49, Ebü Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 92, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, XXI, s. 156.

- Khoniates, Niketas, *Historia*, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995.
- Kılıç, Mustafa, “Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyübîlerin Mücadeleleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII / 4 - 2007, (s. 413-444).
- Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001.
- Kök, Bahattin, “Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı-I”, *AÜİFD*, IX, Erzurum 1990, (s. 165-187).
- Kök, Bahattin, “Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı-II”, *AÜİFD*, X, Erzurum 1991, (s. 130-148).
- Lev, Yaacov, *Saladin in Egypt*, Brill, USA 1999.
- Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2009
- Lyons, Malcolm Cameron - D.E.P. Jackson, *Selahaddin -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.
- Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- McGeer, Eric - Anthony Cutler, “Dromon”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Oxford University Press, New York 1991, (s. 662)
- Öztürk, Murat, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992.
- Sallâbi, Ali M., *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -Crusades prior to the Rise of the Ayubid State-*, I, International Islamic Publishing House, ty.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârihi'l-Âyân*, XXI, Tah. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013.
- Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn: fi Şimâli İfrikıyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2007.
- Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea, II*, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943.
- Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

SOLAK-ZÂDE TARİHİ THE HISTORY OF SOLAK-ZÂDE

SÜLEYMAN LOKMACI

Dr. Öğr. Üyesi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Assist. Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım University

slokmaci@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8526-1725>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.05.2018

Sayfa-*Pages* : 515-531

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3885>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by

 iThenticate®

SOLAK-ZÂDE TARİHİ*
THE HISTORY OF SOLAK-ZÂDE

SÜLEYMAN LOKMACI

Öz

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'da yaşamış tarihçi, şair ve bestekârdır. Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Solak-zâde şiiirlerinde "Hemdemî" musikide ise "Miskali" mahlaslarıyla tanınmaktadır. Küçüklüğünden itibaren tarih kitaplarına ilgi gösteren Solak-zâde, Hasodabaşı Hasan Ağa'nın teşvikiyle yazdığı ve kendi adıyla meşhur Nevadirü'l Vukû isimli eserin de müellifidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan I. Ahmed'in vefatına kadar gerçekleşen askeri ve siyasi olayları ihtiva eden Solak-zâde Tarihi, Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârih'i, Gelibolulu Mustafa Ali'nin Kühü'l Ahbar'ı ve Edimli Mehmed b. Mehmed'in Nuhbetü't Tevârih isimli eserlerinin icmalidir. Müellif kaynaklarını hiç değiştirmeden aynen aktardığından orjinalikten uzak olan eser, Joseph Von Hammer tarafından Osmanlı Tarihi hakkında yazılmış en faydalı hülasa olarak nitelendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Solak-zâde Tarihi, Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Hemdemî, Miskali, IV. Murad, Sadeddin Efendi.

Abstract

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi is a historian, poet and composer who lived in İstanbul in the 17th century. Solak-zâde whom we have little information about is known for pseudonyms such as "Hemdemî" in his poetry and "Miskali" in music. Solak-zâde, who was interested in history since childhood, is the author of Nevadirü'l Vukû' which he wrote with the encouragement of the concierge Hasan Ağa. The history of Solak-zâde, which includes military and political incidents starting from the foundation of the Ottoman Empire until the death of Sultan Ahmet I, is a kind of synopsis of Hoca Sadeddin Efendi's Tacü't Tevârih, Kühü'l Ahbar of Mustafa Ali from Gallipoli and Nuhbetü't Tevârih of Mehmed b. Mehmed from Edirne. The work, which is far from authenticity because the author narrated his resources without changing them, has been described by Joseph Von Hammer as the most useful summary on the history of the Ottoman Empire.

Key Words: History of Solak-zâde, Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Hemdemî, Miskali, IV. Murad, Sadeddin Efendi.

* Bu makale Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi isimli doktora tezinden üretilmiştir.

I. Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi'nin Hayatı

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşamış tarihçi, şair ve bestekârdır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1000 (1591/1592) yılında doğduğu tahmin edilmektedir (Özergin 2009: 749). Babası Solakbaşı olduğu için Solak-zâde olarak anıldığı gibi şiirlerinde arkadaş, hem-sohbet anlamlarına gelen "Hemdemî" mahlasıyla, mûsikide ise "Miskalî" mahlasıyla tanınmaktadır (Mehmed Cemaleddin 2003:47; Mustafa Safayî 2005:713-714). Eserlerinde hayatı ve ailesinden bahsetmediğinden hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sebeple kendisiyle ilgili bilgiler genellikle tahminlere dayanmaktadır. Babasının padişah muhafızı (solakbaşı) olması sayesinde çocukluğu ve gençlik yılları saray ve çevresinde geçen Mehmed Hemdemî, Enderun'da eğitim almıştır (Özcan 2009:370; Yeni Türk Ansiklopedisi 1985:3639). Evliya Çelebi'nin, Seyahatname isimli eserinde, Solak-zâde'nin gece-gündüz IV. Murad'ın huzurunda bulunduğu bahsetmesi ve Hasoda başı Hasan Ağa'ya olan yakınlığı sarayda önemli bir vazifede bulunduğunu düşündürmektedir (Evliya Çelebi 1314:I; Özergin 2009:749). Nitekim bazı kaynaklarda onun Hasoda Zabıtlığı'ne kadar yükseldiği ileri sürülmektedir (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi: 10638). Sultan IV. Murad'ın vefatından sonra da saraydaki görevine devam eden Solak-zâde Sultan İbrahim, Hatice Turhan Sultan ve IV. Mehmed tarafından da himaye edilmiştir (Yeni Türk Ansiklopedisi 1985:3639; Özcan 2009:370). Bazen çağdaşı olan ve Evliya Çelebi'nin "müsavvirlerin ser-çeşmesi" olarak nitelendirdiği yeniçeri ocağına mensup ve Kalekapısı Mezarlığı'nda medfun Miskalî Solak-zâde Nakkaş Behzad'la karıştırılarak kendisinin nakkaşlık yönü olabileceği ileri sürülse de bu konuda başka bir bilgi bulunmamaktadır (Buttanrı 2001: 36-37; Özcan 2009:370; Özergin 2009:749).

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi 1068 (1657/1658) yılında vefat etmiştir (Mustafa Safayî 2005:713-714). Silivrikapısı'nda Seyyid Nizam Dergâhı'na giden caddenin sağ tarafında Çeşmebaşı denilen kahvehanenin köşesinde defnedilmiştir (Bursalı Mehmet Tahir 1342: 81).

A. Eserleri

1. Divan

17. yüzyılın önemli şairlerinden olan ve Hemdemî mahlasıyla tanınan Solak-zâde'nin bir divanı olduğu bilirse de eser günümüze ulaşmamıştır (Özergin 2009: 749).

2. Fihrist -i Şâhân

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan IV. Murad dönemine kadar tahta geçen padişahların cülus tarihleri ve saltanatları sırasında gerçekleşen önemli siyasi olayları manzum olarak anlattığı "Fihrist-i Şâhân" adıyla bilinen eserin de müellifidir. Müellif Fihrist-i Şâhân'ı, Osmanlı Tarihi'nin herkes tarafından bilinmesi amacıyla telif etmiştir (Solak-zâde AF15:1/b).

Solak-zâde Tarihi'ne dîbâce olarak eklenen Fihrist-i Şâhân manzumesi Vak'anüvis Reşid Efendi ve Münif Paşa, Üsküdarlı Sırrı, Said Paşa, Lebîb Efendi, Derviş Mülhemî Efendi, Nazîrâ İbrahim Efendi, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi ve

Ziya Paşa tarafından zeyiller yapılmak suretiyle Sultan Abdulaziz dönemine kadar getirilmiştir (Bursalı Mehmet Tahir 1342: 81; Özcan 2009: 370).

Fihrist -i Şâhân'a ait nüshalar;

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi (19 Hk 3234/2), Manisa İl Halk Kütüphanesi (45 Hk 1403), Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi (06 Hk 469/2), Mısır Milli Kütüphanesi (Mecâmi Türkî Talat 127 ve Mecâmi Türkî Talat 77 ve Edebi Türkî Talat 155 ve Mecâmi Türkî Talat 140), Ali Emirî Efendi Manzum eserler (Millet Ktb. No. 1318), Esad Efendi (Süleymaniye Ktb. No. 3612/16), Nafiz Paşa (Süleymaniye Ktb. No. 1183), Hüsrev Paşa (Süleymaniye Ktb. 327/2), Köprülü Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (415/2) (www.yazmalar.gov.tr).

3. Besteleri

Döneminin önemli bestekârlarındandır. Müsikide Miskalî unvanıyla ün yapmıştır (Mehmed Süreyya 1996: 171). Muhayyer ve rast makamlarında besteleri bulunmaktadır (Özkan 2006:23; Özkan 2007:462). Miskalî olarak anılmasında Miskal adı verilen nefesli çalgının mucidi olması (Güftî 2001:243) ve bu çalgıyı başarıyla icra etmesi etkili olmuştur. Baharistan isimli hüseyinî peşrevi, uşşak peşrevi, nevâ peşrevi, nişâbûr peşrevi, segâh peşrevi, nikriz peşrevi, rast peşrev, acem peşrev, eviç saz semâisi ve iki adet mahur şarkının aralarında bulunduğu, bazıları mehteran tarafından icra edilen, yirmi dokuz adet peşrev ve altı adet saz semaisinin bulunduğu bilinmektedir. Bu bestelerinden başka notası bulunmayan altı peşrevi daha vardır (Özergin 2009:750). Müzik alanındaki bu üretkenliği onun önemli saz bestekârlarından birisi olduğunu gösterir. Güfteli eserlerinden hiçbirisinin notası günümüze ulaşmamıştır (Özcan 2009:370; Yeni Türkiye Ansiklopedisi 1985:3639). Ayrıca Türk Müziğinde “Birleşik Makam” olarak bilinen makamın da mucididir. Bestecilikteki mahareti sayesinde IV. Murad tarafından himaye ve teşvik görmüştür (Kuruçay ve Dereli 2012:119-120).

4. Nevâdirü'l Vukû' (Solak-zâde Tarihi)

a. Eserin İsmi, Telif Sebebi ve Telif Tarihi

Solak-zâde Mehmed Hemdemî eserinde hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi vermediği gibi eserinin ismi konusuna da değinmemiştir. Bununla birlikte eser genellikle müellifin adına nisbetle Solak-zâde Tarihi olarak anılmıştır. Ancak Avusturya Milli Kütüphanesi A.F.15 (472) arşiv numaralı nüshanın 282/a nüshasında eserin adı Nevâdirü'l Vukû' olarak geçmektedir. Bu ayrıntı esere ait diğer nüshaların hiç birisinde yer almamaktadır.

Kendi ifadesiyle çocukluğundan itibaren tarih kitaplarına ilgi gösteren müellif, Osmanlı padişahlarının uğurlu zamanlarında gerçekleşen olayları ve garip vakaları kaleme alarak alemde bir eser koymak ve bu sayede haşre dek hatırlanmak arzusunu taşımıştır. Ancak geçen zamanla birlikte zihninin perişan hale gelmesi sebebiyle bu amacını biraz ihmal etse de melek huylu ve cömert bir zât olarak nitelendirdiği Hasodabaşı Hasan Ağanın teşvikiyle Solak-zâde Tarihi adıyla meşhur Nevâdirü'l Vukû' isimli eserini kaleme almıştır (Solak-zâde AF15:1/b). Bazı kaynaklarda bu telif girişiminde padişah tarafından Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârih isimli eserini

icmal etmekle görevlendirilmesinin etkili olduğu belirtilmektedir (Özcan 2009:370; Güftü 2001:244).

Eserin müsveddesi durumunda olan Avusturya Milli Kütüphanesi A.F.15 (472) arşiv numaralı nüshanın 236/b nüshasında eserin telif tarihinin 1037 (1627/1628) olduğu belirtilmiştir.

b. Eserin Muhtevası

Nevâdirü'l Vukû' Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlasa da bitişi nüshalara göre farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili diğer kaynaklarda da eserin bitişiyle ilgili ortak bir kanaat yoktur. Bursalı Mehmed Tahir Bey, eserin Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar geldiğini bildirirken (Bursalı Mehmed Tahir 1342:80) Zeki Velidi TOGAN'a göre eser 1053 (1643) yılına kadar, Nezihî AYKUT'a göre ise 1067 (1657)'ye kadar gerçekleşen olayları ihtiva etmektedir (Hüseyin Tuği 2010: CXXXVI; Togan 1950:208). Eserin bitişiyle ilgili bu belirsizliğin sebebi müellifi tarafından tamamlanamamış olmasından kaynaklanabilir. Franz BABİNGER, Nevâdirü'l Vukû''ya ait nüshalar arasındaki farklılığın sebebinin nüshaların farklı kişiler tarafından tamamlanmış olmasından kaynaklanabileceğini ve bu sebeple eserin tam olarak hangi döneme kadar geldiğinin anlaşılamayacağını ifade etmektedir (Babinger 1982:223).

Çalışmamızın temelini oluşturan Avusturya Milli Kütüphanesindeki A.F.15 arşiv numaralı nüshaya göre eser, Osmanlıların atası olan Kayıhan Kabilesi'nin Anadolu'ya göçü ile başlayıp Sultan I. Ahmed'in vefatına kadar gerçekleşen siyasi ve askeri olayları ihtiva etmektedir.

c. Esere Ait Nüshalar

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi'nin kaleme aldığı, Nevadirü'l Vukû isimli Osmanlı Tarihi'ne ait eseri, döneminin en kıymetli çalışmaları arasında yer almaktadır. Merhûm Solak-zâde'nin şiir sanatındaki maharetinin yansımalarıyla dolu olan eserin yurt içinde ve yurt dışında birçok nüshası mevcuttur. Bu nüshalar arasında bulunan Avusturya Milli Kütüphanesinde A.F.15 (472) numaralı nüsha eserin tespit edilebilen en eski nüshası olması bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca nüshanın derkenarlarında yazılı bulunan "*Câmi' -i Ahmed Hanın evvel Cum'a namazı mâh-ı şa'bânın evâsıtında kılındı. Şeyh Kutbü'l Ârifîn kılmuşlardır ki Üsküdarî Mahmud Efendi yadigâridir işitdiğin yaz*" (358/a) ve 359/b varağındaki "*Sultân Ahmed merhûmun salat-ı cenazesini Üsküdarlı Kutbü'l Arifîn Şeyh Mahmud Efendi kılmuştur. Müverrih bu irâde-i hakikat hali tefehhüs eylediğın yazmış*" (359/b) ifadelerden bu nüshanın müellife ait müsvedde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca nüshanın 172/b, 175/a ve 180/b varaklarının kenarlarında latin harfleriyle yazılmış ve silik olduğu için okunamayan birtakım notlar bulunmaktadır.

İki kısımdan oluşan nüshanın birinci kısmı kuruluştan Sultan III. Murat dönemi sonuna kadar gerçekleşmiş olayları ihtiva etmektedir. Bu kısmın 217/b varağında Şehzade Bayezid'in Acem Şahı Tahmasb'ın yanına sığınma olayı anlatılırken konu yarıda kesilerek 956 (1549) yılındaki Gürcistan Seferinden itibaren vuku bulan olaylar farklı bir üslupla tekrar ele alınmıştır. İkinci kısımda ise "*Tevârih -i Âl-i Osmân Fâtih-i Egrî Sultân Muhammed Han Müellif Solâk-zâde Nevâdirü'l Vukû*" başlığı altında Sultân III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerini anlatmaktadır.

Esere ait diğer nüshalar Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatına kadar Nevâdirü'l Vukû' adlı eserin temize çekilmiş haliyle Hasanbeyzâde Tarih'lerinin birleştirilmiş halidir. Bu sebeple A.F.15 (472) arşiv numaralı nüsha dışındaki nüshalar Solak-zâde Tarihi hakkında yeterli bilgi vermemektedir.

Yurt Dışında Bulunan Nüshalar		
Bulunduğu Yer	Arşiv Numarası	Varak Sayısı
Avusturya Milli Kütüphanesi	A.F.15 (472)	359
Avusturya Milli Kütüphanesi	H.O.21	179
Almanya Milli Kütüphanesi	Hs.or.1105	554
Almanya Milli Kütüphanesi	Ms.or.qu.1663	240
Mısır Milli Kütüphanesi	Tarih-i Türkî 413	494
Mısır Milli Kütüphanesi	6038	361
Mısır Milli Kütüphanesi	Tarih-i Türkî 140	361
Fransa Milli Kütüphanesi	Regius 1297-6	314

Yurtiçinde Bulunan Nüshalar		
Bulunduğu Yer	Arşiv Numarası	Varak Sayısı
Süleymaniye Kütüphanesi (Nuruosmaniye)	3138	440
Süleymaniye Kütüphanesi (Nuruosmaniye)	3137	440
Süleymaniye Kütüphanesi (Hafid Efendi)	225	250
Süleymaniye Kütüphanesi (Hamidiye)	906	306
Süleymaniye Kütüphanesi (Halet Efendi)	604	382
Süleymaniye Kütüphanesi (Mihrişâh Sultan)	302	472
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi	B.199	382
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi	R.1102	103
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi	A.3078	490

Esere ait el yazması eserlerin yanında 1298 tarihinde İstanbul Mahmud Bey Matbaasında basılmış 773 sayfadan oluşan matbu nüsha ile 1271 tarihinde basılan ve 83 sayfadan oluşan taşbasması nüshalar da bulunmaktadır.

d. Solak-zâde'nin Kaynakları

Solak-zâde Tarihi'nin kaynaklarıyla ilgili yapılan değerlendirmelerde eserin kuruluştan Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârihi'ni (Togan 1950:208) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonrası için Hasan Beyzâde Tarihi'nin hiç değiştirilmeden kullanıldığı fikri hâkimdir. M. Cavit BAYSUN, Solak-zâde'nin Hasan Beyzâde Tarihini hiçbir değişiklik yapmadan naklettiğini ileri sürmüştür (Baysun 1953:321; Arıkan 2011:69). Prof. Dr. Nezih AYKUT'da M. Cavit BAYSUN'la aynı fikirde olmakla birlikte Solak-zâde'nin Hasan Beyzâde Tarihi'nin muhtevasını kısaltma veya değiştirmeye lüzum görmeden ilgili kısımları kendisine mal ederek aynen aktardığı düşüncesindedir (Hasan Beyzâde 2004: CCCLXXXVII). Yine AYKUT'a göre II. Osman ve I. Mustafa'nın ikinci saltanat dönemi için Solak-zâde Tarihi'nin başlıca kaynağı Hüseyin Tuği'nin Musibetnâme adlı eseridir (Hüseyin Tuği 2010: CXXXVI). Vahid ÇABUK, Solak-zâde'nin eserinin son kısmında bizzat görgü tanığı olduğu olayları aktardığını ileri sürmüştü de (Çabuk

1989:VI) bunun doğru olmadığı, Solak-zâde Tarihi'nin son kısmının Vecihi Tarihi'nden eklendiği ve bu kısmın sanıldığı gibi orjinal olmadığı görülmektedir (Afyoncu 2007:64).

Solak-zâde Tarihi'nin kaynakları konusunda yukarıda bahsedilen görüşlerin temelinde eserle ilgili daha önce yapılan çalışmada Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki A.3078 arşiv numaralı nüshanın esas alınması ve eserin yurt dışındaki nüshalarının incelenmemiş olması yatmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A.3078 arşiv numaralı nüshayla birlikte Nuruosmaniye 3138 ve 3137 arşiv numaralı ve Hamidiye (Murad Molla Ktb.) 906 arşiv numaralı ve Haletefendi 604 arşiv numaralı ve Fransa Milli Kütüphanesi Regius, 1297/6 arşiv numaralı ve Avusturya Milli Kütüphanesinde bulunan H.O.21 arşiv numaralı nüshalarada Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonundan itibaren Hasan Beyzâde Tarihi aynen yer almaktadır. Ancak Nuruosmaniye 3138 arşiv numaralı nüsha ve Avusturya Milli Kütüphanesi H.O.21 arşiv numaralı nüshalarda bulunan derkenârlarda yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre, Hasan Beyzâde Tarihi Solak-zâde Tarihi'ne müellifin vefatından sonra eseri istinsah eden müstensihler tarafından eklenmiştir¹.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî eserinde kaynak olarak 15 ve 16. yüzyılda tarih alanında kıymetli eserler vücuda getirmiş olan Mevlânâ Ruhi, Şerefeddin 'Âlî Yezdî, Molla Hamza, Mustafa bin Celâl Tevkî, Müneccimbaşı Ahmed, Mevlânâ Mehmed Neşrî, Âşıkpaşazâde, İdrîs -i Bitlisî, İbrahim Peçevî, Rumîlî Kadıaskeri Hamid Efendi, Seydi Ali Çelebi, Şair Sami Bey, Şems Ahmed Ağa ve Yahya Bey'in eserlerinin isimlerini zikr etse de aslında bu kaynakları kendisi kullanmamış, eserini hazırlarken neredeyse aynen aktardığı Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârihi, Gelibolulu Mustafa Ali'nin Kühü'l Ahbârî ve Nusret-nâmesi ile Edirneli Mehmed bin Mehmed (Er Rumî)'in Nuhbetü't Tevârihi'nin kaynaklarını kendi kaynakları gibi göstermiştir.

Gelibolulu Mustafa Ali'nin Kühü'l Ahbârî'ndan da önemli bir ölçüde faydalanan Solak-zâde'nin II. Selim, III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemleri için kaynağı Edirneli Mehmed bin Mehmed (Er Rumî)'in Nuhbetü't Tevârih adlı eseridir. Müellif ayrıca sınırlı olmakla birlikte Selânîk'i Tarihi'nden de faydalanmıştır.

Tacü't Tevârih'in Kaynak Olarak Kullanımına Ait Örnekler

Solak-zâde Tarihi Yazuv Sultan Selim dönemi sonuna kadar Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârih adlı eserinin sadeleştirilmiş ve kısmen özetlenmiş halinden başka bir şey değildir (Togan 1950:208). Konuların kronolojik aktarımı dahi Tacü't Tevârih'le aynıdır. O, Sadeddin Efendi'nin kaynaklarla ilgili yaptığı tenkitleri kendi düşünceleri gibi aktarmaktan çekinmemiştir. Solak-zâde'nin Sadeddin Efendi'nin eserini bu şekilde kullanmasında padişah tarafından Tacü't Tevârih'i icmal etmekle görevlendirilmesinin önemli bir rolü bulunmaktadır (Özcan 2009:370). Solak-zâde

¹ Solak-zâde Tarihi, Nuruosmaniye Kütüphanesi 3138, varak no: 316/A "Bu mahalle gelince Solâkzâde merhûmun müsveddesinden beyâz olunup aşagısı Kânije Fethinde tezkirecilik hizmetinden sonra Reisü'l küttâb olan Hasan Begzâde nam kimesnenin tahrîr eylediği tarihten tahrîr olunmuşdur.", Solak - zâde Tarihi, Avusturya Milli Kütüphanesi H.O.21, varak no: 132/b: "Bu mahalle gelince istinsâh eylediğimiz nüsha Solâkzâde merhûmun kendi müsveddesinden beyâz edüp bundan sonra Kânije Fethinde tezkirecilik hizmetinden Reisü'l küttâb olan Hasan Begzâde'nin tevârihten tahrîr etmekle biz dahi öylece istinsâh etdik ma'lûm oluna."

Mehmed Hemdemi Çelebi Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârîh'ini kullanırken kaynağına atıf yapmaksızın muhtevayı aynen aktarma yoluna gitmiştir.

Solâk-zâde Tarihi

Bu tas sernîgûn olmaz cefâdan bir nefes hali / Gönül verme ana ey akıl anın böyledir hali (Nesr) Hâlen Sazlıdere'de türbesi mâ'lümdür. Merhûmun Bursa'da mescidi ve medresesi vardır. Ve Bursa Hisârı'nda mescid ve medresesi ve imâreti olan İsâ Beg anın ferzend-i sülbiyesidir. Bâyezîd Pâşâ'nın şehâdetinden mukaddem İzmiroglu Cüneyd Beg dahi müte'allikatı ile Düzme yanına varmış idi. Ana dahi pâye-i vezâretle ri'âyet olunup hayli iltifâta mazhar düşdü. Ve Rumili'nin yayasını müsellemler edüp biri birine harçlıkcı eylemek anın tedbîri ile Düzme eyyâmında peydâ olmuşdur. Ve hem hadden ziyâde sipâh ve piyâde ki azab demekle ma'rûfdur... A.F.15/51/b

Tacü't Tevârîh

Bu tas sernîgûn olmaz cefâdan bir nefes hali / Gönül verme ana ey akıl anın böyledir hali. Merhûmun Bursa'da mescidi ve medresesi vardır. Ve Bursa Hisârı'nda mescid ve medresesi ve imâreti olan İsâ Beg anın ferzend-i sülbiyesidir. Bâyezîd Paşâ'nın şehâdetinden esbak İzmiroglu Cüneyd Beg dahi a'vânî ile Düzme yanına varmış idi ve ol dahi pâye-i vezâret rütbesine erişmiş idi ve Rumili'nin yayasını müsellemler ba'zını ba'zına harçlıkcı eyleyüp ellişer akça vermek anın tedbîri ile Düzme eyyâmında peydâ olmuşdur. Ve hem hadden ziyâde sipâh ve piyâde ki azab demekle ma'rûfdur cem' etdiler.

Tacü't Tevârîh, Matbaa -i Amire, İstanbul 1862, s: 308

Solak-zâde Tarihi

Karamanoğlu vefât edicek Pîr Ahmed Beg Konya'da mesned nişîn olup büyük biraderi İshak Beg Konya tahtgâhından dür ve hükümetini İçili'ne mahsûr eyledi. Süleyman ile Nûre Sofî Sultân Muhammed Hân asitânesine ilticâ edüp mahsûldâr-ı tîmârlar ile ri'âyet olundular. İshak Beg da'vâ-yı istihkâk ederken pederi hükümetinden dür olduğuna bî huzûr olup Uzûn Hasan'a mürâca'at nâme gönderüp biraderi elinden Karaman tahtını tahlîse imdâd-ı recâ eyledi. Ve imdâd için asker gönderdiği takdirce her merhalesine bin sikke hasene vermesi ta'ahhüd ve iltizâm eyledi. Uzûn Hasan İshak Beg'in peygâmın ve filori nâmın işidecek tama'a düşüp Erzincan yolundan Sivas'a geldikde İshak Beg istikbâl idüp Karaman diyârına getirdi. Pîr Ahmed Beg anlarla mukâbeleye kadir olmayacağını bilüp biraderleri ile şâh-ı âlicenâb dergâhına şitâb edüp...

A.F.15/83/b

Tacü't Tevârîh

Karamanoğlu'nun besât-ı hayatı tayy olacak oğlu Pîr Ahmed Beg Konya'da mesned nişîn olup İshak Begi (okunmuyor) tahtgâhından dür ve eyaletgâhını İçili'ne mahsûr eyledi. Süleymân ile Nûre Sofî Sultân Muhammed Hân Gâzi asitânesine ilticâ ile karîn-i ser ferâzı olup mahsûldâr-ı tîmâr ile ri'âyet olundular. İshak da'vâ-yı istihkâk eder iken pederi tahtgâhından dür olduğuna bî huzûr olup Hasan-ı Dırâz dâmenine teşebbüs etmeğe agâz edüp hedâya ile darâ'at nâme gönderüp biraderleri elinden Karaman

tahtgâhını tahlîse dermân istedi. Ve imdâd için sevk-i ecnâd ettiği takdirce ücret-i kadem her merhalesine bin filori vermesi iltizâm eyledi. Hasan-ı Dırâz dahi İshak Beg'in peygâmın ve filori nâmın gûş edecek deryâ-yı tama'ı hurûş edüp hemâdem râh-ı Erzincan'dan Sivas'a geldi. İshak Beg dahi Hasan-ı tavîl istikbalinde te'cîl edüp envâ'-ı tebcîl ile Vilâyet -i Karaman'a getirdi. Pîr Ahmed'in ol gürûh-i anbûh ile mukâvemete iktidârı olmadığı cihetden biraderleri ile şâh-ı valâ cenâb dergâhına şitâb edüp...

Tacü't Tevârih, Matbaa -i Amire, İstanbul 1862, s: 499

Künhü'l Ahbâr'ın Kaynak Olarak Kullanımına Ait Örnekler

Solâk-zâde Tarihi

Künhü'l Ahbâr sâhibi merhûm Ali Efendi yazdığı üzere bu dahi meşhûr ba'zı tevârihde mestûr ve'l sine-i nâsda mezkûrdur ki Bursa halkı leşker-i Tâtâr gâretinden makhûr ve nice vechile müte'ellim ve me'sûr olduklarında ol zamanda kutb-i âlem olan Emîr Sultân Hazretleri'ne vardılar. Timur leşkerini bu diyârdan def' edüp bizi mazarratlarından kurtarın diyü yalvardılar. Anlar dahi mürîdlerinden birine işâret idüp Timur Hân ordusuna gönderir felân na'lbandı bulup bizden selâm eyle. Ba'del veym ahar diyâra teveccüh buyurmaları mercûddur. Benim lisânımdan söyle diyü vasiyyet ederler. Vaktâ ki ol mürîd şahıs na'lbanda varır. Emîr Sultân'ın kelâmını nakl kılıp i'lâm edince na'lband-ı mezbûr nola hatırları için kalkalım diyü buyurur. Hemân na'lbandlığa müte'allik olan aletini devşirüp hazır olunca anı görürler ki Asker-i Timur birbirine bakmayup çekilüp giderler. Acem Diyârına dogru azîmet ederler... *A.F.15/33/a-33/b*

Künhü'l Ahbâr

Bu dahi meşhurdur ki Bursa halkı leşker-i Tâtâr gâretinden makhûr ve niçe vechle müte'ellim ve me'sûr olduklarında ol zamânda gavs-ı rüzgâr olan Emîr Sultân'a varırlar. Timur leşkerini bu diyârdan def' edüp bizi mazarratlarından kurtarın diyü yalvardılar. Anlar dahi mürîdlerinden birine işâret edüp Timur Hân ordusuna gönderdiler. Falân na'lbandı bulup bizden arz-ı selâm eyle. Bugünden sonra ahar diyâra teveccüh buyurmaları mercûddur diyü benim lisânımdan söyle diyü vasiyyet ederler. Vaktâ ki ol mürîd na'lbanda varırlar Emîr Sultân'ın kelâmını nakl edüp hatırları için kalkalım diyü buyurur. Hemân na'lbandlığa müte'allik olan aletini devşirir. Anı görürler ki Asker-i Timur birbirine bakmayup çekilüp giderler. Acem Diyârı'na dogru azîmet ederler...

Künhül Ahbâr, TTK Tıpkıbasım, Ankara 2009, varak: 35/ B

Solâk-zâde Tarihi

Ammâ Câmi'ü'l Mekkûnât nâm kitapda ve Ahmedî karındaşı Molla Hamza'nın târihinde yazar ki Yıldırım Hân'ın ahz olunduğu gün Timur'un huzûruna getirdiklerinde envâ' i'zâz ile istikbâl idüp bir mesned üzere ikisi iclâs eylediler. Bâ'de'l mükaleme fermân-ı Timur ile önlerine ta'âm için sofrâ geldi. İbtidâ ortaya bir kâse ile yogurd konuldu. Yıldırım Hân yogurdu görünce ta'accüb künân hayrete varup bir zamân düşündü. Timur Hân bâ'is fikriniz nedir diyü istihbâr kıldıkda etdi ki mukaddemâ Sultân Ahmed Celâyir Bagdâdî bize gelüp iltica etmiş idi. Timur Hân'la bizim mülâkâtımız bi-l-ahare neye müncerr olur bu niyet üzere bir remil eyle diyü iltimâs eyledim. Önüne tahta remilin koyup eşkâl-i tarh eyledi. Ve birâz fikre varup sakalın sığadı durdu. Ba'dehu baş

kaldırıp etdi ki gâybın Allah bilir ammâ âkıbet ikiniz bir yere gelüp önünüze sofrâ konuldukda evvel gelecek ta'âm kâse ile yogurd olacaktır. Hâlen anın ilmîni tasavvur ederim... A.F.15/29/b

Kühü'l Ahbâr

Ammâ Câmi'ü'l Mekkûnât nâm kitapda ve Ahmedî karındaşı Molla Hamza'nın târîhinde yazılmışdır ki ol şeb ki Timur'un meclisine Sultân Bâyezîd'i getirdiler. Ba'de'l iclâl huzûruna sofrâ yaturdular ki ol konulan ta'âm bir kâse yogurd idi. Bâyezîd Hân ol yogurdu gördükde hayrete varup düşündü. Timur Hân bâ'is-i fikr-i mevfûr nedir diyü istihbâr kıldıkda cevabında mukaddemâ Sultân Ahmed Celâyir Bağdâdî bezmimizde mühimmâ-ı dervîş nihâd iken sizinle mülâkâtımız niyyetine reml etmiş idi. Bi-l-ahare ikiniz bir yere gelüp ibtidâ sofranıza gelecek ta'âm yogurd olacaktır diyü söylemiş idi. Hâlen anın ilmîni tasavvur ederim.

Kühül Ahbâr, TTK Tıpkıbasım, Ankara 2009, varak : 34 / A

Nusret-nâme'nin Kaynak Olarak Kullanımına Ait Örnekler

Solâk-zâde Tarihi

Dişarbakır Eyâletinden ma'zûl Osman Pâşâ gönderildi. Anlar dahi el-veledü sırrü ebîhi fehvâsınca peder-i zafer rehberi Özdemir Pâşâ gibi gûnâ gûn hucûm ve cünbüşler ederek fi-l-hâl neheng-i hevlânâk kenâr-ı deryâ çehde zâhir oldu. Ve sâhile çıkmış hass ü hânâk misâl rafızı bed girdârı birbirine katup lâşelerin peşte peşte kıldı. Dem oldu ki elindeki şimşiri altındaki semend-i bâd pâsı gibi kanlar feşândı. Mahal düşdü ki tîr-i ejderhâ te'siri nice sengîn-dilin kalbinde göz göre ateşler çıkarup yılanlar kuşandı. A.F.15/251/a

Nusret-nâme

Dişarbakır'dan münfasıl olan Osman Pâşâ kulları gönderilüp el-veledü sırrü ebîhi fehvâsınca peder-i zafer-rehberi Özdemir Pâşâ merhûm gibi gûnnâ gûn hucûm ve cünbüşler ve nusret-nümûn u fırsat-makrûn verzişler ile silahşörlerini tertîb ve semt-i gazâyı her birine ta'lim ve tergib eyleyerek fi-l-hâl neheng-i hevlânâk gibi kenâr-ı deryâ-çede zâhir oldu ve sâhile çıkmış hâs ü hâşâk gibi revâfiz-ı bed-girdârı birbirine katup puşte puşte kıldı. Dem oldu ki elindeki şimşiri altındaki semend-i salâbet-mesîri gibi kanlar kaşendi. Mahal düştü ki tîr-i ejderhâ te'siri nice sengin-i dilin kalbinden göz göre ateşler çıkarup yılanlar kuşandı.

Nusret-nâme, Hazırlayan: Mustafa Eravcı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 100

Nuhbetü't Tevârih'in Kaynak Olarak Kullanımına Ait Örnekler

Solâk-zâde Tarihi

Def'ine nâmzed kılınan Vezir Hüsrev Pâşâ'ya Şam ve Haleb ve Maraş askeri gezend kimse itâ'at etmeyüp ve andan dahi Sivas câniblerinden geldiklerinde şitâ zamânı nihâyete erüp yanından daglatup gitdikleri müfsid-i mezbûrun Engürî'ye semtlerine geldikde mesmû'ı olmagla ardından bî bâk olup Anadolu muhâfazasından olan sâlifü'z zikr Hâfiz Ahmed Pâşâ ile cenk ü peykâr niyyetle kalkup Kütahya câniblerine azîmet etdi... A.F.15/315/a

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr

Def'ine nâmzed kılınan Vezir Hüsrev Pâşâ'ya Şam ve Haleb ve Maraş askerinden kimse ita'at etmeyüp andan dahi Sivas tarâflarına geldiklerinde şitâ zamanının nihâyete erüp yanından gittikleri müfsid-i mezbûrun Engüri'ye semtlerine geldiklerinde mesmû'ı olmagla Edirne'den bî bâk olup Anadolu muhâfazasında olân sâlifü'z zikr Hâfız Ahmed Pâşâ ile cenk etmek kasdıyla kalkup Kütahya tarâflarına gitdi...

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr, İstanbul 1276, s: 212

Solak-zâde Tarihi

Ol zaman ki sipâh tâ'ifesinin der devletde cem'iyetler edüp bâb-ı sa'âdet ve dârü's sa'âde agâsını katl etdiklerinden ve kendinin katli üzre dahi musirr olup ahd ü güft etdiklerin sâlifü'z zikr Vezir-i Azam ve Serdâr Meyveî Hasan Pâşâ ki Belgrad kışlasında işitdi. Bir gün dahi tevekkuf etmeyüp bervech-i ilgâr der sa'âdet cânibine teveccüh ve azîmet etdi. Sene ihda aşere ve elf şa'bânının yigirmi beşinci gününün gicesinde dâhil-i İstanbul olup Atmeydânı'nda zevcesi olan Âişe Sultân *dâmet ismetühâ* sarâyına ki dâhil oldu...A.F.15/315/a

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr

Ol zamân ki sipâh tâ'ifesinin der devletde cem'iyetleri olup bâbü's sa'âde ve dârü's sa'âde agâların katl etdirip kendinin katli için musirr olup ahd ü güft ü gü etdiklerin sâlifü'z zikr Vezir-i Azam ve Serdâr Yemişçi Hasan Pâşâ Belgrad kışlasında işitdikde bir gün dahi tevekkuf kılmayup ilgârla der devlete geldi. Sene ihda aşere ve elf şa'bânının yigirmi beşinci gicesinde dâhil-i İstanbul olup Atmeydânı'nda zevcesi Âişe Sultân sarâyına geldi...

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr, İstanbul 1276, s: 213

Solak-zâde Tarihi

Mâh-ı mezbûrun yigirmi üçüncü günü ki yevm-i Cuma idi. Ol gice Çavuşbaşı gönderilüp merhûm hüdâvendigâr zamanında Diyarbakır Eyâletinden azl ile Yedikule'de habs olunan Divâne İbrahim Pâşâ ki Harem-i Muhteremde kethüdâ olan Cânfedâ Hâtûn'un karındaşı olup gâyetde zâlim ve seffâk-ı bî bâk ve bî eşfâk kimesne idi. Boğdurulup zâlimin cezası budur diyü meyyiti Yedikule kurbinde ki deryâya bırakıldı...

A.F.15/283/a

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr

Mâh-ı mezbûrun yigirmi üçünde Cumartesi gicesinde çavuşbaşı gönderilüp merhûm hüdâvendigâr zamanında Diyarbekir Eyâletinden azl ile Yedikule'de habs olunan Divâne İbrahim Pâşâ ki Harem-i Muhteremde kethüdâ olan Cânfedâ Hâtûn'un karındaşıydı gâyetde zâlim ve seffâk-ı bî pâk kişiydi. Bogdurulup meyyitin Yedikule kurbindeki deryâya bırakıldı.

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr, İstanbul 1276, s: 177.

Selânikî Tarihi'nin Kaynak Olarak Kullanımına Ait Örnekler

Solak-zâde Tarihi

Târîh-i Hicret-i Nebeviyye Sallallahu Aleyh-i ve Sellemin dokuz yüz yetmiş saferinin rûz-i evvelinde şehriyâr-ı alî vekâr hazretleri arzu-yi temâşâ-yı sayd ü şikâr ile Halkalıpınar câniblerine hareket buyurmuşlar idi. Nâgâh cevvi-i semâda olan safvet-i kedûrete mütebeddil ve evzâ-ı felekiyye ve etvâr-ı icrâm-ı uluviyye şekl-i ahare mütehavvil olup etrâf ü eknâfda alâmet-i bârân müşâhede kılınmagnın leb-i deryâda vâki' Mîrî İskender Çelebi bagcasına sür'at -ı âlemi zulmât kaplayup mehâbet üzre yetmiş dört def'a yıldırım inüp...

N.O.3138/307/a

Selânikî Tarihi

Târîh-i Hicret-i Nebeviyye Sallallahu Te'âlâ Aleyh-i ve Sellemin sene ihdâ ve seb'in ve tis'ami'edesinde vâki' selh-i muharremü'l harâm ve gurre-i saferü'l muzafferinin dû şehbih gününde seheri pâdişâh-ı âlem penâh Sultân Süleyman Hân *eyyede'llâhu saltanatıhi* hazretleri Halkalidere etrâfında şikârgâha teveccüh buyurup etrâf ü eknâfda alâmet-i bârân müşâhede etmegin leb-i deryâda vâki' Ayastefanos denmekle meşhûr karye kurbunda Mîrî İskender Çelebi bagcasına nüzûl ü iclâl buyurdıklarında evzâ'-ı felekiyye ve ecrâm-ı ulviyyenin harekâtı bu vechile oldu ki bir devirde ne işidilmiş ve ne görülmüş acib ü mehîb berk-i hâtîf ve sâ'ika âgâz edüp gerdûn gerdân kûm kûm kûmlayup âfâk inlemeye başladı. Ve azîm fırtınalar ile bir gün bir gice lâ-yenkati' şiddet birle bârân yagup ve şiddet ve mehâbet üzre yetmiş dört def'a yıldırım indi.

Mustafa Selânikî, Selânikî Tarihi, İstanbul, 1281, s: 2-3

B. Müellifin Tarihçiliği

Nevâdirü'l Vukû' Joshéph von Hammer'e göre; "*Türkiye Tarihi hakkında yazılmış en faydalı hülâsa*" olarak nitelendirilse de (Hammer 1999:19) büyük ihtimalle tamamlanamamış olmakla birlikte orijinal bir eser olmaktan uzaktır. Eserde aktarılan olayların çoğusu ana hatlarıyla kendisinden önce yazılmış eserlerde mevcuttur. Eser bu yönüyle bir derleme niteliğindedir. Bu sebeptendir ki eser Solak-zâdenin kendi gözlemlerini ve değerlendirmelerini yansıtmaması bakımından zengin değildir. Eserinde kadercî bir anlayışı benimseyen Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, kaynak olarak kullandığı eserlerde hanedan üyeleri ve devlet yöneticileri hakkındaki eleştirilerin çoğunu hiç değiştirmeden aktararak dolaylı bir şekilde bu eleştirilere katıldığını göstermiştir. Özellikle Emir Süleyman'ı sabah ve akşam Edirne hamamlarında eğlenceye dalması sebebiyle eleştiren müellif, padişahların halkın ve askerinin durumundan haberdar olması gerektiğini vurguladıktan sonra, bu makamın keyfine düşkün ve halktan uzak kimselerin makamı olmadığını ve aksi takdirde memleket işlerinin sıkıntıya gireceğini vurgulamıştır (Nuruosmaniye 3138/53/b). Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi kendi dönemindeki padişahları daha önceki padişahları örnek göstererek ilme ve ilim adamlarına karşı tuttukları tavır dolayısıyla da üstü kapalı bir şekilde eleştirme yoluna gitmiştir (A.F.15/69/a). Yıldırım Bayezid döneminde ortaya çıkan usulsüzlükleri eleştiren müellif bu eleştiriye yaparken Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerini örnek göstererek bu

padişahların ulemanın sözünü dinlediğini ve onların görüşlerine önem verdiklerini belirtmiştir (A.F.15/22/a). Müellif Kanuni Sultan Süleyman'ı ise Vezir-i Azam Ahmet Paşa'yı herhangi bir sebep olmamasına rağmen Rüstem Paşa'nın işvasıyla katlettiği için açıkça eleştirmiştir (A.F.15/207/b).

Bazı devlet adamları da müellif tarafından eleştirilmişlerdir. Bunlardan Yıldırım Bayezid'in Vezir-i Azamı olan Ali Paşa'yı padişahı yoldan çıkarmakla ve onu şaraba alıştırmakla (A.F.15/22/a) ve Maktül İbrahim Paşa'yı ise Kanuni Sultan Süleyman'a ihanet etmekle suçlamıştır (A.F.15/189/a).

Solak-zâde bazen isim vererek ve bazen de isim vermeden tarih yazarlarını da eleştirme yoluna gitmiştir. Özellikle Yıldırım Bayezid'in intihar ettiğini anlatan tarihçileri tarih bilmemezlikle, bulduğunu yazmakla ve padişahın şanına layık olmayan iftiraları ona yakıştırmakla itham ederek açıkça eleştirmiştir (A.F.15/33/b).

Olayları anlatırken kadercı bir anlayış benimsemiş olan Solak-zâde² bazen de hurafelere yer vererek anlatımını zenginleştirme yolunu seçmiştir. Sultan I. Murad'ın elindeki doğanın elinden uçarak bir camiihin kubbesine konduğunu ve bu durumdan rahatsız olan I. Murad'ın doğana "kuruyu kal" dediğini ve bunun üzerine kuşun olduğu yerde kurduğunu ve kendisinin kuşun cesedini 1030 tarihinde Bursa'da bulunduğu bir sırada gördüğünü belirttikten sonra "görmesem inanmazdım. Uçurtma sanardım" diyerek bu olay karşısındaki hayretini ifade etmiştir (A.F.15/19/b).

C. Müellifin Üslubu

Solak-zâde Tarihi dil açısından çağdaşlarına pek benzememektedir. Oldukça sade bir Türkçeyle kaleme alınan eserde süslü ve uzun ifadelere yer verilmediği, gündelik konuşma diline yakın bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Nesirde Kullandığı Kafiyele

fakir kâlîl-ül-bizâ'a ve adimü'l istitâ'a
vakâyi '-i garibe ve nevâdir-i acibe
kaleme getürüp cem' idem ve bende alâ külli hâl âlemde bir eser koyam gidem
bu abd-i nâ-tuvân takallüt-i ahvâl-i rüzgâr ile biraz perişân
ol kerîmü 'ş-şânın ve ol mürebbî-i erbâb-ı irfânın
mazhar-ı ihsanları ve şeb û rûz senâ-hânları
bu vechle ayân ve bu uslûb üzre takrîr û beyân
kimi seyrâncı kimi temâşacı

² "...Hakikat hâl nazar etsen insân dedigi olmaz Hak dedigi olur..." (A.F.15/214/a) "...Kassâm ü kazâ ve kader cihâmî iki birâder miyânında berâber taksîm edüp tahta-ı tâbûtu Cem'e ve taht-ı şâhiyi sultân-ı ferhunde dame ta'yîn eylemiş. Beyt: Alan oldur veren oldur, Eden ol etdiren ol, Yâ bu insan-ı za'yîf etdiği tedbir nedir..." (A.F.15/107/b), "...Nesr: Nitekim ol devrin şu'arâsından birisi mahalle münâsib bu gûna bir küt'a demişdir. Küt'a: Çün be hükmi-i Kadîr-i Kayyûm Kassâm-ı ezel, Tahtla tahta-ı tâbûtu taksîm etdiler, Bahtı gör kim tahta-ı tâbûta verdi Bâyezîd, Tahtı bir Şâh-ı Selîmü 't tab'a teslim etdiler..." (N.O.3138/306/b)

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Kullandığı Eşanlamlı Kelimeler

ırz u nâmûs, âbâ u ecdâd, adl u dâd, ahd u misâk, ahd u şurût, bâr u büngâh, bi-hadd u lâ-yu'add, bî-hadd ve bî-hesab, bî-hadd ve bi-payân, bi-hadd ve bi-şümâr, burc u bârû, gâm u elem, garet u hasâret, gavs u feryâd, gayret ve hamiyet, gazâ ve cihâd, güft ü gû, halisen ve muhlisen, harb ü kütâl, havf ü haşyet, hâzır ve âmâde, hâzır ve müheyya, heybet ve salâbet, hüy u hây, hüsn ü cemâl, i'zâz ü ikrâm, ihmâl ü tekâsül, in'am ü ihsân, inkıyâd ü ita'at, izz ü câh, kaht ü galâ, kâl ü kâl, kuvvet ü kudret, lâf u güzâf, lecc ü inâd, cebe ve cevşen, ceng ü cidâl, dârât u 'ünvân, def' ü ref', devlet ü 'izzet, devlet ü ikbâl, etrâf u eknâf, evbâş u kallâş, feryâd u enîn, feryâd u figân, feryâd u vâveyla, lutf u ihsân, medh u sena, mekr ü al, men' ü def', meşakkat u zahmet, muzaffer u mansûr, nâlân ve giryân, nâle ü efgân, nâle ü zârî, neşv ü nema, nizâ' u cidâl, pend u nasihat, recâ u temenna, rey' ü tedbîr, sâg ve sâlim, şâd u handân, şerr u şûr, şükr u sipas, tek u tenhâ, tevbe ve istigfâr, yagmâ ve târâc, yât u yarak, zabt u tasarruf, zîb ü ziyet

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Kullandığı Zıt Anlamlı Kelimeler

Gâh u bi-gâh, Hall u 'akd, Kibâr u sığâr, Re'âya ve berâya, Rûz u şeb, Yemîn ü yesâr, Zîr ü zeber

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Kullandığı Ayetler

Afâllâhu 'ammâ selef³, (v)elfitnetu eşeddu mine-lkatl⁴, eleyse-ssubhu bikarib(in)⁵, es sulhu hayr(un)⁶, eynel meferr(u)⁷, fe cealehum keaşfin me'kûl⁸, fe hezemûhum bi iznillâhi⁹, fe izâ hiye temûr¹⁰, feşîrrû ila(A)llâhi¹¹, ferîkun fîl cenneti ve ferîkun fîs saîr(saîri)¹², fî kulûbihim meradun¹³, hâtû bûrhânecum¹⁴, ihbitû misran¹⁵, innâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn(râciûne)¹⁶, innallâhe azîzun zuntikâm(zuntikâmin)¹⁷, innel fadla bi yedîllâhi¹⁸, irame zâti-l'imâd(i) Elletî lem yuhlak mishuhâ ft-lbilâd(i)¹⁹, irci'î ilâ rabbiki râdiyeten merdiyye(ten)²⁰, kullu men aleyhâ fân(fânin)²¹, kullu şey'in hâlikun illâ

³ Mâide: 5/95: Allah geçmiştekileri affetmiştir.

⁴ Bakara: 2/191: Fitne çıkarmak adam öldürmekten daha kötüdür.

⁵ Hûd:11/81: Sabah vakti yakın değil mi?

⁶ Nisâ: 4/128: Sulh daha hayırlıdır.

⁷ Kıyamet: 75/10: Kaçış nereye?

⁸ Fil: 105/5: Böylece onları yenilmiş ekin yaprağı gibi yaptı

⁹ Bakara: 2/251: Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar.

¹⁰ Mülk: 67/16: Yeryüzü sarsıldığı zaman

¹¹ Zâriyât: 51/50: Öyleyse Allah'a sığın

¹² Şûrâ: 42/7: Onların bir kısmı cennete ve bir kısmı cehennemdedir.

¹³ Bakara: 2/10: Onların kalplerinde hastalık vardır

¹⁴ Enbiyâ: 21/24: Haydi delilinizi getirin

¹⁵ Bakara: 2/61: Öyleyse inin şehire

¹⁶ Bakara: 2/156: Allah'a aidiz ve ona döneceğiniz derler

¹⁷ İbrahim: 14/47: Muhakkak ki Allah azizdir, intikam sahibidir.

¹⁸ Âl-i İmrân: 3/73: Lutf Allah'ın elindedir.

¹⁹ Fecr: 89/7-8: Sutuñlara sahip İrem şehrine, O ki beldeler içinde onun bir benzeri yaratılmadı.

²⁰ Fecr: 89/28: Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!

²¹ Rahmân: 55/26: Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır.

vecheh(vechehu)²², lâ yus-elu 'ammâ yef'alu²³, lem yuhlak misluhâ fî-lbilâd(i)²⁴, eleyse subhu bi karîb²⁵, nasrun minallâhi ve fethun karîb(karîbun)²⁶, selâmun kavlen min rabbîn rahîm²⁷, tilke aşaratun kâmileh(kâmileton)²⁸, tû'til mulke men teşâu ve tenziul mulke mimmen teşâ'(teşâu)²⁹, faktulû-l müşrûkîne³⁰, va(A)llahu 'alâ kullî şey-in kadîr³¹, ve-izâ-lvuhûşu huşîrat³², ve enzelnâl hadîde fîhi be'sun şedîdun³³, ve fethun karîb(karîbun)³⁴, ve huşîre li suleymâne cunûduhu³⁵, ve inneke le alâ hulukun azîm(azîmin)³⁶, ve lekad ketebnâ fîz zebûri minba'diz zikri ennel arda yerisuhâ ibâdiyes sâlihûn³⁷, ve mâ erselnâke illâ rahmeten lil âlemîn(âlemîne)³⁸, ve mâ liz zâlimîne min ensâr (ensârin)³⁹, ve şâvirhum fîl emr(emri)⁴⁰, ve yensuraka(A)llâhu nasran 'azîzâ(n)⁴¹, vecâhedû fî sebîli(A)llâhi⁴², vekâne hakkân 'aleynâ nasru-lmuminîn(e)⁴³, vekul câe-lhakku vezehekalbâtil(u)⁴⁴, velehu-lcevâri-lmunşeâtü fî-lbahri kel-a'lâm(i)⁴⁵, vemâ-nnasru illâ min 'indillâh⁴⁶, ves selâmu alâ menittebeal hudâ⁴⁷, vesâri'û ilâ mağfiratin min rabbikum vecennetin 'arduhâ-ssemâvâtü vel-ardu uiddet lilmuttekin(e)⁴⁸, yâ dâvûdu innâ cealnâke halîfeten fîl ardî⁴⁹, yâ eyyuhâ-nnebiyyu câhîdî-lkuffâra velmunâfikîne⁵⁰, yef'alu(A)llâhu mâ yeşâ⁵¹, yefrahul mu'minûn (mu'minûne) bi Nasrillah⁵², yevme lâ yenfau mâlun ve lâ

²² Kasas: 28/88: O'nun zatından başka her şey yok olacaktır.

²³ Enbiyâ: 21/23: O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.

²⁴ Fecr: 89/8: O ki beldeler içinde onun bir benzeri yaratılmadı.

²⁵ Hüd: 11/81: Sabah yakın değil mi?

²⁶ Saff: 61/13: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih

²⁷ Yâsin: 36/58: Çok merhametli olan Rab'den bir söz olarak (kendilerine) "Selâm" (vardır).

²⁸ Bakara: 2/196: tam on gün

²⁹ Âl-i İmrân: 3/26: Mülkün mâliki olan Allah'ım. Mülkü dilediğine verirsin ve dilediğinden mülkü alırsın

³⁰ Tevbe: 9/5: Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün

³¹ Âl-i İmrân: 3/29; Haşr: 59/6; Enfâl: 8/41: Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.

³² Tekvir: 81/5: Yaban hayatı yaşayan (irili ufaklı) tüm canlılar toplandığı zaman

³³ Hadîd: 57/25: Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık

³⁴ Saff: 61/13: ve yakın bir fetih

³⁵ Neml: 27/17: Süleyman'ın, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı.

³⁶ Kalem: 68/4: Sen elbette yüce bir ahlâk üzereisin.

³⁷ Enbiyâ: 21/105: Andolsun, Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebûr'da da, "Yere muhakkak benim iyi kullarım varis olacaktır" diye yazmıştık.

³⁸ Enbiyâ: 21/107: (Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.

³⁹ Mâide: 5/72: Ve zalimler için bir yardımcı yoktur.

⁴⁰ Âl-i İmrân: 3/159: İş konusunda onlarla müşavere et

⁴¹ Fetih: 48/3: Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin

⁴² Bakara: 2/218: Allah yolunda cihad edenler

⁴³ Rûm: 30/47: Mü'minlere yardım etmek ise üzerimizde bir hakır

⁴⁴ İsrâ: 17/81: Hak geldi, batıl yok oldu

⁴⁵ Rahmân: 55/24: Denizde akıp giden dağlar gibi yüksek gemiler de O'nundur.

⁴⁶ Âl-i İmrân: 3/126: (vemâ-nnasru illâ min 'indillâhi-l'azîzi-lhakîm): Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır.

⁴⁷ Tâhâ: 20/47: Selâm, doğru yola uyanlara olsun

⁴⁸ Âl-i İmrân: 3/133: Rabbinizin başışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun.

⁴⁹ Sâd 38/26: Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık

⁵⁰ Tevbe 9/73: Ey peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et ve onlara karşı çetin ol

⁵¹ İbrahim 14/27: Ve Allah dilediğini yapar.

benûn(benûne), Illâ men etâllâhe bi kalbin selîm(selîmin)⁵³, yevme yefirrul mer'u min ehih(i)⁵⁴

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Kullandığı Hadis –i Şerifler

el veledü sırri ebîhi⁵⁵, et teennî min er Rahman vel acîle fi'l eş şeytân⁵⁶, hayr el umur evsatuha⁵⁷, hubb ül vatan min el imân⁵⁸, hubb-ud-dünyâ re'sü külli hatietin⁵⁹, şâhetil vücûh⁶⁰, tenâkehû tenâselü⁶¹

Manayı Kuvvetlendirmek İçin Kullandığı Deyimler

Aç kurt koyun sürüsüne dalar gibi dalmak, Ata oğula oğul ataya bakmaz oldu, Çiftçi eline düşmüş doğana dönmek, Eli bağlı ciğeri dağlı, Kuskuna kuvvet kamçıya bereket, Okları atılıp yayları basılmak, Ölmüş kanberi azat etmek, Var kuvvetin bazuya getirmek.

Sonuç

XVII. yüzyıl, Mehmed bin Mehmed, Mustafa Koçibey, İbrahim Peçevi, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah ve Mustafa Naima gibi Osmanlı Tarihçiliği konusunda ün yapmış tarihçilerin eserlerini kaleme aldıkları, Osmanlı tarih yazıcılığı açısından oldukça önemli bir dönemdir. XVII. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığının önemli örneklerinden bir diğeri ise Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi'nin kaleme aldığı ve Solak-zâde Tarihi olarak bilinen Nevâdirü'l Vukû' isimli eseridir. Çeşitli kaynaklardan derlenerek oluşturulan eser, Joseph Von Hammer tarafından Osmanlı Tarihi hakkında yazılmış en faydalı hülâsa olarak tanımlanmıştır. Esere ait yurtiçindeki ve yurtdışındaki kütüphanelerde birden çok el yazması eser bulunmakla birlikte bu nüshalar içerisinde Avusturya Milli Kütüphanesinde bulunan A.F.15 (472) arşiv numaralı nüsha müellifin müsveddesi olması sebebiyle diğerlerinden daha değerli ve orjinaldir. Bu nüsha içerdiği konular, kullanılan kaynaklar bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Esere ait nüshalar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlasa da bitişi nüshalara göre farklılık göstermektedir. Farklılığın oluşmasında en önemli etken müellifin eserini tamamlayamamasından kaynaklanmaktadır. Müellifin kendi çağdaşı olan tarih yazarlarının gölgesinde kalmasının belki de en önemli sebebinin önemli bir memuriyette bulunmamış olmasından kaynaklandığı söylenilebilir. Örneğin Tacü't-Tevârih'in yurtiçinde ve yurtdışında tespit edebildiğim kadarıyla 120'den fazla nüshasının olması ve

⁵² Rûm 30/4-5: O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.

⁵³ Şuarâ 26/88: O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar!

⁵⁴ Abese 80/34: O gün kişi kardeşinden kaçır.

⁵⁵ Hadis-i Şerif: Çocuk Babasının sırrıdır.

⁵⁶ Hadis-i Şerif: "Dikkat ve temkinle hareket etmek Rahmandandır acele etmek ise şeytandır"

⁵⁷ Hadis-i Şerif: "Herşeyin ortasını bulun."

⁵⁸ Hadis-i Şerif: Vatan sevgisi imândandır.

⁵⁹ Hadis-i Şerif: "Dünya sevgisi bütün günahların başıdır

⁶⁰ Hadis-i Şerif: "Yüzler yere sürünsün."

⁶¹ Hadis-i Şerif: Evleniniz çoğalınız.

bunun yanında Solak-zâde Tarihi'nin tespit edilebilen nüsha sayısının sadece 17 olması bu durumun kanıtı olarak görülebilir. Ayrıca eserin toplama bir eser olması ve orijinal olmaması da o dönemde ve öncesinde yazılan eserlere göre geri planda kalması sonucunu doğurmuş olabilir. Müellifin anlatımı zenginleştirmek için kullandığı deyimlerin ve atasözlerinin bugün bile kullanıldığı görülmektedir. Yine o dönemin tarih yazıcılığında anlatımı güçlendirmek için yaygın olarak kullanılan ayetlere ve hadislerle çokça yer verilmiştir. Bunun yanında Arapça ve Farsça beyitlerde eserde çokça kullanılmıştır. Eser orijinalikten uzak olsa da gerek dil ve anlatım bakımından çağdaşlarına göre çok daha sade olması ve gerekse olayları uygun bir şekilde özetlemesi sebebiyle Osmanlı Tarihi açısından önemli bir kaynak olma niteliği taşır.

Kaynaklar**Kaynak Eserler**

- Altınay, Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924.
 Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342.
 Edirneli Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, İstanbul 1276.
 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314.
 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhül Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.
 Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't Tevârih*, İstanbul 1862.
 Selânikî Mustafa Efendi, *Selânikî Tarihi*, İstanbul 1281.
Sülâle -i Selâtin -i Al -i Osman ve Ricâl -i Devlet, TBMM Arşivi, Arşiv No: Hk.187.

Araştırma-İnceleme Eserleri

- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007.
 Arıkan, Zeki, "Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:40, s: 69
 Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev.: Coşkun Üçok), Ankara 1982.
 Baysun, M. Cavit, "Hasan Beyzâde Ahmed Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, C:10, 1953.
 Buttanrı, Halil, "Fuâd Köprülü'nün "Osmanlılarda Nakış Tarihine Dair" İsimli Beş Makalesi", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2001
Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi", C: 17
 Çabuk, Vahid, *Solak-zâde Tarihi*, Ankara 1989.
 Gelibolulu Mustafa Ali, Nusret-nâme, Hazırlayan: Mustafa Eravcı, TTK Yayınları, Ankara 2014
 Güftü, *Teşrifâtü'ş-Şuarâ*, (Haz. Kâşif Yılmaz), Ankara 2001.
 Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Haz.: Mümin Çevik - Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1999.
 Hüseyin TUGİ, *Musibetnâme*, (Haz. Nezih Aykut), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
 Kuruçay, Akif-Dereli, Sabri, *İstanbul'un 100 İlim ve Fikir Adamı*, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2012.
 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996.
 Mustafa Safâyi Efendi, *Tezkire* (haz. Pervin Çapan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
 Özcan, Abdulkadir, "Solak-zâde Mehmed Hemdemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37.
 Özcan, Emine Sonnur, "Bir Sosyal Tarih Kılavuzu Olarak Târih-i Selânikî", *OTAM*, Sayı:37, 263-288
 Özergin, M. Kemal, "Solak-zâde" *İA*, C: X, s: 749.
 Özkan, İsmail Hakkı, "Muhayyer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 31, s: 22-23.
 Özkan, İsmail Hakkı, "Rast", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 34, s: 462.
 Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., 1950.
Yeni Türk Ansiklopedisi, "Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi", Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, C: 9.

XVI. VE XVII. YÜZYILDA İSTANBUL KADINININ ZİYNET EŞYASI ISTANBUL WOMEN'S JEWELRY IN XVI. AND XVII. CENTURY

RAHMİ TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Asist. Prof. Dr. Van Yüzüncü Yıl University

rahmitekin65@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2175-7315>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.07.2018

Sayfa-*Pages* : 533-555

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3887>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaecd>

This article was checked by

 iThenticate®

XVI. VE XVII. YÜZYILDA İSTANBUL KADINININ ZİYNET EŞYASI
İSTANBUL WOMEN'S JEWELRY IN XVI. AND XVII. CENTURY

RAHMİ TEKİN

Öz

Osmanlı toplumunda kadınların menkul veya gayrimenkul özel mülkiyetlerinin olduğu bilinmektedir. Mahkeme sicillerinde kadınların özel mülklerine ait tescil, tereke, rehin, vasiyet gibi kayıtlara rastlamak mümkündür. Söz konusu bu davalar sonucunda kadınların mal varlıkları tespit edilmektedir. Bu manada yüzün üzerinde mahkeme kaydı incelenmiştir. Elde edilen veriler tablo halinde ekte sunulmuştur.

XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da yaşayan kadında ziynet eşyası olarak altın, gümüş, elmas, yakut, zümrüt ve benzeri kıymetli taşlarla bezenmiş bilezik, küpe, sorguç, yüzük, kemer, kuşak, enselik, halhal gibi birçok takı kullanılmaktadır.

Söz konusu bu takıların veya kadının terekesinden çıkan kıymetli taşların bir kısmının ağırlıkları ve değeri belirtilirken, birçoğunun değeri kaydedilmemiştir. Değeri belirtilen ziynet eşyasının terekenin toplam değeri üzerinden yüzdesi tespiti çalışılmıştır. Bu çalışma ile özgür Osmanlı kadınının, mal varlığı içindeki ziynet eşyası tespiti çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziynet Eşyası, Bilezik, Küpe, Sorguç, Osmanlı kadını, Tereke

Abstract

It is seen that women in the Ottoman society have private ownership of movable property or real estate. In court registers, it is possible to find records of women's private property such as registration, estate, pledge, testament. As the result of these cases the assets of women are determined. Regarding this issue, more than hundred court registration have been examined. The obtained data are presented in table form.

It is seen that the woman who lives in Istanbul in the XVI.th and XVII.th century used much jewelry such as bracelet, earring, crest, ring, belt, belt, halal which are decorated with precious stones such as gold, silver and diamond, rubies, emeralds and similar precious stones.

The mentioned jewelry or some of the precious stones that came out of women's heritage had been given weight and value but many of them hadn't been recorded. In this study, the percentage of value recorded jewels had been done by regarding the total amount of inherited jewelry. In this study, the free Ottoman women's jewelry in their own property was tried to be identified.

Key Words: Jewelry, Bracelet, Earring, Turquoise, Ottoman woman, Heritage

Giriş

Osmanlıda kadın kendi hukukunu bilen ve savunan, özel mal varlığı olan ve istediği zaman malında tasarruf eden, başkasına ve hatta kocasına karşı kendi hak ve hukukunu mahkemede savunan özgür bir bireydir. Ayrıca kendisine miras bırakıldığı gibi, kendisi de dilediği kişiye veya kişilere kendi malını özgür bir şekilde miras bırakabilirdi. Kendi lehine veya aleyhine olan işleri mahkemede şahitlerin ve kadının huzurunda savunurdu. Kadın kocasının iznini almaksızın mahkemeye başvurabilir, kendi malını rehin bırakabilir, borç alabilir veya malını tescil ettirebilirdi.

XIX ve XX. yüzyılda Avrupa yazarların oryantalist bakış açısıyla Osmanlı kadını ve harem hakkındaki bilgilerin doğruluğu tartışılır. Zira Osmanlı kadını özel yaşamına dikkat eder ve birinci derecede yakını olmayan erkekleri haremlerine almazdı. Gayrimüslim bir yabancımanın Osmanlı haremine girmesi ise, zinhar mümkün değildir. Bu nedenle Avrupalı seyyah veya yazarların Osmanlı kadını hakkında söyledikleri ya kulaktan duyma bilgilerden ya da kurgudan ibarettir.

Saray dışında yaşayan Osmanlı kadınının ziynet eşyasını tespiti kadı sicilleri vasıtasıyla olmuştur. Bunlar da kadınların sicillere yansıyan tereke kayıtları, kendine ait olan eşyalarını satması, kardeşler arasında kendi zimmetlerinde bulunan mal varlıklarını kadı huzurunda tescil ettirmeleri, eşyalarını bazı şahıslara vasiyetleri veya eşiyile anlaşma yoluyla evlenmeyi sona erdiren (muhâlaa) kayıtlardan takip edilmiştir. Bu bağlamda yüzün üzerinde mahkeme kaydı incelenmiştir.

Saraya mensup olmayan zengin kadınların kıyafetleri tamamen başkaydı. Bunlar genelde topuklarına kadar ipek bir şalvar, şalvarın üzerine beyaz ipekten, kolları uzun, geniş, kenarları işlemeli, yakası bir elmas düğme ile iliklenen bir gömlek giyerlerdi. Zenginliklerinin derecesine göre, kemer ve hotozları çeşitli büyüklükte ve kıymette inci ve elmaslarla süslerlerdi. Hotozların üstünde incilerden çiçekler, kırmızı yakuttan güller, sarı yakuttan fulyalar, elmaslardan yaseminler yaparlardı.¹

Osmanlı Devleti'nde halk, her ne kadar sarayda yaşayanlar kadar olmasa da, birçok alanda mücevher kullanmıştır. Doğal olarak bunların başında Osmanlı kadınının kullandığı ziynet eşyası gelmektedir. Halk elinde bulunan söz konusu mücevherleri her ne kadar kadınlarda ziynet, erkeklerde gösteriş metaı olarak görmüşse de, aynı zamanda karşılığı olan bir değer olarak da kullanılmıştır.

Saray dışında yaşayan Osmanlı kadınının ziynet eşyasını tespiti kadı sicilleri vasıtasıyla olmuştur. Söz konusu siciller 1516-1691 tarihler arasında kapsayan yüz üç sicilden oluşmaktadır. Bunlardan on üçü Üsküdar Mahkemesi, biri Balat Mahkemesi, yirmi dokuzu İstanbul Mahkemesi, altısı Rumeli Sadaret Mahkemesi, on dördü Bâb Mahkemesi, biri Hasköy Mahkemesi, on altısı Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi ve yirmi üçü de Galata Mahkemesindedir. Sicillere yansıyan kadınların tereke kayıtları, kendine ait olan eşyalarını satması, kardeşler arasında kendi zimmetlerinde bulunan mal varlıklarını kadı huzurunda tescil ettirmeleri, para vakıflarından veya şahıslardan aldıkları borç karşılığı olarak ziynetlerini rehin bırakmaları, eşyalarını bazı şahıslara vasiyetleri veya eşiyile anlaşma yoluyla evlenmeyi sona erdiren (muhâlaa) kayıtlardan takip edilmiştir. Söz konusu kayıtların ilki Evâil-i Rebiyülevvel 922 / 4-14 Nisan 1516, son kaydı ise 18 Cemaziyelahir 1102 / 19 Mart 1691'dir.

¹ Refik Ahmed Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, s. 137.

İncelenen mahkeme sicilleri arasında; otuz dokuz tereke (muhallefat), on üç rehin bırakma, on altı alacak-verecek ve borç, on iki şahısların mallarını hibe etme, dört eşlerin anlaşarak (muhalaa) boşanma, üç zimmetlerindeki paranın ibrası, dört hırsızlık, altı veraset, vasiyet ve vâsi belirleme, üç satış akdi ve sair kayıtlardan ziyet eşyaları tespit edilmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıla ait ziyet eşyasını içeren kayıtlardan bazısının sadece adı zikredilmiş, bazısı ise ağırlığı ve değeri o günkü fiyat üzerinden belirtilmiştir. Evâil-i Rebiyülevvel 922 / 4-14 Nisan 1516 tarihli olan ilk sicil kaydında Şahcihan bt. Bâli'nin terekisinde beş adet ziyet eşyası ayrı ayrı fiyatlandırılmıştır. Terekisinin toplam değeri 7321 akçadır. Bunun içinde ziyet eşyasının değeri ise 1145 akçadır. Yani terekenin % 15,6'sını ziyet eşyası oluşturmaktadır.²

Bilezik

Anadolu halkının antik çağlardan beri kullandığı önemli takılardan birisi de bileziklerdir. Bileziklerden de en popülerleri madenin değerli olmasından ötürü altından olanıdır. Altın bilezik bir süs eşyası olmakla birlikte, maddi varlık anlamında da değerli bir metaldir.

Kadınların genellikle bileklerini, kollarını süslemek için kullandıkları değerli bir süs eşyası olan bilezik şekil açısından silindirik bir görüntüye sahiptir. İlk örnekleri taştan yapılmıştır. Günümüzde altın olanları revaçta olmasının yanı sıra, gümüş olanlar da sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun yanında, tarihte tunç ve camdan olanlarına da rastlanılmıştır. Kadınlara özgü bir süs eşyası olarak bilinmektedir.³

Ziyet eşyası bulunan yüz üç kadı sicilinden altmış iki kayıta bilezik bulunmaktadır. Söz konusu bu bileziklerin geçtiği kayıtlardan kırk beş belgede bileziğin miskali⁴ veya değeri belirtilirken, on yedi kayıta miskali ve değeri belirtilmemiştir. Sadece bir, bir çift veya tek bilezik gibi ifadeler kullanılmıştır.

İncelenen sicillerde ilk bilezik kaydı yedi numaralı Galata şer'ıye sicilinde Evâil-i Cemaziyülevvel 985 / 17-27 Temmuz 1577 tarihine aittir.⁵ Söz konusu kayıta adı geçen Kamer bint-i Abdullah'ın muhallefâtı arasında *on beş miskalden ziyadedir*, ifadesi kullanılmıştır. Buna göre, on beş miskal üzerinden hesaplırsak $15 \times 4,81104375 = 72,1656$ gram yapmaktadır. Ağırlığı belirtilen kırk beş bilezikten gramajı en fazla olanı, ziyet eşyasının tescili için Eyüb Mahkemesine başvuran Sultan bint-i Gavriye'nin yüz miskal olan bileziğidir.⁶ Bu da $100 \times 4,81104375 = 481,1043$ gram etmektedir. Bunun da akça olarak değeri maalesef belirtilmemiştir.

² İstanbul Kadı Sicilleri c.2, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, No, 787.

³ Ercan Çalış, *Diyarbakır Müzesinde Bulunan Etnografik Madeni Takılar*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, s. 23-24, Van 2016.

⁴ **Miskal** Eski bir ağırlık ölçüsü olan miskal, 26 Eylül 1869'da yayımlanan kanuna göre, 1 miskal (=1,5 dirhem = 24 kirat = 96 buğday) 4,81104375 gramdır. Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, c.I, s. 445, İstanbul 2000; Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, c.30, s.182-183, İstanbul 2005.

⁵ İstanbul Kadı Sicilleri (İKS), c.33. Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil, hüküm no, 20.

⁶ İKS, c. 25, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 37 Numaralı Sicil, hüküm no, 216.

Sicilde kaydedilen bileziklerin bir kısmında her hangi bir özellik belirtilmezken, diğer bir kısmında özellikleri veya ne tür bilezik oldukları yazılmıştır. Sefer bin Veli'nin çalınan eşyaları arasında bir gümüş bileziğin varlığı dikkati çekmektedir.⁷ Diğer bilezikler altın ve kıymetli taşlarla süslenmiştir. Bilezikler arasında *andişe bilezik*, *mücevher bilezik*, *cevher bilezik*, *eski mücevher bir çift bilezik*, *altın cebe bilezik* ve *incili bilezik* gibi, ifadeler kullanılmıştır.⁸ Abdi Bey b. Musa Paşa'nın borç almak için karısı Aişe Hanımdan rehin vermek için aldığı ziynet eşyası arasında, *55 miskāl bir dirhem bir çift altın andişe bilezik*,⁹ bulunmaktadır.

12 Receb 1072 / 3 Mart 1662 tarihinde varissiz ölen Hacı Hatun bt. Abdullah'ın muhalefatında bir andişe altın bilezik bulunmaktadır. Söz konusu bilezik kırk beş miskaldır. Birim fiyatı olarak miskali yirmi altı akça olarak hesaplanmıştır. Buna göre bileziğin değeri $45 \times 26 = 1170$ akçadır.¹⁰

Bilezik Osmanlı kadınının bir ziynet eşyası olmakla beraber, yeri geldiğinde değeri olan bir eşya gibi de kullanılmıştır. Örneğin borç olarak verilmiş,¹¹ hibe edilmiş¹² ve kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla paraya çevrilmiştir. Aynı şekilde mihirde ve mualeada da karşı tarafın verdiği değeri olan mal olarak işlem görmüştür.

Küpe

Birçok çeşidinin olduğu bilinen küpe de kadın ziynet eşyasıdır. Her ne kadar Osmanlıda, az da olsa erkeklerin kullandığı ifade edilse, incelenen belgelerde erkeklerin kullandığına dair bir kayda rastlanmadı. Ancak halk arasında geleneksel anlamda erkeklerin de küpe taktığı söylenir. Gerek saray kadınları arasında olsun, gerekse halktan kadınlar arasında olsun küpe takıları ziynet eşyası olarak önemli bir yer tutar.

Resim ve minyatürler inceleyerek Osmanlı küpeleri hakkında birtakım yorumlar yapan Gül İrepoğlu, *küçük altın toplardan oluşan bir gerdanlık ile ucunda damla biçimli yakut ya da lâ'l bulunan sallantılı altın küpeler görülür*. Ayrıca, *damla incili ya da sallantılı*,¹³ küpelerden söz eder.

İncelenen yüz üç İstanbul mahkeme kayıtlarında seksen civarında küpe bulunmaktadır. İstanbul halkının kullandığı bu küpelerin, birçok çeşidinin olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmı *bir çift altın küpe* olarak ifade edilirken, diğerleri de; *emrûdî küpe*, *altın lâ'l küpe*, *zümriüt küpe*, *iki yakası ayaklı ortası elmas taşlı küpe*, *incili küpe*, *lâ'l küpe*, *ortası lâ'li üçer ayaklı incili küpe*, *zümriüt taşlı altın küpe*, *inci askılarıyla üçer ayaklı zümriüt küpe*, *yakut taşlı altın küpe*, *üç yakalı iki tarafı inci ortası zümriüt taşlı*

⁷ İKS, c. 9. Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, hüküm no, 256.

⁸ İKS, c. 17. İstanbul Mahkemesi 3 numaralı sicil, hüküm no,797; İKS, c. 19, Bâb Mahkemesi 46 numaralı sicil, hüküm no,21; İKS, c.28, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 74 numaralı sicil, hüküm no,48; İKS, c.29, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 82 numaralı sicil, hüküm no,195; İKS, c.36. Galata Mahkemesi 32 numaralı sicil, hüküm no,149.

⁹ İKS, c. 17. İstanbul Mahkemesi 3 numaralı sicil, hüküm no, 570.

¹⁰ İKS, c. 28. Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 74 numaralı sicil, hüküm no, 48. Tablo 70. sırada.

¹¹ İKS, c. 10. Üsküdar Mahkemesi 84 numaralı sicil, hüküm no, 96. Tablo 11, 22, 26. sırada.

¹² İKS, c. 16. İstanbul Mahkemesi 12 numaralı sicil, hüküm no, 1100. Tablo 33, 37. sırada.

¹³ Gül İrepoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunun Görkemi Osmanlı Mücevheri", *Çağlar Boyunca Taki ve Mücevher*, sy.17, s.109-110, İstanbul 2000.

*altın küpe, inci esfârı ile altın küpe, beş ayaklı bir çift lâ'1 altın küpe, askılı zümrüt küpe, yeşil zümrüt küpe, altı ayaklı altın küpe, beşer ayaklı elmas taşlı ve ortalarında dahi birer elmas taşlı olup on iki elmas taşlı çift küpe ve inci küpe*¹⁴ diye isimlendirilen küpelerdir.

Küpelerin değeri için şunlar söylenebilir. Üsküdar Mahkemesi 9 numaralı sicil kaydında, 941 / 1534-1535 tarihli Âmine bt. Hacı Hüseyin'in terekesinde bir altın küpenin 100 akça fiyat verildiği görülmektedir.¹⁵ Evâil-i Cemaziyelevvel 1006 / 10-20 Aralık 1597 tarihinde Galata Mahkemesi 20 Numaralı sicilde Ziyet eşyasının toplam değeri 15,270 olan İsmihân Hatun bt. İlyas'ın dört çift küpesi mevcuttur. Küpelerin toplam değeri 3280 akçadır. Buna göre ziyet eşyasının % 21,48'ini küpeler oluşturmaktadır.¹⁶ Çeşitli ziyet eşyalarının toplam değerinin 1560 akça ettiği düşünülürse, ziyet eşyası içinde söz konusu küpenin oranı % 6,41'dir. İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil kaydında 15 Rebiyülahir 1027 / 11 Nisan 1618 Ayşe bt. Recep'in Yasef'ten alacaklı olduğu iki yakası ayaklı ortası elmas taşlı bir küpenin değeri ise 34,000 akça olduğu görülmektedir.¹⁷ Küpelerle ilgili değerleri metnin sonundaki tabloda ayrıntılı olarak verilecektir.

Yüzük

İncelenen kayıtlarda yüzüklerin kadınların ziyet eşyası içinde önemli bir yer tuttuğu görülen yüzük, Osmanlıda gerek kadınların ve gerekse erkeklerin kullandıkları bir takıdır. Ancak kadınının ihmal edemediği ve her kültürde olduğu gibi Osmanlı kültüründe de yaygın olan takılardandır. Altın, gümüş ve diğer değerli taşlarla işlenmiş birçok çeşidi vardır. Doğal olarak fiyatları da farklılık göstermektedir.

Yüzükler genelde altından imal edilmiş ve kıymetli taşlarla süslenmiştir. Bunların haricinde az da olsa gümüş yüzükler vardır. Ancak bunlar 30-40 akça değerindedirler. Bununla beraber, zümrüt taşlı gümüş yüzükler de mevcuttur.¹⁸ 1516 tarihinde sade altın bir yüzüğün değerinin 220 akça olduğu tespit edilmiştir.¹⁹ Ayrıca kıymetli taşlardan oluşan yüzükler de mevcuttur.²⁰

Sorguç

Sorguç, kavuk ve fes gibi Osmanlı dönemi başlıklarının alınlarına takılan, içine güzel tüyler sokulabilecek biçimde yapılmış, üzeri değerli taşlarla bezenmiş huni biçimindedir. Padişah ve devlet adamları tarafından olduğu kadar, saray kadınları ve saray dışındaki kadınların da severek kullandıkları ziyet eşyasıdır.²¹

¹⁴ Verilen tabloda kaynaklar belirtildiği için ayrıca dipnotlarda belirtilmeyecektir. Ancak tablodaki sıra numaraları verilecektir. Bak Tablo sıra no, 5, 7, 9, 11, 12, 17, 19, 20, 23, 26, 27, 29, 30, 35, 40, 42, 43, 44, 49, 52, 55, 60, 62, 65, 69, 72, 76, 80, 85, 86, 94, 101, 103.

¹⁵ Bak Tablo sıra no, 5.

¹⁶ Bak Tablo sıra no, 86.

¹⁷ Bak Tablo sıra no, 17.

¹⁸ Bak Tablo sıra no, 66.

¹⁹ Bak Tablo sıra no, 1.

²⁰ Bak Tablo sıra no, 42, 76, 80, 81, 85.

²¹ Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s.208-209, Ankara 1967; İrepoğlu, *Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher*, s.107-108; Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, s. 204, İstanbul 2006.

İncelenen kayıtlarda saray dışındaki kadınlara ait dokuz adet sorguç tespit edilmiştir. Âmine bint-i Hacı Hüseyin'in terekesinden çıkan sorgucun değeri yedi yüz akça iken, İsmihân Hatun bint-i İlyas'ın murassa sorgucu bin altı yüz altmış akça, Âlime Hatun bint-i Mustafa'nın sorgucu beş bin akça, Aişe bint-i Behram Bey'in murassa sorgucu on iki bin akça, Fatıma Hatun bint-i el-Hac Mehmed'in yakutlu murassa sorgucu dört bin akça değerindedir.²²

Kuşak / Kemer

Kuşak veya kemer hem erkeklerin hem de kadınların kullandıkları giysiyi tamamlayan önemli bir aksesuardır. Aynı zamanda altın, gümüş ve çeşitli kıymetli taşlarla süslenmiş bir ziynet eşyasıdır. Saray kadınlarının oldukça gösterişli kuşaklar kullandıkları bilinmektedir. İstanbul kadınlarının kuşakları her ne kadar saray kadınlarının kuşakları²³ kadar gösterişli olmasa da, yine de süslü altın, gümüş ve kıymetli taşlarla bezenmiş birçok kuşaklarının olduğu görülmektedir.

İstanbul mahkemesi kadı sicillerinde, kadınlara ait birçok çeşit kuşağa rastlanmıştır. Birtakımının değeri belirtilirken, diğer bir kısmının sadece ismi ve özellikleri verilmiştir. Bunlar arasında sade *kuşak*, *incili kuşak*, *gümüş kuşak*, *sîm kuşak*, *mücevher kuşak*, *sîm kemer kuşak*, *sîm ön kuşak*, *raht kuşağı*, *on yedi pafta sîm kuşak*, *yakutlu Frenk bâb tabir olunur kuşak*, *sîmger kemer kuşak*, *üç paftalı inci kuşak*, *sîm zünnâr kuşak*, *on beş paftalı sîm kolan kuşak*, *yüz kırk paftalı civân kaşı tabir olunur sîm kuşak*, *kırk sekiz miskal altından mamûl raht kuşak*, *tığ bendli sîm çengel kuşak*, *zünnârî kuşak* ve *cevherî kuşak*²⁴ gibi birçok kuşak çeşidine rastlamak mümkündür.

Kuşaklarda kullanılan malzemeye göre fiyatları da doğal olarak değişmektedir. 941 / 1534-1535 tarihinde Âmine bt. Hacı Hüseyin'in tereke kaydında 200 akça değerinde bir kuşak bulunurken, birçok ziynet eşyası bulunan Fatıma Hatun'un 18 Şaban 1072 / 8 Nisan 1662 tarihli terekesindeki kırk sekiz miskal altından imal edilmiş raht kuşağın değeri 12.096 akçadır.²⁵ Fatıma Hatun'un 48.401 akçalık ziynet eşyasının % 24.99'unu altın kuşağı oluşturmaktadır.

Diğer Ziynet Eşyası

İstanbul kadınının XVI. ve XVII. yüzyıllarda, yukarıda belirtilen ziynet eşyalarının haricinde çok çeşitli ziynet eşyası olduğu görülmektedir.

Baş ziynet eşyası olarak kullanılan *istefan*,²⁶ saray kadınlarının gösteriş alameti olarak kullandıkları gibi, İstanbul kadınları da kullanmıştır. Yüz üç kadın ziynet eşyası

²² Bak Tablo sıra no, 5, 46, 50, 65, 86, 87, 95, 97, 99.

²³ Saray kadınlarının kuşakları için bakımız, BOA, TS. MA. d / 2214, s.1a-2b; BOA, TS. MA. d / 7704, s.1a-2a; BOA, TS. MA. d / 2271, s. 1a-2a.

²⁴ Bak Tablo sıra no, 5, 13, 15, 19, 20, 33-37, 39-41, 43, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 60-62, 69, 71, 74-76, 85, 87, 92, 95, 101-103.

²⁵ Bak Tablo sıra no, 5, 75.

²⁶ *İstefan* Rumca bir kelime olan, çelenk taşıyan manasında *stephanephoros* kelimesinden türetilmiştir. Türkçe söylenişi ile *istefana* dönüşmüştür. Şemseddin Sami, bu kelimenin asıl manasının taç olduğunu ifade etmektedir. Hıristiyanlarda erkeğin nikâh sırasında eşine taktığı taç anlamında kullanılmıştır. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, s.102; İrepoğlu, *Çağlar Boyunca Taki ve Mücevher*, s.108.

kaydıdan yedisinde istefana rastlanmıştır. Söz konusu istefanlardan bazılarının değeri verilmiştir. Evasıt-ı Muharrem 1043/18-27 Temmuz 1633 tarihinde Merve Hatun bint-i Ebubekir'in nukut vakfiyesinde ziyet eşyasının değeri toplam 31.500 akça iken, istefanın değeri 8000 akçadır.²⁷ Buna göre ziyet eşyasının % 25.39'unu istefanın değeri oluşturmaktadır.²⁸

Dönemin baş süs eşyasından olan *çenber*, *çenber-i bürüncük*, *ak çenber*, *vele çenber*, *şamî çenber*, *kilindir*, *on ayaklı incili altın saç bağı*, *on dal incili saçlık*, *inci saçlık*, *altın saç bağı*, *altın saç bağı* ve *saçlık* gibi birtakım ziyet eşyasını İstanbul kadınlarının yoğun biçimde kullandığı görülmektedir.²⁹

Yukarıda sayılan ziyet eşyasının yanı sıra kayıtlarda çıkan ziyet eşyası şunlardır, *mengüş*,³⁰ *altın zincir*, *gümüş zihgir*,³¹ *hatem*, *halhal*,³² *nâl hatemî*, *gerdan*, *sîm ayna*, kıymetli taşlardan oluşan çeşitli *düğmeler*, *sîm sinebend*, *elmas* ve *yakut ile müzeyyen bir istikan*,³³ *Hürmüz inci*, *inci veya altından enselik*, *mücevher hamayıl*, *çeşitli inci ve kıymetli taşlar*, *kıymetli taşlarla bezenmiş saat*, *sîm bazubend* ve *lü'lü dizi*³⁴ gibi çeşitli ziyet eşyası bulunmaktadır.

Sonuç

XVI. ve XVII. yüzyıllarda saray dışındaki İstanbul kadınının ziyet eşyası hakkında yapılan bu çalışmada, İstanbul'un farklı mahkemelerinden yüz üç mahkeme kaydı incelenmiştir. Bu kayıtlarda, yirmiden fazla ziyet takı eşyası çıkmıştır. Bunların aralarında bilezikler, küpeler, sorguçlar ve benzeri ziyet eşyasının birçok türü bulunmaktadır.

Kadı sicillerdeki kadınların ziyet eşyalarını bize gösteren belgeler daha çok tereke kayıtlarıdır. Ayrıca kadınların bırakmış oldukları vasiyetleri gereği olarak terekelerindeki bazı bilezik, yüzük, küpe ve buna benzer bazı ziyet eşyasının vasiyet edilene bırakıldığı görülmektedir.

Kadınlar kendilerine has mülkleri sayılan ziyetlerini, para vakıflarından aldıkları borç karşılığı olarak rehin bırakmışlardır. İncelenen tereke kayıtları oldukça zengin ve özel mülkiyete sahip kadınlara rastlanmıştır. İncelenen kayıtlarda terekeleri en fazla olan iki hanımın mal varlıklarına oranla ziyet eşyalarının değeri şöyledir; evâhir-i Şaban 1023/ 4-14 Ekim 1614 tarihinde Galata Mahkemesi kaydında Aişe Hatun bint-i Mustafa'nın toplam muahhlefati 130.392 akça iken, bunun içinde ziyet eşyasının toplam değeri 4631 akçadır. Yani terekесinin toplamının % 3,551'i ziyet eşyasıdır.³⁵ Aynı şekilde 3 Safer 1052 / 3

²⁷ Bak Tablo sıra no, 20.

²⁸ Diğer istefanların değeri için bak Tablo sıra no, 23, 85, 91, 95, 99, 103.

²⁹ Bak Tablo sıra no, 3, 4, 6, 23, 30, 45, 55, 70, 88, 97, 100, 103.

³⁰ **Mengüş** Halka şeklinde küpe. Bak Tablo sıra no, 1, 3.

³¹ **Zihgir** Okçuların sağ elin başparmağına taktığı atış yüzüğü. Özer Küpeli, "IV. Murad'ın Torunu Fatma Hanım Sultan'ın Muahhlefati", *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy.II/2, s. 164; Bak Tablo sıra no, 1.

³² **Halhal** Ayak bileziği. Kadınların ayak bileklerine taktıkları genellikle gümüşten yapılan ayak bileziği. Kuşoğlu, *Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, s. 100; Bak Tablo sıra no, 10.

³³ Bak Tablo sıra no, 40.

³⁴ Bak Tablo sıra no, 1, 3, 7, 10, 12, 21, 23, 25, 31, 32, 42, 46, 50, 51, 55, 80, 81, 85, 87, 103.

³⁵ Bak Tablo sıra no, 94.

Mayıs 1642 tarihli Galata Mahkemesi kaydında, Zahide bint-i Nurullah Efendi'nin terekesi 325.700 akça iken, ziynet eşyasının toplam değeri 14.000 akçadır. Terekesini % 4,298'i ziynet eşyasıdır.³⁶

Yukarıda verilen söz konusu iki varlıklı hanımın dışında, toplam tereke ve ziynet eşyasının değerleri verilen on kadının terekesinin mal varlığına oranı % 19.757 nispetindedir.³⁷ Bu da bize Osmanlı kadınının mal varlığının yaklaşık olarak 1/5'ini ziynet eşyası oluşturmaktadır.

İncelenen mahkeme kayıtlarında dikkati çeken diğer bir konu ise, kadının özgür bir şekilde borç verdiğini ve borç aldığını, kendi mal varlığını istediği gibi kullanmış olmasıdır. Ayrıca kendisi ve şahsi mal varlığı hakkında mahkemeye başvurduğu ve kendi hakkını kadı huzurunda rahat bir şekilde savunduğu anlaşılmaktadır.

³⁶ Bak Tablo sıra no, 102.

³⁷ Bak Tablo sıra no, 1, 3, 5, 75, 84, 85, 86, 87, 89, 95.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, TS. MA. d / 2214, s.1a-2b;

BOA, TS. MA. d / 2271, s. 1a-2a.

BOA, TS. MA. d / 7704, s.1a-2a;

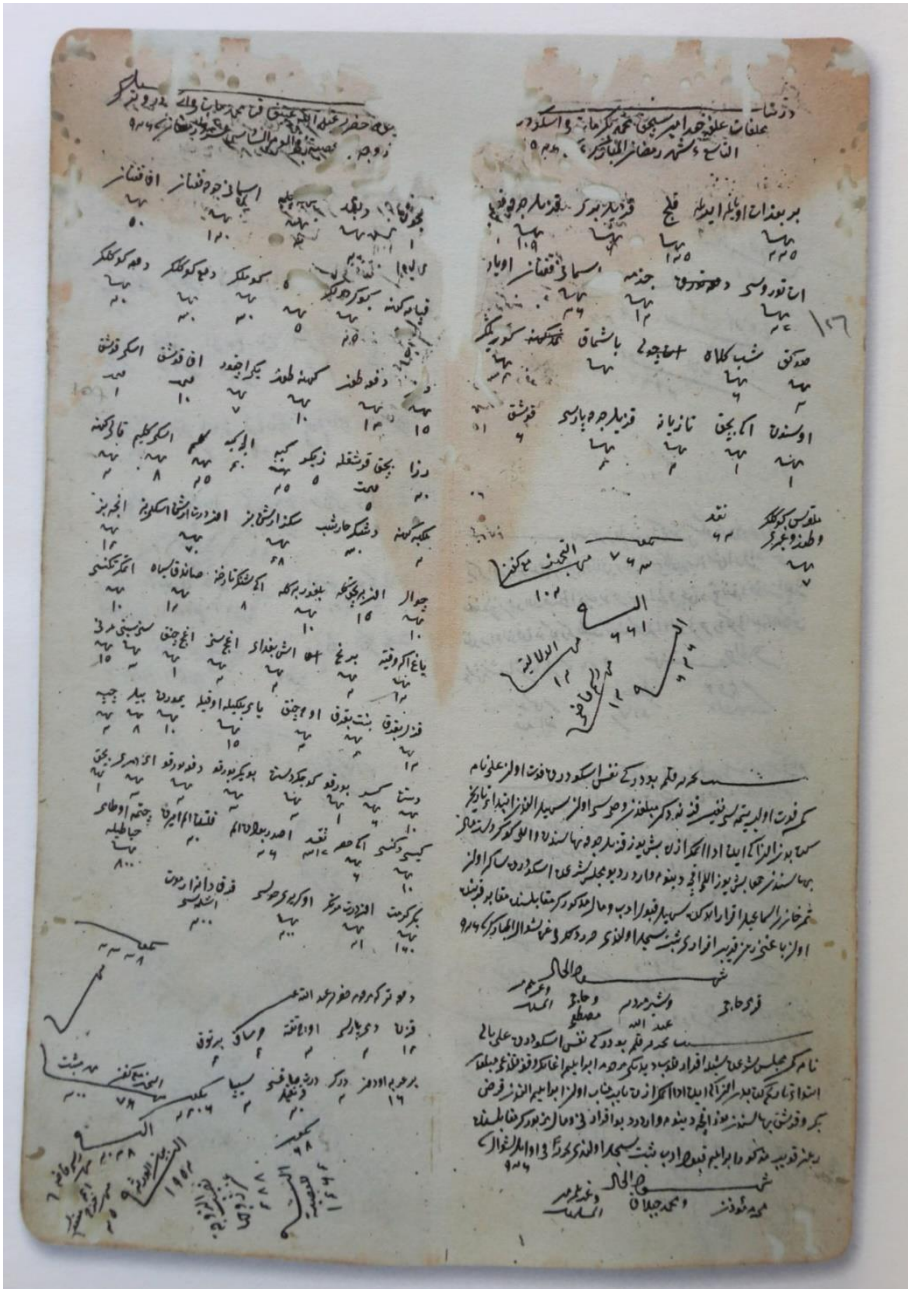
Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

- İstanbul Kadı Sicilleri, c. 2, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 3, Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 4, Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 5, Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 7, Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 9, Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 10, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 11 Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 13, İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.14, Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.15, Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.16, İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.17, İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.18, İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 19, Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 20, Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.23, Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.24, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 19 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 25, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 37 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 28, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 74 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c. 29, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 82 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.31, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 90 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.33, Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.34, Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.35, Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.36, Galata Mahkemesi 32 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.37, Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.38, Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil.
İstanbul Kadı Sicilleri, c.39, Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil.

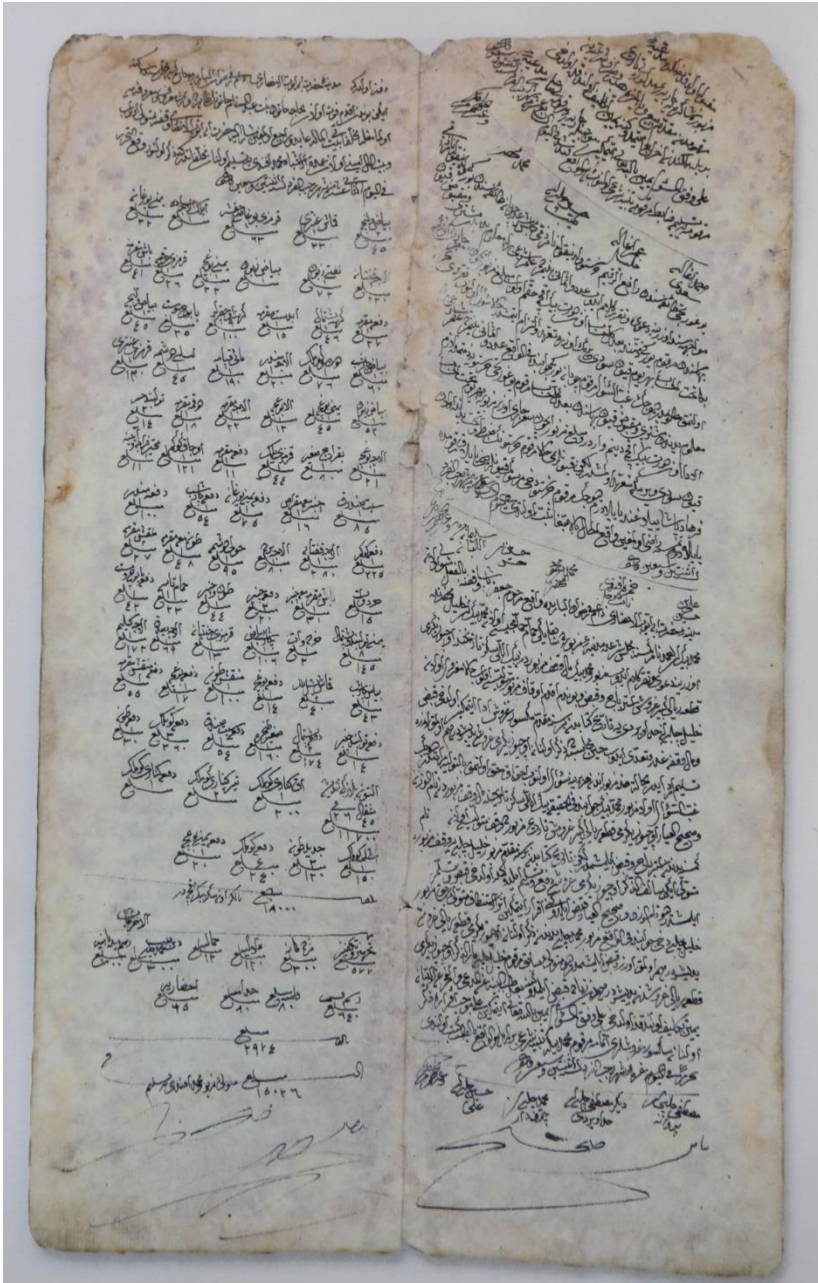
Araştırma Eserleri

- ÇALIŞ, Erçan, *Diyarbakır Müzesinde Bulunan Etnografik Madeni Takılar*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2016.
İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, c.I, İstanbul 2000.

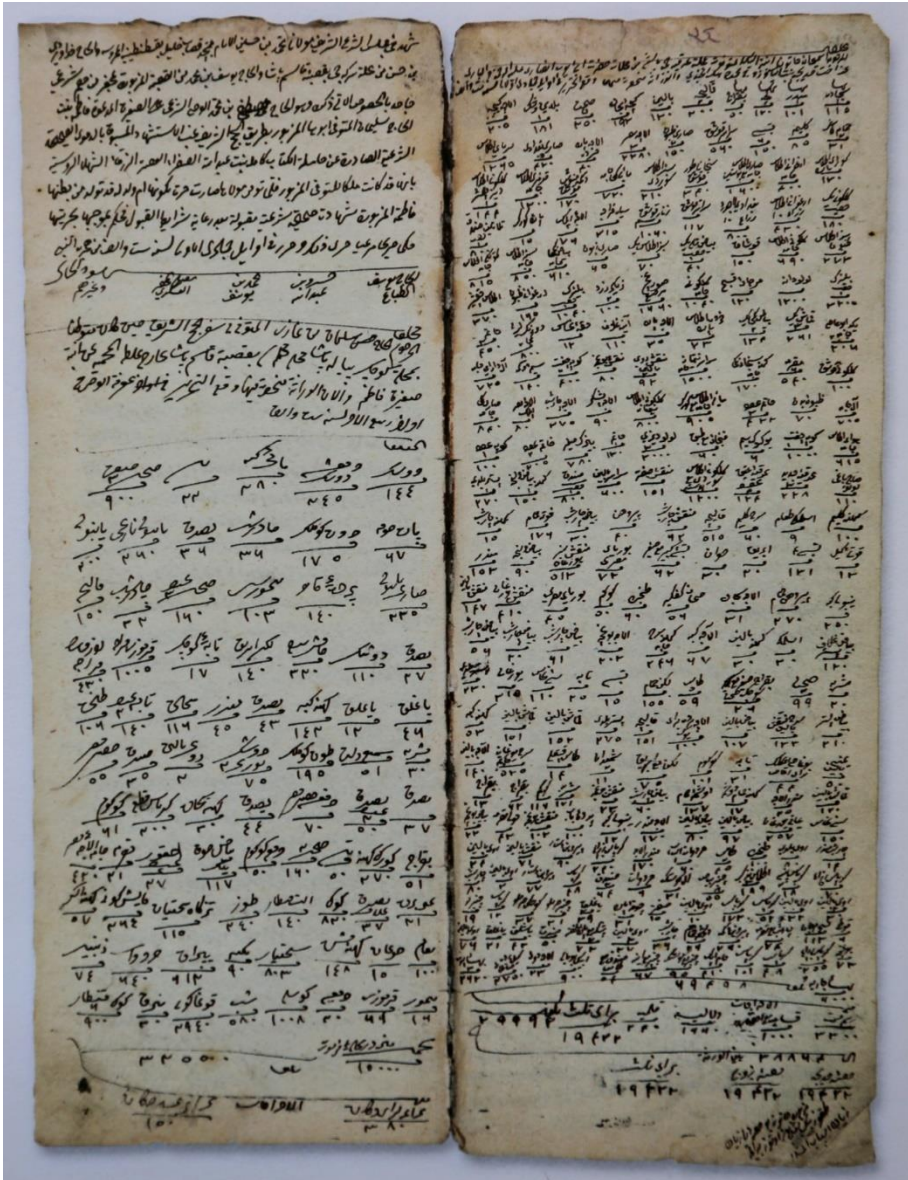
- İREPOĞLU, Gül, “Osmanlı İmparatorluğunun Görkemi Osmanlı Mücevheri”, *Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher*, sy.17, İstanbul 2000.
- KALLEK, Cengiz, “Miskal”, *DİA*, c.30, İstanbul 2005.
- KOÇU, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2006.
- KÜPELİ, Özer, “IV. Murad’ın Torunu Fatma Hanım Sultan’ın Muhallefatı”, *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy.II/2, s. 163-175, İzmir 2016.
- SEVENGİL, Refik Ahmed, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, basım yeri ve tarihi yırtılmış.
- Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 2015.

Belge I, Şahcihan bint-i Bâli'nin tereke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c. 2, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, s. 106.

Belge II, Varissiz ölen Hacı Hatun bint-i Abdullah'ın muhallefatı. İstanbul Kadı Sicilleri c.28, Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, s. 10.

Belge III, İsmihân Hatun bint-i İlyas'ın muhallefatı. İstanbul Kadı Sicilleri c.35, Galata Mahkemesi, 20 Numaralı Sicil, s. 34.

TABLO, İstanbul Şer'iyye Sicillerinde Kadınların Ziyinet Eşyası

Sıra No	İsim	Ziyinet Eşyası	Değeri Akçe	Ziy. Eş. To. Dg. ¹	Tarih H./M.	Mal Var. Top. Deg.	Açıklama
1	Şahicahan bt. Bâli	Altın zincir	850	1145	Eval-i Ra. 922/ 4-14 Nisan 1516	7321	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.2. Üsküdar Mahkemesi, 2. Numaralı Sicil, No:787
		Altın yüzük	220				
		Altın menğüş	25				
		Gümüş zibzar	25				
		Yüzük	25				
2	Abdullah'ın Kızı	Gümüş yüzük	15	15	Eval-i N. 925 / 20- 30 Ağustos 1519	524	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.2. Üsküdar Mahkemesi, 2. Numaralı Sicil, No:540
		Bir çift menğüş	13				
3	Ayşe bt. Halil	Gümüş yüzük	12	42	Güre-i Şaban 930 / 4-14 Haziran 1524	1881	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.3. Üsküdar Mahkemesi, 5. Numaralı Sicil, No:210
		Çenber-i barmenek	12				
		Vele çember	6				
		Ak çember	30				
		Sarı çember	20				
4	Sâre bt. Mehmed	Bir hâtem	52	107	09. C. 932 / 23 Mart 1526	6090	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.3. Üsküdar Mahkemesi, 5. Numaralı Sicil, No:247
		Bir küçük yüzük	5				
		Soruç	700				
		Altın küpe	100				
		Altın yüzük	100				
5	Ânime bt. Hacı Hüseyin	İnci ve boncuk	120	1560	94H / 1534-1535	11751	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.4. Üsküdar Mahkemesi, 9. Numaralı Sicil, No:247
		Kuşak	200				
		Gümüş na'lin	300				
		Yüzük	40				
		İki kuşak	40				
		Kilindir	15				
		İki gümüş yüzük	80				
		Altın küpe	800				
		Altın makrama	400				
		Zincir altın	1000				
6	Ödçe bt. Turanoz	Altın küpe	58	135	Eval-i Şaban 954/ 16-26 Eylül 1547	2001	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.5. Üsküdar Mahkemesi, 14. Numaralı Sicil, No:38
		İki gümüş yüzük	80				
7	Ergari bt. Dimitri	Altın küpe	400	2200	Eval-i Receb 953 / 20-30 Ağustos 1546	5750	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.5. Üsküdar Mahkemesi, 14. Numaralı Sicil, No:647
		Zincir altın	1000				
		Altın küpe	58				
8	Gülbahar	Altın küpe	58	58	Eval-i C. 971 / 16-26 Ocak 1564	2029,5	Terâke kaydı. İstanbul Kadı Sicilleri c.7. Üsküdar Mahkemesi, 26. Numaralı Sicil, No:1007
9	Aynı bt. Abdullâh	Emirdü küpe			Eval-i Za. 970 / 20- 30 Temmuz 1563		Hırsızlık olayı. İstanbul Kadı Sicilleri c.7. Üsküdar Mahkemesi, 26. Numaralı Sicil, No:30
10	Sefer b. Veli	Bir gümüş bilezik, bir çift altın küpe, bir gümüş yonlak, bir tane incil bağmak, bir çift gümüş halhal		10. C. 991 / 01 Temmuz 1583	14-24 Şubat 1592		Hırsızlık olayı. İstanbul Kadı Sicilleri c.9. Üsküdar Mahkemesi, 56. Numaralı Sicil, No:256
		İki çift altın bilezik, bir çift altın la'l kaşlı küpe, bir la'l yüzük, bir maktül inci					
11							Mehmed Çavuş b. Abdülmeccan'ın Kenan Çelebi b. Sinan'a borçlu olduğu mal cinsi. İstanbul Kadı Sicilleri c.10. Üsküdar Mahkemesi, 84. Numaralı Sicil, No:96

¹ Ziy. Eş. To. Dg. Ziyinet eşyasının toplam değeri.

12	Emine bt. Ali	Bir çift zümrüt küpe, bir nal hâtemi	3.Z.1000 /10 Eylül / 1592	Emine bt. Ali'nin vaset yoluyla intikal eden ziyet eşyası İstanbul Kadı Sicilleri c.10. Üsküdar Mahkemesi, 84 Numaralı Sicil, No:735
13	Belkis bt. Mustafa	Bir incili kuşak, bir cevheri bilezik	2.S.1000 / 19 Kasım 1591	Belkis bt. Mustafa'ya emanet edilen ziyet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.10. Üsküdar Mahkemesi, 84 Numaralı Sicil, No:1084
14	Emine bt. Ferhad	La'l yüzük	8. N. 970 / 1 Mayıs 1563.	Satış akdi. İstanbul Kadı Sicilleri c.11. Balat Mahkemesi, 2 Numaralı Sicil, No:211
15	Ayşe Hatun	Üç ayaklı altın küpe Gümüş kuşak Bir gümüş kuşak	3900 600 2300	Satış akdi. İstanbul Kadı Sicilleri c.13. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:165
16	Hacı Mehmed b. Hüseyin	Bir çift altın bilezik Bir çift altın küpe Bir altın	7000 1000 2000	Yangın sırasında kurtarılan ziyet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.13. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:184
17	Ayşe bt. Receb ²	İki yakası ayaklı ortası elmas taşlı bir küpe	34.000	Ayşe bt. Receb'in Yusuf'ten alacaklı olduğuna dair. İstanbul Kadı Sicilleri c.13. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:226
18	Despina bt. Karagöz	Bir kafes inç, bir çift altın küpe, bir altın hâtem	15.R.1027 / 11 Nisan 1618	Borç karşılığında rehlin bırakılan ziyet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.13. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:545
19	Gülruh bt. Abdullâh	Onuz üç miskal altın, bir çift bilezik, bir zümrüt küpe, bir inci küpe, iki sim kuşak	25 S.1027 / 28 Haziran 1618	Eğence bt. Abdullâh'a hibe ettiği eşya. İstanbul Kadı Sicilleri c.13. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:650
20	Merve Hatun bt. Ebubekir	İstefân Bir la'l küpe Doksan yedi adet dizi inci Bir la'l hâtem Bir mücevher kuşak	31.500 8000 7000 1500 8000	Merve Hatun bt. Ebubekir'in nikah vaktiyesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.14. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 56 Numaralı Sicil, No:107
21	Aişe bt. Mehmed	Yirmi miskal bir çift altın bilezik, bin beş yüz akçe kıymetli bir altın la'l hâtem	20. M. 1043 / 28 Temmuz 1633	Hırsızlık davası. İstanbul Kadı Sicilleri c.14. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 56 Numaralı Sicil, No:118
22	Hümâ Hatun bt. Abdullâh	On dört miskal altın bilezik	07.Za.1042 / 16 Mayıs 1633	Süleyman b. Ahmed'in karısı Hümâ Hatun bt. Abdullâh'a olan borcu. İstanbul Kadı Sicilleri c.14. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 56 Numaralı Sicil, No:255
23	Cennet bt. Sefer	Bir sim kuşağı, Ortası la'li üçer ayaklı bir çift incili küpe, bir çift inci گردانه, on dört küngürelci bir murrassa, istefân, on ayaklı incili altın sac bağı.	02. R. 1059 / 15 Nisan 1649	Cennet bt. Sefer'in bazı mücevherlerini torunu Havva bt. Mustafa'ya hibe emesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.15. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 80 Numaralı Sicil.

² Bâ'ısu'l-Kitâb Ayşe bt. Receb nâm hatun mahfil-i kâzâda, Roza bt. Peran nâm Yahudiye mahzarında takriri-i da'va edib, bundan âkdem **iki yakası ayaklı ortası elmas taşlı bir küpeyi** Kediuz' Cema'âtünden Yusuf nâm Yahudiye **otuz dört bin akçaya** bey' ve teslim edib, **yirmi bin akçanın** yedünden alıb kabz edib **on dört bin akçanın** zimmetinde kalıb meblağ on dört bin akçaya emr ve kabulü hâviye kefâlet ile mezburâ Roza kefil olmus id. Meblağ-ı merkûmü kefâlet-i cihetiyle taleb ederim. Dedikde, kibbe's-saâl mezburâ Roza kefâlet-i mezburayı bi'l-külliyye inkâr edib, gibbe'l-ışhâd' uhalden İsa b. İlyas ve Müsa b. İlyas nâm kimesneler mahfil-i kâzâda hazıran olub, fi'l-vakı' zikr-i sâbık küpe semninden mezbur Yusuf zimmetinde olan on dört bin akçaya emr ve kabulü hâviye kefâlet ile [bizim huzurumuzda kefil oldu] biz bu hususa şahidleniz, şehâdet dahî ediniz dedikler [nde] hâ'de't-tâ-dil ve't-teziyye şâhadetleri makbûle olub, mütcebi ile hüküm-i birle, bu humuf gibbe'l-taleb ketb u tahrir olunub yedi talebne def' olundu. Tahfîren fi'l-yevmi'l-hâmis a'şer min [şehr-i] Reb'i'l-ahir sena seba' ve iştin ef.

24	Hasan b. Perviz'in küçük kızı Ümmühalâ	Bir çevherî İstefan, bir çift altın bilezik, on bir miskal inci	Gürre-i R. 1059/ 14-23 Nisan 1649	No:39 Ümmühalâ'nın vasîfesinde olan alacağı. İstanbul Kadı Sicilleri c.15. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 80 Numaralı Sicil, No:161
25	Ümmü Gülşin	Bir çift altın bilezik, altından masnû' bir la'l yüzük ve bir sim ayna	26. R. 1059/ 9 Mayıs 1649	Mühâlaa' yoluyla boşandığı ve İbra ettiğî zimmeti . İstanbul Kadı Sicilleri c.15. Rumeli Sadareti Mahkemesi, 80 Numaralı Sicil, No:259
26	Fâtma bt. Ömer	Bir çift zümrüt taşlı altın küpe, beş miskal bir altın bilezik	24. N.1073/ 2 Mayıs 1663	Fâtma bt. Ömer'in Kürr Çelebi b. Mehmed'e kalan borcunu ödemesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:82
27	Mühtedi Mehmed	Kırk miskal inci 400 riyalî gürüş Sarı yakutlu altın hâtem 100 riyalî gürüş Bir çift zümrüt altın küpe 150 riyalî gürüş On çift inceli altın küpe 150 gürüş	12. M.1074/ 16 Ağustos 1663	Ahacığn kefiliden talep eme davası. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:628
28	Ermeni Hâce David'in kızı Sadak	Bir la'l küpe, bir elmas hâtem, bir fîruze hâtem	28. M.1074/ 1 Eylül 1663	Ölen Ermeni Hâce David'in kızı Sadak'ın miras hususundaki kardesi Kirkor'un zimmetine İbra ettiğî. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:640
29	Zeyneb Hatun bt. Abdullâh	Bir çift altın bilezik, bir çift inceli küpe	18. Ra.1074/ 20 Ekim 1663	Zeyneb Hatun bt. Abdullâh ile boşandığı zevci Mehmed Efendi b. Es-Seyh İsmail arasındaki mehr-i müteccelini talep davasına konu olan ziyinet esyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:879
30	Zafire	Yetmiş tane inceli bir çift küpemi, on dal inceli saçlık	13. S. 1074/ 16 Eylül 1663	Fener Kapısında oturan Zafire adlı masarıyerinin Hoca Osman vakfından aldığı borcuna karşılık bıraktığı rehlin. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:742
31	Ayşe bt. Osman	On altı miskal bir çift altın bilezik, on iki miskal dokuz altın düğme	10. R. 1074/ 15 Ağustos 1663	Ayşe bt. Osman'ın kocası Mehmed Beşe b. Murad'ın Mühâlaa yoluyla boşanması. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:567
32	Hizmetçis Mehmed b. Mustafa	Bir çift elmas bilezik, bir sim şinebend	11. M. 1074/ 11 Kasım 1663	Hizmetçis Mehmed b. Mustafa'nın ağası Ahmed Ağa b. Abbâs'dan aldığı ziyinet esyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:1014
33	Mihri Hatun bt. Abdullâh	Yirmi miskal bir çift altın bilezik, bir sim kemer kuşak	3. Ca. 1074/ 3 Aralık 1663	Mihri Hatun bt. Abdullâh'ın bazı esyalarının Hatice bt. Abdullâh'a hibe ettiğî ziyinet esyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:1100
34	Belkis bt. Abdullâh	Onuz miskal altından masnû' bir çift bilezik, bir sim ön kuşak	8. Ca. 1074 / 8 Aralık 1663	Belkis bt. Abdullâh esyasını torunu Mehmed Çelebi'ye hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.16. İstanbul Mahkemesi, 12 Numaralı Sicil, No:1126
35	Aişe bt. Osman	Bir çift zümrüt küpe ve bir çift mücevher altın bilezik ve bir mücevher kuşak.	20. R. 1077/ 20 Eylül 1666	Aişe bt. Osman'ın Rahime bt. Ramazan Çavuşa çarriye ve esyalarını hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:17
36	Timurlân bt. Abdullâh	Sekiz miskal altından masnû' bir bilezik, eli dihten simden masnû' bir ralt kuşağı	29. Ca. 1077/ 27 Kasım 1666	Kocası Delâl Mustafa Beşe'den mehr-i müteccel bahasından alacağı olduğu ziyinet esyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:207
37	Zamâne bt. Abdullâh	On yedi patta sim kuşak, bir tek altın bilezik	8. C. 1077/ 6 Aralık 1666	Zamâne bt. Abdullâh, Esyalarını Payidar bt. Abdullâh'a hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:347
38	İsmihân bt. Mehmed	22 miskal altından masnû' bir tek bilezik, beş esedi gürüş kıymetli, yemeni taşlı bir hâtemi	9. B. 1077/ 5 Ocak 1667	Hibeullah bt. Mehmed'e borcu olan ziyinet esyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:398
39	Salihâ Hatun bt. Murtaza	50 miskal altından bir çift bilezik, yuz seksen dihten simden masnû' bir ralt kuşak	8. B. 1077/ 4 Ocak 1667	Salihâ Hatun bt. Murtaza'nın vasiyeti. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:409
40	Aişe Hanım	Elmas ve yakut ile müzeyyen bir altın istikan.12	12. S. 1077/	Abdi Bey b. Musa Paşa'nın borç almış için karısı Aişe Hanım'dan rehlin vermek

						İçin aldığı ziyet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:570
41	Şahmine bt. Mınas	pâfıah elması ve yakutlu Frenk baba ta'bir olunur bir kuşak, 10 kaudene altın saç bağı, 55 miskal bir dirhem bir çift altın anıdıse bilezik, inci askıdan ile üçer ayaklı bir çift zümrüt küpe	7 Şubat 1667			
42	Şahmine bt. Mınas	Bir sim kemer kuşak, bir andiçe bilezik	8. Ş. 1077/ 3 Şubat 1667			Şahmine bt. Mınas'ın Ahmed Beşe'den mühâlaa yoluyla boşandığı. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:797
43	Fatma bt. Ahmed	Üçer ayaklı üç lâ'l, birer yakut taşlı bir çift altın küpe, yedisiz pâfıahı yirmi bir yakut, yirmi bir elması ile müzeyyen bir çift bilezik, iki elmas yazık, yüz Hümmüz inci	15. N. 1077/ 11 Mart 1667			Fatma bt. Ahmed'in, Salihâ Hatun bt. Yusuf'a rehın olarak verdiği mücevherlerin, izni olmadan Hacı Yusuf'a satıldığı. satışın geversiz olması sebebiyle mücevherlerin veya kıymetinin sahibine iade edilmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:922
44	Aişe bt. Abdullah	Bir sim kemer kuşak, on üç miskal bir altın bilezik, bir çift inci küpe	25. N. 1077/ 12 Mart 1667			Aişe bt. Abdullah'ın vasiyeti için Veli Bey b. Mahmud'u vasi tayin etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:948
45	Mahmûnir bt. Abdullah	Üç zümrüt taşlı bir altın küpe, yirmi bir miskal bir çift endişe altın bilezik	21. Ş. 1077/ 7 Nisan 1667			Mahmûnir bt. Abdullah'ın sıs ve ev eşyalarını azatlı cariyesi Vildan'a hibe ettiği. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:1026
46	Kaya bt. Sefer	Üç yakalı iki taraflı İnci ortası zümrüt taşlı bir altın küpe, on miskal bir tek altın bilezik, dokuz al inci saçlık	10. Ş. 1077/ 5 Nisan 1667			Kaya bt. Sefer ziyet eşyasını babası Sefer'e hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:1106
47	Ümmühanî bt. El-Hac Ali Efendi	Üçer ayaklı bir çift lâ'l küpe, birer ayaklı bir çift yakut küpe, üç yüz akçe dirhem günüşten masnu' iki sim raltı kuşak, bir mücevher kuşak, üç yüz dirhem günüşten masnu' bir bulurçdan, bir sorguç, bir inci enselek, on beş miskal altından masnu' bir ön kuşak, yetmiş miskal altından masnu' bir çift bilezik	16. Ş. 1077/ 11 Nisan 1667			Ümmühanî bt. El-Hac Ali Efendi'nin sıs ve ev eşyalarını kızı Meryem bt. El-Hac Hasana hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:1140
48	Fatma Hatun bt. Abdülbaki	Bir çift zümrüt küpe	20. R. 1077/ 20 Ekim 1666			Fatma Hatun bt. Abdülbaki'nin malından kalan bir çift zümrüt küpeanın mirasçılarınca paylaşılması. İstanbul Kadı Sicilleri c.17. İstanbul Mahkemesi, 3 Numaralı Sicil, No:48
49	Hayva bt. Mehmed	Yirmi miskal altından mesnu' bir çift bilezik, bir çift inci küpe, bir sim ön kuşak, selef dığmeli telli mor sandal kaftan	9. S. 1087/ 23 Nisan 1676			Müdderris İsa Efendi'nin analığı Hayva bt. Mehmed'in vasiyeti ve vasi olarak İsa Efendi'yi ret edip Süleyman b. Hasan Efendi'yi tayin ettiği. İstanbul Kadı Sicilleri c.18. İstanbul Mahkemesi, 18 Numaralı Sicil, No:110
50	Fatma bt. Abdullah	Bir sim kuşak, üç ayaklı bir çift altın küpe	Gürce C. 1087/ 12 Temmuz 1676			Fatma bt. Abdullah'ın eşya davasında damadı Mehmed Çelebi b. İbrahim ile sulh olduğu. İstanbul Kadı Sicilleri c.18. İstanbul Mahkemesi, 18 Numaralı Sicil, No:636
51	Manol v. Kostantin	Üç mücevher sorguç, bir sim ayna, bir çift mücevher bilezik, bir mücevher hamayıl, bir la'l taşlı altın yüzük	22. C. 1097/ 16 Mayıs 1686			Manol v. Kostantin'in boşduğu eşinden eşya ve sairinden alacağı kalmadığı. İstanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:21
52	Kazar v. Serkis	Üç miskal inci, iki kıkık bir Macar altını, bir çift zümrüt küpe, üç altın hatem, on iki pâfıa bir mücevher altın boğça, iki yüz dirhem bir simgir kemer kuşak, altmış beş miskal bir çift altın bilezik	28. C. 1097/ 22 Mayıs 1686			Kazar v. Serkis'in bazı eşyalarını gelini Elva bt. Serkis'e hibe ettiği. İstanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:112
53	Şaban b. Mehmed	Üçer ayaklı bir çift zümrüt küpe, bir çift altın bilezik, üç pâfıahı bir inci kuşak, on yedi dal inci	18. B. 1077/ 14 Ocak 1667			Şaban b. Mehmed'in alacak davasında İvaz b. Abdullah ile sulh olduğu. İstanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:275
54	Fatma bt. Mansur	Mecmuu seksen gürüş kıymetli on adet sim hazme [halıca], iki sim bilezik	27. B. 1097/ 19 Haziran 1686			Fatma bt. Mansur'un oğlunu kürekten kurtarmak için para verdiği iddiasını ispat etmediği.

54	Mehmed Efendi b. Hasan	Bir çift altın bilezik, bir tek altın, burma, bir altın zincir, dokuz adet altın diğme, bir balıkcı? Taş na'na (en ön kışağı, üç sim kılıç, iki sim gaddare, beş sim rahi, iki reşme	15. Ş. 1097/ 7 Temmuz 1686	Istanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:325 Mehmed Efendi b. Hasan in Ömer Efendi ve Afife Hatun Vakfı'ndan aldığı borca karşılık verdiği bazı esya. Istanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:531
55	İsmihan bt. Ali	İnci eşyan ile altın küpe, def'a orası la'l taşlı bir çift altın küpe, bir altın haneçer, dokuz adet altından diğme, bir altın saç bağı, yine dokuz adet şerif altından bir saç bağı, bir sim kışak, bir saat	12. B. 1097/ 4 Haziran 1686	İsmihan bt. Ali'nin Hacı Ali Efendi b. Abdurrahman'a olan borcunu ödediği ve rehin verdiği esyayı geri aldığı. Istanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:338
56	Emetullah bt. Mustafa	Bir çift incili küpe, dokuz inci diğme	10. Ş. 1097/ 2 Temmuz 1686	Emetullah bt. Mustafa'nın Ayye bt. Hasan'a olan borcu. Istanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:459
57	Ayye Hatun bt. Muslihiddin	Bir çift zümrüt altın küpe, beş ayaklı bir çift la'l altın küpe, bir altın elmas hâtem	18. B. 1097/ 10 Haziran 1686	Ayye Hatun bt. Muslihiddin'in menzili, balıçce ve esyalarını otuz sekizinci Yüncü Ağa bölüğe para vakfı mütevellisine bey' bi' isigâlah yoluyla satması. Istanbul Kadı Sicilleri c.19. Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:196
58	Haice bini-i Musa	Yedi miskal bir denk bilezik	5.C.1102/ 6 Mart 1691	Haice bini-i Musa'nın eşi Hüseyin bin Mehmed arasında <i>hısar-ı zindeğâneniz</i> (iyi yaşam şekli) olmadıktan mühalâ a yoluyla boşunmaya karar vermişlerdir. Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:149
59	Fatma bt. Derviş	Onuz miskal altın bilezik	12.C.1102/ 13 Mart 1691	Fatma bt. Derviş'in terekesinden çıkan mücevherat Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:183
60	Belkis bt. Abdullâh	Bir çift altın bilezik, bir incili kışak, bir sim kışak, bir çift askılı zümrüt küpe, bir çift inci küpe	15.C.1102/ 16 Mart 1691	Belkis bt. Abdullâh ile kardeşi Yusuf Ağa b. Abdullâh'ın kadı huzurunda mallarını ibraz etmeleri. Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:322
61	Meleki bt. Mustafa	Bir çift altın küpe, bir sim kışak, bir çift altın bilezik, bir incili kışak	18.C.1102/ 19 Mart 1691	Meleki bt. Mustafa'nın bazı esyalarını kocası Hüseyin b. Hasan'a vasiyeti. Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:337
62	Emetullah Hatun bt. Mustafa	Bir çift altın küpe, bir sim zümrüt kışak, bir çift zümrüt küpe, bir çift altın bilezik, on dokuz altın diğme, on iki yaldız altını, bir mübir hâtem, bir sağır yüzük	12.C.1102/ 13 Mart 1691	İnanm Ali Efendi'nin karısı Emetullah Hatun bt. Mustafa'nın bazı esyalarını babası Mustafa Celâbi'ye satması. Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:353
63	Ali Çavuş b. Süleyman	On iki yaldız altını, bir mübir hâtem, bir sağır yüzük	29 Ca.1102/ 28 Şubat 1691	Erdel Seferi sırasında vefat eden Ali Çavuş b. Süleyman'ın terekesini refikî Mehmed Ağa tarafından alınarak karısı İsmihan bt. Hızır'a teslim edilmiştir. Istanbul Kadı Sicilleri c.20. Bâb Mahkemesi, 54 Numaralı Sicil, No:191
64	Rahime bt. Ahmed	Bir yeşil zümrüt küpe	Evvâli Ca. 1042/ 14-24 Kasım 1632	Rahime bt. Ahmed evini kızı Aişe Hatuna, bir yeşil zümrüt küpe karşılığında hibe ettiği dair. Istanbul Kadı Sicilleri c.23. Hasköy Mahkemesi, 5 Numaralı Sicil, No:58
65	Irene bt. Todori	Bir çift la'l küpe, 88 miskal bir çift altın bilezik, bir murassa' altın istikan, bir murassa' sorguç	25. Z. 1029/ 21 Kasım 1620	Irene bt. Todori'nin rehin olarak verdiği zilyet esyasi. Istanbul Kadı Sicilleri c.24. Eyyub Mahkemesi (Havâss-ı Refa), 19 Numaralı Sicil, No:619
66	Selamet bt. Abdullâh	Bir çift incili altın küpe, iki zümrüt taşlı gümüş yüzük	2. Ra. 1028/ 17 Şubat 1619	Selamet bt. Abdullâh'ın mirası Istanbul Kadı Sicilleri c.24. Eyyub Mahkemesi (Havâss-ı Refa), 19 Numaralı Sicil, No:106
67	Haice bt. Veli	Bir tek cevher altın bilezik, bir gerdan tabir olunur kaftes inciyi	5. B. 1047/ 23 Kasım 1637	Haice bt. Veli'nin Bî-zebân Ali b. Ahmed'e borç karşılığında rehin bırakması. Istanbul Kadı Sicilleri c.25. Eyyub Mahkemesi (Havâss-ı Refa), 37 Numaralı Sicil, No:213
68	Sultana bt. Gavriyye	Yüz miskal bir çift altın bilezik, on beş miskal inci	7. B. 1047/ 25 Kasım 1637	Sultana bt. Gavriyye'nin zilyet esyasi tescil Istanbul Kadı Sicilleri c.25. Eyyub Mahkemesi (Havâss-ı Refa), 37 Numaralı Sicil, No:216

69	Perebye bt. Manoel	Bir altın eğimlik, on beş parçalı bir sim kolan kışak, yüz on sekiz dirhem bir sim kışak, otuz iki parçalı bir sim kışak, yüz dirhem bir sim kışak, altı avaklı iki altın küpe	5. L. 1047 / 20 Şubat 1638		Perebye bt. Manoel'un Hzır Paşa Vakfı Mütevelliğine olan borcuna karşılık bazı eşyasını rehin verdiği. İstanbul Kadı Sicilleri c.25: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 37 Numaralı Sicil, No:340
70	Hace Hatun bt. Abdullah	Baş makreme meca cenber Cenber iki adet Altın bilezik andiše. Miskal 45 x İyfat 26=1170	12.B. 1072 / 3 Mart 1662	18.000 akçe	Varisiz ölen Hace Hatun bt. Abdullah'ın muhalledatı. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:48
71	Fotini bt. Esteryano	Yüz miskal altın bilezik, yüz kırk parçalı civân kaşı ta'bir olunur bir sim kışak	21.B. 1072 / 12 Mart 1662		Fotini bt. Esteryano İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:55
72	Sehergâh bt. Abdullah	Üç bin yüz elli akçaya on kışak, on iki bin altı yüz akçeye bir çift zümrüt küpe, dokuz bin beş yüz akçeye otuz bir miskal bir çift bilezik	10.Ş. 1072 / 31 Mart 1662		Sehergâh bt. Abdullah'ın varislerine intikal eden eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:96
73	Şerife Hatun	Andiše altın bilezik 15 miskal Cebe altın bilezik 22 miskal	Eyval-i N. 1072 /20- 30 Nisan 1662	10849 akçe	Şerife Hatun'un Eyyub Sultan Vakfına intikal eden muhalledatı. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:194
74	Cenâne bt. Abdullah	Bir kumuzu altın düğmeli kaftan, bir sim ön kışak, üç bin beş yüz akçe kıymetli bir andiše bilezik	15. Ş. 1072 / 5 Nisan 1662		Cenâne bt. Abdullah'ın bazı eşyalarını azatlı cariyesi Fatma bt. Abdullah'a hibe etmesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:233
75	Fatma Hatun	Altın raht kışak 48 miskal Eski Mıcevher bir çift bilezik Zümrüt küpe päye üç adet Zümrüt yüzük bir aded kıymet Altın mübür bir adet 275 Sim yüzük şekli-i tulısım dört adet Altın düğme sekiz adet	18. Ş. 1072 / 8 Nisan 1662	128.947 akçe	Hasköy Kasabası Turgucuzâde Hüseyin Çelebi mahallesinden Fatma Hatun'un tereklesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:275
76	Hatice bt. Ali	Ortalan zümrüt ve üçer paşeli bir çift küpe, bir la' yüzük, on iki miskal bir altın andiše bilezik, dört dalıncı çapraz, beyaz zincir, üç-bendli bir sim çengel kışak, başlarıyla cem'an yüz yirmi sekiz parçalı bir mülkemenel raht kışak	24. Za. 1072 / 10 Ağustos 1662		Hatice bt. Ali'nin aldığı borç karşılığında rehin olarak verdiği bazı ziyinet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.28: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 74 Numaralı Sicil, No:364
77	Hatice bt. Şaban	Üç bin akçe kıymetli bir altın cebe bilezik	3. Za. 1081 / 14 Mart 1671		Hatice bt. Şaban'ın eski kocası Mustafa Ağa'da olan alacağı İstanbul Kadı Sicilleri c.29: Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 82 Numaralı Sicil, No:195

78	Vefa Hatun bt. Abdullah	Bir altın bilezik	18. Ş. 1081 / 31 Aralık 1670	Vefa Hatun bt. Abdullah azat edeceği cariyesine yaptığı vasiyet İstanbul Kadı Sicilleri c.29. Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 82 Numaralı Sicil, No:19
79	Emine Hanım bt. Mustafa Paşa	Bir altın gaddare, bir çift zümrüt küpe, bir elmas hatem, üç taşlı bir zümrüt hatem, on bir adet altın düğme	25. Za. 1081 / 5 Nisan 1671	Emine Hanım bt. Mustafa Paşa nun, Şeyh Abdülbaki Sivasî'nin damadına borç olarak verdiği ziynet eşyası. İstanbul Kadı Sicilleri c.29. Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 82 Numaralı Sicil, No:198
80	Todori v. Matyo	Beşer ayaklı elmas taşlı ve ortalarında dahi birer elmas taşı olup on iki elmas taşlı çift küpe, elmas taşlı iki altın yüzük, inceli ve elması ve yakutlu bir nurassa* ayna	29. S. 1091 / 31 Mart 1680	Todori v. Matyo'nun hazinedarbaşı olan İbrahim Ağa'dan almış olduğu borç karşılığında bazı ziynet eşyasını rehin verdiği. İstanbul Kadı Sicilleri c.31. Eyub Mahkemesi (Havâss-ı Refia), 90 Numaralı Sicil, No:362
81	Perizad bt. Abdullah ve Rabia bt. Ahmed Bey	Müşebbek nurassa* altından bir taç, elmas taşlı bir yüzük, gümrükten ma'mul iki gerdanlık, bir gümüş zincir, şinebend deşü bilinen bir gümüş korse	Evahir-ı L. 983 / 20-30 Ocak 1576	Perizad bt. Abdullah ve Rabia bt. Ahmed Bey'in rehin olarak bırakılan ziynet eşyaları. İstanbul Kadı Sicilleri c.32. Galata Mahkemesi, 5 Numaralı Sicil, No:150
82	Kamer bt. Abdullah	Altın bilezik (on beş miskalden ziyadedir), inci (bir çatma inci ve bir dizi inci ki hurdadır)	Evâli-i Ca. 985 /17- 27 Temmuz 1577	Kamer bt. Abdullah'ın muhallefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.33. Galata Mahkemesi, 7 Numaralı Sicil, No:20
83	Zahide bt. Yahya	İnci dizi 92, Sivâr? 500, Küpeler 101	6205	Zahide bt. Yahya'nın muhallefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.33. Galata Mahkemesi, 7 Numaralı Sicil, No:126
84	Servâzâd bt. Abdullah	İnci boğmak 500 İnci makbul 100 Yüzük 70 Küpeler 150	18.895 Akça	Servâzâd bt. Abdullah'ın terkesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.34. Galata Mahkemesi, 15 Numaralı Sicil, No:465
85	Emine bt. Mustafa	Bilezik 3.916 Küpeler 490 İstefan 2.730 Kemer-kusak 1.285 İnci kafesler 700 Zümrüt küpe 1200 Şinebend 1023 Yüzük 260	44.080 akça	Emine bt. Mustafa'nın muhallefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.35. Galata Mahkemesi, 20 Numaralı Sicil, No:187
86	İsmihan Hatun bt. İlyas	Bilezik bir çift 3.205 Lü'lü' dâne 1.200 Güllemlü çerne 1.040 Sorguç-murassa 1660 Zigirzed iki 100 Bilezik bir çift 1040 Küpe iki çift 400 Sım düğme 140 Küpe bir çift 1000 İlülü' üç dizi 3000 hatem bir 130 Bilezik sağır 780 hatem iki adet 205	69.498 akça	İsmihan Hatun bt. İlyas'ın muhallefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.35. Galata Mahkemesi, 20 Numaralı Sicil, No:227

87	Âlîme Hatun bt. Mustafa	Küpe	1000	26.000	Evâhîr-i Za. 1006/ 21-30 Haziran 1598	135.275 akça	Âlîme Hatun bt. Mustafa'nın muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.35. Galata Mahkemesi, 20 Numaralı Sicil, No:444	
			saçbağı üç lif*					110
			Pirizle dığme					260
			Bilezik iki elli miskal					6.000
			Sorguç bir kat'a					5.000
88	Belkis Hatun bt. Mehmed	Küpe-i la'l	300	2995	Evâli-i M. 1016/ 11-21 Mayıs 1607	16947 akça	Belkis Hatun bt. Mehmed'in terkesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.36. Galata Mahkemesi, 32 Numaralı Sicil, No:149	
			hâtem meâ saçbağı					1.000
			İncili kışak					1.550
			İnci çatma altı miskal					750
			İncili bilezik sekiz miskal					440
			İncili saç bağı üç miskal					255
			Altın cebe					3744
			Zümrüt taşlı küpe					1000
			Zümrüt ve la'l ve yakut hâtem					1800
			Bilezik					5000
89	Fatma Hatun bt. Hasan	Kuşak	1000	6544	Evâhîr-i Ra. 1016/ 10-20 Temmuz 1607	53645 akça	Fatma Hatun bt. Hasan'ın terkesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.36. Galata Mahkemesi, 32 Numaralı Sicil, No:198	
			Bilezik					3000
			Rahîl kışak					2937
90	Rabia Hatun bt. Musli Caviş	Kuşak	1000	5000	Evâli-i Ca. 1023/ 9-19 Haziran 1614	5765 akça	Rabia Hatun bt. Musli Caviş'un muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:59	
			Bir bilezik					1200
			Bir istefan					2500
91	Mehmed Ağa b. Abdülmennan	Kuşak	300	4000	Evâli-i C. 1023/ 9-19 Temmuz 1614		Mehmed Ağa b. Abdülmennan'ın terkesi. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:73	
			Bir hâtem					300
			Bir hâtem					300
92	Kerime bt. Süleyman	Kuşak	1000	6937	Evâli-i B. 1023/ 7-17 Ağustos 1614	35.771 akça	Kerime bt. Süleyman'ın muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:86	
			Bilezik					3000
			Rahîl kışak					2937
93	Zafira bt. Yorgi	Kuşak	400	2520	Evâli-i Za. 1023/ 3-13 Aralık 1614	3.940 akça	Zafira bt. Yorgi'nin muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:152	
			Altın gerdanıye					2000
			Bilezik bir çift					2000
			Yüzük					120
94	Aîse Hatun bt. Mustafa	Kuşak	1245	4631	Evâhîr-i Ş. 1023/ 4-14 Ekim 1614	130.392 akça	Aîse Hatun bt. Mustafa'nın muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:122	
			Kuşak-ı sim					491
			Küpe-i lâ'l					945
			İnci dokuz miskal					2070
			İnci yedi miskal					1680
			Kuşak-ı sim					491
			Kiremit firmındaki terkesi ise					101.938 akçadır.
95	Aîse bt. Behram Bey	Kuşak	700	26.910	Evâli-i Za. 1023/ 3-13 Aralık 1614	60.000 akça	Aîse bt. Behram Bey'in muhalefâtı. İstanbul Kadı Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:158	
			Altın küpe bir çift üç İnci dizisi					6.610
			Bir murassa' kışak					2.000
			Bir murassa sorguç					12.000
			Bir murassa istefan					5.600

96	Abide bt. Mehmed	Ayna	23	1038	Evâil-i Ra. 1023/ 11-21 Nisan 1614	13.479 akça	Abide bt. Mehmed'in muhalledâti. İstanbul Kadi Sicilleri c.37. Galata Mahkemesi, 37 Numaralı Sicil, No:34
		İnceli kuşak	275				
		küpelik	100				
		inci kafesi	405				
		kafes inci	150				
tek bilezik	85						
97	Emine Hatun bt. el-Hac Ali	Sorguç iki adet	1.200	12466	Evâsıt-ı B. 1024 / 10-20 Ağustos 1615	45.166 akça	Emine Hatun bt. el-Hac Ali'nin terkesi. İstanbul Kadi Sicilleri c.38. Galata Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:24
		Bilezik bir çift	4.730				
		Kafes inci	3.775				
		Bilezik inci ma'a pul inci	1.300				
		Saç bağı	550				
		İki hâtem	261				
		Bir çift küpe	650				
		Küpe-i zümrüd	300				
		Sim kuşak	1.000				
		Zümrüt küpe bir çift	300				
98	Raziye Hatun bt. Abdullah	Mükemmel İstefân	4.000	1300	Evâsıt-ı N. 1024 / 3- 13 Ekim 1615	5.980 akça	Raziye Hatun bt. Abdullah'ın terkesi. İstanbul Kadi Sicilleri c.38. Galata Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:33
		Yakutlu nurassa' sorguç	4000				
		Zümrüt hâtem	150				
		İa' l hâtem	150				
		Altın anberiyeye	3500				
		gümüüş kuşak	600				
		Altın bilezik 27 miskal	3.000				
		Saç bağı altın	600				
		La' l-i hâtem	800				
		Sim kuşak 300 dirhem	3500				
99	Fatma Hatun bt. el-Hac Mehmed	Küpe inci Kıymet	1.200	12.700	Evâhîr-i S. 1026 / 21-31 Ağustos 1617	65.755 akça	Fatma Hatun bt. el-Hac Mehmed'in terkesi. İstanbul Kadi Sicilleri c.38. Galata Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil, No:107
		Sim ön kuşak	240				
		Saç bağı 10 adet	1.500				
		Ayna	100				
		Bilezik altın iki adet	3.500				
		Bilezik altın 40 miskal	6.000				
		Cevherî kuşak bir adet	8.000				
		İstefân bir adet	5.000				
		Altın küpe bir adet	2.050				
		Altın bilezik 38,5 Miskal	4.720				
Sim miçnere ma'a güllâhdân iki adet	1.500						
100	Fatma Hatun bt. İbrahim	Altın bilezik 27 miskal	3.000	4.400	6. N. 1051 / 9 Aralık 1641	22.425 akça	Fatma Hatun bt. İbrahim'in muhalledâti. İstanbul Kadi Sicilleri c.39. Galata Mahkemesi, 65 Numaralı Sicil, No:49
		Saç bağı altın	600				
		La' l-i hâtem	800				
		Sim kuşak 300 dirhem	3500				
		Küpe inci Kıymet	1.200				
101	Ümmühâni bt. Mustafa Çelebi	Sim ön kuşak	240	10.040	22. Za. 1051 / 22 Şubat 1642	45.575 akça	Ümmühâni bt. Mustafa Çelebi'nin terkesi. İstanbul Kadi Sicilleri c.39. Galata Mahkemesi, 65 Numaralı Sicil, No:80
		Saç bağı 10 adet	1.500				
		Ayna	100				
		Bilezik altın iki adet	3.500				
		Bilezik altın 40 miskal	6.000				
		Cevherî kuşak bir adet	8.000				
		İstefân bir adet	5.000				
		Altın küpe bir adet	2.050				
		Altın bilezik 38,5 Miskal	4.720				
		Sim miçnere ma'a güllâhdân iki adet	1.500				
102	Zahide bt. Nurullah Efendi	Bilezik altın 40 miskal	6.000	14.000	3. S. 1052/ 3 Mayıs 1642	325.700	Zahide bt. Nurullah Efendi'nin terkesi. İstanbul Kadi Sicilleri c.39. Galata Mahkemesi, 65 Numaralı Sicil, No:125
		Cevherî kuşak bir adet	8.000				
103	Emetullah Hatun bt. eş-Seyh Mehmed Efendi	İstefân bir adet	5.000	25.782	3. C. 1053/ 19 Ağustos 1643	65.476 akça	Emetullah Hatun bt. eş-Seyh Mehmed Efendi'nin muhalledâti. İstanbul Kadi Sicilleri c.39. Galata Mahkemesi, 65 Numaralı Sicil, No:274
		Altın küpe bir adet	2.050				
		Altın bilezik 38,5 Miskal	4.720				
		Sim miçnere ma'a güllâhdân iki adet	1.500				

YANYA VİLAYETİNDE BİR MUHACİR KASABASI: LOROS LOUROS: AN IMMIGRANT TOWN IN THE PROVINCE OF JANNINA

İLKAY ERKEN

Arş. Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Res. Assist. Ondokuz Mayıs University

ilkay.erken@omu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-7049-1058>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.09.2018

Sayfa-*Pages* : 557-571

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4005>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaecd>

This article was checked by

 iThenticate

YANYA VİLAYETİNDE BİR MUHACİR KASABASI: LOROS
LOUROS: AN IMMIGRANT TOWN IN THE PROVINCE OF JANNINA

İLKAY ERKEN

Öz

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda topraklarından bir kısmını terk etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan en dikkat çeken şüphesiz 93 Harbi olarak bilinen yenilgi ardından yaşanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarından bazıları üzerinde artık egemenlik hakkı kalmaz. Bu gelişmelerin taraflarından birisi de Yunanistan'dı. Osmanlı Devleti'nin Yanya adıyla bilinen vilayeti ile Tırhala sancağından Yunanistan toprak talep eder. Berlin Kongresi'nde Yunanistan'a toprak verilmesine ve Osmanlı-Yunan sınırının yeniden düzenlenmesine karar verilir. Yapılan müzakereler neticesinde Tırhala sancağı Yunanistan'da kalır. Yanya vilayetinde ise Yunanistan'ın talepleri tamamıyla kabul görmez. Narda Yunanistan'da kalacak şekilde Narda Irmağı sınır olarak kabul edilir. Bu şekilde çizilen yeni sınırlar neticesinde her toprak kaybındaki gibi muhacir meselesi ortaya çıkar. Terk edilen yerlerdeki Müslümanların Osmanlı tarafına göçleri başlar. Osmanlı yetkilileri bu şekilde yaşanacak göçler esnasında ahalinin sıkıntı çekmemesi için yakın bir yerde bir muhacir kasabası inşa etmek ister. Ayrıca terk edilen Narda'nın bir kaç saat mesafe ve karşısında bir Müslüman beldesinin bulunmasının yararlı olacağı düşünülür. Bu amaçla kurulan Loros kasabası Osmanlı tarafında kalan köy ve çiftliklerin dâhil edilmesiyle bir kaza merkezi haline getirilir. Osmanlı Devleti çizilen yeni sınır sonrasında muhacirlerin işe ve iskânlarının sağlanmasında yaşanabilecek güçlükleri önlemeyi istemiştir. Bu nedenle muhacirler için yeni bir kasaba inşa etmiş ve bu kasabayı idari yapının da merkezi yapmıştır. Bu çalışmada kaynaklar temelinde muhacirler için kurulan kasabanın gelişim süreci ve nüfus yapısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Berlin Kongresi, Yunanistan, Narda, iskân

Abstract

The Ottoman State had to leave some of its territory in the 19th century. The most striking of these was undoubtedly experienced after the defeat known as 93 Harbi. According to this, the Ottoman Empire no longer has the right to sovereignty over some of the territories in Rumelia. One of the sides of these developments was Greece. The territory from the province of the Ottoman Empire known as Yanya and the sanjak of the Tırhala was demanded by Greece. At the Berlin Congress, it was decided that Greece should be given land and that the Ottoman-Greek border should be restructured. At the end of the negotiations made, the Tırhala remain in Greece. In the province of Yanya, the demands of Greece are completely unacceptable. The Narda River was regarded as the border as it remains in Greece. As a result of the new boundaries drawn in this way, the issue of the refugee comes up as every loss of land. The Muslims in the abandoned places begin to migrate to the Ottoman side. The Ottoman authorities want to build a nearby immigrant town so that the people will not suffer from this kind of migration. It is also believed that it would be useful to have a Muslim town in the vicinity of the abandoned Narda a few hours away. The town of Louros, established for this purpose, was transformed into a kaza center by the involvement of villages and farms on the Ottoman side. The Ottoman State thought to prevent the difficulties that could arise in providing the immigrants' food and settlement after the new border was drawn. The Ottoman State thought to prevent the difficulties that could arise in providing the refugees' possessions and possessions after the new border was drawn. For this reason they built a new town for the immigrants and made this town an administrative center. In this study, development process and population structure of the town established for immigrants are considered.

Key Words: Albania, Berlin Congress, Greece, Arta, settlement

Giriş

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında 1864'te uygulamaya konulan ve 1867'de yaygınlaştırılan vilayet idaresi Rumeli'deki Osmanlı topraklarının bir bölümünde Yanya vilayeti adıyla teşkil edilmiştir. Güney Arnavutluk'un idari sınırları dahilinde 1867 yılında vilayet teşkil edilen Yanya, güneyde Yunanistan ile sınırdır. Vilayet, bir süre merkez sancak bulunan Yanya'nın dışında Tırhala, Berat, Ergiri ve Preveze sancaklarına münkısım edilerek idare edilmiştir¹. Bu sancaklardan Tırhala, Yanya ve Preveze'nin Yunanistan ile sınırı bulunmaktaydı. Özellikle Rum Bağımsızlığı ardından kurulan Yunanistan Devleti ile siyasi bir söylem haline gelen Yunanlıların toprak taleplerinin bu üç sancağın sınırlarını kapsadığı görülmektedir. Bunun nedeni ise Yanya vilayetinin ve özellikle bu sancaklardaki nüfusun Ortodoks mezhebine mensup Arnavut, Ulah ve Rumlar olmasıdır. Yunanistan'a göre vilayet dâhilindeki Ortodokslar aslında, Osmanlıların da değimi ile, Rum olmalarından sebeple kendi soydaşlarıdır. Haliyle bu kişilerin yaşadığı topraklar da Yunanistan'ın hakkıdır.

Yunanistan'ın Rum Bağımsızlığı ardından siyasi olarak sürekli dile getirdiği bu toprak talepleri 93 Harbi ile bir fırsata dönmüştür. Yunanlılar ile Osmanlıların fiziki olarak savaşmadıkları halde Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı-Yunan sınırının düzenlenerek Yunanistan'a toprak terki kararı alınmıştır. Bunun üzerine taraflar arasında süren müzakerelere çeşitli defalar İtalya, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin öneri ve müdahaleleri eşlik etmiştir. Osmanlı Devleti'nin, özellikle Karadağ'a toprak terkine karşı örgütlenen Arnavutları da bahane ederek Yunanistan'a toprak vermeye istekli olmaması süreci uzatmıştır². Ancak Berlin Kongresi'ne taraf devletlerin baskısı üzerine Osmanlı Devleti Yenişehir dışında Tırhala sancağını ve Yanya vilayetinin Preveze sancağında daha önceden sancak merkezi de olan Narda'yı Yunanlılara terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde daha 18. yüzyıl itibariyle başlayan göç hareketlerinin 19. yüzyılda³ Berlin Kongresi ardından yaşanan sürecin Yanya vilayetine tesir eden kısmı gün yüzüne çıkmıştır.

Kayıbettiği savaşlar⁴ neticesinde Osmanlı Devleti'nin topraklarındaki demografik hareketlerden dolayı devletin çeşitli alanlarda tedbirler alması gerekmiştir. Buldukları toprakları terk ederek çeşitli nedenlerle Osmanlı topraklarına gelen göçmen, muhacir ve mübadillerin⁵ işlerinin sağlanması, barınmaları için uygun yerlerin tespit edilerek

¹ Tırhala daha sonradan vilayet sınırlarından ayrılmış, müstakil sancak yapılmıştır. Bk. Y. V. S. , H. 1288/M. 1871, s. 102.

² Beytullah Destani (ed.), *Albania and Kosovo; Political and Ethnic Boundaries 1867-1946*, Archive Editions, Hobbs The Printers Of Southampton, Bristol, 1999, p. 224-225.

³ Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İşkâm", *History Studies*, Vol. 5, Issue 2, March 2013, p. 348-349.

⁴ 18. Yüzyıl ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti sınırlarına toplu göçler yönelir. Bk. Sevinç Qasımova, "XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV., S. XIII, Aralık 2017, s. 596.

⁵ Göçmen ve muhacir kelime anlamı bakımından eş anlamlıdır. Fakat Osmanlı yetkililerince farklı manalarda kullanılır. Mevsimsel göçler, padişahın İstanbul'dan Edirne'ye gitmesi, bir ailenin şehir değiştirmesi için göç kelimesi kullanılmıştır. Kırım Harbi, 93 Harbi ve Balkan Savaşları sonrasında yurdunu terk etmek zorunda kalanlara ise muhacir denilmiştir. Mübadiller ise 1912-1923 arasında iltica edenler ile Lozan'dan sonra gelenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Balkan Harbi ardından yurtlarına geri dönmek üzere Osmanlı topraklarına gelen ve bir

buralara belirli bir düzen dâhilinde ve güvende⁶ nakledilmelerine çalışılmıştır. Bu ise çoğunlukla malî nedenlerle aksaklıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Topraklarını terk ile göç edenlerin ihtiyaçlarının karşılanarak mevcut demografik yapı ve düzene de sıkıntı vermeden bu kişilerin iskânlarının sağlanması önemli bir süreçti. Bunun için olsa gerek Osmanlı Devleti yetkilileri sırf bu iş ile meşgul olacak bir birim dahi ihdas etmişlerdir⁷.

Osmanlı Devleti'nin idari birimleri dâhilinde teşkil edilmesi ihtiyacı duyulan birimlerin yanında yaşanan nüfus hareketlerinin muhtemel sosyal sonuçlarının da dikkate alınmasıyla bazı durumlarda yeni yerleşim birimleri teşkil edilmiştir⁸. Bunlar mahalle, köy ve hatta nadiren de olsa kasaba ölçeğinde olabilmekteydi. Osmanlı yetkilileri vatanlarını terk ederek göç etmek durumunda kalanların terk ettikleri yerlerdeki ekonomik faaliyetlerine uygun mahallere iskânlarına özen göstermiştir⁹. Ayrıca iskân edilecek yerde hâlihazırda bulunan ahali ile mizaç olarak da uyuşup uyuşmadıklarına dikkat edilmekteydi. İskân edilecek ahalinin geçimlerini devletin imkânlarına bağlı kalmadan sürdürebilecekleri yerlerde iskân edilmelerine de çalışılmaktaydı. Böylelikle zaten mali bakımından sıkıntı içindeki bütçeye uzun süre yük olunmayacak, göç eden ahali de geçimlerini temin edebilecekti. Bunun için ise muhacirlerin kullanımda olmayan ve ekilebilir arazilerin bulunduğu yerlere iskân edilmelerine özen gösterilmiştir. Bu hassasiyetler temelinde gerçekleşen nüfus hareketliliğine dair düzenlemelerde bazı hallerde bu ahaliye mahsus yerleşim yerleri seçilirken Yanya'da olduğu üzere askeri ve siyasi önceliklerle de yerleşim birimleri teşkil edilebilmiştir. Bu çalışmada böyle bir niyetle kurulan ve Narda muhacirlerinin iskân edildiği Loros arşiv malzemeleri temelinde ele alınmıştır.

1. Narda'nın Terki Ardından Loros Kasabası ve Kazasının Teşkili

Osmanlı Devleti'nin siyasi sınırlarının daralmasına yol açan 93 Harbi Yanya vilayetini de etkilemiştir. Bu savaşın neticesinde Tırhala sancağı Yanya vilayetinden

anlamda mülteci sayılanlar daha sonra şartların bu yönde gelişmemesi nedeniyle iskân edilerek muhacir sıfatını kazanırlar. Ardından mübadele sözleşmesi ile de mübadil olarak tanımlanırlar. Bk. Nedim İpek, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiller*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2010, s. 4-5.

⁶ Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri Ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyokültürel Etkileri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 63.; Züriye Çelik, "Osmanlı'nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basımındaki Sesi: Muhacir Gazetesi (1909-1910)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2010, s. 407.

⁷ 1789-1839 tarihlerinde bu iş özetinde bir teşkilatlanma yoktur. Bu tarihlere genelde İstanbul'da Şehremaneti, diğer vilayetlerde ise belediyelere benzer kurumlar nüfus hareketleriyle ilgilienmekteydi. Lakin 1860 yılında Osmanlı topraklarındaki muhacirlerin yoğunlaşması üzerine bu işe mahsus bir kurumun teşkiline ihtiyaç duyulur. Böylelikle Muhacir Komisyonu kurulur. 1877-78 Harbi ardından ise daha kapsamlı olarak İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu ihdas edilir. Bk. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 68-69.

⁸ Yeni yerleşim birimlerinin kurulmasında göçmenlerin geçimlerini sağlayabilecekleri yerlerin teminine özellikle dikkat edilir. Muhacirler için temin edilecek yerleşim birimlerinin bulunmasında ekonomik unsurların yanında güvenlik ve sıhhi meselelere de dikkat çekilmekteydi. Bk. Ayşe Pul, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XV, Eylül 2013, s. 159, 165-166.

⁹ Devletin üretime katkıda bulunacak nüfusu arttırmak amacının da muhacirlerin iskanında dikkate alındığı görülmektedir. Bk. Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 21, Güz 2011, s. 22.

ayrılarak müstakil hale getirilmiştir. Ardından Yunanistan ile yapılan sınır düzenlemesi ile Osmanlı idaresinden tamamen çıkmıştır. Yanya vilayetinin Preveze sancağından ise Narda kasabası ile aynı isimdeki kazaya bağlı bazı yerleşim birimleri Yunanistan'a terk edilmiştir. Böylece Yunanistan-Osmanlı sınırı *Narda Suyu* ile çizilmiştir¹⁰. Bu şekilde Berlin Muahedesi'nin 24. maddesi ve 13. protokolü kapsamında Yunanistan'a terki gereken topraklardan Yanya vilayetinin hissesine düşen kısmı Narda olmuştur¹¹.

Preveze sancağından Narda'nın Yunanistan'a terki¹² esnasında Hristiyanların sakini oldukları köylerden bazıları Osmanlı Devleti sınırında kalmıştır. Bu köylerdeki ahalinin dini işlerinde eskiden bağlı oldukları Narda metropolitliği artık Yunanistan sınırında kaldığından Preveze'de yeni bir metropolitlik kurulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin sınırlarında kalan eski Narda kazası dâhilindeki köy ve çiftlik ahalisinin dini ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır¹³.

Berlin Muahedesi sonrasında yapılan müzakereler ile Haziran 1881'de Yunanlılara teslim edilen¹⁴ Narda kasabasının ardından Osmanlı yetkilileri buradan göç edecek muhacirlerin iskânına elverişli yer teminine girişirler. Bunun için ise mevcut yerleşim birimlerinden ziyade kurulacak bir kasabanın uygun olacağı düşünülmüştür. Nitekim Narda'nın hemen karşısında¹⁵, Narda Köprüsü'nün diğer tarafında, *Loros* adında bir muhacir kasabasının teşkili tasarlanmıştır¹⁶. Bu kasabanın teşkili gerekçesinin başında Müslüman muhacirlerin iskânına elverişli bir *İslam Beldesi* oluşturmak vardır. Çünkü Yunanistan'a terk edilen Narda kasabası dâhilindeki Müslümanların Narda'ya uzak bir yere nakilleri hem devlet hem de ahali için müşkilata neden olacaktı¹⁷. Daha özeldi ise Yunanistan'a terk edilen Narda'nın nüfusunun büyük kısmının Hristiyan olması da Loros'un kurulmasının bir nedeniydi. Buradaki Hristiyanların Osmanlı Devleti tarafında kalan bağ ve bahçelerini kullanmaya devam edecek olmaları bu düzenlemede etkiliydi¹⁸. Öyle ki artık Yunanistan vatandaşı bulunan Hristiyanların bağ ve bahçelerini kullanmak üzere Osmanlı tarafına geçtiklerinde yapmaları muhtemel olumsuz faaliyetlerin önlenmesi düşünülmekteydi. Böylece muhacirlerin iskânı için kurulan Loros kasabası aynı isimli kazanın da merkezi olmuştur. Artık Preveze sancağında Narda kasabası yerine Loros kasabası, Narda kazası yerine Loros kazası mülki taksimattaki yerini almıştır¹⁹.

¹⁰ Destani (ed.), *Albania and Kosovo...*, p. 272.

¹¹ Belgenin Ekim 1881 tarihli olması gerekmektedir. Bk. B. O. A. , *Y.EE.* 43-222, 1 Rabiulahir 1327/22 Nisan 1909.

¹² Narda'nın Yunanlılar'a terki 24 Haziran 1881'dedir. Yunanlılar, Narda'nın Osmanlı'dan *kurtarılmasını* 24 Haziran'da yaptıkları kutlamalar ile anarlar. Bu kutlamalar Narda şebhenderliğinin raporlarında görülmür. Bunlardan 1898 yılındaki kutlamada Osmanlı askerlerinin giydiği fese Yunanlı askerlerin ve ahalinin küfür ettiği Loros kaymakamlığına bildirilir. (Bk. B. O. A. , *DH.ŞFR.* 225-148, 27 Haziran 1314/9 Temmuz 1898.) Şehrin Yunanlılara teslimi ise 6 Temmuz 1881'e tesadüf eder. Bk. İdris Bostan, "Narda", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 386.

¹³ B. O. A. , *İ.DH.* 1295/2-101964, 21 Zilhicce 1298/14 Kasım 1881.

¹⁴ B. O. A. , *DH.ŞFR.* 225-148, 27 Haziran 1314/9 Temmuz 1898.

¹⁵ Antonio Baldacci, *Itinerari Albanesi (1892-1902)*, Presso La Reale Societa Geografica Italiana, Roma 1917, p. 174.

¹⁶ B. O. A. , *ŞD.* 2090-31, 27 Mart 1298/8 Nisan 1882.

¹⁷ B. O. A. , *ŞD.* 2091-9, 12 Mart 1300/24 Mart 1884.

¹⁸ B. O. A. , *Y.A.RES.* 20-24, 18 Cemazeyilahir 1300/26 Nisan 1883.

¹⁹ B. O. A. , *ŞD.* 2091-9, 12 Mart 1300/24 Mart 1884.

Narda kasabasının Yunanistan'a terki üzerine teşkil edilen Loros'un Osmanlı istatistiklerinde gösterilmesi hemen olmaz. 1881 tarihli devlet salnamesinde Loros Yanya vilayetinin kazası değil nahiyeleri arasındadır. Fakat aynı salnamede Narda hala Preveze sancağının bir kazası olarak vilayetin mülkî taksimatındadır. 1884 yılına kadarki kayıtlarda Narda'nın ve Loros'un bu durumu devam eder. Bu yıl itibarıyla Loros nahiyeye olarak gösterilmeye devam ederken Narda, normal olarak vilayetin mülkî sınırları içerisinde değildir. 1885 yılında ise Loros kazası, teşkil edildiği esnada belgelerde de belirtildiği şekli ile, Preveze sancağındadır. Aslında Osmanlı Devleti'nin istatistiklerinde genellikle vilayet dahilindeki idari değişiklikler daha düzenli bir şekilde takip edilmektedir. Loros ve Narda için görülen ve üç yıl kadar gecikmeli olan bu durumun nedeni ise açık değildir. Benzer şekilde 1883 yılında vilayet dahilindeki sancakların ve sancaklar dahilindeki idari birimler de hatalıdır²⁰.

Narda'nın Yunanistan'a terki ile Loros kazasının idari birimlerinin düzenlenmesine başlanmıştır. Bunun için öncelikle Yunanistan'a bırakılan Narda'daki hükümet yetkilileri maliyesi ile birlikte Loros'a nakledilmiştir²¹. Ancak sonraki işlemlerde yapılan bu değişiklikle alakalı olarak hazinenin bilgisinin olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim dahiliye nezareti buna dair muamelenin yapılması için sadarete bilgi vermiştir. Bunun üzerine sadaret tarafından maliye nezareti de bilgilendirilerek duruma açıklık getirilmiştir²². Kaymakam ve naib gibi görevlilerin Loros'a tayinleri üzerine kasabada hükümet konağı ile bir de mescit inşa edilmiştir²³. Kasabada belediye işlerinin yürütülmesi için ise belediye dairesi de vakit kaybedilmeden kurulmuştur²⁴.

Loros kazasının idari tertibatının²⁵ düzenlenmesi üzerine mülki birimlerinin dağılımına ilişkin işlemlere girilmiştir. Bunun için daha önceden Narda kazasının bir nahiyesi bulunan ve sonradan lağvedilen Çemernik'in yeniden nahiyeye tahviline karar verilmiştir. Çemernik'in nahiyeye teşkilinin nedeni tıpkı Loros'un teşkilinde olduğu gibi Yunanistan tarafından yapılması muhtemel eşkiyalık faaliyetlerini önlemektir²⁶. Böylelikle Yunanistan tarafındaki eşkiyaların fırsat buldukça Osmanlı sınırını aşarak yaptıkları saldırıların önlenmesi düşünülmekteydi. Böylece Çemernik nahiyesinin 27

²⁰ Preveze sancağının Koniçe ve hatta Premedi'ye kadar uzandığı halde Loros'un Yanya sancağında gösterilmesi buna sadece bir delildir. Bk. *D. S.* , H. 1298/M. 1881, s. 89, 90. ;*D. S.* , H. 1299/M. 1882, s. 143. ; *D. S.* , H. 1300/M. 1883, s. 273-275. ; *D. S.* , H. 1301/M. 1884, s. 32. ; *D. S.* , H. 1302/M. 1885, s. 43.

²¹ B. O. A. , *ŞD. 2090-31*, 29 Şevval 1299/12 Eylül 1882.

²² B. O. A. , *ŞD. 2090-31*, 6 Muharrem 1300/17 Kasım 1882.

²³ B. O. A. , *YA.RES. 20-24*, 18 Cemazeyilevvel 1300/26 Nisan 1883.

²⁴ Belediye reisi 1892'de İzzet Efendi, 1894'te Tevfik Efendi'dir. Bk. *Y. V. S.* , R. 1308/M. 1892, s. 219. ;*Y. V. S.* , R. 1311/M. 1894, s. 170.

²⁵ Gerçekten kısa bir sürede kaza dahilindeki idari birimlerin teşkili gerçekleşir. Kaza idare meclisi, naib, bidayet mahkemesi, maarif komisyonu gibi birimler ile mal müdürü, evkaf müdürü, telgraf ve posta memuru, pasaport muayene memuru, sandık emini, tahrirat katibi, nüfus katibi, vergi katibi, ziraat bankası memuru, rejî memuru, duyun-u umumiyeye ve rüsumat işleriyle ilgili memuriyetlerin görevlerine başladıkları anlaşılır. Bunda Narda kazasındaki idari heyetin doğrudan Loros'a nakledilmesinin etkisi büyüktür. Bk. *Y. V. S.* , H. 1306/M. 1888, s. 111-112. ;*Y. V. S.* , R. 1308/M. 1892, s. 218-219. ;*Y. V. S.* , R. 1311/M. 1894, s. 169-170. ;*Y. V. S.* , M. 1319/M. 1901, s. 175-177.

²⁶ 800 kuruş müdür ve 400 kuruş katip maaşı tahsis edilir. Bk. B. O. A. , *İ.ŞD. 73-4307*, 3 Cemazeyilevvel 1302/18 Şubat 1885.

Ağustos 1885 tarihi itibarıyla teşkil edildiği ve nahiye heyetinin ikametine uygun bir konağın da kiralandığı anlaşılır²⁷.

Loros kazası dahilindeki idari birimlerin düzenlenerek yeni nahiyelerin teşkili süreci Çemernik ile sınırlı kalmaz. 93 Harbi ardından Yunanistan lehine yapılan sınır düzenlemesi ve Narda'nın terki ardından Loros'un bir muhacir kasabası olarak kurulması ve aynı isimli kazanın da merkezi olması üzerinden geçen yıllara rağmen idari ve mülki değişiklik talepleri kesilmez. Preveze mutasarrıflığı tarafından dile getirildiği üzere Loros kazası teşkili esnasında birinci sınıf kaymakamlık olarak mülki dağılımdaki yerini alır. Ancak ilgili mutasarrıflığın ifadesi ile bölgede geniş ve önemli bir mevkideki Margılıç gibi bir yerin ikinci sınıf kaymakamlık iken Loros gibi küçük ve gelişmemiş bir yerin birinci sınıf kaymakamlık olmasının uygun olmadığı vilayete bir mazbata ile bildirilir. Yanya vilayeti de Preveze mutasarrıflığının Margılıç'ın birinci, Loros'un ikinci sınıf kaymakamlık olması doğrultusundaki mazbatasını dâhiliye nezaretine iletir²⁸. Ancak ilerleyen yıllarda duruma ilişkin bilgiler kontrol edildiğinde mutasarrıflığın bu talebinin kabul görmediği anlaşılır. 1912 yılında Loros'un birinci sınıf kaymakamlık durumu korunur²⁹. Bunda Loros'un askeri bakımdan Yunanistan sınırındaki konumunun etkili olduğunu ileri sürmek yanıltıcı olmayacaktır. Preveze mutasarrıflığının neticesiz kalan bu girişiminin ardından Loros'ta nahiyeler teşkil edilir. Nitekim yapılan düzenlemeler neticesinde Loros'un Çemernik, Kervansaray, Lake ve Ova isimli dört nahiyesi bulunur³⁰. Kazanın mülki taksimatı bir süre daha bu şekilde muhafaza edilir³¹. Lakin Preveze mutasarrıflığının Loros kazasının mülki yapısıyla ilgili girişimleri bununla sınırlı kalmaz. 1900 yılında mutasarrıflığın beyanıyla vilayete arz edilen mazbataya göre Loros kazası dahilindeki nahiyelerin yeniden düzenlenmesi istenir. Bu nahiyeler aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: Loros Kazasında Teşkili Düşünülen Nahiyeler³².

Nahiye	Merkez	Köy-Çiftlik	Hane	Nüfus
Lelove	Kranina Çiftliği	10	1074	5109
Kervansaray	Sula Çiftliği	7	440	1793
Selhore	Selhore İskelesi	10	282	1498
Köprübaşı	Nihor Çiftliği	13	662	3172

Görüldüğü üzere mutasarrıflığın kurulmasını talep ettiği yeni nahiyeler içinde Kervansaray varlığını korurken Çemernik, Ova ve Lake nahiyeleri lağvedilmek istenir. Bunların yerine ise Lelove, Selhore ve Köprübaşı isimli nahiyelerin teşkili düşünülmüştür.

²⁷ Konağın icarına dair ödenek yetersizliğinden sebeple daha sonradan kesilir. Bk. B. O. A. , *DH.MKT. 1711-108*, 5 Şaban 1307/27 Mart 1890.

²⁸ B. O. A. , *ŞD. 2095-12*, 20 Safer 1309/25 Eylül 1891.

²⁹ Ali Tevfik, *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Artin ve Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1329, s. 220.

³⁰ Y. V. S. , H. 1306/M. 1888, s. 113. ;Y. V. S. , R. 1308/M. 1892, s. 220.

³¹ Nahiyeleri değişmeden varlıklarını korur. Bk. Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, C.III., Kasbar Matbaası, İstanbul 1314, s. 713.

³² Islahat layihası doğrultusunda 10 Ekim 1899'da Preveze mutasarrıflığınca arz edilen pusuladır. Bk. B. O. A. , *DH.TMK.S. 28-85*, 1 Ramazan 1317/3 Ocak 1900.

Bunun, Yunanistan sınırındaki güvenlik tedbirleriyle ilgili çalışmalarda dikkate alınarak düşünülen değişikliklerden olduğu söylenebilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir durum bulunmaktadır. 1888 ve 1892 tarihli kaynaklarda belirtilen nahiyeler ve ardından Preveze mutasarrıflığında teşkili düşünülen nahiyelerin tam anlamıyla teşkil edilmiş olduklarını söylemek güçtür. Bunlardan Loros kazasının teşkili ile birlikte düzenlenen Çemernik dışındakilerin aslında nahije heyetlerinden yoksun oldukları düşünülebilir³³. Nitekim 1898 yılına ait farklı kaynaklarda Loros kazasının sadece Çemernik nahiyesine sahip olduğu belirtilir ki bunun nedeninin adı geçen nahiyelerden sadece Çemernik'te nahije heyetinin bulunduğu ileri sürülebilir³⁴.

Loros kasaba ve kazasının teşkili ile idari birimlerinin düzenlenmesi³⁵ ardından zaten küçük olan Loros kasabasının ticari faaliyetlerinin ve mali durumunun iyileştirilmesine dair icraatlar yapılır. Loros'un Narda Köprüsü'nün başındaki dükkanlar nedeniyle ticari bakımdan güçlükler yaşadığı gerekçesiyle bu dükkanların kaldırılması düşünülür³⁶. Loros'un mali durumuyla ilgili ıslahat neticesinde kazanın vergi gelirlerine göz atılarak hangi idari hizmete ne kadar harcama yapıldığı gösterilir. Bu şekilde kazanın gelir ve gider dengesinin sağlanarak teşkili sırasında idari sınırlarına verilen çiftliklerden elde edilen üretime özen gösterildiği söylenebilir. Bu açıdan Loros'un Yunanistan'a terk edilen Narda'dan gelecek muhacirlere mahsus bir kasaba olarak teşkil edilmesinin yanında mali özelliklerine de hassasiyet gösterildiği söylenmelidir³⁷.

2. Loros Kasaba ve Kazasının Demografik Yapısı

Loros kasabası konum olarak sancak merkezi olan Preveze'nin doğusunda, Yunanistan'a terk edilen Narda Köprüsü'nün Osmanlı tarafında ve Narda'ya 3-4 saat³⁸ mesafededir. Kasabada teşkili esnasında inşa edilen ufak bir cami ile 40-50 kadar dükkân, bir hamam ve iki han bulunmaktadır. Kaza genelindeki yapılar ise 115 kilise ve manastır, birisi rüştiye³⁹ olan 17 okul⁴⁰, yedi han, beş fırın, 117 dükkân ve mağaza, üç mescit ve camiden ibaretti. Kazadaki camilerden ilki söylendiği üzere kasaba merkezindedir. Diğer Narda Köprüsü yakınında Gazi Faik Paşa tarafından 75.500 kuruş geliriyle birlikte H. 900'de inşa ettirilen minareli bir camidir. Sonucusu ise kazanın Istaroke köyündedir⁴¹.

³³ İlkay Erken, "İşkodra Vilayetinde Nahije İdaresinin Uygulanması (1868-1912)", *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar 1*, Mehmet Yavuz Erler ve Abdullah Şevki Duymaz (ed.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 185-200.

³⁴ Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. VI., Mihran Matbaası, İstanbul 1898, s. 4013.

³⁵ İdari birimlerin düzenlenmesinin yanında Loros kazasındaki idarecilerle ilgili işlemler sürer. İstifa eden Avlonya kaymakamlığına Loros kaymakamı Faik Bey tayin edilir. Loros'a ise Hilmi Efendi kaymakam olarak görevlendirilir. Bk. B. O. A. , *İ.DH. 1072-84120*, 1 Recep 1305/14 Mart 1888.

³⁶ B. O. A., *DH.MKT. 1461-21*, 19 Safer 1305/6 Kasım 1887.

³⁷ B. O. A. , *ŞD. 418-72*, 12 Şevval 1322/20 Aralık 1904.

³⁸ B. O. A., *HRT.h. 351*, 1 Zilhicce 1314/3 Mayıs 1897. ;B. O. A. , *HRT.h. 229*, 1 Zilhicce 1341/15 Temmuz 1923.

³⁹ Y. V. S. , H. 1306/M. 1888, s. 112.

⁴⁰ Kazadaki okullardan birisinin kasaba merkezindeki ibtidai olduğu anlaşılır. 38 erkek öğrencinin öğrenim gördüğü okula ilerleyen yıllarda kız çocuklarına mahsus diğer bir ibtidai dahil edilir. Bk. Y. V. S. , R. 1308/M. 1892, s. 119. ; Y. V. S. , H. 1319/M. 1901, s. 177.

⁴¹ Y. V. S. , H. 1306/M. 1888, s. 112, 136. ;Y. V. S. , R. 1308/M. 1892, s. 220.

Loros'un asıl teşkil gerekçesi olan Müslüman muhacirlerin iskânı meselesi Narda'nın terki ile hayata geçirilir. 93 Harbi ardından Berlin Muahedesi gereğince terk edilen Narda kasabası beraberinde Narda kazasından birçok köy ve çiftlik Yunanistan'a bırakılmıştı. Osmanlı Devleti ile Yunanistan sınırının yeniden düzenlendiği bu anlaşma gereğince Narda kasabasındaki 1086 hane ve 1975 nüfus ile ikisi manastır olmak üzere 55 köyde toplam 4177 hane ve 9293 kişi Osmanlı sınırı dışında kalır. Yunanistan'a terk edilen bu yerlerden Osmanlı Devleti'nin vazgeçtiği gelir miktarı ise 1.177.900 kuruş civarındadır⁴². Loros kasabasındaki hane sayısı ise 60 iken tamamı Müslüman 336 kişi bulunmaktaydı. Loros kazasında ise 77 köy ve çiftlik vardı. Bahsedilen 77 köy ve çiftlik dahilinde 2695 hanede 6450 Hristiyan ve 400 Müslüman ki toplam 6850 kişi kalmıştı. Loros kazasından elde edilen gelir miktarının toplamı ise 2.114.007 kuruştan ibaretti. İlgili sınır düzenlemesinde toplamda 110 köy Osmanlı tarafında kalır. Ancak Loros kazası dahilindeki köy ve çiftlik sayısı görüldüğü üzere 77'dir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla sınır düzenlemesi sonrasında Osmanlı tarafında kalan 110 köyden 77'si Loros, diğerleri ise vilayet dahilindeki diğer idari birimlere taksim edilmiştir⁴³. Ancak takip edilebildiği kadarıyla Loros kazası dahilindeki köy ve çiftlik taksimatı ilerleyen yıllarda değişikliğe uğrar. 1888 yılında 81'e⁴⁴ çıkan bu sayı 1894 yılında 68'e düşer. 1894 yılında kaza dahilindeki köy ve çiftlik isimlerinin verildiği kaynaktaki listede bu durum çiftlik ve köylerin isimleriyle birlikte açıkça görülür⁴⁵. Kaza bünyesindeki köy ve çiftlik dağılımı 1898 itibarıyla aynen korunur⁴⁶.

Loros'un teşkili ardından sahip olduğu tamamı Müslüman 336 kişinin Narda muhacirleri olup olmadığı kaynaklarda açık değildir. Konuya temas edilen çalışmalarda Loros'un, Narda muhacirlerinin iskânına elverişli bir *İslam Beldesi* olması düşüncesi ile kurulmasına ve buraya iskân edilecek muhacirlere meccanen arazi verilmesi doğrultusundaki fermana rağmen 1884 yılına kadar bahsedilen muhacirlerin iskân edilmediği nakledilir⁴⁷. Bununla ilgili bilgilerin yer aldığı evrakta ise Narda'nın Yunanistan'a terki sırasında Narda kasabasında 500 kadar Müslümanın bulunduğu gösterilir. 1881 yılı içinde bunlardan 130 kadarı Yanya ve Preveze gibi yerlere hicret ederler⁴⁸. Lakin bu muhacirlerin iskân edildikleri yerler belirtilmediği gibi bunlardan kaçının Loros'a yerleştiği de bilinmez.

Durumun daha anlaşılır olması açısından Narda'nın Yunanistan'a terki öncesindeki nüfus yapısına bakılabilir. Bu açıdan Yanya eyaleti sınırlarında bir kaza olan Narda'nın 1846 yılında 233 köy ve çiftlikten oluştuğu tespit edilebilir⁴⁹. Bu tarihten sonra ve Yanya vilayetinin teşkili yani 1867 yılından öncesine ait bilgilerin yer aldığı kaynaktaki

⁴² B. O. A. , *ŞD. 2090-31*, 9 Kanunusani 1298/21 Ocak 1883.

⁴³ B. O. A. , *ŞD. 2090-31*, 9 Kanunuevvel 1298/21 Aralık 1882.

⁴⁴ Y. V. S. , H. 1306/M. 1888, s. 137.

⁴⁵ Tabloda sıralanan 72 köy ve çiftlik içerisinde ayrıca bazı manastırlar da bulunur. Bunlar dikkate alındığında esas sayının 68 olduğu görülür. Bk. Y. V. S. , R. 1311/M. 1894, s. 285-289.

⁴⁶ Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. VI., s. 4013.

⁴⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 176.

⁴⁸ B. O. A. , *İ. DH. 830-66814*, 7 Haziran 1297/2 Temmuz 1881.

⁴⁹ B. O. A. , *NFS. d. 5222*, s. 2, 3-188, 29 Zilhicce 1262/18 Mart 1846.

ise Narda kazasında 261 Müslüman, 6173 Hristiyan olmak üzere 6434 hane mevcuttur⁵⁰. Bu kaynağın yanında 1875 yılında Narda kasabasının da dahil edilip erkeklerin dikkate alınarak kaza nüfusunun verildiği kaynakta 7169 hanede 17.246 kişi vardır. Bunlardan 267'si Yahudi, 16541'i Hristiyan ve 438'i Müslümandır⁵¹. Kazanın Müslüman ve Hristiyan erkek nüfus dağılımının gösterildiği Tablo 2'de görüldüğü üzere Müslümanların büyük kısmı Narda kasabasıdır.

Tablo 2: 1876 Yılı Narda Kasaba ve Kaza Nüfusu⁵².

Narda	Hane	Erkek Nüfus
Kasabadaki Müslümanlar	186	360
Kasabadaki Hristiyanlar	812	1692
Kasabadaki Yahudiler	88	367
Kasabanın Toplamı	1086	2419
Kazadaki Müslümanlar	39	78
Kazadaki Hristiyanlar	5417	13630
Kaza ve Kasaba Toplamı	6542	16.127

Narda'nın Osmanlı sınırları dışında kalmasından önceki nüfus yapısını gösteren pusulada ise 1876-1880 yılları arasındaki durum mukayese edilir. Buna göre doğum ve ölüm oranlarının milliyete göre miktarının gösterildiği pusulada Müslüman nüfus sayısına doğum ile 60 kişi eklenirken 99 kişi vefat eder. Hristiyanlarda ise beş yıllık dönemde 1849 doğum yaşanırken 1601 ölüm ile toplamda 248 kişi artar. Kasabadaki Yahudilerde 46 doğum ve 74 ölüm neticesinde nüfus sayılarında 28 kişilik bir azalma yaşanır. Böylece 1876-1880 yılları arasında kaza nüfusundaki toplam artış 181 kişi ile sınırlı kalır. Bu dönemde Eylül 1880 itibarıyla Narda kasabasında 1060, kasaba dışındaki birimlerde 166 Müslüman vardır. Aynı tarihte kasabada 1813 Hristiyan, 340 Yahudi mevcut iken kasaba dışındaki Hristiyanların toplamı 15282'dir. Bu şekilde kazada 17095 Hristiyan, 1266⁵³ Müslüman ve 340 Yahudi ikamet etmekteyken kaza nüfusu 18701'dir⁵⁴. 1876-1880 yılları arasındaki nüfus değişimi 1875 yılı bilgileri ile mukayese edildiğinde bazı uyumsuzluklar görülmektedir. Bu durumu kaza dahilindeki bulaşıcı hastalıklardan⁵⁵ kaynaklı ölümlerle açıklamak mümkündür⁵⁶.

Bu bilgilerden hareketle Narda'nın Yunanistan'a terki öncesinde kasabada bini aşkın Müslümanın ikamet ettiği söylenebilir. Narda'nın Yunanistan'a terki sırasında hala 500 kadar Müslümanın kasabada bulunduğu verisi ise muhtemelen sadece erkeklerin

⁵⁰ Belgenin tarihlendirmesi sorunludur. Yanya vilayeti ifadesinin varlığı ve Narda'nın Osmanlı sınırlarında yer alması nedeniyle 1867 öncesine tarihlendirilebilir. Bk. B. O. A. , *Y.EE.* 34-82, 6 Rabiulevvel 1327/28 Mart 1909.

⁵¹ Y. V. S. , H. 1292/M. 1875, s. 106.

⁵² B. O. A. , *Y.EE.* 34-75, 13 Şubat 1291/25 Şubat 1876.

⁵³ Haziran ayına ait kaynakta bu sayı 1226, Hristiyanlar için ise 15560 olarak verilir. Bunun istatistiklerin oluşturulması sırasındaki hatalardan kaynaklanması muhtemeldir. Bk. B. O. A. , *Y.MTV.* 4-23, 19 Haziran 1296/1 Temmuz 1880.

⁵⁴ B. O. A. , *Y.PRK.UM.* 3-24, 22 Ağustos 1296/3 Eylül 1880.

⁵⁵ Tifo, sıtma ve kolera gibi hastalıkların Arnautluk genelinde yaygın olduğuna da işaret edilir. Bk. Mary Edith Durham, *The Burden Of The Balkans*, Thomas Nelson and Sons, London 1905, p. 318.

⁵⁶ B. O. A. , *Y.PRK.UM.* 3-47, 25 Eylül 1296/7 Ekim 1880.

dikkate alınmasından kaynaklanmaktadır. Ögleki 1875 yılına ait kaynakta sadece erkek nüfus dikkate alınmıştır. 1880 yılı verilerinde ise Müslümanlar için erkek ve kadın sayısının birlikte verildiği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak 1883 yılına ait nüfus defterinde Loros kazası geneli için nüfus verileri gösterilebilir. Burada kazada 46 Yahudi, 1.168 Müslüman ve 15041 Hristiyan olmak üzere 16255 kişinin bulunduğu nakledilir⁵⁷. Bu dönemde vilayet içerisindeki nüfusta toplu yer değişiklikleri olmadığı dikkate alındığında Loros kazasına Yunanistan'a terk edilen Narda'dan gelen muhacirlerin iskânlarının gerçekleştiği ileri sürülebilir. Ancak bir *İslam Beldesi* olması düşünülerek inşa edilen Loros'a 1888 yılı itibariyle Hristiyanların da yerleştiği bilinmektedir. Bu yıl kasabada 282 kadın 308 erkek toplam 590 Hristiyan bulunmaktadır. Müslümanlar için ise bu sayısı 311 kadın 461 erkek olmak üzere 772'dir. Böylece 1888 yılında Loros kasabasında 593 kadın 769 erkek ki toplam 1362 kişi yaşamaktadır⁵⁸. 1882 ve 1883 yılı verilerinde bahsedildiği üzere Loros'un ilk teşkili esnasında kasabada sadece Müslüman 60 hanede 336 kişi mevcuttu. Bu sayı geçen süre zarfında sadece Müslümanlar için dahi 336'dan 772'ye çıkmıştır. Bu ise Narda'da artık Müslüman nüfusun kalmadığını söylemek imkânını verir nitelikte bir bilgi olmaktadır. Nitekim kasaba dışındaki Müslüman nüfusun da dikkate alınmasıyla birlikte Loros kazası dahilindeki Müslümanların sayısı Yunanistan'a terk edilen Narda kazasındaki sayıyla neredeyse aynıdır.

Loros'a Narda'dan gelen muhacirlerin iskânlarının mevcut çiftliklerin tarımsal faaliyetlere imkân vermesinden ve Narda'ya yakınlığından sebeple hızlı bir şekilde yapıldığı ve bunun hazineye fazlaca yük getirmediği varsayılabilir. Loros'un teşkil gerekçesine uygun bir şekilde muhacirlerin yakın mesafedeki bir kasabaya yerleşmeleri düşüncesi ile kurulması ardından köy ve çiftliklerindeki nüfus dağılımı da 1894 tarihli istatistikte gösterilmektedir.

Tablo 3: Loros Kazası Dahilindeki Çiftlikler (1894)⁵⁹.

Adı	Hane	Kadın	Erkek
1-Aya yorği çiftliği	29	56	73
2-Aya Praşkoy Çiftliği	40	108	121
3-Istaroke Çiftliği	52	45	47
4-Astrovine Çiftliği	37	114	133
5-Astronekli Çiftliği	14	25	27
6-Asfelenko Çiftliği	19	26	32
7-Askoya Çiftliği	65	142	133
8-İmam Çavuş Çiftliği	40	86	97
9-Anze Çiftliği	26	86	66
10-Brenbeste Çiftliği	63	103	97
11-Bestina Çiftliği	38	68	38
12-Bulmet Çiftliği	34	79	94
13-Balışka Çiftliği	22	51	52
14-Balışoş Çiftliği	6	18	21

⁵⁷ B. O. A. , *NFS. d. 7450, s. 114-115*, 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

⁵⁸ Y. V. S. , H. 1306/M. 1888, s. 135.

⁵⁹ Y. V. S. , R. 1311/M. 1894, s. 285-289.

15-Bikalmo Çiftliği	30	148	165
16-Papazates Çiftliği	102	302	232
17-Padole Çiftliği	8	25	12
18-Pandansa Çiftliği	29	96	105
19-Petra Çiftliği	26	68	68
20-Penaya Çiftliği	18	50	66
21-Podgore ⁶⁰ Çiftliği	95	335	343
22-Çabrazlı Çiftliği	51	160	179
23-Çankarolu Çiftliği	23	55	66
24-Çekripçi Çiftliği	2	-	-
25-Çoliste Çiftliği	37	64	75
26-Halkazis Bey Çiftliği	8	15	13
27-Halkazis Gino Çiftliği	23	65	79
28-Dara Çiftliği	14	27	27
29-Rapsiste Çiftliği	114	210	340
30-Rahi Çiftliği	41	91	115
31-Ropa Çiftliği	6	21	23
32-Zavaka Çiftliği	12	19	22
33-Osmaniye Çiftliği	1	-	-
34-Ali Bey Çiftliği	23	60	63
35-Umarto Çiftliği	15	43	42
36-Germençe Çiftliği	51	111	111
37-Geribove Çiftliği	11	46	39
38-Guripa Çiftliği	14	49	33
39-Guladis Çiftliği	27	56	64
40-Filapyada Çiftliği	50	149	170
41-Kaluberko Çiftliği	26	45	48
42-Kanca Çiftliği	61	154	143
43-Kaños Çiftliği	43	81	107
44-Kraka Çiftliği	77	186	291
45-Klisore Çiftliği	66	110	150
46-Kostakos Çiftliği	56	140	143
47-Komcadis Çiftliği	101	206	214
48-Kolomeziya Çiftliği	14	38	41
49-Krasove Çiftliği	9	32	40
50-Kramanes Çiftliği	7	26	25
51-Kerkezates Çiftliği	23	75	69
52-Krenikolo Çiftliği	17	52	52
53-Leftrohor Çiftliği	49	135	141
54-Lelova Çiftliği	155	399	475
55-Mulana Çiftliği	62	147	198
56-Mitka Çiftliği	18	49	49
57-Milana Çiftliği	19	44	59
58-Naşari Çiftliği	29	96	101
59-Nanoy Çiftliği	46	168	135

⁶⁰ Podgora imlası ile bk. Osmanlı Bankası Arşivi, Hrt. 108118, Halil İbrahim Efendi, *Yunanistan Haritası*, H. 1314.

60-Nesiste Çiftliği	100	57	159
61-Nihor Çiftliği	130	397	415
62-Nikoliç Çiftliği	58	173	210
63-Vorzu Çiftliği	30	54	61
64-Volana Çiftliği	5	16	8
65-Volisne Çiftliği ⁶¹	19	52	58
66-Vigala Çiftliği	11	29	22
67-Yorğotos Çiftliği	31	66	67
68-Yekbicar Çiftliği	32	105	95
69-Ayla Manastırı	14	33	32
70-Vlahorina Manastırı	30	40	34
71-Proğon Mezrası	5	4	4
72-Topaltı Mevki'	9	11	9
Loros Kazası Toplamı (Kasaba Hariç)	2870	6507	7137
Toplam	13.644 Kişi		

Tabloda görüldüğü gibi Loros kasabası dışındaki kaza nüfusu 13644'tür. *İslam Beldesi* inşası çabalarına rağmen Loros kasabası dışında bunun tam olarak gerçekleştirildiği söylenemez. Nitekim Hristiyan nüfusun fazla olduğu Loros kazasına bu nedenle bir kaymakam yardımcısının ataması dahi gerekmiştir⁶². Loros kazasında 1899 yılında kurulması düşünülen nahiyelerin nüfusları kazanın demografik dağılımını sergiler niteliktedir. Tablo 4'te gösterilen nahie nüfuslarına bakıldığında 11572 kişinin buralarda yaşadığı anlaşılır. Ancak kaza genelinde 20000⁶³ kadar kişinin mevcudiyeti bununla birlikte değerlendirildiğinde kaza merkezine bağlı köyler ile kasaba nüfusunun dikkate alınması gerekmektedir. Ögleki Tablo 1'de buradaki nahiyelere bağlanması düşünülen köy sayısı toplamda 40'tır. Geri kalan 28 köyün merkez kazaya dahil edilmesiyle durum netleşmektedir. Böylece Narda'dan gelen muhacirlerin iskân edildiği Loros kasabası aynı isimdeki kazanın merkezi olarak kazanın mülki sınırları dahilindeki köylerin büyük bölümünün doğrudan idari merkezidir. Bu köylerdeki ahalinin büyük kısmının Hristiyan olduğu görüldüğünde nüfus dağılımındaki çoğunluğa rağmen muhacirlerin iskânı ve güvenlik temelinde oluşturulan Müslümanların çoğunlukta olduğu kasaba idari merkez yapılmıştır.

Tablo 4: 1899 Yılında Teşkili Düşünülen Nahiyeler ve Nüfusları⁶⁴.

Adı	Hane	Nüfus
Lelove	1074	5109
Kervansaray	440	1793
Selhore	282	1498
Köprübaşı	622	3172
Toplam	2418	11572

⁶¹ *Voliste* imlası ile bk. Osmanlı Bankası Arşivi, Hrt. 108118, Halil İbrahim Efendi, *Yunanistan Haritası*, H. 1314.

⁶² B. O. A. , *DH. T.M.K.S. 3-103*, 21 Teşrinisani 1312/3 Aralık 1896.

⁶³ Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. VI., s. 4013.

⁶⁴ B. O. A. , *DH. T.M.K.S. 28-85*, 11 Teşrinisani 1315/23 Kasım 1899.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı toprak kayıpları nedeniyle karşılaştığı meselelerin başında bu topraklardaki ahalinin göçü olmuştur. Kaybedilen topraklardan Osmanlı ülkesine göç etmek durumunda kalan muhacirlerin yeniden yaşamlarını idame ettirir düzeye gelmeleri yetkililerin önceliklerinden olmuştur. Muhacirlerin terk etmek zorunda kaldıkları topraklara benzer, içtimai bakımdan sorun yaşamayacakları yerlere iskânları bu açıdan önemliydi. Ayrıca muhacirlerin yerleştirilecekleri yerde hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak hem de üretimi arttırarak ülke ekonomisine yapacakları katkı da önemsenmiştir. Bu açıdan muhacirlerin işe ve barınma meseleleri gibi maliyeye yük getiren durumların olabildiğinde hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması önemsenmiştir. Yanya vilayetinin Yunanistan ile sınır bulunan Preveze sancağının Narda kazasının kaybı bu açıdan dikkat çeker. Yunanistan'a terk edilen Narda dahilindeki Müslümanların Osmanlı topraklarına yapacakları göç nedeniyle buna mahsus bir kasaba teşkili fikri bu açıdan önemlidir. Osmanlı yetkilileri Narda'ya bulunduğu konum itibariyle yakında yeni bir kasaba kurmak fikrine buraya yerleşecek Müslümanların daha az zahmet çekmeleri bakımından önem vermiştir. Siyasi ve askeri bakımdan ise Yunanistan'ın Narda ile yetinmeyerek kuzeye doğru genişlemek düşüncesi ile vilayetin asayişini etkileyecek hareketlerini engellemek düşüncesi de bunda etkiliydi. Muhacirlerin Narda'dan çok uzak olmayan bir yerde yerleşmelerinde bölgedeki ekilebilir arazilerin de mevcudiyeti dikkate alınmaktaydı. Böylelikle tarımsal üretime dair faaliyetler aksamayacak ve hatta üretim dolayısı ile Osmanlı Devleti'nin gelirleri artacaktı. Bu şekilde evraklarda da belirtildiği üzere Yunanistan'a terk edilen yerler sebebiyle vazgeçilen gelirlerin de ikamesi mümkün olabilecekti. Bu nedenlerle Osmanlı Devleti muhacirlerin iskânı içtimai, siyasi ve askeri gerekçelerle bir kasaba teşkil etmiştir.

Kaynaklar

1.Arşiv Malzemesi

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B. O. A.)
 Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.)
 Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.)
 Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH.TMİK.S.)
 İrâde Dahiliye (İ.DH.)
 İrâde Dahiliye (İ.DH.)
 İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.)
 Nüfus Defterleri (NFS.d.)
 Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.)
 Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
 Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.MTV.)
 Yıldız Parakende Evrakı Umumî Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.)
 Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES.)

1.1. Haritalar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B. O. A.), Haritalar (HRT.h. 351, 1 Zilhicce 1314/3 Mayıs 1897.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B. O. A.), Haritalar (HRT.h.) 229, 1 Zilhicce 1341/15 Temmuz 1923.
 Osmanlı Bankası Arşivi, Hrt. 108118, Halil İbrahim Efendi, *Yunanistan Haritası*, H. 1314.

1.2. Salnameler

- Devlet Salnamesi* (D. S.), H. 1298/M. 1881.
Devlet Salnamesi (D. S.), H. 1299/M. 1882.
Devlet Salnamesi (D. S.), H. 1300/M. 1883.
Devlet Salnamesi (D. S.), H. 1301/M. 1884.
Devlet Salnamesi (D. S.), H. 1302/M. 1885.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), H. 1288/M. 1871.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), R. 1308/M. 1892..
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), R. 1311/M. 1894.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), H. 1292/M. 1875.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), H. 1293/M. 1876.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), H. 1306/M. 1888.
Yanya Vilayet Salnamesi (Y. V. S.), M. 1319/M. 1901.

2. Kütüphane Malzemesi

- Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, C.III., Kasbar Matbaası, İstanbul 1314.
 Ali Tefik, *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Artin ve Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1329.
 Baldacci, Antonio; *Itinerari Albanesi (1892-1902)*, Presso La Reale Societa Geografica Italiana, Roma 1917.

- Berber, Ferhat; “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 21, Güz 2011, ss. 17-49.
- Bostan, İdris; “Narda”, *DİA.*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, sS. 385-387.
- Çelik, Züriye; “ Osmanlının Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: Muhacir Gazetesi (1909-1910)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2010, ss. 403-413.
- Destani, Beytullah (ed.); *Albania and Kosovo; Political and Ethnic Boundaries 1867-1946*, Archive Editions, Hobbs The Printers Of Southampton, Bristol 1999.
- Durham, Mary Edith; *The Burden Of The Balkans*, Thomas Nelson and Sons, London 1905.
- Erken, İlkay; “İşkodra Vilayetinde Nahiye İdaresinin Uygulanması (1868-1912)”, *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar I*, Mehmet Yavuz Erler ve Abdullah Şevki Duymaz (ed.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 185-200.
- İpek, Nedim; *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- İpek, Nedim; *Selanik’ten Samsun’a Mübadiller*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2010.
- Paşaoğlu, Derin Derya; “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İşkânı”, *History Studies*, Vol. 5, Issue 2, March 2013, pp. 347-386.
- Pul, Ayşe; “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz’da Muhacirler İçin İşkân Yeri Çalışmaları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XV, Eylül 2013, ss. 159-182.
- Qasımova, Sevinç; “XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler: Tarihiçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV. S. XIII, Aralık 2017, ss. 589-624.
- Şahin, Naci; “XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu’ya Yapılan Göç Hareketleri Ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 63-82.
- Şemseddin Sami, *Kamus’ul A’lâm*, C. VI. Mihran Matbaası, İstanbul 1898.

199 NUMARALI (H. 1322-1324 / M.1904-1907) MAHMÛD PAŞA
MAHKEMESİ ŞER'ÎYE SİCİLİNE GÖRE ALACAK VERECEK
MESELESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

199 NUMBER (H. 1322-1324 / M.1904-1907) THE EVALUATION OF
THE SUBJECT TO PROVIDE THE SUBJECT TO THE CHAIR BY THE
MAHMUD PASHA COURT

SEVİM ERDEM

Dr. Öğr. Üye, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Asst. Prof. Bitlis Eren University Faculty of Science and Letters
sevimerdem23@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6335-2992>

HÜLYA ARAT

Doktora Öğrencisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD.Student, Bitlis Eren University Institute of Social Sciences
arathulya03@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-6658-6302>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 12.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 31.05.2018

Sayfa-*Pages* : 573-590

 <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3903>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate

**199 NUMARALI (H. 1322-1324 / M.1904-1907) MAHMÛD PAŞA
MAHKEMESİ ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE ALACAK VERECEK
MESELESİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

199 NUMBER (H. 1322-1324 / M.1904-1907) THE EVALUATION OF THE
SUBJECT TO PROVIDE THE SUBJECT TO THE CHAIR BY THE
MAHMUD PASHA COURT

SEVİM ERDEM-HÜLYA ARAT

Öz

İstanbul şehri tarih boyunca çok sayıda imparatorluk ve kültüre başkentlik yapmıştır. Bu vasıflarından ötürü hem konumuyla hem de sahip olduğu tarihi zenginlikleriyle araştırılmaya değer özelliğini daima korumuştur. Bu doğrultuda Osmanlı tarihiyle ilgili doğru bilgilere ulaşılmasını sağlayan birinci elden kaynak olan şer'iyye sicilleri hiç şüphesiz bu amaç uğrunda en kayda değer kayıtlardır. 199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili'nin transkripsiyon ve değerlendirilmesi sonucunda çok sayıdaki davanın alacak verecek ile alakalı olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebi ise 17. yüzyıllarda bir ikamet alanı olan Mahmûd Paşa Sementi'nin 20. yüzyılda artık tamamen bir ticaret semti olmasıdır. Bu çalışmamız, H.1322-1324/M.1904-1907 yılları arasında kapsayan 199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirmesini içermekle birlikte ulaştığımız bilgiler ışığında Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında ve diğer azınlıklar veya sadece Osmanlı vatandaşlarının arasındaki alacak veya benzer davaların hukukî boyutu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Mahmûd Paşa Sementi, 199 Numaralı Mahmûd Paşa Şer'iyye Sicili, alacak-verecek davası

Abstract

Istanbul city has been the capital of many empires and cultures throughout history. Because of these qualities, it has always protected its position and its historical worthiness. In this respect, the first-hand resources of the sheries, which provide the right information about Ottoman history, are undoubtedly the most valuable records for this purpose. As a result of the transcription a devaluation of Mahmud Pasha Court's Shar'îye Sicili numbered 199, it has been determined that many cases are related to their cleavable. The reason for this is that Mahmud Pasha Sementi, a residence in the 17th century, is now completely a trade district in the 20th century. This study is based on the transcription a devaluation of the Mahmud Pasha Court Sheriff's Court No. 199, which covers H.1322-1324 / M.1904-1907, and the information we have received, along with the information we have received, between Muslim and non-Muslim elements and other minorities, or only between the Ottoman citizen sorthe legal aspects of similar cases.

Key Words: İstanbul, Mahmud Pasha District, 199 Mahmud Pasha Law Court Record, Ottoman Empire,

Giriş

İstanbul, Roma İmparatorluğu'nun ikinci baş şehri olarak Roma gibi yedi tepe üzerine kurulmuş bir şehir olma özelliğiyle Bizans veya daha sonraki imparatorluklardan Osmanlı İmparatorluğuna uzun seneler başkentlik yapmıştır.¹ Şehir güney ve batıdan Propontia (Marmara Denizi); doğuda Bosfor (Boğaziçi) her iki kıyıda yedişer çıkıntı yaptıktan sonra güneydoğudaki Marmara Denizi'ne ulaşır. Böylece dünyanın en önemli limanlarından Altın Boynuz'u oluşturmuştur.² İstanbul şehri tepeden üçgen biçimindeki görüntüsüyle kısa sürede bütün köşeleri üç saatte varılabilme fırsatı sağlarken her köşesinde birer kaleye sahip olmasından ötürü de dikkat çekmektedir.³

İstanbul Boğazı'nın güney ağzı ile Avrupa yakasında, boğaza açılan dar bir koy olan Haliç'in güneyindeki küçük bir yarımada halinde oluşmuş; devamında ise yüz ölçümü açısından Haliç'in kuzey tarafına ve İstanbul Boğazı'nın her iki yakasına doğru genişlemiştir. Bu konumu İstanbul'un ehemmiyetini artıran bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca Haliç ve İstanbul yarımadası üzerine konumlanmasından ileri gelen stratejik konumuyla beraber Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü göreve geçerek önemini daha da arttırmıştır.⁴

İstanbul'un bu konumun vermiş olduğu özelliklerin haricinde karalar ve denizler arasında bir geçit görevi görmesinden dolayı önemi katbekat artmaktadır. Çünkü Balkanlar ile Anadolu yarımadağını kat ederek geçen yollar önemli bir engelle karşılaşmadan burada düğümlenirdi. Bu aşamada Boğaz ne karşıdan karşıya geçmeyi zorlaştıracak düzeyde geniş, ne de gemilerin gidiş gelişlerini önleyecek kadar dar, kayalık ve sığ bir yapıda değildir.⁵ İstanbul'un coğrafik açıdan en belirgin özellikleri denizlerle çevrili olması ve bu özelliğinin bir sonucu olan Haliç'tir. Karaların içine 8 km kadar sokularak geniş ve derin bir koy meydana getiren Haliç, hem İstanbul'u fırtınalardan koruyan güvenceli bir liman olmasını neden olmuş, hem de Marmara Denizi'yle arasındaki tepelik yarımada sayesinde korunmaya elverişli bir yerleşke halini kazanmasıyla iklimsel bir özellik kazandırmıştır.⁶

İstanbul şehri coğrafi özelliğinin yanı sıra aldığı isimler yönünden hangi uygarlığın eline geçtiyse o doğrultuda adlar almıştır. Önceleri kurucusu Bizans adını almış olsa da sonraları Konstantin tarafından alınınca Konstantiniye olarak değişmiştir. Ancak 1453 tarihinde İstanbul'un Fethi'yle beraber Türklerin eline geçmesiyle Fatih Sultan Mehmed, İslam'ın bol olduğu yer anlamına gelen "İslambol" adını vermiştir.⁷

¹ J. Von. Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Editör: İlhan Bahar, Kum Saati Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2011, s. 218. Jak Deleon, *100 İstanbul*, Remzi Kitapevi, İstanbul Aralık 2003, s. giriş kısmı. Besim Darkot, "İstanbul, Coğrafi Giriş", *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968, s.1135-1142.

² İbrahim Kafesoğlu, "İstanbul, Şehrin Tarihi", *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968, s.1142-1148.

³ Hammer, *a.g.e.*, s. 218.

⁴ Işın Demirkent, "İstanbul" Maddesi *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye İslam Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2001, s. 205.

⁵ Işın Demirkent, *a.g.m.*, s. 205.

⁶ Işın Demirkent, *a.g.m.*, s. 205.

⁷ Hammer, *a.g.e.*, s. 218.

İstanbul şehrinin tarihi Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle tamamen başka bir çehre kazanır. Başta Anadolu'dan olmak üzere bu eşsiz şehre iskân politikası uygulanmış olup bu konu hakkında Evliya Çelebi şöyle yazıyor⁸: “Anadolu ve Rumeli'deki bütün valilere vilayetlerden İstanbul'a insan gönderilmesini emreden yüksek bir emir yollanır; ilkin Üsküp halkı Üsküplü mahallesine, Yenişehir halkı Yeni mahalleye; Mora'dan Rumlar Fenerkapı'ya; Selanik'ten elli Yahudi cemaati Tekfur Sarayı ile Şuhud kapısına” getirilmiştir. Anadolu'da Aksaray'dan insanlar Aksaray mahallesine, Akko, Gazza ve Ramle halkı Tahtakale'ye; Balat şehrinden gelen Çingeneler Balat mahallesine; Manisalılar Macuncu mahallesine; Tire'liler Vefa'ya; İzmirli Büyük Galata'ya ve daha niceleri İstanbul'a getirilip yerleştirilmiştir.⁹

Osmanlı İstanbul'unda Mahalle Kavramı

Osmanlı toplumu açısından “mahalle” hem toplumsal hem de fiziki bir bütün olarak aile varlığına ve ilişkilerine denk düşen bir kentsel yapılanma olma özelliği taşır. Kentin daha geniş toplumsal içeriği ise cami ve külliye, çarşı ve saray çevresinde oluşuyordu. Bu dört unsurun hepsinin üstlendiği belli bir değerler yapılanması içinde olduğu görülür. Mahalle kentsel bir kurum olarak yakın ilişkiler içindeki bir sosyal yapılanmayı yansıtırken, cami ve çevresindeki yapılar daha yaygın bir sosyal içeriğe tekabül ediyordu. Malların değişimini sağlayan çarşı ve uyulacak davranış biçimlerini buyuran sarayda katalizör işlev görüyordu.¹⁰

Osmanlı şehirlerinde mahallelerinin en özelliği temel yönetim birimi olmasıydı. Mahallenin sınırlarında bulunanların arasında yaşanan herhangi bir yaşana vakadan sonra vakanın aydınlığa kavuşturulmasında ya da meydana çıkan zararın karşılanmasında bütün mahalle ortaklaşa sorumlu olmaktadır.¹¹ Osmanlı'nın klasik dönemlerinden itibaren mahallelerin kendi içlerinde iktisadi, idari ve yönetim açısından kendine has kapalı en alt yönetim biriminin temsilcisi konumunda olmuştur. Ancak geleneksel Osmanlı mahallelerinde farklı statülerde olan kişilerin birbirlerine yönelik herhangi bir gruplaşma ya da benzer bir durumun yaşandığını gösteren vakalara denk gelinmemiştir.¹²

Mahallelerde oluşan hiyerarşide Müslüman mahallelerinde doğum, ölüm ve boşanma gibi konularda karar veren imamken; XIX. yüzyılda başlatılan yenilik hareketlerinden biri olan muhtarlık teşkilatı ile muhtarlar imamlardan daha fazla yetkiye sahip olmuşlardır. Yeni oluşan sistemde muhtarlar bütün mahallenin kefil, imamda muhtarın kefil konumuna geçmiştir.¹³

⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1. Cilt- 2.Kitap, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 293.

⁹ Alfans Maria Schneider, “XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu” *Belleten*, Cilt XVI., Sayı: 61 Ocak 1952, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s. 42-43.

¹⁰ Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Basım Aralık 2012, s. 238. Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, DİA., Ankara 2003, Cilt 27, s. 325.

¹¹ J.H.Kramers, “Mahalle”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB., Ankara 1972, s.144.

¹² Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle” Maddesi, s. 325-326.

¹³ Cem Behar, *A Neighborhood In Ottoman Istanbul*, Albany 2003, s.3-6.

İstanbul mahalleleri ise, sahip oldukları inanıştan dolayı mabet merkezli yaşama alanları ve küçük yönetim birimleri şeklinde oluşmuştur. Bu oluşumunda kendi içinde bir hiyerarşiyile meydana gelmişlerdir. Nahiyeleler, büyük külliyeleler çevresinde oluşurken mahalleleler Kanuni dönemine kadar ki padişah ve üst düzey paşaleler dışındaki devlet görevli veya sivil kesim tarafından inşa edilen, mescit ve mekteplelerin esas olduğu küçük külliyeleler çevresinde oluşmuştur.¹⁴

1600 yılı itibariyle Sur İçi İstanbul'da 13 nahiye ve 226 mahalle olduğu tespit edilmiş olup bunların çeşitli isimleler aldığı da görülmektedir. Nahiye isimlelerinde Ayasofya ve Topkapı isimlelerinin bulunduğu bölgeden kaynaklanmaktayken bazılelerinde ise örneğin Mahmûd Paşa, Ali Paşa, Sultan Beyazıt Han, Şeyh Ebu-l Vefa, Sultan Mehmet, Sultan Selim, Murat Paşa, Davut Paşa, Mustafa Paşa ve Ali Paşa şeklinde bir kişinin ismi ile anıldığı dikkate çekilmektedir. İsimleler dikkate alındığında görülen iki umumi yapı şöyledir: Nahiye ismi, aynı ismi taşıyan bir cami, yine aynı ismi taşıyan bir mahalle ve mahalle ismi, aynı ismi taşıyan bir mescit veya cami şeklinde sıralanmıştır.

Mahalle isimleleri büyük oranda Osmanlı'da bir kademe de görevli kişilelerin adını taşıyordu. Bu isimleler Üstat Mimar Sinan, Üstat Mimar Hayrettin, Bıçakçı Üstat Acem Ali, Ahi Durmuş, Camcı Kara Ali, Nalbend Hasan gibi bir meslek veya ticaret grubu mensubu veyahut Yazıcı Murat, Abdi Subaşı, Cebecibaşı, Suhte Sinan gibi bir devlet görevlisi olabilmekteydi.¹⁵

Bu mahallelelerden biri de Fatih Sultan Mehmet'in önemli sadrazamlelerinden biri olan Mahmûd Paşa tarafından kurulmuş olan semttir.¹⁶ Mahmûd Paşa Semtine adını veren Fatih Sultan Mehmet'in Sadrazamı Mahmûd Paşa¹⁷ önemli savaşlelerden sonra Fatih'in yanında özellikle de İstanbul'un Fethi'nde gösterdiği yararlılıktan dolayı da vezirlik rütbesiyle ödüllendirilmiştir.¹⁸ Negroponte Fatih'i olarak da bilinen Mahmûd Paşa¹⁹ Fatih tarafından kendisine verilen alan üzerinde Mahmûd Paşa Semti'ni kurar.

Mahmûd Paşa Semti ilk aşamada uygulanan iskân politikasında nüfus yerleştirmelerinde başı çekmiş ve Mahmûd Paşa Semti'nin de bulunduğu Sur İçi pilot bölge kabul edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in başlatmış olduğu iskân çalışmaları ile İstanbul'un fethini izleyen ilk 25 yıl içinde kent nüfusuna 60-80.000 bin kişi getirilip yerleştirilmiştir.²⁰

Bu bilgi doğrultusunda 1600 yılı itibariyle mahallelelerdeki gelişim Fatih'in saltanatı sonunda İstanbul'da 181 olarak tespit edilen mahalle sayısı gayrimüslim mahalleleleri hariç, 1600'de 226'ya yükselmiştir. Ancak 1546-1600 arasında Ayasofya,

¹⁴ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁵ Mehmet Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleleler ve Özelliklelerine Dair Gözlemler", *Editörleler: FeridunEmecen-Emrah Safa Gürkan, Osmanlı İstanbul'u I*, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 29 Mayıs-1 Haziran 2013, s. 296.

¹⁶ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.293.

¹⁸ Nida Nebahat Nalçacı, *Mahmut Paşa Semt Tarihi*, Fatih Belediyesi, İstanbul, s. 618.

¹⁹ J. VonHammer, *a.g.e.*, s. 302.

²⁰ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 234. Cem Behar, *a.g.e.*, s.14-15.

Mahmûd Paşa ve İbrahim Paşa nahiyelerinde hiç yeni mahalle oluşmadığı ve Sur İçi İstanbul’unda sadece 7 mahalle kurulduğu kayıtlara geçilmiştir.²¹

Bu durumun yaşanmasına neden olan etken Sur İçi yoğun bir ikametgâh bölgesiyken sonraları Mahmûd Paşa Sementi gibi yerlerin ahşap yapılarının fazla olması ve yaşanan depremlerin neden olduğu büyük yıkımlar sebebiyle İstanbul’un diğer kısmı olan Sur Dışı’na doğru halkın göç etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Mahmûd Paşa Sementi bir ikametgâh bölgesi olmaktan çıkmış ve daha çok ticari bölge olarak nam salacaktır.²²

XVII. yüzyıla klâsik silüetini kazanan İstanbul’un nüfus yoğunluğu da artmış buna bağlı olarak ticari hayat daha da hareketlenmiştir. Eminönü, Beyazıt, Aksaray, Fatih, Ayvansaray deniz ve karayoluyla gelen tüccarların mal ve para değişimini gerçekleştirdikleri bir alan olmuştur. Han ya da kervansaray adıyla inşa edilen yapılar özellikle Eminönü-Beyazıt arasındaki alanda XVII. yüzyıl sonlarından itibaren kalıcı çehreyi oluşturmuştur.

Ticari yapılar içinde önemli bir diğer grup ise mal yapımı üretimini sağlayan Hanlardı. Bekâr Hanı- bekâr odaları adıyla da tanınan bu hanlarda zamanında lonca sisteminin icaplarına göre çalışırlardı. Yolgeçen odaları, Mercan odaları, Cebehane odaları, Hilâlcî odaları gibi en önemlileri Mahmûd Paşa ile Unkapanı arasındaki alanda yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. İlk örneğini XV. Yüzyılda Fatih zamanında yenilenerek işlevini sürdüren Beyazıt’taki Simkeşhane Hanı olarak tanıdığımız, mal yapım-üretim hanları XVIII. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu hanlar genel olarak buldukları yerin coğrafi şekillerine göre inşa edilip dışarıdan veya diğer Osmanlı şehirlerinden gelen meslek grubu mensuplarına ev sahipliği yapan yerlerdi. Çok sayıda örnekleri günümüze de ulaşan bu hanlar farklı özelliklere göre inşa edilmişlerdir.²³

Mahmûd Paşa Sementi’nin ticari açıdan önem kazanmasını sağlayan bu han ve dükkânlardır. Kurucusu Mahmûd Paşa’nın adını taşıyan Mahmûd Paşa Sementi İstanbul’un Eminönü ilçesine bağlı Mahmûd Paşa Külliyesi²⁴ şeklinde çeşitli yapılardan oluşur. Diğer yapılar arasındaki en önemlisi yapısı ise Mahmûd Paşa Camisi’dir.²⁵

Cami’nin avlusunda icra edilen Mahmûd Paşa Mahkemesi ile hem bölge halkının olsun hem de İstanbul’un çeşitli semtlerinden gelen kişilerin davalarının görüldüğü bir mahkeme vasfı kazanmıştır. Buna örnek olarak çok sayıda semtin adı belgelerde geçmektedir.

²¹ Mehmet Canatar, *a.g.m.*, s.298.

²² Alfans Maria Schneider, *a.g.m.*, s. 45.

²³ Gönül Cantay, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar” Mimar Sinan Fakültesi, *Türkler Ansiklopedisi VI. Cilt*, s. 84.

²⁴ “Mahmut Paşa” maddesi, *Büyük Larousse*, Sözlük ve Ansiklopedisi, XV. Cilt, Milliyet Gazetecilik, s.7675. Şehabeddin Tekindağ, “Mahmut Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, MEB., s.183-188.

²⁵ Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*, Etkileşim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 107.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Sicilinin Seçilme Nedenleri

Osmanlı Mahkemeleri'nin hukuki ve idari çalışmaları hakkında bilgiler ihtiva eden Kadı Sicilleri arasında ²⁶ İstanbul'da bulunan çok sayıda mahkemelere ait dokümanların çevirisi yapılmış olmasına rağmen Mahmûd Paşa Mahkeme kayıtlarıyla ilgili bir çeviri çalışması yapılmamış olması bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

İstanbul'un fethi sonrası şehrin bayındır hale getirilmesi için başlatılan çalışmalar içinde ilk sırayı iskân politikası çerçevesinde başta Anadolu ve Balkanlar'dan²⁷ getirilen nüfusun ilk yerleşke sahası olan Sur İçi olarak tabir edilen ve günümüzde Avrupa yakası olarak belirtilen kısım ele alınmıştır. Zamanla Sur İçi ahali hem Anadolu hem de Balkanlar'dan getirilen nüfusun bir karışımının sonucu olarak sosyal ve kültürel zenginliği artmıştır.

Sur İçi İstanbul'un en eski bölümü olup fetihten sonraki süreçte de Osmanlı Devleti'nin merkezi olmuştur. Sur İçi'nde Osmanlı padişahlarının ikamet ettiği sürece önemli gelişmeler yaşanmış olup yaşanan nüfus artışının akabinde yaşanan deprem ve yangınlar sonrası Sur İçi'nden Sur Dışı'na doğru bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu açıdan Sur İçi'nde yer alan Mahmûd Paşa Sementi aslında İstanbul'un gelişmesinin ilk dönemine ev sahipliği yapmıştır.

Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait 199 Numaralı sicil seçilmesinde İstanbul'da tarih boyunca yaşanan deprem ve yangınların getirmiş olduğu yıkımlar sonucu Sur İçi'nden Sur Dışı'na doğru bir göç hareketi başlamıştır. Bu göç hareketiyle İstanbul'un fethi sonrası hayata geçirilen iskân politikası sonrası bir ikametgâh bölgesiyken uzun yüzyıllar boyunca ahşap ve kâgir evlerin neden olduğu yıkımlar sonrası yaşanan aşırı nüfus yoğunluğu ile Mahmûd Paşa Sementi bir ikametgâh alanı olmaktan çıkıp sadece günümüzde olduğu gibi bir ticaret merkezi olarak nam salacaktır. Mahmûd Paşa Sementi'nin ticaret merkezi olmasıyla "Mahmûd Paşa işi"²⁸ tabiriyle burası ve dolayısıyla mahkemeye de yapılan başvuruların büyük çoğunluğu alacak-verecek gibi ticari hayatla ilgili davaların yoğunlukta olduğu için araştırılması önemli olmuştur.

Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait olan toplam 248 sicil bulunmaktadır. İlk sicil kaydı Hicri 1240-1242/Miladi 1824-1825 yıllarından başlayıp son sicil kaydı ise Hicri 1341/Miladi 1922-1923 Cumhuriyet'in ilanına kadar olduğu tespit edilmiştir. 199 Numaralı sicil büyük çoğunluğu alacak-verecek davası olması dikkat çekmektedir. Bu da Mahmûd Paşa Sementi'nin ikametgâh alanı sonrası kazanmış olduğu yeni yüzü yani bir ticaret alanı vasfı kazanmış olduğunun en büyük göstergesidir. Nitekim Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne yapılan başvurulara ait sicillerin büyük bölümünün alacak-verecek, borç gibi ticari hayata yönelik belgeler ihtiva etmektedir. Bu da sementin iskânî zihniyetindeki değişiminin hukuki belgelere de yansımalarının güzel bir örneğidir ve 199 Numaralı sicil ile bu bilgi kanıtlanmış olmaktadır.

²⁶ Haz Hazırlayanlar: Bilgi Aydın- Ekrem Tak, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 919-927/ 1513-1521) İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Kasım 2008, s. 19.

²⁷ Alfans Maria Schneider, *a.g.m.*, s. 42-43. İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1984, ayrıntılı bilgi için bkz.

²⁸ Nida Nebahat Nalçacı, *a.g.e.*, s. 618. P. G. İnciyan, *a.g.e.*, s. 33. Hazırlayanlar: Rıfat Günalan-Vildan Kemal-Özlem Altıntop-Hatice Ayyıldız Bahadır, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (H. 924-927/ M. 1518-1521), İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Ocak 2010, s. 12.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili'nin Tanıtımı

Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait toplam 248 adet sicil bulunmaktadır. İlk Sicil 87 sayfayken son sicil 248 sayfadır. Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait bilgilere eldeki mevcut kaynaklarda pek fazla rastlanılmamıştır.

Ancak Mahmûd Paşa Mahkemesi'nin İstanbul'da faal durumda olan dört önemli mahkeme arasından adı zikredilmektedir.²⁹ Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin icra edildiği düzenli bir yer olmadığı genel de camilere ait avlularda mahkemeler icra edildiği bilgisi mevcut olmakla birlikte Mahmûd Paşa Camisi'nin avlusunda Mahmûd Paşa Mahkemesi icra edilen İstanbul mahkeme binalarının en eskisi ve en büyüğü olan bina olma özelliğine sahiptir.³⁰

Mahmûd Paşa Mahkemesi'nin yerini bulunduğu alan da Arius'un³¹ öldüğü yer olarak belirtilmektedir.³² Mahmûd Paşa Mahkemesi ile birlikte Davud Paşa, Ahi Çelebi ve Balat Mahkemesi'yle birlikte İstanbul Mahkemeleri arasındaki en önemli mahkemeler olarak sayılmaktadır.³³ Çünkü İstanbul'un her semtinden Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne çok sayıda dava açılmıştır.

Çoğunlukla Mahmûd Paşa Semti başta olsa da Üsküdar, Balat gibi semtlerden açılan davaların sayısı fazladır. Buna örnek olarak da *"İstanbul'da Balat kurbunda – nâm Mahalle'de Eyyüb Câddesi'nde sâkin menzilde mütemekkin Devlet-i Aliyye teba'sının Mûsevî Milleti'nden Sarrâf Avram..."*³⁴ ve *"Medîne-i Üsküdar'da (gurafayacı) Koca Ahmed kurbunda İsmed Paşa Mahallesi'nde Câmi' Şerîf-i Zokağî'nda"* *"Medîne-i Üsküdar'da - Kazı karyesinde Onuncu Beledîyye Dâiresi civârında kâin dükkânda mütemekkin Devlet-i Aliyye teba'sının Ermeni Milleti'nden Manifaturacı Tüccârından Meskut Efendi..."*³⁵ gibi çok örnek verebiliriz.³⁶

²⁹ P. G. İncicyan, *18. Asırda İstanbul*, Tercüme: H. D. Andreasyan, 2. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 33.

³⁰ P. G. İncicyan, *a.g.e.*, s. 33.

³¹ Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığı'nda İsa Teolojisi Tartışmaları", AÜİFD Cilt XLIV(2003) Sayı 2, s. 188.

³² P. G. İncicyan, *a.g.e.*, s. 33.

³³ P. G. İncicyan, *a.g.e.*, s. 33.

³⁴ Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili (M.P.M.Ş.S.) Sayfa 15/Belge 45.

³⁵ M.P.M.Ş.S., Sayfa 4/Belge 10, H.14 Şevval 1322/M. 22 Aralık 1904, Sayfa 17/Belge 51, 14 Muharrem 1323/M.21 Mart 1905.

³⁶ Mahmûd Paşa Paşa Mahkemesine ait bilgilerin kısıtlı olmasından ötürü net olmamakla birlikte Üsküdar Mahkemesiyle beraber davalara baktıkları bilgisine yayımlanmış olan Kadı Sicillerinde tespit etmekteyiz "...Piyâle b. Abdullah'ın Sarrâc İshak mahallesindeki evini istiğlal yoluyla Hacı Mustafa vakfına sattığı ve ev için kira borcunu vermediği Mahmiye-i İstanbul'da vâkî' el-Hâc Mustafa vakfına bi'l-fi'il mütevellî olan râfî'ül-kitâb Ali b. Abdullah meclis-i şer'de Piyâle b. Abdullah mahzarında üzerine da'vâ edip, merkûm Piyâle mahmiye-i merkümede Sarrâc İshak mahallesinde vâkî' bir tarafı Mehmed b. Çavuş b. Rıdvan mülkü ve bir tarafı () vakıfı ile ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd olan mülk menziline vakf-ı merkûm malıyla istiğlal tarîkiyle yüz otuz bin beş yüz akçeye bin yirmi beş senesi Şevvâli'nin onuncu gününden bey' edip, ba'dehû sene tamamına değin on üç bin elli akçeye isticâr edip, minvâl-i meşru hüzretârih-i merkumda mahmiye-i merkümedevâkî' Mahmûd Paşa Mahkemesi'nde nâ'ibü's-şer' olan Ahmed Efendi b. Alâaddin huzûrunda hüccet-i şer'îyye olunmuş iken..." *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1027/M.1618)*, Hazırlayan: Yılmaz Karaca-Rasim Erol-Salih Kahrıman-Fuat Recep-Sabri Atay- Hüseyin Kılıç Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, Eylül 2010, s. 163.

Osmanlı hukuk sistemindeki etkin rolleri sebebiyle adalet dağıtıcıları olan kadıların verdiği kararlarla oluşan şer'îye sicilleri sosyal ve yerel tarih çalışmalarında araştırmacılar için ana kaynak niteliği çalışmaktadır.³⁷

Transkripsiyonunu yaptığımız 199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îye Sicili'nin ilk kaydında kadısı hakkında ve sicil hakkında kısa bir bilgi verilmekle birlikte Sicilde **“beşinci sicilden hıfz olunduğu”** kaydına yer verilmiştir. Sicil Defteri 87 varak 46 görüntülü bir sicildir. İlk sicil borç davasına ait bir belgeyken son belge de aynı şekilde bir borç belgesine aittir.³⁸ Defterin yazı türü genel olarak rika yazısı ile yer yer rika kırmasıyla kâtip tarafından kaleme alınmıştır. İlk belgede **“Ya Fettâh Ya Alîm Ya Rezzâk”** ile **“Ya Fetheden, Ya Bütün Varlıkları Rızkını Veren”** bir hitap ile başlamıştır.

Sicilde bulunan her belgenin yan tarafında bir derkâr numarası verilmiştir. İlk belgenin derkâr numarası 1016 ile başlamış olup yüzer yüzer bir hesaplama tabi tutularak 1300 derkâr numarası ile bitmektedir. Sicil sayfaları arasında belli yerlerde kâtibi ya bilerek ya da unuttuğunu varsayarsak bazı derkâr numaraları atladığı ya da bir numaradan birden fazla kullanıldığı görülmektedir.

Belgeler ilâm türünde ağırlıklı olarak alacak-verecek ve boşanma, nafaka, vesayet gibi belge türünü içinde ihtiva etmektedir. Sicil defterinde 244 belge alacak-verecek, borç gibi para alışverişini konu edinen belgeleri ihtiva etmektedir.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Sicil Defteri Verilerine Göre Alacak-Verecek Meselesi

Mahmûd Paşa Semti'nin “Mahmûd Paşa İşi”³⁹ benzetmesinden dolayı bir ticaret merkezi vasfıyla ön plana çıkan Mahmûd Paşa Mahkemesi'nin 199 Numaralı Şer'îye Sicili'ndeki belgelerin büyük çoğunluğu deyn yani borç denilen alacak-verecek davalarına ait sicilleri ihtiva etmektedir. Bunun en büyük sebebi de Mahmûd Paşa Semti'nde yaşanan deprem ve yangınlar sonrası ikametgâh yeri olmaktan çıkmıştır.

Bunda da en önemli etken evlerin ahşap yapılmış olması yangınların kısa sürede yayılmasını tetiklemiştir.⁴⁰ Bu da halkın buradan göç etmesini neden olurken ticari vasıfla birlikte çok sayıda esnaf grubun buradaki han ve dükkânlarla yerleşmesine neden olur. Sicilimizde tespit ettiğimiz başlıca esnaf ve esnaf grupları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: 199 Numaralı M.P.M.Ş.S. Göre Esnaf İsimleri ve Esnaf Grupları

Adı	Millet	Esnaf Grubu
Posaki Efendi	Rum	Sarraf
Kuzmi	Rum	Sarraf
Şazık	Rum	Sarraf
Batuyan	Ermeni	Sarraf

³⁷ Yunus Uğur, “Şer'îye Sicilleri” Maddesi, *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Cilt: 9, 1994, s. 8.

³⁸ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Sayfa 1/Belge 1 18 Şevval 1322/6 Aralık 1904, Sayfa 87/Belge 296, 27 Safer 1324/22 Nisan 1906.

³⁹ Nida Nebahat Nalçacı, *a.g.e.*, s. 618.

⁴⁰ Semavi Eyice, *a.g.e.*, Etkileşim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 15.

Sururi	Rum	Bakkal
İnşataş	Rum	Kasap
Zekran	Ermeni	Sarraf
Anastasis	Rum	Sarraf
Uhalan	Rum	Simkeş
Sim	Musevi	Sarraf
Meskot	Ermeni	Manifaturacı tüccarı
Manol	Musevi	Sarraf
Yasef	Musevi	Sarraf
Abraham	Ermeni	Sarraf
Sabuncuyan	Ermeni	Sarraf
Hacı Manol	Rum	Sarraf
Savurlu Ali Zoharaki	Ermeni	Sarraf
Dimitri	Rum	Sarraf
Dağiran	Ermeni	Sarraf
Nizammeddin Efendi	--	Çuhacı Esnafı
Sahim	Musevi	Sarraf
Hahamoğlu	Musevi	Sarraf
SarukaryanAgob	Ermeni	Veteriner Esnafı
Şerefoglu Halamis	Rum	KeresteciEsnafı

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait belgelerin konu açısından değerlendirildiğinde deyn/⁴¹ borç davalarına ait belgeler oldukça fazladır. Osmanlı Hukuku'nda mahkemelerde görülen davalar aynı ve şahsî davalar olarak belirtilirken, ayın ve borç davası olarak da iki kısma bölünürdü. Ancak burada ayın davası ile maddiyatla ilgili her dava kastedilir. Ancak temelde borç davası, bir alacak hakkının ya da benzer maddi bir varlıkla ilişkisi olmasından kaynaklanan bir hakkın talep edilmesidir.⁴² 199 numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicilleri'ndeki verilen borcun geri ödenmemesi sonucunda alacaklının maddi zararının geri ödenmesi için mahkemeye başvurmasıyla ortaya çıkmıştır.

199 nolu Sicil'de bulunan alacak-verecek davalarına ait belgelerde belgelerin çoğunluğunda borç belgeleri olup borç veren tarafın Osmanlı vatandaşları arasındaki Rum, Ermeni, Musevi milletinden şahıslar olurken, borç alan tarafında Osmanlı'da bir devlet kurumunda çalışan kişiler olduğu dikkat çekmektedir.

Örnek olarak "İstanbul'da Sultân Beyâzîd Câmî' Şerif-i kurbunda kâin beş numaralı dükkânda mütemekkin Devlet-i Aliyye teba'sının Rûm Milleti'nden Sarrâf Karakaşoğlu..."⁴³ şeklinde çeşitli milletlerden şahısların borç verdiği görülmektedir. Deyn borcunun en önemli tarafı borca karşılık belli bir malın değil borç alınan malın aynı

⁴¹ "Deyn" in sözcük anlamı ise bir tarafın aynı zamanda zimmetteki kişinin üstüne olan malın teslimini talep etmenin ve onu teslim etmesiyle Hanefî hukukçulardan Hasîrî, "Deyn ma'dümdür, çünkü talep hakkından ibarettir" diye tarif edilmiştir. M. Akif Aydın, "Deyn" Maddesi, *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Cilt: 9, 1994, s. 267.

⁴² China, Nedjib H., " Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu" (Çev: Halil Cin), s.28.

⁴³ M.P.M.Ş.S., Sayfa 1/Belge 1 H.18 Şevval 1322/M.26 Aralık 1904, Belge 2 H.10 Şevval 1322/18 Aralık 1904, Belge 20 H. 25 Zilkade 322/M.31 Ocak 1905.

cins ve miktarda olan malın ödenmesidir. ⁴⁴ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S.'ne göre alınan borç miktarı ve ödemesi istenen borç miktarı hem cins hem de miktarı değişmemiştir. Kuruş cinsinden alınmışsa ödemenin kuruş cinsinden ya da altın cinsinden borç alınmışsa ödemenin de aynı cinsten yapıldığı tespit edilmiştir. Tablo 2 ve 3'te görülmektedir. ⁴⁵

Tablo 2: 199 Numaralı M.P. M.Ş. S. Alacak-Verecek Miktarları ve Taraflar

Alacaklı	Alacak Miktarı (Sim Mecidi 19/20 kuruş)	Borçlunun İkamet Yeri	Borçlu	Borçlunun Görevi	Borç Miktarı (Sim mecidi 19/20kuruş)
Rum Sarraf Kuzmi	20/4500	Sultan Beyazıt Camisi, Sahranlı Han	İsmail Hakkı Bey	Maliye Hazinesi Celilesi Mektubi Kalemi Aşair Şubesi	20/4500
Ermeni Sarraf Dağiran	20/1500	Kapalıçarşı, Kuyumcular Sokağı	Mehmet Kamil Efendi	Şehr-emaneti Celilesi Maliye Hazinesi Mühendisi	20/1500
Rum Sarraf Sarıoğlu Zoharaki	20/3500	İstanbul-Büyük Yeni Hanı	Abdulhalim Efendi	Adliye Nezareti Celilesi İlamat-ı Nizamiye İcra Dairesi Başkatibi	20/3500
Rum Sarraf Anastanis	19/3800	Çarşı-ı Kebir Sepetçiler Sokağı	Mehmet Celal Efendi	Hariciyye Nezareti Celilesi İstişarat Odası Muavini	19/3800
Rum Sururioğlu Zohoraki Efendi	20/3000	Büyük Yeni Hanı 43 nolu Oda	Ali Rıza Bey	Selanik Vilayat-ı Rüşumat Nezareti Tahrirat-ı Rızık Şanisi	20/3000
RumSarraf Nipuda	20/5000	Kapalıçarşı Kuyumcular içinde Ayazma Sokağı	İsmet Bey	Tekaüd Sandığı	20/5000
Rum Sarraf Kuzmi	20/4500	Hazine-i Maliye karşısı 106 nolu dükkan	Mehmet Cemil Bey	Hazine Celilesi Asalet Dairesi	20/4500
Rum Sarraf Galuf	20/2800	İstanbul Çağaloğlu Cezri Kasım Paşa Mahallesi	İhsan Bey	Defterhane Nazarı Müsabatlarından	20/2800
Kürkçübaşı Salih	49 adet tam	İstanbul Sarraçhane-	Zekariya Mazlum Bey	Erzurum Rüşumat Nezareti	49 adet tam 100'lük

⁴⁴ M. Akif Aydın, *a.g.m.*, s. 267.

⁴⁵ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Sayfa 64/Belge 216 (H.Receb 1323/M.24 Eylül 1905), Sayfa 86/Belge 289 (H.19 Muharrem 324/15 Mart 1906).

Efendizade	100'lük Mecidi Altını	Maarif Ayaz Mahallesi-Sepetçiler Caddesi			Mecidi Altını
------------	-----------------------	--	--	--	---------------

Tablo 3: 199 Numaralı M.P. M.Ş. S. Alacak-Verecek Miktarları ve Taraflar (İkamet Yeri Belli olmayanlar)

Alacaklı	Alacak miktarı/cinsi	Borçlu	Görevi/Unvanı	Borç Miktarı/Cinsi
	Sim Mecidi 19/20 kuruş veya Altın			Sim Mecidi 19/20 kuruş veya Altın
Rum Karakaşoğlu Posaki	20/3000 kuruş	Servet Efendi	Maliye Hazinesi Celilesi Halifesi	20/3000 kuruş
Rum Sarraf Kuzmi Efendi	20/2500 kuruş	MehmedAsaf	---	20/2500 kuruş
“	20/3000 kuruş	Hasan Celaleddin Efendi	Maliye Hazinesi	20/3000 kuruş
“	20/4500 kuruş	Mustafa Ferid Efendi	Bab-ı Ali Divan-ı Hümayun Müdürü	20/4500 kuruş
Rum Sarraf Şazik	19/2000 kuruş	Mehmed Celal ibn-i Efendi	Hariciye Nezareti İşare Odası Muavini	19/2000 kuruş
Ahmed Nazif Efendi	19/700 kuruş	Saffet Şevket Bey	Bab-ı Ali Memur/ Katib	19/700 kuruş
“	20/1500 kuruş	Mehmed Aziz Bey	Üsküdar Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumiyyesi Kalemi Katibi	20/1500 kuruş
“	20/3000 kuruş	Mehmed Naci bey	Divan-ı Hümayun Kalemi Müdürü	20/3000 kuruş
Ermeni Sarraf Bahtıyan	20/1700 kuruş	Osman Şevket Efendi	Adliye Nezareti İlamat-ı Mutalaa İcra Dairesi	20/1700 kuruş
Rum Bakal Sururi	350 kuruş	Yusuf Cemil Efendi	Polis Efradı	350 kuruş
Rum Sarraf Ebniyecioğlu	20/900 kuruş	Mehmed Bey	Adliye Nezareti İlamat-ı Mülkiye İcra Dairesi	20/900 kuruş
Ermeni Su Emimi Ali Bey	20/4500 kuruş	Maarif İkbâl Hanım	---	20/4500 kuruş
Kürkçübaşı Salih Efendizade	49 adet tam 100'lük Mecidi Altını	Zekariya Mazlum Bey	Erzurum Rüşumat Nezareti	49 adet tam 100'lük Mecidi Altını
Rum Kasap İnşataş	Osmanlı Lirası 100 kuruş/3500 kuruş	Hasan Paşa	Şehr Emaneti Meclisi Azası	Osmanlı Lirası 100 kuruş/3500 kuruş

Alacak-verecek belgelerinde görülen diğer bir nokta da verilen borcun bir kıstasa göre verildiğidir. O dönem için değerli olan çeşitli para türü ve değerlerine göre borç verenin borcu vermeyi kabul ettiğini anlayabiliriz. Bu para türü Sim Mecidi (19 kuruş hesabıyla ve 20 kuruş hesabıyla)⁴⁶Mecidi Altını,⁴⁷ Sim Mecidi Lirayı Osmani,⁴⁸ Yeni Sim Mecidi⁴⁹ şeklinde para isimleri zikredilmektedir.

Osmanlı'da alacak verecek davaları denince ilk akla gelen konularından biri faizdir. Faiz hem İslam dini açısından hem de diğer dinlerde de bazı yanlış yorumlama ve anlamalara neden olmuştur. Faiz'in kelime anlamalarına göre Arapça'da "suyun taşması, yayılması" anlamına gelmektedir. Günümüzdeki anlamıysa Türkçe'de faiz nakit veya nakitle temsil edilebilen borçlarda, borçlunun alacaklıya borç miktarı veya vadeye göre senelik oran üzerinden yaptığı ödemedir. Bu açıklamaya karşılık Tanzimat'tan sonraki kanun, ferman gibi belgelerde "faiz" yerine eş anlamlılarından olan " Ribâ " kullanılmıştır.⁵⁰ 199 Numaralı Mahmûd Paşa Şer'îyye Sicili'nde faiz ya da ribâyâ ait bir veriye denk gelinmemiştir. Belgelerimizde alacaklıya verilen para miktarı ve ödenmesi istenen para miktarı arasında herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir.. Bu da faizin işletilmediği anlamına gelmektedir. Nitekim belgelerimizden buna bir örnek aşağıda verilmiştir.

"...kırk dokuz aded tam yüzlük Mecîdî Altını alacak hakkım olmakla mezkûr kırk dokuz aded tam yüzlük Mecîdî Altınları'nın maâşlarını mûma-ı ileyh Zekeriya Mazlûm Bey'den hâlâ tâleb ederim deyû da'vâ ettikde lede'l-suâl mûma-ı ileyh Zekeriya Mazlûm Bey dâhî cevâbında müddei mezbûrun mâlından ve yerinden mezkûr kırk dokuz aded tam yüzlük Mecîdî Altını iktirâz ve kabz ve umuruna sarfiyla ba'de'l-istihlâk el-yevm zimmetinde ol-mikdâr altını müddei mezbûr Mehmed Âli Bey'e sahihan deyni olduğunu taifen ve kat'ien ikrâr ve i'tirâf ettiği mücibince mezkûr kırk dokuz aded tam yüzlük Mecîdî Altını maâşlarını bî'l-tâleb müddei mezbûr Âli Bey'e hâlâ edâ' o teslimiyle mûma-ı ileyh Zekeriya Mazlûm Bey ilzâm olunduğu bî'l-tescîl Mahkeme-i Mezbûre'den i'lâm olundu."⁵¹ Cümlesinde faizin yer almadığı görülmektedir.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ihtiva ettiği alacak-verecek davalarına bakıldığında davalı ve davacı tarafların belli bir hiyerarşik düzen dikkat çekmektedir. Davacı tarafın belli bir esnaf grubuna bağlı olan ve çoğunlukla gayrimüslim olan Rum, Ermeni, Musevi milletine mensupken; davalı tarafın ise Müslüman yani Osmanlı vatandaşlarından olan üst sınıfa mensup kişiler olduğu dikkat çekmekte. Bunların özellikle yarısından fazlasının Osmanlı'da bir devlet kurumunda çalışan kişiler olduğu fark edilmektedir. 199 Numaralı sicilden örnek vermek gerekirse; "*İstanbul'da Ayasofya-ı Kebîr'de Câmi' Şerîf-i kurbunda yirmi numaralı dükkânda mütemekkin*

⁴⁶ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Belge 25 (H.25 Zilkade 1322/M.31 Ocak 1905), Belge 29 (H. 25 Zilkade 1322/M.8 Şubat 1905), Belge 34 H. 17 Rebiül-evvel 1322/M.1 Haziran 1904.

⁴⁷ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Belge 42, Belge 51 H. 14 Muharrem/21 Mart 1905, Belge 65 H. 20 Muharrem 1323/M.27 Mart 1905.

⁴⁸ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Belge 27(H. 27 Zilkade 322/M.2 Şubat 1905), Belge 74.

⁴⁹ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Belge 32 (H.4 Zilkade 322/M.10 Ocak 1905).

⁵⁰ İsmail Otar, "Osmanlı Devleti'nde Faiz", *Yönetim Dergisi*, Yıl 10, Sayı 33–Mayıs 1999, İstanbul, s. 56.

⁵¹ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Sayfa 8/Belge 19(25 Zilkade 322/M.2 Ocak 1905), Belge 68(20 Safer 1323/26 Nisan 1905), Belge 266(3 Muharrem 1324/27 Şubat 1906).

Devlet-i Aliyyeteba'sının Rûm Milleti'nden Sarrâf Dimitri..."⁵², belgelerde borç alan kişilerinde Osmanlı devlet kurumlarından olanlara örnek olarak, "*İstanbul'da Sultân Beyâzîd Câmî' Şerîf-i kurbunda Sahranlı Hân'da on bir numaralı oda da mütemekkin Devlet-i Aliyyeteba'sının Rûm Milleti'nden Sarrâf Kuzmi Efendi veled Lazaraki Mahmûd Paşa Mahkemesi'nde Meclis-i Şer'i'mizde İstanbul'da Lâla Câmî' Şerîf-i kurbunda Mesih Paşa Mahallesinde kâin menzilde sâkin Mâliyye Hazîne-i Celîlesi Mektûb-i Kâlemi Aşâir Şûbesi'nden İzzetli Raûf Bey...*"⁵³ gibi üst kademelerinde çalışanların alacak-verecek davalarında borçlu olan tarafı temsil etmekteydiler.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait sicillere konu olan davaların görüşülmesinde İstanbul'un sadece Mahmûd Paşa Semti değil; bu semt dışındaki yerlerden de çok sayıda kişiler başvurmuşlardır. Bu konu da geçen semt, mahalle, sokak, cadde isimleri ise Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 4: 199 Numaralı M.P.M.Ş.S. 'de Yer Alan Başlıca Mahalle, Semt ve Sokak İsimleri

Şehir-Semt Adı	Mahalle İsimleri	Sokak – Cadde
-	Rıza Abdulbari Mahallesi	Mescid Sokağı
İstanbul Ayasofya Mahallesi	Süleyman Subaşı Mahallesi	---
İstanbul-Sultan Beyazıt Camisi	Divan-ı İmarat Mahallesi, Variyye Mahallesi	Bezciler Sokak
Çarşı-1 Kebir(Kapalıçarşı)		Kılıççılar Sokağı
Üsküdar	Gurafayacı Hacı Çukur-Valide Hanı Mahallesi	
Çarşı-1 Kebir	---	Varakçı Hanı Sokağı
Üsküdar	Koca Ahmet kurbunda İsmet Paşa Mahallesi- Altuncızade Mahallesi	Cami-i Şerif Sokağı
Ayasofya-1 Kebir	İshak Paşa Mahallesi,	---
Üsküdar, Kazancızade	Gurafayacı Hacı Çukur Mahallesi, Postan Ali Mahallesi	---
Çağaloğlu, Mahmûd Paşa Kurbunda	Cezri Kasım Paşa Mahallesi- Kasım Konağı	Mollagünari Caddesi
Çemberlitaş	---	---
Sultan Beyazıt Camisi,	Çadırcılar	---
Cerrah Paşa kurbunda	Hobyar Mahallesi	---
Samatya	---	---
Kosova Vilayeti-Yeni Pazar Kazası- İstanbul	Zerederya Mahallesi	----
Mahmûd Paşa kurbunda	---	Mülkiyye Sokağı
Mahmûd Paşa kurbunda	----	Ubud Efendi Hanı
İstanbul-Saraçhane	Hobyar Ayaz Mahallesi	Sepetçiler Caddesi
İstanbul-Balık Pazarı	---	----
Sultan Beyazıt Camisi, Lala Camisi	Mesih Paşa Mahallesi	----

⁵² 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Belge 105(- Rebiül-evvel 1323/- Mayıs-Haziran 1905), Belge 108(20 Rebiül-evvel 1323/25 Mayıs 1905), Belge 266(3 Muharrem 1324/27 Şubat 1906).

⁵³ 199 Numaralı M.P.M.Ş.S., Sayfa 11/Belge 29(3 Zilhice 322/8 Şubat 1905), Belge 54(18 Muharrem 323/25 Mart 1905), Belge 268(19 Muharrem 1324/15 Mart 1906).

Çarşı-1 Kebir		Kuyumcular Sokağı
Sultan Ahmet Camisi	Kabasakal Mahallesi, Yeni Mahalle	Çukur Çeşme Sokağı
Ahırkapı	Aketik Mahallesi	Hamam Sokağı
İstanbul-Büyük Yeni Hanı	--	--
Çarşı-1 Kebir	--	Sepetçiler Sokağı
İstanbul-Aksaray	Hüseyin Ağa Mahallesi	Mehmet Paşa Sokağı
Üsküdar-Ahmediye	Koçça Mahallesi	
Galata	Tophane ve Cihangir Mahallesi	---
Çemberlitaş	---	---
Ayasofya-1 Kebir	İshak Paşa Mahallesi	Bakkal Sokağı
Çarşı-1 Kebir	---	Kabakçılar Paşa Caddesi
Balat	Postacı nam mahallede	Eyyub Caddesi
İstanbul-Çuhaca Paşa kurbunda	---	Bab-1 Zabtiyye Caddesi
İstanbul	Küçük Ayasofya Mahallesi	Soğuk Çeşme Yokuşu
Üsküdar- Beylerbeyi	Abd Mahallesi	Küpçüler Caddesi
Sultan Beyazıt Camisi	Anadolu Hisarı-- Mahallesi	Üzümcü Baba Mahallesi
Sultan Beyazıt Camisi	---	Seyyit Ali Caddesi
Aayasofya-1 Kebir Camisi, Galata, Saraçhane, Beyoğlu	-----	----
İstanbul-Topkapı	Beyazıt Ağa Mahallesi	İkra Caddesi
Sultan Ahmet Camisi	Süleyman Mahallesi	---
Çarşı-1 Kebir	---	Varakçı Hanı
İstanbul-Gedik Paşa	Divan-1 Ali Mahallesi	Ahniye Sokağı
İstanbul-Mercan Çarşısı	---	Kızlar Ağası Hanı
Davud Paşa Kurbunda	Beyazıt Haydar Mahallesi	Yeni mahalle
Çarşı-1 Kebir		Çuhacı Hanı
Sultan Ahmet Camisi	Gün Görmez Mahallesi	----
Balat	Kuyukapı nam mahalde, Musa Selahaddin Mahallesi	Der-Osman Caddesi
Çarşı-1 Kebir	----	Samancılar Sokağı
Mahmûd Paşa Camisi	Hacı Küçük Ahmet Çelebi Mahallesi	Çorapçı Hanı
İstanbul	Kapan Kapısı Mahallesi	Niş -- Caddesi
İstanbul-Mercan	---	Katırlar Ağası Hanı
Çarşı-1 Kebir	---	Kasımpatılar Sokağı
Mahmûd Paşa kurbunda	---	Büyük Yeni Han
Galata-Rumeli Hisarı	Hacı Kemaleddin Mahallesi	---
İstanbul-Astarkapıkurbunda	Sadiha Mahallesi ve Caddesi	--
Ayasofya-1 Camisi	Lala Hayrettin Mahallesi	---
İstanbul-Irgat Pazarı		İplikçi Hanı
Sultan Beyazıt Camisi	Sıraç İshak Mahallesi	---
Mahrusa-1 Bursa Mahallesi	Fiyakat Mahallesi	---
İstanbul-	Sekbanbaşı Mikail Ağa Mahallesi	---
Balık Pazarı		Namık Hanı
Üsküdar	Hacı Gurafayacı Mahallesi, Süleyman Mahallesi	Harem İskelesi Caddesi
Samatya	Arap Kapısı nam mahallede	--
İstanbul-Kapan Kapısı	Elvan Mahallesi	---

Sivas Refikası Kazası	Hacı Şaban Mahallesi	
Kumkapı	Nişancı Paşa - Mahallesi	Bakkal Sokağı
Koca Mustafa Paşa	Çaniyaziye Mahallesi	--
Galata- Muhafız Fazıl Paşa Camisi	Şerifi Kebir Mahallesi	Tersane-i Amire Caddesi
İstanbul-Lala Camisi	Kemal Paşa Mahallesi	---
İstanbul	Davud Paşa Mahallesi	---
İstanbul-Kadırğa Lmanı	Postane Ali Mahallesi	Mehmet Paşa Sokağı
İstanbul-Sulukule Çeşmesi	Suhte Sinan Mahallesi	Dede Paşa Sokağı, İsbakı Baniye Mahallesi
Galata, Kasım Bey Karyesi	Kayalar nam mahallede	---
Galata	Kasımpaşa, Kadı Mahallesi	Usevi Sokağı
Ahırkapı	Akbıyık Mahallesi	Urbacılar Kışlası Caddesi
İstanbul-Yeni Bahçe kurbunda	Nakkaş Paşa	Vurud-u Kasap Mahallesi
İstanbul-	Murat Paşa Mahallesi	---
İstanbul-Lala Camisi	Kemal Paşa Mahallesi	---
İstanbul-Havacı Paşa	---	Bab-ı Zabıta Caddesi
Galata	Cihangir Mahallesi	Uzunyol Caddesi
Kadırğa Limanı	Şahvar Mahallesi	Cami Şerifi Sokağı
İstanbul-Şehr-emaneti Kurbunda	Deniz Abdal Mahallesi	---
İstanbul-Haseki	El-hac Mahmûd Mahallesi	---
İstanbul-Okçular		
İstanbul-Horhor	Sofular Mahallesi	----
Galata	Yeni Gözü Mahallesi	Osman Reis Mahallesi
İstanbul	---	Bab-ı Ali Caddesi
İstanbul-Eminönü		Latif Hanı
İstanbul-Ayazma Kapısı	Keresteciler	
İstanbul	Yakup Ağa Mahallesi	---
İstanbul-Ayasofya-ı Kebir	-Haşim nam mahallede	Lala Hayrettin Mahallesi
Galata,Muzafa Kazası	Bektaş Mahallesi	Abbas Ağa Mahallesi

Tablo 4 haricinde sicilde geçen diğer mahalle, cadde ve sokak gibi yer isimleri; Mescid Sokağı, İškodra Mahallesi, Kara Hasan Mahallesi, Divan-ı İmarat Mahallesi, Sepetçiler Mahallesi, Varakçı Hanı Sokağı, Altuncuzade Mahallesi, İshak Paşa Mahallesi, Bakkal Sokağı, Postan Ali Mahallesi, Çağaloğlukurbu Cezri Kasım Paşa Mahallesi MülakinarıCaddesi, Çemberlitaş, Hobyar Mahallesi, Sultan Beyazıt Camisi, Çadırcılar, Samatya, Mülkiyye Sokağı, Mahmûd Paşa kurbunda Sepetçiler Caddesi, Maarif Ayas Mahallesi, Saraçhane, Aksaray, - Hüseyin Ağa Mahallesi, Mehmet Paşa Sokağı, Çemberlitaş Gazi Osman Mahallesi Baba Zunun Sokağı gibi yerlerin isimlerini de zikretmek mümkündür.

Sonuç

İstanbul ve onun önemli semtlerinden biri olan Mahmûd Paşa Semti hem çeşitli milletlerin üyelerinin barınmasından dolayı hem de tarihi zenginliklere sahip olmasından ileri gelen ayırt edici özelliklerinde dolayı ehemmiyetlidir. Fatih Sultan Mehmet'in Sadrazamı olan Mahmûd Paşa'nın kurmuş olduğu semtin önemli mimari yapılar topluluğunu bünyesinde barındırmaktadır. Semtin ilk akla gelen özellikleri arasında ticaret merkezi olmasından kaynaklanan ikametgâh yerleri ve alım-satımın yapıldığı dükkânların bulunmasıdır. Ancak en önemli yapı adaletin dağıtıldığı yer olan Mahmûd Paşa Camisi'nin avlusunda kurulan Mahmûd Paşa Mahkemesi'dir. Mahkeme, İstanbul'daki tarafların başvurularını yaptığı merkezi bir kurum durumundadır. Zira İstanbul'un çeşitli semtlerinden buraya dava açılması için müracaatlarda bulunulmuştur.

Sur İçi'nde yer alan Mahmûd Paşa Semti Mahmûd Paşa Mahkemesi'nin işlevselliği ve önemini artırmıştır. Çünkü iskân merkezi olan Sur İçi'nin merkezi konumuna sahip olan Mahmûd Paşa semti dışarıdan gelen yabancı tüccarların ve Anadolu'dan gelen işçilerin ikamet alanı olan bekâr odalarının bulunduğu bölge olmasından dolayı yaşanan anlaşmazlıklarda Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne başvurulurdu. Mahmûd Paşa Mahkemesi, mahkeme binalarının en eskisi ve en büyüğü olmakla da ön plana çıkmıştır.⁵⁴

Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne ait olan 199 Numaralı sicilin seçilme nedenleri arasında Osmanlı'nın sahip olduğu geniş coğrafya göz önünde bulundurulduğunda üstlendikleri görevlerin⁵⁵ haricinde mahkemelerde tutulan sicillerin hepsi günümüze ulaşmasa da hala Türkiye Cumhuriyeti'nde zengin bir arşive sahip olan dokümanların araştırılmaya değer olduğu aşikârdır. Ülkemizde 10.000 aşkın kadı sicilinin büyük çoğunluğunu teşkil eden İstanbul mahkeme kayıtları⁵⁶ arasında olan Mahmûd Paşa Mahkeme Şer'îyye Sicilleri'nden 199 Numaralı sicilin araştırılmaya değer görülmesi de manidar karşılanabilir.

199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili muhteviyatındaki bilgiler ise Mahmûd Paşa Semti'ndeki özellikle dükkân ve hanlarda ikamet eden ve genelde borç veren tarafın Rum, Ermeni, Musevi, Arabi, Latin, Balkanî, İrani gibi Osmanlı teba'sındandırlar. Borç verenler sarraf, banker ve esnafı gruplarını temsil ederken borç alanların ise yine Osmanlı tebaasından olmakla birlikte daha ziyade devletin memur kesimini oluşturmaktadır.

Bu da son dönem sicil tarihimiz olan H. 1322-1324 / M. 1904-1905 tarihleri olan Meşrutiyet dönemi ve sonrası yaşanan sosyal ve ekonomik kaosun vermiş olduğu bir hezeyan olduğu fikrini güçlendiren bir unsurdur. Alacak-verecek davalarının 199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili'nde sayıca fazla olması ve kişilerin son çare olarak mahkemeye başvurması da bu fikri güçlendiren diğer bir noktadır. Alacak-verecek davalarına ait belgelerin de dikkat çeken bir unsur Müslüman ve

⁵⁴ P. G. İnciyan, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1984, ayrıntılı bilgi için bkz.

⁵⁶ Hazırlayanlar: Rifat Günalan-Vildan Kemal-Özlem Altıntop-Hatice Ayyıldız Bahadır, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927/ M. 1518-1521), İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Ocak 2010, s. 12.

gayrimüslimler arasındaki hem sosyal hem de iktisadi alışverişin son derece yoğun olarak yapıldığıdır. Bunun sonucunda çıkan sorunların çözümüne gidildiği görülmektedir.

Genel itibarıyla 199 Numaralı Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili alacak-verecek davalarına ait belgelerin transkripsiyon ve değerlendirmesi sonucunda Mahmûd Paşa Sementi'nin sahip olduğu zenginliklerin hem çeşitli halkların üyelerine ev sahipliği yapması hem de sahip olduğu ticaret potansiyeli açısından önemi korumaya devam etmektedir.

Kaynaklar

İstanbul Müftülük Arşivi

199 Numaralı (H.1322—1324/M.1904-1907) Mahmûd Paşa Mahkemesi Şer'îyye Sicili.

Basılı Şer'îyye Sicilleri

Galata 20, Cilt:35, Sayfa:270, Hüküm No:337, Orijinal metin no: [49b-2] İSAM Kadı Sicilleri Arşivi, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1027/M.1618), Hazırlayan: Karaca, Yılmaz – Erol, Rasim – Kahriman, Salih – Recep, Fuat – Atay, Sabri – Kılıç, Hüseyin, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, Eylül 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521), Hazırlayanlar: Aydın, Bilgi- Tak, Ekrem, İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM), İstanbul Kasım 2008.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927/M. 1518-1521), Hazırlayanlar: Günalan- Kemal, Vildan-Altıntop, Özlem- Ayyıldız, Hatice Bahadır, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Ocak 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/M.1590-1591), Hazırlayan: Günalan, Rifat, Türküye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Temmuz 2010.

Tetkik Eserler

“Mahmut Paşa” Maddesi, *Büyük Larousse*, Sözlük ve Ansiklopedisi, XV. Cilt, Milliyet Gazetecilik A. Ş.

Akgündüz, Ahmet “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ekim 2009, ss.13-48.

Aydın, M. Akif, İslam Ansiklopedisi, “Deyn” Maddesi, *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Cilt: 9, 1994.

Behar, Cem, *A Neighborhood In Ottoman Istanbul*, Albany 2003, s.3-6.

Canatar, Mehmet, “1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler”, Editörler: Feridun Emecen- Emrah Safa Gürkan, *Osmanlı İstanbul'u I*, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 29 Mayıs-1 Haziran 2013.

- Cantay, Gönül, “Türk Mimarisinde Kervansaraylar” Mimar Sinan Fakültesi, *Türkler Ansiklopedisi VI. Cilt*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Darkot, Besim, “İstanbul, Coğrafi Giriş”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968, s.1135-1142.
- Demirkent, Işın, “İstanbul” Maddesi, *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2001, ss.
- Eyice, Semavi, *Tarih Boyunca İstanbul*, Etkileşim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1. Cilt- 2. Kitap, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Hammer, J. Von., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Editör: İlhan Bahar, Kum Saati Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2011.
- İncicyan, P. G., *18. Asırda İstanbul*, Tercüme: H. D. Andreasyan, 2. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1976.
- Kaçar, Turhan, “Ebioniteler’den Arius’a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığı’nda İsa Teolojisi Tartışmaları”, *AÜİFD* Cilt XLIV (2003), Sayı 2, s. 187-206
- Kafesoğlu, İbrahim, “İstanbul, Şehrin Tarihi”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968, s.1142-1148.
- Kramers, J.H., “Mahalle”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB., Ankara 1972, s.144.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Basım Aralık 2012.
- Nalçacı, Nida Nebahat, *Mahmut Paşa Semt Tarihi*, Fatih Belediyesi, İstanbul.
- Otar, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Faiz”, *Yönetim Dergisi*, Yıl 10, Sayı 33 –Mayıs 1999, İstanbul, ss. 53-64.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1984.
- Schneider, Alfans Maria, “XV. Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu” *Bellekten*, Cilt XVI., Sayı: 61 Ocak 1952, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, ss.34-48.
- Tekindağ, Şehabeddin, “Mahmud Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, MEB., s.183-188.
- Uğur, Yunus, *İslam Ansiklopedisi “Şer’iyye Sicilleri” Maddesi*, *Türk Diyanet Vakfı İSAM*, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Cilt: 9, 1994.
- Yel, Ali Murat-Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, DİA., Ankara 2003, Cilt 27, ss. 323-326.

DÜNDEN BUGÜNE BİLECİK BÖLGESİNDE YAŞAYAN
YÖRÜKLER'DE SOSYOKÜLTÜREL HAYAT VE İKTİSADİ YAPI
FROM PAST TO TODAY SOCIO-CULTURAL LIFE AND
ECONOMIC STRUCTURE OF YÖRÜKS IN THE REGION OF BİLECİK

SEDA YILMAZ VURGUN

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bilecik Seyh Edebali University, Faculty of Science and Letters, Department of History
seda.yilmazvurgun@bilecik.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1897-0411>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 09.04.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 16.08.2018

Sayfa-*Pages* : 591-616

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3917>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**DÜNDEN BUGÜNE BİLECİK BÖLGESİNDE YAŞAYAN
YÖRÜKLER'DE SOSYOKÜLTÜREL HAYAT VE İKTİSADİ YAPI**
FROM PAST TO TODAY SOCIO-CULTURAL LIFE AND
ECONOMIC STRUCTURE OF YÖRÜKS IN THE REGION OF BİLECİK

SEDA YILMAZ VURGUN

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde merkez olması ile bölge ayrı bir öneme sahip olmuştur. Eskişehir'e bağlı bir kaza olan Bilecik, 1885 yılından itibaren Ertuğrul sancağına dâhil edilmiştir. Bilecik bölgesinde yaşayan Yörükler, Kayı boyuna mensup Karakeçili aşiretine bağlıdır. Bölgede dağınık hâlde bulunmalarının yanında Yörük nüfusu 15 köyde daha yoğundur. Günümüzde hızla değişen yaşam koşulları Yörük insanı da etkilemiş köyler birkaç hanenin yaşadığı ırsız yerler haline gelmiştir.

Bu çalışmada Bilecik'teki Yörük kültürünün genel özellikleri ve geçmişten günümüze gerçekleşmiş olan değişim ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada Bilecik'te bulunan Yörük köylerine gidilerek yerinde gözlem yapılmış, yaşları 70 ile 95 arasında değişen tarihe tanıklık etmiş Yörük büyükleri ile görüşülmüştür. Elde edilen bulgular gazeteler, arşiv belgeleri ve araştırma eserleri doğrultusunda analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma Bilecik'te yaşayan Yörüklerin kaybolmaya yüz tutmuş değerlerinin geleceğe taşınması adına önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilecik, Yörük, Karakeçili, Kültür.

Abstract

This region was of importance, because it became the heart during the foundation of Ottoman Empire. Bilecik, which was a township subject to Eskişehir, was attached to the sancak of Ertuğrul after 1885. The Yörüks that live in the region of Bilecik, are the members of Karakeçili tribe belonged to Kayı. Besides the Yörüks living in that region dispersedly, they live intensely in 15 villages. In our days, Yörük people are exposed to the transformation in every area as a result of rapidly changing conditions.

In this study it aims to examine the general features of Yörük culture and the transformation taken place from past to today. Here, some observations have been made by visiting the Yörük villages in Bilecik and, the interviews have been realized with Yörük elders. The results obtained has been tried to be analyzed in the context of newspaper, archival material and secondary sources. This study may become important as to carry into future the values of Yörüks living in Bilecik, which fall into oblivion.

Key Words: Bilecik, Yörük, Karakeçili, Culture.

Giriş

Yörük, göçebe hayatı yaşayan Türk kavimlerine verilen bir ad olup ekonomileri hayvancılığa dayanan, kışı ılıman iklimlerde yazı da yaylalarda geçiren bir halktır. XVI. yüzyılda Türkmenlere verilen Yörük adının yürümek fiilinden geldiği savunulmaktadır¹ Yörük kelimesi zamanla değişim göstermiş olup yetenekli, kabiliyetli, mücadeleci gibi anlamlar içermeye başlamıştır.²

Yörükler, Anadolu ve Ege bölgesi gibi farklı güzergâhları kullanarak göç etmişlerdir.³ Bilecik bölgesinde yaşayan Karakeçililer ise Türkistan-Horasan ve Anadolu çizgisinde göçe mecbur kalmışlardır. Bu göç esnasında 8.000 kadar Karakeçili, ilk olarak Rakka üzerinden Urfa'ya gelmiş ardından Bilecik'e yerleşerek Söğüt'te Osmanlı Devleti'nin temellerini atmıştır.⁴

Osmanlı Devleti Türk oymaklarına iyi gelir getiren zengin bir reaya gözü ile bakmış, oymakların olduğu bölgeler de mali gelirlerin zenginliğinden dolayı sancaklar ve kadılkılar kurarak idari bir yapı meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti ayrıca Yörükleri zorunlu iskâna tabi tutarak arazilerin işlenmesini de sağlamıştır.⁵

Osmanlı Devleti ülke içinde asayişini sağlamak için Karakeçilileri kullanmıştır. XVII. yüzyılın sonuna doğru oymaklara mensup gençlerden askeri birlikler teşkil etmeye başlamıştır.⁶ II. Abdülhamid Ruslara ve Ermenilere karşı kurulan Hamidiye Alayları'na Karakeçilileri de dâhil etmiştir. Padişahın Söğüt çevresindeki Karakeçili gençlerden oluşan alaya "Ertuğrul Alayı" adını vermesi, devletin Karakeçili aşiretine duyduğu güvenin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁷

Yörükler konar-göçer hayattan yerleşik hayata farklı tarihlerde geçmişlerdir. 1877-1878 yılında Osmanlı-Rus savaşının ardından Rusya ele geçirdiği bölgelerdeki halkı zorunlu göçe tabi tutmuştur. Zulümden kaçan muhacirler Osmanlı'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bilecik'e çok sayıda muhacir gelmiş, 1893 yılında sadece Pazarcık'ta muhacirlere teşkil edilen köy sayısı 15'i bulmuştur.⁸ Karakeçili aşireti 1893 yıllarında muhacirlerin geleceğini öğrendikten sonra yerleşik hayata geçmeye

¹ A. Metin Kargin, *Mersin'de Yaşayan, Son Yörükler Olan Sarıkeçililer'in Yaşantıları*, Kültürel Özellikleri ve Yörük Müziği Üzerine Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sa: 35, Erzurum, 2015, s.273; Zeki Oğuz, *Yaylaların Özgür Çocukları Yörükler*, Fidan Yayınları, Konya, 2004, s.5.

² Atilla Erden, "Günümüz Toros Yörüklerinden İzlenimler", *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Antalya, 25-26 Nisan 1994, s.140.

³ Şerif Baykurt, "Türk Kültüründe Oyunlar ve Danslar", *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Antalya, 25-26 Nisan 1994, s.147.

⁴ İsmail Özçelik, "Anadolu'da Karakeçililer", *Oğuz Geleneği Çevresinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, Ofset Matbaacılık, Kırıkkale, 2003, s.82; Aydın Ayhan, *Balıkesir ve Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacirler*, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Genele Yayınları, Balıkesir, 1999, s.92-93.

⁵ Erman Artun, "Çukurova Yörüklerinin Gelenek ve Görenekleri", *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Antalya, 25-26 Nisan 1994, s.140.

⁶ Faruk Sümer, "Yörükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, İstanbul, 2013, s.571.

⁷ Gülin Ögüt Eker, "Karakeçili Aşiretinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Şanlıurfa, 3 Haziran 1999, s.107.

⁸ Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s.121.

başlamıştır. ⁹ Ancak Bilecik'in köylerinde yaşayan Yörükler, yerleşik hayata geçmelerinde Ahmet Vefik Paşa'nın etkili olduğunu belirtmişlerdir. Ahmet Vefik Paşa muhacirlerin bölgeye geleceğini, bu nedenle yerleşik hayata geçilmesinin Yörüklerin topraklarını kaybetmemesi açısından iyi olacağını belirtmiştir. ¹⁰

Bilecik Bölgesindeki Yörük Köyleri

İlk çağlarda Bithynia bölgesi olarak ifade edilen bölge Marmara bölgesinin güneydoğu ucunda yer almaktadır. Bilecik, Selçuklular ve Bizanslılar açısından bir uç bölge konumundaydı. Bölge, Osman Gazi'nin Bilecik'i fethettikten sonra burayı kendine merkez yapması ile ayrı bir öneme sahip olmuştur. ¹¹ Eskişehir'e bağlı bir kaza olan Bilecik 1885 yılında Ertuğrul sancağına dâhil olmuştur. ¹² 1924 yılında Bilecik il statüsünde vilayet olmuştur. ¹³

Bilecik şehrinde çok sayıda köy mevcuttur. Şehirde asıl adı Bakras ¹⁴ olup sonrasında baraj yapımından dolayı yeni bir yerleşim yerine ayrılan Günyurdu, ¹⁵ Bahçecik, ¹⁶ Dübekli, ¹⁷ Küçükelmali, ¹⁸ Muratdere, ¹⁹ Aksutekke, ²⁰ Kızılcapınar, ²¹ Çaydere, ²² Kuyupınar, ²³ Delielmacık, ²⁴ Aşağıarmutlu (Oğlakçı), ²⁵ Bozolan, ²⁶ Kızıltepe, ²⁷ Kuyupınar, Ece (Cokcapınar) ²⁸ gibi Yörük köyleri mevcuttur.

⁹ Hilmi Dulkadir, *İçel'de Son Yörükler Sarıkeçeliler*, Mersin Halk Eğitim Merkezi Yayınları, Mersin, 1997, s.142,151.

¹⁰ K.K., Ayşe Loka, 70 yaşında, Küçük Elmalı Köyü; Hıgari Egawa-İlhan Şahin, *Bir Yörük Grubu ve Hayat Tarzı: Yağcı Bedir Yörükleri*, Eren Yayınları, İstanbul, 2007, s.133.

¹¹ Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s.8.

¹² Bilgin, *a.g.e.*, s.11

¹³ Erol Altınsapan, *Anadolu'da Tarikat Yapılarına Bakış Bilecik Orhangazi İmareti Kazı Sonuçları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2003, s.60.

¹⁴ Bakras ismi bir şeyhin adından gelmektedir ve Ermeni pazarında Bakras adlı bir vakıf bulunmaktaydı. (BOA. TTD. 453, s.235a; TADB. TTD. 585, s.291.a)

¹⁵ Bilecik iline 36, Pazaryeri ilçesine 8 km uzaklıktadır. <https://bakraz.tr.gg/G-Ue-NYURDU-K-Oe-Y-Ue-.htm>.

¹⁶ Abdülhamid zamanında muhafız alayına Bahçecik köyünden 15 kişi götürülmüştür. Bilecik'e II. Abdülhamid tarafından verilen sancak Bahçecik köyüne getirilmiştir. (K.K. Muhtar Recep Gündüz 1984 yılında muhtar olmuştur.)

¹⁷ Yörük köyüdür. Bozüyük'e 10 km'dir. 2000 sayımına göre nüfus 278'dir. 1940 yılında köy şimdiki yerine yerleşmiştir. <http://www.cokcapınar.com/sayfa/detay/?m=906-yoruk-cepni-dubekli-koyu>

¹⁸ Küçükelmali köyü 1850 li yıllarda konar göçer olarak Cami bölgesinin kuzeyine 7 ocak olarak kurulmuştur. http://www.kucukelmali.com/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=62

¹⁹ Bozüyük'e 15 km uzaklıktadır. <https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238490>

²⁰ Aksutekke köyü Osmanlı Devleti'nin kuruluşu esnasında kurulan köylerden biridir. Köy adını içinde bulunan Osmanlı zaviyesinden almıştır. (TADB. TTD. 145, s.94B.)

²¹ Bilecik'in Bozüyük ilçesine bağlıdır. <http://www.nufusune.com/5680-bilecik-bozuyuk-kizilcapınar-koy-nufusu>.

²² Bilecik'in Bozüyük ilçesine bağlıdır. <http://www.nufusune.com/5670-bilecik-bozuyuk-caydere-koy-nufusu>.

²³ Kalımkuyu karyesinin Kuyupınar olma durumu mevcuttur.

²⁴ Bilecik'in Bozüyük ilçesine bağlıdır. <https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238478>.

²⁵ Bilecik'in merkezine 27 kilometre uzaklıktadır. <https://www.haritatr.com/harita/asagi-armutlu/113115>.

²⁶ Bilecik'in Bozüyük ilçesine bağlıdır. <http://www.nufusune.com/5668-bilecik-bozuyuk-bozalan-koy-nufusu>.

²⁷ Bilecik'in Bozüyük ilçesine bağlıdır. <https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238486>.

²⁸ Bozüyük'e 30 km uzaklıktadır. <https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238501>.

1-Bilecik Yörüklerinde Sosyal Yapı

Yörüklerde toplumsal birimin en küçük yapı taşı çadır olup meskenden çok haneyi ifade ederdi. Çadırlarda iki üç hane bir arada yaşardı.²⁹ Bilecik Yörüklerinde ataerkil bir aile yapısı olmakla birlikte kadın ayrı bir öneme sahiptir. Evin büyük kadını da olmak üzere bütün aile bireyleri babaya saygı duymak zorundadır.³⁰ Yörük kadını çok güçlü olsa da erkeği ön plana çıkartarak onu aile içinde yüceltir ve hane içindeki dengeyi düzenler. Yörük erkeği despot değildir. Zaman zaman erkeğin kadına danıştığı durumlar olmaktadır. Erkek, çocuklarına ve eşine bakmak ile yükümlüdür. Eğer görevini yerine getirmese kadın kayınvalide veya kayınpederine durumu anlatır, bu durumda erkek, anne ve babası tarafından uyarılırdı.³¹

Eski devirlerde bir evin içinde yaşayan insan sayısı oldukça fazlaydı. Dede, oğul, torun ve torunun torunu bir arada yaşardı. Birbirlerine arka çıksın, hayvanlara baksın, tarlalar ekilsin diye çok çocuk yapılırdı. Ancak değişen koşullar ile birlikte çocuk sayısı azalmış ve aileler küçülmüştür.³²

Evlerde ve dışarıda yaşlılar görüldüğünde ihtimamlı davranılır, ihtiyarlara saygı gösterilirdi.³³ Büyüklerin yanında babalar çocuklarını sevmekten çekinirdi. Genelde bebekler ve çocuklar ile kadınlar ilgilenirlerdi. Kızılcapınar ve Çaydere köylerinde erkekler kasket takardı. Kasketsiz dışarı çıkan insanlar hoş karşılanmaz hatta kasketler sofrada bile çıkartılmazdı. Kasketsiz dışarı çıkan erkekler görüldüğünde "dışarıda başı kabak gezenler var" denirdi.³⁴

Yörük köylerinde yemek ortaya konan bir kaptan yenirdi. Fakirlik zamanları olduğundan kaşık, çatal bulmak kolay olmazdı. Düğünler ve özel günlerde kaşık ve kap kacak diğer köylerden getirilirdi.³⁵ Kahvaltıda tarhana çorbası, mısır unundan yapılan "memalika" ve "göbekli" gibi yiyecekler yenirdi. Yumurta, peynir gibi yiyecekler satmak için üretilirdi.³⁶

Yörük köyleri konukseverliklerini günümüze kadar korumuştur. Evlerine misafir olduğunuzda Aksutekke köyünden Hasan Özcan'ın dediği gibi "kız kalk kahvaltı getir, ayran getir, meyve getir" sözleri arasında gelen misafire birçok şey ikram edilirdi.³⁷ Çaydere köyünden Hüsam Çaydere'nin evinde olduğu gibi de misafir iyice gözü gönü doyurulmadan masadan gönderilmezdi.³⁸

Yörüklerde kadın aktif olarak gündelik hayatın içindedir. Hayvancılık ile uğraşan bir aileye mensupsa sabah hayvanların sağımı ile ilgilenip ev işlerini halletmek, yemek

²⁹ Masatake Matubara, *Göçebeliğin Dünyası*, Çev: Kilyotaka Sugihara, Atarürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s.259.

³⁰ K.K. Hüsam Çaydere, 80 yaşında, Çaydere Köyü,

³¹ Erdal Aksoy, "Konar-Göçer Yörük Alt Kültüründe Kadın Kimliği", *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, Ankara, 2008, s.18

³² Musa Seyirci, *Ege Yörükleri*, Derin Yayınları, İstanbul, 2003, s.16

³³ Metin Özer, *Sancaklı Yörükleri*, Umay Yayınları, İzmir, 2006, s.60

³⁴ K.K. İsmihan Çaydere, Çaydere Köyü

³⁵ Gülistan Karakaya, 80 yaşında, Kızılcapınar Köyü;

³⁶ K.K., Aysel Yılmaz 56 yaşında Dübekli Köyü; K.K. Himmet Karakoç, 40 yaşında Kızılcapınar Köyü; K.K. İsmihan Çaydere, Çaydere Köyü; Arzu Alan, 80 yaşında Delielmacık Köyü.

³⁷ K.K. Hasan Özcan, 84 yaşında Aksutekke Köyü.

³⁸ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü,

yapmak, çocuklara bakmak zorundaydı.³⁹ Evde bulunan genç kızların da hayvanları otlatmak veya çapa kazmak gibi birtakım görevleri vardı.⁴⁰

Yörükler arasında geçmiş dönemlerde okuma-yazma oranı düşüktü. Çocukların bir kısmı ilkokula kadar okula giderdi. Kız çocuklarının okutulması pek tasvip edilmezdi. Aşağıarmutlu köyünden Fatma Karadeniz eski dönemlerde kız çocuklarının okutulmasının toplum içinde ayıplandığını belirtmiştir. Ancak günümüzde eğitime önem verilerek özellikle kız çocuklarının okutulması üzerinde durulmaktadır.⁴¹

Yörük kadınları günlük hayatlarında yoğun bir şekilde çalıştıklarından dolayı içlik, kolon,⁴² üç etek, yağlık, cepken, çorap, yemeni gibi kıyafetleri giyerlerdi. Kıyafetlerde rahatlık ön plandaydı.⁴³ Kadınlar saçlarına muhacir köylerinden kil getirerek sürerlerdi.⁴⁴ Genç kızların saçları bellerine kadar uzun olurdu. Uzun boylu, uzun saçlı, dik yürüyen kadınlar güzel olarak algılanırdı.⁴⁵

Kızılcapınar, Çaydere köylerinde pantolona "potur", cekete "setre", uzun kollu atlete ise "göynek" denirdi. Yörük kadınları çok soğuk havalarda ısınmak için koyun yününden patik özerdi.⁴⁶ Erkekler ayağa "çuha" denen iskarpin ve "çarık" giyerlerdi.⁴⁷

Yörük köylerinin kendilerine has âdetleri bulunmaktadır. Mesela Çaydere köyünde korkana "dalağı kalkmış" denirdi. Bir şeylerden korktuğu düşünülen kişi bir koltuğa ya da yatağa yatırılırdı. Sonra diğer bir kişi eline bir balta alırdı. Çevrede bulunanlar "dalağını kesersin, kesmezsin" diyerek eli baltalı kişi ile konuşurdu. Korkan kişiye sembolik olarak balta ile vurulur gibi yapılarak ritüel sonlandırılırdı. Bu durumun korkuya iyi geldiği düşünülürdü.

Çaydere Yörükleri arasında "ocaklık" denen bir durum vardı. Elinin şifalı olduğuna inanılan kişiler usta çırak ilişkisi ile şifa yöntemini söz konusu kişiye öğrettiği için bu duruma da "el verdi" denilmekteydi. Hastalık gibi durumlarında eli şifalı kişilere gidilirdi. Mesela köpek ısırınca ocaklık denen eli şifalı kişiden tuz ve ekmek alınarak yenirdi.⁴⁸

Yörükler arasında hasta insan pek çıkmazdı. Sağlıklı, dinamik, hayat dolu insanlardı. Çocuklar öksürüyorsa şalgam pekmezi ile tereyağını karıştırırlar, karnı ağrıyorsa arpa ile süt yedirirlerdi. Eğer ellerinde siğil varsa üstüne arpa koyarak, dua okurlardı.⁴⁹

³⁹ Pakize Aytaç, "Yörüklerde Aile ve Kadın Kıyafetleri", *Yörük Türkmenlerinde Günlük Hayat Sempozyumu Bildirileri*, Yörük Türkmen Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.17.

⁴⁰ Ayşe Özcan, 80 yaşında Aksutekke Köyü.

⁴¹ K.K. Fatma Karadeniz, 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.

⁴² Bele sarılan bir bel bağıdır.

⁴³ Pakize Aytaç, "Yörüklerde Aile ve Kadın Kıyafetleri", *Yörük Türkmenlerinde Günlük Hayat Sempozyumu Bildirileri*, Yörük Türkmen Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.23-25.

⁴⁴ K.K. Fatma Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

⁴⁵ K.K. Naci Karadeniz 72 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü; Şerif Uluçay 68 yaşında Aşağıarmutlu Köyü.

⁴⁶ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü, K.K. Veli Karakaya, 82 yaşında Kızılcapınar Köyü.

⁴⁷ K.K. Cellalettin Katrancı, 80 yaşında Murtadere Köyü.

⁴⁸ K.K. İsmihan Çaydere, Çaydere Köyü.

⁴⁹ K.K. Naci Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü; K.K. Naci Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

2- Yörüklerde Düğünler

İnsan hayatının geçiş dönemlerinden biri olan evlenme, kız ve erkeğin bir aile olarak sosyal yaşama katılma sürecinin başladığı önemli bir dönemdir. Her toplumda içinde bulunduğu kültür tipinin kurallarına uyularak yapılmaktadır. Evlenme yuva kurmak, ocağın tütmesi, soyun devamı gibi toplumsal ve kutsal değerlere bağlı bir temele dayandığı için düğünlerin her çağda ve toplumda mümkün olduğunca parlak ve şatafatlı olmasına büyük önem verilmiştir.⁵⁰ Bilecik Yörüklerinde evlenene kadar kız ve erkek birbirini görmezdi. Günümüzde ise kültür değişimlerinin yoğun olarak görüldüğü bölgede doğrudan tanışıp anlaşarak evlenmeler yaygınlaşmıştır.

a. Eski Dönemlerde Yörük Köylerinde Düğünler

Yakın döneme kadar Yörükler kendi köylerinden veya diğer Yörük köylerinden kişilerle evlilik yapmaktaydı. Muhtemelen kendi kültürel kimliklerini korumak adına böyle bir uygulamayı uzun süre devam ettirmişlerdi.⁵¹ Evlenme çoğunlukla görücü usulü ile gerçekleşirdi. Gelin alınırken haneyi çevirecek kabiliyette kız alınmasına önem verilirdi. Ev işlerinde çalışacak insana ihtiyaç duyulduğundan erken evlilikler yapılmaktaydı.⁵² Kız istemeye üç dört kişilik gruplar halinde büyükler giderdi. Kız isteme esnasında eskiden çay, kahve gibi içecekler olmadığından şeker veya çok sık olmasa da ıhlamur dağıtılırdı.⁵³ Kızın ailesi damadın toprağı ve hayvanı olup olmadığını sorardı.⁵⁴ Kız isteme aile büyüklerinin uygun gördüğü şekilde sonuca ulaşırdı.⁵⁵

Kız isteme olayı gerçekleşikten sonra kız tarafı, kızın verildiğini göstermek için “çember” denilen örtü veya mendili hazırlamakta ve hemen helva yapımını başlarmaktaydı. İnce ince işlenmiş bir örtü olan “çember” oğlana gönderilirdi.⁵⁶ Honamlı Yörüklerinde ise “çember” yerine “çevre” denilen bir örtü verilirdi.⁵⁷ Sözlener kız ve erkek birbirlerini neredeyse evlendikleri güne kadar görmezlerdi.⁵⁸

Kız istemeden sonra nişan olurdu.⁵⁹ Çaydere ve Delielmacık köylerinde nişanlanmış yerine “...kızımı yavuklu etmiş” denirdi. Söz ve nişan bazı Yörük köylerinde bir arada olurdu. Bir döneme kadar köylerde altın takma geleneğı yoktu. Yüzük takma âdeti mevcut olmayıp sonradan ortaya çıkmıştı. Aksutekke köyünde ilk önce gümüş yüzük takılmış ardından altın yüzüğe geçilmiştir.⁶⁰ Yüzük takma âdetinin yaygınlaşması

⁵⁰ Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Düğünleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.1.

⁵¹ Oğuz Aktan, "Antalya Çevresinde ve Güney Anadolu'da Depreşen ve Dinen Konar-Göçer Asabiyeti", *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Yörükler Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Antalya, 25-26 Nisan, s.5; Hasan Özcan, Aksutekke Köyü.

⁵² K.K., Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü.

⁵³ Ayşe Özcan, 80 yaşında Aksutekke Köyü.

⁵⁴ K.K. Naci Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

⁵⁵ Artun, *a.g.m.*, s.30.

⁵⁶ K.K. İsmihan Çaydere, Çaydere Köyü.

⁵⁷ Ali Tanyıldız, *Honamlı Yörükleri: Orta Asya'dan Gedikli Köyüne*, Tokoğlu Ofset, 1990, s.110.

⁵⁸ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü; K.K., Mahmut Loka, 70 yaşında, Küçükemal Köyü.

⁵⁹ K.K., Kumru Kaya, 77 yaşında Günyurdu Köyü.

⁶⁰ K.K., Ayşe Özcan, 80 yaşında Aksutekke Köyü.

ile birlikte sözde kız ve erkeğe aynı anda yüzük takılmazdı. Gelin adayının yüzüğünü kadınlar, damat adayının yüzüğünü erkekler takardı.⁶¹

Nişan töreni Bilecik'in Yörük köylerinde farklılık göstermektedir. Günyurdu köyünde nişan yerine "bayramlık" denirdi. Damadın yengeleri şalvar ve entariden oluşan katları bir tepsiye, güllü çorap ve patikten oluşan kıyafetleri bir tepsiye, yazmalardan oluşan eşyaları bir tepsiye koyarlardı. Kız evine gidecek tepsileri damadın yengeleri başına alarak yürürdü. Ayrıca haşhaştan yapılan göbekli de gelin evine götürülürdü. Kız tarafı ona yakın sofraya açarak misafirlerini doyururdu. Masada mercimek çorbası, terbiyeli tavuk, ekşili çorba, gebe böreği, pilav olurdu. Sütten ve pekmezden yapılan siyah sütlaç sunulurdu.⁶² Muratdere köyünde nişanda getirilen hediyeler kız evine asılarak gelen misafirlere gösterilirdi.⁶³

Nişan töreni Küçükemal köyünde ise daha farklı bir şekilde gerçekleşirdi. Nişan töreni iki gün boyunca sürerdi. Kız tarafı iki gün boyunca yemek hazırlar ve ikram ederdi. İlk gün erkek tarafından sadece erkekler kız tarafına yemeğe giderdi. Gelin adayı küçükten büyüğe herkesin elinin üstüne mendil koyarak öperdi. Ertesi gün ise gelin evine erkek tarafının kadın akrabaları giderdi. İki gün boyunca şeker tutulur, yemek yenir, kadınlara kına yakılırdı. Her iki günde kızın yengesi eline bir tepsi alarak misafirlere para toplardı.

Nişanda ilk olarak elmanın ekşisi, sarımsak, un ve süt ile yapılan ekşili çorba sunulur ardından gebe börek gelirdi. Gebe börek hazırlanırken gözleme ufalanır, çekirdeksiz üzüm ve şeker ince bir yufkanın içine konur sonra tekrar üstüne yufka kapatılarak, üzerine tekrar şeker serpilirdi. Gebe böreğinin ardından "pelte" denen muhallebi, sonrasında fasulye, patates gibi sulu bir yemek konur, bulgur pilavı veya hoşaf gelirdi. En son olarak da masaya sütlaç veya kabaktan biri konurdu. Deterjanın olmadığı dönemde kap kacak sıcak su ile yıkanır, balık yendiği zaman kül ve ısırğan otu kullanılırdı.

Nişan olduktan sonra Küçükemal köyünde en az üç buçuk sene beklenirdi. Nişanlanma çok genç yaşta yapılmasına rağmen evlenme genelde 18 yaş geçirdi. Nişanlı çiftler görüşmez, yolda birbirlerini görseler yönlerini değiştirirlerdi.⁶⁴ Düğünün tam tarihi belli olmazdı. Harman sonu veya yaza karşı erik çiçeği düğünümüz var denirdi. Düğünler hafta içi yapılır, dört ila yedi gün arasında sürerdi.

Düğüne davet etmeye "oku" dağıtmak denirdi. Düğünlerden önce oku dağıtılırdı. Oku, ekonomik duruma göre yazma, mendil, şalvar ve havlu dağıtılması şeklinde gerçekleşirdi. Oku sadece evlerde dağıtılmaz aynı zamanda kahvelerde de verilirdi.⁶⁵ Kendisine oku verilmeyen kişiler çok gücenirdi.⁶⁶ Düğün için bir davet niteliği olarak beş paket pötibör bisküvi almır ve Bakras köyünde bulunan beş kahveye dağıtılırdı. Halk

⁶¹ K.K., Ayşe Ülker, 70 yaşında Muratdere Köyü

⁶² K.K., Ayşe Yaşar, Bahçecik Köyü.

⁶³ K.K. Ayşe Ülker, Muratdere Köyü.

⁶⁴ K.K., Ayşe Loka, Küçük Elmalı Köyü,

⁶⁵ K.K., Kumru Kaya, Günyurdu Köyü.

⁶⁶ Tanyıldız, a.g.e., s.111.

arasında “düğün için oku dağıtılıyor” şeklinde yorumlanırdı. Bu gelenek günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.⁶⁷

Yörükler arasında düğün olacağı zaman "tongur" kim olacak diye sorulurdu. Tongur düğünün organizasyonunu yapar, yemeklerin dağılımı ile ilgilenirdi. Yörükler arasında önemli olan bir diğer görev de "sağdıçlık" ve "kardeş kızları" idi. Sağdıç damadın arkadaşlarından, kardeş kızları ise gelinin akranları arasından seçilirdi. Kardeş kızları arasında kan bağı olmak zorunda değildi. Görevli olan genç kızlar çeyiz serilmeden önce gelir, gelin evden çıkana kadar kız evinde kalırdı.⁶⁸

Düğüne gelen misafirler için kahvede "danışık" denen bir toplantı yapılırdı. Düğün sahibinin adı-soyadı, hangi köyden olduğu anons edilerek danışık için köy halkının toplanması istenirdi. Köy halkının uzaklardan düğün için gelen misafirleri evlerinde ağırlamasına "konak" denirdi. Misafirler köyde yaşayan hanelere paylaştırılırdı.⁶⁹ Misafirler yolun başına geldiğinde silah atılarak davul ile almaya gidilirdi. "..... köyden misafirler geldi" denirdi. Damat evinin önüne kocaman bir kütük dikilir, diğer köylerden gelen davetliler sırayla ağacı parçalayana kadar silah atardı.⁷⁰

Düğünler Yörükler arasında bir şenlik havasında gerçekleşirdi. 1950'li yıllarda düğünlerde uygulanan bazı âdetler mevcuttu. Düğün hazırlıkları pazartesi başlar pazar günü son bulurdu. Pazartesi günü kız anne-babasının çamaşırını yıkamaya giderdi. Salı günü ise damat evinde davul çalınır, yemek yenir bu seremoniye "sağdıç derneği" denirdi.⁷¹ Ormandan bir ağaç getirilerek bayrak dikilir ve iki yanına elma veya mevsimin meyveleri takılırdı. Elmalar düğün sabahı tüfek ile düşürülürdü.⁷² Bayrağın Eski Türklerde evi kötü ruhlardan koruduğu düşünülürdü.⁷³ Yörük köyelerine bayrak dikme geleneğinin kökenlerini Eski Türk inançlarında aramak gerekmektedir. Bayrak dikme geleneği Çukurova Yörükleri başta olmak üzere Yörükler arasında devam etmektedir. Bu gelenek Çukurova Yörüklerinde "gelin bayrağı" ve "oğlan bayrağı" şeklindedir.⁷⁴

Çarşamba günü kız evinde çeyiz serilir, köylüye yemek verilir, akşam kına yakılırdı. Kına yakmaya "seysanaya gitmek" denirdi.⁷⁵ Perşembe gününe gelindiğinde ise gelin çeşmeye götürülür hayvanların su içtiği kısmın bir tarafına bıçak bir tarafına tarak konulurdu. Kız önce bıçağı bulursa oğlu olacağına, tarağı bulursa ise kızı olacağını inanılırdı. Perşembe günü öğleden sonra gelin almaya gidilmekteydi.⁷⁶

Damatlar kravat takmazdı. Damadı giydirmek için damadın elbiseleri, şeker, fıstık tarzı kuruyemişlerle birlikte bir tepsiye konurdu. Dua eşliğinde damat giydirilir camiden çıkanlara fıstık çerez dağıtılırdı.⁷⁷ Gelin evden çıkacağı gün banyo yaptırılır ve uzun bir

⁶⁷ K.K., Kumru Kaya, Günyurdu Köyü.

⁶⁸ K.K. Naci Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü; K.K. Fatma Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

⁶⁹ K.K., Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü; K.K. Recep Özer, 70 yaşında Bilecik merkez; K.K. Şerife özer 70 yaşında Bilecik merkez; K.K. Şükrü Yaman 50 yaşında Bilecik Merkez.

⁷⁰ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü.

⁷¹ K.K., Kumru Kaya, Günyurdu Köyü.

⁷² K.K., Aysel Yılmaz, 80 yaşında Dübekli Köyü; Eröz, *a.g.e.*, s.55.

⁷³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.200.

⁷⁴ Erman, *a.g.m.*, s.38; Tanyıldız, *a.g.e.*, s.111.

⁷⁵ K.K. Naci Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

⁷⁶ K.K., Kumru Kaya, Günyurdu Köyü.

⁷⁷ K.K., Mahmut Loka, Küçükemal Köyü.

elbise veya üç etek giydirilirdi. Gelinin başı ve yüzü örtülü olurdu. Gelinlere makyaj yapılmazdı. Kız tarafının yakın akrabaları el öpme merasimi için çağrılırdı. Kız, akrabalarının elini öper onlara havlu ve mendil gibi hediyeler verirdi. Eli öpülen aile büyükleri de geline gönlünden kopan hediyeler veya para verirdi.⁷⁸ Gelinin babası veya ağabeyi kızın beline kuşak bağlardı. Bu sahne çok hüznü olurdu. Kuşak takılırken bir mâni söylenirdi.

*"Dola kollarını boynumda kalsın, burcu kokuların burnumda kalsın,
Söylediğin sözler kulağımda kalsın, bir kardeşim kuşak kuşanırken".⁷⁹*

Erkek tarafı gelin almak için çıkınca haber verir, türkü söyleye söyleye gelin evine doğru yol alırdı. Önceden kırmızı halılar ile döşenen ve üstü kapatılan öküz arabasına damadın yengeleri binerdi. Damat, ailesi ve yakınları için "seyman geliyor" denirdi. Seyman esnasında çok sayıda türkü söylenirdi. Seymanda erkekler birbirinin koluna girerek yürür ve türkü söylerlerdi. Seyman yürüyüşü esnasında "düğün başı" kafiyei durdurarak yere oturmalarını söylerdi. Erkekler türkü söylerken nazlana nazlana yerlerinden kalkarlardı. Seyman yürüyüşü nazlı, eğlenceli herkesin keyif aldığı bir âdetti.⁸⁰ Seymana özel söylenen türkülerin bazıları şunlardır:

Atma Annam

*"Bağlarından gelsin geçilsin,
Kurulsun masalar rakı şarap içilsin,*

*Herkes sevdiğini alstın çekilsin,
Atma annam beni atma dağların ardından,*

*Merdivenden tıklar tıklar inerken,
Yazması boynuma dolanyor severken,*

*Uyuya kaldım ak gerdandan emerken,
Atma beni atma annam dağlar ardına."*

Cevizin Yaprağı

*"Cevizin yaprağı dallar arasında severler güzeli bağ arasında,
Üç beş güzel bir araya gelmişler benim sevdiğim yok arasında."*

⁷⁸ K.K., Ayşe Loka, Küçükkelmalı Köyü.

⁷⁹ K.K., Servet Dünder, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü 1962 doğumlu.

⁸⁰ K.K., Servet Dünder Günyurdu Köyü; Kozan Yörükleri arasında kız almaya giden kişiye "samen" denilmektedir. Samen kelimesinin zaman içerisinde değişim göstererek "seyman" kelimesine dönüşmüş olması muhtemeldir. (Erman, a.g.e., s.32)

Söğüdün Zeybeği

*"Söğüdün erenleri çevirin gidenleri,
Ne güzel baş bağılıyor söğüdün güzelleri,*

*Aşağıdan gelen hanım oynasın, keklik kebabını yiyen doymasın,
Beni yardan ayıran olmasın, beri gel yarım beri gel".*

Kızın anne ve babası çok gözyaşı dökerdi. Gelin evden çıkarken mutlu mesut olması için dua edilirdi. Gelini evinden babası çıkarır ve kayınpederin eline verirdi. Gelin evden çıkarken kızın yakınları ağıt yakarak yas tutar ve mâni söylerlerdi.⁸¹

*"Merdivende çıkıp gelir, mendilini dürüp gelir,
Ağlamış babam gözyaşlarını silip gelir" diyerek yas tutulurdu.⁸²*

Bilecik Yörüklerinde başka bir âdet de gelin yeni evine girmeden önce erkek tarafının bahçe veya koyunu hediye olarak vermesidir. Bazı durumlarda kız tarafının da erkek tarafına koyun hediye ettiği görülmektedir. Gelin ve damada verilen bu hediyeler hayvancılık ile geçindiklerinden dolayı önem arz etmektedir. Her iki tarafa verilen koyunlardan bir hayvan sürüsü oluşturulduğu görülmektedir.⁸³

Gelin, erkek evine girdiğinde oğlanın annesi gelinin başına şeker serperdi.⁸⁴ Karakeçili aşiretinde bereket getirsin diye gelinin başından şeker ve buğday saçılması Eski Türk geleneklerinde mevcut olan "saçı adetini" hatırlatmaktadır.⁸⁵ Gelinin eve giriş ritüelli gelinin elini tereyağına batırması ve kapı eşiğine sürmesiyle devam ederdi.

Gelin yeni evine geldiğinde damat elinden tutup odasına çıkarırdı. Sonra tekrar aşağı indirip gelini bahçeye çıkarırdı. İki kişi anlamına gelen "epenpü" adlı Yörüklerde özgü bir dans gerçekleşirdi.⁸⁶ Epenpü dansı Çaydere, Kızılcapınar gibi köylerde yapılmazdı. Bu köylerde görüşülen yaşlıların birçoğu epenpü ve turna dansında haberdar olmadıkları dile getirmişlerdir.⁸⁷ Epenpü dansı sırasında evin kadınları tarafından gelin çevrilir ve şu mâni okunurdu:

*"Kaşıklığa mum koydum mum ararken fil buldum,
Anasını ararken kızını buldum epenpü epenpü."⁸⁸*

⁸¹ K.K. Himmet Karakoç, 40 yaşında Kızılcapınar Köyü. K.K. Şerif Uluçay 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü; K.K. Emine Uzun, 1948 doğumludur.

⁸² K.K., Sema Yaşar, 24 yaşında Bahçecik Köyü.

⁸³ K.K., Sema Yaşar, Bahçecik Köyü.

⁸⁴ K.K. Emine Uzun, Günyurdu Köyü, 1948 doğumludur.

⁸⁵ Eker, *a.g.m.*, 112.

⁸⁶ K.K. Fatma Katrancı, 70 yaşında Muratdere Köyü.

⁸⁷ K.K. İsmihan Çaydere, Çaydere Köyü; K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü.

⁸⁸ K.K., Kumru Kaya, Bahçecik Köyü; Ayşe Özcan, 80 yaşında Aksutekke Köyü.

Düğünün son günü erkekler "duri" denen çatalı bir ağacın aralarına para koyarak, damadın yanına gider, takı merasimini gerçekleştirirlerdi. Ayrıca düğün boyunca erkek evinin önünde büyük bir ateş yakılır, insanlar bu ateşin önünde ısınır, sohbet ederlerdi.⁸⁹

Erkek ve kız tarafının beraber olduğu toplu bir düğün yapılmazdı. Erkek ve kız evinde beş gün boyunca düğün devam ederdi. Düğünün ertesi günü olan cuma sabahı gelin el öperdi.⁹⁰ Dübekli köyünde yengeler düğün gününden sonra gelip, yeni gelinin saçına kâkül yani zülûf keserlerdi.⁹¹

b. Günümüzde Yörük Köylerinde Düğünler

Anadolu'da olduğu gibi Bilecik bölgesi Yörüklerinde de evlilik önemli bir olaydır. Evlenme günümüzde kız ve erkeğin karşılıklı istemi ile gerçekleşir. Ancak zaman zaman görücü usulü ile isteme şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Oğlan tarafı beğendiği kıza bir akrabasını göndererek gönlünün olup olmadığını araştırmaktadır. Eğer kızın düşüncesi olumlu ise oğlan tarafından titizlikle seçilen kişiler kıza istemeye gitmekte, kız isteme esnasında itina ile davranılmakta, kızın ve ailesinin davranışları dikkatle incelenmektedir. Genelde kız tarafı düşünmek için zaman istemekte, teklif olumsuz bir şekil alırsa erkek tarafına münasip bir dille iletilmektedir.⁹²

Kız ve erkek karşılıklı evlenme isteğinde ise işler daha rahat bir süreçte ilerlemektedir. Gençler önce ailelerine isteklerini açarlar ardından çikolata ve çiçekle kız istemeye gidilir. Kız istemeye gidildiğinde kahve içilerek bir süre muhabbet edilir ve ardından kız isteme faslı gerçekleşir. Gençler aralarında evlenmek için anlaşmış olsa da aileler yapılacak evlilik üzerinde derinlemesine düşünmektedirler.

Söz günü şartlara göre değişiklik göstermektedir. Sözün gerçekleşeceği gün karşılıklı bohçalaşma vardır. Damat tarafı geline iç çamaşırı, terlik, tülbent, etek, bluz; kayınvalideye, kayınpedere ve evde yaşayan görümce, elti gibi kişilere birtakım hediyeler koymaktadır. Kız tarafı da aynı şekilde damada iç çamaşırı, terlik, gömlek gibi kıyafetlerden oluşan bir bohça hazırlamaktadır. Sözde çay, kurabiye, tatlı gibi yiyecekler getirilir ve ardından yüzük takma merasimi gerçekleştirilir. Yörükler arasında söz günü ile ilgili farklı âdetler mevcuttur. Mesela Bilecik'te yaşayan Bahçecik köyü Yörükleri sözden sonra erkek tarafının kız aldığı bir sembolü olarak köy halkına haber vermek için havaya bir el ateş etmektedirler.

Kız tarafı çeyiz olarak oturma odası, halı ve perde gibi eşyalar götürmektedir. Erkek tarafı ise yatak odasının eşyalarını almaktadır. Çeyizin içine lif, çorap, yatak, yorgan, yastık, patik, çember, karyola eteği, seccade ve içine yorgan konulan yüklük konulmaktadır. Çeyizin bir parçası olan sandık içinin hazırlanması dikkat gerektirmektedir. Düğünden bir hafta önce çeyiz kız evine yakın akrabalar ve komşuların görmesi için serilir. Çeyiz, düğünden iki üç gün önce de oğlan evinde sergilenir ve orada da erkek tarafının yakınları ile komşularının beğenisine sunulur. Kızın çeyizini görmeye

⁸⁹ K.K. Şerif Uluçay 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.

⁹⁰ K.K. Emine Uzun, Günyurdu Köyü.

⁹¹ K.K. Aysel Yılmaz, Dübekli Köyü.

⁹² K.K., Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü.

gelenler gelinle damadın tatlı tatlı geçinmeleri yönünde birtakım iyi dilek temmenilerinde bulunur, dualar ederler.

Nişanla düğün arası ailelerin anlaşmasına bağlı olarak altı ay ile bir yıl arası değişir. Kına gecesinde gelin ilk olarak abiye bir kıyafet giymekte ardından ise kına yakılırken bindallı ile görülmektedir. Kına esnasında gelini ağlatmak için "Yüksek Yüksek Tepeler" şarkısı söylenerek hüzünlü bir atmosferin hâkim olması sağlanmaktadır.⁹³

Düğünler eğer köyde yapılacaksa âdetler yaşanan köye göre değişmektedir. Bahçecik köyünde ev düğünleri geleneksel yapısını bir nebze de olsa korumaktadır. Düğünün olacağı pazar sabahı köyün gençleri damadın akrabalarına tavuk almaya giderek, kapının önünde beş on dakika boyunca eğlence yapmaktadır. Ayrıca gençler damadın sağdıcının da evine giderek, "kanbur" adlı eleğe konulan yiyecekleri alıp, damat evine götürmektedirler.

Pazar günü gelini evden çıkarmak kolay bir iş değildir. Gelin aile büyüklerinin elini öpmekte, gelinin babası veya kardeşi kırmızı kuşak ile kızın belini bağlamakta ve ardından gelin araba ile köyün her tarafını gezerek köyden ayrılmaktadır. Gelinin doğrudan oğlan evine götürülme, dolandırılmasının kökeni Şamanist gelenekte aramak mümkündür. Şamanist inançta, kötü ruhların değişik yollar ile oyalanarak yeni kurulan aileye zarar verilmesinin önüne geçildiğine inanılırdı.⁹⁴ Gençler gelini alacak arabanın önünde türkü söyleyip, çifte telli oynamakta sonrasında ise damadın gelin arabasının önünde toplanan gençlere harçlık vermesi ile gelinin köyündeki eğlence son bulmaktadır.⁹⁵

Her gelin için Günyurdu köyünde satenden en az beş adet pembe, kırmızı, yeşil, mavi, şalvar takımı yaptırılmaktadır. Şalvar takımı sandığa konulmakta ve gelinler tarafından özel günlerde giyilmektedir. Köyde epenpü dansı yapılmaya devam edilmekte ve ayrıca gelinin üstünden şeker atılarak geleneğin yerini bulması sağlanmaktadır.⁹⁶

Günümüzde düğün salonlarında eğlence yapılsa da dereye veya suya gitme geleneği devam etmekte, ancak gelin avuç yerine bardakla su içmektedir. Suya gidilme saatine bağlı olarak 1-2 saat kadınlar arasından dümbelek çalınıp, oyun oynanmakta, gelin eve geçtikten sonra düğün töreni bitirilmektedir.

3-Çocuklar ve Kırk Çıkarma Gelenekleri

Yörükler arasında hiç evlenmeyene az rastlanmakla birlikte ilk tanışıldığında "kaç çocuğun" var diye sorulmaktadır.⁹⁷ Yeni doğacak bir bebek haberinin alınması büyük sevince neden olmakta, hamile kadına itinalı davranılmaktadır.

Geçmiş senelerde ise durum farklılık arz ederdi. Gelinin hamile olduğunu öğrenmesi ile pek bir şey değişmezdi. Hamile kadın hayatına devam eder, ağır kaldırmaz, tarlada orakla ekin biçmeye, çapaya, tütün dikmeye devam ederdi.

⁹³ K.K., Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü.

⁹⁴ Eker, *a.g.e.*, 113

⁹⁵ K.K. Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü.

⁹⁶ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü.

⁹⁷ Ali Meydan, *Dünden Bugüne Sebül Yörükleri*, Pegen Yayınları, Ankara, 2016, 121.

Hamile kadın "yükü" ya da "iki canlı" olarak adlandırılırdı. Hamilelik ile ilgili her yörede olduğu gibi bazı inanışlar vardı. Hamile kadının karnı sivri ise çocuğun erkek, düz ise çocuğun kız olacağına inanılırdı. Bebeğin hareketi hissedildiği zaman "bebek canlandı" denilirdi.⁹⁸

Gerekli önlemlerin bilinmemesinden dolayı her iki yılda bir çocuk dünyaya gelir on beş çocuktan beşi ancak sağ kalırdı. Çocuğun hastalıklardan korunması için yöntemler çok bilinmediğinden doğan çocukların çoğu ölürdü. Hamilelik boyunca insanların hâl ve hareketlerinin kınanmamasına, insanlar hakkında kötü düşünmemeye ve kötü söz söylememeye önem verilirdi. Çocuk doğduktan sonra birtakım olumsuz hareketler gerçekleşirse "hamilelikte kimi kınadık ki çocuk ona çekti" denirdi.⁹⁹

Çocuğun anne-babası ve yakınları tebrik edildikten sonra yeni gelecek bebek için hazırlıklara başlanır. Çocuk için ilk hazırlıklar anneannenin bebeğin beşiğini, yorganını, yatağını ve hırka gibi birtakım eşyalarını hazırlaması ile başlardı.¹⁰⁰ Bebek doğduktan hemen sonra Kuran'da geçen bir isim bebeğe verilirdi. Önceden belirlenen isim aile büyüklerinden biri tarafından sağ kulağına ezan, sol kulağına ise "senin adın ... olsun" şeklinde üç kere okunması ile verilirdi.¹⁰¹ Çocuklara aile büyüklerinin isminin verilmesi de sık görülen durumlardandır. Geçmiş yıllarda çocuklara Ayşe, Fatma gibi klasik isimler konulurken şimdilerde yeni şartlar dahilinde yeni çıkan isimler konulmaya başlanmıştır. Yörüklerin çocuklarına bir Türk büyüğünün adını, tarihi bir şahsiyetin ismini veya meşhur şahsiyetlerin adlarını koydukları görülmektedir.¹⁰²

Bebek doğduktan sonra lohusa kadının yanında kırk gün boyunca biri olurdu. Yörükler ilk kırk güne "kırklar karıştı" demekteydi. Yeni gelin ile yeni doğum yapan iki kişi yan yana gelmez, gelirse de hamile kadına ağırlık basması şeklinde gerçekleşen "kırk bastığına" inanılırdı.¹⁰³ Aksutekke köyünde yeni doğum yapan kadınlar kırkın basmasını engellemek için yazmalarını değiştirirlerdi.¹⁰⁴

Köyde doğum yapan kadın, "başı sıçramasın al basmasın" diye çocuğun başına kız ya da erkek fark etmeksizin kırmızı çember takardı.¹⁰⁵ Al basması olayında lohusa kötü rüya görür, sanki biri üzerine abanmış onu sıkıyormuş gibi hisseder, kalkamaz, konuşamaz ve bu durumdan kurtulmak için bildiği duaları okumak zorunda kalırdı.¹⁰⁶

Bebek doğduktan sonra yıkama âdetleri farklılık göstermektedir. Yörüklerin bir kısmı çocuğun vücudu temiz ve sıkı olsun diye ılık tuzlu su ile yıkamaktadır.¹⁰⁷ Bebeğin

⁹⁸ Meydan, a.g.e., s.121.

⁹⁹ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü 1962 doğumlu.

¹⁰⁰ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü.

¹⁰¹ Ali Meydan, a.g.e., s.122.

¹⁰² K.K. Ayşe Yaşar, Bahçecik Köyü.

¹⁰³ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü; Ali Çelikli, "Çepnilerde ve Diğer Türkmenlerde Doğumla İlgili Adet ve İnanmalar", *Yörük Türkmenlerinde Günlük Hayat Sempozyumu Bildirileri*, Yörük Türkmen Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.79.

¹⁰⁴ K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü.

¹⁰⁵ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü.

¹⁰⁶ Çelikli, a.g.m., 2002, s.73.

¹⁰⁷ Eröz, a.g.m., s.57; K.K. Ayşe Ülker, Muratdere Köyü; Ulla Johansen, *50 Yıl Önce Türkiye'de Yörüklerin Yayla Hayatı*, Kültürü ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.105

tuzla yıkanması âdeti Yörükler arasında bölgeden bölgeye değişirdi.¹⁰⁸ Aksutekke köyünde çocuk suyun içine atılan napız ve tuz karışımı ile yıkanırdı.¹⁰⁹ Dübekli köyünde yeni doğan bebeğin vücuduna tuz ile bal karıştırılarak sürülürdü. Bilecik Yörüklerinde tuz ile çocuğu yıkama âdeti halen devam etmektedir.¹¹⁰

Çok eski devirlerde çocuk doğduktan bir hafta sonra yoğun iş temposundan dolayı yorgana sarılıp tarlaya gidildiği de olurdu. Tarlaya dört ağaç takılarak salıncak yapılı ve çocuk içine konurdu. Salıncağın yanında bekleyen biri olur yanına yeşil baş kertenkele gelmesinden korkulurdu.¹¹¹ Yeni doğan bebeğin başına Kuran ve demirden herhangi bir parça konulması âdettendi. Bebeğin doğumunun kırkıncı gününde mevlit okutulmaktaydı. Bebeğin kırkında kırk taş toplanır, suyun içine atılırdı.¹¹²

Sonraki süreçte bir hafta on gün sonra veya kırkında çocuk evden aile yakınlarını gezmek için çıkartılırdı. Çocuğun yumurta gibi olması için gezmeye gittikleri yerlerde aileye yumurta verilmekteydi. Yeni doğan bebeğe yakın akrabaları altın takmaktaydı.¹¹³ Doğan çocuğun başına şapka takılır ve altı ay kundak yapılırdı. Eskiden kırmızı bezden yapılan şapkanın ortasına yeşil yılan motifi konulur veya küçük boncuklar işlenirdi. Bebeğin burnunu silmek için omzuna çengelli iğne ile mendil takılırdı.¹¹⁴

Yeni doğan çocuğun bakımı zor olurdu. Çok eski devirlerde çocuklar ev gereçlerinden sonra ağaçtan teknelerde sabunla yıkanırıldı. Çocuk bezine sabun sürüldüğü zaman "sabunu beze harcama" diye ailenin büyükleri gelinlere kızardı. Fakirlik yılları olduğundan dikkat etmek gerekiyordu. Çocuk bezleri eski şalvarlardan yapılıyordu. Leğen türevi eşyalar 1970'lerden itibaren köylere tek tük girmeye başlamıştı.¹¹⁵

Yörük köylerinde çocuklar ile ilgili bölgeye has âdetler de mevcuttur. Kapanalan, Kuyupınar, Çaydere, Kızılcapınar'da "sarılık kesme" ritüelinde keskin bir şey çocuğun alın ortasına konur, kaşık ile hafif vurulur, nokta şeklinde kanatılır, böylece sarılığın gececiğine inanılırdı. Çaydere, Kızılcapınar, Delielmacık köylerinde yeni yürümeye başlayan çocuğa "duşak" keserlerdi. Çocuğun ayağının ikisini bağlayarak, dua okunur ve ip kesilirdi.

Çocuk zaman içerisinde gelişmeyip cılız kalmışsa ve yürümeye başlayamamışsa "aydaşası" pişirilirdi. Dört yolun orta yerine bir kazan konur, içinde çocuk olurdu. Yoldan geçenlerin "Ne pişiriyorsun?" sorusuna "aydaş" pişiriyorum diyerek cevap verilirdi. Yoldan geçenler sanki kazanın altında ateş varmış gibi odun koyarlardı.¹¹⁶ "Aydaş çocuk" inancı Türkiye'nin bazı bölgelerinde varlığını korumaktadır. Bu çerçevede

¹⁰⁸ Çelikli, *a.g.m.*, s.73.

¹⁰⁹ K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü.

¹¹⁰ K.K. Aysel Yılmaz, Dübekli Köyü.

¹¹¹ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü.

¹¹² K.K. Arzu Alan, Delielmacık Köyü,

¹¹³ K.K. Ayşe Yaşar, Bahçecik Köyü

¹¹⁴ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü; K.K. Zeynep Akkaş Günyurdu Köyü.

¹¹⁵ K.K. Servet Dündar, Günyurdu Köyü.

¹¹⁶ K.K. Zehra Çaydere 50 yaşında, Çaydere Köyü; K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü

de Adana bölgesinde de çocukların kırk karışması ve nazar değmesi sonucunda “aydaş” olacağına inanılmakta ve bir takım tedavi ve şifa yöntemleri uygulanmaktadır.¹¹⁷

Sünnet haberi kahvelerde “oku” dağıtılması ile duyurulurdu. Çocuk camide giydirilir, kırmızı tellak yorganı atın üstüne konur, biri atın ipini diğeri çocuğu tutar ve bu şekilde çocuk köyü gezerdi. Çocuk pazar günü sünnet edilir ve ardından mevlit okunurdu. Sünnet düğününde takı merasimi olurdu. Sünnet çocuğu ile annesi ilgilenir misafir ile ilgilenme işi akrabalara kalırdı.¹¹⁸

4-Bayramlar Şenlikler, Festivaller, Çocuk Oyunları

Bayramlar, festivaller ve eğlence şekilleri toplumların kültürel değerleri ve bakış açıları hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardır. Yörüklerin geleneksel bayram ve eğlence kültürleri kendine has özellikler barındıran zengin bir alt yapıya sahiptir.

a. Bayramlar

Bayramlar Yörük köylerinde büyük sevinç ile karşılanırdı. Tarihlerin tam olarak kestirilmesinin zor olduğu dönemlerde bayram gününü anlamak için Aşağıarmutlu köyünün sakinleri tepelere çıkar diğerköylerdeki bacalara bakarlardı. Eğer sabah erken saatlerde bütün bacalarda duman görülürse bayramın doğru günü tahmin edilmiş olurdu.¹¹⁹

Günler öncesinden kadınlar temizlik yapar bayram günü için tatlı ve yiyecekleri hazırlarlardı. Arife günü köylüler yıkanarak hazırlıklara başlarlardı. Çocuklar için bayramlar ayrı bir öneme sahipti. Küçükemal köyünde arife günleri çocuklar yıkanır, bayram kıyafetlerini giyer ve "Adak torbası" denen torbaları ile bayram şekeri toplarlardı.¹²⁰

Kurban ve Ramazan bayramları sabah namazı ile başlarlardı. Köylerde şekerin olmadığı zamanlarda kaba şeker, leblebi, iğde ve kavrulan nohut çocukların “adaklık” denen torbalarına konurdu. Tepsinin içine konulan kaba şekerlerin üstüne kağıtlı şekerlerden birkaç tane dizilir, bunları almayı başaran çocuklar çok mutlu olurlardı.¹²¹

Kızılcapınar köyünde kurban bayramında bayram namazına gidilirdi. Namazdan sonra çıkan cemaat ve çocuklar caminin çıkışında köşedeki alanda kahvaltı yaparlardı. Köyün büyükleri getirdikleri şekeri bir tepsiye koyar ve köyün en yaşlısı bir kupayı eline alarak "Amin amin adağınız kabul olsun" diyerek çember halinde olan çocuklara dağıtırdı.

Kızılcapınar köyünde her evde sepet olurdu. Ramazan'da genç kızlar her haneye "adak" adı verilen lokum ekmeği dağıtırdı. Kurban bayramında ise kızlar bu sepetlerde et dağıtırdı. Bu şekilde herkes birbirinin etinden tadardı.¹²²

¹¹⁷ Ayşe Başçetinçelik, *Adana Halk Kültüründe Doğum, Evlenme, Ölüm*, Altın Koza Yayınları, Adana, 2009, 124.

¹¹⁸ K.K. Servet Dünder, *Günyurdu Köyü*.

¹¹⁹ K.K. Naci Karadeniz, *Aşağıarmutlu Köyü*.

¹²⁰ K.K. Ayşe Loka, *Küçükemal Köyü*; Selim Alan 49 yaşında, *Delielmacık Köyü*.

¹²¹ K.K. Naci Karadeniz, *Aşağıarmutlu köyü*.

¹²² K.K. Veli Karakaya, *Kızılcapınar Köyü*.

Çaydere, Kızılcapınar, Kuyupınar köylerinin sakinleri Alevi'dir. Bu köylere yılda bir kere Domaniç'ten Alevi dedeler gelirdi. Bir hafta ile bir ay arasında kalan dedeler küsleri barıştırır, dargınlıklara son verirdi. Bu köylerde namaz ve oruç tutma gibi ibadetlerin yanında köy halkı dedeler geldiği zaman onları da ziyaret ederdi.¹²³

b. Hıdırellez

Hıdırellez, Yörükler arasında önem verilen günlerden biridir. Hıdırellez eğlenceleri Yörükler arasında farklılık göstermektedir. Aksutekke köyü sakinleri 6 Mayıs'ta Hıdırellez'i kutlardı. Hıdırellez'den önce üzerine heybe konan bir eşek köyde dolaştırılır, bulgur ve yumurta gibi yemek yapmak için gerekli olan erzak toplanırdı. 6 Mayıs'ta yemek yapılarak Aksutekke köyünün içinde bulunan tekkeye gidilirdi. Osmanlı döneminde bu tekkeye bir de çiftlik vakf edilmiş olduğundan geniş bir araziye sahipti.¹²⁴ Burada yemek yenir, eğlenceler yapılırdı. Türkü söyleyenler ve oynayanlar çok olur, gençler ateşin üzerinden atlarırdı. Tekkenin önüne salıncaklar konurdu. Diğer köylerden de çok sayıda Yörük, tekkenin önünü doldururdu.¹²⁵

Bilecik'in Çukurören gibi bazı köylerinde köy çevresindeki bir su kaynağından Hıdırellez sabahı, çıkan suyun hem "zemzem" suyu olduğuna hem de şifalı olduğuna inanılmaktadır. Sabah erkenden bu su kaynağına gidenler, kaynaktan aldıkları suyu içer, eve götürür ve ondan yoğurt mayalarlardı.¹²⁶ Yörük köyleri olan Kızılcapınar, Çaydere, Delielmacık, Aşağıarmutlu köylerinde Hıdırellez gününe özel bu tarz bazı uygulamalar mevcuttur. Hıdırellez zamanında kadınlar çok eski devirlerde sabah erken kalkar, derelere giderek orada yıkanır, çimenlerde yuvarlanırlardı.¹²⁷

Kızılcapınar ve Çaydere köylerinde çok sayıda yeraltı suyu akardı. Çocuklar sabah güneş doğmadan kalkar bakraçlar ile su getirirler, suyu ateşe göstermezlerdi. Bütün hane halkı hastalıklara iyi geleceği düşüncesi ile soğuk su ile yıkanır. Bazı haneler ise yıkama suyunun içine, iyi gelsin diye çimen atarlardı.¹²⁸ Hıdırellez sabahı getirilen sudan yoğurt yapılır, bu yoğurdun mayası bir yıl boyunca kullanılırdı.

Hıdırellez'in üç gün sürdüğüne inanıldığından bu süre boyunca öküz koşulmaz, herhangi bir iş yapılmamasına önem gösterilirdi. Hıdırellez gününü Kızılcapınar köyünden Veli Karakaya ağır gün olarak adlandırmış, bu günlerin kıymetini bilmek gerektiğini belirtmiştir.¹²⁹ Hıdırellez sabahı hanenin büyükleri gençlere "erken kalkın nasibiniz geri gider" derlerdi.¹³⁰

¹²³ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü, K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü.

¹²⁴ Vedat Turgut, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme*:16. yy. Bilecik ve Çevresi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, 62.

¹²⁵ K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü.

¹²⁶ Nurfeddin Kahraman-Refik Arıkan, "Orta Asya'dan Bilecik'e Hıdırellez", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2015, s.21.

¹²⁷ K.K. Arzu Alan, Delielmacık Köyü; Fatma Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

¹²⁸ K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü.

¹²⁹ K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü.

¹³⁰ K.K. Arzu Alan, Delielmacık Köyü.

c. Ertuğrul Gazi Şenlikleri

Yörükler her yıl Ertuğrul Gazi türbesini eylülün ikinci haftası ziyaret ederler ve bu durumu bir bayram havasında gerçekleştirirlerdi.¹³¹ Ertuğrul Gazi Şenlikleri II. Abdülhamid zamanında resmileşmiştir.¹³² Söğüt'te şenlikler için dükkanlar yapılmıştır.¹³³ Ertuğrul Gazi Şenlikleri'ne bando, mehter takımı ve atlıların yanında çok sayıda protokol üyesi ve akademisyen katılmaktaydı.¹³⁴ Tören ilk olarak hükümet konağında başlar ardından Ertuğrul Gazi türbesinde devam ederdi.¹³⁵

Ertuğrul Gazi Şenlikleri'ne Yörükler önem vermektedir. 1940'lardan itibaren Yörükler bölgeye milli kıyafetler içinde kadınlı ve erkekli karışık bir şekilde giderdi. Özellikle Günyurdu köyü Ertuğrul Gazi Şenlikleri'nde önemli rol oynardı. Yörük elbiselerini giyen köylüler cuma günü şenlik alanına giderek handa kalır, ertesi günü Yörük yürüyüşüne katılırlardı.¹³⁶

60'lı yıllarda Yörük ekipleri çıkıp geleneksel oyunlarını sergilerler, bakırlara vurarak eğlence yaparlardı. Ertuğrul Gazi Şenlikleri'nde etli nohutlu pilav pişirilerek gelen misafirlere ikram edilirdi. Bölgeye giden Yörükler bir çadırın içini kilim ve çullarla süslerlerdi. Çadırlarda gece yaşça büyük insanlar kalır, gençler ise konaklamak için Yörüklere ayrılan okula giderdi. Yörük çadırlarında gözlemeler yapılarak küre üzümü eşliğinde dağıtıldı. Köyden gelen kişiler cumadan pazara kadar kalır ve sonra geri dönerlerdi. Her bölgeden şenliklere katılmak için gelen Yörüklerin çadırı vardı. Yemek yapımları için hepsine ayrı erzak verilirdi. Ertuğrul Gazi Şenlikleri esnasında cirit oyunları ve güreş müsabakaları yapılırdı.¹³⁷

d. Yörüklerde Çocuk Oyunları

Çocuklar ve gençler arasında birtakım oyunlar oynanırdı. Seksek, körebe, kovalamaca, birdirbir, saklambaç gibi oyunlar Yörük çocukları arasında yaygın olarak oynanan çocuk oyunlarından. "Yufkaya" oyunu gençler arasında oldukça sevilirdi. Çobanlar hayvanlarını otlatırken bu oyun ile zaman geçirirlerdi. Altı adet taş ve altı adet çukur ile oynanan bir oyundur. Toprak zemine ikişer ikişer karşılıklı olmak üzere altı çukur kazılır ve içlerinden altı taş sıra ile geçirilirdi.

Taşı sektirerek ilerletme oyununa "tumba" denirdi.¹³⁸ "Hort", "met", "çelik" iki kişinin liderlik ettiği ancak beş kişinin de desteklediği bir takım oyunudur. Hort da iki kişi sopayla ağaçtan topa vurur, kim uzağa daha fazla gönderirse kazanırdı. Kazanan kişileri diğer beş kişiyi sırtına alarak taşırdı.

¹³¹ Muhammed Beşir Aşan, "Karakeçili Şenlikleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Oğuz Geleneği Çevresinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, Ofset Matbaacılık, Kırıkkale, 2003, s.147; Ertuğrul Gazi İhtilafı yapılıyor, Bozüyük, s.459, 8 Eylül 1962.

¹³² İsmail Özçelik, "Anadolu'da Karakeçililer", *Oğuz Geleneği Çevresinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, Ofset Matbaacılık, Kırıkkale, 2003, s.82.

¹³³ Bilecik, 8 Eylül 1938, sa:442,

¹³⁴ Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 22 Eylül 1962, s.461,

¹³⁵ Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 30 Eylül 1961, sa:415; Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, Eylül 1975, s. 2007.

¹³⁶ K.K. Servet Dünder, Günyurdu Köyü.

¹³⁷ K.K., Kumru Kaya, Bahçecik Köyü.

¹³⁸ K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü.

Met oyununda ağaç ile oynanırdı. Bir tahtanın üstüne başka bir tahta konur ardından üsteki tahtaya vurulurdu. Çelik oyununda ise enlemesine tahtalar konur, en uzağa kim atarsa kazanırdı. Met ve çelik oyununda kazanan taraf yenilen grup tarafından sırtta taşınırdı.

"Beştaş" oyununda yuvarlak beş taş sıra ile havaya atılırken başka bir taş elle yapılan kalenin içine atılmaya çalışılırdı. Bir taşı sokmak için üç hak vardı. Dokuz taş ile oynanan iç içe karelerden oluşan bir oyun vardır. Bu oyunda üç taşı aynı sıraya getirmeye "kurumbağa" denirdi.

Taş ile oynan diğer bir oyun da "kuzuluk"tu. Üç tane taş yere dizilir, büyük taşlar farklı taşlar ile vurulmaya, yıkılmaya çalışılır, en sonunda taşları kim yıkarsa diğerlerini sırtında taşırdı. "Şamuk" oyununda da büyük bir taşı diğeri yıkmaya çalışır, kaybedenler yenenleri sırtında taşırdı.¹³⁹ Kış mevsiminde çocukların en büyük eğlencesi kızak ile kaymaktı. Köyün büyükleri ikindi vakti karın üstüne su döker buzlanan alan üzerinden çocuklar saatlerce tahtalar veya leğenler ile kayardı.¹⁴⁰

5-İktisadi Hayat

Verimli topraklara sahip olan bölgenin iklimi ziraat için elverişlidir. Yörük köylerinde tarım ve hayvancılık için gerekli olan geniş araziler mevcuttur. Su kaynaklarının her geçen gün kuruması bölgeyi tarımsal açıdan sıkıntıya sokan etkenlerdendir.

Bölge halkı tarım ve hayvancılık ile ilgilenmektedir. Girişimcilik ve ticaret ruhu pek gelişmemiştir. Bölge Yörükleri ellerinde var olan mallarını kaybetme korkusu ile daha çok memur olmayı ve fabrikalarda çalışmayı tercih etmektedir.¹⁴¹

a. Hayvancılık ve Ziraat

Yörüklerin esas ekonomileri hayvancılığa dayanırdı. Günümüzde her köyden birkaç hane hayvancılığa devam etmektedir. Köylerde hayvancılık ile ilgilenen haneler günlük hayatlarını hayvan yetiştiriciliği üzerine kurmuşlardır. Mesela hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Bahçecik köyü sakinlerinin kurduğu bir kooperatif vasıtası ile sağılan sütler bir firmaya satılmaktadır. Köyün sütleri saat dokuz civarında toplandığından dolayı günlük hayat çok erken başlamak zorunda değildir. Gelişen teknoloji ile birlikte köyde süt sağım işlemi kısa sürede bitmektedir. Süt sağma makinesi ile üç beş dakika arasında iki hayvan sağılmaktadır. Yörük köylerinde bazı haneler ise büyük baş hayvanları altı yedi ayda bir keserek kasaplara satmaktadır.¹⁴²

Yörüklerin zamanla yerleşik hayata geçmelerinin bir sonucu olarak ekonomik faaliyetlerini tamamlamışlardır. Hayvanlar için araziye yulaf, buğday, arpa ve mısır ekilmesine önem vermişlerdir. Zerzevat, barbunya, gül ve ayçiçeği ekilen ürünler arasındadır.¹⁴³ Yörük köyleri tarım için müsait olmasına rağmen her geçen gün verim

¹³⁹ K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü; Himmet Karakoç, 40 yaşında Kızılcapınar Köyü.

¹⁴⁰ K.K. Şerif Uluçay 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.

¹⁴¹ K.K. Himmet Karakoç, 40 yaşında Kızılcapınar Köyü; K.K. Emrah Karadeniz, 33 Aşağıelmal Köyü.

¹⁴² K.K. Eyüp Gündüz, 48 yaşında, Bahçecik Köyü.

¹⁴³ K.K. Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü; K.K. Hasan Özcan, 84 yaşında Aksutekke Köyü.

düşmektedir. Bu çerçevede Dereboyu olarak bilinen güzergahtaki köylerde yaşayan Yörüklerin bir kısmı sayıları artan domuz saldırıları yüzünden tarlalarını ekmeyi bırakmak zorunda kalmışlardır.¹⁴⁴

Yörük köylerinde ekilmesine önem verilen diğer bir ürün de şeker pancarıdır. Şeker pancarı ekimine 1938'li yıllardan sonra önem verilmeye başlanmıştır. Kapanalan, Muratdere, Aksutekke köylerinde şeker pancarı az olmuş, Çaydere ve Kızılcapınar köylerinde ise üretimi bol olmuştur. Çaydere köyünde bir aile yaklaşık 250-300 ton şeker pancarı üretebilecek kapasiteye sahipti.¹⁴⁵ 1960 yıllar şeker pancarı açısından oldukça verimli yıllar olmuş,¹⁴⁶ üretilen şeker pancarları Bozüyük'te tren vagonlarına yüklenerek İstanbul'daki şeker pancarı fabrikalarına gönderilmiştir. Üretilen şeker pancarının parası üreticiye bir yıl sonra ulaştırılmış ve avans olarak verilmesi gerekli olan paranın bir kısmı ile de üreticiye üç çuval şeker verilmiştir. Geçen süre zarfında şeker pancarı üretimi ise devletin koyduğu kotadan dolayı çok sayıda üretici tarafından bırakılmıştır.¹⁴⁷

Bilecik Yörükleri iyi gelir bıraktığından dolayı şerbetçi otunu da bir dönem yoğun olarak ekmişlerdir. Özellikle Bilecik Pazaryeri'nde şerbetçi otu ekimi yapılmaktadır. Pazaryeri'ne bağlı Küçükemal köyünde en çok gelir getiren ürün şerbetçi otudur. Şerbetçi otunu yetiştirmek kolay bir iş değildir. Şerbetçi otu bir kez ekilir, yazın iplere dolanan bitkiden sayısız filiz çıkar, fazlaları budanır, ilaçlanır, sulanır ve bu işlem nisanda ağustosa kadar sürdürülmektedir. Küçükemal köyünde günümüzde üç-dört hane şerbetçi otunun ekim işi ile ilgilenmektedir. Şerbetçi otları Ağustos'un ortasında açılan fabrikaya satılmaktadır.¹⁴⁸

Yörük halkının ekonomisi, hayvancılık ve tarımın yanında ormancılığa da dayanıyordu. Geçmiş yıllarda köylerde ormancılık hâkimdi. Devlet ormanda kesim yapılacak yerleri belirler ve bu iş için köylüleri görevlendirirdi. Kesim sonucunda elde edilen ağaçlar kereste fabrikalarına gönderilirdi.¹⁴⁹ Diğer bir önemli ekonomik gelir de madencilikti. Bilecik ve çevresi demir, krom, manganez gibi madenler açısından oldukça zengindir.¹⁵⁰

Bilecik bölgesi Yörükleri uzun süre konar göçer bir yapıya sahip olmuşlardır. Yayla mevsimi Eski Türklerde baharda başlıyor sonbahar sonuna kadar devam ediyordu.¹⁵¹ Bilecik Yörüklerinde ise yaylalara mayıs ayında çıkılır ocak ayına kadar durulurdu. Yörükler yaşadıkları köye göre farklı yaylalara çıkarlardı. Mesela Aksutekke köyü sakinleri Batan, Çiçekli Yayla, Kömürüya; Delielmacık köyü sakinleri ise Uzunçam adlı yaylak alanlara çıkarlardı. Yaylalarda kadınlar satmak için süt, peynir, yoğurt yapar; erkekler rençperlik ile meşgul olup, koyunlara, ineklere ve mandalara bakar; çocuklar ise

¹⁴⁴ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü, K.K. Himmet Karakoç, Kızılcapınar Köyü.

¹⁴⁵ K.K. Hüsam Çaydere, Çaydere Köyü.

¹⁴⁶ Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 3 Eylül 1960, sa:361.

¹⁴⁷ K.K. Veli Karakaya, Kızılcapınar Köyü; Himmet Karakoç, Kızılcapınar Köyü.

¹⁴⁸ Mahmut Loka, Küçükemal Köyü.

¹⁴⁹ K.K. Eyüp Gündüz, Bahçecik Köyü; K.K. Hasan Özcan, Aksutekke Köyü.

¹⁵⁰ Demiryürek, a.g.e., s.204-2205.

¹⁵¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.23.

mal güderdi.¹⁵² Yayla halkı oba kurar, çadırda veya tenekeden yapılmış barakalarda yaşardı.¹⁵³

Yörükler arasında imece usulü organizasyonlar da mevcuttur. "Meci" âdeti Yörükler arasında yaygındır. Mecî, tarlada çapa veya hasat kaldırma zamanlarında karşılıklı yardımlaşmayı esas alan bir uygulamadır.¹⁵⁴ Delielmacık köyü sakinleri ise çam ve meşe ağaçlarını yakar, onları kömür haline getirir, sırtlarında pazarlara satmaya götürürlerdi.¹⁵⁵

Günümüzde Yörük köylerinde üretim azalmış durumdadır. Bahçecik, Günyurdu, Kızılcapınar, Çaydere gibi köylerde bazı haneler hayvancılık yapmaktadırlar. Köylerde yaşayan genç nüfusun iş ve eğitim için şehir merkezlerine gitmeleri Yörükler arasında hayvancılığın durma noktasına getirmiştir. Bilecik'in Yörük köylerinde genel itibari ile yaşlı nüfus yoğunluktadır.

b. Halılar, Kilimler, El Sanatları

150 yıl boyunca Yörük halılarındaki ananevi çizgilerin yanında zamanla çevre köylerde var olan halı merkezlerinin etkisi ile halı motifleri ve kullanılan boyalarda değişimler meydana gelmiştir.¹⁵⁶ Halılar "istar" denilen taşınması kolay tezgahlarda dik ve duvara dayalı olarak dokunmaktadır. Genellikle çam ağacından yapılan bir tezgahtır.¹⁵⁷

Bakras ve Küçükelmali köylerinde dört beş kadın oturup 12 günde bir halı dokurdu. Köyün büyüklerinden usta-çırak ilişkisi içinde halı dokuma sanatı öğrenilirdi. Köyde her kızın dokuduğu kendi halısı vardı. Motifler zamanla değişmiş hazır halılardan motif çıkarılır hale gelmiştir. Küçükelmali köyünün geleneksel halılarına "namazla" denilirdi. Koyun kırılır, didiklenir, taraklanır sonra eğrilip ip haline getirilerek geleplenirdi.¹⁵⁸ Halı ve kilim için kullanılacak yünler, rahat eğrilmesi ve uzama özelliğinin çok olması nedeni ile istenilen incelikte eğrilirdi. Yıkandıktan boyanan yünler parlak olurdu. Yünler boyandıktan sonra akan suda durulanır ardından kurutulurdu.¹⁵⁹

Yörükler halılarda özellikle koyun yünü kullanıp ipleri kök boya ile boyayarak renklendirirlerdi. Kök boya işlemi Yörükler arasında oldukça yaygındı.¹⁶⁰ Otların kökünü kazıp, kazana koyup kaynatarak, hiçbir zaman solmayan kök boya işlemini gerçekleştirilirdi.¹⁶¹ Halılarda kırmızı, sarı ve yeşil gibi baskın renklerin ahengi dikkat

¹⁵² K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü; K.K. Arzu Alan, Delielmacık Köyü.

¹⁵³ K.K. Arzu Alan, Delielmacık Köyü.

¹⁵⁴ K.K. Fatma Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü; K.K. Fatma Karadeniz, Aşağıarmutlu Köyü.

¹⁵⁵ Arzu Alan, Delielmacık Köyü.

¹⁵⁶ Lev Çakmakoglu, "Karakeçili Oymağı Halıları", *Geçmişten Günümüze Osmanlı Sempozyumu Bildirileri*, Söğüt Kaymakamlığı Ertuğrul Gaziyi Anma ve Söğüt Şenlikleri Vakfı Başkanlığı Yayınları, VII., Söğüt Eylül, 1992, s.1169.

¹⁵⁷ Yusuf Durul, *Yörük Kilimleri*, Ak Yayınları, İstanbul, 1997, s.13; Ayşe Hilal Tuztaş, *Günümüzde Isparta'da Yaşayan Yörüklerin Siyasi ve Kültür Tarihleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005, s.152; Hilmi Dulkadir, *İçel' de Son Yörükler Sarıkeçeliler*, İçel Valiliği Yayınları, Mersin, 1997, s.76-77

¹⁵⁸ K.K. Ayşe Loka, Küçükelmali Köyü

¹⁵⁹ Yusuf Durul, *Yörük Kilimleri*, Ak Yayınları, İstanbul, 1997, s.54.

¹⁶⁰ Durul, *a.g.e.*, s.53.

¹⁶¹ Mehmet Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.179.

çekmektedir. Kırmızı renge yabani elmanın ekşisi ve yeşile ise göz taşı katılmaktaydı. Hemen hemen her renge tutması için bol bol tuz atılırdı.¹⁶²

Yakın zamanda Karakeçili halılarının kalitesinde bir düşme olmuştur. Şahsi halıcıların etkisi ile kısa vadeli iyi halılar üretilebilmektedir.¹⁶³ Bilecik Yörükleri hayvancılığı ve tarımı bırakmalarının yanında gençlerin çalışmak için başka şehirlere gitmesi sonucunda dokumacılığı bırakmışlardır.¹⁶⁴

Köylerde halıcılıktan ziyade kilim dokuma daha yaygındı. İki üç kişi bir araya gelir kilim dokurdu. Çuval dokuma işini köylerde kadınlar genelde bilirdi. Bir haftada iki üç tane çuval kirkitle dokunurdu. Bu çuvallar buğday, arpa gibi ürünlerin taşınması ve saklanması için kullanılırdı.¹⁶⁵

Sonuç

Bu çalışmada Bilecik bölgesindeki Yörüklerin geçmişten günümüze evlilikleri, doğumları, ölümleri, eğlence hayatları ve iktisadi yapıları hakkında derinlemesine bir inceleme yapılmıştır. Yörükler yaklaşık otuz yıllık bir süreci kapsayan dönemde göçebeliği bırakarak yerleşik hayata geçmiş, çadırları terk edip köylere yerleşmiş ve günümüzde ise şehirlere göç etmişlerdir. Bu tarihi sürece bakıldığında Yörüklerin hayatlarında keskin değişimlerin olduğu ve hayat şekillerinin derin bir değişime maruz kaldığı dikkat çekmektedir.

Tarih boyunca farklı kültür ve dinler ile etkileşim içinde bulunan Karakeçililer, süreç içinde eski inanç sistemlerini İslami düşünce tarzı ile birleştirerek yeni bir sentez ortaya çıkarmışlardır. Kültürel birleşenler incelendiğinde ise Bilecik bölgesi Yörüklerinde eski Türk kültürünün izleri tespit edilmiş, bölge Yörüklerinin gelenek ve göreneklerinin Türk dünyasındaki uygulamalara büyük oranda benzerlik gösterdiği saptanmıştır.

Bilecik bölgesi Yörük köylerinde kültürel yapı temelde aynı olmak ile birlikte zamanla düşünlerde sunulan yemeklerden damat evine bayrak asılmasına kadar ufak çaplı farklılıklar meydana gelmiştir. Yörüklere ait kültürel değerler köylerdeki yaşlıların sayısının azalması ve gençlerin şehirlere göç etmesi gibi faktörlerin etkisi ile yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Yörük âdetleri köylerde kalan az sayıdaki yaşlının hafızasından silinmek üzeredir.

Bilecik bölgesinde var olan 15 Yörük köyünden Kızılcapınar, Çaydere, Kuyupınar Alevi köyü olup diğerleri Sünni köyüdür. Temelde ibadetler ve kültürel yapı aynı olmakla birlikte “epenü dansı” gibi bazı âdetler adı geçen köylerde bilinmemektedir. Tüm köylerde ufak çaplı bazı farklılıklar olsa da Yörük köyelerine gidildiğinde benzer etki hissedilmektedir.

Bilecik Yörükleri için önemli günlerden biri de Ertuğrul Gazi Şenlikleri'dir. Tarihi süreçte Bilecik'in Yörük köylerinde Ertuğrul Gazi ve Hıdırellez şenlikleri uzunca bir süre

¹⁶² K.K. Ayşe Loka, Küçükemal Köyü

¹⁶³ Çakmakoğlu, a.g.e., s.1169.

¹⁶⁴ Musa Seyirci, *Batı Akdeniz Bölgesi Yörükleri*, Der Yayınları, İstanbul, 2000, s. 95.

¹⁶⁵ K.K. Ayşe Özcan, Aksutekke Köyü.

büyük coşku ile devam etmiş ancak her geçen gün Yörük köylerinin boşalmasının da etkisi ile bu şenlikler sönükleşmeye başlamıştır.

Bölgede yaşayan Yörük çocuklarının bölgenin meşakkatli şartlarının fark etmelerinin üstüne bir de eğitim alanında yaşadıkları zorluklar dikkate alındığında köylerden kaçmaları şaşırtıcı bir sonuç olmamalıdır. Ekonomik sorunların aşılmasının ve de bölgenin şartlar açısından yaşanabilir hale getirilmesinin terse bir göçü cazip hale getirmesi söz konusudur.

Kaynaklar**Araştırma Eserleri**

- Aksoy, Erdal. (2008). "Konar-Göçer Yörük Alt Kültüründe Kadın Kimliği". *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*. Ankara.
- Aktan, Oğuz "Antalya Çevresinde ve Güney Anadolu'da Depreşen ve Dinen Konar-Göçer Asabiyeti". *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı- Yörükler-Sempozyumu Bildirileri*. Antalya: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altınsapan, Erol. (2003). *Anadolu'da Tarikat Yapılarına Bakış Bilecik Orhangazi İmaretî Kazı Sonuçları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Artun, Erman. (1994). "Çukurova Yörüklerinin Gelenek ve Görenekleri". *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*. Antalya: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aşan, Muhammed Beşir. (2003). "Karakeçili Şenlikleri Üzerine Bazı Düşünceler". *Oğuz Geleneği Çevresinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*. Kırıkkale: Ofset Matbaacılık.
- Ataman, Sadi Yaver. (1992). *Eski Türk Düşünleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ayhan, Ayduñ. (1999). *Balıkesir ve Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacirler*. Balıkesir: Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Genel Yayınları.
- Aytaç, Pakize. (2002). "Yörüklerde Aile ve Kadın Kıyafetleri". *Yörük Türkmenlerinde Günlük Hayat Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Yörük Türkmen Vakfı Yayınları.
- Başçetinçelik, Ayşe. (2009). *Adana Halk Kültüründe Doğum, Evlenme, Ölüm*. Adana: Altın Koza Yayınları.
- Baykurt, Şerif. (1994). "Türk Kültüründe Oyunlar ve Danslar". *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*. Antalya: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilgin, Taner. (2015). *Millî Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Bulduk, Üçler. "Karakeçili Aşireti Adlı Risale ve İç-Batı Anadolu'daki Yaşayış ve Yerleşmeler ile Karakeçililer. *Oğuz Geleneği Çerçevesinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*. Kırıkkale: Çetin Ofset,
- Çakmakçoğlu, Lev. (1992). "Karakeçili Oymağı Halıları". *Geçmişten Günümüze Osmanlı Sempozyumu Bildirileri*. VII. Söğüt: Söğüt Kaymakamlığı Ertuğrul Gaziyi Anma ve Söğüt Şenlikleri Vakfı Başkanlığı Yayınları.
- Çelikli, Ali. (2002). "Çepnilerde ve Diğer Türkmenlerde Doğumla İlgili Adet ve İnanmalar". *Yörük Türkmenlerinde Günlük Hayat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Yörük Türkmen Vakfı Yayınları.
- Demiryürek, Halim. (2015). *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Dulkadir, Hilmi. (1997). *İçel'de Son Yörükler Sarıkeçeliler*. Mersin: Mersin Halk Eğitim Merkezi Yayınları.
- Durul, Yusuf. (1997). *Yörük Kilimleri*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Egawa Higari- Şahin İlhan. (2007). *Bir Yörük Grubu ve Hayat Tarzı: Yağcı Bedir Yörükleri*. İstanbul: Eren Yayınları.

- Eker, Gülin Öğüt. (1999). "Karakeçili Aşiretinde Eski Türk İnançlarının İzleri". *Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. Şanlıurfa: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erden, Atilla. (1994). "Günümüz Toros Yörüklerinden İzlenimler". *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı Sempozyum Bildirileri*. Antalya:Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eröz, Mehmet. (1991). *Yörükler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Gülten, Sadullah. (1992). "XVI. yüzyılda Söğüt Yörükleri". *Geçmişten Günümüze Osmanlı Sempozyumları, VII. Osmanlı Sempozyumu Bildirileri*. Söğüt: Söğüt Kaymakamlığı Ertuğrul Gaziyi Anma ve Söğüt Şenlikleri Vakfı Başkanlığı Yayınları.
- Johansen, Ulla. (2005). *50 Yıl Önce Türkiye'de Yörüklerin Yayla Hayatı*. Ankara: Kültürü ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kahraman Nurfeddin-Arıkan Refik. (2015). "Orta Asya'dan Bilecik'e Hıdırellez". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*.
- Kargın, A. Metin. (2015). "Mersin'de Yaşayan, Son Yörükler Olan Sarıkeçililer'in Yaşantıları". *Kültürel Özellikleri ve Yörük Müziği Üzerine Bir Araştırma, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. Sa: 35. Erzurum.
- Matubara, Masatake. (2012). *Göçebeliğin Dünyası*, Çev: Kilyotaka Sugihara. Ankara. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Meydan, Ali. (2016). *Dünden Bugüne Sebil Yörükleri*. Ankara: Pegen Yayınları.
- Oğuz, Zeki. (2004). *Yaylaların Özgür Çocukları Yörükler*. Konya:Fidan Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C.1, Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özçelik, İsmail. (2003). "Anadolu'da Karakeçililer". *Oğuz Geleneği Çevresinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*. Kırıkkale: Ofset Matbaacılık.
- Özer, Metin. (2006). *Sancaklı Yörükleri*. İzmir: Umay Yayınları.
- Seyirci, Musa. (2003). *Ege Yörükleri*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Sümer, Faruk. (2013). "Yörükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tanyıldız, Ali. (1990). *Honamlı Yörükleri; Orta Asya'da Gedikli Köyüne*, Isparta:Tokoğlu Ofset.
- Turgut, Vedat. (2015). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme:16. yy. Bilecik ve Çevresi*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Tuztaş, Ayşe Hilal. (2005). *Günümüzde Isparta'da Yaşayan Yörüklerin Siyasi ve Kültür Tarihleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kaynak Kişiler

- K.K., Arzu Alan, 80 yaşında, Deliarmacık Köyü.
 K.K., Aysel Yılmaz, 76 yaşında, Dübekli Köyü.
 K.K., Ayşe Loka, 70 yaşında, Küçük Elmalı Köyü.
 K.K., Ayşe Özcan, 80 yaşında, Aksutekke Köyü.
 K.K., Ayşe Ülker, 70 yaşında, Muratdere Köyü
 K.K., Ayşe Yaşar, 43 yaşında, Bahçecik Köyü.

- K.K., Cellalettin Katrancı, 80 yaşında Muratdere Köyü.
K.K., Emine Uzun, 70 yaşında, Günyurdu Köyü.
K.K., Emrah Karadeniz, 33 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.
K.K., Eyüp Gündüz, 48 yaşında, Bahçecik Köyü.
K.K., Fatma Karadeniz, 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.
K.K., Fatma Katrancı, 70 yaşında Muratdere Köyü
K.K., Gülistan Karakaya, 80 yaşında, Kızılcapınar Köyü.
K.K., Hasan Özcan, 84 yaşında, Aksutekke Köyü
K.K., Himmət Karakoç, 40 yaşında, Kızılcapınar Köyü.
K.K., Hüsam Çaydere, 80 yaşında, Çaydere Köyü,
K.K., İsmihan Çaydere, 80 yaşında, Çaydere Köyü
K.K., Kumru Kaya, 77 yaşında, Günyurdu Köyü.
K.K., Mahmut Loka, 70 yaşında, Küçükelmali Köyü.
K.K., Recep Gündüz, 74 yaşında, Bahçecik Köyü.
K.K., Recep Özer, 70 yaşında, Bilecik Merkez.
K.K., Selim Alan, 49 yaşında, Delielmacık Köyü.
K.K., Sema Yaşar, 24 yaşında, Bahçecik Köyü.
K.K., Servet Dünder, 76 yaşında, Günyurdu Köyü.
K.K., Şerif Uluçay, 68 yaşında, Aşağıarmutlu Köyü.
K.K., Şerife Özer 70 yaşında, Bilecik Merkez.
K.K., Şükrü Yaman 50 yaşında, Bilecik Merkez.
K.K., Veli Karakaya, 82 yaşında, Kızılcapınar Köyü;
K.K., Zehra Çaydere, 50 yaşında, Çaydere Köyü

Arşiv Belgeleri

- BOA. TTD. 453, s.235a;
TADB. TTD. 145, s.94B.
TADB. TTD. 585, s.291.a

Gazeteler

- Bilecik, 8 Eylül 1938, s. 442.
Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 22 Eylül 1962, s.461.
Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 3 Eylül 1960, s. 361.
Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, 30 Eylül 1961, sa:415.
Bozüyük Haftalık Siyasi Gazete, Eylül 1975, s. 2007.

İnternet Adresleri

- <http://www.cokcapinar.com/sayfa/detay/?m=906-yoruk-cepni-dubekli-koyu>
http://www.kucukelmali.com/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=62
<http://www.nufusune.com/5668-bilecik-bozuyuk-bozalan-koy-nufusu>
<http://www.nufusune.com/5670-bilecik-bozuyuk-caydere-koy-nufusu>
<http://www.nufusune.com/5680-bilecik-bozuyuk-kizilcapinar-koy-nufusu>
<http://bakraz.tr.gg/G-Ue-NYURDU-K-Oe-Y-Ue-.htm>

<https://www.haritatr.com/harita/asagi-armutlu/113115>

<https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238478>

<https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238486>

<https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238490>

<https://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=238501>

TRABZON'DA MODERNLEŞMENİN SİMGESİ OLARAK
MEYDAN-I ŞARKÎ
MEYDAN-I ŞARKÎ
AS THE SYMBOL OF MODERNİZATION IN TRABZON

MURAT KÜÇÜKĞURLU

Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr., Erzurum Technical University
kucukugurlu@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-4128-5116>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 31.08.2018

Sayfa-*Pages* : 617-638

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4016>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

TRABZON'DA MODERNLEŞMENİN SİMGESİ OLARAK
MEYDAN-I ŞARKÎ
MEYDAN-I ŞARKÎ
AS THE SYMBOL OF MODERNIZATION İN TRABZON

MURAT KÜÇÜKUĞURLU

Öz

Bu makale bir bakıma, 19. yüzyıldan Cumhuriyet'e uzanan süreçte Trabzon'un modernleşme tarihinin, Meydan-ı Şarkî üzerinden yapılan kısa bir özetidir. Hakikaten belirtilen süreçte Trabzon'da modernleşme adına ne varsa, bu Meydan'da karşımıza çıkmaktadır. Meydan'ın bu süreçte yeni bir kimlikle ortaya çıkışı ve yeniden isimlendirilmesi, çevresindeki binaların geçirdiği değişim, içerisindeki bahçenin bu süreçte "park" haline getirilmesi ve bu parka gelen yerli ve yabancıların "yaşam tarzı" başlı başına modernleşmeyi anlatmaktadır. Diğer taraftan bu modernleşmenin "geleneksel yaşam" ile karşılaşması ve çatışması da yine bu Meydan'da gerçekleşmiştir. Bu anlamda makalede ele aldığımız konulardan biri, Meydan'da içki satışının sebep olduğu tartışmalardır. Meseleye yapısal olarak bakıldığında ise Meydan'da bulunan İskenderpaşa Camii, Medresesi ve Mezarlığı bu süreçte bir "gösterge" olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine geleneksel yaşam tarzını temsil eden kervanların, İran'dan getirdikleri yükleri 20. yüzyılın başlarına kadar Meydan'daki hanlara indirmeleri, Meydan'ın modernleşmesiyle tezat bir manzara olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Meydan, modernleşme, gelenek, ticaret

Abstract

This article is a brief overview of the modernization history of Trabzon from the 19th century to the Republic over the Meydan-i Şarkî. Indeed, what is happening in the name of modernization in Trabzon in the process mentioned, this square is out in antagonism. In this process, the emergence and renaming of Meydan with a new identity, the change of the surrounding buildings, the transformation of the garden into "park" in this process and the "lifestyle" of the native and foreigners coming to this park. On the other hand, the encounter and confrontation of this modernist with "traditional life" was also realized in this square. In this sense, one of the issues we deal with is the debate about the sale of drinks in the square. Structurally looking at the matter, İskenderpaşa Mosque, Madrasah and Cemetery in Meydan appear as an "indicator" in this process. The caravans who represent the traditional way of life stand in front of us as a contrast to the modernization of Meydan until the early 20th century, when the cargoes brought from Iran are lowered to the khanates in the Square.

Key Words: Trabzon, Square, modernization, tradition, trade

Giriş: Meydan'a Verilen İsimler

19. yüzyılda Trabzon Limanı'nın uluslararası hale gelişi sürecinde, limanla birlikte adından en çok bahsedilen ve Trabzon'da modernleşmenin simgesi haline gelen mekân, şehrin doğusunda, İskele Caddesi'nin bitiminde yer alan “*Meydan*”dı. Osmanlı dönemi öncesinde hipodrom ve ticaret mahalli olarak kullanılan, Komnenler zamanında bile Farsça kökenli “*Meydan*” adını taşıyan bu alana¹ Osmanlılar, genellikle “*Meydan-ı Şarkî*” demişlerdi.² Bunun dışında “*Kafir Meydanı*”, “*Gavur Meydanı*” veya “*Frenk Meydanı*” gibi isimler de kullanılmıştı. Çünkü bu bölgede genellikle gayrimüslimler yaşamaktaydı ve Meydan'ın altındaki mahallenin ismi “*Frenk Mahallesi*” idi.³ Tanzimat döneminde Meydan'a verilen isimlerden birisi de “*Kervansaray*” idi.⁴ 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet döneminde ise “*Hürriyet Meydanı*” ismini aldı. I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgali döneminde buraya “*Nikolayevskiy Meydanı*” denildi.⁵ Kurtuluştan sonra tekrar “*Hürriyet Meydanı*” denilmişse de,⁶ sonraki yıllarda “*Meydan*” ismi ön plana çıkmıştır.

Meydan'da Yapılan İlk Kervansaray

Tespitlerimize göre Trabzon'da, Osmanlı döneminden çok daha önce, 1320 yılında bir kervansaray inşa edilmişti. Kervansarayın inşa edildiği yer, bu makalenin konusu olan Meydan'dı. Kervansarayı inşa edenler ise 1319 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu ile bir antlaşma imzalamış olan Venediklilerdi. Bu anlaşmaya göre Meydan'ı da içine alan ve Ganita'ya doğru uzanan bölge, Venediklilere “*ticaret merkezi*” olarak verilmişti.⁷ Söz konusu antlaşmadan sonra Trabzon'a balyos (konsolos) olarak atanan Giovanni Sanudo, şehirdeki Venedik kolonisi üyelerinden topladığı verginin üçte birini, kendilerine verilen bölgenin imarı ve kervansarayın inşası için harcamakla görevlendirildi. Sonuçta, Meydan ve civarındaki ilk kervansarayı ve ilk özel binaları inşa edenler Venedikliler oldu. Böylece Venedikliler, İran ile yapılacak kervan ticareti için Trabzon'da önemli bir yatırım gerçekleştirdi.⁸ Bu kervansaray 1341'de Trabzon'a saldırıp varoş mahallelerini ateşe veren

¹ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çeviren: Hüseyin Salihoglu, Ankara, 2002, s.45; Trabzon'da ticaret yapılan şehir meydanı, XI. yüzyıl öncesinde bile yeterince büyük bir alanı kapsıyordu. Burada tüccarlar buluşur, muhtemelen kervanlar da burada kalırdı. Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Dr. Enver Uzun, İstanbul, 2016, s.229.

² Şehrin batısında bir başka meydan vardı. Bu meydana Kavak (Kabak) Meydanı denilmiştir.

³ Bununla birlikte Meydan civarında İslami vakıflara ait pek çok gayrimenkul vardı. Örneğin Meydan'ın güneybatısında yer alan İskenderpaşa Camii civarında pek çok vakıf binası vardı. Bunlar arasında medrese binası, kahvehaneler ve vakıflar tarafından yaptırılmış helalar vardı. Bunlar, İskenderpaşa Camii'nin önünü açmak için 1947 yılında istimlak edildi. İskender Paşa Camii medresesinin sökülmesiyle ortaya çıkan taşlar Mumhane'de sebze halindeki dükkânlar için kullanılmıştır. Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 1 Haziran 1949.

⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA), A.MKT.MHM, 130/12.

⁵ İşgal döneminde Ruslar tarafından hazırlanan kartpostallarda bu isim geçmektedir.

⁶ İstikbal Gazetesi, 3 Mart 1921.

⁷ Angeliki Tzavara, “I Trattati Commerciali tra Venezia e l'impero di Trebisonda, 1319-1396”, *Thesaurismata*, 41/42 (2011/2012), s.77.

⁸ Wilhelm Heyd, *Geschichte Des Levantehandels Im Mittelalter*, Stuttgart, 1879, s.102-103.

Türkmenler tarafından tahrip edildi. 1364'te kervansaray inşa etmek üzere Venediklilere yeni bir yer tahsis edildi.⁹

“Trabzon İmparatorluğu Tarihi” kitabının yazarı Karpov, Trabzon'daki bu kervansaray hakkında şunları yazmaktadır:

“Trabzon'daki Venedik yerleşiminin farklı biçimleri vardı. Başlangıçta bu yerleşim, 1319'dan 1364'e ve 1364'ten 1367'ye kadar, belki de bir avuç içi ile çevrili bir kervansaraydan ibaretti. Bu kervansaray büyük bir tahkimattan yoksundu. Onun savunması için, yaylar, oklar ve baltalar, mızraklar diğer silahlar Venedik'ten gönderildi. Bu kervansaray 1341 ve 1348/9 yıllarında iki defa yağmalandı ve 1347-1363 yıllarındaki krizde boştu. 1364'te, St. Theodore Gabras manastırının yakınındaki yeni bir bölgede bir yer oluşturmak için bir girişimde bulunuldu, ancak başarısızlıkla sonuçlandı. Son olarak, 1367'den itibaren Venedik ticaret merkezi Kutsal Haç Burnu (Ganita) ve çevresinde yer aldı. Ve bu kez sadece ticaret merkezi değil kale de dikilmişti. Dikkat çekici bir şekilde kervansaray kelimesi kaynaklardan çıkmış yerini castrum (kale) almıştı. Kale, kamu binaları, lojmanlar, Venedik binaları, depoları, mağazaları ve eczaneleri, hatta kendi hapishanesinin olduğu bir merkez haline gelmişti.”¹⁰

Venediklilerin inşa ettikleri kervansarayı, 1461'deki fetihten sonra kurulan Fatih Vakfı'na ait kervansarayla alakasının olup olmadığına dair bir belgeye ulaşamadık. Fakat böyle bir ihtimal oldukça kuvvetlidir. Zira 16. yüzyıla ait bazı belgelerde Fatih Sultan Mehmed Han'ın Trabzon'daki vakfına ait bir kervansaraydan bahsedilmektedir.¹¹ Sonraki yüzyıllara ait belgelerde bu kervansaraya tesadüf edilememiştir. Tahminimize göre oldukça eski ve bakımsız olan bu kervansaray, çok geçmeden ortadan kalkmıştır. Karadeniz'in Osmanlılar tarafından uluslararası ticarete kapatılmış olması da böyle bir kervansaray zaruretini ortadan kaldırmış olabilir. Osmanlı döneminde asırlar boyunca unutulmuş olan bu kervansarayı varlığı, Tanzimat'ın ilanından hemen önce Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa tarafından tespit edilmiş ve gündeme getirilmiştir. Konumuz açısından son derece önemli olan bu mesele hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

Tanzimat Dönemi Öncesinde Meydan

Bu makalenin konusu olan Meydan, Tanzimat dönemi öncesinde, üzerinde bina bulunmayan “mera” hükmünde boş bir araziydi.¹² Gerçi 18. yüzyılda, Meydan'ın ticari

⁹ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Tzavara, “I Trattati Commerciali tra Venezia e l'impero di Trebisonda, 1319-1396”, s.41-87.

¹⁰ Сергей П. Карпов. История Трапезундской империи, СПб 2007, s.260.

¹¹ Fatih Vakfı Kervansarayı için bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, Belleten, XXVI/102, Ankara, 1962, s.309; M. Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara, 2002, s.399.

¹² İlgili belgede bu hususta aynen şu ifadeler geçmektedir. “Mahall-i mezkur mine'l-kadim (eskiden beri) Gavur Meydanı demekle maruf bir mahal olup ahali için bırakılmış ve çok zamanlar ebniyeden hâli olarak mera hükmünde bulunmuş...” CDA, İ.DH, 593/41285.

önemi nispeten artmıştı; bununla birlikte burada ticari amaçlara hizmet edecek büyük yapılar yoktu. Bu nedenle ticaret malları, bölgedeki bazı Ermeni evlerinde depolanıyordu.¹³

Bu makalede inceleyeceğimiz dönemin hemen öncesinde, Meydan hakkında bilgi veren iki önemli şahidimiz vardır. Bunların verdiği bilgiler, her iki dönem arasında mukayese yapabilmemiz açısından son derece önemlidir. Bunlardan biri, 1803 yılında Fransız konsolosu olarak Trabzon'a gelmiş olan Pierre Jérôme Dupré'dir. Trabzon'a geldikten bir müddet sonra, 24 Aralık 1803'te Dışişleri Bakanı Talleyrand'a gönderdiği uzun mektupta Dupré, Meydan hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre; şehrin doğusundaki kasabada 220 adım (yaklaşık 65 metre) uzunluğunda ve 155 adım (yaklaşık 46 metre) genişliğinde bir meydan vardı. Bu meydanın ortasında, üstü kapalı ve tüm mahalleye su veren bir çeşme bulunuyordu. Bu meydanın eskiden at yarışları için kullanıldığı kendisine söylenmişti.¹⁴

İkinci şahidimiz ise 1810'ların sonunda Trabzon'a gelmiş olan Bijişkyan'dır. Ona göre Meydan'ın uzunluğu yaklaşık 280 ayak (yaklaşık 85 metre), genişliği ise 150 ayak (yaklaşık 45 metre). Eski devirlerde hipodrom olan bu meydanda paşalar bazen at oyunları yaparlardı. 1790'ların başında Hacı Abdullah Paşa, Meydan'ın ortasında dört mermer sütun üzerinde güzel bir şadırvan yaptırmıştı. Bu güzel meydanın etrafında ev ve dükkânlar, doğu tarafında büyük bir cami ve çeşme, güneyinde ise meyve bahçeleri ile bir hizada sıralanmış Ermeni evleri vardı.¹⁵ Bunların yukarı tarafında, yani güneyinde vaktiyle dervişleri oturduğu Tekke Mahallesi bulunuyordu. 19. yüzyılın başındaki Rus bombardımanı Meydan'da tahribata neden oldu. Böylece Meydan, belirtilen yüzyılın başında "adi bir yer" haline gelmişti.¹⁶

Meydan-ı Şarki'nin Yeni Bir Kimlikle Ortaya Çıkışı

İlerleyen yıllarda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sonucunda, Trabzon Limanı'nın Dünya'nın en önemli ve işlek limanlarından birisi haline gelmesi,¹⁷ Meydan'ın kaderini değiştirdi. Limanla şehir arasında yer alan bu geniş alan, liman üzerinden gerçekleştirilen uluslararası transit ticaretin vazgeçilmez merkezi oldu. Gerek liman üzerinden getirilen Batı'nın ürünleri, gerekse Erzurum, İran ve ötesinden Batı'ya gönderilen hammaddeler, Meydan vasıtasıyla naklediliyordu. Bu durum, Meydan'da ticarî amaçlı binalar yapılmasını adeta zaruri hale getirdi. İşte bu dönemde Trabzon Valisi olan Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Meydan'a yönelik başlattığı faaliyetler, buradaki

¹³ Turan Açık, Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", History Studies, Volume: 9, Issue: 5, December, 2017, s.51.

¹⁴ Faruk Bilici, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 3, 2007, s.43.

¹⁵ 1813'te Trabzon'a gelmiş olan Kinneir de, Meydan'ın etrafının evlerle çevrili olduğunu belirtir. Bkz.: John Macdonald Kinneir, Journey Through Asia Minor, London, 1818, s.339.

¹⁶ Minas Bijişkyan, Pontos Tarihi, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s.102, 139; Özgür Yılmaz, Tanzimat Döneminde Trabzon, Doktora Tezi, Trabzon, 2012, s.388.

¹⁷ Bu hususta bkz.: A Hand-Book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople, London, 1845, s.308; A. Üner Turgay, "Trabzon", Review (Fernand Bdaudel Center), Vol. 16, No. 4, Port-Cities of Eastern Mediterranean 1800-1914, (Fall, 1993), s.438.

yapılaşmanın ve bu yapılaşma sürecinde yaşanan tartışmaların fitilini ateşledi. Aşağıda bu önemli konu hakkında bilgi verilecektir:

Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce, 1827'de Trabzon Valisi olan HazineDarzâde Osman Paşa'nın valiliği sırasında, Meydan denilen bölgede eskiden Fatih Sultan Mehmed Han Vakfı'na ait bir kervansaray mevcut olduğu tespit edildi.¹⁸ Bu durum İstanbul'a arz edildi ve gerekli irade çıkarıldıktan sonra vakıf mütevellisinin izniyle aynı yerde bir han inşa edildi. Bunun ardından Meydan'ın bazı kısımları vakıflar idaresi tarafından şahıslara satıldı ve bunlar üzerine yeni binalar yapıldı.¹⁹ Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği dönemde, Meydan civarında depolar, han ve yatakhane gibi binalar inşa edilmiş durumdaydı.²⁰ 1840'ların sonunda ise bölgede yeni bir han ile birlikte, postahane ve mumhane inşa edilmişti.

Bununla birlikte 1850'lere gelindiğinde, Kervansaray veya Meydan-ı Şarkî denilen bu bölgenin kime ait olduğu konusunda farklı görüşler devam etmekteydi. Nitekim buranın mirî arazi olduğu iddiasıyla, Müslüman ve gayrimüslim pek çok kişiye arazi satılmış ve bölgede han, dükkân ve haneler inşa edilmişti. Trabzon Evkaf Müdürü 1858 yılında bu uygulamaya itiraz ederek buranın vakıf malı olduğunu İstanbul'daki yetkililere kabul ettirmeyi başardı. Ardından 1859 yılında, Meydan'ın tamamını satın, elde edilecek parayı çeşitli vakıf işlerinde kullanmak istedi. Fakat bu teşebbüsü İstanbul'daki yetkililer tarafından engellendi. Bu durumda sadece, üzerine çeşitli şahıslar tarafından binalar yapılan arsaların kiralalarıyla yetinildi. Kethüdazâde Halim Ağa Hanı²¹ ile çok sayıda dükkân ve mağazası, eşi Elmas Hanım'ın tuhaniye (?) mağazası, Malkon Çorbacı, Memiş Paşazâde ve Halil Paşa'nın dükkânları ve yine Halil Paşa'nın iki bab hamamı, vakıf arsaları üzerine inşa edilmişti. 1860 yılı itibarıyla vakfın bu arsalarından ve bahçeden elde ettiği yıllık kira geliri 1.000 lira civarındaydı. Vakfın Meydan'dan elde ettiği bir diğer gelir ise, meydana gelip giden hayvanlardan hâsıl olan gübre geliri idi.²²

Sonraki yıllarda, Meydan'ın kime ait olduğuna ve satılıp satılmayacağına dair iddia ve tartışmalar devam etti. Bu mevzular şehrin gündemini uzun süre meşgul etti ve çeşitli karışıklıklara neden oldu.²³ Meseleyi tam olarak açıklığa kavuşturmak için yeni bir tahkikat yapıldı ve sadece bu bölgenin değil, Trabzon şehir merkezi ve arazisinin tamamının Hass-ı Hümayun dâhilinde miri araziden olduğu ve şehir merkezindeki bu gibi

¹⁸ CDA, İ.DH, 593/41285.

¹⁹ CDA, İ.DH, 593/41285.

²⁰ Fallmerayer, Doğu'dan Fragmanlar, s.45.

²¹ Kethüdazâde Hanı, muhtemelen Meydan'da inşa edilen ilk handı. Bu hanın ve Meydan'daki diğer pek çok binanın sahibi olan Halim Ağa, HazineDarzâde Osman Paşa'nın bölgede çıkan isyanları bastırması sırasında kendisine büyük yardımları dokunan Kethüdazâde Emin Ağa'nın oğluydu. Anlaşıldığı kadarıyla Osman Paşa, yaptıkları hizmetler karşılığında, bu aileyi vakıf vasıtasıyla ödüllendirmişti. Halim Ağa 1860'ların başında, Meydan'daki dükkân ve mağazalarının bir kısmını Totorioğlu (Tutrioğlu) ve Havyarcıoğlu Maydıros'a devretmişti. Ayrıca eşleri Zekiye ve Elmas Hanım'a yarımşar hisse han ve mağaza devretmişti. CDA, EV.d., 17174.

²² Gübreden elde edilen gelir hiç de azımsanmayacak bir miktardaydı. Öyle ki 1860'ta bahçelerin kirasından elde edilen yıllık gelir 200 lira iken, gübreden elde edilen yıllık hasılat 250 liraydı. CDA, EV.d., 17174.

²³ Bu arada bazı şahısların, bu karışıklıktan da yararlanarak Meydan'da birtakım yeni yapılar inşa ettikleri görülmektedir. Örneğin 1860'ların başında Meydan'daki namazgâh ve çeşmenin yerine bazı şahıslar tarafından dükkân ve mağazalar yaptırılmıştır. Bu durum mahalle halkının tepkisine neden olmuştur. CDA, MVL, 636,24.

arazilerin vakıf malı olduğuna dair açık ve kesin bir kayıt olmadığı tespit edildi. Bunun üzerine Meydan'da yapılmış olan binaların hemen tamamı vakıf malı olmaktan çıkarıldı ve yıllık belli bir miktar öşür vermek şartıyla ilgili kişilerin üzerine tapu edildi. İşte bu dönemde, 1862 yılında Meydan'da bir “*Kara Gümrüğü Binası (Ambarı)*” inşa edildi. Bunun yanında bir de Dördüncü Ordu'ya ait bir askerî ambar inşa edilmesi düşünülmüş; fakat bundan vazgeçilmişti. 1863 yılında ise Meydan'ın tamamının şahıslara satılması ciddi bir şekilde gündeme geldi. Fakat Meydan'ın tamamen ortadan kaldırılarak binalarla doldurulmasının memleket için hiç de hayırlı olmayacağı anlaşıldığından, bundan vazgeçildi. Sadece Meydan'ın bazı köşelerindeki arsaların vatandaşlara satılmasıyla yetinildi.

Bahsedilen dönemde, Meydan'ın bir tarafında İskenderpaşa Camii, medresesi ve mezarlığı vardı. Meşhur Belediye Binası'nın yeri ve arkası mezarlıktı. İskenderpaşa Camii'in alt tarafında eski postahâne binası ve bunun önünde Kethüdazâde Halim Ağa'nın binaları vardı. 1860'ların sonunda, Meydan'daki bazı alanların arsa haline getirilerek satılması kararlaştırıldı. Bu durum bazı spekülasyonlara neden oldu. Bunun üzerine bu satıştan vazgeçildi ve bu arsalarda devlet eliyle sekiz mağaza yaptırılması kararlaştırıldı. Bunlar, açılması kararlaştırılan İslahhâne'ye gelir sağlamak üzere inşa edilecek ve üstlerinde bir de gazino yaptırılacaktı. Bu dönemde Meydan, eskiye nazaran çok daha kıymetli bir hale gelmişti. Bunun nedeni, Trabzon-Erzurum kervan yolunun yeniden inşa edilmesi ve araba geçişine müsait düzenli bir şose haline getirilmesiydi. Bu yolun başlangıç noktası Meydan'dı. Yolun 1870'lerin başında tamamlanmasıyla birlikte, Meydan'daki trafiğin üç dört kat artması bekleniyordu. İşte bu nedenle, Meydan'da yeni arsa satışlarının yapılmaması gerektiği görüşü ortaya çıktı. 1870'lerin başında, Ahmet Rasim Paşa'nın valiliği sırasında Meydan'da, yukarıda bahsedilen yeni mağazalar yaptırılmış ve Meydan bahçesinde ıslah çalışmaları başlatılmıştı. Bu dönemde Meydan'ın tamamı 27.000 metrekare idi. 1860'lı yıllarda bunun 1.000 metrekaresi Kara Gümrüğü binası idi. Gümrük için ayrıca 1.850 metrekarelik bir alan tahsis edilmişti. Yine 2.350 metrekarelik alan askerî ambar yapılmak üzere ayrılmıştı. Bunun dışında Meydan'ın 185 metrekaresine Protestan Mektebi inşa edilmişti. Son olarak 2.000 metrekarelik bir alan satılmak üzere ayrılmıştı.²⁴ Meydan'da yol olarak kullanılan alan 10.400 metrekare idi. Bütün bunlar çıkıldığında, 9.300 metrekare bahçe kalmıştı. Bahçe kısmı sonraki yıllarda daha da küçülecektir.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Meydan artık tamamen değişmişti. İskenderpaşa Camii'nin ön kısmına Belediye Binası ve diğer bazı binalar yapılarak, caminin önü kapatılmıştı.²⁵ Meydan'ın etrafı genellikle han ve otellerle çevriliydi. Bunların Meydan'a bakan cephelerindeki zemin katlar, çoğunlukla ticarethane ve kahvehaneydi. Üst katları ve arka kısımları ise konaklama hizmeti vermekteydi. Hanlar arasında, Osmanlı döneminde yapılıp yakın zamana kadar varlığını koruyan Meydan'ın kuzeybatısındaki Suluhan ile Belediye Binası karşısındaki Anadolu Han en bilinenleriydi.²⁶

²⁴ 1870'lerin ortalarına doğru Meydan'da dükkân sahibi olan birtakım yeni şahıslar ortaya çıkmıştır. Bunlar Koturoğlu, Hacı Dimitri, Sivaslıoğlu, Kayabanoğlu Gorgor ve Memiş Paşa'dır. Bunlardan Kayabanoğlu Gorgor, Meydan'daki ilk firmı yaptırmıştı. CDA, EV.d., 40510.

²⁵ Bu kapatma işi sadece şahıslar ve diğer kurumlar tarafından yapılmamıştı. Bizzat vakfın kendisi, 1870'lerde caminin önündeki medresenin yanına, gelir temin etmek için yeni dükkânlar yapmıştı.

²⁶ Meydan'daki oteller hakkında ayrıca bilgi verilecektir.

Millet Bahçesi'nin Oluşumu

1860'lı yıllarda Meydan'ın ortasında doğu-batı istikametinde iki adet bahçe vardı. Bahçelerin ortasından geniş bir yol geçmekteydi. Bu bahçelere sonraki dönemde “*Millet Bahçesi*” “*Halk Bahçesi*”, “*Memleket Bahçesi*” ve “*Belediye Bahçesi*” gibi isimler verildi. Bahçe, 19. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed Han Camii Vakfı adına tescil edilmiş ve vakıf mülkiyeti Cumhuriyet dönemine kadar devam etmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, Meydan'la ilgili yukarıda anlatılan mülkiyet mücadelesi sonucunda, en azından bahçelerin vakfa ait olduğu kabul edilmişti. Bu bahçelerin işletmesi belediyeye aitti. Belediye ise bu bahçeyi şahıslara kiralardı. Bunlar Osmanlı döneminin sonlarında iki İranlı tarafından işletilmekteydi. Bahçelerin yıllık kira bedeli 1860 yılına kadar 200 lira iken, bu tarihten sonra 150 liraya düşmüştü.²⁷

Meydan'daki bahçelerin ıslahı ve modern bir hale getirilmesi 1877 yılında Vali Ahmet Rasim Paşa tarafından gerçekleştirildi. 1872'deki ilk valiliği sırasında Meydan'da bir gazino ile altında sekiz büyük mağaza yaptırmış olan Ahmet Rasim Paşa, Meydan'daki bahçeleri düzenleterek “*eşsiz güzellikle bir yer*” haline getirmişti.²⁸ Bu bahçelerin “*Millet Bahçesi*” ismini alması, muhtemelen bu dönemde gerçekleşti.

Sonraki dönemde Millet Bahçeleri hakkındaki en büyük tartışma, bu bahçelerde bira ve şampanya tüketimiyle ilgiliydi. 1900'lerin başında bu bahçeler kiraya verildiği zaman, bira ve şampanya satılmasına izin verilmişti. Fakat halktan gelen tepkiler üzerine Vilayet İdare Meclisi, bu uygulamayı yasaklamıştı. Bununla birlikte, bahçeyi işletenlerin ısrarları üzerine, 1911 yılında Vilayet Genel Meclisi, bira ve şampanya satışına tekrar izin verdi. Bunun üzerine, başta Trabzon Müftüsü, uleması, müderrisleri, âlimleri, dersiamları, imamları ve muhtarları olmak üzere, Müslüman ve gayrimüslim pek çok kişinin imzasını havi bir protesto dilekçesi hazırlandı.²⁹ 18 Mart 1911'de Sadaret makamına yazılan bu dilekçede, önce içkinin fenalıkları ve Trabzon halkının dindarlığı anlatıldıktan sonra, şehrin en işlek yerinde olup halka açık olan ve bilhassa tatil günlerinde talebelerin yegâne dinlenme mekânı olan Millet Bahçelerinde içki satışına izin verilmesinin halkta fena bir tesir yaptığı ifade edildi. Dilekçeye göre bu bahçeler 30-40 yıl önce açılmıştı ve o günden beri burada içki satılmıyordu. Vilayet Genel Meclisi'nin içkiye izin vermesi üzerine önce valilik makamına itiraz edilmiş, fakat bir sonuç alınamamıştı. Bunun üzerine bu dilekçe ile İstanbul'a müracaat edilmekteydi. Bu dilekçede, Fatih Camii Vakfı'ndan olan, İskenderpaşa Camii ve medresesinin burnunun dibinde bulunan bu bahçelerde içki satılmasının önüne geçilmesi isteniyordu. Eğer bunun önüne geçilmezse, bilhassa gençlerin

²⁷ CDA, EV.d, 17174.

²⁸ Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Fetihten Kurtuluşa Kadar, Trabzon, 2000, s.134-135.

²⁹ Bu dilekçenin altında mühür olanlardan bazıları şöyledir: Tüccardan Hacı Mollazâde Biraderler, Fostiropolo Biraderler, Bekir Efendizâde ve Şeriki, Kırzâde Şevki, Hacı Hamdizâde Biraderler, Çulhazâde Biraderler, Ohannes Tahmazyan, Hacı Dursun Efendizâde Biraderler, Hacı Hattatzâde Mustafa, Velissaridi Biraderler, Hacı Ali Hafizzâde Biraderler, Serdarzâde, Paçacıyan Biraderler, Çakmakçızâde Biraderler, Hacı Derviş Ağazâde, Kosdi Avramidi, Metaksa Biraderler, Dedezâde Hacı Mehmed Rıfat, Çulhazâde, Konkalidi, Hacı Arif Kaptanzâde Hacı Mehmed Efendi, Kefelizâde Hacı Hasan Efendi, Murathanzâde, Haralanpos Vayıyadi, İmamzâde, Mihran Efendi Tahtacıyan, İsteban Saracyan, Alemdarzâde Yakub Efendi, Hacı Hüseyin Efendizâde, Grammadikopolos, Yunuszâde Ali Tevfik, Hamamizâde Biraderler, Mogenidi Biraderler, Maranyan Agop Efendi, Kazancızâde Mecid, İslamzâde, Şeyh Hüseyinzâde Biraderler. CDA, DH.İD., 70-1/12.

ahlakının fena halde bozulacağı, halka açık olan bu bahçelerin adeta hususi hale geleceği ve bu bahçelerde pek çok fecaatin işleneceği ifade edilmekteydi.

Bu dilekçe ile birlikte Vakıflar İdaresi'nin duruma müdahil olması sonucunda, Meydan'da içki satılması yasaklandı. Diğer taraftan, Vakıflar İdaresi ile Belediye arasında, bahçelerin düzenlenmesi konusunda sık sık sürtüşmeler yaşanıyordu. Bu tür sıkıntıları sona erdirmek isteyen belediye, 1924 yılında 5.440 lira mukabilinde 8.024 metrekaarelik bahçeleri istimlak etti.³⁰

Trabzon'un önemli gazetecilerinden Cevdet Alap, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Milli Mücadele yıllarında Meydan'ın vaziyetini şöyle anlatmaktadır:

“Umumi Harpten evvel bu meydana Gavur Meydanı ve parka da Millet Bahçesi denilirdi. İstanbul'un Beyoğlusu gibi bu semtte Ermeni, Rum, ecnebi levanten unsurların en kesif makarrıydı. Bu kozmopolit semtte lüks, fantezi, servet ve refah daha bariz olarak göze çarpardı. Şehrin diğer semtleri daha ziyade İslami hayat ve yaşayış üzerine müesses olduğu için o semtler halkınca buraya Gavur Meydanı adı verilmişti.

Bu parkın o zamanki şekli şöyle idi: Bahçeyi ikiye bölen bugünkü beton yolun yerinden birkaç metre genişliğinde ortadan bir yol geçirdi. Giriş ve çıkış kapıları olmayan o zamanki yolun ikişer metre genişliğinde iki taraflı kaldırımı vardı. Gezintiler bu kaldırımlarda yapılırdı. Kaldırımların iki tarafında kutuları cicili bicili parıl parıl parlayan boyacılar sıralanmışlardı. Üst kısım bir metre kadar alt kısımdan yüksekti. İki kısım bahçe ayrı ayrı iki İranlı tarafından idare edilirdi. Boyalı parmaklıklarla çevrili ve 5-6 antreli iki bahçe güzel tarhlar, sık ağaçlar, kameriyeler, havuzlar, sarmaşık güllerle parça parça fonlar halinde çok cazip, çok güzel manzara arz eden bahçede en nefis çay, kahve, dondurma satan çayhaneler vardı. Burası adeta Babil bahçelerinden birer parçaya andırırdı. Cuma-Pazar günleri ve diğer günler akşam üzerleri bütün Hristiyan kadını erkeği iki bahçe arasında ve bahçelerin ara yollarında ve fonlar içinde cıvıldaşarak kaynaşırlardı.

Şimdiki Muharrem'in kahvesi yanında büyük bir havuz vardı. Develer, atlar, eşekler buradan su içerlerdi. Şimdiki Sümer sinemasının bahçe kısmında büyük bir antrepo vardı. İran develeri önünde yıkılır, İran transit eşyası boşaltılırdı.”³¹

Yukarıda belirtildiği gibi, Rus işgali döneminde Meydan'a “*Nikolayevskiy Meydanı*” ismi verilmişti. Bu dönemde oldukça bakımsız olan Meydan, işgalden sonraki günlerde tanınmaz bir haldeydi. Kurtuluştan hemen sonra, Mart 1918'de Trabzon'a gelmiş olan Tasvir-i Efkâr Gazetesi muhabiri, Meydan'da gördüğü manzarayı şöyle anlatmaktadır:

³⁰ Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 12 Şubat 1935; Bu fiyat oldukça düşüktü. Zira bu tarihten 12 yıl önce, yani 1912'de bahçelere biçilen bedel 20.000 liraydı. CDA, ŞD., 1872/2; İşte bu nedenle vakıflar idaresi istimlak bedeline itiraz etti. Böylece yaklaşık 10 yıl süren bir mahkeme süreci başladı. Sonunda mahkeme, bahçelerin değerini 6.419 lira olarak tespit etti. Bunun üzerine belediye, 1934 yılında 979 lira daha ödeyerek bahçelerin tapusunu üzerine aldı. Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 12 Şubat 1935.

³¹ Cevdet Alap, “Bir Gazeteci Arkadaşla Şehir Gezisi İntibaları”, Yeniyoğ Gazetesi, 15-22 Mayıs 1940.

“Şehrin güzel bir mahallinde ve belediye dairesi civarında virane haline gelmiş olan meydanın duvarları yıkılmış, ağaçları kesilmiş, çalgı mahalli tahrib edilmiş. Bir belediye bahçesi olduğu zar zor anlaşılmakta. Ötede, bahçenin gazinosu olması muhtemel olan binanın içinde Ruslardan kalmış hayvanlar, önlerindeki mısır koçanlarını kemirmekte. Diğer taraftan o muhteşem tiyatro binasının kapısından hayretle etrafi seyreden Rus mekkari bargirinin başı gözükmekte... Şehir dâhilindeki mezaristan içine bir ahşap tiyatro inşa ve bir bahçe haline ifrağ etmek üzere kabir taşlarını kâmilen kaldırdıkları gibi, servileri de imha etmeye başlamışlar. İşte bütün bu icraat esna-yı tahlîyede ali hale terk olunmuş ve şimdi meydanda birçok teşebbüsâtın bakiye ve enkazı kalmıştır.”³²

Kurtuluşun hemen akabinde Meydan, tamamen tenhalaşmıştı. Sadece tek bir kahvehane ile birkaç dükkân açıldı ve bazı binalar enkaz halinde duruyordu. Bununla birlikte özellikle 1920'den itibaren Meydan civarında pek çok lokanta, otel, perükar (berber) salonu,³³ yıkama ve kola yerleri ile terzihaneler açılmaya başlanmıştı. Böyle bir ortamda, Meydan bahçesini yeniden düzenlemek gerekiyordu. 1926 yılında, Kazazzâde Hüseyin'in belediye başkanlığı sırasında, bahçenin yeniden düzenlenerek “park” haline getirilmesine karar verildi. Bahçenin kiralanmak suretiyle kiracı tarafından yeniden düzenlenmesi en uygun yol olarak görüldü. İşte bu dönemde “Millet Bahçesi” isminin yerine “Belediye Bahçesi” ismi kullanılmaya başlandı.

Belirtilen tarihte hazırlanan şartnameye göre Belediye Bahçesi kiracıya yedi seneliğine kiralanacak ve karşılığında aşağıdaki işler yapılacaktır:

1. Bahçede asri bir gazino yaptırılacaktır.
2. Bahçe, Türkiye ve Avrupa'dan getirilecek ağaç ve çiçeklerle süslenecektir. Bunların cins ve neveleri belediye tarafından tespit edilecektir.
3. Kiracı, Meydan'da bir büfe yaptıracaktır.
4. Sinemanın bitişiğindeki kahve, müstecir tarafından “dans mahalli”, lokanta vesaire gibi asri ihtiyaçlara göre kullanılabilir.
5. Bahçenin etrafındaki demir parmaklıklar tamamlanacak ve iki taraftaki kapı demirden inşa edilecektir.
6. Havuzlar için Değirmendere'den su getirme işi belediyeye ait olacaktır.
7. Bahçenin muhtelif yerlerine, ikişer kişilik 20 adet kanepeler konulacaktır. Bunlara oturanlardan ücret alınmayacağı gibi, kahve vesair içmeye de mecbur tutulmayacaklardır.
8. Meydanın uygun yerlerine helalar yaptırılacaktır.
9. Bahçedeki saz, müzik ve müsamere günlerinde kiracı tarafından duhuliyeye ücreti alınacaktır.³⁴

Dönemin gazetelerinden anladığımız kadarıyla Belediye Bahçesi, Namık Efendi'ye kiralandı ve şartnamede belirtilen hususların önemli bir kısmı yerine getirildi. Örneğin iki

³² Ç. K. “Kafkasya Mektupları 2, Trabzon, 12 Mart 1918”, Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 7 Mayıs 1918.

³³ Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyet gösteren Hasan Tahsin'e ait Emniyet Perükarı'nın verdiği bir reklamda şu ifadeler yer almaktaydı: “Paris modelleri mucibince kadın saçları kesilir ve sıhhi traş yapılır.” Ticarî ve İktisadî Trabzon Rehberi, İstanbul, 1926-1927, s.11.

³⁴ Yeni Yol Gazetesi, 11 Şubat 1926.

bahçenin seviyesi eşitlenerek ağaç ve çiçeklerle süslendi. Bahçenin ortasında bir kameriye vardı. Ayrıca iki küçük bir büyük havuz inşa edilmişti. Halkın istirahati için de 20 adet kanep konuldu.³⁵ Böylece Cumhuriyet'in ilk yıllarında ismi değiştirilen ve park haline getirilen Belediye Bahçesi, çok geçmeden, kiracıların ihmali yüzünden, güzelliğini kaybetti. Bu arada bahçedeki kanepelerin sökülmesi, çeşitli şikâyetlere neden olmuştu.³⁶ 1933 yılında bahçe bir kez daha elden geçirildi. İstanbul'dan getirilen bir bahçe mütehassısı, burayı tarh ve tanzim etti.³⁷

Bu dönemde bahçedeki en ciddi düzenlemeler, 1930'ların ikinci yarısında yapıldı. 1937'de belediye başkanı olan Cemal Turfan'ın ifadesiyle, "*geniş bir kahve bahçesi*" halindeki bu alan "*şehrin meydanı*" haline getirildi.³⁸ Meydandaki akasya ve ıhlamur ağaçları sökülerek İstanbul'dan getirilen yeni fidanlar dikildi. Parkın meydana bakan cephesindeki yaklaşık 10 metrelik çıkıntı kaldırıldı. Meydana parke taşı döşenerek toz ve topraktan kurtarıldı. Aynı dönemde Meydan'a bir Atatürk heykeli dikilmesi için çalışmalar başlatıldı. 1940'ların başında parka dört adet radyo hoparlörü konuldu. Bu hoparlörler, Ankara radyosunun ve yabancı radyoların ajans haberlerini halka duyuruyordu. Yine bu vasıta ile halka şarkı ve gazeller dinletiliyordu.³⁹

İskenderpaşa Mezarlığı, Medresesi ve Mektebi

1870'lere kadar İskenderpaşa Cami'nin kuzeybatı kısmı tamamen mezarlık alanı. Bu mezarlık alan takip eden dönemde gittikçe küçültüldü. Örneğin 1880'lerde, bu alanın kuzeybatı kısmına, yakın zamana kadar Belediye Binası olarak kullanılacak olan uzun bir bina inşa edildi. Bu ve zamanla yapılan diğer binalar, İskenderpaşa Cami'nin önünü tamamen kapattı. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Meydan'daki en ciddi görüntü kirliliği, cami önünde görülüyordu. Burada iki eski kahvehane, bekârlara kiralanan birkaç hücre, birkaç dükkan ve ev bulunuyordu. Belediye Meclisi 1947 yılında, caminin önünü kapatan sıra mağazaların istimlak edilip yıktırılmasına karar verdi. Ayrıca o bölgede modern bir yeraltı tuvaletinin yaptırılması kararlaştırıldı.⁴⁰ Yine aynı tarihte caminin önündeki medresenin istimlak edilerek yıktırılmasına karar verildi. Buradaki söküm işlemi 1949 yılında gerçekleştirildi. Buradan çıkan taşlar Mumhane'deki Sebze Hali'nin yapımında kullanıldı.⁴¹ Diğer taraftan, Belediye Binası arkasındaki mezarlık alana belediye tarafından bazı binalar yaptırıldı. İşte bu alan ile daha önce istimlak edilmiş olan Medrese arsası, 1959 yılında Vakıflar ile Belediye arasında mübadele edildi.⁴²

Gümrük Ambarı

İncelediğimiz dönemde Meydan'da inşa edilen en ilginç yapılardan biri, Gümrük Ambarı'ydı. 1862 yılında İran ve Anadolu'dan Trabzon'a ve Trabzon'dan buralara

³⁵ Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi, 1926-1927, İstanbul, s.2.

³⁶ Yeni Yol Gazetesi, Haziran 1936.

³⁷ Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 10 Kasım 1934.

³⁸ Doğu Gazetesi, 18 Şubat 1938.

³⁹ Yeni Yol Gazetesi, 2 Haziran 1942.

⁴⁰ Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 13 Şubat 1947; Yeni Yol Gazetesi, 26 Nisan 1947.

⁴¹ Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 1 Haziran 1949.

⁴² Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 10 Mart 1959.

gönderilen transit eşyasının konulması ve muayenesi için Meydan'daki bahçenin içinde (güneydoğu kısmında) büyük bir ambar inşa edildi. Böylece limandaki gümrük binası ve ambarının yanı sıra ikinci bir gümrük ambarı ortaya çıkmış oldu. Açıldığı tarihte bu ambarda muayeneci, ambarcı, ambar kâtibi, yazıcı, kantarcı ve kolcu olmak üzere altı kişi görev yapmaktaydı. Gümrük binasının alanı yaklaşık 1.000 metrekare idi. Ayrıca bu binanın yanında gümrük mallarının gerektiğinde konulması için 1.850 metrekarelik alan gümrüğe terk edilmişti. 1870'lerin ortalarından itibaren Osmanlı kara gümrüklerinin lağvedilmesi nedeniyle, bahsedilen bu arsa üzerinde, 1890 yılında belediye tarafından bir gazino inşasına başlandı.⁴³

Meydan'daki bu büyük bina, daha çok transit ambarı olarak işlev gördü. Fakat çok geçmeden, Osmanlı'daki kara gümrüklerinin lağvedilmesi nedeniyle, bu bina başka amaçlarla kullanıldı. Mesela 19. yüzyılın sonlarında İngiliz Maunsell tarafından çizilen haritaya göre, bu dönemde piyade kışlası olarak kullanıldı.⁴⁴ Aynı binanın 20. yüzyıl başlarında nizamiye askerinin ikametine tahsis olunduğu ve aynı zamanda karakolhane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu ambarın tamamen lağvedilmediği ve buradaki ticaret eşyalarının nakli için her gün onlarca at ve devenin Meydan mevkiine geldiği görülmektedir. Bu hayvanların Meydan'daki yolları işgal etmesi ve bahçenin letafetini bozmaları nedeniyle, 1909 yılında Gümrük Binası'nın belediyeye terki ve karşılığında Alagosa mevkiinde belediyeye ait bir arsanın gümrük idaresine verilmesi kararlaştırıldı. Bu karara rağmen gümrük idaresi, Meydan'daki binayı uzun süre terk etmedi.⁴⁵ 1912 yılında ise Gümrük Binası ile Belediye Binası arasındaki alanda bir sinema binası inşa edildi. Bu binanın inşa edilmesinden bir müddet sonra, Gümrük Binası belediye tarafından yıktırıldı.⁴⁶

Meydan'da Modernliği Simgelleyen Yapılar

Şehrin doğusundaki Meydan'ın modernleşmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Aslına bakılırsa bu dönem, Trabzon şehrinin bir bütün olarak değişip geliştiği bir dönemdir.

Örneğin şehrin nüfusu, transit ticaretin canlanmaya başladığı 1830'larda 25.000 civarında olan şehri nüfusu 30 yıl sonra 50.000'in üzerine çıkmıştı. Yine 1830'ların başında şehirde sekiz han ve beş hamam varken,⁴⁷ yükseliş döneminde 12 kervansaray, 22 han, 87 fırın ve 15 hamam faal haldeydi.⁴⁸

Şehirdeki bu olağanüstü değişimde, Kırım Savaşı'nın da etkisi vardı. İngiliz Konsolosu Stevens, Ocak 1857'de şu ifadeleri kullanmıştı:

“Üç yıllık savaş, bölgeye büyük miktarda altın getirdi ve büyük tüccarlar bu gelişmeden epeyce yararlandı. Her gün yeni binalar yükseliyor ve şehir, dikkate değer bir

⁴³ CDA, İ.MVL., 476/21559; CDA, DH.İD., 59/22.

⁴⁴ The National Archives (TNA), MFQ 1/1352/3.

⁴⁵ CDA, DH.İD., 59/22.

⁴⁶ İstikbal Gazetesi, 18 Haziran 1923.

⁴⁷ New Piloting Directions for the Mediterranean Sea, London, 1831, s.292.

⁴⁸ “Report by Stevens, on the Trade of Trebizond during the Half-Year Ending 30th June, 1860”, İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914, I, Hazırlayan: Musa Şaşmaz, Ankara 2014, s.277-279.

şekilde gelişiyor. Halk daha iyi giyiniyor ve daha iyi yaşıyor. Buna mukabil fakirler yoksulluk içinde kıvranmaya devam ediyorlar. Diğer taraftan, çeşitli bölgelerden gelen yabancılar boşluğu dolduruyor.”⁴⁹

İngiliz Konsolosu'nun belirttiği yabancılar meselesi, konumuz açısından son derece önemlidir. Çünkü 19. yüzyılın ortaları, Osmanlı dönemi boyunca görülmemiş bir yabancı nüfusun Trabzon'a geldiği bir dönemdir. Kırım Savaşı'nı da içine alan bu dönemde Trabzon'a tüccar, asker, seyyah, bilim adamı vs. kimlikleriyle çok sayıda batılı ve doğulu yabancı gelmiştir. Aşağıda anlatılacak olan Meydan'daki yeni yapılar, işte bu yabancılarla hizmet etmek üzere inşa edilmiştir.

Meydan'daki İlk Oteller

Meydan'ın modern bir görünüme kavuşmasında otellerin ayrı bir yeri vardır. Bu dönemde Meydan civarında yapılan yeni tarz binaların bir kısmı otel olarak işletilmeye başlanmıştır. Bu süreçte eski tarz hanların yerini, Avrupa tarzı oteller almaya başlamıştır. İşin ilginç yönlerinden birisi, bazı otellerin yabancı kadın ve erkekler tarafından işletilmesidir.⁵⁰

1850'lerin sonlarında Gâvur Meydanı civarında bir otelin bulunduğunu biliyoruz. “*Hotel d'Orient*” isimli bu otel, büyük ihtimalle Anadolu'dan İran coğrafyasına uzanan geniş coğrafyadaki ilk oteldi. 1860'ta İran'a gitmek üzere Trabzon'a gelmiş olan Prusya (Almanya) Elçisi Julius Minutoli, Köln'lü bir Alman tarafından işletilen bu otelde birkaç gün kalmıştı. Otelin binası, limandan itibaren dar bir yokuştan Meydan'a çıkıldığında, hemen karşıda yer alıyordu. Ahşap binanın birinci katındaki asma balkonu çiçeklerle bezeliydi ve avlusunda portakal ağaçları bulunuyordu.⁵¹

1860'ların ortalarında Meydan civarında, sahile yakın bir yerde güzel bir otel vardı. Bu oteli işleten İtalyan, Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında savaşa girmiş olan Sardunya Ordusu'nda görev yapmıştı.⁵² Anlaşılan bu kişi, savaştan sonra ülkesine dönmemiş ve belirttiğimiz dönemde Trabzon'da otel işletmeye başlamıştır. 1869'da Trabzon'a gelmiş olan Deyrolle ise Meydan'da, bir Fransız ve bir İtalyan tarafından işletilen bir otel olduğunu belirtir.⁵³

Trabzon'un otel durumuna ilişkin sonraki yıllara ait net bilgiler elimizde mevcut değildir. Bununla birlikte 1871 yılında Trabzon'a gelmiş olan Amerikalı kadın misyoner Mary Mills Patrick'in Trabzon'da derme çatma bir han odasında kalması, bize bir ipucu vermektedir. Patrick, konu hakkında şunları söylemektedir:

“Karadeniz'de üç ya da dört gün geçirdikten sonra Trabzon'a vardık. Orada tamamen derme çatma yapılmış ve temizliği hayli su götürür han

⁴⁹ A. Üner Turgay, “Trabzon”, Review (Fernand Bdaudel Center), Vol. 16, No. 4, Port-Cities of Eastern Mediterranean 1800-1914, (Fall, 1993), s.457.

⁵⁰ Aslına bakılırsa bu durum sadece Trabzon için geçerli olmayıp, İstanbul gibi yerlerde de oteller genellikle yabancılar tarafından işletilmekteydi. Bu otellerin konuklarının büyük bir kısmını da yabancılar oluşturmaktaydı.

⁵¹ Heinrich Brugsch, Reise Der K. Preussischen Gesandtschaft Nach Persien 1860 und 1861. Leibzig, 1862, s.39.

⁵² Douglas W. Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan, London, 1869, s.74.

⁵³ Theophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a, Türkçeye Çeviren: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, s.10.

odalarında kaldık. Han dediğimiz şey kasvetli, bomboş bir yapıydı. Yorgun ve bitkin yolcu orada konaklayacağı, ancak hiçbir şey döşenmemiş bir oda bulabilirdi. Erzurum'dan bizi karşılamak için gelen arkadaşım handa katlanabilir karyolalar ayarladı. Bu karyolalar uyuduğumuz mekanın tek eşyasıydı.”⁵⁴

1880'lerin ortalarında Trabzon'da “*Hotel d'Italie*” isimli bir otel vardı. Burası, iddialı olmamakla birlikte temiz ve konforluuydu.⁵⁵ 1891 tarihli Fransızca Ticaret Yıllığı'nda, İskele yolu üzerindeki “*D'Italie et Belle Vue*” isimli otelin Dimitri tarafından işletildiği belirtilmektedir.⁵⁶ Muhtemelen bu otel, yukarıda belirtilen “*İtalya Oteli*” ile aynı oteldir. Diğer taraftan, 1890'ların ticaret yıllıklarında ismi geçen tek otel budur.

Trabzon'da otel sayısındaki artış 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. 1903 tarihli Fransızca ticaret yılına göre bu tarihte belli başlı üç otel vardır. Bunlardan birincisi Emrullah Efendi tarafından işletilen “*Şafak Oteli*”, ikincisi Tefik Efendi tarafından işletilen “*Şems Oteli*”, üçüncüsü ise Morengo tarafından işletilen “*Marengo Pansiyonu*”dur.⁵⁷ 1905 yılında, dönemin en önemli oteli olan “*Hotel Suisse*” açılmıştır. Bu tarihten sonra Trabzon'daki otel sayısı artmaya başlamıştır. Fransızca ticaret yıllıklarına göre I. Dünya Savaşı öncesinde Trabzon'da var olan oteller aşağıdaki gibidir:⁵⁸

Ktenides tarafından işletilen Costantinapol Palas (sonradan Yeşilyurt)
Emrullah Efendi tarafından işletilen Şafak Oteli
Marengo Pansiyonu,
Tefik Efendi tarafından işletilen Grand Hotel Şems,
Movsessain (Sarkis) tarafından işletilen Haşim Oteli,
Marco Policandriotti tarafından işletilen Hotel Suisse,
Avedis Efendi tarafından işletilen İskele yakınındaki Selanik Oteli.

Hotel Suisse

Tespitlerimize göre bu otel, 1905 yılında eski Belediye Binası'nın hemen üst tarafındaki köşede açılmıştı ve Meydan Parkı'na bakmaktaydı. Avrupa ayarında olan otel, müşterilerine batının ve doğunun yemeklerini servis ediyor, banyo ve duş alma ve piyano çalma imkânı sağlıyor, yabancı gazeteleri bulunduruyordu. Otelin gecelik fiyatı 4 Franktan başlamaktaydı.⁵⁹

Fransızca ticaret yıllıklarında otelin Morko Polikandriotti isimli bir Rum tarafından işletildiği belirtilse de, otelin asıl işletmecisinin onun hanımı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede şu ifadeler geçmektedir:

“Yunan tebasından olup Trabzon'da İsviçre Oteli'nin (Hotel Suisse) mutasarrıfı bulunan Madam Bertha Policandriotti...”⁶⁰

⁵⁴ Mary Mills Patrick, Son Sultanların İstanbulu'nda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar, Çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2009, s.34.

⁵⁵ Edward Granville Browne, A Year Amongst The Persians, Cambridge, 1927, s.23.

⁵⁶ Annuaire Oriental Du Commerce, 1891, s.867.

⁵⁷ Annuaire Oriental Du Commerce, 1903, s.1647.

⁵⁸ Annuaire Oriental Du Commerce, 1903, s.1551.

⁵⁹ Annuaire Oriental Du Commerce, 1905, s.1674.

⁶⁰ CDA, HR.İM., 92/54.

Bu belgeye göre Hotel Suisse bir İsviçre oteliydi ve Yunan tebasından bir kadına aitti. Otelin açıldığı yıl Trabzon'a gelmiş olan Hedin, Hotel Suisse'in Polikandrioti isimli bir Yunanlı ile evli olan Fransız bir kadın tarafından işletildiğini belirtmektedir.⁶¹ 1910 yılına ait başka bir kaynakta ise, otelin sahibesinin Alman olduğu belirtilmektedir. Belirtilen tarihte otelin Hürriyet Meydanı'nda olduğu ve gecelik fiyatı 6-10 Frank arasında değiştiği görülmektedir.⁶² Anlaşıldığı kadarıyla Hotel Suisse Meydan Parkı'nda (Hürriyet Meydanı'nda) açılmış, ardından I. Dünya Savaşı öncesinde veya sırasında bugünkü Baro Binası'na taşınmıştır. Bu bina, daha önce Amerikan Konsoloslugu idi.

Hotel Suisse'in sahibi olan Madam Bertha Policandriotti, Aralık 1920'de Trabzon'dan ayrılmıştır.⁶³

Marengo Pansiyon

Marengo Pansiyon, İskenderpaşa Camii'nin güneydoğusunda, Taksim'den İskele'ye inen bir cadde üzerinde bulunuyordu. Yüksek bir noktada yer alan otelin manzarası oldukça güzeldi. Gecelik fiyatı 8-12 Frank arasında değişmekteydi.⁶⁴

Yeşilyurt Oteli

Bu otelle ilgili en kıymetli bilgileri, Cumhuriyet döneminin önemli gazetecilerinden Cevdet Alap vermektedir. Alap'a göre Nemlioğullarına ait olan bu bina, I. Dünya Savaşı'ndan önce "*Konstantinopol Palas*" adıyla, o zamanın ecnebi ve zengin yerli Hristiyanların ve hatta yüksek seviyeli Türklerin devam ettiği lüks otel, gazino ve lokantasıydı. 1910'ların başındaki sahibi Lambo Ektenidi idi. Bu şehrin ecnebilerine mahfil olan bu otelin sonradan lokanta yapılan kısmı, o zaman gazino idi. Gazinonun ortasında bir bilardo salonu bulunuyordu. Usta bilardocular burada müsabakalar yaparlardı. Merdiven başındaki küçük oda ise Sultani son sınıf talebelerinin siyasi mahfili idi. Talebeler burada toplanır, siyasetten, edebiyattan müsabakalar, münakaşalar yaparlardı. Arada da bilardo müsabakası seyredlerdi. Bunlar arasında Cevdet Alap da vardı. Talebeler otel kısmına giremezdi. Orada büyük kumar oynanır, ecnebilerin Türklük aleyhine kararları verilirdi. Otelin alt katında, yani Meydan'a bakan kısmında çeşitli ticarethaneler ve hatta meyhane bile vardı.

Otelin orta katında yazıhaneler bulunuyordu. Sonradan Atıf Saruhan'ın ticarethanesi olan yer, o zaman Sabri Nemli'nin yazıhanesiydi. Otelin üst katında ise Ticaret Odası vardı. Burası aynı zamanda Atıf Saruhan'ın babası Hami Bey'in yazıhanesi idi. 1918'deki kurtuluştan sonra Trabzon Ticaret Odası aynı yerde faaliyete geçti.

Kurtuluştan sonra uzun bir müddet, otel ve yazıhane kısımları depo ve yazıhane olarak kullanıldı. Bu güzel bina bir ara "*Zabitan Yurdu*" olarak hizmet verdi. Trabzon'daki ilk borsa teşkilatı bu binanın salonunda kurulmuştu.

Muhtelif ticari ve iktisadi müesseselere sahne olan bu bina 1930'ların başında belediye bahçesindeki Namık Baba'nın Ferah Lokantası belediye tarafından yıkılırınca,

⁶¹ Sven Hedin, *Overland to India*, London, 1910, s.26.

⁶² Michael Wild, *Beadekers' Constantinople and Asia Nimor*, 1914, s.300.

⁶³ CDA, HR.İM., 92/54.

⁶⁴ Michael Wild, *Beadekers' Constantinople and Asia Nimor*, 1914, s.300.

Trabzon'un en işlek lokantası haline geldi. Namık Baba'nın meşhur aşçısı Anesti ve akrabası olup lokantasında çalışan İbrahim, Namık Baba'nın haberi olmaksızın bu binayı gizlice kiradılar. Namık Baba'nın bu teşebbüse canı çok sıkıldı fakat elinden bir şey gelmedi. Rakipsiz kalan bu iki arkadaş, büyük gayretlerle lokantayı geliştirdikleri gibi, otelciliğe de girişti. Böylece Yeşilyurt Otel ve Lokantası, Cumhuriyet döneminin en büyük ve en lüks işletmesi haline geldi. Trabzon'a gelen en ağır misafirler burada kaldıkları gibi, şehre gelen devlet adamlarına burada ziyafet verilirdi. Cevdet Alap'a göre 1940 yılına kadar bu şekilde 461 ziyafet verilmişti. İş Bankası'nın ilk kuruluş yıldönümü ziyafeti de burada verilmişti.⁶⁵

Şems Oteli

Bu otel, 1900'lerin başında Tevfik Reis tarafından işletilmekteydi. Tevfik Reis otel ve gazinosunda kendine has bir adabı muaşeret tesis etmişti. Memleketin ekâbiri buraya devam ederdi. Dönemin şahitlerinden Cevdet Alap, bu otel hakkında şunları söylemektedir:

*"1921, 22, 23 senelerindeydi. Şu köşede Rusya'dan kaçan reisicumhurları, generalleri, prensleri görmüştüm. Valâ Nurettin, Nazım Hikmet, Rusya'ya gitmek üzere uğradıkları zaman şimdi Rusya'da olan Kahkaha Gazetesi sahibi şair, muharrir Maçkalı Esat Ömer Eyubi ve merhum Kemal Ahmet'le işte şurada oturmuşlardı. İşte şu köşede ecnebi delegeler, Rusya'nın maruf şahsiyetleri oturmuşlardı. Şu gazinoda ne edipler, ne şairler, ne âlimler, ne tarihi simalara şahsiyetlere ne tarihi muhasebe ve münakaşalara rast geldim."*⁶⁶

Şems Oteli Meydan Parkı'nın kuzeybatısında olup, bahçenin hemen köşesinde bir adacık oluştururdu. Bu otel 1960'ların ortalarında, Gazipaşa Caddesi'nin genişletilmesi çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır.

Cihan Oteli

Meydan civarındaki eski otellerden biri de Cihan Oteliydi. Bu otel belediye binasının karşısında, yani Meydan'ın doğu ucunda ve İskele Yolu'nun başlangıcında yer alıyordu. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcındaki ilk Rus bombardımanında isabet almıştı.⁶⁷ 1921'de otelin zemin katında Cihan Lokantası açılmıştı.⁶⁸

Lokantalar

Meydan'da, otellerle birlikte anılması gereken ve onlarla aynı dönemde ortaya çıkan bir diğer unsur da lokantalardır. İncelediğimiz dönemde açılan lokantalar, Trabzon'u, özellikle batılılar gözünde diğer doğu şehirlerinden ayıran bir "modernleşme simgesi" olarak gösterilmiştir. Mesela 1871 yılında şehre gelerek akşam yemeğini bir Rum

⁶⁵ Cevdet Alap, "Bir Gazeteci Arkadaşla Şehir Gezisi İntibaları, 11-12", Yeniyoil Gazetesi, 5-8 Haziran 1940.

⁶⁶ Cevdet Alap, "Bir Gazeteci Arkadaşla Şehir Gezisi İntibaları, 13", Yeniyoil Gazetesi, 12 Haziran 1940.

⁶⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Alap, "Bir Gazeteci Arkadaşla Şehir Gezisi İntibaları, 5", Yeniyoil Gazetesi, 9 Mayıs 1940.

⁶⁸ İstikbal Gazetesi, 21 Nisan 1337.

lokantasında yemiş olan Amerikalı kadın misyoner Mary Mills Patrick, Trabzon hakkında şunları söylemektedir:

*“Trabzon medenileşmiş bir şehirdi. En azından sandalye ve ayrı tabaklar gibi lüks şeyleri bulabilecek kadar medenileşmişti.”*⁶⁹

Trabzon’daki ilk lokanta, ilk otel gibi, 1950’lerin ortalarında açılmıştır. Nitekim 1858’de Trabzon’a gelmiş olan Alman seyyah Heinrich Barth, bir süre önce Meydan’da bir “*Avrupa Lokantası*” açıldığını belirtmektedir.⁷⁰ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1870’lerin başında şehirde bir Rum lokantası vardır.⁷¹ Burada dikkati çeken husus, tıptı ilk oteller gibi, ilk lokantaların da batılılar veya yerli gayrimüslimler tarafından açılmış olmasıdır. Yine belirtmek gerekir ki, otel ve lokanta gibi bu modern unsurlar, bu ilk dönemlerde tamamen batılılara hizmet vermektedir.

I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgali döneminde eski canlılığını tamamen kaybeden ve adeta harabe haline gelen Meydan’da, kurtuluştan sonra yeni ticarethaneler açılmaya başlandı. Bunlar arasında çok sayıda lokanta vardı. Bunlardan biri olan “*Ferah Lokantası*”, 1920’de gazetelere verdiği ilanda “*Trabzon’un Yagâne Türk Müessesesi (Lokantası)*” ifadesini kullanmaktaydı.⁷² Anlaşıldığı kadarıyla Trabzon’da Türkler tarafından açılan bu ilk lokanta, Ferah Eczahanesi karşısında olup Baba Namık Efendi tarafından işletiliyordu. Baba Namık Efendi, sayıları hızla artan rakiplerine karşı pek çok yenilik yapmaktaydı. 1922 Aralık ayında Millet Bahçesi’nin alt kısmını kiralayan Baba Namık Efendi, lokantasını oraya nakletti.⁷³ Bu yeni açtığı lokantaya bir piyano koydurarak, müşterilerine müzik eşliğinde yemek servis etmeye başlamıştı.⁷⁴

Aynı dönemde Meydan’daki lokantalardan biri, Zahirzâde Abdullah Efendi’ye ait “*Şark Lokantası*”ydı. 1921’de açılan bu lokantanın daha evvel de mevcut olduğu ve belirtilen tarihte yeniden açıldığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemde açılan bir diğer lokanta ise Şems Oteli karşısında Tatar Bey tarafından açılan “*Emniyet Lokantası*” idi. Yine aynı yıl içinde “*Cihan Lokantası*” ve “*Mehmed Lami Efendi*” lokantası faaliyete geçti. Bir yıl sonra ise “*Kırım Letafet Lokantası*” ve “*Turan Lokantası*” açıldı.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Trabzon’un lokantaları arasında Meydan’daki “*Belediye Bahçesi Lokantası*”, Ali Galib’e ait “*Numune Lokantası*”, Belediye binası karşısında Ahmet Oğuzman’a ait “*İstanbul Lokantası*”, Şems Oteli karşısında Ahmet Enis’e ait “*Lezzet Lokantası*”, İskele Caddesi’nde Yusuf Arısoy’a ait “*Kanaat Lokantası*”, İskele Caddesi’nde Ahmet Karpuz Türk’e ait “*Ekonomi Lokantası*” ve Belediye Bahçesi karşısında Salih Şendil’e ait “*Şendil Lokantası*” hizmet vermekteydi.⁷⁵

⁶⁹ Patrick, Son Sultanların İstanbulu’nda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar, s.35.

⁷⁰ Heinrich Barth Seyahatnamesi, Trabzon’dan Üsküdar’a Yolculuk, 1858, Çeviri: Türkis Noyan, İstanbul, 2017, s.16.

⁷¹ Patrick, Son Sultanların İstanbulu’nda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar, s.34.

⁷² İstikbal Gazetesi, 4 Temmuz 1920.

⁷³ Bu yeni lokantaya müşteri çekmek için, yemek fiyatlarında indirim yaptı. Bu tarihten itibaren et yemeklerinin tabağı 12,5 kuruş, sebze yemeklerin tabağı ise 10 kuruşa indirildi. İstikbal Gazetesi, 22 Kanunuevvel 1922.

⁷⁴ İstikbal Gazetesi, 7 Kanunusani 1923.

⁷⁵ Cumhuriyet’in ilk yıllarında şehirdeki ticarethaneler için bkz.: Ticarî ve İktisadî Trabzon Rehberi, s.2-22.

Musiki Kulübesi (Köşk)

Vali Samih Rıfat Bey zamanında (1913-14) Meydan'ın üst tarafında olan musiki kulübesi yıkıldı ve Meydan'ın orta yerinde, köşk şeklinde yeniden yaptırıldı. İki bahçenin arasındaki yolun ortasında bulunan bu köşk, 1920'lerin ortalarında harabe haline geldi⁷⁶ ve çok geçmeden yıkıldı.

Kahvehane ve Gazinolar

Meydan'da Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında hanların yanı sıra, pek çok kahvehane, gazino ve meyhane vardı. Gazinolar arasında “*Kanlı Gazino*” meşhurdu.⁷⁷ Kahveler arasında Belediye binasının önündeki “*Karga Kaçirtan Kahvesi*”⁷⁸ meşhurdu ve şehrin en bilinen mekânları arasında yer alıyordu.⁷⁹

Sinema Binası

19. yüzyılda Trabzon'un en önemli dinlenme mekanı olan Meydan'ın, aynı dönemde bazı gösterilere ve sanatsal etkinliklere sahne olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1890'ların başında Trabzon'a gelen at cambazları, Meydan'da çadırlar kurarak gösteriler yapmıştı. Dönemin valisi Ali Bey de, bu cambazlardan istifade ederek, kendi yazdığı “*Hazreti Yusuf*” adlı piyesi aynı bölgede temsil ettirdi.⁸⁰ Bundan çok daha önce ise, İstanbul ve Kafkasya'dan gelen tiyatrocuların oyunlarını sergiledikleri Luzinyan Tiyatrosu'nun 1862'de Meydan civarında inşa edildiği belirtilmektedir.⁸¹

İlk sinema gösterimleri de Meydan'da gerçekleştirilmiştir. Trabzon'da ilk kez 28 Nisan 1909'da, bir tür fotoğraf gösteriminden ibaret olan sessiz sinema, burada halkla buluşturulmuştur. Bunun ardından aynı yerde, bir sinema binası yapımı gündeme gelmiştir. Bedros Pilosyan adlı bir Osmanlı Ermenisi, 1911 yılında “*Trabzon Osmanlı Sinematografi*” ismiyle bir sinema şirketi kurmuştur. İşte bu dönemde, Meydan Parkı'nın güneydoğu köşesinde, Gümrük Ambarı'nın güneydoğusunda ve Belediye Binası'nın batısında (ikisi arasından yol geçecek şekilde) bir sinema binası inşa edilmiştir. Belediyeye ait olan bu sinema binası, farklı işletmeciler tarafından Turan, Yıldız, Sümer gibi çeşitli isimlerle 1958 yılına kadar sinema salonu olarak kullanılmıştır.⁸²

⁷⁶ İstikbal Gazetesi, 18 Haziran 1923.

⁷⁷ Bu gazino Kabayanibi Biraderlere aitti. I. Dünya Savaşı öncesi Trabzon suyollarının yapılması için halktan toplanan para Kabayanidi Bankası'nda tutuluyordu. Banka, bu parayı geri ödeyemedi. Bunun üzerine Kabayanidilere ait olan Kunduracılar Caddesi'ndeki İş Bankası binası ve Kanlı Gazino'nun yarısına 1934 yılında belediye tarafından el konuldu. Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 15 Şubat 1934.

⁷⁸ Bu kahvenin önünde büyük bir ağaç vardı. Bu ağaca konan yüzlerce karga, aşağıda oturanların üstünü başını kirliyordu. Bu kargaları kaçirtmak için ağaca bir çan asılmıştı. İşte bu yüzden kahveye bu isim verilmişti. Yeniyo Gazetesi, 15 Mayıs 1940.

⁷⁹ Bu kahve 1937'de tahliye edilmiş ve yeri, belediye tahakkuk ve tahsilat işleri için kullanılmaya başlanmıştı. Bu kahvenin yanı sıra Osmanlı'nın son dönemlerinde Bahçeli Kahve ile Bakioğlu Kahvesi oldukça meşhurdu. Bu son kahve belediyeye aitti ve 1949'da yıkılarak yerine başka bir bina yapıldı. Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları, 10 Şubat 1949.

⁸⁰ Nesip Yağmurdereli, “Baba Salim Hayatı ve Şiirleri, 6”, Yeniyo Gazetesi, 12 Nisan 1944.

⁸¹ Veysel Usta-Ömer İskender Tuluk, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Trabzon, 2017, s.154.

⁸² Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Usta-Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, s.162-173.

Sonuç

Günümüzde Trabzon'un en önemli mekânı olan Meydan, yaklaşık bir asırlık süre içerisinde olağanüstü bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm 1830'larda, Hazine Darzâde Osman Paşa döneminde, eskiden burada Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na ait bir kervansaray olduğu tespitiyle başlamıştır. Aynı dönemde söz konusu vakıf adına Meydan'da bir han inşa edilmiştir. Bu han inşa edilmeden önce, yani Tanzimat dönemi öncesinde, mera hükmünde boş bir arazi olan Meydan-ı Şarkî, bu dönemden itibaren hızlı bir yapılaşmaya sahne olmuş ve bir müddet sonra yeni bir kimlik kazanmıştır.

Bu dönem, Trabzon'un uluslararası ticarete mühim bir liman haline geldiği dönemdir. Trabzon üzerinden gerçekleşmeye başlayan Avrupa-İran transit ticareti için gerekli mekânlar, Meydan-ı Şarkî'de inşa edilmiştir. Bu yeni dönemin başlangıcında geleneksel bir görünüm arz eden Meydan, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, daha önce görülmemiş olan ve modernliği simgeleyen yapılarla tanışmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru Meydan, büyük oranda modern bir görünüme kavuşmuştur. Bu süreç I. Dünya Savaşı öncesinde hemen hemen tamamlanmıştır. Artık Meydan, han ve kahvehane gibi gelenekselliği temsil eden yapıların hâkim olduğu bir mekân olmaktan çıkmış; onların yerini oteller, lokantalar, meyhaneler, sinema ve gazinolar almıştır.

Bu hızlı değişim sürecinde, Meydan'da geleneksel yaşamı temsil eden İskenderpaşa Camii, Medresesi, Mektebi ve Mezarlığı'ndan sadece cami ayakta kalmayı başarmıştır. İskenderpaşa Mezarlığı'nın ortadan kaldırılmasında en önemli adım, 1880'lerde Belediye Binası'nın inşasıyla birlikte atılmıştır. 1965'te ise mezarlık arsasının Trabzon Belediyesi'ne satılmasıyla son nokta konulmuştur. Mezarlığın güneydoğusundaki İskenderpaşa Camii ise 19. yüzyıl öncesinde Meydan'ın en görünen yapısı iken, yüzyıl boyunca gerçekleşen yapılaşma sonucunda geri plana itilmiş ve Meydan'dan adeta uzaklaştırılmıştır.

Bölgedeki hızlı yapılaşma nedeniyle, Meydan'daki bahçe (park) gün geçtikçe daralmıştır. Mesela 1860'larda 9.300 metrekare olan bahçenin alanı, 1920'lerde 8.024 metrekareye kadar düşmüştür. Bu daralma Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Son olarak Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin 2012 yılında başlattığı Meydan Parkı düzenlemesi ile bu bölge son şeklini almış ve bahçe kısmında önemli bir genişletme gerçekleştirilmiştir.

Kaynaklar**Arşivler**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA)
The National Archives (TNA)
Trabzon Belediyesi Arşivi

Kaynak ve Araştırma Eserler

- A Hand-Book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, London, 1845.
- Açık, Turan, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, Volume: 9, Issue: 5, December, 2017.
- Alap, Cevdet, "Bir Gazeteci Arkadaşla Şehir Gezisi İntibaları", *Yeniyol Gazetesi*, 15-22 Mayıs 1940.
- Annuaire Oriental Du Commerce*, 1891.
- Annuaire Oriental Du Commerce*, 1903
- Annuaire Oriental Du Commerce*, 1905.
- Bıjışkyan, Minas, *Pontos Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998.
- Bilici, Faruk, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, 2007.
- Bostan, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara, 2002.
- Browne, Edward Granville, *A Year Amongst the Persians*, Cambridge, 1927.
- Brugsch, Heinrich, *Reise Der K. Preussischen Gesandtschaft Nach Persien 1860 und 1861*. Leipzig, 1862.
- Deyrolle, Theophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Türkçeye Çeviren: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul.
- Doğu Gazetesi*
- Fallmerayer, Jakop Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çeviren: Hüseyin Salihoglu, Ankara, 2002.
- Freshfield, Douglas W., *Travels in the Central Caucasus and Bashan*, London, 1869.
- Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi, Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon, 2000.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleter*, XXVI/102, Ankara, 1962.
- Ğ. K. "Kafkasya Mektupları 2, Trabzon, 12 Mart 1918", *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 7 Mayıs 1918.
- Hedin, Sven, *Overland to India*, London, 1910.
- Heyd, Wilhelm, *Geschichte Des Levantehandels Im Mittelalter*, Stuttgart, 1879.
- İstikbal Gazetesi*
- КАРПОВ, С.П. *История Трапезундской империи*, СПб 2007.
- Karpov, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Dr. Enver Uzun, İstanbul, 2016.
- Kinneir, John Macdonald, *Journey Through Asia Minor*, London, 1818.
- Patrick, Mary Mills, *Son Sultanların İstanbulu'nda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar*, Çev. Aysel Aksu, İstanbul 2009.

- Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi, 1926-1927*, İstanbul.
Trabzon Belediyesi Meclis Zabıtları
Turgay, A. Üner, “Trabzon”, *Review* (Fernand Bdaudel Center), Vol. 16, No. 4, Port-Cities of Eastern Mediterranean 1800-1914, (Fall, 1993).
Tzavara, Angeliki, “I Trattati Commerciali tra Venezia e l’impero di Trebisonda, 1319-1396”, *Thesaurismata*, 41/42 (2011/2012).
Usta, Veysel- Ömer İskender Tuluk, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon’da Tiyatro*, Trabzon, 2017.
Wild, Michael, *Beadekers’ Constantinople and Asia Minor*, 1914.
Yağmurdereli, Nesip, “Baba Salim Hayatı ve Şiirleri, 6”, *Yeniyol Gazetesi*, 12 Nisan 1944.
Yeniyol Gazetesi
Yılmaz, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Doktora Tezi, Trabzon, 2012.

TREBIZONDE

— 1674 —

TREBIZONDE

— FONDEUR —

BOYADJIAN (Archan), fondateur de métaux, ancienne maison Aghassor Boyadjian fondée en 1840; Fonderie de toute sorte de métaux usuels, constructeur - mécanicien; commissionnaire - importateur de toute sorte de machines et outils. *Adresse téleg.*: Deukmélji Archan Trébizonde.

— HORLOGERS —

Gazarian (Mighir).—Hassan Effendi.
Mardighian.—Mikaelhan (Ohanès).
Tahadjian (Mihran). — Zoghdjian.

— HOTELS —

Chépak, tenu par Ennullah Effendi.
Grand hôtel Chems, tenu par Tevik Eff.
Pension Marengo, tenu par Marengo (V^{re}).

.....
Hôtel Suisse

Hotel européen tenu par Marco Policandriotti. Situation magnifique vis-à-vis du Jardin Public. — Chambres confortables. — Cuisine européenne et orientale Service irréprochable. — Journaux étrangers. Logement et table d'hôte à partir de 4 francs par jour. Pianos. — Salle de Bain. — Douche, etc., etc.

— NOUVE ET SAVONS —

GEORGANTELLI (D.) Frères, succursales à Samson, Parthenion, Salonique et autres ports de la Turquie et de la Principauté de Bulgarie.

— IMPORTATEURS DE COLONIAUX —

Argyropoulo (A.) et M. Conkalidès.
Arghirpoulo(D.) Fils.—Capayanides Ch. Fils.
Capayanides (G.).
Congalidès (A.) Fils, et négociant.
Grammaticopoulo (Pierre).
Grammaticopoulo (P. Th.).
Grégoriadès Fils.—Michailidès (J.) Frères.
Phostropoulo Frères.—Tzaligopoulo Frères.
Vafiadès Frères.—Vafiadès (H. M.) Fils.
Vélissaridès Frères.

— IMPRIMEURS —

Ismail Effendi.—Serassi Fils.

— JOUETS D'ENFANTS —

Marimian (M. J.), en tous genres.

— JOURNAL DE MODE à Paris —

MODE ET ÉLÉGANCE PARISIENNES

.....
LA MODE ILLUSTRÉE

JOURNAL DE LA FAMILLE

→ TRANSFORMÉ • AGRANDI ←

SOUS LA DIRECTION DE MADAME ALINE RAYMOND

PRIX D'ABONNEMENT :

Union postale : 3 mois, 4 fr. 25 ; 6 mois, 8 fr. 50 ; 12 mois 17 fr.
4me édition, avec planche colorée à part : un an, 30 fr.

On s'abonne : GRANDE RUE, DE PÉRA, 403

DEMANDER SPÉCIMEN GRATIS ET FRANCO
53, Rue Jacob, 53. — PARIS

BİR GEZGİNİN GÖZÜNDEN 1950'LERİN BAŞINDA HATAY HATAY DURING THE EARLY 1950S IN A TRAVELER'S EYES

ŞEMSETTİN ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr. Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History
semseddincelik@bayburt.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8775-9647>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.08.2018

Sayfa-*Pages* : 639-667

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3892>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

BİR GEZGİNİN GÖZÜNDEN 1950'LERİN BAŞINDA HATAY
HATAY DURING THE EARLY 1950S IN A TRAVELER'S EYES

ŞEMSETTİN ÇELİK

Öz

Bu çalışmada, Erzurum'da çıkan 1953 tarihli Hâkimiyet gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinden hareketle, 1950'lerin Hatay'ı anlatılmaya çalışılacaktır. "Hatay Notları" adlı bu yazı dizisi, Muzaffer Yenen tarafından kaleme alınmıştır. Hakkında fazla malumat sahibi olmadığımız yazar, İstanbul-Rodos-İskenderun arasında yapmış olduğu deniz yolculuğu sonunda gelmiş olduğu İskenderun'da, Hatay'ı da gezmeye karar verir. İşte adı geçen notlarını da, bu gezi sırasında kaleme alır. İlk önce Antakya'dan başlamak üzere, Hatay'ın ilçelerini gezer. Antakya'dan Reyhanlı'ya, Reyhanlı'dan Kırıkhan'a, Kırıkhan'dan İskenderun'a geçer. Gezginin, 1950'lerin Hatay'ı hakkında verdiği bilgiler, bize 1940'ların Hatay'ı ile Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmadan önce Fransız idaresi altındaki şehri mukayese etme imkânı sunmaktadır. Yazarın, 20 Ocak 1953 tarihinde başladığı iki günlük kısa Hatay gezisinde, o dönemin Hatay'ı hakkında vermiş olduğu bilgiler, bizim için çok değerli ve önemlidir. Belki daha da önemlisi belgesel niteliğindeki bu yazı dizisinin, bundan 65 yıl önce, Hatay'dan yüzlerce kilometre uzakta bulunan Erzurum'daki bir gazetede yayınlanmış olmasıdır. Bu çalışmadaki amacımız, adı geçen yazı dizisinden hareketle 1950'lerin başında Hatay'ın, tarihi, kültürel, sosyal, ekonomik, ticarî, sanayi, ulaşım vb. yönlerden, şehir yaşamını ortaya koymaktır. Böylece Hatay'ın 1950'lerden önceki ve sonraki gelişim seyri hakkında karşılaştırma fırsatı sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Antakya, İskenderun, Amik Ovası, Sosyal-Kültürel ve Ekonomik Yaşam.

Abstract

In this study, starting from a series of articles published in Hâkimiyet newspaper dated 1953 in Erzurum, we will try to explain Hatay of the 1950s. This series of articles named "Hatay Notes" was written by Muzaffer Yenen. The writer, about whom we do not know much, decides to visit Hatay in Iskenderun, where he arrived after the sea journey he made between Istanbul-Rhodes-Iskenderun. The notes mentioned were written during this trip. He first visits the districts of Hatay, beginning with Antakya. He travels from Antakya to Reyhanlı, from Reyhanlı to Kırıkhan, and from Kırıkhan to Iskenderun. The information given by the traveler about Hatay of the 1950s enables us to compare the Hatay of the 1940s and the city under the French rule before joining the Republic of Turkey. The two-day short tour of Hatay, which started on January 20, 1953, is very valuable and important for us. Perhaps more importantly, this documentary series of articles was published in a newspaper in Erzurum, which is hundreds of kilometers away from Hatay 65 years ago. Our purpose in this study is to reveal Hatay's historical, cultural, social, economic, commercial, industrial, transportation, etc. aspects at the beginning of 1950s with regards to the mentioned articles. Thus, an opportunity to compare development progress of Hatay before and after the 1950s will be presented.

Key Words: Hatay, Antakya, İskenderun, Amik Plain, Social-Cultural and Economic Life.

Giriş

Şehirler, tarihte kendilerine has bazı hususiyetleriyle ön plana çıkarlar. Bazı şehirler askerî, bazıları ticarî, bazıları ise kültürel ve ilmî yönden önem arz ederler. Bunun yanı sıra birçok yönden önem taşıyan şehirler de vardır. İşte bunlardan biri de Hatay'dır. Mısır, Suriye ve Doğu Akdeniz'den, Anadolu'ya uzanan yollar üzerinde bulunan ve önemli medeniyet merkezlerine yakınlık arz eden Hatay, medeniyet ve kültür yollarının kavşağında yer alır. Bu özelliği ile Hatay, Anadolu gibi, medeniyetlere ve kültürlere tarih boyunca ev sahipliği yapmış ve onları bünyesinde birleştirmiş bir şehirdir. Bundan dolayı şehir, tarihte büyük küçük, önemli önemsiz birçok gezginin dikkatini çekmeyi ve onları kendine hayran bırakmayı başarmıştır. Yolların kavşağında bulunan kadim şehir Hatay'ın kendisine hayran bıraktığı gezginlerden biri de Muzaffer Yenen'dir.

Muzaffer Yenen¹, 1953 Ocak ayında Hatay'da bulunmuş ve burada gördüklerini "Hatay Notları" adıyla bir yazı dizisi şeklinde, 1953 yılı sonlarında Erzurum'da çıkan Hâkimiyet gazetesinde yayınlamıştır. Gezginin, 26 tefrika halinde yayımlanan gezi notlarının Hatay'ın doğal, tarihî, iktisadî, kültürel ve idarî kısımlarını, Hatay Halkevi Başkanı Şükrü Balcı'nın "Turistik Hatay" adlı kitabından istifade ederek yazmıştır. Bu usul büyük seyyahların da başvurduğu bir yöntemdir. Yenen de genelde diğer seyyahların yaptığı gibi şehirle ilgili bazı bilgileri daha önce orayla ilgili yazılmış olan eserden faydalanmak suretiyle aktarmıştır. Ancak burada aktarımda bulunulan eserin yayın tarihi ile yazarın bölgeyi gezdiği tarihin birbirine yakın olması önem arz ediyor. Çünkü yazarın faydalandığı eser ile yazarın Hatay'da bulunduğu tarih arasında üç yıl gibi kısa bir süre vardır. Bu süre içerisinde iktisadî, idarî ve kültürel konularda önemli bir değişiklik olması zordur. Bunu, o dönemle ilgili diğer belgelerden tespit etmek de mümkündür. Bu bakımdan yazarın verdiği bilgilerin sıhhati açısından bir problem söz konusu değildir.

Bu makalede gezginin notlarından hareketle 1950'lerin başında Hatay'ın tarihî, sosyo-ekonomik, kültürel, turistik vb. bakımlardan durumu ortaya koyulmaya ve Fransız mandası altındaki dönem ile 1940'lı yıllardaki durumuyla mukayese edilmeye çalışılacaktır. Bunu yaparken tabii sadece gezginin notlarıyla kifayet edilmeyecektir. Bu notlar, arşiv belgeleri ve yerel gazeteler gibi kaynaklarla takviye edilecektir. Önce Hatay'ın genel durumu vs. hakkında yazarın verdiği bilgiler, diğer kaynaklarla desteklenerek aktarılacaktır. Ardından gezginin Hatay seyahati sırasında takip ettiği güzergâhla ilgili anlattıkları ele alınacaktır.

Hatay'ın Coğrafi Durumu

Hatay, bir takım tarihi olaylara rağmen tarihî, fizikî ve beşerî coğrafya bakımından daima Anadolu'nun bir parçası olmuştur. Bu yüzden Ahmet Faik Türkmen, "Hatay, Suriye ile değil Anadolu ile ilgilidir" demiştir.² Amanoslar, genelde ormanlık olup diğer silsile çıplaktır. Amanoslarla Habibineccar dağları silsilelerinde, yer yer mâmur köyler vardır. Bu köylerin halkı ziraatla, ormancılıkla ve hayvancılıkla geçinir. Yine bu iki dağ silsilesi

¹ Makalenin konusunu teşkil eden "Hatay Notları" adlı yazı dizisinin yazarı Muzaffer Yenen'in kim olduğu ve hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

² Ahmet Faik Türkmen, *Mufasssal Hatay Tarihi*, C.1, İstanbul 1937, s. 18.

üzerinde, soğuk ve sıcak iklim meyveleri yetiştirilen bahçeler mevcuttur.³ Dağ silsilelerinden geri kalan kısımları, bütünüyle verimli vadilerden ibarettir. Dörtöl'dan başlayarak denize kadar uzanan vadiler, bağ ve bahçelerle doludur.⁴

Hatay'ın ova kısmını, adını buradaki nehir ve göle de veren Amik Ovası teşkil eder. Amik Gölü, balık çeşidi bakımından zengindir. Afrin ve Karasu nehirleri Amik Gölü'nü beslediği gibi, etraflarına taşarak geniş bir bataklık oluşmasına da sebep olmuşlardır.⁵

Hatay'ın İktisadî Durumu

İktisadî bakımından Hatay'ın, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı idaresinde, ürettiği ve imal ettiği ürünleri, yurdun her tarafına sevk edilir ve yurdun her tarafında rağbet görürdü. Fransız işgaliyle birlikte bağımsızlığını kaybettiği gibi, iktisadi özgürlüğünü de kaybetmiştir. Bu süreçte Hatay, başta gelen zeytincilik ve buna bağlı sabunculuk, kozacılık, dokumacılık ve debağat (dericilik) alanında büyük kayıplar yaşamıştır.⁶ Ancak anavatana katıldıktan sonra, bunları canlandırmaya başlamış ve hızlı bir gelişme ve kalkınma safhasına girmiştir. Örneğin Hatay'ın iktisadî hayatında önemli bir yer tutan ipekböcekçiliğinin inkişafı için, 1940 yılında Fransa'dan ithali zaruri olan sarı ipekböceği tohumundan alınması icap eden gümrük resminde indirime gidilmiş⁷ ve 1941 yılında ise, Hatay zeytinciliğini geliştirmek için bölgede örnek teşkil edecek modern bir tasirhane (yağhane)⁸ kurulması faaliyetine girişilmişti.⁹

Bu dönemde koza fiyatlarındaki problemlen dolayı üretim azalmış ve buna dayanan sanayi kurulamamıştı. Bu durum Hatay milletvekillerinin meclisteki konuşmalarına da yansımıştı.¹⁰ Bunun dışında yeni kurulan fabrikaların imalata başlaması, dericilik alanında teknik imkânlardan büyük ölçüde faydalanılması ve dokumacılık alanındaki inkişaf sayesinde, emekleriyle geçinen halkın refah durumu bir hayli düzelme göstermişti.¹¹ Bu dönemde Hatay'da biri eski, diğeri yeni olmak üzere iki debbaghane vardı. Bunlardan eski olanı şehrin merkezindeydi.¹²

Antakya'da eskilere ilaveten iki modern prina ve sabun fabrikası kurulmuş, böylece sabunhanelerin sayısı 12'ye çıkmıştı. Bu modern fabrikalardan biri, prina yağı üretimi, sabun imali ve bu işlerle uğraşmak amacıyla, Antakya'da Akiş Prina Yağı ve Sabun Sanayi İşletmesi Türk Anonim Ortaklığı adıyla 1946 yılı başında Tabakhane civarında

³ *Hakimiyet*, 23 Kasım 1953.

⁴ *Hakimiyet*, 24 Kasım 1953.

⁵ *Hakimiyet*, 24 Kasım 1953.

⁶ *Hakimiyet*, 24 Kasım 1953; Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar(1918-1939)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 1998, s. 241-244.

⁷ *BCA*, 030.0.018.001.002.90.28.8.

⁸ Tohumların ezilerek yağ çıkarıldığı atölye. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1996, s. 1038.

⁹ *BCA*, 030.0.010.000.000.171.188.10.

¹⁰ Hasan Çağlayan, *Hatay Milletvekillerinin TBMM'deki Çalışmaları (1939-1950)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016, s. 150.

¹¹ *Hakimiyet*, 25 Kasım 1953.

¹² *İleri Hürriyet*, 7 Ağustos 1949.

kurulmuştu.¹³ Bu fabrikanın başlıca hususiyeti motorlarının dışında bütün kazanlarının ve çeşitli aletlerinin yerli malzeme ile yapılmış ve kendisi de şirketin ortaklarından olan ustabaşı Amasralı İsmail Sipahioğlu'nun eseri olmasıydı. Bir diğeri ise, yılda bir milyon kilo prinayı zayi olmaktan kurtararak yağa dönüştürecek ve sadece bununla da bin ton sabun yapılabilecek olmasıydı.¹⁴ Ayrıca pamuk üretimindeki artışa bağlı olarak 1952 yılında Antakya'da pamuk, iplik ve dokuma, yağ ve sabun sanayi fabrikası kurulmaya başlanmıştı.¹⁵ Adana'nın tanınmış fabrikatörlerinden Nuri Has tarafından kurulan 10 bin iğlik iplik fabrikası, 19 Nisan 1953 Pazar günü Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından açılmıştır.¹⁶

Bunların yanı sıra şehirde, 5 un ve buz fabrikası vardı. Mobilyacılık alanında kaliteli işler ortaya konulurken, dokumacılık alanında da sayısı 1.000'i geçen el tezgâhında renkli rensiz her türlü dokuma işlenmekteydi. Bu dokumaların bir kısmı Hatay'da sarf olunurken, büyük kısmı komşu illere satılmaktaydı. Dokumaların çoğunun iplikleri, yerli çıkırlarda bükülerek örülüyor ve boyası da dokuyanlar tarafından veriliyordu. Yenen'e göre, bu tarihlerde Hatay kilim ve abacılığı piyasalarda meşhurluğunu muhafaza etmekteydi.¹⁷

Hatay, 1950'lerde bir pamuk bölgesi haline gelmeye başlamıştı. 1943 yılında pamuk ekimi 657 hektar iken 1950'de 24.123 hektara; pamuk üretim miktarı ise 1943 yılında 280 ton iken 1950'de 24.778 tona yükselmişti.¹⁸ Toprak verimliliği bakımından Amik Ovası'nda yetişen pamuk Adana'da dahi yetişmiyordu. Burada dönüme 100-150-200 kiloya kadar pamuk alınırken, Adana'da 30-40 kilo alınmaktaydı.¹⁹ Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının, 1951 yılında Çukurova ve Hatay Bölgelerinde tespit ettiği pamuk rekoltesine göre, Çukurova'da 21.853 balya yerli, 345.333 balya akala olmak üzere 368.186 balya, Hatay'daki istihsal ise, 80.150 balya pamuk hesap edilmişti.²⁰ Bundan dolayı, bu iş, sanayiye dönüşmüş ve iki firma İskenderun ve Antakya'da iplik ve dokuma fabrikaları kurmak için çalışmalarına başlamıştı. Yine vilayetteki ipeğin değerlendirilebilmesi için Hatay'da bir Filato fabrikası kurulması çabaları devam etmekteydi.²¹ 1950 yılı sonlarında, Adana'nın tanınmış çiftçilerinden Mahmut Ağa tarafından Kırıkhan'da, çırçır fabrikası kurulmuştu.²²

Cumhuriyet döneminde, Hatay'ın ziraî mahsulleri üzerinde çeşidi ve verimi artırma faaliyetlerinde de bir artış olmuştur. İptidai vasıtalarla yapılan ziraat, 1950'lere doğru makineleşmiş ve modern ziraat haline gelmiştir.²³ Yenen'e göre, Türkiye sınırlarının ve pazarlarının manda döneminde yıllarca kapalı kalmasından dolayı, meyve ve sebze

¹³ BCA, 030.0.018.001.002.110.5.11; *Atayolu*, 28 Ocak 1946.

¹⁴ *Atayolu*, 28 Ocak 1946.

¹⁵ BCA, 030.18.01.129.60.5.

¹⁶ *Atayolu*, 20 Nisan 1953, 17 Nisan 1953.

¹⁷ *Hakimiyet*, 25 Kasım 1953.

¹⁸ *Atayolu*, 17 Haziran 1951.

¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, B:54, 27.2.1949, O:2, s. 875.

²⁰ *Atayolu*, 29 Ocak 1952.

²¹ *Atayolu*, 30 Mart 1950; *Hataypostası*, 31 Mart 1950.

²² *Atayolu*, 16 Kasım 1950.

²³ *Atayolu*, 30 Mart 1950.

bahçeleri harap olmuştu. İltihaktan sonra 1950'lerin başına kadar bu bahçeler, yeni baştan canlandırılmış, Hatay'ın her türlü meyve ve sebze mahsulü artık hak ettiği fiyatlarla ülke içinde ve dışında müşteri bulmaya başlamıştı.²⁴ 1944 yılında Dörtöyl'de Devlet Üretim Çiftlikleri Turunçgiller İşletmesi kurulmuştu.²⁵ 1946 yılında Hatay mahsulü çeşitli taze sebze ve meyvelerle, taze balık, Suriye'ye ihraç edilmeye başlanmıştı.²⁶ Son yıllarda narenciye ve zeytinciliğe verilen teşvikler sayesinde bölgede narenciye ve zeytincilik alanında büyük gelişmeler olmuştu.²⁷ Özellikle ekim ve verimi her geçen yıl biraz daha artan, bol sulu, tatlı, dayanıklı Hatay portakalları, buna örnek teşkil etmekteydi.²⁸ 1940'larda Dörtöyl ve Payas portakallarıyla tanınmıştı. Erzin ise tanınmaya hazırlanıyordu.²⁹ 1950'lere doğru, Samandağ İlçesiyle Antakya'nın Harbiye Bucağında senede 30-40 milyon portakal yetiştirilmişti.³⁰ Ziraat mahsullerinin Hatay ekonomisine esaslı bir katkı sunması, halkın maddi durumunun düzelmesini de etkilemişti.

Gezgin Muzaffer Yenen'in aktardığına göre, Hatay'da ziraata elverişli toprak miktarı 202.822 hektardır. Bunu, Hatay'ın yüzölçümüne oranlandığımızda tarıma elverişli arazinin %38 olduğu görülür. 1943-1948 yılları arasındaki ortalama ziraat yapılan arazinin büyüklüğü 116.205 hektarı bulmaktaydı. Bunun 68.554 hektarı tarla, 2.619 hektarı bağ, 10.635 hektarı zeytinlik, 28.007 hektarı meyve bahçesi, 5.007 hektarı sebzelik ve 1.308 hektarı ipek böceği dutlukları olarak kullanılmıştır. Ziraat yapılan arazinin dışında mera olarak kullanılan 50.000, ormanlık alan 215.708, ziraata elverişli olmayan arazi 20.000 ve kurutulması mümkün olan bataklık saha 38.800 hektarlık alan kaplamaktaydı.³¹

1950'lerin başında Hatay'da sulu arazi toplamı Şükrü Balcı'ya göre, 19.053 hektar olup bunun ekilen kısmı 15.727 hektar kadardı. 1943'ten beri bazı bölgelerde sulama yoluyla çeltik ekiminin yasak edildiği alan 3.325 hektarı bulmaktaydı. Bu durumda, Hatay'da ziraat yapılan arazinin ancak % 13,5'inde sulu ekim yapılmaktaydı. Ası Nehri'nden başka Afrin ve Karasu gibi, iki tane daha büyük nehir ve 42 çayın bulunduğu Hatay'da sulu arazinin azlığının nedeni, nehirlerin düzensiz bir şekilde akması ve bunlardan fayda sağlanamamasıydı. Akarsuların tanzim edilmesiyle bu oranın 3-5 misline çıkacağı hesaplanmıştı.³²

Ziraata elverişli toprakların başında Amik Ovası gelmekteydi. Hatay'ın zahire ambarı olarak nitelendirilen Amik Ovası'nda ziraatın bollaşması ve çeşitlenmesi ancak Cumhuriyet döneminde başlamıştı. Bunda milli bankaların çiftçiyi destekleyen yardımlarının da büyük payı vardı.³³ Ancak Hatay'ın en verimli alanı olan Amik Ovası'nın ortasında, çevreye sıtma ve ölüm saçan bataklığın mevcudiyeti, bu alandan istenildiği gibi

²⁴ *Hakimiyet*, 25 Kasım 1953.

²⁵ Adem Yaman- Fatih Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, Hatay, 2007, s. 46.

²⁶ BCA, 030.0.018.001.002.111.36.11.

²⁷ *Atayolu*, 30 Mart 1950.

²⁸ *Hakimiyet*, 26 Kasım 1953.

²⁹ Cemal Alagöz, "Coğrafya Gözüyle Hatay", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/2, Ankara 1944, s. 214.

³⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, B: 54, 27.2.1949, O:2, s. 874.

³¹ *Hakimiyet*, 27 Kasım 1953.

³² Şükrü Balcı, *Turistik Hatay*, Basım Yeri ve Yılı Yok, s. 18; *Hakimiyet*, 28 Kasım 1953.

³³ *Hakimiyet*, 26 Kasım 1953.

faýdalanılmasına engel teşkil ediyordu. Yine bu ova içerisinde yer alan Amik Gölü, 196.000 dekarlık önemli bir sahayı kaplıyordu. Bataklığın 95.000 dekarlık kısmının kurutulması mümkündür. Bu alanın kurutulması önemli bir tarım alanının kazanılmasını sağlayacaktır. O gün yapılan hesaplamalara göre, 2,5-3 milyon liraya kurutulacak bataklıktan elde edilecek toprak, bir yılda 13-14 milyon liraya varan bir gelir getirecekti.³⁴ Cumhuriyet döneminde, Amik ovasındaki tarım arazilerini taşkınlardan korumak, tarım arazisi elde etmek ve sıtma hastalığını kontrol altına almak için, bataklığın kurutulmasına 1940'ların başında başlanmıştır.³⁵ Coğrafya Profesörü Cemal Alagöz, 1943 yılındaki Hatay tetkiki esnasında, Amik bataklıklarının kurutulma işinin devam ettiğini ifade etmektedir.³⁶ Bu iş, 1950'li yıllarda halen daha bitirilememiş ve 1975 yılında kurutma işlemi tamamlanarak göl tamamen haritadan silinmiştir.³⁷ Ancak Vedat Çalışkan, kurutma çalışmalarının 1986 yılına kadar sürdüğünü kaydetmektedir.³⁸

1949 yılı başlarına kadar Asi Nehri'nin yatağı Antakya yakınlarına kadar taranmış ise de Antakya yakınları kayalık olduğundan tarama işi durmuştur. Bu kısımda yapılan tarama sonucu Amik Gölü'nden 200.000 dönüme yakın bir arazi elde edilmiştir. Bu arazi Antakya-Bedirge Bucağında kurulan Devlet Fidanlığı'na izafeten Orman Genel Müdürlüğü namına tescil edilmiştir. Ancak topraksız köylüler, izin almaksızın bu arazilere gelip yerleşmişler ve ziraat yapmaya başlamışlardır. Devlet de bu duruma ses çıkarmayıp bu köylülerden az bir miktar para almıştır. Mecliste bu bilgileri veren Rasim Yurtman, gölün iyice kurutulması tamamlandığında 200.000 dönüm arazinin adaletli bir şekilde topraksız Türk köylülerine dağıtılmasını istemiştir.³⁹ Amik Gölü'nden elde edilen bu 200.000 dekara yakın arazi, 1950 yılı içerisinde topraksız çiftçiye dağıtılmıştır.⁴⁰ 1949 yılında başlayan toprak dağıtımı çalışmaları 1959 yılına kadar devam etmiştir. Bu çerçevede 10.085 aile toprak sahibi yapılmıştır.⁴¹ Bu kurutma çalışmalarına bağlı olarak Amik Ovası'nda, 1940'larda çeltik tarımı yapılırken 1950'lerde çeltiğin yerini pamuk almıştır.⁴² Yine 1950'lerden itibaren Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye yapılan yardım dolayısıyla Hatay'da makineli fennî ziraat yapılmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak Hatay'da traktör sayısında da önemli bir artış olmuş, bununla birlikte tarım alanında büyük bir değişim ve gelişme yaşanmıştır.⁴³

³⁴ Balcı, *Turistik Hatay*, s. 19-20; *Hakimiyet*, 28 Kasım 1953; *Hakimiyet*, 28 Kasım 1953.

³⁵ Amik bataklıklarının kurutulması işi için ilk olarak 1942 yılı Ağustos ayı başlarında ihaleye çıkılmıştır. *Yeniğün*, 29 Temmuz 1942; Bu bataklığın kurutulması işi 1946 yılında yer yer devam etmekteydi. *Atayolu*, 8 Ağustos 1946.

³⁶ Alagöz, "Coğrafya Gözüyle Hatay", s. 215.

³⁷ Korkmaz ve Gürbüz, Amik Gölü'nün 1950'li yıllardan itibaren kurutulmaya başlandığı yazmaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Cumhuriyet Döneminde gölün kurutulmasına 1940'ların başından itibaren başlamıştır. Hüseyin Korkmaz-Mehmet Gürbüz, "Amik Gölü'nün Kültürel Ekolojisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:17, Ocak-2008, İstanbul, s. 9.

³⁸ Vedat Çalışkan, "Amik Ovası ve Amik Gölü: Bir Sulak Alanı Kurutma Deneyiminin Günümüze Ulaşan Etkileri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2003, s. 102.

³⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, B:54, 27.2.1949, O:2, s. 875; Bedirge Orman Fidanlığı 1945 yılında kurulmuştur. *Ormanlık İstatistik Albümü 1955-1959*, Tarım Bakanlığı, Orman Genel Müdürlüğü, Ankara 1963, s. 125.

⁴⁰ *Atayolu*, 30 Mart 1950.

⁴¹ Çalışkan, "Amik Ovası ve Gölü...", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2003, s. 111.

⁴² Korkmaz-Gürbüz, "Amik Gölü'nün Kültürel Ekolojisi", s. 19.

⁴³ Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, s. 25; Nur Düzgün, *Güney'in İncisi Hatay*, Adana, s. 37-39.

Yenen'in bahsettiğine göre, bu dönemde madencilik bakımından Hatay'da krom madeni istihsalinde de hayli bir gelişme meydana gelmiş ve bu memlekete giren döviz miktarını da yükseltmiştir. Bu sırada Altınözü ilçesinin Şenköy nahiyesi civarında bir mermer ve asfalt ocağı da işletilmeyi beklemekteydi.⁴⁴

Hayvancılık açısından Hatay'ın iktisadî durumuna bakılınca, 1948 sayımına göre, bölgedeki hayvan miktarı şöyleydi: 86.175 koyun, 144.263 keçi, 73.337 sığır, 1.500 manda, 8.308 at, 9.787 eşek bulunuyordu.⁴⁵ 1933 yılındaki bir istatistikle karşılaştırıldığında manda yönetimi dönemine göre, hayvan sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir.⁴⁶ Hayvancılığın ıslahı ve gelişmesini sağlamak için 1949 yılında Kırıkhan yakınlarındaki Soğuksu'da hayvan üretme ve ıslah etme istasyonu kurulmuştur.⁴⁷ Bu istasyon için 1948 yılı Haziran ayı başlarında Bakanlar Kurulu kararıyla hazineye ait 600 dekar arazi tahsis edilmiştir.⁴⁸

Hatay'ın Kültürel Durumu

Manda yönetimi döneminde Hatay'da kültür konusunda gelişmeye engel olmak için izlenen yol, köylüleri okulsuz bırakmak, kasabalardaki okullarda öğrenciye ulusal varlıklarını unutturmak ve Arapçanın yerleşmesi için çalışmalar yapmaktı.⁴⁹

1950'lerin başında, Yenen'in anlatımına göre, Hatay'ın merkezini teşkil eden Antakya'da bir lise, bir ortaokul, bir erkek ve bir kız sanat enstitüsü ve bir akşam kız sanat okulu bulunuyordu. İskenderun, Dört Yol, Samandağ ve Kırıkhan'da birer ortaokul, İskenderun'da bir erkek sanat ve bir akşam kız sanat okulu vardı. 138 ilkokulun 23'ü şehirlerde, 115'i ise köylerdeydi. 42 bağımsız eğitimci köy okulu mevcuttu. Ayrıca bir köy demircilik ve marangozluk kursu ile 3 köy kadınları gezici kursu çalışmalarını sürdürmekteydi. Bu dönemde Hatay'da eğitim çağındaki çocukların okuma oranı %35'ti. Antakya'da Milli Eğitim Bakanlığınca kurulmuş bir yayınevi ile genel kitaplık vardı.⁵⁰

Hatay'ın Yayla ve Mesire Yerleri

Hatay, yaylaları ve mesire yerleriyle zengin bir şehirdir. 1953 yılında burayı gezen Yenen, şehrin yaylalarından ve mesire yerlerinden de bahsetmiştir. Belen'in meşhur şifalı atik suyu ve berrak havasıyla güzel bir yayla olduğunu ifade etmiştir. O günkü durumda Belen'de otel ve gazino mevcut olup kasaba İskenderun'a 15 km'lik asfalt yolla bağlıydı.⁵¹ Elektrikle aydınlatılan Belen, İskenderun-Antakya yolu üzerinde bulunuyordu.⁵² Belen

⁴⁴ *Hakimiyet*, 26 Kasım 1953; Balcı, *Turistik Hatay*, s. 16.

⁴⁵ *Hakimiyet*, 26 Kasım 1953.

⁴⁶ Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde...", s. 242.

⁴⁷ *Hakimiyet*, 26 Kasım 1953.

⁴⁸ BCA, 30.18.1.2.116.39.1.

⁴⁹ Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde...", s. 237.

⁵⁰ *Hakimiyet*, 28 Kasım 1953.

⁵¹ *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953.

⁵² İskenderun'un sayfiyesi halindeki Belen'de, 1935'lerde elektrik tesisleri vardı. Mehmet Sılay, *Belen Derbendi*, Ankara 1998, s. 11.

yaylasında kirası 100-500 lira arasında değişen ve yazlığına kiralanabilen yüzden fazla ev bulunuyordu.⁵³

İskenderun ile Belen arasındaki sırtlarda bağlık bahçelik bir yer olan Atik yaylası, suyu ile meşhurdur. 10 yataklı bir oteli bulunan yayla, asfalt yola 4 km'lik bir tesviye yolla bağlıdır. İskenderun'a 17, Antakya'ya 47 km uzaklıktadır. Müftüler yaylası ise, Soğukoluk ile Nergizlik arasında küçük bir köy olup burada sadece şahıslara ait yazlık evler bulunuyordu.⁵⁴ Belediye yaz aylarında İskenderun-Soğukoluk-Nergizlik-Müftüler ve Belen arasında otobüs seferleri yapıyordu.⁵⁵ Hatay'da 1940'ların başından beri, şehir ve kasabaların dışında bazı köyler de elektrikle aydınlatılıyordu.⁵⁶ Müftüler köyü ve yaylası bunlardan biriydi. Antakya halkının yaz aylarında rağbet ettiği mesire yerlerinden biri de, Soğuksu idi. Antakya'ya 3 km uzaklıkta ve Antakya-Reyhanlı asfaltı üzerinde kır kahvelerinin bulunduğu bir mesire alanıydı.⁵⁷ Aynı yol üzerinde Yenişehir Gölü bulunuyordu ki, doğal güzellikleriyle muhteşem bir mesire alanıydı.⁵⁸

Gezgin Yenen'in Şükrü Balcı'dan istifade ederek aktardığı bilgiye göre, Hatay, biri Reyhanlı ilçesinin Hamam köyünde, diğeri Kırıkhan'da iki sıcak su kaynağıyla da meşhurdur. Bina içerisine alınmış Hamam Kaplıcası kükürtlü ve şifalı bir suya sahiptir. Burada o günkü şartlarda güzel ve konforlu bir otel ve bu otele ait pavyonlar bulunuyordu. Bu banyolar özellikle ilkbahar mevsiminde çok rağbet görüyordu. Hamam Kaplıcaları'nın rengi duru, tadı az ve suyu tortusuzdu.⁵⁹ Şemsettin Mursaloğlu, 1934 yılında yaşadığı acı bir anısını anlatırken, bu kaplıcadan Hamam Ömerağa Kaplıcası olarak bahsetmektedir. O zamanlar, oteli bulunmayan Reyhanlı'ya 10 km uzaklıktaki bu kaplıcanın havuzunun dolması için, güneşin altında hamamın sandalyelerine oturarak uzun süre beklediklerini anlatmaktadır.⁶⁰ Her yıl bahar aylarından itibaren bu kaplıcaya muntazam otobüs seferleri yapıyordu.⁶¹ 1950 yılında Hamam otobüs seferleri her gün 7.30'da 314 plakalı otobüs, Bekir Öcal mağazası önünden kalkıp Reyhanlı yolu ile Hamam-Kırıkhan-Antakya'ya dönmekteydi. Yine aynı saatte Bekir Öcal Mağazası önünden kalkan 337 plakalı otobüs ise, Kırıkhan yolu ile Hamam-Reyhanlı-Antakya'ya dönmekteydi. Yolcu ücreti ise 125 kuruştur.⁶² Açıkta akan Kırıkhan'ın hemen yakınındaki kaplıcanın ise, şifa özelliği bulunuyordu. Ancak basit bir şekilde banyo yapmaya elverişli hale getirilen bu kaplıcanın barınma yerleri yoktu.⁶³

⁵³ *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953; Balcı, *Turistik Hatay*, s. 58.

⁵⁴ *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953.

⁵⁵ 1949 yılında yayla ücretleri, İskenderun'dan Soğukoluk'a 75, Müftüler'e 90 ve Nergizlik 100 kuruştur. *İskenderun*, 25 Haziran 1949.

⁵⁶ *Yeniğün*, 13 Temmuz 1942.

⁵⁷ *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953.

⁵⁸ Yenişehir Gölü, Reyhanlı ilçesinin bir mahallesi mahiyetindeydi. Balcı, *Turistik Hatay*, s. 12.

⁵⁹ Balcı, *Turistik Hatay*, s. 61; *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953.;

⁶⁰ İşgal yıllarında Suriye Jandarinasından görmüş oldukları aşağılayıcı muameleyi anlatmıştır. Ayrıntı için bkz. Şemsettin Mursaloğlu, "Hatay Kurtuluş Davası Başlarken/Bir Anı", *Türk Tarih ve Edebiyatında Hatay Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1986, s. 6.

⁶¹ *İleri Hürriyet*, 6 Mayıs 1949.

⁶² *Atayolu*, 4 Mayıs 1950.

⁶³ Balcı, *Turistik Hatay*, s. 61; *Hakimiyet*, 30 Kasım 1953.;

Hatay'ın İlçeleri

Yenen, Hatay'ın ilçelerini ve tarihi kasabalarını da gözden geçirmiş ve malumat vermiştir. Ancak burada onun verdiği bilgilerin tamamını aktarmaktan ziyade, dikkat çekici olanlarına yer verilecektir.

1950 sayımına göre, Hatay'ın nüfusu 296.277'di. Antakya, İskenderun, Dört Yol, Altınözü, Yayladağı, Reyhanlı, Kırıkhan, Hassa ve Samandağ olmak üzere, 9 ilçe⁶⁴, 16 nahiye ve 382 köyden müteşekkildi. İlçeler merkeze muntazam asfalt yollarla bağlıydı.⁶⁵

Antakya'ya 25 km. uzaklıktaki Samandağ'ın ilçe merkezi Süveydiye olup asıl kasaba sahildeydi. Süveydiye, vaktiyle geniş bir limana sahipti. 1950'lerde ise, onlardan yalnızca birkaç harabe kalmıştı. Kumsalı bulunan Süveydiye yaz mevsiminde halkın denize girdiği yerd. Kumsalın arkasında ise çağlayanlar ve büyük bahçeler yer almaktaydı.⁶⁶

İskenderun-Beyrut asfaltı üzerinde bulunan Yayladağı'nın eski adı "Ordu" olup Antakya'ya uzaklığı 50 km. idi. Altınözü, henüz daha yeni ilçe olmuş ve kaza merkezi kurulma aşamasındaydı. İlçe 1950'lerde bol zeytin istihsal eden bir bölgeydi. Eski adı "Reyhaniye" olan Reyhanlı ise⁶⁷, Amik Ovası'nın bitiminde ve İskenderun-Halep ve Antakya-Halep şoselerinin kavşağındaydı. Transit yolları üzerinde bulunan bu ilçe, zirai mahsullerinin bolluğuyla önem arz ediyordu. Elektrikle aydınlatılmasının yanı sıra, içme suyu, otel, gazino, kulüp gibi tesisleriyle de küçük bir şehir hayatına kavuşmuştu.⁶⁸

Kırıkhan'a⁶⁹ gelince, bu ilçe bereketli Amik Ovası'nın ambarı olması ve İskenderun-Halep şosesi üzerinde bulunmasından dolayı, vaktiyle birkaç evlik bir yer iken, kısa sürede büyük gelişme göstermiş ve elektriği ve içme suyu bulunan küçük bir ilçe haline gelmişti. Gavur dağları eteğinde bulunan Hassa, Kırıkhan-İslahiye şosesi üzerinde bulunan küçük bir ilçeydi. Dört Yol ilçesi ise, İskenderun-Adana asfaltı üzerinde bulunuyordu. Demiryolu ilçenin 4 km. uzağından geçiyordu.⁷⁰

1950'lerin başında İskenderun 20.000 nüfusla, Antakya'dan sonra Hatay'ın ikinci kalabalık ilçesiydi. Özellikle Hatay'ın anavatana katılmasından sonra, yeniden imar görmüş, asfalt caddeleri, güzel binalarıyla cazip bir sahil şehri haline gelmişti. Büyük iskelesi, demiryolu ve hava meydanıyla Akdeniz'in başlıca transit merkezi olmuştu.⁷¹ 1952 yılında İskenderun'un, otomatik telefona kavuşması bekleniyor ve yeni bir hava alanının yapılması planlanıyordu.⁷² Bu özelliklerinin dışında İskenderun, yukarıda bahsettiğimiz, Soğukoluk, Nergizlik, Belen, Atık, Müftüler gibi yaylalarıyla, turizm bakımından da

⁶⁴ Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. VII, Ankara 2014, s. 173.

⁶⁵ *Hakimiyet*, 16 Kasım 1953.

⁶⁶ *Hakimiyet*, 1 Aralık 1953.

⁶⁷ 2 Haziran 1943 tarihinde Reyhaniye kazasının ismi Reyhanlı olarak değiştirilmiştir. Şemsaddin Çelik, *Hatay'da Siyasî Hayat (1939-1950)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014, s. 201.

⁶⁸ *Hakimiyet*, 1 Aralık 1953.

⁶⁹ Burası 1910 yılında Belen'e bağlı bir köydür. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, C. I, Ankara 1999, s. 144.

⁷⁰ *Hakimiyet*, 2 Aralık 1953.

⁷¹ *Hakimiyet*, 2 Aralık 1953; Balcı, *Turistik Hatay*, s. 9-10.

⁷² *Sabah*, 23 Nisan 1952; *Atayolu*, 20 Mart 1952.

gittikçe önem kazanmaya ve dikkat çekmeye başlamıştı.⁷³ Halk yaz aylarını, bu yaylalarda geçiriyordu.⁷⁴

Muzaffer Yenen, Hatay'ın tarihi kasabaları hakkında da şu bilgileri vermiştir: Hatay'ın anavatana katılması üzerine, Dört Yol ilçesi içinde Hatay'a bağlanan Payas, İskenderun'a 20 km uzaklıkta tarihi bir kasabaydı. Portakal ve zeytin mahsulünün bol olduğu bir kasabaydı. Payas, Hatay anavatana katılmadan önce, portakallarını, tamire ihtiyacı da olsa kendi limanı vasıtasıyla yurtdışına ihraç edecek bir vaziyetteydi.⁷⁵ Dört Yol'a bağlı nahiyelerden biri olan Erzin, hem ziraî hem de idari bakımdan önem kazanmış bir yerdi. İskenderun-Adana asfaltı üzerinde bulunan nahiyede, o zamanlar otel ve gazino bulunmaktaydı.⁷⁶

Tarihi bir kasaba olan Belen, o günlerde Yenen'e göre güzel bir yaylaydı. İskenderun'un diğer yaylaları gibi, Belen de elektrikle aydınlatılıyordu. Şifalı Atık suyu buraya aktılmıştı. 1950'lerde Belen civarındaki Bakras Kalesi, Derbesak ve Gündüzlü harabeleri gibi meşhur tarihi yerlerine düzgün birer şose yapılamadığından motorlu taşıtlarla ulaşım yapılması zordu.⁷⁷

İskenderun-Antakya Yolculuğu: Antakya Yolunda

Buradan itibaren gezginin Hatay seyahati sırasında takip ettiği güzergâhla ilgili anlattıkları ele alınacaktır. Çalışmanın konusunu teşkil eden notların yazarı Muzaffer Yenen, bir deniz yolculuğu sonucu İskenderun'a gelmiştir. İstanbul'dan başlayıp Rodos üzerinden devam eden bu deniz yolculuğu 20 Ocak 1953 Salı günü İskenderun'da sona ermişti. İskenderun'a kadar gelen gezgin, o günkü halde 58 km. uzaklıkta bulunan Antakya'yı görmeden Erzurum'a dönmenin acı bir kayıp olacağını düşünür. Bu sebeple İskenderun'dan otobüsle Antakya'ya doğru yola çıkmaya karar verir.⁷⁸ Bir iki günlük bu kısa seyahat Yenen'in Hatay ile ilgili önemli tespitlerini kayda geçirmesi açısından oldukça verimli olmuştur.

Gezginin anlatımından, Anadolu'nun farklı yerlerini gezdiği halde o güne kadar Hatay bölgesine gelmediği anlaşılıyor. Böylece ilk kez gezip gördüğü bir coğrafyayı anlatmaktadır. Yolculuk esnasında, İskenderun ile Antakya arasındaki yolun geniş ve muntazam asfalt oluşu gezginin gözünden kaçmaz. Zira özellikle İskenderun ile Antakya arasındaki yolun asfaltının güzelliği dikkatini çeker ve burasını o dönemlerdeki Ankara'nın Çankaya ve Dikmen yokuşuna benzetir. Ardından Hatay'ın yolları için şu ifadeyi kullanır: *Hükümet merkeziyle İstanbul'dan sonra memleketimizin en güzel, en modern ve en temiz yollarına malik bulunan Hatay Vilayetinin, bu bakımdan diğer vilayetlerimize de canlı bir örnek teşkil etmesini, vatandaş sıfatıyla gönülden temenni ederim.*⁷⁹ Bu ifade, 1950'lerde Hatay'ın karayolları bakımından ulaşım vaziyetini göstermesi açısından önemlidir.

⁷³ *Hakimiyet*, 2 Aralık 1953.

⁷⁴ Alagöz, "Coğrafya Gözüyle Hatay", s. 214.

⁷⁵ *BCA*, 030.0.010.000.000.8.48.14.

⁷⁶ *Hakimiyet*, 3 Aralık 1953.

⁷⁷ *Hakimiyet*, 3 Aralık 1953.

⁷⁸ *Hakimiyet*, 11 Kasım 1953.

⁷⁹ *Hakimiyet*, 11 Kasım 1953.

Hatay, 1950'lerde ulaşım bakımından Türkiye'nin önde gelen şehirlerinden biriydi. Bunda hac yollarının buradan geçmesinin payı olduğu gibi⁸⁰, Osmanlı döneminde başlatılan yol yapım çalışmalarının⁸¹ manda döneminde ve Hatay'ın iltihakından sonraki dönemde de sürdürülmesinin payı vardır. 1918'lerde Hatay'ın yol şebekesi 87 km'den ibaretti.⁸² İşgalden sonra Fransızlar, bölgede yönetimlerini kolaylaştırmak için yol yapımına özel bir önem vermişlerdir.⁸³ Ankara İtilafnâmesi sonrası, Fransızlar, Hatay'da halktan aldıkları vergiler ve vergi vermeyenlerin de bedenen çalıştırılması ile yol yapımına başlamışlardı. Bunun sonucunda Topboğazı-Antakya 30 km, Yeniköy-Yenişehir 19 km ve Antakya-Yenişehir arasında 52 km yol yapmışlardı.⁸⁴ 1918'de Hatay'ın yol şebekesi 87 km iken, 1922'de 101 km'ye, 1935'te ise 156 km'ye ulaşmıştır. Fransız manda yönetimi, sadece köprüler ve şoselerle ilgilenmişti.⁸⁵ Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Fransızların, Hatay'daki imar faaliyetleri tamamen kendi çıkarları doğrultusunda ve işlerini kolaylaştırma amacı taşımaktaydı. Buna rağmen Hatay'ın Türkiye'ye iltihakı için Fransa ile imzalanan 23 Haziran 1939 tarihli anlaşmaya bağlı protokolün 2. Maddesi gereğince, Fransa'ya, Hatay'da yaptığı yatırımlara karşılık olarak, Türkiye Cumhuriyeti tarafından, 7 milyon Fransız francı ödenmiştir.⁸⁶

Ulaşım alanında yapılan bütün bu faaliyetlere rağmen, Hatay'ın yol bakımından ihyası Türkiye'ye katıldıktan sonra gerçekleşmiştir. Türkiye tarafından Hatay'ın gelişip kalkınması için mevcut yolların tamirinin yanı sıra, yeni yollar da yapılmıştır.⁸⁷ Öyle ki, köylere varıncaya kadar Hatay'da ulaşım alanında büyük bir atılım ortaya konulmuştur. Hatay vilayetindeki asfalt yolların onarılması için Suriye'den getirilecek makineler ve bu makinelerin yedek parçalarının, her türlü vergi, harç ve zamdan muaf tutulması kararlaştırılmıştır.⁸⁸ 1939 yılı ortalarında, Hatay Vilayetinde 152 km asfalt, 170 km kırma taş şose ve 215 km toprak yol olmak üzere toplam 537 km yol bulunmaktaydı.⁸⁹ Türkiye'ye katıldığında Hatay'ın asfalt yollarının tamamına yakını bozuk bir durumdaydı ve tamir edilmeleri gerekmektedir. Ancak ihtiyaç duyulan tamirat 1940 yılına kalmıştı. 1940 yılı ortalarında ihalesi yapılan İskenderun-Payas yolunun inşaatı 1942 yılı baharında devam etmişti.⁹⁰ Bu çerçevede tamire ihtiyacı olan köprüler onarılmış, Belen yolunda yıkılmaya yüz tutmuş istinat duvarları yeniden inşa edilmiş, virajlar tamir ve takviye

⁸⁰ Yusuf Duran, *İskenderun Sancağında Fransız Mandası*, Ankara 2010, s. 137; Ayrıca bkz. Münir Atalar, "Hacc Yolu Güzergâhi ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1993, s. 44.

⁸¹ Naim Ürkmez, *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na İskenderun* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012, s. 212-245; Tekin, Mehmet, *Hatay Tarihi*, Ankara 2000, s. 114-117.

⁸² Tarık Mümtaz Yazganalp, *Çizgiler ve Bilgiler*, Halep 1936, s. 205.

⁸³ Fransızların bölgedeki yönetimlerini üç aşamaya ayırmak mümkündür: 1- Manda yönetiminin kuruluşu (1920-1925), 2- Manda yönetiminin bölgede tutunma çabası (1926-1936), 3- Sancak'ta Manda yönetiminin son yılları (1937-1938). Duran, *İskenderun Sancağı*, s. 44, 89, 111.

⁸⁴ Yazganalp, *Çizgiler ve Bilgiler*, s. 205; Türkmen, *Mufassal Hatay Tarihi*, s. 115; Mehmet Tekin, *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi(1918-1920)*, Ankara 2015, s. 237.

⁸⁵ *Yenigün*, 4 Kasım 1938.

⁸⁶ BCA, 030.0.018.001.002.91.59.18.

⁸⁷ *Yenigün*, 3 Haziran 1941.

⁸⁸ BCA, 030.0.018.001.002.99.80.4.

⁸⁹ BCA, 030.10.0.0.67.447.4.

⁹⁰ BCA, 030-0-010-000-000-155-94-7.

edilmiştir.⁹¹ Bundan dolayı 1953 yılında bu yoldan geçen Yenen, İskenderun ile Antakya arasındaki bu yolun virajlarının korkuluklarla ve beyaz taşla emniyete alındığından bahsetmiştir.⁹²

II. Dünya Savaşı sonrası, Hatay Milletvekili Rasim Yurtman, Meclis'te, Hatay'da köyleri, Bucakları birbirine bağlayan 350 km asfalt yol bulunduğu ancak bu yolların harap bir halde olduğundan bahsetmiştir.⁹³ 1946 yılına kadar Hatay'da Fransızlardan devralınan 183 km asfalt yolla 153 km şosenin bakımı sağlanmıştır. Ayrıca Fransızlardan devralınan asfalt yollar üzerine iki defa asfalt kaplama ve yeniden 20 km asfalt yol yapılmıştır. Manda yönetimi döneminde yapılamayan 12 km'lik İskenderun-Arsuz şosesi ikmal edilmiş, Antakya-Süveydiye⁹⁴ şosesinde gerekli çalışmalar yapılmış ve Fevvar Çayı üzerine bir köprü inşa edilmiştir. Antakya şehir köprüsünün genişletilmesi için proje hazırlanmıştır.⁹⁵ Nihayetinde 1947 yılına kadar Hatay yollarının ve köprülerinin önemli bir bölümü tamir edilmiş ve yeni yol ve köprüler inşa edilmiştir. 156 km asfalt şose üç defa kaplanmış ve birçok defa da tamir edilmiştir. Bu yollar, Şenköy'de açılan asfalt ocaklarından çıkarılan asfalt sayesinde asfaltlanmıştır.⁹⁶ 1950'lere doğru Hatay'da yol bakımından önemli bir mesafe kaydedilmişti. Örneğin, atla bile gidilmesi zor olan 32 km'lik Yayladağı-Bezge yolu, 1949 Kasım ayında açılmış ve otomobil geçişine uygun hale getirilmiştir.⁹⁷

Hatay'ın bir yandan il, ilçe, bucak ve köyleriyle bağlantısı sağlanırken bir yandan da çevre illerle bağlantısını kuracak ve Hatay'ın gelişmesini sağlayacak transit yolların yapımı gerekiyordu. Bu yüzden 1939 tarihli bir raporda, Hatay ile civar vilayetlerin iktisadî ilişkileri ve diğer umumi ihtiyaçlar bakımından Hatay yollarının diğer ana yollara bağlanması gerekliliği vurgulanmıştır.⁹⁸ Bunun için II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni durumda komünizmle mücadele çerçevesinde, ABD'den gelen yol malzemeleriyle, İskenderun'u Erzurum'a ve Karadeniz'e bağlayacak yollar yapılacaktır.⁹⁹ Bu amaçla 1947 yılı sonlarında 10 Amerikalı uzman Hatay'a gelmiştir. Bayındırlık Bakanı Nihat Erim'in katılımıyla, 1948 yılı ortalarında İskenderun-Erzurum yolunun temeli atılmıştır.¹⁰⁰

Hatay bölgesinin stratejik, ekonomik ve özel durumu nedeniyle, CHP döneminde inşasına başlanan İskenderun-Erzurum yolunun yapımı, DP döneminde de devam

⁹¹ *Yeniğün*, 16 Şubat 1940.

⁹² *Hakimiyet*, 11 Kasım 1953.

⁹³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.III, D.8, 1946, s. 500-501.

⁹⁴ Günümüzde Hatay ili Samandağ ilçesi.

⁹⁵ *Atayolu*, 30 Ekim 1946; Sellerin tahrip ettiği Antakya-Harbiye şosesi üzerindeki Fevvar Köprüsü'nün ayakları 1950 yılı sonlarında tamir edilmiştir. *Yeniyol*, 30 Kasım 1950.

⁹⁶ *Yeniğün*, 29 Birinciteşrin 1944; *Atayolu*, 29 Ekim 1947. Şenköy'ün eski adı "Şeyhköy"dür. Hatay Vilayeti Mektupçuluğu, *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, Antakya, Yeniğün Basımevi, s. 20.

⁹⁷ *Atayolu*, 30 Mart 1950; *İleri Hürriyet*, 8 Kasım 1949.

⁹⁸ *BCA*, 030.10.0.0.67.447.4.

⁹⁹ *Atayolu*, 8 Kasım 1947; 3 Aralık 1947.

¹⁰⁰ *Atayolu*, 21 Temmuz 1948.; İskenderun-Erzurum yolu, ABD'nin özel isteği ve ödeneğiyle yapılmıştır. Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım (1923-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 269.

etmiştir.¹⁰¹ Bu yol Hatay'ı, Doğu Anadolu'ya ve Karadeniz'e bağlayacak bir yoldu. Diğer taraftan 1951 yılında Hatay'ın Kilis-Hassa yolu ile Orta Anadolu'ya bağlanması tasavvur edilmişti.¹⁰²

CHP döneminde Hatay merkez ile ilçeleri birbirine bağlayan yolların yapımına ağırlık verilmiştir. DP iktidarında ise daha ziyade köy ve yayla yollarının inşasına öncelik verilmiştir. Bu amaçla Kırıkhan, Reyhanlı, Hassa, Samandağ, Antakya, Dört Yol ve İskenderun'a bağlı köy ve sayfiye yerlerinin yolları, DP iktidarının ilk iki yılında yapılmıştır.¹⁰³ Gezginimiz Yenen'in gezi notlarında sıklıkla bahsettiği Hatay'ın güzel, temiz ve muntazam yolları işte yukarıda anlatıldığı şekliyle bu hale gelmiştir.¹⁰⁴

Görüldüğü üzere, Hatay'ın yol bakımından gelişme göstermesi, Fransız manda yönetimi döneminden ziyade, Türkiye'ye katılımı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde şehrin ekonomik yönden kalkınması için Türkiye Cumhuriyeti tarafından her türlü katkı sağlanmış ve gerekli yatırımlar yapılmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ülkeyi olumsuz etkilemesine rağmen, Hatay için eldeki imkânlar çerçevesinde yapılması gerekenler yerine getirilmeye çalışılmıştır. Savaş sonrası yaşanan gelişmeler, bölgeyi daha da önemli hale getirmiş ve gelen ABD yardımlarıyla yolların yapımında önemli mesafe kat edilmiştir. Hatay'ın diğer şehirlerle bağlantısı sağlanmış ve bölgedeki mahsulün dışarıya satılması kolaylaşmıştır.

1953 yılında Hatay'ı gezen Yenen'e göre, İskenderun şehir merkezi, işlek yollara sahip kalabalık bir yerdir.¹⁰⁵ Bunda İskenderun'un Osmanlı döneminden beri yaşamış olduğu değişim ve gelişimin payı vardır. Manda yönetiminde, Sancak'ın merkezi olduğundan dolayı, Fransızların yürüttüğü imar faaliyetlerinden en büyük payı da İskenderun almıştır. 1919'da Fransızlar, İskenderun, Antakya ve Kırıkhan'ı "Özerk İskenderun Sancağı" şeklinde idari bir bütün haline getirince, Halep-İskenderun karayolunu 158 km'den 100 km'ye indirmek için çalışma başlatmışlardır. Yine işgal yıllarında, İskenderun'un deniz kıyısındaki büyük caddesi 12 km uzunlukta ve 25 m genişlikte bir sahil yolu olarak yapılmıştır. İskenderun, bu dönemde bölgede benzeri olmayan kamu binaları da kazanmıştır. Bunda şüphesiz İskenderun'un önemli bir liman şehri oluşunun da etkisi vardır.¹⁰⁶ Fransızlar, manda yönetimi döneminde Hatay'da bayındırlık ve imar faaliyetlerine giriştiler. Özellikle 1925-1937 yılları arasında Hatay'da yol ve bina inşası ile su, elektrik, kadastro gibi imar faaliyetlerine ağırlık verdiler. İlk olarak yol ve liman gibi ulaşım alanlarında ıslah çalışmalarına başlamışlardır. Manda yönetimi, 1920'lere kadar iskele görünümünde olan İskenderun Limanı'nda ıslah ve büyüme faaliyetine girişti. 200

¹⁰¹ *Yeniyol*, 23 Aralık 1950.

¹⁰² *Ayun Tarihi*, 17 Haziran 1951.

¹⁰³ *Yeniyol*, 13 Mart 1952.

¹⁰⁴ *Hakimiyet*, 11 Kasım 1953.

¹⁰⁵ *Hakimiyet*, 11 Kasım 1953. Hatay'da 1919 yılına kadar 10 otomobil var iken, Fransız işgalinden sonra, yolların asfaltlanmasıyla otomobil önem kazanmış ve otomobil sayısı 1930'da 253'e yükselmiştir. Tabii bunda manda yönetiminin otomobil vergisini az tutması ve otomobil ithalatını teşvik etmesinin de rolü vardır. Otomobil sayısı 1934'te 280, 1935'te ise 269'dur. Yazganalp, *Çizgiler ve Bilgiler*, 206; Türkmen, *Mufassal Hatay Tarihi*, s. 116.

¹⁰⁶ Büyük güçler açısından İskenderun'un önemi için bakınız, Naim Ürkmez, *Doğu Akdeniz'de Bir Liman Kenti: İskenderun (1914-1919)*, Ankara 2016, s. 10-17.

m. uzunluğundaki rıhtım 1922’de aydınlatıldı ve körfezde bir deniz feneri yapıldı. Halep ile yapılacak ticaret için, limanın demiryoluyla birleştiği alanda depolama merkezi olarak 4.000 m²’lik bir hangar inşa edildi.¹⁰⁷ İskenderun Limanı’nın gerçek manada inşası, Hatay’ın anavatana katılmasından sonra yapılan projelerle gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁸ Temmuz 1944’te limana son kazık çakılmış,¹⁰⁹ ancak inşa çalışmaları 14 Eylül 1944’te bitmiş¹¹⁰ ve 8 Ocak 1945 günü Nafia Vekili Sırrı Day’ın da katıldığı bir törenle açılmıştır.¹¹¹ 1947 yılında Marshall yardımı çerçevesinde İskenderun Limanı, tekrar modernize edilmek istenmiştir. 12,5 milyon dolar tahsisat ayrılmış ve modernize çalışmalarını organize etmek için de mütehassıs heyet kurulmuştur.¹¹² Daha büyük ve modern bir liman yapmak için 1954 yılında çalışmalara başlanmış ve Limanın 1955 sonlarında tamamlanarak hizmete açılması planlanmıştır.¹¹³

İşte yukarda kısaca limanın gelişimini anlattığımız yer, gezginin İskenderun-Antakya yolunda seyahat ederken Gavur dağlarının karlı tepelerinden seyrettiği İskenderun Körfezi’dir. Bu yoldan sırtlara doğru tırmanınca Gavur dağlarının karlı tepelerinden aşağıda kalan İskenderun Körfezi’nin manzarasını edebi cümlelerle anlatmaktan kendini alamayan gezgin, şöyle devam eder: “*Deniz seviyesinden 800-1000 m. yükseklikte bulunan Soğukoluk Yaylası ile Sarımazı mevkiini ve rüyalar ülkesini andıran Belen nahiyesiyle, tepelerde yayılmış cennetten bir köşe hissini veren Belen Yaylası’nı çabucuk geçerek, peşimizde bıraktık.*”

Gerçekten de Soğukoluk, İskenderun Körfezi’nin seyir terası durumundadır. 1930’larda Soğukoluk; otel, yazlık, pansiyon ve gazinoların bulunduğu Ortadoğu’nun en gözde yaylasıdır. 1940’lı, 50’li yıllarda yaz aylarında Beyrut’tan, Şam’dan, Halep’ten, Mersin ve Adana’dan aileler taksilerle veya kendi özel araçlarıyla gelip burada konaklardı.¹¹⁴ Soğukoluk’ta 1980’den önce meydana gelen bazı olumsuz hadiseler yüzünden buradaki tüm binalar, çeşitli bakanlıklarca kamulaştırma yoluyla satın alınmış ve dinlenme tesisi haline getirilmiştir.¹¹⁵ Soğukoluk’un adı da 1980’den sonra, Güzelyayla olarak değiştirilmiştir. Bugün piknik ve kamp alanıdır.¹¹⁶

Yenen, yaklaşık bir saatlik yolculuktan sonra, Derindere ile Çakıllıköy karakollarını aşarak İskenderun’dan itibaren tırmanmaya başladığı yüksek, arızalı yayla mıntıkasının, Hici köyünden itibaren tatlı meyillerle, tarihi bir geçit olan Top Boğazı’na alçaldığını ve buradan da Hatay’ın Amik Ovası’na uzandığını anlatır. Antakya, Halep, Kırıkhan ve

¹⁰⁷ Duran, *İskenderun Sancağında*, 191; Osmanlı hakimiyetinde doğal bir liman olan İskenderun’da modern bir liman yapmak için çalışmalara başlanmış ancak I. Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine bu başarılamamıştır. Mehmet Beşirli, “Haydar Paşa Liman Şirketi’ne Verilen İskenderun Limanı İnşa ve İşletme İmtiyazı ve Liman Tarifesi (1911)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, Konya 2004, s. 182-190.

¹⁰⁸ BCA, 030.10.0.0.67.447.4; 1942 Haziran ayında, Nafia Vekili A. Fuat Cebesoy, İskenderun Limanı inşaatını, tesisleri ve iskeleyi gezmiş ve incelemelerde bulunmuştur. *Yeniğün*, 30 Haziran 1942.

¹⁰⁹ *Yeniğün*, 24 Temmuz 1944.

¹¹⁰ *Yeniğün*, 15 Eylül 1944; *Atayolu*, 4 Eylül 1944.

¹¹¹ *Tanin*, 8 Ocak 1945

¹¹² *Atayolu*, 25 Eylül 1947; *Atayolu*, 16 Eylül 1950.

¹¹³ *Yeni yol*, 9 Şubat 1955.

¹¹⁴ <http://www.antakyaturu.com/index.php?okod=67> (21.05.2017).

¹¹⁵ Silay, *Belen Derbendi*, s. 62.

¹¹⁶ <http://www.belen.gov.tr/sogukoluk-guzelyayla-mahallesi-piknik-alani> (21.05.2017).

Reyhanlı'ya ayrılan şoseslerin güzergâhındaki Top Boğazı'nın, önemli bir kavşak noktası olduğunu ifade eder. İskenderun-Antakya yolundaki seyahatte Yenen, gördüğü yerleri bir bir sayar ve Antakya'nın devlet fidanlığını, Bedirge nahiyelerini ve Bakrası, Bağlama, Avaki (Yeni adı Avaklı)¹¹⁷, Yeniköy köylerini geçerek saat 13'te Antakya'ya ulaşır.¹¹⁸ Bu arada gezginin anlatımından, 1953'te İskenderun-Antakya arası yolculuğun, otobüsle yaklaşık iki saat sürdüğü anlaşılmaktadır.

Antakya

Yenen, altı günlük yorucu deniz yolculuğundan sonra, Hatay'daki ilk gecesini Antakya'da Turizm Oteli'nde geçirmiştir. 21 Ocak 1953 Çarşamba günü sabahı kaldığı otelden çıkarak çarşığı pazarı, resmi dairelerin bulunduğu yerleri, şehir parkını ve belli başlı yerleri gezmiştir. Yazar, bu kısımda Antakya hakkında bilgiler vermiş ve bu bilgiler ışığında şehrin, bir zamanlar ihtişamlı ve parlak bir dönem geçirdiğinden bahsetmiştir. Buna da şehrin etrafında ayakta kalabilen eski eserlerin bakiyelerini delil olarak göstermiştir.

Antakya birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve birçok devlet arasında el değiştirmiş bir şehirdir. 1940'larda Anadolu-Suriye-Mısır şosesi Antakya'dan geçiyordu.¹¹⁹ Tarihte yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen, Hatay'ın merkez ilçesi Antakya, eski mamuriyetini ve ihtişamını kaybetmemiş, ancak bir zamanlar daha fazla nüfusu barındırırken, 1950'lerde 30.000 nüfuslu bir kasaba haline gelmiştir.¹²⁰ Örneğin 1935 yılında Antakya'nın nüfusu 34.000 civarındaydı.¹²¹ 1940 sayımında 26.939, 1945 sayımında ise 27.448'dir. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra, Antakya'da yavaş yavaş nüfus artmaya başlamış ve 1950'lerde sanayileşmeyle birlikte köylerden şehre nüfus akımı olmuştur. Bu göçler neticesinde şehrin nüfusu 1955'te 38.138'e ulaşmıştır.¹²²

Yenen, Antakya'da gördükleri karşısında şu değerlendirmeyi yapmaktan kendisini alamaz. Cumhuriyet idaresinin enerjik ve devamlı çalışmaları sayesinde Hatay, eski eserlerin yanında yenilerin inşasıyla medeni ve modern tesislerini günden güne zenginleştirerek, doğal güzellikleriyle, turizm bakımından "cennet" demeye layık bir hale gelmeye başlamıştır.¹²³

Cumhuriyet öncesi dönem göz önüne alındığında Antakya için bunu söylemek mümkün değildir. Zira Antakya ve Antakyalının manda yönetimi altında yaşadığı bu zor dönemde Antakya'nın güzellikleri solmuş durumdadır. 1935 yılında Antakya'yı ziyaret eden milli şairimiz Mehmet Akif ERSOY'un şu dörtlüğü manda idaresi altındaki Antakya'nın halini ortaya koyması açısından manidardır.¹²⁴

¹¹⁷ Eski ismi "Avakiye" olup, yeni adı "Avaklı"dır. Bkz. *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, s. 13.

¹¹⁸ *Hakimiyet*, 12 Kasım 1953.

¹¹⁹ Alagöz, "Coğrafya Gözüyle Hatay", s. 213.

¹²⁰ *Hakimiyet*, 14 Kasım 1953.

¹²¹ Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde...", s. 241.

¹²² *Hatay İl Yıllığı 1967*, İstanbul 1968, s. 13-15.

¹²³ *Hakimiyet*, 14 Kasım 1953.

¹²⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur'an Meali*, İstanbul 2009, s. 114-115. Ali İlmî Fâni Bey, Milli Şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un vefatından sonra, Hatay'ın Türkiye'ye katılması üzerine, bu dörtlüğe, aşağıda sadece bir dörtlüğü verilen bir şiirle cevap vermiştir:

“Viranelerin yascısı baykuşlara döndüm.
Gördüm de hazânında şu cennet gibi yurdu,
Gül devrini bilseydim onun bülbül olurdu,
Yâ Rab! Beni evvel getireydin ne olurdu?”¹²⁵

1950’lerde Antakya

Yazarın gördüğü Antakya’ya dair izlenimleri aşağıda aktarılmıştır:¹²⁶ Kaynağını Suriye’den alarak Amik Ovası’nı suladıktan sonra Samandağ’dan denize dökülen Asi Nehri, Antakya’nın içinden geçerek şehri iki yakaya ayırıyordu. 1950’lerde nehrin tek geçidini Antakya Köprüsü (Roma Köprüsü) teşkil ediyordu.¹²⁷ Hatay’ın merkezi olan Antakya’nın yoğunluğu, ulaşım vasıtalarının fazlalığı şehrin iki yakasını birbirine bağlayan bu köprünün genişletilmesi ihtiyacını doğurmaktaydı. Her iki yönden 2,5 m ilave yapmak suretiyle köprünün 5 m. genişletilmesi kararlaştırılmıştı.¹²⁸ Ulaşımdaki bu yoğunluğu, Antakya’da 1949 yılında başlayan şehir içi taksi seferlerinden de anlamak mümkündür ki, 1950’lerde de bu yoğunluk biraz daha artmıştı.¹²⁹

Gezgin, şehrin yerleşimini de şöyle betimlemiştir:¹³⁰ Asi Nehri’nin Antakya’ya giriş istikametine göre, batı yakasında Cumhuriyet Alanı, Arkeoloji Müzesi, Vali Konağı, Halkevi, Belediye, Postahane, Erkek Sanat Enstitüsü, İnönü İlkokulu ve Cumhuriyet Caddesi bulunmaktaydı. Doğu yakasında ise Hükümet Dairesi, Cezaevi, Kışla, St. Pierre Kilisesi, Günahkârlar Hamamı, Dörtayak Abidesi, Memekli¹³¹ Köprüsü, Cebrail Tepesi, Habibinneccar Camii, Ulu Camii, Roma Hamamları, surlar, suyolları gibi, hem tarihî mabetler, kaleler, abideler ve hem de resmi binalarla çarşılar, pazarlar, sinemalar, barlar vardı. Şehrin en kalabalık semti burası olduğu gibi sanayi ve sanat kısmını da burası teşkil ediyordu.

Hatay, konuşulan dilden dini ve sosyal yapısına, giyim kuşamına, binaların mimarî tarzına, tarihî kıymeti olan eserlerden mesire yerlerine, çarşı pazarına varıncaya kadar

¹²⁵ Mehmet Akif, bu şiirini, Antakya’da Asi Nehri kenarında yaptığı gezilerden biri esnasında Ali İلمي Fani’nin ricası üzerine, bir kışlanın gönderinde dalgalanan Fransız bayrağına, bir de batmakta olan güneşe bakarak söylemiştir. Akif, Mısır’daki gurbet hayatının son yıllarında hava değişimi için Beyrut’a gitmiştir. Bereketzâde Cemil Bey, burada bulunduğu sırada onu, Ali İلمي Fani aracılığıyla Antakya’ya davet etmiştir. Daveti kabul eden Mehmet Akif, Ali İلمي Fani ile birlikte 8 Ağustos günü yola çıkmış ve 9 Ağustos’ta Antakya’ya ulaşmıştır. Antakya’da bir ay kalan Akif, günlerinin büyük bir kısmını Bereketzâde Cemil Bey’in konağında geçirmiş, 3 gün de Tosunpınar’da Halefzâde Mesrur Ağa’nın konağında kalmıştır. 8-9 Eylül 1935 tarihinde Lübnan’a, oradan da Mısır’a gitmiştir. Mehmet Tekin, “Mehmet Akif ve Hatay”, *Türk Tarihi ve Edebiyatında Hatay Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı: 4, Kasım 1986, Ankara, s. 6.

¹²⁶ *Hakimiyet*, 14 Kasım 1953.

¹²⁷ Balcı, *Turistik Hatay*, s. 40; Yaman, Antakya-Reyhanlı yolunun 20. km’de Asi Nehri üzerindeki Demirköprü’nün, bu köprünün benzeri olduğunu ve Antakya Köprüsü’nün daha sonra yıkıldığını yazmaktadır. Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, s. 34.

¹²⁸ *Hakimiyet*, 14 Kasım 1953.

¹²⁹ *Atayolu*, 29 Eylül 1949; *Atayolu*, 18 Mart 1950.

¹³⁰ *Hakimiyet*, 14 Kasım 1953.

¹³¹ Kaval manasındadır. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK, C. 8, Ankara 1975.; Şükrü Balcı, halk dilinde bu köprüye “Memekli” denilmesinin nedenini, kemerleri arasından sızan suların zamanla salkım halinde donmuş teressüpler meydana getirmesiyle açıklamıştır. Balcı, *Turistik Hatay*, s. 40.

birçok özelliği ile o dönemin canlı şehirlerinden biriydi. Neşriyat bakımından da zengin bir şehirdir. Yerel gazetelerinin varlığının yanı sıra İstanbul ve Ankara'dan düzenli olarak gelmekte olan günlük gazeteler, halkın güncel haberleri takip etmelerini sağlamaktaydı.

1950'lerin başında Hatay'da konuşma dili olarak Türkçenin yanı sıra Arapça konuşulmaktaydı.¹³² Kaleme aldığı notlarında yazar, konuşulan dilin Türkçe ile Arapça olduğunu, münevver zümrenin Fransızcaya da vakıf olduğunu belirtmiştir.¹³³ Ancak Ahmet Faik Türkmen, tarihi olayların seyri esnasında Hatay'ın zaman zaman birçok kavmin din ve dillerinin çarpışmasına sahne olduğunu, fakat bu mücadeleler sırasında beliren ve hâkim olan unsurun Türk kültürü ile Türk dili olduğunu belirtmiş ve Hatay'da hâkim olan dilin Türkçe, hâkim olan varlığın da Türklük olduğunu vurgulamıştır.¹³⁴ Keza birçok yerde de Antakya'nın bir İslam-Türk şehri ve aynı zamanda Antakya çevresinin de bir Türkmen yöresi olduğu ifade edilmiştir.¹³⁵

Yenen, Hatay'da Müslümanların çoğunluğunun Hanefi mezhebinden olduğunu, Şafi olanların pek az olduğunu, Samandağ, İskenderun ve Antakya'nın Harbiye mevkiinde "Fellah" adı verilen Alevilerin (Nusayri)¹³⁶ bulunduğunu anlatır. Sosyal yapı olarak halkın mutaassıp olmayıp serbest ve açık fikirli olduğunu ve kaçma, saklanma, örtünme gibi adetlerinin bulunmadığını ifade eder. Antakya'da erkeklerin pantolon ve ceket giydiklerini, şalvarla çarşafı daha ziyade köylülerin giydiklerinden bahseder. Millî kıyafetleri siyah şalvarla kırmızı sırmalı abaydı. Bayramlarda bu kıyafetleri giyerek 10 kişiyle başlayıp 50 kişiye kadar genişleyen halka halinde "Depki"¹³⁷ adındaki tanınmış millî oyunlarını oynarlardı.¹³⁸

Antakya'da evlerin inşa şekline gelince, genelde şark tipinde, kısmen de modern tipte olup bir iki katlıydı. Üç katlı evlere nadiren rastlanırdı. İlk katların zemin kısımları daima taştan, mermerden ve betondan; üst katlar ise ahşaptandı.¹³⁹ Yenen'e göre, aşırı yağmurlu ve rutubetli olan Hatay'da, bu türde meskenlerin inşa edilmesi, romatizmanın artmasına sebep olmaktadır. Antakya'nın iklimi icabı sık sık yağan yağmurdan korunmak için halkın çoğunluğu ayaklarında lastik çizme, ellerinde şemsiyelerle sokakta dolaşırdı.

¹³² Şemsettin Çelik, "Hatay Alevileri (Nusayrileri) Hakkında Bazı Notlar (1938-1950)", *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, Köln-Almanya 2015, s. 93.

¹³³ *Hakimiyet*, 16 Kasım 1953.; Dil meselesi, bu bölgede ta Osmanlı döneminden beri var olan bir problemdir. Zira Ahmet Şerif Bey, 1910 yılında İskenderun'u ziyareti esnasında, burada Arapçanın genel bir dil gibi olduğundan, hangi milletten olursa olsun, İskenderun'da oturup da Arapça bilmeyenin pek nadir olduğundan bahsetmiştir. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 143.

¹³⁴ Türkmen, *Mufasssal Hatay*, s. 25.

¹³⁵ Selahattin Tozlu, "Antakya ve Çevresi Türkmenleri Hakkında Bazı Notlar (Büyük Selçuklulardan Osmanlılara Kadar)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/39, 2007, s. 145-156; Aydın Efe, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 4.

¹³⁶ Selahattin Tozlu, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 54, 2010, s. 83.

¹³⁷ Halay. Hisarcık-Yayladağı, Antakya köyleri -Hatay, Gâvurdağı, Cebelibereket -Adana, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK, c. 4., Ankara 1969.

¹³⁸ *Hakimiyet*, 16 Kasım 1953.

¹³⁹ 1941 tarihli gazetedeki satılık ev ilanı buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. 2 m genişliğinde havlusu taşla döşeli, kibleye karşı iki kattan ibaret olup alt kısmında eski tarzda taşla yapılmış iki oda ve üst kısmında ahşaptan iki oda ve bir mutfaklı bir ev. *Yeniğün*, 4 Nisan 1941; *Hakimiyet*, 16 Kasım 1953.

Şehrin, Arap tarzı mimarisindeki iç sokakları dar ve yağmur sularının tahliyesi için akıntılıydı. Yerler açık renkli parkelerle döşenmişti. Kaldırımları geniş olan Antakya’da, ana caddelerin hepsi asfalttı. Altyapı bakımından Antakya’nın suyu ve kanalizasyonu mevcut ise de, şehrin bakıma ve tamire muhtaç bozuk sokakları çöktü.¹⁴⁰

1950’lerin başında Antakya’nın pazarı Perşembe günleri kurulurdu. Pazara çevre köylerden gelen köylüler, şehre getirdikleri mahsullerini satarak, ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Çok kalabalık olduğu için pazarda dolaşmak oldukça güçtü. Otelleri, lokantaları, eğlence ve mesire yerleri boldu. Yenen, özellikle kendi kaldığı Turizm Oteli’nin zikre şayan olduğundan bahseder.¹⁴¹ Bu otel, 1952 Ocak ayı sonlarında Belediye tarafından Özel İdareden satın alınmıştı. 130.000 liraya satın alınan Turizm Oteli’nin devir teslimine ise Nisan ayı başında başlanmıştı.¹⁴² Şehrin taşıt ihtiyacı faytoncular ve taksiler tarafından karşılanırdı. Yenen’e göre, 1950’lerin başında Hatay, aranılan her şeyi bulmanın mümkün olduğu, ancak hayat pahalılığının olduğu bir şehirdi. Yine Türkiye’nin birçok yerinde olduğu gibi, Hatay’da da yapılan imar faaliyetlerine rağmen, ev buhranının bariz bir şekilde hissedildiği bir şehirdi.¹⁴³ Şükrü Balcı’ya göre, buna devlet teşkilatının genişlemesi sonucu birçok devlet dairesinin şehrin ötesinde berisinde işgal ettiği bina çokluğu neden olmaktaydı. Eğer resmi daireler büyük bir binaya toplanırsa, hem vilayet merkezindeki ev buhranı azalacak hem de bu dairelerin bir arada olmasından dolayı halkın işi daha kolaylıkla görülecekti.¹⁴⁴ Bunun için de, Yenigün gazetesi, şehir merkezinde boş bulunan Kurşunlu Han’ı önermişti.¹⁴⁵ Ancak 1950’lerde evsiz vatandaşların, ev sahibi olmalarını sağlamak için ucuz arsalar verilmesi düşünülmüş, bunun için hazineye ait arsaların belediyelere devri işine başlanmıştı.¹⁴⁶

Yenen’in yazdığına göre, Antakya, 1950’lerde 110 voltluk enerji temin eden bir elektrik tesisatına sahipti. Ancak bundan istenilen randıman alamıyordu. Elektrik üretimi için, tarihî kıymete sahip mesire yerlerinden biri olan Harbiye mevkiindeki Defne Şelalesi üzerine hidroelektrik santrali yapılmaya başlanmıştı.¹⁴⁷ Manda yönetimi döneminden beri gündemde olan ancak bir türlü başarısız olan şelaleden elektrik istihali işi, 1950’lerin başında gerçekleştirilmişti. Buradan üretilen elektrik enerjisi 3.500 kilovattı. İleride bu miktarın bir kat daha artırılma imkânı vardı. Üç buçuk milyon liraya ihalesi yapılan tesislerin yapımına başlanmıştı. İlk etapta Harbiye, Antakya, Kırıkhan, Belen, Soğukoluk ve İskenderun bundan yararlanacaktı. Bundan başka 1.000 kilovat kadar da sanayi için tahsis edilebilecek ve bu sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktı. Daha sonra ikinci tesisat da ikmal edildiği takdirde Hatay, bütün kasaba, bucak merkezi ve köylerinin dahi bir merkezden aydınlatma imkânı elde edecekti.¹⁴⁸

¹⁴⁰ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953.

¹⁴¹ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953.

¹⁴² *Atayolu*, 2 Nisan 1952.

¹⁴³ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953.

¹⁴⁴ Şükrü Balcı, “Mesken Buhranı”, *Yenigün*, 22 İkteşrin 1943.

¹⁴⁵ *Yenigün*, 26 İkteşrin 1943.

¹⁴⁶ *Atayolu*, 30 Mart 1950.

¹⁴⁷ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953..

¹⁴⁸ *Atayolu*, 30 Mart 1950; Harbiye (Defne) Hidroelektrik santrali 1950-1954 tarihleri arasında İller Bankası tarafından 4 milyon sarf edilerek tamamlanmıştı. Ancak yeterli su olmadığından randımanlı çalışmamaktaydı.

Yenen, gezi notlarında Hatay'ın içme sularının büyük bir kısmının kireçli olduğunu buna karşın güzel ve leziz sularının da bulunduğunu kaydetmişti. En güzel, en lezzetli olanları ise Kırıkhan, Batı Ayaz, Atik sularıydı. Hatta bunlardan Atik suyu, bu tarihlerde kapalı şişelerle Suriye'ye ihraç edilmekteydi.¹⁴⁹ Cerrahoğulları tarafından Belen'de Atik suyundan meyvalı gazoz imal etmek için modern makinelerle donatılmış bir gazoz imalathanesi kurulmuştu.¹⁵⁰ Atik Gazozu imalathanesinde şifalı Atik suyu ile üretilen gazozlar hem Hatay'da satılıyor¹⁵¹ hem de Suriye'ye ihraç ediliyordu.¹⁵² Atik içme suyu, bir zamanlar Adana ve Tarsus'a kadar dağıtılmaktaydı.¹⁵³

Hatay, bu tarihlerde neşriyat bakımından da zengin bir şehirdi. Üç yerel gazetenin yanı sıra, İstanbul'dan iki günlük, Ankara'dan da günlük gazetelerin düzenli olarak geldiği ve güncel haberlere halkın zamanında vakıf olduğu bir şehirdi.¹⁵⁴ 1950'lerin başında Antakya'da çıkan yerel gazeteler Atayolu, Sabah ve Yeni Yol'du.

Antakya musiki bakımından fazla gelişme gösterememiştir. Köylüler davul, zurna, kaval ve argul(argıl)¹⁵⁵ çalmaktaydı. Saz şairleri bakımından eksikliği bulunan şehrin halk şairi olarak Sofular köyünden Kul Selim, divan sahibi şairleri olarak da Şen köylü İbrahim Nazım ile Antakyalı Yahya Efendi vardı.¹⁵⁶

Antakya'daki yaban hayatına da değinen Yenen, Antakya'da keklik, yabankazı, yabanördeği, bildircim, toy¹⁵⁷, tilki, kurt, çakal, sırtlan, porsuk, yabandomuzu gibi bol miktarda av hayvanının varlığından bahseder. Ancak bu kadar bol av hayvanının olmasına rağmen, avcılık kulüp ve cemiyetinin bulunmayışını şaşırıcı bulur.¹⁵⁸ Amik Gölü'nün kurulmasından daha sonra bu yaban hayatı da etkilenmiştir.

Gezgin, bu dönemde Antakya'nın başlıca sanayi tesisleri olarak iplik dokuma, pamuk, zeytinyağı, un fabrikalarıyla, sabun, tuğla ve kiremit imalathanelerini kaydeder. Mobilyacılık ile yemenicilik sanatlarının şehirde en fazla gelişme gösteren meslekler olduğunu belirtir.¹⁵⁹ Gerçekten de Antakya eskiden beri el sanatlarının yaygın olduğu bir şehirdir. Bunu daha sonra yazılan eserlerden de tespit etmek mümkündür. Ancak bunlardan bir kısmı 1950'lere gelinceye kadar sönmüştür. Yukarıda bahsedilen fabrikaların yanı sıra 1950 yılında, Antakya'da Nesip Huri tarafından kırmızı kiremit fabrikası da kurulmuştur.¹⁶⁰

Hatay İl Yıllığı 1967, s. 70; 25 Nisan 1954'teki açılış törenine, Cumhurbaşkanı Celal Bayar geç geldiğinden dolayı katılmamıştır. *Atayolu*, 26 Nisan 1954.

¹⁴⁹ *Hakimiyet*, 18 Kasım 1953.

¹⁵⁰ *Hataypostası*, 25 Temmuz 1950.

¹⁵¹ *Yeni Yol*, 5 Ağustos 1950.

¹⁵² *Hakimiyet*, 18 Kasım 1953.

¹⁵³ Sılay, *Belen Derbendi*, s. 40.

¹⁵⁴ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953.

¹⁵⁵ Aynı boyda iki kamaş düdüğün birleştirilmesiyle yapılan, çingenelerin tulumla ve çobanların ağızla çaldıkları bir çalgı, argıl. Antakya ve çevresi Hatay. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK, c. 1., Ankara 1963.

¹⁵⁶ *Hakimiyet*, 17 Kasım 1953.

¹⁵⁷ Toygillerden, böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (Otis tarda). *Güncel Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr/

¹⁵⁸ *Hakimiyet*, 18 Kasım 1953.

¹⁵⁹ *Hakimiyet*, 18 Kasım 1953.

¹⁶⁰ *Atayolu*, 20 Temmuz 1950.

Hatay Arkeoloji Müzesi

Yenen'in Antakya gezisi sırasında, kendisini en fazla etkileyen mekân Hatay Arkeoloji Müzesi'dir. Yenen gezi notlarında bu müzeden hayranlıkla bahsetmektedir. Hatay'daki tarihi eserleri toplu olarak içinde barındıran bu zengin müzenin temeli, 1933 yılında manda yönetimi zamanında atılmıştır. Hatay'ın iltihakından sonra, 1939'da inşaatı ikmal edilmiştir. Cumhuriyet döneminde yeniden tanzim edilerek 1948 yılında resmen açılmıştır. Müzede Neolitik devirden İslam ve Osmanlı devirlerine varıncaya kadar çok değerli eserler mevcut olup mozaikler bakımından müze, dünyanın en zengin hazinesi sayılmaktadır. Müzedeki eserlerin tümü Antakya ve civarıyla, Amik Ovasından çıkarılmıştır.¹⁶¹

Bu müzenin kurulmasına 1932 yılında Fransa'nın Suriye Antikiteleler Müfettişi M. Prost'un isteği üzerine karar verilmiştir. Sancak'taki bütün eserleri Antakya'da toplamak amacıyla kurulan bu müzenin planı, M. Mişel Eceşer tarafından hazırlanmıştır.¹⁶² Kazılarda çıkarılan tarihi eserlerin tevzi işinde Türkiye namına Maarif Vekaleti'nin teklifi ile 1939 Eylül ayı başlarında, Amerikalı Profesör Campbell görevlendirilmiştir.¹⁶³ Yine Hatay'daki hafriyatta çıkan mozaiklerin tertip, tanzim ve teşhiri işlerinde çalıştırmak için, 15 Temmuz 1939'dan geçerli olmak üzere, Profesör Henry Pearson, 19 Eylül 1939 tarihinde tayin edilmiştir.¹⁶⁴

Müzedeki eserlerin bir kısmı Chicago Orientel Institute tarafından 1933-1939 yılları arasında Tell Cüdeyde, Tell Dahap, Çatal Höyük, Tell Tainat ve Tel el Sheyik höyük kazılarında,¹⁶⁵ diğerleri ise 1936-1948 yılları arasında British Museum adına kazı yapan Sir Leonard Wolley tarafından Samadağ ilçesi el-Mina ve Telle'l-Atçana (Halk ağzında Aççana Tepesi) bölgesinden çıkarılmıştır.¹⁶⁶

Arkeoloji Müzesi, Antakya'da Cumhuriyet meydanında olup 1950'lerde Çarşamba günleri hariç, her gün -buna Pazar ve bayramlarda dahil olmak üzere- öğleden sonra ziyaretçilere açıktı. Özellikle yabancı turistlerin büyük önem verdikleri müze, Hatay için bir iftihar vesilesiydi.¹⁶⁷ Bu tarihlerde müzeye giriş ücreti, normal günlerde 14, Pazar ve bayram günleri 7 kuruştur.¹⁶⁸

Yenen, Arkeoloji Müzesi hakkında verdiği bilgilerden sonra, St. Pierre Kilisesi, Günahkârlar Hamamı(Horonion), Dörtayak, Roma Köprüsü, Memekli Köprüsü, Cebrail Tepesi, Habibinneccar Camii, Ulu Camii, Roma Hamamları ve Sirk, surlar ve suyolları, Kuş Mağarası ve Şir Maymun Köprüsü, Kuseyr Kalesi, Erzin Su Kemeru, Mağaracık, Payas Kalesi, Sarıseki Şatosu, Bakras Kalesi gibi Hatay'daki tarihi eserlerle ve Hatay'ın

¹⁶¹ *Hakimiyet*, 18 Kasım 1953.

¹⁶² Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, s. 20.

¹⁶³ *BCA*, 030.0.018.001.002.88.87.13.

¹⁶⁴ *BCA*, 030.0.018.001.002.88.92.2.

¹⁶⁵ Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, s. 20.

¹⁶⁶ Bu kazılarda, L. Woolley yöre halkından insanları da çalıştırmıştır. Kazıda çalışanlar, Woolley'in kazıda çıkan malzemeleri, kendilerine göstermediğini ifade etmişlerdir. Bu da bölgeden çıkarılan bir kısmının malzemenin götürülmüş olması ihtimalini doğurmaktadır. Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2009, s. 17.

¹⁶⁷ *Hakimiyet*, 19 Kasım 1953.

¹⁶⁸ Balcı, *Turistik Hatay*, s. 39.

coğrafi durumuyla ilgili malumat vermiştir. Ancak bu kısımda vermiş olduğu bilgileri, yukarıda da belirtildiği üzere, tamamıyla Şükrü Balcı'nın kitabından aktarmıştır. Dolayısıyla burada, bunların detayına girmeden, sadece Hatay'ın coğrafi, iktisadi, ziraî kültürel kısımları ele alınacak ve mevcut diğer belgeler ışığında mukayeseli bir şekilde değerlendirmesi yapılacaktır.

Antakya-Reyhanlı Yolculuğu

Yenen 21 Ocak 1953 Çarşamba günü öğle saatlerinde Antakya'nın Piyasa meydanında bulunduğundan bahsetmektedir. Buradan Hatay'ın her tarafına sık sık otobüsler, taksiler ve kamyonlar kalkmaktaydı. Yazar, şoför mahallinde yer ayırttığı bir otobüsle 12.30'da, Reyhanlı'ya hareket etmiştir. Otobüsü dolduran yolcuların hemen hemen hepsinin de bağıra bağıra Arapça konuştuklarına şahit olmuştu.¹⁶⁹ Ancak bunu genelleymeyiz. Bu, sadece gezginin bindiği otobüsün görüntüsünden ibarettir. Çünkü yöredeki çeşitli köylere gitmek üzere otobüse binmiş yolculardan birkaçının Arapça konuşması Türkmen aşiretleriyle meskûn bu bölgenin sosyal yapısını açıklamaktan uzaktır. Zira, sokaklarında Türk düşünürü Cemil Meriç'in büyüdüğü Reyhanlı, Türkmen aşiretleriyle meskûn bir yerdirdi.¹⁷⁰ İslam dininin etkisiyle Arapçanın itibarda olduğu dönemlerde bazı Türk köyleri bu dili konuşmayı öğrenmiştir. Zaten konuşulan Arapça da Türk fonetiğine göre konuşulan bir Arapça'ydı.¹⁷¹

Antakya-Reyhanlı yolculuğunda Yenen, dar ve kayalık bir boğaz olan Demirkapı geçidini gördüğünü ve buradan Altınözü'ne gidildiğini ifade etmektedir. Bu geçidin yanındaki sırtta da bir Ermeni kilisesinin harabelerinin gözüktüğünden bahseder. Otobüsle muntazam asfalt yoldan Hacı Kürüş mahallesinden geçerken, yolun her iki tarafının taş duvarlarla kaplı olduğunu ve bu duvarların arkasında meyve ağaçlarıyla sebze bahçelerinin gözüktüğünü anlatır ve şöyle devam eder.¹⁷²

Biraz sonra Soğuksu mevkiyle, Dalyan köylerini aşıyoruz. Gözlerimizin önünden alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova!.. Sağımızdaki dağların eteklerinde yayılmış Narlıca ile, Asi Nehrinin kavisler çizdiği ulca köylerini gerimizde bıraktık. Fransızlar zamanından kalmış, yol boyunca uzanan demir telefon direkleri, bilhassa görülmeye değer şeyler!. Damalhan ve Supha köylerinden sonra, ekilmiş buğday tarlalarının yanı başından ilerlemeye başladık...

Yazar, bu seyahati esnasında, Müdembe ve Demirköprü¹⁷³ köylerini geçerken şahit olduğu, Hatay'ın kırsalındaki evlerin manzarasıyla ilgili de bilgi vermiştir. Burada gördüğü

¹⁶⁹ *Hakimiyet*, 4 Aralık 1953.

¹⁷⁰ Mehmet Sılay, *Hatay'da Sosyo-Kültürel Çevre*, Antakya 1994, s. 10-11.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, s. 63-72.

¹⁷¹ Alagöz, "Coğrafya Gözüyle Hatay", s. 212.

¹⁷² *Hakimiyet*, 4 Aralık 1953.

¹⁷³ Antakya-Reyhanlı yolunun 20. km'de Demirköprü köyünde Asi Nehri üzerindeki taşköprüdür. Yıkılan Antakya Köprüsü'nün benzeridir. Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, s. 20.; Bu yol üzerindeki Demirköprü'nün ismi vilayet meclisinin Veli Münir Karabay başkanlığındaki 10 Mart 1942 tarihli toplantısında, Bahri Bahadır ve arkadaşlarının vermiş olduğu önergeyle "Hitit Köprüsü" olarak değiştirilmiştir. Aslında bu köprünün ismi Cısr-ı Hadid (Demirköprü)tir. Hititlerle bir alakası yoktur. *Yeniğün*, 11 Mart 1942; Bu köprünün adı, 1967

fakir köylülerin mesken olarak kullandıkları evler, sazlardan yapılmış ve üstleri çamurla sıvanmış durumdaydı.¹⁷⁴ Hatay yöresinde bu tip geçici evler Amik Gölü'nde yetişen saz ve kamışlardan yapılır ve bunlara “Berdi Ev” veya “Huğ” denirdi. Topraksız çiftçiler ile mevsimlik işçilerin kaldığı bu dayanıksız evler, tamamıyla gölde yetişen sazlardan inşa edilir ve bazılarının üzeri çamurla sıvanırdı.¹⁷⁵ Buradaki evleri, daha önce yazarın bahsettiği, Antakya merkezdeki evlerle kıyaslamak imkânsızdır. Ayrıca yazarın bu gözlemleri, o günkü şartlarda Hatay'ın kırsal kesimin durumunu göstermesi açısından da önemli bir tespittir.

Bu yolculuk esnasında, dört kemerli Taş Köprü'de mola verince, uzaklardan Bohşun (Boşın)¹⁷⁶ köyü dikkatlerini çekmiştir. Kalkıştan on dakika sonra, Suriye hudutları içerisinde bulunan Selkın kazası, yayvan bir tepenin altında bütün ayrıntısıyla görülebilmekteydi. Bu arada çok sulak ve çeltik tarlalarıyla kaplı bulunan Horlak ve Sıçanlı¹⁷⁷ köyleri de görüş alanlarındaydı. Bu köyler görüş alanından çıkınca, çok uzaklardan Hatay Devlet Üretme Çiftliği, bütün ihtişamıyla kendini göstermişti. Yenen, Reyhanlı seyahati esnasında yolda görmüş olduğu Hatay Devlet Üretme Çiftliği arazisini, “benzeyiş cidden bu kadar olurdu” ifadesiyle Seyhan'ın verimli topraklarına benzetmiştir. Çiftliğin ucu bucağı görünmeyen geniş ekili zümrüt gibi arazisiyle, modern binaları, siloları ve ambarlarının varlığından bahsetmektedir.¹⁷⁸ Bu çiftlik, 1941 yılında 7.500 da alana kurulmuş ve 1950 yılında Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır.¹⁷⁹

Yenen'in Antakya-Reyhanlı seyahati esnasında bahsettiği en enteresan bilgi, Asker Çayırı yahut Çayırğâh ile ilgili olanıdır. Burası Reyhanlı'nın 4 km. güneybatısında Askeri Çayırğâh adıyla bilinen bir yerdir.¹⁸⁰ Asker Çayırı veya Çayırğâh¹⁸¹ adı verilen mevki tam sınır üzerinde bulunan bir yer olup o zaman burada her yıl dini bayramlarda (Ramazan ve Kurban Bayramlarında), Türk ve Suriye hükümetlerinin izniyle köylüler bayramlaşmak için bir araya gelirlerdi. Gümrük ve Jandarma Teşkilatlarının gözetimi altında gerçekleştirilen bu buluşmalarda, her iki taraftan hısım ve akrabalar bir araya gelerek bayramlaşıp hasret giderirlerdi. Bu adet, Hatay'ın anavatana katılmasından sonra, Fransızlarla yapılan bir anlaşma çerçevesinde devam edegelmişti. 1950'lerde bu mevkiye Suriye'nin sınır karakolu olmayıp kaçakçılık faaliyetlerini önlemek amacıyla, Türkiye'ye

Hatay İl Yıllığında da Demirköprü (Hitit Köprüsü) şeklinde kayıtlıdır. *Hatay İl Yıllığı 1967*, İstanbul 1968, s. 33.

¹⁷⁴ *Hakimiyet*, 4 Aralık 1953.

¹⁷⁵ Türkmen, *Mufasssal Hatay Tarihi*, s. 58.

¹⁷⁶ Bu köyün eski adı “Buşın”, yeni adı ise “Boşın”dır. *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, s. 10; 1968'lerde Hatay merkeze bağlı olan bu köyün ismi köylerimiz adlı çalışmada “Boşın” olarak geçmektedir. *Köylerimiz 1 Mart 1968 gününe kadar*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 98.

¹⁷⁷ Horlak'ın, eski adı “Hırlak (Küçüksıçanlı)”, yeni adı “Kırlak” olup Reyhaniye'ye bağlıdır. Ancak 1968 tarihli *Köylerimiz* adlı çalışmada bu köye rastlanamamıştır. *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, s. 35; Sıçanlı ise, yine 1968'lerde Reyhanlı'ya bağlı bir köydür.

¹⁷⁸ *Hakimiyet*, 5 Aralık 1953.

¹⁷⁹ <http://www.nuveforum.net/1191-terimler-sozlugu-h/259647-hatay-tarim-isletmesi/> (11.05.2017).

¹⁸⁰ BCA, 030-0-010-000-000-81-532-7.

¹⁸¹ 1940'larda Reyhaniye'ye bağlı bir köydür. Eski adı “Çayırğâh Askeri” olup yeni adı “Asker Çayırığı”dır. *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, s. 33.

ait bir gümrük karakolu bulunuyordu. Burada Türkiye ile Suriye sınırını birbirinden ayıran tek şey belirli mesafelerle toprağa gömülmüş olan beyaz hudut taşlarıydı.¹⁸²

Yenen'in Gümrük Karakolu olarak bahsettiği yer, Reyhanlı Gümrüğü İdare Memurluğu olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Fransız yönetimi zamanında Fransız Gümrüğü İskenderun'da bulunuyordu. Fransızların Hatay'dan ayrılmasından sonra, 1938'de Fransız gümrüğü de İskenderun'dan çekilmişti. Hatay Devleti zamanında Reyhanlı Köyü-Yenişehir mahallesinde Gümrük Merkez Memurluğu kurulmuş, Hatay'ın Anavatana katılmasıyla da 1939'da bu memurluk, Reyhanlı Gümrüğü İdare Memurluğu'na çevrilmişti. 1951 yılında da Cilvegözü'ne taşınmış ve yerin dar olması nedeniyle 1984 yılında, Cilvegözü Köyü istimlak edilerek gümrük sahası genişletilmişti. Daha önce Türkiye-Suriye sınır kapıları Öncüpınar ve Akçakale'de yapılan karşılıklı bayramlaşma, 2001 yılı Kurban Bayramında da Cilvegözü sınır kapısında yapılmıştı.¹⁸³

Yolun devamında Yenen, Yenişehir köyünden geçmiş ve burasının o zamana kadar geçtiği köyler arasında en büyüğü olarak nitelendirmiştir. Tabii tepelerin hemen altındaki Yenişehir Gölü'nü de görmüştür. Biraz ileride asfalt yol ikiye ayrılmakta ve sağ yol Halep'e, sol yol ise, Reyhanlı'ya gitmekteydi. Buradan itibaren Reyhanlı görünmeye başlamış ve saat 14'te Reyhanlı'ya varmışlardır. Buna göre, Antakya-Reyhanlı arası o zamanlar 44 km. olup 1,5 saat çekmekteydi.¹⁸⁴

Reyhanlı-Kırıkhan Yolculuğu

Gezginimiz Yenen, Reyhanlı'da bir saatlik bir moladan sonra, yine aynı intizamla uzayan güzel asfalttan ve Amik Ovası'nın yemyeşil manzarası arasından, 39 km. uzaklıktaki Kırıkhan'a hareket etmiştir. Yol üzerinde, sık sık Toprak Mahsulleri Ofisi'nin ambarlarıyla karşılaşmıştır. Afrin Nehri'nin içinden aktığı Çatalhöyük Köyü ile Taş Köprüsü'nü ve Şarki Ayrancı ve Garbi Ayrancı köylerini geçtikten sonra, yarısı Suriye topraklarında, yarısı da Türkiye topraklarında bulunan Kudret Hamamı adındaki sıcak su kaplıcalarını aşmıştır.¹⁸⁵ Burası Antakya'nın Kuzey doğusunda Kırıkhan ilçesine bağlı Hamam köyü civarındaydı. 1967 yılındaki ölçümlere göre, Kudret Hamamı suyunun sıcaklığı 36-37 derecedeydi. Borularla gelen sıcak sulardan başka, hamam çevresinde de birçok kaynaklara rastlanmıştı.¹⁸⁶ Bu arada Yenen, Halep'e ve Hamam'a ayrılan yolların tam kavşağında, Cırcır'ın nahiyesiyle karakolunun bulunduğunu ifade etmiştir. Burası Amik Ovası'nda höyüklerin en yoğun olduğu bölgeydi. Köylerin çoğu da bu höyüklerin çevresinde meydana gelmişti. Burada da evler genelde sazdan yapılmıştı. Bunun nedeni bölgede yaşayan aşiretlerin, göçebe yaşam tarzına sahip olması ve gerektiği zaman evlerini kolayca söküp başka yerlere taşımak amacına dayanıyordu.¹⁸⁷

Yenen, yolculuğun devamını ise, şöyle anlatır:

¹⁸² *Hakimiyet*, 5 Aralık 1953; 7 Aralık 1953.

¹⁸³ Sevdâ Çetinkaya, "Cilvegözü Sınır Kapısının Coğrafi ve Fonksiyonel Özellikleri", *VI. Hatay Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 19-20 Nisan 2002*, Haz. Mehmet Tekin, Antakya 2004. s. 244, 251.

¹⁸⁴ *Hakimiyet*, 5 Aralık 1953; *Hakimiyet*, 7 Aralık 1953.

¹⁸⁵ *Hakimiyet*, 7 Aralık 1953.

¹⁸⁶ Gülen Dinçer, "Kudret Hamamında (Antakya) Yapılan Hidrobiyolojik Çalışmalar", *V. Türk Biyoloji Kongresi Tebliğleri 10-15 Temmuz 1967*, İstanbul 1967, s. 181.

¹⁸⁷ *Hakimiyet*, 7 Aralık 1953.

“Doğumuzda Akpınar köyü¹⁸⁸ ve uzaklardan da zirveleri karlarla örtülmüş Amanos dağları, ufukumuzu çerçevesiyor. Kızılkaya (Murat Paşa Kızılkaya), Kastal (Kastal Kızılkaya)¹⁸⁹, Hırsızpınarı, Muratpaşa¹⁹⁰ köylerini geçip, peşimizde bıraktığımız zaman, ovanın bittiğine şahit olduk. Habibineccar dağlarının eteklerinden başlayan ova, nihayet Amanos dağlarının eteklerinde sona erivermişti. Kaleobası, Hacı Alaslı, Çataltepe, Abalaklı, Torun köylerini geçince, (Karasu)demir köprüsüne geldik. Altından Karasu nehri akıyordu. Buradan Kırıkhan kazası bütün ihtişamıyla görünmeye başladı...”¹⁹¹

Yazar, çarşı yolunu takip ederek Kırıkhan’a girdiklerini, yağmur sularının akması için asfaltın iki kenarında, taştan dar arkların bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, 1953’te Kırıkhan, bağlık, bahçelik, ağaçlık, sebzelik ve çok şirin bir yerdi.¹⁹² Bu havalideki bağcılığın gelişmesine yardım etmek ve üzüm fiyatlarını artırmak için¹⁹³, Tekel İdaresi, Kırıkhan’da, 1945 yılı sonunda bir şarap fabrikası kurmuştu.¹⁹⁴

Kırıkhan-İskenderun Yolculuğu

İskenderun’a doğru yola koyulan Yenen, batı tarafında köyü görünen Soğuksu değirmenin önünden geçmiş, ilerideki Bayram ve Mustafa köyleri ile yolun doğusundaki Kıcı¹⁹⁵ ile Kurtlu¹⁹⁶ köylerini görmüştü. Yolun ilerisinde Top Boğazı Karakoluna gelmiş ve bir gün önce İskenderun’dan Antakya’ya giderken geçtiği yola ulaşmıştı. Bu yoldan yine elli, altmış kadar virajdan oluşan iki üç metre ilerisinin zor seçilebildiği sisli Belen sırtlarını aşarak Derindere Karakolundan sonra, Belen geçidine varmış ve oradan da nahiye merkezine gelmiştir.¹⁹⁷

Bundan sonrası yine yazarın anlatımına bırakalım:¹⁹⁸

Sol tarafımızda üstü çiçeklendirilmiş bir mezar vardı! Baş tarafında yükselen geniş mermer sütuna, sarı yıldızla şunlar yazılmış: 1330 (1914) senesinde başlayan Harb-i Umumi’de vatan ve millet için fedai can eden, 41. Fırkanın ruhları burada medfundur.

Şoför mezara baktığını görünce:

“Burası Belen Şehitliğidir beyim” dedi.

¹⁸⁸ Reyhanlı’nın Hamam Bucağına bağlı bir köydür. *Köylerimiz*, s. 26.

¹⁸⁹ Bu iki köyün tam isimleri parantez içerisinde yazıldığı gibidir. Ancak Kastal Kızılkaya köyüne köylerimiz adlı etütte rastlanmamıştır. *Köylerimiz*, s. 415; *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı* 1940, s. 30.

¹⁹⁰ Kırıkhan’a bağlı bir köydür. *Köylerimiz*, s. 414.;

¹⁹¹ *Hakimiyet*, 7 Aralık 1953.

¹⁹² *Hakimiyet*, 8 Aralık 1953.

¹⁹³ *Atayolu*, 22 Ağustos 1946.

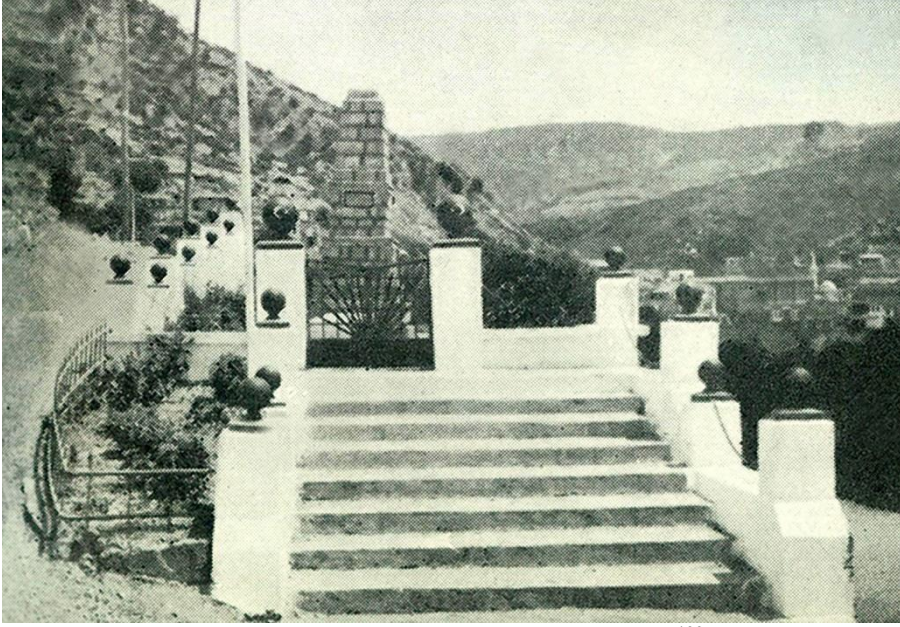
¹⁹⁴ *Yeniğün*, 23 Eylül 1945.

¹⁹⁵ Kıcı köyü İskenderun’un Belen bucağına bağlıydı. Diğer köyler tespit edilemedi. Şaşmaz, *Türkiye’nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, s. 190.

¹⁹⁶ Bu köyün ismine 1914 tarihli Beylan(Belen) kazasına bağlı köylerin isimleri arasında rastlanmıştır. Silay, *Belen Derbendi*, s. 29.

¹⁹⁷ *Hakimiyet*, 8 Aralık 1953; 9 Aralık 1953.

¹⁹⁸ *Hakimiyet*, 9 Aralık 1953.

41. Fırka Şehitliği'nin 1948'deki Hali¹⁹⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda vatan ve millet için canlarını feda eden 41. Fırka kahramanları için, Belen Şehitliği ilk olarak 1914 yılında fırka komutanı Musa Kazım Bey tarafından yaptırılmıştır. Yine Musa Kazım Bey'in delaletiyle fırka askerlerinden Halepli oğullarından Mahmut Usta'ya bir de abide inşa ettirilmiştir. Bu abidenin üstündeki kitabe işgal yıllarında Ermeni Lejyonları tarafından sökülülmüştür. Hatay Devleti zamanında bu abidenin kitabesi yeniden yazdırılarak yerine takılmıştır. Belen Şehitliği, 1980 ihtilalinden sonra, 1981 yılında bakıma alınmış ve abide eski özelliğini kaybetmiştir.²⁰⁰

Yenen, "Hatay Notları"nı şu cümleleriyle tamamlamıştır.²⁰¹

*...Artık akşam olmuş hava iyiden iyiye kararmıştı. Bundan sonra yokuşlu yolumuz yoktu. Şimdi hiç durmadan baş aşağı gazla iniyorduk. Sarı Mazı mevkiyle Soğukoluk yaylasını geçince, İskenderun Körfezi pırıl pırıl yanan elektrik ışıkları altında görünmeye başladı. Limana girmiş bulunan gemilerden süzülen ziyalar, durgun denizin sahinde tel tel akisler yaparak sahile uzantıyor. ...Nihayet 17'yi 30 geçte İskenderun'a vasil olduk."*²⁰²

Muzaffer Yenen, İskenderun'da başladığı Hatay gezisini yine burada bitirirken, onun ifadesiyle İskenderun'un en lüks ve güzel gazinosu Çiçek'te²⁰³ akşam yemeğini

¹⁹⁹ Bu fotoğraf için Adnan Çalışkan'a teşekkür ederiz.

²⁰⁰ Sılay, *Belen Derbendi*, s. 27.

²⁰¹ *Hakimiyet*, 9 Aralık 1953.

²⁰² *Hakimiyet*, 10 Aralık 1953.

²⁰³ Çiçek lokantası ve gazinosu, denize nazır bir yerdedi. Balcı, *Turistik Hatay*, s. 59.

yemiş ve sonra sinemaya gitmiştir. Daha sonra Metrdotel'den²⁰⁴ eşyasını alarak faytonla tren istasyonuna hareket etmiştir. 23'te trenle Payas, Dört Yol ve Erzin üzerinden Toprakkale'ye gelmiş ve Adana'dan gelen Malatya-Diyarbakır postasına aktarma yaparak 1.45'te Erzurum'a varmak üzere, buradan Malatya'ya hareket etmiştir.²⁰⁵

Sonuç

1953 yılında Hatay'ı gezen Muzaffer Yenen, "Hatay Notları" adlı yazı serisinde, şehri tarihî, turistik, sosyo-ekonomik, kültürel vb. birçok yönden ele almış ve bize çok değerli bilgiler aktarmıştır. Daha da önemlisi belgesel niteliğindeki bu bilgilerin, Hatay'dan yüzlerce kilometre uzaklıktaki Erzurum'da yerel bir gazetede yayınlanmasıdır. Söz konusu bilgiler, Hatay'ın o günkü durumuyla Fransız mandası altındaki vaziyetini karşılaştırma imkânı vermesi açısından ayrıca bir önem taşımaktadır. Yazarın notlarına baktığımızda, bilinenin aksine, Fransız manda yönetiminde Hatay'da yapılanları göz ardı etmemekle beraber, anavatana katıldıktan sonra Hatay'a, Türkiye Cumhuriyeti tarafından kayda değer yatırımlar yapıldığı aşikârdır. Bu minvalde bilhassa yol yapımında Fransızların 18 yılda yaptıklarını Türkiye Cumhuriyeti 8-10 yıl gibi kısa bir sürede gerçekleştirmiştir. Cumhuriyet döneminde Hatay'da manda döneminden daha fazla asfalt yol yapıldığı gibi mevcut asfalt yollar da iki kez asfaltla kaplanmıştır.

Benzer şeyleri İskenderun Limanı için de söylemek mümkündür. Zira İskenderun Limanı'nın modern bir hale getirilmesi Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Ticaret, tarım ve sanayi alanında Hatay'ın ilerlemesi ve gelişmesi, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarıyla sağlanmıştır. Hatay, Cumhuriyet döneminde özellikle meyve, sebze ve pamuk üretim alanında büyük bir atılım göstermiştir. Pamuk üretimindeki artışa bağlı olarak Hatay'da yeni iplik ve dokuma fabrikaları kurulmuştur. Bunun yanı sıra yağ, sabun, kiremit, un ve çırçır fabrikalarıyla sanayi alanında belirgin bir inkişaf meydana gelmiştir.

Kısacası, gezginin notlarında da ifade edildiği gibi Hatay, Fransız idaresi altında kaybettiği siyasî, sosyal, iktisadî, kültürel hürriyetini Türkiye Cumhuriyeti'ne katıldıktan sonra tekrar kazanmıştır. Türkiye'nin bölgeye özel önem vermesi ve her bakımdan desteklemesi sonucu şehir, 1940'lardan itibaren büyük bir atılım süreci içerisine girmiş ve 1950'lerin başında canlı, yaşanabilir bir yer haline gelmiştir.

²⁰⁴ Burası İskenderun'a vardığında eşyasını bıraktığı oteldir. Yenen'in gazetedeki notlarında bu şekilde yazmaktadır. Ancak ismin yazımında bir hata olması kuvvetle muhtemeldir.

²⁰⁵ Hakimiyet, 10 Aralık 1953.

Kaynaklar

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 030.0.018.001.002.91.59.18.
BCA, 030.0.018.001.002.99.80.4.
BCA, 030.10.0.0.67.447.4.
BCA, 030-0-010-000-000-155-94-7.
BCA, 030.10.0.0.67.447.4.
BCA, 30.18.1.2.116.39.1.
BCA, 030.0.018.001.002.88.87.13.
BCA, 030.0.018.001.002.88.92.2.
BCA, 030.0.018.001.002.90.28.8.
BCA, 030.0.010.000.000.171.188.10.
BCA, 030.0.018.001.002.110.5.11.
BCA, 030.0.018.001.002.111.36.11.
BCA, 030.0.010.000.000.8.48.14.
BCA, 030-0-010-000-000-81-532-7.

2. Resmi Yayınlar

- Ayın Tarihi, 17 Haziran 1951.
Köylerimiz 1 Mart 1968 gününe kadar, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968.
Ormancılık İstatistik Albümü 1955-1959, Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, Ankara, 1963.
TBMM Zabıt Ceridesi, C.III, D.8, 1946.
TBMM Zabıt Ceridesi, B:54, 27.2.1949, O:2.
TBMM Zabıt Ceridesi, B:110, 31.5.1937, O:1.

3. Gazeteler

- Atayolu
Hakimiyet
Hataypostası
İleri Hürriyet
İskenderun
Sabah
Tanin
Yeni Devir
Yenigün
Yeniyol

4. Telif Kitap, Makale vd.

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, C. I, Ankara 1999.
Alagöz, Cemal, "Coğrafya Gözüyle Hatay", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/2, Ankara 1944, (203-216).

- As, Efdal, “*Cumhuriyet Dönemi Ulaşım (1923-1960)*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- Atalar, Münir, “Hacc Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1993, (43-90).
- Balcı, Şükrü, “Mesken Buhranı”, *Yenigün*, 22 İlkteşrin 1943.
- Balcı, Şükrü, *Turistik Hatay*, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- Beşirli, Mehmet, “Haydar Paşa Liman Şirketi’ne Verilen İskenderun Limanı İnşa ve İşletme İmtiyazı ve Liman Tarifesi(1911)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, 2004 Konya, (179-203).
- Çağlayan, Hasan, *Hatay Milletvekillerinin TBMM’deki Çalışmaları (1939-1950)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016.
- Çalışkan, Vedat, “Amik Ovası ve Amik Gölü: Bir Sulak Alanı Kurutma Deneyiminin Günümüze Ulaşan Etkileri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2003, (97-125).
- Çelik, Şemsettin, “Hatay Alevileri(Nusayrileri) Hakkında Bazı Notlar (1938-1950)”, *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, Köln-Almanya 2015, (65-98).
- Çelik, Şemsettin, *Hatay’da Siyasî Hayat (1939-1950)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2014.
- Çetinkaya, Sevda, “Cilvegözü Sınır Kapısının Coğrafi ve Fonksiyonel Özellikleri”, *VI. Hatay Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 19-20 Nisan 2002*, Haz. Mehmet Tekin, Antakya 2004, (241-253).
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1996, s. 1038.
- Duran, Yusuf, *İskenderun Sancağında Fransız Mandası*, Ankara 2010.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur’an Meali*, İstanbul 2009.
- Düzgün, Nur, *Güney’in İncisi Hatay*, Adana, Basım Yılı Yok.
- Efe, Aydın, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Gülen, Dinçer, “Kudret Hamamında (Antakya) Yapılan Hidrobiyolojik Çalışmalar”, *V. Türk Biyoloji Kongresi Tebliğleri 10-15 Temmuz 1967*, İstanbul 1967, (181-184).
- Hatay İl Yıllığı 1967*, İstanbul 1968.
- Hatay Vilayeti Mektupçuluğu, *Hatay Vilayeti İdari Taksimatı 1940*, Antakya, Basım yılı yok.
- Korkmaz, Hüseyin- Mehmet Gürbüz, “Amik Gölü’nün Kültürel Ekolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:17, İstanbul Ocak-2008, (1-26).
- Mursalıoğlu, Şemsettin, “Hatay Kurtuluş Davası Başlarken/Bir Anı”, *Türk Tarih ve Edebiyatında Hatay Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1986, (6-7).
- Sılay, Mehmet, *Belen Derbendi*, Ankara 1998.
- Sılay, Mehmet, *Hatay’da Sosyo-Kültürel Çevre*, Antakya 1994.
- Şaşmaz, Musa, *Türkiye’nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. VII, Ankara 2014.
- Tekin, Mehmet, *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi(1918-1920)*, Ankara 2015.
- Tekin, Mehmet, *Hatay Tarihi*, Ankara 2000.

- Tozlu, Selahattin, “Antakya ve Çevresi Türkmenleri Hakkında Bazı Notlar(Büyük Selçuklulardan Osmanlılara Kadar)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/39, 2007, (145-161)
- Tozlu, Selahattin, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2009.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK, c. 4., Ankara 1969.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK, c. 1., Ankara 1963.
- Türkmen, A. Faik, *Mufassal Hatay Tarihi*, C.1, İstanbul 1937.
- Ürkmez, Naim, *Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na İskenderun*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012.
- Ürkmez, Naim, *Doğu Akdeniz’de Bir Liman Kenti: İskenderun (1914-1919)*, Ankara 2016.
- Yaman, Adem- Fatih Yaman, *Hatay İline Genel Bakış*, Hatay 2007.
- Yazganalp, Tarık Mümtaz, *Çizgiler ve Bilgiler*, Halep 1936.
- Yorulmaz, Şerife, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı(Hatay)’nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 1998, (231-259).

5. İnternet Kaynakları

<http://www.antakyaturu.com/index.php?okod=67>

(Son Erişim Tarihi: 21.05.2017).

<http://www.belen.gov.tr/sogukoluk-guzelyayla-mahallesi-piknik-alani>

(Son Erişim Tarihi: 21.05.2017).

www.tdk.gov.tr.

<http://www.nuveforum.net/1191-terimler-sozlugu-h/259647-hatay-tarim-isletmesi/>

(11.05.2017).

TACİKİSTAN'DA İÇ SAVAŞ CIVIL WAR IN TAJIKISTAN

MARZİYE MEMMEDLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
Assist. Prof. Dr., Karabuk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,

Department of International Relations

marziyemammedli@karabuk.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6993-5822>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 18.05.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.09.2018

Sayfa-*Pages* : 669-683

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3938>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

TACİKİSTAN'DA İÇ SAVAŞ
CIVIL WAR IN TAJİKİSTAN

MARZİYE MEMMEDLİ

Öz

Rusya İmparatorluğu'nun 1917 yılında tarihten silinmesi bu devletin sınırları içerisinde kalan halkların kaderini çokta değişmedi. 1917 yılında hakimiyeti ele alan Bolşevikler Rusya İmparatorluğu'nun işgal politikasını devam ettirerek zamanında İmparatorluğun sınırları içerisinde olan halkların hepsini yeni "imparatorluk" Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında birleştirdi. Makalemize konu olan Tacikistan da SSCB'ye dahil olan on beş cumhuriyetten biriydi. 70 yıldan fazla Komünist Partinin totaliter rejimi altında ezilen Tacikler 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşmuş oldu. Ama bu bağımsızlık aynı zamanda Tacikistan'a İç savaşı da getirmiş oldu. Cumhuriyet yönetimindeki bölgesel, ekonomik sorunlar, ahali arasındaki işsizlik, Tacikistan'daki İslami güçlere dış destek (özellikle İran ve Afganistan), Rusya'nın bu bölgeyi tekrardan kendi etken bölgesine alma çabası Tacikistan'daki İç savaşın esas sebeplerindendi. Makalede bu sebepler çalışılmış, savaşa neden olan iç ve dış güçler özel olarak araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Bölgecilik, İslami Güçler, İç savaş.

Abstract

The eradication of the Russian Empire from history in 1917 has not changed the fate of the nations within the boundaries of this state much. In 1917, the Bolsheviks acquired ruling power continued invasion policy of the Russian Empire and united all the nations within the borders of the Empire under the new "empire" of United Soviet Socialist Republics. Tajikistan, as subject of our article, was one of the fifteen republics included in the USSR. The Tajiks, oppressed under the totalitarian regime of the Communist Party for more than 70 years, had regained their independence in 1991 with the disintegration of the USSR. But this independence brought Tajikistan a civil war. Regionalism in the Republican administration, economic problems, unemployment among the people, and foreign support for the Islamic forces in Tajikistan (especially by Iran and Afghanistan), the struggle of Russia to recapture this region were the main cause of civil war in Tajikistan. These reasons have been studied, and internal and external forces causing the civil war have been specifically investigated.

Key Words: USSR, Regionalism, İslamic Forces, Civil War.

Giriş

1985 yılında Mihail Gorbachev'in Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde hakimiyete gelişi, beş yıl sonra bu zoraki Birliğin dağılmasıyla sonuçlandı. Kurulduğu 1922 yılından 1991 yılına kadar ideolojisiyle halkları bir arada tutmaya çalışan devletin yıllarca üzerini kapattığı etnik, sosyal, ekonomik sorunlar, Gorbachev hakimiyetinin gerçekleştirdiği politikalarla açığa çıkmış oldu. Ekonomik sorunlar on beş cumhuriyetin hepsini sarsa da etnik sorunlar birkaçında mevcuttu. Azerbaycan, Gürcistan, Moldova'da etnik sorunların yarattığı sorunlar akabinde milli bağımsızlık hareketlerine dönüştü.

Fakat bazı Sovyet cumhuriyetlerinde bu gibi olaylar gözlemlenmedi, hatta SSCB'nin dağılmasını istemeyen devletler vardı. Örneğin, Orta Asya bölgesindeki

devletler SSCB'nin varlığının devam etmesini isteyen cumhuriyetlerin sırasına dahildi. Ama sosyal, ekonomik ve politik sorunların nihayetinde SSCB 1991 yılının 25 Aralığında varlığına son verdi. SSCB'nin dağılmasıyla bir nevi mecburi bağımsızlık kazanan devletlerden biri de Orta Asya bölgesinin Türklerin sayıca az olduğu tek devleti Tacikistan'dı.

Orta Asya coğrafi bölgesinin güney doğusunda yer alan Tacikistan, etnik yapı açısından bölgenin en karışık devletlerinden biridir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten kısa zaman sonra ülkedeki sosyal yapıdan kaynaklanan sorunlar ortaya çıkmış ve Tacikistan iç savaşa sürüklenmiştir. Kökenleri, coğrafi bölge şartları ve Sovyetlerin idari yapısına dayanan etnik – sosyolojik karışıklık 1980'li yılların sonu – 90'lı yılların başlarında tekrardan alevlenmiş ve bağımsızlığın ilk yıllarının verdiği zor şartlarla daha da gerginleşmiştir.

Tacikistan, Orta Asya'nın arazice en küçük devletidir. 142.000 km araziye sahip bu ülkede ulus devlet kavramı ilk defa 1924 yılında Özbekistan Sovyet Cumhuriyetine bağlı Tacikistan Özerk Cumhuriyeti ilan edildiği zaman meydana çıkmıştır. Bir kısmı 1924 yılına kadar Rusya İmparatorluğunun Türkistan Valiliği, daha sonraları Türkistan Sovyet Cumhuriyetine dahil olan Semerkant ve Fergana vilayetlerine; diğer kısmı önceleri Buhara Emirliğine, daha sonraları ise Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetine ait olan Tacikistan devletinin yapılandırılması 1929 yılının 16 Ekim'inde son bularak bugünkü devlet sınırlarına ulaşmıştır. Tacikistan etnik açıdan renkli bir görünüme sahiptir. 2017 yılı genel nüfus sayımına göre Tacikistan'daki nüfus 8.742.8 milyondur¹. Ülkedeki Tacik oranı %62,29, (Özbekler – %23,51, Tatarlar – %1,56, Kırgızlar – %1,26, %0,23 – Kazaklar ve s.) diğer dört Orta Asya Cumhuriyetlerindeki genel ahalinin %20,5'i ise Tacikti². En kalabalık Tacik nüfus ise Afganistan'da yaşamaktadır. Taciklerin dışında ülkede Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, Tatarlar, Koreliler, Ruslar, Ukraynalılar, Belaruslar, Almanlar ve diğer halklar bulunmaktadır.

1867 yılında şimdiki Tacikistan sınırları içinde yer alan topraklardan sadece Kuzey kısmı Rusya İmparatorluğunun sınırları içine dahil edilmiş, diğer kısım ise Buhara Emirliğinin içerisinde Doğu Buhara olarak kalmıştır. Rusya İmparatorluğu bu arazileri kendi sömürgesi haline getirdiğinde buradaki halk 1921 yılına kadar kendisini ilk başta Müslüman olarak nitelendiriyordu. Ünlü Orta Asya bilimcisi Ordinaryüs V.V.Bartold XX yüzyılın başında şunları yazıyordu: "Orta Asya'nın yerleşik halkı ilk başta kendisini Müslüman olarak görüyor. Herhangi bir halka ait olma düşüncesi onlar için pek de önemli değil"³.

Etnik ve sosyolojik farklılıklar, Orta Asya bölgesi cumhuriyetlere bölündüğü dönemde sorunlara yol açtı. Taciklerin tarih boyunca oturdukları bazı araziler Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin dışında kalmış ve bu nedenle yeni kurulan Tacikistan'ın

¹ http://www.stat.tj/ru/img/51fb883f423d5b8917905c45f3ebb697_151869622.pdf

² Buşkov V.İ, Mikulskiy D.V. *Anatomiya grajdanskoj vojny v Tadjikistane (etno-sosyalme procesi i političeskaya borba, 1992- 95)*. Moskva, 1996. s.1.

³ Bartold V.V. Sart/ Bartold V.V. *Soçineniya. T.2.Ç.2. Raboti po otdelnum problemam istorii Sredney Azii*. Moskva, Nauka, 1964. S.528-529.

tarih boyunca sosyal, ekonomik ve kültürel olarak farklı aşamalarda olan Kuzey ve Güney bölgesi arasında uçurum oluştu⁴. Bu da Tacik toplumunun en büyük özelliği olan bölgeciliği meydana çıkarmıştır⁵. XIX. yüzyılda Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilen ilk Tacik toprakları ülkenin Kuzey arazileriydi ve bu yüzden burada sanayi, tarım, eğitim ve sağlık kurumlarının kurulduğunu ve hızla inkişaf ettiğini görüyoruz. Tacikistan kuzeyinin merkez kenti Hucent, Fergana, Semerkant ve Buhara gibi şehir kültürünün yaygın olduğu arazilere bağlı olduğundan burada etnik farklılıklara olan bakış ülkenin diğer arazilerine göre daha ılımlıdır.

Güney bölgesi Doğu Buhara Emirliğine dahil bir araziydi ve bu bölgede yaşayan Dağ Tacikleri daha çok köy geleneklerine bağlıydı. Dağdaki sert iklim ortamı bu insanların karakterinde de aynı izi bırakmıştır. Ovada yaşayan Taciklere göre Dağ Tacikleri kendi aralarında da çizgileri belli yerel kültürlere bölünmüşlerdir. Bunlar Garm, Kulyab, Badahşan ve diğerleriydi⁶. Her ne kadar Sovyetler bu gibi feodalizmden kalma unsurları kaldırılmaya çalışsa da Tacikistan'da bu pek mümkün olmamıştır. Coğrafi durumun verdiği zorluklar bu ülkede sosyal, iktisadi ve kültürel bölünmelerin devam ettirilmesini sağlamıştır. Tacikistan'da başlayan iç savaşın nedenlerinin de bu durumdan kaynaklandığını göreceğiz.

Eski Buhara Emirliği arazilerinde Tacikistan SSC'nin kurulması ve ona Hucent ilinin bağlanması etnik siyasi durumu değiştiremedi. Tacik milletinin bir bütün olarak yapılandırılmasına sebep olmadı ve Hucent etnik bölgesi diğer bölgeleri kendi çatısı altında birleştiremedi. Tam tersi Hucent'lilerin Moskova'yla olan sıcak ilişkileri onları siyasi, ticari ve kamuoyu ilişkilerinde elit sınıf haline getirdi ve bugün de hala bu durum devam etmektedir. 1864 yılında Rusların eline geçen bu bölge Tacikistan'ın geri kalanından daha gelişmiş, daha Ruslaşmış ve aynı zamanda da daha fazla "Özbekleşmişti"⁷. Sovyetler hakimiyete gelmeden Orta Asya'nın büyük şehirlerinin hepsinde Bolşeviklerin parti karargahları vardı. Bu örgütte Tacikleri genelde Hucent etnik grubundan çıkan insanlar temsil ediyorlardı. Bolşevik hakimiyeti kurulduğu zaman da Bolşevikler kendi kadrolarını görevlere atadılar. Böylece, hakimiyetin üst kısımlarına Hucentliler yerleşmiş oldular⁸. Kuzeydeki insanların yaşam standartları ülkenin diğer bölgelerine göre daha yüksekti. Bu bölgede, Tacikistan tarımında önemli yeri olan pamuk ve tütün ekiliyordu. İç savaş zamanı askeri operasyonlar daha çok ülkenin güneyinde olduğundan kuzeydeki sanayi tahrip olmamıştı. Ülke ahalisinin büyük bir kısmı da bu

⁴ XX yüzyılın başlarındaki Rus bilim adamları Taciklerin bir kısmının dağlık arazilerde, daha çok Tacik'in ise Semerkant, Fergana vilayetlerinde yaşadığını yazıyorlardı. Mesela, V.P.Nalivkin 1905 yılında o dönemki Türkistan Valisi N.N.Tevyaşevin ricası esasında bu arazilerin Rusların işgalinden sonra hangi değişikliklere uğradığını göstermek amacıyla "Tuzemtsı ranşe i teper" (Abojenler önceleri ve bugün) yazdığı kitabında Taciklerle ilgili şunları yazıyordu: "Taciklerin dağlık arazilerde yaşamayı tercih ediyorlar. Bu yüzden Taciklerin büyük bir kısmı dağlık ve dağ yamaçlarında oturuyor, bölgede olan Taciklerin büyük bir kesimi ise Semerkant ve Fergana vilayetlerine yerleşmiştir". "Tuzamtsı ranşe i teper". Oçerk V.P.Nalivkina.İzdanie A.L.Kirsnera. Taşkent. 1913.s.23.

⁵ Olimov M. *Ob etniçeskoj i konfessionalnoy situasii v Tadjikistane.* "Vostok" dergisi. No: 2, Moskva,1994. s. 80.

⁶ Aziz Niyazi. *Tadjikistan: Regioanlne aspekti konflikta (1990 gg.)* <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/niayzi.htm>

⁷ Olivier Roy. *Yeni Orta Asya, Ya da Ulusların İmal Edilişi.* Metis yayınları.İstanbul, 2016. S.163..

⁸ Bobohonov R. *Evolyusiya etno-regionalnux klanov v Tadjikistane (XX v.).* "Prava i Politika" No:3, Moskva, 2012.s. 574.

arazide oturmaktadır. Savaş öncesinde yani, 1989 yılının sayımına göre 1.588,1 insan, 1994 sayımına göre ise 1.800.0 insan bu bölgede yaşamaktaydı. Kuzeyin elverişli coğrafi konumu da bu bölgeyi doğal yollardan Tacikistan'ın diğer bölgelerindeki olaylardan korumaktaydı. Hucent bölgesi ülke bölündüğü zaman Tacikistan'nın kendi başına yaşayabilecek tek bölgesiydi. 1992, 1993 ve 1994 yıllarında ülkede siyasi krizler yaşandığı zaman yerel hakimiyettekiler Tacikistan dahilinde kendilerine büyük haklar veren özerk cumhuriyet kurmayı dahi düşünüyorlardı.

Hissar, başkent çevresinden batıya- Özbekistan sınırına doğru uzayan, sanayileştirmede Tacikistan'ın kısmen gelişmiş bölgesiydi. Gelişme nedeni ise başkent Duşanbe'ye yakın oluşu ve bu şehrin kalkınma planlarına bölgenin bütün büyük şehirlerinin dahil olmasıydı. Tacikistan'ın pamukla birlikte esas gelir kaynaklarından olan alüminyum fabrikası da bu bölgedeki Tursunzade şehrinde bulunmaktaydı. Bölgede pamuk ve başkente gönderilen tarım ürünleri de yetiştiriliyordu. Küçük ticaret, özel ve kooperatif ticareti alanında Hissarlılar, Garmlılarla yarışlıyordu. Tacikistan hâkimiyeti Hissar'ı destekliyordu. Coğrafi olarak Hucent bölgesine yakınlığı bu iki bölgenin çıkarlarını da birbirine yakınlaştırıyordu. 1990'lı yılların başlarında Hucent – Hissar maliye alyansı ortaya çıktı. Bu ittifaka dahil olan kişiler resmi kurumlar ve özel sektörde yüksek yönetici makamındaydılar.

Garm, Garategin, Tacikabad, Fayzabad ve diğer illerin dahil olduğu Garm'ın durumu, söylenen diğer bölgelerden daha farklıydı. Yeraltı kaynaklarından yoksun ve pamuk ekilemeyen topraklara sahip olan Garm, ılımlı iklim ve kaynak sularının bol olması nedeniyle buranın ahalişi daha çok meyve, sebze, buğday ekiyordu. Geniş otlaklarında sadece bu bölgenin değil, diğer bölgelerin de hayvanları besleniyordu. Garm, devletin tarım mahsullerine olan ihtiyacının büyük bir kısmını temin ediyordu ve bölgenin insanları da buradan geçiniyordu. Önceden daha fakir bir hayat süren Garmlılar zamanla maddi durumlarını iyileştirmeye ve devlet organlarına girmeye muvaffak oldular. 1970'li yılların başında Garatekin vadisi ve KurganTyube vilayetlerinde esas mevkileri ele geçirmiş oldular. 1980'li yılların sonuna doğru Garmlılar ticaret sahasında geleneksel üstünlüğü taşıyan Özbek ve Ova Taciklerini (Hucentliler, Hissarlılar, Ferganalılar, Samarkantlılar, Buharalılar) bu sahada sıkıştırmayı başardılar. Böylelikle, 1980'li yılların başında artık yeteri kadar güç toplamış olan Garm klanı Tacikistan'da hakimiyet uğrunda mücadeleye tam hazır⁹. 1979 – 1989 yıllarında bu bölgenin nüfusunda %42'lik artış oldu ve 1990'lı yılların başında Garm bölgesinde 500.000 kişi yaşıyordu. Bölgede ataerkil ilişkiler sistemi güçlü bir şekilde devam ediyordu. Bu bölgenin Kuzey bölgesiyle ilk defa yüz yüze gelmesi Tacikistan'da Rogun SES'nin inşaatıyla ilgiliydi. Garategin vadisininin 60'tan fazla kışlağını sular altında bırakma tehlikesi taşıyan bu proje, yerel hâkimiyet ve ahali tarafından olumsuz görülüyordu.

İç savaş zamanı Hucent'in yanında yer alan diğer bir bölge Kulyab'dı. Kulyab daha çok sanayi bölgesi olarak biliniyordu. Ahalinin sadece %7,1'i tarımla meşguldü. 1980'li yıllarda bölgede bulunan kömür, petrol, doğalgaz, altın, asbest, tuz madenleri

⁹ R.Bobohonov. *İstoriya formirovaniya etno-regionalnih klanov v Tadjikistane*. Sentral Eurasia: Proyeckt Sentra izuçeniya Sentralnoy Azii, Kavkaza i Uralo-Povoljya İnstituta vostokovedeniya Rossiyskoy akademii nauk (<http://central-eurasia.com/>).

buranın sanayi bölgesi olarak kalkındırılması meselesini ortaya çıkarmıştı ve bu kaynakların işletilmesi Kuzeyin yardımı olmadan gerçekleştirilmesi imkansızdı. Ayrıca, Kulyab ve Hucentlileri birleştiren aynı çıkar "beyaz altın" yani pamuk meselesi idi. Kulyab bu mahsulün esas üreticisi olsa da pamuğun ülkeden ihraç edildiği yollar Hucentlilerin elinde olduğundan bu bölgeler arasındaki iş birliği kaçınılmazdı. Bu ilişkilere rağmen 1980-90'lı yıllarda Kulyab bölgesinde ekonomik durum gitgide kötüye doğru gidiyordu. 1979 – 1989 yılları arasında ahalinin hızlı artımı işsizler ordusunun ortaya çıkmasına neden olmuştu. 1993 yılına gelindiğinde bu sayı 80.000'e yükselmişti¹⁰. Pamuk ekilmesiyle bağlı olarak içme suyunun kirlenmesi ekolojik problemler yaratmış ve değindiğimiz konular sosyal gerginliğin artmasına neden olmuştur.

Bölgeler içerisinde en kötü durumda olan Garm'a komşu olan, ülkenin güneydoğusunda yer alan Dağlık Badahşan Özerk Vilayeti'di. Badahşan ahalisi, Tacikistan ahalisi içerisinde işsizlik oranı en yüksek ve yaşam standartları en düşük olanlardı. 1992 yılında 175.000'lik nüfusun 40.000'e yakını işsizdi. Buna rağmen en yüksek eğitimliler de Badahşanlılar içerisindeydi. Kendi memleketlerinde eğitimlerine pek ihtiyaç duyulmadığından, yüksek eğitim alan Badahşanlılar mezun olduktan sonra Duşanbe'de, Hucent'te, Hissar vadisinde ve Kurgan – Tyube ilinde iş buluyorlardı. Böylece Badahşan'dan çıkan insanlar tedricen eğitim, kültür, ilim, ulaşım ve kısmen ticaret alanında çoğunluğu ele geçirdiler. 1990'lı yılların başından itibaren ise İç İşleri Bakanlığında çoğunluk tamamen Badahşanlıların eline geçmiş oldu. 1992 yılında Dağlık Badahşan Özerk Vilayetinin nüfusu 175.000 olduğu halde, vilayet dışında oturan Badahşanlıların sayısı 180.000'i geçmişti¹¹. Vilayetin ahalisi Tacikistan nüfusunun 1/3 teşkil ettiği halde merkezi sermayede payı sadece %1,8'di. Bölgenin sosyal – ekonomik gelişmesine bağlı olarak birkaç karar kabul edilse de hiçbirisi gerçekleşmediği için ahalinin hâkimiyete olan tepkisi normaldi. Bunun dışında vilayette kendilerini etnik olarak Tacik saymayan bir grup daha vardı ki, hem etnik, hem mezhepsel olarak kendilerini farklı gördüklerinden siyasi olarak Kuzey'e baskı yapacak güç haline gelmişlerdi. Vilayet altın, gümüş, uranyum, volfram, molibden ve diğer metaller açısından zengin olup ve onların işlenmesi için son zamanlarda 20'ye yakın karar alınsa da bu kararların gerçekleştirilmemesi vilayeti devlet bütçesine bağlı duruma getiriyordu ve doğal olarak halkın tepkisine neden oluyordu. Ayrıca, Badahşan – İsmaililerin Taciklere göre dil, din ve etnik olarak farklılıkları, onların kültürel – psikolojik durumunu da etkiliyordu. Pamirliler yerli inançların da etkilediği Şiiliğin radikal kolu olan İsmailizm tarikatındadırlar. Bu da onları Taciklerin diğer kısmından ayıran bir husustur¹². Bunların bir kısmı kendini Tacik olarak görse de diğer kısmı kendini Türk ve Farsların kanı karışmamış "gerçek" Tacik olarak görüyordu. Bu insanlar akraba evliliklerine daha fazla önem veriyorlardı ki, bu da onları aile – sülale ilişkilerinde en sıkı toplum haline getiriyordu.

¹⁰ Kuzmin A.İ. *Tadjikistan. Priçini i uroki grajdanskoy voyni//Postsovetskaya Sentralnaya Aziya. Poteri i obreteniya*. Moskva: "Vostoçnaya literatura" RAN, 1998, s.144.

¹¹ Aziz Niyazi. *Tadjikistan: Regioanalne aspekti konflikta (1990 gg.)* <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/niyazi.htm>

¹² Olimov M. *Ob etniçeskoj i konfessionalnoj situasii v Tadjikistane*. "Vostok" dergisi. No: 2, Moskva, 1994. s. 81.

Ele aldığımız konuda en son bölge, etnik olarak karışık bölge olan Hatlon Vilayetinin Kurgan – Tyube arazisidir. Burada Taciklerden başka cumhuriyetin Kulyab ve Garm bölgelerinden olan Tacikler, Vahş vadisinde ise Özbekler, Uygurlar, Türkmenler, Araplar, Beluciler, Ruslar, Almanlar, Beyaz Ruslar, Osetyalılar ve diğer halklar oturuyordu. Bu vilayetin ahalisi 1989 yılındaki nüfus sayımına göre cumhuriyetin genel ahalisinin %20'sinden fazlaydı. Bu bölgedeki üretim ülkenin milli gelirinin 1/6'sını ve sanayi ile ticaret üretiminin %14'ünü teşkil ediyordu. Kimya, petro-kimya, inşaat sanayisi ve elektro-enerji alanı inkişafıydı. Pamuğun ham maddesinin yarısı bu bölgeden alınmaktaydı.

Bölgesel ve etnik olarak bölünmeler normalde SSCB'nin bütün cumhuriyetlerinde mevcut olsa da Orta Asya'da bu durum daha çelişkiliydi. Tacikistan'daysa etnik sorundan daha çok bölgelerin hakimiyet uğrunda mücadelesine dönüşmüştü. Bu durumda rol alan bölgeler daha çok Kuzey ve Güney idi. Kuzeyliler yıllarca ülkenin yönetiminde anahtar görevleri ellerinde tutmuştu. 1980'li yıllardan başlayarak eğitim seviyelerinin yükselmesiyle Güneylilerin de yönetimde yer aldıkları görülmüyordu.

Bütün Sovyet dönemi boyunca bu klanlar yapılanmaya devam etmiş ve 1980'li yılların başında bu yapılandırma yukarıda gösterdiğimiz şekilde Hucent, Garm, Kulyab ve Badahşanlılar olarak şekillenmiştir ve Sovyetlerin dağılmasına doğru biz bu klanların her birinin kendi partisinin kurulmasına tanıklık edeceğiz. Şöyle ki, Garmlılar ve Pamirliler 1989 yılında "Rastohez" (Yeniden Doğuş) ve 1991 yılında kurdukları Tacikistan Demokrat Partisinde, Pamirliler 1991 yılında kurdukları "Lali Badahşan" (Badahşan İncisi), Kulyab ve Hissar Özbekleri Halk Cephesi'nde (1992), Hucentliler 1991,1993,1994 yıllarında kurdukları Özgür Emek Partisi, Tacikistan Halk-Demokrat Partisi, Halk Birliği ve Siyasi ve Ekonomik Yenilenme Partisinde birleştiler. Bölgelere göre olan bu birleşmeler daha sonra iç savaşın ana aktörlerine dönüştü¹³.

SSCB'nin dağılmasına doğru Gorbachev tarafından gerçekleştirilen "Perestroyka ve" "Glasnost" Sovyet cumhuriyetlerinin birçoğunda eski liderlerin hakimiyetlerinin değiştirilmesine veya güçsüzleşmesine neden oldu. Tacikistan Komünist Parti Başkanı Kuzeyli Kahar Makhamov¹⁴ bu dengesizliği aradan kaldırmak adına bazı bakanlıklarda diğer bölgenin insanlarına görev verdi. Onun zamanında Yüksek Ali Şura başkanı görevine Badahşanlı Goibnazar Pallaev, Nazirler Kurulu başkanlığına Kulyablı İzatullo Hayoyev, Sanayi ve İdeoloji Bakanlığına Badahşanlı Şodi Şabdolov, İç İşleri Bakanlığına Badahşanlı Mamadayoz Novcavanov atandı. Bu atamalar her ne kadar dengeyi korumak adına yapıldıysa da daha sonralarda bu değişimlerin aslında daha kötü olaylara neden olduğu görülecektir.

Üstlerde bu değişiklikler yaşanırken altların sorunu tamamen farklıydı. SSCB döneminde daha çok devlet bütçesine bağlı yaşayan ülkede, Tacik ahalinin sayısı yılda %4,4 artarak rekor seviyeye ulaştı ve ülke böyle bir demografik patlamayı kaldırmakta

¹³ R.S. Bobohonov. *Grajdanskaya voyna v Tadjikistane. (1992-1997 godi) Priçini, hod, posledstvie i uroki.* Obşestvenne nauki i sovremennost' 2011. No.4, s.75.

¹⁴ 1932 Hucent doğumlu Kahar Makhamov 14 Aralık 1985 yılında Tacikistan Komünist Parti başkanlığına atanmıştır. Makhamov aynı zamanda Tacikistan Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanıdır. 31 Ağustos 1991 yılında Yüksek Ali Şura tarafından güvenoyu alamayan Kahar Makhamov cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmiştir. Ölümüne kadar (2016) Tacikistan Ali Meclisinin ömürlük seçilmiş milletvekili görevinde bulunmuştur.

zorlandı¹⁵. Böylelikle, ekonomik krizin ortaya çıkmasıyla birlikte ahalinin yaşam şartları da kötüye doğru gitmeye başladı. Gençler arasında kendini gösteren işsizlik daha da yükselmeye başladı ve bu durum gençler arasında suç oranının çoğalmasına, Afganistan'daki savaşın sonucu olarak Avrupa'ya taşınan narkotik maddeler, Tacikistan'ın da bu taşıma yolu üzerinde bulunması dolayısıyla Tacik gençlerin hem narkotik maddelere olan merakının artmasına, hem de gençlerin kendi içlerinde grupların meydana gelmesine neden oldu.

Klan ve ekonomik sebeplerden başka Tacikistan'ı iç savaşa sürükleyen esas sebeplerden biri de Afganistan ve İran devletlerinin de desteklediği İslam radikalizmiydi. Sovyetlerin işgaline kadar Tacikistan'da Sünni mezhebinin Hanefilik kolu hakimdi. Onun dışında Sufi tarikatlarından Nakşibendilik ve Kadiriye de toplumun dini inancında önemli yer tutuyordu. Dağlık Badahşan bölgesinde ise Şiilikten ayrılmış dini-felsefi kol İsmailik daha popülerdi. Sovyetler döneminde bu bölgede dinlerle bağlı tek karara varılmaması toplumda da ikileme sebep oldu. Sovyet ideolojisine ters düşen bütün dinler Sovyet hakimiyeti tarafından takip edildiğinden İslam da yasaklanan dinler sırasına girdi. Ama diğer yandan Bolşevikler bu bölgedeki dindarlarla iş birliği de yapmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple bütün Sovyetler Birliğinde eski ruhban sınıfı ortadan kaldırılarak yerine hakimiyetin kontrolünde olan "Halk" İslam'ı meydana çıkmış oldu¹⁶. Ruhban sınıfının tamamen kaldırılması ve hakimiyetin sert ideolojik kontrolü, İslam'a inanların illegal faaliyete geçmesine neden oldu. İslam daha çok geleneklerde kendini gösteriyordu. Geleneklerine daha bağlı kalan Tacikistan'ın dağlık arazilerinde oturan halk İslam'ı daha çok Sufizm'de yaşatıyordu. Sovyetlerin son zamanlarında hakimiyette yer almayan bu arazilere ait klanlar daha çok geleneksel İslam'da kendilerini bulmuş oldular. Karategin grubu Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisinde¹⁷, İsmaili Badahşanlılar ise "Lal'i Badahşan" Partisinde birleştiler¹⁸. Bu partiler daha sonra Tacikistan iç savaşının esas aktörleri haline geldiler.

Buraya küçük de olsa etnik münakaşaları katarsak Tacikistan'da var olan o dönemki durumu aydınlığa çıkarmış oluruz. 1989 yılında Tacikistan'ın İsfar iliyle Kırgızistan'ın Batikent ilinde Taciklerle Kırgızlar arasında sorunlar yaşanmıştır. Aslında sorunların 1950'li yıllarda göçebe Kırgızların yerleşik hayata geçmelerini sağlayan

¹⁵ Jukov D.A. *Voyını na ruinah SSSR*. EKSMO. Moskva, 2010, s.2.

¹⁶ Olimova S. *Politiçeskaya islam i konflikt v Tadjikistane*. Sentral Eurasia: Proyekt Sentra izuçeniya Sentralnoy Azii, Kavkaza i Uralo-Povoljya İnstituta vostokovedeniya Rossiyskoy akademii nauk (<http://central-eurasia.com/>).

¹⁷ Bu partinin temelini Tacikistan SSC'de 1978 yılında ortaya çıkmış Said Abdulla Nuri'nin liderliğindeki gençler örgütü teşkil ediyor. Örgüt Şeyh Hasan Banna ("Müslüman Kardeşler" örgütünün kurucusu), Said Kutb ve Muhammed Kutb'un görüşlerinin öğrenilmesi ve propagandasını yapıyordu. SSCB'nin dağıldığı dönemde bu partinin kurulması önceden engellense de, 1991 yılında birkaç günlük miting sonucunda bu kararlar kaldırılmış ve İslami Yeniden Doğuş Partisinin kurulmasına izin verilmiştir. M.Himmetzade, D.Usman ve S.Gadoyev'in başında durduğu bu parti İç savaş zamanı askeri birlikleriyle devlete karşı çıktığından 1993 yılının haziran ayında faaliyeti yasaklanmıştır. Partinin liderleri 1993 yılında Afganistan'da yeni bir dini parti İslami Yükseliş Hareketi'ni kurdular. Hareketin başında Said Abdulla Nuri, Hoca Akbar Tursunzade ve Muhammedşerif Himmetzade duruyordu.

¹⁸ Bu siyasi hareket Tacikistan'ın Doğusundaki Badahşan muhalefeti temsil ediyordu. 4 Mart 1991 yılında Duşanbe'de kurulan bu parti 1993 yılının haziran ayından yasaklansa da 1999 yılında yasal faaliyet göstermeyen bu partinin 3 bine yakın üyesi vardı. Lali Badahşan 1999 yılının aralık ayından faaliyetini tamamen bitirmiştir.

kararların alınmasından itibaren başladığını söyleyebiliriz. 1980'li yıllara doğru buraya yerleştirilen Kırgızların topraklarını sulamalarına bağlı olarak sorunlar ortaya çıkınca, Kırgızların Tacikistan topraklarına doğru kaydığına şahit oluyoruz ve 1989 yılındaki olay Taciklerin, Kırgızlar tarafından işgal edilmiş olan 10 hektar topraklarını geri istemeleriyle ilgiliydi¹⁹. Aynı durum Özbeklerle 1989 yılında Hançin ilinde de yaşanmıştı. Krize sebep Özbek ve Taciklerin kendi aralarında otlak yerlerini paylaşamamasıydı.

Böylece, 1990'lı yılların başında Tacikistan'daki durum her an patlayacak bir seviyeye geldi. Bunu tetikleyen olay, 1989 yılında Özbekistan'ın Fergana vilayetinden kovulan Ermenilerin Tacikistan'a yerleştirileceği hakkındaki haber oldu. 1990 yılının 11 Şubat'ında, Duşanbe'de Komünist Parti Merkezi Kurumunun karşısında insanlar "Defolsun Ermeniler" diye mitinge başlasalar da çok kısa zaman sonra bu tezahürat "Makhamov defol" a dönüştü. Akşama doğru milis güçlerinin halka ateş açmasından sonra mitingciler dükkanları yağmalamaya başladılar. Bu olaylarda esas rolü Garm, Kulyab ve Badahşan'lı gençler üstlendi. Rus yanlısı kaynaklara göre bu faaliyetler direkt Milli Meclis Başkanı Pallayev tarafından yönetiliyordu²⁰. Tacikistan hakimiyeti ise bu bilgileri ne inkâr etti ne de onayladı.

13 Şubat'ta şehre tanklar girdi. Buna rağmen 14 Şubat'ta taraflar masaya oturdu. 17 kişiden ibaret Halk Komitesi hükümetle görüşmelerinde Makhamov ve diğer üst düzey görevlerde bulunanların istifasını talep ediyordu. Bununla ilgili hükümet ve Halk Komitesi arasında anlaşma imzalanırsa da 15-16 Şubat'ta yapılan XVII kurultay (plenum) Parti Başkanı K.Makhamov ve Meclis Başkanı G.Pallayev ve diğer yöneticilere tam güven oyu vererek onların istifasını kabul etmedi. 14 Şubat'ta Sovyet Ordusu ve İç İşleri Bakanlığına bağlı askeri birliğin müdahalesi sonucunda olaylar kısmi olsa da yatıştırıldı. Resmi rakamlara göre, olaylar esnasında 22 kişi ölmüş, 589 sivil vatandaş, 86 Dahili Ordu askeri, 15 Sovyet Ordusu askeri ve 138 milis elemanı yaralanmıştı.

Her ne kadar resmi değerlendirme yapılmısa da olaylarla ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır. Örneğin, Ermenilere karşı yapılan mitinglerin daha sonradan şekil değiştirerek hakimiyete karşı olmasının temelinde ülkedeki hakimiyet karşıtı çeteler duruyordu. Ayrıca bu mücadelede sadece çeteler değil, dini lider ve kriminal grupların da olduğu anlaşılmıştır. Aslında bu olaylara hazırlık 1989 yılının sonbaharında başlamış ve halka silahlanma amaçlı demir armatürler bile verilmiştir²¹. Sonuç ne olursa olsun ilk olaylardan sonra bunun devamı geleceği belliydi çünkü toplum artık en küçük kıvılcımdan bile alevlenmeye hazır durumdaydı. 31 Temmuz 1991 yılında Kobadian kasabesindeki Araplar ve Tacikler ile Karatekin'li göçmen Tacikler arasında çok büyük karışıklık yaşandı²². 1930-50'li yıllarında buraya yerleştirilen Tacikler bir müddet sonra üst düzeylerde temsil olunmaya başladılar. Tabi ki bu da kendilerini bu toprakların ağası kabul eden yerli Arap ve Tacikler tarafından olumsuz karşılandı. Sonuçta Araplar toprakların bölünmesini talep ederek Kolhozdan ayrıldıklarını ilan ettiler.

¹⁹ Buşkov V.İ. *O nekotorih aspektah mejnatsionalnih otnoşeniy v Sredney Azii. "Issledovaniya po prikladnoy i neotlojnoj etiologii"*.-Dokument No:9-Moskva,1990, İE AN SSSR.

²⁰ Aziz Niyazi. *Tadjikistan: Regioanlme aspekti konflikta (1990 gg.)* <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/niyazi.htm>

²¹ Buşkov V.İ, Mikulskiy D.V. *Anatomiya grajdanskoy voyny v Tadjikistane (etno-sosyalme procesi i političeskaya borba, 1992- 95)*. Moskva, 1996. s.21

²² A.g.k.s.21

Tam da ülkede bu olaylar yaşanırken 19 Ağustos 1991 yılında Moskova'da SSCB Cumhurbaşkanı Mihail Gorbachev'e karşı Komünist Parti Muhafazakâr kolunun yaptığı sonradan başarısızlıkla sonuçlanacak olan darbe girişimi, Tacikistan Cumhurbaşkanı Makhamov tarafından desteklendi. Bu yanlış siyasi adım Makhamov'u 21 Ağustos'ta Gorbachev'in yeniden hakimiyete gelişiyle Moskova'daki merkezi hükümetin desteğinden mahrum etti. Olayların böyle gelişmesi hakimiyet kontrolünü kaybeden Makhamov aleyhtarlarının 29 Ağustos 1991 yılında Yüksek Şura önüne toplanarak Makhamov'un istifasını istemesiyle sonuçlandı. 31 Ağustos 1991 tarihinde Parlamento, Makhamov'a güvensizlik oyu vererek istifa etmesini sağladı. Kadridin Aslanov yeni cumhurbaşkanı seçimlerine kadar Cumhurbaşkanı yetkilerini üslendi. 9 Eylül 1991 yılında Tacikistan Devlet Egemenliği Bildirgesini kabul etti²³.

21 Eylül 1991 yılında Ozodi meydanına toplanan insanlar Lenin'in heykelinin meydana kaldırılmasını talep ettiler. Heykel kaldırıldı ve Yüksek Şura başkanı Aslanov, Tacikistan Komünist Partisinin tasfiye edilmesi ve bütün mallarının devlete geçmesi hakkındaki yasayı imzaladı. Bu karara tepkili olan Tacikistan Komünist Parti taraftarları, Ozodi meydanına toplanarak Aslanov'un istifasını istediler. Bu mitingcilerin yardımıyla TKP Yüksek Şurayı toplayarak Aslanov'u görevinden aldı ve ülkede olağanüstü hâl ilan ederek Hucentli Rahmon Nabiyev'i²⁴ TKP Başkanı seçti²⁵.

Aynı yıl 24 Kasım'da yapılan seçimlerde Hucent'li Rahmon Nabiyev, Badahşan'lı rakibi Devlet Hudonazarov'u 58%'lik oyla geride bırakarak Tacikistan Cumhurbaşkanı seçildi. Seçimlerde Nabiyev'e siyasi güçleriyle yardımcı olan Kuzeyli Safarali Kenjayev Parlamento başkanı, Kulyab'lı Akbar Mirzoyev başbakan olarak atandı.²⁶

Anlaşmaya rağmen, bu zoraki ittifak 1992 yılının martında dağılmaya başladı. Hakimiyete geldiği ilk günden itibaren R.Nabiyev, muhalefetin üzerine gitmek için fırsat aramaya başladı. 6 Mart 1992'de Duşanbe'de Demokrat Parti, Yüksek Şura ve Şehir Şurası üyesi, Belediye başkanı Maksud İkrarov hapsedildi. Tutuklama kararı bu mesele ile bağlı özel olarak toplanan Yüksek Şura tarafından kabul edildi ve böylelikle, Nabiyev 1991 yılının sonbaharında muhalefetle birlikte imzaladığı anlaşmayı resmen bozmuş oldu²⁷.

11 Mart 1992 yılında "Rastohez" liderlerinden Mirbaba Mirrahimov'a şehir mahkemesi 2 yıl hapis cezası verdi. Cezanın nedeni M.Mirrahimov'un Yüksek Şura başkanı Safarali Kenjayev'e hakaret etmesi idi. 25 Mart 1992 yılında Yüksek Şura toplantısında S.Kenjayev aslen Pamirden olan İç İşleri Bakanı Memmedaze

²³ Bashiri, Iraj. *Beginings to AD 2000: A Comprehensive Chronology of Afghanistan, Central Asia and Iran, Central Asian Studies*, University of Minnesota, 2001.p.69

²⁴ 1982-85 yıllarında Tacikistan SSC Komünist Parti Başkanlığı yapan 1930 Hucent doğumlu Rahmon Nabiyev, Kahar Makhamov'un istifasından sonra 24 Kasım 1991 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Tacikistan Cumhuriyetinin ikinci cumhurbaşkanı seçilmiştir. Muhalefetin hile karıştığı iddiası bu seçimlere gölge düşürmüştür. 1992 yılında Tacikistan'ın Bağımsız Devletler Topluluğuna kabulüne imza atmış, aynı yıl ülkedeki iç savaş zamanı muhalefetin baskısıyla istifa etmek zorunda kalmıştır. 1993 yılının 11 Nisan'ında Hucent'te kendi evinde vefat eden İ.Rahmov'un ölümü gizemini koruyor.

²⁵ Bashiri, Iraj. *Beginings to AD 2000: A Comprehensive Chronology of Afghanistan, Central Asia and Iran, Central Asian Studies*, University of Minnesota, 2001.p.70

²⁶ Jukov D.A. *Voyni na ruinah SSSR*. ESKMO. Moksva, 2010.s.3

²⁷ A.g.k.s.5.

Navcuvanov'u yetkilerini aşmakta suçladı ve bu suçlama Güneyliler tarafından kendilerine hakaret olarak kabul edildi. Cumhuriyet yönetiminin yürüttüğü kışkırtıcı politika 26 Martta başlayan ve başkent Duşanbe'de 3 ayı meydanda – Şohidon, Ozodi ve Sadrittin Ayni meydanlarında, 3 ayı grubun başında durduğu insan kitlelerinin günlerce miting yapmasına, zaten gergin olan durumun daha da gerginleştirilmesine ve en nihayetinde bütün bunların silahlı çatışmalara dönüşerek iç savaşın başlamasına neden oldu. 5 Mayıs 1992 yılında cumhurbaşkanı ülkede olağanüstü hâl ilan etti. Karşılığında muhalefet havalimanı, Tren Garı ve Cumhurbaşkanlığı ele geçirdi. 10 Mayıs 1992 yılında Cumhurbaşkanı muhalefetin ileri sürdüğü bütün talepleri kabul ettiğini bildirirse de olaylar artık kontrolünden çıkmış durumdaydı. 28 Haziran'dan başlayarak İslami güçlerle Kulyablılar arasında silahlı çatışmalar başladı. İslami güçlere yardım etmek amacıyla 1992'nin Mayıs'ından 1993 yılının başlarına kadar 1000'e yakın kişi Afganistan'dan kaçak yollarla Tacikistan'a geçti. Bazı kaynaklara göre, cumhuriyet arazisinde 1992 yılının yazından sonbaharına kadar 500-600 Afgan mücahit faaliyettedir²⁸.

Ülkede durumun kontrolden çıkması 2 Eylül 1992 yılında Bakanlar Kurulunun bütün üyelerinin Cumhurbaşkanının istifasını istemesiyle sonuçlandı. 4 Eylül tarihinde Yüksek Şuranın toplantıya çağırılması kararı alındı. Bütün bu olaylardan sonra Rahmon Nabiyeveve havalimanında Hucent'e girmek isterken insanlar tarafından tanınarak ablukaya alındı. Bir müddet sonra havalimanına gelen Tacikistan İç İşlerine bağlı olan 4 askeri araç ve 201'ci Rus Topçu Alayının askeri birlikleri Rahmon Nabiyeveve'i linçten kurtardılar, ama Rahmon Nabiyeveve istifa dilekçesini yazmaktan kurtulamadı. Yüksek Şura üyeleri ile görüşen Tacikistan Cumhurbaşkanı Rahmon Nabiyeveve 7 Eylül 1992 yılında istifa dilekçesiyle görevinden men edilmiş oldu.

1992-93 yıllarında Tacikistan'da hakimiyet yeniden düzenlenmeye başlamış ve zafer kazanmış olan İttifak, kilit mevkilere "kendi insanların" yerleştirmeye koyulmuştu. Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı sistemi kaldırıldı. Parlamento başkanlığına Kulyablı İmomali Rahmonov, Başbakanlığa Hucentli Abdumalik Abdullocanov²⁹ getirildi. Bu grubun Hisarlı müttefikleri maliye ve ticaret alanında geniş yetkiler aldılar. Hisar vilayeti ile Hisar vadisinin birleşmesini talep eden bu grubun lideri Camoliddin Mansurov'un Duşanbe'ye belediye başkanı olarak atanması, Hisarlıların bu talebi geri çekmelerine neden oldu. Hucentliler ülke ekonomisi ve iç ticaretine, Kulyablılar ise polis ve askeri alanda hakimdiler.

1993 yılının sonbaharına doğru müttefikler arasında ciddi sorunlar yaşanmaya başladı. Bu sorunların sonucunda Tacikistan Halk Partisi ve Tacikistan Milli Birlik Partisi kurulmuş oldu. Bu partilerin nizamnameleri, birbirlerinden farklı olmasa da bu partilerin her biri farklı bölgeleri temsil ediyordu. Abdumalik Abdullocanov'un başında durduğu Milli Birlik Partisi'nde Kuzeyliler, parlamento başkan yardımcısı Kulyablı Abdülmecid Dostiyevin liderliğinde kurulan Halk Partisi'nde ise daha çok Güneyliler

²⁸Jukov D.A. *Voynu na ruinah SSSR*. ESKMO. Moksva,2010, s. 13

²⁹ Abdumalik Abdullajanov-Hucent doğumlu politikacı. 1992-93 yıllarında başbakan, 1992 yılının martından "Non" ("Ekmek") Devlet Komitesi başkanı. R.Nabiyeveve'le anlaşamadığından 1993 yılında başbakanlıktan istifa etti. 1993- 1994 yılında Tacikistan'ın Rusya'daki büyükelçisi, 1994 yılının Kasım'ında cumhurbaşkanı adayı oldu. 1996 yılında Milli Birlik Siyasi Grubunu kurarak; daha sonra Milli Doğuş Hareketinin lideri oldu. Ülke dışında yaşayan Abdullajanov'un 1998 yılında Hucent'te yapılan başarısız darbenin organizatörü olarak adı geçmiştir.

vardı. Bu iki grup arasında ki anlaşmazlık daha çok her iki grubunda hakimiyet yetkilerini kendi ellerinde toplamak niyetinden kaynaklanmaktaydı. Cumhurbaşkanlığı sistemi kaldırıldığı için başkanlık yetkilerinin parlamento veya başbakanlığa geçmesi kanunen netleştirilmediğinden dolayı belirsizdi. Bu belirsizlik iki güç arasında mücadeleye neden oldu.

Parlamento'nun 16. toplantısında acele şekilde cumhurbaşkanlığı sisteminin kaldırılıp yetkilerinin parlamento ve başkanlıklar arasında paylaşılması ortaya bir belirsizlik çıkarttı. 1993 yılının ilk yarısında Başbakan, Tacikistan'da valileri atama ve görevden alma yetkilerine sahipti. Cumhuriyetin siyasi hayatında da bu yetki önemli olduğundan parlamento, bu yetkiyi başbakanlıktan almak için mücadeleye başladı. İki grup arasındaki sorunlardan bir diğeri de reformların metotları ve özelleştirmenin nasıl yapılacağı ile ilgiliydi. Farklı bölgelerin ve grupların çıkarlarını savunan parlamento ve bakanlar kurulu arasında ekonomik problemlere bakış açısı çoğu zaman uyuşmuyordu. Hükümette esas makamları ellerinde tutan Hocentliler zenginleşmek için bütün imkanları kullanıyorlardı. Buna rağmen Kulyablılar bekledikleri geniş maliye imkanlarını ele geçiremediler. Dışarıdan gelen kredileri ve sosyal yardımları daha çok Abdumalik Abdullocanov ve çevresi kontrol ediyordu. Kulyablılar ise genelde küçük ve orta ticareti ele geçirmişlerdi. İthalat, ihracat operasyonları, büyük ticaret projeleri, para mübadelesi, iktisadi hayatın devlet ve devlet dışı alanlarına parlamento bir türlü hâkim olamadı.

1993 yılının sonbaharında parlamentonun 18. toplantısı arifesinde Abdullah Canov'un takımı devletin mülkünü özelleştirme çalışmalarını hızlandırdı. Buna karşılık parlamento yönetimi devlette üst düzeyde bulunan şahısların ticari faaliyetlerle uğraşmasını yasakladı. Bu yasa direk başbakan, onun çevresi ve akrabalarının çıkarlarını etkiliyordu. Her ne kadar çıkarları konusunda Xocent ve Kulyablılar karşı karşıya gelseler de bu bölgelerin ittifak yapmadan hakimiyetlerini sürdürmeleri mümkün olmadığı için problemleri daha ılımlı şekilde çözmeye çalıştılar. 1993 yılının 27 Aralıkta parlamentonun 18. toplantısında Başbakan Abdullah Canov istifa etse de bu ittifak devam etti. Yeni başbakan olarak Abdumalik Abdullocanov'un başbakan yardımcısı olan memleketlisi Abdulcalil Samadov atandı. Parlamento yönetimi de eski şekilde kendi mevkilerini korumuş oldular. Böylelikle Tacikistan hükümetindeki kriz de son bulmuş oldu. 1994 yılının Ocak ve şubat aylarında Duşanbe'de durum giderek ciddileşti. Yeni Cumhuriyet başsavcısına suikast düzenlese de bu bir sonuç vermedi. Bazı bilgilere göre bu suikast Tursunzade, Hissar ve Şahrinaus vilayetlerinde olan silahlı birlikler tarafından yapılmıştı. M. Salihov'un, "Sadoyi Mardum" adındaki resmî gazetede bu birliklere silahlarını devlete vermeleri yönündeki talebi ve bu güçleri yasa dışı olarak ilan etmesi, bölgedeki silahlı birlikler tarafından kötü karşılanmış ve Salihov'a suikastle sonuçlanmıştı. İç savaş döneminde Halk Cephesi saflarında yer alan bu güçlerin başı bozuk faaliyetleri sonucunda emniyet güçlerinin binden çok çalışanı öldürülmüş, 2500'den fazla çalışanı ise cumhuriyeti terk etmişti.

Tacikistan'daki İç savaş sadece ülkenin içinde sorunlar çıkarmadı, aynı zamanda komşu devletleri de rahatsız etmekteydi. Ülkede savaştan taraflar problemin sadece savaş vasıtasıyla çözümlenmeyeceğinden gün geçtikçe daha da emin oluyorlardı. Savaşın kendi ülkelerine sıçramaması için taraflar arasında görüşmelerin başlamasına destek olan komşu devletler de bir an önce bu sorunun çözülmesine taraftarlar. Bu niyetle esas ağırlığı

üzerine SSCB dağılınca Orta Asya'da kaybettiği güveni tekrardan kazanmaya çalışan Rusya ve Tacikistan'la ister dil açısından, isterse de köken açısından daha yakın olan sınır ülkesi İran üstlenmiş oldu. Savaşın daha ilk günlerinden Tacik tarafının ve Bağımsız Devletler Topluluğuna dahil olan devletlerin de ısrarıyla Rusya, İran ve BM de problemin çözülmesi için bir sıra faaliyette bulundular. BM'lerin ilk Barış heyeti 21 Ocak 1993 yılında ülkeye gelmiş oldu³⁰. Mesele ile bağlı bölge ülkeleri arasında ilk görüş ise 7 Ağustos 1993 yılında Rusya'nın önderliğinde Moskova'da yapıldı. Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan, Özbekistan devlet başkanlarının ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın özel temsilcisinin iştirak ettiği görüşmelerde Tacik – Afgan sınırlarının BDT'nin güney sınırı olduğunu düşünerekten bu sınırların kolektif korunması kararı alındı. İç savaştaki tarafları ise bir daha kendi aralarında problemleri çözmek için görüşmeye davet edildi³¹.

BDT devletlerinin 24 Eylül 1993 yılındaki görüşünde Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan birer tabur olmakla, RF'nin Tacikistan'da yerleşen 201'ci Motorize piyade alayın askerlerinden ibaret umumi sayısı 25.000 olan BDT devletlerinin Kolektif Barış güçleri kurulmuş oldu. Bununla da Rusya bu "örtü" altında Tacikistan'a da geri dönmüş oluyordu.

Moskova İ. Rahmanov hükümetine taraflar arasında görüşmelerin yapılması için de baskı yapıyordu. 16 Mart 1994 yılında yapılacak görüşmeler, Tacikistan Hükümeti Heyetinin başında duracak kişi Başbakan Yardımcısı Moenşo Nazarşoyev'in görüşmeler öncesi kendi evinde öldürülmesi sonucunda yarım kalmış oldu. Heyetin başına yeni atanan Emek ve Çalışma Bakanı Şukur Zukurov'un 5 Nisan da Moskova'ya gelişi ile nihayet muhalefetle devlet heyeti arasında görüşmeler başlamış oldu. Muhalefet heyetinin bu görüşmelerde eski Başbakan Yardımcısı, gazeteci Otahon Latifi temsil ediyordu. Görüşmeler kapalı kapılar arkasında gerçekleşti. Sadece bir hafta sonra ki açıklamalara göre görüşmelerin gündeminde 30 meselenin olduğu belli oldu. Görüşmelerin akabinde Tacikistan'da yeni anayasa projesi ilan edildi ve bu proje muhalefet tarafından olumsuz karşılandı. Çünkü görüşmelerin sonucuna göre yeni anayasa projesi çalışıldığı zaman ülkenin siyasi hayatındaki bütün kamu kuruluşlarının iştirak etmeleri gerekiyordu. 18 Haziran 1994 yılında Tahran'da Tacikistan Hükümet Heyeti ile Birleşmiş Muhalefet Heyeti arasında görüşmelerin ikincisi yapıldı³². 9 gün süren görüşmelerin sonucunda herhangi bir anlaşma imzalanmadı. Muhalefetin ileri sürdüğü birçok talebin hükümet heyeti tarafından kabullenmemesi görüşmeleri sonuçsuz bıraktı. Tacik muhalefetinin beyannamesine göre Duşanbe rejimi görüşmeleri çıkmaza sokmakla, yeni anayasa ve Cumhurbaşkanı seçimleri ile ilgili yapılacak olan referanduma kadar uzatmayı düşünüyordu. Muhalefet 15 Ağustos 1994 yılındaki beyannamesi ile Rusya Dışişleri Bakanlığını imzalanacak anlaşmayı engellemekle suçluyordu.

20 Temmuz 1994 yılında Tacikistan Parlamentosu yeni anayasa ile ilgili referandumun ve cumhurbaşkanı seçimlerinin aynı tarihte yapılması ile ilgili kararı kabul etti. Yayınlanan yeni anayasa Tacikistan Milli İcmlar Komitesi tarafından olumsuz

³⁰ OON i polojenie v Tadjikistane.//Spravoçnyy dokument. N-Y.: Mart,1995,s.11.

³¹ Toşmumammadov M. *Grajdanskaya vojna v Tadjikistane i postkonfliktnoe vosstanovlenie*. Sapporo. 2004, s.16.

³² Jukov D.A. *Voyni na ruinah SSSR*. ESKMO. Moksva,2010,s.25

değerlendirildi. Hükümetle görüşmelerinde siyasi sonuçlar elde edemeyen muhalefet Tacikistan'da geniş çaplı operasyonları başlatmış oldu. Bu operasyonlarda belirli yenilgilere uğrayan Tacikistan Hükümeti Tahran'a yeni heyet yollayarak muhalefetin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. Anlaşma sonucunda geçici ateşkes ilan edildi. 21 Ekim 1994 yılında İslamabad'da hükümet ve muhalefet güçleri arasında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin özel temsilci olan P.Piris-Ballon'un iştiraki ile üçüncü görüşme başladı. Görüşmeler esnasında muhalefetin Tacikistan'da ki silahlı güçlerine gıda, giysi ve tıbbi yardımı yapması için sınırdan koridor talebi müzakerelerin 3 aylığına (6 Şubat 1995) ertelenmesine neden oldu.

6 Kasım 1994 yılında ülkede cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Beklenildiği gibi İmomalı Rahmanov Cumhurbaşkanı seçildi. 1995 yılının ilk aylarında her ne kadar muhalefetle iktidar güçleri arasında ateşkes hakkında anlaşma olsa da Tacikistan'ın güneyinde bu güçler arasında çatışmalar devam ediyordu. Muhalefet bu çatışmalarda hükümet güçlerinden daha çok Rus askeri birliklerini suçluyordu. 1994 yılının 1 Aralıkta İslami Yeniden Doğuş Harekatının lideri Said Abdullohi Nuri P.Piris-Ballon'a şunları yazıyordu: "Rus orduları ateş açmakla bu ordunun barıştırıcı olduğuna olan inancımızı sarsıyor. Rusya Federasyonu'ndaki bazı güçler kendilerinin neoemperyalistik faaliyetlerine Duşanbe rejimini de çekmiş oluyor. Biz Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Butros Gali'nin ateşkes anlaşmasının uygulanma prosedürüne kontrolü güçlendirmesini istiyoruz. Eğer hükümet güçleri ve Rus ordusunun faaliyetleri durdurulmazsa ne kadar zor olsa da Tacikistan muhalefetinin buna karşılık vereceğini söylemek zorundayız."³³

1996 yılının Mayısında muhalefet nihayet bu Ateşkes Anlaşmasını bozdu. 11 – 12 Mayıs 1996 yılında Tavildar muhalefet tarafından ele geçirildi. Çok sayıda sivilin öldürülmesi üzerine Tacikistan Cumhurbaşkanı İmomalı Rahmonov Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine bu konuyla ilgili müracaatta bulundu. BM GK bu olayı kınayarak tarafların 17 Eylül 1994 Ateşkes Anlaşmasına uymasını talep etti³⁴. Genelde Birleşmiş Milletlerin önderliğinde İç savaşındaki taraflar arasında 4 yıl boyunca 8 görüşme yapıldı:

5– 15 Nisan 1994 yılında Moskova'da, 18 – 25 Haziran 1994 yılında Tahran'da, 20 Ekim – 1 Kasım 1994 yılında İslamabad'da, 22 Mayıs – 1 Haziran'da Almatı'da, 3-24 Kasım 1995, 26 Ocak – 18 Şubat ve 8 – 21 Temmuz 1996'da Aşkabat'ta, 5 Ocak – 19 Şubat 1997 yılında Meşhet ve Tahran'da, 26 Şubat – 9 Mart 1997'de Moskova'da ve nihayet 9 Nisan – 28 Mayıs 1997 yılında Tahran'da³⁵.

Tacikistan'da Millî Birlik ve Barış hakkında Umumi Anlaşma 1997 yılının 27 Haziran'ında Moskova'da Tacikistan Cumhurbaşkanı İmomalı Rahmonov ve muhalefet lideri Said Abdullohi Nuri tarafından imzalandı. Anlaşma Tacikistan Cumhuriyetinde Barış ve Millî Birliğin sağlanması hakkında, Millî Birliği sağlayacak Komisyonun hukuk ve yetkileri hakkında, Mülteciler hakkında, Tacikistan'daki Barış ve Millî Birlik Anlaşmasının garantisini hakkındaki protokollerle sonuçlandı. Anlaşmanın

³³ Jukov D.A. *Voyni na ruinah SSSR*. ESKMO. Moksva, 2010, s.33.

³⁴ Blişenko V.İ., M.M.Solntseva. *Krizisi i konflikti na postsovetskom prostranstve*. Aspekt Press yayınları, Moskva, 2014. s.99.

³⁵ Toşmumammadov M. *Grajdanskaya vojna v Tadjikistane i postkonfliktnoe vosstanovlenie*. Sapporo. 2004, s.18

gerçekleştirilmesini sağlayacak kurum 26 üyeli Milli Barış Komisyonu oldu. Komisyonun 26 üyesinden 13'ü Tacikistan Cumhuriyeti hükümetinden, diğer 13 üyesi ise muhalefet tarafından seçilen kişilerden ibaretti. Komisyon başkanlığına Said Abdullohi Nuri, başkan yardımcılığına ise Ali Meclis Başkanı Abdumacid Dostiyev seçildi. MBK'da askeri, siyasi, hukuk ve mültecilerle iş üzere 4 komisyon faaliyet gösteriyordu. Çalışmalar sonucunda muhalefetin 7 binlik askeri birliği kaldırılmış, 800 bini aşan Tacik mültecileri savaş zamanı kaçtıkları Afganistan, İran, Pakistan ve BDT devletlerinden geri getirilmiştir. Ama resmi olmayan bir çok kaynağa göre 3 milyon insan hala Tacikistan dışında mülteci durumunda yaşamaktadır.

Sonuç olarak ifade edebiliriz ki, 1992- 1997 yılları arasında sadece Tacikistan Cumhuriyetini değil, yakın bölge ülkelerini de etkileyen sonucunda Orta Asya bölgesinde etkisini artırmaya çalışan İran ve Afganistan gibi devletleri bölge dışı bırakan, SSCB dağıldıktan sonra bu bölgede etkisi azalan, ama bu olaylarla birlikte Rusya'nın bölgeye geri dönmesini sağlayan, 100.000 kişinin ölmesi, milyonlarca kişinin de mülteci durumuna düşmesi ile sonuçlanan Tacikistan iç savaşı sona ermiştir. Savaş sonucunda iç politikada çok da büyük değişiklikler yaşanmamış, ülkeyi iç savaşa sürükleyen ana problemlerden birisi olan bölgecilik ortadan kaldırılmamış, ülkenin ekonomik durumu iyileştirilmemiş, her ne kadar siyasi partilerin faaliyeti hakkında Anayasadaki maddelere değişiklikler yapılırsa da ülkedeki sistemin diğer post Sovyet ülkelerdeki otoriter rejimlerden farkı yok. 1994 yılından bu yana devletin başında duran İmomali Rahmonov, diğer Orta Asya (Kırgızistan hariç)³⁶ cumhuriyetlerinde olduğu gibi yıllardır hakimiyetini korumaktadır.

³⁶ Kırgızistan'da 2005 yılının Şubat'ında yapılan Parlamento seçimlerinin ülkedeki siyasi güçler ve uluslararası gözlemciler tarafından tanınmaması sonucunda Cumhurbaşkanı Akayev'e karşı ayaklanma başlamış ve Akayev iktidarının devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Revolyutsiya v Kırgızistane. Prezident Akayev bejal. <https://web.archive.org/web/20140407070233/http://charter97.org/bel/news/2005/03/24/revol>

Kaynaklar

- Aziz Niyazi. *Tadjikistan: Regionalnie aspekti konflikta* (1990 gg.)
<http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/niayzi.htm>
- Bartold V.V. Sart / Bartold V.V. Soçineniya. T.2.Ç.2. *Raboti po otdelnim problemam istorii Sredney Azii*. Moksva, Nauka, 1964
- Bashiri, Iraj. *Beginings to AD 2000: A Comprehensive Chronology of Afghanistan, Central Asia and Iran, Central Asian Studies*, University of Minnesota, 2001
- Blišenko V.İ., M.M.Solntseva. *Krizisi i konflikti na postsovetkom prostranstve*. Aspekt Press yayınları, Moskva, 2014
- Bobohonov R. “Evoluyisiya etno-regionalnix klanov v Tadjikistane (XX v.)”, *Prava i Politika*, No:3, Moskva, 2012
- Buşkov V.İ., Mikulskiy D.V. *Anatomiya grajdanskoy voyni v Tadjikistane (etno-sosyalnie procesi i političeskaya borba, 1992- 95)*, Moskva, 1996
- Buşkov V.İ. *O nekotoryh aspektah mejnatsionalnih otnoşeniy v Sredney Azii.İssledovaniya po prikladnoy i neotlojnoj etiologii*, -Dokument No:9-, Moskva, 1990, İE AN SSSR
- Jukov D.A.*Voyni na ruinah SSSR*. EKSMO, Moskva, 2010
- Kuzmin A.İ.*Tadjikistan. Priçini i uroki grajdanskoy voyni / Postsoveteskaya Sentralnaya Aziya.Poteri i obreteniya*. Moskva: “Vostoçnaya literatura” RAN,1998
- Olivier Roy. *Yeni Orta Asya, ya da Ulusların İmal Edilişi*. Metis Yayınları.İstanbul, 2016.
- Oçerk V.P.*Nalivkina.İzdanie A.L.Kirsnera*, Taşkent, 1913
- Olimov M. “Ob etniçeskoy i konfessionalnoy situasii v Tadjikistane”.*Vostok Dergisi*. No: 2, Moskva, 1994
- Olimova S.*Politiçeskaya islam i konflikt v Tadjikistane. Sentral Eurasia: Proyeht Sentra izuçeniya Sentralnoy Azii, Kavkaza i Uralo-Povoljya İnstituta vostokovedeniya Rossiyskoy akademii nauk* (<http://central-eurasia.com/>)
- OON i polojenie v Tadjikistane./Spravoçnyy dokument*. N-Y.: Mart,1995
- R.Bobohonov. *İstoriya formirovaniya etno-regionalnih klanov v Tadjikistane. Sentral Eurasia: Proyeht Sentra izuçeniya Sentralnoy Azii, Kavkaza i Uralo-Povoljya İnstituta vostokovedeniya Rossiyskoy akademii nauk* (<http://central-eurasia.com/>)
- R.S. Bobohonov. *Grajdanskaya vojna v Tadjikistane. (1992-1997 godı) Priçini, hod, posledstvie i uroki*. Obşestvennie nauki i sovremennost, 2011, No 4
- Revoluytsiya v Kirgizistane. Prezident Akayev bejal*.
<https://web.archive.org/web/20140407070233/http://charter97.org/bel/news/2005/03/24/revol>

GELENEKSEL ERZURUM EVLERİNE BİR ÖRNEK:
YAŞAR İKİZLER EVİ
A TRADITIONAL ERZURUM HOUSES:
YASAR İKİZLER HOUSE

ZERRİN KÖŞKLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Art History
zkoslu@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-6681-0589>

MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ

Dr. Öğr. Üyesi Atatürk Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Fine Arts Basic Education Department
muhammet.kindigili@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3000-3635>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Çeliş Tarihi-*Received Date* : 08.07.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.09.2018
Sayfa-*Pages* : 685-704

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4012>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**GELENEKSEL ERZURUM EVLERİNE BİR ÖRNEK:
YAŞAR İKİZLER EVİ**
A TRADITIONAL ERZURUM HOUSES:
YASAR IKIZLER HOUSE

ZERRİN KÖŞKÜ- MUHAMMET LÜTFÜ KINDIĞILI

Öz

Erzurum kültür tarihini geçmişten günümüze taşıyan geleneksel evler kentin dokusunda önemli bir yere sahiptir. Anadolu ev mimarisini şekillendiren fiziki çevre, yapı malzemesi, iklim şartları, ekonomik yapı ve gelenekler Erzurum evlerinin özellikleri de belirleyen etmenler olmuştur. Yakutiye İlçesi, Rabia Ana Mahallesi 1. Çeşme Sokak ve 12435 Ada 2 Parselde bulunan Yaşar İkizler Evi geleneksel Erzurum evlerinin günümüze ulaşan ve kısmen korunabilen bir örneğini temsil etmektedir. İçeride tandirevinde bulunan kurun üzerindeki yazıta göre 1309 H. 1891 M. yılında yaptırılmıştır. Ev iç sofalı, avlulu, tandirevli ve iki katlı tasarımı ile Anadolu ev mimarisinin Erzurum evleri ile özelleşen bir şemasını yansıtmaktadır. Evin şemasında alt katında kapalı avlu, tandirevi, harem odası, üst katında iki oda ve sofa bulunmaktadır. Daha sonraki yıllarda bölünerek içyapısı değiştirilen evin bahçe, ahır ve merek bölümleri de bu değişimden etkilenmiştir. Erzurum evlerinin tipik yapısal özelliklerini yansıtan Yaşar İkizler Evi taş ve ahşap süsleme açısından zengindir. Nesnel ve bitkisel süslemeli taş kurunu, itinalı ve ince bir zevkin ürünü olan tavan, çiçeklik, dolap ve kapılarda görülen ahşap işçiliği yapıldığı dönemin üslup özelliklerini yansıtmaktadır. S ve C kıvrımlı yapraklar, çiçek, rozet motifleri ile oluşturulan bitkisel, yani sıra basit geometrik şekiller geç barok uzantıların yerel özelliklerle kaynaştığı kompozisyonlarda izlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum evleri, geleneksel mimari, taş kurun, tandirevi, barok

Abstract

Traditional houses that reflect cultural history of Erzurum have an important place in the city. The physical environment, building material, climate conditions, economic structure and traditions that shaped the Anatolian home architecture have also been the determinants of the characteristics of Erzurum houses. Yasar İkizler House, located in the Yakutiye District, Rabiaana 1st Çeşme Street and 12435 Ada 2, represents a daily example of a traditional and partially preserved Erzurum houses. According to the inscription on the ground inside the tandouri house, it was built in 1309 H 1891 AD. The interior part reflects a scheme that is customized with Anatolian house architecture with Erzurum houses, with interior sofas, courtyards, tandouri house and two storeys design. In the scheme of the house, there are indoor courtyard, tandouri house, harem room on the lower floor and two rooms and sofa on the upper floor. The house garden, barn, and warehouse sections of the house which were later divided by internal structure, were also affected by this change. Reflecting the typical structural characteristics of Erzurum houses, Yaşar İkizler House is rich in stone and wood decoration. The stone carvings with object and vegetative decoration, the ceiling, flowerpot, cabinet and doors reflect the stylistic features of the period. Considering decoration, S and C curled leaves, floral, rosette motifs, as well as simple geometric shapes are followed by compositions of late baroque extensions that blend with local characteristics.

Key Words: Erzurum Houses, Traditional architecture, stone carving, tandouri house, baroque.

Yaşar İkizler Evi önceleri Emirşeyh Mahallesi Kümbet Sokak No 17 de ve 389 ada 114 parselde (Karpuz, 1979, s. 128) iken, adresi 2010 yılından itibaren gerçekleştirilen kentsel dönüşüm faaliyetleri kapsamında Yakutiye Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'nün 02/05/2016 tarihli tasdikiyle Rabiaana Mahallesi 1. Çeşme Sokak ve 12435 Ada 2 Parsel olarak güncellenmiştir. (Çizim 1) Ev, Rabia Ana Mahallesi 1. Çeşme Sokağın kuzeydoğu sınırını belirleyen Mısırlı Mehmet Efendi Evine bitişik konumda yer almaktadır (Foto. 1). Yaşar İkizler Evi¹, 1990'lı yıllarda marangozhane 2000'li yılların başında ise kafeterya olarak kullanılmış, günümüzde ise terk edilmiştir.

Çizim 1: Yaşar İkizler Evi Konumu ve Çevresine Ait İmar Planı
(<http://socbs.yakutiye.bel.tr/>)

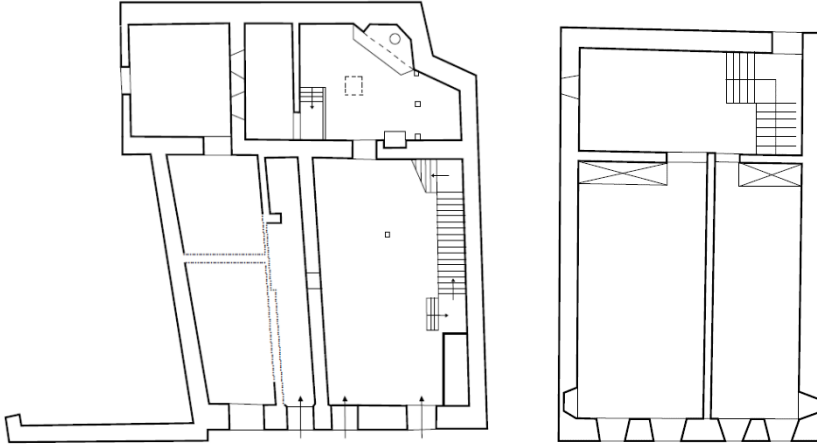

Foto. 1: Yaşar İkizler Evi

¹ Karpuz, 1979, s. 128'de bu ev "Kümbet Sokak 17 deki ev" olarak başlıklandırılmış ve bu adla tanıtılmıştır.

Yaşar İkizler Evinin inşa tarihiyle ilgili bilgi veren tek yazıt tandirevinde kurun üzerinde yer alan tarih ibaresidir. Kurun üzerindeki 1309 H./1892 M. yazıtından hareketle evin de bu tarihte yaptırıldığı kabul edilebilir.

Yapı güneyindeki bahçe, ahır ve merak bölümleriyle, kuzey tarafına yerleştirilen iki katlı konut kısmından meydana gelir (Çizim 2). Doğu cephesinde üç kapı bulunmaktadır. Bu üç kapıdan güneydeki ahır ve merak bölümüne, diğer ikisi konut bölümüne açılmaktadır. Haşim Karpuz'un incelemeleri esnasında birbirinden bağımsız olan kuzey ve güneydeki bölümler daha sonra açılan bir ara girişle birleştirilmiştir. Karpuz'un ifadelerinden ahır ve merak bölümlerinin konut haline getirilmesinin inceleme tarihinden yani 1979 yılından daha önceki bir dönemde olduğu anlaşılır. H. Karpuz, doğu cephedeki orta kapının zemin kat avlusuna güneydeki kapının ise doğrudan üst kattaki selamlığa açıldığını belirtmektedir (Karpuz, 1979, s. 128). Bu iki kapı, günümüzde doğrudan zemin kattaki avluya açılmaktadır. Evin iki giriş kapısı da çift kanatlı olup, saca kaplanmıştır. Kapıların üzerindeki tokmakları günümüze ulaşamamıştır. Evin dış mimarisini belirleyen en önemli unsur ikinci katın çıkma şeklinde cepheden taşırılmasıdır. Kat çıkmanın alt kısmı, ahşaptan eşkenar dörtgenlerle geometrik bezemeli, saçak kısmı ise (bu gün bir kısmı mevcut) barok karakterli kıvrım yapraklarla bezenmiş, üzeri ise bir sıra dikey çubuklarla geçilmiştir. Evin kat çıkması ile belirlenen ön cephesinde dikdörtgen dört pencere bulunmaktadır. Ayrıca çıkmanın köşelerinde sokağın kuzey ve güney yönlerine açılan geleneksel biçimi ile dar dikdörtgen birer pencere daha vardır. Ön cephede pencerelerin üzerinde ahşaptan kıvrımlı konik dizileri anımsatan bezemesel bir silmeye yer verilmiştir (Foto. 2) .

Çizim 2: Yaşar İkizler Evi Alt Kat (Solda) ve Üst Kat (Sağda) Planları

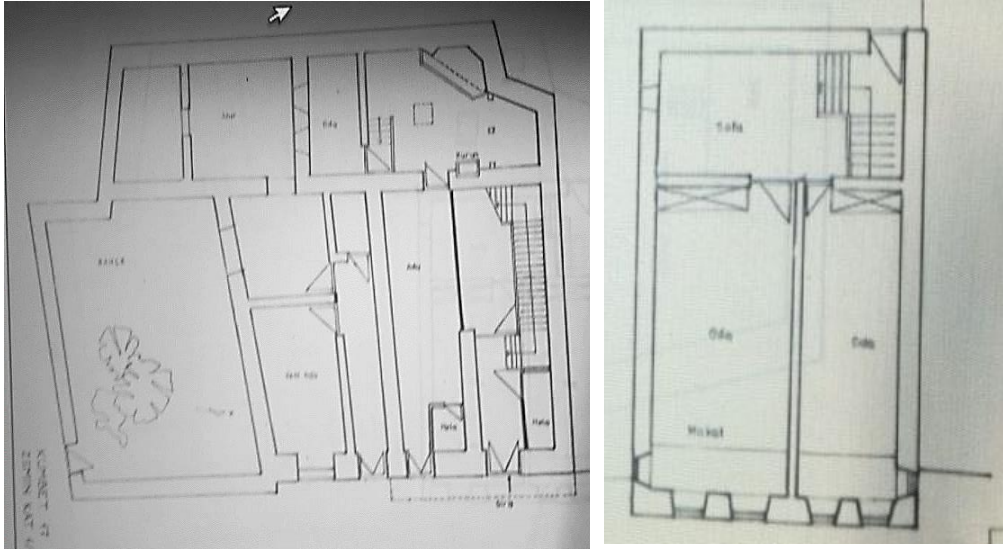

Foto. 2: Ön Cephe Detayı

Yapının konut bölümü olan kuzey bölümü zeminde avlu, tandirevi ve harem odasından üstte ise iki odadan meydana gelmektedir. Zemin kat avlusuna doğu cephedeki orta ve güney kapılardan ulaşılır. Avlu doğu-batı doğrultusunda 6.27 m, kuzey-güney doğrultusunda ise 6.00 m ölçülerinde kareye yakın bir şema gösterir. 3.76 m yüksekliğindeki avlunun ahşap örtüsü ortada güney duvarına 3.45 m, kuzey duvarına 2.43 m, doğu duvarına 3.50 m ve batı duvarına 3.56 m mesafede bulunan ve her kenarı 0.12 m olan kare bir ahşap desteğe, diğer yerlerde ise beden duvarlarına oturtulmuştur. Avlunun kuzeydoğu köşesinde hela ve önünde üst kata çıkışı sağlayan merdiven yer alır. Avlunun batı duvarında tandirevindeki kurunun arkasına denk gelecek şekilde saka çanağı yerleştirilmiştir (Foto. 3). Saka çanağı zeminden 0.82 m yükseklikte ve duvar yüzeyinden 0.32 m taşıntılı olup, 0.35 m genişliğe ve 0.12 m derinliğe sahiptir. Geleneksel Erzurum evlerinde su ihtiyacı genellikle tandirevlerine konulan kurunlar ile karşılanır. Mahalle çeşmelerinden taşınan su, kurunlarda depolanmaktadır. Saka çanağı kurunlara su taşıyan sakaların tandirevine girmeden suyu kuruna boşaltmaları için yapılmış özel bir tasarımıdır. H. Karpuz, avluda güney kapıdan hemen sonra doğu-batı doğrultusunda bir duvar ve devamında yine aynı doğrultuda ahşap olduğu anlaşılan bir duvar göstererek avluyu kendi içerisinde iki dikdörtgen alana bölmüştür. H. Karpuz'un bu çiziminden inceleme tarihinde evin tandirevi ve devamındaki harem odasıyla selamlık arasındaki bağlantısının kesildiği anlaşılmaktadır (Karpuz, 1979, Plan 38). Avluda günümüzde bahsedildiği üzere böyle bir bölümlendirme söz konusu değildir (Çizim 3).

Foto. 3: Saka Çanağı

Çizim 3: Yaşar İkizler Evinin Haşim Karpuz Tarafından Çizilen Alt ve Üst Kat Planları

Yaşar İkizler Evinin tandirevi bölümü zemin kattaki avlunun batısında yer almaktadır. Avlunun güneybatı köşesinde bulunan bir kapı ile tandirevine ulaşılmaktadır. Geleneksel Erzurum evlerinde olduğu gibi bu ev için de yaşamın odak noktası olan tandirevi, doğu-batı doğrultusunda 5.93 m, kuzey-güney doğrultusunda 5.44 m ölçülerinde olup kareye yakın bir şema yansıtır (Foto. 4). Evin kurulumu, inşa edildiği araziye göre şekillendiğinden tandirevinin kare alanı kuzeybatı yönünde kesilmiştir. Bu alana köşenin biçimi ile şekillenen 2.49 m genişliğinde tandırbaşı yerleştirilmiştir. Tandirevinin ana zemininden 0.40 m yükseklikteki platform basık bir kemerle tandirevine açılmaktadır. Tandırbaşı kemeri iki yanda “çekirge taşı” adı verilen ayaklar üzerine oturur. Kemerin üzeri hafif dışa taşıntılı bir silme şeklindedir. Ocak gaşı (kaşı) denilen bu bölüm, üzerine sini, tepsi gibi mutfak eşyaları konulması için yapılmıştır. Tandırbaşı kemeri ve kaşı taştandır. Yere gömülü bir tandırın (Köşklü, 2005, s.155-177) olduğu bu bölümün yüzeylerinde kaş kemerli nişler mevcuttur. Tandirevinde,

tandırbaşının sol tarafındaki duvarlarda her bölümü, dört sıra raftan oluşan ahşap tereklere yer verilmiştir (Foto. 5). Tereklerin alt ve üst kısımları büyük mutfak eşyalarını koymak için daha yüksek yapılmıştır. Tereklerin dikey ve yatay bölümlenmelerinde uzun şeritler halinde ajur ve applike tekniğinde S kıvrımlı yaprak ve dal motiflerinden oluşan barok üslupta bezemeler uygulanmıştır. Tandirevinin kuzeydoğu köşesinde ahşap dikmelerle taşınan ve üzeri kapalı bir seki bulunmaktadır. Sekinin günümüze ulaşmayan zemin kısmının yerden yaklaşık 0.30 m yükseltilerek ahşap döşeme ile yapıldığı kalan izlerden anlaşılmaktadır. Tandirevi girişinin sağında kurun yer alır (Foto. 6), (Çizim 4). 1892 M. tarihli kurunun tandırbaşına bakan dış yüzü silmelerle dikdörtgen bir alan içerisine alınmıştır. Bu alan kendi içerisinde üç yuvarlak kemer ile bölümlendirilmiş, kemerler köşelerde sütunlara, ortada ise ikiz sütunlara oturtulmuştur. Yanlardaki iki kemerin içerisine ibrik motifi, ortadaki içerisine kıvrık dal, yaprak ve çarkıfelek motiflerinden oluşan bir bezeme işlenmiştir. Ortadaki kemerin iki köşesine iki parça halinde 13-09 şeklinde tarih ibaresi yazılmıştır. Tandirevinin güneydoğu köşesindeki merdivenlerle harem odasına çıkılır (Foto. 7). Bu mekân, doğu-batı doğrultusunda 5.78 m x2.30 m ölçülerinde olup, dikdörtgen planlıdır. Harem odası güney duvarının üst seviyesinde açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Odanın batı duvarında bir gömme dolaba yer verilmiştir. Günümüzde kapakları kısmen tahrip olan dolabın alınlığı üzerindeki S kıvrımları ve stilize yapraklar dışında bezemesi yoktur. Kışlık oda da denilen harem odasının altında kiler bulunmaktadır. Kilere tandirevinin güneydoğu köşesindeki kapı ile girilmektedir (Foto 8). Tandirevinin üzeri beş bindirmeli kırlangıç kubbe ile kapatılmıştır (Foto. 9).

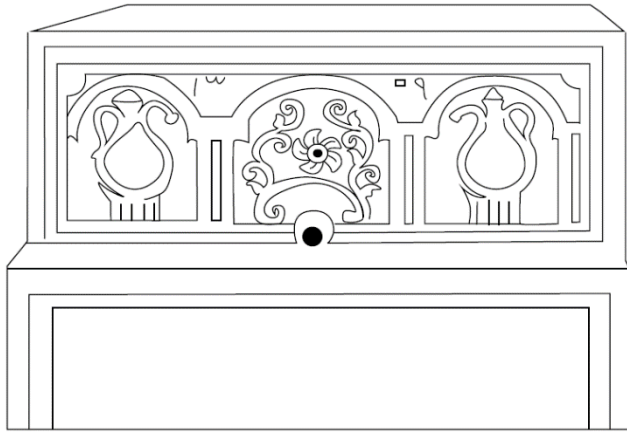
Foto. 4: Tandirevi

Foto. 5: Tandirevinde Terekler

Foto. 6: Kurun

Çizim 4: Kurun

Foto. 7-8: Harem Odası ve Kiler Girişi ile Harem Odası

Foto. 9: Kırlangıç Örtü

Yaşar İkizler Evinin güneydeki ahır ve merak bölümleri yukarıda bahsedildiği üzere H. Karpuz'un incelediği 1979 yılından önce konut haline getirilmiştir (Karpuz, 1979, s. 128). Yapının doğu cephesindeki üç kapıdan güneydeki ile ulaşılan ahır-merak bölümü bu değişiklikten sonra bir giriş holü ve batısındaki hela ile bu holün güneyindeki üç odadan meydana gelmektedir. Kapıdan sonra ulaşılan avlu dikdörtgen planlıdır. Bu alanın batısında hela yer alır. Holün kuzey duvarında, girişten sonra batı yönde bir açıklık mevcuttur. H. Karpuz'un çiziminde bulunmayan bu açıklık ile evin kuzey ve güney bölümlerinin bağlantısı sağlanmıştır. Avlunun güneybatı köşesindeki bir kapı ve bu kapının doğusundaki ikinci bir kapıyla holün güneyinde bulunan iki odaya geçilir. Doğudaki bu odanın kuzey duvarı ve batı duvarı günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde mevcut olmayan bu iki duvar, H. Karpuz'un çizdiği planda görülmektedir. Holün güneyindeki iki oda² dikdörtgen çerçeveli birer pencere ile aydınlatılmıştır. Batıdaki odadan açılan bir kapı ile evin güney bölümündeki odaya geçilir³. Bu oda da dikdörtgen planlı olup, bir pencere ile dışa açılmaktadır. H. Karpuz'un çizdiği planda bahçenin güney ve batı duvarları günümüze ulaşmamıştır.

Zemin kat avlusundaki merdivenle çıkılan üst katta sofa ve iki oda bulunmaktadır. Merdivenlerin sonunda baca kapısına yer verilmiştir. Sofa doğu-batı doğrultusunda 2.08 m, kuzey-güney doğrultusunda 4.30 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olup, üst seviyede açılan mazgal bir pencere ile aydınlatılmıştır. Ahşap tavanlı sofanın yüksekliği 2.84 m'dir. Sofanın batı duvarında, yuvarlak kemerli bir de kahve ocağı bulunmaktadır. 0.85 m genişliğindeki kahve ocağı duvar yüzeyinden 0.16 m taşıntılı olup sofa zemininden 1.11 m yüksekliktedir (Foto. 10). Sofanın kuzeydoğusundaki iki kapı odalara açılmaktadır. Bu kapılardan güneydeki ile başodaya, kuzeydeki ile diğer odaya geçilir. Her iki oda dışarıda ön cepheye kat çıkma şeklinde taşıntılıdır.

² Karpuz, 1979, Plan 38'de bu oda "Yeni Oda" olarak adlandırılmıştır.

³ Karpuz, 1979, Plan 38'de bu oda "Ahır" olarak adlandırılmıştır.

Foto. 10: Sofa ve Kahve Ocağı

Başoda doğu-batı doğrultusunda 4.79 m, kuzey-güney doğrultusunda 2.66 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Oda, doğuda iki, güney duvarında açılan bir pencere ile aydınlatılmıştır. Doğudaki iki pencere çift kanatlıyken güneydoğudaki pencere tek kanatlıdır. 2.90 m yüksekliğindeki başodanın pencerelerin önünde boydan boya devam eden bir makat yer alır. Odanın batı duvarında yüklük, dolap ve çiçeklik bulunmaktadır. Yüklüğün çift kapı kanatları üzerinde dörder panoya yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki bu panolardan en alttaki ve en üstteki ikisinin içerisine birer eşkenar dörtgen ve bunların da içerisine birer rozet işlenmiştir. Ortadaki iki panoda ise dört yapraklı yonca ve bunların içerisinde yine birer rozet görülmektedir. Panoların orta alanlarındaki dikdörtgen alanlarının köşeleri iç bükey yarım dairelerle yumuşatılmıştır. Yüklüğe bitişik olan çiçeklik, barok üslupta dolama S kıvrımlı yaprak ve rozet çiçeklerle kompozite edilen bir bordürle kuşatılmıştır. Bu bordür, dıştan burmalı bir silme ile çerçevelenmiştir. Çiçekliğin üzeri taç şeklinde sonlandırılmıştır. Taç kısmı merkeze yerleştirilen çiçek motifi ile etrafında C kıvrımlı yapraklarla oluşturulan ve iki yanda S ve C kıvrımlı yaprak motiflerinden meydana gelen grift bir kompozisyona sahiptir. Çiçekliğin iç bükey girintisi iki yanda ve ortada altlıklara oturtulmuştur. İki yandaki altlıkların yüzeyinde rozet, ortadaki altlığın yüzeyinde ise merkezden ışınal dağılan bir bezeme izlenmektedir.

Nişin iç kısmı raflar şeklinde düzenlenmiş olup, tek kanatla kapalı hale getirilmiştir. Bu kanadın üzerinde üç kare pano bulunmaktadır. En alttaki panonun içerisinde merkezden ışınal olarak dağılan bir bezeme yer alırken, üst panolar sade bırakılmıştır. Kapağın üzerinde çerçeveyi tamamlayacak şekilde yerleştirilen dikdörtgen alanda iki eşkenar dörtgen motifi görülmektedir. Yüklük ve çiçekliğin alt kısmını oluşturan dolap kapaklarında düz silmelerle belirlenen dikdörtgenlerin köşeleri yelpaze şeklindedir (Foto. 11).

Foto. 11: Yüklük ve Çiçeklik (T. Sağlam'dan)

Başodanın tavanı tekne tavan tekniğinde olup çitakâri süslemelidir. Tavanın ortasında dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılan bezemeli göbek kısmı bulunur. Dikdörtgenin içerisine yerleştirilen daire karşılıklı S kıvrımları şeklinde yapraklarla, çerçevenin köşeleri ise sırt sırta C kıvrımlı barok karakterli yapraklarla oluşturulan bir bezeme göstermektedir. Tavan sırt sırta S kıvrımlarının birleştirilerek içine ve üzerine soyut yaprak motiflerinin işlenmesi ile meydana gelen bir bordürle kuşatılmıştır (Foto 12).

Foto. 12: Başoda Tavan Detayı (T. Sağlam'dan)

Başodanın kapısı, dörderli sekiz kare panodan oluşmaktadır. Üst ve alttaki panolarda eşkenar dörtgen, ortadaki panolarda ise köşelerde yelpaze, ortada dilimli bir rozet ve etrafında kıvrım ve yapraklarla oluşturulan bir bezeme görülmektedir (Foto. 13).

Foto. 13: Başoda Kapısı

Başodanın kuzeyindeki oda doğu-batı doğrultusunda 4.72 m, kuzey-güney doğrultusunda 2.42 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Oda doğu yönde iki, kuzey duvarında bir pencere ile aydınlatılmıştır. Doğudaki iki pencere çift kanatlıken kuzeydoğudaki pencere tek kanatlıdır. 2.93 m yüksekliğindeki odanın doğusunda, pencerelerin önünde boydan boya makat yer alır. Odanın batı duvarının doğu yüzünde yüklük-gusülhane bulunur. Yüklük-gusülhane çift kanatlı bir kapıya sahiptir. Her iki kanat üzerinde dörder panoya yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki bu panolardan en alttaki ve en üstteki ikisi sade, ortadaki panolarda ise eşkenar dörtgenler görülmektedir. Odanın tavanı tekne tavan tekniğinde olup çitakâri bezemeye sahiptir. Tavan göbeği iç içe iki bezemeli daireden oluşmaktadır. Birinci daire S kıvrımlı yaprak motifleriyle kompoze edilirken, bunun etrafında oluşturulan ikinci daire “C” kıvrımları ve bunların birleşim noktalarındaki soyut yaprak motiflerinden meydana gelmiştir. Oda kapısı üzerinde dörderden sekiz pano bulunmaktadır. Üst ve alttaki panolarda eşkenar dörtgen, ortadaki panolarda ise köşelerde yelpaze, merkezde rozet ve bunun etrafında “S” kıvrımları ve soyut yapraklarla oluşturulan bir bezeme görülmektedir (Foto. 14-16).

Foto. 14: Yüklük-Gusülhane

*Foto. 15: Oda Tavanı ve Detayı
(T. Sağlam'dan)*

Foto. 16: Oda Kapısı

Yapının ahır-merek bölümünde tuğla, mesken bölümünde ise kesme taş ve moloz taş, duvar örgüsünde ahşap hatıllara yer verilmiştir.

Değerlendirme

Geçmişten günümüze Erzurum’da geleneksel mimarinin en güzel yansımalarından biri de evlerdir. Ev mimarisinin şekillenmesinde fiziki çevre, yapı malzemesi, iklim şartları, ekonomik yapı ve gelenekler öne çıkmaktadır. Türk ev mimarisinin genel özelliklerini taşıyan Erzurum evleri bulunduğu coğrafi etkenler itibari ile kendine özgü nitelikler taşımaktadır. Tek katlı, iki katlı ve çok bölümlü (konak) evlerde genellikle iç sofalı planlar uygulanmış, bunun yanı sıra orta sofalı ve az sayıda dış sofalı planlar da ele alınmıştır. Buna rağmen Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran temel unsur planlamanın zemin katta kapalı avlu ve tandirevine (mutfak) göre yönlendirilmiş olmasıdır. Rabiaana Mahallesi 1. Çeşme Sokak ve 12435 Ada 2 Parselde bulunan Yaşar İkiizler Evi, geleneksel Erzurum evlerinin günümüze ulaşan ve kısmen korunabilen güzel bir örneğini temsil etmektedir. İki katlı tasarlanan ev, güneyde bahçe, ahır ve merak bölümlerinden, kuzeyde ise konut bölümünden oluşmaktadır. Evin şemasında alt katında kapalı avlu, tandirevi, harem odası, üst katında iki oda ve sofa bulunmaktadır. Erzurum evlerinin planları sofaya göre yapılan Türk evi tiplendirmesine (Eldem, 1954, s.21-125) göre daha çok iç sofalı grubu yansıtmakla birlikte, burada belirleyici ve yönlendirici olarak tandirevinin bulunması kendine özgü bir şemanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece çok fonksiyonlu bir yaşam alanı olarak “tandirevli planlar” geliştirilmiştir. 1891 tarihli Yaşar İkiizler Evi Erzurum evleri için tipik ve yaygın olan tandirevli, iç sofalı ve iki katlı bir şemayı yansıtmaktadır. Hanağası Evi⁴, Semih Beyin Evi⁵, Hacı Kazım Evi⁶, Fikri Evin Evi⁷, Rıza Avcı⁸ evi bu şemanın benzer örneklerinden sadece bir kaçıdır.

Karasal iklim ve deprem kuşağında yer alan Erzurum’da geleneksel evlerin inşasında çevreden kolaylıkla temin edilebilen taş, ahşap ve toprak belirleyici faktörler olmuştur. Kullanılan malzemeye de bağlı olarak evlerin inşasında özel inşa tekniklerinin geliştirildiği görülmektedir. Erzurum evleri genelinde Yaşar İkiizler Evi özelinde olduğu gibi, duvarlarda deprem riskine karşı bölgede hatıl denilen ahşap malzemenin hem esneme hem de yükün azaltılması ile yıkımı en aza indirmeyi amaçlayan bir çözüm yolu olarak değerlendirildiği görülmektedir. Moloz taş malzeme ile inşa edilen evin duvar köşelerinde köşe taşı olarak adlandırılan kesme taşlar kullanılmış, girişin üzerinde avlunun dışı açılan üç küçük penceresi de kesme taşlarla çerçevesizdir. Evin dış mimarisini belirleyen en önemli unsur ikinci katın çıkma şeklinde cepheden taşırılmasıdır. Yaşar İkiizler Evinde görülen bu kat çıkma Dursun Akal Evi⁹, Abdülhamit Bey Konağı¹⁰, Hanağası Evi, Nemlioğlu Konağı¹¹, Kömürcü Mehmet Efendi Evi¹²,

⁴ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak

⁵ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak

⁶ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Ali Paşa Mah.) Şahbender Sokak

⁷ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak

⁸ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Medine Caddesi

⁹ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak

¹⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Narmanlı Mah.) Hacı Cuma Dere Caddesi

Recep Akyürek Evi¹³, Hulki YıldırımEvi¹⁴ ve Kazım Karabekir Paşa Mahallesi Topdağı Caddesindeki ev gibi daha pek çok Erzurum evinde karşımıza çıkmaktadır. Anadolu evlerinde daha çok bölgesel özelliklerin etkili olduğu sınıflandırma ve isimlendirilmeler içerisinde kat çıkmalara sık rastlanmaktadır. Yaşar İkiizler Evinde bu çıkmanın altı ahşaptan eşkenar dörtgenlerle geometrik, saçak kısmı ise (bu gün bir kısmı mevcut) barok karakterli kıvrım yapraklarla bezenmiş, üzeri bir sıra dikey çubuklarla geçilmiştir. Saçak kısmında görülen bezemenin bir benzeri Erzurum'da Rıza Avcı Evinde¹⁵, dikey çubuklar şeklindeki geçme ise Recep Akyürek ve Kömürcü Mehmet Efendi Evlerinde uygulanmıştır. Ayrıca ön cephede pencerelerin üzerinde neoklasik cephelerde görülen kıvrımlı konik dizileri anımsatan bezemesel bir silme bulunmaktadır. Bu uygulama benzer şekilde Nazım Sütçü Evinde¹⁶ ve Kazım Karabekir Paşa Mahallesi Balyoz Sokakta bulunan evde (günümüze sadece yan cephesindeki kısmı ulaşmış) görülmektedir. Cephelerde silme şeklinde görülen bu bezemesel detaya Kars, İstanbul/Beyoğlu, Büyükada, Batum ve Moskova gibi merkezlerde de rastlanmıştır. Evin iki giriş kapısı çift kanatlı olup üzeri saca kaplanmıştır. Geleneksel Erzurum evlerinde kapılar tek kanatlı ve çift kanatlı olarak düzenlenmiş, her iki tipte pencere ve penceresiz olmak üzere alt tipler tespit edilmiştir. Yaşar İkiizler Evi giriş kapıları geç dönem evlerinde daha çok görülen çift kanatlı ve üzeri penceresiz tipte ele alınmıştır. Kapının üzerinde atnalı biçimini hatırlatan ve Erzurum evlerinde yaygın bir tipi oluşturan tokmaklar bulunuyor iken (Köşklü, 2006, s. 337-338) günümüzde bu tokmaklar yerinde yoktur. Erzurum'daki benzer kapı tokmaklarına Hacı Kazım Evi, Narmanlı Hafız Efendi Evi¹⁷, Mehmet Sirkeci Evi¹⁸ ve Rabiaana Mahallesi Hacı Ali Sokaktaki evde rastlamak mümkündür.

Kentin kültürel zenginliği içerisinde önemli bir yer tutan geleneksel Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran ana unsur zemin katta kapalı avlu ve anıtsal tandirevi mimarisidir. Tandirevi, tandırbaşı, küçük ocak, seki, kurun, kiler-ambar, terekler ve tandirevi odalarından oluşan çok fonksiyonlu bir mekan olup, üzeri kırılmalı kubbe ile kapatılmıştır (Karpuz, 1993, s.46-50; Köşklü-Tali, 2007, s. 97-112; Yurtaş-Özkan-Köşklü-Vd., 2008, s. 266). Yaşar İkiizler Evinde geleneksel Erzurum evleri için karakteristik olan tandirevi tüm unsurları ve özellikleri ile karşımıza çıkarken, sadece tandırbaşının yanında acele yapılan işler için kullanılan ve genellikle tandırbaşı kemeri ile uyum içerisinde duvara bitişik olan küçük ocak yoktur. Tandırbaşı biçimsel özelliği ve yere gömülü tandırları ile geleneksel Erzurum evlerinin özelliklerini devam ettirir. Tandirevinin kuzeydoğu köşesinde dikmelerle taşınan ve üzeri kapatılan bir seki bulunmaktadır. Erzurum evlerinde tandirevinin bir kenarında oturan, yemek yenilen, gerektiğinde yatılan bu sekiler ya merdivenlerle çıkılan önlerinde ahşap korkulukları olan, ya da ahşap malzemeli bir duvarla odaya dönüştürülen mekânlardır. Bazen de

¹¹ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Sadrettin Konevi Sokak

¹² Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Sadrettin Konevi Sokak

¹³ Rabiaana Mah. Şerif Efendi Caddesi

¹⁴ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak

¹⁵ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Medine Caddesi

¹⁶ Murat Paşa Mah. Naip Sokak

¹⁷ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Kasım Paşa Mah.) Cami Sokak

¹⁸ Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Dolambaç Sokak

tandirevi zemininden 30-40 cm yükseklikte iki kenarı duvara, iki kenarı da parmaklıklarla tandirevine cephe veren yer sekileri şeklinde düzenlenmiştir. Buradaki seki Erzurum evlerinde belirlenen seki tiplerden daha farklı düzenlemesi ile dikkat çekmektedir. Erzurum evlerinde suyun kullanımını estetik bir zevkle bütünleştiren kurunlar (Köşklü, 2016, s. 111-136) Yaşar İkiizler Evi tandirevi mimarisinin de en dikkat çekici özelliklerinden biridir. Erzurum evlerinde farklı tiplerde karşımıza çıkan kurunların ön yüzleri bitkisel, geometrik, nesnel ve figürlü bezeme olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Yaşar İkiizler Evi kurunu ibrik motifleri, barok esintili kıvrık dal ve yaprak motiflerinden oluşan kompozisyon ile nesnel ve bitkisel bezemeli kurunlara bir örnektir. Kurunun en dikkat çekici yanı ise üzerindeki iki ibrik motiftir. Bu motifin işlendiği benzer kurunlar arasında Ahmet Kayacan Evi¹⁹, Şeref Beytur Evi²⁰, Rabiaana Mah. Seyit Efendi Sokaktaki ev ve Edebiyat Fakültesi önüne getirilen yıkılmış bir Erzurum evine ait örnekler sayılabilir. Geçmişte günlük hayatın bir parçası olan ibriğin (Örnek, 1970, s. 71) su ile ilgili kullanımı temizliği sembolleştiren bir anlatım aracı olarak kabul görmüştür. Suyun kutsallığı, temizliği ve arınmayı ifade etmesi farklı kültürlerde de görülmesine rağmen, Türk- İslam kültüründe abdest almak ibrikle ilişkilendirilmiş bu da aslında ibadetin sembolleştirildiği genel bir anlatıya dönüşmüştür (Alp, 2009, s. 66). Anadolu kültüründe ibrik motifi farklı yapı, malzeme ve tekniklerde uygulanan bezemesel bir unsur olmuştur. Taşa işlenmiş örneklerine mezar taşları (Erzincan (Özkan, 2000, s. 35; Çal, 2011, s. 220-239), Ağrı (Çetin, 2015, s. 95), Iğdır, Ardahan, Gümüşhane, Bayburt, Kayseri (Sağıröğlü Arslan, 2005, s. 412-414), çeşme yapıları (Çankırı/ Korgun/ Yolcaya Köyü, Çorlu Hacı Süleyman Ağa (1803) ve Çorum/ İskilip çeşmeleri) ve evlerde (Gümüşhane/ Ballica Köyü Keller Evi ocağı) rastlıyoruz. İbrik motifinin ahşap malzeme üzerine işlendiği örnekler arasında ise cami vaaz kürsüleri (Bayburt/ Aydıntepe/Gümüşdamla Köyü Camii vaaz kürsüsü (Özkan, 2014, s.27), Batı Anadolu evlerinin dolap ve kapıları, Bursa Hüsnü Züher (Müze) Evinde (1836) başodayı taşıyan eliböğünde ve sandıklar (Erzincan/Kemah sandıkları) sayılabilir. İbrik motifinin yaygın bir kullanın alanı da halı seccade ve kilimlerdir (Nevşehir, Kırşehir, Konya, Sivas, Bayburt, Erzurum, Kars Bölgesi gibi) (Akpınarlı-Özdemir, 2016, 967; Çokay, 2007, s. 200-202; Yıldırım-Dumluca, 2017, s. 151; Deniz, 1984, s. 29; Etikan, 2007, s. 545-563; Ergüder, 2007, s. 117). Motifin hat sanatında uygulanmış örnekleri de bilinmektedir (Türk İslam Eserleri Müzesinde bulunan çift ibrik formunda istiflenmiş 1804 tarihli levha (Dağlı, 2015, s. 40) ve Erzurum Narmanlı Hafız Efendi Evi kitabesi). İbrik motifinin alçı ve kalemişi bezemelerinde görülen örnekleri de bulunmaktadır (Konya/ Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı sıcaklığı halvet hücrelerinde (Önge, 1968, s. 139-144), Afyonkarahisar/Dazkırı / İdris Köyü Camii (1902) ve Çorum/ Mecitözü/Tekke Köyü Elvan Çelebi Zaviyesi (XIV. yüzyıl) (günümüzde cami) batılılaşma dönemi kalem işi süslemeleri (Eyice, 1995, s. 65-67).

Yaşar İkiizler Evinde tandirevinin bir diğer parçası olan terekler ahşap süslemesi ile Erzurum evleri içerisinde dikkat çekmektedir. Tereklerin dikey ve yatay bölümlenmelerinde uzun şeritler halinde ajur ve aplike tekniğinde S kıvrımlı yaprak ve

¹⁹ Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Mektep Geçit Sokak

²⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Şadırlı Sokak

rozet çiçeklerden oluşan bezemeler uygulanmıştır. Benzer tereklerle Erzurum evlerinden Hanağası Evi, Somunoğlu Evi²¹, Kadıhafizoğulları Evi²², Semih Beyin Evi ve Bahaddin Ceylan Evinde²³ de rastlanmaktadır.

Erzurum evlerinde tandirevinin değişmez üst örtüsü kendi içerisinde biçimleniş ve bindirme sayısına göre çeşitleri tespit edilen kırlangıç kubbedir. Kırlangıç kubbe ahşap kirişlerin kare alt yapıdan sekizgene dönüştürülen ve bindirmeli bir biçimde yükseltılarak, en son karenin açık bırakıldığı bir örtü şeklindedir (Özkan, 2012, s. 19-37). Yaşar İkiizler Evinde kırlangıç kubbe beş bindirmelidir. Genellikle Erzurum'da yedi bindirmeli örnekleri yaygın olup, dokuz bindirmeli örnekleri de mevcuttur.

Yaşar İkiizler Evinde avlunun batı duvarında tandirevindeki kurunun arkasına denk gelecek şekilde günümüze çok az örneği ulaşan saka çanağı yerleştirilmiştir. Saka çanağı kurunlara su taşıyan sakaların tandirevine girmeden suyu boşaltmaları için düşünülmüş özel bir çözüm yoludur. Yaşar İkiizler Evinde dikkat çeken bu uygulamaya Fikri Evin Evi ile Kadıhafizoğulları Evinde de rastlanmaktadır.

Geleneksel Erzurum evlerinin sofa ya da tandirevinde görülen kahve ocaklarına Yaşar İkiizler Evinde de yer verilmiştir. Bu evin sofasında bulunan kahve ocağı, sade bir taş işçiliği gösterir. Buna rağmen Erzurum evlerinde stilize çiçek ve yaprak motifleri, yelpaze ve geometrik şekillerden oluşan bezemeli örnekleri de bilinmektedir. Abdülhamit Bey Konağı, Kadıhafizoğulları, Somunoğlu, Dursun Akal, İbrahim Yerdelen²⁴, Mısırlı Mehmet Efendi²⁵, Osman Erdoğan²⁶, İhsan Tizgil²⁷, Seyfullah Ağa (yıkıldı), Salih Efendi (yıkıldı) ve Modoğlu Evleri (yıkıldı) kahve ocağı bulunan diğer evlerdendir. Bunların içerisinde Abdülhamit Bey Konağı kahve ocağı stilize lale bezemesi, Kadıhafizoğulları evi kahve ocağı ise formu ile dikkat çekicidir.

Geleneksel Erzurum evlerinde diğer Anadolu evlerinde olduğu gibi ahşap işçiliğinin en güzel örnekleri oda tavanlarında karşımıza çıkmaktadır. Düz ve tekne tavan tekniklerinin uygulandığı Erzurum evlerinde avlularda olduğu gibi ters tavan örneklerine de bulunmaktadır. Yaşar İkiizler Evi üst katında bulunan başoda ile yanındaki odanın tavanları tekne tavan türündedir. Bezemelerinde çıtakâri ve aplike teknikleri uygulanmıştır. Çıtakâri tavan bezemeleri düz çıtaların baklava dilimi oluşturacak şekilde düzenlenmesiyle elde edilir (Yıldırım-Hidayetoğlu, 2015, s.332-341). Erzurum evlerinin tavan süslemelerinde yaygın olan bu uygulamanın göbeklerinde daha çok bitkisel bezemeler yaygındır. Yaşar İkiizler Evinde görülen çıtakâri süsleme tekniğine Zırnıklı Vehbi Beyin Evi²⁸, Hanağası Evi, Abdülhamit Bey Konağı, Narmanlı Hafız Efendi Evi, Ahmet Şabanoğlu²⁹ ve daha pek çok Erzurum evinde rastlamak mümkündür. Kayseri, Sivas, Tokat, Yozgat (Yüksel-Yaz, 2016, s. 261), Ankara, Burdur (Diler-Erbil, 2017, s

²¹Rabiaana Mah. (eski adı Camii Kebir Mah.)

²²Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Şadırlı Sokak

²³Rabiaana Mah. (eski adı Kırmacı Mah.) Ceylanoğlu Sokak

²⁴Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Yoncalık Mah.) Abuş Efendi Sokak

²⁵Rabiaana Mah. (eski adı Emirşeyh Mah.) 1. Çeşme Sokak

²⁶Rabiaana Mah. (eski adı Kevelciler Mah.) Kantarcıoğlu Sokak

²⁷Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Kasım Paşa Mah.) Cami Sokak

²⁸Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Seyit Efendi Sokak

²⁹Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Köse Ömer Ağa Mah.)

803-812), Denizli, Uşak, Kütahya, Kastamonu (İşler-Aras, 2013, s. 166-180), Safranbolu, Bolu, Mudurnu, Sakarya gibi Anadolu evlerinde sık uygulanan bu teknik evlerin yapıldıkları dönem ve üslup anlayışlarına göre kendi içerisinde çeşitlilik göstermektedir. Yaşar İkiizler Evinde tavan göbekleri ve başodada gönye başları S ve C kıvrımlı yaprak formları ile oluşturulan barok üslup anlayışının applike tekniğinde sergilendiği bir örneği oluşturmaktadır. Zırnıklı Vehbi Bey, Fikri Evin, Somunoğlu (1876), Semih Bey Evi tavanlarında da applike tekniğinde bezemeler aynı üslup özelliklerinin farklı kompozisyonlarda uygulandığı Erzurum evlerindedir. Applike tekniği Anadolu evlerinin tavanlarında daha çok göbek ve pervazlarda yaygın olarak uygulanmıştır.

Yaşar İkiizler Evinde ahşap işçiliğinin en güzel yansımalarından biri de başodadaki ahşap bir niş şeklindeki çiçeklik, yüklük ve dolaplardır. Yaşar İkiizler Evi çiçekliği form olarak Zırnıklı Vehbi Bey Evi, Abdülhamit Bey Konağı ve Cinisliler Evinde³⁰ bulunan çiçekliklere, bezemesel özellikleri ile de Hanağası ve Nazım Sütçü Evleri çiçekliklerine benzemektedir. Barok üslup özelliklerini yansıtan çiçeklik bezemesinde bordür ve özellikle ince ve itinalı bir işçilik sergileyen taç kısmı Erzurum evleri içerisinde estetik bir örneği temsil etmektedir. Yaşar İkiizler Evinde dolap ve yüklükler bezeme açısından daha sadedir. Eşkenar dörtgenler şeklinde basit geometrik şekillerin uygulandığı yüklük ve dolaplar Nazım Sütçü Evi ve Şeref Beytur Evi ile benzer özellikler gösterir.

Yaşar İkiizler Evinde oda kapıları bazı Erzurum evlerinde olduğu gibi bezemelidir. Nazım Sütçü Evi ve Semih Beyin Evinde eşkenar dörtgenler, Ahmet Şabanoğlu Evinde eşkenar dikdörtgenler ve stilize yaprak ve rozetlerden oluşan bezemeler Yaşar İkiizler Evi oda kapılarını hatırlatan örnekler arasındadır.

Sonuç

Yaşar İkiizler Evi geleneksel Erzurum evlerinin karakteristik özelliklerini yansıtan önemli bir yapıdır. XIX. yüzyıl sonlarında yaptırılan ev batılılaşma dönemi ve sonrası eklektik üslup anlayışlarının etkili olduğu bir dönemde yaptırılmıştır. XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarında yaptırılan büyük boyutlu Erzurum evlerinde tandirevinin yönlendirici ve asıl yaşama alanı olarak planlanması değişime uğramış, daha ziyade sofa ve sayıları artan odaların belirlediği tandirevli planlar geliştirilmiştir. Asıl değişim evlerin ön cephelerinde izlenmiş, eklektik bir tavırla neobarok ve neoklasik eğilimlerin etkili olduğu geleneksel çizginin dışında yeni bir yapılanma moda olmuştur. Cephelerin biçimsel özellikleri değişen malzeme, çıkma, kapı, pencere ve detaylarında çok daha etkili bir şekilde vurgulanmıştır. Buna rağmen başkentten uzaklaştıkça etkileri geleneksel ve yerel ile kaynaşarak sınırlandırılan bu değişimden Yaşar İkiizler Evi plan ve mimari olarak etkilenmemiştir. Ev yapıldığı dönemin moda akımları yerine geleneksel mimarinin özellikleri ile şekillenmiştir. Erzurum evleri genelinde Yaşar İkiizler Evi özelinde asıl değişim XX. yüzyıldan itibaren yaşanan süreçte etkili olmuştur.

Yaşar İkiizler Evi, yapısal özellikleri ile gelenekseli yansıtırken XVIII.-XIX. yüzyıl Erzurum evlerinde olduğu gibi ayrıntı ve bezemesel özellikleri batılılaşma ve sonrası eklektik üslupların biçimselini gösterir. Evin taş kurunu, bezemesi ile benzer örneklerinde olduğu gibi barok esintilerin yerel bezemeye uydurulduğu bir özellik

³⁰Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Cumhuriyet Caddesi

sergiler. Yaşar İkizler Evi, ahşap bezeme açısından çok daha zengindir. Odalarda tavan, çiçeklik, yüklük, dolap, oda kapıları ve tandirevinde terekler dönemin teknik özelliklerini neobarok bezemelerle izleyicisine sunmaktadır. Ahşap işçiliğinde S ve C kıvrımlı yapraklar ve bunların farklı biçimlerde bir araya getirilmesi ile oluşturulan kompozisyonlar, çiçek ve rozetlerle çeşitlendirilen bir bezemeye dönüşmektedir. Evin dış cephesinde kat çıkmanın saçağında görülen barok bezeme detayı üst kısımda ise neoklasik bezemelerde görülen dizilerin biçimselini yansıtır. Dönemin bezeme anlayışını şekillendiren bu üslup özelliklerini diğer Erzurum evlerinde de görmek mümkündür. Yaşar İkizler Evi, XIX. yüzyılın sonlarında Erzurum evlerinin geleneksel ve yerel mimari tarzını neobarok ve neoklasik bezeme anlayışı ile kaynaştıran etkili bir örnektir.

Kaynaklar

- Akpınarlı, H. Feriha-Özdemir, H. Ayşegül, (2016). “Konya-Ladik Halılarındaki Motiflerin İncelenmesi”. *İdil Dergisi*, S. 23, C.5, 955-986
- Alp, K. Özlem. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Ankara
- Çal, Halit. (2011). “Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi”. *Milli Folklor*, S. 89, 220-239
- Çetin, Yusuf. (2015). “Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 87-105
- Çokay, M. Önder. (2007). “Seccade Ve Saf Seccadelerdeki Bazı Motiflerin İkonografik Değerlendirmesi”. *İstem*, S. 9, 189-210
- Dağlı, Ş. Ziya. (2015). “Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler”. *Kalemişi*, S. 5, C. 3, Ankara, 29-46
- Deniz, Bekir. (1984). “Kırşehir Halıları”. *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S.III, İzmir, 23-83
- Diler, Harun-Erbil, Yasin. (2017). “Geleneksel Burdur Evlerinin Ve Süslemelerinin İç Mekân Kurgusunda İncelenmesi”. *Mestek 4. Ulusal Melek Yüksekokulları Sosyal ve Teknik Bilimler Kongresi*, Burdur, 803-812
- Eldem, S. Hakkı. (1954). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul
- Ergüder, Aslıhan. (2007). *Çoruh Vadisinde Düz Dokumalar*, Ankara
- Etikan, Sema. (2007). “Seccade Halılarda Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”. *Icanas 38*, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 545-563
- Eyice, Semavi. (1995). “Elvan Çelebi Zaviyesi”. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 65-67
- İşler, Erhan-Aras, Rahmi. (2013). “Kastamonu Merkez Daday Ve Safranbolu Geleneksel Türk Evi Tavanları”. *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S.11, 166-180
- Karpuz, Haşim. (1979). *Erzurum Evlerinin Türk-İslam Mesken Mimarisindeki Yeri*. Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Türk İslam Sanatları Kürsüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum
- Karpuz, Haşim. (1993). *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*. Ankara
- Köşklü, Zerrin. (2005). “Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanımı Ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.2, Eskişehir, 155-177
- Köşklü, Zerrin. (2006). “Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları”. *IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları (21-23Nisan 2005) Sempozyum Bildirileri*, Erzurum, 337-345
- Köşklü, Zerrin. (2016). “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kurunlu Çeşmeler” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. S. 36, Erzurum, 111-136.
- Köşklü, Zerrin-Tali, Şerife. (2007). “Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 11, Erzurum, 97-112
- Önge, Yılmaz. (1968). “Konya- Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”. *Vakıflar Dergisi*, S. VII, İstanbul, 139-144
- Örnek, S. Veyis. (1970). *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara

- Özkan, Haldun. (2000). “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.15, Erzurum, 31-48
- Özkan, Haldun. (2012). “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 28, Erzurum, 19-37
- Özkan, Haldun. (2014). “ Bayburt/ Aydıntepe/ Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Erzurum, 25-38
- Sağiroğlu Arslan, Aslı. (2005). *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*. Kayseri
- Yıldırım, Kemal-Hidayetoğlu, M. Lütfi. (2015). “Geleneksel Türk Evi Tavan Süsleme Özelliklerinin Ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme”. *Uluslararası Sanatlar Sempozyumu*, Ankara, 332-341
- Yıldırım, Mustafa-Dumluca, Menşure. (2017). “Tokat Mevlevihanesi’nde Bulunan Sivas Yöresi Halı Seccadeleri”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Iğdır, 145-170
- Yurttaş, Hüseyin- Özkan, Haldun- Köşklü, Zerrin-vd., (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum
- Yüksel, Nefise - Yaz, Ülkem. (2016). “Geç Dönem Tarihi Yozgat Evlerinde Görülen Ahşap Tavan Örnekleri”. *21 Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15, C.5, 237-263

ERZURUM KÜTÜPHANELERİNİN TARİHİ VE BUGÜNÜ THE HISTORY AND TODAY OF ERZURUM LIBRARIES

DÜNDAR ALİKILIÇ

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
Prof. Dr. Atatürk University, Faculty of Letters, Information and Records Management
alikilic@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5281-9152>

MALİK YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
Asst. Prof. Dr. Atatürk University, Faculty of Letters, Information and Records Management
malik.yilmaz@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3217-9776>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.06.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.08.2018
Sayfa-*Pages* : 705-720

 <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3963>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ERZURUM KÜTÜPHANELERİNİN TARİHİ VE BUGÜNÜ
THE HISTORY AND TODAY OF ERZURUM LIBRARIES

DÜNDAR ALİKILIÇ- MALİK YILMAZ

Öz

Kütüphane, basılı ve elektronik bilgi kaynaklarının toplandığı, bu kaynakların belli bir sisteme göre tasnif edildiği, korunduğu ve çeşitli hizmetlerle kullanıcıya sunulduğu toplumsal kurumlardır. Bu açıdan kütüphane, toplum ile bireyin eğitiminde ve gelişmesinde en önemli unsurların başında gelmektedir. Yapılan kazılardan ve araştırmalardan elde edilen bilgi ve belgelere göre, kütüphanelerin geçmişi M.Ö. 4000'lere kadar uzanmaktadır. Geçmişe eskiye dayanan bu kurumların Anadolu'da da var olduğu arkeolojik kazılarla ispatlandığı gibi tarihi kayıtlarda da yer almaktadır. Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Erzurum'un Türkler tarafından fethiyle birlikte başlayan imar faaliyetlerinde kütüphaneler de payını almıştır. Osmanlı Devleti'nde kütüphane hizmetleri vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu kütüphaneler ilkin cami, türbe, medrese ve tekke gibi kurumlarda ortaya çıkmış, sonrasında ise müstakil kütüphane binaları yapılarak vakıf bünyesinde kütüphane hizmeti verilmeye başlanmıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar kütüphane hizmetleri bu şekilde devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde farklı bir boyut kazanarak bu hizmetler devam etmiştir. Osmanlı döneminden günümüz Türkiye'sine kadar uzanan Erzurum kütüphanelerinin tarihi, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Belgesel tarama yönteminin kullanıldığı çalışmada ulaşılan kaynaklar doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, kütüphane, kitap, Erzurum kütüphaneleri

Abstract

The library is a social institution in which information resources are gathered, these resources are classified and protected according to a certain system and presented to the user with various services. In this regard, the library is one of the most important elements in the education and development of the society and the individual. According to the information and documents obtained from the excavations and researches, the history of libraries dates back to 4000 BC. Archaeological excavations and records prove that these institutions, dating back to the past, are also found in Anatolia. Erzurum, one of the oldest settlements in Anatolia, has also included libraries in the reconstruction activities that began with the conquest of the Turks. In the Ottoman Empire, library services were carried out through foundations. These libraries first appeared in institutions such as mosques, tombs, madrasa and Islamic monastery and then, independent library buildings were built and library services were started to be provided in the foundations. Library services continued until the declaration of the Republic in this way. These services continued by gaining a different dimension in the Republic period. The subject of this study is the history of Erzurum libraries extending from the Ottomans and finally to the present day Turkey. In this study, the documentary screening method was used, and assessments were made in accordance with the sources reached.

Key Words: Erzurum, library, book, Erzurum libraries

Giriş

Erzurum, Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket edip, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan'dan gelip Azerbaycan'a varan veya Türkistan'dan Erzurum'a erişip aynı yoldan Akdeniz'e veya Trabzon limanlarına giden büyük kervan yolunun üzerinde yer alan çok önemli bir şehirdir (Turan 1980: 33). "Bu öneminden dolayı Erzurum, tarihin çeşitli dönemlerinde bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu nedenle bu yerleşim yerinde pek çok ilim adamı yetişmiş, tarihî ve mimari hüviyetlerini ve karakterlerini koruyarak günümüze kadar gelebilmiş kıymetli eserler meydana getirilmiştir" (Konyalı 1960: 290).

Erzurum tarih boyunca pek çok farklı medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. "Erzurum, Aras, Çoruh ve Fırat'ın kaynaklarını aldığı yaylaya hâkim bir merkezdir. Tarihin hemen her devresinde, bağlı bulunduğu siyasi teşekküllerin hayatında büyük rol oynamış, bu yüzden sık sık tarih kaynaklarında zikredilmiştir. İlk bilinen halkı Urartulardır. Bunu, Hititler, Ermeniler, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar ve Türkler takip etmiştir" (Konukçu vd. 1989: 4). Şehrin bilinen ilk adı, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) izafe edilen Theodosiopolis'tir. Ermeniler ise burayı Karin veya Karnoi-Kalak adıyla anmışlardır. Erzurum'un Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra 1518-1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine dâhil edilmiştir. Nitekim bölgenin 1520-1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin genel sonuçlarını içine alan Karaman Rum Vilâyeti Tahrir Defteri'nde Erzurum Osmanlı sınırları içinde gösterilmektedir. Kesintisiz olarak Rusların Erzurum şehrine girdiği ve üç ay kaldığı 1829 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalan Erzurum yine 1878 yılında yapılan Edirne Mütarekesi ile Ruslara teslim edildiyse de, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Ruslar şehri terk etmiştir. Ruslar, Erzurum'a Ermenilerin yardımıyla 16 Şubat 1916 yılında üçüncü defa tekrar girmiş, ülkelerinde 1917'de çıkan ihtilâl nedeniyle Erzurum'dan çekilmek zorunda kalmışlardır (Küçük 1995: 321-324). Bu tarihten sonra Erzurum Milli Mücadele'de önemli görevler üstelenerek yeni ve millî bir devletin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Erzurum günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yukarıda sözü edilen medeniyetlerin ve kültürlerin izlerini bugün de taşıyan şehir, pek çok eserle birlikte kütüphanelere de sahiptir. Çalışmada belgesel tarama yöntemi kullanılarak elde edilen veriler doğrultusunda özellikle Osmanlı döneminden günümüze Erzurum kütüphaneleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

Türk-İslam Geleneğinde Kütüphaneler

İslâm medeniyetinde ilk kütüphanelerin çoğunlukla cami, medrese ve dergâh gibi kurumlarda ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim camilerde kitapların saklandığı dolap gibi bölümlerle kütüphane kurumunun ilk adımları atılmaya başlanmıştır. Camilerin bir eğitim ve öğretim mekânı olarak kullanılması, Türk-İslâm geleneğinde başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulamadır. Müslüman toplumlarda cami, mescit ve medreselerde dinî eğitim ve öğretim verildiği gibi, ayrıca bu yapıların kütüphane hizmeti sunma gibi değişik amaçlar için de kullanıldığı bilinmektedir (Keleş 2000: 40). Bunun en güzel örneği Mısır'daki El-Ezher Camii'dir (970-72). "Aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak da El-Ezher, İslâm dünyasında büyük bir şöhrete sahiptir" (Uzun 1995:

53-58). Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda da aynı şekilde hizmet veren medreselerin varlığı tarihi kayıtlarda mevcuttur. Nitekim ilk Osmanlı kütüphanelerinin medreselerde kurulduğu tahmin edilmektedir. Tarihler bize Osmanlıların ilk medresesinin Orhan Bey zamanında İznik'te kurulmuş olduğunu bildiriyor. İkinci medrese ise yine aynı padişah devrinde Lala Şahin Paşa tarafından Bursa'da açılmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda içerisinde bir kütüphane bulunduğundan söz edilen ilk medrese, Bursa'da Eyne Bey Subaşı tarafından Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) kurulanıdır. Vakfiyesi bulunan ilk kütüphaneler ise Edirne II. Murad dar-ül-hadisinde ve Bursa Umurbey Camii'nde kurulmuş olan kütüphanelerdir. Nitekim Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'in Bursa'daki camisine vakfettiği kitapların ilk listesi, Umur Bey vakıflarına ait 1440 tarihli vakfiyenin sonunda yer almaktadır. Bu listede 'Kütüb-i Türkiyye' başlığını taşıyan bölümde bir sıra gözetilmeden sadece kitapların adları verilip cilt sayıları belirtilmiştir (Cunbur 1963: 111).

Kütüphanelerin bir bölümünün cami ile bitişik olması, bir bölümünün de okul biçiminde kullanılması bir Türk-İslâm geleneğidir. Caminin zaman içinde verdiği hizmetler konusunda yapılmış saptamalardan biri de, buralarda bağış ve benzeri yollarla kutsal ve kıymetli kitapların toplanmış olmasına, kitaplıklar kurulmasına ve bu yerlerin kütüphane şeklinde kullanılmasına yol açtıdır. O kadar ki, 'zamanla camilerin yakınlarında ayrıca kütüphaneler açılması bile' sözü edilen uygulamayı tümünden değiştirememiştir (Başar 1977: 64). Cami ve medreselerin yanında dergâhların da bu uygulamaya katıldığı bilinmektedir. Kitaplara ilgisi olan kentlilerin yazılı kültüre ulaşmasında dergâhların önemli bir rolü vardı ve bunların sayısı oldukça fazlaydı (Faroqi 2002: 2).

Osmanlı kütüphanelerinin en eskilerinden biri de saray kitaplıklarıdır. Sonra bunları bey ve paşa konaklarındaki özel kitaplıklar takip etmiştir. Kitaplıklara olan ilgiyle birlikte bir süre sonra kitaplık, ev ve konakların en az mutfak kadar gerekli bir bölümü haline gelmiştir ve zamanla bu özel kitaplıklar vakıf kitaplıkları halini almıştır (Şehsüvaroğlu 1978: 4). Dolayısıyla Osmanlı'dan önce kütüphaneler diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi şahısların kendi çaba ve gayretleriyle kurulurken, bu durum Osmanlı Devleti'nin özellikle yükselme döneminde vakıfların müdahalesi ve kütüphanelerin vakıflara devri ile birlikte umumî bir hal almıştır (Sümer 1962: 235).

Osmanlı Devleti'nde sosyal hizmetlerin büyük bir kısmı, hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bir insanın doğumundan ölümüne kadar hayatının her aşamasında ihtiyaç duyabileceği her duruma cevap verebilmek amacıyla kurulmuş olan vakıflar arasında, medreselerde müderris ve öğrencilerin, mahallerde de mahalle halkının kitap ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmış kitap ve kütüphane vakıfları da bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler ilk devirlerde cami, türbe ve tekke gibi müstakil bir hayır kurumunun içinde kurulmuşlardı. Daha sonraki yüzyıllarda da aynı amaca yönelik, yine bir vakıf kuruluşu olan müstakil kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Osmanlı devri kütüphaneleri karşımıza bir vakıf kuruluşu olarak çıkmaktadır (Erünsal 2008: XIII-XIV).

XVII. yüzyılın başlarından itibaren, büyük şehirlerde kurulan kütüphanelerin yanında, devletin diğer bölgelerinde kurulan kütüphanelerin sayısında da bir artış görülmektedir. Kütüphanelerin büyük şehirlerin dışına yayılması, halk arasında okuma-

yazma oranının artması ve kitaba ihtiyaç duyulmasıyla izah edilebilir. Bu kütüphanelerin dermelerinin oluşturulmasında halkın ihtiyacından çok medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulduğu dikkate alınacak olunursa merkezden ufak bölgelere doğru kütüphanelerin yayılması, Osmanlı toplumunda okuma-yazma oranının artmasının yanında, medrese eğitiminin yaygınlaşmasıyla da açıklamak gerekir. Bununla birlikte bu bölgelerdeki medreselerin, genellikle buralarda yetişen veya bir süre vazife yapan devlet adamları ve âlimler tarafından kurulmuş olmaları, daha önceki asırda mevcut olan ‘yetiştigi memlekete bir hayır müessesesi kazandırma’ arzusunun giderek arttığını gösterir (Erünsal 2000: 54). İslâm geleneğinden gelen vakıf anlayışı sayesinde ortaya çıkan kütüphaneler, kütüphanecilik uygulamalarının ilerleyişi açısından çok önemli bir yer tutmaktaydı. Vakıfların Türk kütüphaneciliğine ilk etkisi, onu toplumda oluşan karar ve destekle biçimlenip süregiden bir kurum haline gelme olanağı sağladıdır (Soysal 1998: 21). Bu kütüphanelerin dermeleri vakfedilen kitaplardan oluştuğu gibi zenginleşmesi de büyük oranda aynı yoldan sağlanmaktaydı.

Osmanlı döneminde kütüphane dermelerinin oluşturulması konusunda en çok rastlanan uygulama; medrese kurucularının yaptıkları medreselere, talebelerin öğrenimi için gerekli kitapları bağışlayarak bir kütüphane kurmalarıydı. İstanbul’da ve İstanbul dışında kurulan birçok medresede, ders kitaplarından meydana gelmiş küçük dermelere sahip kütüphaneler vardı. Bu tür kütüphanelerin yanında, ulemâ sınıfından kimselerin özel kütüphanelerini, bazen medrese, cami ve tekke gibi müesseselere vakfettikleri, bazen de kitaplarının kendi evlerinde muhafaza edilmesini ve ihtiyaç sahiplerinin bu kitaplardan yararlandırılmasını istedikleri görülür (Erünsal 2000: 62). Tanzimat’tan sonra kurulan vakıf kütüphanelerinin ise çoğunlukla müstakil kütüphane binalarında hizmet verdiği, bunun yanında medrese, cami ve evlerde de kütüphanelerin var olduğu görülmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Erzurum Kütüphaneleri

Erzurum’da kültürel anlamda ilk İslâmî dönem mimarî eserleri Saltuklular devrinden kalmadır (Doğanay 1989: 25). Hakikatte Saltuklular, Erzurum’a Türk ve İslâmî karakterler kazandıran ilk siyasî teşekküldür. 11. ve 12. yüzyıllardaki Erzurum hayatına damgalarını vurmuşlar ve o zaman inşa edilen, devrin klasik mimarisini aksettiren kule, cami ve kümbetler orijinalliklerini büyük ölçüde muhafaza ederek şekil değişiklikleri ile günümüze kadar ulaşabilmişlerdir (Konukçu 1992: 28).

Selçuklular döneminden Erzurum’da bulunan en ihtişamlı âbide şüphesiz Çifte Minareli Medrese’dir. Hatuniye Medresesi adı ile de bilinen Anadolu Selçuklu devrinin en büyük medreselerinden biri olan yapının, tarihi ve inşası hakkında bir kayıt yoktur; fakat mimari tarzına bakıldığında 1271’den sonra yapıldığı tahmin edilmektedir (Uluçam 1994: 749-758). Dolayısıyla mimari tarzı dikkate alındığında Selçuklu devrine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ruslar 1828’de Erzurum’u işgal edince Çifte Minareli Medrese çok zarar görmüştür. Ruslar medresenin kapısını söküp, bazı yazmalarla birlikte götürmüşler ve medresedeki mezarı da tahrip etmişlerdi. Bu münasebetle medreseye ait bir vakfiye kitabe ve bazı kitaplar da Rusya’ya götürülmüştür (Turan 1980: 35).

Selçukluların yıkılışından sonra Erzurum’da İlhanlılar devri başlamıştır. İlhanlılar zamanında Erzurum özellikle mimari açıdan altın çağını yaşamıştır. Cami, medrese,

kümbet vs. gibi eserlerin bazıları, tahribata uğramalarına rağmen, günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu eserler içinde en önemlisi Yakutiye Medresesi'dir. Medrese H.710/ M.1310 yılında Hoca Cemaleddin Yakut tarafından inşa edilmiştir. Bir diğer medrese ise Ahmediye Medresesi'dir. Bu medrese Erzincan Kapı Sempti'de bulunan Murat Paşa Camisi'nin yanındadır. Bu medrese H.714/ M.1314 tarihinde Ahmed bin Ali bin Yusuf tarafından yaptırılmıştır (Çelik 1997: 80). Buralardaki kütüphaneler, kitaplar ve kitap sayısı ile ilgili her hangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Bununla birlikte medreselerde ilmi eğitim verildiği, bunun da en önemli destekçisi kitap ve kütüphane olduğu düşünüldüğünde, bu kurumlarda kütüphane ve kitapların yer aldığı söylemek yanlış olmaz.

Anadolu Selçuklularının dağılmasıyla başlayan Beylikler Devri'nde kütüphanelerin varlığı devam etmiştir. Bazı beyliklerin saray ve medreselerde kütüphaneler kurdukları bilinmektedir; ancak bunların Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, buldukları yapı içerisinde bir bölümde yer alan ve müstakil yapıya sahip olmayan kütüphaneler oldukları sanılmaktadır (Eyice 1957: 728-729). Bunu takiben Osmanlı Dönemi'nde çoğunlukla cami ve medreselerde olmak üzere saray ve türbe içlerinde birkaç dolaptan oluşan kütüphaneler kurulduğu çeşitli vakfiyelerden ve tarihi belgelerden tespit edilmiştir (Erünsal 2000: 61).

Bütün Anadolu'da olduğu gibi Erzurum'da da kütüphanelerin ve kütüphaneciliğin altın devri Osmanlı Devleti Dönemi'nde yaşanmıştır; ancak bu ilerleme biraz zaman almıştır. 1540 yılından önce çok az olan Erzurum nüfusu, iskân için kolaylık sağlayan ve göçü teşvik eden bazı tarikat şeyhlerinin gelmesiyle ve halkın isteğiyle Kanuni Sultan Süleyman tarafından yürürlüğe konulan Osmanlı kanunnamesiyle bir kısım uyumsuz vergiler kaldırılmış, bu durum Erzurum'un imar ve iskânını kolaylaştırmış ve halkın gelip şehre yerleşmesini hızlandırmıştır. Bunun sonucunda yeni oluşturulan mahallelerde halkın ihtiyacını karşılayacak müesseseler de kurulmuştur. Bu müesseselerin başında gelen zaviyeler şehrin hem nüfusunu arttırmış hem de kültür seviyesini yükseltmiştir (Küçük 1995: 324). Bu gelişmelerle birlikte, şehirde küçük dermelere sahip cami ve medrese kütüphaneleri kurulmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi öncesinde bazı kayıtlarda, Erzurum'da her biri müstesna eserlerle tezyin edilmiş on iki adet kütüphaneden bahsedilmektedir. Bu kütüphaneler şunlardır (Salnâme-i Maarif, 1318: 1016).

- Şeyhler,
- Cennetzâde,
- İbrahim Paşa,
- Zeynal,
- Fevziye,
- Ali Paşa,
- Dersane (Murat Paşa Cami yanında),
- Sultaniye,
- Gümrük Cami,
- Gürcü Mahmut Paşa,
- Muid Efendi,
- Yeğen Ağa.

Kayıtlarda sözü edilen kütüphanelerin müstakil bir binaya sahip bir kütüphane mi yoksa buldukları yapı içerisinde bir raf, bir dolap veya bir hücre şeklinde teşekkül etmiş kütüphane mi olduğu konusunda herhangi bilgi yoktur. Şu anda bu kütüphanelerden hiçbiri mevcut değildir. Yalnız bir kısmının kitapları kütüphane sahiplerinin torunları ve/veya varisleri tarafından muhafaza edilmektedir. Salnâme-i Maarif’de yukarıda gösterilen kütüphanelerin bazılarına ait herhangi bir kayıta ulaşılamamıştır. Bununla beraber ERŞA (Erzurum Şehir Arşivi) tarafından hazırlanan Osmanlı Dönemi Erzurum şehir haritasında bazı medreselerde kütüphane olduğu da gösterilmektedir. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir: Faik Osman Kütüphanesi, Kacırzâde Medrese ve Kütüphanesi, Kurşunlu Medrese ve Kütüphanesi, Haliliye Medrese ve Kütüphanesi, Ahmed Bedreddin Efendi Kütüphanesi, Gümrük Camii Medrese ve Kütüphanesi (ERŞA 2017). Kayıtlarda ve Maarif Salnânesi’nde yer alan kütüphaneler şunlardır:

Habib Efendi Kütüphanesi

Maarif Salnâmesi’nde Osmanlı Dönemi’nde Erzurum’da yapıldığı bilinen en eski tarihli kütüphane H.1150/ M.1737 yılında tesis edilmiş Habib Efendi Kütüphanesi’dir (Salnâme-i Maarif, 1318: 1016). Erzurum merkez kazasında, Şeyhler Mahallesi’nde Habib Efendi tarafından yaptırılan kütüphanede 145 adet kitap bulunmaktaydı (Salnâme-i Maarif, 1318: 1016). Habib Efendi’nin Erzurum’da ilmin yaygınlaşmasında büyük bir rol oynadığı kabul edilir. H.1030/M.1621 tarihinde Erzurum müftüsü olmuş H.1040/ M.1630 yılında vefat etmiştir. Bu kütüphanenin, kaydı bulunan ilk ve özel kütüphanelerden olduğu sanılmaktadır. Kütüphanenin kuruluş tarihi bu kütüphanenin ‘Habib Efendi’ adıyla torunları tarafından kurulduğunu göstermektedir (Bakırcı 2007: 392-393).

İbrahim Paşa Kütüphanesi

Türk kütüphaneleri tarihinde Sultan I. Mahmud devri kütüphaneleri anlatılırken, Yazıcızâde İbrahim Paşa bin Mustafa’nın Erzurum’da bulunan medresesinde (H.1161/ M.1748) kurduğu kütüphane daha önceki asırlarda kurulan küçük mahalli kütüphanelerin birer devamı şeklinde bahsedilmektedir (Erünsal 1991: 98). Erzurum’da çeşitli görevlerde bulunan İbrahim Paşa kendi adına nispetle tanınan İbrahim Paşa Külliyesi’nde çeşme, cami, medrese, kütüphane gibi yaptırmış olduğu değişik hayratı bulunmaktadır. Vakfiyesinde kütüphane için ayrıca yakıt vs. masrafı gösterilmesi bu kütüphanenin külliye içerisinde yer almadığını, buna mukabil müstakil bir kütüphane olduğunu göstermektedir. Kütüphanenin müstakil olması da kitap sayısının fazla olduğunun bir göstergesi sayılabilir (Bakırcı 2007: 395). İbrahim Paşa Kütüphanesi’ne ait vakıf mühürlü kitaplar günümüzde Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

Cennetzâde Abdullah Efendi Kütüphanesi

Sultan II. Mahmud devrinde Erzurum’da Cennetzâde Abdullah Efendi Kütüphanesi’nin (H.1250/ M.1834) varlığı zikredilmektedir (Erünsal 1991: 126). Cennetzâde Abdullah Efendi Kütüphanesi, Yukarı Mumcu Mahallesi’nde Cennetzâde Abdullah Efendi tarafından H. 1250 tarihinde yaptırılmış olup 450 kitabı mevcuttu. Erzurum kütüphaneleri, içerisinde, kayıtlı en çok kitap bu kütüphanede bulunmaktaydı.

“Cennetzâde Abdullah Edip Efendi Kütüphanesine ait bir kataloğun elyazması bugün Gürcistan Bilimler Akademisi’nde bulunmaktadır” (Çögenli ve Bakırcı 2009: 8).

Hacı Mehmed Efendi Kütüphanesi

Erzurum’daki tarihi kütüphanelerden biri de Hacı Mehmed Efendi Kütüphanesi’dir. Yakutiye Medresesi arkasında yer alan Kara Kilise/Karaköse Mahallesi’nde, Hacı Mehmed Efendi tarafından H.1288/ M.1871 tarihinde yaptırılan kütüphanede 273 adet kitap bulunmaktaydı (Salnâme-i Maarif, 1318: 1016).

Halil Efendi Kütüphanesi

Erzurum kütüphaneleri içerisinde kuruluş tarihi belli olmayan kütüphanelerden biri olan Halil Efendi Kütüphanesi, Caferiye Mahallesi’nde, Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. Kütüphanede 150 adet kitap bulunmaktaydı (Salnâme-i Maarif, 1318: 1015). Oldukça varlıklı olduğu anlaşılan Halil Efendi medrese ve kütüphane yanında cami, mescit, han, yol, çeşme gibi pek çok hayrat yaptırmıştır. Salnâme-i Maarif kayıtlarında kütüphanede 150 cilt kitap olduğu yazsa da, vakfiyesinde bu kütüphanede 240 cilt kitabın yer aldığı belirtilmektedir; ancak günümüze ulaşan bu kitapların zahriyelerindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 50 cilt kadar günümüze intikal etmiştir (Cögenli ve Bakırcı 2009: 11-12).

Hacı Dede Ağa Kütüphanesi

Diğer bir kütüphane ise Hacı Dede Ağa Kütüphanesi’dir. Bu kütüphane ‘Pervizoğlu Dairesi’nde olup içerisinde 330 adet kitap mevcuttu (Salnâme-i Maarif, 1318: 1015). Bu kütüphane Pervizoğlu Camii’nin müstemilatından iken, herhangi bir nedenle daha sonra Zeynal Camii müstemilatına taşınmıştır. Bundan dolayı Pervizoğlu Camii Kütüphanesi ile Zeynal Camii Kütüphanesi’nin aslında aynı kütüphane olduğu anlaşılmaktadır (Bakırcı 2007: 298).

Osmanlı döneminde Erzurum’daki bazı kütüphanelerin mevcut olmadığı; fakat kayıtlarda var olduğu, isimleriyle beraber buldukları mahallelerle anıldığı bilinmektedir. Bunun nedeni de kütüphanelerin yer aldıkları cami ve medreseler ait olmaları ve bu isimlerle anılmalarıdır. Vakıf kayıtlarından bu kütüphanelerin varlığı tespit edilebilmektedir. Bunlardan biri Bakırcı Camii Kütüphanesi’dir. Kütüphane, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Rus işgalciler tarafından yağmalanmıştır.

Muid Muhyeddin Efendi Kütüphanesi

Kütüphanenin kurucusu Muid Muhyeddin Efendi’dir. H.11261/ M.1845 tarihinden önce kurulmuştur. Erzurum vakıf kayıtlarında bu kütüphanenin ve vakfının olduğu açıkça görülmekte ise de başka hiçbir kayıt tespit edilememiştir (Bakırcı 2007: 397).

Cumhuriyet Dönemi Erzurum Kütüphaneleri

Osmanlı-Türk toplumundan intikal eden kitap ve kütüphane anlayışı, Cumhuriyetin ilanı ve devamında ortaya konulan uygulamalar ile farklı bir boyut kazanarak kurumsal bir yapıya bürünmüştür. 3 Mart 1924 tarihinde çıkartılan ‘Tevhid-i Tedrisat’ kanunu ile daha önce Evkaf Nezâreti’ne bağlı olan okul, medrese ve

kütüphaneler Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. 1927 yılında çıkartılan tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına dair kanun ile de buralarda bulunan kitaplar kütüphanelere devredilmiştir. Bu suretle kütüphaneler tarihimizde yeni bir dönem açılmıştır (Şenalp 1974: 39-40). Cumhuriyet döneminde kütüphaneler Maarif Vekâleti Kütüphaneler Müdürlüğü'ne bağlı olarak, Maarif Kütüphanesi, Memleket Kütüphanesi, Gazi Kütüphanesi, Umumi Kütüphane, Halk Kütüphanesi, Kitapsarayı, Şehir Kütüphanesi, Vatan Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Halk Kitaplığı gibi değişik adlar altında hizmet vermişlerdir (Kuruluş ve Görevler 2018).

Kütüphanelerin Maarif Vekâletine bağlanmasından kısa bir süre sonra 1925 ve 1926 yıllarında Türkiye'deki kütüphanelerin genel durumu ile ilgili iki önemli rapor hazırlanmıştır. Bu raporlardan ilki Amerikalı eğitimci John Dewey tarafından 'Türkiye Maarifi Hakkında Rapor' adlı çalışmadır. Bu raporun 'Kütüphane Faaliyetleri' konulu bölümde daha çok eğitim yöntem ve teknikleri açısından değerlendirilen kütüphaneler özellikle gençleri okuma ve araştırma faaliyetlerine yardımcı olması açısından ele alınmıştır (Anameriç 2009: 48-49). İkinci rapor ise Hars Dairesi Müdürü Dr. Hâmit Zübeyir Koşay'ın kütüphanelerimizin genel durumu hakkında 1925 yılında hazırlanmış olduğu 'Kütüphanelere Dair' başlıklı çalışmasıdır. Koşay bu çalışmada, Türkiye'deki kütüphanelerin genel durumu ve alınması gereken önlemlerle ilgili bilgiler vermektedir (Şenalp 1974: 40; Anameriç 2009: 49).

Kitap ve kütüphaneye verilen önemi gösteren bir diğer çalışma ise 1934 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle çıkartılan 'Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu'dur. Böylece Türkiye'de basılan her türlü bilgi kaynağı derlenerek kanunda belirtilen kütüphanelere gönderilmesi sağlanmış, bilgi kaynaklarının denetimi, erişimi ve kullanımı sağlanmıştır. Daha sonra "1950 yılında 5632 sayılı kanun ile kurulan Milli Kütüphane'nin kurulması Türk insanının kütüphane ve kitaba verdiği önemin bir kanıtıdır (Soysal 1998: 43).

Cumhuriyet sonrası diğer şehirlerde olduğu gibi Erzurum'da da farklı kurumlarda farklı adlar altında çeşitli kütüphaneler tesis edilmiştir; fakat zamanla pek çoğu ya kapatılmış (örneğin halkevleri kütüphaneleri gibi) ya da kurulan yeni kütüphanelere devredilmiştir. Nitekim sonrasında öne çıkan Erzurum merkezinde yer alan ve faaliyet gösteren iki önemli kütüphaneden söz edilebilir. Bunlardan ilki, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, ikincisi ise Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'dir. Aşağıda Erzurum'da mevcut olan veya Erzurum'dan çeşitli nedenlerle başka şehirlere nakledilen kütüphaneler ele alınmıştır.

Erzurum İl Halk Kütüphanesi

1949 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kurulmuştur. O tarihlerde ilga edilen 3. Umumi Müfettişlik kütüphanesindeki 6.000 kitap ve 1952 yılında kapatılan Erzurum Halkevine ait 12.000 kitap kütüphaneye devredilmiştir. Zaman içinde şahıs bağışları da olmuştur. Eski Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu, Kemal Kutluata, Ziya Soylu, Hoca İbrahim Hakkı Leylioğlu ve Rasim Erverdi farklı zamanlarda çeşitli eserler bağışlamışlardır. 1979 yılında Yoncalık Sementi'nde yapılan yeni hizmet binasına taşınmış olup burada hizmet vermektedir (Erzurum İl Halk, 2018). İl Halk Kütüphanesi 2013 yılsonu 79.150 adet kitap sayısıyla birlikte 2.000 adet basma eser (Arap harfli) 53

adet Farsça eserle şehrin bilgi kaynağı ihtiyacını karşılamaktadır. Kütüphanede yer alan Osmanlı dönemi pek çok önemli yazma eser ve bazı özel koleksiyonlar, Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi 2011 yılında kurulduktan sonra bu kütüphaneye devredilmiştir.

Atatürk Üniversitesi Kütüphaneleri

Merkez Kütüphane: Erzurum'daki en önemli kütüphane, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'dir. 1957 yılında üniversite ile birlikte kurulan kütüphane 250.000 kitap toplamıyla bölgenin en önemli kütüphanesi konumundadır. Kütüphane aynı zamanda Osmanlı'da matbaanın kuruluşundan harf devrimine (1928) kadar biriktirilen matbu eser açısından Türkiye'nin en zengin koleksiyonlarından birine sahiptir. Seyfettin Özege tarafından bağışlanan söz konusu koleksiyon, 57.000'i bulan kitap, süreli yayın vb. kaynağı içermektedir. Özege koleksiyonunun yanında Muhtar Karahanoğlu'nun bağışladığı koleksiyon da burada bulunmaktadır. Ayrıca üniversite kütüphanesi yazma eserler koleksiyonu olarak da Türkiye'nin nadir kütüphaneleri arasındadır. Kütüphanede, Ağah Sırrı Levend'den (ASL) 639, Mahmud Muhtar Karahanoğlu'ndan (MMK) 127, Seyfettin Özege'den (SÖ) 330, bağış yoluyla 2 ve dışarıdan satın alınan (SA) 485 olmak üzere toplam 1.583 adet yazma eser bulunmaktadır (Erkal 2000: 214). Her yıl binlerce kullanıcıya hizmet sunan üniversite kütüphanesinde Arapça, Farsça ve Osmanlıca yazma ve basma eserlerle birlikte çeşitli dillerde pek çok yayın da yer almaktadır.

İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde yer alan kütüphanede 35.000 cildi aşkın eser bulunmaktadır. Çoğunlukla Arapça, Farsça ve Osmanlıca eserlerin mevcut olduğu kütüphanede önemli bazı koleksiyonlar da yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri Ömer Nasuhi Bilmen'in el yazma eserleri ile bazı arşiv belgeleri sayılabilir.

Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bulunan kütüphanede 20.000 civarında eser bulunmaktadır. Bunlardan 317'si yazma, 1700 matbu ve 100 civarında da nadir eser bulunmaktadır.

Erzurum Teknik Üniversitesi Kütüphanesi

Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum'da ikinci bir devlet üniversitesi olarak 21.07.2010 tarih ve 27648 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 6005 numaralı kanun ile kurulmuştur. Kütüphane hizmetlerini hâlihazırda fakültelerde teşkilatlanarak yürüten Erzurum Teknik Üniversitesi, 2015 yılında proje ve tasarım çalışmalarını başlatmış, 2016 yılında ihale süreçlerini tamamlayarak 2018 yılının ikinci yarısında, kullanıcıların rahatça ulaşabileceği, fakülte ve bölümlere yakın, üniversite yerleşkesinin merkezinde yer alan uygun bir konumda merkezi kütüphane binasının yapımına başlamıştır. Kütüphane binasının yapımı halen devam etmektedir. Kütüphanede yaklaşık 40.000'e yakın yayın bulunmaktadır. Prof. Dr. Turgut Karabey Kütüphanesi Erzurum Teknik Üniversitesi Kütüphanesi içinde yer alan en hacimli bağış koleksiyonudur.

Erzurumlu Emrah Edebiyat Müze Kütüphanesi

Erzurumlu Emrah Edebiyat Müze Kütüphanesi'nin açılışı 29 Haziran 2012 tarihinde aslına uygun olarak restore edilen ve çevre düzenlemesi yaptırılan Yoncalık Sementi'nde bulunan eski Askeri Hamam binasında yapılmıştır. Kütüphanede 1.000'e

yakın yazarın edebiyat ve edebiyat kuramına ilişkin yaklaşık 5.000 kitap ve kitap dışı materyali bulunmaktadır. Türkiye’de yayımlanan 87 edebiyat ve sanat ile ilgili süreli yayının basılı sürümlerine erişim olanağı vardır. Ayrıca Edebiyat Müze Kütüphanesi’ne adını veren Erzurumlu Emrah’ın yanı sıra, İbrahim Hakkı Hazretleri ile Nefi divanlarının ve Erzurum’da üretilmiş bazı yazma eserlerinin tıpkıbasımları ile Erzurum ve çevre illerde yaşayan yazarların eserlerinden oluşan özel bir koleksiyon da bulunmaktadır. Kütüphanede, bugüne değin edebiyat ve sanat alanlarında çeşitli ödüller almış kitapların sergileneceği bir alan da yer almaktadır. Edebiyat tarihimizin seçkin 59 dergisinin kapaklarının tıpkıbasımları yapılarak sergilenmiştir. Erzurum’da yayımlanmış 23 süreli yayının dijital kopyalarından oluşan koleksiyon da mevcuttur. Ayrıca Erzurum Kent Kitaplığı bölümünde konuları Erzurum ile ilgili 400’e yakın eser bulunmaktadır. Bakanlıkça Türk Edebiyatının Dışa Açılımı (TEDA) çalışmaları çerçevesinde, başka dillerde yayımlanan tüm eserler yine bu kütüphanede kullanıcılara sunulmaktadır (Erzurumlu Emrah, 2018).

Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi

Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı taşra teşkilatında yer alan Ankara Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü’ne bağlı olarak Devlet Planlama Teşkilatı ile Devlet Personel Başkanlığı’nın görüşlerine dayanan Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın 12/1/2011 tarihli ve 6568 sayılı yazısı üzerine; 27/9/1984 tarihli ve 3046 sayılı Kanun’un 17. maddesinin (d) bendine göre, Bakanlar Kurulu’nca 8/2/2011 tarihinde kararlaştırılmış ve 8 Nisan 2011 tarih ve 27899 sayılı resmi gazetesinin 2011/1483 Karar Sayısı ile resmi gazetede yayımlanarak kurulmuştur. Kütüphane, tarihi Şeyhler Hamamı restore edilerek hizmete sunulmuştur. Kütüphanede Türkçe, Arapça, Farsça, İbranice ve Ermenice dillerinden yazılmış toplam 1.127 adet yazma eser bulunmaktadır. Halen kütüphaneye yazma eserlerin gelişi devam etmektedir.

Habib Baba Kütüphanesi

Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından kurulan ve belediyenin Kültür ve Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı’na bağlı bir kütüphanedir. Habib Baba Kütüphanesi Erzurum’un tarihsel ve kültürel mirasına sahip çıkarak, gelecek kuşaklara bu mirası aktarmak, sosyal, kültürel ve sanatsal etkinlikler ile bilgi ve belgeleri bir merkezde toplayarak gün ışığına çıkarmak; halkın bilgi ve bilinç düzeyinin yükseltilmesi ve okuma alışkanlığının artırılması amacıyla kurulmuştur.

2014 yılı Mart ayında hizmete açılan kütüphane, eski Erzurum evlerinin klasik mimarisine göre restore edilen iki büyük konaktan oluşmaktadır. İlk katında şark köşesi formundaki tandır başı ve çocuk kütüphanesi, ikinci katında ise karşılıklı münazaraların yapılabileceği sohbet odası ve iki büyük okuma salonu bulunmaktadır. İçerisinde barındırdığı seçkin dermesi ile kullanıcılara hizmet sunmaktadır. 40 kişinin aynı anda yararlanabildiği kütüphanede edebiyat, tarih, din, kültür, sanat, bilim, siyaset, ekonomi, güzel sanatlar, felsefe ve çeşitli dallarda 7.000’e yakın eser bulunmaktadır. Kütüphanede ayrıca çocuk kütüphanesi, sohbet odası ve kitap okuma alanları yer almaktadır (Habib Baba Merkez Kütüphanesi, 2018).

İlhami Çiçek Kütüphanesi

İlhami Çiçek Belediye Halk Kütüphanesi, yurttaşların yaşam boyu öğrenme, bilgi, eğitim ve kültürlerini geliştirme, zamanlarının verimli bir şekilde değerlendirmelerini sağlama, bireysel ve toplumsal gelişim için gereksinim duyulan bilgiyi hiç bir ayırım gözetmeksizin bedelsiz sağlayan kültür kurumudur. Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından kurulan kütüphane, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Esmek Toplum Merkezi hizmet binasının ikinci katında bulunmaktadır. 30 kişinin aynı anda yararlanabildiği kütüphanede 5.000'e yakın eser bulunmaktadır (İlhami Çiçek Kütüphanesi, 2018).

Vedat Aydın Kütüphanesi

Erzurum Büyükşehir Belediyesi'nin kurmuş olduğu kütüphanelerden biridir. 2015 yılı Aralık ayı içerisinde kurulan kütüphane, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Esmek Hilalkent Eğitim Merkezi hizmet binasının ikinci katında bulunmaktadır. 30 kişinin aynı anda kullanabildiği kütüphanede 6.000'e yakın eser bulunmaktadır (Vedat Aydın Kütüphanesi, 2018).

Esmek Gençlik Merkezi Kütüphanesi

Kütüphane, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Gençlik Merkezi'nin 5. katında yer alan hizmet binasında bulunmaktadır. 30 kişinin aynı anda kullanabildiği kütüphanede 6.000'e yakın eser bulunmaktadır (Esmek Gençlik Merkezi Kütüphanesi, 2018).

Esmek Palandöken Kütüphanesi

Kütüphane Palandöken ilçesi sınırlarında yer alan Erzurum Büyükşehir Belediyesi Esmek hizmet binasında bulunmaktadır. 20 kişiye aynı anda hizmet sunulabilen kütüphanede 4.000'e yakın eser bulunmaktadır (Esmek Palandöken Kütüphanesi, 2018).

Bu kütüphanelerle beraber Erzurum'da eşraf elinde bulunan çok değerli dermeler de mevcuttur. Bu çalışmada tespit edilebilenler ele alınmıştır. Çoğunlukla şahıs elinde bulunan bu kütüphaneler aşağıda yer almaktadır. Bu kütüphaneler şunlardır:¹

Güneş Vakfı Kütüphanesi

1987 yılında Erzurum'da kurulan vakıf bünyesinde oluşturulan kütüphanedir. Kütüphanede Türk Dünyası, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi ve Siyasi Tarih konulu yaklaşık 10.000 yayın bulunmaktadır.

Bazı kamu kuruluşlarının kütüphaneleri Erzurum'un kütüphane sayısını arttırmaktadır; fakat kullanıcıya ulaşmakta bazı sorunların olduğu belirlenmiştir. Bunlardan biri İl Müftülüğü Kütüphanesi'dir. Zengin bir kütüphane olan İl Müftülüğü Kütüphanesi'nde bazı değerli yazmalar da bulunmaktadır. Nitekim kütüphanede 280 el yazması eser mevcuttur. Bunun yanı sıra Hadis, Fıkıh, Tefsir ve Kelam gibi dini içerikli eserler de yer akmaktadır. Aynı şekilde Erzurum'un Pasinler ilçesindeki Erzurum

¹ Bu özel kütüphanelerin bazıları ile ilgili bilgiler 2000 yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi'nde uzman olarak çalışan ve kendisi de İbrahim Hakkı hazretlerinin torunu olan rahmetli Feyyaz İbrahimhakkıoğlu'ndan alınmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Kültür Derneği bünyesinde bazı bağış koleksiyonlar ve yazma eserler belirlenmiştir.

Zengin bir kültür geleneği olan Erzurum'da kitaplıkların da haliyle zengin olduğunu söylemek mümkündür. Bir gelenek şeklinde halen Erzurum evlerinde yıllardır babadan oğula aktarılan kitaplar saklanmaktadır. Erzurum'un eşrafından bazı ailelerde kitaplık oluşturma geleneği devam etmektedir. Hatta bazı ailelerin elinde olan kitap toplamının, müstakil ve zengin koleksiyona sahip bir kütüphane kurabilecek yeterlilikte olduğu söylenmektedir.

Bu ailelerden haberdar olabildiklerimiz ve kütüphanelerinin akıbeti hakkında edindiğimiz bilgiler şöyledir:

Namık Efendizâde Rasim Efendi Kütüphanesi: Taşhan olarak bilinen Rüstem Paşa Vakıf İşhanı'nın karşısında yer almaktaydı. Kitapların büyük bir kısmı Erzurum İl Halk Kütüphanesi'ne devredilmiştir.

Ramiz Efendi Torunu Handan Çavuşoğlu Kütüphanesi: 3.000 adet kitabın bulunduğu ve aile mensupları tarafından Ankara'ya götürüldüğü ve Ankara'da sandıklarda saklı olduğu söylenmektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri Kütüphanesi: Koleksiyonun önemli bir kısmının Rus işgali zamanında Ruslar tarafından kaçırıldığı, bir kısmının ise Bakü'de olduğu rivayet edilmektedir. Kitapların bir kısmı yeni kurulan Yazma Eser Kütüphanesi'ne bir kısmı ise Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ne devredilmiştir.

Feyyaz İbrahimhakkıoğlu Kütüphanesi: 2.000 ciltlik eser mevcut olup, Erzurum'da kendisi tarafından saklanmaktaydı. Vefatından sonra çocukları tarafından muhafaza edilmektedir.

Selahattin İpçi Kütüphanesi: Kütüphanesi vefatından sonra yeğeni Fevzi Alemdar tarafından Erzurum'da muhafaza edilmektedir.

Ali Karaavcı Kütüphanesi: Kütüphane Erzurum'da kardeşi tarafından saklanmaktadır.

Cemil Karasu Kütüphanesi: Kütüphanenin şu an nerede olduğu bilinmemektedir.

Aşkaleli Dava Vekili Refik Çil Kütüphanesi: Kütüphanenin nerede olduğu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Naci Elmalı Kütüphanesi: Erzurum'da çıkmış olan bütün dergilerin yer aldığı bir kütüphanedir. Naci Elmalı tarafından muhafaza edilmektedir. Bu dergi koleksiyonun yanı sıra Erzurum'a ait pek çok eser de Naci Elmalı kütüphanesinde bulunmaktadır.

Somunoğlu Ahmet Bey Kütüphanesi: Bu kütüphane yer alan yayınlar Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

Gözübüyükdâde Kütüphanesi: Kütüphanenin nerede olduğu bilinmemektedir.

Turgut Iıcalı Kütüphanesi: Kütüphane Ankara'da aile mensuplarında bulunmaktadır.

Topçuzâde Ağa Efendi Kütüphanesi: Kütüphanede tasavvufi eserler, hadis, fıkıh vb. çeşitli ilimlere ait kitaplar bulunmaktadır. Çok meşhur bir kütüphane olup halen Erzurum'da varisleri tarafından korunmaktadır.

Bekir Erdem Kütüphanesi: Koleksiyonun İstanbul'da aile mensuplarında olduğu bilinmektedir.

Ezel Erverdi Kütüphanesi: Koleksiyon İstanbul'daki aile mensuplarında bulunmaktadır.

Nedim İbrahimhakkıoğlu Kütüphanesi: Koleksiyon İstanbul'da olup kitaplar sandıklarda muhafaza edilmektedir.

Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu Kütüphanesi: Kütüphane Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi'nde bulunmaktadır.

Prof. Dr. M. Hanefi Palabıyık Kütüphanesi: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bulunan ve fakültenin öğretim üyelerinden olan Prof. Dr. M. Hanefi Palabıyık'a ait kütüphanedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kütüphaneler barındırdıkları bilgi kaynakları ve sundukları hizmetlerle içinde yer aldığı toplumun ve bireyin eğitimine ve kültürel kalkınmasına önemli katkılar sağlayan kurumların başında gelmektedir. Geçmiş çok eskiye dayanan kütüphaneler tarihin her döneminde var olmuşlardır. Kitaba ve kütüphaneye kıymet veren Türk-İslâm medeniyeti ve bu temele dayalı devletlerin kitapları korumak ve insanların yararlanmasına sunmak için kütüphaneler tesis ettikleri kayıtlarda yer almaktadır. Bu devletlerden öne çıkanlardan biri de Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti'nin en önemli eyaletlerinden ve yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum, geçmiş ve bugünüyle bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Nitekim bunun bir delili olarak pek çok kütüphanenin kurulması ve varlığı gösterilebilir. Erzurum'da kayıtlarda olan; fakat bugün mevcut olmayan kütüphaneler olduğu gibi, hala geçmişten kalan kütüphaneler de mevcuttur. Bununla birlikte Rus işgali esnasında pek çok kıymetli eserlerin talan edildiği ve götürüldüğü bilinmektedir. Cumhuriyetle birlikte yeniden yapılanma doğrultusunda çeşitli kütüphaneler kurulmuş, bu kütüphaneler vasıtasıyla bölge ve şehir halkına hizmet sunulmuştur. Bu kütüphanelerin en önemlileri Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Erzurum İl Halk Kütüphanesi'dir. Ayrıca Erzurum Büyükşehir Belediyesi'nin kültürel ve eğitimsel hizmet anlayışı çerçevesinde kurmuş olduğu kütüphaneler de şehir halkına hizmet sunmaktadır.

Kaynaklar

- Anameriç, Hakan. (2009). “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından Çok Partili Döneme Kadar Olan Dönemde Siyasi Yapı ve Kütüphaneler”. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler: Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınevleri, Telif Hakları = International Congress of North African and Asian Studies Papers: Museums, Archives, Libraries, Publishers, Copyright Issues - ICANAS38 10-15 Eylül 2007, Ankara içinde (45-67). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Bakırcı, Selami. (2007). “Erzurum’daki Vakıf Faaliyetleri İçerisinde Kitap ve Kütüphanelerin Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, 1, 387-404.
- Başar, Zeki. (1977). *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*. Ankara: Güneş Matbaacılık.
- Cunbur, Müjgân. (1963). “Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 12 (3-4), 105-116.
- Çelik, Muammer. (1997). *Erzurum Kitabı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Cögenli, M. Sadi ve Bakırcı, Selami. (2009). *Erzurum Müftüsü Müderris Sakıp Efendi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Doğanay, Hayati. (1989). *Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri: Şehri Mübarek Erzurum*. Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Erkal, Abdulkadir. (2000). “Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kitaplığında Bulunan ‘Name’ ve ‘İye’ İsimli Yazma Eserler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 15, 213-263.
- ERŞA. (2017). *Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası*. Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi
- Erünsal, İsmail E. (1991). *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Erünsal, İsmail E. (2008) *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erünsal, İsmail E. (2000). “Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik Geleneği”, *Yeni Türkiye*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı IV*, 56-73.
- Erzurum İl Halk, (2018), 13 Haziran 2018 tarihinde <http://www.erkutup.gov.tr/yazdir?E988D8C0A9FA61242EFFAF09374CB E05> adresinden erişildi.
- Erzurumlu Emrah (2018), 13 Haziran 2018 tarihinde <http://www.kygm.gov.tr/TR,46229/erkutup-emrah-edebiyat-muze-kutuphanesi-ve-cagdas-hiz-.html> adresinden erişildi.
- Esmek Gençlik Merkezi Kütüphanesi (2018), 14 Haziran 2018 tarihinde <https://www.erkutup.bel.tr/ebb-kutuphanesi-mic/2/1012/1013.html> adresinden erişildi.
- Esmek Palandöken Kütüphanesi, (2018), 14 Haziran 2018 tarihinde <https://www.erkutup.bel.tr/ebb-kutuphanesi-mic/2/1012/1014.html> adresinden erişildi.
- Eyice, Semavi. (1957). “Eski Kütüphane Binaları Hakkında”. *Türk Yurdu*, 267, 728-729.

- Faroqhi, Suraiya (2002), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Habib Baba Merkez Kütüphanesi, (2018), 14 Haziran 2018 tarihinde <https://www.erkurum.bel.tr/ebb-kutuphane-mic/2/1012/1010.html> adresinden erişildi.
- İlhami Çiçek Kütüphanesi, (2018), 14 Haziran 2018 tarihinde <https://www.erkurum.bel.tr/ebb-kutuphane-mic/2/1012/1011.html> adresinden erişildi.
- Keleş, Hamza. (2000). *Erzurum Vakıfları: H. 988 (M.1580-1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre*. Ankara: Bizim Büro.
- Konukçu, Enver (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası.
- Konukçu, Enver vd. (1989). *Şehr-i Mübârek Erzurum*. Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Ercan Matbaası.
- Kuruluş ve Görevler. (2018). 25 Eylül 2018 tarihinde <http://www.kygm.gov.tr/TR-3/kurulus-ve-gorevler.html> adresinden erişildi.
- Küçük, Cevdet. (1995). *Erzurum*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.11. İstanbul: İSAM.
- Salnâme-i Maarif, İstanbul 1318, s.1016.
- Soysal, Özer. (1998). *Türk Kütüphaneciliği: Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, C. 1. Ankara: Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.
- Sümer, Faruk. (1962). “Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 20 (3-4), 213-244.
- Şehsüvaroğlu, Bedi N. (1978). “Tarihte ve Bizde Kütüphane”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 27 (1), 1-9.
- Şenalp, Leman. (1974). “Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 23 (1), 38-47.
- Turan, Osman. (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Uluçam, Abdüsselam. (1994). “Erzurum’daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum”, *XI. Türk Tarih Kongresi* C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzun, Mustafa. (1995). *Ezher*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 12. İstanbul: İSAM.
- Vedat Aydın Kütüphanesi (2018), 14 Haziran 2018 tarihinde <https://www.erkurum.bel.tr/ebb-kutuphane-mic/2/1012/1012.html> adresinden erişildi.

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ
AUTHOR GUIDELINES - EDITORIAL PRINCIPLES

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Editöryel-Editorial
Geliş Tarihi-*Received Date* : 30.09.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.09.2018
Sayfa-*Pages* : 721-726

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

YAYIN İLKELERİ

1. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), bilimsel ölçütlerde hazırlanan Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili çalışma ve araştırmaları yayımlar. TAED’de yer alan yayınlar, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak ve araştırmaların uluslararası düzeye erişmesine ortam hazırlayacaktır. Bu süreçte TAED, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

2. TAED; **Ocak, Mayıs ve Eylül** aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanır.

Dergimizde yayımlanan bütün makalelere tam metin hâlinde <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx> adresi kullanılarak ücretsiz ulaşılabilir.

3. TAED’e gönderilen yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Yayımlanmak üzere gönderilen yazı daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiri ise bu durumdan dergi editörlüğü haberdar edilmelidir. Bu ve buna benzer yazılar, Yayın Kurulunun vereceği karar doğrultusunda işlem görür. Her sayıda derleme, çeviri ve kitap tanıtımına da yer verilebilir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde de yazı yayımlanabilir.

5. Gönderilen yazılar önce Yayın Kurulunca dergi yayın ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar önce yabancı dil özetlerinin kontrolü için dil editörlerine, daha sonra bilimsel açıdan incelenmeleri için alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir, Hakem raporlarından birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde yazı, üçüncü hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları 5 yıl süreyle saklanır. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar.

6. Yayımlanmasına karar verilen yazılar alanına göre sıraya konulur; ancak editörlük, güncellik ve gereklilik gibi dergiciliğe bağlı nedenlerle sıralamada bazı değişiklikler yapabilir.

7. Yazıların bilim ve dil sorumluluğu tamamen yazarlarına aittir. Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz. Yazar, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organı olan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanmış yazısının telif haklarını Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder.

8. Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan araştırma ve yayın etiğine uyulmalıdır.

9. Dergimizde yayımlanmak istenen bütün çalışmalar Turnitin veya iThenticate intihal programlarında taranmaktadır.

10. Dergide yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz, sadece kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık: Yazılara önce Türkçe hemen altına da İngilizce olmak üzere iki başlık konulmalıdır. Başlıklar en fazla 12 sözcükten oluşmalı ve tamamen BÜYÜK HARF ile yazılmalıdır.

2. Yazar adı ve adresi: Makaleler, hakemlere doğrudan sistem üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır. Bu nedenle gerek makale içerisinde gerekse dosya adında yazar isim / isimlerine yer verilmemelidir.

Hakem süreci tamamlanan yazılar için, yazardan son hâlini göndermesi istenildiğinde adını, soyadını, Kurumsal iletişim bilgisini, e-posta adresini ORCID numarasını Türkçe ve İngilizce olarak başlığının hemen altına ortalananmış olarak yazması, istenir.

Örnek:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

3. Öz: İsimden sonra 150-180 kelimelik makaleyi ifade eden Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Her iki özeti altında anahtar sözcüklere yer verilmelidir.

Öz ve **Abstract** kısımları 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemeli, **MS Word** dosyası olarak hazırlanmalı, bazı çalışma alanlarının özel durumları dışında yazı tipi olarak mutlaka **Times New Roman** kullanılmalıdır. Transkripsiyon ihtiva eden çalışmalarda **Oktay New Transkripsiyon** yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı kullanılan fontlar makale ile mutlaka birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin Boyutu	Dipnot Boyutu	Paragraf Aralığı	Paragraf Girinti	Kenar Boşlukları	Satır Aralığı	Sayfa Boyutu
10,5	8,5	Tek	1 cm	2 cm	Tek	17x24 cm

Makale, **Giriş** bölümü ile başlamalı, bu bölüm yazının hipotezi, kapsamı ve amacı üzerinde durulmalı: ara ve alt başlıklarla desteklenebilecek **Gelişme** bölümü veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalarla desteklenmeli; **Sonuç** bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

6. Zorunlu hâller dışında makalelerin yazımında mutlaka Türk Dil Kurumunun güncel Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

7. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana ve alt başlıklar oluşturulmalıdır.

8. Fotoğraf, Harita ve Tablolar: Metnin içinde kullanılan fotoğraf, plan ve tabloların sayfa yapısının dışına çıkılmaması hususunda dikkat edilmelidir. Bu tür belgeler baskı tekniğine uygun çözünürlükte olmalı ve birden fazla ise numaralandırılmalıdır.

9. Alıntı ve Göndermeler: Beş satırdan kısa alıntılar tırnak içinde verilmeli, beş satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içerde, 10,5 punto ve *italik* yazılmalıdır.

Dergimizde genel olarak APA Atıf Sistemi uygulanmakla beraber kimi disiplinlerde **Dipnot** sistemi de kabul edilmektedir. Ancak yazardan, seçtiği atıf sistemine çalışma boyunca sadık kalması beklenmektedir.

Metin içinde APA Atıf Sistemi kullanıldığında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Alıntı ve göndermeler, metin içinde uygun yere parantez açılarak yazarın soyadı, alıntı ya da gönderme yapılan eserin yayın tarihi ve alıntının sayfa numarası belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1966: 20)

- Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır.

Örnek: “Köprülü (1966: 17), bu konuda...”

- Apa Atıf Sistemi’nde aynı kaynağın metinde tekrar kullanılması hâlinde; *age.*, *agm.*, gibi kısaltmalar olmamalı, yine parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın tarihi ve alıntılanan sayfa belirtilmelidir.

- Yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Köprülü 1966a, Köprülü 1966b, ...) şeklinde harf kodlaması yapılmalıdır.

- Alıntı ya da gönderme yapılan kaynak iki yazarlı ise her iki yazarın da soyadı kullanılmalı, yazarlar ikiden fazla ise ilk yazarın soyadı belirtildikten sonra “*vd.*” ibaresi kullanılmalıdır.

Örnek: (Türkmen ve Cemiloğlu 2009: 20)

(Olca *vd.* 1998: 10)

- Metin içinde birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa kaynaklar notalı virgülle ayrılmalıdır.

Örnek: (Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...)

- Görülmeyen bir yayının kaynak gösteriliyorsa asıl kaynak da belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1931, Kaplan 2004’ten)

- Sözlü kaynak kullanılıyorsa parantez içinde kaynak kişinin adı ve soyadı belirtilmelidir.

- Yayın tarihi belli olmayan eserlerde ya da yazmalarda sadece yazar adı, yazar adı olmayan eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

- İnternet kaynaklı alıntılarda internet adresi ve adrese son erişim tarihi hem metin içinde hem de kaynaklar kısmında belirtilmelidir.

Örnek: <http://tdkterim.gov.tr/bts> (Son Erişim Tarihi: 05.04.2011)

10. Kaynaklar: Kaynaklar bölümü makale metninin sonunda bulunmalı, sadece gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralanmalıdır.

Bir yazarın birden fazla eseri var ise sıralamada yayın tarihi dikkate alınmalıdır. Yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eseri var ise kaynaklar a,b,c, şeklinde kodlanarak sıralamaya konmalıdır.

Örnekler:

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaplan, Mehmet. (2004). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkmen, Fikret ve Mustafa Cemiloğlu. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Olçay, Selahattin vd. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oğuz, M. Öcal. (2010). "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri". *Milli Folklor*, 87, 5-12.

Naskali, Emine Gürsoy (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eliade, Mircea. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktay) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

• Araştırmada sözlü kaynaklardan yararlanılmışsa kaynak kişinin soyadı, adı, doğum yeri ve tarihi, mesleği, gerekli durumlarda diğer açıklayıcı bilgilere kısaca yer verilmelidir.

Örnek: Özdemir, Fuat (Âşık Fuat Çerkezoğlu). 1950 Narman doğumlu, halk ozanı.

• Kullanılan kaynağın yayımlandığı şehir belirtilmemişse künyede bu bilginin bulunması gereken yere yyy (yayın yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse yy (yayıncı yok), yayın tarihine ilişkin bilgi yoksa ty (tarih yok) şeklinde kısaltmalar kullanılmalıdır.

Örnek: Ergin, Muharrem (haz.). *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*. yyy: Tercüman Yayınları, ty.

EDITORIAL PRINCIPLES

1. Atatürk University Journal of Turkish Researches Institute (TAED) publishes scientific research on Türkiye and the Turkish world. Beside their goal to generate new approaches and viewpoints to the field publications in TAED will provide theoretical and methodical foundation for Turcology research. Taed is devoted to the publication of original articles on the utilization of knowledge on Turcology and Turcology studies at the international level.

2. TAED is published biannually in June and August. The articles are available in full-text at no charge at <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx>

3. In order for any submitted article to be published in TAED, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Articles previously presented at conferences or symposia may be accepted for publication by the Editorial Board if clearly indicated so beforehand.

4. The language of the journal is Turkish. However articles written in other international auxiliary languages and Turkish dialects provided they are written in Latin alphabet.

5. All research articles submitted to TAED first undergo a review by the Editorial Board members for scanning and assessment of standard of the article. Based on the decision, the article will be forwarded to two subject experts for adjudication and quality improvisation. Two positive reports are required for the publication of the article. In case one report is negative while the other is favourable the article is send for adjudication by a third independent reviewer. TAED uses double-blind peer review. Submissions should be done via email to turkiyat@atauni.edu.tr

6. Issuable articles are put in line for publication however the Editorial Board reserves the right to make changes in this line.

7. Authors are responsible for the content of their articles; the Editorial Board does not assume responsibility for the authors' views or statements. Once an article is accepted for publication the author agrees to transfer the exclusive copyright to Atatürk University Turcology Research Institute as the owner of TAED

8. Reproduction of any article in full requires prior written authorization by the Editorial Board of the journal; Reproduction in part is permitted provided that it is accompanied by reference to the journal and mention of the publisher.

WRITING RULES

1. Title: The Turkish title of the article should be immediately accompanied by the English. The title should consist of 12 words at most.

2. Name(s) of author(s) and author affiliation(s): Name(s) of author(s) should be written bold beneath the Turkish and English title.

Example:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

3. Abstract: Right after the author(s) name(s) the article should include an abstract respectively in Turkish and in English expressing the subject in 150-180 words. Both abstracts should include keywords.

4. Main Text: Articles should not exceed 10.000 words. The main text should be typed in Times New Roman in a font size of 10,5 pt. Page size 17 x 24 cm. The margins of the top should be 2 cm, bottom 2 cm, left 2 cm and right 2cm. The article should begin with an introduction indicating the major argument followed by supporting body paragraphs and a conclusion and/or recommendations section.

5. Section Headings: Main and sub-headings may be numbered if necessary, should be used to obtain the well-arranged flow of information.

6. Pictures, Maps and Figures: Pictures, tables and figures should not extend over the given margins. Documents should be enumerated. Pictures should be on highly contrasted photo papers.

7. Quotations: Quotations less than 5 lines must be written in the running text and be given opening and closing quotation mark. Longer quotations should be italic and appear in a single-spaced and 1 cm indented separate paragraph. Do not use footnotes. In-text citation principles should be applied, indicating

8. Works Cited: Should appear in an alphabetical order at the end of the main text. The Works Cited list should not include any works not actually cited in the article. Should there be more than work of the same author they should be listed according to their publication date. If two or more articles by the same author also have the same year, a distinguishing letter (a, b, c, etc.) is added.